

Литвин Володимир Михайлович, доктор історичних наук, професор. Дійсний член (академік) Національної академії наук України. Головний науковий співробітник Інституту історії України НАН України

ВОЛОДИМИР ЛИТВИН

НЕЗАСВОЄНІ
УРОКИ:
1917-1991

КИЇВ
2023

Рецензенти:

В. Г. Кремень — академік Національної академії наук України,

В. Ф. Солдатенко — член-кореспондент Національної академії наук України

Л. Д. Якубова — член-кореспондент Національної академії наук України

Володимир Михайлович Литвин

Л64 Незасвоєні уроки: 1917–1991. / К.: Видавничий дім «АДЕФ-Україна», 2023. – 1032 с.

Намагання Кремля «переграти» історію, витворити з неї інструмент імперської політики у зазіханнях на Україну актуалізує тему обставин і причин, що призвели до розпаду СРСР. Наскільки історично неминучою для радянського утворення була загальна доля імперій? Чи можна розцінювати крах Союзу як геополітичну катастрофу? Наскільки об'єктивно зумовленим був неочікувано буденний демонтаж Радянського Союзу через його імперське перевантаження? Чому більшість радянських людей байдуже сприйняла крах «усталеного порядку», на захист якого не виступили навіть представники компартійно-державного апарату і, власне, багатомільйонна комуністична партія?

Для відповіді на ці та інші ключові питання, що своєю чергою покликані засвідчити безпідставність сучасних імперських спокус Росії, автор книги пропонує поглянути під таким кутом зору на, здавалося б, очевидні ключові моменти історії СРСР: на випробування й досягнення, які скріплювали, а водночас — розхищували радянський устрій, підживляли єдність і віру людей у справедливість нав'язаного їм суспільного ладу; на кризи, що закладалися теорією та практикою соціалістичного будівництва, прирікаючи у підсумку Радянський Союз на летальний фінал. У тому числі, й через те, що «діагнози» стану країни та спроби «лікування» обмежувались, особливо в останні роки, констатаціями негативних явищ чи напівзаходами, через очевидну неспроможність партійно-урядової верхівки на прораховані відносно результатів дії або бездіяльність.

Робота виконана на основі широкого кола джерел і літератури. І, поза сумнівом, буде корисною для політиків, науковців, викладачів, студентів та загалом — широкої читачької аудиторії.

ЗМІСТ

Передмова.

Історія як інструмент політики 7

Розділ перший

Пристрасті за СРСР. Імперські спокуси Росії 45

Розділ другий

Слабкість сили. Насильство – інструмент примусу до більшовицьких порядків 145

Розділ третій

Політика радянзації «нових придбань» як фактор підриву радянських засад 252

Розділ четвертий

Випробування народу війною на лояльність до влади та вірність державі 310

Розділ п'ятий

Неспокійне десятиріччя: війна в оцінках влади і суспільства; культ особи та його розвінчання 398

ЗМІСТ

Розділ шостий

Крим дружби, відчуження й ворожнечі 500

Розділ сьомий

Епоха Брежнєва. Сталінська спадщина та суспільні настрої 542

Розділ восьмий

М. Горбачов і перебудова: хотіли як краще, а вийшло як завжди 644

Розділ дев'ятий

За кожним великим політиком стоїть велика жінка 700

Післямова

«Він іде у наш бік. От і нехай іде» 746

Список скорочень 772

Література та джерела 779

Іменний покажчик 904

ПЕРЕДМОВА

ІСТОРІЯ ЯК ІНСТРУМЕНТ ПОЛІТИКИ

Lawina biegnie od tego zmienia,
Po jakich toczy się kamieniach.
Czesław Miłosz
Traktat moralny
(Коли лавина сходить з гір,
Каміння їй торує шлях.
Чеслав Мілош
Моральний трактат.)
(у авторському перекладі. – Авт.)

СРСР офіційно закінчив свою історію 1991 року. Він став непотрібним тягарем для союзних республік, які захоплено розпочали поділ радянської спадщини. Однак одномиттєве припинення Біловезькими угодами його існування як «суб'єкта міжнародного права та геополітичної реальності» у практичному вимірі розтягнулося більш ніж на три десятиліття. Про що свідчать передусім складні та в багатьох випадках драматичні процеси на пострадянському просторі з їх перманентними кризами та конфліктами, масштаби та глибина яких навряд чи усвідомлювалися учасниками наради у Біловезькій пущі. І не тільки тому, що діячі, які зібралися там, вочевидь не мали рідкісного, але необхідного для таких випадків обдарування — передбачати наслідки ухвалюваних рішень.

Адже окрім внутрішнього їх виміру, створення на руїнах наддержави аморфної коаліції СНД і руйнування біполярної глобальної конфігурації, що склалася в другій половині ХХ століття, відразу ж запустили найскладніші процеси переналаштування сформованого раніше світового порядку. І поки що це переналаштування також не завершилося, вірні-

ше — пішло навіть у зворотному напрямку з причини різноспрямованих дій ключових світових гравців та появи претендентів на нові центри сили.

Щоправда, тоді було прийнято вважати, що Радянський Союз розпався «благополучно». Можливо через те, що первинний викид руйнівної енергії у вигляді гострих конфліктів стався ще за радянських часів. А також — не врахування обставини існування часового лагу між фактом фіксації падіння імперії та початком небезпечних політичних процесів на її колишній території¹. Саме тому мало хто міг уявити повномасштабну війну між пострадянськими країнами, найзловіснішим проявом якої стала агресія Росії проти України, що унаочнила «у нас перед очима, — за визначенням професора Каліфорнійського університету Денієля Трейзмана, — віддалений афтершок розпаду СРСР»². Саме в ній можна вбачати завершальний етап його руйнування.

Отже, зазначеним руйнуванням жодним чином не могло стати проголошення на уламках Союзу національних держав, пов'язаних між собою необтяжливими путами співпраці. Неабиякою мірою це сталося через незадоволеність, насамперед еліт, тими реаліями, що склалися на пострадянському просторі. З новою силою нагадали про себе задоволені територіальні суперечки та претензії. З'явилась і проблема визнання, як і невизнання, а також урегулювання статусу громадян в окремих республіках. Та й активні громадяни нових державних утворень почали демонструвати, що підсумки 1991 року їх далеко не повністю влаштовують. А Росія відкрито виступила як ревізіоністська держава, оскільки опинилася в геополітичній безвиході, втративши не лише глобальний, а й регіональний вплив, і намагаючись утримати за собою хоча б ключові сегменти радянської спадщини.

За кількома винятками, наприклад, країн Балтії, радянські республіки, які здобули незалежність, часто все ще сприймаються у світі як невдахи, що мають слабку економіку, низький рівень якості життя, велику корупцію, здебільшого декларовані аніж реалізовані демократичні принципи організації держави та суспільства, живучі комуністичні пережитки,

що мають особливий прояв у авторитарних замашках влади. Якщо брати пострадянський простір, за винятком країн, що увійшли до Євросоюзу, то, за оцінками Міжнародного валютного фонду, більшість його економік 2021 р. наростила свій держборг більш ніж на третину порівняно з відносно спокійним доковідним 2019 роком. Як позитивний момент сприймається лише те, що фінансова присутність у них Росії є мінімальною, за винятком Білорусі: «Пострадянські економіки більшою мірою перебувають під впливом міжнародних інституційних фондів, а також частково Китаю»³.

Ще 1979 р. письменник і філософ І. Єфімов, розмірковуючи в книзі «Без буржуїв» про те, що могло б статися, якби СРСР розпочав ринкові реформи, зробив такі прогнози: у величезній країні корпоративно-ринкове господарство призвело б до ще більш стрімкого перекосу всього економічного корабля. Прибалтика та Закарпаття розпочали б багатіти, Середня Азія — збіднюватися, на Кавказі корпорація набула б мафіозного характеру. На додачу до економічної неефективності отримали б спонтанні хвилі насильств. Міграція населення з тих районів, що стають біднішими, до тих, що багатшають, досягнула б таких загрозливих масштабів, що центральна влада змушена була б узагалі заборонити всілякі переїзди. Національна ворожнеча дійшла б до такої межі, за якою вибух стане невідминним⁴. Подібні передбачення значною мірою мали свої підтвердження.

На початку 1990-х років економіка всіх пострадянських республік скотилася нижче середньосвітового показника ВВП на душу населення (він тоді не перевищував 5000 доларів). І залишалася такою до початку 2000-х — незважаючи на різну політику та їх різний економічний потенціал. «Бідними» виявилися всі, а на траєкторію зростання колишні республіки СРСР вийшли лише через десять років.

Першою країною, що змогла 2003 р. перевищити світовий рівень у 6240 доларів, виявилася Естонія — її подушний дохід становив 7220 до-

ларів. За нею йшли Литва (5500) та Латвія (5110). Далі — Туркменістан (4190) та Росія (3200). Азербайджан (880) відставав і від Грузії (1030), і від Вірменії (920). У країнах Середньої Азії, за винятком Туркменістану та Казахстану, подушний ВВП не перевищував 500 доларів. В Україні він становив лише 1060 доларів, тоді як у Білорусі — 1900. А Казахстан досягнув 2060 доларів.

До 2008 р. середньосвітовий показник подушного ВВП зріс до 9600 доларів. В Естонії він становив 18 300, Латвії — 16 400, Литві — 15 000, Росії — 12 500, Казахстані — 8350, Туркменістані — 7450, Білорусі — 6600, Азербайджані — 5600, Україні та Вірменії — по 3900. Відновлення економік пострадянських країн після світової кризи 2008 р. виявилось надто різним. 2013 року країни Балтії повернули втрачені під час кризи позиції. Росія вийшла на друге місце. Казахстан — на п'яте. Туркменістан сповільнився, до попереднього рівня повернулася Україна і приблизно на тому ж рівні опинилися економіки Вірменії та Грузії.

Наступні п'ять років дорого обійшлися всім пострадянським країнам — окрім балтійських. Естонія (23 100 доларів) удвічі перевищила середньосвітовий показник (11 500), їй поступалися Литва та Латвія. А подушний ВВП Росії виявився нижчим за середньосвітовий — 11 300 доларів. Україна втратила 900 доларів подушного ВВП, а Казахстан — 4000. Грузія (4700) та Вірменія (4200) змогли зберегти свій колишній рівень і навіть підвищити його. Добробут Узбекистану скоротився на третину (до 1600), а Білорусі — до 6500 доларів. Туркменістан виявився багатшим — 7000 доларів. Очікувалося, що 2022 р. середньосвітовий рівень подушного ВВП дорівнюватиме 13 100 доларів. Естонія досягне позначки 29 400 доларів, Литва — 24 200, Латвія — 21 500 доларів»⁵.

Аналізуючи досягнення та провали пострадянських держав, економіст С. Журавльов виділив три фактори, що впливають на їхню економічну спроможність: «нафтогаз», «капітал», «диктатура». Чотири «петрократії» — Азербайджан, Казахстан, Туркменістан та Російська

Федерація так і не спромоглися щось придумати, що позбавило б їх від сировинної залежності, а відтак посіли найнижчі місця у міжнародних виробничих ланцюжках. Це місце не означає бідності, але й не дає людям шансів на багатство, за винятком еліт. А в еліт, з урахуванням зазначених обставин, мотивація до якого-небудь розвитку просто відсутня. Свое головне завдання вони вбачають у збереженні особистого добробуту та передачі його у спадок.

Другу групу утворюють країни, які через відсутність сировини зробили ставку на іноземний капітал. Для цього їм довелося створювати інститути, що гарантують захист інвестицій: незалежний суд, розподіл влади, демократичні вибори, зміна урядів тощо. Цим шляхом пішли балтійські держави, а згодом Грузія, Вірменія та Молдова. Практика показала, що це дає результати — але на «довгій дистанції» і далеко не відразу.

Третій варіант передбачає жорсткий авторитаризм та ручне управління. Його дотримуються Узбекистан та Білорусь. У принципі, він працює, коли країна інтегрована в одну з «петрократій» — або через капітал, як Білорусь, або через «працю», як Узбекистан. Щодо Таджикистану та Киргизстану, то в них ще з радянських часів частка сільського господарства у ВВП перевищувала частку промисловості. А це, як виявилось, є поганою умовою для самостійного економічного старту наприкінці ХХ століття. Отже, і подушний ВВП у них виявився «як у Африці» — близько 1000 доларів. Що ж до України, то вона «застрягла» між другою та першою групами пострадянських країн із подушним ВВП 2021 р. у 4384 долари (109-те місце у світі, між Йорданією та Маршалловими островами)⁶.

Тому логічними виглядають судження журналіста В. Познера про наслідки розвалу радянської федерації: «Те, що сталося з низкою республік колишнього СРСР, укотре доводить помилковість погляду Леніна, який вважав, що можна побудувати соціалізм у окремій країні. Радянські республіки Середньої Азії довго перебували у складі СРСР, а до цього в

Російській імперії, але щойно здобули незалежність, відразу повернулися до стану, в якому перебували до включення до єдиної країни. Байські режими, середньовічні звичаї та нориви, все, що було притаманно їм у далекі часи, почало відроджуватися за нових умов. Отже, можна зробити висновок, що кожна країна повинна розвиватися самостійно і пройти всі етапи розвитку. Це вірно і для країн Балтії, Грузії, Вірменії, які рухаються у напрямку демократії, і для Туркменії, режим у якій за рівнем тоталітарності перевищує СРСР»⁷.

Американський дослідник В. Нестер так описує причини цього явища в умовах економічної глобалізації, що застосовні до частини пост-радянських республік: «Майже всі країни третього світу є колишніми колоніями, які не досягли справжньої незалежності, а просто отримали більш витончену, але не менш ефективну форму експлуатації, що називається «неоколоніалізмом». Планації, шахти та заводи, спочатку створені імперською владою, часто залишаються в іноземних руках і, незважаючи ні на що, перебувають економічними анклавами чи островами в межах колишніх колоній. Незначне, якщо це відбувається, багатство з їхньої продукції перетікає донизу корінному населенню. Ті країни, що переважно використовують свої орні землі для вирощування однієї чи небагатьох товарних культур на експорт, найчастіше закінчують імпортуванням більшої частини їхнього продовольства. Бідні країни залежать від ринків, фінансів, технологій, управлінської експертизи та зброї багатих країн. Країни ядра використовують цю «залежність», стискаючи їх у лещатах економічного та політичного поневолення. Мультинаціональні корпорації (МНК) корумпують місцеві еліти, поділяючи прибутки з лідерами бізнесу в якості інвесторів і даючи хабарі державним посадовим особам. Як наслідок — місцеві еліти зраджують власні народи, продаючи свої країни та засвоюючи цінності та способи життя західників. Вони частіше відправляють свої гроші та дітей у надійні прихистки за кордоном, аніж залишають їх удома. Підсумком цього є "розвиток недо-

розвиненості”, у якому МНК виконують ті ж функції в управлінні цими країнами, що раніше виконувалися старими колоніальними урядами»⁸.

За великим рахунком, колишні радянські республіки перебувають у процесі становлення національних держав, що розпочався на європейській арені століттям раніше. Принципи формування політичної нації, покладені в основу національної держави, нагадує історик А. Сорокін, передбачають, що держава до всіх своїх громадян, неважливо, якого вони є етнічного походження, віросповідання, політичних переконань та поглядів, ставиться однаково. Але є й колишній архаїчний тип національної держави, у межах якої не громадянська, а етнічна приналежність виступає пріоритетним параметром у визначенні якості громадянина. У таких утвореннях національні меншини, навіть великі, зазнають утисків за мовними та іншими принципами⁹. Тому обставини створення національних держав на території колишнього СРСР, їх прагнення до суб'єктності підлягають зіставленню з історичним досвідом і вимагають відповідальних політичних рішень задля уникнення криз і рукотворних катаклізмів, спроможних перетворити устремління народів до незалежного існування на нестерпні випробування.

Адже не в останню чергу саме звідси — не викорінені ностальгія та прояви жалю частини людей за колишньою союзною державою. Як і налаштованість чималої кількості різноманітних громадських діячів, науковців і політиків на оскаржування вироку історії Радянському Союзу. А відповідно, і постановка запитань: хто спровокував «лавину» та задавав їй «напрямок»? Хто спричинив «каменепад», що призвів до руйнування СРСР? І відповіді на них у вигляді відповідних політичних заяв, за якими періодично настають практичні дії, численні публікації та розлогі наукові трактати на цю тему. До багатьох із них можна застосувати роздуми (1927 р.) відомого діяча соціал-демократичного руху О. Потресова про Велику Французьку революцію: «І досі ще, на відстані майже півтора століття, читаючи незліченні дослідження, що їй присвячені, відчуваєш у досліднику

то прокурора, то адвоката... І досі ще всілякі суспільні симпатії та антипатії перешкоджають поглянути на криваву драму кінця XVIII століття очима безстороннього вченого»¹⁰. Саме його — безстороннього погляду — й не вистачає сьогодні в осмисленні історії та долі Радянського Союзу.

Особливо, якщо врахувати, що вже подорослішало нове покоління, для яких імена Леніна та Сталіна й інших радянських керівників — ніщо. Вони лише побіжно зіштовхнулися у своєму житті з якимись прикладами держав соціалізму, що не відбулися. Але водночас переконалися в тому, що «міцний післявоєнний консенсус щодо того, що за західною економічною моделлю стоїть майбутнє, більше вже не такий міцний»¹¹.

Як влучно помітив філософ О. Ципко, правда про 1991 р. виявилася нікому не потрібною. А бажання всерйоз вивчати причини того, що сталося, один із російських політиків путінської спрямованості назвав рівносьильним тому, що в будинок повішеного ви принесете мотузку, за допомогою якої він покінчив життя самогубством. Саме цим він мотивує «духовну заборону» на дослідження цієї теми, боячись, можливо, що вона «може нас позбавити багатьох ілюзій, породжених СВО 2022 року»¹².

Щоправда, за останні двадцять років з'явилося багато текстів про вісімдесяті та дев'яності, і всі вони так чи інакше, безпосередньо чи опосередковано — про розпад Радянського Союзу¹³. Письменники різні, але їхні книги є своєрідною каталогізацією художніх свідчень його краху, створюють непогану додаткову основу глибшого осмислення істориками і соціологами недалекого минулого. І мова не про те, щоб жити минулим, а про розуміння минулого, що дозволить, окрім усього іншого, бачити його продовження у пострадянському теперішньому. Воно повертається саме через нього та за допомогою його практик. Вказуючи на те, що історія — це простір між полем досвіду та обрієм очікування. Отже, для розуміння нинішньої країни та нового часу необхідно знати, якими вони були раніше та чому вони були такими. «Ведучи мову про різні «режими історичності», відомий французький інтелектуальний історик Франсуа

Артог вказує тим самим на те, що історія бачиться в різні епохи в різних країнах по-різному, залежно від того, чи пріоритетом є культ минулого, чи надія на майбутнє, чи експлуатація теперішнього»¹⁴.

Минуле стало настільки величезним, що знати його не до снаги нікому, та й спресувалося воно так, що в ньому помітні вже не реальні епізоди, а лише спрощений їх переказ. Проте важливо бачити минуле цілісно, як результат усієї нашої історичної спадщини. Без жодних спроб продемонструвати «задушевне бажання з безпечної відстані звести рахунки з минулим, скубнути, як той «сміливий» заєць, мертвого лева», сповідуючи принцип, що «будь-який наклеп на переможених сприймається прихильно»¹⁵. Історія не потребує виправдань, так само як і фальшивомонетників на історичній ниві або історичного ревізіонізму. З нею не можна розмовляти мовою спекуляції, умоглядних конструкцій та довільних інтерпретацій. Потрібен багатовимірний системний аналіз, бачення історичних процесів у їхній динаміці, розуміння історичних контекстів, у яких відбувалися ті чи інші події, діяли ті чи інші особистості.

Тим більше, що ніколи раніше у сумлінних дослідників не було такої можливості, як сьогодні, звернутися до документів, фактів і достовірних історичних свідчень. І на їх основі допомогти подолати різносмуговість суспільних оцінок минулого. Хоча, безперечно, у ньому є на що дивитися по-різному, але така відмінність у поглядах не повинна знову розводити людей на протилежні сторони барикад, а головне — не створювати передумови для їхньої появи. Тому відповідальне осмислення всієї сукупності радянської історії має бути не просто наслідком ідеології «пробудження», а природного веління часу, що вимагає неупередженого погляду на історичні події. Вони складні і багатоаспектні, як і дійсність, що нас оточує. І саме вона значною мірою впливає на те, що історичні конструкції, які б дозволяли пояснити ті чи інші процеси, все ще вибудовуються на чорно-білому баченні історії на шкоду багатовимірному системному аналізу.

Поки що маємо на «виході» історичну пам'ять щодо радянського досвіду, яка не примиряє та поєднує, а роз'єднує, ятрить травми. Як через минуле, так і через привнесені до суспільного сприйняття вже нинішні реалії. Особливо з огляду на те, що останні асоціюються зі смутними часами, тоді як для старших радянських поколінь час, прожитий в СРСР, бачиться стабільним і передбачуваним, навіть авторитетним, аніж сьогоднішні невиразні обставини. Звідси — безперервні суперечки про минулу епоху, найчастіше з діаметрально протилежними судженнями: «Все було чудово! Люди були добрішими одне до одного. Була впевненість у завтрашньому дні, не було величезної кількості бездомних і безпритульних, ніхто не голодував, постріли на вулицях міст були надзвичайною ситуацією, через що міліція та КДБ ночей не спали до затримання зловмисників», — це правда, так і було. «Це була сумна епоха тотального дефіциту та черг, коли любителі збирали порожні імпорتنі цигаркові пачки та пляшки й урочисто виставляли їх напоказ у домі, коли хоч чимось цінні товари необхідно було вміти «діставати», поїздка за кордон для більшості населення видавалася нездійсненною мрією, а тим, хто все ж таки потрапляв за кордон, доводилося зазнати чимало принижень, рахуючи кожен долар або франк у відрядженні, щоб привезти додому подарунки»¹⁶, — і це теж правда.

Справа, звісно, не лише у зайвій забудькуватості чи надмірному запам'ятовуванні, вибірковій моральній амнезії та в небезпеці того, що американський історик Йосеф Хаїм Йерушалмі назвав «терором забування». Як приклад такого забування можна навести випадок, коли генерал Шарль де Голль раптово змінив свою думку і вирішив, що Франція визнає незалежність Алжиру. Розповідають, що, протестуючи, один із його радників вигукнув: «Але було пролито стільки крові!» На що де Голль відповів: «Ніщо не висихає швидше за кров»¹⁷. Можна ще більше заглибитися в історію та згадати Нантський едикт, виданий Генріхом IV 1598 р., який мав покласти край релігійним війнам у Франції. Генріх IV просто за-

боронив усім своїм підданим, і католикам, і протестантам, згадувати про це: «... спогади про все, що сталося з того й іншого боку з початку березня 1585 до нашого коронування і протягом інших попередніх смут, буде згладжено, як ніби нічого не відбувалося»¹⁸.

Можливо, деякі події, факти та випадки корисніше було б забути. Але в суспільстві прийнято мало не схилитися перед необхідністю пам'ятати. Виходячи з цього, політичний аналітик Девід Ріфф запитує: «Але хіба неможливо уявити, що, якби люди в усьому світі витрачали хоча б децицію тієї енергії, яку вони витрачають на те, щоб забути те, що вони зараз намагаються пам'ятати, ситуація в найгірших місцях нашої планети стала б набагато кращою?»¹⁹. Однак реальність така, що на нього немає і, очевидно, не може бути однозначної відповіді. Мабуть, мають рацію ті науковці, які вважають, що справжнє осмислення радянської історії стане можливим лише тоді, коли до неї можна буде ставитися лише з суто академічним інтересом, як до далекого минулого.

Змагаючись за «право володіння» істиною, політики та вчені повинні співвідносити його з розумінням, чим був СРСР для багатьох людей, на який припали найкращі роки їхнього життя. Передусім, у тому плані, що вони були молоді та по-своєму щасливі. Безперечно, радянські часи були частиною їхньої особистої історії, багато в чому повчальною, і, мабуть, частиною нашого життя, нашого світогляду, нашого історичного та політичного досвіду. Бо нічого не можна викреслити з минулого, усунути факти та події, які формували долі та думки наших батьків і таким чином нас самих. До того ж, і найсучасніша Україна виросла з цієї епохи.

Узагалі, потрібно враховувати, що старше покоління в колишніх радянських республіках має власний досвід, а відповідно, свої оцінки «минулого життя». За останні десятиліття опубліковано безліч спогадів, щоденників, записок та інших автобіографічних документів, що свідчать про радянську епоху та містять її оцінки. У них — передусім прожите під впливом історичних подій, особливо таких, як сталінський терор і війна.

Після падіння радянської влади вони багато в чому формували настрої нових поколінь, що отримали таким чином доступ до повсякденного радянського буття, навіть більше — до власне історії Радянського Союзу.

Очевидно, що подібні праці можна розглядати й оцінювати як пізній продукт інтелектуального та політичного розкріпачення їхніх творців. А разом і як спробу вписати себе в історію. Професор кафедри славістики Каліфорнійського університету в Берклі І. Паперно — автор книги «Радянська епоха у мемуарах, щоденниках, снах. Досвід читання» — зазначає: «Багато авторів чи публікаторів заявляють про свої інтенції: свідчити про свій час. Пройняті усвідомленням історичної значущості свого досвіду та відчуттям кінця, мемуаристи прагнуть і відзначити, що вони пережили, і згадати загиблих, і звинуватити, і покаятися, і донести до інших. В наявності також і соціальне замовлення на життя знаменитих людей, і непереможне бажання професійного письменника написати про себе самого, і спонукання вченого перетворити власне життя на об'єкт дослідження, і жага пересічної людини залишити свій слід у пресі, все це — у нових умовах, коли люди отримали доступ до публічної сфери.

...Такі мемуарно-автобіографічні видання прагнуть зробити індивідуальне життя частиною історії (навіть недавнє минуле, історизується вчорашній день). Більшість (навіть лояльні радянські громадяни) пише про катастрофічний досвід — про революцію, сталінський терор, війну, причому ті, хто не помітив терору (а є й такі), поміщають катастрофу в контекст Великої Вітчизняної війни. Головне, що поєднує ці тексти, — це прагнення зробити опис приватного і, більше того, інтимного життя публічними як історичні свідчення катастрофічного радянського досвіду. У цьому сенсі я вважаю — наголошує професор, — ці тексти феноменом «історичної свідомості». ... Цей історичний момент — кінець радянської доби»²⁰.

Особливо, якщо враховувати ту обставину, що в «ситуації розпаду радянської влади відчуття кінця пов'язувалося і з катастрофами мину-

лого, які були розкриті у 1990-ті роки..., і з величезними труднощами теперішнього моменту, і зі страхом перед майбутнім, що нерідко набував апокаліптичного забарвлення»²¹. Відповідно, слід «звернути увагу на послаблення почуття сучасності... через поглинання історичним минулим та апокаліптичного страху перед майбутнім: багато хто з тих, хто взявся за опис пережитого, відчувають вакуум сьогодення»²². За таких обставин ніхто, очевидно, не може розраховувати на монопольне право щодо істини про спільно пережите.

Життєвих сил у радянської країни вистачило лише на 69 років. Проголошена 30 грудня 1922 р. нова держава померла з власної ініціативи 25 грудня 1991 р. Чому саме в цей день, який став підставою для деяких західних аналітиків вбачати доказ існування Бога в тому, що перша держава, демонстративно заснована на атеїзмі, померла саме в той день, коли ми святкуємо народження Ісуса?²³ Свій варіант відповіді на нього запропонував А. Грачов, який був тоді пресекретарем М. Горбачова: «Передусім, я подовжив радянську історію на один день, переконавши Михайла Горбачова виступити із заявою про свою відставку не 24 грудня, а 25 грудня, щоб не зіпсувати новорічну ніч для мільйонів жителів Заходу. 25 грудня 1991 року це був тяжкий, символічний день. Трагічний апогей сімдесятирічної історії, кінець кар'єри Михайла Горбачова, який взяв на себе нездійсненну місію з пошуку виходу з історичного глухого кута, у якому опинилася країна. В основному йому це вдалося, тобто він досяг необхідних змін і в російській, і в світовій історії, але йому не вдалося переконати свою країну і свій народ»²⁴.

Плутані міркування, хоча частково й пояснюють, як так сталося, що проти радянської влади половина Росії воювала чотири роки, з 1918-го по 1921-й, а через сім десятиліть за неї виступила протягом трьох днів лише групка кремлівських діячів. А «батьки вітчизни» не кинулися рятувати велику країну, ніхто не закликав до боротьби за неї. Чому влаштування життя в пізньому Радянському Союзі не знайшло достатньо захисників, а у тих,

хто знайшовся, не виявилося достатньої волі. Чому по суті ритуальною формальністю виявилися слова державного гімну СРСР, які старанно виконувалися тими самими «батьками вітчизни» з 1944 року:

«Союз нерушимый республик свободных
Сплотила навеки великая Русь»²⁵.

Тут так і напрошуються історичні паралелі: у середині лютого 1917 р. на квартирі в когось із кадетів зібралися О. Керенський, П. Мілюков та інші. Звичайно, говорили про долі Росії і дійшли абсолютно узгодженої думки, що в найближчі десятиліття революції бути не може. Вона ж сталася днів за три.

Після 1917 року покоління виростили і жили з відчуттям, що радянська влада буде вічною. Що за неї доведеться жити і вмирати. І так буде завжди. Навіть під час серпневих подій 1991 р. думали так само. А вже за кілька місяців Союз офіційно розпався.

Чому ж крах «старого порядку» більшість мирних радянських обивателів сприйняли якщо не зі своєрідним ентузіазмом, то з байдужістю? Чим же так допекла країна своєму народу, як же вона до нього ставилася, яку політику проводила, що він від неї відвернувся?²⁶ Д. Бендоу — старший науковий співробітник Інституту Катона, який працював спеціальним помічником президента Р. Рейгана, із цього приводу нагадує: «Радянський Союз народився у війні та революції. Він пережив громадянську війну та голод. Він став жорстоким у чистках і репресіях. Він розширився за рахунок опортунізму та війни. Він ослаб через бюрократію і застій. Він помер від корупції та реформ. Система, яка, як багато хто побоювався, могла проіснувати ще й у наступному столітті, виявила неспроможність надалі стримувати пекучий гнів народу і придушувати знищенню вимогу свободи»²⁷. Історія багато в чому повторилася: 25 жовтня 1917 р. у Петрограді ходили трамваї, працювали магазини та театри. Мало

хто звернув увагу на метушню озброєних людей навколо поштамту, телеграфу та бічного підїзду Зимового палацу. 25 грудня 1991 р. радянський прапор над Кремлем замінили на російський триколон. «Байдуже спостерігаючи по телевізору, як червоне полотнище сповзає по флагштоку, населення, — каже про ті дні публіцист А. Пуговкін, — було стурбоване тим, щоб завтра отоварити продовольчі талони»²⁸.

Щодо заперечень, що 17 березня 1991 р. на єдиному за всю історію СРСР всесоюзному референдумі щодо його збереження як оновленої федерації суверенних республік, у якій повною мірою забезпечуватимуться права та свободи людини будь-якої національності, взяли участь 148,5 млн. (79,5%), з них 113,5 млн. (78,43%), у тому числі в Україні — понад 22 млн. (70,2%), відповіли «Так», слід, на наш погляд, передусім зважати на таке: на цей результат референдуму працювала, нехай і ослаблена, вся партійно-державна машина та весь масив державних (на той момент інших практично й не існувало) ЗМІ. Відповідно, іншого результату тоді й не могло бути. Так само, як і на референдумі 1 грудня 1991 р. щодо проголошення незалежності України, коли за його позитивний результат виступали єдиним фронтом республіканська влада, нові громадські діячі та засоби масової інформації. Інакше доведеться говорити про непослідовність або раптове «прозріння» народу.

Коли заходить мова про березневий (1991 р.) референдум як про фактор підтримки народом ідеї збереження СРСР, слід враховувати і такі обставини: у голосуванні брали участь не всі його громадяни: референдум взагалі не проводився в шести союзних республіках — Латвії, Литві, Естонії, Вірменії, Молдові (за винятком самопроголошених республік — Гагаузія та Придністровська Молдавська РСР), Грузії (за винятком Абхазької АРСР та самопроголошеної Республіки Південна Осетія). По суті, він не вирішив жодних проблем і навіть багато з яких посилив. Саме після нього союзні республіки заговорили вже не про суверенітет, а про незалежність, відтак швидкість дезінтеграції зростає.

Звісно ж, у дослідженні цієї проблеми передусім максимально треба уникати політизації історичних знань, їх перетворення на аргументи для нав'язування «правильних» оцінок минулого масової свідомості. Особливо з огляду на те, що подібні судження активно намагаються насаджувати політики, замінюючи собою професійних учених. Посилаючись нерідко на те, що історії, написані ними в ХХ-му і вже в нинішньому ХХІ столітті, виявилися недовговічними, що внаслідок зміни панівного світогляду необхідною є зміна образу минулого. Дослідники, які теоретично опікуються Заходом, взагалі посилено просувають нову концепцію вітчизняної історії, покликану таким чином забезпечувати історичний суверенітет і відокремлену історичну політику нових держав.

Як за такого підходу не зацитувати великого англійського поета Вістена Г'ю Одена:

В підручниках — олжа від «А» до «Я».
 Історіє, навчи нас: чим пишатися?
 Бо ж ти — творіння вбивць у нас самих,
 А благо — завше непідвладне часу.

(Зі збірки віршів «Озирнися, мандрівнику», 1936 р.; у авторському перекладі. — Авт.)

Відома істина: історія складається з особистих доль та втрачених можливостей. І, як точно зауважив німецький вчений М. Бреттін, — це те, що з неї робить людина²⁹. Історики вже з античних часів викладали події крізь призму свого сприйняття того, що відбувається, користуючись монополією на історіописання. Але сучасний світ має значно більший обшир знань, як і незрівнянно більші можливості розуміння того, наскільки об'єктивно або спотворено подаються факти, заперечується очевидне і замість нього вигадується щось інше.

Мабуть, звідси беруть витоки демонстрації багатьма видатними особистостями зневажливого ставлення до історії, яке, зокрема, знайшло ві-

дображення у словах швейцарського історика культури Я. Буркхардта: історія — взагалі найненауковіша з усіх наук, хоча вона й повідомляє новим поколінням багато чого такого, що варте уваги. Закладене в її основі ремесло — вибір джерел, їх аналіз та інтерпретація — таїть у собі багато небезпечних моментів. Обов'язок істориків перед суспільством — працювати неупереджено. Але це вдається далеко не завжди³⁰. І не в останню чергу, зважаючи на все, тому, що дослідники схильні до забуття принципу історизму, який К. Маркс і Ф. Енгельс узагалі пов'язували з усіма сферами існування об'єктивної реальності — природою, суспільством і мисленням. Твердуючи, що знають лише одну єдину науку — науку історії³¹.

Кінець ХХ століття для незалежних республік пострадянського простору став періодом, коли формувалася не лише державність, а й почали створюватися «свої» історії — історії, покликані на користь нових молодих країн пояснювати факти та процеси, що обслуговують еліти та створюють несхожі картини світу, формуючи етноцентричний світогляд.

Необхідність національного історичного оснащення зумовила те, що тема етнічної державності та етнічних територій висунулася до найбільш актуальних: «Національна держава» як поняття та соціально-економічний феномен набула якості абсолютної цінності, навколо якої і стали значною мірою формуватися історичні настрої. У цьому контексті так званий парад суверенітетів 1990–1991 років став сприйматися як відновлення історичної справедливості щодо того народу, етнонім якого міститься у назві відповідної республіки³².

Наші дні взагалі відзначені всепроникною політизацією історії, перетворенням її на важливий інструмент державної політики, у тому числі настановами безпосередньо державних діячів щодо того, як із урахуванням їхнього світосприйняття оцінювати та, відповідно, висвітлювати ті чи інші процеси, події та факти минулого. Доходить до того, що навіть історія стародавнього періоду використовується в політиці для «зіста-

рювання» минулого своїх країн. Приклад тому — одне з найбільш дискутованих питань — про походження Давньоруської держави, і до чийого «активу» вона має бути зарахованою для вкорінення своєї ідентичності, очищення її від будь-яких споріднених зв'язків. Наприклад, «історичні вишукування» Путіна і його ж спроби «зсунути» на Росію спадщину Київської Русі, ледь не захоплено були сприйняті прихильниками «русского мира»: «Нам уже більше не 30 і не 100 років. Нам знову понад 1000 років...»³³. І в такий же спосіб чиняться спроби досягнути мети у вирішенні і войовничих політичних завдань, і їхнього просування у сучасний міжнародно-політичний контекст.

Для цього панорама історичного процесу спрямлюється, з неї прибираються, як зайві, звивисті та порожністі події минулого, усуваються або ж підправляються «незручні» деталі та факти, що не вписуються у заздалегідь задані теоретико-політичні концепції. Переінакшування минулого на догоду політичній доцільності є нічим іншим, як продовженням навиворіт тієї ж радянської практики купування історії в інтересах політики. Причому, в найгірших варіантах комуністичної однозначності та лінійності.

Під державну ідеологію, що вибудовується на такому ґрунті, саме державну ідеологію (тоді як, наприклад, стаття 15 Конституції України говорить: жодна ідеологія не може визнаватись державою як обов'язкова), а не ідеологію державного будівництва, в останнє десятиліття підганяється відповідним чином препарована історична основа. Сповідувати яку наказується суспільству і тому ж таки науковому співтовариству. До того ж запроваджуються законодавчі обмеження на інакше бачення минулого. Та й поточних політичних процесів. На кожну значущу подію із того ж радянського періоду влада починає відроджувати практику «методичних рекомендацій» директивного характеру — як її «правильно» розуміти, викладати та оцінювати. Довільно, за волею чиновників, встановлюються заборони на шкідливі наукові видання. В усьому цьому дослідники вбачають вимогу дотримуватися «коридору можливого», у межах

якого бажано реалізувати свої наукові проекти. Передусім, на історико-політологічну тематику. Те ж саме стосується змісту лекційних курсів, уроків, а також суспільно-політичних заходів. Аж до повсякденних міркувань громадян на світоглядні теми, що за великим рахунком, співвідносяться з бажанням контролювати людську пам'ять.

Нав'язування «єдино вірного вчення» — наочне свідчення якраз безперервної битви за історію, яка, зрештою, ніколи не припинялася у всьому світі. Вона відзначена лише тимчасовими перемир'ями та прихованою ворожістю. Радянський, а за ним і пострадянські приклади, включаючи Україну, переконливо свідчать, що кожна нова влада розпочинає, як повелося з давніх-давен, з винищення пам'яті про попередників та про інші незручні постаті, тобто з виправлення минулого шляхом зміни передусім політичного іконостасу. Викинутих на «звалище історії» героїв замінюють нові — знову-таки незламні патріоти та шалені дбайливці за батьківщину та народ.

При цьому майстерність політичного жонгливання виявляється у «мистецтві» відбору «історичного матеріалу». Жертви пропаганди минулих часів перетворюються на історичних величин як підтвердження правильності нового політичного курсу, що проголошується. Для цього повернутими героями прикрашаються вулиці, площі, військові частини, навчальні заклади, колективи та пам'ятники (останні стають обов'язковими чи не в кожному населеному пункті, як раніше — статуї Леніна).

Безсумнівно: кожна епоха потребує співзвучних часові героїв. Але ж не так, що кожна нова влада отримує одночасно сертифікат на їх ушанування, так само як і подій, на власний розсуд. Відповідно, робота з перекроювання історії виходить безперервною, де «свої» і «чужі» — поняття хистке, мінливе, а згадана битва ніколи не затихає. Часто такі «авангардні бої» та ідеологічна «розвідка боем» загрожують переростанням у справжню війну. Останній наочний приклад — агресія Росії проти України.

За винятком країн Балтії, України та Польщі, решта Європи не знає практики інститутів національної пам'яті, хоча це не означає відсутності у європейців проблем із трактуванням минулого, а також із історичною просвітою. Справа в іншому — у тому, що, на думку незаангажованих вчених, це абсолютно політизовані та ідеологізовані організації, які не мають нічого спільного зі свободою наукової творчості, а орієнтовані на просування відповідних політично забарвлених історичних концепцій та наративів як своєрідних «вакцин» проти комунізму. Крім того, вони є елементом встановлюваної цензури і не більше, ніж інструментом державного втручання у зміст дослідницької роботи, виконуючи таким чином функції, схожі на ті, що до 1991 р. належали ідеологічним підрозділам КПРС.

Тобто намагаються розірвати пуповину, що поєднує з минулим, за допомогою найгірших практик минулого, які, зважаючи на все, нагадують, що головна небезпека для влади походить від ідеологічної ерозії. А вона неминуча при ослабленні «уваги» до науково-творчої інтелігенції та, як наслідок, — до історії, літератури, гуманітарної сфери загалом. Не випадково ж письменник Ю. Нагібін зазначав у своєму щоденнику: «Це підтверджує мою стару думку про ненормальність реального життя та всевладдя літератури, яка зовсім не відтворює, не відображає, а творить дійсність. Іншої дійсності, окрім літературної, немає. Ось чому наше керівництво прагне виправити літературу, а не життя. Важливо, щоб у літературі все було добре, а як було насправді, нікого не цікавить»³⁴.

Наприклад, у тій же Польщі, влада якої цілеспрямовано вибудовує «правильну» історію країни та народу, дуже болісно сприймаються дискусії на тему антисемітизму, польсько-єврейських відносин, Голокосту. Хоча антисемітизм тут був ідеологічною сполучною ланкою національної демократії, його акценти були потужно присутніми у висловлюваннях ієрархів католицької церкви. Тому книга американського історика, соціолога та політолога польського походження Яна Томаша Гросса³⁵ про знищення поляками жителів єврейського містечка Єдвабне на північ-

ному сході Польщі у липні 1941 р., причому з документально підтвердженими фактами та свідченнями, прогнозовано спричинила гостру протидію з боку державних установ: Інститут національної пам'яті заходився над її «вивченням», депутати Сейму зажадали рішучої відсічі «антипольським інсинуаціям», прокуратура допитала автора дослідження, на державному рівні його визнали провокаційним і таким, що зображує поляків у негативному світлі.

Зауважимо, що маса суперечок у Польщі навколо того ж таки Гросса і власне про відповідальність поляків за винищення євреїв триває з 2001 року. І лише 2019 р. польська прокуратура припинила провадження справи щодо цього експерта з питань Голокосту з Принстона, який «погодився з тим, що під час Другої світової війни поляки вбили більше євреїв, ніж німці»³⁶. А коли 2018 р. польський уряд виніс на розгляд парламенту закон, що забороняє приписувати нацистські злочини полякам чи польській державі, то вже вибухнув міжнародний скандал. Критики цього акту, що був суттєво пом'якшений унаслідок вибуху обурення, стверджували, як вказує у статті Метью Дей для The Telegraph, що «уряд намагається приховати злочини, скоєні поляками в період нацистської окупації, та перешкоджати історичним дослідженням»³⁷.

Подібні приклади свідчать не тільки про живучість, але й про активну реанімацію в сучасній політиці принципу: історія — це те, що відповідає національним інтересам, що проголошуються в цей час, а все інше — ревізіонізм. Отже, її призначення — служіння розбудові ідеологічних конструкцій держави, обґрунтуванню легітимності режиму. Показовим у цьому плані є і приклад Болгарії, де «поняття «турецького ярма» було одним із наріжних каменів новітньої історії. Але й наріжні камені за наявності достатніх засобів можна рухати у потрібний бік. Економічно слабка Болгарія сьогодні дедалі більше стає залежною від Туреччини. Туреччина не тільки в болгарській економіці, а й у засобах масової інформації набуває провідних позицій. І ось уже болгарські історики пишуть замість

«турецьке ярмо» — «турецька присутність». Скільки було знищено болгар під час цієї «присутності», продано в рабство, скільки знищено християнських храмів, говорити сьогодні не прийнято³⁸.

Але оскільки історія все ж таки має вибудовуватися на більш-менш об'єктивних засадах і її, як і особисту біографію, складніше препарувати, не кажучи вже про фальсифікацію, то для залучення спільнот до єдиної історичної лінії, з погляду політики, вона активно замінюється колективною пам'яттю. Яка є суб'єктивною та емоційною, а «правда» сприймається як афекти: «причетності до», «гордості за», навпаки, образи та особливо — зазначеного Ніцше «ресентименту» — почуття безсилої заздрості та ворожості до того, кого суб'єкт вважає причиною своїх невдач («ворогом»). Свідомо чи інтуїтивно граючи на почуттях «мас», політична влада за допомогою пропаганди формує ідеологію, експлуатуючи образ минулих перемог і роз'яtringючи завдану «підступними ворогами» історичну травму, якою в нашому сьогоднішньому пропагандистському дискурсі вважається, наприклад, «розпад СРСР». ...Наратив «загальної пам'яті», що формується, створює ілюзію колективного суб'єкта — нації чи «народу». Поява цієї ознаки провіщує настання тоталітаризму»³⁹. Що, зауважимо, виразно проглядається на прикладі нинішньої Росії.

Зростання ж міжнародної множини так званих «законів пам'яті» спричинене діями урядів низки країн, спрямованими на те, щоб керувати суспільним тлумаченням минулого. Такі заходи діють шляхом утвердження обов'язкових поглядів на історичні події, заборони обговорення історичних фактів або їх інтерпретацій та надають розпливчасті керівні принципи, що фактично означають самоцензуру. На початковому етапі такі закони, як правило, розроблялися для заборони правди про групові жертви. Найпомітніший приклад у їхньому ряду — це закон про кримінальне переслідування за заперечення Голокосту, прийнятий у Німеччині 1985 року. Не дивно, що інші країни наслідували цей прецедент і також заборонили заперечення інших історичних злочинів. Деякі прихильники

свободи слова не схвалювали західнонімецького закону; інші закони такого плану, що послідували за ним, оскаржувалися на тій підставі, що Голокост відносився до особливої категорії історичних подій. Проте, резюмує вказані свої роздуми професор Єльського університету Т. Снайдер, «ці ранні закони можна було виправдовувати хоча б на підставі того, що вони являли собою спроби захистити слабшого від сильнішого, а історію від пропаганди, що перебуває під загрозою»⁴⁰.

Із цим пов'язана проблема «постпам'яті», що розробляється сьогодні вченими як форми пам'яті наступного після катастрофи покоління, якому необхідно дати певну оцінку стражданню старшого покоління та проаналізувати власний зв'язок із ним. Екстремальні події накладають настільки значний відбиток, що пам'ять про них переноситься на тих, хто ще не був народжений і не був свідком цих подій⁴¹.

У другій половині 1980-х — початку 1990-х р. німецький досвід конструкції загальноєвропейського нарративу розглядався у багатьох аспектах як зразковий. Його «пропрацювання минулого», усунення «білих плям» та обговорення «темних сторінок» були не просто моральним імперативом, а й необхідною умовою успішного майбутнього розвитку суспільства. Як зауважує доктор історичних наук О. Міллер, «правильність такого підходу, здавалося б, підтверджували події у Західній Європі, де якраз наприкінці 1980-х та 1990-х рр. дедалі більше країн приходило до публічного визнання своєї власної відповідальності за Голокост, що посів центральне й унікальне місце в загальноєвропейському історичному нарративі. Цей підхід до пам'яті, описаний пізніше дослідниками як «космополітичний», передбачав, по-перше, переважання «критичного патріотизму», коли особлива увага приділяється ганебним сторінкам національного минулого, що робить неможливим нарратив, який зосереджується на стражданнях своєї нації. По-друге, він постулює можливість створення загальних наднаціональних нарративів, що принесло популярність спільним, міжнаціональним підручникам історії та іншим схожим проектам»⁴².

Однак цей консенсус під тиском нових членів ЄС зруйнувала східноєвропейська культура з її «історією двох тоталітаризмів», за якою злочини нацизму зрівнювалися зі злочинами комунізму, а ГУЛАГ — із Голокостом. Відповідно до неї, «в ролі головної, якщо не єдиної жертви виступала саме своя нація, і націоналізм був стрижнем цієї політики пам'яті»⁴³. Така історична політика у новій інтерпретації перетворилася на частину політики як такої — на внутрішній і міжнародній арені. І зводиться до агресивного утвердження «гідності», «травматичного досвіду», домагання переваг чи компенсацій за минулі несправедливості, захисту зневажуваних почуттів⁴⁴.

Саме звідси — корені незвичайної активності країн Східної Європи у продукуванні законодавчих актів, що ставлять під заборону спроби заперечити певну інтерпретацію, запропоновану національними нарративами. Вони активно та витончено експериментують і з традиційними формами (музеї, підручники, меморіали), і з новими інституціями (Інститути національної пам'яті, «комісії правди», комісії з підрахунку шкоди від окупації тощо)⁴⁵.

Принагідно зауважимо, що тема компенсацій у останні роки набула нового поширеного звучання. У Латинській Америці, Африці, Азії, країни яких розпочали виставляти рахунок своїм колишнім колоніальним господарям за їх пограбування. А те, що все це було 200-300 років тому, жодного значення до самого змісту питання не має. Грабували? Знищували? Тепер, як мінімум, публічно кайтеся, допомагайте фінансово. Те, що низка франкомовних країн Африки домоглася повернення на свої території раніше вивезених рідкісних музейних експонатів — лише перші спроби «репарацій за принизливе минуле». Тепер найбільша іспаномовна держава світу — Мексика (у ній мешкає 137 млн. людей) — вирішила нагадати Іспанії про «200 років колоніального гноблення й пограбування країни ацтеків та майя». Подібний досвід, нагадаємо, вже є у корінного населення в Австралії та Новій Зеландії, а також частково —

Канади, де багато чого роблять для покращення матеріального стану індіанців, полінезійців та інших аборигенів⁴⁶.

Розширене тлумачення «законів пам'яті» засобами створення та впровадження офіційного історичного нарративу — єдиного державного підходу до історичної освіти, контрпропагандистських заходів, профілактики «фальшування історії» демонструє Росія. У центрі такої політики — уславлення досягнень радянської доби, першочергово — перемоги у Другій світовій війні. При цьому, як зазначається у доповіді «Злочин проти історії» Міжнародної федерації за права людини, що об'єднує 178 правозахисних організацій більш ніж у 120 країнах світу, «зменшуються чи виправдовуються масові злочини, вчинені радянським режимом, зокрема сталінський Великий терор. У даний час, — констатують укладачі документа, — державна влада проводить агресивну політику в галузі історичної пам'яті, яка не лише маргіналізує альтернативні точки зору, але також наражає на серйозний ризик усіх незалежних істориків, публіцистів, журналістів, активістів громадянського суспільства та НУО, які працюють над темою історичної пам'яті»⁴⁷.

Особливу увагу з боку держави відчувають науковці, які вивчають Другу світову війну. 2014 року в Росії було ухвалено закон проти «реабілітації нацизму», основний посыл якого полягав у тому, що Нюрнберзький трибунал виніс остаточний вердикт щодо звірств нацистів у 1930–1940 роках. Закон містить спеціальну заборону під загрозою кримінального покарання за поширення недостовірної інформації «про діяльність Радянського Союзу під час Другої світової війни». «Іншими словами, будь-яку згадку про злочини, не засуджені в Нюрнберзі, можна прирівняти до заперечення звірств нацистів. Звичайно, — іронізує з цього приводу Т. Снайдер, — у Нюрнберзі не засуджували жодних дій Радянського Союзу, тому що Совети були серед переможців та суддів»⁴⁸.

У цьому ж ряду — закон про боротьбу з екстремістськими висловлюваннями, недопущення ототожнення ролі СРСР і нацистської Німеч-

чини у війні, поправки 2020 р. до Конституції РФ із заборонаю на «зменшення значення подвигу народу», вимогою «забезпечити захист історичної правди». А також — створення у Слідчому комітеті РФ спеціального відділу з «розслідування злочинів, пов'язаних із реабілітацією нацизму та фальсифікацій історії». Істотним інструментом цензури над істориками став Федеральний список екстремістських матеріалів, що з'явився 2007 р. На кінець першого півріччя 2021-го його перелік складав майже 5100 публікацій. Це при тому, що, за оцінками вчених, з 2002 р. з провідних наукових часописів зникли публікації про спірні питання Другої світової війни, зокрема щодо провини політичної еліти СРСР за розпалювання війни⁴⁹.

На виконання закону про заборону публічно ототожнювати мету і дії СРСР та нацистської Німеччини у Другій світовій війні, а також заперечувати вирішальну роль радянського народу в перемозі над фашизмом, 2022 р. російський Кодекс про адміністративні правопорушення було доповнено новою статтею, скерованою «на недопущення ображення пам'яті захисників Вітчизни та на забезпечення правового захисту історичної правди про Велику Вітчизняну війну 1941–1945 років»⁵⁰.

За спостереженнями експертів, табуйованими для наукового обговорення виявляються цілі напрями. Під великим запитанням перебуває перспектива вивчення російсько-українських відносин та російського колоніалізму загалом. Схоже, що за такої суспільної атмосфери навряд чи будуть написані чесні історії війни в Афганістані, новітніх воєн у Чечні чи історії імперських та радянських депортацій. Російським дослідникам, які все ж таки беруться за тему війни, краще обходити пакт Молотова-Ріббентропа, події у Польщі у вересні 1939 р., історію колабораціонізму, життя на окупованих територіях, надто ж блокаду Ленінграда. Точніше, писати можна, якщо є готовність дотримуватися встановлених правил і не виходити за зазначені рамки. Інакше «токсичними можуть виявитися не лише темні сторінки Другої світової, а й будь-які сучасні для історичної науки теми»⁵¹.

Монополізація історичного дискурсу, що відбувається в Росії, не обмежується рамками власне однієї лиш Росії. Активно використовується те, що Джейд Макглісс — керівник науково-дослідних програм і голова центру досліджень Росії та Євразії в Товаристві Генрі Джексона — називає дипломатією пам'яті для зміцнення російського впливу шляхом просування селективного погляду на радянське минуле: «Дипломатія пам'яті — це форма публічної дипломатії, якою держави або політичні групи намагаються покращити свої зовнішні зв'язки та репутацію, експлуатуючи практики пошановування своїх героїв. Ця ж мета досягається, коли свій наратив про історію навмисно компліментарно переплітається з історичним наративом іншої держави. На відміну від воєн пам'яті, що полягають у критиці альтернативних, як правило, тих, що засуджують Росію, точок зору на історію, дипломатія пам'яті — це інше. Вона зосереджена на позитивному просуванні погляду Росії, на створення у сфері історичної пам'яті союзників, а не ворогів»⁵².

У реалізації дипломатії пам'яті російською державою досі застосовувалося велике розмаїття практик, покликаних тиражувати свій вплив не лише на російську діаспору і колишні радянські республіки, але й на іноземних громадян, які не мають спільних історичних і культурних зв'язків із Росією. Серед них — розповсюдження «волонтерами Перемоги» георگیївських стрічок (2019 року їхня діяльність була поширеною в понад 90 країнах, у тому числі в США), проведення акцій «Безсмертний полк» (ці акції відбувались у 115 країнах), впровадження інших традицій ушанування пам'яті як інструментів, що дозволяють нагадати світу, що саме Росія успадкувала завойований СРСР 1945 р. статус великої держави. І світоустрій, що склався після Ялтинської конференції, забезпечував світовий порядок, зокрема тому, що з Москвою як столицею великої держави мали обговорювати і вирішувати всі значущі світові проблеми. Згідно з логікою Кремля заперечення ялтинської системи рівнозначне запереченню жертв Радянського Союзу та його вирішального внеску в розгром фашизму.

Просуваючи подібний історичний наратив у всьому світі, Росія, крім іншого, грає на поглиблення наявних розбіжностей між західними країнами. «Створюючи враження, що російська історична оповідь і способи досліджувати пам'ять дедалі більше поширені та популярні в низці країн, російські політики й офіційні особи, — робить висновок Джейд Макглінн, — можуть показати внутрішній аудиторії, що вони знайшли союзників у «війні проти історичних фальсифікацій». Їхня мета — показати, що Росія відновлює історичну правду по всьому світу»⁵³. За яку, до того ж, бореться не так влада, як активна громадськість. Адже за монополізацією історичного дискурсу номінально стоять недержавні чи громадсько-державні об'єднання. Так, 2009 р. розпочала роботу «Комісія при Президенті Російської Федерації з протидії спробам фальсифікації історії на шкоду інтересам Росії». 2012 року Путін підписав указ про створення громадсько-державної організації «Російське військово-історичне товариство» (РВІО). У тому ж 2012 р. університети, академічні установи, музеї та медіакомпанії відтворили Російське історичне товариство, що існувало за царських часів. 2021 року з'явилася Комісія з історичної просвіти, до якої увійшли представники адміністрації президента, Радбезу, Генпрокуратури, МЗС, МВС, Міноборони та ФСБ.

За допомогою своїх історичних наративів Росія переслідує стратегічні цілі: по-перше, зміцнити єдність та ідентичність країни. Адже інші точки зору на російську історичну науку прирівнюються до атак на саму Росію, її народ та культуру; по-друге, власною концепцією історичної правди вона має на меті показати, як має виглядати світовий порядок – таким, яким він склався після Ялтинської конференції. А Москва, як і раніше, має сприйматися як ключовий світовий гравець та обов'язковий учасник вироблення підходів до вирішення глобальних проблем. Тоді як, за зауваженням О. Фененка, «парадоксальним чином Росія через 76 років після перемоги у Великій Вітчизняній війні виявляється в ситуації, що нагадує епоху, що передувала їй»⁵⁴.

Спроби відстояти історичний концепт, за яким Росія успадкувала завойований 1945 року Радянським Союзом статус великої держави, диктується лише тим, що після 1991 р. склалася однополярна світова система на чолі зі США. Вона фактично вже вичерпала себе. Ф. Фукуяма констатує, що «пік американської гегемонії тривав менше 20 років — від падіння берлінської стіни 1989 року до фінансової кризи 2007–2009 років. Тоді країна панувала в багатьох сферах влади — військової, економічної, політичної та культурної. Кульмінацією американської зарозумілості стало вторгнення до Іраку 2003 року, коли вони розраховували переналаштувати не лише Афганістан (куди вторглися двома роками раніше) та Ірак, але й увесь Близький Схід. ... А тепер світ повертається до свого звичного стану багатополарності: Китай, Росія, Індія, Європа та інші центри набирають сили порівняно з Америкою»⁵⁵.

Піднесення нових держав неминуче ставить питання ревізії усталеного світового порядку. Американська гегемонія на 30 років відстрочила цю перспективу, але, як тільки США почали втрачати частину своїх ресурсів, регіональні країни почали виходити з тіні. Серед них — держави-ревізійністи, які вимагають ліквідації існуючого порядку та заміни його чимось принципово новим. Їхня логіка полягає в тому, що «міжнародне право змінювалося протягом усієї історії, і чому б не переписати його ще раз. Зокрема, Китай вже фактично не приховує своїх планів перекроїти світовий порядок, що склався після 1945 р. так, щоб «термін «принцип багатосторонніх відносин» став своєрідним кодексом поведінки у світі, який відмовиться від загальних цінностей і керуватиметься балансом інтересів великих держав»⁵⁶. Саме держави-ревізійністи, — нагадує О. Фененко, — зламали попередні світові порядки: революційна Франція — Вестфальський, Німеччина — віденський, Німеччина, Італія, Японія — версальський. Можливо, що й наш ялтинсько-потсдамський порядок буде ліквідовано ревізійністами, які не вписуються в його систему»⁵⁷. Показовим прикладом атаки на неї може бути заява

президента Туреччини Р. Ердогана про те, що доля людства не повинна залишатися на милість держав, які перемогли у Другій світовій війні. Альтернативою, на думку турецького лідера, «має стати розширення прав усіх членів ООН до права п'яти постійних членів Ради Безпеки. На практиці це означає або визнання за рішеннями Генасамблеї ООН обов'язкового характеру, або надання всім членам ООН права вето на прийняття будь-яких рішень, що, звичайно, поставить під сумнів її роботу»⁵⁸.

Із урахуванням усієї сукупності факторів Росія намагається нав'язувати свій погляд на світ — крізь свою концепцію історичної правди, позиціонувати себе в ролі її захисника та союзника тих, хто виступає «проти історичних фальсифікацій». За іронічним зауваженням Д. Мак-Глінна, «тон подібний до високого месіанства, проте будь-якому проповіднику потрібні новонавернені, щоб виправдати свою справу»⁵⁹. Завдання непідйомне, враховуючи, що культурні та історичні війни ведуться за численні країни і в багатьох країнах. Кожна з яких, своєю чергою, захищається від використання проти неї історії як політичного інструменту і одночасно бачить у ній той самий інструмент, але вже власної політики — внутрішньої та міжнародної.

Приклад таких двох ключових світових гравців, як Китай і США, — також наочне тому підтвердження. У листопаді 2021 р. на пленумі ЦК КПК, який за своїм значенням оцінюється як рівнозначний пленумам, що відбулися в 1945 та 1981 роках (у першому випадку засідання допомогло Мао Цзедуну посилити особисту владу, у другому — Ден Сяопін проголосив, що культурна революція, запроваджена Мао, була помилкою), розглядалася історія партії, а по суті — країни. Йому передувала серйозна дискусія щодо того, що вважати найбільшими досягненнями Китаю. Це було пов'язано з тим, що Пекін зіткнувся із низкою викликів на світовій арені, енергетичною кризою та створенням зусиллями США міжнародної антикитайської коаліції, що могло поставити під удар китайського лідера Сі Цзіньпіна. Компартія вирішила перевести дискусію в позитивне

русло, зосередитися на головних досягненнях — країну виведено з бідності, побудовано середньозаможне суспільство, досягнуто його консолідації, запропоновано нові моделі розвитку не лише Китаю, а й світу. А Сі продовжує політику своїх попередників. Наприклад, Ден казав, що треба дозволити деяким людям збагатитися першими. Але він казав і про загальне процвітання як кінцеву мету. Саме це і робить зараз Сі⁶⁰.

Проте газета «Wall Street Journal» вбачала у спробі сформувати правильний підхід до історії націленість на те, щоб заретушувати правду про періоди, коли партію струшувало від конфліктів, і коли вона допускала грубі прорахунки. Як підтвердження цієї тези, вказується на те, що сам Сі Цзіньпін піддав ревізії історичні документи і видалив цитати Дена, де той попереджав про небезпеку одноосібного правління⁶¹. Очевидно, не в останню чергу, — з урахуванням посилення його власного культу особистості під гаслом, що саме Сі Цзіньпін відбиває корінні інтереси народу, що символізує новий розвиток Китаю. Президент США Джо Байден вважає керівника КНР (як і президента Росії В. Путіна) прихильником автократії. За словами американського лідера, глава Китаю переконував його, що демократія «не може працювати»⁶².

Щодо ставлення до історичного минулого власне в США, то для його переоцінки Дональд Трамп у листопаді 2020 р. створив президентську консультативну «Комісію 1776 року»⁶³, завданням якої було визначено просування патріотичних цінностей в освітніх закладах та протидію «спотворенню історії». Т. Снайдер зазначає, що «Доповідь про 1776 рік» було складено у відповідь на «Проект 1612», цю спробу поставити історію рабства в центр національного нарративу в США⁶⁴. На думку вченого, він «повторює логіку російської політики пам'яті, спочатку визнаючи історичне зло, потім шокуючим чином принижуючи його значення. Так, рабство згадується в ньому лише як один із численних «викликів американським принципам», до списку яких також входили і «прогресивізм», і «політика ідентичності» тощо. Рабство в Америці було визначено як «заперечення

базових американських принципів» і «спроба заміни їхньою теорією групових прав», які, як стверджують автори, «є безпосередніми попередниками деяких деструктивних теорій, що сьогодні розділяють наш народ і розривають єдину тканину нашої країни»⁶⁵.

Навесні 2021 р. законодавці республіканських штатів запропонували десятки законопроектів, покликаних спрямовувати та контролювати американське розуміння минулого. До середини року п'ять штатів (Айдахо, Айова, Теннессі, Техас та Оклахома) ухвалили закони, які обмежують обговорення історії у школах. У Флориді видали керівні принципи з таким самим змістом. Законодавчі збори ще 12 штатів розглядають закони про історичну пам'ять. У своїй сукупності вони закликають учителів до самоцензури на основі лише того, що учні «можуть відчувати або сказати, що вони відчувають». Закони про пам'ять віддають цензуру до рук учнів та їхніх батьків. Для білих людей в Америці немає нічого незвичайного в тому, щоби висловити думку, що з ними поводяться несправедливо; тепер така думка може зупинити урок історії⁶⁶.

Закони пам'яті, робить висновок Т. Снайдер, виникають у момент «культурних шоків», коли політики раптово починають виступати проти «ревізійоністських» вчень. У Росії передбачувані ревізійоністи — це люди, які критикують Сталіна або чесно пишуть про Другу світову війну. У Сполучених Штатах ревізійоністи — це люди, які пишуть про расове питання. В обох випадках «ревізійонізм» має тенденцію позначати ті моменти історії, що кидають виклик відчуттю своєї «праведності» у лідерів або змушують їх прихильників почуватися ніяково⁶⁷.

Такі процеси та практичні рішення кидають виклик історичній науці, позбавляють її цілісності та правдоподібності, перепідпорядковують людську пам'ять інтересам поточної політики. Замість неупередженого осмислення минулого вони пробуджують натомість суперництво, ворожість, історичні образи. Як власне всередині країни, так і між державами, їх народами. Якщо раніше історія використовувалася для обґрунтування

легітимності режимів, то в сучасних умовах історична політика все більше розглядається як потужна зброя у протиборстві між державами. І ведеться воно аж ніяк не за допомогою комісії істориків та наукових установ. «Цього разу, — як точно зауважив німецький журналіст Штефан Корнеліус, — йдеться про переосмислювання великого масштабу, йдеться про представлення історії у дзеркалі проблем та конфліктів сьогодення, йдеться про маніпуляцію правдою. ... Історія стає важелем у пошуку ідентичності... Зараз, коли світ втрачає порядок і опору, відрив достовірних історичних фактів від їхньої пристані може завдати серйозної шкоди»⁶⁸.

Виходить, що лише у відносно спокійні та передбачувані періоди людство схильне до осмислення і переосмислення минулого. І розуміння того, що в об'єктивній перспективі воно може бути і навіть має бути іншим. Але це ж саме людство розпочинає «хворіти історією» у переломні моменти свого буття, пов'язані з руйнуванням суспільних засад і зміною поколінь політиків, новими проявами конкурентного протистояння між країнами, найчастіше через перегляд усталених порядків та заявок на вагоміше право голосу у світових чи регіональних питаннях, як і боротьби за утримання раніше відвойованого права на активну участь у міжнародних справах.

Відповідно, й у суспільстві прокидається інтерес, нерідко болючий, до того, а як же було насправді. Старі міфи дістають друге дихання, а поряд з ними з'являються нові. Зростає й армія їхніх інтерпретаторів. Як зауважує президент Франції Е.Макрон, останніми роками в Європі «виникли згубні віяння, сформувався відповідний політичний дискурс, робляться нові спроби фальсифікації історії»⁶⁹. Вчених, які прагнуть утримуватися на наукових позиціях, затьмарюють популяризатори патріотичної закваски, які спільно з політиками конструюють нову логіку, смисли та ідеологічні скріпи з минулого. У результаті «на злобу дня» створюється нова ідеологічна картина, заретушована під історію на запит поточного політичного моменту. Неминуче відбувається політичне

заангажування історичної науки в контексті «веління» часу та відомого постулату «історію пишуть переможці». Хоча точнішим може бути інше визначення: «тими, хто дуже хоче стати (утвердитися) переможцем».

Для старших поколінь пам'ятно, як за колишніх часів бавили дітей, переважно в селянських сім'ях — нажовували хліб, зав'язували його в ганчірочку і таку своєрідну соску з кашкою давали немовляті. Отак і людей годували, годують і, зважаючи на все, намагаються й надалі годувати такою своєрідною «історичною кашкою». Але продовження чогось подібного у XXI столітті з його «правом знати» загрожує посиленням «хвороби історією», навіть переростанням її в «історичні війни». Трактатування радянської історії — наочне підтвердження цього. Як, утім, і будь-якої традиційної зарубіжної історіографії.

Ось чому надзвичайно важливо і необхідно розуміти, враховувати всю сукупність викликів і травм, що спіткали радянське суспільство за його 70-річну історію. «Лікували» ж їх найчастіше за допомогою забуття незручних фактів, у тому числі, діями за принципом: «клин клином виганяють». Тобто черговими легендами чи новими травмами. Відсутність умов для об'єктивного сприйняття людиною історії закриває можливість для усвідомлення себе, свого призначення і майбутнього. Письменник М. Зигар висловив незвичну думку з цього приводу: «Історія, як і похід до психоаналітика, потрібна людині не для того, щоб поринути в минуле і порпатися в тому, що відійшло назавжди, а для того, щоб налагодити відносини з власним майбутнім, побудувати можливі сценарії та не допустити очевидних помилок. Винятково для цього нам потрібні психологічні та історичні дослідження. Осмислення історії — це, власне, колективний психоаналіз»⁷⁰. Для якого необхідним є «гуманістичний погляд на історію — ... досить новий тренд, що виник за останні два десятиліття, згідно з яким люди, суспільство, пересічна людина вперше стали предметами інтересу. Ми розпочали замислюватися не про те, як треба сприймати минуле, а про те, яким воно насправді було: що нам кажуть джерела,

а не ангажовані історики, які знають, як ці джерела трактувати і підводять історичну базу під ідеологію режиму»⁷¹.

Саме такий підхід є винятково важливим при розгляді заявленої нами теми — цієї проблеми, що для багатьох усе ще кровоточить, — щодо причин зникнення СРСР з історичної арени. Серед їх дискутованої безлічі насамперед має братися до уваги «людський фактор» — ставлення до держави всіх поколінь радянських людей: наскільки вона сприймалася ними своєю, а країна — справжньою батьківщиною? І наскільки покликане їх уособлювати радянське керівництво покладалося при цьому на народи Радянського Союзу як на лояльних громадян, довіряло їм?

При цьому, очевидним має бути й те, що такі державні утворення, як і будь-яка інша система, при досягненні граничних меж свого розвитку або переходять на наступний рівень, або ж деградують, повертаючись на висхідні позиції, а згодом руйнуються вщент. Інакше кажучи, всі суспільства в історії людства у певний момент часу зазнавали краху і гинули, якщо не знаходили належних відповідей на зміни, що відбувалися, та пов'язані з ними нові виклики. Професор антропології Р. Блентон навіть порівнює суспільства з крихкими людськими структурами, що можуть руйнуватися. «Чому зруйнувалися такі колись успішні цивілізації, як Китайська імперія, Римська імперія чи Імперія Великих Монголів, яка на вершині своєї могутності охоплювала майже весь індійський субконтинент? Практично всі цивілізації спіткала ця ж доля, незалежно від їхнього розміру та структури. Деякі відродилися, тоді як інші зникли назавжди. Коли ж розпочинається кінець? І чи є сигнали, що попереджають про загибель? Питання шаблонів і причин, що призвели до колапсу цілих імперій, непокоїть учених усього світу»⁷², — зазначає К. Зеебург.

Автори нового дослідження, що вивчили 30 досучасних суспільств, пишуть у *Frontiers in Political Science*: існують різні пояснення та причини краху цивілізацій: природні катастрофи, виснаження ресурсів, зростаюча нерівність, брак соціальної згуртованості та надмірно складні суспільні

системи. До краху системи може спонукати і «моральна неспроможність вищого керівництва». Вони ж дійшли висновку, що держави з хорошим управлінням занепадають більш радикально і важко, ніж авторитарні системи, у яких на зміну одному авторитарному діячеві приходять такі самі⁷³.

Витоки системної кризи та поступового руйнування «носієвих конструкцій» власне радянської системи, що визначили, зрештою, розпад СРСР, слід вбачати у всій історії радянської держави та в сукупності факторів — ідеології та практики радянської влади, особистостей керівників, здійснюваної ними внутрішньої та зовнішньої політики, внаслідок якої Захід дістав змогу продемонструвати свою перевагу над радянським досвідом і наочно переконати у цьому країни Східного блоку.

Зрозуміло, що Захід усе робив для того, щоб переграти Радянський Союз, але це аж ніяк не означає, що ним було сплановано дезорганізацію та загибель Радянського Союзу. Так само як і те, що М. Горбачов, за участю Дж. Г. У. Буша, Б. Єльцина, Л. Кравчука та інших діячів, є його основним могильником. М. Горбачов, судячи з усіх його декларацій, хотів побудувати «соціалізм із людським обличчям» за зразком утопічної ідеї, яку, зокрема, сповідував лідер Празької весни 1968 року О. Дубчек. Хоча вже тоді було очевидним, що неможливо у такій формі пристосувати соціалізм до об'єктивних історичних процесів.

М. Горбачов, а спільно і Б. Єльцин із Л. Кравчуком, увійшли в історію в образі руйнівників. Тобто, як стверджує філософ О. Зінов'єв, не він сам «розпочав погром радянської системи. Він лише очолив погромників»⁷⁴. Звичайно, ця різка фраза не зовсім відповідає тому, що відбувалося в перебудовний період. Але фактом залишається те, що його політична біографія — наочний приклад того, що у світовій історії руйнування завжди відбувається легше, ніж творення. Не так багато є діячів, про яких можна сказати, що вони змінили хід історії шляхом зламу старого та створення якісно нового. Руйнівники та творці — це, як правило, різні

люди. У нашому випадку М. Горбачов та всі попередні керівники СРСР поєднали в собі дві ці якості — своїми підходами до радянського будівництва вони демонстрували творення і водночас підривали віру у «праведну справу» ледь не у всіх поколінь. А водночас і підвалини державно-суспільного устрою. У підсумку, розвалилася радянська держава, засвідчивши разом із тим неспроможність принципів її соціалістичного устрою. Досягнувши критичного рівня, сукупність чинників утворила вибухову суміш, що розшматувала величезну країну на частини, кожна з яких болісно розпочала своє окреме існування.

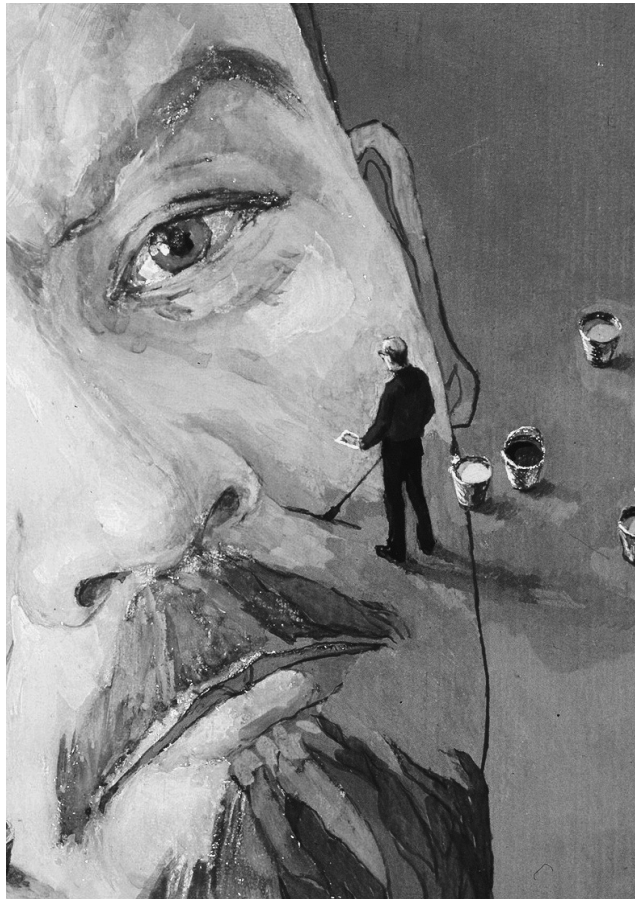
Таким чином, своїми діями М. Горбачов із «сотоварищами» просто наблизив та прискорив історичний фініш СРСР, який повторив долю всіх імперій. Причому, за порівняно короткий, за історичними мірками часу, період свого існування. Коли інші імперії згасали впродовж тривалого часу, то Радянський Союз розвалився, здавалося б, несподівано. Насправді ж — скоріше, закономірно, оскільки обсяг і тягар проблем, нагромаджених за радянські роки ідеологією та практикою організації держави, суспільного та повсякденного життя, перевершили допустимо критичні межі.

Автор не ставив перед собою непідйомне завдання цілісного викладу історії радянської дійсності та великих людей, які визначали долю СРСР, а виходив із необхідності показати нарисово ключові моменти політики та практики, які впливали на стійкість країни та суспільні настрої. Їхня взаємна обумовленість і, як наслідок, відмова широких мас від політичної системи держави та власне держави, визначили раптовий фінал Радянського Союзу. Для багатьох — у СРСР та за кордоном — несподіваний. Несподіваний — якщо неупереджено не дивитися на всю його історію. Втім, з кожної несподіванки сумарно складається об'єктивна реальність.

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

ПРИСТРАСТІ ЗА СРСР. ІМПЕРСЬКІ СПОКУСИ РОСІЇ

Доля Радянського Союзу — цього найбільшого соціально-економічного експерименту ХХ ст. і, безперечно, цивілізаційного явища — переважно оцінюється як невдала, що, начебто, вказує на логічну очевидність завершення радянського проекту. За бажання, те, що відбулося, можна розглядати і як закономірність, що вимагає осмислення і порівнювану з природними циклами. І — як наслідок рукотворних діянь осіб рівня державного управління — безпосередньо всередині країни та за союзними межами.

А взагалі, як нам здається, історія розвивається за своїми законами, які, можливо, людина, особливо яка живе в ній у конкретний час, не завжди в стані помітити й оцінити. Вона у своєму русі підпорядкована певним правилам і напрямкам, уже прокладеним попередніми поколіннями та тими, хто живе в цей час. Звичайно, можуть бути і випадковості у виборі шляху окремою людиною, групою осіб і навіть цілим народом. Але рано чи пізно вони зіштовхуються з історичною обумовленістю.

Дещо більше тридцяти років без СРСР — це майже половина власне його історії. Але багато всього помістилося у цей історичний відрізок. Він розділив, наприклад, відкриття Миколою ІІ першого засідання Державної думи та початок Великого терору. Між революцією 1917 р. і перемогою у війні з нацистською Німеччиною минуло менше 30 років, а між розстрілом демонстрації в Новочеркаську та катастрофою Радянського Союзу — майже такий самий часовий лаг. Багато з тих, хто народився після його

краху, вже самі стали батьками, а в тих, хто у свідомому віці зустрів рубіж 1980–1990-х рр., події тих років поступово стираються в пам'яті.

Утім, людям на той час було не до роздумів про те, що відбувалося, оскільки вони були переважно зайняті проблемами виживання і мало переймалися політичними подіями. Частково тому «припинення існування Радянського Союзу, — за образним зауваженням професора В. Гельмана, — стало аналогом юридичного оформлення розлучення подружжя, чий шлюб фактично розпався до цього»⁷⁵. А по суті, «серйозну розмову та роздуми щодо причин того, що сталося, було відкладено»⁷⁶. Але з часом ставало все очевидніше, що без розуміння того, що ж сталося з Радянським Союзом, «досить важко зорієнтуватися в нинішніх процесах на пострадянському просторі»⁷⁷.

Словосполучення «геополітична катастрофа» увійшло у суспільний ужиток після 25 квітня 2005 р., коли в посланні Президента РФ В. Путіна Федеральним зборам прозвучало: «Крах Радянського Союзу був найбільшою геополітичною катастрофою століття, для російського ж народу він став справжньою драмою. Десятки мільйонів наших співгромадян опинилися за межами російської території. Епідемія розпаду до того ж перекинулася на саму Росію... Цілісність країни виявилася порушеною терористичною інтервенцією та подальшою хасав'юртівською капітуляцією»⁷⁸. Повертаючись потім багаторазово до цієї теми, він особливо акцентував увагу на тій обставині, що «25 мільйонів етнічних росіян опинилися за кордоном поза власною волею, і, як у нас у народі кажуть, зараз же... Російський народ виявився найбільш розділеним народом у світі. І це, безперечно, трагедія»⁷⁹.

Використовуючи вибірково підібраний історичний матеріал, він продовжив розвивати цю тему у спеціальній статті (12 липня 2021 р.) «Про історичну єдність росіян та українців»⁸⁰, що стала додатковим приводом для утвердження західних політиків, еліт пострадянських республік та вчених у тому, що «Володимир Путін ніколи не поставив хрест на Ра-

дянському Союзі...»⁸¹. Як вважає президент США Джо Байден, «Йому важко звикнути до того, що він вважає найбільшою трагедією в історії Росії — кінцем СРСР»⁸². Такої ж думки дотримується і колишня канцлерка ФРН А. Меркель: він, сприймає розвал СРСР як велику трагедію ХХ століття, тоді як для неї «це був найщасливіший момент у її житті»⁸³. Подібну позицію загалом Європейського Союзу озвучив його президент у 2014-2019 роках Д. Туск на конференції в Грузії, присвяченій 10-м роковинам Східного партнерства: «Розвал Радянського Союзу не був найбільшою катастрофою. Я хочу сказати це голосно і ясно: розвал СРСР був благом для грузинів, поляків, українців та всієї Центральної та Східної Європи. І для росіян теж»⁸⁴.

Варто зауважити, що оціночні позиції Меркель та Путіна — цих вихідців із однієї політичної системи, які досягли лідерських висот завдяки її розвалу, є наочним відображенням діаметрально протилежних світоглядних установок та моральних цінностей, що сповідуються західними та постросійськими політиками. Хоча спочатку Путін думав, що в Ангелі Меркель він знайшов свою половинку. Вона не лише говорила його мовою, а й бачила Росію такою, якою її не бачили більшість глав інших держав»⁸⁵. Тоді як Меркель якщо й плекала слабку надію побачити розважливого Путіна, то реальність її швидко знищила. Вона зрозуміла, з ким має справу, «прикладом для наслідування Путіна був не Горбачов, а Сталін»⁸⁶. Канцлерка «завжди знала, що веде нерівний бій з жорстоким і невблаганним тираном...»⁸⁷. Він ретельно вивчав розпад СРСР, щоб не повторити його долю.

2014 року, коли Путін наочно розпочав демонструвати бажання повернути Росію в лігу супердержав, що мало на увазі утримання Києва в його орбіті, президент США Б. Обама, який ставився до російського президента скептично, порівнюючи його зі «звужденим учнем за останньою партою», а Росію – з «регіональною силою», а також з причини відсутності кращих варіантів, «надав Меркель можливість говорити з Путіним

від імені Заходу. По-перше, особисто він не переносив Путіна, а по-друге, вірив у вміння Меркель доводити справу до кінця»⁸⁸.

У дні вторгнення Росії до України 2014 року німецька канцлерка мала з Путіним 38 розмов з метою переконати його в необхідності зупинити агресію, нічим не спровоковану війну. Вважаючи, що таке спілкування може врешті-решт повернути Путіна на грішну землю, що певної миті він усвідомить, наскільки дико нападати на іншу країну, коли за вікном XXI століття. На думку історика Т. Снайдера, така політика була помилковою: «Меркель та Обама мали дати ракети та інше летальне озброєння Україні, яка боролася за виживання. Це б показало світові, що вони вважають російське вторгнення цілком серйозною загрозою»⁸⁹. Подальші події підтвердили правильність цього судження.

А тоді Україна отримала «мінські угоди» як результат 15-годинних безперервних перемовин Меркель із Путіним, на фінальній стадії яких були присутні президент України П. Порошенко та президент Франції Ф. Олланд. Гаряча фаза війни в Україні закінчилася на папері, а на практиці Крим залишався за Росією і продовжувалися бойові дії на Донбасі. Як слабку втіху можна було сприймати лишень те, що коли Путін вирішив силою утримувати Україну у своїй орбіті, він утратив її, а без неї неможливість відтворення імперії стала очевидною. У книзі «Велика шахівниця» З. Бжезинський загострив увагу на тому, що для Москви «найбільшим моментом стурбованості стала втрата України. Поява незалежної держави України не лише змусила всіх росіян переосмислити характер їхньої власної політичної й етнічної приналежності, а й позначила велику геополітичну невдачу Російської держави. Зречення більш ніж 300-річної російської імперської історії означало втрату потенційно багатій індустріальної та сільськогосподарської економіки та 52 мільйонів людей, етнічно та релігійно найтісніше пов'язаних із росіянами, які здатні були перетворити Росію на справді велику і впевнену в собі імперську державу. Незалежність України також позбавила Росію її домінуючого

становища в Чорному морі... Втрата України стала геополітично важливим моментом з причини суттєвого обмеження геостратегічного вибору Росії. Навіть без прибалтійських республік і Польщі Росія, зберігши контроль над Україною, все ж таки могла б спробувати не втратити місце лідера в рішучо діючій євразійській імперії, всередині якої Москва змогла б підкорити своїй волі неслов'янські народи південного і південно-східного регіонів колишнього Радянського Союзу»⁹⁰.

Цей же дослідник попереджав, що «вибір Києва на користь Євро-союзу поставить на чільне місце прийняття Москвою рішення щодо наступного етапу її історичного розвитку: або також стати частиною Європи, або євразійським ізгоем, тобто по-справжньому не належати ні до Європи, ні до Азії і ув'язнути у конфліктах із країнами ближнього зарубіжжя». У міру того, як Росія дедалі більше ізолюється і веде бойові дії в Україні, необхідно зрозуміти, чи є написане Бжезинським 26 років тому пророцтвом чи ж частиною плану руйнування радянської імперії, на чому наполягають прихильники конспірологічних теорій, до яких першочергово належать російські політики.

Після 24 лютого 2022 р. західні політики (передусім, в особі Меркель та Олланда), схоже, остаточно усвідомили провал своєї «політики умиротворення» Путіна та виступили з відповідними заявами, якими, зокрема, дезавуювали значення підписаних у Мінську та підтриманих резолюцією Ради Безпеки ООН документів (17 лютого 2015 р.). Так, Меркель в інтерв'ю виданню «Die Zeit» у грудні 2022 р. пояснила, що «мінська угода 2014 року була спробою дати Україні час». Коментуючи її слова про те, що мінські угоди дозволили Києву «виграти час»⁹¹, Олланд підтвердив, що «Ангела Меркель мала рацію з цього приводу».

Завбачивши у таких свідченнях можливість виправдатися за своє провальне президентство, Порошенко також заходився всіх переконувати, що угода була «талановитим документом», прийняття якого було вимогою, що дало Україні вісім років для будівництва армії та економіки,

а також дозволило створити глобальну проукраїнську коаліцію проти Росії. Своєю чергою, Путін використав такі свідчення як підтвердження правильності рішення розпочати війну з Україною, оскільки «виявляється, всі ці мінські угоди ніхто не збирався виконувати». Що всі учасники мінського процесу «обдурювали нас», використовували час для «накачування» України зброєю. А якщо так, то «мабуть, ми пізно зорієнтувалися, чесно кажучи. Можливо, і раніше все це треба було розпочинати».

Зміцнити саме путінське розуміння того, що сталося, покликаний, очевидно і факт внесення до Державної думи законопроекту, в якому містилося визнання розпаду СРСР «головною геополітичною катастрофою ХХ століття»⁹². Раніше, 1996 р. Держдума РФ зайшла настільки далеко, що оголосила ліквідацію Радянського Союзу юридично недійсним кроком. Як показав подальший розвиток подій, у запропонованій спробі ресоветизації швидше слід вбачати не тільки один із ідеологічних інструментів відпрацювання власного порядку денного і данину захопленості історією російським президентом, а й розпалювання інформаційної кампанії з метою «створити в очах суспільства привід для виправдання, або для піару деяких майбутніх дій»⁹³. Як виявилось, передусім — розв'язаної Росією війни проти України. Тим часом, ще на початку лютого 2022 р. у ході свого візиту до Москви президент Франції Е. Макрон продовжував заявляти, що він «розуміє травми цього великого народу та цієї великої нації (мовилося саме про Росію. — Авт.)»⁹⁴.

Американський історик, професор Принстонського університету С. Коткін точно зауважив, що судження щодо того, чи був розпад СРСР позитивною або негативною подією, сильно залежать від того, звідки ви їх вимовляєте: «Як ви думаєте, що з цього приводу думають у Латвії, Литві, Естонії, Угорщині, Чехії, Словаччині чи Румунії? Як до розпаду СРСР ставляться українці? Тобто ставлення до цієї події залежить від того, звідки ви. А у Брюсселі що думають, як вам здається?

Звичайно, якщо ви проживаєте в Москві і ваше ім'я — Володимир Путін, ви вважаєте, що розпад СРСР був помилкою. Навіть не помилкою, а злочином. Якщо ви проживаєте в Пекіні і ваше ім'я — Сі Цзіньпін, то для вас це також помилка та злочин. Китайці ніколи не пробачать Росії знищення комуністичного ладу в СРСР. Коли йдеться про стратегічне партнерство Росії та Китаю, не слід забувати, що китайський режим був дуже розлючений розпадом Радянського Союзу. Розлючений, мабуть, не менше, ніж хрущовським розвінчанням культу особи Сталіна»⁹⁵.

Адже факт розпаду не лише розлютив, а й визначив для китайців необхідність ретельно шукати вичерпну відповідь з позицій сучасної марксистської науки про причини загибелі СРСР. До найповнішого дослідження під таким кутом цієї глобальної теми можна віднести роботу китайського вченого Гуанпана Сяо «Розвал СРСР та КНР»⁹⁶.

Але значно складніше зрозуміти і сприйняти те, що відчули після 25 грудня 1991 р. мільйони людей, які в одну мить усвідомили втрату життєвого ґрунту через втрату статусу держави, частиною якої вони себе асоціювали. Стався крах звичного укладу, руйнація гарантій безпеки, повернулися бідність, міграції, безправ'я, бандитизм, війни, біженці та бездомність. Виникло відчуття втрати майбутнього. Тому для багатьох колишніх радянських громадян крах СРСР обернувся якщо не катастрофою, то вже справді великою драмою. Розпадався не лише Союз, сходила зі світової арени не лише радянська імперія — «розпадалися ідеологія, скріпи, віра, таємне ставало явним, розпад проходив через серця»⁹⁷. На основі масштабного соціологічного дослідження життя колишнього «совка» психолог і соціолог О. Роцин дійшов висновку, що СРСР назавжди залишив незабутній слід у психології радянського суспільства⁹⁸.

Першочергово, у покоління, які сформувалися і прожили більш-менш значну частину свого життя в радянський період, відчули на собі, що означає руйнування соціального ладу і власне держави. Філософ О. Зі-

нов'єв так описав цей стан людини на своєму особистому прикладі: «В умовах радянської несвободи я був фактично вільний з погляду моїх здібностей, діяльності та потреб. Я втратив найголовніше — соціальні права та соціальні гарантії, а також систему особистої захищеності. А що я придбав? Стан неминучого страху від усвідомлення втрати цих прав, гарантій та захисту. І в такому становищі опинилися десятки мільйонів людей. Тепер нам залишається лише одне: мріяти про радянське минуле як про втрачений і більше вже неосяжний земний рай»⁹⁹.

Тому є багато причин, але одна з головних полягає в тому, що післявоєнне життя народу сприймалося багатьма як відносно спокійна епоха. І саме вона (ця епоха) значною мірою формувала масову свідомість, коли зрештою вляглися революційні та військові потрясіння, а люди пристосувалися до життя. І звичайно ж, не 1920–1930-ті рр. з їх го-ріннями та голодом, жорсткою колективізацією, надривом перших п'яти-річок та Великим терором, а саме пізній сталінізм із його переможним пафосом залишався тим прийнятним образом, до якого й досі звернена пострадянська ностальгія. Як достеменно зауважив професор Шелф-філдського університету (Великобританія) Є. Добренко, «під зовнішньою безконтрольністю повоєнної епохи визріло те, що визначило історичну свідомість радянської, а потім і пострадянської нації на десятиліття вперед»¹⁰⁰. А ще вчений рекомендує враховувати той факт, що «тільки-но зійшло зі сцени покоління, яке довго відтворювало сприйнятий у пізньо-сталінську епоху патріархальний світогляд, де найкраще майбутнє — це минуле»¹⁰¹.

Значною мірою відрізані від зовнішнього світу та під впливом про-паганди, радянські люди у своїй більшості справді вірили у те, що со-ціалістична система перевершує західні уклади. Що саме вони прокла-дають шлях до справедливого майбутнього людства. Тому жили пере-могами, надіями та бідами, що випадали на їхню долю. І після краху СРСР не могли погодитися з тим, що їхнє життя та численні жертви були мар-

ними в гонитві за нібито хибними та руйнівними ідеалами. Вони не могли миттєво відректися, відповідно, від свого життя. Тому й посилалися на досягнення країни, перемогу у війні та успіхи, навіть незначні, у перегонах із американцями. Переконували себе в тому, що злочини більшовиків і радянського режиму надто перебільшені, а то й не були ними.

2021 року, за даними Всеросійського центру вивчення громадської думки (ВЦВГД), про розпад Радянського Союзу шкодували 67 % росіян. 2016 року, коли ВЦВГД порушував питання, як би вони відповіли на референдумі у випадку, якби його проводили знову, виявилось, що 64 % голосували б за СРСР. До 2021 року цей показник виріс до 73 %. Тоді як протягом першого пострадянського десятиліття припущення, що в Союзу були варіанти, крім краху, відправляло таких осіб до лав маргіналів, вогорів демократії, вільного ринку, прогресу та руху від радянської тиранії до західного способу життя¹⁰².

Результати дослідження (жовтень 2019 р.) засвідчили, що кожен четвертий у Росії вважає себе «жертвою перебудови», а більше половини (61,1 %) вважають, що вона принесла країні більше поганого, ніж доброго. З перебудовою найбільше пов'язують і крах СРСР. Негативно її оцінили переважно опитані віком від 45 до 59 років. У Держдумі РФ запропонували назвати їх «жертвами перебудови» та, відповідно, визначити нову пільгову категорію¹⁰³. Майже половина російських громадян (49 % за результатами досліджень 2021 р.) все ще віддає перевагу радянській політичній системі, а 62% вважає, що найкраща економічна модель — це державне планування та розподіл, тобто як за Радянського Союзу¹⁰⁴.

Не дивним, а, можливо, певною мірою навіть закономірним, є збільшення кількості росіян, які не хочуть визнавати, що він розпався 1991 року на 15 незалежних країн. Вони наполягають на радянських документах, відмовляються підкорюватися російським законам чи сплачувати податки, оскільки вважають уряд нелегітимним. За оцінками ФСБ, у Росії налічується 150 тис. таких «радянських громадян»¹⁰⁵. Неймовірний факт

уже для 2022 р.: Першотравневий суд Омська засудив 72-річного пенсіонера до чотирьох років ув'язнення умовно за звинуваченням у створенні екстремістської спільноти, метою якої було «відновити форми правління та державного устрою, що існували за часів СРСР». Раніше, 2019 року Верховний суд автономної республіки Комі «визнав... громадян СРСР» екстремістською організацією і заборонив їхню діяльність у Росії. Після цього десятки послідовників руху стали фігурантами справ»¹⁰⁶. 2022 року Мін'юст РФ включив рух «Громадяни СРСР» до переліку екстремістських організацій¹⁰⁷.

2021 року висловлювали жаль з приводу розпаду Радянського Союзу 32 % громадян України (2017 р. таких було 36 %). Протилежної точки зору дотримувалося понад 60 % її мешканців. Найбільше ностальгували за СРСР на південному сході країни — кожен другий у Луганській та Донецькій областях. Тоді як у Тернопільській, Івано-Франківській та Львівській — відповідно, 13 %, 12 % і 10 %¹⁰⁸. Одночасно ідентифікували себе громадянами України 75% опитаних, і в той же час 26 % — європейцями та 21 % — радянською людиною¹⁰⁹. З 2022 р. кількість україноорієнтованих громадян стала майже домінуючою.

Зі зрозумілих причин монополію на просування ностальгії за радянським минулим відстоюють комуністи, прихильники комуністичних ідей і порядків, що існували раніше. Апелюючи до того, що «руйнування СРСР, відмова від соціалістичної системи та радянської влади заклали під нові «незалежні та демократичні» держави численні міни. Той первісний капіталізм, до якого були ввергнуті пострадянські республіки, неминуче прирік трудящих на зубожіння та безправ'я, породив кричущу нерівність. Одночасно наші народи виявилися вразливі перед зовнішніми загрозами»¹¹⁰. Так, зокрема, відреагувала КПРФ на політичну кризу в Казахстані на початку 2022 р., з вимогою «відродити колишні традиції братньої солідарності та взаємовиручки» до 100-річчя утворення Радянського Союзу¹¹¹. На думку експертів, наполегливість подібних заяв

пов'язана з тим, що російська влада активно перехоплює у компартії пропагандистські ресурси.

Її правляча — і передусім силова — еліта давно й уважно спостереігає за тим, що відбувається в політиці країн зі схожим типом відносин держави та суспільства, яка передбачає наявність владної вертикалі, домінування однієї політичної сили, обмежений режим існування та функціонування опозиції, «велику», тобто відповідальну за всі сфери життя, державу. Особлива увага приділяється колишнім республікам СРСР, тобто режимам зі спільним радянським коренем. Це своєрідна політична обсерваторія чи лабораторія, де можна вивчати варіанти розвитку подій та прикладати їх до російської «дійсності»¹¹². На підставі «схожості» колишній радник президента США з національної безпеки Д. Болтон допустив, що «Білорусь і Казахстан є першими кандидатами на повну реінтеграцію до складу Росії»¹¹³.

Навряд чи термін «катастрофа» слід розглядати лише крізь геополітичну призму, ігноруючи почуття значної частини колишніх радянських людей. І хоча з 1991 р. світ кардинально змінився, але в них, особливо у старших поколінь, залишилася незмінною непохитна відданість тому часові, коли все здавалося правильним, прогнозованим, стабільним і таким зрозумілим щодо майбутнього та перспектив — особистих, сімейних, суспільно-державного облаштування. Адже вони десятиліттями жили та самовіддано працювали, боролися та гинули задля досягнення статусу великої країни. І зрозуміло, — конвертували це у свій особистий успіх. 1991 рік розтрощив чимало людських доль, передусім тих, хто був пов'язаний із служінням радянській державі. Але водночас і відкрив можливості для інших, яким історія подарувала шанс продемонструвати свої здібності творити нове на уламках Союзу.

Тим більше, що, визнаючи певні втрати через крах радянської держави, багато хто з них виходив із того, що такою є логіка історії — відмирає завжди те, що зжило себе. Вони нагадували собі й іншим про радянські

реалії — черги та порожні прилавки, внутрішню закритість країни, як і кордонів, відсутність об'єктивної інформації, основоположних свобод, переслідування інакодумців, у тому числі за допомогою в'язниць, психлікарень тощо. Втім, із часом чимало з того, що раніше розглядалося у негативному плані, стало оцінюватися вже не так категорично. І навіть увійшло до переліку радянських достоїнств. Окрім пострадян-ських реалій, очевидно, позначився також вплив закономірностей людської психології: погане забувається швидше, а добре стає ще привабливішим.

Можливо, звідси — й корені відомої сентенції, приписуваної собі багатьма політиками: той, хто не шкодує про колишній Союз, не має серця, той же, хто хоче його повернення, не має розуму¹¹⁴. Історичні реалії такі, що імперії миттєво, внаслідок одномоментних рішень, перекроювання та механічної заміни географічних карт, не зникають зі світової арени. Їх розлом створює численні травматичні лінії і глибокі рани, що кровоточать у єдиному до цього становому хребті величезного державного і народного тіла. За образним визначенням режисера П. Лунгіна, те, що сталося, порівнювано хіба що з тим, «якби єгиптяни бачили, як руйнуються піраміди. Те, що має стояти вічно і жити вічно, раптом почало розсипатися, ніби воно з тиньку зроблено все»¹¹⁵.

Адже мало хто у громадських колах, не кажучи вже про рівень масової свідомості, навіть у 1980-х роках, здогадувався, що радянська держава приречена. Показовою в цьому плані є київська атмосфера того періоду, вельми колоритно відтворена у романі «Victory Park» О. Нікітіна: «Більшовики завжди трималися на брехні й терорі, але нині терор відступив, залишилися лише спогади про страх, та й то у людей немолодих... Виросло нове покоління, яке знає, що боятися треба, але до ладу не розуміє, чого саме, і сміється з безглузких правил, за якими живе країна, а з ними разом і над обережними людьми похилого віку, які ці правила виконують акуратно. Страх у країні ослаб, а брехня давно опри-явилася. Більшовики обіцяли комунізм, і де він? Жодного комунізму збу-

дувати вони не могли і не збудували. У них також змінилося покоління, виросла безтурботна молодь, яка не бачила великої крові, не знає справжньої політичної боротьби, а тому не розуміє природи влади. Вони впевнені, що зовнішні загрози їм не страшні, а внутрішні — нікчемні, і, отже, Радянський Союз протримається вічно.

Тим часом, у брехню більшовиків більше не вірять, їх самих не бояться, і якщо нічого не зміниться, ця влада, якою б міцною вона не здавалася, скоро розвіється за вітром дрібними клаптями, як туман над Чорториєм. Або вони знову відбудують табори і заженуть у них пів країни, або весь їхній Радянський Союз розвалиться, як упала колись Ніколашкина Росія, тільки-но народ перестав боятися царя і втомився вірити в Бога.

Імперії гинуть по-різному, та їхній загибелі завжди передуює ослаблення влади, але це неминуче веде до появи у провінціях дрібних деспотів, сила яких зростає непомітно і так само непомітно стає абсолютною»¹¹⁶.

Отже, відлуння процесу розпаду СРСР, що все ще триває, будуть явно проявлятися, відчуватися, віддавати фантомними болями тривалий час для чималої частини пострадянських людей і кровоточити конфліктами. І навряд чи для їхньої оцінки можна повністю сприймати на віру категоричні констатації відомого в ліберальних колах філософа О. Ципка: «Держава, що виникла волею випадку — я маю на увазі СРСР, завдяки випадку й загинула. Та все ж ми рухаємося від одного всемогутнього випадку до іншого і продовжуємо існувати. ...Остаточний розпад СРСР насправді був остаточним розпадом Російської імперії, який розпочався 1917 року. ...І розпад СРСР не був жодною геополітичною катастрофою. Катастрофа — це коли гине щось живе, цілісне, що може ще довго існувати. А розпад СРСР був неминучим, бо не був добровільним союзом так званих братських республік. Всі ці «братні республіки» Червона армія силою змусила об'єднуватися з Радянською Росією. Тож спроба повернути імперське минуле засобами сили не могла створити нічого міцного»¹¹⁷.

На наш погляд, він має рацію в останньому твердженні, але одночасно вбачається його оцінка остаточного розпаду СРСР і навіть російської імперії, факт якого вінчає спуск радянського прапора над Кремлем. Втім, такі історики, як Е. Хобсбаум, припускали, що розпад радянської імперії взагалі ознаменував кінець XX століття. Інші пішли ще далі і заходилися говорити, що це був кінець історії. Тоді як аргентинський дослідник історії Росії М. Банья, який детально проаналізував долю СРСР у книзі «Хто не нудьгує за комунізмом, у того немає серця», застерігає від подібної категоричності: «Так, з розпадом Радянського Союзу відбулися певні зміни, наприклад, припинив своє існування біполярний світ, закінчилася холодна війна. Також зникла ця постійна загроза, яку представляв Радянський Союз у тому плані, що капіталізм повинен був постійно покращуватися, оскільки СРСР був життєздатною і безпечною альтернативою капіталізму. Також це стосується й ролі Радянського Союзу у пом'якшенні ситуації, чим у 90-ті роки займатимуться неоліберальні політики. У цьому сенсі розпад припускав завершення конфліктного етапу, але не завершення самих конфліктів. Одні конфлікти перетворилися на інші»¹¹⁸.

Після зникнення залізної завіси та розпаду СРСР США швидко заповнили порожнечу, що утворилася, стали світовою державою-гегемомом і закріпилися в країнах, що раніше знаходилися за межами їхнього впливу, під девізом поширення демократії. Одноосібна влада Вашингтона швидко призвела до того, що долар США зміцнив позиції як основної іноземної валюти у світі і дозволив їм розширити свою перевагу над конкурентами як найбільшої світової економіки.

Сьогодні США, як і раніше, зберігають свої позиції і мають одну з найпотужніших армій, але, на думку експертів, насуваються зміни, оскільки деякі держави, що набрали сили, прагнуть відігравати головні ролі на світовій арені, змістити тих, хто все ще перебуває на найвищій сходинці. І те, що США не змогли повною мірою задіяти м'яку силу у

формі дипломатії для запобігання агресії Росії проти України, вважають ці експерти, є однією з ознак того, що Вашингтон більше не має того впливу, яким він колись користувався, його гегемонія розпочинає втрачати свою форму та значимість.

Суспільні настрої у їхній динаміці з 1991 р., разом з іншими чинниками та реаліями, дають підстави вважати, що процес руйнації СРСР все ще й досі не завершився, а триває, набуваючи більш конкретних форм, що дедалі частіше сприймаються як проза життя. Можливо, з цієї ж причини 30-річчя «найбільшої геополітичної катастрофи» спричинило майже нульовий інтерес у пострадянських республіках, за винятком, хіба що Росії. Воно просто було сприйнято як продовжувана прозаїчна повсякденність, що свідчить про те, що, за великим рахунком, пострадянські спільноти остаточно все ще не полишили Радянський Союз.

Так, колишні республіки набули суверенного статусу. Але уявлення влади більшості з них багато в чому лишилося незмінним — радянським, зануреним у реконструкцію його практик. Хоч і з переінакшеними гаслами, але з попередніми світоглядними установками. Своєю чергою, укорінена архаїчна радянська система патронклієнтських відносин негативно позначається на побудові якісно нових суспільних відносин, зберігається нероздільною їхня ідентичність. Тоді як саме суспільства повинні брати на себе відповідальність та ризики за нинішній стан і майбутнє своїх країн. Наповнюючи, при цьому, їх реальним державотворчим змістом просування народів до загальноприйнятих основ суверенітету. Інакше політичний біг на місці служитиме джерелом подальшого відтворення радянського досвіду.

Своєрідна публічна зацикленість В. Путіна на долі радянської держави, помножена на російську практичну політику, посилювала підозри західних лідерів про його налаштованість на те, щоб переграти історію, повернути назад хід історичного процесу, виправивши таким чином помилку Росії, яка, «запустивши парад суверенітетів...», сприяла процесу

розвалу СРСР». Підігрівали їх зростаючу активність у відповідних прогнозах публіцистів та експертної спільноти, долучення до теми вчених із набором відповідних аргументів. І, звичайно ж, прояви зростаючої стурбованості серед громадськості пострадянських республік і колишніх соціалістичних країн можливою російською експансією. Особливо після якомось кинутого російським президентом зауваження: «Москві слід би було окопатися як усередині Союзу, так і за кордоном, а не стояти осторонь, поки держави колишнього радянського блоку кидали все, аби лише приєднатися до Заходу. Багатьох проблем можна було уникнути, якби Совети не покинули Східну Європу так поспішно»¹¹⁹.

Але коли у вересні 2021 р. заступник держсекретаря США В. Нуланд донесла до американських законодавців занепокоєння Білого дому тим, що російський лідер «насправді хоче увійти в історію відтворенням Радянського Союзу» — особливо щодо України, яку Путін, на її думку, вважає російською територією¹²⁰, Кремль відкинув таку можливість: «пані Нуланд так само, як і ми, і так само, як інші фахівці, чудово розуміє, що відтворення Радянського Союзу неможливе». Далі його представник (прессекретар Д. Песков) нагадав, очевидно, для більшої вагомості сказаного, «що на просторі колишнього Радянського Союзу з'явилися досить давно і визрівають інтеграційні процеси з різною швидкістю розвитку. Це і Співдружність Незалежних Держав, і більш просунуті організації з інтеграції, такі як ЄАЕС, та ще більш просунуті союзні структури, такі як Союзна держава Росії та Білорусі. Але ні те, ні інше, ні третє не є спробою реінкарнації Радянського Союзу і не може нею бути»¹²¹.

Із формальної точки зору такі твердження не суперечать світоглядним позиціям та політичним настановам Путіна, оскільки він не належить до прихильників радянського проекту. «Він, — за точним визначенням антрополога та радянолога О. Юрчака, — антирадянський політик», який сповідує імперськість, що «не має відношення до Радянського Союзу чи комуністичної ідеології»¹²². Його і більшість путінського оточення жодним

чином не можна віднести до прихильників комуністичної віри. Вони з великим задоволенням прийняли капіталістичні можливості, що відкрилися, і швидко стали власниками мільярдних статків. Підживлюючи одночасно почуття помсти за ту геополітичну поразку, завдану Москві Вашингтоном, Лондоном та всім колективним Заходом. І жага якої «зростала разом із цінами на нафту. ...Вони брали від XXI століття лише те, що дозволяло їм заробити чи виробити зброю, але ментально продовжували жити в тих же кабінетах 70–80-х років — з чаєм у підскляниках та з червоними килимовими доріжками у коридорах — і так само дивилися на світ»¹²³. Тому є помилковою популярна в експертно-політичному середовищі теорія про «двох Путіних»: одного — до знаменитої «мюнхенської промови» 2007 р., коли він спробував потоваришувати із Заходом і зробити Росію його частиною, та іншого — того, який, переконавшись у лицемірстві Заходу, в ньому розчарувався та розвернув країну в протилежний бік.

Публічні ж його твердження про розвал СРСР як катастрофу призначені, головним чином, для тих багатьох людей, сенс життя яких укорінений у радянськості, та на підтримку яких він перш за все спирається. Набагато важливішою для нього є наявність «великого спільного простору, великої об'єднуючої мети, статусу світового лідера, за яким тягнуться багато хто у світі»¹²⁴. Звідси — і путінські претензії до Леніна в останніх статтях щодо України, які схожі на обвинувачення у злочинах: «По-перше, його абстрактна ідея про право націй на самовизначення тепер призвела до їхнього реального виходу з Союзу. По-друге, більшовицький підхід, за яким нації та території створювалися випадково і часом включали колишні території сусідів, тепер означав, що такі території опинилися у нових, незалежних державах. Саме так, відхопивши російські землі з російськими жителями — за концепцією Путіна, виникла незалежна Україна. У цій логіці території відбирали у Росії, а Росія нічого не відбирала»¹²⁵. Важко повірити, але він вважає, що саме

Ленін створив Україну. Хоча якщо йти за його логікою, то потрібно говорити і про Сталіна.

У свідомості росіян посилено реанімується призабута ними ідея, що Київ — це у багатьох сенсах споконвіку російське місто, яке належить їм як вагома частина їхньої історії. Як зауважив історик О. Зорін, «проблему, «откуда есть пошла русская земля», влада намагалася вирішити і раніше, втративши Київ: Ізборський клуб, Новгород, «Ладога — перша столиця Росії» ... Історично це все могло працювати. Новгород справді важливий історичний центр.

Але ця концепція досить швидко зайшла в глухий кут. По-перше, Новгород — це прикликання варягів, початок династії Рюриковичів. Покликали іноземців: «Приходьте князювати та володіти нами». Не гоже. А по-друге, що ще гірше, це ж республіка, знищена Москвою, та ще й із жахливою жорстокістю. Вписати Новгород у сучасний державний наратив виявилось неможливим. Довелося повертатися до Київської Русі»¹²⁶. Київ! Князь Володимир, «Мати міст російських». Таким чином, перетворення України на головний об'єкт імперських амбіцій Кремля зумовлено історично. Саме приєднання України 1654 р. перетворило Московію, периферійну східноєвропейську державу, на імперію. Україна стала наріжним каменем у її подальшому будівництві. Хоча є й альтернативний підхід, запропонований, серед інших, істориком Джеффри Хоскінгом, згідно з яким, Московія стала імперією ще до приєднання України, коли майже 100 років до цього їй вдалося завоювати великі території Казанського та Астраханського ханств, а кількома десятиліттями пізніше розпочався тривалий процес колонізації Сибіру.

За допомогою історичних маніпуляцій Путіну вдалося «підсадити» свій народ на імперську антиутопію «русского мира». Вселенський (Константинопольський) патріарх Варфоломій визначив її як ересь, що «просувається патріархом Кирилом (Гундяєвим), Володимиром Путіним та їхньою ідеологічною обслугою, які цинічно використовують «відроджу-

ване релігійне почуття народу», що видалося їм зручним політичним інструментом. Без досвіду занурення в радянський атеїзм, що відірвав народ Росії від успадкування духовного життя, від традиції, ідеологія «русского мира» не змогла б заволодіти умами росіян. Ця ідеологія — постмодерністське неоправослав'я, що злило в один флакон суто зовнішні атрибути дореволюційного імперського православ'я, дрімучість радянського атеїзму та ментальну травму, що залишилася після розпаду СРСР»¹²⁷. Ключовим її аспектом є те, що суверенітет України не сприймається чимось повноцінним. І загалом фундаментальна ідеологія імперського мислення Кремля полягає у тому, що пострадянські території розглядаються сферою впливу та інтересів Росії. А місія Путіна — у зміні карти світу у межах кордонів, які він співвідносить із «історичною Росією». Для чого потрібно «повернути та зміцнити» втрачені території імперії. Тобто стати збирачем земель за прикладом Петра I, відновлювати історичну справедливість «силою російської зброї, яка заряджена ще й ідеологічною енергією»¹²⁸. Головне місце в ній відводиться традиційним цінностям («духовним скріпам» і міфологізованих «тисячолітній» (за висловом Путіна) історії Росії, що «набуває прикладного політичного змісту, стає інструментом управління країною»)¹²⁹.

Стандартні наративи цієї політики значною мірою нагадують вміст ідеологічного арсеналу сталінських часів. Наприклад, наратив «звільнення» асоціюється зі звільненням «однокровних братів» Західної України та Західної Білорусі у вересні 1939 року. Через 86 років фактично таке ж обґрунтування Росія намагається застосувати щодо всієї України, виходячи знов-таки з путінської концепції, що українці та росіяни — один народ, а українська держава, у тому вигляді, в якому вона склалася, не має права на суб'єктність та суверенітет. Як наслідок, заявлена «денацифікація» обернулася фактичною деукраїнізацією на основі імперського наративу, а «ідея імперії, підкріплена ідеологемою «русского мира», що частково збігається з «канонічною територією православної

церкви», з умоглядної конструкції перетворилася на практичний інструмент іще з часів квазілегальної інкорпорації Криму до складу Росії»¹³⁰. Під прикриттям тези про те, що в Путіна «не було іншого виходу», аніж як розпочати «спецоперацію» проти «неонацистів» на випередження проти нападу ворога, щоб, у тому числі, купирувати західні/американські погрози, оскільки вони руками українців формують антиросію і намагаються таким чином знищити Російську Федерацію. Важливо розуміти, що в російській масовій повсякденній свідомості справедливість міцно пов'язана з перемогою над нацизмом, а поняття ворога — обов'язково з НАТО і США. І культ перемоги у цій ідеології фактично перетворено на культ війни як такої.

Невігластво властиве багатьом диктаторам: знання створюють їм зайві перешкоди для «простих рішень». Але наукова спільнота навряд чи має ігнорувати будь-яку історичну єресь від них, оскільки за нею часто йдуть практичні рішення та дії, причому нерідко силового характеру. Цілком очевидно, що політика, що ґрунтується на нібито «історичних правах», і здійснювана в ім'я повернення «історичних територій», називається реваншизмом. Саме її проводить сьогодні Москва, і вона походить особисто від Путіна, одержимого ідеєю відродження колишньої імперії. Як у «заселеному острові» братів Стругацьких закликали вчинити з колишніми провінціями старої імперії, Хонті та Пандеєю, що здобули незалежність у важкі часи — «повернути гадів до лона, попередньо суворо покаравши».

Тоді як жодна імперія, що розвалилася, згодом не зуміла відновитися навіть частково. Тим більше вона безнадійно архаїчна у двадцять першому столітті, коли ключовим ресурсом розвитку та основою конкурентоспроможності є не території, а уми — інтелектуальний та науковий потенціал. Тому, наприклад, у Великій Британії подивилися б, як на божевільного, на політика, який би всерйоз заговорив про «історичні права» на території колишньої імперії, запропонувавши «повернути їх у рідну гавань». Або зайнятися «захистом англомовних громадян» у чужій

країні, несучи туди силою «британський світ». Або заявив би, що «кордони Великобританії ніде не закінчуються». Однак для «путінського режиму реваншистські мрії — не шалені фантазії маргінальних політиків, не тяжка політична хвороба, а цілком собі мейнстрим»¹³¹.

Науковцям ще належить розібратися, чому росіяни з такою готовністю сприймають агресивну політику своєї держави та наскільки імперський менталітет впливає на готовність її підтримувати. Наскільки суттєво звернення до «великого минулого» визначає національну ідентичність народу.

Український історик Г. Касьянов барвистими «мазками» показав, як «ставлення Путіна, його оточення, значної частини росіян до минулого вирішальним чином визначає їхні дії у теперішньому часі. У цьому минулому немає України та українців як самостійної, самодостатньої, культурної та політичної спільноти. А значить, їх не повинно бути і тепер. І це не тільки і не стільки ідеологічні спекуляції чи пропагандистські виверти, це невід'ємна частина світогляду, який не піддається раціональній аргументації чи моральним нормам»¹³². О. В. Брехуненко у книзі, виданій ще 2017 р., дохідливими аргументами спростував ключові російські міфи про Україну й українську історію¹³³.

Антрополог та соціолог І. Чолович, аналізуючи витоки сербської самосвідомості, зазначив: «Місця пролитої крові — поля битв, поховальні рови, братські могили, цвинтарі — мають виняткову символічну цінність. Вони є зародками національного відродження, що передбачає попередні жертвопринесення та смерть, а також корінням, що сполучає людей із землею предків. Таким чином, могили є справжніми природними кордонами Сербії»¹³⁴. По суті, такі ж спостереження можна поширити і на Росію. Зокрема, культом перемоги, особливо у Другій світовій війні, жертвами в ній і підживлюється ідея неминучості прийдешніх воєн, щоб відстояти минуле і навіть повернути його, відродити велич історії Росії, змусити світ зважати на неї.

Виникає питання: а що буде, коли остаточно відійдуть у інший світ покоління, які знають і пам'ятають не з оповідей, що насправді становить собою війна? І наскільки нинішні політики обізнані про те, що всі спроби Наполеона, Гітлера та Сталіна повернути колишню велич Німеччини, Франції чи Росії спустошували Європу і заповнювали її цвинтарями?

Згідно з настановами кремлівських ідеологів, війну в Україні потрібно порівнювати з Першою світовою, в яку Росія «була втягнута» країнами Заходу, оскільки вона змушена була, як завжди, стати на захист «братніх народів», «на захист пригноблених», «не змогла покинути непризволяще» Сербію. Так само, як і російськомовних жителів низки українських регіонів, які зазнають «гонінь з боку українських радикалів та офіційної київської влади» за те, що вони «не погодилися з переворотом і перспективою жити у ворожій до російської українській державі». Тим більше, що після 2014 р. західні країни вирішили «спонсорувати» в Україні «вирощування за допомогою людиноненавистницької ідеології та русофобії кількох поколінь людей, які ненавидять Росію та готові убивати росіян». Роль Росії — винятково мирна: російська влада всіляко намагалася загасити конфлікт, але «США зробили Україну передовою в протистоянні Заходу проти Росії» — і Росія «була змушена розпочати СВО (спеціальну військову операцію)». І в такий спосіб вона «відстоює не лише свої національні інтереси, свою унікальність як цивілізації, а й право інших країн на унікальність, на повагу до багатопольярного світу»¹³⁵.

Розмірковуючи про те, чому в Росії вважають, що першочергово Україна становить небезпеку для неї, відома історикиня та політичний аналітик Е. Епплбаум констатує: «Ці два народи були історично дуже близькими, вони були частиною одних і тих самих імперій, і у них були довгі близькі відносини. Росія протягом кількох століть здійснювала своєрідну колоніальну присутність в Україні. Саме тому, — пояснює вона, — Росія завжди сприймала прагнення України йти іншим шляхом або зробити інший вибір як загрозу. Це було загрозою для Сталіна. Він дуже боявся

українського національного руху, частково тому, що він був ідеологічним викликом більшовизму, радянському комунізму, а почасти тому, що бачив, до чого це призвело під час громадянської війни, яка спалахнула після революції в Росії. ...Відбулося велике українське повстання, і була спроба створити українську державу. Це дуже налякало керівництво Москви.

... Крім Білої армії, — нагадує вона, — це був єдиний реальний військовий виклик більшовизму. І в якийсь момент здавалося, що через українське повстання Біла армія просунеться далі до Росії і зможе навіть дійти до Москви. Це був єдиний момент, коли вони (більшовики) справді боялися програти. І я думаю, що це залишилося у пам'яті Сталіна. Він завжди боявся українського націоналізму, а після колективізації у ХХ столітті, коли по всій Україні відбулися повстання, він став ще більш одержимий ідеєю, що українці можуть не лише повстати проти керівництва в Україні, але що це може мати якийсь вплив у Росії. І я думаю, що Путін у цьому сенсі боїться також демократії та бажання України бути частиною Європи, яка так надихає українців. Він боїться, що це вплине на Росію. Якщо Україна може бути незалежною демократичною європейською державою, то чому Росія не може? Що, якщо росіяни побачать це?»¹³⁶.

Е. Епплбаум переконана, що російський президент «справді розглядає Україну як своєрідну екзистенційну загрозу для Росії. ...Це — загроза його особистій системі влади, у якій він завдяки пропаганді є одноосібним диктатором, тому він сприймає бажання України бути незалежною та європейською країною як безпосередню загрозу його системі одноосібної влади»¹³⁷.

У чому полягає ця загроза, конкретизував головний редактор «Газети Виборчої» А. Міхнік: «Кремль був упевнений, що на останніх президентських виборах в Україні переможе Петро Порошенко, адже чинний президент не може програти вибори. Коли вибори виграв Володимир Зеленський, Путіна це здивувало. Актор із серіалу, людина з нізвідки —

перемагає на виборах у чинного президента! А якщо так, то, можливо, щось подібне станеться в Москві! Він боїться кольорових революцій. Можливо, саме тому він напав на Україну, хоч це була жахлива помилка. ... Він не очікував опору чи того, що армія буде настільки безпорадною, а генерали — настільки корумповані. Він не очікував на масову солідарність з боку Заходу. ... Більш того, у Путіна синдром Гітлера зростає до 1939 року: все в нього йшло гладко: аншлюс Австрії, ремілітаризація Рейнської області, Чехословаччина, Судети. Він не помітив, що його погляди скомпрометовані, адже він, з одного боку, каже, що Донецьк і Луганськ мають право на незалежність, а в Україні такого права немає. Це суперечність. Понад те, весь світ відвернувся від Росії. В ООН за нього проголосували лише чотири країни — Білорусь, Північна Корея, Еритрея та Сирія. Його не підтримали навіть Казахстан та Узбекистан. Міф Великої Вітчизняної війни впав, тому що сьогодні Росію порівнюють із Гітлером»¹³⁸.

Симбіоз імперського мислення та особистих розрахунків, поставлених Путіним в основу його практичної політики, призвів до розв'язання війни проти України. За великим рахунком, саме ця агресія дає підстави для констатації: геополітична катастрофа сталася не 25 грудня 1991 р., коли прапор Радянського Союзу було знято з флагштока у Кремлі, а 24 лютого 2022 р. — ударом по Україні. Адже ніхто так і не взявся заперечити істину: без України не могло бути повноцінного існування СРСР. І без неї Росія не може претендувати на відродження імперії у будь-якому її вимірі. Промовисте свідчення тому — методичні «рекомендації» Кремля політикам, пропагандистам та ЗМІ, яким, зокрема, наказано стверджувати: як і хрещення Русі, війна в Україні закладає «державні засади» країни, а також «основи розвитку Росії на сторіччя вперед»¹³⁹.

Уже навіть у цій події слід вбачати пікову точку чи кульмінацію тривалого процесу розпаду імперії, яка, агонізуючи, намагається загальмувати руками її спадкоємців об'єктивний історичний процес, завдати останнього страшного удару всьому цивілізованому світу. Результатом

його стала нова розділена Європа, що ще належить осмислити на науково-практичному рівні з урахуванням незасвоєних уроків 2014 р., коли був анексований Крим.

Прикметно, що в науково-експертних та й політичних колах Заходу пожвавилися дискусії щодо дезінтеграції власне Росії як наслідку природного розпаду СРСР, поштовхом до якого може послужити розв'язана нею війна проти України¹⁴⁰. До речі, до аналізу перспектив її відродження як імперії та геополітичних наслідків такого розвитку подій раніше звертався професор політології Ратґерського університету О. Мотиль¹⁴¹. Та й у Російській академії наук протягом останніх десяти років опрацьовували геополітичний сценарій, за яким єдиний економічний простір РФ розпадається на автономні утворення. Розрахунки проводилися за аналогією з моделюванням розвалу СРСР наприкінці 1980-х — тоді досліджувалося, яку частку від поточного споживання втратять союзні республіки у разі розриву економічних зв'язків. Результати виявилися гнітючими. «Суто умоглядно можна зіставити нинішній російський стан із СРСР напередодні розпаду», — констатують учені, — стверджуючи одночасно, що «гасло «Годі годувати Москву», що майорить на горизонті, навряд чи простимулює політичний розпад країни»¹⁴².

Аналітики Інституту Хадсона, нарікаючи на те, що США не вдалося «зруйнувати» повністю Радянський Союз, розпад якого триває й досі, ключовим і останнім його епізодом, як вони вважають, майбутні історики, напевно, назвуть введення російських військ в Україну в лютому 2022 р., проорокують «колапс» Росії у 2023 р., що означатиме її руйнування у нинішньому вигляді. Вони не беруться передбачати, якими саме Росія та Євразія взагалі вийдуть із остаточного розпаду СРСР і краху Російської Федерації, лише позначають для західних політиків досяжні цілі, описують загалом передумови, на яких вони будуються, та виділяють питання, що відповідальні особи мають осмислювати зараз, щоб краще підготуватися до нової геополітичної реальності на євразійському просторі¹⁴³.

Для суцього прояснення цієї проблеми (у тому числі, і в контексті розпаду СРСР) важливо прийти до розуміння того, наскільки саме існування Росії прив'язане до її імперського статусу, чи є вона аж такою як наступниця Радянського Союзу, і якою мірою нинішня російська держава слідує імперським та постімперським моделям розвитку.

Враховуючи, що термін «імперія» у повсякденному сприйнятті часто використовується в негативному ключі, особливо у зв'язку з агресивною політикою РФ, все ж таки потрібно, по-перше, не політизувати його і, по-друге, визначитися зі змістом, вкладеним у це поняття. На наш погляд, якщо дотримуватися принципу науковості, слід просто погодитися з відомим британським ученим, визнаним фахівцем з питань порівняльної історії імперій Д. Лівеним¹⁴⁴: «негативно ставитися до імперії — це означає негативно ставитися до минулого людства як такого. Тому що історія імперій — це дуже велика (якщо не сказати більша) частина людської історії. Звичайно, імперії мали свої негативні сторони, але принаймні в одному відношенні імперії мали явну перевагу: нерідко вони виявлялися більш відкритими, більш терпимими, ніж ті, що прийшли їм на зміну держави — нації. Просто тому, що імперія зазвичай усвідомлювала те, що серед її підданих є різні народи, у яких різні віросповідання, різні культурні норми і традиції тощо. А національні держави цим частенько нехтували»¹⁴⁵.

Тверезість такого судження, на наш погляд, підтверджує вже сам процес становлення національних держав, який на європейському просторі розпочався понад сто років тому. Принципи формування політичної нації, покладені в їх засновок, передбачають однакове ставлення держави до всіх своїх громадян, незалежно від етнічного походження, віросповідання, політичних переконань та поглядів. Однак, живучим залишається архаїчний тип національної держави, що, зокрема, проявляється на пострадянському просторі, в рамках якого не громадянська, а етнічна приналежність є пріоритетним параметром для визначення якості громадянина, що породжує утиски національних меншин.

До того ж, пошук національними спільнотами форм свого життя, у тому числі за участю у міжнародних наддержавних структурах (Євро-союз, Євразес, ШОС та інших об'єднаннях), має наслідком, по-перше, те, що представники політичних еліт національних держав у прийнятих рішеннях часто діють на власний розсуд, визначаючи з особистих позицій державні інтереси. По-друге, декларуючи свою суб'єктність і незалежність, значна кількість національних держав нерідко заплющує очі на те, що з реальною незалежністю у них не завжди складається, оскільки чимала частка їхньої суб'єктності делегована міжнародним організаціям та об'єднанням. Причому ці обставини виразно притаманні не лише територіям колишнього СРСР, а й Східної та Центральної Європи.

Якщо погоджуватися з Д. Лівеним, то заразом потрібно прийняти і його визначення терміна (з існуючої їх множини) «імперія»: «це, по-перше, дуже велика держава, що займає велику територію і включає безліч народів. По-друге, (і це, мабуть, найголовніше), держава, яка має відповідну міць. Без сили ви не імперія. У цьому сенсі, якщо ви ніколи не були сильними, то ви ніколи не були імперією. Тому що вам потрібна військова міць — і щоб створити імперію, та щоб захистити її. Але міць необхідна не лише військова, не лише політична і не лише економічна — потрібна ще культурна міць, міць ідеології. Адже ще один фактор, що стосується імперії як такої, — це її вплив, що поширюється у століттях, навіть тоді, коли її вже немає»¹⁴⁶. Але при цьому обов'язково потрібно враховувати і його ж положення, що імперія — це об'єднання окремих націй чи регіонів під пануванням однієї конкретної держави, яка, до того ж, мала демонструвати сильну владу.

Утім, дуже складно покладатися на якесь вичерпне визначення, під яке б підпадали всі відомі науці імперії. Наприклад, навіть з тієї причини, що в європейських та трансконтинентальних імперіях англійці, французи, іспанці та німці завжди усвідомлювали свою культурну перевагу. Тоді як китайці, індійці і перси, завойовані кочовими династіями, у куль-

турному відношенні були вищими за них. У цьому плані Росія одночасно була і європейським, і євразійським утворенням, далеким від головних світових культурних і торговельних центрів, зі слабкими сільськогосподарськими можливостями в момент створення імперії. А «це означає, — констатує Д. Лівен, — що Російська імперія була побудована до певної міри протиприродно, зусиллям волі тих людей, які її населяли, тієї еліти, яка нею правила»¹⁴⁷.

Історичні енциклопедії радянського періоду, по суті, містять стандартно-однотипні визначення імперії: назва монархічної держави, глава якої має титул імператора; велика колоніальна держава, що захопила обширні території у різних куточках земної кулі; організація колоніального панування окремих буржуазних держав¹⁴⁸. У пострадянський час про них йдеться як про державні утворення минулого, до складу яких входили інкорпоровані ними колишні самостійні держави або бездержавні території, верховна влада в яких, як правило, належала імператору¹⁴⁹.

Як свідчить невблаганна історична діалектика, всі імперії — економічні та військово-політичні, трансокеанські, континентальні або морські та сухопутні, західноєвропейські та кочові — пройшли через етапи становлення, піднесення, занепаду та розпаду. А всього вчені нарахували в історії людства 211 найбільших імперій¹⁵⁰. Кожна з них мала відмінні риси, але «в основі їхнього краху, — за визначенням докторки політичних наук Н. Арбатової, — лежить одна загальна причина — нездатність політичних еліт забезпечити сталий розвиток усїєї імперії, що унеможлиблює її існування»¹⁵¹. Жодна з них не зуміла вирішити завдань еволюційної модернізації та збереження згуртованості народів, що їх населяли.

Провалили тест на сталий розвиток Римська республіка та Римська імперія, а також морські імперії XIX-XX століть — Великобританія та Франція, Іспанія та Португалія, Італія, Голландія, Бельгія та Німеччина, які забезпечували своє процвітання експлуатацією корінних народів, жорст-

ким розмежуванням суспільних облаштувань метрополій і колоній. Хоча й привносили до них і певні плоди цивілізації, передусім у медицині та освіті, формуванні нових соціальних інститутів тощо (зауважимо, що навала мігрантів до Європи вже у XXI ст. підтверджує очевидне: колишні метрополії мають відповідати за тих, «кого приручили» і багато в чому за рахунок яких збудували успішні демократії). Радянський Союз як більшовицька версія Російської імперії також не зміг знайти адекватні відповіді на виклики часу. В останні роки, за визначенням Д. Бендоу — старшого наукового співробітника Інституту Катона і колишнього спеціального помічника президента Р. Рейгана, він «перебував на "апараті життєзабезпечення", ... був економічно болючим, умираючим у військовому відношенні і політично невиліковним»¹⁵².

Говорячи про історичну зумовленість його долі, колишня держсекретар США М. Олбрайт робить висновок: «Могутній колись СРСР, що став крихким з причини економічної слабкості та ідеологічної зношеності, розсипався вдрузки, як ваза, скинута на кам'яну підлогу»¹⁵³. Їй вторить і впливовий політолог з Китаю Янь Сюетун: «У ході історичного розвитку всі імперії занепадають, так буде і в найближчі тисячоліття. Великі імперії переживають три стадії: розквіт, стагнація та занепад. ...Сполучене Королівство довгий час було наймогутнішою державою світу, і занепад протікав довго і тривав кілька десятиліть. Радянський Союз розколовся ж як склянка, що впала на підлогу»¹⁵⁴.

До речі, як ми вже згадували, «керівництво комуністичної партії в Пекіні вивчало історію з провалом Горбачова, щоб уникнути її повторення у себе»¹⁵⁵. Голова КНР Сі Цзіньпін визначив такі помилки останнього лідера СРСР: провал організаційної та ідеологічної роботи КПРС, втрата контролю над збройними силами та органами безпеки, переважання у ЗМІ «історичного нігілізму». Керівництво Китаю, по-перше, зберігає вірність теорії, якій раніше слідувала і КПРС, а по-друге, не відмовляється від спадщини жодного з попередніх вождів країни. З погляду Сі

Цзіньпіна, відкидати чи тим більше викривати їх не лише небажано, але й небезпечно, враховуючи долю Радянського Союзу¹⁵⁶.

Історія двох останніх тисячоліть переконливо свідчить, що передусім війни народжували імперії, але вони ж найчастіше й призводили до їхнього падіння, а спроби відродження колишнього знову таки супроводжувалися кровопролитними конфліктами. Так, для військово-політичних імперій — Російської та СРСР — «головною метою було розширення територій і тим самим параметру своєї безпеки, а також примноження свого престижу та впливу в навколишньому світі»¹⁵⁷. Морські імперії не лише військовим шляхом підкорювали заморські території, але й запекло боролися за них між собою. Наприклад, Англія та Франція у XVIII ст. воювали за встановлення панування над Індією. Перемога у семирічній війні забезпечила Великій Британії величезні території у Північній Америці, але зрештою обернулася Американською революцією та боротьбою за незалежність американських колоніалістів від британської корони (1775-1784 рр.).

Становлення таких континентальних імперій, як Візантійська, Османська, Австро-Угорська та Російська також супроводжувалося війнами. Однак, на відміну від морських імперій, заморські території яких розташовувалися на великій відстані, у континентальних імперських утвореннях вони склали фактично єдине територіальне ціле. І саме з цієї причини розпад останніх був схожим на розрив єдиного до цього державного тіла, а тому був найболючішим і кровопролитним. Російська, а потім радянська імперії — наочне підтвердження цього. Достатньо нагадати, що завоювання Росією лише Північного Кавказу, за деякими підрахунками, забрало життя майже 2 млн. людей з обох сторін і формально тривало близько 50 років (з 1817 по 1864). І досі цей регіон залишається проблемним у складі Російської Федерації.

Наслідки краху імперій позначаються десятиліттями, зачіпають почуття багатьох поколінь у вигляді синдромів приналежності до великої

держави, глибоких переживань за звуження горизонтів. Наприклад, проведені кілька років тому опитування громадської думки засвідчили, що близько третини британців сумує за імперським минулим. Так само, як і в Туреччині — за великим минулим Османської імперії, яка «владарювала на трьох континентах»¹⁵⁸.

Аналізуючи спадщину імперій, А. Лівен — старший науковий співробітник Інституту відповідального управління Квінсі у Вашингтоні — звертає увагу на те, що на Близькому Сході три з них (Османська 104 роки тому, французька та британська після Другої світової війни) залишили по собі низку значною мірою штучних, глибоко розділених держав-наступниць та запекле регіональне суперництво. Балкани продовжують жити зі спадщиною Османської та Габсбурзької імперій та наслідками їхнього краху. Південна Азія все ще переживає наслідки розпаду Британської імперії, передусім з причин поділу Індії та Пакистану, створення Бангладешу. В Африці незліченні локальні конфлікти можна простежити, принаймні частково, до часу постання імперій, що їх породили, і після того, як ці імперії розпадалися, включаючи страшний геноцид у Руанді, що стався більше ніж через 30 років після падіння бельгійської імперії¹⁵⁹.

У низці випадків імперії придушували старі локальні конфлікти, що з новою силою спалахнули після їх падіння. Або ж загострювали протистояння, поєднуючи в одній «державі» етноси, що проживали досі відособлено. Посилювали напруженість за допомогою політики «розділяй і володарюй». Віддаючи перевагу одній місцевій меншості за рахунок інших (як це зробили французи з алавітами в Сирії та бельгійці з племенем тутсі в Руанді та Бурунді), розпалюючи конфлікти, заохочуючи економічну міграцію. Навіть для того, щоб переселити своїх співвітчизників на території з відповідним кліматом для проживання європейців. Там, де корінне населення було нечисленним, воно або було знищено новими європейськими хворобами, або ці поселенці зайняли постійне домінуюче становище. В інших місцях (Південна Африка, Алжир, Казахстан) внаслідок

занепаду імперій їхні нащадки виборювали своє панування, втікали або ж пристосовувалися до правління корінної більшості¹⁶⁰.

За великим рахунком, усі колишні колоніальні імперії пристойно «наслідили» пограбуваннями та беззаконням на колись підвладних їм територіях. Але ось ішли вони з них по-різному. Франція «як і раніше буквально зубами чіпляється за свої колишні володіння в Африці, а частину країн континенту Париж і досі контролює не тільки через військові бази, що зберігаються, а й єдиною валютою, що регулюється французьким Центробанком»¹⁶¹.

Англіїці, зробили вигляд, пішли з Африки, частково з Карибів, полишили Азію. Але при цьому зберегли Британську співдружність. Що об'єднує 53 країни, на чолі якої традиційно перебуває британський монарх. Його панування забезпечується не розпорядженнями і диктатом «великих і сильних», а доброю волею. «Головне — на що звертає увагу журналіст та письменник, який відвідав понад 50 країн, Ю. Сігов, — що саме під британським, а не якимось іншим правлінням усі бажаючі начебто зберігають англійську мову, класичні британські традиції. Причому ніхто у Великій Британії не побивається з того приводу, що треба розповсюджувати по всьому світу англійську мову, припиняти факти англофобії або якимось чином боротися з проголошенням якогось «майже суверенітету» окремими країнами, які входять до співдружності»¹⁶². Ось, здавалося б, зразок для Росії, котра оголосила себе спадкоємицею СРСР!

Безліч конфліктів і напруженість, що йшли слідом за розпадом Радянського Союзу, співвідносяться із зазначеними постімперськими наслідками. Це добре проглядається хоча б на прикладі того, як створювалися республіки, зокрема на Кавказі, які зі здобуттям незалежності виявилися розділеними за етнічною ознакою, що породило криваві конфлікти з переростанням їх у війни. Те ж саме бачимо і в Центральній Азії, де кордони малювали не «конфліктогенно», а з таким розрахунком, щоб у жодній республіці не виникло сепаратистських настроїв. Тому в складі

Узбекистану є персомовні Самарканд і Бухара, і республіка Каракалпакстан, яка і етнічно, і мовно є зовсім іншою. У складі Таджикистану опинився Памір, а у складі Киргизстану — Ош, де за радянських часів проживало більше узбеків, аніж киргизів. Коли кордони між республіками стали міждержавними, це почало призводити до конфліктів¹⁶³. Інший приклад — переселення росіян для роботи на підприємствах у Латвії та Естонії, де після 1991 р. була створена неформальна схема з російськими меншинами, дуже схожа на приклад Малайзії, де корінне населення монополізує уряд та служби безпеки, а «іммігрантам» залишається робота в економіці і постійне нагадування про те, що вони прибульці. За таких реалій практично неминучим є їхнє звернення до своєї батьківщини — Росії — за підтримкою та захистом, яка, своєю чергою, вдається до різних форм демонстрації занепокоєння долею своїх співвітчизників.

Таке зіштовхування інтересів, з одного боку, зруйнованої імперії, з іншого — незалежних утворень, що виникли на її уламках, однаково підживлюють і розпалюють їх бажання повернути втрачене, відродити колишнє, винагородити себе за приниження. Результат цього — конфлікти, територіальні суперечки та агресивні дії. Досить згадати Придністров'я, Крим, Донбас, Абхазію, Південну Осетію та Нагірний Карабах. «Вінчає» ці конфліктні точки пряма війна спадкоємиці СРСР проти України — спроба переграти минуле військовою силою. Реваншизм цієї колись великої імперії, яка аж ніяк не може змиритися з реаліями, черпає свою агресивність у месіанській ідеології та вірі в тому, що бажаної мети можна досягти виключно і лише в такий спосіб для повноти реалізації головної складової «великого проекту». І мало чому навчає весь історичний досвід, що переконливо свідчить, що спроби реставрації великих імперій усюди і завжди призводили до людських жертв і розрухи, а в результаті не давали бажаного результату. Численні зусилля переграти минуле військовою силою, зазвичай, закінчувалися поразкою. Італія,

Франція, Швеція, Австрія, Великобританія, Німеччина та Японія важко за-своїли історичні уроки, але примирилися зі втратою колишньої імперської величі, що відкрило їм шлях до становлення сучасних держав та реального процвітання.

Якщо дивитися на політику Росії останніх десятиліть, поведінку її влади, еліт та значної частини населення, можна припустити, що вони не сприймають того факту, що всі без винятку імперії підвладні дії універсальних законів соціально-економічної, військово-політичної та морально-психологічної циклічності. А ті, хто розуміє це, змушені у своїй більшості вбудовуватися в мейнстрим, адаптуватися до встановлених правил, вдавати, що вони поділяють панівні політичні та ідеологічні установки. У результаті, як зауважив правозахисник і нобелівський лауреат, архієпископ Д. Туту, «стараючись сховатися від правди про радянське минуле, росіяни несуть тягар минулого у майбутнє»¹⁶⁴.

На наш погляд, не можна обмежуватися простим і загалом правильним твердженням, що Росія не втратила своїх імперських амбіцій, а імперські технології залишаються ефективними, завдяки яким імперії отримали можливість еволюціонувати у наддержаві. Проблема значно глибша — протягом століть російська держава розвивалася й існувала багато в чому завдяки її зусиллям вийти за власні межі, що вже саме по собі робить процес позбавлення імперського мислення дуже складним — на рівні психологічному, на рівні навчання, на рівні міжнародних відносин...

У ґрунтовній академічній праці «XX століття: опрацювання минулого. Практики перехідного правосуддя та політика пам'яті у колишніх диктатурах. Німеччина, Росія, країни Центральної та Східної Європи»¹⁶⁵ науковий співробітник Центру сучасної історії в Потсдамі Є. Лезіна якраз і намагається зрозуміти, чому одним країнам удалося подолати тяжку спадщину минулого, а інші, серед яких і Росія, спіткнулися на тих же граблях, повернулися, здавалося б, на вже пройдену історичну колію, не перескочили через усі спокуси і пастки ресентименту та реваншизму,

не упередили воскресіння непропрацьованого минулого з могили. У книзі міститься багато конкретної, ретельно зібраної інформації про трансформацію органів держбезпеки в пострадянській Росії, ідеологію патріотизму, не пройдену до кінця декомунізацію, про офіційну політику пам'яті останніх років, включаючи феномени приховування інформації про катів Великого терору, виникнення всіляких міфів, пов'язаних із війною та Сталіним.

Історики звертають увагу, що імперіалізм «зародився в Росії ще до того моменту, коли з'явилося слово «імперія». Першим імператором проголосили Петра I. Але, по суті, імперія як така розпочала формуватися ще раніше. Коли Московське царство розпочало розширюватися, займати все нові території: Поволжя — Іван Грозний у XVI столітті, Сибір у XVII столітті, це вже було формуванням Російської імперії.

Паралельно склалася й ідеологія. Ще на початку XVI століття псковський чернець Філофей написав своє знамените послання князю Василю Третьому, де сформулював думку, що Москва — це Третій Рим. Звичайно, Філофей дуже здивувався б, дізнавшись, скільки століть житиме його ідея і як вона трансформуватиметься. Рим, в уяві людей XVI століття, — центр світової імперії, у випадку Філофея — православної. Ця ідея ожила у Катерини Другої, яка хотіла захопити Стамбул та створити там православну державу. Ця ж ідея жила у XIX столітті, коли Росія залазила на Балкани і теж мріяла про Константинополь. Таким самим дивним чином вона живе й у Путіна»¹⁶⁶.

Показово, що у Московії XVII ст. майже повністю були відсутні і теологія, і політична думка. І саме представникам української еліти, які мали перевагу на рівні освіти, адже з 1632 р. в Україні діяв перший у Європі православний університет — Києво-Могилянська академія, та випускникам цієї академії належали ключові позиції в імперському ідеологічному будівництві. Серед них — провідний ідеолог імперії на початку XVIII ст. Феофан Прокопович — випускник та ректор академії. Йому належить

обґрунтування цезарепапізму — ідеї одночасного повновладдя імператора у світських та церковних справах. Кількома десятиліттями раніше інший ректор Києво-Могилянської академії Іннокентій Гізель став автором концепції «триєдиного російського народу», що складається з великоросів, малоросів та білоросів.

Вихідці з козацької старшини посідали ключові позиції і у світській частині імперської еліти: Олексій та Кирило Розумовські (генерал-фельдмаршал російської армії та президент Російської академії наук), Олександр Безбородько (канцлер Російської імперії), Віктор Кочубей (перший у Росії міністр внутрішніх справ) і т. д. Однак паралельно з інтеграцією української еліти йшов процес ліквідації української автономії, що завершився скасуванням Гетьманату та закріпаченням «нижніх верств» українського козацтва. Надалі це стало стандартним імперським сценарієм: «коли метрополія перестає відчувати дефіцит управлінських ресурсів, «непряме правління» змінюється прямим, а локальна еліта (принаймні її частина) розчиняється в загальноімперській»¹⁶⁷.

Вимушені погодитись із твердженням кремлівського ідеолога В. Суркова, що російська держава «давно розучилася, а швидше за все, ніколи і не вміла виживати іншими способами. Для Росії постійне розширення не просто одна з ідей, а справжній екзистенціал нашого історичного буття...». Ось чому він так упевнений, що вона «отримає свою частку у новому всесвітньому збиранні земель (вірніше, просторів), підтвердивши свій статус одного з небагатьох глобалізаторів, як бувало в епоху Третього Риму чи Третього Інтернаціоналу». Що вона «розширюватиметься не тому, що це добре, і не тому, що це погано, а тому, що це фізика»¹⁶⁸. Залишається лише подолати «фатальну вразливість», вбудовану в радянську систему, з причини якої «Радянський Союз виявився насправді не фортецею, а чимось на зразок чорнобильського саркофагу, всередині якого тривали реакція поділу, розкладу та відчуження. ...Не програвши війни. Не захворівши на революцію. Якоїсь смішної перебудови, якоїсь

каламутної гласності вистачило, щоб радянська строката клаптикова імперія розповзлася по швах»¹⁶⁹. Унаслідок чого «західний кордон нішньої Росії майже буквально співпадає з тією лінією обмеження, з якою у 1918 малодушно погодилися більшовики після пред'явлення німецького ультиматуму. З'ясовується, Росія через багато років була знову відтісна назад у межі кордонів «паскудного світу»¹⁷⁰.

Відомий американський політолог Р. Каган, безперечно, правий у своїх спостереженнях щодо того, що для Росії, як і всіх великих держав, притаманне вкорінене самосприйняття, сформоване історичним досвідом, географією, культурою, віруваннями та легендами. Своєю чергою, воно ж і створює «розуміння ними своїх національних інтересів, того, що становить їхню справжню безпеку, а також дій і ресурсів, необхідних для її досягнення. Часто саме самооцінка просуває нації, імперії та міста-держави вперед до розквіту. Але іноді й до загибелі. Більшість історичних трагедій минулого століття була спричинена діями великих держав, чії устремління перевищували їхні можливості»¹⁷¹.

Незважаючи на історичні застороги, сучасна Росія, схоже, знову-таки через свою історичну схильність, не може уникнути того, що політологи Р. Такер і Девід Хендріксон одного разу назвали «імперською спокусою». Оскільки в іншій формі вона, швидше за все, не зможе існувати з усією повнотою власної ваги. Розвиваючи цю домінуючу точку зору у російському істеблшменті, режисер К. Шахназаров (син сподвижника М. Горбачова — Г. Шахназарова) стверджує: «Росія й не перестала бути імперією. Це була ілюзія, що імперія зникла, просто вона якісно змінювалася. Наша країна — по суті імперія і неправильно розривати історію Росії, ділити її на російську чи радянську імперію. Це одна країна — Російська євразійська імперія. Тут можуть бути різні назви, різні форми, але сутність залишається тією ж, імперською. Так, ми втратили частину територій, але сьогодні я все більше схиляюся до того, що в принципі Росії це було вигідно і за всіх втрат і складнощів саме Росія

здобула з розпаду СРСР найбільшу вигоду. Звичайно, вона залишається великою євразійською імперією, і це її природа, яка не може змінитися, навіть незважаючи на ілюзії інших наших інтелектуалів, які час від часу заявляють, що імперії немає»¹⁷².

Професор Д. Квон пропонує розглядати сучасну Росію як постмодерну імперію, якої досі не бачила світова історія. «Межове становище Росії, — пояснює він, — що століттями начебто і належала Європі, але так ніколи і не стала нею, її вічний стан «напівоберту до Європи», коли, з одного боку, весь час охоче переймаються, засвоюються і стають своїми всі берлінські, лондонські і паризькі досягнення... А з іншого — весь час переживається народжуваний цим комплекс неповноцінності щодо Європи — це дуже сприяє комфортному постмодерністському існуванню. Тому що основною рисою постмодернізму є його іманентна неповноцінність»¹⁷³.

Звідси, переконаний учений, постійна схильність до містифікацій, вічні претензії на велике і геніальне і вічне вихваляння в умінні вдатися до найвитонченіших ігор з класикою та модерном: створити інсталяцію з двоголового орла, андріївського прапора, сталінського гімну та «подвоєного» Сергія Михалкова, замінити класичну політику постмодерною політтехнологією. То яка ж це імперія? Запитав і сам же відповідає на своє запитання: «...Імперія — глянцева, охоча як до інтелектуального вуаеризму, так і до жалісливих до сліз і мелодраматичних видовищ і шоу, яка нічого не соромиться і тому на диво постмодерна... Але в якій, як і раніше, на першому місці не окрема людина, не її свобода як антитеза насильству, а велич дріб'язкових імперських справ: роздування правоохоронної системи та зрощення всіх її структур в один імперський кулачок, будівництво храмів і авангардних багатоповерхівок, оголошення майже будь-якої активної громадянської діяльності «іноагентською», трепетне милування імперським і класичним, і модерністським минулим, перетворення всіх державних ЗМІ в один пропагандистський рупор»¹⁷⁴.

І лише окремі політики, і експерти, на противагу активним твердженням про імперську сутність Росії та завдання щодо нового «збирання» земель», дотримуються думки, що вона ще не визначилася зі своєю стратегією розвитку. А власне багатонаціональний характер країни та різниця територій — ще не ознака імперськості. Особливо за нинішньої доби, коли підвищена мобільність населення практично не залишила місця мононаціональним державам. До того ж, нагадує А. Мельников — заступник головного редактора «Независимой газеты», «для імперії петровського зразка ідеологічним і багато в чому богословським обґрунтуванням стала концепція цезарепапізму авторства Феофана Прокоповича, а полем застосунку — політична та військова ситуація, що склалася у Європі. У радянські часи те, що називалося «комуністичною імперією», ґрунтувалося на месіанстві «першої робітничо-селянської держави»¹⁷⁵. Тоді як сьогодні в Росії немає ні самодержавного, ні революційного ресурсу для експансії, залишилися лише ностальгічні сентименти. Корені імперської самосвідомості росіян перерубані в 1917 р., і лише «аморфний образ імперської величі підживлює почуття національної самоповаги», а «російська ідентичність більше орієнтована на міфологізовані уявлення про минуле, аніж політичні надзавдання в сучасному»¹⁷⁶.

Але вони якраз і визначають практичний зміст політики російської влади і передусім В. Путіна, що ґрунтується на ледь не «богоданості» Росії бути імперією. Причому, з виходом за межі Радянського Союзу, рівня 1917 року. Повернення «втраченого», в їхньому розумінні, є важливим, посеред усього іншого, для уникнення «параду суверенітетів» безпосередньо в нинішній Росії, розпад якої все ж таки прогнозується науково-експертною спільнотою як третя фаза руйнування імперії після краху соціалістичного табору та СРСР. Розрахунок, скоріше за все, робиться на те, щоб у її відтвореному «історичному обсязі» розчинити власне саму можливість подальшого подрібнення Росії, убезпечитися від відцентрових тенденцій на її території, а також від «кольорових революцій», пер-

спектива яких тримає у постійній напрузі російський політичний істеблішмент. Він дотримується віри в те, що Росія жива доти, доки вона здатна територіально розширюватися. Тому й багато росіян схильні до симптому «імперської невинності» Росії, як висловилися історики Еріка Марат і Ботакоз Кассимбекова, — переконаності в тому, що «Росія не атакувала і не колонізувала, а лише звільняла і рятувала «колонізовані народи»¹⁷⁷.

«Історична» основа, на якій В. Путін вибудовує політичні плани, зводиться до того, що суб'єктності держав, які входили до Радянського Союзу, немає, а є лише велика Російська імперія, і вона має бути відновлена. Вже 2004 р. він роздратовано говорив американським дипломатам, це відомо з мемуарів С. Телбота — «архітектора» російської політики адміністрації президента США Б. Клінтона: невже ви не розумієте, що жодної України не існує? Це ж заявлялося ним і безпосередньо американському президентові Дж. Бушу-молодшому 2008 року. За восьмирічне правління Буш більше сорока разів особисто зустрічався з Путіним і виніс із цих зустрічей такий висновок: «він залякав прикордонні демократичні держави і використовував енергетику як економічну зброю, позбавляючи різні частини Західної Європи постачань природного газу»¹⁷⁸. Щоправда, президент Франції Ж. Ширак був переконаний, що «Путін уміло керує країною, і як саме він це робить — нас не стосується»¹⁷⁹.

Згодом були інші подібні путінські висловлювання, призначені вже для широкої аудиторії, першочергово на пострадянському просторі. Наприклад, у червні 2020 р. акцентовано нагадав про те, що якщо та чи інша республіка увійшла до складу Радянського Союзу та отримала до свого «багажу» величезну кількість російських земель, традиційних російських історичних територій, а потім вирішила вийти з його складу, то «хоча б тоді виходила з тим, із чим прийшла, а не тягла із собою «подарунки» від російського народу»¹⁸⁰.

Подальший розвиток подій засвідчив, що ці інвективи були адресовані головним чином Україні (а заразом, щоб налякати Казахстан), без якої немислима повноцінність імперії — чи то радянської, чи російської. Показово, що саме 12 липня 2021 р., у державне свято РФ, яке називають «Днем незалежності Росії», В. Путін виступив із статтею «Про історичну єдність росіян та українців», де на основі своїх «історичних викладок» зробив висновок: «сучасна Україна — цілком і повністю дітище радянської доби. Ми знаємо та пам'ятаємо, що значною мірою вона створювалася за рахунок історичної Росії. Достатньо порівняти, які землі возз'єдналися з Російською державою у XVII столітті та з якими територіями УРСР вийшла зі складу Радянського Союзу. ...Росія фактично була пограбована»¹⁸¹. Далі — більше: у зверненні до громадян Росії у зв'язку з необхідністю «ухвалити вже давно назріле рішення — негайно визнати незалежність та суверенітет Донецької Народної Республіки та Луганської Народної Республіки» він не лише посилив попередні претензії, а й звинуватив українську владу як «породження державного перевороту 2014 року», у тому, що вона «не визнавала і не визнає жодного іншого вирішення питання Донбасу, окрім військового», вимагає від неї «негайно припинити бойові дії»¹⁸². А за місяць до цього (21 грудня 2021 р.) у розмові з канцлером Німеччини О. Шольцем, який для зняття напруженості запевняв російського президента, що «протягом найближчих 30 років» Україна не стане членом НАТО, Путін у відповідь сказав йому: Україна, Білорусь не повинні існувати як окремі держави¹⁸³.

Як прояснилося незабаром, це звернення було своєрідним маніфестом із викладом фактично обґрунтувань розв'язання війни проти України. Зауважимо, що цим, окрім віроломства, було продемонстровано його парадоксально-цинічну позицію: Путін експлуатує ностальгію за СРСР. І водночас серед людей, які гинуть в Україні, багато тих самих радянських людей — представників того самого «єдиного народу», які розмовляють російською. Це його однолітки, це старші люди за нього. Вони жили в

Радянському Союзу і працювали в колишніх радянських містах і на тих підприємствах, що були побудовані в СРСР і знищуються тепер у ході розв'язаної агресії. І якщо війни завжди в реальності виглядають не так, як їх хочуть зобразити, то ця війна — особливе тому підтвердження, враховуючи «історичну єдність росіян і українців» по-путінськи.

Але парадокс у тому, що концепція триєдності російського народу має своє походження саме з України. Вона з'являється у Київському Синописі 1674 р., автором її, як уже згадувалося, вважають архімандрита Києво-Печерської лаври Інокентія Гізеля. Потім її розвивають петровські ідеологи Феофан Прокопович і Стефан Яворський. Український вплив на російську культуру у XVII-XVIII століттях взагалі був величезним. Вихідці з Києво-Могилянської академії реформували російську церкву та освіту. Писемна культура цілком уся йшла з України.

Тому прикметним і навіть пророчим сприймається сьогодні описаний у романі «Victory park» О. Никітіна діалог між батьком і сином на київських пагорбах біля Дніпра у 1984 р. (батько Семен Багила давно живе і працює в Росії, а до Києва приїхав на похорони свого батька, його ж син Іван — киянин і студент шевченківського університету):

— А це що за залізяка? — спитав сина Семен, вказавши на високу арку, що холодно відсвічувала нержавіючою сталлю. При мені її не було.

— Пам'ятник дружби народів. Збудували позаминулого року.

— Загадкова штука. Я думав, пам'ятники ставлять тим, хто вже помер, щоби про них не забували. Якщо є дружба, то навіщо ставити їй пам'ятник? А якщо її немає, то тим більше, пробач мені цю банальність, — дружбі пам'ятники не потрібні¹⁸⁴.

І лише широкомасштабне російське вторгнення в Україну стало вагомою підставою для київської влади розпочати демонтаж цього «пам'ятника» та створення на його основі Арки свободи українського народу, хоча підходи до видозмінення цього монумента мали місце ще з 2014 року.

Привертає увагу те, з яким шаленством російська політична та наукова громадськість відразу ж почала розганяти тезу, що поза Росією України взагалі не може бути, навіть як частини «російського світу», а з вирішенням «українського питання» взагалі зтягли. Наприклад, лише через 8 років політолог із кремлівського пулу О. Сосновський (уродженець Києва та громадянин Німеччини) раптом усвідомив, що «визнання у 2014 році легітимності «майданної» влади було помилкою та вірним кроком до військової спецоперації, наперед визначеної усією логікою розвитку України як анти-Росії»¹⁸⁵.

Новому прочитанню піддали «Угоду про створення Співдружності Незалежних держав», у якій констатовалося, що «Союз РСР як суб'єкт міжнародного права та геополітична реальність припинив своє існування». І передусім її статтю 5: «Сторони визнають та поважають територіальну цілісність одна одної та недоторканність існуючих кордонів у рамках співдружності»¹⁸⁶. З акцентом на те, що Україна фактично розірвала усі зв'язки із СНД, позбавивши таким чином Росію необхідності виконання зазначеної угоди. Підкріпивши, зокрема, все це нагадуванням, що проти ратифікації Біловезьких угод у трьох республіках висловилися лише 18 депутатів: в Україні — 10, Росії — 7, Білорусі — 1 депутат¹⁸⁷. Але особливий наголос зробили на тому, що дія «Договору про дружбу, співробітництво та партнерство між Російською Федерацією та Україною» (підписаний 31 травня 1997 р., обмін грамотами про його ратифікацію відбувся 1 квітня 1999 р.), у якому закріплювався принцип стратегічного партнерства, визнання непорушності існуючих кордонів, поваги територіальної цілісності та взаємних зобов'язань не використовувати свою територію на шкоду безпеці один одного¹⁸⁸, було денонсовано саме українською стороною відповідним законом від 6 грудня 2018 р. «Про припинення дії Договору про дружбу, співробітництво та партнерство між Російською Федерацією та Україною» з 1 квітня 2019 р. (ініціатива виходила від президента України П. Порошенка, закон ним підписано 10 грудня 2018 року)¹⁸⁹.

Д. Медведев, який видавав себе під час свого президентства ледь не за ліберала західного зразка, для доказу вірності В. Путіну і в розвиток його претензій до України, заходився з нищівно-розгнужаною критикою її керівництва: «люди, які не мають жодної стійкої самоідентифікації»; «люди абсолютно несамостійні», що повністю залежать від «подачок з боку США та ЄС», тому Росії «безглуздо мати справу з васалами»; українська влада складається із «слабких людей, які прагнуть лише того, щоб набити свої кишені»; «на чолі цієї країни стоять неосвічені і необов'язкові люди», які постійно змінюють позицію «для своїх заокеанських господарів»; потрібно дочекатися появи в Україні адекватного керівництва, налаштованого «не на тотальну конфронтацію з Росією на межі війни» тощо¹⁹⁰.

За великим рахунком, такими аргументами, у поєднанні з іншими, і не менш надуманими, про які нами вже говорилося, було здійснено ідеологічно-пропагандистську підготовку війни, що настала вслід за нею, проти України під прикриттям «спеціальної військової операції». Вона включила, по-перше, зміщення акцентів у попередніх аргументах, вибудовування нових історичних інтерпретацій та віх для посилення ностальгії населення за колишньою російською величчю. У такій новій ідеологічній доктрині нинішньої Росії фактично вже не знайшлося місця В. Леніну. Якщо раніше він розглядався як винятково позитивна особистість, «зображувався практично як непорочно зачатий», а Й. Сталін — переважно як уособлення зла, то зі зміною ієрархії головних цінностей (не соціалізм і комунізм, а російська держава) зазнали змін і ставлення до них. Ленін постає як негативна постать: послабив країну, спровокував братовбивчу війну, підірвав імперію зсередини, через що вона втратила і частину території. Втім, західні історики звернули увагу на те, що «спадщина Леніна» в Росії вже з 1990-х років стала неактуальною, жодна серйозна російська політична сила себе з ним не пов'язує, так само, як і з Жовтневою революцією. У результаті навіть перестала використовувати-

тися назва «Жовтнева революція», почали говорити: «Велика російська революція» або просто «Російська революція». Нове поняття знецінило дату 7 листопада: «російська революція» розпочинається в лютому 1917-го і продовжується до 1922 р., стаючи таким чином одним із елементів історії країни, а не переломним моментом, початком нової епохи.

Схоже, до речі, що в такому плані оцінки настала черга і переоцінки спадщини першого російського президента Б. Єльцина. За його поступливу позицію Україні щодо Криму, підписання Великого договору 1997 р., що притлумив на той час тему територіальних претензій. Згадали навіть, як він одного разу порадив російським політикам: прокинувся вранці — подумай, що ти зробив для України?

Після 24 лютого 2022 р. «умовна» думська опозиція розпочала кампанію проти Єльцин-центру з вимогою закрити його та прибрати ім'я президента з назв бібліотек, музеїв та інших об'єктів, оскільки «часи правління президента Бориса Єльцина — одна з найстрашніших сторінок в історії нашої батьківщини», пов'язаних із єльцинською політикою руйнування Радянського Союзу, і це «спричинило негативні наслідки в житті країни». Дійшло до того, що дружина першого президента Н. Єльцина написала листа лідеру КПРФ Г. Зюганову зі звинуваченням політичних невдач 1990-х рр., які «почали часто вдаватися до спогадів про прожиті роки, ...публічно з пафосом, не соромлячись у висловлюваннях. Програвши в політичних сутичках понад два десятиліття тому, — нагадується в посланні, — сьогодні вони змушені брехати, вигадувати історії, які соратники першого президента Росії спростовують, пояснюють, чому такого не могло бути, наводять докази»¹⁹². Щоправда, той факт, що Путін офіційно є наступником Єльцина, не дозволяє перевести наростаючу критику в ті чи інші практичні рішення.

Інша справа Сталін: урятував країну від хаосу, відновив міць держави, повернувши території, що належали їй, зробив її однією з двох наддержав, вийшов переможцем із найбільшої війни в історії людства.

Саме тому історію сучасної Росії слід відраховувати не від жовтня 1917, а від Великої Вітчизняної війни, яка є віссю історичної пам'яті росіян. Спочатку її тріумф намагалися показати як результат зусиль всього народу, без Сталіна. Це, однак, не спрацювало, відтак Сталін повернувся. «Вже не як комуністичний лідер, — зазначає історик з Католицького університету в Любліні Р. Внук, — а як ефективний менеджер, який зміг підготувати країну до найстрашнішої війни в історії людства»¹⁹³.

Очевидно, з урахуванням цього чинника відсунуто на другий план значення перемоги над шведами, і особливо Полтавської «вікторії», яку намагалися порівнювати для сучасників зі значенням перемоги над нацистською Німеччиною. Полтавська битва була ледь не точкою відліку російської державності. Взагалі, спроба підняти період петровської вестернізації, до чого докладає зусиль Путін (нагадаємо і про погруддя імператора на видному місці в кабінеті Б. Єльцина), не накладає скільки-небудь значимого відбитку на самосвідомість росіян. Сакралізацію ж перемоги у 1941-1945 рр. дослідники називають «міфом основи» для національної самосвідомості. Незважаючи на те, що перемогу здобуто зовсім іншою імперією — радянською.

Що й служить виправданням наростаючої реабілітації Сталіна, твердження, що за його часів були «порядок» і національний престиж, а це — важливіше навіть за громадянські права та свободи. Результати опитування, опубліковані 1 березня 2019 р. Левада-Центром, показали: 40% росіян думають, що Сталін зробив «більше хорошого, ніж поганого», тоді як у 2012 р. так вважали лише 27% респондентів. На думку більшості (52%), Сталін «можливо» чи «певно» зіграв позитивну роль в історії країни¹⁹⁴. Показовим свідченням зрослих просталінських настроїв, у результаті їх культивування, наприклад, можна сприймати вже саму назву однієї з численних книг з історії радянського періоду Ю. Мухіна (письменника та публіциста, а заразом і позасистемного політика, який підписав у 2010 р. звернення російської опозиції «Путін повинен піти») —

«Сталін — господар Радянського Союзу»¹⁹⁵. 39% росіян назвали його найвидатнішим діячем вітчизняної історії, що політєксперти поспішили оцінити як «повернення вождя». І навіть припустити, що якби «Єдина Росія» змогла поставити на чолі свого списку Сталіна, то не довелося б фальсифікувати вибори до Думи¹⁹⁶.

На думку В. Познера, феномен такої популярності Сталіна пов'язаний із «жагою хоч чимось пишатися. Репутація та образ Росії у світі забарвлені в чорний колір, особливо великих досягнень немає, все зі знаком мінус, а людині необхідно за щось зачепитися, чимось пишатися. Образ Сталіна дозволяє думати про свою велич, про світове визнання, час, коли все «було добре»¹⁹⁷. Сталінізм залишався хребтом пізнього брежневського СРСР, за яким ностальгує, як уже зазначалося, значна частина російського населення. Таку його «затребуваність» підживлює зрослий масив публікацій, у яких Сталін подається як своєрідний цілісний світ, навіть усесвіт, який сьогодні потрібно глибше пізнавати, занурюватись у його задуми, творчу та історичну спадщину. Реінкарнація вождя багато в чому пов'язана з міфом справжнього захисника народу від принижень та безправ'я, Сталіна-аскета, що чинить суворий суд над корупціонерами. Саме тому безсиле суспільство, принижене державою, часто використовує популярну в низах формулу: «Сталіна на вас немає». Її пояснення пропонує О. Неукропний — автор книги «Товариш Сталін. Особистість без культу»: «Не крові ці люди хочуть, а правди... Навряд чи при цьому вони мають на меті відродження ГУЛАГу та відтворення НКВС у всій його неосяжній потузі — і часи, і люди таки не ті. Проте аж ніяк не дивно, що саме сьогодні, коли на долю Росії знову випали небувалі випробування та погрози, її громадяни все частіше подумки звертаються до часу Сталіна, який залишився в народній свідомості якимось еталоном загальної справедливості»¹⁹⁸.

І одночасно, як це не парадоксально виглядає, не можна оминати те, що нічим не стримувана сучасна російська влада спочиває на вко-

ріненому вже на підсвідомому рівні страхові перед ним, який, згідно з висновками італійського історика і фахівця зі сталінізму Андреа Граціозі, «став вирішальним в ідеології путінізму»¹⁹⁹. Його змістовний аспект добре пояснює історик Є. Добренко — автор двотомної роботи обсягом 1312 сторінок «Пізній сталінізм: естетика політики»: після 1945 р. великий терор у СРСР не повторювався, але всі розуміли, що він можливий. Сьогодні разом із масовим переживанням «історичної величі» у суспільство повернулися страх та одержавлення реальності. У фіналі оповіді автор доходить до висновку, що за своєю політичною культурою, ментальним профілем, практиками повсякденності та історичної пам'яті сучасне російське суспільство в цілому — все та ж радянська нація, основні параметри якої остаточно склалися в епоху пізнього сталінізму, відрізняються лише його модифікації²⁰⁰. Як точно зауважив історик, академік РАН Ю. Пивоваров, «Росія створила свій історичний компроміс: вона погодилася з тим, що в Сталіні та сталінізмі були ганебно-злочинні риси, і включила це зло у своє розуміння добра, норми, історії... Відбулася, як говорила з іншого приводу (про німецькі нацистські бюрократії) Ханна Арендт, баналізація зла»²⁰¹.

Доречно зауважити, що у певному сенсі Сталін був учнем Петра Першого. Як відомо, він під час будівництва Петербурга на болотах Прибалтики знищив мільйони людських життів, чималою мірою — українських. Але звертає на себе увагу інше: у царській Росії історик М. Карамзін у своїй лекції Олександрю I засуджує Петра, називаючи його злочинцем, «бо Петербург заснував на сльозах і на трупах». А в Росії початку XXI ст., навпаки, історики виправдовують сталінську політику винищення власного народу. Той-таки О. Зінов'єв попереджає, що «розглядати сталінську епоху як епоху злочинну, є грубим змішуванням понять. ... Сама вона як цілість не була злочином, і не є злочинним суспільство, що склалося в цю епоху, хоч би яким поганим воно не здавалося з чиеїсь точки зору. Трагічність сталінської епохи полягала в тому, що в тих історичних умо-

вах сталінізм був закономірним продуктом великої революції та єдиним способом для нового суспільства вижити й відстояти право на існування. Трагічність сталінської епохи полягала в тому, що вона поховала надії на ідеологічний земний рай, збудувавши цей рай насправді. ... Тому сталінізм уявляється як усього лиш обман і насильство, тоді як у своїй основі він був добровільною творчістю багатомільйонних мас людей, лише організованих у єдиний потік у вигляді обману і насильства посеред інших засобів»²⁰².

О. Ципко цілком логічно попереджає російське суспільство, що все сильніше прославлення Сталіна, як видатного діяча і звільнення від необхідності пам'ятати про його репресивну політику і страждання народу, про практику вбивств людей як способу досягнення успіхів у будівництві соціалізму, зміцнення державної дисципліни, — це для Росії «шлях до історичної могили»²⁰³. Проте навряд чи у Кремлі є розуміння такої перспективи, враховуючи те, що сталіністи в сучасній російській владі практично повністю задають ідейний порядок денний. Звідси й нинішній ренесанс країни абсолютного превалювання держави над особистістю та ідеї великодержавності. Формування ледь не релігії сталіністів, що є своєрідним ідеологічним сплавом власне сталінізму і націонал-охоронного месіанства. «Богом» цього «вчення», зрозуміло, є Сталін, а «Меккою» — Сталінград і його головна святиня Мамаїв курган²⁰⁴.

24 лютого 2022 року, навпаки, підштовхнуло українське суспільство до швидкого позбавлення від залишків віри у сталінську велич: якщо 2021 р. 18 % українців ставилися до нього позитивно, аж до захоплення, а 38 % — негативно²⁰⁵, то в липні 2022 р. лише 5 % визнали, що все ще плекають до нього добрі почуття, а 64 % висловилися про нього в негативному ключі. В усіх регіонах України абсолютна меншість схвалює діяльність «вождя народів» — від 3 % — на заході до 12 % — на сході країни²⁰⁶. Практично вже ніхто не згадує, що саме Сталін суттєво територіально приростив Україну, про що якраз і не забуває Путін, зробивши

наріжним каменем своєї політики повернення в лоно Росії «подарованих» нібито споконвіку російських земель.

Отже, слід хоча б у межах радянського періоду тезово торкнутися теми територіальних розмежувань, придбань і переміщень, ураховуючи, що ця тема є предметом окремих фундаментальних досліджень та гостро потребує їх. При цьому важливо розуміти, що ця проблема не є виключно спадщиною радянського минулого. Вона має глибоке історичне коріння і навіть сьогодні зачіпає почуття багатьох народів, ледь не більшості сучасних держав.

Територіальні претензії до Росії мають Японія, Китай, Латвія, Естонія. Територіальні суперечки продовжуються навіть у єдиній Європі. Такі претензії до сусідів мають Угорщина, Німеччина, Польща, Латвія, Румунія, Італія, Норвегія. За підрахунками американського дослідника Деніела Пайпса, в Африці налічується двадцять подібних суперечок, у Європі — 19, на Близькому Сході — 12, у Латинській Америці — 8. Китай є своєрідним лідером за кількістю претензій — він претендує на сім ділянок суші, щодо яких у його сусідів існує інша думка²⁰⁷.

Опитування Дослідницького центру П'ю (2020 р.) засвідчило, що кордонами своїх країн незадоволені багато європейців. Із твердженням про те, що «частина території сусідніх держав по праву належить нам», погодилися 67 % угорців, 60 % греків, 58 % болгар і турків, 53 % росіян та 48 % поляків. Від цих почуттів не вільна навіть Західна Європа — так само висловилися 37 % іспанців, 36 % італійців та 30 % німців. У нормальні часи це не мало б великого значення. Ті ж угорці можуть висловлювати свій жаль за Тріанонським договором 1920 р., який, на їхню думку, позбавив Угорщину двох третин території, не вважаючи при цьому, що зможуть повернути їх собі на практиці. Погано те, що зараз якраз ненормальні часи. Ідея анексії, яка упродовж тривалого часу була табуованою у міжнародній політиці, знову починає обговорюватися²⁰⁸. І не лише обговорюватися, а й реалізовуватися загарбницьким шляхом. Найбільш пока-

зовою в цьому плані є історія, що сталася 2014 року з Кримом. Особливо з урахуванням мовчазної згоди більшої частини світу з тим, що серйозних перспектив його повернення до складу України немає.

Під час зустрічі з В. Путіним 2018 р. радник Д. Трампа з національної безпеки Дж. Болтон почув від нього жорстке висловлювання щодо України: «Він детально окреслив політичну та військову складову конфлікту, а потім перейшов до власне конфронтації, заявивши, що постачання США озброєнь в Україну є незаконним і що це не найефективніший спосіб вирішення проблеми. Говорити про Крим він не захотів, даючи зрозуміти, що це вже історичний факт. Мене дуже зацікавило його висловлювання про те, що Обама у 2014 р. нібито прямо дав Путіну зрозуміти, що український конфлікт можна буде залагодити, якщо Росія обмежиться анексією Криму. Втім, Обама з якоїсь невідомої причини передумав, у результаті чого склалася патова ситуація»²⁰⁹. Відповідно, Трамп «звинуватив, в усьому, на чому світ стояв, Обаму» і заявив, що «якби свого часу президентом був він, то Путін би так не вчинив»²¹⁰.

Звернемося до суджень і нагадувань вченого-історика Р. Медведєва: «У будь-якій багатонаціональній державі закладено величезну кількість потенційних конфліктів, це неминучість, у царській Росії подібні суперечності теж існували, конфлікти спалахували часом навіть між російськими землями. Суперечка могла виникнути і навколо обширної території, і за незначну земельну ділянку. Там, де живуть люди, завжди виникають суперечки про межі — державні, адміністративні, особисті — це лежить у природі людських відносин. Ось нещодавно президент Путін сказав, що маємо майже 2000 територіальних суперечок. Це означає лише одне: потрібно послідовно, тактовно, грамотно вирішувати їх на основі компромісу, це тривала і дуже кропітка робота. Для цього існує держава. ...Отже, посилатися весь час на помилки минулого не варто...»²¹¹. В Росії ж це стало можливим. Хоча вимоги повернути втрачене, захоплене або недодане в попередні часи навіть на рівні політичних заяв да-

лекі, як мінімум, від розуміння, що історія в силу різних обставин склалася так, як склалася. І її не можна переграти, не зневажаючи грубо міжнародне право, наприклад, той самий Заключний акт Наради з безпеки та співробітництва в Європі (відомий як Гельсінський заключний акт — документ, підписаний очільниками 35 держав 1975 р.), яким було закріплено принцип непорушності кордонів та територіальної цілісності держав, не кидаючи виклик світовій спільноті.

Тут доречним буде загальне зауваження щодо того, що формування стійких довірчих відносин між державами, як правило, ґрунтується в «дилемі безпеки», визначення якої належить американському політологу Дж. Херцу. А також нагадування про історичну практику: стан міжнародного миру зазвичай настає внаслідок повоєнних домовленостей. Так, тридцятилітню війну у Європі 1648 р. завершив Вестфальський мир. Вважається, що він закріпив уявлення про суверенні держави як про рівноправних учасників міжнародних відносин. Насправді, формування сучасної інтернаціональної системи сталося не внаслідок однієї події, а було тривалим процесом — від мідного віку до середини XVII століття, тобто не багато не мало — чотири з половиною тисячі років. Більша частина історії людства виявилася відрізаною від вивчення наукою про міжнародні відносини, що підкріплювалося схоластичними суперечками: мовляв, якщо тоді не використовували словосполучення «міжнародні відносини», то не було й самих міжнародних відносин²¹².

Публікувалися в кращому разі нариси історії міжнародних відносин, де за крахом Римської імперії відразу йшли Карл Великий, а потім Давньоруська держава — немовби у проміжках з-поміж них тривалістю пів тисячоліття нічого й не було. На думку доктора політичних наук О. Фененка, «до Вестфалю» держави не були національними, якими ми їх бачили протягом останніх 400 років, бо не мали твердої територіальної прив'язки та національної ідентичності. Це були імперські системи, в яких відбувалася перманентна взаємодія між різними суб'єктами. Такі імперії могли

бути жорстко ієрархічними, а могли будуватися за принципом гнучкого імперського простору, де окремі суб'єкти на різних умовах підключалися до імперського центру, то приєднуючись до нього, то вступаючи в конфлікт з іншими суб'єктами. Імперські простори були гнучкими і надто рухливими. Імперії постійно змінювали свою територіальну конфігурацію, то розширюючи, то звужуючи своє територіальне поле, втрачаючи одні території та суб'єктів і набуваючи інших. Деякі імперські простори відокремлювалися від метрополії, створюючи власні системи, які пізніше доросли до імперських²¹³.

На зміну імперським режимам приходять глобалізація, що руйнує суверенітет держав. Наслідком чого є те, що навіть найсильніші з них не можуть надалі визнаватися верховною та суверенною владою ані поза, ані навіть у межах своїх власних кордонів. Суверенітет набуває нової форми, яку утворюють національні та наднаціональні органи, об'єднані єдиною логікою управління. Цю нову глобальну форму суверенітету вчені пропонують називати Імперією, перехід до якої породжується занепадом суверенітету сучасного типу. Відповідно «різні національні кольори на карті світу часів традиційно імперіалізму розмиваються і зливаються веселкою глобальної імперії»²¹⁴.

Людство щонайменше тричі всерйоз спробувало започаткувати міжнародний мир: Віденський конгрес (1814–1815 рр.), що увінчався створенням Священного союзу, обмеженого участю лише християнських держав Європи; Версальський мир (1919 р.), згідно з яким було створено Лігу націй (до 1935 р. до неї входило 58 держав); а за результатами Другої світової війни була утворена ООН, що об'єднує 193 країни. Проте все це не позбавило людство від постійних спроб політичної підміни юридичних понять суверенітету держав.

Наочне свідчення тому — прагнення сучасних російських правителів діяти у зовнішньому світі (вестфальському в своїй основі) поза правилами та договорами, у тому числі, про взаємне визнання кордонів,

відстоювати архаїчне, довестфальське розуміння суверенітету, з якого ще у XVII ст. виходив філософ Т. Гоббс. В результаті — нескінченні відсилання Путіна «до історичної несправедливості та образ... ніяк не вкладаються в сучасні правові норми, що визначають суверенітет, і являють собою ніщо інше, як маніпуляцію»²¹⁵. Таке виправлення «історичних несправедливостей» за допомогою вторгнення в інші держави, що, згідно законодавства більшості країн, включаючи Росію, карається кримінально, є прагненням «до інституційно не обмеженого домінування над іншими націями»²¹⁶. Коли вся державна міць «підкоряється волі недобросовісного правителя, то це позначається на житті не лише суспільства, захопленого диктатором, а й на безлічі інших держав. Як у випадку з енергетичним і продовольчим шантажем світової спільноти з боку Кремля»²¹⁷.

Заперечуючи у м'якій формі російському розумінню історичності, президент Казахстану К.-Ж. Токаєв²¹⁸ на Петербурзькому міжнародному економічному форумі на початку 2022 р. висловив відомий аргумент, що тим не менше спричинив сплеск різкого невдоволення російської сторони: «Підраховано, — нагадав він, — що якщо право націй на самовизначення в реальності буде реалізовано, то замість 193 держав, що входять до складу ООН, на землі виникне 500 або 600 держав, і, звичайно ж, буде хаос. З цієї причини ми не визнаємо ні Тайвань, ні Косово, ні Південну Осетію, ні Абхазію. І, очевидно, цей принцип буде застосований і щодо квазідержавних територій, якими є, на наш погляд, Луганськ і Донецьк»²¹⁹.

Зі зрозумілих причин ця частина його виступу до стенограми форуму не ввійшла. Натомість президенту Токаєву вкотре нагадали від «громадськості», що «ціла низка областей, населених пунктів з переважно російським населенням мали слабке відношення до того, що називалося Казахстаном»²²⁰. Що він розпочав складну гру, «віддаляється від Путіна» і «лавірує між Росією та НАТО». Демонстрацією невдоволення його поведінкою стала, зокрема, відмова патріарха РПЦ Кирила, за рекомендацією адміністрації президента РФ, від участі у VII З'їзді лідерів

світових і традиційних релігій у Казахстані 14-15 вересня 2022 року. Візит патріарха до такого «нестабільного» регіону був визнаний недоречним «доти, доки Казахстан не визначиться у своїх пріоритетах. Казахстан — не Білорусь, а Токаєв — не Лукашенко, до якого патріарх, за його визнанням, їздить із «легким серцем»²²¹.

А ось щодо України безпосередньо Путін — від його власних «експертних» оцінок до офіційних заяв із 2016 р. (з виступу на форумі Загальноросійського народного фронту) — проводить одну лінію: «сучасна Україна цілком і повністю була створена Росією, точніше, більшовицькою, комуністичною Росією»²²². У травні 2023 р. він укотре повторив своє: «Після Жовтневої революції розпочалися державні квазіутворення, а потім радянська влада створила Радянську Україну. До цього жодної України не було в історії людства»²²³. Не звертаючи, зокрема, уваги хоча б те що, що під час громадянської війни та в інші періоди кордони державних утворень неодноразово змінювалися більшовиками з урахуванням поточних військово-політичних потреб. Не заглиблюючись у причини і того, чому ж перемогла ленінська ідея нової федералізації, а не сталінська лінія на автономізацію. Можливо, розуміючи, що Сталін пізніше все ж таки домігся свого, перетворивши принцип федеративного облаштування радянської держави, по суті, на формальність.

Патріарх міжнародної політики 100-річний Генрі Кісінджер у своїй останній (19-й) книзі «Лідерство: шість уроків зі світової стратегії» (2022 р.) фактично слідує путінській «логіці», закликаючи серйозно поставитися до занепокоєння Володимира Путіна з приводу національної безпеки Росії, а тому не робити помилки з прийняттям України членом НАТО, оскільки вона, на його думку, є скупченням територій, які в минулому належали Росії, і росіяни вважають їх своїми, хоча «деякі українці» дотримуються протилежної думки²²⁴.

Щоправда, незабаром він змінив свою позицію, заявивши в інтерв'ю The Economist, що «Україні буде безпечніше та спокійніше в НАТО. Там

вона отримає гарантії союзників. І там вона не зможе робити військових ініціатив без схвалення інших членів альянсу. ...Європейці не хочуть бачити Україну в НАТО. Вони хочуть дати їй стільки зброї, скільки вона забажає, і нехай сама себе захищає... Ось чому я, хай і неохоче, але підтримав ідею вступу України до Північноатлантичного альянсу. ...Якби я мав можливість поговорити з Путіним, я б йому сказав, що буде безпечнішим і спокійнішим, якщо Україна вступить до НАТО»²²⁵.

Що ж, давайте разом із журналістом та істориком Я. Шимовим, предметно, без міркувань назагал, подивимося не лише на «зміст» подарунків (по-путінськи) Україні, але й на їхню взаємність.

Після проголошення незалежності Української Народної Республіки (УНР), її територіями були заявлені кордони кількох регіонів Російської імперії з величезним переважанням українського населення: Київської, Волинської, Подільської, Херсонської, Чернігівської, Полтавської, Харківської, Катеринославської губерній та повітів Північної Таврії. Об'єднання УНР та Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР) означало приєднання до України низки земель, що входили до закінчення Першої світової війни до складу Австро-Угорщини. У тому ж 1919 р. на Паризькій мирній конференції українська делегація представила карту, на якій до складу УНР було включено Крим, Кубань та деякі Области Війська Донського та Слобідської України.

Державно-адміністративна творчість уже більшовиків на українській території полягала в тому, що в лютому 1918 р. у частині районів Лівобережної України було проголошено Донецько-Криворізьку радянську республіку, приєднану потім, за розпорядженням Москви, до Української радянської республіки — більшовицької альтернативи УНР. Надалі кордони УРСР неодноразово коригувалися: у 1919 р. від неї відійшли до РРФСР чотири північні райони Чернігівської губернії. Водночас радянська Україна претендувала на низку районів Слобожанщини (нині вони перебувають у складі Білгородської та Курської областей). 13 січня

1919 р. Тимчасовий робітничо-селянський уряд України ухвалив: «Враховуючи природне тяжіння Білгородського району до Харківської губернії... відповідно до запиту Білгородського ревкому приєднати Білгородський район до Харківщини». Згодом, однак, ці претензії не були задоволені. Навпаки, значна частина нинішньої Ростовської області з містами Таганрог, Каменськ і Шахти опинилися 1920 р. у складі УРСР, але потім більшу частину цих територій повернули до РРФСР²²⁶.

Те, що Таганрог та прилеглі до нього землі Східного Донбасу є українськими територіями, визнавали навіть більшовики. Принаймні 1922 р., коли створювався Радянський Союз, нагадує відомий дослідник П. Кралюк, вони входили до складу УРСР. Однак 1924 р. більшовицьке керівництво відібрало від неї низку територій — серед них і Таганрог із навколишніми землями. Хоча за Всесоюзним переписом 1926 р. українці становили 71,5 % населення округу. Він також історично переконливо показує, що й Донщина тривалий час була регіоном української еміграції із чималою кількістю українських поселень. І саме українці відіграли важливу роль у формуванні донського козацтва, біля витоків якого стояв князь Д. Вишневецький. Він традиційно вважається засновником українського козацтва. Йому належить будівництво замку на Малій Хортиці як прообразу Запорозької Січі. 1560 року в Приазов'ї Вишневецький заснував місто Черкаськ (зараз — Старочеркаськ, станція Старочеркаська), яке стало столицею донських козаків. Назва його ідентична назві українського міста Черкаси. А черкасами на той час іменували українських козаків. Навіть сьогодні понад 100 тис. жителів Донщини ідентифікують себе не росіянами, а козаками²²⁷.

Демонструючи незгоду із встановленням кордонів між УРСР та РРФСР, Харків вважав за потрібне періодично нагадувати Москві про те, що за межами республіки «обслуговування» українців рідною мовою ведеться погано. У травні 1927 р. ЦК КП(б)У навіть направив до ЦК ВКП(б) доповідну записку з цього питання. Покликаючись на те, що в безпосе-

редньо прилеглий до УРСР території РРФСР залишалося близько 2 млн. українців, розселених компактними групами в Курській, Воронежській губерніях та Північно-Кавказькому краї, український ЦК запропонував передати Україні частину районів Курської та Воронежської губерній, заселених українцями, а також повернути республіці Шахтинський та Таганрозький округи. Українська влада попросила створити з цього питання спеціальну комісію. Реакції на таку пропозицію не було²²⁸.

1928 року Політбюро ЦК КП(б)У знову звернулося до питання кордонів між УРСР і РРФСР, висунувши територіальні претензії до частини Воронежської та Курської губерній. 18 травня українське Політбюро розглянуло підготовлений проект доповідної записки до ЦК ВКП(б). Українські лідери посилалися на «грубе збочення національної політики партії стосовно українського населення у Курській та Воронежській губерніях»: як доводив М. Скрипник, українізація там не проводилася. До того ж, на їхню думку, в економічному плані зазначені території мали «набагато більше спільних рис із прикордонними округами УРСР». Таким чином, висновувало українське Політбюро, «проведення державного кордону між УРСР та РРФСР за етнографічним принципом цілком збігається із сільськогосподарськими та економічними районами». 28 травня 1928 р. Політбюро ЦК ВКП(б), розглянувши «питання ЦК КП(б)У», ухвалило «визнати недоцільною наразі пропозицію українців про приєднання до України деяких повітів Курської та Воронежської губерній»²²⁹.

Крапку у питанні про долю прикордонних з УРСР районів поставив Сталін під час зустрічі з українськими письменниками 12 лютого 1929 р.: «це питання кілька разів обговорювалося у нас», прийнято рішення нічого не змінювати, оскільки «занадто часто змінюємо кордони», а «це справляє погане враження і всередині країни, і поза нею». Потрібно зважати і на те, що у «деяких росіян це викликає велику відсіч». Сталін апелював до того, що «у нас щоразу, коли таке питання ставиться, починають гарчати: а як мільйони росіян в Україні пригнічуються, не дають

рідною мовою розвиватися, хочуть насильно українізувати тощо». Тоді як, на його думку, в СРСР немає жодних кордонів, тому «з точки зору національної культури, і з точки зору розвитку диктатури, і з точки зору розвитку основних питань нашої політики та нашої роботи, звичайно, не має серйозного значення, куди входить один із повітів України та РРФСР»²³⁰.

Результатом таких підходів до вирішення територіальних питань стало завершення розмежування українсько-російського кордону, який силовим способом Кремль намагається сьогодні переглянути. І це, якщо не заглиблюватись у більш ранні історичні періоди, коли відбувалося включення українських земель до російської імперської системи, а західноукраїнських територій — до складу Австрійської монархії, до імперії Габсбургів тощо²³¹.

Насправді ж заселені та освоєні українцями землі становили 900 тис. км². Таким чином, є підстави стверджувати, що українське етнічне зарубіжжя сягає майже 300 тис. км²²³². Вчені слушно звертають увагу на необхідність враховувати те, що «за ленінсько-сталінських часів Україна зросла територіально не за рахунок міфічних «кремлівських подарунків», а за рахунок саме власних етнічних земель, які знаходилися в межах інших країн. Лише 1954 року вперше та востаннє Україна збільшила свою територію за рахунок Росії, проте це було зумовлено необхідністю вирішення проблем комуно-більшовицької імперії. З іншого боку, це було виявом радикального підвищення політичного статусу України у російсько-радянській імперії»²³³.

Для отримання повнішої картини того, як радянською владою, точніше — Москвою, проводилися розмежувальні лінії і навіть створювалися адміністративні одиниці, виходячи з політичних, економічних і навіть міжнародних міркувань, слід подивитися також на прирощування та урізання територій Білорусі та Казахстану. Знову ж таки, за публікацією Я. Шимова.

1918 року керівництво Білоруської Народної Республіки спробувало встановити її кордони за «Етнографічною картою білоруського племені»

професора Є. Карського (1903 р.), згідно з якою до неї, поряд із територією сучасної Білорусі, входили Вільна (Вільнюс) із околицями та значна частина нинішніх Смоленської та Брянської областей РФ. Безпосередньо ж збиранням білоруських територій займалися більшовики. Спочатку її формально злили з Литвою, а потім на невеликих землях, які фактично включали лише Мінськ і Могильов з околицями, створили БРСР. У середині 1920-х років до неї приєднали частини Вітебської, Смоленської та Гомельської губерній, а 1939 р. — західні білоруські землі, що належали до того Польщі. Тоді ж до складу БРСР долучили і Білостокську область, частину якої після Другої світової війни повернули назад. Але Віленський край, який вважався «своїм», Білорусі не дістався. Понад те, наприкінці 1940 р., після приєднання до СРСР трьох країн Балтії, Сталін передав від неї Литві низку районів, зокрема курорт Друскінінкай. 1944 року планувалося створення Полоцької області та включення її до складу РРФСР. Однак із запеклими запереченнями проти таких планів Москви виступив голова білоруських комуністів П. Пономаренко. Сталін прислухався до його аргументів. Щоправда, білоруські історики пояснюють таку поступливість тим, що він на той час уже вирішив передати прорадянському уряду Польщі Білостокську область. А додаткове урізання білоруської території могло спричинити невдоволення населення республіки²³⁴.

У грудні 1917 р. партією «Алаш» була проголошена та затверджена на Другому загальнокиргизькому (загальноказахському) з'їзді в Оренбурзі Алашська автономія — казахське національно-територіальне утворення під управлінням уряду «Алаш-Орди». 1920 року більшовицький військово-революційний комітет з управління Киргизьким краєм його ліквідував. Більшість казахських територій більшовики об'єднали у межах Киргизької (пізніше перейменованої на Казахську) автономної республіки. 1936 року Казахська автономія набула статусу республіки. Першою столицею казахської автономії був Оренбург, а 1925 р. столицю перенесли до Кизил-Орди, Оренбург же з областю включили до складу

РРФСР. Щодо Оренбурга, доктор політичних наук і уродженець Казахстану Г. Голосов іронічно зауважив: «З одного боку, майже всю територію Казахстану можна зарахувати до традиційних і т. ін. територій — як-не-як, Катерина Велика вже була богоподібною царицею «киргиз-кайсацької орди» (Г. Державін). З іншого боку, першою столицею Киргизької АРСР, яка потім стала Казахстаном, був Оренбург, і чи не слід через це його розглядати як подарунок від казахського народу»²³⁵. Питання далеко не риторичне, особливо з огляду на нинішні російські претензії на території інших пострадянських держав²³⁶.

За спогадами найближчого сталінського соратника В. Молотова, «ніхто так не розбирався в національному питанні, ніхто так далекоглядно не організовував наші національні республіки, як Сталін. Лише одне створення середньоазіатських республік — це цілком його, сталінська справа! І межі, і саме відкриття цілих народів, якими ніхто не цікавився в центрі і не знав їх по-справжньому, тому що всі ми, включаючи мене, не доходили до цих справ, колись було, а він дуже добре в цьому розбирався. Бо ж гостра боротьба йшла. Казахи, наприклад, їхня верхівка, билися за Ташкент, хотіли, щоб він був їхньою столицею. Сталін зібрав їх, обговорив це, подивився кордони і сказав: «Ташкент — узбекам, а Вірний, Алма-Ата — казахам»²³⁷.

Віддаючи належне хорошому в тому, що «російські царі завоювали нам стільки землі», Молотов зауважує: «І, здається, ми зі Сталіним непогано впоралися з цим завданням» — «якнайбільше розширити межі нашої Вітчизни»²³⁸. Для ілюстрації чого відтворюю, доповнюючи і деталізуючи, розповідь А. Мгеладзе (перший секретар ЦК КП Грузії в останні роки життя Сталіна), як після війни на дачу Сталіна привезли карту СРСР в нових кордонах — невелику, ніби для шкільного підручника. Сталін приколів її кнопками на стіну: «Побачимо, що в нас вийшло... На Півночі у нас все гаразд, гаразд. Фінляндія перед нами дуже завинила, і ми відсунули кордон від Ленінграда. Прибалтика — це споконвіку російські землі! —

Знову наша, білоруси у нас тепер всі разом живуть, українці — разом, молдавани — разом. На Заході нормально». І відразу перейшов до східних кордонів: «Що тут у нас?..» Курильські острови наші тепер, Сахалін повністю наш, дивіться, як добре! І Порт-Артур наш, і Дальній наш. — Сталін провів люлькою по Китаю. — КСЗ (Китайсько-Східна Залізниця. — *Авт.*) наша. Китай, Монголія — все гаразд... Ось тут мені наш кордон не подобається!» — сказав Сталін і показав південніше Кавказу»²³⁹.

Не в останню чергу, в цьому — зміст витоків і причин повернення у російське суспільне життя та піднесене сприйняття постаті Сталіна. А відповідно, й СРСР, крах якого асоціюється вже на масовому рівні з політичною катастрофою, розпалювання неоімперських настроїв, за якими пішли спроби перевести їх у площину практичних дій для повернення втрачених державного статусу та масштабів. Масована експлуатація «ренти пам'яті» стала можливою передусім тому, що в імперський путінський дискурс, відновлення великої Росії вірять досить статусні й успішні люди. І не лише залежні від системи. Серед них особливо виділявся той же О. Солженіцин: описуючи в «нарисах вигнання» свої «болі», «вермонтський самітник» до головного з них відносить розпад СРСР, що відрізав від Росії її колишні території і перетворив на емігрантів мільйони людей, для яких російська мова була рідною²⁴⁰.

Тому нам видається необхідним дивитися на все те, що відбувається в Росії і з Росією, значно глибше — і дивитися передусім углиб структури російської ідентичності. Путін і війна якраз і розбудили те, що, здавалося б, «ниділо» на периферії суспільної пам'яті. За словами письменника В. Пелевіна, Росія знайшла свою національну ідею — нею і є Путін. Який, за образним визначенням лауреата Нобелівської премії Д. Муратова (головного редактора забороненої «Нової газети»), поводить як власник супертачки: крутячи брелок на пальці. Так само ж він розмахує і ядерною кнопкою.

Культивована ним національна ідентичність мала виявитися, і вона зрештою виявилася у своєму жахливому вигляді — у війні. І країна «роз-

пізнала себе у цій війні...», з її почуттям образи, почуттям нереалізованості, з її ресентиментом, заздрістю до Заходу, почуттям прихованої переваги»²⁴¹. Російська людина «усюди знаходить змови проти своєї унікальності, ...ніколи не втомлюється вбачати в Заході підступного обманщика. Він каже, що Росія, інтегрована із Заходом, втратить свою самобутність, ледь не рідну мову забуде, бідна красуня. Цей тип російської людини нагадує мені одного письменника-грунтянина з видавництва «Сучасник», який, побачивши перші вивіски від компанії «Пепсі-кола», впадав у справжню істеріку і волав: «Нам цього не потрібно! У нас свій напій є — квас! Квас кращий! Яюсь я йому сказав: «Хай буде і те, й інше». Він аж захлинувся, приголомшений»²⁴². Що ж, натомість тепер такі патріоти можуть танцювати камаринську — оригінальна кола вже заміщується квасом.

Російська ідеократична еліта, схоже, розпочала марити війною з часу путінської промови у Мюнхені 2007 року. Прикметно, що тоді ж з'явився 640 сторінковий роман М. Юр'єва «Третя Імперія. Росія, яка повинна бути» — політична фантастика у жанрі утопії, альтернативної історії²⁴³. За сюжетом твору, названого «улюбленою книгою Кремля», відроджувану як імперію з авторитарним управлінням Росію початку ХХІ століття очолював Володимир І Відновлювач, що є посиленням — алюзією на президентство Путіна, за яким з 2012 р. очільником тоталітарно-диктаторського режиму став імператор Гавриїл Великий, який оголосив країну автаркічною теократичною імперією і запровадив опричнину. До 2053 р. внаслідок низки глобальних воєн і переділу політичної карти світу залишилося лише п'ять держав, кожна з яких, будучи наддержавою, є особливим типом цивілізації. Росія, яка здобула перемогу над США 2019 р., одна з них, поряд із Американською Федерацією, Ісламським Халіфатом, Індійською Конфедерацією та Піднебесною Республікою, що включила до свого складу всі території колишнього СРСР, крім Узбекистану та Туркменії, а також усю Європу, Туреччину, Ізраїль, Палестину, Йорданію, Гренландію і т. ін.

Із великою ймовірністю можна припустити, що якби Захід із усією серйозністю сприйняв путінську «мюнхенську промову» й адекватно відреагував на 8 серпня 2008 р. — вторгнення Росії до Грузії, тоді не було б анексії Криму 2014 р. та війни проти України. Тобто щодо Грузії він зазвичай свідчив те, що заходився демонструвати після нападу на Україну. Не відбулося б і переформатування з 2008 по 2022 р. російського суспільства на тоталітарне. Росія не виглядала б «хворою людиною Європи» (цей термін з'явився в середині XIX ст. і, ймовірно, належить імператору Миколі I, який застосував його для характеристики Османської імперії. Вираз підхопили європейські публіцисти і почали використовувати його не лише стосовно Туреччини).

Пристаюючи й експлуатуючи старі матриці російської історії — імперськість, роздачкову державу, створення величезного утриманського класу, основу якого становлять представники силових структур (згадаймо крилатий вираз, який, ймовірно належав російському імператору Олександрові III: «У Росії є лише два союзники — її армія і флот»), і навіть використання рент, Путін, очевидно, й сам увірував у відновлення Росії настільки, що вона може кинути виклик світу і розпочати збирання «історичних» територій. Спочатку під приводом повернення «подарунків» і прикриттям вимог забезпечення своєї безпеки від НАТО, що активно розширюється на схід. Не звертаючи жодної уваги на те, що при розірванні договору про утворення Радянського Союзу, головним призвідником чого був Б. Єльцин, щоб позбутися ненависного йому М. Горбачова, територіальні претензії до сусідів фактично не висувалися, про «подарунки» з тієї чи іншої сторони жодних питань не виникало.

Ось чому настільки важливим є неупереджене розуміння долі СРСР, її історичної зумовленості. І не через змови західного світу, передусім США, і не тому, що Москва програла протистояння, про що майже ніхто не говорив у 1990-х роках. Подібні ідеї почали циркулювати в путінські часи. Професор Оксфорду А. Зорін описує їхній зміст таким чином: «Офі-

ційна російська ідеологія та пропаганда виграла битву за інтерпретацію подій 1989–1991 років. Вони виявилися не як звільнення Росії від неосталіністської диктатури, радянської комуністичної та імперської спадщини, а як поразка від Заходу в холодній війні. Причому поразка, завдана найгіршим із можливих способів — обманом.

У нашій суспільній свідомості укорінилася не зовсім артикульована думка, що між Росією та Заходом існував якийсь контракт: Росія розпускає імперію, а за це її кудись беруть. Куди — не дуже зрозуміло. У «цивілізований світ», до сонму «нормальних країн». І ми одразу житимемо «як у всіх цивілізованих країнах» — існувала така формула. Але нас обдурили. Ми виконали свою частину контракту, а вони — ні. Нас кинули. Саме це було тією поразкою, яку потрібно було перетворити на перемогу. Це була важлива опора «справжності» нинішнього політичного керівництва, що, власне кажучи, не лише не ховалося, а й багато разів наголошувалося. ... Це була перемога офіційної інтерпретації над історичною реальністю»²⁴⁴.

Ідеологічна сила путінського режиму якраз і ґрунтується на антизахідництві: «Заходу не можна довіряти», «Захід зрадив Росію», «Захід знищив СРСР і тепер хоче знищити Росію». І це при тому, що Джордж Буш-старший намагався зберегти Радянський Союз, а розпустили його три номенклатурники з Росії, Білорусі та України та Михайло Горбачов. ... Це дуже слабка ідеологія, вона безладна, безпринципна і надто обмежена, тому що Росія нехай і не частина Заходу, але це ж усе таки Європа. ... У короткостроковій перспективі ця ідеологія працює та допомагає згуртувати росіян історіями про західну зраду та змову. Але в довгостроковій перспективі ця ідеологія продемонструє свою обмеженість, правду кажучи, вона вже це робить»²⁴⁵.

Хоча власне вся логіка історичного розвитку людства вказує на необхідність дотримуватися передусім місткої формули У. Дюранта — американського письменника, історика та філософа, автора 11-томової «Історії цивілізації», написаної спільно з дружиною А. Дюрант і опублі-

кованої між 1935-1975 рр. Велику цивілізацію не можна завоювати ззовні, доки вона не зруйнує себе зсередини. Ніхто ж не заперечуватиме тези, що СРСР був великою цивілізацією і ніким ззовні не був завойований.

У принципі, мало хто із зарубіжних лідерів, радянських керівників та представників науково-експертної спільноти уявляв і припускав, що історія країни рад обірветься наприкінці ХХ ст, а, відповідно, і не моделювалися наслідки її смерті — і для світу, і для пострадянського та постсоціалістичного простору. Швидше за все, було загальне розуміння, що об'єктивні історичні процеси поширюються і на Радянський Союз. За влучним зауваженням відомого польського журналіста та громадського діяча Ю. Мерошевського, сумнівно, що в Москві могли винайти «еліксир імперського безсмертя»²⁴⁶. До речі, будучи послідовним противником СРСР, він проте визнавав безглуздість і неефективність силових методів боротьби проти нього, вважаючи, що зміни, що відбуваються в радянській країні, повинні призвести до її розвалу.

У своїх мемуарах Джо Байден згадує про розмову в 1979 р. з А. Гарріманом (Аверелл Гарріман — легенда американської політики, один із укладачів плану Маршалла, за часів Рузвельта — посол у Радянському Союзі. Він був поряд з ним у Ялті 1945 р. коли Черчилль і Сталін ділили повоєнну Європу), під час їхнього спільного польоту до югославського лідера Тіто, у ході якого той пояснив сенатору (Байдену), що «вивчивши радянську систему, зрозумів, що її крах неминучий»²⁴⁷. Зіставляючи національні доходи США та СРСР, польський письменник-фантаст та візіонер С. Лем прогнозував розпад Радянського Союзу лише у першій чверті ХХІ століття. «Я ґрунтувався на тому», — пояснював він свої розрахунки, — що від 12 до 14 відсотків його ВВП було інвестовано в озброєння, тоді як насправді було інвестовано 25 відсотків! Мені це нагадує ситуацію з віслоком, якого навантажують соломою, доки не зламають йому хребта»²⁴⁸. Так, зізнавався Лем, «мені не вистачило сміливості оголосити про них, бо вони здавались мені надто утопічними, я не думав, що вони справдяться

так скоро. У натовпі антикомуністів мені було досить самотньо з моїми прогнозами. Так, Альмарик писав про 1984 рік, але він був винятком»²⁴⁹.

Професор міжнародної історії Лондонської школи економіки та політичних наук, автор книги «Колапс: падіння Радянського Союзу» В. Зубок вважає, що ці розхожі пояснення звучать усе менш переконливо. Так, загальна вартість радянських військових зобов'язань у 1990 р. аж ніяк не була нестерпною: СРСР пішов із Афганістану та Східної Європи, зберігши свою армію, найбільшу у світі, у досить доброму стані. Радянські військові витрати становили 15 % ВВП і, порівняно з витратами Заходу, були цілком рентабельними. Ціни на нафту незадовго до розпаду країни різко впали, але цей шок не був вирішальним, оскільки радянські нафто- і газопроводи в Західну Європу залишалися важливим довгостроковим активом. Радянський зовнішній борг у 1991 р. виріс до 65 мільярдів доларів — це був великий стрибок, але виплачувати Москві треба було лише 3,9 мільярда заборгованості. «Неважко собі уявити, — пише вчений, — альтернативну історію, де радянська система пішла б шляхом китайської, зберігши свою державність. Але натомість історія дала нам Горбачова. Через п'ять років після його злету Радянський Союз тріснув швами»²⁵⁰.

Наприкінці 1980-х років американські аналітики все ще розмірковували над тим, яким буде СРСР 2000 року. Перспектива розпаду другої наддержави виглядала фантастичним сценарієм, надто великою була набрана інерція двополярного світу, як і надто великі ставки. Тому навіть через 30 років зусилля низки експертів спрямовані на пошук відповіді на запитання: яким би був зараз СРСР — цей «унікальний гігант» — якби йому все ж таки вдалося уникнути руйнування? На підставі всебічного аналізу за чотирма пунктами — територія, населення, економіка та збройні сили — ними робиться висновок: навіть за відсутності прогресу у розвитку науки і техніки він, поза всяким сумнівом, залишався б другою найсильнішою державою світу.

Радянський Союз справді представляв собою унікального за своєрідністю гіганта, що займав площу понад 22 млн. квадратних кілометрів. 1989 року його населення досягало 287 млн. людей, рівень урбанізації становив близько 67 %, відбувалося омолодження суспільства і не було таких явищ, як передчасне старіння та депопуляція. Це при тому, що лише з причин військових обставин його загальні людські втрати з 1918 по 1989 р. склали 39 641479 осіб, включаючи понад 10 млн. убитих, зниклих безвісти і тих, що не повернулися з полону, і дещо менше 30 млн. — поранені та хворі (в цій статистиці військового життя Радянського Союзу також ураховані: боротьба з басмачами, радянсько-китайський військовий конфлікт на КСЗ, відображення японської агресії на Хасані та Халхин-Голі, надання військової допомоги Іспанській республіці та Китаю в 1936–1939 рр., Західну Україну та Західну Білорусь», участь радянських авіадивізій у війні в Кореї, військова інтервенція в Угорщину та Чехословаччину, прикордонні конфлікти на Далекому Сході та Казахстані в 1969 р., «військово-технічна допомога» в Азії, на Близькому сході та в Африці та інші події)²⁵¹.

Наприкінці 1980-х років ВВП країни сягав майже 700 мільярдів доларів у радянській валюті, а це майже 70 % від ВВП США. Військова продукція становила близько 80 % від сектора вторинної промисловості, тому загальний обсяг економіки Радянського Союзу не поступався Сполученим Штатам, а його військова міць могла б чинити тиск на Америку в разі потреби. Він мав майже 5 млн солдатів, понад 50 тис. танків та 10 тис. літаків різних типів, включаючи стратегічні бомбардувальники, 29 тис. артилерійських гармат, тисячі кораблів і підводних човнів, а також понад 10 тис. ядерних бомб. Держава за кілька місяців могла подвоїти свою військову міць.

Таким чином, якби Радянський Союз, як і раніше, існував, то він, вважають експерти, безсумнівно, був би світовою державою, що йде нога в ногу зі Сполученими Штатами, тривало б суперництво за світову геге-

монію між Америкою та СРСР²⁵². Їхні прогнози підкріплює своїми аргументами М. Соломенцев, який входив до вищого керівного складу Радянського Союзу, хоча його дані суттєво відмінні щодо співвідношення основних показників розвитку економіки СРСР та США (у відсотках до США): Національний дохід: 1960 р. — 58, 1986 р. — 66. Продукція промисловості: 1960 р. — понад 55, 1986 р. — понад 80. Продукція сільського господарства (у середньому за рік): 1956–1960 рр. — понад 70, 1981–1985 рр. — 85. Продуктивність праці у промисловості: 1960 р. — 44, 1986 р. — понад 55.

Продуктивність праці у сільському господарстві у 1960–1985 роках становила 20–25 % від рівня США. Низький рівень продуктивності праці в сільському господарстві пояснювався переважно слабкою матеріально-технічною базою і відсутністю високопродуктивної техніки та нових технологій.

У 1980-ті роки в СРСР випускалося продукції більше, ніж її вироблялося в усьому світі 1950 року. Після війни почала різко зростати частка соціалістичних країн у світовій промисловій продукції. 1950 року вона становила приблизно 20 %, 1970-го — до 38 %. 1986 року — понад 40 %. Країни РЕВ — приблизно одна третина. СРСР — одна п'ята частина, країни, що розвиваються — 7 %. Частка розвинених капіталістичних країн складала близько половини світової промислової продукції²⁵³.

1988 року шведські дослідники використовували індекс, що визначає, як почувають себе люди в різних країнах (Індекс фізичної якості життя — ІФЯЖ), щоб порівняти рівень життя в капіталістичних і соціалістичних державах. Вони дійшли висновку, що соціалістичні країни в цілому демонстрували кращі показники, ніж капіталістичні держави того ж рівня розвитку. Порівняння показало, що якість життя радянських громадян у найважливіших аспектах була кращою, ніж у громадян найбагатших капіталістичних країн, оскільки добробут розподілявся рівномірніше²⁵⁴.

Спираючись на ці та інші статистичні показники, багато публіцистів уже ближче до першої чверті ХХІ ст. розпочали активно відкривати

правду про СРСР. Наприклад, Ю. Мухін²⁵⁵ порівнює його зі втраченим раєм світлого минулого: безкоштовні медицина та освіта, рівень злочинності в десятки разів нижчий, ніж у сучасній Росії, величезний авторитет на міжнародній арені, передова наука та промисловість, а головне — самоповага радянської людини, гордість за свою країну. Загалом їх висновок полягає у тому, що творцями рукотворної катастрофи Радянського Союзу, крім тодішніх мешканців Кремля, є конкретні автори та авторські колективи, які сповідують історичну концепцію її неминучості. Отже, вважають вони, завдання справжніх дослідників полягає не лише у відтворенні правди, а й у викритті безрозсудних учених, а перш за все — «реформаторів», які призвели до такого результату.

Подібні наступальні оцінки та судження щодо долі радянської держави впливають на офіційний дискурс в оцінці того, що сталося, передусім у Росії, і, безсумнівно, на підходи до дослідження даної теми. Особливо коли частина російського істеблшменту та наукової громадськості тонко відчула політичні настрої в керівних колах. Широкого розповсюдження набула своєрідна інверсія — від фактичної співучасті в подіях, що призвели до розвалу СРСР, до жалю за його втрату, намагання через власне пояснення самовиразитися щодо того, що сталося. Особливо, коли незворотність того, що відбулося, стала очевидною. А на Заході не визнають за Росією жодних сфер впливу на пострадянському просторі, не кажучи про країни колишнього соціалістичного табору. Тому вже сама постановка питання про неминучість припинення існування радянської імперії спричиняла відторгнення у пізньорадянських і російських політиків. У результаті стає дедалі очевиднішою спрямованість на відповідність науково-публіцистичного дискурсу офіційній лінії, підпорядкування їй власне історії.

30-річчя припинення існування СРСР відзначено безліччю публікацій, інтерв'ю та спогадів ключових учасників політичних подій перебудовного періоду з різними трактуваннями причин «головної

геополітичної катастрофи ХХ століття». У них — переплетені факти, оцінки та емоції, за якими бачиться бажання зобразити минуле у вигідному для себе світлі. І піддання анафемі вже «померлого», і оспівдання йому в любові, і препарування інформації, і прагнення досягнути відповідності своїх оцінок того, що сталося, з домінуючими суспільними настроями. Цим власне і відзначені спогади головних дійових осіб пізньорадянського періоду²⁵⁶ та представників їх команд²⁵⁷, в середовищі яких, зі втратою влади, відбулися розмежування, головним чином — по лінії визначення причин і винуватців краху союзної держави.

Той же М. Горбачов до останнього подиху стверджував, що до кінця боровся за єдність країни, випромінював упевненість, що у разі реалізації запланованих реформ Радянський Союз існував би і після 1991 р., але насамперед через Б. Єльцина взяла гору лінія на роз'єднання держави²⁵⁸. Взагалі, останній радянський лідер продемонстрував особливу мемуаристичну плідність. Зібрання його творів перевищило половину ленінської спадщини (а це, нагадаємо, 55 томів). А також свідчило про відсутність у нього моральної амнезії та скоріше про наявність гіпермнезії — рідкісного захворювання, що визначається як здатність до «виняткової автобіографічної пам'яті». У медичному часописі «Neurocase: The Neural Basis of Cognition» наводяться дві основні характеристики гіпермнезії: перша — людина «витрачає дуже багато часу, думаючи про своє власне минуле», і друга — людина «має незвичайну здатність згадувати конкретні події зі свого минулого»²⁵⁹. У випадку Горбачова — вибірково.

Визнаючи через 30 років, що радянська влада спочатку недооцінила масштабу проблем міжнаціональних відносин у Радянському Союзі, він, як і раніше, переконував: країну можна було зберегти навіть після серпневого путчу 1991 р. за допомогою утворення «Союзу суверенних держав». І його метою було «створення реальної федерації з реальним суверенітетом республік, які передають центру частину повноважень»²⁶⁰.

Навіть коли «республіки оголосили про свою незалежність, а позиції президента СРСР були серйозно ослаблені»²⁶¹.

У мемуарах Горбачова мають місце постійні скарги на опір, який державний та партійний апарат чинив його реформам — перебудові. А в останні роки і на те, що розпад Радянського Союзу дозволив Сполученим Штатам заявити про себе як про «переможця холодної війни» і стати аж занадто «зарозумілими та самовпевненими». Наслідком чого стало розширення НАТО на схід та загострення російсько-американських конфліктів, прагнення США зміцнити суверенітет тих держав, які раніше називалися радянськими республіками, і тим самим гарантувати, що на «уламках Радянського Союзу не виникне нова євразійська наддержава»²⁶². За словами радника президента США з питань Росії С. Телбота, Б. Клінтон вступив на посаду 1993 р. з чітким баченням, що «ми повинні переконати всіх у регіоні, що Росія — це не «єдине світло у віконці», і що США віддані справі допомоги тим, кого ми називаємо «новими незалежними державами», щоб вони могли вижити і стати «добрими старими незалежними державами»²⁶³.

Називаючи період краху СРСР «темним часом» для країни, Горбачов тим самим поділяв почуття Путіна, який вбачав у цьому трагедію для «історичної Росії», над усуненням наслідків якої він наполегливо працює, але «цей процес далеко не закінчений...»²⁶⁴. Втім, як зауважив А. Карлссон — автор книги «Подорож у незвідане: Жовтнева революція та радянський досвід», «відхід Горбачова був лише останнім поцілунком смерті. Сам процес вмирання (СРСР. — Авт.) був набагато повільнішим»²⁶⁵.

Горбачов є своєрідним унікальним прикладом лідерів, які пережили свою країну і стали символом зниклого світу. Але особливо незрозумілими своїми завищеними самооцінками та демонстрацією одержимості знову здобути владу: «Ніхто не знайомий із цим тягарем краще, ніж Михайло Горбачов», який після своєї вимушеної відставки «збирав гроші на добрі справи, намагаючись здійснити повернення в російську політику і знявся в сумнозвісній рекламі Pizza Hut, — зазначає доцент політології в Уні-

верситеті Массачусетса в Амхерсі П. Масгрейв. — ... Охоплює якесь вуаеристське тремтіння, коли споглядаєш, як людина, яка колись командувала наддержавою, просуває піцу»²⁶⁶. І будучи шанованим політичним діячем і знаменитістю за кордоном, сприймається з огидою та ненавистю у рідній країні. Фільм «Зустрічі з Горбачовим» одного з кінокласиків Європи Вернера Херцога «фіксує актуальну історичну драму: як діючий політик Горбачов набагато пережив свій час, а як великий політик — набагато його випередив. Портрет героя з минулого, відповідно до фільму, постає сумним, а з сьогодення – неактуальним»²⁶⁷. В історії часто буває, що руйнівники державних утворень і систем не стають зодчими нових і не спроможні на творчу роботу. До таких належить не лише М. Горбачов, а й Л. Кравчук, С. Шушкевич та передусім — Б. Єльцин.

Відхід у вічність першого і останнього президента СРСР, а разом і керівника КПРС М. Горбачова (30 серпня 2022 р.) реанімував дискусії про його місце та роль у радянській країні та світовій політиці. Судячи зі статей-некрологів (крім небагатьох публікацій²⁶⁸), на батьківщині він і далі сприймається як правитель-невдаха. У російській суспільній свідомості утримується стійке уявлення про те, що в «геополітичній катастрофі ХХ століття» — розпаді Союзу та втраті тих позицій, які посідала радянська держава як одна з двох наддержав, — винен особисто Михайло Горбачов і лише він. Якщо слідувати такій логіці, то виходить, що якби його не було, то й Радянський Союз не розпався б, і Варшавський договір зберігся б, і Берлінська стіна не впала б, і НАТО не розширювалося б на схід.

Для Заходу ж Горбачов — герой, який поклав край холодній війні, і великий реформатор. А щодо звинувачень у знищенні СРСР, то, за твердженнями його представників, крах Союзу був неминучим: система, побудована на брехні та терорі, не могла існувати вічно. Якби цього не сталося за Горбачова, це сталося б за когось іншого. Його трагедія, переконані на Заході, полягала в тому, що він щиро вірив у свою здатність реформувати комунізм.

В Україні ставлення до останнього генсека та президента СРСР ви-
значається багато в чому його сприйняттям подій, які потрясають нашу
країну з 2014 р.: у 2010 р. він заявляв, що «майбутнє України — разом із
Росією; 2014-го, на запитання кореспондента «ВВС», чи підтримує Гор-
бачов анексію Криму, відповів ухильно: «Ви хочете, щоб я сказав так чи
ні? Це не відповідь. Перед вами людина, у якої мати українка, батько ро-
сіянин. Моя дружина, покійна Раїса — українка. Ось, що таке наше су-
спільство. Україна як держава з'являється за радянської влади. А до цього
це була територія Росії». При цьому нарікаючи, що при ратифікації Біло-
везьких угод в Росії ніхто не згадав про Крим, хоча «коли розділялися на
незалежні держави, варто було б обговорювати долю Криму»; 2016 ро-
ку вже відкрито підтримав анексію Криму: «Я завжди — за вільне воле-
виявлення людей, а більшість у Криму хотіла возз'єднатися з Росією»; 2022
року його позиція щодо вторгнення Росії в Україну так і залишилася, за ве-
ликим рахунком, невідомою, переказували лише, що колишній генсек
«засмучений» тим, що відбувається²⁶⁹. Особистий перекладач Горбачова
П. Палажченко, який працював із ним до останніх днів його життя,
стверджує, що «не тільки [спеціальна військова] операція, що розпоча-
лася 24 лютого, а й уся еволюція відносин між Росією й Україною за
останні роки стала для нього дуже, дуже великим ударом. Це справді
розчавило його емоційно та психологічно. ...Він шокований і спантеличе-
ний тим, що відбувається з різних причин. Він вірив не лише у близькість
російського та українського народів, він вважав, що ці дві нації зміша-
лися. ...Він усе ще вірив в ідею Радянського Союзу, проте не став би роз-
починати війну, щоб відновити країну, якою керував з 1985 по 1991 рік»²⁷⁰.

Інакше аніж як прагненням і розрахунком гарантувати собі місце в
історії у якості позитивних персонажів не можливо пояснити нарікання
вчорашніх вершителей долі СРСР, які входили в горбачовський «пул»,
що в особливо відповідальний момент у державного керма виявився ке-
рівник, не гідний викликам часу. Мовляв, якщо у світі великі суспільні

потреби висувають на перші ролі великих людей, то в доленосний для Радянського Союзу момент на чолі його виявилася невідповідна особистість. По суті, так воно і було. Але це і підтвердження трагедії, а також провини соратників Горбачова, які на історичному зламі виявилися нездатними на відповідальні вчинки, на відкрите відстоювання своєї позиції, а продовжували слухняно йти за своїм лідером, бачачи, що він веде державу до її краху. Високопоставлений працівник ЦК КПРС і дипломат В. Фалін зі знанням справи резюмує: «... крах Радянського Союзу зумовлювався не тільки і, судячи з фактів, не стільки імперативами, що паралізували самозбереження нації, скільки специфікою владних структур і особистими якостями, властивими останнім керівникам СРСР. Цуцвангова ситуація, що склалася під завісу, була наслідком, а не першопричиною деформацій усієї конструкції, що перескочили критичні позначки. Деформацій, що призвели до втрати контролю над економікою, у соціальній сфері, у міжнаціональних відносинах, в оборонній політиці і, більше того, контролю провідних персоналій над собою — своїми страстями і пристрастями»²⁷¹.

Не в останню чергу через це глибинні причини, об'єктивні та суб'єктивні обставини руйнування величезної держави всебічно не вивчені. Багато хто з останніх керівників, які нещодавно відійшли і ще живі, — экс-президент СРСР М. Горбачов (помер на 92-му році свого життя), колишні члени Політбюро Є. Лігачов (прожив до 100 років), В. Медведєву та М. Рижкову — обом за 90 років, їхній ровесник М. Слюньков, колишній кандидат у члени Політбюро М. Долгих (прожив 94 роки) — вони, та й інші ветерани радянської влади могли б надати повнішу інформацію, навіть розкрити безперечно існуючі таємниці, крім того, про що вже сказали і написали. Але, вочевидь, не в їхніх інтересах гранична відвертість. Та й можна було посилатися на вік і те, що багато стерлося з пам'яті. Дотримуючись собі думки, що, якщо обіймав відповідальну посаду, зовсім не обов'язково розповідати все, що було відомо завдяки високому ста-

новищу. «Саме високе становище, — вважає один із колишніх керівників КДБ СРСР Ф. Бобков, — зобов'язує багато що замовчувати. Розбухувати суспільство сенсаціями — заняття нескладне»²⁷².

Адже інформація безпосередньо від політиків першого ряду могла б допомогти краще зрозуміти мотиви державно-компартійних рішень, дозволила б познайомитись із закулісною стороною подій. Тим більше, що багато епізодів драми Радянського Союзу вкриті завісою таємниці. Як могло статися, що перебудова, розпочата в інтересах оновлення суспільства та покращення життя людей, що дала їм демократію та свободу, завершилася розпадом Союзу? Чи була у Горбачова продумана програма реформ, чи він діяв за насланням з небес, підштовхуваний обставинами? Чим пояснити, що серпень 1991 р. надав неоціненну послугу саме тим, проти кого були спрямовані дії ДКНС?

Не можна ж відмовити пізньорадянським державним та партійним діячам у великих практичних знаннях, великому життєвому досвіді, умінні зріло оцінювати суспільно-політичні процеси і навіть у пророчому баченні наслідків їхнього розвитку. Підтвердженням тому можуть бути слова Є. Лігачова, звернені до одного з «виконробів перебудови», головного редактора журналу «Огонёк» В. Коротичу: «Ти кажеш, що я вимираючий динозавр? Мамонт? А ти не замислювався над тим, що після доби динозаврів починається доба щурів?»²⁷³. Хоча, можливо, слід враховувати і ту важливу обставину, якою передував свої спогади лідер «Празької весни» О. Дубчек: «До цих пір я постійно знову і знову переживаю деякі епізоди з минулого і намагаюся подивитися на них іншими очима. Іноді колишні погляди виявляються перевернутими з ніг на голову. Але знання і розуміння приходять не відразу, і людині доводиться, на жаль, не раз приймати рішення, навіть коли по суті не знаєш багато з того, що повинен знати»²⁷⁴.

Привертає увагу те, що з різних обставин пострадянські академічні дослідники особливо не виявляли інтерес до написання політичних біо-

графій сучасників. За винятком Горбачова²⁷⁵ та Єльцина²⁷⁶, але вони належать перу зарубіжних учених (керівники союзних республік такої честі практично не удостоєні, очевидно, через їхню роль «ведених» у СРСР). Можливо, за інерцією враховувався той факт, що за комуністичних часів це не віталось. О. Аджубей (зять М. Хрущова) свідчить, що на пропозицію Л. Брежнєва ЦК КПРС було прийнято рішення, згідно з яким старі партійні вожді повинні записати на кіноплівку історію свого життя та роботи. Всім колишнім членам ЦК та інших керівних інстанцій було заборонено публікацію будь-яких спогадів. Багато мемуарів, вважає він, так і не було написано, а може, не видано? Як не опубліковано й стенограми найважливіших Пленумів ЦК²⁷⁷.

Правда, до таких видань у низці випадків цілком підходять судження німецького історика С. Хофнера: «У назвах багатьох біографій під іменами їхніх героїв стоять слова «Його життя і його час», причому «і» тут швидше розділовий, аніж з'єднувальний сполучник. Біографічні та історичні розділи чергуються один з одним: велика особистість пластично, скульптурно виділяється на плоскому фоні історії свого часу; ця особистість так само височіє над історією, як і востає в неї»²⁷⁸. А взагалі в характеристику мемуарів (можливо, до багатьох із них) добре лягає думка письменника В. Войновича: «Більшість людей має слабкі уявлення про свою анатомію, а тим більше про свої фізичні, розумові та душевні можливості. Думка людей про себе — це лише одна з думок. Вона іноді буває настільки необ'єктивною, що може бути прирівняна до лжесвідчення»²⁷⁹. Та й «мемуаристика, — за спостереженнями члена-кореспондента РАН Н. Біккеніна, — взагалі, надзвичайно підступна: чим сміливішими мазками, яскравішими фарбами автор малює власний образ, тим швидше він тьмяніє у сприйнятті читача. Мюнхаузен є винятком, що підтверджує правило»²⁸⁰.

Тому залишається задовольнятися доступною на кожному етапі наукової роботи інформацією та вибудовувати з неї припущення, що

насправді відбувалося за кремлівськими стінами в останні десятиліття ХХ століття. А зараз сподіватися на повне відкриття архівів вищих органів державної влади та управління, що дозволить змінити все ще переважаючі політично забарвлені та емоційні судження об'єктивним, а для цього бажано відстороненим, аналізом теми, що розглядається. Принаймні змістити акценти у бік науковості. І не в майбутньому, а тепер, на противагу поширеній установці, що рано писати про події, які, як і раніше, продовжують кровоточити, що розпад СРСР і пов'язані з ним катаклізми повинні досліджуватися наступними поколіннями. Але ж вони не знатимуть того, що бачила, з чим на власні очі стикалася нинішня наукова спільнота, відчувати саму атмосферу і навіть повітря змін, що відбувалися. Звичайно, і в тих, і в інших цілком можливі хибні бачення та помилки. Однак вони, очевидно, відрізнятимуться, а зіставлення відмінностей якраз і дозволить відтворити цілісну картину історичного процесу, об'єктивних та суб'єктивних особистісних впливів на нього. І певною мірою допоможуть якнайшвидшому зціленню глибоко травмованого пострадянського суспільства.

Незважаючи на суттєвий приріст за останні роки публікацій, особливо до 30-річчя краху Радянського Союзу, цілісна картина того, що відбулося, все ще не складається. Здавалося б, усе ясно і водночас багато чого вимагає прояснення. Запропонована система аргументів, що Союз можна було зберегти, є не менш вагомим за ті аргументи, що обґрунтовують неминучість припинення його існування. Однак це не означає, що на тлі багатьох пострадянських проблем безглуздо продовжувати поглиблені дослідження історії Радянського Союзу, а то й просто краще закрити цю тему. Зовсім ні. Пам'ятаючи, зокрема, і про те, що процес його розпаду, як ми вже зазначали, триває в різних, аж до кривавих, проявах. Слід зважати і на те, що 2022 р. — це 100-річчя утворення СРСР.

Лідерство в оцінках долі радянської держави, як і раніше, утримують автори, для яких головним є пошук відповіді на запитання: чи був крах

СРСР неминучою катастрофою, наслідком грубих прорахунків радянського керівництва, чи ж результатом широкої змови, у якій брали участь представники світової та вітчизняної еліти?²⁸¹ Причому відповідь на це запитання у них уже заздалегідь визначена — вона міститься у другій частині запитання. За аргументами вченого, публіциста та письменника С. Кара-Мурзи, проект руйнування Радянського Союзу багато в чому був інспірований західними «володарями світу», які спиралися на потужну «п'яту колону» всередині країни — дисидентів і так чи інакше пов'язаних із заходом представників певних єврейських кіл інтелігенції, а також «єврокомуністів», які відіграли чималу роль у крахові радянської системи²⁸². Доктор політичних наук А. Савельєв вибудовує версію руйнування Союзу внаслідок державного перевороту, вчиненого Єльциним та його прихильниками за підтримки зарубіжних ворогів країни²⁸³. Журналістка Г. Сапожникова у книзі «Хто кого зрадив» на основі кількох десятків інтерв'ю з реальними людьми, свідками та учасниками подій кінця 1980-х — початку 1990-х років проводить думку, що радянську державу було розвалено за допомогою західних технологій «кольорової» революції, полігоном для обкатки якої послужила Литва²⁸⁴.

Так чи інакше, праці подібної спрямованості зводяться до одного: знищення Радянського Союзу — результат багаторічних цілеспрямованих зусиль Заходу на чолі зі США. Своєрідною відправною точкою, методологічною та фактологічною основою для них стали, власне, розслідування західних (американських) журналістів. Понад 75 років тому в СРСР опублікували книгу М. Сейерса та А. Кана з описом операцій таємної війни західних країн проти Радянського Союзу. Книгу відразу ж вилучили із вільного продажу та на багато десятиліть засекретили. Причина того, що сталося: автори на основі величезної кількості документальних матеріалів доводили, що в передвоєнні роки Захід вів проти СРСР безпрецедентну за своїми масштабами боротьбу. У ній брали участь нещодавні союзники СРСР — Англія, Франція, США. Головна

ставка у цьому протистоянні робилася на антирадянське підпілля та тих, хто виступав проти політики Сталіна, який, на думку авторів, був тоді виразником державної ідеології радянської Росії. Після розпаду країни було опубліковано скорочений варіант цієї книги. Вперше, з 1947 р., повний її текст побачив світ у 2021 році²⁸⁵.

Як приклад розвитку цієї теми, можна навести книгу американського журналіста та політичного консультанта П. Швейцера «Таємна стратегія розвалу СРСР: роль адміністрації США»²⁸⁶. У ній розповідається про розроблену Р. Рейганом з кількома головними радниками стратегію атаки на головні та найслабші місця політичної та економічної радянської системи. Ця надтаємна операція, що проводилася спільно з союзниками, мала на меті перенесення центру битви супердержав у радянський блок, а також углиб самої радянської держави. Висновок розслідувача такий: «Радянський Союз розвалився не через збіг обставин, не завдяки тому, що нам сприяв час. Якби Кремлю не довелося чинити опір сукупному ефекту СОІ та розширенню оборонного арсеналу, геополітичним невдачам у Польщі й Афганістані, втраті десятків мільярдів доларів у твердій валюті, що отримується за експорт енергії, та обмеженню доступу до технологій, можна було б, не боячись помилитися, припустити, що йому вдалося б вижити. Радянський комунізм не був організмом, здатним на самопожирання в жодній міжнародній ситуації. Це саме американська політика могла змінити та змінила хід історії»²⁸⁷.

До переліку досліджень найбільших ідеологічних операцій Заходу з підриву політичного устрою СРСР і Росії у ХХ столітті входить також монографія російських учених В. Лисичкіна та Л. Шелепіна. Зокрема, вони пропонують увазі читача такі з них, як «Геронтократія», «Цивілізована країна», «Дефедералізм», «Керована демократія», «Космополітизм», «Сахаров» та інші²⁸⁸. Про сили, що зруйнували союзну державу та побудували режим клептократії, міркує історик і публіцист О. Мосякін у книзі «Третя російська революція. Від горбачуєвщини до Путіна»²⁸⁹. Широкий ма-

теріал для роздумів про те, як озброєна до зубів світова держава була поваленою і розпалася на 15 держав, які пішли далі своїми власними шляхами, обравши авторитарний або демократичний курс, матеріал для роздумів міститься в книзі німецького дослідника професора Т. Кунце і швейцарського журналіста Т. Фогеля²⁹⁰.

Привертає увагу робота доктора філософських наук М. Єфімова «Розпад СРСР. 1991 рік»²⁹¹. Будучи заступником головного редактора газети «Красная звезда» в 1991–1992 рр., він володів інформацією, що свідчить про процеси, що призвели до граничного послаблення несучої конструкції держави — її збройних сил, які, наприклад, у Закавказзі та Прибалтиці виявилися нібито на «ворожій території». Процес скорочення армії, непродумана та поспішна передислокація частин зі Східної Європи підняли градус напруги і в без того складних соціальних проблемах у армійському середовищі. Тисячі офіцерів було виведено за штат, не маючи вислуги 20 років, тобто права на отримання пенсії. Автор наводить приклади, що раніше не публікувалися і в той же час красномовно вказують на руйнацію моральних суспільних підвалин. Проявом чого став масовий характер ухилення від закликів на строкову військову службу. На 1 січня 1991 р. план призову загалом у СРСР було виконано лише на 78,8 %, а у Вірменії — на 28,1 %, Литві — 12,5 %, Грузії — 10 %, Молдові — 58,9 %, Латвії — 25,3 %, Естонії — 24,5 %. Не було його виконано й у деяких областях УРСР²⁹². На труднощі із призовом накладалася проблема дезертирства. За даними Головної військової прокуратури, за 11 місяців 1990 р. порівняно з відповідним періодом 1989 р. кількість злочинів, пов'язаних із ухиленням від військової служби в Радянській армії, зросла на 85,2 %, у військово-будівельних підрозділах — на 43,3 %, у частинах внутрішніх військ МВС СРСР — у три з лишком рази²⁹³.

Узагалі, як нам видається, тема ролі силових структур, особливо спецслужб, у долі радянської держави потребує свого ґрунтовного дослідження. Численні спогади високопоставлених співробітників КДБ не

прояснюють, а скоріше продовжують заплутувати та покривати завісою таємничості, недомовленості та натяків, а найчастіше абстрактних звинувачень чи не всіх — від низових ланок партійно-радянського керівництва і до Кремля, особливо у тому, що сталося з Радянським Союзом. Тоді як плідний публіцист О. Шемякін у своїх численних книгах, пропонуючи власну відповідь на питання історії: хто і яким чином убивав СРСР, вказує, зокрема, і на КДБ, що, за його аргументами, забезпечував прихід до влади могильників СРСР Горбачова та Єльцина, планування «перебудови», узгодження її із Заходом²⁹⁴.

До речі, багато політичних експертів вважають, що не варто з ходу відкидати подібні судження як виплід багатой уяви їхніх авторів. Так, історик — сходознавець А. Вассоевич пропонує звернути увагу на те, як задовго до підписання Біловезьких угод помічник Генерального секретаря ЦК КПРС Ю. Андропова А. Вольський отримав від нього завдання: «Давайте завершувати з національним поділом країни. Надайте міркування щодо організації в Радянському Союзі штатів на основі чисельності населення, виробничої доцільності, і щоб утворювальна нація була погашена. Намалюйте нову карту СРСР»²⁹⁵.

До роботи з організації нового геополітичного простору Вольський залучив академіка Є. Веліхова. У підсумковому варіанті розробки передбачався розподіл СРСР на 41 штат. Якщо населення СРСР становило у 1983 р. 270 млн., то неважко підрахувати, як і зробив історик О. Островський, що на кожен штат могло припадати трохи більше 7 млн. людей. Закономірно, що головного удару така реформа завдала б по Російській Федерації (розчленування на 20 штатів), по Україні (розчленування на 7–8 штатів), по Казахстану (розчленування на 2–3 штати) і, цілком можливо, на два штати було б розчленовано Білорусь. Згодом доля надала Вольському можливість (коли він очолив Комітет особливого управління Нагірно-Карабахською автономною областю) на практиці переконатися, що означає руйнування усталеного адміністративно-територіального

поділу. Карабахські події наочно засвідчили, який потужний вибух негативної соціальної енергії спричиняє порушення status quo²⁹⁶.

Можливо, тому аж настільки категоричним у своїх оцінках є проімперський громадський і політичний діяч, письменник О. Проханов: «Саме КДБ руйнував СРСР ще з часів Андропова. КДБ об'єднав Німеччину, знищив оборонний пояс, був куратором створення «народних фронтів» у республіках, паралельно займаючись і будівництвом багатопартійної системи, — щоправда, комітетники встигли створити лише партію Жириновського, ЛДПР. Зрештою, за активної участі КДБ виникли перші СП (спільні підприємства) із західними структурами, куди перекачувалося золото партії»²⁹⁷.

Від себе можемо додати на прикладі УРСР: республіканські підрозділи Комітету справді мали безпосереднє відношення до таких «активних» заходів. Мають і зараз — уже в нових пострадянських умовах, здавалося б, оновлених спецслужбах. Наслідування такої практики попередників мотивується інтересами національної безпеки. Один із аспектів забезпечення якої вбачається в утриманні під негласним контролем суспільних настроїв, для чого підходить старий досвід сприяння у їхньому організаційному оформленні у вигляді різних рухів, партій тощо. Що полегшує контроль за ними, дозволяє спрямовувати та супроводжувати різні прояви суспільної активності у необхідному для влади руслі. Але як показали переломні українські події, зокрема у 2004-му, 2013–2014-му рр., у такі моменти структури, що вирощуються, виходять із-під контролю і в публічній риторичі спростовують, аж до заперечення, своїх кураторів. Проте спецслужби заходять на нове коло у цій роботі з урахуванням нової конфігурації політичних сил у владі та, відповідно, змінюваних державних пріоритетів.

Таким чином, якщо орієнтуватися на переважні та видані чималими накладками публікації, побудовані на конспірологічних теоріях безперервних змов проти СРСР, то виходить, що його розгром — ззовні та зсе-

редини — здійснювався за участю спеціальних інститутів та технологій США, а заодно й низкою зрад із боку вищого керівництва СРСР, починаючи з перших років його існування. На підставі цього автоматично спростовується будь-яке твердження про «природний» розпад Союзу як соціально-політичної та економічної системи, що зжила себе, обґрунтовуються рукотворні причини трагедії, що спричинила величезні жертви і втрату радянської держави. Подібні дослідження підганяються під формулу, що гласить: «кількість зрад щодо нього істотно перевищує кількість зрадників». Що СРСР «підставляли» не лише «відверті зрадники, а й начебто добропорядні люди — або ж через недоумство, або ж через грубу помилку»²⁹⁸.

Проте не вдаватимемося до теорії складних систем із необхідною кількістю змінних, особливо соціальних систем, що включають ірраціональність людини, але ні КДБ, ні ЦРУ, ні «советологи» не передбачали швидкого падіння СРСР. Можливо, через те, що революції за визначенням є непередбачуваними.

Знайомство ж із науковою та науково-популярною літературою (а її низка не настільки вже й велика), до публіцистики включно, дає підстави для такого узагальнення: вчені, політологи та журналісти фіксують основну увагу на перебудовній, а фактично — фінальній стадії існування Радянського Союзу, коли все більш зримо стали виявлятися приреченість і запізнілість гарячкових зусиль влади щодо його збереження. Фактично цим самим крах СРСР, знову ж таки, пов'язується з політикою перебудови²⁹⁹. Якщо дотримуватися позиції щодо часових рамок, що призвели до остаточного розпаду СРСР, — 1985-1991 рр., то з цього логічно виникають згадані раніше твердження: руйнація Союзу здійснювалася зверху, тобто внаслідок дій (бездіяльності) тодішньої еліти, головним чином, у вищих московських і республіканських кабінетах. І, як вважають, не тільки в них, маючи на увазі американський чинник у загибелі СРСР, хоч це й суперечило політиці адміністрації президента Джорджа Г. У. Буша, яка

практично до останнього підтримувала радянського керівника в його спробах збереження оновленої союзної держави, вважаючи, що це все ще можливо. Передусім, американська сторона побоювалася югославського сценарію у Радянському Союзі і особливо втрати контролю над радянським ядерним арсеналом у разі розвалу країни.

Професор історії Гарвардського університету С. Плохій визначає чотирьох політичних лідерів, які відіграли найбільшу роль у долі СРСР і всього світу: «По-перше, це президент Джордж Г. У. Буш — один із найобережніших і невибагливих західних лідерів свого часу. Саме підтримка ним Горбачова та занепокоєння збереженням ядерного арсеналу продовжили дні радянської імперії та зумовили мирний характер її розпаду. По-друге, це президент Росії Борис Єльцин, людина прямолінійна і рішуча. Він із жменькою однодумців протистояв путчистам, а пізніше відмовився наслідувати приклад сербського президента Слободана Мілошевича, щоб зберегти імперію, що розвалюється, або переглянути кордони Росії. По-третє, це хитромудрий глава України Леонід Кравчук, чия непохитність у питанні здобуття республікою незалежності і стала вироком Союзу. Останнім за порядком, але не за значущістю є Михайло Горбачов: він ризикував найбільше і втратив усе — престиж, владу, державу»³⁰⁰.

Результати дослідження Всеросійського центру вивчення громадської думки у 2016 р. здебільшого відповідають оцінкам ученого. Відповідаючи на сакраментальне запитання «хто винен», росіяни розподілили відповідальність за крах радянської держави таким чином: Горбачов — 36 %, Єльцин — 13 %, США, Захід — 2 %, «ніхто не винен» — 1 % та — найцікавіше — 40 % — «важко відповісти». Проте вчені вважають, що в Росії та за її межами тих, кому «важко відповісти», мабуть, значно більше³⁰¹.

Щодо головного висновку Плохія про те, що «доля СРСР була вирішена в останні чотири місяці його існування – з путчу, що розпочався 19 серпня 1991 року, до зустрічі очільників республік СРСР, що відбулася 21 грудня в Алма-Аті»³⁰², то інші дослідники пропонують дивитися на про-

блему глибше і крізь призму точок неповернення на всьому історичному шляху Радянського Союзу, розпочинаючи з принципів його заснування у 1922 р. і наступних етапів, що вказують на його розпад, що триває після 1991 року. Зокрема, В. Пирогов зазначає, що, як виявилось, останньою такою міткою неповернення став не 1991 р., коли після поразки ДКНС (ГКЧП) стався розпад Радянського Союзу, а 1993 р., коли було розстріляно та знищено останній рубіж опору СРСР — Верховну Раду Російської Федерації. Підтверджував таку думку і один із безпосередніх організаторів «опору» — Р. Хасбулатов, який керував на той час ВР РФ: 1991 року стався не повний крах, а «напіврозпад» Радянського Союзу — ціною неймовірних зусиль і величезних жертв удалося врятувати хоча б Російську Федерацію, втримати її на краю прірви, не дати їй загинути під уламками наддержави, що впала через провокаційні дії «реформаторів»³⁰⁴.

Наступні події на пострадянському просторі послужили підставою для пролонгації теми продовжуваного розпаду СРСР. А справді фінальним його акордом, що закрив будь-яку, навіть гіпотетичну перспективу відтворення на пострадянському просторі навіть чогось на кшталт Співдружності незалежних держав, стала агресія, розв'язана Росією проти України 24 лютого 2022 року. І оскільки мета цієї агресії полягала саме у відродженні неоімперії, тому таким важливим є розуміння того, наскільки доля Радянського Союзу була історично наперед визначеною. Що Путін не відновлює, а остаточно знищує СРСР і будь-яке уявлення, що Москва може бути центром консолідації пострадянського простору. Росія «так і не змогла запропонувати своїм сусідам по СНД нічого об'єднавчого, окрім грошей і образу ворога. Якоїсь миті Росія навіть припинила виконувати функцію захисниці інтересів «молодших братів», якщо вона такими їх вважала до цього»³⁰⁵.

Віддаючи належне виконаній науково-політичною спільнотою роботі з осмислення історичної долі СРСР, в той же час необхідно констатувати: у повному обсязі історики, економісти, філософи, фахівці у сфері

політології та міжнародних відносин до дослідження проявлення причин краху радянської держави протягом усього її існування практично не підходили, віддаючи перевагу хронологічному відрізку, що охоплює 1985–1991 роки. Звідси й підживлення дискусій щодо того, чи є вихід зі світової арени СРСР історичною закономірністю чи політичною катастрофою ХХ століття. І офіційний дискурс у Росії, що її можна було запобігти, але тоді не думали про наслідки. Тому потрібно виправляти допущені помилки.

Фактично першим спробував вибудувати логічні докази нежиттєздатності радянської імперії на тривалу перспективу Є. Гайдар у монографії «Загибель імперії: уроки для сучасної Росії», що була видана 2006 року і потім багаторазово перевидавалася³⁰⁶. Вона виконана у науково-освітньому жанрі, присвячена переважно аналізу економічних і соціально-політичних обставин, що призвели до розпаду СРСР.

Багато хто не погоджується з гайдарівським постулатом про приреченість будь-якої імперії, але мало хто заперечує його аналіз, що доводить логічність краху радянської економіки. Суть побудованих ним аргументів можна описати знаменитим гаслом передвиборчої кампанії кандидата у президенти США Б. Клінтона 1992 р.: «Це економіка, дурню» у плані оцінки змісту зусиль радянських перетворень економіки — від колективізації та індустріалізації до ринкових реформ у післявоєнний час, їх соціальних наслідків.

Зачіпаючи другий блок — історико-політичних причин того, що сталося з країною, Гайдар зосередився на тому, що СРСР був специфічною «імперією націй», в основі якої лежала угода більшовиків з частиною національних околиць, що спочатку відпали у 1917 р., а потім знову увійшли до складу союзної держави на умовах національно-територіальних автономій. Однак, щойно Москва відчула себе достатньо сильною, вона паралельно з умовно федеративною структурою сформувала та зміцнила вертикально інтегровані машини компартії та держбезпеки,

що робили федералізм фіктивним. Під прикриттям формального права радянських республік на вихід зі складу СРСР, підтримкою національних культур і кадрів. Наявністю у суб'єктів федерації власної політичної символіки (герба, прапора тощо). І часом навіть окремих інституцій, властивих самостійним державам.

Досить згадати, що прагнення Сталіна збільшити представництво СРСР у майбутній ООН спонукало його до ефемерного розширення прав і підвищення статусу республік до рівня «суверенних держав». Передусім, України та Білорусії, хоча первісно він робив заявку на входження до складу членів — фундаторів Організації всіх радянських республік. На що президент США Ф. Рузвельт відреагував контрпропозицією — надати 48 мандатів американським штатам.

У січні 1944 р. пленум ЦК ВКП(б) схвалив подання Раднаркому СРСР про розширення повноважень союзних республік у сфері оборони та зовнішніх зносин. А наступна за ним X сесія Верховної Ради СРСР ухвалила необхідні закони, які увійшли поправками до Конституції СРСР (потім і республік) та передбачали створення в республіках наркоматів оборони та закордонних справ. Важливо враховувати і те, що Сталіним, крім власних планів, рухало також підозріле ставлення до того, як Сполучене Королівство і Сполучені Штати намагалися заповнити Генеральну Асамблею своїми власними клієнтами — представниками британських домініонів і різних країн Латинської Америки. Побоюючись, що радянські інтереси можуть бути проігноровані, СРСР свідомо зволикав щодо перемовин з різних процесуальних питань і навіть зажадав надати місця 16 радянським республікам під приводом того, що вони були автономними утвореннями»³⁰⁷.

На Ялтинській конференції у лютому 1945 р., що тривала 8 днів, і визначила післявоєнний устрій Європи³⁰⁸, радянська делегація була готова йти навіть на те, щоб Україна та Білорусія самостійно виступили зі спеціальними деклараціями про оголошення війни Німеччині. Продемон-

струвавши таким чином свій суверенітет і право бути запрошеними на підписання Статуту ООН у якості її засновників. Наданням їм статусу суверенних держав Сталін вважав за можливе вирішити кілька завдань: отримати більше інструментів для активізації впливу на міжнародну політику і перекроювання карти світу, продемонструвати розуміння національних почуттів і поступки національним віянням, які війна пробудила в багатьох регіонах СРСР. Враховувалося й те, що в ході війни було депортовано 12 народів (загалом близько 3,5 млн. осіб)³⁰⁹. Передусім, у РФ — 11 народів повністю і 48 — частково³¹⁰. Прикметним у цьому плані є факт приватної розмови Сталіна з президентом США 7 лютого 1945 р., під час якої він поскаржився на свою важку і невизначену позицію в Україні та наголошував на важливості надання їй голосу в ООН для збереження єдності СРСР³¹¹.

Існуючий із 14 грудня 1917 року (за старим стилем) по 23 вересня 1923 року Народний комісаріат закордонних справ Радянської України (замість нього потім було створено Управління уповноваженого НКЗС СРСР в Україні) відновили 5 лютого 1944 р., наркомом став відомий український драматург і громадський діяч О. Корнійчук. 13 липня його несподівано замінив Д. Мануїльський — партійний діяч, який активно підтримував сталінські ідеї у національному питанні. До кінця року відповідні наркомати з'явилися і в інших союзних республіках.

Однак для більш-менш обізнаних було очевидним, що Україна від цього не стала повноцінним та рівноправним суб'єктом у системі міжнародних відносин. Підтвердженням цього може бути, наприклад, факт звернення вже у травні 1968 р. першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста до вищої партійної інстанції країни з пропозицією щодо підвищення статусу України в ООН: «З моменту створення Постійного представництва Української РСР при Організації Об'єднаних Націй до сьогоднішнього часу працівникам, які обіймають посаду Постійного представника, присвоювався ранг посланця. Ця обставина юридично ставить Представ-

ника УРСР у нерівне становище порівняно з Представниками інших держав — членів ООН та певною мірою ускладнює налагодження ділових контактів як із Постійними представниками інших країн, так і з найвищими посадовими особами ООН». Республіка просила ЦК КПРС розглянути питання про присвоєння Постійному представнику Української РСР при ООН дипломатичного рангу Надзвичайного та Повноважного Посла³¹².

Право ж на республіканського наркома оборони було реалізовано лише в УРСР, 11 березня 1944 р. ним став (за сумісництвом) командувач Харківським, а згодом Київським військовим округом генерал-лейтенант В. Герасименко³¹³. Зрозуміло, що такий політичний маневр сталінського керівництва не передбачав жодних реальних прав для України щодо зовнішньої політики та оборони, а сам нарком оборони виконував роль «весільного генерала». Оборонний наркомат проіснував до травня 1946 р., коли його документи було передано до архіву, а печатки та штампи знищено. Але формально він зберіг конституційний статус аж до ухвалення нового Основного Закону СРСР 1977 р. та Конституції УРСР 1978 року.

Здійснюючи такі політичні маневри, Сталін, очевидно, і думки не припускав, що згодом формальні ознаки суверенності можуть прорости готовністю суб'єктів держави до самостійного існування. Особливо, коли здатність центру підтримувати встановлений механізм управління та силовий контур, що відіграє роль скрепів союзної держави, ослабла. Та й накопичений багаторічний скепсис щодо здатності країни досягти заявлених цілей зміцнив у республіках сумніви щодо можливості реалізувати їхні життєві інтереси спільними зусиллями у складі єдиної країни. У перебудовні роки СРСР мало чим міг переконати народи у своїй життєстійкості. Країна трималася на інерції, неадекватність інтересам громадян її політичної системи стала очевидною. У результаті лише мала її частина демонструвала практичну готовність відстоювати існування Союзу. Він, за точним визначенням Гайдара, виявився країною без громадян.

Тому Радянський Союз демонтували швидко і якимось несподівано буденно (1917 р. для повалення самодержавства знадобився тиждень, 1991 р. владу розвалили за півтора дня). Добре відомо про поширений стереотип щодо того, що Чехословаччина розпалася мирно, на підставі цивілізованого договору, тоді як СФР Югославія поринула в криваві війни. Але рідко можна почути, що Радянський Союз трансформувався у незалежні держави також цивілізовано. Причому ще до історії із Чехословаччиною. Звичайно, процес демонтажу СРСР, в якому проживало до 300 мільйонів людей різних національностей і релігій, був набагато складнішим, ніж чехословацький, і розтягнувся в часі на кілька років. Але без воєн і колон біженців.

«Розлучення» республік зовні пройшло безболісно, головним чином, через те, що, за формально федеративного устрою Союзу, вони мали більш-менш окреслені кордони між собою, незважаючи на весь волюнтаризм при їх визначенні, нехай і декларовані, але структури влади, чим спритно скористалися місцеві керівники, які з радянської елітної бюрократії швидко перетворилися на капіталістичну буржуазію. «...Коли силове поле, в якому існували союзні республіки та країни Центральної та Південно-Східної Європи, раптом зникло, — зазначає вчений С. Кульчицький, — і фіктивно-пропагандистські норми радянських конструкцій набрали чинності»³¹⁴. Більше того, на противагу більшості вчених він відстоює тезу, що заперечує колоніальний статус України. Ті ж, погоджуючись, що «українці доклали рук до народження та зміцнення обох російських імперій», захищають як очевидний факт те, що «Україну слід вважати колонією, а не частиною метрополії»³¹⁵. Зокрема, історичний досвід еволюції України від сукупності імперських провінцій, державотворчих імпульсів та концептуальних дискурсів щодо української ідентичності та державності до повноцінної держави, яка виявила свою життєстійкість і в умовах глибоких соціально-економічних, а також політичних криз, та у протистоянні зовнішньої агресії, вельми кваліфіковано досліджується вченими НАН України³¹⁶.

Дуже важливо при цьому звернути увагу на зміст конституцій УСРР, у яких, по-перше, має місце вихолощування первинних положень щодо її статусу та прав у союзній державі, по-друге, так і не було передбачено юридичного механізму виходу з СРСР, а лише декларувалося таке право. Так, у Основному законі республіки у редакції від 10 травня 1925 р. читаємо: «Українська Соціалістична Радянська Республіка входить до складу Союзу РСР як незалежна договірна Республіка. Суверенітет її обмежений лише у межах, зазначених у Конституції СРСР, і лише з предметів, віднесених до компетенції Союзу РСР. Поза цими межами УСРР здійснює свою державну владу самостійно.

Входячи до складу Союзу РСР, УСРР одночасно зберігає за собою право вільного виходу із Союзу РСР»³¹⁷.

У Конституції УСРР від 15 травня 1929 р. відповідна стаття зазнала, по суті, лише редакційних перестановок, а слово «незалежна» було змінено на «суверенна»:

«Українська соціалістична радянська республіка входить до складу Союзу радянських соціалістичних республік як суверенна договірна держава та зберігає за собою право вільного виходу із Союзу.

Суверенітет Української соціалістичної радянської республіки обмежений лише у межах, зазначених у Конституції Союзу радянських соціалістичних республік та лише в межах, віднесених до компетенції Союзу радянських соціалістичних республік; поза цими межами Українська соціалістична радянська республіка здійснює свою державну владу самостійно»³¹⁸.

Конституції УРСР 1937 та 1978 рр. вже мали однаково лапідарний зміст цієї статті: Українська РСР зберігає за собою право виходу із СРСР³¹⁸. Щоправда, у Конституції 1978 р. все ж таки «відновили» право «вільного виходу з СРСР»³²⁰. Проте всі спроби українського керівництва наповнити реальнішим змістом відповідні положення останніх радянських конституцій Союзу РСР та Української РСР виявилися марними.

Здавалося б, проголошення колишніх республік незалежними державами, пов'язаних, можливо, між собою необтяжливими путами співробітництва, і має бути закінченням історії СРСР. Але цього не сталося і передусім із причини незадоволеності частини з них тими реаліями, що склалися на пострадянському просторі. Виникли територіальні суперечки та претензії. Виникла проблема визнання, невизнання та врегулювання статусу громадян в окремих республіках. Та й активні громадяни, перш за все Росії, судячи зі згадуваних уже соціопитувань, не зовсім упевнені, що наслідки 1991 року їх повністю влаштовують. Далося зважити й те, що історики імперій (наприклад, Домінік Лівен) називають часовим лагом між розпадом імперії і початком небезпечних політичних процесів на її колишніх територіях.

1991 року мало хто міг уявити повномасштабні війни між пострадянськими республіками, що є не лише свідченням продовжуваного розпаду СРСР, але й наслідком неоімперської політики Росії, яка розглядає більшу частину територій колишнього Радянського Союзу зоною своїх геополітичних інтересів. Зрозуміло, що це спричинює протидію сусідніх із нею країн, прагнення знаходити сильних зовнішньополітичних союзників та інтегруватися до євроатлантичних структур безпеки, знову ж таки, збільшуючи цим самим рівень агресивності Москви та її протистояння із Заходом на пострадянському «полі». З цього приводу російський письменник і журналіст Д. Биков висловив досить цікаву думку: «...Радянський Союз був вершиною російської історії. ...Я ціную Радянський Союз набагато більше за нинішню Росію, яка також є невільною, але має значно менший інтелектуальний потенціал»³²¹.

Такі обставини об'єктивного та суб'єктивного характеру наклали свій відбиток на осмислення причин краху СРСР. Спочатку сприйняття та оцінки цієї шокуючої події перебували скорше в емоційній площині — від тверджень про матеріалізацію вікових устремлінь народів до свободи та незалежності до застережень, що це катастрофа, яка матиме тривалі в

часі негативні наслідки для пострадянського простору та всього світу. Останні твердження набули нового посиленого звучання після фактичного провалу проекту «Співдружність Незалежних Держав», у якому, зі зрозумілих причин, домінувала Росія. А також з урахуванням того, що більшість республік, на яких несподівано впав суверенітет, прагнуть сховатися від геополітичної відповідальності під дахом інших гегемонів, переважно не РФ. Цьому є і свої пояснення: пострадянські народи (разом зі своїми елітами та контрелітами) звикли і пристосувалися жити в атмосфері, коли порядок визначають «важковаговики». І спочатку навіть думки не могли допустити, що тепер уже самі можуть і повинні його планувати. У тому числі, й доктрину державного суверенітету. З усіма ризиками та викликами на цьому надзвичайно складному шляху. Оскільки всі новоутворення неминуче переживають період хаосу та невизначеності, злам старого та болісне прищеплення нового, швидко не приносять обіцяну населенню «додану вартість» від самого факту незалежності.

Почасти цим можна пояснити запізнілий перехід від емоційного етапу оцінок, хоча їхній рівень продовжує залишатися досить високим, до серйозних досліджень, зокрема зарубіжних авторів, з викладом фактів, аналізом процесів, навіть із скрупульозною хронологізацією перебудовного періоду, передусім у частині серпневих і наступних подій 1991 року. З огляду на загострено-болісну увагу до того, як безпосередньо здійснювався демонтаж Союзу. У тому числі, в результаті параду суверенітетів республік, багато в чому спровокованих своєрідним російським сепаратизмом. І, звичайно, дивним серпневим путчем. Слід зазначити, що деякі праці породжують більше запитань, ніж містять переконливі відповіді на заявлені теми щодо цієї великої наукової та політичної проблеми.

До них, зокрема, належить публіцистичний шеститомник письменника Ю. Фролова з промовистою назвою «Крушители империи СССР» (с 1917 по 1991 год)³²². Політична установка автора гранично проста: у будь-якій державній трагедії є винні та жертви. Жертви відомі — народ. А ось

запитання про винних, які «призвели до розпаду величезну країну», залишається «до кінця не дослідженим»³²². І на це запитання пропонується відповідь у його «міркуваннях про долю вітчизни»³²⁴. Це всі особи першого державного рівня — від Леніна до Горбачова, а також Єльцин, Кравчук та Шушкевич, які забезпечили «тихе сконання» Радянського Союзу. Впевненість же письменника в тому, що «у нас був шанс жити разом у посттоталітарній багатонаціональній державі, що демократизується»³²⁵ і визначила, на наш погляд, спрямованість викладених ним подій і фактів радянської історії.

У будь-якому разі, сьогодні наявна достатня науково-джерельна та публіцистична основа, різноманітні свідчення, щоб, як то кажуть, копати глибше, на всю лопату, і вивернути глибинні пласти причин, що призвели до стрімкого, а для багатьох, і раптового, обвалу Радянського Союзу. Як добротну основу для такої роботи слід назвати дослідження історії радянської влади доктора історичних наук, професора Р. Піхої (його дружина — Л. Піхоя — працювала старшим референтом, радником і входила до групи спічрайтерів президента РФ (до 1999 р.), який, очолюючи Державну архівну службу Росії (1990–1996 рр.) і будучи членом Комісії із розсекречення документів, отримав можливість першого доступу до ще закритих матеріалів ЦК КПРС, що мали вищі рівні таємності, і ввів їх у науковий обіг у численних монографіях³²⁶. Суттєві напрацювання у цьому плані є і в українських науковців³²⁷.

Належить ураховувати й те, що за третину століття події вже достатньо «відстоялись», і відбулася зміна поколінь, що дозволяє, не оглядаючись на емоції, що залишилися, об'єктивно підходити до осмислення радянської історії. Зокрема, чи є крах СРСР запізнілою помстою за жовтневий переворот, жахи громадянської війни, терору та репресій, чи знов-таки — запізнілою помстою Гітлера, перемога над яким дісталася ціною неймовірних надзусиль народу? Чи це спадщина і результат холодної війни, у якій Москва завідомо прирекла свою країну на поразку? Чи це,

взагалі, є результатом споконвічних мрій про незалежність, як це заведено було стверджувати спочатку, чи ж просто — об'єктивна закономірність, момент остаточного прояву якої залежав від поведінки державних мужів?

Для відповіді на ці засадничі питання слід пильно вдивлятися у всю історію СРСР і політику влади. Вдивлятися у перемоги та тріумфи, що зміцнювали і одночасно розхитували єдиний державний устрій, підривали єдність і віру народу у справедливість суспільного устрою, призводили до відчуження суспільства не лише від правлячого класу, але й від держави. У рішеннях зі складних питань, що приймалися, з погляду їхніх наслідків для доль народів і радянських людей в цілому, у процеси в зовнішній і внутрішній політиці країни, у кризи, що підспудно зароджувалися, ускладнювалися і загострювалися, ведучи СРСР до смерті, через те, що діагнози і їх лікування обмежувалися останніми роками констатаціями негативних проявів чи напівзаходами, нездатністю партійно-радянської верхівки на прораховані щодо результатів дії чи бездіяльності.

У той же самий час, усвідомлюючи всю широту і смислову насиченість історичної оповіді про минуле століття, його багаторівневу темпоральну цілісність, видається можливим слідувати логіці нарисової вибірконості, загострювати увагу до найбільш значущих подій, тенденцій і процесів. Таке фокусування на «значущості» втім означає, що історична наука, як і раніше, залишається вірною своїм великим гуманістичним ідеалам, прагнучи бути вчителькою життя і брати участь у засвоєнні найбільш цінного досвіду минулого з метою його застосування під час пошуку відповідей на виклики майбутнього. Особливо з урахуванням тієї обставини, що історичний розрив, що стався на початку XXI століття, обернувся і розривом історіографічного процесу, зокрема й у питаннях вивчення радянського періоду³²⁸.

Свою оповідь про події часів французької революції Ч. Діккенс відкривав так: «Це був найпрекрасніший час, це був найзлочасніший

час, — вік мудрості, вік безумства, дні віри, дні безвір'я, пора світла, пора темряви, весна надій, холоднеча розпачу, у нас було все попереду, у нас попереду нічого не було, ми то літали в небесах, то раптом провалювалися в безодню пекла, — одним словом, цей час був дуже схожий на нинішній, і найгорластіші його представники вже й тоді вимагали, щоб про нього — нехай або в хорошому, або в поганому сенсі — говорили не інакше, як у суперлятиві»³²⁹. Застосувавши цей опис до радянської історії, не підносячи її до небес і не повергаючи її до пекла, вичленимо з неї і вибудуємо в логічний ряд у принципі відомі моменти, явища, події та процеси, що підточували і приховано руйнували, здавалося б, непорушний і монументальний державний організм, а ним, безсумнівно, був Радянський Союз, але які у своїй сукупності утворили ту критичну масу, ваги якої він не витримав і завалився.

Стверджуючи, що крах СРСР був підготовлений задовго до М. Горбачова та Б. Єльцина, філософ О. Зінов'єв позначив часові рамки його прояву: «У післясталінський період розпочалася криза ментальності радянського суспільства. Саме вона стала основою криз в інших сферах. Початок кризи спричинила десталінізація. Її провели так, що вона спричинила спад ідеологічної напруги у країні. Зі спадом боролися як могли, але зупинити його не вдалося.

Потім треба врахувати, що майже півстоліття тривала «холодна війна», у якій головною зброєю була ідеологічна, і йшов потужний вплив на ментальну сферу СРСР. Захід тут діяв надзвичайно ефективно.

В роки Горбачова та Єльцина стався антикомуністичний переворот. Його одним із найглибших наслідків був розгром ментальної сфери радянського суспільства як суспільства комуністичного. Настав більше, аніж хаос — настало ідеологічне, психологічне, ментальне «свавілля»³³⁰.

Десталінізацію, як вихідну точку початку процесів розпаду в радянській державі, поділяють чимало з тих, хто пише на цю тему. Наприклад, О. Неукропний доводить, що «смерть СРСР була зумовлена при-

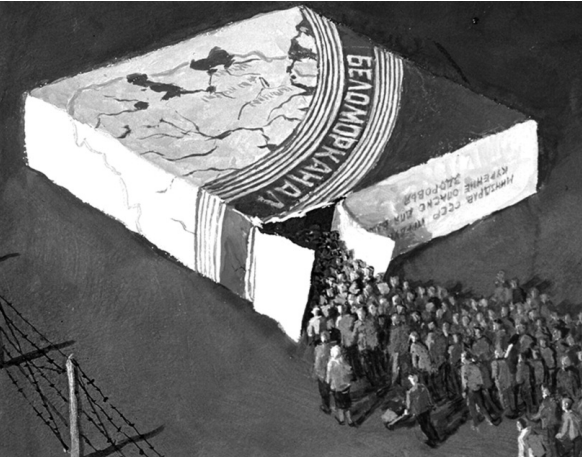
ходом до влади не Михайла Горбачова 1986 року, а Микити Хрущова 1954-го. А фактично — ще раніше, 1953 року, під час влаштованого ним у Кремлі, по суті, військового перевороту, внаслідок якого країна раз і назавжди зійшла з неймовірно жорсткого, але незмінно переможного сталінського курсу і впала в гниле болото «відлиг», «застоїв» та «перебудов», у якому й загинула»³³¹. Доктор історичних наук О. Платонов у документальному трилері під промовистою назвою «Державна зрада» вибудовує свою доказову лінію щодо початку урочистостей космополітичних сил після смерті Сталіна та низки зрад правлячого прошарку держави, що обміняв інтереси країни на свої особисті, фактично перейшов на службу до ворогів, розхитуючи підвалини СРСР до його руйнації³³².

Із політиками і просто людьми — прихильниками Сталіна — все зрозуміло. Однак не можна погодитися з тими, хто береться за наукове дослідження історії та долі Радянського Союзу, зводячи все лише до нього, так само як і підносячи його на постамент. Нам видається, що його розпад і крах комунізму були зіткані з багатьох обставин, пов'язаних із усією історією радянської держави, і падіння радянської країни не розпочалося, а просто прискорилося, стало очевиднішим саме зі смертю вождя всіх народів. З десталінізацією якраз і включився механізм незворотності розпаду, і процеси розламу почали відбуватися ніби самі собою. Трищини стали стрімко множитися, незважаючи на всі зусилля повернути країну та народ у «звичний» стан. Передусім тому, що в процесі розвінчування сталінського міфу і після цього не було запропоновано нового компенсаційного порядку денного і структури радянського світу. Натомість сталінські послідовники, а за ними діячі, що висунулися з другого ешелону, зосередилися на розвінчуваннях (причому багато хто з тих, хто славословив Сталіна, піддав його анафемі, що характеризувало більше їх, аніж його), усобицях і боротьбі за владу, спробах відновити статус-кво. Однак нового покоління боголюдей ані тоді, ані надалі з радянських керівників не вийшло. Вони не змогли адаптувати до нових обставин

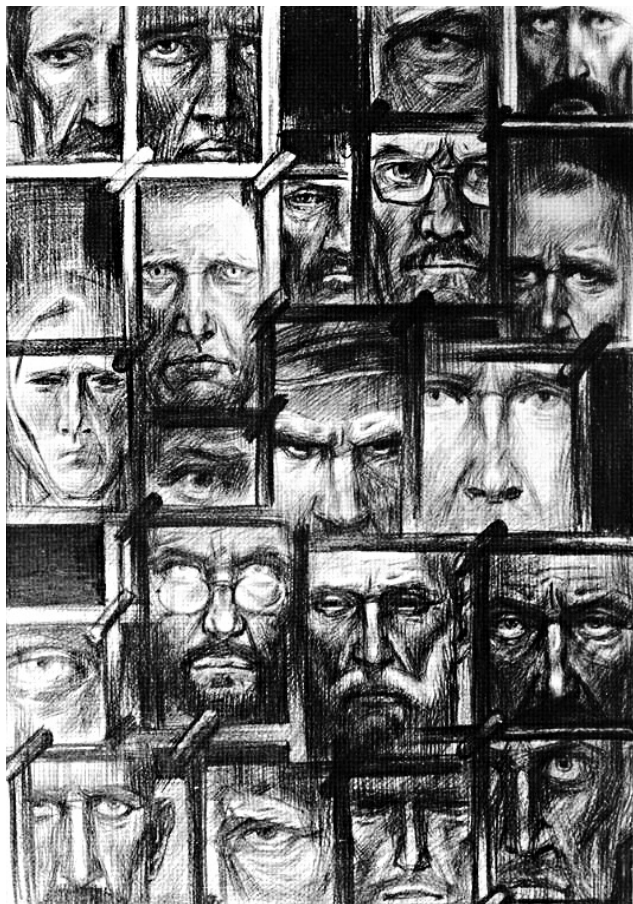
створений надлюдськими зусиллями, напругою та жертвами міф про справедливий і гуманний радянський лад.

У процесі перебудови, яка невидимою пуповиною була пов'язана саме з післясталінським періодом, відкрилася можливість пізнати всю повноту минулого настільки, що стало очевидним: руйнування єдиного станового хребта величезної держави було закладено власне тією політикою і практикою, завдяки яким вона створювалося. Діти та внуки почали соромитися минулого, відмовлятися від нього, відповіли своїм батькам та дідам невдячністю за їхні діяння. Радянський міф виявився далеко не однобарвним. З одного боку, демонстрація світу праці, справедливості, рівності та загального майбутнього щастя. Про що, наприклад, так оптимістично розповідається у книзі С. Бенуа «Досягнення в СРСР. Хроніка великої цивілізації»³³³. З іншого — реальний світ-антипод: примарний і страшний, у якому людське життя нічого не означало. У романі «Уран» дуже прикметними з цього приводу є роздуми одного з героїв — директора уранового комбінату Гакова: «У потужному сепараторі Історії дробляться покоління, подрібнюються соціальні класи, висіюється непридатний шлак. І після вилуговування в басейнах із кислотою, після поділу твердої та рідкої фракцій, після промивання, осадження та висушування видобувається екстракт із корисною кількістю надцінного металу — нова порода людей»³³⁴.

Про те, як це відбувалося і що з цього вийшло, — у наступних розділах книги.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

СЛАБКІСТЬ СИЛИ. НАСИЛЬСТВО ЯК ІНСТРУМЕНТ ПРИМУСУ ДО БІЛЬШОВИЦЬКИХ ПОРЯДКІВ

В Ленін мав визначальний вплив на формування суспільної системи в СРСР, яку вчені розуміють як особливу радянську цивілізацію. Її вирізняли не лише соціально-економічний та політичний лад, заснований на державній економіці та монополії комуністичної партії на владу, а й декларована система цінностей, що мала визначати відносини індивіда із суспільним світом довкола. Цими цінностями були проголошені рівність, свобода, братерство та щастя. Ленін уважав, що звільнення людей від приватно-капіталістичної експлуатації саме по собі призведе до створення суспільства загального благоденства, заснованого на вільній і творчій праці, соціальній рівності та солідарності вільних громадян. Однак, зіткнувшись із неготовністю суспільства прийняти його соціальний ідеал, з проблемами, зумовленими соціальною та культурною специфікою Росії, він переглянув свої колишні позиції та зробив ставку на державне насильство. Це стало однією із причин провалу проекту нової цивілізації. Інша причина того, що ці цінності перетворилися на свою протилежність, полягала в неспроможності, утопічності самого проекту радянської цивілізації³³⁵.

Наслідуючи Маркса, російські революціонери вважали, що історія у них під контролем, що вони загалом і в цілому знають, чого очікувати на кожній стадії історичного розвитку. За спостереженнями одного з найстаріших класиків англomовної радянології Шейли Фіцпатрік, «у радянській термінології слова «випадково» та «стихійно» завжди були оці-

ночними: вони означали явища, які, згідно з Планом, взагалі не мали місця; але вони були одними з найпоширеніших слів у радянському лексиконі. Ті ж самі революціонери-марксисты, віддані ідеї підкорити людському плануванню природне та економічне середовище, у жовтні 1917 року прийшли до влади — на власний подив і всупереч своєму ж теоретичному аналізу — практично випадково»³³⁶. І справді, Ленін увесь 1916-й і два місяці 1917 р. займався тим, що писав статті про робітничий рух у Західній Європі — і нічого про Росію. Навіть у листуванні не згадував можливості майбутньої революції. Про повалення самодержавства та прихід до влади Тимчасового уряду дізнався зі швейцарських газет.

Чому ж тоді 1917-го перемогла червона ідея? Чому за партією більшовиків пішли ті, хто ніколи Леніна у вічі не бачив і Маркса не читав? Можливо тому, що повірили в «інше завтра», у запропонований інший, привабливий світ, у якому багато хто хотів би жити. Передусім — соціальні низи. Англійський історик Алан Вудс у ґрунтовній роботі «Ленін і Троцький. Шлях до влади» якраз і пропонує враховувати ту обставину, що саме «більшовики... дали усвідомлений вираз прагненню самого робітничого класу до зміни суспільства»³³⁷. Але ж марксизм — це глибоко антидержавне західне вчення. Його основна ідея — у відмиранні держави і в космополітизмі, необхідності розірвати буржуазну уярмлюючу першооснову. Марксизм — це певна інтелектуальна традиція, продукт історичного досвіду, до якого Росія не мала жодного відношення. Вона просто інша цивілізація. «Російська держава, — в інтерпретації історика Є. Добренка, — це Орда, яка створила Московію. Московія у XVIII столітті привласнила собі історію Київської Русі та нібито європеїзувалася. У цьому вся унікальність російської державності. З одного боку, етнічно європейське населення, християнське за вірою, з іншого — справжня східна деспотія у вигляді держави»³³⁸.

Найвидатніший марксист Г. Плеханов як у «воду дивився», передбачаючи біди, що несе захоплення влади більшовиками під прикриттям

красивих гасел (на знак помсти ті навідріз відмовилися брати участь у його похороні — 30 травня 1918 р.). У відкритому листі петроградським робітникам 28 жовтня 1917 р. він нагадав зауваження Енгельса про те, що для «робітничого класу не може бути більшого історичного нещастя, як захоплення політичної влади в такий час, коли він до цього ще готовий», що «він міг би з успіхом практикувати диктатуру лише в тому випадку, якби складав більшість». І попереджав: «селянству потрібна земля, заміни капіталістичного ладу соціалістичним воно не потребує. ... Отже, селяни — зовсім ненадійний союзник робітника у справі устрою соціалістичного способу виробництва...». Висновок Плеханова виявився пророчим: «Несвоечасно захопивши політичну владу, російський пролетаріат не зробить соціальної революції, лише спричинить громадянську війну, яка зрештою змусить його відступити далеко від позицій, завойованих у лютому і березні нинішнього року...»³³⁹.

Миттєве повалення величезної держави показує, серед усього іншого, й на те що, що Ленін справді був генієм руйнувань³⁴⁰. Невипадково П. Струве назвав його «мислячою гільйотиною». А Плеханов вбачав його небезпеку у тому, що він є «генієм спрощення». Хоча для справедливості слід внести уточнення: до руйнування романовської Росії доклався і Тимчасовий уряд на чолі з О. Керенським, проголосивши Росію республікою, зокрема закликавши визнати незалежність Польщі та відновити конституцію Фінляндії (у той же час її прагнення до відокремлення було відкинуто). Отже, частини її територій виявилися вільними від будь-яких зобов'язань перед імперією, розпочали посилено культивувати національні вимоги. Один із найвидатніших адвокатів дореволюційної Росії М. Карабчевський у своїй книзі детально проаналізував за «свіжими слідами» ступінь провини кожного з тогочасних політичних діячів у загибелі Російської імперії: самого царя, його дружини, політиків «правого» та «лівого» штибу — Гучкова, Пуришкевича, Родзянка, Мілюкова, Керенського та Леніна. На думку автора, всі вони, хто навмисно, а хто мимоволі

сприяли розвалу Росії в той самий момент, коли вона вже стала на шлях нормального розвитку. В результаті у вигрaші виявився більшовизм — «жорстокий, але логічний урок російської історії»³⁴¹.

Що ж до Керенського, про якого в СРСР було прийнято згадувати не інакше, аніж у світлі зневажливих інвектив, включно з поширеним твердженням, що він утік із Зимового, переодягнувшись у жіночу сукню, його політична зірка в еміграції зовсім не була такою ж значущою, як у післялютневій Росії. Створена 26 липня 1920 р. у Парижі за його найважливішою участю «Ініціативна група позапартійного об'єднання» мала намір повалити більшовицьку владу. Сформований цією групою для втілення проголошеної мети в життя Адміністративний центр займався агітацією задля підготовки повстань на радянській території, збором інформації про Червону армію та становище в РРФСР, засиланням агентури — словом, усім тим, що у Москві вважалося вкрай ворожою і підривною діяльністю. Водночас він заперечував проти блокади Росії та іноземної військової інтервенції заради боротьби з більшовиками.

Першорядна роль Керенського в російських подіях 1917 р., пов'язаних із крахом монархії, створила у певних російських колах вкрай загострене проти нього роздратування. Його боротьба проти монархічної реставрації, військових інтервенцій в особі генералів Колчака, Денікіна, Врангеля та інших перетворила це роздратування на почуття гострої ненависті і зумовила прийняття монархічними організаціями рішення «усунення цього політичного діяча шляхом відкритого злочину»³⁴². Щоправда, це рішення так і не було реалізовано.

Колишній глава Тимчасового уряду продовжував демонструвати пристрасть до яскравих виступів за майже повної нездатності до зосередженої організаторської роботи. З 1940 р. Керенський проживав у США, у 1968 р. отримав дозвіл радянського уряду на відвідування СРСР. Через введення радянських військ до Чехословаччини цей візит не відбувся. Помер у 1970 році. У певному сенсі смерть можна вважати само-

губством через його відмову приймати їжу. Місцеві російська та сербська православні церкви відмовилися відспівувати Керенського, вважаючи його винуватцем падіння монархії в Росії. Тіло покійника було перенаправлено до Лондона, де проживав син Керенського, і поховано на неконфесійному цвинтарі: «син навіть не був присутнім на похороні. Заплатив за поховання гроші і цим його прощання з батьком і обмежалося. Прах недбало зсипали у загальну могилу. Поруч не було ні рідних, ні соратників, навіть священика»³⁴³.

13 червня 1970 р. газета «Правда» опублікувала коротке повідомлення ТАРС: «Смерть Керенського. Учора у Нью-Йорку на 90-му році життя помер колишній глава буржуазного Тимчасового уряду Росії Керенський». Жодних оцінок, навіть імені та по батькові в тексті не було. Фактично, його політика була спробою запобігання соціальному конфлікту, що насувався, що вів до Громадянської війни. Але цей шанс на мирний розвиток було втрачено, в тому числі і з вини противників Керенського як у ліберальному, так і в соціалістичному таборі. Не випадково Олександр Солженіцин, який спрямував чимало критичних стріл в ідеали Лютневої революції, в епопеї «Червоне колесо» наголошував, що найважче відстоювати «середню лінію суспільного розвитку».

У серпні 1991 р. у подібній до Керенського ситуації виявиться перший і останній президент СРСР Горбачов, змушений балансувати наприкінці перебудови між комуністичними консерваторами та радикальними демократами, який виявив, щоправда, на відміну від Керенського значно менше політичної волі у відстоюванні свого курсу. А виступ ГКЧП (ДКНС) у чомусь нагадував невдалу патріотичну спробу генерала Корнілова зупинити розпад країни та встановити тверду владу. Як зазначав історик Р. Медведєв, «у 90-ті роки виступ генерала Корнілова часто порівнювали зі «справою ГКЧП» 19-22 серпня 1991»³⁴⁴.

Необхідно враховувати також і те, що нищівного удару по цілісності Росії завдав Брестський мир. Підписавши та ратифікувавши його у бе-

резні 1918 р., більшовики втратили Польщу, Литву, Фінляндію, частину України, Естонії та Латвії, на Кавказі — Карську та Батумську області; окуповані німцями області Росії та Білорусі залишалися в них до кінця війни — всього 780 тис. км² з населенням 56 млн. людей. Росія мала демобілізувати армію і роззброїти флот, сплатити 6 млрд німецьких марок репарацій і 500 млн золотих рублів³⁴⁵.

До того ж, після вбивства посла Мірбаха Німеччина висунула нові вимоги. 27 серпня в Берліні було підписано додаткову угоду до Брестського мирного договору, фінансову угоду до неї, а також секретну угоду, яку через вісім років уперше буде опубліковано в Німеччині. Росія визнала незалежність України та Грузії, відмовилася від Естонії та Латвії, які за первісним договором формально визнавалися частиною Російської держави. Німеччина погоджувалась вивести свої війська з Білорусії, чорноморського узбережжя та частини Донського басейну. У якості компенсації за завдану шкоду Росія мала сплатити контрибуцію у розмірі 6 млрд. марок, з них півтора мільярда золотом (245,5 т. чистого золота). За розпорядженням Свердлова перші 93 з половиною тонни відправили до Німеччини у вересні. До наступних поставок справа не дійшла³⁴⁶.

Як про окрему тему, особливо з урахуванням анексії Росією у 2014 р. Криму, слід говорити про Брестський мир та долю Чорноморського флоту, у тому числі про те, що становила собою його українізація³⁴⁷. Нагадаємо, що делегації Німеччини та її союзників підписали в Брест-Литовську сепаратний мир з урядом Української Народної Республіки (УНР). Цей мир німці назвали «хлібним»: в обмін на військову допомогу проти радянських військ УНР зобов'язалася поставити Німеччині та Австро-Угорщині мільйон тонн зерна, 50 тис. тонн м'яса рогатої худоби, яйця, сало, цукор, прядиво конопель, марганцеву руду та ін. Австро-Угорщина зобов'язалася створити автономну Українську область у Східній Галичині. Україні було обіцяно польське місто Хелм. Троцький же заявив представнику Центральної ради Любинському, що «влада ради поширюється ви-

няtkово на його кімнату в Брест-Литовську». Любинський звинуватив Троцького та радянський уряд у зневажанні суверенних прав України та насильницькому встановленні радянської влади у Харкові та Києві.

Слід враховувати і парад суверенітетів, спровокований «Декларацією прав народів Росії» від 2(15) листопада 1917 р. (її підписали Ленін та нарком у справах національностей Сталін), і програмну тезу більшовиків про вільне самовизначення націй аж до відокремлення: на всьому просторі колишньої Російської імперії з'явилися самостійні держави, причому не лише на національних околицях, і влада в них, попри очікування більшовиків, не скрізь належала трудящим. Так, українська Центральна Рада невдовзі після жовтневого перевороту своїм III Універсалом заявила про автономію та претензії на контроль величезних територій, а після розгону Установчих зборів у IV Універсалі проголосила незалежність України.

Цілком очевидно, що більшовики не могли б здійснити жовтневий переворот без урахування настроїв мас та народної підтримки внаслідок правильно обраних гасел (щоправда, за більшовиків на виборах до Установчих зборів проголосувала приблизно чверть від тих, хто прийшов на виборчі дільниці). Для отримання цієї підтримки Ленін, як переконливо показує В. Себестьян — автор однієї з найповніших його біографій, «безсоромно брехав, вважав, що перемога — це головне, він обіцяв усе на світі, пропонуючи дуже прості рішення дуже складних проблем. ...Його програма розпадалася на надзвичайно прості й короткі гасла»³⁴⁸. Що не заважало ленінській гвардії оцінювати у своєму колі жовтень 1917 р. як авантюру. Г. П'ятаков із цього приводу розповідав: «Спочатку Жовтнева революція була просто авантюрою. Я пам'ятаю, як у інтимному колі Ілліча ми розмовляли, кілька керівників жовтневого перевороту, про ці дні. Хтось сказав Леніну: а зізнайтеся, Володимире Іллічу, ви теж не вірили, що жовтнева революція цілком вдасться? Ленін усміхнувся і відповів: звісно, не вірив; адже жовтнева революція, по суті справи, була лише авантюрою всесвітньо-історичного масштабу»³⁴⁹.

Його «одержимість» ідеєю світової революції та негайного «введення» комунізму, прогресуюча прихильність до вкрай лівих поглядів швидко призвели до різкого скорочення бази підтримки нової влади. Для її утримання та закріплення в ній себе знадобилося насильство, що набуло масового характеру та офіційної доктрини, коли після замаху на Леніна було оголошено червоний терор по всій країні. Проте жодна політична релігія ХХ століття була не порівнюваною з комунізмом і жовтневою революцією як його символом за привабливістю для західних інтелектуалів. Раймон Арон справедливо назвав її «опіумом інтелектуалів»³⁵⁰.

У дослідженні Барнса Карра «Ленінська змова: невідома історія американської війни проти Росії», зокрема, міститься твердження, що коли спроби умовити або підкупити більшовиків з метою продовження ними війни, оскільки необхідно було змусити Німеччину воювати на два фронти, не увінчалися успіхом, союзники заходилися планувати вбивство Леніна. Проте автор не наводить жодних переконливих доказів існування в інтервентів таких планів. Єдиний серйозний замах на Леніна стався, як відомо, у серпні 1918 р. Але знову ж таки немає жодних доказів, що це було пов'язано з колишніми союзниками Росії, хоча «західні шпигуни вели розмови про вбивство Леніна, але невідомо, чи вдавалися вони до якихось активних дій»³⁵¹. У книзі В. Тополянського «Зворотний бік замаху» на основі документального розслідування розкривається низка обставин посягання на його життя, яке відбулося 30 серпня 1918 р. У ній показано, чому дивна каторжанка Фанні Каплан, якій традиційно приписують цей замах, не змогла довести його до завершення³⁵².

У літературі описується кілька випадків, коли в Леніна стріляли невідомі особи, а серпневий замах сприймається як спроба американських «агентів впливу» у складі керівних більшовиків (Троцький, Свердлов та інші) усунути його, як представника німецьких інтересів, з політичного поля Росії. З цим ув'язується і вбивство того ж дня німецького посла Мірбаха. Так, К. Кренъов у книзі «1918-1921 рр. У гушавині політичних інтриг» стверд-

жує, що замах на Леніна від імені правих есерів був вигідним для однопартійців — Дзержинського, Троцького і Свердлова з двох причин. По-перше, ліквідувався основний суперник Троцького — Ленін і, отже, Сполучених Штатів, по-друге, всю провину за цей теракт можна було списати на правих есерів, які сильно заважали більшовикам на політичному полі, та розправитися з ними. Що й було зроблено, причому з великим успіхом»³⁵³.

Для посилення своїх тверджень автор відсилає нас до «цікавих історичних фактів»: «Замах на Леніна, за свідченням очевидців, відбувся близько 23 години вечора, а звернення ВЦВК, підписане Свердловим, в якому повідомлялося про цю «мерзотну провокацію контрреволюції», з'явилося о 22 годині 40 хвилин. Виходить, що Свердлов підписав це звернення до замаху, що відбувся, будучи впевненим, що він уже стався.

...Михайло Свердлов, тільки-но почув по телефону, що на заводі Міхельсона пролунали пістолетні постріли, негайно зайняв кабінет Леніна, усівся в його крісло і почав керувати країною. На мій погляд, це свідчить про те, що змовники на чолі з Троцьким мали готовий план на випадок смерті Леніна і роль його «змінника» мав виконувати саме Михайло Свердлов»³⁵⁴.

До речі, форму страти Каплан запропонував Я. Юровський, царевбивця, який керував розстрілом царської родини і нещодавно приїхав до Москви з Єкатеринбурга. Як відомо, своїх жертв він спалив і тепер порадив Свердлову зробити з Каплан те ж саме. Колишню, як стверджує Г. Креньов, коханку брата Леніна Дмитра, було розстріляно без проведення відповідних допитів та інших слідчих дій. Тіло її було спалено в бочці з-під смоли в гаражі, розташованому біля Кремлівської стіни³⁵⁵.

Про моральне обличчя Свердлова, який за своєю популярністю у партійних і радянських колах уже міг зрівнятися з Троцьким, поступаючись лише Леніну, промовисто говорить такий факт: після його смерті з сейфа, що належав йому, дістали золоті монети царського карбування загальною вагою понад сто кілограмів, 705 виробів із дорогоцінним ка-

мінням, кредитні царські білети, що залишалися ліквідними у Європі, на суму 750 тис. рублів, паспорти царського зразка, які в дореволюційній Росії одночасно були закордонними, на ім'я Свердлова та низки осіб, які не мали відношення до уряду.

Звідки ці цінності, котрі за нинішнім курсом «тягнули» на 250 млн. доларів? Їхнє походження — чергова загадка історії. Частина коштовностей, швидше за все, було доставлено Свердлову після розстрілу царської родини. Можливо, золоті монети царського карбування «прилипли» до його рук під час відправлення до Німеччини двох ешелонів із золотом за умовами Брестського договору. Щось надійшло від реквізицій, щось від бандитського середовища Уралу... Цінності не мали жодного відношення до секретного фонду більшовиків, що був заздалегідь створений 1919 року на випадок падіння радянської влади³⁵⁶.

Через тиждень після замаху на Леніна Раднарком прийняв спеціальну постанову «Про червоний терор», що передбачала «ізолювання» класових ворогів у концентраційних таборах та розстріли всіх осіб, «причетних до білогвардійських організацій, змов і закорлотів». Терор набув масового характеру. Говорячи про це, важливо не забувати, що «фактично Росія з її білим терором і стала першою у світі версією тоталітарного політичного проекту. Але він не залишив тривалого шляху в історії... «Білий рух» швидко згорнувся, бо його поглинув і перемиг страшніший тоталітаризм — червоний»³⁵⁷.

Багато хто з блискучих лікарів початку ХХ ст., які щоденно лікували Леніна і на власні очі бачили всю картину хвороби, що стрімко перетворювала генія політичної імпровізації на повну руїну, а потім і вбила його, залишили записи, спогади та наукові праці з цього приводу. Проте впродовж тривалого часу картина хвороби, страждань та смерті вождя пролетарської революції, результати якої мали катастрофічні наслідки для Радянського Союзу, використовувалися у пропагандистських цілях. Лікар-геріатр В. Новосьолов першим із медиків-дослідників отримав по-

вний доступ до щоденника, що вівся лікарями Леніна, і опублікував у вигляді документального детектива-розслідування книгу про хворобу «пацієнта Ульянова»³⁵⁸. На наш погляд, вона дозволяє зняти багато вигадок, прояснити реальні причини, що згубно вплинули на здоров'я Леніна, і через які, зокрема, доводилося застосовувати до нього навіть гамівну сорочку. До останнього часу вона була одним із атрибутів записників у Центральному музеї Леніна у Москві.

В історичній літературі зустрічається думка, що після вилучення кулі сполучна тканина, що облягала її раніше, змістилася і почала тиснути на сонну артерію. Через місяць після операції це призвело до першого інсульту Леніна. Напередодні та під час загострення хвороби мозок Леніна завжди вражали якісь нав'язливі та жорстокі ідеї. Наприклад, так сталося 1922 року. Перед своїм першим важким приступом у травні цього року він на додаток до проекту вступного закону до Кримінального кодексу РРФСР вимагав від наркома юстиції Курського «розширити застосування розстрілу...», включити положення, що «мотивувало б сутність і виправдання терору, його необхідність...» та «узаконити його принциповість». Ведучи мову про контрреволюційні дії, він пропонував «знайти формулювання, що ставлять ці дії у зв'язку з міжнародною буржуазією та її боротьбою з нами...»³⁵⁹.

Пізніше ленінську вимогу візьме на озброєння Сталін: у 30-ті роки всі так звані вороги народу оголошувалися англійськими, німецькими чи японськими шпигунами. А сам термін «ворог народу» (лат. *hostis publicus*) був уперше введений у Стародавньому Римі 68 р. н. е., коли Сенат оголосив ворогом Нерона, що означало піддання імператора публічній страті. Поняття виявилось настільки зручним для розправи з ворогами, що його охоче використовували за часів Французької революції: Робесп'єр жадав крові, взяв 1793 р. заявивши, що «революційний уряд зобов'язаний добропорядному громадянину всім заступництвом нації; ворогам же народу він нічого не винен, окрім смерті»³⁶⁰.

Після Жовтневого перевороту більшовики вирішили: нічого нового вигадувати немає сенсу і вперше скористалися готовою формулою у листівках Комітету народної боротьби з контрреволюцією у 1917 році. Тоді «ворогом народу» оголосили генерала-білогвардійця Л. Корнілова. Далі цей термін застосовувався в офіційних документах для позначення противників радянського режиму та з метою виправдання масового терору та репресій. Так, у статті 131 Конституції 1936 р. йшлося: «Особи, які посягають на суспільну соціалістичну власність, є ворогами народу».

Необхідність запеклої боротьби з ними пояснювалася тим, що одночасно з будівництвом комунізму в країні загострюється класова боротьба та з'являються нові «класові вороги»: шкідники, контрреволюціонери, шпигуни, диверсанти, лікарі-вбивці тощо. Прикметно, що останнім «ворогом народу» було оголошено одного з головних організаторів репресій Л. Берію. І лише 29 грудня 1958 р. Верховна Рада СРСР в «Основах кримінального законодавства» скасувала поняття «ворог народу» та «контрреволюційні злочини»³⁶¹.

Однак, схоже, що в нинішній Росії вони знову стають актуальними, що вказує на її схожість із СРСР тодішнього періоду. На думку історика С. Медведева, «і в тому, і в іншому випадку створюється тоталітарна держава, вона мислиться як органічна єдність влади та народу. Від імені колективного тіла здійснюється політична діяльність, ведеться мовлення. Відповідно, з'являється поняття ворога народу як чужорідного елемента, який має бути вирваний із цього організму і бажано знищений». А для того, щоб народ мав відчуття ворогів, має існувати якась спільна ідеологія, до якої ті не вписуються. Нею є «ідеологія єдиної великої Росії, ідеологія РФ як нової інкарнації Російської імперії, яка протистоїть усьому світу, веде споконвічну онтологічну війну добра зі злом. І всі, хто проти цієї війни, — вороги. Можна сміливо сказати, що ідеологія Росії сьогодні — це війна. Люди повинні активно присягати їй, навіть не називаючи її війною, а називаючи "спеціальною військовою операцією". Ідеологія

необов'язково має бути марксистською чи ісламістською. Ця ідеологія пов'язана зі служінням державі, культу Великої Війни з навколишнім світом, яка йде вже не перше століття, від самого заснування держави»³⁶².

Перше радянське керівництво можна звинувачувати багато в чому, але не у відсутності розуміння викликів та змісту загроз для проголошеного ними ладу, а передусім – для, власне, своєї влади. Хоча в них не було жодної освіти в галузі управління державою і жодного досвіду управління будь-чим. Втім, як зауважив історик О. Шубін, після краху чотирьох імперій у 1917–1918 роках відбулися кардинальні зміни в «кадровій сфері»: виставляти напоказ аристократичні права стало моветоном та приводом для обурення громадської думки. Панівна еліта, підібрана за принципом походження, змінювалася тими, хто вмів маніпулювати інформацією – фінансовими потоками та словами. Влада генів змінилася владою слів та цифр»³⁶³.

Більшовицький переворот 1917 р. дозволив Леніну та його товаришам вперше відчутти п'яний смак влади. Разом з нею вони здобули особисту безпеку, славу і такі можливості, про які колись і мріяти не могли. Проникливо описав їх внутрішній зміст та моральні підвалини С. Дмитрієвський — у минулому есер, потім — більшовик та радянський дипломат, що залишився у 1930 р. на Заході. Його роботи «Радянські портрети» (1932 р.) і «Сталін» (1931 р.), як зазначав філософ Р. Федотов, вперше розсунули перед нами кремлівські стіни, і ми побачили акторів російської революційної традиції на весь їхній зріст.

Ось лише одна із «замальовок» автора про кремлівських вождів: «Аристократи еміграції — Троцькі, Зінов'єви, Каменєви. Вони не тільки зголодніли і зхолодніли за своє емігрантське життя. Вони надивилися у ньому на життя правлячих верхівок західного суспільства, у ньому, в цьому житті, вони бачили свій ідеал, до якого заздрили і жадібно у глибині своєї душі прагнули. Для них першим завоюванням революції була можливість улаштувати з максимальною зручністю і максимально мож-

ливою розкішшю своє життя. І вони не відмовляли собі ні в чому. Вибірало найкращі палацові квартири, обставляли їх найдорожчими й блискучими речами, обставляли себе і в інших відношеннях всіяко можливою розкішшю. Все це, звичайно, було надто грубо, часом смішно, подібно до розшитого золотом каптана аристократа на незграбному тілі вчорашнього плебея, все це було й відносно, адже надто широких можливостей для них життя, хоч би й за стінами Кремля, але в голодній країні, — не могло дати. Треба було, до того ж, ще й озиратися на довколишнє оточення, на робітників, до яких доходили чутки про «життя на широку ногу» в Кремлі. І все-таки їхній тодішній спосіб життя був різким і безсоромним дисонансом у загальному житті країни, голодної та голої. Найскромніше жив, звичайно, Ленін — ні в чому майже не зрадивши своїм звичкам із часів в'язниць та еміграції. Але він дивився крізь пальці на життя інших. Він знав, що цьому сорту людей треба дати можливість насолодитися тим, чого вони і від народження, у своїй більшості, і за обставинами їхнього колишнього життя були позбавлені. Що саме цим можна їх тримати в руках — і саме за це життя, а не за якісь абстрактні ідеали, вони напружено, руками і зубами боротимуться»³⁶⁴.

У спогадах О. Орлова (відомий радянський «неповерненець», розвідник-нелегал, генерал ОГПУ – НКВС) міститься епізод, що красномовно свідчить про звичаї тодішньої кремлівської верхівки: «Коли я запитав свого старого приятеля, який багато років був особистим секретарем Єнукідзе, чим цікавиться його шеф, отримав відповідь:

— Ох, він більш за все на світі любить порівнювати, як йому живеться: краще, аніж жили царі, чи ж поки що ні»³⁶⁵.

І на відміну від інших сталінських поплічників він мало цікавився своєю кар'єрою: 1926 р., коли Сталін збирався ввести його до складу Політбюро, лінивий Авель сказав: «Сосо, я так чи інакше тягтиму свою лямку, ти краще віддай це місце Лазарю (Кагановичу), він так давно прагне його отримати!»³⁶⁶. Тоді як батько-селянин писав своєму синові

Єнукідзе — беззмінному секретареві всесоюзного ЦВК: «Кидай усе, приїжджай додому, берися за справу. Господарство розвалюється, працювати нема кому, а ти дурницями займаєшся. Дурень!»³⁶⁷.

Для самого Леніна, як зазначав письменник О. Купрін, до речі його ровесник, у колонці для видання «The Atlantic» у січні 1921 р., «можливість одягнути концепт, голу ідею, утопічне бачення у щось реальне і осяжне стала для нього набагато потужнішим стимулом, ніж будь-які матеріальні блага. Така влада наділяє її носія статусом Великого Творця, прирівнює його до Бога чи диявола. ...Червоні іноді намагаються зобразити Леніна батьком російського народу, добрим за природою та добродушним лисим Іллічем. Але ці спроби неодмінно приречені на провал. Лисий Ілліч нікого не любить і не потребує чиеїсь дружби. Завдання, яке він поставив перед собою, вимагає влади пролетаріату, досягнутої ненавистю, смертю і руйнуванням. Йому цілком байдуже, скільки його «товаришів» знесе кривавий ураган. Навіть якщо половина пролетаріату зникне, зламавши голови об могутню стіну, схилами якої вже сотні років старанно і самовіддано продираються мільярди людей, а інша половина опиниться під тягарем такого рабства, що раніше й у видіннях їм не приходило, він, цей гібрид Калігули та Аракчеєва, спокійно обітре хірургічний ніж об полу фартуха і скаже: «Діагноз поставлений правильно, операція проведена бездоганно, але розтин показав, що вона була передчасною. Почекаємо ще 300 років»³⁶⁸.

Для повноти тогочасної картини необхідно брати до уваги і такий раніше не відомий факт: у двадцяті роки журналісту П. Пільському вдалося проглянути лікувальні картки членів ленінського уряду. Сімдесят відсотків із них (включаючи самого Леніна) обстежувалися з приводу різноманітних психічних розладів і спостерігалися з цього приводу у лікарів. Він десь виступив, розповів про це і зник назавжди³⁶⁹. Втім, багато більшовицьких діячів тоді усвідомлювали себе «каліфами на годину», не вірили, що їхня влада надовго, і боялися можливої розправи за скоєне.

У такому стані вони перебували у вісімнадцятому та особливо у дев'ятонадцятим роках, коли становище на фронтах Громадянської війни стало критичним. Існував навіть секретний фонд більшовиків, заснований 1919 р. на випадок падіння радянської влади.

Власне, і сам Ленін не відзначався розбірливістю в залученні коштів для здійснення своїх політичних планів. Про це, зокрема, можуть свідчити його відносини з кайзерівською Німеччиною, про характер яких і досі сперечаються дослідники та публіцисти³⁷⁰. Провідний фахівець з російської історії К. Меррідейл, докладно описуючи одну з найбільш зловісних таємних операцій — переправлення групи більшовиків на чолі з Леніним зі Швейцарії до Росії у квітні 1917 р., яка змінила хід світової історії і поставила Росію на край загибелі, вказує, що «неясно було, однак, яким насправді був ступінь фінансової допомоги, наданої йому німцями»³⁷¹.

Р. Армені — італійська дослідниця історії взаємин вождя більшовиків та І. Арманд описує епізод щодо цієї теми, що мав місце під час руху потяга: «Одного разу вночі потяг зупиняється без видимих на те причин у якомусь тупику. Вона (І. Арманд. — Авт.) виглядає у вікно і бачить, як із вагона тихо виходить Ленін і підходить до двох автомобілів, що стоять за кілька метрів від колій. Він сідає в один із них і виходить майже за годину. Інесса розуміє, що це знову якісь перемовини, можливо, Ленін отримав від німців обіцянку грошей, великих грошей на фінансування революції. Як вона й підозрювала, він безпосередньо вів перемовини з ворогом за спиною Парвуса. Це було зроблено вправно і без особливих докорів совісті. Вона єдина не спала, єдина, хто це бачив, і вона чекала на нього біля дверей вагона. Їхні погляди зустрічаються, в жодних поясненнях немає потреби. Він знає, що «товариш Арманд» зрозуміла, знає він і те, що вона й словом про це не обмовиться. І справді, істина спливе через багато років, 1992 року, коли були відкриті архіви КПРС: німці дали більшовикам не тільки опломбований вагон, але ще й десятки мільйонів марок»³⁷².

Більшовики діяли за революційною логікою, подібно до того, як це було в Англії за часів Кромвеля, в ході Великої Французької революції. Опинившись у повній міжнародній ізоляції та переконавшись у ілюзорності реалізації планів на світову революцію (особливо після її провалу в Німеччині), не маючи ані економічної, ані фінансової та й взагалі жодної зовнішньої підтримки, більшовицький уряд вдався до політики примусу, експропріацій, позасудових розправ. Народ силою змушували сприйняти нові порядки. У масштабній біографії Сталіна професор історії з Принстона Стівен Коткін пише, що «громадянська війна зовсім не понівечила більшовиків, навпаки, вона їх сформувала... [надавши їм] можливість розвернутися та обґрунтувати боротьбу проти «класу експлуататорів» та «ворогів» (внутрішніх і зовнішніх), надавши певну легітимність, імперативність і моральний запал їхнім хижацьким методам»³⁷³.

Таким чином, усе це, по-перше, оплачувалося масовим терором, що виступав методом управління, з усіма подальшими наслідками для соціального життя: повсюдним страхом і доносами, відсутністю верховенства права, зникненням демократичних цінностей і зневагою до людської особистості. Але, і це, по-друге, масовий терор як форма правління міг здійснюватися лише за наявності трьох монополій: однопартійної системи з шаленим і навіть харизматичним лідером на чолі партії; єдиної ідеології з цензурою у всіх формах висловлювання — пресі, видавництвах, освіті тощо; верховенстві партії на всіх етапах виробництва та розподілу матеріальних благ. Спираючись на таку аргументацію, французький історик Стефан Куртуа, автор біографії «Ленін — винахідник тоталітаризму», вважає, що він «був не тільки ідеологом жорстокої революції, за якою пішли постійні репресії, а й творцем режиму терору, що став моделлю для всякого штибу соціалістів, фашистів і нацистів»³⁷⁴.

Головним інструментом виявилася залізна диктатура, безжална та безмежно жорстока. Саме Ленін давав вказівки проводити показові страти, щоб «народ бачив, тремтів, знав, кричав». Про це свідчить хоча

б такий фрагмент телеграми, яку лідер більшовиків направив керівникам Пензи для придушення повстання куркулів, які були насправді звичайними робітниками: «1) Повісити (обов'язково повісити, щоб народ бачив) не менше 100 завідомих куркулів, багатіїв, кровопивць. 2) Опублікувати їхні імена. 3) Відібрати у них увесь хліб. 4) Призначити заручників»³⁷⁵. Наприкінці телеграми додав: «Знайдіть більш твердих людей», і відтоді одним із завдань більшовиків був пошук «більш твердих» людей³⁷⁶.

Проблем із цим, як з'ясувалося, практично не виникало. Адже починаючи з 1870-х років, тероризм у Росії фактично перетворився на професію, часто був сімейною справою, у якій були задіяні брати і сестри. Історики часом зводять витoki сучасного тероризму до італійських карбонаріїв початку XIX ст., але саме Росія надала йому безпрецедентного значення. За підрахунком історика терористичного руху Ганни Гейфман, у період між 1905 та 1907 рр. було вбито 4500 урядовців різного рангу, а також щонайменше 2180 звичайних громадян і 2530 було поранено. У період із січня 1908 по травень 1910 р. владою було зафіксовано 19 957 терористичних актів, у яких загинуло 700 чиновників і тисячі простих людей. Звичайною справою стали пограбування, які називали експропріацією. Терористи грабували не лише банки та імперську скарбницю, але також і поміщиків, підприємців і навіть звичайнісіньких громадян³⁷⁷.

Бойові групи більшовиків «творчо» розвинули практику «відбирання коштів», необхідних, посеред усього іншого, для утримання партійних газет, придбання зброї та забезпечення безбідного повсякденного життя професійних революціонерів. Найбільша увага для отримання грошей ними приділялася грабункам кас державних організацій. Особливо відзначилися у цьому кавказькі більшовицькі бойовики Йосип Джугашвілі та Камо (Симон Тер-Петросян), які організували за дорученням Леніна влітку 1907 пограбування Тифліського банку. Було викрадено 250 тис. руб. (понад 4 млн. дол. за тодішнім курсом), але 20 % Джугашвілі залишив собі на розвиток бандитського промислу: здирств, викрадення людей, піратства —

захоплення судна в Баку. У радянські часи про грабіжника Камо писали захоплено, знімали фільми, його злочинами захоплювалися. «Щоб забезпечити партію грошима, у 1905–1906 роках організував низку експропріацій грошей у царського уряду, у т.ч. 1907 р. експропріацію на Єреванській площі в Тифлісі 250 тис. рублів, що належали казначейству», — оспівувала бандитизм Радянська історична енциклопедія!³⁷⁸

Того ж 1907 р. для поповнення каси Ленін пішов на організацію підробки грошей, але німецька поліція зірвала цей задум. У кількох випадках для отримання солідних сум він доручав своїм соратникам одружитися з багатими вдовами чи спадкоємицями та передавати отриманий посаг до каси фракції більшовиків. В одній із бесід Ленін висловився з глибоким задоволенням про такого нареченого — Віктора Таратуту: «Ось ви скажіть прямо, чи могли б за гроші піти на утримання до багатії купчихи? Ні? І я б не пішов... а Віктор пішов. Це людина незамінна!»³⁷⁹.

Після революції більшовики наполягали на тому, що будь-яка людина, чиї погляди відрізнялися від партійної догми навіть у незначних рисах, має бути ліквідована: не могло бути жодних нюансів та компромісів. Таким чином, радянська «терористична держава виникла безпосередньо з терористичного руху, і сталося це без жодної перерви. Більшовики вдалися до терору — включаючи окремі вбивства, захоплення заручників та захоплення власності силою — одразу ж після приходу до влади. Ленін створив «ЧК» (Надзвичайну Комісію. — *Авт.*), як свою таємну поліцію, у грудні 1917 року, ще до того, як більшовики зіткнулися із серйозним збройним опором». Того ж місяця Троцький заявив: «Немає нічого аморального в тому, що пролетаріат добиває клас, що відмирає... Зверніть увагу, що максимум через місяць цей терор набуде ще страшніших форм». Концентраційні табори було створено 1918 року. Ми «маємо стратити не лише винних», — вимагав Микола Криленко, один із головних більшовиків. — Страта безневинних людей справить на маси ще більше враження». Навіть у відносно мирному 1922 р. Ленін писав, що у будь-

якому новому Кримінальному кодексі «юриспруденція не повинна усувати терор... Вона має обґрунтувати і легалізувати його». Новий ЧК (НК) був настільки брутальним, що заступник його керівника не зміг набрати нових агентів, тому що кандидати були «надто сентиментальні». Навряд чи дивно, що терористи всіх мастей приєдналися до ЧК (НК) і революційних судів. Особливо у віддалених регіонах масові вбивства та тортури були звичайною справою»³⁸⁰.

Витонченими тортуррами вирізнявся Харківський концтабір, у якому орудували кати-садисти. У ньому в'язнів роздягали за будь-якої погоди і повільно, починаючи з ніг, кололи шаблями, поки людина не помирала від холоду, болю чи втрати крові. Знімали скальпи з живих людей і здирали шкіру з рук, називаючи це «зніманням рукавичок». Було тут і крісло для тортур. Концтабір нагадував людські бійні, що існували в Київському губчеку та у повітах. У серпні 1919 р. за наказом командування білої Добровольчої армії, що взяла Київ, було проведено розслідування та складено акт огляду такої бійні в гаражі Київського губчека: виявлено сотні спотворених трупів із розтряними черепами. Пів гаража було залито шаром крові, змішаної з людським мозком. У повітовій «бійні» кидалася в очі колода, на яку клали голову жертви і розбивали її ломом. Поруч із колодою була яма, на зразок люка, куди при розтрянні черепа падав мозок. Яма була наповнена доверху людським мозком. Воронежський НК (ЧК) катала жертв голими в бочці, утиканій цвяхами. У Царицині та Камишині жертвам «пиляли» кістки, в Катеринославі застосовували розп'яття та побивання камінням. В Одесі білих офіцерів смажили живцем у топці, опускали в котел із окропом, розривали колесами лебідок. Полонених топили цілими баржами³⁸¹.

Жахливу картину трьох років громадянської війни — нещадних і руйнівних, які перевернули країну і залили її кров'ю, залишив нам згадуваний С. Дмитрієвський: «Полонених часто не беруть. У шпиталях нахромлюють на багнети поранених. Розстрілюють заручників. Мучать, знищують ці-

лими сім'ями заручників. Цілі села змітають артилерійським вогнем. Як на червоному, так і на білому боці. Найбільший героїзм поєднується з неймовірною жорстокістю. Немає інших законів, окрім законів насильства, лицемірства, крові. І над усім цим — неймовірна розруха у всьому, все життя перевернуто догори, холод і голод блукають країною. Тисячі й тисячі гинуть від висипного тифу. Всюди стоять вагони, цілі поїзди, завантажені ніби дровами, посинілими людськими трупами, що розкладаються. Смерть гуляє над країною... І під подихом смерті виростають, живуть, думають і відчують люди. Життя начебто втрачає ціну — і водночас людям, як ніколи, так пристрасно хочеться жити. І в тих, хто виживає і живе, змінюються, стають зовсім не схожими на попередні, душі»³⁸².

Одним із найтяжчих результатів громадянської війни стало практично повне знищення освіченого класу. І навряд чи можна погодитися з посиленнями на те, що подібне властиво всім революціям, що руйнуючи зігнилий режим, революціонери впадають у стан затаїтої жорстокості. Мовляв, згадайте про Велику Французьку революцію 1789 р. — там усе було не менш страшно. Більшовики хоча б не додумалися до встановлення культу «великого розуму» і не так нещадно реформували календар. 1793 р. натовп санкюлотів увірвався в абатство Сен-Дені, де спочивали французькі монархи. Першою розрили могилу Генріха IV. Йому відірвали голову і заходилися грати нею, як м'ячем. А потім хтось забрав її в якості сувеніра. Знайшли ж череп лише 2010 року. Приналежність його королю було підтверджено експертизами. Але ж час революційних перегинів у Франції швидко схлинув. І вже в середині XIX століття по всій країні спокійно стояли пам'ятники і Генріху IV, і Наполеону.

Тоді як громадянська війна в Росії дозволила більшовикам остаточно утвердитись у думці, що нікого не потрібно «щадити на шляху до перемоги і не гребувати будь-яким насильством, якщо так треба для захисту режиму. Насильство стало нормою, замінивши пропаганду як метод політичної мобілізації»³⁸³. Тим паче, що у 1919-1920 рр. вони були

близькі до поразки і їхні надії на те, що революційні соціалістичні сили інших країн придуть їм на допомогу, не виправдалися. Більшовики громадянську війну виграли, але надто дорогою для народу ціною. Загалом, Комуністична партія виявилася єдиним інститутом, який вийшов із неї цілим, неушкодженим і контролюючим у радянській державі всі його сфери.

Можливо, через це зберігається великий інтерес до цього періоду радянської історії. Чималу увагу дослідники приділяють імперському виміру конфлікту. З'являється багато важливих книг і статей, вводяться в науковий обіг нові джерела. Іноді саме життя актуалізує вивчення конфліктів минулого, що проявляється і в термінології, що використовується. Наприклад, те, що відбувалося на території України у 1917-1920 рр., українські історики у своїй більшості не називають «громадянською війною», а «більшовицько-українською війною» або «білогвардійсько-українською війною», тобто вказують на зовнішню інтервенцію щодо України. Вони кажуть приблизно так: була українська революція, і були спроби придушити її з боку радянської Росії, Денікіна, частково Польщі та Румунії.

Жахи війни, політика винищення народу, знищення приватної торгівлі та грошей, націоналізація земель, насадження військового комунізму та продрозкладки, коли у селян відбирали весь хліб, у тому числі посівне зерно, неминуче позбавили радянську владу підтримки основної маси селянства. Лише в Україні навесні 1919 р. відбулося понад 120 антикомуністичних виступів. За офіційними радянськими даними, в антибільшовицьких повстаннях, що тривали в Україні з початку 1920-х рр., брали участь 50 тис. селян. Деякі вчені називають цифру 150 тисяч³⁸⁴.

Особливостям збереження та передачі пам'яті про селянські повстання часів громадянської війни присвячена цікава колективна монографія, у якій ідеться про місця комерції, про сімейну та приватну пам'ять, про передачу усних спогадів від одного покоління до іншого, про вплив маскультури на пам'ять про події. Для авторів роботи інтерес становили не бойові зіткнення між повстанцями та їх противниками, не соціальні пе-

редумови їх виступів чи їх характер, а пам'ятники, художні та краєзнавчі твори, публікації у пресі та те, як люди згадують про події того часу³⁸⁵.

Абсурдна у своїй жорстокості політика більшовиків у поєднанні з найсильнішою посухою та неврожаєм 1921-го неминуче призвела до голоду в тридцяти п'яти губерніях: у Поволжі, Південній Україні, Криму, Башкирії, Казахстані, Приураллі та Західному Сибіру. Голодувало щонайменше 40 млн. людей. Від голоду померло п'ять мільйонів людей, а за іншими даними, значно більше. Незалежні експерти наполягають на іншій цифрі — щонайменше 10 мільйонів³⁸⁶.

В. Кравченко, який за завданням обкому партії брав участь у «заходах» на селі, а потім зумів залишитися в США під час відрядження до Вашингтона для роботи в Радянській закупівельній комісії, як то кажуть, зі знанням справи описав те, що відбувалося тоді на Дніпропетровщині: «Влітку 1921 року голод був у розпалі, а з ним його брат — епідемічний тиф. Вони обидва забрали мільйони життів до того, як добігли свого страшного кінця. Після довгих років війни та громадянського розбрату ми побачили голод у його найелементарнішій та найжорстокішій формі. Центром посухи був Волзький регіон, але його кістляві пальці зловісно простягнулися за Дніпро. Область найінтенсивнішого голоду загалом збігалася з ареною найзапеклішої громадянської війни, ніби сама земля повстала проти довгого кривавого банкету.

Бракує слів, щоб описати ними тогочасні страждання та жахіття. Люди дивилися на все живе — коней, собак, котів, свійських тварин — з голодним відчаєм. Худоба, яку не було забито, померла від голоду, і її з'їли, попри офіційні попередження про епідемію. Кору обдирали з дерев, аби заварювати «чай» чи варити «суп». Недублену шкіру жували для підтримки сил. З ланів дочиста вибирували останні колоски та билинки трави. Історії про селян, які їли власних мертвих членів родини, почастишали, і, на жаль, нерідко вони були правдиві — я знав про кілька таких випадків у Романкові, Аулах, Панківцях та інших сусідніх селах.

Смерть — розпухла, трупна, потворна смерть — була повсякденним фактом нашого життя. Усі ми були надто перейняті власним виживанням, аби помічати і в глибині душі переживати за інших. Добрі люди, які зазвичай не могли бачити страждання навколишніх, тепер ховали їжу, аби продовжити власне життя на кілька тижнів чи місяців, не думаючи про сусідів, які пухли і помирали з голоду поряд»³⁸⁸.

Нагадаємо, що у царській Росії останній масовий голод був у 1891–1892 роках. Суха осінь 1891-го затримала посівну. Зима видалася безсніжною та морозною (температура сягала до -31 градуса), що призвело до загибелі насіння. Весна виявилася дуже вітряною — вітер розносив насіння разом із верхнім шаром ґрунту. Літо розпочалося рано, вже у квітні, наприклад, в Оренбурзькій області не було дощу протягом 100 днів. В результаті голоду, спричиненого посухою, до кінця 1892 померло близько пів мільйона людей. За іншими даними, кількість жертв оцінюється в 350-700 тис. людей, включаючи померлих від різних хвороб³⁸⁹.

Багато вчених вважають, що в ті роки радянська влада без перебільшення стояла на краю загибелі. Так ситуацію розумів і сам Ленін, хоча більшовики у всьому звинувачували інтервенцію та блокаду, але вони розуміли загрозу собі. Тому й пішли на те, щоби запросити іноземну допомогу, доручивши зробити це М. Горькому. Історик Д. Сміт у своїй книзі «Російська місія. Забута історія про те, як Америка врятувала Радянський Союз від загибелі» фактично відновлює вихолощену в СРСР пам'ять про АРА — місію Американської адміністрації допомоги в Радянській Росії, яка нагодувала 11 млн осіб — майже десяту частину населення країни — у 28 тис. міст та сіл розподілила понад 1,25 млн продовольчих посилок, відремонтувала 15 тис. лікарень, які обслуговували 80 млн пацієнтів, та вакцинувала 10 млн. осіб проти різних епідеміологічних хвороб³⁹⁰.

З Вашингтона місією АРА керував Герберт Гувер — майбутній президент (1929–1933 рр.) США. Його особистість була вирішальним чинником, оскільки близько 90 % усієї закордонної допомоги надійшло від

очолюваної ним організації. Це була найбільша гуманітарна операція в історії, що запобігла загибелі незліченної кількості людей, масовим заворушенням і, цілком можливо, крахові комуністичного режиму. Однак місію критикували з усіх боків: у США її лаяли за те, що вони нібито крадуть американські гроші і на них годують ворога; у Росії ж її звинувачували у шпигунстві, бажанні американського капіталу отримати концесії на видобуток корисних копалин та частки на підприємствах Радянської Росії. Органи ВЧК–ОГПУ прискіпливо контролювали роботу АРА задля запобіганню спробам «контрреволюційної агітації» та «економічного шпигунства». Після завершення цієї місії 1923 р. керівники радянської держави обсипали організацію подяками і невдовзі почали робити все для того, щоб спотворити і зовсім викреслити такий винятково важливий епізод із радянської суспільної свідомості.

Ця історія мала продовження в наші дні: наприкінці 2022 р. у Москві проходили Дні узбецького кіно, в рамках яких показали авторську двосерійну версію фільму Шухрата Аббасова «Ташкент — місто хлібне» (1968 р.) про масовий голод 1921 р. у радянській Росії (раніше на вимогу Москви з неї було вирізано «тему народної біди», дозволили лише залишити «історію хлопчика», а сам фільм скоротили наполовину). Одночасно планувався показ нового документального фільму «Голод», який розповідає про участь іноземних місій у порятунку мільйонів голодуючих у Радянському Союзі. Передусім, Американської адміністрації допомоги, Товариства квакерів та Комітету норвезького вченого Фрітьофа Нансена. Проте Міністерство культури РФ відкликала раніше видане прокатне посвідчення, пояснивши своє рішення наявністю в картині інформації, «поширення якої заборонено законодавством РФ», а також «численними зверненнями громадян», які вважають фільм «недоречним для показу», оскільки в ньому міститься «провокаційна та шокуюча аудіовізуальна інформація»³⁹¹.

Історик культури та професор Міннесотського університету Джулія Л. Мікенберг розповіла у своїй книзі «Американки у Червоній Росії. У го-

нитві за радянською мрією»³⁹² про маловідомі факти участі американок у гуманітарних місіях із порятунку дітей під час громадянської війни та голоду. Про те, як вони ризикнули пірнути у більшовицький червоний вир у 1920–1930-х рр., щоб брати участь у будівництві нового прогресивного життя. Чим саме приваблював молодий радянський проект амбітних американок, цілком зрозуміло. Поки в США їм доводилося вести запеклу боротьбу за рівні права з чоловіками, більшовики створили «найпрогресивніше сімейне законодавство у світі». Особисті права жінок, гендерна рівність, полегшені процедури розлучень, дозвіл на аборти, державна турбота про дітей і, нарешті, покарання за дискримінацію жінок на робочому місці — це не могло не пробуджувати великих надій. Партія поступово формувала образ «нової жінки» — передусім громадянки та працівниці, здатної розкрити потенціал у будівництві справедливого суспільства.

Зрозуміло, що дійсність відрізнялася від усіх цих правильних слів. Їм довелося зіткнутися з тим, що Мікенберг позначила словосполученням «жорстокий оптимізм». Від якого у багатьох американок швидко й остаточно вивітрилася віра у радянське справедливе суспільство. Іноземців, які апіорі викликали підозри у влади, регулярно заарештовували. 29 американців, що залишилися в СРСР, із колонії Кузбас наприкінці 1930-х опинилися в таборах, і 22 там і загинули. Але посилення диктатури та масові репресії відвернули від Росії далеко не всіх іноземців. Дуже багато хто продовжував вірити в більшовицькі ідеали, працював на благо радянської влади і готовий був заплющити очі на її злочини. Звідси одне із головних запитань книги Джулії Л. Мікенберг: як це стало можливим?

Незважаючи на катастрофічний голод, більшовики надавали фінансову підтримку іншим країнам. Наприклад, Туреччині, якій у 1921–1922 рр. надали десятки мільйонів золотих рублів. А наближення перспективи світової революції, мабуть, узагалі вважалося більш важливою справою,

ніж порятунок життів власних громадян: Радянська Росія 1921 р. активно допомагала фінансово страйкуючим англійським гірникам³⁹³. Тоді як під приводом необхідності пошуку додаткових засобів для боротьби з голодом радянська влада розгорнула тотальний наступ на церкву. 27 грудня 1921 р. виходить декрет ВЦВК «Про цінності, що знаходяться у церквах і монастирях». 2 січня 1922 р. — ухвала «Про ліквідацію церковного майна». 23 лютого 1922 р. — декрет ВЦВК «Про порядок вилучення церковних цінностей, що перебувають у користуванні груп віруючих».

Станом на 1 листопада 1922 р. із храмів було забрано, а фактично вкрадено: золота — 33 пуди 32 фунти; срібла — 23,997 пуда 23 фунти 3 лоти; діамантів — 35 670 шт.; інших дорогоцінних каменів — 71 762 шт.; перлів — 14 пудів 32 фунти; золотих монет — 3115 руб.; срібних монет — 19 155 руб.; різних дорогоцінних речей — 52 пуди 30 фунтів. Усього вилучено церковних цінностей на 2,5 млн золотих рублів. З цих коштів лише приблизно один мільйон рублів було витрачено на закупівлю продовольства для голодуючих. Основна частина вилучених коштів пішла на антицерковну кампанію та на «наближення світової революції»³⁹⁴.

Ініціатором погрому церкви як політичного конкурента радянської влади був Ленін. У травні 1920 р. він уважно вивчив книгу М. Бухаріна «Економіка перехідного періоду» і зробив підкреслення та позначку «вірно!» щодо думки, що «духовенство, навіть некваліфіковане, входить у ті «шари, класи та групи», які неминуче ведуть активну боротьбу проти пролетаріату». І, схвалюючи політику насильства, Ленін зробив підкреслення і написав на полях «саме так» з приводу того, що «пролетарський примус у всіх формах, починаючи від розстрілів і закінчуючи трудовою повинністю, є, як це парадоксально не звучить, методом вироблення комуністичної людини з людського матеріалу комуністичної епохи»³⁹⁵.

А найбільш незвична і небувала атака на церкву мала місце на початку 1918 р. на так званому «Суді радянської держави над богом». У Москві організували під керівництвом А. Луначарського народний три-

бунал, щоб судити Всевишнього за його «злочини над людством» та «геноцид». Він тривав п'ять годин за великого скупчення публіки. На перший погляд, цей «божественний» суд нічим від земного не відрізнявся. Всі деталі були дотримані, ніби йшлося про звичайний судовий процес, а на лаві підсудних лежала Біблія. Спочатку зачитали список усіх «злочинів», скоєння яких російський народ, нібито репрезентуючи всю решту людського роду, закидав «відповідачеві». Як тоді писали, прокурори представили величезну кількість доказів, що ґрунтуються на історичних свідченнях, згідно з якими основне звинувачення було цілком ясним: Бог винен. Призначені державою захисники, своєю чергою, наводили докази його невинності. Вони навіть попросили для нього помилювання, стверджуючи, що той страждає від «важкої деменції та психологічних розладів», а отже, не несе відповідальності за дії, в яких його звинувачують.

Трибунал визнав Бога «винним» у злочинах, за скоєння яких його й судили. Далі Луначарський зачитав вирок: Господь засуджується до смерті і має бути розстріляний наступного ранку. Доти його адвокати не мають права подавати апеляції або просити будь-якої відстрочки. На світанку розстрільна команда привела вирок суду у виконання, вистріливши кілька разів у небо над Москвою³⁹⁶.

За політичною дурістю настали страшні практичні дії. Становище священнослужителів було жахливим. Так, 1918 р. у Херсоні три православні ієреї були розіп'яті на хресті, єпископ Солікамський Феофан (Ільменський) страчений шляхом занурення в ополонку та заморожування, будучи підвішеним за волосся. У Полтаві та Кременчуці священнослужителів садили на палю. Така ж доля була уготована в Самарі колишньому Михайлівському єпископу Ісидору (Колоколову). У травні 1919 р. голова ВЧК Ф. Дзержинський отримав директиву за підписом голови ВЦВК М. Калініна та голови Раднаркому Леніна. Останній був її автором. Дзержинському наказувалося «якнайшвидше покінчити з попами і релігією» і наказувалося: «Попів... заарештовувати як контрреволюціонерів

та саботажників, розстрілювати нещадно та повсюдно. І якнайбільше. Церкви підлягають закриттю. Приміщення храмів опечатувати і перетворювати на склади»³⁹⁷.

У 1990 р. у секретному архіві було виявлено листа Леніна В. Молотову для членів Політбюро, якого не наважилися відразу опублікувати, вважаючи його фальшивкою. Лише після ретельної перевірки довелося визнати авторство лідера більшовиків, оскільки в ньому проглядаються ознаки неврастенії чи психопатії, яку діагностували лікарі. Ленін почав лист із вказівки Молотову: «Строго секретно. Прохання в жодному разі копії не знімати, а кожному члену Політбюро (тов. Калініну теж) робити свої нотатки на самому документі.

Саме тепер і тільки тепер, — пише Ленін, — коли в голодних місцевостях їдять людей, і на дорогах валяються сотні, якщо не тисячі трупів, ми можемо (і тому маємо) провести вилучення церковних цінностей із найшаленішою та найжорстокішою енергією і не зупиняючись перед придушенням будь-якого опору. Нам будь-що необхідно провести вилучення церковних цінностей найрішучішим і найшвидшим чином, чим ми можемо забезпечити собі фонд у кілька сотень мільйонів золотих рублів (треба згадати гігантські багатства деяких монастирів та лавр). Без цього фонду жодна державна робота взагалі, жодне господарське будівництво зокрема... абсолютно немислимі... Усі міркування вказують на те, що пізніше зробити нам цього не вдасться, бо жоден інший момент, окрім відчайдушного голоду, не дасть нам такого настрою широких селянських мас, який або забезпечував би нам співчуття цієї маси, або, принаймні, забезпечував би нам нейтралізацію цих мас у сенсі, що перемога в боротьбі з вилученням цінностей залишиться безумовно і повністю на нашому боці, — пише Ленін і рекомендує: — Щоб процес проти шуйських бунтівників, що чинили опір допомоги голодуючим, був проведений з максимальною швидкістю і закінчився не інакше як розстрілом дуже великої кількості найвпливовіших і найнебезпечніших чорносотен-

ців м. Шуї, а по можливості, і не тільки цього міста, а й Москви та кількох інших духовних центрів. Чим більшу кількість представників реакційного духовенства та реакційної буржуазії вдасться нам із цього приводу розстріляти, тим краще. Треба саме тепер провчити цю публіку так, щоб на кілька десятків років ні про який опір вони не наважувалися й думати»³⁹⁸.

Привертає увагу те, що у листі Ленін лише одного разу згадує про голод, зате чітко позначає свою головну думку: без вилучення цінностей «жодна державна робота взагалі, жодне господарське будівництво, зокрема... зовсім немислимі». Схоже, Росія для нього була лише матеріалом для задуманого ним досліду, причому у світовому масштабі. Тому боротьба з православ'ям, за висновком С. Дмитрієвського, — була найкращим способом «знищити обличчя російської нації, стерти різницю між нею та інородцем. Росіянином кожен міг назвати себе, але православним не кожен міг бути. Віросповідна ознака відгравала велику роль в Росії: православ'я визначало російськість»³⁹⁹.

Найстрашніша і найміцніша влада — влада над людьми. Саме для встановлення її Ленін та його товариші зайнялися перелицюванням «обличчя країни». Для цього вони «відмахували всі сумніви, махали рукою на непривабливу дійсність, заплющували очі на кров, що лилася, намагалися не чути стогонів і прокльонів, стискали зуби — і все міцніше впрягалися в плуг своєї страшної влади, ще глибше врізали його в російську землю, щоб знищити швидше всі старі межі та віхи, швидше засіяти нове насіння. Плуг різав, чикрижив, перевертав землю, перерізав її кровоносні судини — йшов далі. Уперед. І лише вперед»⁴⁰⁰. Однак більшість народу, як і раніше, не поділяла більшовицьку практику. Більше того, ця більшість ставала жорсткішою і всіляко їй чинила опір. Відкрито та по-думки. У своїй душі вона зберігала стару, дореволюційною епохою створену, людину. Багато в чому дореволюційними залишалися побут, віра, цінності, власне весь спосіб життя, незважаючи на жорстокі потуги радянської влади щодо їх руйнування та насадження нових порядків⁴⁰¹.

Практика насильницького перетворення дійсності, абсолютизація радянським режимом політичних цілей та марксистсько-ленінських установок обернулася запеклим опором народних мас, численними повстаннями. Найбільший резонанс мали події в Кронштадті 1921 р., які являли собою стихійний антибільшовицький виступ гарнізону, частини сил Балтійського флоту і робітників міста, який потім переріс у збройне протистояння. Воно становило серйозну загрозу «диктатурі пролетаріату», що супроводжувалося повальною втечею з партії, «різкими і цинічними образливими погрозами на адресу РКП та її вождів», що «ще більше зміцнило у стихійній масі впевненість у неминучому крахові комуністичного режиму».

Радянське керівництво на вимогу Леніна вжило непомірно жорстких заходів до повсталих для всезагальної поуки. Загалом як обвинувачених було залучено до слідства понад 10 тис. осіб, з них понад 2,1 тис. засудили до розстрілу, 6,4 тис. — до різних термінів ув'язнення, примусових робіт чи відправки до трудової армії, і лише 1464 особи були звільнено з-під варти⁴⁰². Було розстріляно багато комуністів, яких заколотники заарештували: за нерішучість, за те, що здалися. «У придушенні Кронштадтського заколоту, — пише С. Дмитрієвський, — Сталін виявив себе тим, чим він є: людиною, якій нічого і нікого не шкода, якої ніщо не зачіпає. Він холодно, спокійно, розважливо нещадний»⁴⁰³.

Неймовірну жорсткість у розправі з кронштадтцями, яких більшовицьке керівництво злякалося більше, ніж усіх походів білих генералів, Л. Прайсман пояснює тим, що це повстання називали «третьою революцією»⁴⁰⁴. Аналізуючи цю трагічну сторінку радянської історії, дослідник флоту В. Шигін переконливо показав, що моряки і робітники, які виступили зі своїми вимогами (проти влади комуністів, за повернення громадянських свобод, визнання політичних партій, проведення нових виборів до Рад тощо) не могли протистояти армійським підрозділам під командуванням майбутнього маршала М. Тухачевського. Хоча в руках

повсталих було 2 лінкори, до 140 гармат берегової оборони, понад 100 кулеметів⁴⁰⁵. Під час бою було вбито 130 командирів та 3013 бійців Червоної армії⁴⁰⁶.

Провалившись у політиці військового комунізму, вожді радянської держави продемонстрували дивовижну здатність пристосування до умов політичної та економічної кризи, спровокованої, зокрема агресивними заходами колективізації. У березні 1921 р., перебуваючи в панічному настрої після Кронштадтського повстання, піднятого, здавалося б, найбільш відданими їх прихильниками, більшовики були змушені піти в боротьбі за комунізм на «організований відступ» і частково повернутися до економічної доцільності: замінили продрозкладку продовольчим податком, реприватизували дрібні підприємства, провели грошову реформу та відновили свободу торгівлі. Результати вразили: темпи економічного зростання 1921–1926 рр. склали в середньому 18 % на рік, збір зерна виріс у 2,1 разу, перевищивши показники 1913-го⁴⁰⁷. НЕП 1920-х років забезпечив піднесення сільськогосподарського сектора, збільшення виробництва товарів народного споживання та розвиток торгівлі, але не призвів до революції у важкій промисловості та значною мірою вичерпався, так і не вивівши рівень життя в СРСР на передвоєнні показники. Різко розпочата, через нездатність централізованої держави силовим чином забезпечити економічне зростання при збільшенні зубожіння народу, нова економічна політика так же швидко була згорнута.

НЕП охарактеризована в літературі досить ґрунтовно. У радянські роки її визначали у вигляді складової частини магістрального шляху будівництва соціалізму, а на перебудовному етапі в ній побачили благодатний період гуманного демократичного соціалізму. З 1990-х років стали наголошувати на більшовицькому політиканстві, яке пригнічувало здорову економіку, але при цьому деякі вчені не забували звертати увагу на «непівську модернізацію». У новітній історіографії (у працях, що вийшли друком з початку 2000-х рр.) робляться спроби неупереджено

оцінити передумови, сутність і перспективи НЕПу. Зокрема, з одного боку, НЕП характеризується як період, коли загалом посилюлися партійні диктат і монополізм, але, з іншого боку, про цю політику йдеться як про «епоху обмеженого плюралізму», різке обмеження репресивної політики та як про етап «обвалу поступок масам»⁴⁰⁸.

Важливо враховувати, що після досить швидкого придушення більшовиками Кронштадтського повстання, по суті не підтриманого навіть у голодному Петрограді, європейські уряди усвідомили, що без великих зусиль змінити владу в Росії не вдасться. Тим більше, що тоді Ленін висунув гасло «громадянського миру», яке сповнило передових інтелігентів світлими надіями. Основна її частина, усвідомлюючи після громадянської війни стійкість комуністичного режиму, під час переходу до НЕПу із застереженнями прийняла більшовизм. Неабияке значення мав націоналістичний настрій інтелігенції, яка почала благословляти лєнінців за «збирання» Росії, подолання оприявнених до початку 1920-х рр. ознак розпаду та хаосу. До того ж, інтелектуали сподівалися «заразити більшовиків своєю культурністю» і застерегти їх «від постійного грубого проголошення диктатури партії», розраховували «на переродження радянської влади в умовах НЕПу в буржуазну республіку»⁴⁰⁹.

Таким ілюзіям сприяла і та обставина, що якщо не вдалося штурмом прорватися до комунізму, то, на переконання Леніна, в умовах обмеженого непівського державного капіталізму слід було максимально використовувати знання та досвід інтелігенції, не допускаючи її втручання в політику та ідеологію. Враховуючи також матеріальну зацікавленість (а більшовики зробили її присутньою), інтелігенція з цих міркувань, з примусу, з патріотичних спонукань, байдужості чи страху перед новою владою почала активно з нею співпрацювати.

У відставці А. Луначарського з посади наркома освіти влітку 1929 р. прийнято вбачати символ повного завершення політики деяких поступок «старій» інтелігенції навіть із урахуванням лєнінської формули: всіляко

використовувати, але до влади близько не підпускати. Наприкінці НЕПу сталінське керівництво дійшло висновку про можливість відмовитися від її послуг. Було звільнено 300 тис. осіб. Політику реформ, що спиралася на величезний досвід та знання старих фахівців, було припинено⁴¹⁰. Влада переважно виходила з того, що їй уже нічого не загрожує. Це після зміни політики військового комунізму на новий економічний курс вона побоювалася, що пожвавлення дрібнобуржуазних відносин неминуче спричинить сплеск політичних вимог і представлятиме для неї пряму загрозу аж до зміни соціального устрою.

Тому тимчасовий відступ в економіці супроводжувався «закручуванням гайок» у політичній сфері, нещадним придушенням будь-яких опозиційних виступів. Наочним проявом чого може бути придушення «тихого бунту» академіків у зв'язку з виборами нових членів Академії наук, що мали відбутися в січні 1929 р., розпочаті потім чистки та арешти по «академічній справі»⁴¹¹. Проведена ж раніше операція з висилки інтелігенції була складовою заходів із запобігання та викорінення громадського руху та інакодумства в країні. Задум цієї акції почав визрівати у Леніна ще взимку 1922 р., коли більшовики зіткнулися з масовими страйками професорсько-викладацького складу вузів та пожвавленням критичних настроїв в інтелігентському середовищі. У статті «Про значення войовничого матеріалізму» (березень 1922) він відкрито сформував ідею очищення країни від представників інтелектуальної еліти⁴¹². Дослідники вбачають у ній нервовий сплеск ленінської хвороби, що переламала чимало доль і збіднила країну інтелектуально, стала потужним підживленням антирадянських настроїв у колах еміграції. Тим більше, що ще до «ленінського примусу» на «інші береги»⁴¹³ емігрували з Москви, Петрограда, Києва та інших міст багато відомих представників інтелігенції, які осіли переважно у Парижі та Берліні⁴¹⁴. Додайте сюди російську військову еміграцію⁴¹⁵ та жорстокі переслідування політичних опонентів, багато з яких не дожили до висилки за кордон⁴¹⁶.

10 серпня 1922 р. Політбюро ЦК РКП(б) затвердило списки наукових і громадських діячів Москви, Петрограда та України (Харкова, Києва, Одеси та інших міст), які підлягають висилці. Основну репресивну операцію провели вночі 16–18 серпня. Близько 300 філософів, письменників і вчених, за визначенням Леніна, «явних контрреволюціонерів, посібників Антанти... шпигунів і розбещувачів молоді, яка навчається», посадили на три німецькі пароплави — «Обербургомістр Хакен», «Пруссія» та «Жанна», що стояли на причалі в Петрограді, Одесі та Севастополі, і видворили до Німеччини. Фізик, філософ і богослов Сергій Хоружій усі три висилки узагальнив і дав їм спільну назву «філософський ковчег»⁴¹⁷.

Своєрідний «гуманізм по-більшовицьки» полягав у тому, що тим, хто підлягав видворенню, дозволялося взяти: одне зимове та одне літне пальто, один костюм, по два комплекти білизни, дві пари панчіх... Золоті речі, дорогоцінні камені, за винятком вінчальних каблучок, до вивезення були заборонені, навіть натільні хрести необхідно було зняти. Так викинули з країни людей, що є її цвітом, — без жодних засобів для існування. Їхній «злочин» полягав лише в тому, що всі вони тією чи іншою мірою показали себе супротивниками режиму, поглядив своїх не приховували ні усно, ні письмово, поки це було можливо. Ну, а коли більшовицьке терпіння скінчилося, закінчилася і їхня свобода говорити і писати на батьківщині.

Щодо представників української інтелігенції, то невелику їх частину було також вислано за кордон у вересні — жовтні 1922 року. Однак після отримання інформації про привітний прийом, який зустрічають «українці-професори з боку чехословацького уряду», що охоче надає «їм кафедри у Празькому університеті і особливо у відкритому для української еміграції Українському університеті», Політбюро КП(б)У вирішило звернутися до Москви з пропозицією про перегляд ухвали про висилку за кордон української професури. Крім того, за цією постановою підлягали висланню, в основному, професори, які викладали російською мовою, що означало «виштовхування російської культури». Після тривалих і не-

одноразових обговорень цього питання у січні 1923 р. Політбюро ЦК РКП(б) погодилося з пропозицією керівників Комуністичної партії України замінити висилку за кордон для тих, хто ще залишився, засланням у віддалені губернії РРФСР. Визначальним мотивом такої заміни стала політична вигода — небажання зміцнювати за рахунок емігрантів український націоналістичний рух⁴¹⁸.

Чому радянський уряд погодився на таку акцію? Адже після громадянської війни, як уже нами згадувалося, російська інтелігенція у своїй масі була лояльною до влади. Вся річ у тому, що більшовикам було «очевидно мало самої лише лояльності, тобто мало визнання радянської влади як факту та сили; вони вимагають ще й внутрішнього сприйняття себе, тобто визнання себе та своєї влади істиною та добром», на що старі російські інтелігенти погодитися не могли⁴¹⁹. Усього з 1917 по 1921 р. із Росії емігрувало близько півтора мільйона людей, тоді як за період із 1850 по 1917 р. — близько 7,5 мільйонів. Про їхнє життя на чужині, досягнення в науці, культурі, підприємстві, участь у локальних війнах 1924–1939 рр., про те, на чиему боці вони були у Другій світовій війні, — про це та багато іншого розповідає О. Широкоград у книзі «Еміграція із Росії. Трагедія та долі»⁴²⁰.

Хоча про феномен російської еміграції написано досить багато, проте до цієї теми, скоріше за все, ще не раз повертатимуться історики, політологи, письменники та журналісти — нова потужна сучасна хвиля від'їжджаючих дає при цьому великий матеріал. Адже лише за період із 2000 по 2020 р. свою країну залишило від 4 до 5 млн росіян. А у лютому–вересні 2022 р., за різними оцінками, від 500 тис. до 1,5 млн осіб⁴²¹. Щодо української еміграції з лютого 2022 р., то сплеск її обумовлений війною, яку Росія розв'язала проти України.

Зруйнувавши остаточно романовську Росію, виснаживши та змучивши її громадянською війною та залякавши терором, більшовики на чолі з Леніним взялися до збирання держави наново. Кожна радянська

людина постійно чула і засвоювала офіційну версію історії створення СРСР. Вона полягала у тому, що невдовзі після пролетарської революції молода радянська республіка опинилася у залізному кільці ворогів, які намагалися її задушити. Але більшовики підняли на боротьбу з ворогами трудящі маси і, незважаючи на голод, холод і нестачу всього і вся, перемогли.

Справді, ідея створення СРСР як союзу незалежних республік, народилася не в результаті реалізації теоретичних поглядів вождя більшовиків, а під тиском обставин, що склалися. Ще в розпал Громадянської війни 1 червня 1919 р. ВЦВК прийняв ухвалу «Про об'єднання Радянських Республік: Росії, України, Латвії, Литви, Білорусії для боротьби зі світовим імперіалізмом». Військово-політичний союз передбачав об'єднання військових організацій та командування, рад народного господарювання, залізничного управління, фінансів, комісаріатів праці. Що на той час малося на увазі під «тісним об'єднанням», чітко видно з проекту директиви ЦК, написаної Леніним до засідання Політбюро, на якому обговорювалося це питання — «єдине керівництво Ради Оборони та інших центральних установ РРФСР»⁴²².

Вся підготовка до об'єднання в Союз проходила під партійним контролем, компартії республік фактично дотримувалися вказівок ЦК РКП(б). Але єдності у підходах не було. З проектом Сталіна, що передбачав безпосереднє входження республік до складу Росії, погоджувалися лише Вірменія та Азербайджан. Очільник уряду України Х. Раковський після зустрічі з Леніним висловився за доопрацювання документа. Білорусь відстоювала договірні та рівноправні відносини між республіками, Грузія вимагала збереження «всіх атрибутів незалежності». Але, на думку більшості вчених, найбільш складним і особливим у формуванні СРСР був український кейс: велика територія, велике та багатонаціональне населення, наявність розвинених промислових районів. Складнощі додавала й та обставина, що процеси розвитку національної самосвідомості

відбувалися тут бурхливо та суперечливо. Деякі українці ще не усвідомлювали себе українцями, а часом члени однієї родини — включаючи й відомих політичних діячів — обирали собі різну етнічну ідентичність: одні вважали себе росіянами, інші — малоросами, треті — українцями. Це впливало і на політичний вибір у роки громадянської війни⁴²³. Зокрема, багато аспектів їхнього повсякденного життя відображено у колективній монографії за редакцією С. Кульчицького⁴²⁴.

Після тривалих дискусій, що переходили у гостре протистояння та конфлікти, перемогла саме ленінська, а не сталінська формула утворення СРСР. А взагалі то для вождя революції проголошення права на самовизначення аж до відокремлення було, певною мірою, вимушеним заходом із причини «чорносотенного великоросійського націоналізму»: «Ми в принципі проти федерації — вона послаблює економічний зв'язок, вона непридатний тип для однієї держави. ...Ми за автономію для всіх частин, ми за право відокремлення (а не відокремлення всіх!), автономія є наш план устрою демократичної держави. <...> Право на самовизначення є винятком із нашого загального посилю централізму»⁴²⁵. У тому числі й тому, що він так і не позбувся надії на світову революцію, то ж формула рівноправного союзу самостійних республік передбачала можливість приєднання до нього інших країн у міру можливих успіхів революції на Сході та Заході. Наприклад, для Німеччини, якій нереально було ставати частиною РРФСР, логічним виглядало б її можливе входження до СРСР. Таким чином, «цей союз можна вважати незапланованим результатом Жовтневої революції, що уявлявся лідерів більшовиків вихідним пунктом революції світової, а не вихідною точкою державного будівництва в окремо взятій країні соціалізму, що перемиг»⁴²⁶.

Перший з'їзд рад СРСР затвердив і прийняв тексти декларації та договору. «Воля народів радянських республік, які зібралися нещодавно на з'їзди своїх рад і одностайно ухвалили рішення про утворення СРСР, служить надійною запорукою того, що Союз цей є добровільним об'єд-

нанням рівноправних народів, що за кожною республікою забезпечено право вільного виходу із Союзу, що доступ до Союзу відкритий усім соціалістичним радянським республікам, як існуючим, так і таким, що можуть виникнути у майбутньому, що нова союзна держава стане гідним увінчанням закладених іще в жовтні 1917 року основ мирного співжиття і братньої співпраці народів, що вона слугуватиме вірною твердинею проти світового капіталізму і стане новим рішучим кроком на шляху об'єднання трудящих усіх країн до Світової Соціалістичної Радянської Республіки, — йшлося у декларації. — Заявляючи про це перед усім світом і урочисто проголошуючи непорушність основ радянської влади, які знайшли свій вираз у конституціях, будучи уповноваженими соціалістичними радянськими республіками, ми, делегати цих республік, на підставі наданих нам повноважень, ухвалюємо підписати договір про утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік».

Як видно з цього тексту, архітектори та творці СРСР, на відміну від значної частини їхніх політичних наступників, не скаржилися на дефіцит уявлень про майбутнє. Урочистість і пафос моменту, як часом і сам вибір слів, навряд чи могли не викликати в учасників, свідків і просто сучасників асоціації з підписанням Декларації незалежності Сполучених Штатів Америки 1776 року. Американська декларація була прийнята за 146 років до радянської і тепер, після Першої світової, бачилася оптимістичним стартом, запуском нового світу, який у результаті прийшов до кризи, трагедії та невдачі. У Москві ж зібралися інші, нові «батьки-засновники», готові заснувати державу-прототип справжньої світової республіки. Втім, ця подія не викликала значного інтересу в США. Тільки 6 січня 1923 р. «Нью-Йорк Таймс» спромоглася побіжно згадати про створення Союзу Радянських Соціалістичних Республік⁴²⁷.

Як виявилось, згодом світова експансія комуністам не вдалася. Провал задуму представити себе світові як лідерів світової революції визначився вже 1920 р. під час так званого дива на Віслі. Поразка Червоної

армії від Польщі призвела до наступної доктрини Сталіна про побудову соціалізму в окремо взятій країні. Економіст І. Озеров — автор книги «Як витрачаються в Росії народні гроші», написаної ним ще 1907 р., залишив у спогадах такі міркування: «Європейський пролетаріат ми своєю позбавленою розуму дитячою спробою створити комуністичний устрій не запалимо. Щоправда, ми застрахуємо весь світ за наш рахунок від продукування подібних дослідів, і, можливо, це наша історична місія — бути перегноєм для істинної культури»⁴²⁸.

Хоча період 1917–1923 рр., як зазначають учені, пройшов під знаком очікування швидкого настання соціалізму та комунізму — посткапіталістичного суспільства. До 1924 р. з'ясувалося, що передумови для його створення не виникли поки що ніде. Але це не означало, що бурхливі процеси на той час зовсім не просунули людство вперед, залишивши його у ліберальному «кінці історії». Цілком назріло виконання «програми мінімум» соціалістичних рухів — створення регульованої державою економіки та соціальної держави (системи гарантій соціальних прав та перерозподілу ресурсів для стабілізації міського суспільства)⁴²⁹. Комуністичний проект шукав собі союзників у своєму глобальному протистоянні із західними імперіалістичними центрами, а знайшов опору свого антикапіталізму у східних традиціях одержавлення, що серйозно вплинули на саму сутність перетворень, які проводилися комуністами у ХХ ст. по всьому світу — від Китаю до Куби⁴³⁰.

За висновком О. Шубіна, «світова революційна хвиля завдала удару імперським структурам, але найбільші імперії — Британська та Французька — встояли і навіть зміцнилися. Вони стали гегемонами, що підкорили собі економічно та політично нові держави, незалежність яких залишалася багато в чому обмеженою. З'ясувалося також, що з падінням монархічних режимів імперські простори не зникають, оскільки вони ґрунтуються на звичній для мешканців соціально-культурній інфраструктурі. Населення від Риги до Владивостока звикло співіснувати в одній

країні і здебільшого сприймало незалежність як щось тимчасове. Єдина державність на просторі Російської імперії регенерувалася під червоним прапором найлютіших ворогів цієї імперії. Тиск «імперіалістичних імперій» і національна консолідація їхніх сателітів дозволили відтіснити червону імперію нового типу на Схід і підпорядкувати простір центральних імперій, що розпалися. Але в 20-х роках стійкість такого результату не видавалася очевидною»⁴³¹.

Протистояння Леніна та Сталіна щодо принципів утворення СРСР досі залишається темою наукових і політичних дискусій, що надто пожвавилися та набули запеклого характеру останніми роками. Деякі вчені вважають, що «обидва вони були прихильниками єдиної централізованої багатонаціональної держави. Але якщо Сталін був готовий домагатися його створення насильницькими методами, то Ленін шукав менш конфліктних шляхів, які ведуть до цієї ж мети»⁴³².

Так, історик Є. Спіцин, який позиціонує себе як більшовик, послідовно проводить лінію на те, що сталінський план логічно випливав із реалій того часу та самої програми більшовиків з нацпитання. По-перше, він значно більшою мірою відповідав основному постулату марксизму про підпорядкованість характеру національного питання головному класовому завданню пролетаріату — завоюванню влади та побудові комуністичного суспільства. По-друге, сталінський план відповідав інтересам більшості російських автономій, уже створених у межах РРФСР, які у разі «договірної союзної федерації» могли пред'явити претензії на входження до її складу на «рівноправній та суверенній» основі. Але в умовах гострого конфлікту частини керівництва РКП(б) із верхівкою КПУ та КПГ, що були її складовими частинами, виникла нова загроза розколу партії. За тих історичних обставин розкол став би для партії смертельним. Тому Сталін і його прихильники, будучи діалектиками і *realpolitik*, пішли на компроміс⁴³³.

На тлі того, що сталося 1991 р., і того, що відбувається сьогодні на пострадянському просторі, для політиків і дослідників, як і раніше, збе-

рігають свою актуальність запитання: що було б, якщо Союз створили за планом Сталіна? Які б наслідки на нас чекали? Очевидним є лише те, що розпад СРСР мав своїм результатом швидке в часі проголошення незалежності 15 союзних республік та їхнє визнання світовою спільнотою. До речі, історик Я. Грицак безумовно має рацію, зазначаючи, що утворення СРСР на федералістичних засадах «було більше українською, ніж російською ідеєю» через значну її присутність в українських політичних програмах аж до кінця революції⁴³⁴.

Наслідуючи логіку історичного процесу, навіть за умови входження республік, як задумував Сталін, до складу Росії на автономних правах, то, швидше за все, рано чи пізно вони зажадали б відокремлення від Російської Федерації. Росія могла бути розірваною на територіальні частини. Слідом за тими, хто вийшли, потягнулися б і інші автономії: Чечня, Інгушетія, Дагестан, Татарія, Саха (Якутія), Карелія, Калмикія, Чувашія... А всього в складі Російської Федерації налічується 22 автономні республіки. До них долучилися б і автономні області, створені за національною ознакою, а їх є десятки⁴³⁵. Тож утворення Радянського Союзу на засадах федерації, можливо, убезпечило власне Росію від його долі. Питання лише у тому, на який період часу? Адже ще 2016 р., спостерігаючи за тим, що відбувається в країні, відомий письменник В. Войнович попереджав: «Я думаю, що ми зараз живемо напередодні великих подій. Те, що зараз відбувається, — це вкрай хибний шлях. Шлях у глухий кут. Уже в деяких колах відбувається усвідомлення цього, і воно поступово накопичиться. Нарешті, коли в широких колах стане зрозуміло, що ми знову йдемо своїм шляхом, але кудись не туди, тоді — я навіть анітрохи не боюся помилитися — станеться щось подібне до нової перебудови... І в дуже близькому майбутньому. Я не знаю, можливо, я не доживу, оскільки вік уже солідний. Але для вас це буде скоро, ви доживете. Обов'язково буде спроба нової перебудови. Процес буде небезпечним, тому що усвідомлення помилок буде на тлі внутрішньої холодної громадянської

війни, яка дуже легко може перейти в гарячу. Економічний стан погіршується, ми з усіма посварилися, немає миру всередині країни, немає миру зовні. Все це дуже дорого коштує народу, державі. Тож буде немінуча спроба перебудови. А в такий момент на поверхню виходять різні сили — як позитивні, відповідальні, так і руйнівні, деструктивні. І тому буде така ж загроза розвалу Росії, як це сталося із Радянським Союзом»⁴³⁶.

Йому вторить письменник В. Єрофєєв, стверджуючи, що «ми теж криваво розпадаємося через Україну, тобто ми ще навіть недорозпалися як Радянський Союз. А ще розпадатимемося як Росія»⁴³⁷. Історикinja Т. Ейдельман, навпаки, не вірить у те, що Росія розпадеться, оскільки «суто географічно це нереально», хоча припускає, що «якісь Кавказькі частини можуть відійти». А так вона не бачить запити Росії на її розпад. Скоріше, є запит на нові відносини». Але наскільки Росія зможе перебудувати відносини всередині федерації, «залежатиме від того, хто буде при владі...»⁴³⁸.

На практиці Ленін і його наступники будували радянську державу за зразком організації більшовицької партії. І, як констатував лідер меншовиків Ю. Мартов, гасло «Вся влада Радам» було замінено ним на гасло «Вся влада більшовицькій партії». Партія для нього була тією армією, з якою він захопив країну, став диктатором, самодержцем і в державі, і в партії, політбюро якої перетворилося на «Верховну та таємну раду за абсолютного монарха»⁴³⁹. Але в якому ніколи не існувало «дружної ленінської когорти»⁴⁴⁰. Щодо самої партії, то її майбутнє ще в 1932 р. пророчо описав С. Дмитрієвський: «Найголовніше в ленінському плані — ідея злиття партії та держави в єдиний апарат. Ленін розумів, що з часом партія, як така, як держава в державі чи над державою, повинна відмерти. Партія потрібна, коли певна політична течія прямує до влади: вона організовує народні маси на здійснення перевороту. Партія потрібна, коли в бурі громадянської війни утверджується нова влада. Партія потрібна, коли створюється апарат нової влади. Але коли владу завойовано, утвер-

джено, створено новий апарат — партія перестає бути потрібною. Надалі всі її колишні функції вільно може і має перейняти державна машина нового ладу. Сама нова держава стає партією, члени якої — усі без винятку гвинтики державної машини. Якщо партія не зуміла створити такого державного апарату, який стає надалі спадкоємцем і втілювачем її ідей, значить, вона не зуміла виконати до кінця свого історичного завдання. Якщо ж зуміла — вона, значить, зробила все, що повинна була, і може піти. Точніше, розчинитися у створеній нею державі. Якщо ж партія все-таки залишається — вона має неминуче звернутися до касти привілейованих людей, які паразитично-нікчемно існують на народному тілі, які є гальмом подальшого розвитку. Як усе, що гальмує історичне життя народів, вона неминуче буде рано чи пізно зметеною. Причому, як це не дивно, проти неї першими повстануть її члени — працівники державного апарату. Бо формальний стан у партії сам по собі мало що визначає у її членах: визначає ж їх соціальне становище, робота, яку вони проводять, середовище, що на них тисне. Державний апарат, як частина народного організму, що розвивається разом з ним, штовхає і штовхатиме вперед шляхом живих народних потреб членів партії, які працюють у ньому. Члени партії та партійного апарату, що застиг у своїх формах та догмі, ставатимуть поза своєю волею консервативним елементом. Між ними неминучий розкол, неминуча боротьба — і на певній стадії розвитку держави, за якою народ та його потреби, держава неодмінно має перемогти партію, за якою лише її минуле, а в теперішньому — безжиттєва, гальмуюча життя, догма»⁴⁴¹.

Відродженою російською імперією у її радянському виконанні після Леніна розпоряджалися: Й. Сталін (1924–1953 рр.), Г. Маленков (1953–1955 рр.),⁴⁴² М. Хрущов (1955–1964 рр.), Л. Брежнєв (1964–1982 рр.), Ю. Андропов (1982–1984 рр.), К. Черненко (1984–1985 рр.) та, нарешті, М. Горбачов (1985–1991 рр.). Кожен із них був своєрідним відлунням свого попередника. Інтерес і увага до них підігрівалися закритістю влади, непомірною відда-

леністю від народу вищого ешелону партійно-радянського керівництва, відсутністю достовірної інформації щодо того, як і чому приймаються ті чи інші державні рішення, передусім, із близьких для людей питань. Відсутність достовірної інформації заповнювали міфи, чутки та версії, що в кінцевому підсумку неминуче призводило до чергових розчарувань, краху ілюзій і таких же чергових сподівань, підточуючи, врешті решт, віру в носіїв вищої влади, відторгнення офіційної пропаганди як такої, що не відповідає реальним життєвим обставинам. Особливо якщо враховувати, що до цього почергово докладали рук радянські вожді, які добре за-своїли практику утверджувати себе за рахунок переслідувань і розправ, а згодом просто зневажливої критики і піддання забуттю своїх попередників, а та й просто неугодних.

На такому тлі цілком пояснюваним виглядає виклад радянської історії, перш за все з другої чверті минулого століття, як низка політичних убивств, отруень і повальних розстрілів, заточень у ГУЛАГ сотень і тисяч тих, хто намілювався мати власну думку про шляхи суспільного розвитку, а принагідно й узагалі ні в чому не винних людей. Практично кожному досліднику історії Радянського Союзу доводиться мати справу зі Сталіним, щоб наблизитися до розуміння специфіки Росії, революцій і громадянської війни, ціни небачених перетворень селянського суспільства на високоурбанізовану промислову наддержаву. Вчені досі запитують: чому Сталін, піднявшись у 1920-х рр. на вершину партійного керівництва, приголомшив СРСР своєю кровожерливістю. Серед них і історик-радянолог Роберт Григор Суні у 800-сторінковій книзі «Сталін: перехід до революції», над якою він працював стільки років, скільки сам диктатор був у владі⁴⁴³. Тим самим, вельми ускладнюється сприйняття цілісної картини, розуміння організації країни та життя її народів протягом усього існування радянської держави.

Впливовий фахівець із радянської історії С. Коен вважав, що ранній більшовизм мав шанси здійснити багато сподівань народу, що це був

багатообіцяючий рух. Йому досталінський більшовизм навіть бачився демократичним і чимось істинно соціалістичним. Тому він стверджував, що лише розв'язання 1918 р. громадянської війни, іноземна військова інтервенція, а потім (починаючи з кінця 1920-х) злочини Сталіна — тільки всі ці пізніші фактори — розбестили і корумпували створену ранніми більшовиками систему. Професора Коена зазвичай відносять, хоч і не дуже чітко, до так званої ревізійної школи історичного вивчення Радянського Союзу. Тоді як найпоширеніший традиціоналістський погляд на російську історію висновує, що «радянський експеримент мав уроджені вади від самого свого народження. Що ленінська політична теорія була тоталітарною. Отже, будь-які спроби побудувати суспільство на ленінській ідеї втілення утопії в життя силою не могли не призвести до відомого результату. А саме — до державного терору Сталіна. І після правління Сталіна — до все ж таки розвалу СРСР, що й настав»⁴⁴⁴.

Справді, на Заході весь радянський досвід часто-густо зводиться до Сталіна і сталінізму, великих чисток і ГУЛАГу. «Драми його життя, досягнення та трагедії, — на думку професора історії Мічиганського університету Р. Суні, — несуть такий моральний та емоційний заряд, що кидають виклик загальноприйнятій історичній громадськості та науковому нейтралітету»⁴⁴⁵. Оцінки людей, які мали можливість відверто висловити свою думку про Сталіна — іноземців, що зустрічалися з ним або співвітчизників, що порвали з ним, — відрізняються дивовижною різноманітністю. Американський бізнесмен Дональд Нельсон, один із тих, кого затягнула п'янка вирва лендлізівських поставок, вважав, що Сталін — «простий хлопець і, до речі, дуже доброзичливий». Л. Серебряков, який знав Сталіна багато років, говорив: «Це наймстивіша людина на світі. Якщо він проживе досить довго, то дістанеться до кожного з нас – до всіх, хто хоч коли-небудь зачепив його словом або дією». У 1937 р. Сталін стратив Серебрякова — разом із мільйонами інших. А Джозеф Девіс, американський посол у СРСР під час масових чисток, у своїх мемуарах «Місія до

Москви» захоплено писав: «У нього карі очі, надзвичайно добрий і лагідний погляд. Будь-яка дитина хотіла б усістися на його колінах».

Ті, хто зустрічався зі Сталіним, відзначають його звичку щось машинально креслити — під час засідань та інтерв'ю він малював у блокноті вовків, дівчат, замки, або писав слово «Ленін» — і, кажуть, при цьому справляв враження незворушно спокійної людини. Але один із помічників Тіто якось бачив його в люті: «Він трясся від гніву, кричав, риси його обличчя спотворилися, він різко жестикулював і обсипав лайкою секретаря, а той тремтів і бліднув, ніби з ним стався серцевий напад».

Біограф Сталіна Б. Суварін пише: «Це огидний персонаж ..., підступний, лукавий і віроломний, але водночас грубий, запальний, і неблаганний». Адмірал флоту Вільям Д. Легі, який зустрічався зі Сталіним на Тегеранській конференції, розповідав: «До зустрічі з ним більшість із нас вважала його ватажком бандитської зграї, який прорвався на вершину влади. Але це враження було невірним. Ми відразу зрозуміли, що маємо справу з надзвичайно розумною людиною». А ось що говорив Черчилль: «Сталін справив на мене враження людини з глибоким, холодним розумом, повністю позбавленої ілюзій». При цьому британський прем'єр уточнював: «Він чудово вміє зачаровувати — коли захоче». Тепер послухаємо Рузвельта: «Загалом, я сказав би, дуже вражаюча особистість»⁴⁴⁶. Як тільки не називали Сталіна в різний час: «сірою плямою», «людиною, яка пропустила революцію» та «посередністю», за яку зачепилася революція. Він був «чудовим грузином» Леніна, у воєнний час — «Генералісимумом», а потім — «могутньою людиною у світі» та «найбільшим лихо- дієм в історії».

«Але ж радянська держава, — нагадує В. Себест'єн у книзі «Ленін-диктатор», — була побудована Леніним, практика терору, нетерпимості та насильства, а також думка про те, що цілі повністю виправдовують засоби... все це Ленін. Сталін довів їх до досконалості або уживав їх із більшою ефективністю»⁴⁴⁷. Те, що після XX з'їзду КПРС Сталіна розпочали протиставляти Леніну, а сталінізм розглядати як відступ від ленінізму,

було не більше ніж партійною установкою для радянських пропагандистів. Докладно вивчивши твори Леніна і Сталіна, філософ О. Зінов'єв усвідомив необхідність розглядати ленінізм і сталінізм як єдине явище. Відмінності поміж ними мали другорядний характер, а, по суті справи «саме сталінізм був продовженням ленінізму як у теорії, так і практично. Сталін дав найкращий виклад марксизму-ленінізму як ідеології. Сталін був вірним учнем і послідовником Леніна у практиці будівництва комунізму»⁴⁴⁸. Щоб Сталін не декларував, він завжди прикривався авторитетом Леніна та партії. І так виходило, що позиція партії завжди збігалася з його судженнями.

Спочатку Ленін, а потім і Сталін кроїли партію за своїми лекалами і не мали наміру зважати на її статут, партійну дисципліну і будь-що ще, якщо це їм заважало. Сталін використовував надзвичайно ефективний прийом, що полягав у канонізації Леніна. Він дозволяв йому звинуватити супротивників у тому, що ті суперечать не йому особисто, а «євангелію» марксизму-ленінізму, монолітному набору догм, який він міг цитувати, тлумачити та перекручувати, як йому було треба. Далі стало створення ним міфу про непогрішність ленінсько-сталінського вчення. Кожен радянський письменник, поет, музикант і художник мав працювати на цей міф, невпинно повторюючи одні й самі догми. Іменем Сталіна назвали найвищу гору в СРСР, як мінімум 15 міст, безліч заводів і вулиць. Його зібрання творів виходили багатомільйонними тиражами. Створений ученими сплав охрестили «сталінітом», на його честь назвали новий сорт орхідей. Щоранку школярі, стоячи біля парт, хором вимовляли: «Дякуємо товаришу Сталіну за наше щасливе дитинство!».

«Тому залишається шкодувати, — разом з бібліографом, публіцистом і перекладачем М. Єлисеєвим, що й досі в Росії ніхто не написав подібної книги про Сталіна — спокійного та об'єктивного аналізу всіх його досягнень та успіхів, міцно пов'язаних із жажливими злочинами, та й зрадою теж»⁴⁴⁹. У якій, зокрема, містилася б відповідь на запитання: чому, про-

граючи в усьому й повністю багатьом ленінським соратникам, Сталін зумів здобути владу, і його єдинодержавство розтягнулося на три десятиліття? Адже щоб керувати партією та країною, однієї лише нещадності було недостатньо, а йому, до того ж, бракувало багатьох умінь та знань. Програвав він керівникам, які повернулися з-за кордону, у знанні міжнародної тематики, міжнародного комуністичного руху та західної культури.

Певною мірою прояснюють ситуацію спостереження М. Ракоші, який очолював Угорщину в 1945–1956 рр.: «Тих, кого, на думку Леніна, слід було враховувати під час висування посаду Генерального секретаря, — Сталіна, Бухаріна, П'ятова, Зінов'єва, Троцького і Каменєва — я добре знав особисто, з багатьма із них разом працював. У деяких із них були якості вищі, ніж у Сталіна. Бухарін мав дуже гарне теоретичне чуття, він дуже добре писав, був винахідливим, впливовим оратором, дуже приємний у безпосередньому спілкуванні, але з повною відсутністю організаторських здібностей і легко впадав у паніку. Коли я його знав, він був, за словами Леніна, улюбленцем партії, але ніхто навіть не думав робити його Генеральним секретарем. Троцький теж був добрим оратором. Якщо під час парадів на Червоній площі він давав волю своєму голосу, його було чути звідусіль. Він добре писав, мав широку загальну ерудицію, знав Захід. Але, коли постало питання про наступника Леніна, стара партійна гвардія ще не забула, скільки разів він протиставляв себе Леніну. У нього не було контактів і з робітниками, у ньому виявлялося щось на кшталт пиhi інтелектуала, яку відразу відчував простий пролетар. Ще далі стояв від мас П'ятов, який, будучи дещо згорбленим, в окулярах, зі своєю гострою білою бородою скоріше нагадував кімнатного вченого. Зінов'єв мав дуже гарне практичне чуття. Каменєв був виключно чемним. На протигагу їм Сталін краще об'єднував у собі всі різноманітні та складні вимоги, які пред'являлися Генеральному секретареві Комуністичної партії такої величезної країни, так само, як і чемпіон світу з п'ятиборства може й не займати першого місця у кожному окремому змаганні, але загаль-

ною сумою балів перевищує своїх конкурентів. Не випадково у квітні 1922 року Ленін запропонував на посаду Генсека саме його»⁴⁵⁰.

Цілком очевидним є те, що будь-яка еліта зацікавлена у стабільності для отримання максимуму преференцій зі свого панівного становища. Це коли з'являється перспектива втратити владу, для неї залишається або піти, або боротися за виживання. Той же Сталін у 1929 р. у крайній непростій ситуації став на шлях жорстокої конфронтації та боротьби, щоб утримати владу в умовах стагнації непівської моделі. Його готовність іти на крайні заходи заради виживання, утримання влади та облаштування держави за своїми «кресленнями», можливо, була пов'язана також із тим, що він представляв молоді революційну еліту із властивим їй радикалізмом та нетерпимістю до опонентів. Він опинився на чолі СРСР у 39 років, а, наприклад, Гітлер дістався до влади у 44, тоді як Рузвельт обирається президентом у 50, а Черчилль стає прем'єр-міністром взагалі у 66 років. Принаймні, тема впливу віку лідерів на політику, яку вони проводять, потребує окремого дослідження. Особливо з урахуванням сучасних проблематик лідерства та нової влади⁴⁵¹.

Зріла у плані віку та досвіду політична еліта зазвичай дотримується консервативних позицій. Вона йде на поступки та реформи настільки, наскільки це необхідно для покращення ситуації під контролем (це політика Хрущова). Або взагалі прагне «підморозити» суспільство, тримати його в залізних шорах (приклад тому — політика Андропова). В. Федоров виділяє ще політику відкладання рішень — «це політика Брежнєва, котрий відмовився діяти тоді, коли це було і необхідно, і можливо. Він цього не зрозумів чи не захотів, не зміг зробити — і тим багатоманітним запрограмував подальший крах СРСР. Якби з середини 70-х пішли на новий виток перетворень, то, на думку вченого, — і шанси Союзу зберегтися були б значно вищими»⁴⁵².

Зламавши шиї іншим спадкоємцям Леніна — спочатку Троцькому, Зінов'єву, Каменеву, а потім — Рикову, Бухаріну, Томському, заповнивши

Політбюро ЦК та ЦКК своїми людьми, спираючись на апарат, Сталін з літа 1930 р., із XVI з'їзду партії, став «необмеженим» самодержцем Радянської держави»⁴⁵³. Англійський депутат-ліберал Франк Оуен, який побував у цей час у Росії, записав: «Єдина небезпека для Сталіна — це можливість появи нового Наполеона. Якби хтось тепер міг обіцяти Росії перепочинок, народна стихія підняла б його до влади так само, як у 1917 р. більшовиків, які обіцяли мир»⁴⁵⁴.

У «переробці обличчя країни» Сталін зосередився передусім на селянстві, щоб вирішити двоєдине завдання: отримати кошти для індустріалізації, перемогти та пролетаризувати дрібнобуржуазне середовище, яке, зауважимо, становило основу Росії. У мільйонах дрібних землевласників влада вбачала небезпеку для революції, загрозу того, що у разі війни вони стануть на бік ворога для захисту своєї власності. Тому щодо них не повинно бути м'якосердя та жалості. 27 грудня 1929 р. Сталін виніс насправді смертний вирок багатомільйонному селянству. У промові на конференції «аграрників-марксистів» у цей день він заявив: ми робимо новий поворот у нашій політиці та приступаємо до «ліквідації куркульства, як класу, на основі суцільної колективізації». Таких куркулів у країні було, за офіційною статистикою, 5 млн людей та кандидатів у них — «заможних і підкуркульників» — не менше 13 мільйонів. Розпочалася справжня війна на винищення селянства⁴⁵⁵.

У відповідь влада отримала селянські повстання. Захвилювалася армія, основу якої складало саме сільське населення. Селянські бунти О. Авторханов оцінив, як «друге видання селянської революції 1905 року, але без підтримки робітників міста, при мовчанні інтелігенції, при байдужості зовнішнього світу... Чоловіки з вилами кидаються на перші, для них іще диковинні, радянські танки, (своє перше «бойове хрещення» радянські танки отримують у війні проти власного народу), жінки — на багнети чекістів, діти істерично плачуть на тілах умертвлених батьків, а танки, гармати, кулемети і багнети безжально і з якоюсь жадливою пла-

номірністю «колективізують» одних і ліквідовують інших. Так, це справді гірше за будь-яку війну, яка коли-небудь розігрувалася в історії народів і держав»⁴⁵⁶.

С. Дмитрієвський свідчить: «Ворошилов у Політбюро грюкнув кулаком по столу і жбурнув в обличчя Сталіну пачку листів, які отримували з дому червоноармійці: листи розповідали про жах примусової колективізації. Він не відповідає за армію, говорив Ворошилов. Сталін зрозумів — треба відступити. Відступив по-своєму, по-азійськи. Будучи основним ініціатором колективізації у тому вигляді, як вона проводилася, він перекинув усю відповідальність на Молотова і Андрєєва. ...По партії було запущено крилате слівце «ліві загини». Це було 1929 року. Але 1930 року колективізацію знову продовжили. Сталін розумів питання так: або-або. Або поступитися селянству — але в такому разі він сам за цих настроїв досить уже озлобленого селянства міг бути врешті-решт викинутим за борт ... Або йти напролом, спробувати зломити, знищити селянство, перетворити його на сільськогосподарський пролетаріат, зобов'язати до загальної трудової повинності. Сталін пішов напролом.

На цей раз повстань було менше. Селянство почало розуміти, що йому — розрізненому, розпорошеному на величезних просторах, без жодного майже виду зв'язку — не подолати зі зброєю в руках (та й зброя яка: старі рушниці, сокири та вила!) потужного апарату влади, поки на його бік не стала армія. Але армія лише глухо хвилювалася, але мовчала, пов'язана ланцюгами жорсткої дисципліни. Воювали із селянством війська ГПУ»⁴⁵⁷.

Незважаючи на те, що Червона армія більш ніж на 2/3 за соціальним складом була селянською, більшовицька влада, спираючись на різні структури та використовуючи різні засоби, змогла втримати під своїм контролем ситуацію в ній, «не дозволивши перетворити загрозливу хвилю «селянських настроїв» у справжній шторм. Це стало найважливішою запорукою перемоги всього «нового курсу» на селі. Інакше важко

пояснити той факт, що ані різке посилення «селянських настроїв», ані каральні заходи як усередині армії, так і в селі, ані масові виступи селян, ні навіть голод 1930-х не призвели до вибуху, як це було 1921 року»⁴⁵⁸. Понад те, внутрішньоармійська система підготовки фахівців для колгоспів сприяла формуванню їх кадрового потенціалу всіх рівнів від нижчого до вищого — фахівців, «здатних керувати колгоспами, але й окремими галузями роботи в них»⁴⁵⁹.

Інакше як катастрофою не можна охарактеризувати колективізацію, у ході якої було ліквідовано близько 3 млн селянських дворів. За найскромнішими підрахунками, щонайменше 15 млн селян залишилися без даху над головою, знярядь виробництва, перестали бути виробниками хліба насущного. Якщо під час голоду 1921–1922 рр. міське населення у пошуках харчування виїжджало в сільську місцевість, то вже в 1932–1933 рр., а також у 1946–1948 рр. сільське населення втікало до міста, рятуючись від голоду. Село перестало бути годувальником своїх трудівників. Два мільйони селян утекли з села до міста на індустріальні забудови. Один мільйон селян — тих, хто мав особливо натруджені руки, переважно середняків, — під прапором ліквідації куркульства як класу відправили на заслання на Північ, в необжиті дикі степи Казахстану, Сибіру...⁴⁶⁰

Усього за період з 1926-го по 1939 р. міське населення збільшилося на 30 млн людей, із яких 23, а можливо, й 25 млн були селянами, які перебралися із села з початком колективізації. Надмірне, хаотичне, неплановане зростання міст призвело до того, що і без того складна житлова проблема набула масштабів катастрофи (у Москві, наприклад, кількість квадратних метрів житла на одну людину знизилася з шести у 1928 р. до чотирьох у 1939-му). «Наслідки цього, — за влучним зауваженням М. Верта, — були настільки глибокими, що дають знати про себе і сьогодні, а вирішення проблеми в найближчому майбутньому не є можливим»⁴⁶¹. Таким був соціальний результат так званого модернізаційного стрибка, здійсненого у ті роки.

Через кілька днів після смерті Сталіна американський часопис «Time» (16 березня 1953 р.) опублікував редакційну статтю «Масовий убивця» — докладний портрет незворушного і підступного радянського «господаря», що холоднокрівно приносив мільйони людей у жертву своїм амбіціям і тим не менш досягнув парадоксальних успіхів. У ній, зокрема, містилися такі епізоди: 1931 р., коли Сталін проводив колективізацію, безжалюбно ліквідовуючи куркульство, він дав одне з рідкісних інтерв'ю іноземцям. Його співрозмовниками були Джордж Бернард Шоу та леді Астор. Ненсі Астор, яка славилася своєю прямою, запитала:

— Коли ви перестанете вбивати людей?

— Коли у цьому відпаде потреба. — відповів Сталін. — Сподіваюся, скоро.

Через одинадцять років, у безрадісному воєнному сорок другому, в останній вечір перед від'їздом Черчилля з Москви, Сталін запросив його до себе на квартиру випити по чарці. Після аперитивів та імпровізованої, але чудової вечері з вишуканими винами, коли крига скресла, Черчилль завів розмову про криваву «ліквідацію куркульства». «Десять мільйонів», — сказав Сталін, піднявши руки з розчепіреними короткими пальцями. — Страшний був час. Чотири роки це тривало»⁴⁶².

У поясненні цієї політики винищення можна зустріти усні, але офіційно не підкріплені, твердження, що у період колективізації з 1924 по 1932 рр. куркулями було вбито понад два мільйони активістів колгоспного руху, багатьох із яких спалювали у своїх будинках із сім'ями. Це при тому, як стверджується, що їх, куркулів, у цих злочинах стримувала жорстка радянська влада, яка карала за подібні злочини нещадно⁴⁶³. Вчений С. Максудов, який понад сорок років займається проблемою демографічних втрат у ході колективізації, вважає, що кількість сільських жителів, які брали активну участь у розкуркулюванні та колективізації, була не надто великою — не більше 2-3 % населення, але вони переслідували свої корисливі інтереси, будуючи свою кар'єру на встановленні контролю

за сусідами. Всім членам партії та багатьом комсомольцям було надано зброю. І головне, за їхньою спиною стояли потужні сили: партійно-адміністративний апарат, суд, всесильні та всезнаючі ОГПУ та Червона армія, тож будь-яка спроба активного опору безжально придушувалася⁴⁶⁴.

Доктор історичних наук В. Земсков, який одержав доступ до закритих архівів держбезпеки СРСР з початку 1930-х до кінця 1940-х рр., що стосуються «Великого перелому» (колективізації), наводить у своїй роботі «Сталін та народ. Чому не було повстання» такі дані: в 1930–1931 рр. було відправлено на спецпоселення 381 173 сім'ї загальною чисельністю 1 803 392 особи. З України — відповідно, 63 720 сімей та 277 465 осіб⁴⁶⁵. Однак у статті В. Данилова у часописі «Питання історії» (2003 р.) стверджується, що загальна чисельність спецпоселенців на 30 вересня 1931 р. склала 517 665 сімей, що налічували 2 437 062 особи⁴⁶⁶.

У своїй знаменитій праці «Архіпелаг ГУЛАГ» О. Солженіцин наводить свою «статистику», згідно з якою, при розкуркулюванні в 1929–1930 рр. було направлено «в тундру і тайгу мільйонів п'ятнадцять людей (якщо ще й не більше)»⁴⁶⁷. В. Земсков убачає у такому літературному перебільшенні прагнення показати весь масштаб трагедії на селі. За його ж даними, упродовж 1929–1933 років у «куркульське заслання було направлено понад 2,1 млн людей»⁴⁶⁸. А загальна кількість розкуркулених тоді й пізніше могла максимально сягати 3,5 мільйона. У період 1930–1940 рр. через спецпоселення у формі «куркульського заслання» пройшло близько 2,3 млн селян, включаючи «домішок» в особі міського декласованого елемента, висланого з прикордонних зон «сумнівного елемента та інших»⁴⁶⁹.

Такий своєрідний колонізаторський експеримент радянської влади над селянством із метою його «перевиховання» обернувся жахливою трагедією. Апогеем її став масовий голод 1932–1933 рр., який в Україні мав усі ознаки свідомо спланованого і організованого геноциду. Погоджуючись із особливою чутливістю даної теми для українського суспільства, а відповідно, і традиційно загостреною увагою до неї українських

учених, російські дослідники, по-перше, відстоюють тезу, що українці «не є монополістами в цій сфері»⁴⁷⁰. Посилаючись, зокрема, задля посилення своїх позицій, на багатотомні публікації російських учених про становище у радянському селі, куди увійшли документи ОГПУ, НКВС, інформаційні зведення, довідки, доповіді вищому партійному та державному керівництву країни, які розкривають зміст ленінсько-сталінської антиселянської політики⁴⁷¹. До цього можемо додати збірку документів, присвячених хлібозаготівлям⁴⁷², яка, на думку вчених, у науковому відношенні представляє одне з найяскравіших досягнень вітчизняної історичної науки останніх трьох десятиліть. І за значимістю описуваного явища, і за багатством та унікальністю джерел (переважно, документів ЦК ВКП(б)). У збірці з граничною відвертістю показано, як цинічно, цілеспрямовано, винахідливо і невблаганно сталінське керівництво проводило політику «виховання голодом» щодо повсталого проти державного свавілля та пограбування села. Жодних випадковостей, «відхилень» чи нерішучості у цій політиці не було: у ньому — головні ініціатори та активні виконавці цієї акції, методи, прийоми та способи вилучення хліба. ...Підсумком стала, висловлюючись партійним лексиконом, «перемога колгоспної та радгоспної системи господарства над системою одноосібного господарства», і «ця «перемога» обійшлася країні приблизно в 7 млн. життів людей, які померли від голоду»⁴⁷³.

Але, і це, по-друге, наукова спільнота в Росії, погоджуючись із тим, що не можна байдуже ставитися до цієї теми, і навіть, із застереженнями, на те, що голод був штучно створений, завзято заперечують тезу про свідомий геноцид українського народу. У книзі «Сучасна російсько-українська історіографія голоду 1932–1933 років у СРСР» представлені погляди вчених на цю проблему. Українськими вченими у ній викладено аргументи концепції Голодомору як геноциду українського народу (С. Кульчицьким, Р. Сербіним, О. Капустяном)⁴⁷⁴. Тоді як російська сторона, як і раніше, вбачає у такій постановці питання бажання «посварити два

братні народи»⁴⁷⁵. Втім, розв'язана Росією у лютому 2022 р. війна проти України розкрила всю абсолютну нікчемність цієї тези. Як і аргументу, що у такому ж становищі виявилось населення Північного Кавказу, Поволжя, Казахстану та інших районів, де панував голод. Отже, «не було якоїсь вибіркової антиросійської, антиукраїнської, антиказахської чи якоїсь іншої спрямованості. Власне, такими ж міркуваннями керувалася і Організація Об'єднаних Націй, яка 2008 року відмовилася більшістю голосів визнати факт геноциду українського народу (хоча США та Англія і голосували за таке визнання, але вони опинилися в меншості)»⁴⁷⁶.

Не вдаючись у дискусію щодо зазначеної аргументації, зауважимо лише, що в ній не береться до уваги очевидне: умертвіння села означало, по суті, руйнування генетичного коду всього українського народу засобом упокорення найосновоположнішої на той час його частини — селянства. Після скасування у квітні 1933 р. хлібних карток, жителі міст могли купити кілограм хліба на одну людину. Тоді як селян такої можливості було позбавлено. Підтвердженням цієї вибірково-витонченої практики може бути такий приклад: напередодні першотравневої демонстрації 1933 р. на нараді в облпостачвідділі м. Харкова 9 пунктом розглядалося питання «Про обслуговування першотравневої демонстрації» і було прийнято рішення: «Прийняти до відома заяву заст. Наркомпостачу України Берліка (передану телефонічно) про те, що для обслуговування демонстрації відпускається 35 тонн білого борошна і 25 тонн ковбаси, і щоб ці продукти передати Міськпостачвідділу для розподілу по організаціях для того, щоб була забезпечена видача французьких булок з ковбасою демонстрантам. Видати продукти у місцях збору на підприємствах та площах»⁴⁷⁷.

Навіть обережна у своїх оцінках минулого казахська влада останнім часом почала наполягати на ретельному вивченні теми голоду 30-х років минулого століття. Після територіальних претензій на адресу Казахстану, що пролунали з вуст депутатів Державної думи РФ, президент К.-Ж. Токаєв опублікував історичну статтю, в якій закликав «заново системати-

зувати національну історію» і натякнув, що треба ретельніше розібратися, хто винен у злочинах проти казахів. Мався на увазі передусім голод 1920-х рр., але паралельно казахська влада де-факто санкціонувала наукову дискусію про голодомор (у республіці він зветься «ашаршилик»). За їхньою підтримкою було видано багатотомне зібрання документів про Голодомор — і це, окрім усього іншого, ще більше розлютило в Росії противників казахської самостійності⁴⁷⁸.

Особливо різкий сплеск інтересу до теми «ашаршилика» в Казахстані стався кілька років тому, коли майже одночасно вийшли два документальні фільми — «Зулмат» та «Відкочівники великого степу», які розповідають про період Голодомору із залученням істориків, рясним цитуванням документів, свідченнями очевидців. Паралельно почали публікуватися наукові праці. Найвідоміша книга сьогодні — «Голодний степ» американського історика Сари Камерон — видана 2018-го, а 2020 р. перекладена казахською та російською мовами⁴⁷⁹.

Крім того, вже в 2021 р. вийшло фундаментальне дослідження казахського історика С. Акімбекова «Казахи між революцією і голодом»⁴⁸⁰, в якому він, по суті, підсумовує всі відомі дані та дослідження різних років в одну цільну картину життя — точніше, смерті значної частини казахського народу. При цьому, вчений звертає увагу на два особливо чутливі питання: коректність вживання терміну «геноцид» і роль безпосередньо казахської політичної еліти у цій катастрофі. З другим питанням розібратися легше: за численними відкритими документами видно, що місцеві чиновники були жорсткішими і, якщо так можна висловитися, більш кривожерливими за своїх колег, надісланих із центру. Але це було наслідком страху перед репресіями, будь-який казахський керівник тільки таким чином міг довести йому свою лояльність. Іншими словами, саме сталінська система жаху створила ситуацію, за якої співвітчизники, а часом і родичі, мали прирікати на смерть своїх близьких і при цьому схвалювати те, що відбувається.

Із терміном «геноцид» складніше. За найпомірнішими оцінками, внаслідок Голодомору в Казахстані загинуло не менше мільйона казахів (сміливіші оцінки збільшують цю цифру ще на пів мільйона осіб). За масштабами населення, казахський голод вважається руйнівним: зникло близько четвертої частини всього етносу. Якщо виходити із сучасних документів, прийнятих на рівні ООН, передусім, Конвенції про запобігання та покарання злочину геноциду, то за трьома-чотирма її критеріями голод у Казахстані є очевидним геноцидом. Однак проблема полягає в тому, що навіть історичні дослідники стриманіші і, незважаючи на величезну кількість жертв, слово «геноцид» намагаються не використовувати. Німецький культуролог А. Ассман пише, що «поняття «геноцид» стало звичним прийомом політичних активістів, які користуються ним щоразу, коли хочуть подати себе у ролі жертв, щоб привернути увагу до власних проблем. Водночас це поняття якнайкраще надається для максимальної криміналізації політичного супротивника та його повної дискредитації в очах світової громадськості»⁴⁸¹.

Невипадково російська офіційна історія, як і щодо аналогічних подій в Україні, «пропонує взагалі не акцентувати увагу на голоді, а особливо — не звинувачувати в Голодоморі Москву. У працях російських дослідників про Казахстан помітне неприховане роздратування через міжнародне визнання українського Голодомору. Повторення такого репутаційного удару в епоху відбілення катів Росія не хоче і найкращим варіантом вбачає той, якщо про голод просто забудуть»⁴⁸².

Тему геноцидного характеру Голодомору в Україні, спричиненого сталінською політикою щодо селянства, досить глибоко та всебічно досліджено у 20 тис. публікацій⁴⁸³. Вона знайшла свій відбиток також у спеціальній енциклопедії⁴⁸⁴. Ще у вересні 1953 р. на організованій українською діаспорою в Нью-Йорку маніфестації, присвяченій 20-м роковинам Великого Голоду в Україні, Р. Лемкін уперше публічно назвав вбивство голодом мільйонів українців класичним прикладом радянського

геноциду⁴⁸⁵. У другій половині 1980-х років Голодомор досліджували дві незалежні комісії — Міжнародна комісія юристів та Комісія конгресу США. За участю Р. Конквеста та Д. Мейса. Вони дійшли висновку, що Голодомор в Україні підпадає під положення Конвенції ООН з питання геноциду.

Сам факт щодо голоду в Україні 1932–1933 років вперше знайшов своє публічне відображення (після тривалої тяганини і в урізаному вигляді) у статті про економічний розвиток УРСР. Вона була опублікована в газеті «Вісті України», що призначалася для діаспори⁴⁸⁶. А в останнє десятиліття існування СРСР ця тема стала помітним явищем у внутрішньо-українському суспільному дискурсі. Тотальне її замовчування було порушено на офіційному рівні. У грудні 1987 р. перший секретар ЦК Компартії України В. Щербицький у доповіді до 70-річчя проголошення радянської влади в Україні згадав про продовольчі складнощі, а подекуди й голод. У липні 1988 р. питання про причини смертоносного голоду порушив на XIX конференції КПРС Б. Олійник.

Перед керівництвом ЦК КПУ, пише у своїх спогадах відомий історик і архівіст Р. Пиріг, який очолював підготовку першої збірки документів на цю тему, постала дилема: «продовжувати й надалі замовчувати голод і викривати «буржуазних фальсифікаторів», або ж дати політичну оцінку та оприлюднення із відповідною науковою інтерпретацією причин цього явища. І таким чином відмежуватися від політики сталінського керівництва»⁴⁸⁷. Після відставки Щербицького Політбюро ЦК КПУ схилилося до другого варіанту. Були ретельно вивчені республіканські архіви та десятки документів у Москві, переважно постанови Політбюро ЦК ВКП(б), які увійшли до збірки та «стали справді вибуховим матеріалом в усвідомленні вбивства українців голодом»⁴⁸⁸.

26 січня 1990 р. вийшла постанова ЦК Компартії України «Про голод 1932–1933 років в Україні та публікацію пов'язаних з нею документів». Голод визнавався справжньою трагедією народу, наслідком злочинного курсу Сталіна та його найближчого оточення щодо селянства. Саме ж ви-

дання згаданої збірки зіткнулося зі значною протидією через внутрішньопартійні розбіжності та заяви, що збірка буде «ножем у спину КПУ»⁴⁸⁹. Але незважаючи на всі перепони, вона таки побачила світ⁴⁹⁰, щоправда, в меншому від заявленого тиражу в 25 тисяч, і «стала першим в Україні інформаційним проривом у табуїзації теми голоду»⁴⁹¹.

Виконана вченими колосальна робота у післярадянські роки, начебто, закрила всі підстави для дискусій щодо того, як оцінювати цю трагедію. Однак вони не вщухають з приводу питання масштабів її жертв. Не в останню чергу тому, що це питання все більше переноситься в ідеологічний вимір. І під впливом політиків першого ряду, починаючи з президента В. Ющенка, і чутливих до їхніх побажань чиновників, які «орієнтують» учених на вочевидь завищені показники заморених голодом (в 2-3 рази), розраховуючи таким чином не так на встановлення істини, як на підвищення градусу ненависті до нинішньої Росії як джерела всіх бід українства, що, втім, підтверджують події з 2014 р., та привернення уваги та співчуття Заходу до трагічної історії українського народу. А також і з причини виправдання нездатності влади ефективно вирішувати завдання облаштування сучасної України.

Науковому аналізу політичної інструменталізації цієї проблеми, коли «історичну істину» намагаються регулювати «законами, розпорядженнями, ухвалами, резолюціями та голосуваннями», присвячено дослідження українського історика Г. Касьянова⁴⁹². У ньому поставлені злободенні не лише для наукової спільноти, а й для політиків питання: наскільки вчений може бути незалежним від впливу політики, політиків та сформованої їхніми зусиллями громадської думки; про взаємовплив політики та історіографії; як формується історична пам'ять під тиском політичних процесів.

Об'єктивні дослідження українських істориків, підрахунки та розрахунки демографів свідчать, що спричинена голодом та супутніми епідемічними захворюваннями надсмертність складала в Україні за 1932–1934 роки 3,9 млн осіб. Супутні втрати населення, включно з дефіцитом на-

роджень, досягнули 4,5 млн (в селі — 4,2 млн, в місті 354 тис.)⁴⁹³. Російські вчені вважають, що полеміка про чисельність померлих від голоду далека від завершення: їх оцінки варіюються в основному в межах 2–8 мільйонів. В. Земсков вважає, що жертвами Голодомору стали близько 3 млн. осіб, з них приблизно половина — в Україні. Таку ж оцінку висловлюють і деякі зарубіжні дослідники⁴⁹⁴. За даними С. Максудова, підвищена втрата жителів України в роки колективізації — 3917 тис. осіб. З них 1,9 млн є безпосередніми жертвами колективізації (убиті, загиблі при депортації або вже на нових місцях проживання, померлі від голоду і спричинених ним хвороб у 1932–1934 рр.). Приблизно 2017 тис., за його розрахунками, припадає на підвищене зменшення населення внаслідок погіршення умов існування у період, що розглядається⁴⁹⁵.

Не інакше як із політичних міркувань, свій «внесок» у цю тему спробував зробити український Музей Голодомору. 2021 р. від нього з'явилася книга «Геноцид українців 1932–1933 за матеріалами досудових розслідувань», що містить бездоказову спробу просування цифри померлих від Голодомору в 10,5 млн, яку вітчизняні вчені відразу ж охарактеризували як науково необґрунтовану і по суті — сфальсифіковану. І не лише тому, що дані щодо демографічних втрат України внаслідок Голодомору суперечать відомим, багаторазово перевіреним і таким, що пройшли експертизу світового наукового середовища, результатам професійних досліджень із проблеми⁴⁹⁶.

Науковою громадськістю небезпека вбачається в тому, що «доведення до абсурду кількості загиблих від голоду в роки Голодомору, як і використання сфальшованих аргументів, жодним чином не сприятиме доведенню геноцидного характеру дій Кремля; більше того: фальсифікат, тим більше відвертий і легко спростовуваний, апіорі не зможе переконати когось, хто сумнівається і мислить... він діє з точністю до навпаки: підриває сам концепт Голодомору як геноциду та нівелює досягнення українських учених у цій темі. Не тільки тому, що гіперболізована до аб-

сурду кількість загиблих сама по собі викликає заперечення як очевидна неправда, але ще й тому, що це автоматично залучає до місцевих помічників Кремля значно більшу частину українців, ніж це було насправді. Тобто знімає частину відповідальності Кремля, стверджуючи масовий характер місцевої «допомоги» його діям»⁴⁹⁷. Однаково неприйнятним є й те, що «через завищену до абсурду кількість загиблих від голоду забувають інші злочини Кремля, передусім колективізацію, розкуркулювання, депортації, репресії проти інтелігенції та духовенства», що «разом із вбивством голодом, і є складовими геноциду проти українського народу»⁴⁹⁸.

Визнання Голодомору геноцидом не визначається нижньою межею втрат населення і якомога більшою цифрою, що вже само собою переводить цю трагедію у певний вид змагання за «просування» більш вражаючої статистики. Набагато важливішим і правильнішим є прояснення аргументів, намірів та дій його організаторів. Цілком очевидно, що вони мали на меті усвідомлено упокорити голодом переважно селянську країну, що фактично вилилося в другу громадянську війну між більшовиками та селом, у якій останні здобули перемогу за допомогою голоду, показавши, що будь-які спроби опору підлягають безжальному придушенню.

Селян змусили до смиренності. Відряджений на хлібозаготівлі В. Кравченко, «побачив, як люди повільно вмирають на самоті, вмирають жахливо, без виправдання жертви якоюсь гідною справою. Вони опинились у пастці, їх залишили помирати з голоду, кожного у своїй хаті, через політичне рішення, що приймалося у далекій столиці за столами для засідань і бенкетів. Не було навіть втіхи, що неминуче настане позбавлення від цього жахіття...

Наймоторшніше було бачити маленьких дітей із руками скелетів, з роздутими, як кулі животами. Голод стер усі дитячі риси з облич, перетворивши їх на катованих потвор; лише в очах жевріла згадка про дитинство. Повсюди ми бачили чоловіків і жінок, які лежали розпростерті, зі спухлими обличчями та животами, з очима без жодного виразу.

Ми постукали біля дверей однієї з хат. Відповіді не було. Потім ще раз постукали. Зі страхом я штовхнув двері, і ми зайшли через вузькі сіни в однокімнатну хату. Спершу мої очі зупинилися на лампадці над широким ліжком, потім на тілі жінки середнього віку, яка лежала у чистій вишитій українській сорочці з руками, схрещеними на грудях. У ногах ліжка стояла бабуся і біля неї двоє дітей — хлопчик десь одинадцяти років та дівчинка десяти. Діти тихо плакали, повторюючи жалібне селянське голосіння: «Ой, мамо, матусю дорогенька». Я подивився навколо, і мій погляд наштовхнувся на опухле інертне тіло чоловіка на печі.

Кошмарність сцени була не в мертвому тілі на ліжку, а в стані живих свідків. Ноги старої жінки набрякли до неймовірного розміру, чоловік і діти були явно на останній стадії виснаження. Я швидко вийшов, соромлячись свого поспіху.

У сусідній хаті ми побачили сорокарічного чоловіка з опухлим обличчям, який сидів на лаві і лагодив черевик. Хлопчик акуратного вигляду, схожий на скелет, читав книжку, а жінка, шкіра та кістки, поралася біля пічки.

— Що ти вариш, Наталко? — спитав її Чадай.

— Ти знаєш, що я варю, — відповіла вона, і в її голосі відчувалась вбивча лють.

— Чадай потягнув мене за рукав, і ми вийшли.

— Чому вона так розсердилася?

— Бо, ну... Мені соромно вам казати, Вікторе Андрійовичу... Вона варить кінський гній з бур'яном.

Моїм першим імпульсом було повернутися і зупинити її, але Чадай утримав мене.

— Не робіть цього, прошу вас. Ви не знаєте, що відчувають голодні люди. Вона може вас убити з розпачу, якщо забере в неї цей горщик»⁴⁹⁹.

Саме з того моменту Україна була перетворена на радянську територію та повністю інтегрована в СРСР. Перед цим поплічники Сталіна виконали «необхідну роботу» щодо української інтелектуальної еліти з

метою поставити її на коліна, а незгодних — знищити. Весною 1930 р. розпочався «постановний» процес над членами «Спілки визволення України» (СВУ). На лаві підсудних опинилося 45 осіб, серед яких — два академіки Всеукраїнської академії наук (ВУАН), 15 професорів вузів, два студенти, один директор середньої школи, 10 учителів, один теолог, один священник, три письменники, п'ять редакторів, два кооператори, два юристи та один бібліотекар. Із 45 осіб 31 колись входила до різних українських партій, один був прем'єр-міністром, два — міністрами уряду УНР, шестеро — членами Центральної Ради. Їх засудили до різних термінів ув'язнення, але доля цих людей після звільнення склалася трагічно. Більшість їх у 1937–1938 роках знову було засуджено до тривалих термінів ув'язнення. Того ж 1930 р. заарештували ще 700 осіб у зв'язку зі справою СВУ. А загалом, за деякими даними, під час та після судового процесу у справі цієї організації було репресовано понад 70 тис. осіб⁵⁰⁰.

За допомогою штучно створеного голоду було не тільки завершено побудову централізованої політичної, соціальної та економічної піраміди, а й створено «нову людину»: «Ця людина була пасивною, покійно виконувала найабсурдніші розпорядження начальства, погоджувалася працювати за найнижчу плату або й зовсім без неї, не любила й не цінувала свою працю, боялася несподіванок, не дотримувалася, якщо могла, законів, вважала крадіжку природною формою перерозподілу власності, поваги до себе самої не відчувала. Природні етичні властивості: гуманізм, співчуття, любов до ближнього, почуття власної гідності, родинні емоції були ослаблені або придушені страхом і голодом. При цьому, така людина сама брала участь у офіційних заходах, вважала їх правильними і не усвідомлювала розбіжності між пропагандистськими гаслами і реальним станом речей: називала виборами одноголосне голосування за одного кандидата, злидні — процвітанню тощо»⁵⁰¹.

Професор П. Сорокін, який заснував у Гарварді кафедру соціології, розглянув у свій час наслідки впливу голоду на людину на величезно-

му історичному матеріалі. У книзі «Голод як фактор», написаній у 1918–1921 рр. в Росії і виданій уперше 1975 р. у США, він показав, що голодування відбивається на всій фізіології людини, передусім на її розумовій та психічній діяльності. Відбувається деформація душевного життя особистості, слабшає пам'ять, виникають труднощі концентрації, зростає залежність мислення від зовнішніх впливів, збільшується кількість душевних розладів, відбувається руйнація особистості, випадіння із життя. Відповідно до спостережень ученого, під впливом голоду відбувається зміна традиційних норм поведінки, перестають працювати умовні рефлекси, вироблені в соціальних відносинах. Одні люди в результаті голодування слабшають, згасають, покійно підкоряються, інші демонструють протилежні прояви психологічних та емоційних змін — жорстокість або, ще сильніше, «озвіріння». Голод, як правило, розпочинає визначати дії людини, послаблюючи навіть почуття самозбереження, любов до батьків та дітей. Віруючі відмовляються від релігійних заборон на їжу. Падає рівень поваги до приватної власності (зростає злочинність), послаблюється груповий самозахист, зникають дружні зв'язки, зростає егоїзм та зникає людяність⁵⁰².

За великим рахунком, створена на початку 30-х років у СРСР атмосфера уможливила великий терор, що остаточно перетворив країну на тоталітарну державу. Заслужений професор російської літератури в університеті Гетеборгу Магнус Юнгрєн констатує: в рецензіях на книгу Енн Епплбоум «Червоний голод. Війна Сталіна з Україною»⁵⁰³ (на цю тему писали В. Гроссман, Р. Конквест та інші⁵⁰⁴), що ми (мається на увазі Захід — Авт.) вкрай мало знаємо про те, як у СРСР морили голодом українських та російських селян на початку 30-х. «Я назвав би це частиною більш масштабної проблеми, яку я формулюю так: у минулому столітті Європу часто відвідували привиди двох паралельних геноцидів. Нам треба більше знати про обидва. Ми постійно приходимо до нових одкровень про Голокост. Видається друком безліч праць, різних за жанром, присвячених божевільному злу нацизму. А ось про те, як знищував людей

Сталін, ми чуємо відносно рідко. Хоча жертв сталінізму насправді налічується більше, ніж жертв нацизму»⁵⁰⁵, — стверджує вчений.

Відповідно, він солідаризується з висновками, які вже аксіоматично сприймаються в західних наукових колах, але далеко неоднозначно пострадянським дослідницьким співтовариством: «Схожість між двома тоталітарними режимами, звичайно, є великою, але й відмінності між ними є значними. Один говорив про "расу", інший упирався в "клас". Нацизм передусім прагнув стерти з лиця землі один народ — «до останнього крихітного ембріона у животі єврейської матері». Сталінізм був ірраціональний і атакував усіх: політиків, співробітників служби безпеки, селян, робітників, інтелігенцію, цілі національні меншини. Німеччина організувала унікальний загальнонаціональний процес очищення. Росія ж зачинила двері до архівів. Ми досі не розібралися з минулим, офіційно оголошуючи Сталіна одночасно добром і злом: він знищував людей, але також і захищав країну і здобув перемогу у Великій Вітчизняній війні»⁵⁰⁶. Й. Бродський якимось точно зауважив, що Сталін будував, щоб убивати, і вбивав, щоб будувати⁵⁰⁷. Страшна за своєю витонченістю логіка, що полагала в абсолютизації радянським режимом політичних цілей та лєнінсько-сталінських установок як найвищої істини у практиці насильницького перетворення дійсності.

Сталінські апологети, незважаючи на велику кількість доведеної та доступної нині інформації про страшні наслідки заклання селян на голод, наполегливо продовжують доводити, що масштаби його перебільшені, що Сталін, мовляв – нібито не знав про них, а коли отримав відповідну інформацію, то розпорядився про надання голодуючим регіонам необхідної допомоги. Проте подібні твердження не витримують критики. Він усе знав і навмисно проводив лінію на радянізацію за допомогою голоду. Знав, у тому числі й від своєї дружини — Н. Алілуєвої. З 1929 р. вона навчалася у Промакадемії на факультеті текстильної промисловості (була однокурсницею Хрущова, познайомила його з чоловіком). Студенти з

України, мобілізовані на колективізацію, розповіли їй про масові розстріли та висилку селян, про жорстокий голод, про тисячі осиротілих дітей, що блукають країною і живуть жебракуванням. Думаючи, що Сталін не знає всієї правди про те, що діється в державі, вона розповіла йому та Єнукідзе, що говорять в інституті. Сталін уникнув розмови на ці теми, дорікнувши дружині, що вона «збирає троцькістські плітки». Тим часом двоє студентів, повернувшись з України, повідомили їй, що в районах, особливо тяжко вражених голодом, наявні випадки людожерства, і що вони особисто брали участь в арешті двох братів, у яких знайшли шматки людського м'яса, призначені для продажу. Алілуєва, вражена цим жахом, переповіла цю розмову Сталіну та начальнику його особистої охорони Паукеру. Сталін вирішив покласти край ворожим вилазкам у власному домі. Накинувшись на дружину з матюками, він заявив їй, що більше вона в інститут не повернеться, Паукеру наказав дізнатися, хто ці два студенти, і заарештувати їх. Із цього випадку Сталін зробив загальний «орґвисновок»: він наказав ОГПУ та комісії партійного контролю розпочати у всіх інститутах та технікумах люту чистку, звертаючи особливу увагу на тих студентів, хто був мобілізований на проведення колективізації⁵⁰⁸.

І тільки в розпал терору в 1937–1938 рр., Сталін, як пише вже згаданий нами генерал ОГПУ–НКВС А. Орлов, зважився визнати багато речей, які наполегливо заперечував. З метою пояснити народним масам, що в усіх труднощах та стражданнях слід звинувачувати не уряд, а вождів опозиції. При цьому Сталін вважав, що маси можуть і не повірити цій дивній версії, якщо вона виходитиме від нього. А от якщо колишні керівники самі зізнаються на суді та розмалюють у всіх подробицях, як вони навмисне псували колосальні запаси продовольства, губили худобу та дезорганізували промисловість і торгівлю, тоді все виглядатиме по-іншому. Завдання розповісти на суді про шкідництво опозиціонерів у галузі сільського господарства було покладено на двох обвинувачених — М. Чернова та В. Шаранговича. Сталін зробив свій вибір на цій парі зов-

сім не випадково. Обидва залишили по собі моторошну пам'ять — перший в Україні, другий у Білорусії. Чернов був наркомом землеробства і, дотримуючись сталінських вказівок, проводив в Україні люту колективізацію, не зупиняючись перед насильством та жорстокістю. Другий — Шарангович — був секретарем білоруського ЦК партії та тими ж самими терористичними прийомами колективізував білоруське село.

Сталінський трюк полягав у тому, щоб випустити на процес обвинуваченими своїх високопоставлених сановників, які проводили на селі саме його політику насильницької колективізації; наказати їм, щоб вони заявили перед судом, що насправді вони були таємними агентами Бухаріна та Рикова і лютували на українській та білоруській землі, виконуючи бухарінсько-риковську інструкцію. А дана ця інструкція була виключно для того, щоби викликати невдоволення селян сталінським режимом. Зокрема, на процесі Чернов зізнавався, що він та його спільники за змовою «намагалися неправильно планувати посівні площі, щоб зменшити в країні кількість орних земель і одночасно викликати невдоволення селянства... псувати трактори та комбайни, заражати хвороботворними бактеріями елеватори та комори...»⁵⁰⁹.

Свою єзуїтську витонченість Сталін продемонструє і в тому, що 1936 року, коли країна все ще відходила від голоду, накаже наркомун торгівлі та харчової промисловості А. Мікояну створити «Книгу про смачну та здорову їжу». Цей значний за обсягом кухарсько-пропагандистський гібрид першим розповів про комуністичну кухню і став одним із найбільших бестселерів у світі: всього продали понад вісім мільйонів його примірників. На першій сторінці великим шрифтом було вміщено вступне слово Сталіна, в якому, зокрема, йшлося, що «характерна особливість нашої революції полягає в тому, що вона дала народу не лише свободу та матеріальні блага, а й можливість заможного та культурного життя»⁵¹⁰. Концепція добробуту в книзі асоціювалася із «достатком» їжі. «Достаток» не тільки дав назву її першому розділу, а й відобразився в чотирьох сот-

нях рецептів і у фотографіях химерних делікатесів. «Книга про смачну та здорову їжу» була спробою пропаганди ознаменувати зміни, що відбуваються в СРСР: скасування продовольчих карток і закінчення голоду, який неодноразово вражав країну, а особливо на початку 1930-х рр., коли через політику влади забрав життя понад 4 млн осіб лише в УСРР.

Значною мірою саме через це сучасна Україна все ще не вийшла з постгеноцидного стану, лещат страху голоду та невпевненості у майбутньому. Передусім, пам'ять тих, кому судилося спізнати Голодомор, повертає їх на схилі літ перш за все до тих страшних років, що, своєю чергою, вже на генетичному рівні передається наступним поколінням. Синдром голоду назавжди оселився у тих, хто пережив 1932–1933 рр., а голод 1946 р. додатково посилив його імпульси. Дивлячись на гостинність українців, коли, незважаючи на мізерні статки багатьох із них, навіть у їхньому нинішньому житті, вони роблять усе, щоб щедро накрити стіл, нагодувати та напоїти гостей, мало хто замислюється — адже це з того голодного періоду: привітавши людину всім, що є, навіть останнім, означало дати їй шанс на життя. Багато в чому звідси й інше: лояльна слухняність, але й традиційна така ж зневіра у владу та авторитети, що автоматично екстраполюється і на державу. Чи то на СРСР, чи навіть на незалежну Україну.

Показово, що хоча британський репортер Гарет Джонс першим розповів у західних ЗМІ правду про Великий голод в Україні, і якого за тексти про «комуністичний рай» цькували «підготовані» Москвою його «побратими по перу», а через кілька років він пішов із життя за загадкових обставин, західні політики ігнорували повідомлення на цю тему. Рузвельт занепокоєно стежив, що відбувається у Німеччині, і боявся експансії Японії. Йому потрібна була сталінська прихильність⁵¹¹.

Стурбовані подіями у Німеччині, європейці виходили з того, що зупинити Гітлера може лише союз зі Сталіним. Британське Міністерство закордонних справ у відповідь на депутатський запит Волдрона Смітєрса

від Консервативної партії пояснювало: «Насправді, звичайно, ми маємо достатньо інформації щодо обставин голоду, який панує на півдні Росії... І ми не зобов'язані надавати їй публічності. Відверто кажучи, ми не хочемо її оприлюднити, оскільки це розлютить радянський уряд, і наші стосунки з ним стануть упередженими». Далі у відповіді вказувалося, що дуже детальну інформацію про голод також мають поляки, але вони не розголошують її, оскільки їх зупиняє договір із СРСР про ненапад⁵¹².

Аналізуючи болючі витоки радянської історії 1930-х рр., вчені традиційно звертають увагу на практику тодішньої партійно-радянської еліти, яка багато в чому все ще вибудовувалась на досвіді підпільної діяльності та громадянської війни, а отже — на чорно-білому сприйнятті миру, догматизмі, войовничості, відмові від компромісів, звалюванні всіх проблем на внутрішніх і зовнішніх ворогів. Тоді як модернізація вже сама собою породжувала нові сили та нові настрої навіть у тих соціальних верствах, які через жорстокі за своїм характером перетворення пройшли процес розшарування та занепаду. Вони підтверджували той безперечний історичний факт, що навіть у реакційні та застійні періоди існують демократичний потенціал, видимі та підступні суспільні процеси, складається нова самосвідомість у різних верствах населення за зовнішньої демонстрації ними «гарної поведінки». Спільно з апатією, відчуженням і фрагментацією настроїв радянське суспільство на той час перетворилося, за визначенням французького історика М. Левіна, на «суспільство сипучих пісків». Щоб стабілізувати його та попередити подальше падіння підтримки радянської влади, Сталін вдався до політики поміркованості. Цей час іноді називають сталінською відлигою⁵¹³. Колективізація була переважно завершена, до того ж урожай 1934 р. виявився непоганим, привид голоду відступив. Гарячка першої п'ятирічки потроху видихалася, господарські плани стали реалістичнішими, держбюджет удалося збалансувати. Показові судові процеси тривали, але переможувалися акціями щодо насадження масового ентузіазму.

Професорка російської історії в Університеті Північного Техасу О. Великанова докладно аналізує цей період — від XVII з'їзду ВКП(б) на початку 1934 р. до ухвалення нової конституції СРСР 1936-го — у книзі «Конституція 1936 року та масова політична культура сталінізму»⁵¹⁴. Звернувши увагу на пом'якшення жорсткого курсу в економічному житті, в репресіях і політичних поступках, що знайшли своє відображення у знаменитому сталінському гаслі «Жити стало краще, жити стало веселіше!», вона одночасно показує, що майже всі поступки були половинчастими, умовними або ж вимушеними, щоб виправити наслідки колишньої політики⁵¹⁵. Особливе місце у них відводилося молодому поколінню. Саме у грудні 1935 р. на всесоюзних зборах комбайнерів Сталін заявив: «Син за батька не відповідає», що звучало як скасування раніше незворотної соціальної стигми і вселяло надію у багатьох дітей репресованих або ж у батьків, яких розлучили з дітьми. Такий поворот мав стратегічний характер. По-перше, «покоління, чие життя розпочалося після революції і що становить 46 відсотків населення, сприймалося сталіністами як нова порода людей, не заплямованих буржуазним минулим, і як резерв лояльності»⁵¹⁶. Який, зауважимо, через вік не встиг пройти через цикли ошуканих надій. По-друге, цей поворот мав на меті вкотре розколоти населення, протиставити нове покоління професіоналів старим фахівцям, які здобули освіту за царського режиму. Насправді ж, «розрив між старшим і молодшим поколіннями, що штучно збільшився, сприяв розколу сталінського суспільства і соціальної напруженості»⁵¹⁷.

Більшість істориків інтерпретують ці та інші політичні корективи як частину плану відновлення соціальної стабільності всередині країни та позитивного іміджу СРСР за її межами, а також балансу сил у вищих ешелонах влади⁵¹⁸. Важливим же відкриттям дослідження О. Великанової став доказ, що Сталін та його соратники були щиро впевнені у 1936 р.: соціалізм переміг, вороги «вичищені» або перевиховані, суспільство успішно трансформується в «єдиний радянський народ». Тож зайвий тиск

не на часі. Зокрема, ще 1933 р. інструкція ЦК і РНК орієнтувала те що, що «внаслідок наших успіхів у селі [розгромі класових ворогів] настав момент, коли ми вже не потребуємо масових репресій»⁵¹⁹.

Це й стало ідеологічним мотивом нової Конституції. А політична її мета полягала у переході до вільних загальних виборів як необхідного засобу налагодження ефективного управління державою. В опублікованому у червні 1936 р. для громадського обговорення проекті Конституції оголошувалося, що СРСР рухається до неантагоністичного соціалістичного суспільства, а тому знімаються обмеження на право голосу і вводяться загальне виборче право, таємне голосування, розподіл влади, відкритий судовий процес та право обвинувачених на захист. Проголошуються свобода преси, зборів та недоторканність особистості, житла та листування.

У зв'язку з колишньою прихильністю більшовиків до класової боротьби цей демократичний імпульс став несподіваним для суспільства поворотом у офіційній партійній лінії, що спричинив різні коментарі у межах санкціонованої державою загальнонаціональної дискусії. Обговорення проекту на зборах та в пресі організували партійні комітети і ради. Тому до останнього часу історики слушно вважали відгуки населення на документ результатом маніпулювання і тиску. Але «навіть офіційні органи» повідомляли ЦК партії про критичні висловлювання та невдоволення населення колгоспами, злиднями, голодом у селі, свавіллям на місцях. «Мої джерела, — пише О. Великанова, — також включали неорганізовані реакції: спонтанні листи громадян до влади та в газети, особисті листи, таємно розконвертовані НКВС. Усе це дозволяє скласти картину громадської думки 1936 року, коли соціологія перебувала ще у своєму зародковому стані»⁵²⁰.

Таким чином, окрім запрограмованого схвалення, обговорення показало високий рівень невдоволення населення. Найбільше люди ненавиділи колгоспи — багато селян чекали, що після ухвалення Конституції їх, нарешті, розпустять. А вони ж, ці люди, становили понад дві тре-

тини тогочасного населення, однак були позбавлені не лише соціальних гарантій (держава розпочала виплачувати пенсії колгоспникам лише з 1964 р., а видавати паспорти лише з 1974 р.), але не мали й права залишати колгосп без довідки із сільради. Фактично, село дістало новий варіант кріпосного права. Як і раніше, радянських людей роз'єднували травми громадянської війни та ідеологія класової боротьби. Своєю чергою, розкол у суспільстві підживлював політичну культуру репресій і тотальне доносництво — суперництво, недовіру та заздрість різних верств: колгоспники проти робітників та одноосібників, робітники проти «понаїхавших селяків» та стахановців, атеїсти та місцеві активісти проти священиків, безпартійні проти членів партії тощо⁵²¹.

Кампанія «всенародного обговорення», що мала своєю метою не так корекцію тексту проекту Конституції (всього 43 поправки із 4300 запропонованих були внесені в остаточний її варіант), як з'ясування суспільних настроїв, показала диктатору «по-перше, масове невдоволення колгоспами та бідністю. По-друге, сперечаючись із Конституцією, багато громадян вказували на велику кількість ворогів і стійкість антирадянських настроїв»⁵²².

Із цього Сталін робить висновок, що оголошене в Конституції суспільне примирення виявилось передчасним. У його очах, вважають науковці, суспільство не пройшло тесту на радянськість. Всенародне обговорення і потім перепис населення у січні 1937 р. показали йому, що народ не зміг достатньою мірою радянізуватися, що суспільство не вписується в ідеологічний шаблон «єдиного радянського народу», складеного з «нових людей», «не навчилося жити за приписом зверху, але залишилося релігійним, розділеним, некерованим, патріархальним і гальмувало наступ соціалізму»⁵²³. Тому до лютого 1937 р. Сталін вирішив, що припинити боротьбу рано, країні необхідна масова та остаточна чистка. «Цей висновок дозволяє пояснити, — резюмує О. Великанова, — чому від демократичної Конституції та чисток еліт Сталін повернув до масових репресій проти населення, а Конституція стала порожнім папірцем»⁵²⁴.

Звичайно, запропонований аналіз не виключає інших факторів, які вчені відносять до причин Великого терору. А сталінський сподвижник В. Молотов пояснює його винятково велінням обстановки того часу: «1937-й був необхідний. Якщо врахувати, що ми після революції рубали праворуч-ліворуч, здобули перемогу, але залишки ворогів різних напрямків існували, і перед загрозою фашистської агресії вони могли об'єднатися. Ми зобов'язані тридцять сьомому рокові тим, що в нас під час війни не було «п'ятої колони»⁵²⁵.

Суперечлива констатація, але про це у наступних розділах книги.

Привертає увагу та обставина, що «повернення» Сталіна в сучасний російський громадський дискурс супроводжується зростанням публікацій, які якщо навмисне не відбілюють, то виправдовують його дії аж до спростування «чорного міфу» 1937 р., що став «наріжним каменем антисталінізму». Так, стверджують їхні автори, «велике очищення» було хоч і болючим, але вимушеним і абсолютно необхідним заходом. І основний удар прийшовся не по простому народу, а по партійних чиновниках і самозваній еліті, що зажерлася⁵²⁶. Зокрема, Ю. Ємельянов у книзі «Розгадка 1937 року. Репресії: міфи та факти» наполягає на необхідності враховувати такі фактори: «Міфи 1937 року трактують історію у відриві від реального історичного контексту. Вони ігнорують попередні події, які вплинули на розвиток подій 1937-1938 років, такі як дореволюційна історія Росії, Жовтнева революція, Громадянська війна, колективізація. Вони замовчують про події 1937 року за межами СРСР (наростання фашизації та загрози світової війни, що проявилися під час громадянської війни в Іспанії та китайсько-японської війни), які багато в чому впливали на політичне життя в СРСР.

Крім спотворення реальної вітчизняної історії, міфи про 1937-й сприяли насадженню невірних уявлень про те, як твориться історія. Ці міфи ігнорують роль класів і соціальних верств, політичних рухів, партій та угруповань, процесів, що відбуваються всередині цих суспільних сил. Міфи відводять народу, суспільству, класам, політичним рухам, партіям

пасивну чи нікчемну роль, безмірно перебільшуючи роль окремих осіб. Водночас міфи запліщують очі на суперечливу роль суспільних сил в історії. Вони не дозволяють зрозуміти, що значні суспільні сили, а часом і більшість народу можуть грати не тільки героїчну, самовіддану і творчу роль, але й корисливу і мстиво-руйнівну. У цих міфах народ та його окремі класи, соціальні верстви (передусім, інтелігенція) та окремі етнокультурні групи оточені ореолом мучеництва, а Сталін та інші керівники Радянського Союзу — демонізовані»⁵²⁷.

Якщо слідувати логіці автора роботи, у тому, що відбувалося, слід звинувачувати передусім народ. І не помічати того, що терор був неосязною складовою комуністичної диктатури. Перші 17 років радянської влади він виявлявся у низці чисток і послаблень: наприклад, після замаху на Леніна наприкінці літа і восени 1918 р. режим лютував, а коли перемога над Колчаком і Денікіним майже не викликала сумнівів, більшовики пішли на безпрецедентний крок і навіть скасували страту. Проте навіть у період відносного ослаблення режиму люди перебували під постійним тиском влади: для страти вистачало адміністративного припису, а з країни висилали без суду. Відрізок з 1929 по 1934 р. був своєрідною репетицією роботи репресивної машини на повних оборотах. Показовим у цьому плані став уже згадуваний діалог між Ненсі Астор, першою жінкою-депутаткою Палати громад і Сталіним 1931 року:

- Як довго ви ще збираєтесь убивати людей?
- Доти, поки це буде необхідно⁵²⁸.

Незважаючи на таке «необхідно», російська письменниця та журналістка Є. Пруднікова, автор багатьох книг на радянську історичну тематику, спеціально присвятила одну з них збиранню та узагальненню доказів, що репресії 1937 р. представлені неправомірно в історії та масовій свідомості як «сталінські». Через основного путівника на той час, яким була доповідь М. Хрущова на XX з'їзді КПРС. Того, хто відзначився спочатку в Москві у передвоєнні роки, а потім в Україні в післявоєнні,

надто вже, мабуть, рішучим очищенням партійних організацій від «переродженців» і «шкідницьких елементів».

Вона наполягає на тому, що «козирний туз хрущовської доповіді — розповідь, що хапає за душу, про колосальні необґрунтовані репресії, в ході яких за вказівкою лиходія Сталіна невинних людей катували, розстрілювали без суду. Пізніше офіційні та «демократичні» історики та журналісти, «у пошуках собі честі, а князю слави», довели їхню кількість до десятків мільйонів, а радянська людина, яка звикла довіряти друкованому слову та вченому ступеню, не жуючи і не сумніваючись, усе це проковтнула. ...Були репресії, були — та ще й які! Набагато більші, аніж говорив Хрущов. — І за кількістю жертв, і за жорстокістю, і за цинізмом. От тільки це були зовсім інші репресії, і проходили вони зовсім в іншому суспільстві, ніж прийнято думати. Але вони справді є ключем до всього, оскільки парадоксальні і у своїй, що примарилася, неможливості не лізуть у жодні ворота. Ну, не могли вони бути такими на той час!»⁵²⁹.

Але ж були!

Професор Берлінського Вільного університету Клаус Хессе, який багато років вивчав нацистську та сталінську державні системи, переконаний, що всі книги про масові репресії — це навмисна фальсифікація історії соціалізму. Доказом чого для нього, зокрема, є «перебільшені цифри» засуджених і розстріляних, вони «краще... лягають у схему антикомуністичного цькування»⁵³⁰. Для її «розвінчування» автор вдається до такої порівняльної статистики: відмінності у співвідношенні кількості заарештованих від загальної кількості населення країни у США 2001 р. (0,686 %) і в СРСР в роки найжорстокіших внутрішніх протиріч (1940 = 0,85 %; 1953 = 1,31 %) і під час війни не такі вже й суттєві, як це пропагується в даний час; кількість заарештованих на 100 000 населення СРСР була: у 1934 р. — 263; 1939 р. — 862; у 1950 р. — 1146. Згідно з актуальними даними, у 2005–2009 роках у Росії ця кількість дорівнювала 713, в Білорусі — 426, в Україні — 356, у Казахстані — 348, в Естонії — 333, у Латвії —

292 та у Литві — 240 заарештованих. І на чолі цієї статистики стоять США — 751 заарештований на 100 000 населення. На піку «перебудови», 1987 р., у СРСР було заарештовано 1 300 000 осіб (0,48 % населення)⁵³¹.

Доводячи, що під час перших п'ятирічок у Радянському Союзі було заарештовано чи відправлено у трудові табори та колонії не більше людей, ніж зараз у США, К. Хессе, на жаль, не обтяжує себе порівняльною статистикою щодо страчених та померлих у місцях позбавлення волі. А це наводить на думку про перекручування ним фактів та вибіркові маніпуляції.

Згідно з формулою історика Є. Добренка, «сталінізм — це громадянська війна, яка прийняла певні інституційні межі. Тобто Сталін збудував систему, в якій громадянська війна була формою існування. Тому що ГУЛАГ — це форма громадянської війни... Три покоління людей жили у стані насильства та терору. Якого лідера могла мати така країна? Сталін не був чортом із табакерки, він був логічним, закономірним продуктом цієї перманентної війни»⁵³². На думку вченого, особисті комплекси тоталітарних правителів впливають на національний порядок денний: «якщо він злісний, як Сталін, то цей ресентимент, ця ненависть матиме високий градус. У менш злісного, як Брежнев, буде інший тип репресивного режиму. Але всі режими мають свою внутрішню програму та певну логіку. З тюльпана не виросте хризантема: Сталін не міг ініціювати відлигу, Брежнев не міг розпочати перебудову. Візьміть радянську історію. Що ви отримали на 20-му році радянської влади? 1937 рік. Китайська революція перемогла 1949 року. Що було через 20 років – 1969 року? Культурна революція»⁵³³. Є. Добренко робить на цій підставі цікавий, але небезспірний висновок, що «тоталітарні режими на 20-му році за логікою свого розвитку (це пов'язано з певною зміною поколінь) підходять до якихось репресивних стадій»⁵³⁴.

Масштаби державної практики насильства у 1917-му та під час громадянської війни не йдуть у жодне порівняння з кінцем 1920-х та 1930-ми роками. Британська історикиня К. Меррідейл (спеціалізується по

Росії, написала зокрема такі книги: «Московська політика і піднесення Сталіна» (1990), «Ніч каменю: смерть і пам'ять у Росії ХХ століття» (2001), «Війна Івана: життя і смерть у Червоній армії, 1939–1945» (2006), «Червона фортеця: історія та ілюзія в Кремлі» (2013); «Ленін у потязі» (2016), російською мовою вийшла 2021 р.) вважає, що «насправді саме тоді й відбулася справжня революція»⁵³⁵. Однак посилання на те, що кожна революція пожирає своїх дітей, маючи на увазі і насильство щодо більшовиків, а також видатних діячів радянської влади, буде дещо спрощеним поясненням репресій. Вони були одним із ключових інструментів примусу до прийняття масами політики радянської влади, її утримання та зміцнення, реалізації ідеологічної доктрини більшовицької партії, освіти та збереження власне СРСР.

Енн Епплбаум якраз і звертає увагу на те, що свою відому форму ГУЛАГ набув майже відразу після революції 1917 р., ставши невід'ємною частиною радянської системи⁵³⁶. Навіть у 1980-ті роки Р. Рейган та М. Горбачов усе ще обговорювали табірну тему. І лише 1987 р. СРСР розпочав повну ліквідацію радянських таборів для політв'язнів. Хоча частковий демонтаж їхньої системи мав місце після смерті Сталіна. Але від цього не поменшало спорідненості між радянськими та нацистськими таборами.

Масштаб репресій вражає своєю нелюдністю: з 1918 по 1953 рр. було заарештовано 7 218 701 особу, засуджено — 6 645 623, у тому числі за «контрреволюційні злочини» — 3 905 738, засуджено до вищої міри покарання — 862 513 осіб. Причому під час Великого терору (з 5 серпня 1937-го по 17 листопада 1938 р.) було винищено 720 тис. засуджених, зокрема 100 тис. працівників партійних органів, комсомольців і комуністів, із 1,6 млн засуджених.

Для порівняння: у Російській імперії з 1825 по 1905 рр. з політичних злочинів було винесено 625 смертних вироків, у тому числі лише 191 виконано, а в роки революції — 1905–1910 гг. — 5735 смертних вироків з політичних злочинів, враховуючи вирокі військово-польових судів, з яких

виконано 3741 вирок⁵³⁷. Тоді як у книзі А. Сульдїна «1937. Великий терор. Хроніка одного року», створеної на основі унікальних архівних матеріалів, день за днем простежується робота механізму терору, жертвами якого незабаром стануть і обвинувачі, зазначається, що, за найобережнішими оцінками, вже у січні 1937 р. у в'язницях та таборах перебувало 5 млн людей. Між січнем 1937 та груднем 1938 р. було заарештовано близько 7 млн осіб, розстріляно близько 1 млн, померло в ув'язненні майже 2 млн осіб⁵³⁸.

У «показнику» (за 1918–1953 рр.) немає відомостей щодо військових операцій — Кронштадтське та Тамбовське повстання, а також у Катинській справі та про ув'язнених, розстріляних 1941 р. при передислокації в'язниць із прифронтових областей⁵³⁹. Згідно з офіційними даними, лише з 78 місць ув'язнення України 1941 р. всього було евакуйовано 45 569 осіб, розстріляно у в'язницях — 8789, убито при спробі втечі — 48, розстріляно конвоєм у дорозі — 55, залишено німцям — 3536 ув'язнених⁵⁴⁰. А за підрахунками істориків В. Барана та В. Токарського, за перші два тижні після початку війни у в'язницях лише Західної України розстріляли понад 21 тис. ув'язнених⁵⁴¹.

Найвища кількість ув'язнених за всю радянську історію була зафіксована на 1 січня 1950 р. — 2 760 095 осіб, з них — 1 416 300 у таборах, 1 145 051 — у колоніях та 198 744 — у в'язницях⁵⁴². Хрущов «розвинув» цю страшну статистику, стверджуючи у своїх мемуарах, що на момент смерті Сталіна у таборах було близько 10 млн осіб. Хоча з доповідей йому МВС СРСР знав, принаймні, мав знати реальну цифру ув'язнених.

У книзі «Коротка історія ГУЛАГу» наводиться «статистика» людських трагедій у ширших хронологічних рамках — з початку ХХ століття, покликаючи показати ставлення саме радянської держави до людини як до витратного матеріалу.

Якщо в царській Росії за останні роки її існування (1900–1913 рр.) було притягнуто до судової відповідальності менше 2 млн осіб (приблизно 1,3 % середньорічної чисельності населення), то за час сталінсько-радянського режиму (1930–1955 рр.) — близько 40 млн. (тобто майже 20 %),

у тому числі до позбавлення волі — не менше 17 млн осіб (понад 8 %, або майже кожен десятий мешканець країни!). І це без урахування так званих позасудових та адміністративних репресій.

Кількість репресованих за «політичні» злочини (проти особи государя; бунт, зрада, повстання, страйки тощо) за часів царського режиму досягла максимального рівня 1912 р., коли вона склала 22 764 особи (менше 0,05 % дорослого населення імперії). У радянську епоху сплеск чисельності репресованих за «контрреволюційні злочини» припадає на 1937 р. — 936 750 людей, а всього за 1921–1955 гг. за цими «підставами» — щонайменше 7 млн людей (чи майже 6-8 % усього дієздатного населення).

Кількість смертних вироків у царській Росії за період з 1901 по 1912 рік становила, за різними даними, від 4191 до 8000 (тобто від 0,2 до 0,4 % до загальної кількості судових вердиктів). Сталінсько-радянська «юриспруденція» і тут «поза конкуренцією»: понад мільйон «розстрільних» вироків за 1921–1955 гг. (2,5 % до загальної чисельності), а до репресованих «за контрреволюційні злочини» — не менше 15 %⁵⁴³.

1912 р. у царських в'язницях та на каторзі знаходилося менше 185 тис. осіб (або близько 120 на 100 тис. населення). За радянських часів бачимо таку картину: 1924 р. — приблизно 200 тис. ув'язнених (130 на 100 тис. населення); 1934 р. — 750 тис. (понад 440); 1941 р. — 2 млн 300 тис. (близько 1200); 1951 — понад 2 млн 500 тис. ув'язнених (понад 1250 на 100 тис. населення). Чисельність ув'язнених за 40 років (з 1912 по 1951 р.) в абсолютному вираженні зросла більше, ніж у 13 разів, а за відносним показником — майже у 10 разів. Якщо ж додати до радянських показників кількість тих, що містяться в спецпоселеннях і перебували в інших «місцях обов'язкового проживання», тобто в умовах несвободи, тоді, вважають автори згаданої книги, всі наведені співвідношення доведеться як мінімум подвоїти. Усе це — безпрецедентні явища у світовій соціальній історії, виключаючи, можливо, лише періоди східних деспотій і рабовласництва⁵⁴⁴.

Інші дослідники вважають, що у процесі індустріалізації, голоду, війни, арештів і страт країна втратила близько 30 млн людей, а, за деякими західними оцінками — удвічі більше. Нагадуючи при цьому, що тільки через Головне управління виправно-трудоових таборів (ГУЛАГ), у віданні якого з 1930 до 1956 рр. знаходилася вся система таборів і колоній в СРСР і яке включало близько 200 великих територіальних підрозділів, а також багато дрібніших, за 26 років пройшли 20 млн. осіб. Щонайменше мільйон із них померли в ув'язненні⁵⁴⁵. У 1988 р. Р. Медведєв опублікував своє бачення жертв сталінізму (з 1927 по 1953 р.) — близько 40 млн. чоловік, включаючи розкуркулених, депортованих, померлих із голоду 1933 р.⁵⁴⁶ А оскільки час публікації співпав із періодом широкої гласності, вказана цифра міцно відклалася у масовій свідомості.

У літературі також зустрічаються твердження, що з часу Жовтневого перевороту і до смерті Сталіна від 34 до 58 млн осіб, тобто від чверті до третини громадян СРСР, померли «не своєю смертю». Всі інші країни світу, разом узяті, за дві світові війни втратили менше. Але це лише прямі втрати. Є непрямі, які, зрозуміло, не менші⁵⁴⁷. Можна припускати, що на підвищення «ставок» щодо кількості жертв вплинула можливість ознайомлення з дослідженнями американських та інших західних радянологів, у яких ішлося про 50-60 млн перерваних життів. Утім, у 1990-х роках теза про кількість жертв радянського режиму зазнала змін у бік їх зменшення — до 20 млн осіб.

А вперше певною мірою повідав Заходу про державний терор у СРСР ще в 1970-х роках О. Солженіцин. 1991 року «Комсомольська правда» опублікувала його інтерв'ю 1976 р. іспанському телебаченню, в якому, зокрема, містився такий епізод: «Професор Курганов опосередковано підрахував, що з 1917 року по 1959 тільки від внутрішньої війни радянського режиму проти свого народу, тобто від знищення його голодом, колективізацією, засланням селян на винищення, в'язницями, таборами, простими розстрілами, — тільки від цього у нас загинуло разом

із нашою громадянською війною 66 мільйонів людей... За його підрахунками, ми втратили у Другій світовій війні від легковажного, від неоковирного її ведення 44 мільйони людей! Отже, загалом ми втратили від соціалістичного ладу — близько 110 мільйонів людей!»⁵⁴⁸.

Як бачимо, в сучасній історіографії оцінки втрат населення СРСР, масштабів та форм репресій суттєво різняться. Крайнощі в них далекі від реальності, про що свідчить узагальнення досвіду розробки цієї проблеми у книзі С. Кропачова та Є. Кринко «Втрати населення СРСР у 1937–1945 рр.: масштаби та форми. Вітчизняна історіографія»⁵⁴⁹. Вона включає колективні узагальнюючі праці, монографії, наукові статті, доповіді та повідомлення, дисертації та автореферати дисертацій, матеріали конференцій, довідкову та енциклопедичну літературу на цю тему. Важливим також є її сприйняття в контексті розвитку сучасної історіографічної ситуації, що відрізняється динамізмом і суперечливістю з властивою їй виробленням нових форм презентації історичних знань, які поки що не отримали відповідного осмислення.

На наш погляд, «вправи», що все ще продовжуються, щодо кількості людських втрат, уже мало мають «доданої вартості», і переводять цю кровоточиву проблему на рівень переважно страшної змагальної статистики. Набагато важливішим є поглиблене вивчення витоків і причин, що породжували такі аномальні явища з гуманістичної точки зору, його наслідків власне для радянського народу та радянської держави. Саме в такому плані привертає увагу колективна праця «Феномен ГУЛАГу. Інтерпретації, порівняння, історичний контекст»⁵⁵⁰ американських і європейських учених, присвячена цьому складному та багатоманітному явищу, яке не можна звести до знаменитого образу архіпелагу як дискретної єдності, відірваної від загального життя країни та суспільства. ГУЛАГ розглядається ними як частина загальнорадянської системи обов'язкової праці, де немає чіткої межі між працею «вільною» та примусовою. Табори виконували не лише політичну та пенітенціарну, а й

економічну функцію, відігравали важливу роль у сталінській програмі модернізації країни, примусово залучаючи до справи комуністичного будівництва робочу силу, кваліфікованих конструкторів, видатних учених. В окремих розділах феномен ГУЛАГу вченими послідовно порівнюється з іншими подібними системами, що існували в різних країнах, у різні епохи: з британськими таборами в колоніальній Індії та Африці, із сибірськими засланнями царського часу, з трудовими таборами у Китаї та Північній Кореї. В результаті ГУЛАГ постає не лише як специфічно радянське явище, а й як частина більш загальної тенденції міжнародного масштабу.

Масовий терор 1937–1938 років — не стихія, як дехто намагається зобразити це сьогодні, не природний катаклізм, передбачити який і запобігти якому нібито неможливо. Це — чітко спланований, продуманий та вчинений злочин влади проти свого народу. І цей злочин спирався на ідеологічні доктрини більшовицького світогляду та, безумовно, на злочинну волю Сталіна. Завданням Сталіна, який розпочав кампанію масового терору, було фізичне знищення своїх політичних супротивників і радянізація управлінської верхівки шляхом заміни старих людей, які мали революційні заслуги, новою інтелігенцією, вирощеною вже в лоні сталінських ідеологічних догм. Соціально-класова чистка в ході «куркульської операції»⁵⁵¹ органічно поєднувалася з «національними операціями» — відсіканням і знищенням усіх елементів, пов'язаних із закордоном. До речі, «національні операції» Великого терору, на думку вчених, все ще потребують більш ґрунтовного свого дослідження, у тому числі щодо їхньої кількості та характеру⁵⁵². Нарешті, метою терору було встановлення повного єдиномислення цілої країни, щоб авторитет і керівна роль Сталіна уже ніким не ставилися під жоден сумнів.

За великим рахунком, під фізичним і моральним пресом державного терору опинилося все населення країни. Хоча були й ті (їхні послідовники є й сьогодні), хто свято вірив, що неминучими стратами сплачено найвищу мету: створення нового суспільства та нової людини. Одні перейнялися законами класової боротьби та необхідністю очищення від

контрреволюційних елементів, інші вважали, що не мають права оцінювати дії влади. А більшість — мовчазно сприймала все, що відбувається, через свій страх. У романі «Уран», що вже згадувався, точно відзначено: «не лише великі ідеї справедливості, а й усезагальний страх був сполучним цементом радянського суспільства»⁵⁵³. Він «спотворював людей; не маючи сил протистояти тюремникам на рівних, ув'язнені спрямовували свою ненависть один проти одного, а услід і проти всього світу, проти всіх, хто не знав, не міг уявити пережитого ними. Табори прищеплювали досвід зла, а будь-яке зло знецінює життя»⁵⁵⁴.

А ось як описує С. Данилевський стан людини, яка зіткнулася з ГПУ, а рахунок таких ішов на мільйони: «Це поєднання трьох букв наводить смертельний страх на будь-якого радянського обивателя. Для нього ці три літери — символ усього найстрашнішого, що тільки-но може зустрітися в житті. ... У перекладі мовою реального життя, ГПУ — це можливість арешту будь-якої миті, інквізиторський допит — іноді з тортурами, коли людина з усім погоджується, у всьому зізнається, навіть у тому, чого не було, всіх аж до найближчих рідних, обмовляє; в'язниця, переповнена вщерт, або ще страшніша камера могильного мовчання; збанкрутіння; безробіття та голод сім'ї; заслання; примусові роботи на Півночі, рівносильні повільній смерті; зрештою... холодне дуло револьвера в потилицю, короткий удар, кінець»⁵⁵⁵.

Зі злим сарказмом і чорним гумором розвинув тему «страху» того періоду письменник Ю. Поляков: «Треба було людей привести до тями. Розхлябалися. За царя робітник за сигналом заводського гудка просинався і біг до верстата, спізнився — відразу розрахунок на звільнення чи штраф. Працювали до знемоги по дванадцять годин. Після революції пролетаріат гегемоном став. Робочий день — вісім годин і жодної хвилини більше. Без профспілки та партосередку не звільниш, не покараєш. Ось гегемон і розслабився: прогули, запізнення, брак. А ледь натиснеш — відразу робоча опозиція тут, як тут. Як бути? Справа до війни рухається, а у нас ані танків, ані літаків, ні хріна. От і залякали пролетаріат, мовляв, не

хоче добровільно на завод вчасно приходити — під конвоєм доставлять. З колосками та ж сама історія. ...Селянин раніше на себе працював або на куркуля з поміщиком наймитовав. У себе ж красти не станеш, а мироїд за своїм добром у три ока наглядає. А тут колгоспи оголосили, начебто, як спільне господарство. Спільне? Ну й потягнули... Як зупинити?

Залишилося — налякати. От і погрозу озвучили: посадимо за будь-яку крадіжку колгоспного майна, за щонайменшу. ... «І за п'ять колосків також!» Скількох посадили — сто, тисячу, десять тисяч — ніхто не знає, але подіяло. Досі бояться.

Страх — єдиний вихід. Але не простий страх, а з енергетикою творення, упереміш із ентузіазмом. Таке вигадати — лише генію під силу... Все треба зважити і прорахувати, кожну пружинку. Ти думаєш, Ленін із Сталінім випадково спочатку євреїв над усіма поставили? Ні, спеціально. Найкращі наглядачі, їм чужих не шкода. Тому вони всіма таборами та будовами командували. А коли євреї себе обраними уявили, їх на грішну землю опустили. Крим отримати хотіли, а їх — бісові на роги, в Біробіджан послали. Все Йосип Віссаріонович продумав, усе врахував... »⁵⁵⁶.

Почуттю страху й безвиході особливо сприяла й та обставина, що в каральній практиці радянської влади фактично з 1934 р. почало широко використовуватися сімейне заручництво: розпочалося воно із запровадженням до кримінальних кодексів союзних республік статті про відповідальність усіх без винятку членів сімей військовослужбовців — «зрадників батьківщини», що розширило масштаби репресій⁵⁵⁷. До цього були ще кампанії виселення «куркульських» сімей у віддалені території СРСР, заручництво сімей під час боротьби з повстаннями в 1919–1920 роках. Та й на зорі радянської влади дружин репресували разом із їхніми чоловіками, яких зараховували до стану експлуататорів.

5 червня 1937 р. Політбюро приймає рішення зі сталінськими поправками, що посилюють, а фактично передбачають знищення всього роду і всієї родини «зрадників батьківщини»: Сталіна не влаштувала

м'якість покарання для дружин, тому замість п'яти років він вписує 8 років таборів, а заодно і для дітей старших за 15 років. Діти до 15 років підлягали вилученню із сімей. Огидність, підступність і ницість, а також заохочення доносів полягали і в тому, що арешту не підлягали «дружини засуджених, які викрили своїх чоловіків і повідомили про них органам влади відомості, що стали підставою для розробки та арешту чоловіків».

У період Великого терору понад 18 тис дружин «ворогів народу» було заарештовано та приблизно 25 тис. дітей вилучено з сімей та відправлено в дитбудинки. У низці випадків Сталін особисто давав санкцію на розстріл дружин найвидатніших своїх соратників. Наприклад, підписаний ним 20 серпня 1938-го розстрільний список озаголовлений просто — «дружини ворогів народу». У ньому 15 прізвищ, і серед них: Єлизавета Косіор, Олександра Чубар, Євгенія Ейхе-Рубцова. Але ж їхні чоловіки ще не розстріляні, їм винесуть вироки пізніше. Але ж Сталін заздалегідь знає, що їх неодмінно розстріляють.

Ідейне обґрунтування та мотивацію розправ із сім'ями вождь виклав публічно та гранично ясно 7 листопада 1937 р. на урочистому обіді з нагоди 20-ї річниці Жовтневої революції. Сталін виголосив тост, у якому несподівано похвалив російських царів за те, що вони «зробили одну добру справу — призбирали і збили до купи величезну державу — до Камчатки», і грізно підсумував, що не пощадить нікого, хто спробував би цю державу зруйнувати: «І ми будемо знищувати кожного такого ворога, був би він старим більшовиком, ми знищуватимемо весь його рід, його родину. Кожного, хто своїми діями та думками (так, і думками) посягне на єдність соціалістичної держави, нещадно знищуватимемо. За знищення всіх ворогів до кінця, їх самих, їхнього роду!»⁵⁵⁸. Якщо у 1937–1938 рр. Сталін давав команду заарештовувати та розстрілювати своїх соратників пачками, а з ними часто-густо позбавляти життя і їхніх дружин, то після закінчення вакханалії терору пішла «штучна робота». Наприкінці 1938 р. було заарештовано дружину М. Калініна. Під слідством її били. І «все-

союзний староста», як ласкаво називали його у народі, нічим не міг їй допомогти. На початку 1939 р. Сталін розпорядився заарештувати Броніславу Металлікову — дружину свого багаторічного та вірного помічника О. Поскрьобишева. Її звинуватили у «ворожій роботі» і 1941-го розстріляли. Подейкували, ніби Поскрьобишев кинувся до «господаря» просити за дружину, але зустрів жартівливу розраду: мовляв, не журись, ми тобі іншу дружину знайдемо, правильну! До благань про пощаду Сталін був глухий. Дружину маршала Кулика — Кіру Симонич-Кулик — за наказом Сталіна взагалі викрали у травні 1940 р. і таємно вбили після тримісячного ув'язнення в Сухановській в'язниці.

Тоді ж почали підбиратися до Молотова — другої людини в країні після Сталіна. Прямо в кабінеті Берії били заарештованого директора Інституту косметики та гігієни І. Белахова, вибиваючи в такий спосіб покази на Поліну Жемчужину — дружину Молотова. Тоді Сталін задовольнився малим — Жемчужину в лютому 1942 вивели із кандидатів у члени ЦК ВКП(б). Але вже 29 грудня 1948 р. члени Політбюро дружно проголосували за її виключення з партії, і Молотов утримався. Втім, незабаром він покаявся перед Сталіним, заявивши, що виступає «за» рішення Політбюро. Арешт Жемчужиної був заздалегідь вирішеною справою. Лише через два дні після арешту дружини Молотов наважився зателефонувати до міністра Абакумова. Письмовий звіт про це той відразу ж направив Сталіну. Наступний дзвінок Молотов зробив напередодні своєї відпустки. Глава МДБ негайно доповів про це нагору: «Товаришу Сталіну Й. В. Доповідаю Вам, що сьогодні ввечері мені зателефонував Молотов В. М. і сказав: «Я завтра вранці їду у відпустку, чи не скажете Ви мені, як рухається справа Поліни Семенівни». Я відповів, що як і раніше, тривають допити і проводяться очні ставки. Товариш Молотов запитав: «Іншого нічого не скажете?» На це я знову відповів, що триває слідство. Абакумов». За узгодженням зі Сталіним, рішенням Особливої наради при МДБ Жемчужину засудили до заслання на п'ять років до Кустанайської обла-

сті Казахстану. За нею було встановлено суворе спостереження, щоб вона не передала зміст своєї справи Молотову. На новий виток її справа вийшла у січні 1953 р., коли на всю країну оголосили про викриття групи кремлівських «лікарів-шкідників». Жемчужиною знову зайнялися слідчі МДБ, та й у Молотова з-під ніг почала вислизати земля. Він відчув на собі підозру Сталіна і його неприязнь, що все наростала⁵⁵⁹. Менш ніж за добу після похорону Сталіна Берія повернув Молотову його дружину. Жемчужину оминула доля дружин багатьох сталінських сановників, серед підписантів на розстріл яких значився і Молотов.

Про те, що в ті роки практично ніхто не мав гарантії права на життя, свідчать хоча б історії мешканців Будинку уряду, нині більш відомого як Будинок на набережній, збудованого у Москві в роки першої п'ятирічки для наркомів, заступників наркомів, комісарів, чекістів, іноземних комуністів, учених-марксистів, письменників-соцреалістів, червоних директорів, старих більшовиків та інших відповідальних працівників, включаючи секретаря Леніна та родичів Сталіна. Обслуговуванням розміщених у ньому 505 квартир займалося від 600 до 800 осіб. Для мешканців було створено всі умови: банк, магазин, пошта, телеграф, їдальня, амбулаторія, пральня, перукарня, дитячий садок, тенісний корт, гімнастичний зал та кілька десятків кімнат для різних видів дозвілля — від більярду та шахів — до малювання та репетицій оркестру. Але ніхто не гарантував їм одного — життя. 1935 року в Будинку уряду нарахувалося 2600 мешканців. Близько 700 із них були членами уряду, які мали право на квартири того чи іншого розміру. Інші, у тому числі 588 дітей, були членами сімей. У 1930-х і 1940-х роках близько 800 мешканців Будинку було виселено за звинуваченням у тероризмі, дворушництві та соціальною чужістю. Усіх було визнано винними. Триста сорок чотири людини було розстріляно, решту засуджено до різних видів ув'язнення⁵⁶⁰.

Закономірно, що в тодішньому радянському світі масово «боялися ночі, відсвіту автомобільних фар, шарудіння шин асфальтом, кроків на

сходах. Мов чума, цей повзучий страх змушував людей зрікатися рідних і близьких, утікати зі столиць у глухі закутки, нашіптувати, доносити.

У світі темряви махали лопатами, валили ліс, тягнули «залізку» по мерзлих болотах сотні тисяч радянських громадян, знеможених голодом, виснажених непосильною працею, немов давньоєгипетські раби. Їхні кістки лягали у підніжжя фундаменту п'ятирічок, але ні подяки, ні навіть прихильної згадки це незриме воїнство не заслужило. Не люди — «шкідники», «вороги», «шпигуни», «зрадники», «саботажники»⁵⁶¹.

Узагалі необхідно розуміти, що в Росії, а згодом у СРСР, усі найбільші споруди із 1700 по 1990 р. було створено підневільною каторжною працею⁵⁶². Йдеться про численні міста від Петербурга до Магадана, про фортеці в Кронштадті, Севастополі, Владивостоці та інших містах, про космодроми Капустин Яр, Плесецьк, Байконур, про всі великі канали і водосховища, великі ГЕС, стратегічні залізничні магістралі тощо. Як відступ, відзначимо вже узвичаєне і загальноприйняте твердження, що Петербург побудований на кістках. Навіть найсерйозніші історики — той же С. Соловйов — вважали своїм обов'язком згадати загибель великої кількості будівельників. Д. Ключевський писав навіть, що навряд чи знайдеться у військовій історії таке побоїще, яке вивело б із ладу більше бійців, аніж полягло робітників у Петербурзі та Кронштадті. Завзятий більшовик М. Покровський говорив у своїх лекціях, що загинуло «від ста тисяч». Обережний В. Мавродін на лекціях у Ленінградському університеті називав цифру в двадцять тисяч... А потім із посиланням на іноземців визначав кількість жертв у межах 60–100 тисяч.

В Україні імена репресованих зафіксовано майже у 140 книгах науково-документальної серії «Реабілітовані історією». Загалом опубліковано 720 тис. біографій таких громадян, понад 5 тис. оригінальних документів із державних центральних, обласних та відомчих архівів Служби безпеки України та Міністерства внутрішніх справ, близько 600 нарисів про репресованих політичних діячів, представників інтелігенції та вій-

ськовослужбовців. Програма «Реабілітована історія» дозволила активізувати вивчення регіональних аспектів державного терору в радянській Україні⁵⁶³. Окрім серії книг «Реабілітовані історією», автори обласних томів видали понад 1250 книг, науково-документальних збірок, наукових і публіцистичних статей. Понад 25 років виходить друком часопис «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВС-КДБ» (видано 56 чисел), який став єдиним на пострадянському просторі подібним науковим виданням із серії комуністичних спецслужб та державного терору радянської доби.

Не абстрактно, з відстані часу, а практично фізично відчуваються ці зlodіяння при прочитанні документів про долі людей моєї малої батьківщини (Звягельщини на Житомирщині) — тих, про кого знав із оповідей старших, серед дітей і родичів яких відбувалося наше становлення. Переглядаючи списки репресованих (а постраждала тією чи іншою мірою кожна 5-7 родина), приходиш до глибшого розуміння, чому і за що саме їхні рідні та близькі негативно, м'яко кажучи, сприймали і радянську владу, і радянську державу. А коли стало можливим — відкрито виступили за незалежність України, переносючи всю свою накопичену ненависть тепер уже на Росію, як на правонаступницю СРСР.

У романі І. Багряного «Сад Гетсиманський», написаному 1950 р., на особистому досвіді автора, вражаюче правдиво відображено всю сутність радянського режиму в роки масових репресій. На кожній його сторінці — біль і страждання, відчаї та надії тих, по кому безжальним катком пройшлася сталінська машина смерті: «...всі слідчі намагаються все підганяти під якийсь кодекс, старанно оформляють справи, припасовуючи до конкретних статей того кодексу людські "злочини", і дуже умлівають над тим, щоб усе було "за законом", щоб їхні справи були "бездоганними" та прийнятними для "пролетарського правосуддя", рахуючись ніби з ним дуже. Як же ж воно те стримуюче начало, те правосуддя виглядить? Це цікавило людей, бо вони в нього вірили й за нього хапалися, буди певні, що воно колись нарешті втрутиться і що, коли воно втрутиться, — все при-

йме зовсім інший хід, безглуздість справ буде виявлена, й всі опустять мури в'язниць... Адже ж навіть неозброєним оком видно все безглуздя 99 відсотків "справ" цих усіх "ворогів народу". Більшість в'язнів думали, що слідчі й тюремники просто обходять те правосуддя, те око закону, не допускаючи його обманом заглянути за ці мури. І тому тут панує свавілля новітньої, темної й злочинної опричинни. Але ж є дець закон, є правосуддя! Досить йому прийти б, і все це розсиплеться. Цікаво, як воно виглядає?!

І ось воно, те правосуддя, прийшло до камери. Прийшло з візитом. Це сталося несподівано й без ніякого попередження та спеціальних приготувань, як то буває в цій країні при різних інспекційних оглядах та контролях, коли все спеціально причісується, миється, приготується до «парадних» оглядин. Просто — відчинилися двері і в них почало товпитись якесь начальство, іронічно посміхаючись. Начальник тюрми — альбінос — крикнув своє верескливе — «Заключонние, садітесь!», а тоді хтось інший промовив:

— Прокурор по надзору! Увага! Хто має які скарги та заяви?

Це було сказано тим тоном, як то говорять чемно, але із зловісним притиском — «Ану, ану, лиш спробуй хто!»

У дверях з'явився «прокурор по надзору!» Це була худенька, бліда жіночка з досить переляканим і безмежно розгубленим виглядом. Вона стала і намагалась опанувати свої нерви, що вже напевно не витримували видовища, баченого не в цій першій камері і розрахованого зовсім не на жіночі нерви. Глянула боязко на силу-силенну людей і під їхнім хворобливим поглядом знітилась. Жмакала в руках хусточку.

— Хто має які заяви? — прожебоніло «правосуддя» тремтячим голосом несміливо.

Піднявся ліс рук. Того лісу "правосуддя" зовсім злякалось і глянуло безпомічно на якогось грубого начальника в уніформі армії "залізного наркома". Начальник презирливо низав плечима, мовляв, ці "вороги народу" можуть мати багато заяв, але чи варто надавати тому ваги. А втім,

питає. Правосуддя побігло очима по лісові рук, не знаючи, як бути, а з маси раптом окрилених надією людей вже вилітали хаотичні запитання, далі — більше; запитання злітали з різних кінців, збиваючи одне: люди, втративши всяку обережність («Прокурор же!!!»), ставили несподівано зухвалі й відверті, одчайдушні запити:

- Мене не викликають два роки! Чому?!
- А чи дозволено мордувати й бити?!!
- Я пролетар від діда-прадіда, а мене катовано!!
- Чому не можна писати заяв?!

Ви прокурор! Скажіть — чи в Конституції написано про інквізицію?»⁵⁶⁵.

По суті, вся країна і весь народ були примушені до «змови мовчання», навіть розуміючи, що «разом зі шпигунами, шкідниками, антирадянцями мережа захоплює сотні випадкових людей»⁵⁶⁶. У результаті розправи набули характеру ланцюгової реакції: «Якщо окремих людей дозволено і навіть чудово вбивати за класовою ознакою, значить, дозволено вбивати і тих, що був недостатньо спритним у вбивствах, а потім і тих, хто занадто багато вбивав. За ними слід усунути і свідків, і сторонніх спостерігачів. І тих, хто просто пам'ятав колишній спосіб життя, коли вбивство ще здавалося чимось надзвичайним»⁵⁶⁷. І все тому, як літературно обрамлює цю тему письменник, що «...час був складний, плутаний, мінливий, тоді майже кожного — приходь і забирай. Цей побув есером, той у Колчака за мобілізацією послужив, хтось тамбовськими лісами пустував, четвертий із колишніх, та ще й золотце собі привласнив, п'ятий був непманом і фінінспекторів дурив, шостий начебто член ВКП(б), та його в ухили увесь час хитало, як п'яного. Одним словом, тягни будь-кого, кайло в руки та на Біломорканал»⁵⁶⁸.

Розправи, що накрили країну, скотилися до масових репресій і приглушили реальні настрої людей, приборкали на роки вперед радянське суспільство. Свої думки та оцінки щодо нав'язаної дійсності більшість обмежила власними головами, у кращому разі — сімейними колами.

Але вони нікуди не зникли. Окремі відчайдушні приклади сміливості та викликів режиму знаходили відгук хіба що у мовчазному співчутті. Принципи людської природи були загнані в потаємні частинки її душі. Втім, чимало було й тих, хто у постійному вимушеному лицемірстві знаходив якесь внутрішнє задоволення. Усвідомлюючи, що за таких обставин для виживання потрібні не правда, а те, що за мірками радянської ідеології сходить за істину. Адже «розгалужене павутиння шпигунства партії і за партією, ГПУ і за ГПУ, накопичення інформації у певних місцях, конкуренція в інших місцях охоплювали радянське життя згори донизу і знизу догори. Ми жили у світі, який кишів невидимими очима та вухами. Пересічна людина, напевно, не усвідомлювала обсягу та складності системи. ...Така людина знала лише, що «стіни мають вуха», і що відвертість — це найкоротший шлях до загибелі»⁵⁶⁹.

Підвалини режиму спотворили свідомість населення країни, наслідком чого стало те, що Д. Орвелл назвав «двомисленням»⁵⁷⁰. Думали одне, говорили — інше. Те, що вкладалося у приписані норми та правила радянського гуртожитку. «Пристосувавшись за довгий час до своєї ролі, — писав польський поет і мислитель Чеслав Мілош у книзі «Поневолений розум» — задовго до присудження йому Нобелівської премії з літератури (1980 р.), — людина настільки зростається з нею, що вже не здатна відокремити своє справжнє «я» від хибного... Ототожнення себе з роллю, яку доводиться грати, приносить полегшення та дає можливість відпочити від постійної пильності. Належні рефлексії в потрібний момент стають автоматичними». І далі: «Називати щось білим, вважаючи його чорним, посміхатися в душі, залишаючись зовні серйозним, ненавидіти, демонструючи любов, знати, вдаючи, що не знаєш, і таким чином виставляти противника дурнем (навіть якщо він робить те саме) — усе це спонукало цінувати власну хитрість понад усе»⁵⁷¹.

Не багато хто знає, що Орвелла на написання роману «1984» надихнув російський роман-антиутопія Є. Замятіна, дія якого розгортається

в авторитарному суспільстві майбутнього через тисячу років звідси. Він описує країну жорсткого тотального контролю над особистістю (імена та прізвища замінені літерами та номерами, держава контролює навіть інтимне життя рожевими талонами), управління здійснюється «Благодійником», який «обирається» на безальтернативній основі⁵⁷².

«Ми» — перший роман, офіційно заборонений у Радянському Союзі, аж до 1988 р., як «ідеологічно ворожий» та «наклепницький» твір, «злісний памфлет» на Радянську державу. Незадовго до заборони Замятін відправив копію рукопису за кордон, тому роман уперше побачив світ англійською мовою 1924 року. Зрозуміло, що автор швидко впав у немилість і не зміг більше опублікувати жодної книги. 1931 року він звернувся до самого Сталіна з проханням дозволити йому виїхати за кордон з умовою, що повернеться, «як тільки-но у нас стане можливо служити в літературі великим ідеям без прислугування маленьким людям, як тільки у нас хоч частково зміниться погляд на роль художника слова». Замятіну з його дружиною організували переїзд до Парижа, де він жив до самої смерті від серцевого нападу 1937 року.

1946 року Дж. Орвелл прочитав англійський переклад «Ми» і опублікував рецензію в часописі «Тріб'юн» (The Tribune). «Наскільки я можу судити, — писав він, — книга ця, може, і не першокласна, але безумовно незвичайна». Ентузіазм Орвелла спричинив її перевидання 1952 року. Після нацистської Німеччини та сталінської Росії роман «Ми» видався читачам зловісно пророчим. Як і в наші дні. У передмові до нового видання письменника М. Етвуд зазначає: «Може, показових процесів та сталінських чисток найближчим десятиліттям ми не побачимо, але задум майбутніх диктатур та повсюдного стеження в романі «Ми» викладається чорним по-білому»⁵⁷³.

Жовтнева революція не лише «зламала хребет» Російській державі, але й принесла з собою жахливу нову етику: відтепер моральним уважалося все, що, на суб'єктивну думку більшовицьких вождів, служило

перемозі над «класовим ворогом» і зрештою — торжеству комунізму. У 1920–1930-ті роки у партійних колах офіційно насаджувалася лінія, що кожен більшовик повинен бути чекістом і невпинно доносити. За цим пішла справжня епідемія доносів, що сягнула свого піку в епоху Великого терору 1937–1938 років і поширилася після війни з нагоди боротьби з «безрідними космополітами», «антипатріотичними критиками», «вейсманістами-морганістами» і т.д.⁵⁷⁴

1982 року вийшла повість С. Довлатова «Зона. Записки наглядча», де міститься його прикметне судження: ми без кінця проклинаємо Сталіна, і, зрозуміло, є за що. І все ж я хочу запитати — хто написав чотири мільйони доносів? Їх написали прості радянські люди. Чи означає це, що росіяни — нація донощиків та стукачів? У жодному разі. Просто далися ознаки тенденції історичного моменту. Так що, борони нас Бог від просторово-часової ситуації, що спонукає до зла. Жанр політичного доносу аналізував філософ та письменник О. Зінов'єв. «У свій час у КДБ був завал доносів. Співробітники самотужки не справлялися з ними та залучали на допомогу сторонніх фахівців. Приваблювали і мене. Моє завдання полягало в тому, щоб відібрати з багатьох тисяч доносів варті уваги, а інші передати на знищення, — згадував Зінов'єв у романі «Гомо Советикус». — Я читав доноси безневинних немовлят, які лише розпочинали своє життя, і навчених досвідом кволих старців, молодих тверезих кар'єристів і збожеволілих від безнадійності алкоголіків, видатних учених, домашніх господарок, юних і чистих дів, старих розпусників, партійних функціонерів, безграмотних дебілів. І всі вони були схожі один на одного, як монети однієї вартості, як клони. Начебто вони у нас первісно закладені в генах»⁵⁷⁵.

Задля справедливості потрібно, по-перше, відзначити, що практика доносів була явищем і опорою влади задовго до радянських людей. У XIII столітті вони виступали зброєю у міжусобній боротьбі, у XIV — способами розширення сфери впливу та захисту своїх земель, у XV — демонстрацією лояльності, у XVII — обов'язком, у XVIII — досить прибутковою справою, у

XIX — як державна служба, у 1920-х роках — як політична свідомість, у 1930-ті — як подвиг, у 1960-ті рр. — як норма. Та й про що говорити, єхидно іронізує Зінов'єв, якщо «доноси строчив сам Маркс на російських революціонерів! А Ленін видав царському уряду всіх конкуруючих революціонерів! Додаючи заодно до цієї «справи» і Сталіна»⁵⁷⁶.

По-друге, було б несправедливим стверджувати, що політичні доноси є ексклюзивною схильністю радянських людей. Досить згадати, з яким ентузіазмом в епоху маккартизму писали доноси на колег актори Голлівуду: «На засіданнях комісії Конгресу викривати прихованих комуністів у кінематографі заходилися зірки Р. Тейлор, Р. Рейган, Г. Купер, У. Дісней. Вже 1947 р. з'явилися перші чорні списки голлівудців, запідозрених у симпатіях до лівих — у результаті до цих списків потрапили кілька сотень людей».

Та що там голлівудські зірки, коли на ниві викриття прихованих комуністів у ту ж саму епоху працював і сам Д. Орвелл! Більшу частину свого життя письменник був переконаним лівим, він брав участь в іспанській війні на боці комуністів, нещадно таврував капіталізм у своїх статтях та есе, проте на фінішному відрізку життя радикально змінив політичні переконання, написав безсмертні романи «Animal Farm» («Колгосп тварин», рос. — «Скотный двор») та «1984», а також і доноси. У 1949 р. він склав перелік відомих людей, переданий ним до Департаменту інформаційних досліджень МЗС Великобританії. Список містить 135 імен. Крім політичних поглядів та ставових уподобань фігурантів, Орвелл відзначав расові та національні ознаки «криптокомуністів»: П. Робсон — «негр США», І. Дойчер (історик і публіцист, автор книг з історії та соціології, біограф Троцького та Сталіна) — «польський єврей», Т. Драйберг (британський журналіст та політик, член Палати громад) — «англійський єврей», Ч. Чаплін — просто «єврей» тощо. Ймовірно, сенс цих ремарок полягав у тому, щоб виділити якості, спроможні спонукати фігурантів списку працювати на Ради⁵⁷⁷.

І, по-третє, свіжішим прикладом можуть бути доноси в рамках «культури відміни», які охопили інтелектуальні та академічні кола Північної Америки у наші дні. А також «зусилля» у цьому плані російських громадян: лише за 6 місяців 2022 р. до Держкомнагляду РФ надійшло близько 150 тис. скарг, більша частина яких містить інформацію про «українську пропаганду». За даними останнього перепису населення, у Росії проживає 146,75 млн людей. Якщо розділити цю цифру на кількість звернень пильних росіян до Роскомнагляду, то виходить, що їх авторство належить перу приблизно кожного восьмисотого дорослого, фізично здатного написати донос⁵⁷⁸. Це «ще не пандемія політичного стукацтва, але вже й не окремі осередки захворювання»⁵⁷⁹.

Однак сьогодні вчені, серед них і фахівець зі сталінізму А. Граціозі, все наполегливіше пропонують брати до уваги те, що репресії не так уже й надто були пов'язані з доносами, як прийнято вважати, та й працювала ця система не так просто. Людей змушували визнавати свою провину на публічному суді та доносити на інших. Їх катували. Ми знаємо, що приблизно 800 тисяч людей, які загинули в роки Великого терору, було розстріляно на підставі секретних категорій, на кшталт квот. Якщо у вас було польське прізвище, німецьке походження, ви були пов'язані з православною церквою, засуджені на термін ув'язнення понад три роки, у минулому пройшли через ГУЛАГ або були анархістом, вас могли розстріляти. Це були не лише доноси, а й масштабні чистки.

«Коли я працював у колишніх радянських архівах, то помітив, — розповідає вчений, — що листів, у яких радянські громадяни захищали в'язнів, особливо родичів та друзів, значно більше, ніж тих, де їх звинувачували. Крім того, репресії було вбудовано в адміністративну систему. Уявіть, я служу в НКВС і отримую наказ набрати у своєму місті 5 тисяч осіб із першої категорії та 10 тисяч із другої, яких депортують у найближчі два місяці. Ось я складаю список і розумію, що в ньому недостатньо прізвищ. Я знаю, що якщо не наберу необхідної кількості людей, то буду

наступним у черзі за саботаж. Тоді я починаю катувати людей, вибивати з них зізнання та вимагати, щоб вони назвали більше імен. Після тортур людина включала до цього списку своїх тітку, дядька, друзів, писала, що всі вони британські шпигуни»⁵⁸⁰.

Такі обставини роблять особливо важливим і необхідним вивчення не лише внутрішнього світу людей, розривів соціального поля у вигляді народних протестних виступів чи геополітичних зрушень, а й періодів «затишшя», коли взаємини соціуму та владних еліт перетворювалися на буденну рутину, бо саме тоді механізми влади виявлялися у своєму «чистому вигляді». На зазначеному принципі якраз і побудовано історичні нариси у 2-х томах українських учених-істориків, що охоплюють важливий і насичений подіями період життя України: від завоювання влади більшовиками — до Другої світової війни, коли відбулося народження та конституювання радянського устрою — створення політичної системи комуністичного типу та відповідного їй соціально-економічного фундаменту⁵⁸¹. Десятиліттями вона так чи інакше відповідала на виклики часу за рахунок максимальної концентрації ресурсів на першочергових завданнях — досягнення перемоги над внутрішніми та зовнішніми ворогами, колективізація та індустріалізація, перетворення в гуманітарній і соціальній сферах, розширення та зміцнення позицій СРСР на міжнародній арені, прирощування союзників, створення ракетно-ядерного потенціалу, цементування влади та викорінення інакомислення. Опір суспільства, що надто сильно проявлявся в Україні через специфіку її соціально-класової структури та міцних традицій національно-визвольної боротьби, жорстко придушувався. Особливо в селянському середовищі, у колах національної інтелігенції та «колишніх». Причому останні знищувалися і як клас, і як фізичні особи.

Репресії превентивного характеру передусім спрямовані на упередження опору соціального чи національного характеру. «Прогаavimo Україну!» — застерігав В. Ленін інших членів Політбюро ЦК РКП(б) у

грудні 1919 року. «Ми можемо втратити Україну» — попереджав І. Сталін свого найближчого підручного Л. Кагановича листом від 11 серпня 1932 р., збираючись відрядити його до Харкова, щоб той попередив вибухонебезпечну ситуацію в голодуючій республіці⁵⁸². Адже за весь період колективізації в республіці відбулося 7382 повстання селян. Тільки з 20 лютого по 2 квітня 1930 р. було зафіксовано 1716 масових виступів, на які українці виходили із закликком «Геть СРСР!», «Хай живе самостійна Україна» та іншими. Доходило до того, що, озброївшись лопатами та вилами, люди громили місцеві органи влади⁵⁸³. Загалом у 1930 р. мали місце 13 754 селянських заворушень за участю 2,5 млн осіб. Найбільший опір відбувся в Україні (29,7 % від загальної кількості демонстрацій)⁵⁸⁴.

Лише до літа 1933 р., за визначенням Косіора, селяни засвоїли урок і здалися. Єдиною можливістю для них вижити була «праця на радянську державу»⁵⁸⁵. Яка, до того ж, показово «дисциплінувала» і, здавалося б, найбільш віддані їй кадри: внаслідок чисток і репресій чисельність КП(б)У суттєво скоротилася. Станом на квітень 1937 р. у ній на обліку було 296 643 комуністів, що на 253 790 осіб менше, ніж було 1 січня 1933 р., до того ж, на цей час у КП(б)У залишилося лише 8,2% тих, хто вступив у партію до 1920 року. Терор був спрямований проти трьох основних категорій населення: націонал-комуністів, українських фахівців у галузі культури та експертів у сфері національної політики та, нарешті, західноукраїнської еміграції⁵⁸⁶. За те, що працювали в урядах незалежної України, було репресовано 23 міністри періоду Української революції. Причому четверта хвиля арештів припала вже на 1945–1948 рр., коли Червона армія заволоділа Центральною Європою⁵⁸⁷.

Масові виступи в Україні проти колгоспів поклали край українізації і стали поворотним пунктом у перегляді Сталіним усієї національної політики радянської держави. До цього республіці відводилося у ній центральне місце. Очевидно, і з огляду на те, що за переписом населення 1926 р. українці були найбільшою титульною нацією — 21,3 % від усього населення СРСР.

Відповідно, розпочалося згортання кампанії «коренізація» у всіх територіальних союзних утвореннях. До 1934 р. кожен десятий район та кожна дванадцята сільрада в країні мали статус національних. Наприкінці 1930-х років їх визнали «створеними штучно» та скасували. Виявилося, що прив'язка національних меншин до територій суперечить головному принципу: СРСР — союз народів, а не земель. У тому ж 1934 р. територіальний принцип формування армії замінили кадровим. Найбезпосередніше вплинула на таке рішення колективізація. Армія була переважно селянською і її боялися використовувати для придушення бунтів на селі. Тоді ж вирішили відмовитись від комплектування національних військових частин. До 1938 р. усі вони були розформовані. Однак із початком війни до них довелося повернутися. Національні формування були створені у 16 союзних та автономних республіках. Навіть Тува, яка до 1944 р. формально не входила до складу Радянського Союзу, виставила кавалерійський ескадрон⁵⁸⁸.

Російська мова в Радянському Союзі ніколи не була державною. Лише 1938 р. ЦК ВКП(б) і Раднарком СРСР видали постанову «Про обов'язкове вивчення російської мови у школах національних республік і областей». А у 1960-х російську мову оголосили «засобом міжнаціонального спілкування народів СРСР». У Конституції 1924 р. було визначено мови діловодства: російську, українську, білоруську, грузинську, вірменську та тюрко-татарську (азербайджанську). Діловодство місцевими мовами реально прижилося у Грузії, Вірменії та в Україні. А ось розвиток національних шкіл спричинив появу протестів. Багато батьків віддавали перевагу навчанню своїх дітей російською, щоб полегшити для них здобуття вищої освіти та доступ до російської культури.

Політику коренізації почали згортати, включивши машину терору проти «націонал-комуністів» і «буржуазних націоналістів». У 1933 р. в Українській РСР розгромили Наркомосвіти, провели чистки серед письменників, істориків, лінгвістів. Турбуватися про національні кадри, мови

та культури не припинили, але стали оформлювати цю турботу у вигляді ідеологеми «дружби народів». Паралельно йшов процес реабілітації російської традиційної культури та росіян як державної нації. Вже 1936-го росіян назвали «першими серед рівних» у радянській «сім'ї народів»⁵⁸⁹.

Узагалі привертає увагу те, що Сталін надавав національному походженню майже містичного значення. Він уважно аналізував національний склад ЦК та наркоматів. Спорідненість із заарештованими за політичними статтями могла не впливати на оцінку лояльності (як ми вже зазначали, навіть члени Політбюро мали репресованих родичів). Але неугідні за національним пунктом вичищалися неухильно і жорстко, поспідовно зазнавали чисток і репресій. Зокрема, їх жертвами стали особи, які мали національність «буржуазно-фашистських» держав, що межували з СРСР. Основні репресії йшли чотирнадцятьма лініями і були спрямовані проти поляків, німців, харбінців, латишів, естонців, фінів, румунів, греків, афганців, іранців, китайців, болгар, македонців, чехів і людей із ними пов'язаних. На відміну, наприклад, від «куркульської операції», у «національних операціях» не встановлювалися «ліміти». Організаторам терору здавалося, що зазначені оперативними наказами категорії осіб були досить чіткими та цілком визначеними. Але на місцях практикувалося їхнє розширене тлумачення, і довільний підхід до вибору осіб, які підлягають арешту. За «національними операціями» було засуджено 346 850 осіб, із них 247 137 — до розстрілу⁵⁹⁰.

У науковій літературі та публікаціях зустрічається чимало тверджень, що такі сталінські чистки радикально скоротили представництво іногородців на верхньому рівні влади, і її верхівка розпочала зазнавати неухильної русифікації та українізації⁵⁹¹. На доказ чого наводяться, зокрема, такі підрахунки.

1922 року Політбюро складалося із чотирьох росіян, трьох євреїв і «чудесного грузина». Ленін із дворянсько-чиновницької родини, Троцький та Зінов'єв — діти євреїв-підприємців, Сталін і Молотов — із реміс-

ників-міщан, Каменев — син інженера, Бухарін — син учителя, пізніше чиновника. Лише Калінін походив із селян і був у молодості робітником.

Склад Політбюро 1934 р.: семеро росіян, два грузини, два українці та поляк (Косіор), єврей, вірменин і латиш. Троє — із сімей робітників, шестеро — із селян, четверо — із міщан, двоє — із дворян (Куйбишев і Орджонікідзе).

Склад Президії ЦК ВКП(б) 1953 р. (відразу після смерті Сталіна): дев'ятеро росіян, грузин (Берія), вірменин, єврей, азербайджанець і українець. П'ятеро — діти робітників, п'ятеро — із селян, троє — з міщан, один — дворянин (Маленков), ще один — син мулли та дворянки (Багіров).

Склад Президії ЦК КПРС 1962 р. (під деєталінізацією): дев'ятеро росіян, троє українців, фін, вірменин, грузин і узбек. Вісім осіб походили із сімей робітників, шестеро — із селян, один — із службовців, один — із міщан.

Склад Політбюро 1972 р. (застій, початок «розрядки»): 11 росіян, п'ятеро українців, казах, латиш, білорус, грузин, узбек і добре законспірований єврей (Андропов). Вісім осіб — із робітників, дев'ять — із селян, четверо — із службовців, один — із міщан.

Відсоток українців у військовій еліті: із 41 маршала Радянського Союзу (за всю історію СРСР) 11 осіб мали українські прізвища (не рахуючи вихідців із України змішаного походження, таких, як Брежнев). Для порівняння: білорусів у цьому списку двоє (Соколовський і Якубовський), грузинів — двоє (Сталін та Берія), є також — вірменин (Баграмян) і поляк (Рокосовський).

Українські історики практично єдині в тому, що «довге» ХХ століття (його ще називають «століттям екстремізму» та «крайнощів»), яке добре співвідноситься з хронологічною локацією 1914–1991 рр., було украй драматично-складним для України нав'язане їй Москвою у силовий спосіб значне місце у реалізації тоталітарного соціально-політичного проекту. Внаслідок чого «за масштабами та наслідками соціальних, політичних і культурних катаклізмів (одним із таких наслідків є зруйнований, деформований та вихолощений до межі соціум, із якого десятиліттями систе-

матично вилучалися активні та творчі елементи), а також численних пластів травматичного досвіду буття кількох поколінь українців, доволі складно знайти співставні компаративні паралелі на просторах європейської та світової історії»⁵⁹².

Тому наївним було б уважати, що люди могли забути чи пробачити завдані їм образи владою від імені держави, які до того ж не минули практично жодної родини. Їх просто загнали в підпілля, змусили причаїтися і замовкнути, шукати нові форми вираження своєї незгоди, знаходити якісь прийнятні безпечні способи виживання та існування. Практично все населення було поставлене в умови необхідності мовчання про долі рідних і близьких для безпеки своїх же сімей. Що, крім іншого, призводило до розриву зв'язків поколінь, втрати сімейних традицій, вихолощування історичної пам'яті, витоків народного буття. За такої політики радянського керівництва відкрита демонстрація несприйняття влади і, як наслідок, руйнування СРСР, були лише питанням часу та подальшого розвитку подій. Доводиться дивуватися з того, як в умовах повного знищення громадянських свобод люди зуміли зберігати гідність, віру та довіру до своїх ближніх, не втратили людських якостей. Настане час, і жертви знавіснілої та неприборканої пропаганди радянського способу життя та практики його насадження повстануть проти багаторічної брехні та державної тиранії.

Але, зрозуміло, не можна стверджувати, що населення збунтувалося проти репресій, і падіння комунізму було спричинене саме ними. Навпаки, завдяки їм режим протримався при владі так довго. Не відповідає дійсності і віра країн Заходу, що це саме вони перемогли комунізм. Радянська держава розпалася тому, що її післясталінські керівники, особливо Горбачов, свідомо припинили політичний терор. Без нього тоталітарний режим не може належним чином функціонувати.

Упокорення народу та його повна ізоляція від зовнішнього світу аж до кінця 1930-х років забезпечили те, що можна віднести до своєї історії

стабільності країни на основі демонстрації масового ентузіазму радянських людей⁵⁹³. Адже особливо наступні покоління, уже повністю радянські, не знаючи, не бачачи і не маючи можливостей пізнати інші зразки життя, вимушено задовольнялися офіційною пропагандою: СРСР — епохальна прогресивна подія світової історії, і все, що відбувається в країні після 1917 р. — творення нового передового суспільного устрою на користь трудящих, підтвердження неминучості перемоги комунізму у світі і, відповідно, поразки капіталізму, звільнення пригноблених народів. Радянський Союз, відповідно до цієї пропаганди, позиціонувався ледь не раєм на землі, а світ капіталізму — породженням пекла.

На створення та підтримання такої ілюзії сталінський режим не шкодував ресурсів. Однак, починаючи з 1939 р., з «визвольних походів» Червоної армії, багато радянських людей, передусім командири та червоноармійці, отримали можливість побачити інший світ та інше життя, що завдало серйозного удару по комуністичному міфу. Хоча вчені вважають, що «щасливим роком Сталіна», безумовно, може бути цей час і, головним чином, 1940 рік. Саме тоді з усією ясністю виявилось, яке суспільство створив сталінізм. Але якраз про цей час — після Великого терору та перед нападом Німеччини на Радянський Союз — відомо найменше⁵⁹⁴. Принаймні очевидним є те, що коли хвиля насильства затихла, людям здалося, що влада отямилася і позбувається політики терору. Можна припустити: ілюзія нормалізації була потрібна Сталіну, щоб зберегти терпиме ставлення народу до радянського режиму, спробувати його «умиротворити». Адже тотальний терор міг поставити людину в ситуацію, коли їй уже немає чого втрачати. Небезпечно: так і до нової революції недалеко.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

ПОЛІТИКА РАДЯНІЗАЦІЇ НОВИХ ПРИДБАНЬ ЯК ФАКТОР ПІДРИВУ РАДЯНСЬКИХ ЗАСАД

Перша часткова розгерметизація радянського суспільства відбулася в ході кампаній із приєднання Західної України та Західної Білорусі, Буковини, Литви, Латвії та Естонії до СРСР, а також — радянсько-фінської війни. Представники Країни Рад, передусім із числа командного та рядового складу Робітничо-селянської червоної армії (РСЧА), вперше отримали змогу на власні очі переконатися в тому, чим є насправді позарадянський світ. Побачене шокувало їх і, природно, не могло не похитнути їхньої віри в утопії, обіцяні більшовицькою доктриною: у справедливість і прогресивність радянської держави, у офіційні запевнення щодо її підтримки трудящими капіталістичних країн, у силу та незламність Радянського Союзу. Документально насичену та детально прописану картину того, як вплинули події 1939-1941 років на українське суспільство, містить книга історика В. Гриневича «Червоний імперіалізм»⁵⁹⁵. Вона важлива особливо показом того, що приєднання західноукраїнських територій, замасковане під гасло «звільнення єдинокровних братів», їхня радянізація терором та ідеологічною індоктринізацією, значною мірою стала завершенням інкорпорації українських земель до складу СРСР, зробила таким чином Україну більш цілісним утворенням.

Відступимо від хронології і звернемося спочатку до радянсько-фінської війни, оскільки вона мала відношення до всього СРСР. І, незважаючи на локальний характер, справила величезний вплив на наступні події — внутрішньосоюзні та міжнародні. Хоча радянське керівництво,

за розповідями Молотова, здавалося б, і вимагало небагато: віддати «частину території біля Ленінграда», бо його «треба було захищати», а фіні «дуже вперто поводитися»⁵⁹⁶. О. Твардовський назвав радянсько-фінську війну 1939–1940 років «незнаменитою» і був абсолютно правий: розпочата провокаційними пострілами поблизу села Майнила, вона не принесла Радянському Союзу жодної слави, а багаторазова перевага СРСР у живій силі і особливо в техніці призвела до п'ятиразової, за обережними підрахунками, переваги серед убитих. І загарбницьку мету жодним чином закамфлювати не вдалося: СРСР як агресора негайно ж виключили з Ліги Націй. Терміни «сису», тобто непохитний фінський характер, і «коктейль Молотова» стали відомі у всьому світі.

Для Сталіна ця війна виявилася неприємним уроком, оскільки показала, що Червона армія не така вже й «непереможна та легендарна», як її подавала пропаганда. За підрахунками військових фахівців, мінімальні втрати Червоної армії за час фінської кампанії склали 200 тис. осіб. Для порівняння: сухопутні війська Англії, США та Канади у боях за звільнення Західної Європи — від висадки в Нормандії і до виходу до Ельби — втратили 156 тис., а окупація Норвегії у 1940 р. обійшлася Німеччині у 3,7 тис. загиблими безвісно зниклими солдатами, розгром армій Франції, Бельгії та Голландії — у 49 тис. осіб⁵⁹⁷.

У травні-червні 1941 р. західні газети, розмірковуючи про можливість війни Німеччини та СРСР, навіть писали, що з причини слабкості армії Сталін може піддатися на шантаж Гітлера військовою загрозою та віддати йому Україну⁵⁹⁸. Особливим «одкровенням для нього стало те, що багато червоноармійців не хотіли воювати, особливо мобілізовані на фронт із колгоспних злиднів»⁵⁹⁹. Усвідомлення масштабу проблем спонукало радянське командування на розміщення за позиціями п'ятьох армій, задіяних проти фінських військ, 27 контрольно-загороджувальних загонів НКВС (по 100 осіб у кожному). Проте «ефективно мотивувати солдатів воювати на чужій землі вони могли»: 40 % із 1800 засуджених у пе-

ріод військовими трибуналами червоноармійців становили дезертири⁶⁰⁰. Так, у квітні 1940 р. на нараді за участю Сталіна А. Запорожець — член військової ради — комісар 13-ї армії — заявив про низьку лояльність бійців:

«СТАЛІН. Чи були дезертири?

ЗАПОРОЖЕЦЬ. Багато.

СТАЛІН. До себе в село тікали чи в тилу сиділи?

ЗАПОРОЖЕЦЬ. Було дві категорії. Одна — втікала в село, а потім звідти листи писала. Вважаю, що тут місцеві органи погано боролися. Інша — втікали не далі обозу, землянок, до кухні. Таких кілька людей розстріляли. Сидять у землянці 3-5 чоловік, до обіду виходять на дорогу, бачать — іде кухня, візьмуть обід і знову в землянку. Коли з'явився за-городжувальний загін НКВС, він нам дуже допоміг навести лад у тилу, раніше з тилом було важке становище. От був такий випадок у 143-му полку. Протягом дня полк вів бій, а надвечір у цьому полку виявилось 105 людей-самострілів. В одному полку 105 самострілів»⁶⁰¹.

Радянські військовополонені, репатрійовані після укладання миру з Фінляндією 12 березня 1940 р., усі без винятку, заарештовувалися НКВС лише за те, що здалися в полон. Про них ніколи більше нічого не чули, вони були розстріляні, а на їхні сім'ї лягла пляма «ворогів»⁶⁰².

Журналіст та історик Е. Андрющенко, який вивчив архіви КДБ, виявив доповіді НКВС про реакцію населення на хід Зимової війни. Спочатку настрої ще були більш-менш оптимістичними. Наприклад, науковий співробітник Наумов вважав, що війна проти Фінляндії йтиме швидше, ніж у Польщі. Київський професор Губергріц казав, що «панькатися з Фінляндією не слід». Довгий терпець уряду його здивував.

У січні 1940 р., незважаючи на офіційну пропаганду та роботу контрольованих партією ЗМІ, стало відомо про поразки та слабку підготовку Червоної армії. «Умови зараз для Червоної армії нестерпні. Пораненим і замерзлим своєчасна допомога не надається, більшість із них гине.

Наразі на фінському фронті знаходяться товариші Тимошенко, Ворошилов і навіть Сталін», — повідомляв співробітник київського телеграфу. «Наші згانبілися на Фінляндському фронті. Це їм не Польща, куди йшли на все готове. Нехай спробують повоювати із фінами», — обурювався колгоспник із Вінницької області. Один лікар зізнався, що в Самарі закінчилися матраци, коли привезли дві тисячі поранених із Фінляндського фронту. Н. Бойко погано відгукувалася про настрої в армії: «У наших військ, що прямують на кордон Фінляндії, жахливий настрої. За жодну там батьківщину та Сталіна вони не збираються гинути, вони просто кажуть, хто сидить там при владі якийсь невгамовний, все йому хочеться чужих територій, ніби своїх замало». Відкрито висловився за підтримку Фінляндії український письменник А. Любченко, назвавши фінів нацією, яка «героїчно бореться за свою незалежність». «Я вважаю, що нещодавній випадок на кордоні з артилерійською стріляниною не інакше, як наше інсценування. Не може бути, щоб такий мирний, крихтний народ, як фіни, сам поліз би з нами битися», — упевнений він. Київський інженер сказав, що жодна людина в здоровому глузді не повірить, що Фінляндія напала на СРСР: «Так нападав Китай на Японію, Чехословаччина та Польща — на Німеччину, і, нарешті, Фінляндія на СРСР»⁶⁰³.

Фінам таки вдалося зберегти свою національну державність, хоча й ціною втрати 11 % території. Після нападу Німеччини на СРСР Фінляндія стала на бік нацистів і повернула втрачене. Правда — ненадовго: у вересні вона змушена була вийти з війни і задовольнитися межами 1940 р., додатково втративши округ Петсамо (Печенга). Є підстави допускати, що від повного завоювання цієї сусідньої країни Сталіна зупинили, окрім небажання загострювати відносини з Францією та Британією, лідери яких планували надіслати добровольчий корпус до Фінляндії, а також розпочати бомбардування бакинських нафтопромислів, і, не в останню чергу, наслідки, з якими зіткнулася Москва від приєднання західної України. Підтвердженням тому може бути одна з бесід В. Молотова 1974 р.

з журналістом Ф. Чуєвим, у ході якої той натякнув на те, що Сталін не бажав отримати ще одне вогнище повстанської боротьби в країні тисячі озер, тайги, боліт, лісотундри та хуторського господарства: «Розумно вчинили, що не приєднали до себе. Мали б постійну рану. Не з самої Фінляндії — ця рана давала б підставу щось мати проти радянської влади... Адже там люди дуже завзяті, дуже уперті. Там меншість була б дуже небезпечною»⁶⁰⁴.

Маловідомим досі залишається і той факт, що після початку Зимової кампанії СРСР проти Фінляндії, нейтральна Швеція, яка завжди мала з нею особливі стосунки, вступила в таємну війну з Радянським Союзом. Загальний обсяг допомоги, яку тоді надали шведи фінам, невідомий (обидві країни все ще намагаються його не афішувати). Але відомо, що обсяг грошових кредитів та позик становив 1,6 млрд доларів, на боці Фінляндії воювали 10 тис. шведських добровольців.

Шведська підтримка Фінляндії, а разом і Німеччини, тривала і в 1941–1944 роках. Звичайно, шведські поставки Гітлеру металів, залізної руди (понад 10 млн т. лише за 1943 р.) та інших стратегічних товарів військової таємниці давно вже не становлять. Як і транзит німецьких військових вантажів і військових частин у Норвегію, на Східний фронт через територію нейтральної нібито Швеції. До таких пікантних «деталей» можна віднести і лист шведського короля Густава, направлений Гітлеру восени 1941: «Мій дорогий рейхсканцлер! У мене виникла потреба написати відкрито Вам з питання, яке хвилює мене і має величезне значення для мене та моєї країни. Це російське питання. Я вважаю, це має велике значення для майбутнього, і Ви можете дізнатися про мій погляд щодо суті цього питання. Вже після Першої світової війни я побачив, яку величезну небезпеку несе і продовжує нести із собою більшовизм не лише для нас, на Півночі, а й для всієї Європи. Тому я хочу висловити мою гарячу подяку за те, що Ви вирішили всіма можливими способами знищити цю чуму. Я вітаю Вас із уже досягнутими великими успіхами».

На знак помсти радянські підводні човни атакували шведські транспортні засоби. До 1990 р. цю сторінку війни у СРСР приховували. Більше того, командири радянських човнів ніколи не отримували офіційного наказу топити шведські судна. З іншого боку, підводників за такі дії і не карали, а у разі міжнародних скандалів прикривали дипломатичними засобами⁶⁰⁵.

Привертає увагу те, як витончено вів свою гру Кремль у цей період: окупував балтійські країни у два етапи — спочатку створив там у 1939 р. військові бази, а потім уже здійснив анексію. Британський історик Роджер Мурхаус нагадує, що потім «цей метод активно використовувався і продовжить використовуватися Москвою для захоплення чужих територій. Спочатку ви домовляєтеся про військове співробітництво, яке передбачає обов'язкове розміщення радянських (російських) військових. На цьому тлі ви починаєте впливати на політичну ситуацію в країні, а закінчується все створенням маріонеткової політичної сили, яка захоплює владу»⁶⁰⁶. Саме такий підхід було реалізовано й у процесі анексії Росією українського Криму.

Власне, першоджерелом інформації про сценарії процесу «приєднання» знову-таки є Молотов: «Питання про Прибалтику, Західну Україну, Західну Білорусь та Бессарабію ми вирішили з Ріббентропом 1939 року. Німці неохоче йшли на те, що ми приєднаємо собі Латвію, Литву, Естонію та Бессарабію. Коли через рік, у листопаді 1940 року, я був у Берліні, Гітлер запитав мене: «Ну добре, українців, білорусів ви об'єднуєте разом, ну, гаразд, молдаван, це ще можна пояснити, але як ви поясните всьому світові Прибалтику?».

Я йому сказав: «Пояснимо».

Комуністи та народи прибалтійських держав висловилися за приєднання до Радянського Союзу. Їхні буржуазні лідери приїхали до Москви для перемовин, але підписати приєднання до СРСР відмовлялися. Що нам робити? Я вам маю сказати по секрету, що я виконував дуже твердий курс. Міністр закордонних справ Латвії приїхав до нас 1939 року, я

йому сказав: «Назад ви вже не повернетесь, доки не підпишете приєднання до нас».

Із Естонії до нас приїхав військовий міністр, я вже забув його прізвище, популярний був, ми йому те саме сказали. На цю крайність ми мали піти. І виконали, на мою думку, непогано.

Я у дуже грубій формі вам це представив. Так було, але все це робилося делікатніше.

— Але ж той, хто приїхав, міг попередити інших, — кажу я.

— А їм подітися не було куди. Треба ж якось убезпечити себе. Коли ми висунули вимоги... Треба вживати заходів вчасно, інакше буде пізно. Вони тулилися туди-сюди, буржуазні уряди, звичайно, не могли увійти до соціалістичної держави з великим бажанням. А з іншого боку, міжнародна ситуація була така, що вони мали вирішувати. Перебували між двома великими державами — фашистською Німеччиною та Радянською Росією. Ситуація складна. Тому вони вагалися, але наважилися. А нам потрібна була Прибалтика...»⁶⁰⁷.

Сталін також змусив 1940 р. Румунію відмовитися від території, анексованих 1918 р. — Бессарабії та Північної Буковини, населеної переважно українцями. Вони, відповідно, «зміцнили» Молдавську РСР, перетворену на Молдавську РСР, та Українську РСР. Про те, як це відбувалося, не менш мальовничо розповідає сталінський нарком:

— А Бессарабію ми ніколи не визнавали за Румунією. ...Так ось, коли вона нам знадобилася, викликаю я цього Гефенку, даю термін, щоб вони вивели свої війська, а ми введемо свої.

— Ви викликали Гефенку, румунського посла?

— Так, так.

«Давайте домовлятися. Ми Бессарабію ніколи не визнавали за вами, а тепер краще домовлятися, вирішувати такі питання». Він одразу: «Я мушу запитати уряд». Звичайно, розкис увесь. «Запитайте і приходьте з відповіддю». Прийшов згодом.

— А з німцями ви обговорювали, що вони не заважатимуть вам із Бессарабією?

— Коли Ріббентроп приїжджав, ми тоді домовилися. Принагідно ми говорили й безпосередньо з Румунією, там контактували.

Гітлер їм сказав: «Віддайте, я скоро поверну!»

Вони під його керівництвом весь час... 1939 року, коли приїжджав Ріббентроп, я тоді не дуже добре знав географію, — каже Молотов начебто серйозно, і хто його не знає, той, може, так би і зрозумів, — кордони між державами: Росією, Німеччиною та Австро-Угорщиною. Пред'являю вимогу: кордон провести так, щоби Чернівці до нас відійшли. Німці мені кажуть: «Так ніколи ж Чернівців у вас не було, вони завжди були в Австрії, як ви можете вимагати?» — «Українці вимагають! Там українці живуть, вони нам дали вказівку! — «Це ніколи не було в Росії, це завжди була частина Австрії, а потім Румунії!» — посол Шуленбург каже. «Так, але українців треба ж возз'єднати!» — «Там українців... Взагалі не вирішуватимемо це питання!» — «Треба вирішувати. А українці тепер — і Закарпатська Україна, і на сході теж українська частина, що належить Україні, а тут що ж, залишиться шматок? Так не можна. Як же так?»

... Крутився, крутився, потім: «Я доповім уряду». Доповів, і той (Гітлер) погодився.

Чернівці, які ніколи не належали Росії, до нас перейшли і тепер залишаються. А тоді німці були налаштовані так, що їм не треба було з нами псувати стосунки, остаточно розривати.

Остаточне розмежування було після війни. Дехто дивувався: до чого тут Чернівці та Росія? Ніколи такого не було!

...У дурні ми не потрапили. І ніхто, принаймні, з наших супротивників і прихильників нас не вважав за дурнів. Не пам'ятаю такого випадку⁶⁰⁸.

Щодо військової операції, під час якої було відторгнуто 52 % польської території та 25 % населення країни, що входили до складу РП у 1921–1939 рр., та подальше возз'єднання українського та білоруського

народів у складі двох радянських республік, то її невідворотна необхідність, як обґрунтував Молотов, полягала у тому, що «якби ми не вийшли назустріч німцям у 1939 році, вони зайняли б усю Польщу до кордонів. Тож ми з ними домовилися. Вони мали погодитися. Це їхня ініціатива — Пакт про ненапад. Ми не могли захищати Польщу, оскільки вона не хотіла мати справу з нами. Та й оскільки Польща не хоче. А оскільки війна вже на носі, давайте нам бодай частину Польщі, яка, як ми вважаємо, безумовно належить Радянському Союзу»⁶⁰⁹.

Можна погодитись із твердженнями вчених, що таким чином Молотов обґрунтував та виправдовував агресивну політику радянської держави. Використовуючи, зокрема, і сталінський прийом — посилатися на інтереси та законні права українців, до якого Сталін нерідко вдавався під час переговорів із західними лідерами, коли йшлося про територіальні претензії СРСР. Цілком очевидно, що цим визнавалося і значення республіки для Союзу. Звідси — і тактична необхідність декларувати прихильність до українського народу, що було першочергово на користь політики, здійснюваної радянським керівництвом. Але це виділяло Україну в очах тих, хто мав справу зі Сталіним.

Безсумнівно, що 1939 р. Польща мала стратегічно важливе значення, оскільки «знаходилася в одному з найнебезпечніших місць на землі — поміж двома хижакками, безжальними, експансіоністськими та тоталітарними режимами, які хотіли її знищити». Вказуючи на це, британський історик і германіст Роджер Мурхаус (2020 р. російською мовою вийшла його книга «Диявольський союз. Пакт Гітлера – Сталіна, 1939–1941») вказує на причини, через які Польща стала метою нацистської Німеччини: «Передусім, вона займала територію, яка для Німеччини була важливою. Її частина — Познанське воєводство, колишня Західна Пруссія — належала Німеччині до 1918 року, і там мешкали представники німецької національної меншини. Крім того, Польща також займала деякі землі, які німці задумали зробити своїм майбутнім Lebensraum, тобто «життєвим

простором», і які вони мали намір завоювати. Як слов'яни поляки з расової точки зору не вважалися нацистськими теоретиками «правильними» людьми. Через велику кількість євреїв, які проживають у Польщі, країна також сприймалася як повністю юдаїзована, а її жителі — як непотріб, тому що вони були надто змішані в расовому відношенні. Таким чином, з нацистської точки зору, руйнація Польщі була мотивована причинами історичного, територіального, ідеологічного та расового характеру»⁶¹⁰.

Тому не дивно, а навіть закономірно, що, порівняно з іншими країнами, новітня історія рясно присутня у розмовах та дискусіях у польському суспільстві, займає чимало місця у практичній політиці держави. З'являється багато нових оповідей, що зачіпають, зокрема, й Україну. Наприклад, економіст, директор організації «Інститут глобалізації» Бартош Бартчак нагадує, що реалізація польської концепції створення між Німеччиною та Росією блоку держав, за певної підтримки західних держав, могла б протистояти Берліну та Москві, «якби 1919 року українці масово пішли на співпрацю з польською армією, з'явився б шанс на втілення в реальність мрії Юзефа Пілсудського про створення федеративної держави на території Речі Посполитої Двох Народів, що існувала у XVIII столітті. Якби українці увійшли до її складу, вони б не лише уникнули радянського голодомору, а й, можливо, були б зараз багатшими народом. Крім того, разом нам було б легше чинити опір Радянській Росії Сталіна»⁶¹¹.

На його думку, союз країн Міжмор'я у міжвоєнний період був найрозумнішим рішенням для країн нашого регіону, але противники автора цієї концепції, тобто Пілсудського, звинувачують його саме в нерозумності, стверджуючи, що вона була просякнута романтизмом. Історія, проте, показала, що хибним був саме підхід «реалістів»⁶¹². Що ж, мабуть, романтики та реалісти все ж таки дійшли консенсусу, запропонувавши реалізацію ідеї такого союзу в наші дні.

Унаслідок приєднання Західної України та українських земель, анексованих у Румунії, територія УРСР збільшилася до 560 тис. кв. кілометрів.

Лише від Польщі до Радянського Союзу перейшла територія площею близько 200 тис. кв. кілометрів із населенням 12 млн людей. При цьому, як зазначає історик С. Кульчицький, важливо розібратися, чому і коли це вторгнення отримало визначення «визвольного походу» Червоної армії. Адже внаслідок концепту возз'єднання з братніми народами Сталін відмовився від частини територіальних надбань — до Вісли включно, передбачених пактом Ріббентропа–Молотова. Відповідь на запитання «чому?», на думку вченого, лежить на поверхні. Досить згадати, що сталося між 23 серпня та 17 вересня: 3 вересня німецько-польська війна перетворилася на світову (у Європі прийнято вважати 1 вересня 1939 р. початком Другої світової війни, хоча ті, хто дивиться на неї з глобальної точки зору, часто стверджують, що вона розпочалася з китайсько-японської війни влітку 1937 р.). Ця подія була передбачуваною, але не неминучою внаслідок неготовності Франції та Британської імперії до війни. А в ній вихід Червоної армії до Вісли перетворював Сталіна на союзника Гітлера. Обмеження захоплення територій непольськими землями надавало вторгненню іншого ракурсу⁶¹³.

У «польській кампанії» були задіяні війська Білоруського та Українського фронтів — 28 стрілецьких та 7 кінних дивізій, 10 танкових та 2 моторизованих бригади загальною чисельністю майже 800 тис. бійців та командирів⁶¹⁴. Тоді як у ході прихованої мобілізації, проведеної з 7 по 14 вересня, до діючої армії було призвано 2 610 136 осіб. На думку фахівців, таку масштабну акцію було здійснено, по-перше, з метою маскування заходів на осінній призов до Червоної армії; по-друге, як «генеральну репетицію» майбутніх мобілізацій на випадок великої війни⁶¹⁵.

Через непоінформованість населення згадана кампанія спричинила справжню паніку: 8-9 вересня у низці великих міст люди заповнили залізничні вокзали, прагнучи виїхати вглиб країни, для порятунку від війни. Спроби міліції розігнати екзальтовані натовпи виявилися безрезультатними. Тоді було видано наказ стріляти по беззбройних людей на

ураження. Щоб уникнути подальшого нагнітання паніки, «нездорових» настроїв та чуток, опублікували матеріал про цілі часткової мобілізації деяких округів: з урахуванням загострення обстановки у східних районах Європи та можливих різних несподіванок радянське командування вирішило посилити чисельний склад гарнізонів західних кордонів⁶¹⁶. Чи не нагадає це читачеві у чомусь часткову мобілізацію в Росії у 2022 р. для війни в Україні та пояснення причин її необхідності?

Війна проти Польщі вийшла короткою. Зусиллями німецького вермахту та Червоної армії польська армія була розгромлена, значну кількість військових було взято в полон. Згідно з офіційними радянськими даними, в ході бойових дій Червона армія втратила вбитими, померлими від ран і зниклими безвісти 1139 осіб та 2383 особи — пораненими. До радянського полону потрапило 452 536 польських військовослужбовців, серед них 18 789 офіцерів⁶¹⁷.

У Бресті відбувся спільний радянсько-німецький військовий церемоніал передачі міста до радянських рук. Сьогодні фотографії урочистого проходження військ, де поряд, разом стоять командири Червоної армії та офіцери вермахту, де червона зірка сусідить із імперським орлом зі свастикою, здаються нереальними. До їхньої смертельної битви залишалося менше двох років. А от тоді настав період єдності інтересів та державної дружби двох агресорів, які ділили Східну Європу. Міністр закордонних справ Німеччини Ріббентроп прибув до Москви, і в результаті проведених 27-28 вересня 1939 р. перемовин було укладено договір «Про дружбу та кордон між СРСР та Німеччиною». Поділ Польщі відбувся. Радянське керівництво тріумфувало перемогу і глумилося над розбитим противником⁶¹⁸.

Для багатьох солдатів і офіцерів, які отримали можливість побачити, наскільки різуче відрізняється організація життя тих, чийми визволителями їм довелося виступати, це, судячи з документальних свідчень, стало моментом прозріння, послужило поштовхом до критичного переосмис-

лення змісту радянської пропаганди. Як мінімум, стало підставою для сумнівів у економічних та соціальних перевагах радянського ладу. У свою чергу, місцеве населення неоднозначно сприйняло своїх «визволителів».

З одного боку — висловлення радості та підтримки Червоної армії, передусім українцями та євреями — за визволення з-під влади непопулярного варшавського режиму. Згідно з Ризьким договором 1921 р., було встановлено кордон між Радянською Росією та Польщею значно східніше від кордону території з польським населенням (лінія Керзона). Таким чином, громадянами Польщі стали багато етнічних українців та білорусів, на яких припадало майже 17 % населення країни, а також 8,6 % євреїв⁶¹⁹. Причому, останні виходили передусім із прагматичного розрахунку, що не опинилися у німецькій зоні окупації. Серед більшості поляків те, що відбулося, було сприйнято як ні з чим несумісна трагедія. Частина української інтелігенції спочатку покладалася на можливість мирних взаємин із новою владою. З іншого — загальна настороженість від власне зовнішнього вигляду та внутрішнього змісту, не кажучи вже про загарбницьку поведінку, передусім частини солдатів і офіцерів, яка охопила їх, побачивши, як живуть і забезпечені люди, які, згідно з радянською пропагандою, так потребували братньої допомоги. Об'єднало їх одне — розчарування в суспільному устрої, при якому вони спільно відтепер мали жити.

Водночас не можна залишити без уваги і те, що нові територіальні придбання реанімували білорусько-українське прикордонне питання, яке мало непросту історію та було предметом переговорів у квітні 1918 р. між представниками УНР та БНР. Зі зрозумілих причин у радянських умовах суперечка на довгі роки втратила сенс, але, як виявилось, не зміст. У листопаді 1939 р. протиріччя між двома вже радянськими республіками знову постали на порядок денний. За варіантом М. Хрущова, кордон між ними мав пройти значно північніше, причому настільки, що міста Брест, Пружани, Столін, Пінськ, Лунинець та Кобрин, а також більша частина Бі-

ловезької пуші відходили до України. ЦК КП(б) Білорусі з цим категорично не погоджувався й ухвалив рішення про свій варіант кордону, спираючись на етнографічні дані. Однак такі аргументи не переконали, а ще більше розлютили Хрущова.

«22 листопада, — згадував через багато років колишній секретар ЦК КП(б) П. Пономаренко, — я був викликаний до Москви зі своїми пропозиціями. Після прибуття до столиці того ж дня одержав запрошення від Й. В. Сталіна. Коли я зайшов до його приймальні у Кремлі, там уже знаходився Хрущов, теж із матеріалами та схемами. Він розмовляв із помічником Сталіна О. М. Поскрьобишевим. І тут перед нашою зустріччю зі Сталіним стався драматичний інцидент між Хрущовим та мною, який визначив на довгі роки його ставлення до мене.

Після того як я привітався, Хрущов запитав мене, чи ми підготували свої пропозиції про кордон, і в чому їх суть. З належною повагою до нього як до члена Політбюро ЦК ВКП(б) та відомого діяча партії я якомога делікатніше сказав: «Ми підготували пропозиції, але вони не збігаються з вашими». Далі я сказав, що ми пропонуємо кордон відповідно до етнографічного складу населення і що кордон, на нашу думку, має пройти на південь від Пінська, Луниноця, Кобрини, Барановичів та Бресту, а тому ці міста та Біловезька пуща мають залишитися у складі Радянської Білорусії.

Хрущов вибухнув від люті і грубо запитав: «Хто вам приготував цю нісенітницю і чим ви можете це обґрунтувати?». Я відповів, що пропозиції, які ми вносимо, склали члени ЦК Компартії Білорусії. Ми зовсім не вважаємо це нісенітницею і готові навести обґрунтування на основі статистики та історії. Хрущов заявив, що українські історики мають іншу точку зору і висловив свої позначки кордону. На це я відповів: «Важко припустити, щоб учені могли обґрунтувати такий кордон, який суперечить поняттям етнографії, статистики та історії».

Хрущов розлютився⁶²⁰.

Останнє слово було за Сталіним. «Він сидів у кабінеті один, — роз-

повідав далі Пономаренко. — Після нашого вітання він відповів: «Здорово, гетьмани, ну як із кордоном? Ви ще не побилися? Чи не розпочали ще війну через кордони? Чи не зосередили війська? Чи домовилися мирно?»

Потім Сталін запропонував нам сісти та доповісти свої варіанти. Хрущов і я витягли тексти речень та схеми. Першим доповідав Микита Сергійович. Він розгорнув на столі схеми, але, викладаючи зміст свого проекту, жодного разу не послався на них.

Сталін вислухав, підвівся, приніс свою карту і попросив Хрущова показати на схемі, як пройде кордон».

За словами Пономаренка, Сталін оголосив: «Кордон, який пропонує товариш Хрущов, абсолютно неприйнятний. Він нічим не може бути обґрунтований. Його не зрозуміє громадська думка. Неможливо серйозно говорити про те, що Брест і Біловезька пуща є українськими районами. Якщо прийняти такий кордон, то західні області Білорусії по суті зникають. І це була б погана національна політика».

Але й повністю заперечувати українські претензії Сталін не став.

«Звертаючись до Хрущова, — згадував білоруський перший секретар, — щоб трохи пом'якшити свою заяву, він зауважив: «Скажіть прямо, висуваючи ці пропозиції, ви, напевно, мали на увазі інше: вам хотілося б отримати ліс, адже його в Україні не так багато?»

На це Хрущов відповів:

«Так. Товаришу Сталін, вся справа в лісі, яким так багате Полісся, а в нас лісу мало».

«Це інша справа, — зауважив Сталін, — це можна врахувати. Білоруси пропонують правильний, обґрунтований кордон. Об'єктивність їхнього варіанту наголошується, зокрема, і на тому факті, що вони самі пропонують район Камінь-Каширська віднести до України. Ми затвердили кордон, який здебільшого співпадає з проектом товариша Пономаренка, але з деякою поправкою відповідно до бажання українців отримати трохи лісу».

Він узяв карту і прокреслив лінію кордону, що майже збігається з нашими пропозиціями. Лише в одному місці зробив на зеленому масиві карти невеликий вигин на північ і сказав: «Нехай цей район відійде Україні».

Хрущов висловив свою згоду. Я був особливо задоволений таким вирішенням питання.

Після цього Сталін запросив Хрущова і мене обідати. З виразу обличчя, з настрою Микити Сергійовича відчувалося, що він залишився незадоволеним таким кінцем і цю історію надовго запам'ятає. Я не помилився»⁶²¹.

4 грудня 1939 р. Президія Верховної Ради СРСР своїм указом затвердила накреслену Сталіним лінію білорусько-українського кордону. Але на цьому історія встановлення кордону Білорусії не завершилася. 1940 року уточнювали її лінію на литовській ділянці. А 1944 р. після польсько-радянських перемовин місто Білосток та 17 районів Білостокської області було передано Польщі, що, на думку білоруських товаришів, було надто великою поступкою. Є версія, що активну роль у цьому відіграв Хрущов⁶²².

Цей приклад є ще одним наочним свідченням волюнтаристських практик радянських керівників у такому чутливому питанні, як визначення меж між суб'єктами СРСР. І які, зважаючи на все, у процесі вибіркового включення до історії взяв на озброєння російський президент Путін. Розповідаючи про «подарунки» від Росії та вимагаючи їхнього повернення, у тому числі, за допомогою силових дій.

До речі, суперечка щодо територій визначила подальше суперництво між Пономаренком і Хрущовим. А посиленню ворожості між ними потурав із якихось причин сам Сталін. Так, 1942 р. за його рішенням Пономаренко очолив Центральний штаб партизанського руху при Ставці Верховного Головнокомандування, тоді як Хрущов пропонував на цю посаду свого ставленика – керівника українського НКВС якогось Сергієнка. Роком пізніше Сталін мав намір перемістити Пономаренка в Україну за-

мість Хрущова, якому вдалося зберегти свою посаду лише завдяки енергійному заступництву Берії, Маленкова та Булганіна. «Заступники» небезпідставно розглядали Пономаренка як політичного супротивника, більш небезпечного для них, ніж простакуватий, як їм тоді здавалося, Микита Сергійович⁶²³.

У грудні 1952 р. Сталін розпорядився ознайомити членів президії ЦК КПРС із проектом документа про призначення Пономаренка Головою Ради Міністрів СРСР. Визначивши, очевидно, в такий спосіб свого наступника. На початку 1953 р. він був завізований усіма членами Президії ЦК КПРС, за винятком Берії, Хрущова, Маленкова та Булганіна⁶²⁴.

Сьогодні опубліковано достатньо свідчень, які б підтверджували налаштованість Сталіна передати всю повноту влади в країні Раді Міністрів СРСР, яку мав очолити Пономаренко. Сталін збирався знову поставити питання про свою відставку з посади глави уряду, яке він порушував на жовтневому Пленумі ЦК, посилаючись на старість і хвороби. Відомо також, що цей документ та інші сталінські плани планувалося обговорити 3 березня 1953 р. на засіданні Президії Верховної Ради СРСР, а в десятих числах березня вже на Пленумі ЦК КПРС ухвалити відповідні рішення. Це підтверджує колишній голова Верховної Ради СРСР А. Лук'янов, котрий в одному з інтерв'ю заявив, що йому доводилося чути про цей документ від «довірених людей»⁶²⁵.

Раптова хвороба і смерть Сталіна 5 березня 1953 р. спричинила сплеск боротьби за владу. У Хрущова з'явилася можливість поквитатися з Пономаренком. Він був виведений зі складу кандидатів у члени Президії ЦК і призначений міністром культури, потім — партійним керівником Казахстану, а після цього відправлений послом спочатку до Польщі, потім до Індії, згодом — до Непалу та Нідерландів. І завершив там свою дипломатичну кар'єру зі скандалом. 1961 року голландці оголосили його персоною нон грата. Розпочалася ця історія з того, що науковець О. Голуб, який працював в Інституті хімії Радянської Академії наук, при-

йняв рішення під час візиту до Голландії не повертатися назад на Батьківщину. Він попросив політичного притулку, але його дружина, що знаходилася разом із ним, вагалася і не могла вирішити, чи готова вона залишитися в іншій країні. Поліцейські доставили її до відділення Амстердамського аеропорту, і в цей момент туди увірвалися співробітники радянського посольства на чолі з Пономаренком. Вони мали намір перевести дружину Голуба до офісу Аерофлоту. Зав'язалася бійка, внаслідок якої Пантелеймон Кіндратович зламав пальця поліцейському начальнику. Деякі дослідники трактують цю історію інакше. Наприклад, Добров писав, що Пономаренко встиг посадити дружину Голуба на борт свого літака, а бійка з поліцейськими відбулася безпосередньо на борту. Хай би як там було, та бійка мала місце, і за її підсумками Пономаренка відкликали з дипломатичної роботи⁶²⁶.

17 вересня 2009 р. в Інституті слов'янознавства РАН РФ було організовано міжнародну наукову конференцію «Західна Білорусія та Західна Україна у 1939–1941 рр.: люди, події, документи». Російські, білоруські, українські та польські її учасники аналізували складні процеси, що супроводжували радянізацію у цих регіонах, включаючи історичну, історико-культурну, лінгвістичну, літературознавчу проблематику. Щоправда, матеріали цього форуму було видано лише 2020 року⁶²⁷. В основному позитивні оцінки отримала українізація в Західній Україні, що проводилася протягом неповних двох років (1939–1941): до середини 1940 р. кількість початкових шкіл тут досягла 6900, із них 6 тис. — українських. Львівському університету було присвоєно ім'я Івана Франка, і він перейшов на викладання українською мовою. Поліпшилося медичне обслуговування, передусім, на селі. Досить обережно проводилася колективізація. До червня 1941 р. вона склала 13 % селянських господарств. Водночас швидко були націоналізовані промисловість і торгівля⁶²⁸.

У Західну Україну відрядили тисячі фахівців — учителів, лікарів, агрономів, ветеринарів, нафтовиків, геологів, механізаторів, техніків, інже-

нерів. Авангардом радянської регіону мали стати члени ВКП(б). Лише впродовж першого півріччя після приєднання територій Західної України сюди прибуло 14 тисяч комуністів. До осені 1940 р. відділ кадрів ЦК КП(б)У доповідав про підготовку ще 40 тис. партпрацівників для відправки до південно-західних та західних областей УРСР. Однак сюди нерідко потрапляла далеко не найкраща частина управлінців і спеціалістів. Моральні якості багатьох із них не відповідали характеру поставлених перед ними завдань⁶²⁹.

У практичній повсякденності радянська західних областей, що розпочалася 1939 р., являла собою драматичне явище. Ломка економічного укладу, вилучення цінностей населення, численні факти насильства — усе це було класичною схемою впровадження соціалістичної форми влади й господарювання і цілком укладалося в більшовицьку доктрину. Понад те, «мародерство і пограбування заохочувалися як прояв класової боротьби». Безкарні розправи та вбивства представників польської влади стали передвісником терору, зловісне наближення якого відчувалося. І все це виправдовувалося партійними керівниками публічно: «Таких убивств залятих ворогів народу, скоєних у гніві народному у перші дні приходу Червоної Армії, було чимало. Ми виправдуємо їх, ми за тих, хто, вийшовши з неволі, розправився зі своїм ворогом»⁶³⁰.

Дуже характерним у цьому сенсі є епізод із розстрілом поза судом та слідством у Золочеві в ніч із 21 на 22 вересня 1939 р. усієї польської поліцейської верхівки міста. Історія позасудового масового розстрілу 1940 р. майже 22 тис. поляків-військовополонених і цивільних осіб за рішенням Політбюро ЦК ВКП(б) отримала назву «Катинської справи» — за найменування місцевості під Смоленськом, де вперше були виявлені німцями 1943 р. поховання страчених з Козельського табору (понад 4 тис.). Пізніше з'ясується, що страти проводилися і в інших місцях на території РРФСР, БРСР і УРСР. Так, у внутрішній в'язниці НКВС у Харкові у квітні-травні 1940 р. було розстріляно 3820 польських офіцерів⁶³¹.

Коли 1943 р. світ дізнався про цей злочин, радянська сторона спробувала погасити обурення, що здійнялося, за допомогою фальшивого висновку Спеціальної комісії зі встановлення і розслідування обставин розстрілу німецько-фашистськими загарбниками в Катинському лісі військовополонених польських офіцерів на чолі з М. Бурденком (який був головним хірургом Червоної армії і раніше займався розслідуванням нацистських злочинів у Смоленській області), що була створена 12 січня 1944 року. У висновку стверджувалося, що розстріли поляків проводилися німецькими окупаційними військами 1941 року. 50 років СРСР офіційно звинувачував у злочині німців, і лише у квітні 1990 р. Горбачов був вимушений визнати радянську провину — щоправда, в урізаному вигляді: у розстрілі звинувачувалися лише «Берія, Меркулов та їхні поплічники», а не найвище керівництво на чолі зі Сталіним. Горбачов також уважав за краще замовчати про документи, зокрема про рішення Політбюро, згідно з яким і здійснювалися розстріли. Їх 1992 р. оприлюднять уже з дозволу Єльцина.

Амбівалентна позиція Горбачова стала в певному сенсі прообразом російської позиції щодо Катинського злочину, нехай ще і в досить невинній формі. Прийнята до провадження 1990 р. Головною Військовою прокуратурою (ГВП) кримінальна справа № 159, у ході якої вдалося отримати безцінні відомості про склад злочину, із суто політичних причин була згодом зведена майже нанівець. Її закрили 2004 р., саме рішення та матеріали злочину засекретили, висновки ж відомі з коротких повідомлень ГВП. Вона кваліфікувала провину неназваних «конкретних високопосадовців СРСР... як перевищення влади, що мало тяжкі наслідки за наявності особливо обтяжливих обставин». Було визнано, що трійка засудила до розстрілу 14 542 польських громадян (в'язні тюрем тут, очевидно, проігноровані), при цьому «достеменно встановлено загибель у результаті виконання рішень трійки 1803 польських військовополонених»⁶³².

Короткочасний перелом у цій політиці настав після смоленської катастрофи 2010 р. (авіакатастрофа літака Ту-154М з урядовою делегацією

Польщі на чолі з президентом Лехом Качиньським), коли і президент РФ Медведев, і прем'єр Путін відкрито визнали радянську провину, і, зокрема, Сталіна, у значно ширшому масштабі. Держдума прийняла заяву з цього приводу, в якій загалом правильно було описано Катинську трагедію. Одночасно російська влада не забувала прив'язувати Катинський розстріл до долі радянських військовополонених 1920 р., які загинули у польських таборах (за польськими оцінками, їх загинуло до 18 тис., мінімально адекватних російських — до 28 тис.). Путін, наприклад, заявив, що, на його думку, «Сталін відчував свою особисту відповідальність і здійснив цей розстріл із почуття помсти», оскільки «за останніми даними, від голоду, хвороб у польському полоні померло 32 тисячі» червоноармійців. При цьому, немає достовірних доказів того, що Сталіна хоч якось би хвилювала доля військовополонених 1920 р., і в радянській пропаганді ця тема також була відсутня.

Незважаючи на офіційні зізнання, Росія відмовилася реабілітувати розстріляних, а майже всі наступні роки як на офіційних інтернет-ресурсах, так і в телепередачах було дозволено ставити відповідальність радянської сторони під питання, причому чим далі, тим більше. 2021 року на сайті «Електронна бібліотека історичних документів», пов'язаному з видавництвом РОССПЕН та Російським історичним товариством, з'явилася відверто пропагандистська брошура «Німці в Катині», 2022 р. телеканал НТВ випустив чотирисерійний фільм «Таємниця Катинського лісу» за участю істориків, які заперечують провину радянської сторони. У такому ж руслі 11 квітня 2023 р. РІА «Новини» випустили замітку «ФСБ опублікувала унікальні архівні документи щодо Катині», у якій ставився під сумнів давно очевидний адекватним історикам факт розстрілу польських військовополонених із Козельського табору навесні 1940 року⁶³³. Закономірно постає запитання: а навіщо ж усе це робиться, якщо радянська сторона була невинною?

Жорстока політика в цілому до населення приєднаних територій обернулася настільки ж жорстоким протистоянням, включаючи органі-

зовану збройну боротьбу проти московського політичного режиму, що у відповідь застосував випробувану репресивну практику. Лише із Західної України у 1940–1941 рр. чотирма етапами було депортовано понад 10% її населення — поляків, українців, євреїв, представників інших національностей. Людські втрати Галичини, за підрахунками дослідників, становили понад 400 тис. осіб, у тому числі 100 тис. — лише Львова⁶³⁴. На виконання двох постанов (РНК СРСР від 2 березня 1940 р. № 289-127сс «Про виселення із західних областей Української та Білоруської РСР»; ЦК ВКП(б) та РНК СРСР від 14 травня 1941 р. № 1229-525сс «Про вилучення контрреволюційних елементів із західних областей України») з території республіки було депортовано, відповідно, 121 996 та 41 645 осіб⁶³⁵.

Подібна картина мала місце у Литві, Латвії та Естонії. Особливою люттю відзначався опір радянській владі у Литві. Діючі в ній загони «лісових братів» увесь час вели справжні бої з підрозділами Червоної армії. Тому, коли 1944 р. М. Сулова призначили головою бюро ЦК ВКП(б) по Литовській РСР, де йому доручили «проведення заходів щодо рішучого припинення діяльності буржуазних націоналістів та інших антирадянських елементів», він звернувся до наркома внутрішніх справ Л. Берії з проханням направити в республіку додаткову кількість співробітників та частини НКВС, щоб депортувати з кожного повіту Литви по «п'ятдесят-шістдесят родин вождів банд та найзлісніших бандитів» і провести відкриті процеси над спійманими «лісовими братами». До Литви надіслали 9 полків НКВС для проведення чекістсько-військової операції. 1945 р. військовий суд військ НКВС Литви засудив за 58 статтею 8500 осіб, із них близько 500 було засуджено до розстрілу. Але Сулов уважав, що трибунали надто ліберальні⁶³⁶.

У наступні роки Москва все ж таки змушена була зважати на «прибалтійську специфіку» (втім, як і західноукраїнську). Політика індустріалізації, що проводилася Радянським Союзом у Прибалтиці, розглядається зараз балтійськими істориками як чинник русифікації — завезення ро-

сійського робітничого класу. Але очевидно, що це мало інші наслідки. Найбільший економічний ривок у післявоєнний період зробила Литва — до Другої світової війни найвідсталіша з прибалтійських держав. А на момент закінчення історії Радянського Союзу багато в чому — найпередовіша. Частково це пояснювалося військово-політичною ситуацією: рівень антирадянського опору в Литві був набагато вищим, аніж в інших прибалтійських республіках, тому від місцевого керівництва була потрібна особлива енергія і кмітливість в утвердженні своєї влади, але воно могло вимагати часом особливих поступок і преференцій від Москви з огляду на специфіку ситуації. Принагідно зауважимо, що і в інших республіках також були свої особливості. Наприклад, радянська конституція Грузинської РСР відрізнялася від інших: демонстрації 1978 р. призвели до того, що особливий статус грузинської мови як основної державної там був збережений. В інших союзних республіках такого не було, хоча на гербі СРСР красувалося гасло «Пролетарі усіх країн, єднайтеся!» 15 мовами⁶³⁷.

Радянський Союз не тільки збільшив території і на певний час убезпечив свої кордони, але одночасно й отримав організований масовий, у тому числі збройний, опір, який у тих чи інших формах не припинявся упродовж усіх наступних років. До того ж, як показали подальші події, їхнє населення зіграло у перебудовний період роль локомотива у руйнуванні радянської держави.

Відомий львівський письменник-романіст Р. Іваничук вбачає політичну помилку «правителів московсько-більшовицької імперії в тому, що «у своїй жадібності вони всілякими неправдами збирали до купи українські землі і тим самим збільшували український національний потенціал...», що саме галицький шматок української землі став зовсім неперетравним для імперського шлунка, оскільки він «був сповна наповнений у людях здоровою національною кров'ю»⁶³⁸. І далі пояснює: «Це не якась надприродна, послана Богом місія галичан: так склалася історична

доля, що західні землі України після поділів Речі Посполитої опинилися під владою держав, у яких існувала елементарна демократія, тому можливим стало у нас заснування Головної Руської Ради 1848 року та «Прогресу» — 1868-го; мав можливість народитись цілий культурно-національний процес у діяльності Івана Франка та пов'язаного з ним Наукового Товариства ім. Т. Шевченка, стали реальними організація легіону УСС, націоналістичного підпілля ОУН та Української Повстанської Армії. Протягом цілого століття Галичина була донором знекровленої Великої України...»⁶³⁹. Таку ж думку сповідує український історик Я. Грицак: факт інтеграції українських земель Сталінін, зокрема, приєднання Західної України, але також і балтійських країн, був найбільшою помилкою Сталіна часів Другої світової війни⁶⁴⁰.

За великим рахунком, у подібних твердженнях і висновках немає нічого нового. Досить, що свого часу, в лютому 1914 р., статссекретар, дійсний статський радник і колишній міністр внутрішніх справ П. Дурново у записці Миколі II наводив їх як один із аргументів на користь відмови від ворожих відносин із Віднем і Берліном: у разі переможного для нас результату війни приєднання до Росії австрійської провінції Галичини, населеної українцями, не посилить нашу державу, а, навпаки, значно її послабить. «Нам явно не вигідно, — доводив він, — в ім'я ідеї національного сентименталізму, приєднувати до нашої вітчизни область, яка втратила з нею будь-який живий зв'язок. Адже на нікчемну жменю російських за духом галичан, скільки ми отримаємо поляків, євреїв, українізованих уніатів? Так званий український чи мазепинський рух зараз у нас не страшний, але не слід давати йому розростатися, збільшуючи кількість неспокійних українських елементів, оскільки в цьому русі безсумнівний зародок україно-небезпечного малоросійського сепаратизму, що за сприятливих обставин зможе досягнути цілковито неочікуваних розмірів»⁶⁴¹.

Розподіл Галичини на області радянської України не змінив загалом антирадянського настрою населення цієї території, вона перетворилася

на свого роду «антиросійський авангард», «стала троянським конем усередині радянської України — силою, що звела стіну між двома слов'янськими народами» і «радянський репресивний апарат так і не зумів викорчувати в регіоні бацили агресивного українського націоналізму»⁶⁴². Зовні підкорившись радянській владі, населення регіону у своїй більшості так і не визнало радянських порядків, зберегло свою ментальність та свою віру.

Хоча у березні 1946 р. під тиском влади у Львові відбувся церковний собор, на якому голосами переважної більшості (997 з 1270 р.) священників унію було розірвано, уніатство залишилося головною духовною об'єднавчою силою регіону. Г. Костельник, ініціатор такого розриву, заплатив за це своїм життям — був убитий просто на порозі свого храму. Взагалі священників, які повернулися до православ'я, вбивали не меншою кількістю, ніж членів компартії. Тоді як радянською владою було заарештовано 35 уніатських священників, причому, якщо судити з документів, не за віру, а за політику⁶⁴³.

Тут буде доречним звернути увагу на «ментальні карти» фахівця в галузі східноєвропейської історії Базельського університету професора Фрітьофа Беньяміна Шенка, який у процесі їх дослідження дійшов висновку, що «точка зору, згідно з якою схід континенту є негативним, нібито відсталим дзеркальним відображенням ліберальної та нібито прогресивної Західної Європи, виникла ще під знаком Просвітництва у XVIII столітті. Тоді Російська імперія перемістилася в західному сприйнятті з «півночі» на «схід» Європи — і лишилася там». Ніхто не хоче бути сходом, каже він, посилаючись, у якості прикладу, на польського історика Оскара Галецького, який уже 1924 р. називав свою батьківщину частиною «західної» цивілізації. «Західна Україна, — зазначає Шенк, — також вважає себе Центральною Європою. На території від східної України до Уралу популярним є уявлення про культурний простір між Сходом та Заходом. «Схід — це те, чого ніхто не хоче. Те, що кожен струшує з куртки, як пташиний послід», — писав журналіст Вольфганг Бюшер на початку

цього тисячоліття в одному з репортажів»⁶⁴⁴. Уже в післявоєнний період «американці та західноєвропейці розпочали розглядати країни з комуністичною владою (крім республік СРСР) — Польщу, Угорщину, Чехословаччину, Східну Німеччину, Румунію, Болгарію та Югославію — як «блок», який згодом отримав назву «Східна Європа». Це поняття не географічне, а, скорше, політичне чи історичне. Сюди не ввійшли такі «східні» країни, як Греція, яка так і не стала комуністичною. Прибалтійські країни та Молдова також не належали до цього формату, хоча в історичному та культурному плані віднесені до Східної Європи»⁶⁴⁵.

Повторна радянська заохочення західних територій України після їх звільнення Червоною армією проходила в умовах іще жорстокіших та організованих форм спротиву. Тут було створено Українську повстанську армію, яка проголошувала боротьбу проти двох тоталітарних режимів і через лави якої за 1944–1954 рр., за підрахунками історика А. Кентія, пройшло щонайменше 100 тис. осіб⁶⁴⁶. Ф. Бобков, посилаючись на аналітичну записку гітлерівської служби безпеки (СД), наводить такі показники щодо її чисельності: регулярна, тобто навчена частина УПА налічувала 80–100 тис. бійців. За українськими даними, вона доходила навіть до 1 млн. людей і діяла за політичними інструкціями ОУН⁶⁴⁷. І хоча Німеччина не дозволила ОУН реалізувати ідею відродження української державності, про що було проголошено 30 червня 1941 р.⁶⁴⁸, співпрацювала з нею та репресувала її провідників, а також місцеве населення, передусім, інтелігенцію, архіви, у тому числі німецькі, не містять переконливої інформації про масштабну протидію ОУН–УПА військам вермахту. Навпаки, мали місце спільні з ними дії проти Червоної армії, які з моменту визволення Західної України переросли фактично у війну УПА проти радянської влади. З багатьох праць, присвячених військово-політичній діяльності УПА на українських землях від початку Другої світової війни до остаточної ліквідації збройного підпілля органами радянської державної безпеки, звертає на себе увагу монографія історика І. Патриляка⁶⁴⁹.

Розсекречені ЦРУ США й опубліковані в емігрантському журналі «Соціалістичний вісник» за червень-липень 1951 р. матеріали про С. Бандеру, зокрема, містять інформацію про те, що лише «за 5 тижнів свого існування бандерівська «держава» знищила понад 5000 українців, 15 000 євреїв та кілька тисяч поляків»⁶⁵⁰. Улітку 1943 р. керівництво СС із задоволенням констатувало, що за активної участі українських сил Галичина стала «юденфрай» — вільна від євреїв. Було вбито багато польських учених зі світовим іменем, серед яких 70 академіків та професорів Львівського університету⁶⁵¹ (для довідки: у 1944–1945 рр. 750 тис. уродженців краю були мобілізовані до радянської армії. Половина з них за бойові заслуги удостоїлася державних нагород, а 23 особи стали героями Радянського Союзу). Про трагічний досвід того часу написано багато. Наприклад, у монографії канадського історика українського походження Джона-Пола Химки «Українські націоналісти та Голокост. Участь ОУН та УПА у знищенні українського єврейства, 1941–1944». Можна згадати книгу Тімоті Снайдера «Реконструкція націй», а також роботу О. Дюкова «Другорядний ворог: ОУН, УПА та вирішення «єврейського питання»⁶⁵². Однак неупереджено вивчати історію цього періоду сьогодні дуже складно і в Литві, і в Латвії, і в Естонії, і в Україні. Потрібна сміливість, щоб доносити до суспільства правду і потім із цією правдою жити. Це важке завдання. Наприкінці 1990-х років в Інституті історії України НАН України було створено робочу групу з метою підготовки наукового висновку для Урядової комісії з вивчення діяльності ОУН-УПА. Вона працювала протягом двох років і 2000 р. опублікувала відповідні матеріали⁶⁵³, які на той час сприйняли неоднозначно, у тому числі, в науковому середовищі⁶⁵⁴. Але згодом усе стало на свої місця.

За 1945–1953 рр. загони УПА здійснили 14 424 диверсійно-терористичних акти. За 10 років (1945–1955) ними було вбито 17 тис. радянських громадян. Лише протягом 1948–1955 рр. загинуло 329 голів сільських рад, 231 голова колгоспу, 436 працівників райкомів партії, службовців район-

них організацій і активістів, а також 50 священників. Загалом бійці УПА знищили від 30 до 40 тис. осіб⁶⁵⁵.

Уже 15 листопада 1944 р. М. Хрущов наводив такі дані Й. Сталіну: з часу визволення західних областей України знищено 45 742 та захоплено живими 38 000 учасників опору⁶⁵⁶. Станом на 1 червня 1945 р. кількість убитих зросла до 90 275, полонених — 93 610, явки з повинною — 40 395 осіб⁶⁵⁷. Загальна кількість загиблих бійців ОУН-УПА склала 135 108 осіб. З'явилося з повинною 76 753 особи. Заарештовано за належність до повстанців 103 866 осіб, з них 87 756 було засуджено⁶⁵⁸. 6 квітня 1946 р. М. Хрущов доповідав до Москви, що в результаті вжитих заходів вибори до Верховної Ради СРСР у західних областях України закінчилися повною перемогою блоку комуністів та безпартійних: взяли участь у виборах 99,6%, а голосували за кандидатів блоку комуністів і безпартійних 99,8 % виборців⁶⁵⁹. Але вже 21-22 жовтня 1947 р. тут було проведено операцію з виселення — вислано 25 306 сімей чисельністю 74 850 осіб⁶⁶⁰. Усього з території України, включаючи і передвоєнний період, було виселено 250 376 осіб⁶⁶¹.

Акція з депортацією фактично спростовувала «оптимізм» М. Хрущова щодо сприйняття Західною Україною радянської влади. Значна частина жителів регіону, в яких Й. Сталін убачав страшних націоналістів (під час зустрічі в Москві 27–28 вересня 1939 р. з І. Ріббентропом Й. Сталін відмовився від будь-яких поступок Німеччині щодо земель за верхньою течією Сяну, мотивуючи свою позицію тим, що «територія вже обіцяна українцям», а «українці жажливі націоналісти». Натомість запропонував продавати до Німеччини половину нафти, що добувалася в районі Дрогобича та Борислава), так і не сприйняла нового режиму, вдаючись до різних форм опору⁶⁶². Зокрема, численні антирадянські висловлювання людей, зафіксовані органами НКДБ у ході виборчих кампаній, свідчили про наявність чітко виражених опозиційних настроїв. Західноукраїнське населення виявилось особливо несприйнятливим до радянської агітації та пропаганди, що «вилілося в бойкот виборчих кампаній 1946–

1947 років і сповідування політики абсентеїзму під час наступних виборів сталінської епохи». Його визначали такі чинники: «досвід участі у європейських парламентських структурах, сталінські репресії 1939–1941 рр., розправа режиму з національно-визвольним рухом, ментально чужі місцевому населенню політичні, економічні та культурні цінності нової влади»⁶⁶³.

Як свідчив один із ключових керівників сталінської політичної розвідки П. Судоплатов, доходило до того, що після вбивства у листопаді 1949 р. письменника Я. Галана М. Хрущов у своєму виступі на партактиві у Львові висловився за впровадження для жителів Західної України спеціального паспорта, а також за мобілізацію молоді на роботу в Донбасі та на навчання у фабрично-заводських училищах Східної України, щоб таким «своєрідним методом позбавити бандитські формування поповнення»⁶⁶⁴. Але «ідею щодо спеціальних паспортів було поховано, а плани мобілізації молоді реалізувалися частково – лише на навчання у ФЗУ»⁶⁶⁵.

Із відомих причин під особливим ідеологічним наглядом перебували передусім заклади культури й освіти цього регіону. Їхні представники мали тривку інституційну пам'ять щодо того, як встановлювалися радянські порядки і що очікувало на тих, хто їм противився. Наприклад, лише за період із вересня 1950 р. до лютого 1952 р. із вищих навчальних закладів Львова, переважно з політичних мотивів, було відраховано 1020 студентів. Доходило до абсурдів: в одній із доповідних записок парторганізації педагогічного інституту Львівському міському комітету КП(б)У до проявів «українського буржуазного націоналізму» було віднесено весілля студента IV курсу історичного факультету Белінського зі студенткою III курсу відділення української філології Богданюк. Звинувачення ґрунтувалося на доносі кількох колег молодят, які на весіллі не були присутніми, але чули, що співали «Многая літа» — пісню, як стверджувалося, написану на честь Адольфа Гітлера. Адміністрація педінституту рекомендувала відрахувати учасників весілля з навчального закладу⁶⁶⁶.

А ось інші приклади з репресивної серії: цивільна дружина всесильного директора головного управління «Дальстрою» І. Нікішова — А. Гридасова дуже любила музику та хотіла навіть ставити опери в Магадані, зокрема «Травіату». Але у її розпорядженні не було музикантів. Співаки були — вже сиділи за 58 статтею. А оркестру не було. Нікішов її заспокоїв: «Потерпи трошки. Ми вже заарештували оркестр Львівської філармонії, і невдовзі вони повністю приїдуть сюди». Навіть у шістдесяті роки половина труп Магаданського театру музичної драми та комедії все ще були табірними⁶⁶⁷. Лише за три місяці 1953 р. військовою цензурою було конфісковано близько 195 тисяч листів, адресованих за кордон із західних областей України, у яких містилися негативні висловлювання про дії місцевих органів влади⁶⁶⁸.

Після смерті Й. Сталіна з ідеями та практичними пропозиціями вирішення по-новому питання «приручення» населення територій, приєднаних до СРСР у передвоєнний період, виступив Л. Берія, який вважається однією з наймерзенніших постатей ХХ століття. «Наш Гімmlер» назвав його Сталін під час перемовин із Франкліном Д. Рузвельтом у Ялті 1945 року. У радянській та пострадянській історичній пам'яті він залишається уособленням абсолютного зла та головним злочинцем сталінських часів. Не Сталін, не інші сталінські соратники, а саме Берія. І, як слушно стверджує О. Хлевнюк, «реабілітувати» Берію можна лише в одному сенсі: його діяльність має бути предметом такого ж неупередженого історичного аналізу, як і діяльність будь-якого іншого радянського лідера. У тому, що інтерес до Берії (особливо до останніх місяців його кар'єри) збережеться, можна не сумніватися. Занадто велике значення в історії нашої країни мали періоди зміни влади, надто багато визначалося особистими рисами чергового вождя»⁶⁶⁹. Раніше про це ж писав також Р. Піхоя: «Феномен Л. П. Берії в історії СРСР ще потребує спеціального дослідження. Він був для вітчизняних істориків довгі роки — аж до початку 90-х років, — фігурою «табуйованою». Репутація лиходія, ката, що закрі-

пилася за ним від XX і XXII з'їздів, була підтверджена в суспільній свідомості часу перебудови фільмом режисера Т. Абуладзе «Покаяння», де головний негативний герой — концентроване зло тоталітаризму — був наділений рисами Берії. У цьому плані в Берії злилися два зовсім не тождні підходи до минулого. Для ліберальної інтелігенції Берія був утіленням репресій, невід'ємною рисою культу особистості, підступним негідником. Партийна пропаганда підтримувала ці оцінки, але намагалася до того ж протиставити Берію і «каральні органи, що вийшли з-під контролю партії» самій партії та її керівництву, які нібито нічого не знали і тому не винні в злочинах минулого»⁶⁷⁰.

Архіви, що відкрилися, свідчать, що він, виявляється, був не тільки втіленням зла, але й дуже розумним, логічним і цілеспрямованим політиком. Очолюючи держбезпеку та роботи зі створення атомної бомби, переконався у слабкості створеної Сталіним тоталітарної системи, що вела країну до економічного та суспільного занепаду. І єдиний спосіб змінити її бачив у фундаментальній реформі. Поряд із цим, він мав ще й особистий мотив: честолюбство. Щоб усунути Хрущова й успадкувати лідерство, йому була потрібна підтримка в народі. Найкращий спосіб отримати її — стати ліберальним антисталіністом. Тіло Сталіна ще не встигло охолонути, коли Берія захопив ініціативу, об'єднавшись із головою уряду Г. Маленковим та встановивши прямий контроль над силами правопорядку, негайно приступив до десталінізації. То була ризикована гра, і Берія програв. «Якби він виграв, — стверджує Емі Найт — старший аналітик-дослідник Бібліотеки конгресу США, який підготував книгу «Берія: перший заступник Сталіна», — ми мали б зовсім інший Радянський Союз і, можливо, частковий розпад соціалістичного табору»⁶⁷¹. Саме Л. Берія був ініціатором та автором більшості рішень, ухвалених радянським керівництвом у період з 5 березня по 26 червня 1953 року. Зокрема, він вніс до Президії ЦК КПРС проекти ухвал, які були прийняті: «Про політичний та господарський стан західних областей Української РСР»

від 26 травня 1953 р.; «Про становище у Литовській РСР» від 26 травня 1953 р.; «Про становище в Білоруській РСР» від 12 червня 1953 р.; «Питання Латвійської РСР» від 12 червня 1953 р. (за іншими республіками провести відповідні постанови не встиг, оскільки 26 червня 1953 р. був заарештований).

Л. Берія зайняв радикальну позицію у національному питанні, проголосив себе захисником неросійських народів. Вимагав призначення на керівні посади в республіках місцевих жителів та використання національних мов у школах та офіційних документах. Кинути виклик пануванню великоросів означало підірив основ радянської системи. Особливо стривожило московське керівництво те, що Берія став глибоко проникати в Україну, передусім М. Хрущова, який вважав цю республіку зоною свого впливу. У чому ж полягало це проникнення?

У травні 1953 р. Л. Берія звернувся із запискою до Президії ЦК КПРС щодо ситуації у західних областях України. Самої доповідної записки у Центральному державному архіві громадських об'єднань України (раніше — архів ЦК Компартії України) виявити не вдалося. Очевидно, її було або відкликано до Москви, або знищено після арешту її автора, бо ЦК Компартії України було прийнято дві постанови, що передбачають вилучення з матеріалів і документів усіх посилок на доповідну записку Берії. Про її зміст дають уявлення матеріали ЦК КПУ, присвячені виконанню в республіці постанови ЦК КПРС від 26 травня 1953 р. «Питання західних областей Української РСР» та доповідна записка тов. Л. П. Берії до Президії ЦК КПРС». Необхідність її обґрунтовувалася тим, що боротьба з ОУН—УПА за допомогою масових репресій та чекістсько-військових операцій бажаного результату не давала, а лише посилювала невдоволення населення і, відповідно, опір режиму. Основними причинами незадовільної політичної обстановки у цьому регіоні автор записки вбачав такі:

— відсутність ефективних заходів щодо організаційно-господарського зміцнення колгоспів, які отримують низький прибуток, що, своєю

чергою, знижує матеріальний добробут колгоспників та, відповідно, штовхає їх на підтримку ворогів радянської влади;

— грубе викривлення ленінсько-сталінської національної політики, а саме: у складі керівного партійного та радянського активу дуже мало представників місцевого населення; існує огульна недовіра до місцевої інтелігенції, особливо старшого покоління, що винятково болісно сприймається населенням; недооцінка української мови, зокрема у навчальних закладах;

— адміністрування, свавілля та беззаконня щодо місцевого населення з боку окремих працівників.

П. Судоплатов, який входив до групи, що готувала матеріали до цього документу з переліком і аналізом помилок, допущених партійними організаціями та органами держбезпеки у боротьбі з націоналістичним підпіллям у Литві та Україні, згадував, що Л. Берія вважав за необхідне висувати місцеві кадри на керівні посади, а заступниками призначити людей слов'янських національностей. Його особливо «турбувала проблема виховання нового покоління національної інтелігенції, якій посправжньому були б близькими соціалістичні ідеали»⁶⁷².

Незважаючи на те, що такі дії та наміри Берії були жорстко розкритиковані після його арешту, як помилкові, волюнтаристські та суперечливі ленінській національній політиці, Кремль продовжив частково їх практикувати: на «перших» керівників компартій у союзних республіках стали просувати представників корінних народів, а посади других секретарів приділялися кадрам російської національності. Щоправда, 1986 р. стався збій, коли Горбачов «посадив» на секретарство у Казахстані Г. Колбіна — першого секретаря Ульяновського обкому партії. Хоча заворушення казахської молоді (в основному, студентів) тоді вдалося приглушити, але 1989 р. його довелося забрати з Казахстану у зв'язку з наростаючими протестами в республіці.

Цілком очевидно, що Л. Берією рухало прагнення, з одного боку, усунути соціальний ґрунт ОУН–УПА, передусім, у селі, який, за його ж висновками, незважаючи на багаторічну боротьбу, так і не вдалося лік-

відувати. З іншого — створити опору для радянської влади, заручившись підтримкою передусім інтелігенції, пішовши їй на поступки у сфері застосування української мови, розвитку національної культури, просуваючи у владні структури місцевих жителів. Думаю, розрахунок робився на те, щоб із їхньою допомогою, їхніми руками швидше та ефективніше вирішити проблему ОУН–УПА. Підтвердження цього знаходимо в документах ЦК КПУ, прийнятих на виконання записки Л. Берії: «...вжити всіх заходів до активізації місцевого населення у боротьбі проти залишків українського буржуазно-націоналістичного підпілля»⁶⁷³.

Немає підстав стверджувати, що до нього не робилися кроки в цьому напрямі. Зокрема, пильна увага приділялася індустріалізації західного регіону для того, щоб якнайшвидше підвести його під єдиний ранжир і, таким чином, позбавити підтримки рух опору радянській владі. Досить сказати, що у повоєнні роки лише на індустріалізацію Львова, відновлення та подальший розвиток міського господарства, науки та культури союзний уряд виділив понад 1,5 млрд карбованців⁶⁷⁴. Як відзначалося на пленумі Львівського обкому КП(б)У 20 квітня 1952 р., виконуючи вказівки тов. Сталіна про індустріалізацію м. Львова та постанову ЦК ВКП(б) щодо звіту про роботу Львівського обкому, на розвиток його найбільших промислових підприємств та нове будівництво на 1951–1955 рр. передбачалися капіталовкладення більш ніж 300 млн карбованців⁶⁷⁵. Водночас увага зверталася на необхідність розгорнути «найрішучішу, найжорстокішу боротьбу проти всіх і будь-яких проявів українського буржуазного націоналізму, боротьбу за остаточне знищення підпілля українського буржуазного націоналізму — найлютішого ворога українського та всього радянського народу»⁶⁷⁶.

Але тільки Л. Берія «комплексно», якщо можна так сказати, підійшов до цієї проблеми, віднайшов ті болючі точки, впливаючи на які, влада могла певною мірою розраховувати на позитивний для неї результат. Не випадково на чолі Компартії України було поставлено А. Кириченка —

другого українця, який очолив КПУ (за всю її історію лише 6 осіб на цій посаді були представниками «корінної» національності — українцями. Отже, Л. Кравчук — 7-й українець, який очолював Україну в радянський та пострадянський період). Для довідки: якщо 1940 р. представниками корінної національності в керівництві союзних республік були 9 з 15, то 1950 р. їх було вже 12 з 15⁶⁷⁷.

А взагалі-то, починаючи з утворення СРСР і до смерті Сталіна, партійним вождем України лише півтора роки (1921–1923) був етнічний українець Д. Мануїльський. Пізніше Україну очолювали німець Квірінг, єврей Каганович, поляк Косіор тощо. Лазар Каганович на чолі Української РСР (1925–1928) навіть проводив жорстку політику українізації — але жорстким і грубим був його стиль роботи на будь-якій ниві.

У спогадах С. Хрущова (сина М. Хрущова) наводяться цікаві факти щодо кадрових процесів у республіці. Л. Берія планував усадовити на місце першого секретаря ЦК КПУ О. Корнійчука — «не тільки не політика, а людину боязку, кредо якої завжди полягало у виконанні волі вищого начальства». Проте його не вдалося зробити очільником республіки. Щоб не конфліктувати з М. Хрущовим, Л. Берія погодився на компроміс: у постанові Президії ЦК КПРС, після «рекомендації» щодо заміни Мельникова на Кириченка, було записано: «Тов. Корнійчука О. Є. на посаду першого заступника Голови Ради Міністрів Української РСР»⁶⁷⁸. Він був звільнений Президією ЦК КПРС з радмінівської посади «у зв'язку з переходом на творчу роботу» вже 22 липня 1954 року⁶⁷⁹.

У своєму виступі на пленумі Львівського обкому партії 13 червня 1953 р. О. Кириченко стверджував: «Виправити політичне становище у західних областях — це означає остаточно ліквідувати українських буржуазних націоналістів — цих найлютіших ворогів українського народу. Для цього є всі передумови: завершено колективізацію сільського господарства, ліквідовано куркульство — основну соціально-економічну базу українського буржуазного націоналізму, зріс актив, політично виростили трудящі. По-

трібно лише ... підняти на це всіх людей, ще міцніше згуртуватися навколо нашої партії, навколо нашого уряду»⁶⁸⁰.

20 травня 1953 р. Президія ЦК КПРС обговорила становище у Литві та в західних областях України на підставі двох записок Л. Берії. Берія зазначив, що в Литві стан справ украй поганий. Не найкращим він уявлявся йому і в Україні, де місцеве населення дивилося на радянську владу як на окупаційну. Однак тогочасний перший секретар ЦК КПУ Л. Мельников дозволив собі не погодитись із деякими його оцінками, за що й поплатився посадою. Було створено комісію Президії ЦК КПРС для поглибленого вивчення питання. Згодом відбулося повторне засідання Президії, на яке викликали всіх членів бюро ЦК КПУ. На ньому Л. Мельников визнав свої помилки, але це його не врятувало.

Постанова Президії ЦК КПРС у її постановчій частині проголошувала: 1) визнати незадовільним керівництво ЦК КПУ та Ради Міністрів УРСР західними областями республіки; 2) зобов'язати ЦК КПУ та керівництво Львівського, Дрогобицького, Тернопільського, Закарпатського, Ізмаїльського та Чернівецького обкомів партії рішуче покінчити зі збоченнями ленінсько-сталінської національної політики, з порочною практикою висування на керівну партійну та радянську роботу в західних областях працівників з інших областей республік СРСР, зжити огульну недовіру до західноукраїнських кадрів, дбайливо ставитися до місцевої інтелігенції та висувати найкращих її представників на керівні посади у навчальних, наукових та культурних закладах; 3) забезпечити наявність у керівному складі ЦК КПУ та Раді Міністрів УРСР працівників із західних українців; 4) провести зниження норм з державних поставок сільсько-господарської продукції та обов'язкових грошових платежів для всіх типів селянських, передусім колективних господарств; 5) домогтися ліквідації буржуазно-націоналістичного підпілля, але під час проведення необхідних каральних заходів не допускати перегинів, що викликають справедливе невдоволення широких верств населення тощо⁶⁸¹.

Уже 28 травня з'являється постанова бюро ЦК КПУ «Про постанову ЦК КПРС від 26 травня 1953 р. «Питання західних областей Української РСР», у якій бюро «цілком і повністю визнало свої політичні помилки», правильність рішення ЦК КПРС про зняття Л. Мельникова з посади першого секретаря. Два дні (28 та 29 травня) московське рішення обговорювало бюро ЦК КПУ. Привертає увагу виступ на ньому Л. Мельникова: «Методи боротьби з оунівцями у нас залишилися старі. Досі тривають прочісування сіл. Ми не бачили нових умов і продовжували діяти старими методами, а це призвело до зростання кількості незадоволених нашими методами. Ми не бачили зростання молодих кадрів. Люди закінчували виші, а ми ними не цікавилися, не знали, де вони працюють. Із цих людей ми могли б зробити добрих працівників. ...Ми ігнорували українську мову, забували її. Все листування у нас велося російською мовою. Виступи на пленумах, засіданнях, нарадах велися також російською мовою. Мені ЦК КПРС ще 1951 року запропонував вивчити українську мову та виступати українською мовою. Я це завдання не виконав... Ми багато говорили про те, що потрібно користуватися українською мовою, але заходів не вживали, були лише розмови. Це нас позбавляло тісного зв'язку з народом»⁶⁸³.

2–4 червня відбувся пленум ЦК Компартії України з порядком денним: «Про постанову ЦК КПРС від 26 травня 1953 року «Питання західних областей Української РСР» та доповідну записку тов. Л. П. Берії до Президії ЦК КПРС». На пленумі особлива увага наголошувалася на тому, що бюро ЦК КПУ, Рада Міністрів УРСР та обкоми партії «не здійснювали наполегливої роботи зі створення кадрів керівного партійного та радянського активу з місцевого населення західних областей». Партійним, радянським, комсомольським та іншим працівникам, які свого часу були направлені для роботи тут, не доручалося як найважливіше завдання «виховання та сміливе висування на керівні пости всіма ланками партійної, радянської, комсомольської, наукової, культурно-просвітницької та іншої роботи кадрів із місцевого населення»⁶⁸⁴.

Це призвело до того, що практично всі керівні посади в західних областях обіймали працівники, яких відрядили зі сходу України, а також із інших республік. Так, із 742 секретарів обкомів, міськкомів та райкомів партії лише 62 особи походили з місцевого населення. Їх частка у складі голів, заступників голів та секретарів виконкомів міських та районних Рад депутатів, трудящих не досягала і п'ятдесяти відсотків (44 %), секретарів міськкомів та райкомів комсомолу — 46 %, міських та районних прокурорів — 12 %, завідувачів міських та районних відділів — 44 %, завідувачів районних відділів сільського господарства — 16 %⁶⁸⁵. Наприклад, у Львівській парторганізації налічувалося до 4 тис. комуністів із місцевого населення (загалом у західних областях на цей час було близько 8 тис. первинних партійних організацій, що об'єднували 98 тис. комуністів, у тому числі місцевих — понад 22 тис.)⁶⁸⁶. Водночас на керівних посадах у обкомі, міськкомах, райкомах партії, взагалі в апараті партійних організацій, працювали буквально одиниці з місцевих комуністів. А у 14-ти райкомах не було жодного такого співробітника. Навіть серед секретарів первинок важко було знайти місцевого комуніста. У Сталінградському районі Львова лише одну із 116 первинних парторганізацій очолював такий комуніст⁶⁸⁷.

Ще складніше було у сфері науки, культури та освіти. Досить сказати, що у Львові із 1718 професорів і викладачів 12 вищих навчальних закладів до місцевої інтелігенції належали лише 320 осіб. У складі директорів цих навчальних закладів їх узагалі не було; серед 25 заступників директорів — лише один, а серед 42 деканів вузів — лише два. У партійних документах визнавався той факт, що представники місцевої інтелігенції «загалом не висуваються на керівну роботу, з ними не рахуються і не радяться»⁶⁸⁸, навіть «часто в пресі ображають представників місцевої інтелігенції»⁶⁸⁹. За такого підходу дуже проблематичною була перспектива реалізації в республіці висловленої на Президії ЦК КПРС Г. Маленковим установки: «вирвати прапор національної культури у націоналістів»⁶⁹⁰.

Як наслідок (правильніше сказати — одна з причин) — викладання велося переважно російською мовою. Наприклад, у торговельно-економічному інституті всі 56 дисциплін викладалися російською мовою, а в лісотехнічному — із 41 дисципліни лише чотири викладалися українською мовою. У політехнічному інституті із 412 викладачів українською мовою проводили заняття лише 15, в університеті — відповідно, 295 та 49 осіб. Серед учителів шкіл вихідці з місцевого населення становили трохи більше однієї третини⁶⁹¹. Що, природно, позначалося на мовному статусі західноукраїнських шкіл.

Як констатовалося в постанові пленуму ЦК КПУ (2–4 червня 1953 р.), «фактичне переведення викладання у вузах західних областей на російську мову, а також те, що читання лекцій та доповідей, агітаційна робота та діловодство у багатьох установах переважно здійснюються російською мовою, широко використовують ворожі елементи, називаючи це політикою русифікації»⁶⁹². Цікаві у зв'язку з цим висловлювання секретаря ЦК КПУ з ідеології І. Назаренка на засіданні бюро ЦК КП України 28–29 травня 1953 р.: «Українська мова у нас ігнорувалась. Ми про це кілька разів говорили, але твердої лінії не було. ...У нас у м. Києві в українських школах навчаються лише діти робітників, рядових службовців, а всі діти відповідальних працівників відвідують російські школи. Нам потрібно домогтися, щоб українська мова стала державною»⁶⁹³.

Можливо, викладацький корпус певною мірою впливав на склад студентів. Так, серед студентів м. Львова місцева молодь становила лише половину, а в таких вузах, як поліграфічний, — 25 %, декоративного та прикладного мистецтва — 23 %. У вищих навчальних закладах м. Чернівці кількість студентів із місцевого населення не перевищувала 50 %⁶⁹⁴. Склалася практика, коли значна частина молодих фахівців із цієї категорії спрямовувалася працювати у східні області УРСР, а також в інші республіки Радянського Союзу, що не дозволяло поповнювати та закріплювати прошарок інтелігенції у західних областях із числа корінних жителів. Так,

з 1944 р. вузами Львова було випущено близько 4 тис. фахівців із числа місцевого населення. Але залишено для роботи в західних областях лише 2500 осіб⁶⁹⁵.

Керівники УРСР, услід за Л. Берією, розпочали раптом усвідомлювати, що зазначені чинники «створюють ґрунт для підривної роботи ворогів Радянської влади, особливо буржуазно-націоналістичного підпілля»⁶⁹⁶. Тому як першочерговим було поставлене завдання «рішуче покінчити зі збоченнями ленінсько-сталінської національної політики нашої партії, з порочною практикою висування на керівну партійну та радянську роботу в західних областях України переважно працівників зі східних областей Української РСР та інших республік Радянського Союзу, а також недооцінкою політичного значення викладання у вузах західних областей українською мовою»⁶⁹⁷. Її вирішення вбачалося, зокрема, у розширенні «підготовки фахівців із місцевого населення по лінії вищих шкіл та середніх спеціальних навчальних закладів, а також підготовки наукових та педагогічних кадрів»⁶⁹⁸. Зауважимо, що у 30-ті роки, особливо після масових репресій у Великій Україні, а у 50-ті роки — в Галичині, цей шлях формування української еліти утвердився як головний.

Така установка з подачі Л. Берії на вирішення кадрових проблем створювала умови для масового висування та швидкого зростання представників місцевого населення. Багато хто в роки цієї кампанії зробив кар'єру, хоча на перші командні позиції в областях допускалися одиниці. Тоді ж стало практикуватися просування працівників із західного регіону в республіканські органи влади. Не випадково у 50-х роках з'явилося щось на кшталт приказки: не народися щасливим, а народися в Західній Україні. Цікава (точніше — показова) деталь: окремі видні представники творчого цеху — вихідці із західного регіону, починаючи з періоду перебудови, розпочали виявляти занепокоєння щодо того, чи справді вони згадуються у матеріалах Берії як активні прихильники радянської влади, яких потрібно підтримувати та просувати. Вони зачестили до колишнього

партархіву ЦК КПУ, намагаючись дізнатися, що збереглося з документів на цю тему. Очевидно побоювалися, що наявність такої інформації негативно вплине на їхню репутацію борців за незалежну Україну. Архівістам доводилося терпляче переконувати, що у справах не збереглося те, що може їх дискредитувати в очах громадськості.

У Києві розуміли рекомендації Москви як курс на тотальну заміну приїжджих (втім, українські керівники завжди вирізнялися старанним виконанням вказівок центру). Наприклад, у заходах по Тернопільській області на виконання постанови ЦК КПРС від 26 травня 1953 р. читаємо: «В результаті заміни працівників партійних, радянських та господарських органів, відряджених зі східних областей, кадрами з місцевого населення, значна частина їх не буде використана на роботі області. У зв'язку з цим просити ЦК КП України влаштувати їх на роботу у східних областях республіки»⁶⁹⁹. Хоча перший секретар ЦК КПУ О. Кириченко і намагався застерігати проти впадання в крайнощі при вирішенні питання про кадри. «Тут багато товаришів працюють із 1944–1945 років, у них тут є сім'ї. І сказати такому комуністу, — пояснював він на пленумі Львівського обкому партії, — що ти завтра виїжджай звідси до східних областей, ти більше не потрібен тут, — було б неправильно і цього не можна допускати»⁷⁰⁰.

Але, як свідчать деякі листи того часу, у тій же Львівській області очікують, що «росіяни мають виїхати до Росії», і пов'язують із цим також те, що «а, можливо, й колгоспів не буде», що було явним посяганням на одну з основ радянського устрою. Впадає у вічі і занепокоєння тим, що, після усунення Мельникова «за викривлення національної політики», «українська мова є обов'язковою у всіх установах», про це йдеться і як про «бідую на старості років». Додамо також як приклад і те, що В. Голіков, багаторічний помічник Л. Брежнєва, свідчив у своїх спогадах: після відомих записок Берії миттєво змінилася обстановка в Молдові: «відбувся сильний спалах націоналізму». К. Черненко, який працював з 1948 р. завідувачем відділу пропаганди та агітації ЦК КП Молдови, з 1950 р. — під

керівництвом Брежнєва, через деякий час буквально благав Голікова: «Слухай, допоможи мені. Приходять молдавани та кажуть, що я вісім років сиджу, місце займаю. Нахабством їх бог не обділив. Допоможи кудись поїхати. Лише до Росії. Куди завгодно». В одному листі з Білорусі старий більшовик із міста Слоніма висловлював побоювання, що такими «директивами» «буде не 16 союзних республік, а 16 держав», «не батьківщина СРСР, а 16». Комуністка зі східних українців, яка пише українською, але вичавлюється зі Станіславської (нині Івано-Франківської) області (там вона працювала з 1940 р.), звертаючись до Хрущова, нагадувала йому, що 1947 р. він сам наголошував: «у нас немає двох Україн — Східної та Західної, є одна Україна, об'єднана в єдиній братській Радянській державі»⁷⁰¹.

Один із керівників КДБ СРСР Ф. Бобков пішов далі в оцінці такого огульного, на його погляд, підходу до кадрів: «Якби подібні перестановки проводилися спокійно, без надриву, вони, можливо, навіть могли отримати підтримку у населення республік. Однак це перетрушування кадрів здійснювалося з галасом, демонстративно і мало явно антиросійську спрямованість. Тих, кого звільняли з посади, грубо ображали, незважаючи на те, добре чи погано працювала людина. Об'єктивно це був похід проти "чужинців", кампанія з вигнання росіян з республік, що неминуче спричинило сплески національної ворожнечі»⁷⁰².

Після повалення Л. Берії радянські керівники вмиль колективно «прозріли», наговорили багато такого, чого навіть і не було⁷⁰³. Виявляється, його ініціативні пропозиції, прийняті ними як ухвали Президії ЦК КПРС, поставили під загрозу існування єдиної країни. Це впливало з оцінок та висловлювань, що пролунали на липневому (1953 р.) пленумі ЦК КПРС під час розгляду основного питання «Про злочинні антипартійні та антидержавні дії Берії» (із стінограми):

«М. Хрущов: рішення, які ми ухвалили щодо Західної України, Білорусії, Литви та Латвії... — нам треба відкликати ці записки. Треба центральним комітетам та обласним комітетам подивитися уважніше. Мож-

ливо, навіть доведеться корективи до своїх рішень внести. ...Пропозиції Берії були спрямовані на те, щоб посварити росіян з іншими національностями, щоби розпалити ворожнечу між народами нашої країни. ...Берія виступає під виглядом проведення сталінської національної політики, а сутнісно вносить розкол між націями.

В. Молотов: слід звернути увагу і на той факт, що ми написали рішення поспіхом по Литві, Україні, які розбурхали настрої проти росіян серед українських і литовських націоналістів... Цей «герой» Берія, який вирішив змінити першого секретаря України, першого секретаря Білорусії, потім докорінно змінити кадри Литви і так далі, — що він наробив? Він завдяки нашим поспішним рішенням наробив чимало бід, він посилив національну ворожнечу в цих республіках.

М. Патоличев: це була справжнісінька диверсія з боку Берії. Мабуть, уперше в історії нашої багатонаціональної держави має місце те, коли досвідчені партійні, радянські кадри, віддані нашій партії, знімаються з посад лише тому, що вони росіяни.

А. Мікоян: справа обернулася проти російської нації, яка створює національну рівність, яка забезпечує національну рівність. Ця справа обернулася проти нашої партії. Зрозуміло, що це міг зробити лише ворог: ліквідувати національну політику, використовувати її у своїх інтересах, щоб підняти проти росіян народи молодих радянських республік на кшталт Литви, Західної України, Латвії та інших.

В. Андріанов: він намагався протиставити, озлобити інші національності проти російського народу, він окрилив та активізував буржуазних націоналістів. Це, безперечно, великий шкідницький акт.

Л. Каганович: він авантюрист, він хотів завоювати на свій бік незадоволені націоналістичні елементи. Це одна лінія. Випустив злодіїв, рецидивістів цілу армію, випустив близько півтора мільйона. Це було зроблено з метою окрилити та активізувати тих затятих націоналістів і шовіністів у республіках — і в Литві, і в Західній Україні. Це його кадри. Він творив

кадри. Робилося це для того, щоб нацькувати одну націю на іншу і замість дружби народів отримати в нашій країні чорт знає, що, тобто підірвати основу. Це була його лінія поведінки. Це, безумовно, робилося з певною метою»⁷⁰⁴.

Показово, що на пленумі, на якому, по суті, «обкатувалися» звинувачення та вирок Л. Берії, його учасники, той же самий М. Хрущов, виступали у ролі вірних послідовників і навіть захисників Й. Сталіна, використовуючи його таким чином, як усе ще важливий інструмент для зведення політичних рахунків. Черга Сталіна прийде за три роки. Про звичаї та вдачі того часу красномовно говорить те, що Маленков і Хрущов наперед визначили, хто вестиме слідство у справі Берії і фактично — його результати. У своїх спогадах Хрущов пише: «Тут же ми вирішили назавтра чи післязавтра, настільки швидко, наскільки це було технічно можливо, скликати пленум ЦК, де й поставити питання про Берію. Одночасно було вирішено звільнити Генерального прокурора СРСР, тому що він не викликав у нас довіри і ми сумнівалися, що він може об'єктивно провести слідство. Новим Генеральним прокурором затвердили товариша Руденка та доручили йому провести слідство у справі Берії»⁷⁰⁵.

Хрущов, зважаючи на все, добре знав про каральну діяльність Р. Руденка в Україні і не сумнівався, що цей прокурор із усією старанністю виконає доручене йому завдання. Адже «практику» набув, ще й яку значну, під час Великого терору.

У вересні 1937 р., після поїздки на Донбас, Л. Каганович підготував Сталіну пропозиції щодо проведення показового процесу над місцевими керівними працівниками металургійної та вугільної галузей. Той схвалив ініціативу наркома і особисто вписав додатковий пункт до постанови політбюро: «Винних засудити до розстрілу, розстріляти та опублікувати про це у місцевій пресі».

Обвинувачем у процесі виступив прокурор Донецької області Руденко. З такими надійними виконавцями, як він, шестерні сталінського

терору не прокручувалися вхолосту: вирок було винесено 5 листопада, напередодні листопадових урочистостей, а в газеті про нього повідомили вже 10 листопада. Шестеро людей засудили до розстрілу, а одного (начальника дільниці) — до 25 років ув'язнення. Клопотання про помилування відхилили і 3 грудня 1937 р. обласна газета повідомила про виконання вироку.

Восени 1937 р. він роз'їжджав містами Донецької області, виступаючи обвинувачем на відкритих процесах над шкідниками – у справі «фашистської банди» у Тельманівському районі, де судили п'ятьох обвинувачених та серед них — голову райвиконкому. Але тут трапився збій, оскільки головний обвинувачений на суді став заперечувати свою провину та свої свідчення, визнавши лише деякі недоліки в роботі. Руденко, за прикладом Вишинського, взявся зачитувати витримки з його свідчень на попередньому слідстві та опитувати інших підсудних. А наступного дня (відомо, як цього домагалися), той уже «щиро» каявся і визнав, що був завербований заступником голови облвиконкому до контрреволюційної організації правих.

У звинувачувальній промові Руденко дав собі волю. Характеризуючи одного з обвинувачених, заявив: «Він виглядає зараз шаленим кривавим собакою» і разом прибив його — «заклятий ворог народу». Прокурор вимагав засудити усіх п'ятьох до розстрілу і в стилі Вишинського завершив свою обвинувальну промову пафосно: «Честь і слава нашим органам НКВС, їхньому бойовому керівнику товаришу Єжову, що вони викрили цих бандитів». Четверо обвинувачених отримали розстрільну статтю, а один — 10 років ув'язнення.

26 вересня — новий процес, цього разу над «контрреволюційною шкідницькою бандою» в обласній конторі «Заготзерно». І тут Руденко відзначився. На вечірньому засіданні суду 27 вересня за його клопотанням одного зі свідків у справі було взято під варту прямо в залі суду за звинуваченням в участі в «контрреволюційній роботі». Здається, такого навіть Вишинський собі не дозволяв. І в цьому процесі, як писала газета,

«прокурор вимагає розстрілу всіх обвинувачених». Суд засудив трьох до розстрілу і двох — до 10 років ув'язнення (5 жовтня газета повідомила про розстріл).

На початку жовтня у Палаці культури Краматорська судили трьох «контрреволюціонерів» місцевого радгоспу. Обвинувач Руденко цього разу досягнув свого — всіх засудили до розстрілу, і 26 жовтня газета повідомила про страту. Слідом — процес «банди правих» у місті Красний Луч. Серед підсудних — колишній голова міськвиконкому, заміськземвідділом, директор машинно-тракторної станції, а всього — п'ять обвинувачених. І тут Руденко звинувачує. Підсумок: четверо на розстріл, один — до 25 років ув'язнення. 25 листопада 1937 р. відкрився процес над «контрреволюційною троцькістсько-бухаринською диверсійно-шкідницькою бандою» в облземвідділі. На вимогу Руденка, всіх шістьох обвинувачених 28 листопада засудили до розстрілу.

Восени 1937 р. обласна газета повідомила про вісім показових процесів, і на шести з них обвинувачем виступив обласний прокурор Руденко, домігшись розстрілу 26 осіб. Руденко також був членом «трійки» управління НКВС у Донецькій області та підписував протоколи про позасудові розправи. У 1937–1938 рр. «трійка» Донецької області (з червня 1938-го перейменована на Сталінську область) лише за «куркульською операцією» винесла рішення про розстріл понад 9 тис. осіб, а в рамках «національних операцій» у вересні-листопаді 1938 р. ще на тисячі осіб⁷⁰⁶.

У Руденка була велика кар'єра. Майже 30 років, аж до своєї смерті 1981 р., він обіймав посаду генерального прокурора. Хоча багато його жертв були реабілітовані посмертно. Та й сам він змушений був займатися поверненням чесних імен тим, кого посилав на смерть. Та ще й почувався тріумфатором, виступаючи обвинувачем на Нюрнберзькому процесі над нацистськими злочинцями. До речі, досі триває практика нагородження співробітників прокуратури РФ відомчою медаллю на честь Руденка.

А тоді, у вересні 1953 р., він оперативно подав до Президії ЦК КПРС проект обвинувального висновку у справі Берії та його співучасників. Хоча слідство все ще йшло повним ходом, Хрущов, Маленков, Булганін, Молотов та деякі інші члени Президії внесли чимало «цінних» поправок і пропозицій, як неабиякої вправності слідчі, формулювали звинувачення, викладали докази тощо. Словом, звинуватили вчорашнього соратника у всьому, у чому тільки можна було звинуватити. І звичайно ж у тому, що він намагався оживити залишки буржуазно-націоналістичних елементів у союзних республіках, посіяти розбрат і ворожнечу між народами СРСР. Вже 10 грудня 1953 р. Президія ЦК КПРС на своєму засіданні затвердила проект обвинувального висновку в справі Берії, Меркулова, Деканозова, Кобулова, Гоглідзе, Мешика та Влодзімирського, текст повідомлення вісника «В Прокуратурі СРСР», а також проект указу Президії Верховної Ради СРСР про створення та склад Спеціальної судової присутності для розгляду справи за обвинуваченням Берії та його співучасників. З восьми призначених для ведення цього процесу лише двоє мали відношення до органів юстиції. Інші були партійними чи профспілковими функціонерами та військовими⁷⁰⁷.

Причини цього першого антисталінського процесу — суд над Берією — історики вбачають у тому, що до літа 1953 р. відомство Берії накопичило матеріали, які могли дискредитувати Маленкова, Хрущова та інших членів Президії ЦК. Він поставив питання про арешт колишнього секретаря ЦК та міністра держбезпеки С. Ігнатова — ставленика Маленкова. Було заарештовано колишнього начальника слідчої частини МДБ з особливо важливих справ М. Рюміна, який міг дати свідчення на Маленкова і Хрущова...

Берія також виступив із низкою ініціатив, як щодо внутрішньої, так і міжнародної політики. Вчені сходяться на тому, що один із головних сталінських катів, після смерті господаря виступив у ролі головного рушія змін. Чого в цьому було більше: цинізму та безпринципності, чи розу-

міння того, що далі так жити неможливо? Очевидним є лише одне: за три місяці він встиг напрочуд багато: реабілітація євреїв-лікарів, заарештованих по так званому «мегрельському національному центру» у Грузії, амністія близько півтора мільйона ув'язнених (не політичних), прийняття рішень про ліквідацію паспортного режиму, виправлення лінії партії, допущеної в національній політиці та в каральних заходах у Литовській РСР, Західній Україні та Західній Білорусії.

Коли державний обвинувач Руденко почав читати об'ємний документ, Берія заткнув вуха. Той зажадав пояснень. «Мене заарештували якись випадкові люди... Я хочу, щоб мене вислухали урядовці», — заявив підсудний. «Вас заарештували згідно з рішенням уряду, і ви це знаєте. Ми змусили вас вислухати обвинувальний висновок», — відповів Руденко.

Стратили Берію в бункері штабу Московського військового округу. З нього зняли гімнастерку, залишивши білу натільну сорочку, скрутили мотузкою ззаду руки і прив'язали до гака, вбитого в дерев'яний щит. «Дозвольте мені сказати...» — раптом почав просити колишній маршал. «Ти вже все сказав, — відрізав Руденко і, повернувшись до військових, розпорядився. — Заткніть йому рот рушником». Коли наказ було виконано, пролунав постріл. Вирок виконав генерал П. Батицький⁷⁰⁸.

Судової справи ніхто з дослідників не бачив. За винятком листа Батицького, у якому той просив дати йому звання Героя за свій подвиг. Відмовили, оскільки він уже отримав за нього орден Бойового Червоного Прапора, а Героєм Радянського Союзу став уже 1965 року.

Усунувши Берію, як найбільш небезпечного суперника в боротьбі за повну владу, Хрущов одночасно продовжив деякі аспекти його політики короткого для нього післясталінського періоду.

По-перше, всіляко демонстрував прихильність до України та загравання з її партійно-радянським активом, від якого багато в чому залежало зміцнення його позицій серед керівництва країни. Значною мірою завдяки цьому він одноголосно обирається на вересневому пленумі (1953 р.) пер-

шим секретарем ЦК КПРС, хоча такий пост не передбачався партійним статутом. Але що стало для нього першою та найважливішою перемогою за лідерство, це — встановлення фактичного єдиновладдя в країні.

По-друге, він розширив практику перегляду кримінальних справ, передусім політичного характеру, приділяючи при цьому особливу увагу особам українського походження. Хоча саме ще Берія ініціював поширення амністії, що намічалася у зв'язку зі смертю Сталіна, на низку категорій засуджених, яких спочатку не мали наміру звільняти (наприклад, злодіїв-рецидивістів). Ця пропозиція призвела до істотного розширення числа амністованих — до 1 181 264 осіб⁷⁰⁹.

А всього на 1 січня 1953 р. у таборах, колоніях і в'язницях утримувалося понад 2,5 млн осіб, у так званих спецпоселеннях у віддалених районах країни — 2,8 мільйона. Загалом ув'язнені та депортовані становили майже 3 % населення країни⁷¹⁰. У червні 1954 р. було створено комісію на чолі з Р. Руденком, яка до першого квітня 1955 р. розглянула 237 412 кримінальних справ: було скасовано рішення та справи припинено стосовно 8973 осіб, скорочено строки покарань 76 344 особам, у тому числі зі звільненням з-під варти 21 797 осіб. Скасовано заслання та висилку на поселення 1371 особі. Відмовлено в реабілітації 125 202 особам⁷¹¹. Так тривала перша хвиля реабілітації жертв політичних репресій — поки що вибіркова та обережна.

1956 року, уже після XX з'їзду партії, постановою ЦК було створено ще одну комісію на чолі з секретарем ЦК, членом Президії ЦК та заступником голови Бюро ЦК КПРС по РРФСР А. Аристовим, у рамках якої працювало 97 місцевих комісій. В інструкції її членам було передбачено: «Якщо в ході роботи комісії вона встановить, що людина справді вчинила злочин, але він носить не особливо небезпечний суспільний характер, людина своєю сумлінною працею спокутувала свою провину, її теж реабілітувати»⁷¹². Не амністувати, а реабілітувати, тобто вважати людину невинною.

Раніше, 17 вересня 1955 р. вийшов Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про амністію радянських громадян, які співпрацювали з окупантами в період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.», що передбачав зокрема: звільнення з місць ув'язнення незалежно від терміну покарання, засуджених за службу в німецькій армії, поліції та спеціальних німецьких формуваннях, а також осіб, відправлених за такі злочини в заслання та висилку; зняття судимостей та ураження у правах з громадян, звільнених від покарання на підставі цього Указу; звільнення від відповідальності радянських громадян, які перебувають за кордоном, які в період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. здалися в полон ворогові або служили в німецькій армії, поліції та спеціальних німецьких формуваннях, а також радянських громадян, які нині перебувають за кордоном, які обіймали під час війни керівні посади в створених окупантами органах поліції, жандармерії та пропаганди, у тому числі й залучених до антирадянських організацій у післявоєнний період, якщо вони спокутували свою провину наступною патріотичною діяльністю на користь Батьківщини або з'явилися з повинною⁷¹³.

За даними історика Є. Спіцина — автора книги «Хрущовська сльота. Радянська держава у 1953–1964 роках» — лише у перший рік цього указу в Україну повернулося «близько 70 тисяч активних бандерівців та оунівців. З них 20 тисяч повернулися із таборів, із заслання, а 50 тисяч — з-за кордону. І осіли вони не лише в Галичині. Так, у Львові осіли понад 7 тисяч людей. Але й у Харківській, Херсонській, Дніпропетровській областях»⁷¹⁴. За даними ж В. Барана, на кінець 1956 р. із 60 тис. осіб, які прибули в західний регіон, 6 тис. залишили її межі: повернулися до місць відбування покарань (600 осіб), виїхали до східних областей самостійно (понад 5 тис.), по оргнаборах та у порядку переселення (близько 400). Протягом 1956 р., на виконання вказівки Президії ЦК КП України, органи влади притягнули до судової відповідальності 388 колишніх учасників підпілля, які повернулися до західного регіону УРСР⁷¹⁵.

Із цього часу змінюється і тактика боротьби в Західній Україні з радянською владою, зважаючи на усвідомлення безперспективності збройного опору. Її можна викласти словами, зверненими до соратників, одного з представників ОУН В. Заставного⁷¹⁶: «Період боротьби з пістолетом та автоматом закінчився. Настав інший — період боротьби за молодь, період востання в радянську владу з метою її переродження під більшовицькими гаслами... Наша мета — проникати на всілякі пости, якнайбільше бути в керівництві промисловістю, транспортом, освітою, у керівництві молоддю, прищеплювати молоді все національне...»⁷¹⁷. За даними КДБ, націоналісти, які повернулися з місць ув'язнення, намагаються обійняти керівні посади, групуючись разом, збирають своїх однодумців, ведуть націоналістичну пропаганду. Аналіз допитів заарештованих учасників молодіжних націоналістичних груп показав, що багато хто з них став на шлях боротьби з радянською владою під впливом прочитаної емігрантської націоналістичної літератури та учасників оунівського націоналістичного руху. За тими ж оцінками, а також архівними документами місцевих партійних органів, на початку 1980-х років у загальному контингенті обкому партії та райкомів Львівської області частка осіб української національності, реабілітованих у 1955–1959 рр., та репатріантів перевищувала 30 %; за парторганам Волинської, Івано-Франківської та Тернопільської областей цей показник становив від 35 до 50 %⁷¹⁸.

Глибшому розумінню загальної картини невмирущості західних областей України, наприклад, сприяє той факт, що лише 1957 р. (!) у звіті про відвідування С. Будьонним як депутатом Верховної Ради СРСР Шепетівського виборчого округу у Хмельницькій області сказано таке: «Характерно, що цього разу не надійшло жодного листа з ворожими випадками проти Радянської влади, партійних та радянських працівників. Раніше, без брудних антирадянських листків, авторами яких були українські націоналісти (оунівці, бандерівці), не обходилося»⁷¹⁹.

Уже згадуваний письменник-романіст Р. Іваничук зі знанням справи, що називається зсередини, розповідає про нову тактику опору: «Здорові національні сили свідомо проникали у ворожу систему, щоб — коли не розкласти її, то хоч би зайняти відповідальні посади і таким чином виховувати наукові і творчі національні кадри; мати змогу писати наукові праці з найменшою дозою промосковської апологетики і художні твори з національним підтекстом; заважати викачуванню з нашої землі природних скарбів для московського центру, потаємно виховувати дітей патріотами України.

Ми, і я зокрема, ставали новітніми валленродами (А. Міцкевич у поемі «Конрад Валленрод» розробив теорію проникнення у вороже середовище з метою перемоги над ворогом. У ній прочитувалося вирішення проблеми примирення моралі з політикою: зовні змиритися з ворогом, який виявився сильнішим, і піти на службу до нього, одночасно діючи проти нього — Авт.), які свідомо йшли в стан ворога, — це був один із засобів активної боротьби з неволею. Тож як фальшиво звучать нині каяття деяких колишніх членів комуністичної партії: «Я вірив!» Брехня, ніхто не вірив, нормальна людина не могла вірити в комуністичну ідеологію після десятків років кривавої комуністичної практики: в партію йшли або заради вигод і наживи, меншої чи більшої влади, або ж — і таких валленродів було чимало — з диверсійною метою.

...Йти на рожен і чесно вмирати — геройське діло. Таких героїв хвалять і шанують, про них складають пісні ашуги. Користь від їхніх подвигів немала — так. Ці безумці — то світочі, без яких жоден народ не зміг би стати народом, бо його зневажали б за покору. Хтось мусить дати спалити себе на кострищі, хтось мусить вмирати напоказ без страху і каяття. Та це лише частина боротьби за волю. Є інші герої, які роблять другу половину справи, їх не шанують, ними гидують, але без них не може звершитися перемога.

Вони мусять принижуватися, називати себе рабами і слугами, цілувати ноги своїм повелителям. І за це насильство, яке вони чинять над

собою, треба їх шанувати. Бо приносять користі не менше. Вони проникають у саме серце ворога і зсередини точать його...»⁷²⁰.

Публічно ж такі люди робили все і навіть більше, щоб не було жодних підстав для сумнівів у їхній лояльності та відданості радянському режиму, справно грали роль вірних охоронців інтернаціоналізму та дружби народів СРСР, вміло підлаштовувалися під керівництво з кар'єрних міркувань. А якщо вже й наважувалися на самостійні порухи тіла, то лише за умови повного розуміння, що для них дозріли всі умови, і навіть найменша небезпека тут не загрожує. Здається, К. Маркс якось сказав, що немає нічого страшнішого за дозволену хоробрість.

Вивчаючи життя та діяльність української еліти пізнього СРСР та незалежної України, стикаючись із нею у практичній політиці, багато працюючи в архівах з проблематики лідерства, дійшов до досить показових висновків: вихідці із західного регіону України переважно були націлені на такі сфери, як культура, освіта, наука, охорона здоров'я, зовнішня політика, інформаційне середовище. І досягнули в цьому чималих успіхів, як свого часу, і на компартійній ниві, що добре проглядається і сьогодні на столичному рівні.

Не посилаючись на будь-яку статистику, Є. Спіцин стверджує, що «саме за Шелеста, який навіть не приховував свого «українства», в апарат ЦК КПУ і Раду Міністрів УРСР буквально ринув потужний потік працівників із західноукраїнських областей, у тому числі — майбутній перший президент «незалежної» Леонід Макарович Кравчук, який 1970 року став зав. сектором Агітпропу ЦК КПУ»⁷²¹. Мовляв, дніпропетровські та донецькі «клани», про які багато говорять, не можуть скласти їм суперництво з масовості та згуртованості, та й навченості настільки хитромудро виконувати роботу «кротів», догоджати і навіть принижуватися, але просуватися до поставлених цілей.

Зрозуміло, що для цього передусім потрібно виділятися особливо показовою політичною надійністю. Я навіть сказав би — комуністичною

побожністю. У ній було щось протиприродне, надривне та награне. Справляло стійке враження і почуття, що таке радянське угодництво походило не від внутрішніх переконань, а було даниною віянням і правилам часу, мало на меті прокласти шлях і закріпитися у владі, підтягнути до неї своїх. Бо ніби на всезагальний огляд виставляли свою шалену політичну благодійність. І з таким же показним завзяттям таврували тих, за ким помічали прояви щонайменшого відступництва від компартійних канонів, на кого вказувала владна правиця. А коли стало можливим, з такою ж фантастичною одержимістю розпочали виставляти напоказ усьому суспільству свій, раніше глибоко утаємничений і прихований, національно-патріотичний зміст і державницьке призначення — їх і в цілому населення західної України, не забуваючи при цьому голосом, співмірним грому, викривати все те й усіх тих, що і кого до цього оспівували. Про що знову-таки слушно говорить Р. Іваничук: «Бог залишив частину України — Галичину — в легшій, австрійській і польській неволі, де панувала скупа, а все ж таки елементарна демократія, і в ній мали можливість вирости духовні й політичні провідці — Іван Франко, Мирон Тарнавський, Богдан Лепкий, Євген Коновалець, Роман Шухевич, Михайло Горинь. Такі провідці нашої нації могли визріти тільки в Галичині, яка стала українським П'ємонтом»⁷²².

Але при цьому не можна й далі не помічати, що піднялася нова плеяда дослідників, які активно взаємодіють із зарубіжними науковими центрами, спираються на велику кількість західних джерел та сучасної літератури, що дає їм необхідний методологічний і теоретичний інструментарій для критичного погляду на пропоновану суспільству українську історію. У тому числі, й особливо — на болісно-дискусійні теми щодо подій на західноукраїнських землях. Інтелектуальна сміливість таких фахівців нерідко гаситься критикою та тиском з боку політиків і старшої наукової генерації. У кращому разі рекомендаціями, що «справжню історію» слід відкласти до кращих часів через триваючу війну за історію і необхідність підтримувати національні міфи.

Зокрема, історикиня М. Гавришко — співробітниця львівського Інституту українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, а також Віденського інституту Візенталя з дослідження Голокосту, яка на собі відчула неприховані погрози через «неправильний» підхід до історії ОУН–УПА, констатує: «Дослідження, які представляють не зовсім таку версію історії, яку подають у підручниках, викликають відторгнення та підозри, провокують конфлікти, протести різних кіл. Історики, які наважуються взятися за такі теми, часто чують звинувачення в тому, що вони працюють на спецслужби інших країн або, щонайменше, «самі того не усвідомлюючи, шкодять іміджу України на міжнародній арені». Часто закидають їм «відсутність патріотизму». ...Багато текстів, які трапляються мені на очі, написані в націоналістичному ключі. Це також не дивно: в українському суспільстві (втім, не лише в ньому) є попит на героїчну історію, на «непокірних», силу духу, стійкість «наших», яким протиставляють поганих «чужих». У ній присутній образ жертви, який заважає усвідомити власну відповідальність за злочини або виправдовує їх тим, що українці теж страждали і зазнавали репресій»⁷²³.

Справді, Західна Україна з причини свого багатотисячлітнього відриву від російської православної цивілізації, тривалого перебування у складі інших держав (Австро–Угорщини та Польщі), пізнього приєднання до СРСР (як і прибалтійських країн), авторитету уніатської церкви, сильних національних традицій, тривалого збройного опору радянському режимові, усталених зв'язків із зарубіжжям, — за цими та іншими параметрами була для республіки та Союзу складним регіоном, що вимагав особливої політики і навіть поступок центру на користь національних утворень. Однак таку «покровительську» політику М. Хрущова щодо України, включаючи її західну частину, деякі дослідники намагаються пов'язувати із низкою чинників. Зокрема, у питаннях амністії, стверджується, по-перше, що відповідний указ стосувався передусім «бандерівців і українських колаборантів», які становлять значну частину засуджених за зраду Батьківщині,

які зуміли «навести лад» у ГУЛАГу та стояли біля витоків усіх бунтів, що спалахнули у Воркутинських та Норильських таборах невдовзі після смерті Сталіна. По-друге, зробивши реверанс у бік «українських товаришів», Хрущов таким чином намагався зміцнити своє все ще хитке становище на вершині влади за допомогою українських кадрів, які помітно посилили свій вплив і представництво в Москві, а також у республіці. По-третє, припускають, що цю ідею могла вселити Хрущову його друга дружина Н. Кухарчук, яка мала колосальний вплив на чоловіка⁷²⁴. Як аргумент такого впливу дружини на Хрущова використовується факт її народження у Західній Україні — у Холмській губернії, що входила до вересня 1939 р. до складу Польщі.

Не вдаючись у дискусії щодо подібних умоглядних висновків, зробимо акцент на важливому та очевидному для теми дослідження: руйнівна для людської природи політика радянської влади, заснована на примусі насильством, терором та репресіями, що відчували на собі ледь не кожна родина і навіть цілі народи та національні групи, за всіма законами та логікою суспільного буття неминуче мала призвести до масового розчарування, неприйняття та відмови громадян у підтримці своєї держави та її керівництва. Питання лише у тому, як, у яких формах й у чому знаходило це прояв. На той період — переважно у мовчазному бойкоті, відторгненні та відокремленні себе від радянського ладу, внутрішньої еміграції (термін «внутрішня еміграція» узвичаївся 1922 р. після публікації в літературному додатку до берлінської «зміновіхівської» газети «Напередодні» приватного листа К. Чуковського О. Толстому, у якому той звинуватив своїх товаришів-літераторів, мешканців петроградського Будинку мистецтв, у «внутрішній емігрантщині»)⁷²⁵.

Значний прошарок суспільства засвоїв розуміння безнадійності силового опору і вимушено пристосувався до «правил гри», усвідомлюючи рівень загроз відкритої боротьби з владою, але при цьому не сприймаючи радянського режиму, його ідеології та практики, потайки мріючи

про їхню загибель. Історія 1920–1930-х років навчила цьому людей. Ось чому антирадянські настрої були властиві передусім дорослішим категоріям, хоча й охоплювали різні за віком та соціальним статусом верстви. І щонайменше — молодь.

Інакше й не могло бути. Адже сталінська модернізація призвела не лише до створення важкої промисловості та колгоспного ладу, а водночас і до економічних дисбалансів та загибелі мільйонів людей: втрати населення лише внаслідок голоду на початку 1930-х років були співставні із загальною кількістю загиблих у роки Першої світової війни в усіх країнах-учасниках, разом узятих⁷²⁶. 1940 року очікувана тривалість життя у СРСР становила серед чоловіків 38,6 року, серед жінок — 43,9⁷²⁷.

До того ж, із кінця 1930-х років влада розгорнула потужну антирелігійну кампанію, а фактично — війну проти віруючих і церкви. І це з урахуванням того, що за результатами перепису населення 1937 р. більшість населення залишалася віруючою і не приховувала цієї обставини. Якщо 1936 року в СРСР ще діяло 20 тис. церков і мечетей, то на початку 1941 р. їх уже залишилося менше тисячі, а з 24 тис. «служителів культу» — 5665. Причому, більше половини з них було зареєстровано на території приєднаних до СРСР 1939–1940 гг. Західної України та Західної Білорусії, прибалтійських держав, Бессарабії та Північної Буковини⁷²⁸. Така практика також посилювала антирадянські настрої, аж до надій на зовнішнє втручання для відновлення права на віру (не випадково, Сталін був змушений зробити крок назад у релігійному питанні під час війни).

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

ВСЕ ДЛЯ ФРОНТА-ВСЕ ДЛЯ ПОБЕДЫ!

КОЛХОЗНИКИ, ВНОСИТЕ СВОИ СБЕРЕЖЕНИЯ НА СТРОИТЕЛЬСТВО САМОЛЕТОВ И ТАНКОВ!

ЗНИЩИМО ГАДИНУ!

ПОБЕДИТЕЛЮ-САЛЮТ

ВИПРОБУВАННЯ НАРОДУ ВІЙНОЮ НА ЛОЯЛЬНІСТЬ ДО ВЛАДИ ТА ВІРНІСТЬ ДЕРЖАВІ

1910 року з'явилося повне видання книги англійського публіциста і пацифіста Ральфа Нормана Енджелла «Велика омана», яка за два роки розійшлася накладом у два мільйони примірників, була перекладена 25-ма мовами⁷²⁹. Через двадцять років, 1933 р., він удостоївся Нобелівської премії миру за те, що «викрив ілюзію війни, переконливо закликав до міжнародної співпраці та миру»⁷³⁰. Так Енджелл став єдиним (поки що), хто отримав Нобелівську премію миру саме за написання книги.

Його ім'я часто звучить сьогодні, коли розмірковують над причинами світових воєн ХХ століття, проводять паралелі між минулим століттям і нинішнім, обговорюють глобалізацію та загалом усю сукупність сучасних політичних процесів. А рішення про Нобелівську премію Енджеллу саме в 1933 р. оцінюється як передбачення та застереження членів Комітету щодо прийдешніх потрясінь, які ще тільки-но зароджувалися на європейському континенті. Після того, як владу в Німеччині захопив «дрібний і невиразний маляр із Австрії, який уміє говорити з натовпом». І якого президент США Ф. Рузвельт вважав «божевільним».

30 січня 1933 р. президент Веймарської республіки генерал-фельдмаршал Пауль фон Гінденбург підписав указ про призначення «фюрера» Націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини А. Гітлера канцлером (головою уряду) рейху. Крім політичних, він мав особисті причини, щоб рейхсканцлером став «богемський єфрейтор», ім'я якого підстар-

куватий фельдмаршал довго не міг запам'ятати. Наприкінці 1932 р. з подачі Гітлера громадськості були представлені відомості, що син і ад'ютант рейхспрезидента майор Оскар фон Гінденбург, на якого батько оформив володіння великим родовим маєтком Нойдек, використовує державні дотації (уряд Німеччини надавав фінансову допомогу великим землевласникам Східної Пруссії) для купівлі предметів розкоші, гри в казино, утримання коханок, відпочинку на найдорожчих курортах. При цьому Оскар, користуючись заступництвом батька, ухиляється від сплати податків. Назрівав гучний політичний скандал: корупція у родині рейхспрезидента.

22 січня 1933 р. відбулася двогодинна розмова Гінденбурга-молодшого з Гітлером, який погрожував подальшими викриттями. Але якщо рейхспрезидент піде Гітлеру назустріч, той негайно припинить розслідування у «справі Гінденбурга-молодшого». Після цієї зустрічі Оскар сказав батькові: «Тепер немає жодної іншої можливості, окрім як поставити Гітлера канцлером». Невдовзі після цього 5 тис. акрів землі, що належали Оскару фон Гінденбургу в Нойдеку, були звільнені від сплати податків.

Так, за зауваженням історика Б. Хавкіна, «з банальної корупційної угоди розпочалася історія Третього націонал-соціалістичного німецького рейху»⁷³¹. А 1 лютого 1933 р. генерал піхоти Еріх Людendorф направив Гінденбургу листа: «Призначивши Гітлера рейхсканцлером, Ви видали нашу німецьку вітчизну одному з найбільших демагогів усіх часів. Я урочисто передбачаю, що ця людина зіштовхне нашу державу в прірву, повергне нашу націю в невимовне нещастя. Наступні покоління проклянуть вас за те, що ви це зробили»⁷³².

Адже саме тоді на людство розпочала насуватися п'ятьма. Але, як впливає з дипломатичного листування і тодішніх репортажів у ЗМІ, оцінки та політичні судження в Америці та Європі були сповнені ілюзій щодо можливості діалогу з нацистським режимом, сподівань стримати войовничий запал і втихомирити Гітлера, бажань не помічати зародження Голокосту в Німеччині, і навіть перешкоджання еміграції євреїв

до тих же США⁷³³. Та й послідовників і симпатиків нацистської ідеології виявилось чимало і в Європі, і в Америці. У той період США були переважно стурбовані величезним невиплаченим боргом Німеччини американським кредиторам. (Версальська угода не визначила розміру репарацій, що належало сплатити Німеччині. Це було зроблено на Лондонській конференції у 1921 р.: Німеччині необхідно було виплатити 132 млрд. золотих марок. Остаточо розрахуватися за військовими репараціями вона мала тільки 2010 р.)⁷³⁴. Д. Маккін якраз детально й описує цей тривожний період, коли світ застиг в очікуванні Другої світової війни⁷³⁵. На прикладі послів Сполучених Штатів, які працювали в головних європейських столицях того часу — у Лондоні, Берліні, Парижі, Римі та Москві, він відтворює картину того, як дипломати перетворили свою діяльність на своєрідне змагання за увагу Рузвельта, втратили пильність і недооцінили Гітлера. І лише один-єдиний В. Додд, історик і посол у Німеччині, намагався попередити США про катастрофу, що насувається на Європу.

Однією з перших також заговорила про небезпеку нацистського режиму американська журналістка та мислителька Д. Томпсон. Вона так описала першу зустріч із майбутнім диктатором, у якого взяла інтерв'ю для *Cosmopolitan*: «Він безформний, практично знеособлений. Його обличчя карикатурне, а тіло позбавлене кісток, суцільні хрящі. Він непослідовний і багатослівний, неврівноважений і впевнений у собі. Він і є прототип маленької людини». Інтерв'ю вийшло у березневому номері за 1932 рік. Того ж року вслід за інтерв'ю вона написала книгу «Я бачила Гітлера», у якій передбачила небезпеку в тому разі, якщо той прийде до влади в Німеччині⁷³⁶.

Історія про настання німецького тоталітаризму в 1930-х роках з філософським осмисленням його сутності дуже барвисто викладена в бесідах Е. Ларсона «У саду чудовиськ. Любов і терор у гітлерівському Берліні»⁷³⁷: ніч довгих ножів і Мюнхенська змова ще попереду. Гітлер став рейхсканцлером зовсім недавно і стрімко зміцнює свою владу. Але

чому він зумів досягнути свого так легко, а суспільство та іноземні політики не розпізнали загрозу вчасно? Більше того — чому німці самі, з доброї волі, віддавали себе під владу нацистів? Це, напевно, головні питання книги. Вона могла б бути «чудовим підручником молодого диктатора — так докладно у ній описані методи нацистів. Втім, такий підручник не гірше справляється зі зворотним завданням: він допомагає зрозуміти тоталітаризм, а отже — хоча б частково від нього захиститися»⁷³⁸. Тим більше, що всі його герої реально існували, а їхні вчинки та спостереження відтворені за щоденниками, листами та іншими архівними матеріалами.

Передвоєнна політика сталінського керівництва вносила не менше сум'яття у свідомість та суспільні настрої не лише у Європі, а й у СРСР. Втім, на цю тему досі немає єдиної думки серед наукової спільноти. Більше того, вона переконливо відбиває той факт, що історія все більше стає зброєю щоденної політики, вагомим політичним інструментом. Історичні битви, які раніше важко було передбачити, активно розгортаються навколо подій Другої світової війни, причин і обставин, що призвели до її розв'язання. Найбільш жорстокого характеру вони набули між Росією та Польщею, на тлі вже традиційно примирливої позиції Німеччини.

Як зауважує К. Хоффанн — заступник керівника Берлінського бюро часопису «Spiegel», розбіжності в основному охоплюють такі теми: перша — пакт Молотова-Ріббентропа та питання, чи несе Радянський Союз, урахувуючи цей договір та секретний додатковий протокол до нього, частину відповідальності за розв'язання Другої світової війни. Друга — термін, з використанням якого федеральний президент ФРН Ріхард фон Вайцзеккер 8 травня 1985 р. створив свою промову — «Звільнення». Навіть якщо в Німеччині неоднозначно ставляться до трактування поразки вермахту навесні 1945 р. як визволення, то у поляків, прибалтів та багатьох інших у Східній та Центральній Європі позиція кардинально інша — 9 травня принесло остаточне звільнення від німецької окупації, але водночас стало початком нової несвободи⁷³⁹.

Так, Польський інститут національної пам'яті постійно нагадує про необхідність говорити не про «звільнення», а про нове поневолення Польщі. «Зайнявши польську територію в 1944–1945 роках, Радянський Союз на порушення принципів Об'єднаних націй, на які він офіційно справлявся, здійснив анексію східних районів Польської Республіки, — наголошував його керівник Я. Шарек у 75-ті роковини закінчення Другої світової війни. — Червона армія та НКВС знищували на польських землях не лише відкрито функціонуючі структури німецької окупаційної адміністрації, але і належні до табору союзників структури Польської підпільної держави, які були готові розпочати явну діяльність. Представникам законного польського керівництва не дозволили повернутися на батьківщину. СРСР відразу ж розмістив у захопленій країні підрозділи Червоної армії та сформував маріонетковий комуністичний уряд, який під його захистом приступив до створення тоталітарної системи»⁷⁴⁰.

І хоча таку амбівалентність щодо політики пам'яті навряд чи можна назвати допустимою, атмосферу не згладила, а навпаки загострила ухвалена у вересні 2019 р. Європейським парламентом резолюція «Про важливість пам'яті Європи для майбутнього Європи». У ній напад німців на Польщу оголошується «безпосереднім наслідком» пакту між Гітлером та Сталіним. Вона значною мірою прирівнює націонал-соціалізм до сталінізму, крім того, нацистська Німеччина та СРСР характеризуються як «два тоталітарні режими, що поділяли мету світового завоювання»⁷⁴¹.

У травні 2020 р. із спільною заявою виступили державний секретар США та міністри закордонних справ Болгарії, Угорщини, Латвії, Литви, Польщі, Румунії, Словаччини, Чеської Республіки та Естонії, у якій було зазначено, що «травень 1945 року приніс закінчення Другої світової війни у Європі, але він не приніс свободи всій Європі. Центральна та східна частини континенту майже на 50 років залишилися під владою комуністичних режимів. Радянський Союз, використовуючи величезну військову силу, репресії та ідеологічний контроль, незаконно окупував і

анексував балтійські держави та тримав у залізних лещатах інші поневолені народи». Тому «майбутнє має спиратися на історичні факти та справедливість стосовно жертв тоталітарних режимів. Маніпуляції історичними подіями, які призвели до Другої світової війни і після поділу Європи, є жалюгідними зусиллями фальсифікувати історію»⁷⁴².

Своє спільне звернення зробили також президенти Латвії, Естонії та Литви. У ньому, зокрема, засуджуються обидва безжальні диктатори — Гітлер і Сталін, які «розділили Європу на сфери впливу, підписавши секретні протоколи пакту Молотова-Ріббентропа між Радянським Союзом та нацистською Німеччиною. Після початку Другої світової війни 1 вересня 1939 року на підставі цієї угоди та радянсько-німецького договору про кордон та дружбу Радянський Союз окупував та анексував Латвію, Литву та Естонію»⁷⁴³.

На тлі таких політично-інформаційних «залпів» дисонували голоси представників Німеччини — міністра закордонних справ К. Мааса з його застереженням: спроби «ганебним чином переписати історію вимагають від нас чіткої заяви, у якій перед незаперечними історичними фактами не мало бути жодної потреби: Німеччина одна винна у розв'язуванні Другої світової війни, здійснивши напад на Польщу. І Німеччина сама відповідає за такий злочин проти людства як Голокост. Той, хто сіє в цьому сумніви та нав'язує іншим народам роль злочинців, вчиняє несправедливо щодо жертв. Він використовує історію в своїх корисливих цілях та розколює Європу»⁷⁴⁴; канцлер ФРН А. Меркель, яка напередодні 80-річчя вторгнення вермахту в СРСР заявила про відповідальність за злочини нацистської Німеччини, що «для нас, німців, це — привід для сорому», що «ми в боргу перед мільйонами жертв та їхніми нащадками»⁷⁴⁵; президента країни Ф.-В. Штайнмаєра: «Злочини, вчинені німцями в цій війні, лежать тягарем на нас, як гнітять вони й нащадків жертв. До цих пір над усіма нами тяжіє той факт, що саме наші батьки, діди та прадіди вели цю війну і були причетні до цих злочинів. І над сьогоднішніми поколіннями

нями тяжіє те, що надто багато винних у найтяжчих злочинах не було притягнуто до відповідальності. Над нами тяжіє те, що ми надто довго не визнавали жертв на окупованому сході жертвами.

Ми повинні пам'ятати не для того, щоб звалити на нинішні та майбутні покоління провину в тому, чого вони не робили, а заради нас самих. Ми повинні пам'ятати, щоб зрозуміти, як це минуле продовжує жити в сьогодні. Лише той, хто навчиться читати сліди минулого в теперішньому, зможе зробити свій внесок у майбутнє, у якому можна буде уникнути воєн, не дати шансів тиранії і будувати мирне співіснування в умовах свободи»⁷⁴⁶.

В історіографії радянського періоду панувала думка, що «буржуазні» історики ФРН переважно виправдовують нацистську агресію проти СРСР, прагнуть применшити злочини вермахту на радянській землі, перекладаючи всю відповідальність них на Гітлера і СС. Така думка нерідко висловлюється і пострадянськими істориками.

Згідно з аналізом, зробленим професором Б. Хавкіним, у центрі уваги сучасної німецької історичної науки знаходяться теми, пов'язані з викриттям злочинів нацистського режиму та його збройних сил у війні на сході, з виданням і виконанням злочинних наказів, участю армії у Голокості та боротьбі з партизанами, історією військового полону, трагедією людини на війні. Загальна позиція дослідників зводиться до такої тези: «У червні 1941 року розпочалася не превентивна війна, але реалізація Гітлером його глибоко справжніх, ідеологічно мотивованих намірів, структура яких включала традиційні гегемоністичні вимоги». Їхні нові праці підтверджують висновок, що «завоювання життєвого простору на сході відносилось до констант гітлерівської програми». Вченими беззаперечно доведено, що знищення євреїв, депортованих з усього європейського континенту, поряд із експансією Гітлера на Сході, було найважливішою складовою расистського курсу націонал-соціалізму.

Тезу нацистської пропаганди про превентивний характер війни нацистської Німеччини проти Радянського Союзу спростовано у сучасних

наукових публікаціях. Прикладами можуть бути книга Вольфганга Бенца про гітлерівський «Східний похід» і робота Біанки Піетров-Еннкер. У них неспростовно доведено неприйнятність авторських конструкцій «превентивної війни». Один із їхніх послідовників Вальтер Пост вважає, що Гітлер розв'язав війну проти Радянського Союзу не стільки з ідеологічних і расових мотивів, скільки внаслідок розвитку політичної ситуації 1940–початку 1941 р., оскільки обидві сторони готувалися до наступальної війни з масованим застосуванням танків і авіації. Однак ступінь бойового розгортання військ та їх готовності до війни була у Червоної армії нижчою, ніж у вермахту. При цьому, Пост відокремлює військові плани командування вермахту від політичних цілей нацистського керівництва та ігнорує факт дотримання Радянським Союзом договорів про ненапад, про дружбу та кордон між Німеччиною та СРСР⁷⁴⁷.

На цьому живучому наративі⁷⁴⁸ створено епатажну працю історика-ревізіоніста з американського Бард-коледжу Шона МакМікіна «Війна Сталіна: нова історія Другої світової війни». Вперше за останні два десятиліття в західній історіографії ним докладно аналізується і підтримується теза В. Суворова, що міститься в «Криголамі», про те, що Радянський Союз готував напад на Німеччину влітку 1941 року⁷⁴⁹. За оцінками фахівців, вона «захоплююча, оригінальна — і брехлива» вже навіть тому, що у своїй «жваво написаній і надто зухвалій книзі» автор висуває три спірні гіпотези: «Сталін несе щонайменше таку саму відповідальність за початок тієї війни, як і Гітлер; відносний тягар, що ліг на плечі Червоної армії під час війни, був перебільшений істориками, які ігнорують ту вкрай важливу пожертву, яку Америка принесла у формі постачання продовольства й озброєнь у рамках її програми ленд-лізу. І останнє: злочини Радянського Союзу були цілком порівнювані зі злочинами нацистів»⁷⁵⁰. Інтерпретуючи добре відомі факти, вчений вважає, що «після нацистсько-радянського пакту 1939 року» Британія мала виступити одночасно і проти Гітлера, і проти Сталіна. Здійснення Англією бомбардувань ба-

кинських нафтових родовищ, які забезпечували паливом жорстокі завоювання обох диктаторів, мали перетворити цю війну на «принципову битву проти тоталітарної агресії»⁷⁵¹. За його ж твердженням, британцям і американцям слід було на той момент скористатися візитом Рудольфа Гесса до Великобританії, щоб розпочати перемовини з Гітлером. Згадує він і теорію, що Рузвельт став жертвою махінацій російських агентів у його адміністрації, які підвели його до провокації японського удару по Перл-Харбору.

Ураховуючи таку суперечливість позначених у книзі можливих більш «сприятливих» сценаріїв, Д. Ааронович зауважує: «Дивлячись у минуле, залишається лише подякувати Богові за те, що Черчилль і Рузвельт так чітко розуміли, що необхідно зробити. Гітлер був єдиним свого роду і ненависним експансіоністом. Його вдалося перемогти, але більшість битв і кровопролиття припали на СРСР. Радянський Союз утратив у битві за Сталінград більше життів, ніж США на всіх театрах за всю війну. Американці постачали, росіяни гинули. Краще вже так»⁷⁵². Наполегливі твердження Мак-Мікіна про те, що Друга світова була головним чином провиною Сталіна, «проте не приводять його до згоди з деякими із найбільш сумнівних теорій про Другу світову війну, такими, наприклад, як нічим не обґрунтоване твердження, що вторгнення Гітлера до сталінської Росії 1941 року було оборонним за своєю природою»⁷⁵³. Разом із тим він надто журиться, що кривавий диктатор Сталін прибрав до рук половину Європи після війни, а його союзник Мао Цзедун отримав усе для перемоги в Китаї внаслідок хитрої політики Кремля та довірливості Заходу.

Ось чому не менш важливо замислитись над тим, а як би виглядали Європа і та сама Росія сьогодні, якби не було Другої світової війни? Як розвивалися б події, якби Гітлер залишився пересічним художником у Відні? Непросто уявити можливу картину майбутнього світу, якби людству вдалося запобігти цьому кривавому випробуванню і не допустити огидного лідерства. Хоча навіть документи та матеріали, у тому числі з архівів

МЗС Німеччини, записи бесід Гітлера та Ріббентропа, інших представників німецького уряду з іноземними політиками, донесення дипломатичних представників, архіви німецького посла у Москві, Токіо та Лондоні за 1937–1938 рр. майже не залишають місця для оптимістичного сценарію⁷⁵⁴. Але все ж таки, наприклад, Майк Пек моделює такий варіант цього майбутнього без війни, який, на наш погляд, має певні об'єктивні підстави для його врахування.

Якби Гітлер не розпочав війну, Радянський Союз ніколи не став би європейською імперією. Британія та Франція були настільки антикомуністичними, що ледь не розбомбили російські нафтові родовища у 1940 р. після підписання Сталіним пакту з Гітлером, а ще вони планували направити війська на допомогу Фінляндії. Вони не стали б сидіти, склавши руки, якби Радянський Союз вторгся до Німеччини (це, насправді, могло б статися, якби Совети перемогли Польщу в російсько-польській війні 1920 року).

Значну частину німецької армії в ході реалізації операції «Барбаросса» складали збройні формування союзників гітлерівської коаліції із країн «Осі», які здуру приєдналися до «хрестового походу Гітлера» проти більшовизму. Серед них були Румунія, Угорщина, Болгарія та Фінляндія. Завоювання Румунії, Угорщини та Болгарії дозволило на багнетях Червоної армії встановити в цих країнах комуністичні режими, і те ж саме сталося після звільнення (так, це було звільнення від жаків нацистського правління) Польщі та Чехословаччини. Іншими словами, якби не було Гітлера, не було б і Варшавського пакту.

Кордони Росії сьогодні виглядали б дещо інакше. Гітлер і Сталін поділили Польщу 1939 року, а після війни Радянський Союз анексував більшу частину захопленої польської території, тоді як Польща отримала «у порядку компенсації» частину території Німеччини. Якби не було війни, ці землі ніколи не перейшли б в інші руки, а Східна Пруссія була б сьогодні частиною Німеччини, а не Росії.

Правильно те, що операція «Барбаросса» призвела до руйнування промисловості та розграбування природних ресурсів Росії та України, і ці втрати лише частково були компенсовані за рахунок ленд-лізу та повоєнного захоплення Советами трофеїв у Німеччині. Безжальна реалізація Сталіним планів індустріалізації у 1930-ті роки дозволила радянській економіці зростати приголомшливими темпами, і саме це допомогло Радянському Союзу перетворити царську селянську країну на потужну промислову державу, здатну виробити достатню кількість зброї для знищення гітлерівських танків. Навіть з урахуванням економічних протиріч комунізму, було б цікаво подивитися, як виглядала б радянська економіка в довгостроковій перспективі, якби не було війни.

Однак і претендентів на таке місце було небагато. Якщо не рахувати Сполучені Штати, то безумство Гітлера знищило конкурентів СРСР. Світ 1939 року був багатополярним, і багато держав вели боротьбу за вплив. До 1945 р. залишилися лише дві наддержави — Америка та Радянський Союз. Інші претенденти були розчавлені, окуповані чи виснажені. І це — найбільша спадщина, яку Гітлер залишив Росії. Путінська Росія є лише тінню порівняно з військовою могутністю і глобальним впливом Радянського Союзу. Гітлер залишив вакуум влади у Європі, заповнений Росією. Чи варто було заплатити за це життями 20 мільйонів людей — це інше питання⁷⁵⁵.

Різничитання у підходах і оцінках західних дослідників стає менш помітним під час постановки запитання: «Чи можна порівнювати комунізм із нацизмом?» Очевидно, що ленінська стратегія та тактика захоплення влади та подальше встановлення Сталіним тоталітарного режиму були скопійовані Муссоліні у 1922–1934 роках. Не забуватимемо, що до 1914 р. він був одним із найрадикальніше налаштованих лідерів італійського соціалізму. А згодом став моделлю для Гітлера⁷⁵⁶. Що ж до порівняння, то воно, на думку історика С. Куртуа, лежить на рівні трьох монополій: могутня єдина партія, харизматичний лідер, ідеологія нової людини (будь то «класова» чи «расова» ідея) та контроль за суспільством.

«Однак, — зазначає вчений, — Муссоліні та Гітлер не знищили капіталістів, вони, навпаки, на них оперлися. При цьому всі вони використовували масовий терор як метод управління. Крім того, масштаби нацистських злочинів з легкістю можна порівняти з комуністичними і за кількістю, і за методами страти із залученням професійних катів (НКВС, СС)»⁷⁵⁷.

На такі звинувачення в бік СРСР президент РФ В. Путін відповів авторською статтею «75 років Великої Перемоги: загальна відповідальність перед історією та майбутнім», виділивши в ній і найбільш дискусійний момент: «Сталін і його оточення заслуговують на багато справедливих звинувачень. Ми пам'ятаємо і про злочини режиму проти власного народу, і про жахи масових репресій. Повторюю, радянським керівникам можна дорікати багато чим, але не відсутністю розуміння характеру зовнішніх загроз. Вони бачили, що Радянський Союз намагаються залишити один на один з Німеччиною та її союзниками, та діяли, усвідомлюючи цю реальну небезпеку, щоб виграти дорогоцінний час для зміцнення оборони країни.

Щодо укладеного тоді Договору про ненапад, зараз багато розмов і претензій саме в бік сучасної Росії. Так Росія — правонаступниця СРСР, і радянський період із усіма його тріумфами та трагедіями — невід'ємна частина нашої тисячолітньої історії. Але нагадаю також, що Радянський Союз дав правову і моральну оцінку так званому Пакту Молотова–Ріббентропа»⁷⁵⁸.

Ще 2009 р. Путін засудив цей пакт як «аморальний», але вже тоді нагадував, що Франція та Великобританія знищили всі шанси для антифашистського фронту, підписавши Мюнхенську угоду 1938 року. З того часу його позиція щодо пакту лише посилилася. 2021 року він підписав закон, який забороняє публікувати матеріали, що прирівнюють «цілі та рішення» радянського керівництва та військового командування до цілей та рішень нацистської Німеччини у Другій світовій війні. Так само, як і заперечувати «вирішальну роль радянського народу» у розгромі Гітлера чи «гуманітарну місію Радянського Союзу у визволенні країн Європи». Що очікувано спричинило критику з боку передусім балтійських країн (Естонії, Латвії Литви),

які вважають себе жертвами окупації з боку Червоної армії. А також поставило в жорсткі рамки російських учених, які «хочуть у викривальному плані досліджувати мотиви дій Сталіна, особливо на початку війни»⁷⁵⁹.

Наголосимо у зв'язку з цим на таку деталь, що опосередковано підтверджує розуміння власне Сталіним ціни пакту та відповідальності за нього, як усунення 1941 р. В. Молотова з посади голови РНК СРСР. Можливо, у такому рішенні не останню роль відіграв факт підписання ним цього пакту. Спочатку, згадує колишній керуючий справами Радміну Радянського Союзу М. Смиртюков, «наші керівники почувалися так, ніби схопили Бога за бороду. Шматок Польщі відхопили, Прибалтику здобули! Але ейфорія почала випаровуватися під час війни з Фінляндією. Не стала четвертою прибалтійською республікою! А коли зрозуміли, що німці готуються до війни проти СРСР, пакт перестав бути великим досягненням радянського керівництва. І нехай неофіційно, але провину за його укладення Сталін звалив на Молотова»⁷⁶⁰.

Багато про що говорить і те, що 26 листопада 1945 р. комісія Вишинського в Нюрнберзі розробила інструкції для радянських прокурорів із переліком питань, небажаних для обговорення у ході судового розгляду:

1. Ставлення СРСР до Версальського договору.
2. Радянсько-німецький пакт про ненапад 1939 і всі питання, що мають до нього хоч якесь відношення.
3. Відвідування Молотовим Берліна (1940 р.), відвідування Ріббентропом Москви (1939 р.).
4. Питання, пов'язані з суспільно-політичним устроєм СРСР.
5. Радянські прибалтійські республіки (анексовані у червні 1940 р.).
6. Радянсько-німецька угода про обмін німецького населення Литви, Латвії та Естонії з Німеччиною (1940 р.).
7. Зовнішня політика Радянського Союзу і, зокрема, питання про (турецькі) протоки (що обговорювалися Молотовим у Берліні 1940 р.), про нібито територіальні претензії СРСР.

8. Балканське питання.

9. Радянсько-польські відносини (питання про (анексовані) Західну Україну та Західну Білорусь)⁷⁶¹.

Згода делегаціями союзників обходити ці питання не врятувала радянських прокурорів від обговорення в залі суду секретних протоколів, які були частиною радянсько-німецького пакту про ненапад. 25 березня 1946 р. захисник Рудольфа Гесса доктор Зайдль представив суду письмові свідчення під присягою колишнього начальника юридичного відділу МЗС Німеччини Фрідріха Гауса, який брав участь у перемовинах із радянським урядом у Москві 1939 р., та засвідчив існування секретних протоколів. Під час перехресного допиту підсудний Ріббентроп, свідок Ернст фон Вайцзеккер — колишній державний секретар міністерства закордонних справ, підтвердили під присягою повідомлену Гаусом докладну інформацію про секретні протоколи⁷⁶².

Голова суду ухвалив, що Трибунал долучить письмові свідчення (афідавіт) Гауса про секретні протоколи та подані захистом копії протоколів. Однак пізніше, на вимогу Руденка, афідавіт не був долучений. Показово, що для помічника Руденка генерал-майора юстиції Миколи Зорі демарш Зайдля закінчився смертю. 21 травня 1946 р. Зайдль зайшов до офісу радянських прокурорів, щоб обговорити з Руденком копії секретних протоколів. В офісі був тільки генерал Зоря, і Зайдль сказав йому, з якою метою він прийшов. Як згадує Зайдль, генерал, подумавши над питанням про копії, відповів: «У такій розмові немає сенсу». Наступного дня американська газета «St. Louis Post – Dispatch» опублікувала тексти протоколів. А ще через день, 23 травня 1946 р. у готельному номері виявили тіло генерала Зорі з вогнепальним пораненням у голову⁷⁶³.

У діалогах з Ф. Чуєвим Молотов постійно і категорично, навіть через 44 роки, заперечував те, що 1939 року разом із договором було підписано якусь секретну угоду:

«— Жодної.

- Не було?
- Не було. Ні, абсурдно.
- Нині вже, напевно, можна про це говорити.
- Звісно, тут немає жодних секретів.

По-моєму, навмисне розпускають чутки, щоб якимось, так би мовити, підмочити. Ні, ні, на мою думку, тут все-таки дуже чисто і нічого схожого на таку угоду не могло бути. Я ж то стояв до цього дуже близько, фактично займався цією справою, можу твердо сказати, що це, безумовно, вигадка»⁷⁶⁴.

Історик-германіст Л. Безименський у передмові до книги І. Фляйшхауер «Пакт. Гітлер, Сталін та ініціатива німецької дипломатії. 1938–1939» писав: «У важкі роки Другої світової війни навряд чи спадало комусь на думку починати дискусію про договір і тим більше про протоколи. Але навіть у період своєї абсолютної влади Сталін розумів вибуховий характер цієї теми і вживав спеціальних заходів, щоб вона не набула розвитку»⁷⁶⁵. І далі пропонував поміркувати суто гіпотетично: «Чому б у 1945 році не сказати правду про протоколи чи щонайменше не пояснити причини їхнього складання? Адже це була кульмінація радянського престижу у світі, і, здавалося, можна було б «ризикнути» закрити пролом. Але це вкладалося у стиль Сталіна. Тим більше вже починалася «холодна війна», і її невблаганна логіка вимагала взаємних викриттів, у тому числі викриттів «злісних підступів Заходу»⁷⁶⁶.

Заповіти Сталіна та Молотова перейняв А. Громико. Він не допускав жодних відхилень від категоричного заперечення наявності протоколів. Хоча «з боку деяких учених та дипломатів (наприклад, начальника Історико-дипломатичного управління МЗС СРСР І. Земскова) робилися спроби переконати міністра у помилковості цієї лінії та дати можливість хоча б «теоретично» допустити факт якихось негласних радянсько-німецьких домовленостей.

Питання перегляду радянської позиції поставало й пізніше. Так, 1987 року нове керівництво МЗС СРСР разом із низкою відділів ЦК КПРС

зробило спробу визнати очевидні факти. Але ця пропозиція не пройшла з мотивів відсутності оригіналів. Навіть перед самою своєю кончиною А. А. Громико, приймаючи навесні 1989 року кореспондента гамбурзького часопису «Шпігель» Фрітьофа Маєра, заперечував наявність протоколів та назвав їх «фальшивкою».

Можна зрозуміти наших західних колег, які зовсім не через свій «антирадянський», а на підставі автентичних, на їхній погляд, копій документів та численних непрямих свідчень говорили про існування протоколів. Хід їхньої думки був приблизно такий: якщо Радянський Союз так завзято заперечує наявність протоколів, то чи не слід припускати, що подібне заперечення відображає глибоку аморальність і усього зовнішньополітичного курсу СРСР тих (і наступних) років? Досить логічним їм здавалося припустити, що заперечення наявності протоколів має підґрунтям ініціативну роль Сталіна в укладанні угод 1939 року»⁷⁶⁷.

Тому не дивно, що «патріотично» налаштовані російські дослідники вибудовують свою систему доказів і аргументів для заперечення наявності секретних протоколів відповідно до молотовської позиції. Серед них, наприклад, журналіст із історичним ухилом А. Кунгуров, який доводить у досить об'ємній книзі (з чималим накладом, яка, до того ж, перевидається) «Секретні протоколи, або Хто підробив пакт Молотова-Ріббентропа», що це все «витівки» американських спецслужб щодо впровадження у масову свідомість тези існування будь-яких секретних протоколів, нібито підписаних Молотовим і Ріббентропом 23 серпня 1939 р. одночасно з укладанням пакту про ненапад, — з метою руйнації СРСР. Що саме для цього було вибито із пізньорадянських керівників принизливе для країни визнання змови з Гітлером. І відповідно, дуже «енергійно» звинувачує всіх, хто, на його думку, причетний до фабрикації «оригіналів» протоколів, нібито знайдених 1992 р. в архіві президента РФ⁷⁶⁸.

Складається враження, що автор не знає (або не хоче знати), що з цими нібито сфабрикованими документами, що зберігалися в «Особли-

вій папці» ЦК КПРС, знайомили ще у 1980-х роках М. Горбачова, який після їх прочитання дав вказівку — опечатати і продовжувати зберігати в секретному режимі. Найближчий його сподвижник — В. Болдін — зафіксував у своїх спогадах, виданих ще у 1995 р., таке: «...секретні протоколи, подобається це комусь чи не подобається, існували. До 1956 року вони зберігалися у сейфі В. М. Молотова, і з відходом його з політичної арени були передані до ЦК КПРС і зберігалися в архіві Політбюро. Про них мало хто знав, але десь у середині 70-х ними зацікавився А. А. Громико, і якщо судити з деяких записів, протоколи були направлені в МЗС СРСР.

І ось у другій половині 80-х років інтерес до цих документів різко зріс. Коли я заступив на посаду завідувача загального відділу ЦК, мені доповіли, що секретні протоколи зберігаються в архіві. Причому виявилось, що вони не законвертовані, не мають особливих грифів та штампів, а тому могли бути доступні багатьом працівникам ЦК. Я попросив, щоб документи показали мені і негайно пішов на доповідь до М. С. Горбачова. Секретні протоколи склалися, якщо мені не зраджує пам'ять, з двох аркушів тексту, завізованих Ріббентропом і Молотовим, а також досить великої карти західних районів СРСР та суміжних країн, підписаної Ріббентропом та Сталіним. Підпис Молотова на секретному протоколі було зроблено латинськими літерами. Головна загадка, яка всіх збивала з пантелику або була причиною сумнівів у справжності німецьких копій протоколів, більше не існувала. Всупереч своїм правилам, В. М. Молотов справді підписався латинськими літерами. Не думаю, що це випадковість. У таких питаннях імпровізацій не буває. Швидше за все, він розраховував, що достовірність документа може бути поставлена під сумнів. Втім, Сталін не хитрував, і три літери його імені та прізвища «И. Ст.» на карті розставили все на свої місця.

М. С. Горбачов уважно прочитав протокол і розгорнув на столі карту зі старим та новим радянським кордоном на Заході. Це була великомасштабна карта з позначенням міст, населених пунктів, залізниць і шосейних доріг, річок, пагорбів та низовин. Всі написи на ній були зроблені

німецькою мовою. Генсек вивчав лінію узгодженого кордону, що розділив півстоліття тому дві могутні держави, і коментував свої спостереження, зрідка ставлячи мені запитання. Він не здивувався наявності таких документів, швидше за все, в його інтонації було роздратування, що довелося торкнутися минулого.

— Забери подалі! — сказав він на закінчення.

А тим часом інтерес до секретних протоколів у країні та за кордоном зростав. Їх почали шукати В. М. Фалін, О. М. Яковлев. Я доповів про це М. С. Горбачову. Він коротко кинув:

— Нікому нічого показувати не треба. Кому треба — скажу сам.

Час ішов. І ось на З'їзді народних депутатів, де обговорювалося питання про секретні радянсько-німецькі протоколи та про становище в Прибалтійських республіках, М. С. Горбачов несподівано для мене сказав, що всі спроби знайти цей оригінал секретного договору не увінчалися успіхом. Навіщо йому треба було говорити неправду на весь світ, сказати достовірно не можу. Або він у той час вважав, що піднесені комуністам, усьому народу уроки правди особисто його не обходять, або він був іще пов'язаний пуповиною з минулим, або ж побоювався наслідків відвертості. А деякі його захисники не знайшли нічого кращого, як сказати, що загальний відділ знав про документи того часу, але приховав від генсека. Це стверджував і Горбачов. Він не захотів сказати правду і взяти на себе відповідальність за те, що ввів в оману громадську думку. Загалом ця брехня не допомогла йому ані зберегти Радянський Союз, ані втриматися на посаді лідера держави. Наступними своїми рішеннями Горбачов на порушення Конституції сприяв тому, щоб республіки Прибалтики вийшли із Союзу.

Через деякий час після виступу на З'їзді народних депутатів М. С. Горбачов запитав мене, нібито поміж усім іншим, чи знищив я протоколи. Я відповів, що це зробити без спеціального рішення не можу.

— Ти розумієш, що являють собою зараз ці документи?

Після того, як на весь світ М. С. Горбачов заявив, що не бачив секретних протоколів, я здогадувався, наскільки вибухонебезпечною є ця тема. Йому хотілося б назавжди забути про неї, але знищити подібні документи не так просто. Особливо, коли до них приєдналася ще довоєнна інформація щодо Катині. Все це було міною уповільненої дії, здатною вибухнути будь-якої миті і приректи Горбачова на моральну і політичну смерть. Знаючи про минулі справи, пов'язані і з трагедією польського народу, і з секретними домовленостями СРСР та Німеччини, президент СРСР вводив в оману Верховну Раду, З'їзд народних депутатів СРСР, народ нашої країни та інші держави світу.

Добровольців знищити подібні документи не було, а ухвалити самому таке рішення архітектор перебудови та автор теоретичного опусу про нове мислення побоювався. Зробити ж це таємно можливості не було. Документи були, наскільки я знав, багаторазово зареєстровані у різних книгах та картотеках. Щоб замести сліди, потрібно було знищити ці книги, або ж переписати реєстраційні книги довоєнних років наново — нереально. Та про це дізналося б широке коло людей, які б ніколи не пішли на таку авантюру. На відміну від багатьох державних архівів, у сховищі Політбюро існував дуже суворий порядок. Варто було якомусь документу затриматися навіть у генсека, як відразу нагадували. Тож у цьому архіві, гадаю, документи зберігалися повністю»⁷⁶⁹.

Радянський Союз ніколи не визнавав, що він захопив і анексував польські території, а позиціонував цю операцію як дії на користь надання братньої допомоги трудящим Західної України та Західної Білорусії у звільненні їх від соціального та національного рабства (тільки у 1989 р. II З'їзд народних депутатів СРСР формально засудив факт підписання додаткового протоколу до пакту Молотова-Ріббентропа та інших секретних домовленостей з Німеччиною).

Напередодні 75-річчя Перемоги безпосередньо В. Путін порушив тему відповідальності Польщі за початок Другої світової війни, стверд-

жуючи, що консультувався з істориками та багато читав про польську дипломатію 1930-х рр., перш ніж дійти такого висновку. Аргументи в обґрунтування таких висновків почали звучати з боку російської наукової спільноти 2009 року, тобто до 70-річчя початку війни, а 80-річчя цієї події стали приводом для їх закріплення. Особливо з урахуванням того безпосереднього засудження європейською спільнотою пакту Молотова-Ріббентропа, а також двох тоталітарних режимів, які, як впливає з раніше зазначених документів, знищили у ХХ столітті більшу частину Європи. Такого роду трактування, як вважає, наприклад, Е. Епплбоум, «драгують Путіна, який щорічно з розмахом святкує перемогу у Другій світовій війні та використовує цю війну як одне із символічних обґрунтувань його власного авторитаризму. Він не тільки хоче зробити Росію знову великою: він хоче зробити її такою «великою», якою вона була в той момент, коли Червона армія увійшла до Берліна». Водночас, у прив'язці до поточного політичного моменту, вона тоді ж висловила припущення, що «можливо, Росія тепер вдасться до якихось історичних аргументів, щоб заявити, що насправді їй належить більш значна частина територій України». А також, щоб нарешті перетворити Білорусь «на свою повноцінну провінцію»⁷⁷⁰. Так і сталося.

За великим рахунком, і на це вказує Е. Кустова — директорка Департаменту слов'янських досліджень Страсбурзького університету, «російське керівництво прагне передусім збереження сформованого після Другої світової війни світопорядку, який серйозно похитнувся з розпадом СРСР. Цей порядок забезпечував СРСР легітимність — як визволителя — і статус великої держави. Зараз, коли імідж Росії за кордоном відчутно зіпсований, вона не може допустити утвердження в західному світі уявлень про СРСР як про агресора нарівні з Гітлером у 1939 році та про окупанта Східної Європи з 1944 року»⁷⁷¹. Це по-перше. По-друге, «історія Великої Вітчизняної війни, як її називали в СРСР і зараз у Росії, посідає центральне місце у російській національній ідентичності. Ця історія слу-

жить для мобілізації населення, легітимізації та зміцнення образу Росії, яка пожертвувала собою заради всієї Європи: причому ця жертва не визнається іншими країнами»⁷⁷². Отже, «Росія залучає історію і ретельно відбирає те, що може бути почуте західними країнами, зокрема, все, що стосується Голокосту, щоб зміцнити свій статус великої держави, яка вже врятувала світ у минулому і залишається сьогодні ключовим гравцем у міжнародній політиці»⁷⁷³.

Потрібно враховувати, що непрості і навіть складні російсько-польські відносини мають давню історію, і конфлікти між ними пов'язані не лише з радянським періодом. У Москви та Варшави мало історичних причин ставитися один до одного із симпатією. Історія відносин двох країн сповнена загарбницьких воєн та періодів окупації, на тлі яких епізоди мирного співіснування здаються скоріше винятками⁷⁷⁴. «Польща протягом тисячі років посідала важливе становище у російській свідомості, — нагадує В. Волобуєв — автор біографії папи Іоанна Павла II. — Ми були суперниками у цій частині Європи, наші зіткнення тривалий час визначали розстановку сил. Поляки поряд з росіянами — найвпливовіший у культурному та політичному відношенні слов'янський народ»⁷⁷⁵. Вони були єдиним європейським народом, який захопив і тривалий час утримував у своїй владі Москву під час польсько-російської війни у 1609–1618 роках. Хоча в буквальному значенні вона не була завойована поляками. Їх закликали... «Всенародного обраного» Лжедмитрія зустрічали хлібом-сіллю від кордону до Москви, і бояри присягали йому на вірність із хресним цілуванням. Така ось інтервенція!

А 1795 р. Пруссія, Росія та Австрія остаточно розділили Польщу. До речі, після перших трьох її розділів — у 1772, 1793 та 1795 роках — видатний військовий теоретик Карл фон Клаузевіц звернув увагу на так зване польське питання, оскільки його заінтригувало, як могла така велика і вигідна держава, як тодішня Польща, опинитися по суті на задвірках історії, а потім і взагалі зникнути з карти Європи. «Той факт, — міркує Клаузевіц, — що

держава... могла зникнути, будучи розділена трьома іншими державами (Пруссією, Австрією та Росією), причому в жодній з інших держав меч не оголився, видається... цілком винятковим випадком». Однак, на його думку, «загибель Польщі зовсім не така вже й незбагненна, якою вона може здаватися на перший погляд». Справа в тому, що Польща, робить висновок військовий теоретик, не заслуговує на однакову мірку з іншими «членами європейського концерту», враховуючи те, що вона по суті не грала жодної політичної ролі, але «лише служила яблуком розбрату для інших»⁷⁷⁶.

Віденський конгрес 1815 р. — і черговий поділ Польщі. І лише за результатами Першої світової війни фактично новоствореній польській державі було надано шанс продемонструвати свою життєздатність, щоб 1939 року знову — вп'яте за півтора століття з хвостиком — бути розділеною та втратити самостійність.

Реальні обставини радянсько-польських відносин у міжвоєнному двадцятилітті сформували події радянсько-польської війни, що мала для більшовицької армії (а через польський фронт у 1919–1920 рр. пройшло понад 1,5 млн радянських бійців) драматичні наслідки (вони, зокрема, вкрай стримано і, наскільки це можливо, об'єктивно по відношенню до дійових осіб цієї історичної драми, описані у спогадах командувача головної польської армії В. Сікорського⁷⁷⁷. В цілому ж, польський погляд на події 1920 р. є непримиренним і складає основу різко негативного ставлення Польщі до тодішньої та нинішньої Росії)⁷⁷⁸.

Люди, які розробляли та реалізовували політику в це 20-річчя — у Москві та Варшаві — були безпосередньо пов'язані з 1920 роком. Відомий польський письменник і публіцист З. Залуський у своїй книзі «Шляхи до достовірності» (написана у 1971–1973 роках, побачила світ 1986 р.), вказує: «Сталін та Пілсудський, Ворошилов та Ридз-Смигли, Молотов та Бек..., а також партійні активісти середнього рівня та політичні діячі, комісари та офіцери. А також молодь з того й іншого боку кордону, вихована на легенді.

Відлуння 1920 року ми знаходимо у поведінці цих людей і 1939 року, і 1941-го, і 1943-го, і 1944 року. Ця луна лежить в основі всіх труднощів угоди, в основі багатьох особистих драм та однієї спільної драми»⁷⁷⁹.

Це ж відлуння багато в чому впливає і на сучасні відносини між РФ та РП, що призводить до взаємних вимог виплати репарацій. Так само, як і загибель польських офіцерів у Катині. З двох версій цього злочину — його здійснили німці восени 1941; він — справа рук НКВС навесні 1940-го — останнім часом, з урахуванням їхнього погіршення, у російському суспільно-політичному дискурсі знову починає домінувати перша позиція. Навіть на науково-публіцистичному рівні⁷⁸⁰. Тоді, як іще у Нюрнберзі покази німецьких свідків повністю спростували радянську версію. Т. Ступнікова, яка перекладала покази свідків з німецької, згадувала, що радянські представники, що були в залі суду 1 липня 1946 р., назвали цей день «чорним днем Нюрнберзького процесу»⁷⁸¹.

Оскільки у другій половині ХХ століття у радянській історіографії радянсько-польські відносини розглядалися з урахуванням політичної кон'юнктури, а всі найскладніші теми згадувалися побіжно, а то й просто замовчувалися, доктор історичних наук М. Мельтюхов запропонував у книзі «Радянсько-польські конфлікти 1918-1939 рр.» свій погляд на них у їхній динаміці⁷⁸². Після 1918 р. Польща і Радянський Союз виявилися противниками у боротьбі за вплив у Східній Європі. У розпочатій радянсько-польській війні 1919-1920 рр. Червона армія не змогла взяти Варшаву. Розповідаючи про причини цього, автор аналізує обставини укладання та перипетії, пов'язані з виконанням Ризького договору 1921 року. Докладно показує радянсько-польське суперництво у 1930-х рр., з урахуванням архівних документів описує польську кампанію Червоної армії 1939 року. І небезпідставно вважає, що Польща та СРСР відстоювали свою власну правду, якою б надумано з погляду російської сторони, вона не здавалася сьогодні.

Для польської громадськості винятково важливим є збереження трактування, що Друга світова війна почалася саме з нападу Німеччини

на Польщу і радянського вторгнення, що відбулося за ним. Звідси — акцент на те, що «не турбота про білорусів та українців у Західній Білорусії та Україні, а ліквідація Польщі була головним завданням Сталіна у війні, яку він планував розв'язати разом із Гітлером», будучи переконаним, що «ослаблена військовими діями Німеччина не ризикне напасти на СРСР у найближчі десять років»⁷⁸³. Інакше багато доведеться переглянути, визнавши, зокрема, що до цього Польща поводитися подібним чином, окупувавши частину території Чехословаччини в результаті Мюнхенської змови, виступивши, таким чином, у ролі «мовчазного компаньйона» Гітлера. При цьому вона заперечувала щодо «проголошення незалежності тієї частини Західної України, яка раніше належала до Чехословаччини»⁷⁸⁴, а також заговарувала з нацистами, а її керівники хотіли домовитися з ними про коаліцію проти СРСР. Наприклад, мало хто знає про зацікавленість Ю. Пілсудського у співпраці з Гітлером, хоча він і відхилив у 1934 р. його пропозицію про можливий союз проти СРСР. Але Гітлер продовжував виношувати плани підписання із Польщею цього пакту.

Багато про що говорить і той факт, що панахида за Пілсудським 1935 року відбулася у двох різних державах — Польщі та Німеччині. Гітлер облаштував її у соборі Святої Ядвіги в Берліні: на вході до собору стояли солдати з оголеними мечами. Всередину занесли символічну труну з польським прапором та орлом. У першому ряду сиділи Гітлер, Геббельс і генерали рейхсверу, месу проводив папський нунцій, постійний представник Папи Римського в Німеччині⁷⁸⁵. А після захоплення Кракова 1939 року Гітлер наказав виставити біля могили Пілсудського почесну варту вермахту.

Польсько-німецький договір 1934 року, який отримав назву Декларація про незастосування сили, став для світової громадської думки такою ж великою несподіванкою, як і звістка про те, що гітлерівський міністр летить 22 серпня 1939 р. до Москви, щоб підписати в Кремлі пакт про ненапад з комуністичною державою, яка багато років служила об'єк-

том нападів геббельсівської пропаганди⁷⁸⁶. Зауважимо, що польсько-німецький договір був «першим великим актом Гітлера у міжнародній політиці»⁷⁸⁷. А у березні 1939 р., як пише німецький історик Міхаель Бреттін, аналізуючи статтю Путіна про Другу світову війну, Гітлер знову продемонстрував свій рішучий настрій «укласти союз із Польщею проти Радянського Союзу. Німецький міністр закордонних справ Йоахім фон Ріббентроп запропонував польському послу в Берліні Юзефу Ліпському перемовини. Йшлося про повернення вільного міста Данцига Німеччині та про будівництво екстериторіального шосе польським коридором. За це Німеччина пропонувала продовження німецько-польського договору про ненапад 1934 року на 25 років та формальну гарантію недоторканості кордонів. У проекті однієї з нот міністерства закордонних справ Німеччини Польщі обіцяли в майбутньому володіння Українською радянською республікою»⁷⁸⁸.

Своїми сучасними оцінками політики довоєнної Польщі Росія вибудовує додаткову аргументацію для обґрунтування неминучості в тих умовах пакту Молотова–Ріббентропа. Своєю чергою, в резолюції польського сейму (січень 2020 р.) знову нагадується: «До ситуації, в якій вибухнула Друга світова війна, світ привели дві тодішні тоталітарні держави — гітлерівська Німеччина та сталінський Радянський Союз... Після укладення 23 серпня 1939 року в Москві ганебного пакту Ріббентропа–Молотова першими жертвами цих двох тоталітаризмів були Польща та держави Центральної та Східної Європи»⁷⁸⁹. Показово, що майже 50% українців погоджуються з тим, що Друга світова війна була розв'язана внаслідок змови Гітлера та Сталіна щодо розподілу сфер впливу в Європі на основі цієї угоди⁷⁹⁰.

Таким чином, польська сторона намагається не допустити перегляду вже канонічних для Заходу причин розв'язання світової війни, обмежити «з'ясування відносин» рамками двох країн. Розуміючи, що Європейський Союз є «запобіжником», який перешкоджає відродженню

образ і, як наслідок, міжнаціональних конфліктів у Центральній та Східній Європі. Адже в ній мало знайдеться народів-сусідів, які свого часу не мали між собою конфліктів.

На думку низки дослідників, а також і політиків, така ситуація значною мірою стала результатом того, що в радянський період діяв чинник замовчування, тому «не існувало жодних наукових праць про Польщу передвоєнного періоду, не можна було чіпати найбільшого союзника у Східній Європі по Варшавському ж договору. Точно такі ж самі негласні заборони стосувалися польсько-литовських відносин у 1920–30-х роках, вся історія з окупацією поляками Тешинської землі в Чехословаччині та контакти польського уряду з Гітлером. У радянській історіографії категорично було заборонено торкатися долі так званих Східних кресів, терористичної війни, яку розв'язала УПА в Галичині та Замості проти польської адміністрації тощо. Чехословаччина ж у радянські часи представлялася як «бідна овечка», віддана на закляння Гітлеру імперіалістами-капіталістами. Роль самої Праги в усьому цьому не коментувалася.

Крім того, в СРСР намагалися письмово не роз'ятрювати національне питання, не висвітлюючи ні польсько-литовські передвоєнні відносини, ні практику життя на Східних кресах, ні пізніші Волинську різанину, обмін населенням та територіями. Те ж саме стосувалося і Чехословаччини. Надзвичайно націоналістичні погляди на світ чеського уряду, що призводили до репресій проти нацменшин, у тому числі й у післявоєнний період (наприклад, депортація угорців зі Словаччини 1945 року), були табу для радянської історіографії.

В результаті виросло кілька поколінь радянських людей, яких у школі вчили, що Гітлер напав на мирну та добру Польщу, попередньо відкусивши трепетну та ніжну Чехословаччину. Сьогодні стає зрозуміло, що польський агресивний історичний наратив виявився значно дієвішим, ніж радянська тактика замовчування важких питань до поляків з метою не образити союзника»⁷⁹¹.

Радянсько-німецький договір справді зруйнував останні бар'єри на шляху до війни, але у поєднанні зі зрадою Чехословаччини в Мюнхені у вересні 1938 р., коли прем'єр-міністр Великобританії Н. Чемберлен і прем'єр-міністр Франції Е. Даладьє поступилися претензіям Гітлера на Судетську область, що дозволило завершити у березні 1939 р. процес окупації всієї цієї країни. Утримуючись від публічних коментарів із цього приводу, президент Рузвельт у приватних розмовах заявляв: двері для агресії Гітлера відчинили британці. Його обурювало віроломство Гітлера і слабодухість Чемберлена⁷⁹². Сама ж московська серпнева подія приголомшила весь світ. Назви статей на перших шпальтах більшості газет перегукувалися з публікацією в *New York Times*: «Німеччина та СРСР підписали десятирічний пакт про ненапад; зобов'язалися не допомагати противникам у військових діях, Гітлер дав відсіч Лондону; Британія та Франція починають мобілізацію»⁷⁹³. Ця подія посідає центральне місце і в нинішніх зіткненнях з перегляду історії ХХ століття, зокрема, щодо політики СРСР і долі комунізму.

Після укладення пакту видатний німецький комуніст, один із лідерів міжнародного руху Вільгельм Мюнценберг публічно заявив: «Зрадник — ти, Сталін!» (у жовтні 1940 р. його знайшли повішеним у лісі у Франції. Мюнценберга спочатку задушили, спотворили його обличчя до невпізнання, а потім повісили). Виконком Комінтерну не знав, як пояснити те, що сталося, коли після багатьох років боротьби з фашизмом, після того, як Гітлера таврували на всіх кутках як породження пекла, раптом виявилось можливим укласти з ним договір? В очах багатьох подібна зміна сприймалася тим самим зрадою. Ті, що вірили Сталіну і покладали надії на СРСР у боротьбі проти фашизму, відчували себе жорстоко обдуреними⁷⁹⁴.

Сталін виступив перед представниками Політбюро та Комінтерну з обґрунтуванням рішення укласти пакт із Гітлером та припинити переговори з англо-французькими представниками. Він заявив, що «перемога світової революції неможлива без великої війни: мовляв, уклавши угоду

з англо-французами, ми зможемо запобігти війні, а договір з Німеччиною дасть останній можливість розв'язати у Європі таку війну, яка зробить господарем становища Радянський Союз. За словами Сталіна, німецька сторона, безсумнівно, буде в цій війні приречена на поразку, а СРСР опиниться в ролі арбітра і допоможе німецьким комуністам»⁷⁹⁵.

По суті, він розраховував на застосування лєнінської тактики, який дивився на охоплену вогнем Європу 1914 року як на можливість знищення імперій, дестабілізації головних інститутів та перетворення імперіалістичної війни на громадянську. І в певному сенсі Ленін мав рацію: якби Перша світова війна не мала такого дестабілізуючого впливу на царську Росію, він, імовірно, не зміг би стати всемогутнім диктатором гігантської імперії. З цих причин Сталін теж відчував насагу, роздумуючи над перспективою того, що планета знову може зануритися в апокаліптичний конфлікт. Як написав історик Т. Снайдер у своїй книзі «Криваві землі: Європа між Гітлером і Сталіним», 1939 року мета Сталіна полягала в тому, щоб знищити ворогів їхніми ж власними руками і в кінці залишитися сильним⁷⁹⁶.

Оскільки ця промова Сталіна не була опублікована, факт її проголошення ставиться під сумнів. Однак існує багато опосередкованих доказів, і передусім наступна політична лінія СРСР і Комінтерну, що вказують на те, що саме такою була позиція Сталіна. Саме Сталіна, бо про неї не було відомо ні всім членам Політбюро, ні закордонним компартіям, що стало, мабуть, найбільючішою точкою в історії міжнародного комуністичного руху. Особливо якщо враховувати, що від нього вимагалось повне припинення антифашистської діяльності. Комінтерн змушений був зняти гасло про фашизм як головне джерело імперіалістичної агресії. Термін «фашизм» стосовно Німеччини зник із документів Комінтерну та зі сторінок радянського друку⁷⁹⁷. Натомість він отримав додаткову можливість для подальшого стрімкого поширення у практичній реальності — «припливна хвиля» фашизму стрімко затопила європейські країни⁷⁹⁸.

Говорячи про наслідки сталінського рішення, американський дослідник Н. Рейнольдс вказує і на таке: «Альянс Росії та нацистської Німеччини, окрім усього іншого, перекроїв політичний спектр на лівому фланзі. Він поклав край народному фронту, цьому німецькому (і здебільшого міфічному) союзу лібералів, соціалістів і комуністів проти фашизму, а також Комінтерну, який упродовж 1930-х рр. просував антифашистські ідеї приблизно такого ж характеру, як і ідеї народного фронту. Для багатьох керівників Комінтерну, які пізніше наклали своїми головами в ході неминучих чисток, договір був подібний виroku. Інтернаціоналістів, які боролися за Республіку (в Іспанії — *Авт.*) під прапорами Комінтерну, відкликали до Москви, заарештовували і розстрілювали, оскільки тепер вони були занадто космополітичними, які відчували смак життя у Європі»⁷⁹⁹. До того ж, лінія більшовицької партії «завжди вирізнялася догматичністю, ніби вона була єдиним ідеологічно правильним світоглядом. Вона ніколи не залишала можливостей для відхилення чи незалежних інтерпретацій. Однак більшість членів усе ж таки могли наголосити на одній-двох основних ідеях на кшталт боротьби з фашизмом, які знаходили відгук у їхніх серцях. Тепер, зовсім несподівано, партія перевернула ключову доктрину з ніг на голову і вимагала твердо відстоювати новий підхід. Така зміна перетворювала чесних людей на брехунів»⁸⁰⁰.

Такий різкий поворот у стратегії та тактиці Комінтерну багатьма комуністами було сприйнято як відверту зраду, що спричинило масовий їхній відтік із компартій капіталістичних країн. Деякі комінтернівці, які раніше виступали гарячими та щирими друзями СРСР, перетворилися на запеклих антикомуністів. На знак протесту проти укладення пакту Молотова–Ріббентропа приблизно третина комуністів–депутатів французького парламенту вийшла з партії⁸⁰¹. Це було занадто і для багатьох радянських громадян, а не лише для прихильників СРСР за кордоном. Вони не могли сприйняти лицемірства, що вимагалось від них. І можна лише здогадуватися, наскільки болісним був процес звільнення від ілю-

зій для відданих ідеї людей. Як свідчать повідомлення агентів НКВС, вони дивувалися з приводу крутого розвороту СРСР у зовнішній політиці. Ось лише деякі з зафіксованих висловлювань у серпні-вересні 1939 р. у Києві: «...Яка дивовижна співзвучність між промовами Молотова і Гітлера, в чому річ? Невже в нас із німцями зайшло далі, ніж пакт про ненапад?»; «Раніше термін «палії війни» вживався по відношенню до Німеччини, а тепер Молотов вживає його по відношенню до Англії та Франції ...»; «...Незрозуміло одне, посилено агітувати проти фашизму, розпалювати серед Червоної армії любов до батьківщини та ненависть до фашизму, а тепер так ганебно простягнули руку фашистам» ...⁸⁰²

Своєю чергою, пов'язане договором про ненапад, нацистське керівництво не могло вести відкрито пропаганду проти «нового союзника» та його Червоної армії. А оскільки, як проголошував плакат на партійному з'їзді в Нюрнберзі в 1936 р., «пропаганда нам допомогла прийти до влади. Пропаганда допоможе нам утримати владу. Пропаганда допоможе нам завоювати світ», а в основі її лежали нацизм, антикомунізм та антисемітизм, то для підтримки морального духу, передусім у військовому середовищі, військовослужбовцям вселялося почуття переваги над будь-яким супротивником. На основі різноманітних трофейних документів (у тому числі листів та щоденників) дослідники показують, як систематично внаслідок невідповідності реальності ворожа пропаганда почала втрачати свої домінуючі позиції. Як наслідок, уже на заключному етапі війни замість ідеї расової переваги в ній переважало бажання вселити населенню страх перед небезпеками поразки та окупації. Іншим пов'язаним із цим сюжетом стало поступове усвідомлення німцями злочинності війни та первісно закладеної антилюдяності гітлерівської ідеології⁸⁰³.

Як відомо, російська концепція Великої Вітчизняної війни включає спотворений камуфлюючий елемент — перемогу над фашизмом. Хоча в Європі першої половини ХХ століття існували фашистські режими, але гітлерівська Німеччина перетворилася на колиску іншої жахливої си-

стеми, яка сама себе називала національним соціалізмом чи скорочено нацизмом. Якщо в Італії та Словаччині фашистські партії були дуже консервативними, то Гітлер не хотів плекати якісь «традиції», а будувати цілковито нове суспільство. Цей соціалізм репрезентувала Націонал-соціалістична німецька робітничка партія. Радянські газети 1939–1941 рр. рясніли хвалебними статтями про співпрацю двох соціалістичних країн, тобто Радянського Союзу та Німеччини, але після початку німецько-радянської війни наратив про «німецький соціалізм» виявився не доречним.

У наші дні чимало вчених посилаються на те, що політика того часу переважно вибудовувалась на витончених комбінаціях, переслідуючи власні інтереси за рахунок інших. Доходить ледь не до виправдання Парижа та Лондона, які без кінця домовлялися з нацистською Німеччиною протягом 1933–1939 рр., і підписання тієї ж Мюнхенської угоди. Звичайно, треба розуміти та враховувати дух часу. Як зауважив один проникливий експерт, «Кремль проводив дипломатію, яка не була ні моральною, ні ідеологічною. Політика Москви, як і політика демократій, не була чистою, ані шляхетною, ані шалено підступною»⁸⁰⁴. Історик Герберт Фейс стверджує, що «укладаючи з Німеччиною сумнозвісний пакт Молотова–Ріббентропа, який зробив неминучим розв'язання війни, вони (Сталін та його найближче оточення — *Авт.*) керувалися лише одним принципом — чи принесе це користь Радянському Союзу та справі комунізму, а Захід теж був настільки ж нерозбірливий у засобах. Дотримуючись радянського вчення про природу капіталістичних країн, від західних союзників, керованих ненавистю до комуністичного суспільства, цілком можна було очікувати подібних підступних вчинків»⁸⁰⁵.

Відомий британський журналіст Е. Лукас нагадує, що егоцентричний і вибірковий російський підхід до історії дивним чином подібний до нашого власного: «...Скажімо, ми вважаємо за краще не згадувати про англо–німецьку угоду 1935 року, за умовами якої британський флот пішов із Балтійського моря, що дозволило Німеччині нарощувати у цьому

мирному пробританському регіоні свій вплив — і посилило прагнення СРСР протистояти йому. Ми виправдовуємо Мюнхенську угоду 1938 року, через яку ми змусили Чехословаччину змиритися з розчленуванням, тим, що ми ще не були готові боротися. Так само росіяни виправдовують пакт Молотова–Ріббентропа 1939 між радянським і нацистським режимами.

Крім того, ми переписуємо історію, коли йдеться про цілі війни. Ми воювали не для того, щоб урятувати євреїв. Уявлення про жах Голокосту вкоренилися в суспільній свідомості тільки після війни (і вони набагато фрагментарніші, ніж може здатися). Ми применшували страждання євреїв від рук нацистів, побоюючись, що це послабить підтримку військових зусиль в Америці.

Ми звинувачуємо Радянський Союз у вбивстві 22 000 польських офіцерів у Катині та інших місцях. При цьому ми забуваємо, що наприкінці війни ми передали комуністичній таємній поліції на жорстоку загибель удвічі більше козаків та інших антикомуністично налаштованих росіян, українців та югославів, які шукали у нас притулку. Поеднання військового союзу з СРСР з ідеєю «хорошої війни» породжувало дивні звинувинення моралі»⁸⁰⁶.

Щоб переконатися в логічності таких суджень, достатньо звернутися хоча б до книги Е. Саттона «Волл-стріт і прихід Гітлера до влади», в якій показані інструменти впливу США на становлення та розвиток Третього Рейху, механізми підтримки гітлерівського режиму ними, економічного його забезпечення⁸⁰⁷. Неймовірно, але факт: записи Шведської академії свідчать про те, що Адольф Гітлер був номінований на Нобелівську премію 1939 року. Його кандидатуру висунув член шведського парламенту Ерік Готфрід Крістіан Брандт. Утім, стверджується, що Брандт і його сподвижники не хотіли перемоги Гітлера та не хотіли йому «серйозних» лаврів переможця. Брандт дотримувався різко антифашистських поглядів. Пропозиція шведського політика була реакцією на висування своїми колегами зі шведського парламенту іншого кандидата — Бри-

танського прем'єр-міністра Невіла Чемберлена. Будучи обуреним таким вчинком, він вніс кандидатуру Гітлера, вирішивши, що найкращий захист — це напад. У даному випадку на Чемберлена, якого вважав головним «умиротворювачем» Гітлера. Пропозиція депутата була офіційно зареєстрована, потім шведські академіки ретельно вивчили її та відкинули, не давши фюреру можливості пройти до наступного етапу відбору⁸⁰⁸.

Гітлер назвав союз із СРСР «найбільш гірким тріумфом над його почуттями»⁸⁰⁹. Він думав, що Британія не капітулювала тільки тому, що сподівалася, що Сталін зрештою порушить пакт про ненапад⁸¹⁰. Тому, коли ухвалив рішення про напад на СРСР, відчув себе «духовно вільним»⁸¹¹. Тоді як його перекладач, який добре знав звички фюрера, усвідомлював, що «якщо з тилу його захистить Сталін, він стане ще більш необережним і безвідповідальним у своїй зовнішній політиці»⁸¹². Підтвердженням таких передчуттів стали слова Гітлера у розмові з міністром закордонних справ Японії Мацуокі: «Коли повернетеся до Японії, не варто повідомляти вашому імператорові, що не виникне питання про конфлікт між Німеччиною та Радянським Союзом»⁸¹³. За словами Гітлера, візит міністра закордонних справ Молотова до Берліна у листопаді 1940 р. показав, що «Росія хоче прибрати до рук Європу». За цим настало прикметне визнання про укладений півтора роками раніше німецько-радянський пакт про ненапад: «Чесним цей пакт ніколи не був — занадто глибокою є прірва в наших світоглядах»⁸¹⁴. Цілеспрямована ініціатива німецької дипломатії «залучити Гітлера і Сталіна до договірних відносин, які визначили зовнішню політику Німеччини на тривалий період» (а «на користь цієї гіпотези, на думку німецької дослідниці І. Фляйшхауер, говорять вагомні докази»), не отримала перспективного розвитку⁸¹⁵. Потрібно враховувати, що «будучи англофілом, фюрер довго не втрачав впевненості в тому, що англійці рано чи пізно змінять свою стратегію щодо Німеччини, щоб запобігти поширенню більшовизму в Європі. Він не міг зрозуміти, як народ, «настільки обдарований у торговельних справах та підприємстві», може співпрацювати з комуністами»⁸¹⁶.

В. Бережков — особистий перекладач Сталіна, який працював з Молотовим, і виніс враження від особистого спілкування з Гітлером, Ріббентропом, Рузвельтом та Черчиллем, Мао Цзедунгом та Чжоу Еньлаєм, у своїх спогадах звертає увагу на те, що «важливо враховувати особливе ставлення Сталіна до Гітлера. Вони ніколи не зустрічалися. Але Сталін чекав на таку зустріч, відчував до нацистського диктатора своєрідне тяжіння. Судячи з висловлювань Гітлера, він також високо цінував Сталіна. Вони мали чимало спільного»⁸¹⁷. Коли виникла потреба оформити нову ситуацію після спільного вирішення Німеччиною та Радянським Союзом «польського питання», і Ріббентроп знову прибув до Москви, Сталін на банкеті не лише підняв келих на честь Гітлера, а й запевнив рейхсміністра:

— Радянський Союз дуже серйозно ставиться до нового пакту. Я ручаюсь своїм чесним словом, що Радянський Союз не обдурить свого партнера...⁸¹⁸

Хвала, яку Сталін на банкеті у Кремлі віддавав Гітлеру, не залишилася без відповіді. У другій половині грудня фюрер надіслав «вождів народів» вітання з нагоди 60-річчя від дня його народження. У телеграмі висловлювалися «найкращі побажання добробуту та процвітання дружньому Радянському Союзу». Сталін відразу відповів: «Дружба народів Німеччини та Радянського Союзу, цементована кров'ю, має всі шанси зберегатись і міцніти»⁸¹⁹.

Тема особистих відносин між Гітлером і Сталіним викладена у книзі історика Р. Ганеліна «СРСР і Німеччина перед війною: відносини вождів та канали особистих зв'язків»⁸²⁰. Однак частина джерел, що містяться в ній, не знайдена, інші викликають у дослідників підозри в їхній фабрикації. У деталях та подробицях показує у новому світлі характери та логіку поведінки головних дійових осіб світової війни з обох сторін конфлікту військовий історик Е. Робертс у роботі «Смерч війни»⁸²¹.

Сталін, виступаючи зі зверненням до народу незабаром після нападу Німеччини, відгукнувся про сам пакт позитивно. Він заявив, що його

підписання не було помилкою, і що Радянський уряд не міг відхилити пропозицію Гітлера. Крім того, стверджував, що цим Радянський Союз забезпечив собі півтора роки миру і «можливість» весь цей час переозброюватися. Це обґрунтування, яке Сталін висунув 1941 року майже як запізнілий роздум, дуже скоро стало головним радянським трактуванням.

У такому ж ключі вибудовували і вибудовують аргументацію багато радянських і російських дослідників: Радянський Союз повернув собі більшу частину територій, відторгнутих у 1918–1921 рр. Там німці та їхні союзники у 1941 р. втратили більше солдатів і техніки, ніж у Польщі, Бельгії та Франції, разом узятими, в 1939–1940 роках. Істотно збільшився людський потенціал СРСР. Так, на 17 січня 1939 р. населення становило 170,5 млн людей. Його природний приріст у межах 1939 р. у період із січня до грудня 1939 р. становив 2,9 млн людей, тобто 1,8 %. На приєднаних територіях проживало понад 25 млн осіб. Договір дав можливість Червоній армії не тільки створити інфраструктуру на нових позиціях у західних військових округах, а й переоснастити нову техніку⁸²².

Вони закликають не забувати, що питома вага витрат гітлерівської Німеччини у національному доході країни у передвоєнному 1940 р. становила 36 %, а СРСР — 22,3 %. Німецький ВПК був органічно вбудований у систему органів, перманентно залучених до реальних театрів бойових дій. Вермахт, що відзначився блицкригами на них, демонстрував свою граничну мобілізованість⁸²³.

До цього слід додати, що в перший рік війни гітлерівські війська стрімко просувалися європейською частиною СРСР, де було розташоване ядро ВПК. Нацисти окупували понад півтора мільйона квадратних кілометрів радянської землі, де мешкали майже 75 млн людей. У перший рік війни Радянський Союз втратив територію, на якій знаходилися 41 % його залізниць, 42 % джерел електроенергії, 71 % залізної руди, 63 % вугілля та 58 % потужностей для виробництва сталі. По суті, радянська сторона мала сформувати новий, відмінний від довоєнного, військово-про-

мисловий комплекс, що повністю відповідає реаліям війни. Водночас австралійський дослідник нацистської Німеччини Ніколас Старгардт, перу якого, зокрема, належить книга «Мобілізована нація»⁸²⁴, констатує, що «російською мовою майже немає добротних праць про мобілізацію радянського суспільства під час Другої світової війни, хоча тема сама по собі важлива, адже нацистська Німеччина не зазнала б поразки, якби не вторглася в СРСР»⁸²⁵.

Історик та громадський діяч В. Енгель пропонує розглядати ситуацію з пактом у загальному контексті, у тому числі низку договорів з Німеччиною внаслідок краху Версальської системи. І розуміння абсолютно всіма міжнародними лідерами, що війна є невідворотною і необхідно щось робити для її запобігання. «В результаті, — вважає він, — злочинцями виявилися всі». Сталін же «був змушений вбудуватися в цю систему, при якій обвалилося все те, що вибудовувалося, і прийняти ті правила гри, які були. ...Як інші держави укладали договори, так і Радянський Союз уклав такий самий»⁸²⁶.

За всієї стислості та недовговічності нацистсько-радянського пакту — він тривав лише двадцять два місяці і складався лише з семи коротких статей, що налічували менше 280 слів, — договір цей мав величезне значення. І його «не можна віднести до другорядних чи дивовижних подій, і знати про нього важливо не тільки для того, щоб краще зрозуміти Другу світову війну, але й щоб повніше уявити собі загальну картину європейської історії XX століття»⁸²⁷. Включаючи також роздуми істориків та письменників щодо того, як виглядав би світ після перемоги Німеччини — і як би вона її досягла. У тому середовищі прийнято вважати, що лише подвійна помилка Гітлера — вторгнення до Радянського Союзу, а згодом — оголошення війни Америці — призвела його до краху. А також найвища ціна, яку сплатив за перемогу радянський народ. Якби не його відвага, рішучість та жертви всупереч усім обставинам, Гітлер, як вважають багато хто з них, цілком міг би перемогти.

«Людина у високому замку» Філіпа Діка — один із перших романів у жанрі альтернативної історії, де розповідається про перемогу фашистської осі у Другій світовій війні. Роман вийшов 1962 року, і його дія теж розгортається 1962 року. Війну нібито виграли нацистська Німеччина, фашистська Італія та імперська Японія. Вони, по суті, й поділили світ. Він історично неправдоподібний, але в книзі порушено чимало цікавих тем, особливо пов'язаних із природою реальності. «Фатерлянд» Роберта Харріса — трохи більш реалістичний погляд на те, як могла б виглядати Європа після перемоги Гітлера. Роман написаний 1992 р., але його дія розгортається у вигаданому 1964 р., за тиждень до 75-річчя Гітлера. «У присутності моїх ворогів» Гаррі Тертлдава — одна з останніх художніх книг про альтернативну історію Другої світової. Вона написана 2003 р., але дія в ній відбувається 2010 року. США у Другій світовій не брали участь, і перемогли держави осі. Але згодом США програли Третю світову, коли країни осі застосували ядерну зброю.

Ці та інші подібні книги (а рахунок їх іде на десятки й сотні) належать до популярних концепцій художніх творів, написаних у жанрі альтернативної історії, часто антиутопічної. Відповідно, не менш важливо у доступній формі дати відповідь на запитання: якщо тема перемоги нацистської Німеччини у Другій світовій війні стала сюжетом для першокласної фантастики, то наскільки реальною вона могла бути насправді? Щоб переконатися у неможливості такого її результату, досить навіть порівняння чотирьох факторів:

1. Географія: площа нацистської Німеччини 1939 р. складала 633 786 км². Для порівняння: Британська імперія 1939 р. займала 33,7 млн км², США — приблизно 8 млн, а Радянський Союз до 1945 р. виріс до 22 402 200 млн км². Нацистська Німеччина навіть на піку своєї могутності 1942 р. простягалася всього на 3,6 млн км².

2. Населення: 1939 року населення нацистської Німеччини — це приблизно 70 млн осіб — більше, ніж у Великій Британії (46 млн) або Фран-

ції (41 млн), але набагато менше, ніж у Радянському Союзі (170 млн), США (130 млн) чи Британській імперії загалом (понад 450 млн).

3. Економіка: 1938 р. ВВП нацистської Німеччини досяг 375,6 млрд доларів. Проте економіка Британської імперії того ж року оцінювалася в 918,7 млрд доларів. У розпал війни сукупний ВВП Німеччини, Італії та Японії дорівнював лише 911 млрд доларів — навіть менше, ніж у одних лише США (1,094 млрд доларів).

4. Нафтовидобуток: до 1941 р. Німеччина видобувала лише 9,5 млн барелів сирої нафти на рік і виробляла додатково 31 млн барелів синтетичних продуктів. Британці ж тримали весь Близький Схід, який нехай ще й не був могутньою бензоколонкою, але відігравав важливу роль навіть у 1930–40-х роках. Радянський Союз мав родовища нафти на Кавказі та Сахаліні — 1941 року вони дали 242 млн барелів, що майже шестеро перевищує сукупний видобуток Німеччини. 1941 року Америка видобувала до 2/3 світової нафти, приблизно 4,5 мільйона барелів на день⁸²⁸.

Власне, об'єктивні політекономічні передумови та тенденції, що призвели до Другої світової війни, викладено у майже 900-сторінковій монографії В. Галина «Друга світова. Політекономія війни»⁸²⁹. Щодо втрат у ній, то сукупно у трьох країн демократій: Англії, Франції та США вони склали 7,8 % від втрат СРСР, а мирного населення — 2,8 %. У цій самій пропорції, втрат мирного населення, співвідносяться і розміри руйнувань національних економік, завданих війною⁸³⁰. Станом на 1939 р. військовий потенціал лише Америки — з обсягу ВВП і промислового виробництва — становив 40 % загальносвітового. Однак «ці переваги, — нагадує британський історик Норман Девіс, — не були реалізовані у вигляді відповідної переваги над ворогом на полі бою. Якщо Джордж Маршалл та його штаб поставили завдання відмобілізувати 100 дивізій, то Німеччина виставила у 2,5 разу, а Радянський Союз — у 3-4 рази більше»⁸³¹.

Після підписання пакту Молотова-Ріббентропа нацистські та радянські дипломати розпочали розробляти всеосяжну торговельну угоду

між двома країнами: Німеччина мала намір відправляти свої промислові товари на схід, а Радянський Союз мав спрямовувати свою сировину на захід. В результаті виникло те, що історики назвали «не суттєвою» радянською «артерією», яка живила німецьку військову машину. Можливо, радянський імпорт не відіграв надто значущої ролі у забезпеченні вермахту 1940 року. Радянський Союз не зміг надати Третьому Рейху понад 4,5 млн барелів нафти. Проте досить важко переоцінити масштаби тієї серйозної травми, якої Німеччина зазнала, зіткнувшись із поневіряннями, що стали наслідком Першої світової війни. Зумівши приєднати Німеччину до радянської «артерії», Гітлер зміг подолати один із головних страхів своєї країни, а саме страх перед вступом у нову війну. «До літа 1940 року Радянський Союз став найважливішим постачальником сировини для німецького Рейху» — констатував німецький історик Генріх Швендеман⁸³².

Зрештою, наслідки торгівлі з Гітлером найгостріше відчув на собі саме Радянський Союз, який побачив, що нацистські завойовники, що вторглися на його територію, були непропорційно добре оснащені радянськими товарами. «На Східному фронті постійно розгорталася та сама іронічна сцена. Німецькі солдати, які харчуються українським зерном, що прибули на місця битв завдяки кавказькій нафті, в чоботях з гуми, доставленої по Транссибірській магістралі, стріляли з гармат, зроблених із загартованої сталі, по своїх колишніх союзниках», — написав Едвард Еріксон у своїй книзі, присвяченій торгівлі між Радянським Союзом та нацистами⁸³³. Торговельні зв'язки поміж ними зберігалися до самого початку війни. Навесні 1941 р., коли мільйони німецьких солдатів вирушили у східному напрямку для нападу на СРСР, потяги з радянським зерном все ще продовжували рухатися у бік Німеччини.

Збільшенням поставок сировини Сталін «прагнув переконати Гітлера у тому, що нацисти могли отримати все від Радянського Союзу і без війни з ним»⁸³⁴. Тоді як «Гітлер і багато нацистських бонз вважали просто нестерпним факт того, що майбутнє великої Німеччини повністю зале-

жить від доброї волі Сталіна»⁸³⁵. Самі ж факти надання дієвої допомоги нацистському вермахту, як зазначає англійський історик Лоуренс Ріс, і дотепер «залишаються дуже пікантною і незручною складовою російської військової історії»⁸³⁶.

За твердженнями деяких учених, Гітлер побоювався, що підступний радянський деспот якось зможе перехопити ініціативу і публічно оголосити про широкі й односторонні поступки Німеччині. Очевидно, вказують вони, Сталін обговорював цю можливість із Молотовим. Однак якщо вони й обмінювалися такими міркуваннями, то документальних підтверджень тому немає. С. Коткін припускає, що замість того, щоб пустити в хід хитрість, Сталін чіплявся за свою віру в те, що Німеччина не могла атакувати Росію, не розібравшись із Великобританією, хоча британці не мали ні континентальної армії, ні території, з якої вони могли б розпочати вторгнення. Він припускав, що коли Гітлер нарешті пред'явить свій ультиматум, йому вдасться викупити достатньо часу при перемовинах. Можливо, він міг поступитися задовільним вимогам і тим самим запобігти війні, або ж, що більш ймовірно, розтягнути переговори до терміну, коли Гітлер вже не зможе розпочати вторгнення, і вигадати ще один дорогоцінний рік, протягом якого тривало б переоснащення Червоної армії. Навіть якби це не спрацювало, і війна все-таки почалася б, німцям знадобилося б щонайменше ще два тижні для повної мобілізації, вважав Сталін, що дало б час для мобілізації і йому самому. Коли його розвідка в Берліні і за його межами донесла, що вермахт «закінчив усі військові приготування», він не усвідомив, що це означало повне вторгнення всіма силами першого ж дня⁸³⁷.

Багато про що говорить вже сама фраза, яку тільки й зміг вимовити Молотов, коли о четвертій годині ранку з хвилинами 22 червня 1941 р. німецький посол у Москві граф Шуленбург прибув до його кабінету в Кремлі оголосити про війну СРСР: «Невже ми цього заслужили?» На що посол відповів, що «ці претензії були обґрунтовані», але знизавши

плечима, сказав, що «не міг на них відповісти, оскільки Берлін зовсім (його) не інформував». Утім, Молотов із завидною постійністю категорично заперечував щось подібне: «Якщо ви берете з книги Верта (Нікола Верт — французький історик та радянолог, фахівець з історії СРСР — *Авт.*) — це вигадка. Він же не був присутній, звідки він міг знати? Це чиста вигадка. Звичайно, я такої дурниці не міг сказати. Безглуздо. Абсурд. Від кого він міг це одержати? Було два німці і мій перекладач... У Чаковського (Олександр Чаковський — радянський письменник — *Авт.*) також багато надуманої психології, коли він описує цей епізод. Але Шуленбурга приймав усе-таки я, а не Чаковський...»⁸³⁸. Однак підтверджує, що в перші дні війни, сповнені неясностей та поразок Червоної армії, Сталін кинув фразу: «Все просрали»⁸³⁹. А Мікоян подає її у розгорнутому вигляді: «Ленін нам залишив велику спадщину, і ми, його спадкоємці, все це просрали...»⁸⁴⁰.

Та й як могло бути інакше, якщо, наприклад, унаслідок репресій та чисток, на початку війни вік у 85 % офіцерів Червоної армії був меншим за 35 років, кількість же офіцерів, старших 45, становила близько відсотка. 1013 генералів були молодшими 55 років і лише 64 — старшими за цей вік. Ще недавно багато хто з них був офіцерами. З 659 000 радянських офіцерів лише половина закінчила військову школу, а чверть мала мінімальну військову освіту (кілька курсів), а в однієї восьмої не було жодної військової освіти⁸⁴¹.

Щоб остаточно не «просрати» все, Сталін наважився на відчайдушний крок, давши згоду на передачу Гітлеру через болгарського посла І. Стаменова пропозиції щодо припинення військових дій в обмін на великі територіальні поступки — Прибалтика, Молдова, значна частина України, Білорусії. Молотов, за словами Берії, назвав це «можливим другим Брестським договором». Посол відмовився бути посередником у цій сумнівній справі, сказавши, що «якщо ви відступите навіть і до Уралу, то все одно переможете»⁸⁴². А 1943 року вже німецька сторона почала зон-

дувати можливість сепаратного миру з СРСР, що дуже стурбувало союзників. 1943 року мали місце неофіційні контакти між німецькими та радянськими представниками. Тоді ж Молотов зізнався представникам союзників, що нацисти намагалися вступити в контакт із Радянським Союзом, але отримали рішучу відмову⁸⁴³.

Слід погодитися із твердженням Е. Епплбоум, що тоді «сталінізм і самого Сталіна врятував історичний випадок — Друга світова війна. Незважаючи на хаос і помилки, незважаючи на загибель мільйонів та спустошення країни, перемога зміцнила легітимність системи та її лідера, підтвердивши їхню здатність до влади»⁸⁴⁴. Боротьба з фашизмом стала й величезною перевіркою на міцність, а, можливо, взагалі величезним випробуванням, яке витримав радянський народ. Воля, завзятість, витримка та стійкість, яких вона зажадала, не мали прецеденту у всьому попередньому досвіді. На той момент радянські люди пережили вже чимало катаклізмів і катастроф, але війна виявилася набагато жохливішою і тривалішою. Парадоксальним чином загроза, що нависла над країною, дала вихід новому відчуттю об'єднаності, спільності, навіть звільненню у звичайних людей і запалила іскру геніальності в деяких поетів та письменників⁸⁴⁵.

Радіозвернення Сталіна 3 липня продемонструвало, що він закликає не до ідеологічної битви проти нацизму, не до захисту радянського ладу та радянської держави, а до захисту Вітчизни від ворога. Вважаючи, що таку боротьбу народ зрозуміє та сприйме. Слід визнати, що певною мірою він його надихнув та мобілізував. Тоді як розрахунок Гітлера ґрунтувався на тому, що від нищівного удару вермахту СРСР просто розвалиться, а з розгромом радянських військ станеться і політичний крах більшовицького режиму, в тому числі через його неприйняття значною частиною населення країни.

Як воно сприйняло війну і як війна вплинула на радянських людей та суспільне життя загалом? Як вона відбилася на світогляді мільйонів, особ-

ливо селян, які підлягали масовій мобілізації до Червоної армії? Наскільки вони готові були захищати радянську державу, яка асоціювалася з Леніним—Сталінін та руйнівними для них результатами їхньої політики? Як позначилося на світосприйнятті та настроях радянських людей побачене ними за межами своєї країни, хоч і в екстремальних військових умовах?

Такі запитання все ще вимагають свого осмислення і в роботах з питань Другої світової війни, і в цілому з історії ХХ століття⁸⁴⁶. Наявна література, передусім мемуарна, багато в чому несе на собі відбиток раніше встановленої офіційної доктрини, а також «забороненої пам'яті» для учасників і очевидців війни. Та їм і важко було «встояти перед спокусою запозичити офіційні оповіді й піднести їх, як свої власні, ... а коли вже станеш на такий шлях, звернути з нього складно»⁸⁴⁷. Втім, проникнення офіційної риторики у приватні спогади — далеко не лише радянське явище. Адже військовими переживаннями солдата у всіх країнах переважно займалися письменники, кінематографісти та політики, які створювали спрощено-ідеалізовану, до шаблонної включно, картину війни. До речі, через це складно сприймати як достовірні свідчення не лише мемуари, опубліковані за радянських часів, а й листи. Вони, по суті, проходили подвійну цензуру — внутрішню і зовнішню. Ось чому найбільш автентичними та цінними джерелами особистого походження з історії війни є щоденники. Але їх, із відомих причин, дійшло до дослідників не так уже й багато.

Як робить висновок К. Меррідейл, «для багатьох офіційна пам'ять «Івана» — це насправді їхня історія. Під час війни найбільше жертв було серед чоловіків, які народилися 1921 року. Ці люди з'явилися на світ і росли вже тоді, коли радянська влада зміцнилася, їх спосіб мислення виключав інтерес до вивороту сталінізму. Вони сформувалися під впливом радянської мрії, вірили в неї, у багатьох випадках вона надавала їм сил. Трохи критичніше або навіть цинічно бували налаштовані освічені люди, уродженці міст. Особливий випадок — Ленінград, який був євро-

пеїзованим містом, дореволюційною науковою та літературною столицею. Люди, які там виховувалися, мали доступ до іншої мови у прямому значенні цього слова. Те ж саме можна сказати про представників релігійних або етнічних меншин, хоча це не означає, що вони поділяють «нашу» точку зору на війну. Вони критикували передусім великоросійські концепції. Відхід від патріотичної норми можна виявити, крім того, у свідченнях інтелігенції, в'язнів ГУЛАГу»⁸⁴⁸.

Жодним чином не применшуючи героїзм і самопожертву народів СРСР, виявлені у боротьбі з ворогом, не можна водночас обходити мовчанням або просто таврувати людей, для яких війна явила можливість відкритися у своєму ставленні до сталінської політики та радянської держави. Хаос, що панував у її початковий період, посилював настрої поразки в Червоній армії, особливо влітку — восени 1941 року. Очікування швидкого краху радянського режиму було поширено в той період і в армії, і в значної частини населення. Особливо добре в агітаційному плані «працювало» запитання: «Хіба ви хочете повернення колгоспів?».

Очікування і навіть упевненість у тому, що радянська влада довго не протримається, багатьом надавали сміливості: люди вже не соромлячись лаяли радянський режим і палили комуністичну літературу. Хоча атаку на Москву вдалося відбити, панічні настрої відроджувалися чи не при кожному успіху німців на фронті⁸⁴⁹. Історики навіть розглядали сценарій стрімкого (з участю, очевидно, жертв колективізації) саморуйнування комуністичної тиранії та встановлення маріонеткового пронацистського режиму⁸⁵⁰.

Звідси й масові прояви ухилинь від призову до Червоної армії, дезертирства, здавання в полон і переходу на службу до ворога, співпраці з ним на окупованих територіях. У тій же Західній Україні населення, яке 1939 року зустрічало Червону армію квітами, переконавшись на власному досвіді про сутність радянської влади, 1941 р. урочисто вітало вже німецькі війська. Подібна картина мала місце на багатьох територіях, що потрапили

під окупацію. Наприклад, начальник штабу партизанського загону в Білорусі повідомляв, що за день до приходу німців «деякі антирадянщани, що розперезалися, освистували і недвозначно погрожували евакуйованим радянським і партійним активістам і членам їхніх сімей, а в той же час деякі радянські чиновники використовували всі можливості, щоб уникнути евакуації. Населення було переконане, що німці прийшли назавжди»⁸⁵¹.

Ненависть до Сталіна була поширеним явищем, багатьом здавалося, що німці принесуть волю, проте ті ж українці, які надто постраждали від радянських репресій і голодомору, невдовзі зіткнулися і з німецьким терором. «Вони, — зазначає британський історик Е. Бівор (автор книг «Сталінград», «Падіння Берліна, 1945», «День «Д». Битва за Нормандію», «Друга світова війна», «Війна за Іспанію 1936–1939 років»), — ненавиділи Сталіна, але німців зненавиділи ще більше. В інших частинах СРСР процвітав культ вождя, навіть люди, які перебували в таборах, вважали, що за їхню долю відповідає не він, а його підлеглі. Багатьом громадянам він видавався кимось на кшталт царя, людиною без пороків»⁸⁵².

Окупаційні війська завоювали серця багатьох місцевих жителів, зокрема тим, що відкрили церкви і дозволили богослужіння. Це було дуже дієвим пропагандистським жестом. Більшість церков у СРСР було закрито ще 1920-х рр., оскільки вони розглядалися як потенційний ідеологічний суперник комуністичної ідеології. 1941 року митрополит Сергій Воскресенський, який проживав у Ризі, навіть створив «Російську православну місію у звільнених (тобто в окупованих німцями) регіонах Росії» з адміністративним центром у м. Пскові⁸⁵³. Це значною мірою спонукало Сталіна піти саме в роки війни на поступки віруючим і церкві.

Мало хто знає, що у вересні 1943 р. він прийняв трьох митрополитів. Митрополит Сергій поскаржився, що «церкві не вистачає священників». А чому у вас немає кадрів? Куди вони поділися? — запитав Сталін. «Кадрів у нас немає з різних причин, — дипломатично відповів о. Сергій. — Наприклад, ми готуємо священника, а він стає маршалом Радянського

Союзу». Він мав на увазі Василевського, батько якого був священником. Митрополит попросив дозволу відкрити курси для підготовки священників. «Які там курси! — вигукнув Сталін. — Академії духовні вам потрібні, семінарії потрібні. До цієї справи треба привчати змалку».

Митрополити зауважили, що було б непогано випускати церковний календар із богослужбовими текстами. У відповідь Сталін запропонував більше — відновити випуск часопису Московської патріархії. Сергій висловив побажання створити церковний собор та обрати нового патріарха. «Чи не буде уряд проти?» — «Це ваша внутрішня справа», — відповів Йосип Віссаріонович. Наприкінці бесіди митрополит був страшенно втомлений. Сталін, взявши його під руку, обережно звів його сходами вниз і сказав на прощання таку фразу: «Владико! Це все, що я можу зараз для вас зробити». Хоча за кілька воєнних і перших повоєнних років церкві було повернуто понад 14 тисяч храмів, 85 монастирів, відкрито дві духовні академії та 8 духовних семінарій. 1945 року діяло 22 тисячі православних церков⁸⁵⁴.

У загальній масі люди 1941 року не розуміли, що відбувається і як далі складатиметься їхнє життя. Ті, хто зустрічав німців радісно, як визволителів, поки що не усвідомлювали, що німці не прийшли звільняти, і це не 1918 рік, коли німецькі війська зайшли в Україну по хліб — не по людські життя. 1941 року солдати, які здавалися цілими підрозділами в полон, остаточно не уявляли, якою буде їхня доля. Сподівалися, що війна для них закінчена, що Радянського Союзу вже не буде — прийдуть німці і відновлять якесь інше гірше-краще життя. Про цю колосальну помилку свідчать багато спогадів. Важко уявити селянина (серед покликаних на фронт велику більшість становили селяни), який би думав тоді інакше. Показовими є судження на цю тему найвідомішого сучасного режисера С. Лозниці: «Я читав свідчення про те, як чекали — у тому числі євреї — німців. Адже 1918-го не було погромів, німці намагалися встановити якийсь порядок. І люди могли сподіватися, що таку владу вони переживуть. Ще одне вражає у переглянутих мною архівних матеріалах — го-

товність населення приймати владу, яка окупує територію та силою нав'язує себе. А як ви можете чинити опір? Мирне населення — заручник будь-якої влади. Які шанси мали люди в окупації? Звести рахунки з життям або піти в партизани, що загалом теж рух до краю життя. Або якось співпрацювати з владою, пристосовуючись до запропонованих умов»⁸⁵⁵.

Історик Я. Грицак звертає увагу на те, що український вимір у Другій світовій війні був набагато важливішим, ніж ми собі уявляємо. Такий висновок, на його думку, зокрема можна почерпнути з книг Т. Снайдера «Криваві землі» та «Чорна земля», у яких показано центральність територій між Берліном і Москвою для вирішення долі Європи. Серцем цих кривавих земель була Україна. Він же нагадує про оцінки вчених щодо причин, через які Україна опинялася в епіцентрі двох воєн. Перша — пов'язана з їх характером — як тотальна, що своєю чергою вимагало використання озброєнь винищувального характеру. А вони потребували максимальної мобілізації природних і людських ресурсів. Україна мала в своєму розпорядженні все це. Друга причина лежала у геополітичній площині: той, хто володів Києвом, отримував можливість контролювати Москву. Перша світова війна не призвела до вирішення українського питання. Навпаки, українці опинилися у складі одночасно чотирьох держав — СРСР, Польщі, Чехословаччини та Румунії, а напередодні війни до них додалася ще й Угорщина. Сталін забезпечив об'єднання та визнання українців як нації, точніше — забезпечив видимість такого визнання. У всякому разі, робить висновок Я. Грицак, «закрив українське питання», перетворив його на внутрішнє питання СРСР⁸⁵⁶.

Дуже прикметними щодо розуміння значення «українського питання» були консультації Гітлера з румунським маршалом Антонеску: «Я не знаю, чи потрібно мені залишити Крим чи варто захищатися тут?» — питав він. «Перш ніж я відповім на ваше запитання, — відреагував Антонеску, — ви повинні сказати мені, чи остаточно ви залишили Україну». — «Хоч би що трапилося, я знову захоплю Україну наступного ро-

ку, — відповів Гітлер, маючи на увазі 1945 рік, — оскільки її сировинні ресурси необхідні нам для ведення війни». — «Тоді Крим слід утримати», — таким був вирок Антонеску⁸⁵⁷. Як пізніше писав Г. Гудеріан, для подальшого ведення війни Німеччині були потрібні українська сировина та сільськогосподарська продукція. І, нарешті, важливо було нейтралізувати Крим, «цей радянський авіаносець, який діяв проти румунських нафтових родовищ»⁸⁵⁸.

Багато в чому пояснюється і позиція Сталіна щодо неодмінного збереження за собою України з передвоєнними «придбаними» для неї територіями. Для чого він усіляко продавлював згоду на це США та Великої Британії, розуміючи свою вагому роль в антигітлерівській коаліції. 7 березня 1942 р. британський прем'єр направив знамениту телеграму Рузвельту. «Зростаюча серйозність війни, — писав він у ній, — змусила мене визнати, що принципи Атлантичної хартії не повинні бути прийняті до уваги для відмови прийняти кордони Росії, які та мала на день нападу на неї Німеччини». Тепер Черчилль пробував аргументувати, що, мовляв, оскільки Ради встигли зайняти країни Балтії та Польщу ще до підписання Великою Британією та Америкою Атлантичної хартії, їхнє бажання зберегти ці території за собою після закінчення війни, ймовірно, може вважатися законним⁸⁵⁹. Заявляючи війну як «битву за торжество моралі», Черчилль і Рузвельт хапалися за будь-який аргумент на користь того, що Сталін змінився, що він саме той, хто стримує одного разу дані обіцянки, що він щиро готовий до співпраці із Заходом у справі перебудови на краще післявоєнного світу. Такі аргументи, зокрема, вони вбачали у скасуванні Комінтерну (травень 1943 р.), в ознаках релігійної толерантності, радянських намірах просування еволюційно-конституційним шляхом⁸⁶⁰.

На практиці ж панувала сталінська жорстокість, у якій, наприклад, населення західноукраїнських і білоруських територій, відвойованих Червоною армією у 1943–1944 рр., знову на власні очі переконалося у процесі мобілізації: її «перетворили по суті на вилонювання людей, як свого часу работоргівці ловили негрів в Африці... Офіцери та солдати

розповідали: «Ми оточили село на світанку. Було наказано у будь-кого, хто спробує втекти з села, стріляти після першого попередження. Після цього спеціальна команда входила в село і оглядаючи будинки, виганяла всіх чоловіків, незалежно від віку та здоров'я, на площу. Потім їх конвоювали до спеціальних таборів. Там проводився медичний огляд та вилучалися політично неблагонадійні особи. Одночасно йшла інтенсивна строюва муштра. Після перевірки та первинного військового навчання у спеціальних таборах «мобілізовані» спрямовувались до частин: обов'язково під конвоем, який висилався від тих частин, куди прямували відповідні групи «мобілізованих». ...Нагляд за «мобілізованими» західно-українцями був надзвичайно суворий. До того ж їх утримувало від утечі те, що репресії зазнавали і сім'ї «дезертирів». Заважала втечам і обстановка у прифронтівій смузі, де будь-хто, хто «бовтається», затримувався. Утримували від утечі і жорстокість покарань — дезертирів із числа «мобілізованих» та «добровольців» розстрілювали або спрямовували до штрафних рот»⁸⁶¹.

Солдати регулярної армії називали мобілізованих у Західній Україні місцевих мешканців «чорносвітниками», або «сумськими дивізіями», «через те, що мобілізовані ходили у цивільному одязі з величезними сільськими торбами за спиною, наповненими домашньою їжею. У такому вигляді без належного озброєння та необхідної підготовки цих людей часто кидали у бій. Передбачалося, що вони здобудуть трофейну зброю на полі бою. Більшість із цих беззбройних людей гинули у першій же сутичці з німцями»⁸⁶².

А взагалі така доля спіткала багатьох мобілізованих українців зі звільнених Червоною армією територій України. Ставлення до них в армії було ледь не вороже, командири вважали їх зрадниками. Тому ніхто не дбав про них під час боїв, кидаючи на ворожі позиції як гарматне м'ясо. Ховаючись за спинами своїх бійців, командири закликали атакувати німецькі позиції. Для багатьох, вихованих у найкращих традиціях радянської пропаганди, де командири своїм прикладом мали показувати солдатам уміння воювати, це було незрозуміло.

Чорносвітники — не суто українське явище: вперше у Червоній армії їх почали використовувати на території Росії 1942 року на звільнених від вермахту територіях, але ці випадки не були масовими. Масовості, на жаль, це явище набуло на звільнених українських землях наприкінці 1943 — взимку 1944 років. А найбільше, за твердженнями вітчизняних істориків, чорної піхоти полягло на берегах Дніпра. Через те, що обліку загибелі таких людей зазвичай не вели, нині складно припустити, скільки чорносвітників наклали головою у битві за Київ⁸⁶³.

За німецькими даними, лише за перші шість місяців війни у полоні опинилося понад 3,8 млн радянських військовослужбовців. За перший місяць війська НКВС затримали за «безладний» відступ 203 867 червоноармійців та повернули їх у фронтові частини. Загалом, у другій половині 1941 р. було затримано 638 112 осіб, підозрюваних у дезертирстві⁸⁶⁴. Дезертири й особи, що ухиляються від призову до армії, стали справжньою проблемою для радянського керівництва. Кількість таких, спійманих підрозділами військ НКВС з охорони тилу з червня 1941 до середини 1943 р., досягнула 1 666 891 особи, з яких 1 210 224 були дезертири. Пізніше, лише у травні 1944 р. було затримано 24 898 дезертирів і 26 300 ухилянтів, 285 з яких були офіцерами. Навіть наприкінці війни серед 27 629 радянських військовослужбовців, захоплених німцями в період із грудня 1944-го до березня 1945 р., 1710 осіб перейшли лінію фронту добровільно⁸⁶⁵.

Лише у період із 22 червня по 31 грудня 1941 р. військовими прокуратурами Червоної армії було порушено 85 876 справ, причому у період вересня-грудня слідчий апарат військової прокуратури завершив розслідування до 50 000 справ. Більше половини з них розглядалися у термін до 1 дня, а термін до 5 днів розслідували 80,6 % усіх закінчених слідством справ. Військові трибунали засудили за пів року 90 322 військовослужбовців. У тому числі — до вищої міри покарання — розстрілу — 31 327 осіб і 58 995 — до позбавлення волі. Щоб оцінити ці цифри, достатньо порівняти з тим, що за чотири роки громадянської війни трибу-

нали засудили до найвищої міри соціального захисту, як тоді називалася смертна кара, 14 675 червоноармійців та червоних командирів. А за половину 1941 р. — удвічі більше. При цьому, в обох випадках йшлося про кількість розстріляних за вироками, і ці цифри не включали тих, кого стратили без суду і слідства, ґрунтуючись під час громадянської війни на власній революційній правосвідомості, а 1941 року — на наказах і постановах ДКО⁸⁶⁶.

Швидко відшкодовувати і бойові, і подібні «розстрільні» втрати за допомогою призову не вдавалося. 24 листопада 1941 р. було підписано указ Президії Верховної Ради СРСР «Про звільнення від покарання засуджених за деякими категоріями злочинів». 11 лютого 1942 р. прокурор СРСР доповів Сталіну, що з 350 000 засуджених, що підлягають звільненню (за попередніми даними), звільнено 279 068, у тому числі передано до військкоматів 82 014 осіб призовного віку⁸⁶⁷.

У червні 1942 р. у спеціальному повідомленні Сталіну Л. Берія згадав надзвичайно тривожну тенденцію, що намітилася: з початку війни шістнадцять військовослужбовців вбили своїх командирів і перейшли на бік ворога⁸⁶⁸. На пропозицію Берії, Сталін підписав 24 червня 1942 р. надзвичайно жорстку директиву ДКО про переслідування членів сімей усіх зрадників, військових та цивільних, засуджених до страти відповідно до статті 58-1а (навіть заочно) трибуналами або Особливою нарадою при НКВС. До переліку входили такі злочини: шпигунство на користь Німеччини та її союзників, перехід на бік ворога або сприяння німецьким окупантам; служба у каральних чи адміністративних органах німецьких окупантів на захопленій ними території; спроба до зради та зрадницькі наміри. Тепер родичі засуджених підлягали арешту та засланням на термін до п'яти років за рішенням судових органів або особливих нарад. Що ж до випадків убивства командирів, то особливим відділом було наказано Берією вирішувати долю заарештованих військовослужбовців без судового процесу розгляду справи військовим судом⁸⁶⁹.

Підсумковий звіт щодо «вилучення ворожого елемента» апаратами

уповноважених НКВС по фронтах станом на 13 червня 1945 року говорить сам за себе: всього вилучено 422 449 осіб, із них:

- Ленінградський фронт (до нього передано скасований 2-й Прибалтійський фронт) — 72 755 осіб;
- 3-й Білоруський фронт — 51 033 особи;
- 2-й Білоруський фронт — 95 199 осіб до 20 квітня та 2328 арештованих з 20 квітня по 5 червня;
- 1-й Білоруський фронт — 66 339 осіб;
- 1-й Український фронт — 26 472 осіб;
- 4-й Український фронт — 16 767 осіб до 21 квітня і 1219 заарештовано в наступні дні, крім того, у смузі фронту вилучено та направлено до таборів 45 826 військовополонених⁸⁷⁰.

Якщо за перші місяці війни на одного полоненого німця припадало 415 полонених червоноармійців, то з 1942 р. це співвідношення наблизилося до одиниці (з 6,3 млн полонених радянських солдатів, 2,5 млн здалися в період з 1942 по травень 1945 р.; за цей же період віддали перевагу полону 2,2 млн німецьких солдатів). 25 липня 1941 р. німецьке командування видало наказ про масове звільнення полонених деяких національностей. Згідно з ним, до 13 листопада було відпущено додому майже 320 тис. осіб — переважно українців, білорусів та прибалтів⁸⁷¹. Потім ця практика припинилася, так розпорядився Гітлер. Нацисти почали «раціональніше» підходити до радянських полонених. Вони вирішили закрити ними пробоїну в німецькій робочій силі, коли німецькі чоловіки підпали під призов до служби у вермахті. Оскільки все більше ставало очевидним, що війна Сході не закінчиться так швидко, як очікувалося. Полонені солдати Червоної армії тепер стали дуже цінним джерелом дармової робочої сили, щоб знищувати їх у таборах... Герінг незабаром офіційно підтвердив, що всі радянські військовополонені працюватимуть на військових заводах⁸⁷².

Офіційно закріпилася цифра 5,7 млн полонених червоноармійців. Із них 3,3 млн не пережили війну (для порівняння: під час Першої світової

війни загинуло 2,9 % військовополонених і офіцерів російської армії. І було взято в полон майже 12 % з усіх 65 млн мобілізованих у країнах, що брали в ній участь. При цьому щодо них переважно виконувалася Гаазька конвенція). Значна їхня частина загинула в першу ж військову зиму 1941–1942 років. Після війни були спроби пояснити ці жахливі жертви (3,3 млн загиблих у полоні під час війни) тим, що німці не планували полону такої кількості солдатів за такий короткий час і тому не встигли створити відповідних умов для їхнього утримання. Але правда була жахливішою: «масовий голод у Радянському Союзі передбачався як наслідок того, що німецька армія під час війни харчуватиметься «за рахунок» радянського населення», тому «радянських військовополонених потрібно помістити в такі умови, де більшість із них неминуче помре»⁸⁷³.

Прокурор ФРН Альфред Штрайм у ході своїх досліджень у 1982 р. прийшов до цифри 5,34 млн полонених, з яких загинуло 2,54 мільйона. Індивідуально зареєстровано було лише 2,8 млн полонених радянських солдатів, як вважають деякі дослідники. На думку інших істориків, йдеться про 9,6 мільйонів. За таких відмінностей не можна говорити про надійну базу даних⁸⁷⁴. Найцитованішою книгою з проблеми радянських військовополонених, яка вважається «хрестоматійною та «класичною», є дослідження професора Гейдельберзького університету К. Штрайта «Вони нам не товариші...»⁸⁷⁵. Втім, дослідниці Ельке Гріглевські та Барбара Штельцль-Маркс пропонують ширший погляд на цю безсумнівно страшну і все ще кровоточиву проблему: чому тема військовополонених радянсько-німецької війни замовчувалася в обох країнах; чому німці неохоче говорять про те, що до 1956 р. в СРСР утримувалися не безневинні «чесні солдати», а злочинці; чому тему ставлення у Радянському Союзі до колишніх радянських військовополонених історики, схоже, спростили; чому душевні травми не відступають від колишніх в'язнів таборів та в їхніх сім'ях, що рухає постраждалими і чому правосуддя у багатьох випадках виявилось безсилим⁸⁷⁶.

Це дуже важливо, особливо якщо брати до уваги ще більший обсяг жертв серед радянського цивільного населення. Їхня кількість у будь-якому випадку величезна, але питання скільки саме: сім мільйонів чи більше двадцяти? Причиною цієї величезної різниці стали різні методи підрахунків і проміжки часу, що не співпадають. Так, наприклад, якщо просто порівнювати статистику в 1930-ті та 1950-ті рр., до втрат Другої світової війни можна зарахувати й жертв сталінізму. Лише за червень–грудень 1941 р. загинуло вісім мільйонів радянських людей, а втрати німецької армії оцінюються у 831 тис. осіб⁸⁷⁷. Із 1941 по 1945 р. 20 869 осіб у середньому на добу вибували з лав Червоної армії. З них близько 8 тис. безповоротно⁸⁷⁸. Для довідки: за хвилину помирало 1,75 німецьких солдатів, за годину — 105, за день — майже 2,5 тисячі. Але солдати вермахту та Ваффен СС були лише однією десятою від загальної кількості загиблих у цій війні. Так що, загальні цифри жертв ще жахливіші: 19 смертей на хвилину⁸⁷⁹.

Безповоротні втрати особового складу Червоної армії становили 8668,4 тис. осіб, із них 66,4% — росіяни та 16% — українці. Загалом, у ході війни було мобілізовано 29 574 900 осіб. Жертвами серед цивільного населення в період окупації стали 13 684 692 особи. На роботи до Німеччини було примусово вивезено 5 269 513 осіб, у тому числі з України — 2 402 234 особи⁸⁸⁰. Існує багато інших підрахунків, що містять великі розбіжності, але не змінюють суті, а лише посилюють цю скорботну статистику. Наприклад, історик і публіцист Б. Соколов наводить свої жахливі підрахунки співвідношення втрат СРСР і Німеччини у Другій світовій війні: загальна кількість загиблих та померлих у СРСР — 43 448 000, Німеччини — 5 950 000, співвідношення — 7,3:1; у тому числі цивільних осіб у СРСР — 16 900 000, в Німеччині — 2 000 000, співвідношення — 8,5: 1; зокрема у Збройних Силах СРСР — 26 548 000, Німеччини — 3 950 000, співвідношення — 6,7: 1⁸⁸¹.

Радянський Союз був єдиною державою у світі, яка оголосила тяжким злочином полон своїх солдатів. Для нього існували лише поняття

дезертирів, зрадників батьківщини та ворогів народу, а військовополонених — не було. Оскільки «робітничо-селянській владі було неможливо допустити, щоб революційні солдати Робітничо-Селянської Червоної Армії шукали порятунку, здавшись у полон класовому ворогові, то радянський уряд уже 1917 року не вважав себе пов'язаним Гаазькими конвенціями про закони і звичаї війни, і в 1929 р. відмовився і від ратифікації Женевської конвенції про захист військовополонених»⁸⁸². Ось іронічно-гіркі роздуми на цю тему одного з персонажів роману Ю. Полякова, який побував у полоні: «...Потрапив у полон — зрадник, зник безвісти — зрадник. Прикро, звісно, та інакше не перемогти. А тепер сам подумай, як можна відразу після Рейхстагу зрівняти переможців, які повернулися з нами, хто в німця побував? Не можна одразу. Люди не зрозуміли б. Каліки образилися б. Треба було почекати. У Сталіна на такі речі всесвітньо-історичний нюх був. Він меншість карав, а більшість радував. Тим і брав»⁸⁸³.

Для запобігання втечі червоноармійців та здачі в полон противнику використовувалися два взаємодоповнюючі засоби — пропаганда та терор як засіб примусу до патріотизму. У першому випадку натиск робився власне на радянський патріотизм, згідно з яким, «смерть чи перемога» були законом для кожного бійця Червоної армії: справжні сини радянського народу, нібито, вважали чимось «само собою зрозумілим накласти на себе руки перед взяттям у полон класовим ворогом, зберегти останню кулю собі самому, якщо потрібно — спалити себе живим, причому заспівавши більшовицьку партійну пісню»⁸⁸⁴. Другий аргумент полягав у залякуванні тортурами та жакливою мученицькою смертю, які неминуче очікують у полоні. А також у погрозах, що ті, хто здається в полон, тим самим зраджує батьківщину, таких чекає ганебна доля — «ненависть, зневага та прокляття сім'ї, друзів і всього народу, а також ганебна смерть»⁸⁸⁵.

Така атмосфера, включаючи страх перед покаранням сімей та репресій щодо близьких, а також стерті з лиця землі міста та села, численні

трупі мирних жителів, спричиняла посилення опору та гальмувала бажання здаватися в полон. Німець виявився гіршим від сталінського чекіста. Тим більше, що навіть ті радянські військовослужбовці, хто втік із полону з ризиком для свого життя, все одно підозрювалися у державній зраді, проходили через військові трибунали, що нерідко було рівносильним розстрілу або десятиліттям таборів. І це ще й до того, що, наприклад, 1942 року, коли особливо потрібні були люди на фронті, і кількість політв'язнів у таборах ГУЛАГу досягала 1,5 млн — значне зростання порівняно з одним мільйоном 1937 року. Третина з них, тобто 500 тис., складала підозрювані у шпигунстві⁸⁸⁶.

Жорстокість Сталіна до народу перегукується з діями Гітлера в його агонії. Зокрема, виступаючи востаннє по радіо 30 січня 1945 р., він зажадав від кожного німця виконати свій обов'язок сповна, йти на будь-яку жертву, «яку від нього вимагатимуть, яку від нього доведеться вимагати». Рейхсміністр юстиції «за наказом фюрера» віддав розпорядження про створення військово-польових судів, які мали розбиратися «з усіма злочинами, що підривають німецьку бойову міць та рішучість до боротьби». Вони не скупилися на смертні вироки. З березня у Берліні можна було бачити десятки повішених на деревах та ліхтарних стовпах. Із солдатами, які відстали від своїх частин, поводилися як зі злочинцями. Знищувалися концтабори, ув'язнених колонами гнали вглиб країни, десятки тисяч із них загинули від виснаження та голоду, їх забивали до смерті чи розстрілювали. Приводилися в дію смертні вироки борцям опору⁸⁸⁷.

За роки Другої світової війни через лави регулярної німецької армії — вермахту — пройшли понад 18 мільйонів людей. Це були добровольці та насильно мобілізовані, звичайні в'язні та політзеки, мешканці окупованих територій та представники «нетитульних» народів Німеччини. Багато хто з них перебігав на бік супротивника і виривався з лінії фронту, але скільки саме було таких дезертирів, а головне, чому вони зважилися на втечу, і досі вивчено неналежно. Під час війни свідчення про втікачів часто зни-

щувалися. Але головна проблема полягала в тому, що долі дезертирів нікого не зацікавили навіть і після «години нуль», коли німці, як багато років було прийнято стверджувати, начебто розпочали розірвання зв'язків із диктатурою. Дезертирство — самовільне залишення підрозділу чи лінії фронту — досі вважається злочином у багатьох країнах світу, і за цією логікою влада ФРН увесь залишок ХХ століття розцінювала своїх дезертирів як карних злочинців. Бундестаг реабілітував їх лише 2002 року. На той момент солдатів, які добровільно склали зброю, живими залишалось аж 40 осіб. Окремі категорії «зрадників» із числа солдатів вермахту вважались засудженими аж до 2009 року. Так дезертири стали останніми жертвами нацизму, яких німецька держава жертвами не визнала⁸⁸⁸.

Але навіть з огляду на все це, у країнах, які стали жертвами гітлерівської агресії, не було такого морального розтління, масового дезертирства та співпраці з окупантами, як у СРСР. Чисельність особового складу військових формувань «добровільних помічників» (так званих хіві), поліцейських та військових частин із радянських військовослужбовців та цивільних осіб до середини 1944 р. перевищила 800 тис. осіб. Лише у СС служило понад 150 тис. колишніх радянських громадян. Існують й інші дані, згідно з якими кількість радянських колаборантів у збройних силах Німеччини коливалася в межах 1–1,24 млн осіб, у тому числі 250 тис. українців⁸⁸⁹. За підрахунками історика К. Александрова, кожен 17-й військовослужбовець вермахту належав до колишніх радянських громадян⁸⁹⁰. Загалом до середини 1944 р. вермахт мав 200 батальйонів військ, сформованих із росіян, українців, білорусів та військовослужбовців інших національностей СРСР. Вони ненавиділи радянський лад настільки, що були готові боротися на боці ворога проти нього, хоча не схвалювали його ідеологію⁸⁹¹. Сюди слід додати й те, що в «хрестовому поході» проти СРСР брали участь від півтора до двох із половиною мільйонів добровольців з інших країн, які воювали у вермахті та ваффен СС.

Близько 10% населення, що знаходилося на окупованих територіях,

передусім новонабутих СРСР перед війною, підтримували окупаційний режим⁸⁹². З урахуванням цієї обставини до функцій партизанського руху входило також здійснення контролю за населенням на непідконтрольних радянській владі територіях з відповідними каральними повноваженнями. Новозеландський історик Девід Стехел — автор найбільш авторитетних досліджень, присвячених приблизно першим шести місяцям російської кампанії вермахту (серед його книг: «Операція «Барбаросса» та «Поразка Німеччини на сході», «Київ, 1941 рік», «Операція «Тайфун», «Битва за Москву» і «Відступ від Москви»), ґрунтуючись на широкому наборі офіційних документів, спогадів, щоденників та інших джерел, зокрема, розповідає про німецьких солдатів, які користувалися гостинністю російських селян. Хоча їхні будинки вони потім безжально знищували в рамках політики «випаленої землі», що проводилася, з метою позбавити Червону армію можливого притулку, і в результаті мирне населення виявлялося незахищеним на лютому зимовому холоді⁸⁹³. До речі, вона була дзеркальним відображенням листопадового 1941 р. наказу Сталіна, яким Червоній армії наказувалося «руйнувати і спалювати дотла всі населені пункти в тилу німецьких військ на відстані 40-60 км вглиб від переднього краю і на 20-30 км навкруги доріг»⁸⁹⁴.

Із захоплених під Вязьмою документальних матеріалів особливого відділу НКВС 19-ї армії німці у травні 1942 р. змогли із задоволенням дійти висновку: «Протилежну позицію порівняно з горезвісними партизанами займає мирне населення багатьох населених пунктів, яке зі щирою радістю зустрічає німців як рятівників. Унікальний, мабуть, у військовій історії факт, що народ вітає в чужорідному супротивнику визволителя від нестерпного ярма власного керівництва, що вже сам по собі є вироком на знищення. Але цей вирок знаходить своє документальне підтвердження у всеосяжній недовірі, що пронизує дані документи НКВС від першого до останнього аркуша. Кожна цивільна людина, кожен солдат, навіть ті радянські військовослужбовці, які втікали з німецького полону

з ризиком для свого життя, підозрюються в державній зраді, причому підозри часто набувають суцільно гротескних форм»...⁸⁹⁵

Із початком війни у вищого керівництва СРСР були великі сумніви передусім щодо благонадійності та патріотичного настрою селянства. Значною мірою саме цим пояснювалося створення 17 листопада 1941 р. надзвичайних політичних органів — політвідділів при МТС та радгоспах. Вони були скасовані у травні 1943 р., оскільки потреба в них, очевидно, відпала⁸⁹⁶.

Друга світова взагалі є унікальною зі всіх воєн: ніколи ще в історії не було подібних випадків масового переходу громадян завойованих країн на службу до окупантів. Під гітлерівські стяги добровільно ставала ледь не більшість населення. Водночас слід розуміти, що люди, які потрапили під окупацію (близько 70 млн, у тому числі понад 90 % із 40 млн населення України), були поставлені перед необхідністю виживання, добування засобів для існування, утримання сімей. І, відповідно, виявилися колаборантами (принаймні до них так ставилася радянська влада) через обставини, зумовлені війною. Але багато виявилось і тих, що мріяли про загибель радянської влади, і свідомо зголосилися служити окупаційному режиму. Також були й ті, у яких антирадянські настрої і навіть міркування щодо «благодатності невдалої війни, інакше кажучи, очікуваної поразки, зовсім не обов'язково означали співпрацю з ворогом, коли війна справді почалася. Колабораціоністами нерідко виявлялися благополучні радянські громадяни і навіть члени партії, водночас люди, які ненавиділи більшовиків, виявлялися цілком лояльними громадянами та патріотами»²⁹⁷. Через військові та воєнізовані формування місцевих колабораціоністів пройшли, за різними оцінками, від 280 тис. до 1,5 млн осіб. На їх виявлення та ретельне дослідження були орієнтовані різні радянські структури, що займалися збиранням і аналізом розвідувальної інформації. Одним із них став розвідапарат радянського партизанського руху, що зародився влітку 1941 р.⁸⁹⁸

У сучасному міжнародному праві термін колабораціонізм означає співпрацю з цивільними та військовими структурами противника на шкоду своїй державі. Вперше це поняття вжив (зовсім не в негативному сенсі) маршал Анрі Петен, очільник так званого режиму Віші (1940–1945 рр.) — ультраконсервативної держави, створеної на півдні Франції і фактично союзної Третьому рейху. При цьому часто зустрічається помилка — підміна слова колабораціонізм нейтральним поняттям колаборація (що означає процес будь-якої спільної діяльності людей та організацій).

Проведений ученими історико-правовий аналіз термінології вказує на те, що колабораціонізм мав місце лише тоді, якщо у людини справді був намір надання допомоги Третьому Рейху, а не просто на заподіяння шкоди СРСР. Інакше в колабораціоністи можна було б записати всі антирадянські сили, які діяли на окупованій території СРСР, а це не так. Прямий намір був характерним для ідейних, «політичних» колабораціоністів. Опосередкований, тобто свідоме допущення наслідків чи байдуже ставлення до них, — в осіб, які були залучені до колабораціонізму з інших мотивів. У будь-якому разі, наявність наміру корелюється з добровільністю залучення до колабораціонізму. Фахівці також поділяють вимушений та свідомий колабораціонізм. Серед них переважає думка, що в СРСР «цивільний колабораціонізм здебільшого носив вимушений характер, мотивами якого були страх і прагнення людини до фізичного виживання, неприйняття радянської влади з ідейних міркувань; етнополітичні чинники — шовінізм, націоналізм»⁸⁹⁹.

Американський радянолог Ю. Лайонс та історик Дж. Фішер позитивно оцінювали колабораціонізм, вбачаючи в ньому передусім не допомогу гітлерівцям, а протест проти комуністичної диктатури. Навпаки, такі вчені, як Д. Рейтлінгер, Р. Міхаеліс або А. Шнеєр ставляться до подібної співпраці негативно, акцентуючи увагу, у тому числі, на пов'язану з ним каральну діяльність. А. Денікін побачив у факті колабораціонізму «важку сторінку» в житті російської військової еміграції. Тоді як голова

Російського загальновійськового союзу генерал-лейтенант А. Архангельський заперечував йому, стверджуючи, що більшість чинів РЗВСУ (Російський загальновійськовий союз. — *Авт.*) ішли з німцями, «щоб допомогти російському народу»⁹⁰⁰.

Після корінного перелому у війні розпочалося масове дезертирство та перехід «легіонерів» на радянський бік. Так, 1943 р. у Могильові було роззброєно кілька українських загонів, при цьому 1350 осіб відправили до таборів для військовополонених, а 105 командирів посадили до в'язниці. Командир 154-го кримськотатарського батальйону був заарештований окупантами «як неблагонадійний». У 147-му кримськотатарському батальйоні 76 людей розстріляли як «прорадянський елемент». Близько третини всіх кримськотатарських батальйонів роззброїли, а решту вивели до Румунії. Були й такі випадки як розстріл окупантами «добровольців», які відмовилися брати участь у каральних акціях проти партизанів або просто вдягнути німецьку форму⁹⁰¹. Особливим «сюрпризом» для німців було й те, що, перебігаючи на радянську сторону, «добровольці» часто вбивали своїх «бойових німецьких товаришів». Восени 1943-го німецьке командування вирішило перевести велику кількість національних і східних формувань на Захід, передусім до Франції та Італії, де вони успішніше воювали проти союзницьких військ і місцевих партизанів⁹⁰².

У 1943–1949 рр. в СРСР відбулося 20 судових процесів щодо нацистських військових злочинців та колабораціоністів — у Харкові, Краснодарі, Краснодарі, Смоленську, Брянську, Ленінграді, Миколаєві, Мінську, Києві, Великих Луках, Ризі, Сталіні, Бобруйську, Севастополі, Чернігові, Полтаві, Вітебську, Кишиневі, Новгороді та Гомелі. Харківський процес (грудень 1943 р.) — перший у світі суд над нацистськими військовими злочинцями, серед яких були троє німецьких військовослужбовців та один колабораціоніст. Їх засудили до страти, яка була виконана в присутності 50 тис. мешканців Харкова. Саме цей процес створив юридичний прецедент, закріплений пізніше Міжнародним військовим трибуна-

лом у Нюрнберзі: «Наказ не звільняє від відповідальності за геноцид»⁹⁰³. Публічні страти через повішення, очевидно, виявилися настільки непопулярними, що у травні 1944-го їх замінили розстрілами без публіки. Однак після війни публічні повішення засуджених відновилися. Незважаючи на те, що радянська влада не була зацікавлена у поширенні інформації про осіб чи груп, які розглядали німецьке вторгнення та окупацію як можливість звільнитися від радянського режиму⁹⁰⁴.

Для протидії дезертирству, колабораціонізму, проявам навіть лояльності до окупаційної влади та відновлення послуху радянське керівництво вдалося до жорстоких контрзаходів, посилило тиск на свій народ з метою мотивування його на боротьбу з ворогом та недопущення розвалу радянської держави. Згідно з офіційними даними, які наводить О. Звягінцев — заступник Генерального Прокурора РФ (2000–2016 рр.), за 1941–1945 рр. військові трибунали засудили 994 тис. військовослужбовців, із них майже 158 тис. розстріляли⁹⁰⁵.

Тоді як у книзі В. Бірштейна «СМЕРШ, секретна зброя Сталіна» «статистика», як то кажуть, не стикується із зазначеними вище «показниками». Передусім, щодо засуджених до вищої міри покарання — розстрілу: з 1941 по 1945 р. військові трибунали засудили 472 000 радянських військовослужбовців, слідство у справах яких вела військова контррозвідка, з них 217 000 осіб було розстріляно. Приблизно 5,4 млн радянських військовополонених і цивільних осіб, вивезених на роботу до Німеччини, пройшли через «фільтрацію» співробітниками СМЕРШу, а 600 000 з них були засуджені та опинилися в таборах ГУЛАГу. Усього органи СМЕРШ піддали фільтрації 10 млн радянських та іноземних військовополонених⁹⁰⁶. Далі він показує, що за роки війни польові військові трибунали винесли обвинувальні вироки 164 678 так званим зрадникам: 1941 р. — 8976 вироків; 1942 р. — 43 050; 1943 р. — 52 757 і 1944 р. — 69 895 вироків⁹⁰⁷.

В. Звягінцев пише, що за добровільну здачу в полон і співпрацю з окупантами було розстріляно або повішено 23 колишніх радянських гене-

ралів, десятки їх отримали різні табірні терміни. У період з 1941 по 1952 р. було заарештовано 101 генерала та адмірала. Багато хто з них перебував під слідством до 10 років, до них застосовувалися незаконні методи слідства та тортури, внаслідок чого 12 генералів померли в ув'язненні⁹⁰⁸.

Інші дані пропонуються читачам у монографії І. Кузнецова «Долі генеральські. Вищі командні кадри Червоної Армії в 1940–1953 рр.»: 47 генералів Червоної армії, заарештованих військовою контррозвідкою в період з червня 1941 по травень 1945, були розстріляні, померли у виправно-трудовах таборах після засудження або у в'язниці⁹⁰⁹. В. Бірштейн із цього приводу обмежується 1941–1943 рр., вказуючи, що за контрреволюційну пропаганду було заарештовано та засуджено до ув'язнення 20 генералів⁹¹⁰.

Доктор історичних наук В. Земсков «пропонує» свої дані: у ворожому полоні перебували 83 генерали, з них 15 були страчені гітлерівцями і ще 10 померли від поранень, хвороб та з інших причин. По лінії репатріації прибуло до СРСР 57 радянських генералів. За підсумками слідства 23 людини було засуджено до страти, п'ятеро засуджено на терміни від 10 до 25 років, двоє померли у в'язниці до суду і 27 репатрійованих генералів продовжили службу в армії. Їх використовували, як правило, на викладацькій роботі у навчальних військових закладах. Згодом більшість репресованих генералів було реабілітовано⁹¹¹.

Як бачимо, навіть відносно до вищого командного складу не було єдиного та достовірного обліку, що тоді говорити загалом про Червону армію. Навіть при тому, що начальник Головного управління кадрів військового відомства Голіков вкаже в довідці, призначеній Маленкову, на величезне зростання чисельності генералів, яка на 15 травня 1944 р. склала 2952 проти 994 напередодні війни. І наведе відповідні порівняння: США — 1065 генералів, Англія — 517, Німеччина — 2198, Японія — 1209 генералів⁹¹². І справа не тільки в цьому, тому що необхідно порівнювати чисельність армій, але й у ставленні Сталіна до представників радянського генералітету, яких він усіма силами намагався тримати в тіні, видаючи

себе вже на Тегеранській конференції «за генерального стратега, який ледь не наодинці виграв війну. Ця вистава досягла своєї кульмінації через півтора року в Потсдамі, коли Сталін з'явився в поваленій Німеччині в чудовому білому мундирі Генералісимуса Радянського Союзу»⁹¹³.

Уже після перемоги Червоної армії під Москвою він одноосібно зробив висновок, що противник не зможе оговтатися від поразки і його слід негайно добити. Вождеві вистачило однієї перемоги, щоб забути про численні поразки і знову повірити у свою стратегічну геніальність. 5 січня на розширеній нараді Ставки та вищого командування РСЧА він поставив завдання — до кінця 1942 р. звільнити територію Радянського Союзу від фашистських загарбників, провівши грандіозні наступи від Чорного моря до Ладозького озера, гарантуючи поповнення фронтів військами та технікою. Заперечили лише Г. Жуков та голова Держплану М. Вознесенський, пропонуючи концентрацію сил на найважливіших напрямках, на що Сталін навіть не відреагував⁹¹⁴.

До травня внаслідок непродуманих та непідготовлених операцій на Центральному напрямку під Вязьмою загинули кинуті у прорив 33-я армія та 1-й гвардійський кавалерійський корпус. У лісах і болотах під Волховом захлиналися в крові 2-а ударна армія, не готова до наступу, адже так і не отримала підтримки Ленінградського фронту. У Криму генерал-фельдмаршал Манштейн удвічі меншими силами розгромив радянський фронт, командування якого, покинувши війська, втікало підводними човнами. Потім настав харківський колапс, коли через сталінську затятість армії продовжували рух до своєї загибелі: в оточенні опинилися 240 тис. осіб, а з 845 танків було втрачено три чверті. Тоді й з'явився наказ № 227 «Ні кроку назад», його редагував особисто Сталін: панікери та боягузи повинні знищуватися на місці; ті, хто здався полон, вважаються зрадниками Батьківщини — такою була реакція на поразки 1942 року.

Звичайно, генеральство не завжди і не для всіх володарів цього звання служило мірилом високого патріотизму та найвищої відданості

своєму народові. Хрестоматійний приклад тому — командарм 2-ї Ударної армії генерал-лейтенант А. Власов. Всупереч твердженням шанувальників Власова і заявам самого генерала, що його захопили в полон у бою, мало хто знає, що він був узятий у полон без єдиного пострілу і будь-якого опору з його боку. Увечері 11 липня 1942 р. Власова затримали селяни Ям-Тесівської сільради під Лугою, а староста замкнув його із супутницею, кухаркою М. Вороновою, у лазні. Якимось чином староста відібрав у генерала револьвер, який пізніше передав німцям. Уранці 12 липня в село старовірів Труховежі на всюдиході приїхала група німецької військової розвідки. Староста відкрив лазню і наказав затриманому вийти. «У відкритих дверях, — як доповідав наступного дня командуванню 18-ї німецької армії зондерфюрер Пельхау, — з'явився худий, високий російський солдат, одягнений у типову довгу гімнастерку без розпізнавальних знаків і без орденів. На обличчі на горбатому носі — рогові окуляри. Солдат сказав ламаною німецькою: «Не стріляти, я генерал Власов». Після цього він передав обер-лейтенанту фон Швердтнеру червоне, переплетене в шкіру, посвідчення з факсимільним підписом маршала Тимошенка»⁹¹⁵. Так розпочалася історія полону і подальшої зради людини, обласканої тим самим Сталіним.

До речі, незважаючи на підтримку керівництва СС, Власову так і не вдалося налагодити діалог з українськими націоналістами для залучення їх до Комітету з визволення народів Росії (КОНР), який мав сформувати армію у складі десяти дивізій. На пропозицію про співпрацю, випущений німцями з-під домашнього арешту С. Бандера, відповів емісару Власова: «Якою б Москва не була, все одно росіяни залишаться ворогами України, вони принесли більшовизм в Україну, тому жодних справ з москалями мати не хочу»⁹¹⁶.

Усього ж за воєнний період втратили волю 2,5 млн радянських громадян, у тому числі 471 тис. — за контрреволюційні виступи (за іншими джерелами — майже 477 тис.). 225 тис. осіб втратили життя, з них понад

42 тис. — за контрреволюційні виступи⁹¹⁷. А за даними російської федеральної служби безпеки, з 1943 по 1953 рік за співпрацю з німцями було заарештовано понад 320 тис. громадян, в Україні (1943–1957 рр.) — 93 690 осіб, більше половини з яких походили із Західної України⁹¹⁸. Прикметний факт: у післявоєнний період етнічний склад в'язнів концтаборів суттєво змінився — значну частку склали мешканці західноукраїнських областей, а також прибалти, молдавани — представники територій, приєднаних до СРСР у 1939–1940 роках⁹¹⁹.

Близько 9 млн радянських воїнів визволяли 11 європейських країн. У визволенні ще шести Червона армія брала участь разом із союзниками. Звільнене нею населення в сукупності становило понад 120 млн людей у 16 незалежних зараз державах Європи. Безповоротні втрати Червоної армії в операціях на європейському континенті обчислюються майже мільйоном людей⁹²⁰. Тільки берлінська операція «за будь-яку ціну» вилилася в цифру 361 367 бійців, загиблих і поранених у Берліні з 16 квітня по 8 травня 1945 р., тобто в середньому 15 712 осіб на день. Щоб зрозуміти, наскільки ці втрати були великими, їх можна порівняти із втратами в ході битви за Москву (вересень 1941 – квітень 1942), коли кількість загиблих становила 10 910 осіб на день, або під час Сталінградської битви (липень 1942 – лютий 1942) — 6392 осіб на день⁹²¹. А під час бойових дій на території СРСР щодня гинули близько 20 тис. осіб⁹²².

Саме в Європі відбулася зустріч двох світів, двох цивілізацій — західної та радянської. У ній з'явилася нова сила — Червона армія, але вона була лише військовим проявом цієї сили. До неї придивлялися — обережно, невпевнено й вичікувально, ставлячи собі запитання, як це робив тоді процвітаючий угорський письменник, інтелектуал і публіцист Ш. Мараї, вперше зустрівшись із радянським солдатом 26 грудня 1944 р.: «Чи можна уявити, що це варварське військо збирається не тільки знищувати і грабувати, а й принести щось зі Сходу Заходу». Так, звичайно, для багатьох людей, для всіх, кого переслідував фашизм, цей молодий

солдат приніс і своєрідне звільнення, порятунок від нацистського терору. Але свободи, — висновує письменник, — він принести не міг, бо не мав її сам»⁹²³. Та й про яку там свободу могло йтися, якщо, судячи із записів у січні 1945 р. у щоденнику М. Синевирського — перекладача у СМЕРШі, «смершівці — чекісти вищої марки. Їхнє призначення — викорчувати ту Європу, що мислить інакше, не визнає радянської системи. До того ж, викорчувати так чисто, щоб не залишилося жодного інакодумного вогнища... Де вони пройдуть, там не залишиться жодного вогнища вільної думки — будуть лише раби радянської системи»⁹²⁴.

Потрібно враховувати, що за роки війни до лав Червоної армії було призвано 27 різновікових категорій, а відповідно, до Європи прийшли різні радянські покоління, люди різного рівня освіти та життєвого досвіду, різних соціальних верств, з різними поглядами та настроями, а також уявленнями про добро та зло. Це зіткнення західної та східної людини справило надто глибоке взаємне враження, відбило ідеологічну прірву та цивілізаційний розрив між «колективною» східною свідомістю та західним індивідуалізмом, незважаючи навіть на найбільше в історії європейської цивілізації гріхопадіння нацистської Німеччини.

Радянські бійці та командири зазнавали шоку від побаченої в Європі якості матеріального життя. А за ним — заздрість, образи, розчарування, почуття ущербності та лютя. Особливо в Німеччині, як найбільш розвиненій країні (крім них, із порядками тут мали можливість познайомитися майже три мільйони молодих людей віком від 14 років і старше, у тому числі 2,2 млн українців, які були вивезені на примусові роботи. Після війни більше 80 % остарбайтерів репатріювали в Україну, а понад 100 тис. відмовилися від репатріації і залишилися жити на Заході⁹²⁵). «Можете собі уявити людей, — пояснює історик О. Будницький, — яким розповідали протягом десятка років про переваги колгоспного життя і які цих «переваг» зачерпнули повною ложкою, і ось вони входять у Східну Пруссію і бачать щось, з їхнього погляду незбагненне. Селянські будинки — це

просто палаци, вони бачать шосейні дороги, чистенькі ферми, табуни опасистих корів, свиней і таке інше, які зовсім не нагадують їхньої худючої худоби, що називалася коровами в радянських колгоспах, вони бачать зовсім інше життя, якесь казкове, незрозуміле. Зрозуміло цілком, що багато червоноармійців вважали, що ці фермерські будиночки та це життя звичайних німецьких фермерів — це життя якихось поміщиків і куркулів, для них це були поміщицькі будинки. Я вже не говорю про те, коли реально там були якісь пруські замки. Це взагалі було поза всякою уявою. Те ж саме стосувалося і життя в місті. Зараз важко уявити багатьом сучасникам, що в тодішньому Радянському Союзі у більшості населення не було годинника, люди ніколи не бачили велосипедів. Не те, що не мали, а не бачили. Люди ніколи не мали і не могли мати лампового радіо. Якщо щось було, то це ось ця сама тарілка. І ось вони потрапляють туди, де все це є предметами побуту. Можете собі уявити, — робить висновок він, — яке враження справляло на людей з глибинки, на селян, адже селяни — це була переважна більшість Червоної армії, але й на людей міських, столичних, те, що вони бачили у провінційних німецьких містах. Це справляло приголомшливе враження»⁹²⁶.

Можливість порівнювати, що з'явилася в силу таких обставин, призвела до часткового саморуйнування самоізоляції сталінської держави, ігнорування «ідеології мовчання», спричинила до життя здатність до критичного мислення, самостійних оцінок і висновків. Принаймні у значній частини солдатів і офіцерів, які побачили інше життя і відчували себе народом. Вражає, але в 1945 р. офіцери Червоної армії почали надсилати до Москви листи з вимогами реформ: припинення необґрунтованих арештів, культурної відкритості, повернення земельних угідь народу⁹²⁷. Історик О. Хлевнюк фіксує: «Переможці повною мірою усвідомили, що жили набагато гірше за «рабів капіталізму», що офіційна радянська пропаганда багато років просто морочила їм голову. Десятки мільйонів селян, у тому числі колишніх солдатів, мріяли про знищення колгоспів і вважали, що за-

служили на цю нагороду своєю самовідданою боротьбою з ворогом. Виник загрозовий розрив між очікуваннями переможного народу — після війни все має бути набагато кращим! — та його реальним становищем. Долаючи неймовірний тягар повсякденного життя, згадуючи про загиблих, слухаючи розповіді фронтовиків про життя в Європі, люди неминуче провадили «погані» розмови: про ціну війни та перемоги, про соціальну справедливість та привілеї чиновників, про причини голоду та поневірянь»⁹²⁸.

Таким чином, у частини народу формувалося уявлення, що вони невільні і не живуть у передовому суспільстві. З цього виростало розуміння необхідності змін, подібне до того, як вода камінь точить, що підривало комуністичну систему і врешті-решт призвело 1991 року до її краху, а відповідно, і до краху СРСР.

Зрозуміло, що радянське керівництво на чолі зі Сталіним відчувало зміни в суспільній свідомості. Більше того, побоювалося, як зауважував Ш. Мараї, внутрішнього «станoviща в Росії, що після Другої світової війни суттєво змінилося: після трьох перших десятиліть повної непоінформованості та ізоляції настав час, коли із Заходу повернулися додому солдатські маси, які побачили, що інші порядки і спосіб життя здатні швидше та ефективніше забезпечити народу добробут, гідні людини життєві умови. Розтривоженість інтелігенції, що виявилася в цій відлиговій, більш відкритій атмосфері, була лише поверхневим симптомом, невдоволення комуністичним ладом з боку письменників, учених, художників, що розчарувалися, комуністи могли придушити поліцейськими засобами. Насправді ж комуністи боялися того, що в Радянському Союзі розпочнеться тиск знизу, піднімаючись до верхів»⁹²⁹. Пам'ятаючи, очевидно, що кутузовська армія повернулася з Європи 1812 року з низкою передових ідей. І з кутузовської армії, її європейського походу з'явилися майбутні декабристи — носії нових визвольних настроїв.

Не можна обійти увагою й те, з якими настроями і як поверталися додому (частину репатрійованих відправляли через Польщу до кордону СРСР

пішки, а потім — замість рідних місць — у робочі батальйони) радянські люди, вивезені на примусові роботи, і що очікувало їх на батьківщині. До 15 травня 1946 р. в СРСР було повернуто 5 308 443 особи: цивільного населення — 3 497 574 та колишніх військовополонених — 1 810 869 осіб. Вони отримали такі напрями: за місцем проживання та служби — 3 300 270 осіб, у Червону армію та робочі батальйони — 1 666 299, у розпорядження Міністерства внутрішніх справ — 347 874 особи⁹³⁰.

Війна поряд з іншими наслідками призвела до виникнення «другої хвилі» еміграції (для українців — третьої). Вона складалася з радянських громадян, вивезених на примусові роботи до Німеччини, радянських військовополонених, які вирішили не повертатися до СРСР, а також людей, які пішли на Захід разом з німецькою армією, що відступала. Остання група складалася переважно з тих, хто співпрацював тією чи іншою мірою з окупантами та побоювався відплати за свою діяльність. Загалом, за консервативними оцінками, за кордоном залишилося до півмільйона громадян СРСР, серед яких було 144 936 українців, 109 214 латишів, 63 401 литовець, 58 924 естонців, 31 704 росіян, 9 856 білорусів і 33 528 — інших. Серед українців і білорусів переважали вихідці із західних областей України та Білорусії⁹³¹. Вони настільки не сприймали радянську дійсність, що були готові не лише покинути свою країну, а й навіть піти на співпрацю із зовнішнім ворогом, сподіваючись на зміну державного устрою.

У 1950–1951 рр. дослідники з Гарвардського університету провели інтерв'ювання кількох сотень повоєнних емігрантів — колишніх радянських громадян, що перебували в таборах для переміщених осіб на території Німеччини. Дослідників цікавила соціальна структура радянського суспільства, настрої радянських людей. Серед респондентів були робітники і селяни, інтелігенти, колишні офіцери Червоної армії та учасники колабораціоністських формувань, журналісти та керівники підприємств, лідери національних рухів. Усіх їх поєднувало одне — несприйняття радянської влади⁹³².

Тут потрібен відступ для пояснення того, що таке «Гарвардський проект» і для чого він призначався? Професор Стратфордського університету С. Новіков склав досить докладний його опис: «Про цей Гарвардський проект відомо, що в ньому міститься широке психологічне дослідження нової еміграції з СРСР, так би мовити, гомосовєтикус, що над ним працювали найкращі американські радянологи, що на цей проект було асигновано кілька мільйонів доларів, і що він був підготовлений у 1949–51 роках, в основному, в Мюнхені. У процесі роботи над цим проектом сотні радянських біженців зазнали спеціальних психологічних досліджень аж до найінтимніших інтерв'ю на сексуальні теми, де кожне слово записувалося на магнітофон. Давались інші тести, де з допомогою психоаналізу з'ясовували різні психологічні комплекси. Одним із таких комплексів був «комплекс Леніна».

У Гарвардському проекті були викладені наукові плани і міркування про підготовку відповідних кадрів для психологічної війни між Заходом і Сходом, що почалася на той час»⁹³³.

Річ у тім, що коли у серпні 1949 р. СРСР випробував свою першу атомну бомбу, Вашингтон прискорив темпи підготовки до війни, вважаючи, що протягом десятиліття США будуть вразливі для нападу СРСР. На думку вашингтонських стратегів, повномасштабна війна мала неминуче призвести до краху радянського режиму. У зв'язку з цим постало питання: хто керуватиме переможеною країною. Адже перемогти у війні, а потім пустити ситуацію на самоплив було надто ризиковано: зрештою, в Росії мешкало тоді близько 200 млн. людей, і ця країна мала ядерну зброю.

ЦРУ вивчило існуючі організації російських емігрантів. Висновки були тяжкими. Тоді виникла ідея оцінки лідерського потенціалу нового покоління вихідців із СРСР, які проживають в основному в Німеччині — таборах в американській зоні, і не бажають повертатися додому, боячись опинитися в ГУЛАГу. З цією метою до Мюнхена і вирушила група дослідників з Гарварду в рамках спеціального проекту, що фінансується ВПС

США. Вони провели інтерв'ю з сотнями переміщених радянських громадян, щоб скласти якомога глибше і точніше уявлення про радянське суспільство. Інтерв'юерів цікавило все — чи то особисті історії, чи відомості про те, що і як влаштовано в СРСР. Це було важливо з урахуванням закритості СРСР, а також того, що всі публікації та передачі радянських ЗМІ були пропагандою і не відображали реального стану справ у країні.

Посилаючись на досвід Другої світової війни, коли величезна — насправді безпрецедентна — кількість військовослужбовців дезертирувала з Червоної армії та перейшла на бік німців, передбачалося, що початок нової війни неминуче спричинить розкол у радянській армії, у тому числі у її вищому керівництві. А з нової хвилі емігрантів можна буде «виловити» потрібні кадри для виконання управлінських функцій у переможеному Радянському Союзі⁹³⁴. Втім, у їхніх послугах не виявилось великої потреби. Однак холодна війна в буквальному значенні слова допомогла багатьом працевлаштуватися. Великобританія, Канада, США, Австралія, Бразилія, Аргентина, а згодом ФРН видали їм цивільні паспорти. Подібна лояльність влади частково пояснювалася суто прагматичним розрахунком — новоявлені емігранти мали допомогти Заходу в разі військового конфлікту з Радянським Союзом. Багато хто з них залишив спогади й інші публікації, основний лейтмотив яких, окрім виправдань та пояснень причин служби фашистському режиму, — це жаль, що німці вели нерозумну, неправильну політику на Сході. От якби вони були розумнішими і добре поводитися з місцевим населенням та військовополоненими, то результат війни проти СРСР був би на їхню користь.

Що ж до німецьких військовополонених, то останні з них змогли повернутися до Німеччини 1955 року. З тих, хто потрапив у полон протягом 1941 та 1942 рр., не вижив ніхто. З полонених 1943 р. вижили і повернулися додому 19 відсотків. Загалом Червона армія взяла в полон три мільйони німців, чверть чи третина з яких загинули в Радянському Союзі⁹³⁵. Показовим є те, як німецька сторона виборювала своїх громадян: під час візиту у вересні

1955 р. канцлер ФРН К. Аденауер «порушив питання про звільнення 10 тис. німецьких військовополонених. Хрущов заявив, що вони — військові злочинці. Аденауер із цим категорично не погодився, зауваживши, що Червона армія теж чинила на території Німеччини «жахливі речі». Хрущов вибухнув і його прорвало на гнівну промову. «Він навіть погрозив мені кулаком, — згадував Аденауер. — Тоді я теж підвівся і підняв кулаки». Становище врятував Булганін. Він твердо пообіцяв канцлеру, що після встановлення дипломатичних відносин із ФРН Радянський Союз звільнить німецьких військовополонених. Відбувся відповідний обмін документами»⁹³⁶.

Торкаючись теми війни, в наші дні вже не можна оминати те, що в радянській літературі тривалий час замовчувалося — факти «нестандартної поведінки» бійців і командирів Червоної армії у звільнених ними країнах. Особливо в «нульовий» період, коли старі порядки припинили свою дію, а нові ще не були встановлені. Пограбування, насильство, згвалтування та безпричинні вбивства, з одного боку, «заклали сумніви в душах людей щодо доцільності радянського типу влади та підозри щодо комуністичної пропаганди та марксистської ідеології. З іншого боку, насильство, а передусім насильство на статевому ґрунті, вселяло страх як жінкам, так і чоловікам. ...Чоловіки не могли захистити своїх дружин; жінки не могли захистити себе: ніхто з них не міг захистити своїх дітей та майно»⁹³⁷. Місцеві комуністи виявилися заручниками цієї непривабливої ситуації. Проте «таке потужне сплетіння емоцій — страху, сорому, обурення та замовчування — допомогло закласти міцний психологічний фундамент для впровадження нового режиму»⁹³⁸.

Британська історикиня Кетрін Меррідейл у своїй книзі «Війна очима Івана: Червона армія в 1939–45 рр.», написаній на підставі особистих щоденників, інтерв'ю зі свідками та жертвами, стверджує: «Червона армія виявилася зануреною в оргію військових злочинів». Цьому значною мірою сприяли політпрацівники, що розпалювали в солдатів ненависть і жагу помсти, оскільки деякі з них не хотіли перетинати кордон,

вважаючи, що, вигнавши ворога з радянської землі, свою місію вони виконали і стверджували бійцям: «Солдат Червоної армії має бути уособленням народного суду»⁹³⁹. Помста суттєво підживлювалася знаменитим закликотом відомого радянського пропагандиста І. Еренбурга: «Солдати Червоної Армії! Усі німецькі жінки — ваші!». Його виклично різкі, в'їдливі та злі публікації відзначалися особливим шалом і активно використовувалися політпрацівниками у військах. Так, у донесенні політвідділу 16-го прикордонного полку військ НКВС від 13 лютого 1945 р. йшлося про те, що «перед вступом на територію Німеччини з особовим складом полку були проведені у всіх підрозділах бесіди, в основу бесіди була взята стаття Іллі Еренбурга в «Правді» від 24 січня 1945 р., і повідомлялося про результати: «Серед особового складу існує цілком здорова думка до німців: «Вони вороги, і жодної благодущності, ані краплі безпечності»⁹⁴⁰. Незрозуміло, на який ефект від розмов очікувало командування, але окремі бійці розуміли заклики Еренбурга надто буквально.

Е. Бівор наводить приголомшливі дані про факти згвалтування — близько двох мільйонів, багато з яких (якщо не більшість) перенесли це приниження кілька разів⁹⁴¹. Він схильний вважати, що хвиля згвалтувань протекла тому, що молоді радянські хлопці просто прагнули сексу. Меррідейл здається, що хіть — це ще не все. Справа була, скоріше за все, у бажанні знищувати, мстити. Червоноармійці розлютилися, побачивши, увійшовши в Пруссію, а потім на територію Рейху, як жили прості німці: побілені будинки, банки варення на полицях, вгодована худоба в чистих хлівах. Навіщо вони на нас нападали, раз їм так добре жилося? — запитували вони⁹⁴². М. Гастінгс у роботі «Армагеддон: битва за Німеччину, 1944–1945» зазначає: «Перше вторгнення росіян у східні райони Німеччини відбулося у жовтні 1944 р., коли частини Червоної армії захопили кілька прикордонних сіл. Невдовзі їх звідти вибили. У своїй доповіді Карл Потрек пише: «Мало хто уникнув смерті від рук російських солдатів. Жінок розпинали на дверях сараїв і перевернутих возах, або, згвалтувавши, давили гусеницями танків».

Багато свідчень тому наводиться, зокрема, у книзі Х. Фаллади «Жахіття в Берліні»⁹⁴³ та щоденнику 34-річної берлінської журналістки, яка протягом восьми тижнів, з 20 квітня по 22 червня 1945 р. записувала, як їй з невеликою групою сусідів довелося виживати у розгромленому Червоною армією місті⁹⁴⁴. За різними даними, лише у Берліні жертвами сексуального насильства стали від 90 до 130 тисяч жінок. Історики навіть зібрали відомості про кількість зроблених відразу після закінчення війни абортів (для цього в Німеччині тимчасово скасували заборону на переривання вагітності)⁹⁴⁵.

На початку 1945 р., поки йшла війна, Сталін дуже поблажливо ставився до проявів недисциплінованості і навіть до кримінальних злочинів (звичайно, якщо вони не були спрямовані проти радянських державних засад). Як згадував Мілован Джилас, щодо цього Сталін наводив своєрідне виправдання: «Уявіть собі людину, яка проходить з боями від Сталінграда до Белграда — тисячі кілометрів по своїй спустошеній землі, бачачи загибель товаришів і найближчих людей! Хіба така людина може нормально реагувати? І що страшного в тому, якщо він побешкетує з жінкою після таких жахів?.. Воїна треба розуміти. І Червона армія не є ідеальною. Важливо, щоб вона біла німців, — а вона б'є їх добре, — все інше є другорядним»⁹⁴⁶.

Заявивши Джиласу, що Червона армія «не ідеальна», оскільки до неї потрапив певний відсоток карних злочинців — «ми відкрили в'язниці і всіх взяли до армії», — Сталін на підкріплення своїх слів розповів один реальний випадок. Він особисто помилував засудженого до розстрілу льотчика — майора, який застрелив цивільного інженера, який заступився за жінку. «Справа дійшла до мене. — сказав Сталін, — я ним зацікавився і — у мене на це є право, як у Верховного головнокомандувача під час війни — звільнив майора, відправив його на фронт. Зараз він один із героїв»⁹⁴⁷.

Очевидно, він, крім іншого, дотримувався історичних аналогій, згідно з якими до військової здобичі чоловіка-переможця також належить і жінка, і отже — «чоловіки — це гарматне м'ясо, а жінки — м'ясо для чоловіків». Описуючи практику подібних «принципів» у книзі «Наші тіла, їхні

битви. Війна з використанням життів жінок», кореспондент лондонської газети «Санді таймс» Крістіна Лем констатує: «Сексуальне насильство на війні отримувало мовчазну згоду, такого роду злочини відбувалися безкарно, а військові та політичні лідери дивилися на це крізь пальці. Або вони взагалі заперечували подібні речі»⁹⁴⁸. Тоді як зґвалтування є тим військовим злочином, якому найменше уваги приділено у прийнятій у 1949 р. Женевській конвенції. Винуватці у їх скоєнні рідко постають перед судом, хоча вони і повинні розглядатися як зумисна зброя, що застосовується для залякування та приниження людей⁹⁴⁹.

Однак радянське керівництво заплющувало на це очі лише до травня 1945 року. Коли доля Німеччини була вже вирішена, і потрібно було заручитися підтримкою хоча б частини німців, Москва розпочала наводити у своїх військах порядок «залізною рукою». Проявилось це в тому, що винні у насильствах над німецьким населенням відтоді стали поповнювати собою сибірські концтабори. Сталін зрозумів нарешті, які політичні та військові втрати загрожують армійськими неподобствами і, хоча й запізно, але усвідомив, що настав час налагоджувати відносини з німецьким населенням. Історик Р. Поссекель із цього приводу дотепно зауважив: «Якщо врахувати, що радянському керівництву знадобилося майже пів року, аби зрозуміти зв'язок між поведженням з німецьким цивільним населенням та готовністю німців воювати до останнього, то вже в цьому слід би побачити причину фатальної індіферентності радянського керівництва до політичних питань. Поки Червона армія потужними кидками просувалася від Вісли до Одера, зайняти Берлін видавалося суто технічним питанням, що залежить від безперервного військового постачання та міцності криги на Одері. Тільки коли цей наступ припинився в Померанії та Сілезії, коли одне місто за іншим продовжувало чинити запеклий опір, коли Ейзенхауер, над яким ще в січні в Москві сміялися через осічку в Арденнах, раптом виявився недалеко від Берліна, Москва згадала про військово-політичне значення окупаційної політики»⁹⁵⁰.

20 квітня 1945 р. Сталін підписав наказ, що вимагає гуманніше ставитися до німецького населення: «Вимагати від військ змінити ставлення до німців як до військовополонених, так і до цивільного населення, і поводитися з ними краще.

Жорстоке поводження з німцями викликає у них страх і змушує їх завзято чинити опір, не здаючись у полон. Цивільне населення, побоюючись помсти, організовується у банди.

Таке становище нам не вигідне. Більш гуманне ставлення до німців полегшить нам ведення бойових дій на їх території і, безперечно, знизить завзятість німців у обороні»⁹⁵¹.

Домінуюча з післявоєнного часу офіційна політика пам'яті про війну, головною темою якої стала героїзація подій, учасників бойових дій та трудівників тилу, просто не залишала місця стражданням жінок СРСР на окупованій території. Тоді як у Європі спостерігається прямо протилежна тенденція. За справедливим зауваженням авторів монографії «Приватне життя радянської людини в умовах воєнного часу», навіть у радянські часи, коли ще були свіжі спогади, «сексуальному насильству окупантів приділялося значно менше уваги, ніж іншим видам військових злочинів, внаслідок уявлень про мораль у радянському суспільстві, що склалися»⁹⁵².

Швейцарський історик Б. Бех, яка найбільш повно досліджувала цю тему, на основі німецьких документів оцінила масштаби таких злочинів на територіях різних країн. Її висновок полягає в тому, що до сексуального насильства німецьке командування ставилося терпимо, а твердження про те, що сексуальне насильство застосовувалося систематично, що мало стратегічну функцію і було частиною німецької стратегії ведення війни, не має й досі свого наукового доказу. Тоді як В. Герт'єянссен, на основі десятків інтерв'ю мешканок окупованих територій сучасних прибалтійських республік та України, дійшов висновку, що сексуальне насильство над радянськими жінками військовослужбовцями вермахту було масовим явищем і було, перш за все, злочином проти гендеру⁹⁵³. З цієї

ж точки зору проблему сексуального насильства на території УРСР розглядає і українська дослідниця М. Гавришко⁹⁵⁴.

Незважаючи на зазначені розбіжності, вчені все ж таки єдині в головному: безкарність сприяла тому, що для противника зґвалтування фактично стало однією з допустимих форм поведінки на окупованій території. Очевидно, що прояви цієї поведінки були масовими та повсюдними, хоча б уже тому, що різна кількість випадків згадується у кожній окупованій області. Але, на жаль, оцінити масштаб цього явища і зробити приблизні підрахунки неможливо. Кричущі приклади зґвалтувань були наведені на Нюрнберзькому трибуналі як ілюстрація злочинів нацистів проти людяності, але ні приблизну кількість зґвалтованих радянських жінок, ні моральних збитків не було встановлено.

Значною мірою заповнює прогалини у цій делікатній та багато в чому переважно складній темі книга українського історика В. Гінди «Секс та німецько-радянська війна», в основі якої — архівні документи, військові мемуари, спогади та аналіз досліджень зарубіжних учених⁹⁵⁵. Автор спробував охопити різні аспекти такої багатогранної проблеми, включаючи всіх причетних до неї сторін, а також обставин, які залучають людей до сексуальних відносин або примушують до них під час війни. За своєрідними правилами «військової моралі» та особливих обставин.

Науковець, зокрема, звернув увагу на одну з них, по суті, ідеологічного характеру: частина населення, яка вважає радянську владу своєю, боялася наслідків після її повернення. Інша частина, яка не сприймала комуністичний режим як свій, побачила у німецькій армії визволителів від більшовиків. Як правило, більшість таких проживало в регіонах, приєднаних до СРСР до початку Другої світової війни. До них належали також деякі родини репресованих, розкуркулених та інші. Саме вони «переважно нормально ставилися до зв'язків своїх дочок чи сестер з німцями, інколи ж навіть заохочували такі відносини, сподіваючись отримати певні преференції чи соціальний статус»⁹⁵⁶. Утім, сьогодні складно судити, чого

в цьому було більше: своєрідної помсти радянській владі чи цинічно-прагматичного розрахунку. Виключаючи, звичайно, любовно-романтичні відносини, що склалися між німцями та радянськими жінками, так само як і військовослужбовців Червоної армії — з німецькими. Про що у книзі наводиться багато історій, які мають далеко не завжди щасливий фінал. Тоді як монографічне дослідження голландського історика К. Беркгофа дозволяє загалом доторкнутися до повсякденного життя та стратегії виживання під нацистською окупацією у 1941–1944 роках населення «найбільшої колонії нацистської Німеччини» — Рейхскомісаріату України», який охоплював значну частину українських земель. У ній саме «людська» історія всіх українських мешканців на захопленій ворогом території⁹⁵⁷. Цій складній, суперечливій та малодослідженій темі щодо російських територій присвячена робота Б. Ковальова «Повсякденне життя населення Росії в період нацистської окупації»⁹⁵⁸.

Війна також надала величезній кількості радянських людей можливість не тільки вперше побачити європейські країни, нехай і зруйновані в ході битв, познайомитися з іншими абсолютно незвичними правилами та вдачами, а й долучитися до «трофейної практики». Сталін «упорядкував» її постановою Державного комітету оборони від 9 червня 1945 р., якою, зокрема, було передбачено видавати з-поміж трофеїв генералам безоплатно по одній легковій машині, офіцерам — по одному трофейному мотоциклу чи велосипеду, залежно від наявності трофейних мотоциклів та велосипедів на кожному фронті. Для генералів діючої армії також дозволявся продаж військовими радами фронтів «по одному трофейному предмету» за готівку та за фіксованими цінами: піаніно або роялю за вартістю від 2 до 3 тис. карбованців, радіоприймачів — від 200 до 500 карбованців, мисливських рушниць — від 400 до 800 карбованців і годинників наручних, кишенькових, настільних — від 200 до 500 карбованців за штуку. Було встановлено такий же розпродаж для генералів та офіцерів за готівку, поштучно, але не обмежено: килимів, хутра, сер-

візів, фотоапаратів. Червоноармійцям, особам сержантського та офіцерського складу, а також генералам діючих фронтів дозволили відправку особистих посилок додому — не більше одного разу на місяць у розмірах: для рядового та сержантського складу — 5 кг, для офіцерського — 10 кг та для генералів — 16 кг.

Згідно зі звітними даними, потік посилок був не таким великим, щоб паралізувати військову пошту, але достатнім для того, щоб її штати збільшилися в кілька разів, а її транспорт — уп'ятеро. Щодня з Німеччини йшло чотири ешелони по 60 вагонів із посилками. Іноді «виявлялися» випадки, коли солдати та офіцери відправляли на місяць не одну посылку, як дозволялося, а 3–7. Популярністю користувалися тканини, взуття, одяг, цукор, мило, швейні голки, цвяхи, зошити, олівці. Посилали й американські сухі пайки — консерви, галети, яєчний порошок, джем, розчинну каву. Ще дуже цінувалися лікувальні препарати союзників — стрептоміцин та пеніцилін. Хто отримав таку нагоду, користувався нею на всі сто відсотків — олівцями не обмежувався⁹⁵⁹. Так що відправку додому, як «трофеїв війни», всього, що «погано лежить» на «звільнених землях», Росія засвоїла задовго до 24 лютого 2022 року.

Особливого розмаху 1945 року набуло «генеральське мародерство». Показовим у цьому плані був «хапальний рефлекс» самого маршала Жукова. 10 січня 1948 р. тодішній міністр держбезпеки Абакумов доповідав Сталіну: «У ніч із 8 на 9 січня ц. р. було проведено негласний обшук на дачі Жукова, що у селищі Рубльово, під Москвою. Унаслідок обшуку виявлено, що дві кімнати дачі перетворені на склад, де зберігається величезна кількість різноманітних товарів та цінностей.

Наприклад: вовняних тканин, шовку, парчі, панбархату та інших матеріалів — всього понад 4000 метрів; хутра — соболиного, мав'ячого, лисячого, котикового, смушкового — всього 323 шкури; шевро найвищої якості — 35 шкур; дорогих килимів та гобеленів великих розмірів, вивезених з Потсдамського та ін. палаців та будинків Німеччини — всього 44

штуки, частина яких розкладена та розвішана по кімнатах, а решта лежать на складі. Особливо привертає увагу великих розмірів килим, розстелений в одній з кімнат дачі; цінних картин класичного живопису великих розмірів у художніх рамках — всього 55 штук, розвішаних по кімнатах дачі та частково зберігаються на складі; дорогавартісних сервізів столового та чайного посуду (порцеляна з художнім оздобленням, кришталь) — 7 великих ящиків; срібних гарнітурів столових та чайних приладь — 2 ящики; акордеонів з багатою художньою оздобою — 8 штук; унікальних мисливських рушниць фірми «Голанд-Голанд» та інших — всього 20 штук. Це майно зберігається в 51 скрині та валізі, а також лежить навалом.

Крім того, у всіх кімнатах дачі, на вікнах, етажерках, столиках і тумбочках розставлені у великій кількості бронзові та порцелянові вази та статуетки художньої роботи, а також різноманітні дрібнички іноземного походження. Заслугує на увагу заява працівників, які проводили обшук, про те, що дача Жукова є, по суті, антикварним магазином або музеєм, обвішаним усередині різними дорогими художніми картинами. Причому їх так багато, що чотири картини висять навіть на кухні. Дійшло до того, що в спальні Жукова над ліжком висить величезна картина із зображенням двох оголених жінок.

Є настільки цінні картини, що жодним чином не належать перебувати у квартирі, а мають бути передані до державного фонду та перебувати у музеї.

Понад два десятки великих килимів покривають підлогу майже всіх кімнат. Вся обстановка, починаючи від меблів, килимів, посуду, прикрас та закінчуючи фіранками на вікнах — закордонна, головним чином німецька. На дачі буквально немає жодної речі радянського походження, за винятком доріжок, що лежать на вході в дачу.

На дачі немає жодної радянської книги, зате в книжкових шафах стоїть велика кількість книг у прекрасних палітурках із золотим тисненням, виключно німецькою мовою»⁹⁶⁰.

Тоді Жуков із головкома сухопутних військ скотився до командувача військами округу, але добивати його Сталін не став. У післясталінський час активно поширювалася теза, що він просто ревниво ставився до світової слави маршала. А взагалі, чи не на кожного генерала в Німеччині легко знаходилося стільки компромату, скільки його було потрібно.

Окрема тема — вилучення в Німеччині державними структурами у вигляді репарацій культурних та фінансових цінностей, спортінвентарю, перебазування в СРСР обладнання, цілих підприємств і наукових установ, у тому числі разом із їхніми співробітниками. А також те, як було організовано використання цього. 1994 р. історик П. Книшевський випустив невелику книгу «Здобич. Таємниці німецьких репарацій»⁹⁶¹. Йому вдалося отримати доступ до засекречених архівних документів, що дозволяють проникнути в таємні механізми сталінської окупаційної політики і простежити, як до Радянського Союзу йшли нескінченні потоки продукції німецької промисловості та сільського господарства, предмети мистецтва, секретна документація та багато іншого. Питання лише в тому, наскільки це пішло на благо народу та країні? Виявляється, ще 1943 р. на майнове забезпечення радянських військ було кинуте 125 тис. трофейних шинелей, 154 тис. френчів, 102 тис. шаровар та 109 тис. пар німецького взуття. Понад десять повнокровних стрілецьких дивізій воювало в одязі супротивника!

Але було б помилкою стверджувати, що на радянській окупованій території «панувало пекло», а там, де знаходилися союзники, створювався рай земний. У книзі «Після падіння Третього Рейху: жорстока сторона союзної окупації» історик Джайлс Макдоно показує, що тортури, страти, згвалтування — це також справа рук союзників у переможений Німеччині. І якщо радянські війська «відзначилися» в цьому лише в жовтні 1944 і січні-квітні 1945 р., то американці, англійці і французи творили те ж саме з початку 1945 до самого початку 1949 року. «Трофейна лихоманка», про яку в наші дні з'являється все більше інформації, охопила не лише Червону армію, досить згадати сумнозвісну фотографію, на якій радянський солдат

і німкень тягнуть у різні боки велосипед, а й війська союзників. Тоді як щодо останніх довгі роки не було прийнято говорити на публічному рівні. Весь негатив приписувався радянському солдатові.

Ось що пише з цього приводу Е. Бівор: «Факти пограбування з боку союзних військ були зафіксовані ще задовго до того, як їхні частини перетнули кордон рейху: «На основі виявлених у солдатів предметів, — йшлося в тексті доповіді, підготовленої для американського командування в період Арденнської битви, — можна зробити однозначний висновок: грабіж майна бельгійського цивільного населення здійснювався у значних масштабах». Мав місце підрив сейфів задля присвоєння їхнього вмісту. Перед в'їздом у якесь село, розташоване в Центральній чи Південній Німеччині, американська військова поліція встановлювала спеціальні плакати, які говорили: «Не перевищувати швидкість, не грабувати, не братися з цивільним населенням». Однак усі ці попередження не мали на союзних солдатів жодного впливу.

Далі на північ наступали британські війська. Офіцер шотландської гвардії, який згодом став суддею, зауважував, що операцію з форсування Рейну точніше було б назвати «операцією Грабіж». Він описував, як розбиті вікна магазинів були тим, що можна назвати «раєм для злодіїв». «Запобігти грабунку було неможливо, — згадував колишній шотландський офіцер, — можна було тільки обмежити його до привласнення предметів, що мали невеликі розміри. Тут у кращому становищі опинилися танкісти, які могли розмістити у своїх бойових машинах усе — від друкарських машинок до радіоприймачів... Я почав кричати на солдатів свого взводу, які грабували будинок, замість того, щоб зробити в ньому зачистку. Але раптом я виявив, що на мені самому вже висять два прихоплені десь біноклі!».

Більш незалежні у своїх діях, як, наприклад, команди SAS (спеціальна авіадесантна служба), були, відповідно, й амбітнішими. Один офіцер згодом зазначав, що Монті (фельдмаршал Монтгомері) був стурбований проблемою грабежів». Тоді як фельдмаршал Олександр, мабуть, «ставився до неї

спокійніше». В одному або двох випадках на заміських віллах було здійснено зухвалі пограбування, які могли б бути вписані в історію кримінального світу, оскільки викраденими виявились дуже дорогі ювелірні прикраси. Один із підрозділів SAS виявив запасник творів мистецтва, який належав дружині Герінга. Зняв вершки із цієї колекції сам командир підрозділу. Після цього він дозволив підлеглим зробити свій вибір. Полотна були вирізані з рамок, згорнуті і покладені в жерла мінометів»⁹⁶².

При цьому, як нагадують багато вчених, американські та англійські солдати не могли виставити німцям рахунок за те, що вони творили на їхніх територіях. Американцям не треба було повертатися після війни у повністю зруйновані та розграбовані міста та села. Саме така гнітюча картина чекала на радянських солдатів і офіцерів. Отже, складно засуджувати їх за те, що, дійшовши, нарешті, до Берліна, вони хоча б децицею відшкодовували матеріальні втрати за рахунок грабіжників свого житла. Звідси й припущення, що якби західні союзники на собі відчули німецьку окупацію, зіткнулися зі смертями своїх рідних та близьких, то прийшовши до Німеччини, вони не обмежилися б пограбуваннями.

Кожен, хто побував у ті роки на Заході, чи то з визвольною місією, чи то в полоні, чи на примусових роботах, чи з відступаючими німецькими військами, був потенційною небезпекою для сталінського режиму. Очевидно, саме з огляду на це при поверненні додому солдати та офіцери були змушені підписувати своєрідне зобов'язання про нерозголошення, у якому обіцяли ніколи і нікому не розповідати про те, що їм довелося побачити та пережити. В результаті багато ветеранів могли згадувати тільки ту війну, яку зобов'язалися пам'ятати. Більшовицькі лідери, які прийшли до влади насильницьким шляхом, боялися, щоб які-небудь сили не скористалися їхнім досвідом після побаченого у Європі. Їм і так постійно ввижались змови та перевороти, які начебто виходили з військового середовища. Взагалі, Сталін ставився до нього з підозрою. Можливо, свій відбиток наклала Громадянська війна та участь майбутнього вождя у бо-

ротьбі проти «золотопогонників», а також те, що частина з них погодилася служити в Червоній армії, а потім деякі перекинулися до білих.

Й. Бродський досить точно помітив тодішні настрої у військових колах: «сміливо входили в чужі столиці, але поверталися, сповнені страху, до своєї»⁹⁶³. Хоча військова еліта жодного разу не виступила проти партійно-політичного керівництва, включаючи навіть ті випадки, коли відбувалися наступи на її власні інтереси. Віддаючи своїх представників на заклання, вона разом із усіма збройними силами залишалася найважливішою опорою влади. І це при тому, що загальна кількість осіб вищого командно-політскладу армії (від бригадної до вищої ланки) налічувала 932 особи, з яких 729 — розстріляні. У роки війни загинули, померли і були репресовані вдвічі менше воєначальників⁹⁶⁴. Розуміючи, що вони мають зовсім інший статус у очах суспільства, ніж було до війни, Сталін почав відтісняти їх на периферію суспільної уваги. У 1947 р. було скасовано святкування Дня Перемоги, він просто став робочим днем⁹⁶⁵, а у 1948-му — виплати за нагороди та поранення, пільги на проїзд та оплату за житло⁹⁶⁶. Це був удар по честі переможців, які відчували себе народом.

Адже, крім усього іншого, вони втратили грошову винагороду за військові успіхи, досить складна система якої була побудована з літа 1941 року⁹⁶⁷. У радянські часи ця тема вважалася недоречною по відношенню до війни, оскільки потрібно було виходити з того, що грошова винагорода не грала визначальну роль у прагненні бійців і командирів захищати Батьківщину, що патріотизм не можна перераховувати на рублі. Тому й вивчення військово-фінансових питань досі залишається не надто вдячним заняттям. Хоча РФ у війні проти України задіяла таку ж практику.

Тоді платили за все, крім живої сили противника. По-перше, зазначає М. Кустов, якось незручно було платити за вбитих солдатів противника. По-друге, можна уявити собі, у що вилилися б спроби підрахувати знищених солдатів противника та визначення того, хто саме їх знищив. І як поранених солдатів противника — оплачувати чи ні?⁹⁶⁸

Думка про те, що потрібно платити льотчику або золотошукачеві для стимулювання бойових і трудових успіхів для Сталіна була природною, але при цьому він чомусь уважав, що колгоспник, який працював за сумно знамениті «палички»-трудодні, цілком обійдеться без засобів для існування, без тих же карток, які належали міському населенню, але при цьому справно забезпечуватиме країну продовольством, виплачуватиме великі податки та «добровільно» підписуватиметься на численні державні позики, що багаторазово перевищують його легальні доходи. За Указом Президії Верховної Ради СРСР від 26 червня 1941 р. «Про порядок призначення та виплати допомоги сім'ям військовослужбовців рядового та молодшого начальницького складу у военний час», такі сім'ї мали отримувати гроші від держави залежно від складу сім'ї, наявності непрацевдатних — від 100 до 200 карбованців у місті і 50 % цієї суми у сільській місцевості⁹⁶⁹.

Оскільки нами згадувалися золотошукачі, становлять історичний інтерес такі маловідомі факти: 1941 року, згідно з низкою досліджень, видобуток золота в СРСР досягнув 175 тонн. Як платіж за постачання по ленд-лізу, золото вирушало на підводних човнах з Владивостока до США. Радянський Союз заплатив США за постачання озброєння, обладнання, транспорту та продовольства 1500 тонн золота. Американці двічі приїжджали до СРСР в роки війни з метою оцінки платоспроможності за розрахунками по ленд-лізу. У 1941 р., коли Червона армія спливала кров'ю, державний секретар США Д. Ачесон прибув на Колиму. У Північному гірничопромисловому управлінні в його присутності були розкриті опломбовані шлюзи золотовловлювальних промивних приладів і «його погляду явилися величезні брили тьмяно поблискуючих самородків, що ...настільки вразили його, що він зняв капелюх і натхненно вимовив слова повної переконаності високої фінансової платоспроможності СРСР»⁹⁷⁰.

Після закінчення бойових дій Радянський Союз, за образним висловом Стівена Ловелла, продовжував жити «в тіні війни». Її відображала і ціна вистражданої перемоги, щоденно нагадуючи про себе, крім загиблих,

страшною статистикою надламаних та скалічених людських дол: «Поранення отримали 46 млн. 250 тис. осіб. Повернулися додому із розбитими черепами 775 тис. фронтників. Однооких 155 тисяч, сліпих 54 тисячі.

З понівеченими обличчями 501 342. З кривими шиями 157 565. З розірваними животами 444 046. З ушкодженими хребтами 143 241. З пораненнями в зоні тазу 630 259. З відірваними статевими органами 28 648. Одноруких 3 млн. 147. Безруких 1 млн. 10 тис. Одноногих 3 млн. 255 тисяч. Безногих 1 млн. 121 тисяча. З частково відірваними руками та ногами 418 905. Так званих «самоварів», безруких та безногих — 85 942»⁹⁷¹.

За підрахунками французького професора В. Косика, сукупні (військові та цивільні) втрати за час війни становили у Польщі 19,6 % від усього населення, в Україні — 19,1 %, у Югославії — 10,6 %⁹⁷².

Тріумф і трагедія полягали в тому, що радянські воїни повернулися в зруйновану країну, яку вдалося врятувати завдяки масовій жертві її громадян. Причому мільйони загинули марно через політичні прорахунки. Ціна, яку довелося заплатити за війну і масштаб руйнувань, були такими, що держава не могла винагородити за заслугою людей, які її врятували, щонайменше матеріально. Однак вона добре використала війну та її жертви для власної легітимізації. «У цьому плані, — за точним визначенням К. Меррідейл, — післявоєнне десятиліття було в СРСР виключно цинічним»⁹⁷³.

Але одночасно війна стала новою точкою відліку, визначивши самосприйняття та систему цінностей радянського суспільства, багато в чому затьмаривши собою навіть значення Жовтневої революції. Як зазначають деякі історики, у повоєнні роки військові заслуги більше, ніж класове походження чи партійний квиток, стали мірилом становища людини у радянській системі. І сталінське керівництво мало визначити свою політику з урахуванням цього серйозного чинника.

ЛЮБИМЫЙ СТАЛИН-СЧАСТЬЕ НАРОДНОЕ!

**СПАСИБО РОДНОМУ
СТАЛИНУ**

ЗА СЧАСТЛИВОЕ ДЕТСТВО

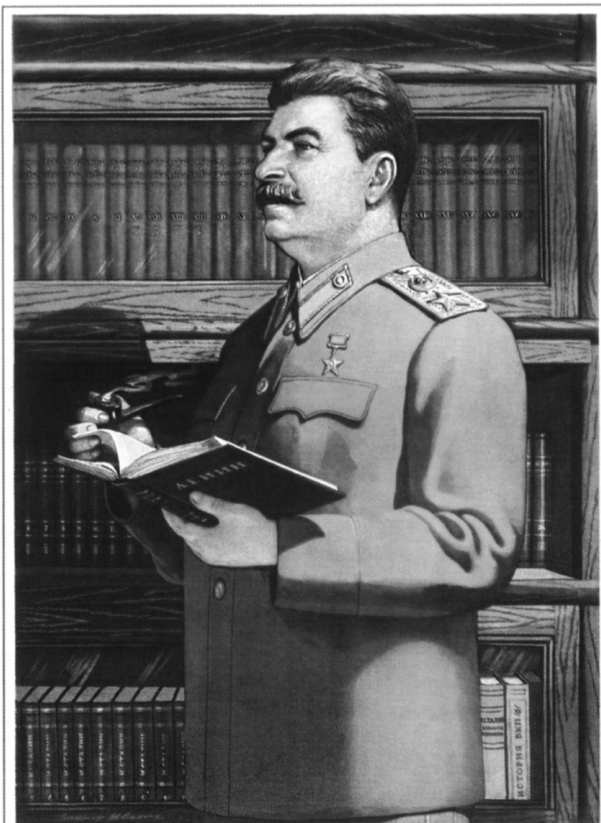

РАБОТАТЬ ТАК, ЧТОБЫ ТОВАРИЩ СТАЛИН СПАСИБО СКАЗАЛ!

МЕЧТА НАРОДА СТАЛА БЫЛЬЮ

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

ВЕЛИКИЙ СТАЛИН-СВЕТОЧ КОММУНИЗМА!

НЕСПОКІЙНЕ ДЕСЯТИРІЧЧЯ: ВІЙНА В ОЦІНКАХ ВЛАДИ І СУСПІЛЬСТВА, КУЛЬТ ОСОБИ СТАЛІНА

Жодна історична подія не аналізувалася і не висвітлювалася так широко, як Друга світова війна. Крім величезної кількості документальних та художніх фільмів, безліч наукових книг і мемуарів, написаних у тому числі найбільш знаковими військовими та політичними діячами, докладно висвітлюють цю безпрецедентну за масштабами, жертвами та руйнуваннями подію в історії людства.

Загальновідомою є інформація про те, що в ніч з 28 на 29 квітня 1945 р. Гітлер у своєму бункері здійснив останні приготування перед самогубством: одружився з Є. Браун, виключив рейхсміністра авіації Г. Герінга і рейхсфюрера СС Г. Гімmlера з партії, залишив та призначив замість себе президентом рейху адмірала К. Деніца, який очолював військово-морський флот Німеччини. Він був беззаперечно відданий фюреру, не мав політичних амбіцій (Гітлер навіть перед подихом смерті не терпів суперництва). Крім того, військово-морський флот, незважаючи на великі втрати, зберіг як інфраструктуру, так і дисципліну особового складу.

30 квітня Гітлер застрелився, а Браун випила ціанистий калій — їхні тіла облили бензином та спалили в саду рейхсканцелярії. Червона армія на той момент знаходилася всього за 500 метрів від його бункера. За загальноприйнятою версією, так закінчується політична історія Третього рейху — капітуляцією німецьких збройних сил, що була підписана спочатку в ніч на 7 травня у Реймсі, у ставці союзного головнокомандувача

американця Д. Ейзенхауера, а потім у ніч на 9 травня у берлінському районі Карлсхор в радянській ставці.

Проте мало відомо про те, що уряд, який очолював Деніц, не було розпущено після підписання капітуляції. Він продовжував працювати аж до 23 травня. Причому абсолютно офіційно — з дозволу британської влади у Фленсбурзі — німецькому містечку на самому кордоні з Данією. Британці виділили для нього ділянку 14 квадратних кілометрів, на якій розташовувалися апарат уряду в кілька сотень людей і останні війська гітлерівського режиму. Їм дозволили носити зброю навіть після капітуляції.

Німецький професор Герхард Пауль, чи не єдиний у світі історик, який досліджує діяльність уряду Деніца, вважає, що британці мали на те свій інтерес: з боку Німеччини хтось мав підписати капітуляцію, щоб не довелося домовлятися окремо з кожним озброєним загоном; післявоєнний устрій Німеччини ще не було визначено, а легітимний і згодний співпрацювати німецький уряд міг зіграти в цьому певну роль; також це був важливий козир у складних взаєминах між союзниками, включаючи досить непередбачувану радянську сторону⁹⁷⁴.

Фленсбург став місцем тяжіння — сюди приходили кораблі з евакуйованими зі Східної Пруссії цивільними та військовими, що втекли від Червоної армії. Одночасно на місцевий вокзал прибували і потяги зі звільненими в'язнями концентраційних таборів. У місцевому головному управлінні поліції з початку травня працювала фабрика з виготовлення нових — більш-менш нейтральних — документів для вищих чинів СС, яких перевдягали у цивільний одяг чи уніформу вермахту. Тут же якийсь час переховувався зі своєю почетом Гімлер, який вивіз із собою частину золотих запасів рейхсбанку. Аж до 16 травня нероззброєні частини, підконтрольні уряду Деніца, продовжували за вироком судів розстрілювати дезертирів. При тому, що паралельно вищих чинів СС активно забезпечували фальшивими документами — фактично допомагаючи їм дезертирувати⁹⁷⁵.

Залишившись без реальної влади, уряд намагався знайти втіху в нескінченних засіданнях, присвячених його новій символіці, ритуалам і формальностям. Наприклад, коли союзники заборонили гітлерівське вітання, довго вирішувалося питання про те, як саме тепер мають вітати один одного військові та урядовці. Ще довше розбиралися, який прапор має бути закріплений на лімузині адмірала, який від свого будинку до офісу долав два кілометри на службовому автомобілі (швидше за все, це був мерседес Гітлера). Після того, як 15 травня британці заборонили солдатам на марші співати нацистські пісні, Деніц віддав (очевидно, дотепний, на його думку) наказ насвистувати їхні мелодії.

Незабаром до британців прийшло розчарування в цьому нацистському уряді, який, звичайно, не був готовий до денацифікації та побудови нової демократичної держави, а був ледь-ледь менш токсичним — без Гітлера та СС — варіантом того ж Третього рейху. До того ж, радянські союзники не приховували роздратування від наявності у британців уряду з недобитих нацистів і, природно, не визнавали його повноважень. 23 травня урядовці були заарештовані британськими військами. Виходить, що у цей день гітлерівська Німеччина припинила своє існування як політичний суб'єкт. Останньою офіційною дією Третього рейху стало обговорення питання, скільки валіз білизни дозволено було взяти адміралу Деніцу з собою в полон (він хотів 10, дозволено було лише одну)⁹⁷⁶.

24 травня у *The New York Times* вийшла стаття під назвою «Сьогодні помер Третій рейх», а взяття під арешт урядовців Деніца було ретельно зафіксовано кінохронікою. В історії цей епізод здебільшого залишився поза увагою: радянський наратив базується на великому святі 9 Травня, і в ньому просто немає місця для нацистів під крилом британців. Самі британці теж не наполягали на його винятковому значенні, погодившись визнати кінцем рейху смерть Гітлера та капітуляцію (особливого подвигу в арешті уряду Деніца не було, а питання від учених, чому це сталося лише 23 травня, мають, на наш погляд, прозвучати). Тим більше, що

кілька книг на цю тему не містять вичерпних відповідей на них. Цілком можливо, що багато хто, як і раніше, уникає нагадувань про минуле німецького фашизму, до якого вони все ще прив'язані різними путами. Інакше чим тоді пояснити те, що інформація ніби й захована зовсім неглибоко, а необхідні зусилля для її розкриття не робляться.

Перемога антигітлерівської коаліції у небаченій раніше за жорстокістю та жертвами війні, у якій ударна роль належала СРСР (досить сказати, що за участю в ній 62 держав із 73 існуючих на той момент, до 80 % усіх втрат німецькі збройні сили зазнали на радянському фронті), зміцнила впевненість Сталіна та його оточення у правильності політики, у перевазі радянського ладу і нав'язаного народу життя, додала їм переконаності, що треба продовжувати діяти як і раніше — жодного лібералізму всередині країни і жорстка лінія на міжнародній арені. Своєю чергою, «народ має бути впевненим, що партія, політбюро, генеральний секретар, влада завжди мають рацію. Жодних сумнівів, жодної критики допускати не можна!»⁹⁷⁷. Справді, диктаторський режим здатний викоринити всі розбіжності в суспільстві за допомогою страху, цензури та контролю. Однак це зовсім не єдність — це ілюзія єдності, де справжній розлом пролягає між владою та масами, які вона пригнічує.

Звертаючи увагу на варіантність виходу з війни, західні вчені показують, що в той час як у деяких країнах (і переможницях — Франції, Великобританії, і переможених — Німеччині) нормалізація життя стала приводом для суспільного переоблаштування, перегляду довоєнних порядків і здійснювалася за активної соціальної і економічної участі держави, то в СРСР, всупереч надіям на загальну лібералізацію, головною метою стало повернення до довоєнного ладу і радянізація західних районів країни⁹⁷⁸.

Як зазначає професор історії сучасності та культури Бременського університету С. Шаттенберг, «перемога над Німеччиною заклала фундамент для СРСР як великої держави, змусила замовкнути останніх, хто сумнівався в життєздатності радянської політичної системи, забезпечила

Радянському Союзу панування над половиною Європи і стала вихідним пунктом для холодної війни зі США, а також перетворила Радянський Союз на другу у світі наддержаву»⁹⁷⁹.

Неймовірне зміцнення культу Сталіна досягло свого рубікону, він дозволив собі обіймати шість найвищих посад у державі: генеральний секретар ЦК ВКП(б), голова Ради народних комісарів СРСР, голова Державного комітету оборони, голова Ставки ВГК, Верховний Головнокомандувач Радянських Збройних Сил, нарком оборони СРСР. Водночас у літературі нерідко акцентується увага на тому, що вождь не був інфікований «зіркоманією» подібно до його спадкоємців: мав звання Героя Радянського Союзу, Героя Соціалістичної Праці та кілька орденів. На підтвердження цього наводиться факт його показово-демонстративного гострого невдоволення повторним нагородженням орденом «Перемоги» і відмови від церемонії вручення нагороди. Справді, хоча указ Президії Верховної Ради СРСР датований 26 червня 1945 р., Сталін отримав орден лише 28 квітня 1950 р. разом із «Золотою Зіркою» Героя Радянського Союзу та двома орденами Леніна, яких був удостоєний раніше. Але, за свідченням Молотова, Сталін заявив, що «Героя присвоюють за особисто виявлену мужність», а «я такої мужності не виявив». «І не взяв Зірку. Його лише малювали на портретах із цією Зіркою. Коли помер, Золоту Зірку Героя Радянського Союзу видав начальник Нагородного відділу. Її прикололи на подушку і несли на похороні. Сталін носив лише одну зірочку — Героя Соціалістичної Праці. Я іноді одягав орден Леніна»⁹⁸⁰, — додає Молотов.

Однак, як пише російський історик Ю. Рубцов, від звання Генералісимуса Радянського Союзу, виняткового для будь-якої армії, встановленого спеціально для нього, навіть гадки не мав відмовлятися, оскільки воно зримо відділяло його від інших⁹⁸¹. З подачі знову-таки Молотова, в літературі нерідко зустрічається твердження, що Сталін дуже жалкував про свою згоду на присвоєння йому звання Генералісимуса Радянського Союзу: «Навіщо мені це?» — переказує його запізнілу реакцію Молотов.

І додає від себе: «Навіщо йому якісь зовнішні відмінності, коли він був усім відомий чоловік! Військові — одна справа, а Сталін — політик, державний керівник. Суворов не був державним і партійним діячем! Йому це звання потрібне. А Сталін — керівник комуністичного руху, соціалістичного будівництва. Це звання йому було не потрібне. Ні, він дуже шкодував... Сталін тільки один, майте на увазі, а генералів багато. Потім було лявся: «Як я погодився?». Вождь усієї партії, всього народу та міжнародного руху комуністичного — і лише Генералісимус. Це ж принижує, а не піднімає! Він був набагато вищий за це! Генералісимус — фахівець у військовій галузі. А він — і у військовій, і в партійній, і в міжнародній. Двічі намагалися йому присвоїти. Першу спробу він відбив, а потім погодився і шкодував про це»⁹⁸².

Можливо, Сталін схаменувся також через те, що історія вищого військового звання в Росії, яким до 1991 р. було звання Генералісимуса, химерна і насичена прикметними збігами. Почати хоча б з того, що вперше титул (тоді ще це був саме титул, а не звання) Генералісимус отримав з рук Петра Першого один з його найближчих сподвижників, воевода А. Шеїн, і сталося це 27 червня (за іншими даними, 28-го) 1696 року. А останнім найвищого звання удостоївся через 251 рік, 27 червня 1945 р., Сталін, який став першим і останнім радянським Генералісимусом. Крім того, з чотирьох російських генералісимусів двоє згодом були позбавлені свого звання, причому обидва — з політичних мотивів, і позбавлення супроводжувалося засланням. (Це — князь О. Меншиков, який 8 вересня 1727 р. був заарештований, позбавлений чинів та власності, відправлений на заслання, з якого йому вже не судилося повернутися; принц А. Брауншвейзький, якого 6 грудня 1741 р. позбавили чину після того, як Преображенський полк буквально на своїх багнетах підніс на престол імператрицю Єлизавету Петрівну⁹⁸³).

Для порівняння: за заслуги перед партією та народом Л. Брежнев отримав близько 170 нагород, у тому числі й орден «Перемоги», призначений для нагородження за визначний внесок у розробку стратегії

перемоги над фашизмом (його були удостоєні Сталін, Жуков, Черчилль та Монтгомері)⁹⁸⁴. Коли Брежнєву виповнилося 60 років (19 грудня 1966 р.), члени Політбюро та секретарі ЦК зібрали гроші на подарунок і вирішили надати йому вдруге звання Героя Соціалістичної Праці. Але він несподівано сказав Голові Президії Верховної Ради СРСР М. Підгорному, що хоче стати Героєм Радянського Союзу. Однак той резонно зауважив, що війна закінчилася двадцять років тому. Проте генсек наполіг на своєму і отримав свою Зірку Героя. Маючи всі можливі радянські нагороди, на додачу став іще тричі Героєм Чехословацької Радянської Соціалістичної Республіки, тричі Героєм Народної Республіки Болгарії, тричі Героєм Німецької Демократичної Республіки, Героєм Монгольської Народної Республіки і Героєм Праці Монгольської Народної Республіки, Героєм Куби, Героєм Народно-Демократичної Республіки Лаос, Героєм праці Соціалістичної Республіки В'єтнам.

Брежнєв часто повторював військовим:

— Якщо я верховний головнокомандувач, то і звання має бути відповідним.

І став маршалом. На відміну від нього Хрущов, який повернувся з війни генерал-лейтенантом, як перший секретар ЦК КПРС, від пропозицій підвищити йому військове звання рішуче відмовився:

— Я з вами і так впораюся!⁹⁸⁵

Перемога підняла не лише Сталіна на небувалу висоту, а й перетворила СРСР із регіональної країни на провідну світову державу. Відповідно, подарувала шанс, щоб, використовуючи переваги нового зовнішньополітичного статусу, піти назустріч народу, який вистраждав право на краще життя, і якому Сталін був зобов'язаний своїм тріумфом. Об'єктивно цього вимагало хоча б те, що Радянський Союз небачено постраждав від війни. Люди жили у жалюгідних умовах, країна лежала в руїнах. Особливо Україна, територією якої вогняний смерч прокотився двічі. Колосальних додаткових ресурсів вимагали демобілі-

зація багатомільйонної армії та переведення народного господарства на мирні рейки.

Тільки за неповний 1946 рік кількість демобілізованих воїнів з діючої армії зростає з 2,8 до майже 7 млн. осіб. На початок 1948 р. загальна чисельність збройних сил СРСР скоротилася до чверті від рівня 1945 р. — з 11,3 млн. до 2,9 млн. осіб, а військовий бюджет — до половини, кількість військових округів зменшилася з 33 до 21, те ж саме стосується чисельності радянських військ у Німеччині, Польщі, Румунії. Більше того, у вересні 1945 р. радянські війська були виведені з Норвегії, у листопаді 1945 р. — з Чехословаччини, у квітні 1946 р. — з Данських островів, а у грудні 1947 р. — з Болгарії⁹⁸⁶. Радянський Союз окупував кілька країн у Східній та Центральній Європі, а також більшу частину Німеччини. Польща, Болгарія, Румунія, Угорщина, Чехословаччина та те, що стало Східною Німеччиною, опинилися під владою, якщо не повним контролем, Радянського Союзу. Югославія та Албанія також обрали комуністичний шлях, причому Югославія була незалежною.

До 1 серпня 1946 р. «до постійного, обраного чи встановленого місця проживання» було направлено 3,3 млн. репатріантів та внутрішніх переміщених осіб, у тому числі 1,1 млн. чоловіків, 1,5 млн. жінок та 705 тис. дітей. Істотні перекося сталися у структурі суспільства. На початку 1948 р. у сільській місцевості на 100 жінок (працездатного віку, 16–54 роки) припадало 67 чоловіків. На початок 1945 р. чоловіки віком 14–54 років у загальній структурі сільського населення становили 14,1 %, 1948 — 21,7 %; жінки того ж віку — відповідно, 34,2 та 33,7 %. Якщо 1946 р. поза шлюбом народили 25 % міських жінок, то в селі — 14,5 %⁹⁸⁷.

Звернення влади до вже традиційного джерела підтримки економіки — сільського господарства, яке й без того було підірвано колективізацією, обернулося голодом у 1946–1947 рр., унаслідок чого загинуло, за різними оцінками, до 1,5 млн. осіб. Через це показник смертності 1947 р. загалом у країні підвищився в 1,4 рази, проти 1946 року⁹⁸⁸. І це при тому,

що вже до кінця 1945 радянському керівництву вдалося зосередити державні запаси хліба, що перевищували державні резерви напередодні війни. Стратегічні запаси продовольства 1946 р. були досить значними і становили 10 058 тис. т. хліба, 152,1 тис. тонн м'ясопродуктів. Показово, що 1946 р. основною статтею експорту стало зерно, що становило 21,4 % усього експорту, а вивезення продовольчих товарів та сільськогосподарської сировини досягло 29,8 % радянського експорту⁹⁸⁹. У 1946–1948 рр., як і в 1932–1933 рр., сільське населення втікало до міст, щоб не померти з голоду. Земля перестала годувати трудівників на ній. До того ж практика щорічного зниження роздрібних цін на окремі види товарів, розпочата Сталіним, цілком ґрунтувалася на пограбуванні села.

На значних територіях (особливо у Західній Україні та республіках Балтії) продовжувався масштабний опір радянській владі. Крім політичних мотивів, частково через те, що коли власне населення вмирало голодною смертю, хліб із країни експортувався за кордон, передусім для надання допомоги союзникам у Центрально-Східній Європі. Лише за 1946–1947 рр. їм було відвантажено 2,5 млн. тонн зерна. Додатково до вересня 1947 р. з України було забрано ще один мільйон зернових⁹⁹⁰. Наприклад, Польщі на цей час було надано в кредит 900 тис. тонн зерна. І як розповідала М. Хрущову відома письменниця В. Василевська, варшав'яни були незадоволені радянським урядом: він надсилає їм хліб не лише білий, а й чорний. Вони не знали, зітхала вона при цьому, що українці, чий хліб привозять до Польщі, в цей же час пухнуть від голоду і вдаються до людоїдства⁹⁹¹.

Станом на 20 червня 1947 р. в Україні, лише за реєстрацією МВС вже було 1 млн. 154 тис. 378 дистрофіків. З початку року відділом боротьби з бандитизмом МВС УРСР здійснювалось розслідування 130 випадків поїдання трупів і людоїдства, було зафіксовано 189 з'їдених людських трупів, до кримінальної відповідальності притягнуто 132 особи⁹⁹². Зрозуміло, що така нелюдська політика не додавала прихильників ні владі, ні державі.

За повідомленнями органів держбезпеки, люди добре розуміли, що «хліба нам вистачило б на кілька років, якби ми його не відправляли за кордон. Але, очевидно, так треба, щоб ми їли сміття, а за кордоном їли наші калачі»⁹⁹³. За час інтенсивного вилучення хліба голод в Україні забрав, за даними різних дослідників, навіть більше офіційно визнаного союзного показника — до 2,8 млн. життів, переважно українських хліборобів.

Провину за те, що відбувається Сталін традиційно поклав на своїх соратників. Виявилося, що Мікоян не здатний навести лад у торгівлі та постачанні, а Хрущов «відгороджується» від вимог центру, виявляючи місництво. Причому Хрущов вивів Сталіна зі стану рівноваги своїми записками про стан справ із заготівлями хліба в Україні. 19 жовтня 1946 р. він написав Хрущову із Сочі: «Я отримав низку Ваших записок із цифровими даними про врожайність в Україні, про заготівельні можливості України, про необхідну кількість пайків для населення України тощо.

Повинен Вам сказати, що жодна з Ваших записок не заслуговує на увагу. Такими необґрунтованими записками зазвичай відгороджуються деякі сумнівні політичні діячі від Радянського Союзу для того, щоб не виконувати завдання партії.

Попереджаю Вас, що, якщо Ви й надалі стоятимете на цьому недержавному та небільшовицькому шляху, справа може скінчитися кепсько.

Й. Сталін»⁹⁹⁴.

Сталін не дозволив Хрущову «відгородитися» та врятувати українців від голоду. На початку 1947 р. він усунув його з посади першого секретаря ЦК КП(б)У і призначив замість нього Кагановича. Хрущову залишив лише пост голови Ради Міністрів України. Проте Каганович провалив доручену йому справу, й у грудні 1947 р. Хрущова знову повернули на першу позицію республіки.

Але в цілому загальна біда все ж таки якось згуртувала основну масу народу, відносини між людьми на всіх рівнях спростилися, стали більш відкритими та довірчими. Рясно пролита кров певною мірою очи-

стила країну від порочних проявів братовбивчої громадянської війни. Було поєднано розірвану нитку дореволюційної та радянської історії, відновлено історичну пам'ять. Неабиякою мірою релігія, що відродилася, стала такою формою історичної пам'яті. Виявилось, що примирити людей може лише величезна біда та величезна радість. Коли йшла війна на знищення, «примирилися непримиренні — наприклад генерал Денікін зі Сталіним. Примирилися люди, які бажали загибелі своєї країни, і ті, хто їх мучив і катував, примирилися зеки та конвоїри, примирилися зґвалтовані комуністами селяни та комісари. Це була спільна біда, яка об'єднала всіх у загальному горнілі страждань, смерті та Перемоги»⁹⁹⁵. Дали могло об'єднувати лише розуміння владою необхідності будувати нормальне життя, яке народ заслужив уже хоча б тим, що виніс на собі неймовірно тяжку війну.

Свою роль відіграло впровадження у суспільну свідомість та психологію категорій та цінностей, що об'єднують радянські народи. Передусім, на основі сталінських меседжів, які довільно-маніпулятивно ним формулювалися і масово розповсюджувалися через Радінформбюро⁹⁹⁶. Вони дуже впливали на емоції та почуття радянських людей. Особливо, голосом диктора Всесоюзного радіо Ю. Левітана. Загалом, протягом усієї війни він зачитав 2,5 тис. зведень Радінформбюро та наказів уряду⁹⁹⁷. Вони мали сакральне значення, оскільки висловлювали волю та думку вищої влади. Недарма І. Еренбург згадував про «смертельну знеможеність» і затамований подих при їх очікуванні двічі на день з «тарілок», які з хрипом повідомляли нову порцію інформації⁹⁹⁸.

Дослідники відзначають, що зведення Радінформбюро виступали чинником, що сприяє диференціації радянського суспільства: одні вірили повідомленням, інші були байдужі до них, а треті були ними ображені, обурені та скривджені. А з 1943 р. чисельність тих, хто їм довіряв, збільшилася. Війна, як і раніше, героїзувалася і міфологізувалася, але фашисти тепер відступали. Все стало на свої місця: владі вдалося резуль-

тативніше маніпулювати громадською думкою на етапах корінного перелому та завершення війни⁹⁹⁹. Як пише британський історик Джонатан Волкер, в ейфорії, що охопила Радянський Союз після 9 травня, народ пробачив «своєму вождеві навіть за лиха колективізації 30-х років та криваві передвоєнні чистки. Наприкінці війни люди відчували таку радість, таке полегшення, що охоче сприймали радянську пропаганду»¹⁰⁰⁰. Країна ожила надією, що страшні роки гонінь та репресій залишаться у минулому, що це вже більше ніколи не повториться.

Свою роль зіграло і триваюче потепління до церкви з боку сталінського керівництва, що багато в чому пояснювалося тією великою позитивною роллю, яку відіграла РПЦ у визвольній війні проти фашистської Німеччини. Слово духовенства на захист Батьківщини мало визначальне значення для мільйонів і мільйонів людей. Значним був і матеріальний внесок церкви. За роки війни нею було організовано масштабний збір коштів для зміцнення Червоної армії. Загалом було зібрано близько 200 млн. руб., спрямованих на будівництво авіаційної техніки, танкових колон і т. д.¹⁰⁰¹ Кульмінацією визнання ролі та авторитету РПЦ стало проведення Помісного собору для вирішення невідкладних завдань церковного життя: прийняття Положення про російську православну церкву, обрання патріарха всієї Русі (патріарх Сергій помер у 1944 р.). Без перебільшення, можна сказати, що «це був один із наймасштабніших і найзначніших заходів церковної історії за всі роки існування радянської влади»¹⁰⁰². Станом на 1 січня 1947 р. в СРСР функціонувало 13 813 православних храмів і молитовних будинків, що порівняно з 1916 р. становило 28 %. Із усієї цієї кількості до 1941 р. існувало 3732 храми, німцями на окупованій території утворено 7000 церков, відкрито радянською владою у 1944–46 р.р. — 1084. Хоча заяв від віруючих на відкриття храмів за цей період надійшло набагато більше — 5184, тобто, задовольнялися далеко не всі заявки, а приблизно 20 % від отриманих радою у справах РПЦ. За цими сухими даними статистики ховаються глибокі сподівання та надії багатьох міль-

йонів віруючих Радянського Союзу. Кожне задоволене клопотання про відкриття храму було великою подією у житті людей¹⁰⁰³.

У повоєнний період для обслуговування чинних церков було всього 9617 священиків і дияконів, що становило лише 8,1 % відносно 1916 року. З 1946–47 навчального року всі наявні у віданні московської патріархії богословські курси, училища, школи перейменовувалися на духовні семінарії — у Москві, Ленінграді, Києві, Саратовській, Львівській, Одеській, Мінській, Луцькій областях та Ставропольському краї з чотирирічним терміном. Крім цього, формувалася і система духовних академій (у Москві, Ленінграді, Києві). Таким чином, у післявоєнний період у країні фактично була відтворена система духовної освіти, яка практично у незмінному вигляді проіснувала аж до кінця 1980-х років. Все це сприяло початку відновлення церкви як важливого інституту, що мав авторитет та вплив у суспільстві. Дані тенденції виразно відчувалися у повоєнні роки¹⁰⁰⁴. Сталін також робив ставку на міжнародні зв'язки православ'я, намагався експлуатувати можливості Російської церкви у своїх інтересах. РПЦ була включена до сталінської конструкції протистояння СРСР і Заходу, спорудженої відразу після завершення війни. Її антиподом визначався Ватикан і прозахідні сили, що його підтримували. Протягом усіх повоєнних років критика католицького центру в Римі становила основоположний напрям функціонування РПЦ¹⁰⁰⁵.

У 1947–1948 рр. радянське керівництво обмірковувало проект створення «церковного інтернаціоналу», який би координувався з Москви. Тим самим у світовому протистоянні, що розпочалося, повинен був відкритися ще один фронт — релігійний. Планувалося, що у Москві ієрархи всіх православних церков світу проголосять себе Вселенським собором. Він визнає московську патріаршу кафедрою головною для всього світового православ'я. А патріарх Московський, відповідно, стане патріархом Вселенським.

Зовнішньополітичні умови для такого церковно-історичного перевороту начебто були. Православні Болгарія, Румунія, Сербія зі своїми ав-

токефальними церквами — все це тепер були країни народної демократії, які пообіцяли навести «той самий порядок у взаєминах між церквою та державою, що існує і в Радянському Союзі». Те саме стосувалося православних громад Албанії, Польщі, Чехословаччини, а про Грузинську православну церкву годі й говорити. Константинопольський патріарх Максим до Радянського Союзу ставився доброзичливо, у Греції комуністи воювали з урядом — і, здавалося, небезуспішно. Залишалися старовинні патріархати Близького Сходу — Антіохійська, Александрійська, Єрусалимська церква, які сподівалися підкупити.

Дуже симптоматично, що під час зустрічі з трьома ієрархами РПЦ 1943 року Сталін кинув фразу: «Вам треба створити свій Ватикан...», який його вочевидь нервував, особливо під кінець війни та після неї. Папу Пія XII ялтинська карта Європи зовсім не влаштувала, він бив на сполох з приводу комуністичної загрози. На зорі холодної війни саме Святий престол для радянського керівництва виявився ідейним ворогом номер один, чи не головним розпалювачем війни.

Цьому треба було щось протиставити — а тому у Західній Україні організували насильницьке «возз'єднання» уніатів із православною церквою. Планувалося зорганізувати у традиційно католицьких регіонах СРСР свої, радянські, незалежні від Ватикану католицькі церкви. Передбачалося взагалі позбавити римського папу всесвітнього єдиновладдя, насадити в усьому католицькому світі таку ж зручну систему незалежних національних церков, що й у православ'ї.

На практиці ж виявилось, що створити з нуля альтернативний екуменічний рух та ще й досить авторитетний, щоб диктувати світові свою волю, нереально. По-перше, східні ієрархи виявилися зовсім не такими поступливими, як очікувалося; по-друге, західні розвідки, та й Ватикан теж, сприйняли радянські плани цілком серйозно і вжили активних запобіжних заходів. Ідею Вселенського собору довелося покласти під суцтво: загальної згоди про можливість провести його в Москві не було,

Російській церкві ввічливо запропонували влаштувати його, якщо до цього взагалі дійде справа, на Афоні або в Святій землі.

Загальноправославна нарада справді зібралася у Москві, засідала у храмі Воскресіння в Сокольниках з 8 по 18 липня 1948 року. Але передсоборного статусу в неї вже не було: довелося задовольнитися тим, що вона була присвячена 500-річчю фактичної автокефалії Російської церкви. Рівень представництва інших церков, щоправда, був не надто осяйним, церковного «саміту» не вийшло, натомість делегації грецьких церков брали участь у парадних богослужіннях, але від участі у засіданнях демонстративно відмовилися.

Делегати в підсумкових резолюціях затаврували Ватикан за «реакційну, антинаціональну та антидемократичну політику», а заодно прийняли «Звернення до християн усього світу», витримане в найвідчайдушніших барвах: «Не закриватимемо очі, подібно до страуса, перед проявами нової людської ненависті, що насуваються, не будемо затикати вуха перед шаленим гуркотом нової війни. Ніхто не заперечуватиме, що імперіалісти, великі і дрібні, терористи, диктатори і людиноненависники всіх видів взяли на себе сатанинську роль підбурювачів і підготовлювачів нового божевільного людського самознищення, фіналом якого буде кінець культури і сенсу життя. Але ми, об'єднані в ім'я Царя світу — Господа Христа, станемо бронєю проти всіх посягань і дій, спрямованих на порушення миру»¹⁰⁰⁶.

1947 року було проведено грошову реформу. Вона ліквідувала наслідки Другої світової війни в галузі грошового обігу, відновила повноцінний радянський рубль, а також посилила значення грошей у народногосподарстві, підвищила реальну заробітну плату робітників та службовців і цінність грошових доходів сільського населення. Одночасно було скасовано карткову систему на продовольство та промислові товари, а з обігу вилучено зайві гроші, ліквідовано крупні заощадження, що утворилися в окремих груп населення внаслідок високих ринкових цін, а

також спекуляції. Скоротився державний борг та зменшено пов'язані з ним витрати держбюджету¹⁰⁰⁷.

Прикметний факт: підготовка грошової реформи трималася у суворій таємниці. За легендою, напередодні першого дня реформи міністр А. Зверев замкнув свою дружину у ванній кімнаті, щоб вона не розбавила інформацію подругам. Але інформація про реформу все одно просочилася. Багатьом громадянам звідкись стало відомо про майбутній обмін грошей. Власники великих вкладів забирали гроші з ощадкас і потім переоформляли їх дрібними порціями на родичів. Різко зріс товарообіг магазинів, особливо у великих містах. Ті, хто мав багато готівки, купували все поспіль, проїдали величезні суми в ресторанах.

1 грудня 1947 р. заступник голови Ради міністрів СРСР О. Косигін направив Сталіну доповідну записку «Про торгівлю промисловими товарами за 26, 27, 28 та 29 листопада 1947 року». У ній, зокрема, вказувалося, що якщо зазвичай комерційні промтоварні магазини Москви продавали в день товарів приблизно на 3 млн. карбованців, то 26 листопада їх обіг склав 7,836 млн. карбованців, 27 листопада — перевищив 9 млн, 28 листопада — понад 10 млн., 29 листопада — 25,9 млн. карбованців. У ЦУМі зазвичай продавали один патефон за 1500 карбованців на день, 29 листопада купили 150 патефонів. У Ленінському універмазі за рік не було продано жодного піаніно, 29 листопада — 11 штук. Щоб збити ажіотаж, магазини закривали на переоблік і ремонт¹⁰⁰⁸.

10 квітня 1948 р. відбулося перше зниження цін, яке широко подавалося як приклад сталінської турботи про людей, переважно на промислові товари (автомобілі «Москвич», патефони, радіоприймачі, велосипеди, фотоапарати), на товари «не першої необхідності» (парфумерія, тютюнові вироби, спиртне) — на 10–20 %. З продуктів харчування подешевшала лише ікра: чорна — на 10 %, червона — на 20 %. Тоді як з першого березня 1949 р. (зниження цін надалі традиційно проводилося у березні-квітні) подешевшали не лише патефони з радіоприймачами, а й

хліб, крупа, макарони, риба, м'ясо, ковбаса, олія, сіль. У 1950–1953 рр. все знову дешевшало. Враховуючи, що післявоєнні ціни на продукти були вищими за довоєнні приблизно втричі, резерв для зниження ще був¹⁰⁰⁹.

Тим більше, що саме населення значною мірою винесло на собі фінансовий тягар війни: якщо у довоєнному 1940 р. податки з нього принесли до держбюджету 9,4 млрд., то в 1945 р. — 39,8 млрд. карбованців, 87,8 млрд. карбованців дали бюджету за 1941–1945 рр. позики, що реалізуються за передплатою. У створений 1 серпня 1941 р. Фонд оборони громадяни країни пожертвували за весь час війни 17,6 млрд. карбованців готівкою, 13,2 кг. платини, 131,4 кг. золота, 9519 кг. срібла, коштовностей на 1,7 млрд. карбованців.

У роки війни було проведено чотири грошово-речові лотереї, від продажу квитків було отримано 12,9 млрд. карбованців. У 1945 р. планувалася п'ята, зберігся навіть ескіз 50-карбованцевого лотерейного квитка. Але в рік перемоги від лотереї вирішено було відмовитися. Додатковий дохід бюджету принесло підвищення цін на так звані товари не першої необхідності (горілка, тютюн, парфумерія та інші), і навіть організована у середині 1944 р. комерційна торгівля — загалом 172 млрд. карбованців. У 1945 р. ціна солі була в 3,85 разу вищою, ніж до війни, сірників — у 4,7 разу, тютюнових виробів — у 2,24 разу, алкогольних напоїв — у 7,3 разу. Півлітрова пляшка горілки перед війною коштувала 11,5 карбованця. Після війни — 80,8 карбованця. 1940 року кошти населення становили 11 % доходної частини держбюджету, 1941 року — 12 %, 1942-го — 27 %, 1943-го — 31 %, 1944-го — 30 %, 1945-го — 24 %¹⁰¹⁰.

Велике значення мало й те, що Сталін асоціювався зі збирачем земель і територій, що раніше належали Росії. Зокрема, об'єднувачем українських земель і перетворенням Радянської України на вагомий чинник потуги СРСР. Хоча згодом Україна, а також республіки Балтії якраз і відіграли роль його головних могильників. З позицій сьогодення багато вчених і політиків вбачають у цьому одну з найбільших помилок Сталіна.

Показово, що з нарощуванням військових успіхів Червоної армії розробки майбутнього світового устрою набували у Москві дедалі чіткіших контурів. У січні 1942 р. рішенням Політбюро ЦК ВКП(б) було створено «Комісію з повоєнних проектів державного устрою країн Європи, Азії та інших частин світу» на чолі з Молотовим. Восени 1943 р. були готові детальні пропозиції радянської сторони щодо післявоєнного устрою світу. У загальних рисах вони доповідалися на Тегеранській зустрічі «великої трійки» і показали, що радянська сторона була більш підготовленою до обговорення цих проблем, ніж англо-американські союзники¹⁰¹¹.

Рузвельт понад усе прагнув встановлення особистих взаємин зі Сталіним, вважаючи, що, лише усівшись за стіл один навпроти одного, спрацює його принцип «обходження» з людьми. Тим більше, що раніше Джозеф Девіс, діючи за особистим дорученням Рузвельта, заявив Сталіну: «Велика Британія після війни надовго виявиться неспроможною у фінансовому відношенні», і реалії світової політики такі, що «післявоєнний світ залежатиме від єдності наших двох країн» — Радянського Союзу та Сполучених Штатів Америки¹⁰¹².

Під час зустрічі у форматі віч-на-віч Рузвельта зі Сталіним і Молотовим, перший зізнався Сталіну, що оскільки він, «імовірно, висуне свою кандидатуру на новий термін», а у них є одна проблема — кілька мільйонів американців польського походження. Як «людина справи», він повинен поділяти їхні почуття — а то вони візьмуть і проголосують проти нього, якщо будь-яка з угод торкнеться інтересів їхньої батьківщини. Але Рузвельт по секрету сказав Сталіну, що не буде проти зсуву кордонів Польщі на захід і підтримає прагнення Советів зберігати за собою нові території, що виникли внаслідок вторгнення у вересні 1939 року¹⁰¹³.

Там же, в Тегерані, троє очільників держав зібралися біля карти Польщі для обговорення кордонів відповідно до вимог Рад — уздовж лінії, яку Іден назвав «лінією Ріббентропа–Молотова», на що Молотов відразу заперечив, що правильніше було б вважати її «лінією Керзона». «Та на-

зивайте, як хочете», — підсумував Сталін. Присутнім «ідея сподобалася». «Але наш кордон пройде так!» — додав Сталін. Черчилль заперечив: «Але Львів ніколи не був російським містом!» «А Варшава була», — спокійно відреагував Сталін¹⁰¹⁴. Про значення для поляків цього міста говорить хоча б такий факт: 26 липня 1944 р., коли бій за Львів ще не встиг відгриміти, у містечку Перуджа в Італії генерал Андерс був представлений королю Георгу VI. Британський монарх вилетів до Італії під ім'ям «генерал Коллінгвуд», щоб привітати союзні війська з отриманими перемогами. Під час обіду він слухав виступ полкового оркестру II польського корпусу і одна з пісень особливо сподобалася монарху. Король запитав, як вона називається. І отримав відповідь: «І якщо мені доведеться народитися заново, нехай це буде у Львові»¹⁰¹⁵.

І Рузвельт, і Черчилль кожен по-своєму — президент своїми «бесідами» віч-на-віч у Тегерані, прем'єр-міністр — обговоренням «дивідендів» — дали зрозуміти, що не мають намірів сперечатися до хрипу в голосі щодо «сфер впливу». Сталін, зважаючи на все, сприйняв зміст і підсумки тих зустрічей як реальність, а всі публічні висловлювання та заяви Черчилля та Рузвельта — як звичайну передвиборну риторику, мета якої — умиротворити виборця¹⁰¹⁶.

«І потім, — констатує далі Л. Ріс, — жодним чином не можна було не зважати на ще одну величезну для західних політиків проблему: вплив масованої, прорадянської пропагандистської кампанії у Великій Британії та США. Спроба представити НКВС як поліцію, «ну зовсім, як ФБР», наприклад, чималою мірою дезорієнтувала громадськість, ускладнювала розуміння того, що відбувається вже в післявоєнні роки, коли відносини з Радянським Союзом затріщали по всіх швах. І те, що Джорджу Орвеллу до кінця війни так і не вдалося опублікувати блискучу сатиру на Радянську державу «Animal Farm» («Колгосп тварин»), зайвий раз доводить, наскільки згубно позначилася на культурі брехлива пропаганда. Один із видавців, який спочатку прийняв книгу, незабаром від-

мовився її видавати (після того, як офіцер із британського міністерства інформації порекомендував йому утриматися від публікації)»¹⁰¹⁷. Видавець тоді написав Орвеллу таке: «Якби ця історія була адресована диктаторам узагалі і диктатурам загалом, то публікація була б виправданою, але вона, як я розумію, настільки правдиво відображає становлення саме Радянської Росії та піднесення її диктаторів [Леніна та Сталіна], що сплутати неможливо... І ще: публікація книги була б менш викличною, якби каста привілейованих не була б зображена у вигляді свиней. Вважаю, що вибір саме свиней як правлячої касты, поза сумнівом, зачепить багатьох, особливо дуже ранимих, якими, безсумнівно, є росіяни»¹⁰¹⁸.

Невдовзі після того, як Червона армія увійшла на польську етнічну територію, уряд СРСР визнав (липень 1944 р.) законною владою на ній Польський комітет національного визволення. Фактично створивши альтернативний лондонському польський уряд, із яким уважав за можливе вести переговори. Йому дозволили запозичити певну подобу влади під радянським військовим контролем лише тоді, коли він підписав угоду про визнання радянських територіальних надбань 1939 р., а саме передачу Радянському Союзу Західної України та Західної Білорусії. Що дозволило радянській стороні надалі дотримуватись лінії: встановлення остаточного міждержавного кордону з Польщею стало справою урядів двох заінтересованих країн. А решта міркувань, що цей кордон був визначений у Тегерані чи Ялті, не витримують критики¹⁰¹⁹.

Тоді як до такої поступки польський уряд у Лондоні та його прихильники у Варшаві були не готові¹⁰²⁰. Це показала зустріч 13 жовтня 1944 р. Й. Сталіна та С. Миколайчика — прем'єр-міністра польського уряду в екзилі за участю Черчилля, який і привіз його до Москви. На вимогу визнати лінію Керзона та поступитися Східною Польщею Миколайчик відповів відмовою. Зокрема, він заперечував проти того, щоб віддати Львів, оточене українськими селами велике місто з переважно польським населенням¹⁰²¹. «Ви були б дуже погані думки про мене, — за-

кликав він до Черчилля та Сталіна, — якби я погодився віддати 40 % території Польщі та 5 мільйонів поляків»¹⁰²². Коли не допомогли ні обіцянка Сталіна віддати Польщі важливий німецький порт Штеттін, ні запевнення Черчилля, що кордон лінією Керзона схвалив президент Рузвельт, радянський керівник завершив переговори словами: «Ми не торгуємо українською землею»¹⁰²³. І додав: я занадто старий, щоб чинити так нерозумно¹⁰²⁴.

Л. Ріс описує як наступного дня на дачі в Підмосков'ї, де розмістилися британці, Черчилль вкотре зажадав від поляків угоди про зміну кордонів. «Ви повинні це зробити! — повторював він. — Інакше все буде втрачено».

«Ви що, хочете, щоб я собі смертний вирок підписав?! — обурювався Миколайчик.

«Здаюся, — спохмурнів Черчилль, — думаю, настав час припинити це. Ми не збираємося ставити під загрозу мир у Європі через суперечки між поляками. Ви, мабуть, не розумієте, що поставлено на кін. Це не просто зневажена дружба. Весь світ дізнається про вашу нерозсудливість. Ви розв'яжете ще одну війну, прирікаючи на смерть 25 мільйонів людей. Але ж вам начхати на це».

«Я бачу, наша доля вже була вирішена напередодні в Тегерані», — холодно зауважив Миколайчик.

«Вона була врятована в Тегерані», — парирував Черчилль.

«Я надто патріотичний, щоб віддати половину своєї країни».

«Що означає «надто патріотичний»? Пам'ятається, чверть століття тому ми відновили Польщу, незважаючи на те, що в останній війні більшість поляків боролися проти нас, а не за нас. Тепер ми знову намагаємося вберегти вас від зникнення, але ви впираєтесь, як баран. Та ви збожеволіли!»

«Але це рішення [лінія Керзона] нічого не змінить».

«Якщо ви не визнаєте нових кордонів, ми спишемо вас із рахунків. Росіяни зітруть вашу країну з лиця землі та винищать ваш народ. Ви на межі зникнення!

Проте Миколайчик все одно відмовлявся визнати втрату Східної Польщі. Черчилль заявив, що «ваша впертість у всіх уже в печінках сидить». Зібрання закінчилося видаленням поляків з метою ухвалення рішення. Але рішення й так було очевидним.

...Поляки повернулися на британську дачу і винесли свій вердикт о третій годині дня. Вочевидь, Миколайчик відмовився визнавати лінію Керзона. Черчилль вийшов за межі стриманості і, не соромлячись у висловлюваннях, назвав поляків «безсердечними людьми, які прагнуть розколоти Європу». Він заявив, що якщо поляки «збираються боротися з Росією, ми із задоволенням подивимося на це. Це ж просто божевільня! Не думаю, що британський уряд надалі визнаватиме вас».

Нарешті він завершив зібрання в'їдлигим — і зовсім справедливим — висловлюванням: «Чим ви допомогли союзникам? Якою є ваша дешиця у спільні зусилля? Можете відкликати свої війська, робіть, що хочете. Ви просто не бачите очевидного. Звідки тільки такі люди беруться?»¹⁰²⁵

У Ялті (4–11 лютого 1945 р.)¹⁰²⁶ Рузвельт і Черчилль востаннє спробували переконати Сталіна залишити у складі Польщі Львів. Сталін знову відкинув цю пропозицію, виступаючи із позицій захисту українських національних інтересів. «Що сказали б українці, якби вони (Сталін та Молотов) прийняли пропозицію союзників? — запитав Сталін у Рузвельта і Черчилля. — Вони можуть сказати, що Сталін і Молотов виявилися менш надійними захисниками росіян та українців, ніж Керзон та Клемансо». А оскільки американській розвідці вже було відомо, що совети розпочали переселяти людей з одного боку лінії Керзона в іншу для створення однорідних етнічних громад українців на сході та поляків на заході, Рузвельт і Черчилль вимушені були визнати новий кордон, за яким Львів залишався під формальним українським і фактично радянським контролем¹⁰²⁷. 1958 року польське керівництво зондувало можливість віддати НДР Сілезію в обмін на територію, що відійшли до СРСР¹⁰²⁸.

До того ж, Сталін вчинив хитро, запропонувавши замість обговорення питань про Польщу, присвятити час спільному виробленню та погодженню процедури голосування в ООН, що було бальзамом на душу Рузвельта. Адже совети наполягали, щоб кожна з їхніх республік мала один голос у Генеральній Асамблеї. Посилаючись на приклад Британської Співдружності націй, яка ефективно контролюється Великобританією, що давало англійцям можливість мати більше голосів. Але тепер, у Ялті, вирішено було піти на демонстративну поступку — Молотов заявив, що «вони будуть задоволені, якщо три чи мінімум дві з радянських республік отримають статус повноправного члена ООН». Це миттєво змінило атмосферу зустрічі. Рузвельт поспішив запевнити Сталіна, що, мовляв, «дуже радий» чути ці пропозиції, Черчилль висловив щире згоду з американським президентом¹⁰²⁹.

З 75-річної відстані з часу ялтинських угод Д. Рейнольдс — автор книги «Кремлівські листи: листування Сталіна з Черчиллем і Рузвельтом у роки війни», яку він написав разом із В. Печатновим, робить висновок: «"Ялта" й досі залишається брудним словом. Не настільки заплямованим, як "Мюнхен", який у англійській мові закріпився як синонім "капітуляції", але однозначно не «зоряною годиною», якою варто було б пишатися¹⁰³⁰. У Франції Шарля де Голля Ялтинська конференція описувалася як тиждень, протягом якого "велика трійка" лідерів країн антигітлерівської коаліції — Сполучених Штатів, Радянського Союзу та Сполученого Королівства — поділила Європу на блоки. У Сполучених Штатах після 1945 р. республіканці звинувачували Рузвельта в тому, що він прирік мільйони людей на страждання під комуністичним ярмом. Через 60 років Джордж Буш-молодший продовжував порівнювати Ялту та Мюнхен, називаючи їх такими моментами в історії, коли «свобода невеликих держав стала тим, чим можна було пожертвувати». Цей саміт, як сказав президент Буш, виступаючи в Ризі 2005 року, «запам'ятається як одна з найбільших помилок історії»¹⁰³¹.

Однак насправді не Ялта поділила Європу на частини. До того моменту, коли Рузвельт і Черчилль зустрілися зі Сталіним, Червона армія вже контролювала більшу частину Східної Європи. Кожен із трьох учасників Ялтинської конференції залишив її із цілком реальними досягненнями — як це часто трапляється, проблеми розпочалися вже після того, як вони повернулися із саміту. Хоча вже тоді, під час конференції Черчилль висловив думку про те, що «єдиний зв'язок між переможцями — це їхня спільна ненависть», додавши при цьому, що «нам необхідно вигадати щось краще»¹⁰³².

Втім, уже згадувана «Комісія з повоєнних проектів державного устрою країн Європи, Азії та інших частин світу» з 1942 р. займалася «вигадуванням» чогось «кращого». Так, у січні 1944 р. заступник наркома закордонних справ І. Майський представив Молотову записку «Про бажані засади майбутнього світу», в якій були остаточно сформульовані побажання щодо кордонів та інтересів СРСР у післявоєнному світі. Вони зводилися до наступного: включення до складу СРСР району Петсамо, повернення СРСР Південного Сахаліну, передачі Курильських островів, забезпечення спільного кордону СРСР із Чехословаччиною (за рахунок Польщі та Румунії), укладання довгострокових договорів із Фінляндією та Румунією про надання СРСР військових баз на їхній території, гарантії «вільного та зручного» використання транзитних шляхів через Іран до Перської затоки. Німеччину пропонувалося роздробити на низку незалежних держав (з цим погоджувалися лідери США та Англії в Тегерані). Пропонувалося відновити Францію як «більш-менш європейську державу», не відроджуючи її військової могутності. Висловлювалося прагнення ліквідації диктаторських режимів в Іспанії та Португалії з укладанням пакту про взаємну допомогу та військовий союз з Іспанією. Визнавалося в інтересах СРСР сприяти створенню у Європі федерацій — Дунайської, Балканської, Центрально-Європейської, Скандинавської тощо.

Наголошуючи на необхідності незалежної та життєздатної Польщі, Майський водночас зазначав, що «ми не зацікавлені в народженні надто великої та надто сильної Польщі» з урахуванням того, що Польща завжди була ворожою до Росії. Те ж саме було висловлено і щодо Угорщини. Пропонувалося «прагнути створення сильної Чехословаччини», з усіма балканськими країнами — укласти договори про взаємодопомогу, із Грецією (через особливу зацікавленість у ній Англії) — потрібний пакт між Англією, СРСР і Грецією за прикладом Ірану. Розвиваючи ідеї створення англійських (і можливо, американських) баз у Норвегії, Майський вважав за необхідне домагатися розміщення там і радянських баз. Водночас, він пропонував погодитися з можливим протекторатом США над Ісландією. Не було заперечень проти можливого приєднання до Франції бельгійської Валлонії, а також розміщення військових баз Англії в Бельгії та Голландії.

Щодо Туреччини, пропонувалося всіляко перешкоджати її посиленню. За допомогою радянсько-болгарського та радянсько-румунського пактів визнавалося за доцільне унеможливити її вплив на балканські справи. Цю нішу, звісно, мав зайняти сам СРСР. В Ірані пропонувалося посилити радянське проникнення за допомогою «цілої низки економічних, культурних і політичних заходів», створення радянських лікарень і шкіл для іранців, вивчення російської мови, надання допомоги в організації іранських збройних сил та ін. На Близькому Сході планувалося зміцнити радянський вплив в економічній, культурній і політичній сферах. Майський вважав, що СРСР не зацікавлений у війні з Японією, хоча, безумовно, повинен домагатися її військового розгрому. Головним наслідком такого розгрому він вважав зміцнення позицій СРСР у Китаї.

Для забезпечення контролю за збереженням такого світового порядку пропонувалося створити міжнародну організацію, у якій вирішальна роль мала належати «великій четвірці» — СРСР, США, Англії та Китаю.

Уважаючи, що вся ця повоєнна конструкція буде стійкою лише у разі порозуміння між США, СРСР та Англією, Майський виклав таку спрямованість радянської зовнішньої політики у післявоєнний період: «Зміцнення дружніх відносин із США та Англією, використання у радянських інтересах англо-американської суперечності з перспективою все більш тісного контакту з Англією, всемірне посилення радянського впливу в Китаї, перетворення СРСР на центр тяжіння для всіх справді демократичних середніх і малих країн і справді демократичних елементів у всіх країнах, особливо в Європі, підтримка міжнародної безпомічності Німеччини та Японії аж до того моменту, коли і якщо ці країни виявлять щире прагнення переходу на рейки справжньої демократії та соціалізму».

Майського при цьому анітрохи не бентежило головне протиріччя — зміцнення дружніх відносин з Англією та США за одночасного перетворення СРСР на «центр тяжіння» комуністичних та інших лівих сил було неможливим.

Недоступні раніше архівні документи дають підстави вважати, що мали місце якщо не таємні домовленості, то принаймні довірчі бесіди між лідерами «великої трійки», які виходили за рамки офіційних угод про післявоєнний устрій¹⁰³³.

Перемога над нацистською Німеччиною дозволила СРСР мати колосальний успіх і у лівих, і правих, наприклад, у Франції серед прихильників де Голля внаслідок спільної боротьби в русі Опору. Після 1945-го злочинам нацизму приділялася особлива увага, і водночас усі забули про злочини власне комунізму. Британський прем'єр-міністр Черчилль сподівався, що Сталін підтримає його плани щодо побудови повоєнної Європи. Тим більше, що вони намітили сфери впливу в ній. Але Сталін не мав наміру відмовитися від контролю над країнами Центральної та Східної Європи, натомість був цілком готовий відмовитися від домовленостей, досягнутих у Ялті. «Його дволикість, — як вважає Джайлз Мілтон, — обурило Черчилля і призвела до вражаючого, хоч це й не підлягає розголосу, різкого розво-

роту в його політиці щодо свого колишнього союзника»¹⁰³⁴. Однак причини його роздратування советами мали й значно глибше коріння: він люто ненавидів більшовиків, які прийшли до влади 1917 р., а заодно й комуністів.

У жовтні 1944 р. під час візиту до Москви високий британський гість настільки розм'як від чергової надміру ситної вечері в Кремлі, що раз у раз «вдавався до самопобивання, просячи Сталіна не тримати зла за те, що Англія брала участь в інтервенції проти молоді Радянської Росії.

— Хто старе згадає, тому око геть, — примирливо казав Сталін.

— Але чи можете ви пробачити мені особисто за організацію походів Антанти? — продовжував наполягати Черчилль.

— Не мені вас прощати, — великодушно відповів "вождь народів". — Нехай прощає вас Бог»¹⁰³⁵.

На початку травня 1945 р. — лише за кілька днів після падіння Берліна — Черчилль наказав співробітникам свого об'єднаного штабу планування у військовому відомстві розробити операцію «Немислиме» — масштабний наземний, повітряний і військово-морський наступ на Радянський Союз, покликаний «нав'язати росіянам волю Сполучених Штатів і Британської імперії» за допомогою «широкомасштабної дислокації у Європі колосальних американських ресурсів (живої сили)». Відпрацьовувалася «гіпотетична можливість» «тотальної війни» проти Росії за колективної участі Англії, США, Польщі та, можливо, Німеччини. У жовтні 1998 р. в англійській і світовій пресі були опубліковані перші повідомлення про цей не здійснений план кабінету Черчилля щодо СРСР. Незважаючи на те, що він пішов у відставку в липні 1945 р., новий англійський уряд почав активно втягувати в цю справу американців та канадців, що підтверджують розсекречені документи наступного 1946 року¹⁰³⁶.

Президент США Г. Трумен, на відміну від свого попередника Рузвельта, також сповідував недовіру, яка швидко переросла у його ворожість до СРСР. На зустрічі з радянським міністром закордонних справ Молотовим, який приїхав привітати його з перемогою на президентських

виборах, між ними сталася суперечка через різне бачення майбутнього Польщі. Висловлюючи «прагнення Сполучених Штатів до дружби з Росією», Трумен «хотів, щоб було ясно і зрозуміло, що це може бути здійснено лише на основі взаємного дотримання угод, а не за принципом вулиці з одностороннім рухом.

— Зі мною ніколи в житті так не розмовляли, — сказав Молотов.

— Виконуйте домовленості, і з вами не так розмовлятимуть», — відповів американський президент¹⁰³⁷.

Безконтрольний гнів Трумена мав і особисте підґрунтя. Він був родом із сільського містечка на Середньому Заході в штаті Міссурі, де працював юристом, але не мав університетської освіти. Він мав непривабливу зовнішність — носив товсті окуляри, і його дражнили «арахісом» через маленький зріст. Тим часом, багато членів кабінету міністрів, які залишилися після Рузвельта, були випускниками престижних східних університетів, мали досвід роботи керівниками корпорацій, а також були партнерами в найбільших юридичних фірмах. Неважко уявити, що Трумену, людині без вищої освіти з Середнього Заходу, було важко порозумітися з цими представниками еліти. Звичайно, він побоювався того, що на нього дивитимуться зверхньо і принижуватимуть ще більше, ніж раніше. Тому після сварки з Молотовим він загорівся бажанням «покарати» Радянський Союз, вважаючи, що якщо не зробити цього, то його міністри будуть ставитися до нього відповідним чином, і його несподіваному президентству прийде кінець¹⁰³⁸. Звідси — розробка, за його вказівкою, планів атомних бомбардувань найбільших радянських міст, які не були реалізовані передусім через успішне проведення в СРСР випробувань атомної бомби, але на десятиліття заклали перегони у ядерних озброєннях.

Стратегічна концепція «стримування» Радянського Союзу належить Джорджу Ф. Кеннану. Будучи молодим дипломатом у Москві, 22 лютого 1946 р. він відправив Вашингтону телеграму з 8000 слів, у якій пояснював, чому так важливо протистояти спробам Сталіна розширити владу та

вплив СРСР — і як цього можна досягнути за допомогою політики «стримування». Адміністрація Трумена прислухалася до його порад. Те ж саме зробили і наступні адміністрації — і демократичні, і республіканські. Як наслідок — «довга телеграма» Кеннана служила основою політики Сполучених Штатів щодо Радянського Союзу аж до його розпаду 1991 року.

Д. Меннінг (колишній посол Великобританії у Вашингтоні та НАТО, а також у Росії з 1990 по 1993 рр.) та Д. Пауелл (колишній очільник апарату прем'єр-міністра Т. Блера) у статті для *Financial Times* (2023 р.) звертають увагу на те, що вона (телеграма) була продуктом свого часу: «Росіяни виявилися вкрай необхідними — хоч і досить незручними — союзниками у боротьбі проти Гітлера. 1946 року Червона армія вже зміцнювала свій контроль над територіями Центральної та Східної Європи, окупувала східну частину Німеччини та половину Берліна. Москва активно пропагувала таку версію месіанського марксизму-ленінізму, яка знаходила відгук у багатьох жителів виснажених та розорених війною західних демократій, а також у їхніх неспокійних колоніях. Комуністичні партії у всьому світі зберігали вірність Москві, а не національним урядам своїх країн. Тим часом у Китаї вирувала громадянська війна, тому він був не в змозі кидати політичні чи ідеологічні виклики.

Сьогодні ми стикаємося з іще одним російським лідером, який прагне розширити владу та вплив на шкоду Сполученим Штатам та їхнім партнерам — лідером, чії імперські амбіції змушують його заперечувати право України на існування в якості незалежної держави. Сьогодні світ став абсолютно іншим, але нам потрібно знайти спосіб жити поруч із непокірною Росією та стримувати її»¹⁰³⁹.

Вони припускають, що, якби сьогодні Кеннану довелося написати нову «довгу телеграму», у ній також обов'язково прозвучало б, що Заходу необхідно стримувати Путіна, що йому необхідно «чітко заявити про свою готовність застосувати» силу, щоб це доводилося робити якомога рідше. Однак просто показати «сталевий кулак» недостатньо. Кеннан

стверджував, що радянська зовнішня політика підживлювалася почуттям незахищеності, що глибоко вкоренилося. Режим вважав себе жертвою сусідів, які були більш просунутими в економічному сенсі, політичні системи яких були привабливою альтернативою царизму і комунізму і з боку яких чигала військова загроза. Кеннан описав це так: «Біля витоків маніакальної точки зору Кремля на міжнародні відносини лежить традиційне та інстинктивне для Росії почуття незахищеності... Російські правителі усвідомлювали архаїчність форми свого правління, слабкість і штучність своєї психологічної організації, нездатність витримати порівняння або входження в контакт з політичними системами країн».

Чимало рис такого світовідчуття зберігаються і сьогодні. Деякі росіяни щиро вірять, що Захід принижує їх із часів холодної війни, а тепер ще й загрожує їм фізично. Тим часом, Путін грає на почуттях історичного страху перед ризиком потрапити в оточення, постійно вказуючи на розширення НАТО. «Нам потрібно, — вважають автори статті, — знайти спосіб вирішення цих глибинних проблем Росії, але без шкоди для суверенітету та територіальної цілісності України чи інших сусідів Росії»¹⁰⁴⁰.

При цьому, звичайно ж, потрібно звертати увагу і на витоки скептицизму Кеннана щодо незалежності України та його пропозиції про те, як Вашингтон має реагувати на нападки Росії на Україну. В аналітичному документі під назвою «Завдання США щодо Росії», завершеному у серпні 1948 р., він виклав кінцеві цілі Сполучених Штатів у разі вторгнення советів в Україну. Кеннан розумів, що українці «обурені російським пануванням, а їхні націоналістичні організації активні та добре помітні за кордоном». Ось чому, вказував він, виходячи з цього, «було б легко зробити поспішний висновок про те, що Україна має бути незалежною». І стверджував, що Сполучені Штати не повинні заохочувати такий поділ українців та росіян¹⁰⁴¹.

У своїх міркуваннях Кеннан спирався на дві проблеми, позначені три чверті століття тому, але які не зникли з розумувань і нинішніх ро-

сійських лідерів. Перше: Кеннан сумнівався, що росіян та українців можна розрізнити за етнічною ознакою. У службовій записці до держдепартаменту він написав, що «чіткої розділової лінії між Росією та Україною немає, і встановити її було б неможливо». По-друге, що російська та українська економіки тісно переплетені. Тому створення незалежної України «було б таким самим штучним і руйнівним, як спроба відокремити «Кукурудзяний пояс» та промислову зону Великих озер від економіки Сполучених Штатів».

Навіть у розпал холодної війни Кеннан наполягав на тому, що «ми не можемо бути байдужими до почуттів самих великоросів». Оскільки росіяни завжди залишаться «найсильнішим національним елементом» у всьому цьому регіоні, будь-яка «життєздатна і довгострокова політика США має ґрунтуватися на їхньому сприйнятті як партнерів та співпраці з ними». І знову Кеннан порівняв російський погляд на Україну з американським поглядом на Середній Захід: окрему незалежну Україну можна було б «зберегти, зрештою, лише силою», пише він. З усіх цих причин Сполучені Штати, які відчують гіпотетичний триумф після холодної війни, не повинні прагнути нав'язати незалежність Києва поваленій Росії. Кеннан рекомендував Держдепартаменту не втручатися в українські справи, принаймні спочатку, якщо українці доб'ються незалежності самостійно. Однак, на його думку, було майже неминуче, що незалежний Київ «врешті-решт зіткнеться з викликом з боку Росії». Якщо в цьому конфлікті «створиться небажаний глухий кут», Сполучені Штати повинні наполягати на «врегулюванні розбіжностей між Росією та Україною в дусі розумного федералізму».

Багато аналітиків схильні пов'язувати нинішню військову фазу конфлікту з Путіним, але Кеннан вважав, що майже кожен сильний російський лідер зрештою чинитиме опір повному відокремленню України від Росії. Зрештою, демографічні та геополітичні реалії наполегливо диктують, що Росія в довгостроковій перспективі залишиться головною дер-

жавою на цих найчастіше «кривавих землях», сповнених трагічної історії. Кеннан вважав, що заради регіональної стабільності та довгострокової безпеки США Вашингтону необхідно підтримувати «тверезе та ясне співчуття до інтересів росіян», а також українців та інших національностей.

Очевидно, що прогнози Кеннана про упертість Росії щодо України сьогодні звучать більш ніж актуально. Але вони не враховували прагнення українського народу до незалежності, його духу свободи. І те, що змінюватиметься ситуація у світі. За всіх так і не зжитих, більше того — імперських амбіцій Росії, які підживлюються на державному рівні, для реалізації яких Україну потрібно повернути в її лоно.

Знамениту промову Черчилля про «залізну завісу» в провінційному американському Вестмінстерському коледжі 5 березня 1946 р. загальноприйнято розглядати початком холодної війни, що тривала понад сорок років одночасно у військовій, економічній та ідеологічній галузях, визначаючи і отруюючи таким чином міжнародні відносини, ізоляцію СРСР і жорстке посилення політичного контролю всередині країни. 15-хвилинні міркування відставного політика спричинили широкий суспільний резонанс і шквал критики, зокрема у Сполучених Штатах. Трумен навіть запропонував Сталіну приїхати до Фултона і виступити з власною промовою — проте радянський лідер відмовився¹⁰⁴².

Але його жорстка реакція була негайною. Вже 14 березня в інтерв'ю, опублікованому в газеті «Правда», він охарактеризував фултонську промову як «небезпечний акт, розрахований на те, щоб посіяти насіння розбрату між союзними державами... заклик до війни з СРСР. Гітлер розпочав справу розв'язування війни з того, що проголосив расову теорію, оголосивши, що тільки люди, які говорять німецькою мовою, представляють повноцінну націю. Пан Черчилль розпочинає справу розв'язування війни теж із расової теорії, стверджуючи, що тільки нації, які говорять англійською мовою, є повноцінними націями, покликаними вершити долі всього світу. По суті, пан Черчилль та його друзі в Англії та США

пред'являють націям, які не говорять англійською мовою, щось на зразок ультиматуму: визнайте наше панування добровільно, і тоді все буде гаразд, — інакше неминуча війна»¹⁰⁴³.

Значною мірою Сталін і спровокував заклик Черчилля дати єдину англо-американську відповідь на зростаючу радянську агресію, тому що саме він із перших місяців 1946 року заходився змінювати свою політику щодо колишніх західних союзників. Поворотним пунктом можна вважати промову про перемогу в Другій світовій війні, яку він виголосив 9 лютого 1946 р., виступаючи у Большому театрі на передвиборних зборах виборців Сталінського виборчого округу м. Москви. Сталін наголосив, що «наша перемога означає передусім, що переміг наш *радянський* суспільний лад [курсив у оригіналі — *Авт.*], що радянський суспільний лад з успіхом витримав випробування вогнем війни і довів свою повну життєздатність... Радянський суспільний лад є кращою формою організації суспільства, аніж будь-який *нерадянський лад*»¹⁰⁴⁴. Власне, з цього випливало, що зіткнення між двома світовими системами — капіталізмом та комунізмом — неминуче. На думку Сталіна, основою перемоги Радянського Союзу над фашистською Німеччиною був попередній економічний прогрес, досягнутий шляхом швидкої індустріалізації та внаслідок колективізації сільського господарства. Особливо багато добрих слів Сталін сказав про Червону армію. І навіть не згадав при цьому про надважливу економічну допомогу СРСР, надану під час війни американськими й англійськими союзниками.

Стало очевидним, що суворі військові випробування не призвели до взаємної довіри та справжньої співпраці трьох великих держав-союзників. Незважаючи на те, що народи здобули перемогу спільними зусиллями, кожна країна мала свою долю і свій шлях. Провідні західні політики зрозуміли: Радянський Союз намагався показати, що його внесок у перемогу був вирішальним. На таку несприятливу зовнішньополітичну атмосферу накладалася та обставина, що наприкінці 1940-х і

особливо на початку 1950-х рр., коли всенародна ейфорія від перемоги над гітлерівською Німеччиною стала пригасати і надії людей почали випаровуватися, багато хто ставив собі питання: а що ж далі? У суспільстві явно почали посилюватися песимістичні настрої, чому значною мірою сприяли «численні болячки, що з'явилися у людей після війни, коли все трималося на нервах. ...На думку мимоволі спадали слова Гамлета про гниття в королівстві Данському, що були застосовні й до тогочасної радянської дійсності»¹⁰⁴⁵.

Сталінський режим, показавши в цілому свою ефективність у реалізації мобілізаційних проєктів, потребував змін для розвитку країни поза великою мобілізацією і, що також не менш важливо, в умовах зниження репресивності державної системи. Необхідність змін усвідомлювалася і суспільством, і самою владою. Залишалось лише запитання: які це можуть бути зміни?

Розуміючи, що війна породила у суспільстві стихійне переосмислення якості його організації, зросли критичні настрої в людському середовищі, масове відчуття «слабкості сили», що вознеслося припущене в передвоєнний період православ'я, влада вдалася до посилення пропаганди успіхів у відновленні країни (а це відповідало дійсності), переваг соціалізму та інтернаціоналізму, майбутнього загального щастя в СРСР та країнах народної демократії. Зосередила зусилля на утриманні ментальності населення в усталених межах, коли, як писав свого часу В. Ключевський, «люди судили про свій час не за фактами навколишньої дійсності, а за почуттями, навіяними якимись впливами, що йшли поверх цієї дійсності»¹⁰⁴⁶.

Перемога у війні була піднесена Сталіним як доказ того, що процес засвоєння досягнень людства завершено: виробництво налагоджено, відсталість ліквідована, культура зростає. Радянський Союз наздогнав Захід і тепер готовий був звільнитися від його авторитету. Насправді ж, заявлені ліквідація відсталості і модернізація виробництва були пере-

могами значною мірою декларативними, що не відповідали реальному стану справ. І не тому, що відокремлення від Заходу неминуче відправляло на узбіччя радянську науку та культуру. Проблема була в іншому: затіяне Сталіним відокремлення, яке подавали як результат зміцнення соціалізму і яке ніби логічно вбудовувалося в ідеологію, насправді суперечило її основам. Радянський Союз не міг існувати без Заходу. Радянський проект народився як міжнародний і залишався таким навіть після того, як стало зрозуміло, що світова революція найближчим часом не відбудеться.

Сталінському керівництву СРСР продовжував мислитися як авангард усього людства, але в суспільних виступах щодо цього постулату вже не було єдності. Війна значно підірвала його. Відгороджуючись від решти світу, Сталін позбавляв радянських громадян можливості майбутнього з усім людством. Їм належало задовольнятися своїми власними досягненнями, без можливості порівнювати їх із тим, як живе решта світу.

Підозріло сприймаючи такі суспільні настрої, Сталін зі своїм оточенням не ризикнули одразу ж звернутися до випробуваних методів і способів утримання народу у покорі, передусім за допомогою масових репресій. А розгорнули, як пробні, кампанії «боротьби з низькопоклонством», «космополітизмом» та «ухилами» у літературі, кіно, музиці, генетиці, мовознавстві, а також інших сферах для протидії ідеологічному впливу Заходу на радянське суспільство. Концепція радянського патріотизму з його безкомпромісною боротьбою проти західництва та «іноземщини» призводила до потворних явищ у повсякденному житті людей.

Серед них можна назвати рішення про заборону шлюбів з іноземцями, щоб перекрити канали спілкування із західним світом. Під це безглузде й абсолютно незрозуміле для цивілізованої людини рішення підводилася відповідна ідеологічна база. Наприклад, 15 і 18 червня 1948 р. «Правда» опублікувала листи Н. Макушиної та Н. Голованової, які, вийшовши заміж за громадян Великобританії, вирішили повернутися на Батьківщину, не змігши витримати «тягаря й поневірянь закордонного жит-

тя». Зокрема, Н. Макушина так пояснювала свій вчинок: «Я не могла далі терпіти все це і вирішила забрати сина і виїхати з Англії. І для мене, і для чоловіка це розлучення було дуже важким, але я була щаслива, що повертаюся на Батьківщину, а чоловікові залишалося радіти тільки тому, що син його житиме в країні, яка дає йому змогу здобути освіту та жити без добре знайомої його батькові тривоги за завтрашній день». Редакція газети «Правда» отримала понад 500 відгуків на ці одкровення, сповнені переважно вірнопідданих мотивів і вимог захистити людей від потрапляння в буржуазне рабство¹⁰⁴⁷.

На основі ще більш ранніх подібних «прохань» громадськості Президія Верховної Ради СРСР прийняла рішення заборонити шлюби радянських громадян з іноземцями. Відповідне формулювання указу від 15 лютого 1947 р. було дуже лаконічним: «Заборонити шлюби між громадянами СРСР та іноземцями». Таке рішуче «новаторство» у регулюванні шлюбних відносин спричинило чимало домислів та різних тлумачень. І. Еренбург, чий роман «Буря» було висунуто на Сталінську премію, записав у 1948 р. розповідь Фадеєва, який доповідав у Політбюро про кандидатури: «Сталін запитав, чому «Бурю» висунули на премію другого ступеня. Я пояснив, що на думку Комітету, у романі є помилки. Один із головних героїв, радянська людина, закохується у француженку, це нетипово. Потім нема справжніх героїв. Сталін заперечив: «А мені ця француженка подобається. Хороша дівчина! І потім, так у житті буває...». Еренбург пише, що Сталін «невдовзі після цього продиктував закон, який забороняв шлюби між радянськими громадянами та іноземцями, навіть із громадянами соціалістичних країн. Цей закон породив чимало драм...». І додає: «Справи Сталіна так часто розходилися з його словами, що я тепер запитую себе: чи не наштовхнув його мій роман на видання цього нелюдського закону? Сказав «так буває», подумав і вирішив, що так не має бути...»¹⁰⁴⁸.

Але не книга спонукала Сталіна на прийняття указу. Та й у часі не сходиться — «Буря» була опублікована вже після указу. Приводів впро-

вадити у життя цю заборону в Сталіна було достатньо. Війна закінчилася, і військовослужбовці Червоної армії поза СРСР облаштовували життя, наважувалися одружуватися з іноземками, оскільки формальні заборони були відсутні. Командуванням було поширено вказівку про крайню небажаність реєстрації таких шлюбів. Та й у післявоєнній Москві численні представники дипкорпусу зав'язували особисті знайомства, які нерідко закінчувалися виникненням сімейних відносин.

Шлюб із громадянином іншої країни з подальшою перспективою виїзду з СРСР сприймався як спроба «зради батьківщини». До того ж радянським людям вселяли почуття власної винятковості. В опублікованій у «Правді» 11 серпня 1947 р. програмній статті «Радянський патріотизм» Д. Шепілов козирнув сталінською цитатою: «Останній радянський громадянин, вільний від ланцюгів капіталу, стоїть на голову вище за будь-якого зарубіжного високопоставленого чинуші, що тягне на плечах ярмо капіталістичного рабства»¹⁰⁴⁹. З усього виходило, що радянська людина — вища істота, що відповідає девізу Маяковського: «у радянських власна гордість...». З цього приводу газети розпочали повідомляти читачам багато прецікавих фактів. «З'ясувалося, що до Едісона лампу розжарювання вже створив російський учений Лодигін, а Едісон лише вдосконалив його розробки, що радіо до Марконі винайшов російський фізик Попов, що англієць Кук украв у російського вченого Шиллінга винахід телеграфу, а російський винахідник Ползунов ще до Ватта зробив свою парову машину. Також було оголошено, що саме росіяни першими механізували виробництво, відкрили пеніцилін та збудували трактор. Як же так вийшло, що всі ці досягнення російської науки залишалися приховані від широкого загалу, а в історії винаходів, що перевернули світ, перше місце було віддано іноземним іменам? У всьому була винна західна наука, яка привласнювала великі відкриття і досягнення і навмисно замовчувала роль російських учених і винахідників в історії людства. Відокремившись від Заходу, Радянський Союз розігрував світову першість сам перед собою.

Насправді ж указ наочно демонстрував — радянська людина собі не належить, вона у власності у держави та цілком їй підвладна. Це точно відзначили іноземці. У телеграмі посла США Волтера Сміта з Москви 5 квітня 1947 р. повідомлялося, що Сталін заявив Ернесту Бевіну (міністру закордонних справ Великобританії), що радянські громадяни, які вже оформили свій шлюб, не отримують дозвіл на виїзд із СРСР. За оцінкою посла, указ і сталінська заява «...нагадують відносини, що існували між феодалним поміщиком та його кріпаками». У телеграмі містився вбивчий висновок: «Радянська пропаганда досі намагалася приховати від Заходу ці взаємини між державою та особистістю, проте новий декрет і заява Сталіна викривають перед усім світом хибність радянського твердження про те, що радянська система існує заради інтересів простої людини, і роблять цілком очевидним те, що радянський громадянин, навіть у своїх найбільш приватних відносинах, залежить від держави»¹⁰⁵⁰.

Своєю чергою, як пише у своїй книзі «ЦРУ та світ мистецтва: культурний фронт холодної війни» британський журналіст Френсіс Стонор Сондерс, уряд США вклав величезні кошти у секретну програму культурної пропаганди в Європі. Його мозковим центром виступав «Конгрес за свободу культури», подвійне завдання якого полягало в тому, щоб прищепити світ «від комуністичної зарази» та полегшити просування інтересів американської зовнішньої політики за кордоном¹⁰⁵¹. З радянської сторони це, зокрема, спричинило новий виток боротьби з іноземною пресою в рамках протидії низькопоклонству перед Заходом. У вересні 1946 р. було прийнято постанову, що скоротила фінансування передплати іноземної літератури майже на чверть і серйозно посилила порядок її використання та зберігання. Виходячи з результатів перевірки, яка показала, що до передплати іноземної літератури радянські відомства підходили своєрідно. Міністерство авіаційної промисловості замість спеціалізованих часописів виписувало «Лайф», міністерство суднобудування замість інструкції з кораблебудування помилково замовило пам'ятки з

богослужіння, а міністерство Збройних Сил і зовсім при оформленні передплати вказало списану абонентську скриньку, яка належала приватній особі, в результаті чого ця приватна особа протягом року регулярно отримувала іноземну військову літературу. 1950 р. в СРСР було заборонено переклад збірки статей «Альберт Айнштейн: філософ-науковець», в укладанні якої брали участь видатні вчені, наприклад, Нільс Бор і Луї де Бройль, а всі англійські екземпляри були відправлені в спецсховище. Небезпечним у цій книзі радянська цензура вважала те, що у передмові згадані «реакційні» філософи (як Бертран Рассел), і те, що Айнштейн підтримує будівництво держави Ізраїль¹⁰⁵².

У країні знову розпочалися активні пошуки внутрішніх ворогів. Так, у червні 1946 р. союзна компартійна комісія, вивчивши ситуацію в Україні, констатувала посилення націоналістичних настроїв серед творчої інтелігенції. Особливо московських ревізорів стурбувало те, що частина українських учених продовжує відкрито дотримуватись історичної концепції М. Грушевського щодо існування українського народу з IV ст. н. е., про Київську Русь — не як давньоруську, а як українську державу. Найбільший ідеологічний непорядок відзначався у науково-культурних центрах Західної України, передусім у Львові, де у місцевому університеті викладав «заклятий націоналіст» професор І. Крип'якевич, який «виступав у період німецької окупації з погромними фашистськими брошурками»¹⁰⁵³.

Виконуючи волю Сталіна, Л. Каганович під час свого другого пришестья в Україну розпочав із того, що оголосив місцевий буржуазний націоналізм «головною політичною загрозою». Переслідування науково-творчої інтелігенції набуло таких масштабів і такої інерційної сили, що навіть смерть диктатора їх не зупинила. Зауважимо, що у 1946 р. створюється 5-те управління МДБ для зовнішнього спостереження та розробки «підозрілих» осіб, пошуку авторів антирадянських листівок, яке у грудні 1949 р. було реорганізовано в ідеологічне — для виявлення, крім усього іншого, націоналістичних елементів у творчо-інтелектуальному

та релігійному середовищі¹⁰⁵⁴. Про масштаби відповідної роботи може свідчити той факт, що до 1951 р. це міністерство мало у своєму розпорядженні 10 млн. потаємних інформаторів¹⁰⁵⁵.

Хоча три покоління радянських людей і так жили в постійному стані насильства та терору, Сталіна у післявоєнний період особливо розпочала дратувати м'якість закону щодо висланих ним народів. Таким він видався йому після отримання інформації, що станом на 1 жовтня 1948 р. за попередній період зі спецпоселень утекло близько 77 тис. осіб, з них не змогли спіймати 20 тис., вони вважалися в «бігах»¹⁰⁵⁶. Сталін особисто продиктував до ініційованої ним секретної Постанови Ради міністрів СРСР № 4367–1726 сс від 28 листопада 1948 р. «Про виселенців» таке положення: «Встановити, що переселення у віддалені райони Радянського Союзу чеченців, карачаївців, інгушів, балкарців, кримських татар та ін. проведено назавжди, без права їхнього повернення до колишніх місць проживання». А за втечу з місця поселення було передбачено 20 років каторжних робіт і не залишало висланим надії колись повернутися до рідних місць.

У звітних паперах МВС виселені народи значилися як виселенці, а спецпереселенцями називали виселених селян («куркулів») та учасників національного опору в республіках і членів їхніх сімей. Найзначнішими групами спецпереселенців станом на липень 1949 р. були «власівці» — 131 тис. та «оунівці» — 95 тис. осіб. Усього до 1953 р. «виселенців-переселенців» налічувалося понад 2 млн 800 тис. осіб. Постановою Ради міністрів СРСР 6 квітня 1950 р. було скасовано терміни поселення, призначені рішенням Особливої наради членам сімей українських націоналістів та встановлено, «що вони переселені на спецпоселення назавжди»¹⁰⁵⁷. Переконливим науково-документальним доказом такої сталінської патології, який з особливою ненавистю та зневагою прагнув утихомирити населення Західної України, є дослідження Т. Вронської¹⁰⁵⁸. Раніше вона вивчала таку маловідому сторінку радянського державного терору,

як повторне покарання політичних в'язнів ГУЛАГу, яких прирекли на довічну ізоляцію згідно з протиправним Указом Президії Верховної Ради СРСР від 21 лютого 1948 року. Річ у тім, що у 1947–1948 рр. закінчувалися терміни тримання у в'язницях і таборах осіб, засуджених на 10 років позбавлення волі під час Великого терору. Щоб не допустити їх повернення у суспільство, і було прийнято відповідне рішення щодо тих, кого сталінський режим вбачав «особливо небезпечними державними злочинцями». Їх відправляли на поселення у віддалені краї СРСР. Це рішення було скасовано лише 10 березня 1956 р., після XX з'їзду КПРС¹⁰⁵⁹.

Закручування політично-ідеологічних гайок, нагнітання політичної ксенофобії та настроїв обложеної фортеці очікувано призвело до нових репресій та жорстокостей щодо народу, який ще не відійшов від випробувань кровопролитною війною. Події, що отримали назву «ленінградська справа», за якою проходило багато людей, з яких 26 основних фігурантів розстріляли, для чого 1950 року терміново відновили страту, а понад дві тисячі ленінградців репресували, багатьох вислали з міста на Неві в глибокі північні провінції, приголомшили суспільство, у країну знову повернувся страх.

Досі, хоча пройшло понад 70 років, залишаються незрозумілими справжні мотиви, якими керувався Сталін, організовуючи цю чистку. Бажання остаточно покінчити з усіма лідерами, які набули популярності у воєнні роки? Побоювання надто жвавих «молодих вождів», які показово завзято взялися за кадрову політику держави, у тому числі в таких важливих галузях, як держбезпека? На жаль, широка громадськість сьогодні має невиразне уявлення про діяльність колишніх «блокадних» керівників Ленінграда і під час війни, і після неї. Незнання цих реалій і документів не завадило, однак, багатьом коментаторам та інтерпретаторам цієї політичної кампанії висувати різні версії, часом абсурдні¹⁰⁶⁰.

У пізньорадянській та сучасній історіографії (Ю. Аксьонов, Р. Медведєв, Р. Піхоя, А. Вдовін, А. Данилов, В. Попов, В. Кузнечевський) утвер-

дилося уявлення, що загибель «ленінградського угруповання» була обумовлена аж ніяк не тим, що їхні противники виявилися більш майстерними та досвідченими політичними інтриганами та гравцями. У більш широкому плані програш цього угруповання, або уявної «російської партії» всередині ЦК ВКП(б), означав велику поразку того ліберального напрямку у керівництві країни, яке було спрямоване на інше вирішення найгостріших політичних, економічних та соціальних проблем, зокрема різкого зміщення пріоритетів господарського розвитку в бік галузей групи «Б», підготовку нової Конституції та нової (третьої) програми ВКП(б). Одночасно поразка «ленінградського угруповання» стала перемогою того «реакційного спрямування» у політичному керівництві країни, яке було кровно пов'язане з ВПК і робило ставку на його всебічний розвиток як головний інструмент у битвах на фронтах холодної, а згодом і реальної війни та досягнення світового панування під прапором соціалізму та комунізму.

На думку їх опонентів (Ю. Жуков, Ю. Ємельянов, М. Рейман), ця конструкція не підтверджується аналізом архівних документів, і найімовірніше, члени «ленінградського угруповання» стали жертвами власних непомірних амбіцій та невдалої гри в «російський патріотизм» з її ідеями створення всередині ВКП(б) юридично оформленої Компартії РРФСР, перенесення столиці РРФСР із Москви до Ленінграда. Більше того, аж ніяк не М. Вознесенський, А. Кузнецов чи М. Родіонов, а саме Г. Маленков та низка його висуванців, передусім голова Держплану СРСР М. Сабуров, були прихильниками пом'якшення внутрішньо- та зовнішньополітичного курсу країни, що з усією очевидністю виявилось і в його доповіді на ХІХ з'їзді ВКП(б), і відразу після смерті Й. Сталіна, коли він очолив Раду міністрів СРСР і розпочав реалізацію своєї програми ліберальних реформ¹⁰⁶¹.

У книзі А. Сушкова «Ленінградська справа»: генеральне чищення «колиски революції» на основі архівних матеріалів робиться акцент на корупційних діях ленінградського начальства у найважчі воєнні та повоєнні роки, протекціонізм у кадровій політиці Смольного, порушення

під час виборів партійних органів та інші управлінські практики, що склалися в ленінградських владних структурах. Автор вважає, що «спусковим механізмом у справі» послужило надходження анонімного листа про фальсифікації результатів таємного голосування на обласній і міській об'єднаній партійній конференції, що відбулася в грудні 1948 року в Ленінграді. До розгляду підключився другий секретар ЦК ВКП(б) Г. М. Маленков, наявні в анонімному листі відомості отримали підтвердження»¹⁰⁶². С. Рибас — автор політичних біографій таких великих постатей ХХ століття, як Століпін, Сталін та Громико, — виділяє цю історію періоду «пізнього Сталіна» тим, що в ній відобразилася основна проблема державного устрою країни, суперництво центральної влади та регіональних, у тому числі й національних еліт, у даному випадку — російського керівництва. Досліджуючи проблему у всій її складності, враховуючи практично всі супутні їй аспекти, що зробили «ленінградську справу» трагедією, він приходить до висновку, що вона має безпосереднє відношення до найгостріших проблем сучасної Росії¹⁰⁶³.

Зрозуміло одне: це остання кривава розправа сталінського режиму і до того ж — найзагадковіша, оскільки Маленков, який очолював комісію з «ленінградської справи», згодом знищив усі документи¹⁰⁶⁴. Хоча, за словами М. Хрущова, Сталін планував і «московську справу». Мабуть, він готувався зняти ще один шар переможців, які відкрили невідповідність слів і реальної атмосфери, повсякденності та легенд, прози життя і «казкових» варіантів, що все більше нагадують міражі. Очевидно, що в цьому була причина його неослабного прагнення гранично загострювати обстановку. Наприклад, «мігрельська справа» охопила страхом комуністів Кавказу: було усунуто зі своїх посад, розстріляно, заслано 427 секретарів партійних комітетів різного рангу, знищено практично всіх членів бюро ЦК Компартії Грузії¹⁰⁶⁵. «На зміну «великому терору» 30-х рр., робить висновок Р. Піхоя, прийшло систематичне придушення навіть самої можливості появи опозиції в Радянському Союзі, прагнення конт-

ролювати, а при найменшій підозрі — переслідувати представників еліти, що формується ... »¹⁰⁶⁶.

Перебуваючи і так у zenіті слави, Сталін продовжував розпалювати суспільну атмосферу боротьбою за подальшу концентрацію у своїх руках одноосібної влади. Методи її були універсальні та перевірені досвідом 1930-х рр.: постійні чищення у власному оточенні, пильний контроль за органами держбезпеки, мобілізація суспільства проти «внутрішніх» і «зовнішніх» ворогів. Причому свою фізичну кваліфікацію він компенсував підозрілістю і агресивністю¹⁰⁶⁷. І значною мірою сам провокував конфлікти у своєму найближчому оточенні, виношував плани радикальних змін у вищих ланках партійно-державного управління. Для чого йому передусім було необхідно чергове кадрове чищення в органах держбезпеки. Приблизно в середині жовтня 1951 р. вождь дав вказівку міністру МДБ С. Ігнат'єву «прибрати всіх євреїв» із міністерства. Коли ж той, дивуючись, запитав — куди? Сталін сказав: «Я не кажу, щоб ви їх виганяли надвір. Посадіть, і нехай сидять», — додавши фразу, якій судилося стати крилатою: «У чекіста є лише два шляхи — на висунання або у в'язницю»¹⁰⁶⁸.

Крім чищення в МДБ, для Ігнат'єва найважливішим завданням Сталіна залишалося — «викрити серед лікарів ворожу групу». Але тут відчутних результатів він досягнути так і не зміг. У жовтні 1951 р. міністр доповідав Сталіну по телефону про перебіг справи лікарів. Інформація не задовольнила вождя, і він вилаяв чекістів «неробами». Розслідування цієї надуманої справи справді просувалося слабо, співробітники МДБ ніяк не могли довести, а точніше створити докази зв'язку «лікарів-шкідників» із західними розвідками. Сталін сердився дедалі більше. Протягом осені 1951 — січня 1952 р. Ігнат'єв вислухав від нього чимало лайливих слів і погроз: «Якщо не викриєте терористів, — американських агентів серед лікарів, то будете там же, де і Абакумов ... Я не прохач у МДБ. Я можу і заждати, і в морду дати, якщо вами не виконуватимуться мої вимоги». І, зрештою, втративши терпіння, погрожував: «Ми вас розженемо

як баранів...». Одного з недільних днів серпня 1952 р. Сталін остаточно втратив самовладання. Вкотре вислухавши доповідь Ігнат'єва, він обізвав чекістів «бегемотами», заявивши, що вони «ожиріли», «розучилися працювати», і підсумував: «Старим працівникам МДБ я не дуже довіряю». Як пізніше писав про цей епізод Ігнат'єв, він почув з вуст Сталіна «матюкливу лайку»¹⁰⁶⁹.

«Справа лікарів» виявилася апогеєм такої сталінської лінії, що свідчить, що антисемітизм став частиною державної політики, яка увійшла в історію не лише як одна з багатьох злочинних сталінських провокацій, а й виявилася, як визначать згодом, символом «агонії самовикриття створеного ним диктаторського режиму»¹⁰⁷⁰. Відомий учений-медик — один із головних обвинувачених у «справі лікарів» Я. Рапопорт, розповідаючи про всі обставини цієї справи, а також про те, як насправді лікували радянських вождів, про Сталіна та його оточення, так окреслив причини репресій проти кремлівських медиків: «Він не вірив у ідейну відданість радянських людей у своїй країні, хоча Вітчизняна війна мала переконати його у зворотному, а органи безпеки представляли радянське суспільство як збіговисько потенційних перекинчиків і зрадників, які чекають лише можливості стати ними; на тому стояла Луб'янка! Сталіну і його сподвижникам недоступна була думка про те, що незважаючи на всі досягнення сталінської епохи з морального розкладання радянського суспільства, все ж таки була якась якісна і кількісна межа цього розкладання. Межу визначала незнищенна природна, іманентна людська та громадянська совість народу...»¹⁰⁷¹ (для довідки: за даними Ш. Переса, наприкінці 1980-х рр. євреї становили лише 2 % радянського населення. Але, за різними оцінками, серед них було 20 % інженерів та 30 % лікарів¹⁰⁷²).

Утім, злий жарт із «кремлівськими лікарями» зіграла балакучість деяких із них, бажання догодити слідчим, унаслідок чого вони охоче підтримували версію слідства про неякісне і навіть злочинне ставлення до лікування керівних працівників, намовляли на інших, розраховуючи за-

служити собі прощення. На відміну від небагатьох, наприклад, спеціалістки з ЕКГ С. Карпай, яка не визнала себе винною і не обмовляла своїх колег¹⁰⁷³.

Безпосереднє відношення до цієї справи мав М. Суслов, якому 1946 року доручили бути куратором роботи Єврейського антифашистського комітету, і який брав активну участь у повоєнних ідеологічних антисемітських кампаніях, викорінюючи «засміченість» євреями установ культури та науки, де «укорінилися низькопоклонство й угодництво перед закордоном та іноземцями, втрачені пильність і почуття радянського патріотизму». За його вказівкою, всі радянські відомства повинні були щорічно подавати в апарат ЦК звіти про кадрову роботу із зазначенням національності відповідальних співробітників, тому що ЦК цікавило переважно кількість євреїв на серйозних посадах. До 1952 р. не залишилося жодного єврея серед перших секретарів обкомів, крайкомів і секретарів ЦК національних республік. Аналогічна робота проводилася у ЗМІ та установах науки та культури. У ході «чистки» творчих спілок, установ культури, навчальних та наукових закладів, зокрема, з'ясувалося, що серед фізиків-теоретиків та фізиків-хіміків склалася монопольна група — Л. Ландау, М. Леонтович, А. Фрумкін, Я. Френкель, В. Гінзбург, Є. Ліфшиць, Г. Грінберг, І. Франк, А. Компанеєць, Н. Мейман та інші. Однак фізики вціліли, тому що керівник атомного проекту Курчатов пояснив Берії, що без цих людей ядерну бомбу не створити¹⁰⁷⁴.

«Заходи» на посилення порядків у країні поширювалися і на всі комуністичні режими країн Східної Європи, внаслідок чого радянська держава вступила в протистояння із західним світом, розширила масштаби холодної війни. Хоча у керівництва СРСР усе ще існували ілюзії щодо збереження популярності Радянського Союзу серед громадськості західних країн. Під час війни та протягом певного періоду після неї, країна справді користувалася великим престижем за кордоном. Але, за оцінками О. Трояновського — дипломата, перекладача Сталіна і Молотова,

«до осені 1947 р. становище істотно змінилося, і можливості повернути західну громадську думку на колишній сприятливий Радянського Союзу шлях були нікчемні...»¹⁰⁷⁵.

І це при тому, що аж до середини 1947 р. радянське керівництво зовсім не ставило собі стратегічної мети формування у всіх східноєвропейських державах однопартійних комуністичних режимів. Основне завдання Москви полягало у створенні на західному кордоні СРСР надійного безпекового поясу з дружніх йому держав¹⁰⁷⁶. Умовно можна виділити три групи країн «радянського блоку, де встановлення режимів «народних демократій» проходило або за активної радянської підтримки, але на власній базі (Югославія, Албанія); або за переважаючого радянського втручання (Польща, Румунія, Болгарія); або при вирішальному радянському впливі, але в поєднанні з таким самим сильним впливом національних суспільно-політичних сил (Угорщина, Чехословаччина)»¹⁰⁷⁷.

Експерименти з політичним плюралізмом у державах Східної Європи дадуть неприємні для радянського керівництва результати: комуністи програють усі вільні вибори. Воно зіткнеться і з прагненням до самостійності керівництва країн, які сприймалися Сталіним як сателіти СРСР. Створене за його рішенням (вересень 1947 р.) Інформаційне бюро комуністичних партій (Комінформ), замість скасованого 1943 року Комінтерну, відіграє надважливу роль у зміні сталінського курсу щодо країн так званої народної демократії. На установчій конференції Комінформу Жданов озвучить сталінську тезу про поділ світу «на два табори» — агресивний імперіалістичний і демократичний антифашистський. Ця установка стане фактичною відповіддю Черчиллю на його тезу про «залізну завісу». Так остаточно визначиться вододіл у відносинах двох блоків держав, що протистояли один одному.

Очевидна нестійкість радянського домінування в Центральній і Східній Європі в умовах наростаючої невизначеності у відносинах між колишніми союзниками щодо антигітлерівської коаліції вимагатиме вжиття

заходів для консолідації політичного простору з метою закріпити ці території під впливом СРСР. Інструментом такого політичного закріплення стануть комуністичні режими радянського типу, підконтрольні Москві. 1948 року в регіоні завершиться процес встановлення комуністичними партіями монополії на владу. Причому попереджувальні репресії і тут стануть найважливішим засобом затвердження та збереження порядку, що вводиться¹⁰⁷⁸. Починаючи з 1949 р., майже всі країни соціалістичного табору вступили у фазу так званої «сталінізації»¹⁰⁷⁹. Теоретичну основу під неї Сталін підвів у короткому виступі в останній день роботи XIX з'їзду ВКП(б): необхідно активізувати тактику єдиного фронту всіх робітників та комуністичних партій у боротьбі з реакційною буржуазією; головним завданням в умовах холодної війни є «боротьба за мир у всьому світі»; робітничі та комуністичні партії буржуазних країн мають підняти прапор національної незалежності та національного суверенітету.

Ефект бомби, що розірвалася, справила його післяз'їздівська промова на першому організаційному пленумі ЦК. Спочатку він попросив прийняти його відставку з усіх партійних та державних постів через літній вік і стан здоров'я, що, природно, у категоричній формі було відкинуто. Потім, пояснивши причини відставки зі своїх постів В. Молотова, А. Мікояна, Л. Кагановича та К. Ворошилова, а також необхідність розширення персонального складу Президії ЦК, вибухнув нищівною критикою, що переходила в лайку, на адресу Молотова та Мікояна, які, хоча й були обрані до складу Президії ЦК, уперше не потрапили до вузького керівного кола — Бюро Президії ЦК. Цей пленум добре запам'ятався його учасникам і, зокрема, К. Симонову: промова Сталіна тривала близько півтори години, і говорив він «суворо, без гумору», важко і чітко вдивляючись у зал. Про Молотова — «довго і нещадно», наводячи приклади його «боягузства та капітулянтства». Про Мікояна — менше, але ще з більшою «злістю і зневагою». Молотов виправдовувався, але і його, і Мікояна промови, скоріше, були схожі на останнє слово підсудних, які вже

не в змозі змінити свою долю. Виступ Сталіна на всіх справах тяжке враження. Повіяло явно чимось зловісним: «І тон його промови, і те, як він говорив, учепившись очима в зал, — зафіксував О. Твардовський, — все це ввело всіх, хто сидів, у якесь заціпеніння...»¹⁰⁸⁰.

Напередодні з'їзду Сталін опублікував (жовтень 1952 р.) свою останню теоретичну роботу «Економічні проблеми соціалізму в СРСР», якій передувала економічна дискусія, головним підсумком якої було усвідомлення ним того факту, що «вчені не змогли створити потрібну йому, Сталіну, теорію політекономії, що змушувало його, як і раніше, покладатися на свій здоровий глузд і продовжувати довоєнний економічний курс»¹⁰⁸¹. Зрозуміло, що вона одразу стала предметом нестримного вихваляння і на ХІХ з'їзді ВКП(б), і на сторінках усіх друкованих видань, і в роботах радянських учених. Хоча в науковій і мемуарно-публіцистичній літературі можна зустріти твердження і навіть свідчення про наростаючу його ізоляцію в останні роки життя.

Як аргумент для роздумів вказується, зокрема, факт припинення видання зібрання творів Сталіна. Із запланованих 16 томів було опубліковано лише 13. Вони замислювалися як щось грандіозне. Виходу кожного тому передувало оголошення у пресі та великі рецензії, покликані пояснити народу велич сталінських заслуг у збагаченні теорії та практики марксизму-ленінізму. Проте траплялися й ляпи. Редактор «Правди» П. Поспелов 21 серпня 1947 р., виправдовуючись у передчутті сталінського гніву, писав нагору про те, що газета «неприпустимо запізнилася» з підготовкою рецензії і, ще гірше, — помилилася, не помістивши навіть короткого повідомлення про вихід нового тому. Сталін написав на листі відповідь: «Т-шу Поспелову. Все ж таки вкрай дивно, що «Культура і життя» та «Більшовик» давно опублікували і повідомлення про вихід із друку 5-го тому, і рецензію, а «Правда», головний друкований орган ЦК, не встигла опублікувати навіть повідомлення про вихід 5-го тому. Рецензію могла б «Правда» і зовсім не публікувати через велику свою зайня-

тість важливішими справами, але опублікувати повідомлення вона повинна була принаймні не пізніше «Культури та життя» і «Більшовика». Це просто. Страждає авторитет «Правди». Й. Сталін. 2.08.47»¹⁰⁸².

Після сталінського розносу газета з початком розсилки чергового тому справно давала велику рецензію. Але видання творів Сталіна зупинилося після 13-го тому, хронологія якого закінчувалася січнем 1934 року. Причому сталінські промови та статті друкувалися з купюрами, викидалися значні фрагменти і, звісно, імена тих, кого пізніше оголосили «ворогами народу». Із попередніх томів «випали» багато виступів Сталіна часів боротьби з опозицією. До 14-го тому, куди мали ввійти матеріали з 1934 по 1941 р., Сталін взагалі втратив інтерес. Цілком можливо, що рубіжний у радянській історії 1937 р. змусив його зупинитися. Відповідно, задумався і редакційний колектив видання.

Вже після смерті Сталіна були підготовлені сигнальні екземпляри двох томів, що залишалися, але до друку вони не пішли, та й ХХ з'їзд зробив це неможливим. До того ж виникла ще одна делікатна проблема — давати чи не давати окремим томом «Короткий курс» історії ВКП(б) у зібранні сталінських творів, як це передбачалося передмовою до видання? Його планували включити повністю до 15-го тому як особистий твір Сталіна. В той час, як він його тільки ретельно редагував і вписував фрагменти. Проте «Правда» писала з нагоди 14-річчя випуску цього обов'язкового всім підручника: геніальна праця великого корифея науки товариша Сталіна.

Потрібно враховувати, що «Короткий курс» був своєю квінтесенцією сталінського бачення історії країни та сталінської версії історії внутрішньопартійної боротьби, визначав і галерею хрестоматійних ворогів. Виданий у жовтні 1938 р., він став єдиним головним та обов'язковим для всіх (навіть для безпартійних) навчальним посібником, який підводив підсумки показових «московських процесів»: не можна вважати випадковістю, що троцькісти, бухаринці, націонал-ухилянти, борючись із Леніним, борючись із партією, завершили тим же, чим завершили партії

меншовиків і есерів, — стали агентами фашистських розвідок, шпигунами, шкідниками, вбивцями, диверсантами, зрадниками батьківщини¹⁰⁸³. Аж до середини 1950-х «Короткий курс» не доповнювався і не переписувався, наштотуючи таким чином на думку, що історія розвитку сталінської політичної системи зупинилася у 1938 році. У 1959 р. йому на зміну прийшов новий підручник історії КПРС за редакцією Б. Пономарьова, що витримав сім видань, постійно доповнювався, а його зміст змінювався, відповідно до змін лінії партії¹⁰⁸⁴.

За підрахунками низки вчених, у сучасній історіографії міститься щонайменше 10 різних версій політичної змови проти вождя, а різноманітних версій про його вбивство можна знайти у майже половині сталінських біографій, виданих як на Заході, так і в пострадянських країнах, включаючи Британську енциклопедію. Наприклад, В. Кольковський у 256-сторінковій праці доводить, що офіційну версію смерті Сталіна вже заперечують не лише його прихильники, а й переконані антисталіністи. І систематизує докази, покликані підтвердити тезу, що кремлівський тиран, влада якого була цілковито незаперечною до осені 1952 р., а на ХІХ з'їзді ВКП(б) фактично перестала бути такою, не помер своєю смертю, а був убитий¹⁰⁸⁵. У цьому ж ряду — книга Ю. Мухіна, що містить версію вбивства Сталіна за нібито його спробу великих реформ, що полягали у намірі усунути від управління країною комуністичну партію і передати всю повноту влади народу¹⁰⁸⁶. І навіть сценарій 8-серійного фільму «Сталін» режисера В. Бортка, в якому мало бути показано, як люди зі сталінського оточення домовилися фізично усунути вождя¹⁰⁸⁷.

Цікаво, що з наступного дня після інсульту Сталіна (1 березня 1953 р.) в пресі повністю припинилася антисемітська кампанія, що до того наросла у зв'язку з розвитком «справи лікарів». А вже 3 квітня з ініціативи Берії Президія ЦК прийняла постанову про повну реабілітацію та звільнення з-під варти лікарів та членів їхніх сімей, заарештованих у цій справі, у кількості 37 осіб. Наступного дня відповідне «Повідомлення Міні-

стерства внутрішніх справ СРСР» було опубліковано в газеті «Правда», і заарештованих кремлівських «лікарів-шкідників» випустили на волю¹⁰⁸⁸.

Історик Є. Спіцин у досить об'ємній праці «Осінь Патріарха. Радянська держава в 1945–1953 роках» (2020) запропонував свій набір аргументів, щоб оцінити те, що відбувалося в країні в цей період: заслуги, рішення та прорахунки, дивовижний сталінський дар передбачення, його плани реальної протидії ідеям глобалізму, перші спроби створення іншого економічного простору та справедливого світоустрою в умовах «атомної дипломатії» та холодної війни двох наддержав — СРСР і США. Представлені на сторінках книги документи та свідчення, на думку автора (який виступає явним апологетом Сталіна), дозволяють справедливо показати, як відновлювався Радянський Союз, взаємовідносини з поваленою Німеччиною, можливість побудови комунізму в умовах нового протистояння з колективним заходом, що таке радянське економічне диво та у чому полягав сталінський план створення недоларового ринку. Як впливає з роботи, саме за Сталіна стали потужно розвиватися кібернетика, атомна фізика, це саме він урятував радянську лінгвістику, визначив економічні закони соціалізму і навіть вказав на те, що загрожує «нам деградацією» і «навіть смертю».

Як доказ того, що Радянський Союз перетворився на потужну індустріально-аграрну державу світу і наочно довів «безперечні переваги соціалістичної системи над капіталістичною», Д. Шепілов (який займав посади головного редактора газети «Правда», секретаря ЦК КПРС та міністра закордонних справ СРСР, а потім «долучився у 1957 р. до «анти-партійної групи») наводив такі порівняльні дані: 1953 року національний дохід у порівнюваних цінах до рівня 1913 р. становив: у СРСР — 1367 %, США — 295 %, Англії — 171 %, Франції — 145 %. У галузі промисловості за 11 довоєнних років (1930–1940) та 11 повоєнних років (1947–1957), тобто за 22 роки, середньорічний темп приросту промислової продукції в СРСР становив 16,2 %, у США за ті ж роки — 2,9 %, Англії — 3,3 %, Франції — 2,6 %.

За своєю промисловою могутністю СРСР пересунувся з п'ятого (1913 р.) на друге місце у світі, і з четвертого — на перше місце в Європі. СРСР належали найбільші у світі сільськогосподарські підприємства: 4857 радгоспів, 9080 МТС та 93 000 колгоспів¹⁰⁸⁹.

Прижиттєве обожнювання Сталіна не могло не обернутися проявами повсюдної скорботи та розгубленості значної частини радянських людей у зв'язку з його смертю. Їхнім відображенням може бути картина московських вулиць у дні, яку зафіксувала Г. Ніколаєва у романі «Битва у дорозі» — одному з найкращих творів радянської літератури, що з'явилися після XX з'їзду КПРС: «Літні жінка і чоловік ішли, тісно притиснувшись одне до одного. Піднявши залите сльозами обличчя, жінка казала: «Ми звикли: перемога — це він!»... Із різних боків, із різних будинків, провулків, вулиць ішли й бігли люди та групи людей, обганяючи одне одного... До ночі скупчення людей на вулицях не поменшало, а розрослося. Безладна людська лавина, заповнивши вщерть і вулиці, і тротуари, безперервно котилася в одному напрямку... Без жодних ознак життя бляшанки сліпих світлофорів висіли, не блимаючи, і не вони, а інша сила спрямовувала рух в один бік — у напрямку центру. Народна лавина була надто мовчазною і трагічною для демонстрації, надто стрімкою і безладною для траурної ходи»¹⁰⁹⁰.

На історичний похорон із Грузії приїхали спеціальні плакальниці. Казали, що їх було кілька тисяч — жінок, одягнених у все чорне. У похоронний день вони мали йти за траурною процесією і ридати якомога голосніше. Плач їх мав транслюватися по радіо. Ним уже чотири дні передавали лише трагічні музичні твори. Настрій у радянських людей у ці дні був пригніченим. У багатьох спостерігалися серцеві напади, нездужання, виснаження нервової системи. Зростання смертності серед населення помітно збільшилося, хоча його до ладу ніхто не фіксував¹⁰⁹¹.

У той час, коли багато людей було розчавлено в натовпі, який хотів увостанне поглянути на вождя і попрощатися з ним, керівники країни

значно більше переймалися поділом влади. Показово, що, будучи головою комісії з організації похорону, М. Хрущов узагалі обійшов увагою питання загибелі людей. До речі, він був єдиним ридаючим уголос біля труни Сталіна з вищого партійно-радянського керівництва, тоді як поруч стояли в сумовитому мовчанні Молотов, Маленков, Мікоян, Берія, Каганович та інші. Чи було загиблих більше, ніж під час Ходинської трагедії, сказати важко. Але швидше за все, їх було набагато більше, ніж півтори тисячі¹⁰⁹². Хрущов обмежився лише констатацією того, що сталінські спадкоємці (і він у тому числі) приступили до самостійної діяльності з управління СРСР. А, за влучним зауваженням історика Ю. Ємельянова, «штучно створена стіна відчуження між покійним Сталіним і радянськими людьми, хаос на вулицях Москви, зіткнення солдатів і міліціонерів із мирними громадянами, жорстока і безглузда загибель людей стали першими ознаками нового часу, якщо й не сумного, то принаймні сумбурного»¹⁰⁹³. За інформацією російського геополітика І. Кефелі, нещодавно ЦРУ розсекретило цікавий документ від 13 березня 1953 — «План психологічного використання смерті Сталіна». У ньому було сформульовано завдання: скласти план психологічних операцій, що входить «у всебічну, таку, що має вирішальне значення, програму використання смерті Сталіна та передачі влади у нові руки, спрямовану на досягнення реального прогресу у бік наших національних інтересів»¹⁰⁹⁴.

Уранці 3 березня, коли всім стало очевидним, що смерть Сталіна — питання часу, було скликано Бюро Президії ЦК, на якому відбувся попередній розподіл владних повноважень серед сталінських соратників. Наступного дня на ньому вже було прийнято важливі кадрові рішення:

— Бюро Президії та Президія ЦК об'єднані в один орган — Президія ЦК, а кількість її членів скорочено з 25 до 11: Сталін, Маленков, Берія, Молотов, Булганін, Хрущов, Ворошилов, Каганович, А. Мікоян, М. Первухін та М. М. Сабуров.

— Бюро Президії та Президія Ради Міністрів СРСР також були об'єд-

нані в один орган — у складі нового очільника уряду Маленкова та чотирьох його перших заступників: Берії, Молотова, Булганіна та Кагановича.

Увечері 5 березня, за годину до офіційної смерті вождя, відбулося спільне засідання Пленуму ЦК, Ради Міністрів СРСР та Президії Верховної Ради СРСР, на якому була присутня 231 особа. За інформацією міністра охорони здоров'я А. Третякова та двох виступів: спочатку — Берії, а потім — Маленкова — було затверджено всі ухвалені напередодні рішення. На засадах Міністерства держбезпеки та Міністерства внутрішніх справ знову створювалося єдине Міністерство внутрішніх справ СРСР, яке очолив маршал Берія. На базі Військового та Військово-морського міністерств також створювалося єдине Міністерство оборони СРСР, головою якого став маршал Булганін, а його першими заступниками — маршали О. Василевський та Г. Жуков. Міністерство закордонних справ СРСР вдруге очолив Молотов, першими заступниками затверджено А. Вишинського та Я. Малика. Склад Секретаріату ЦК було скорочено з колишніх 11 до 6 осіб: Маленкова, Хрущова, Суслова, Ігнат'єва, Поспелова та Шаталіна. Але вже 14 березня на Пленумі ЦК з посади секретаря піде Маленков і єдиним секретарем ЦК у статусі члена Президії ЦК залишиться Хрущов, що дасть йому чудові шанси для боротьби за одноосібну владу. На посаду нового голови Президії Верховної Ради СРСР було рекомендовано маршала Ворошилова.

Таким чином, ще за життя Сталіна у верхніх ешелонах відбулося серйозне рокирування сил, яке, на думку багатьох істориків, «започаткувало новий період у політичному житті країни, що в історіографії прийнято називати епохою колективного керівництва»¹⁰⁹⁵. Спадкоємці Сталіна ще в останні години його життя без особливих проблем зруйнували ту структуру влади, яку він сконструював після XIX з'їзду партії. Побояючись можливих нових репресій, сталінські соратники «діяли обережніше, намагаючись не переходити в особистому суперництві за певну межу. Усі члени вищого керівництва були зацікавлені у збереженні

балансу сил та недопущенні різких рухів, здатних спровокувати непередбачувані та загрозливі для всіх дії вождя»¹⁰⁹⁶.

Можливо, було й відчуття того, що у глибинах диктатури поступово складалися передумови для її заперечення. Під тиском усе зростаючих протиріч соціально-економічного розвитку, ще за життя Сталіна усвідомлювалася необхідність проведення реформ. Ось чому відразу після його смерті розпочався швидкий демонтаж найважливіших опор диктатури.

«Король помер. Хай живе король!» — традиційна французька фраза, що вимовляється в деяких країнах під час проголошення нового монарха, повністю застосовна для характеристики процесу зміни лідера в СРСР. І злет Хрущова, для чого йому довелося розбити вщент авторитетних соратників-суперників, які претендували на перші ролі у керівництві після Сталіна, підірвати віру в самого Сталіна, а потім остаточно звалити його з комуністичного п'єдесталу. Але зробити це необхідно було таким чином, щоб не допустити звинувачень на свою адресу за порушення законності у 1937–1938 роках й у наступні періоди, зобразити себе лише мимовільним виконавцем волі вождя, поклавши на нього персональну відповідальність за зловживання владою.

Хрущов виграв партійну боротьбу за владу після смерті попередника, але не володів тими якостями, завдяки яким сформувався культ особистості Сталіна. Він не викликав до себе такого трепету, сліпої відданості та обожнювання. Підлеглі боялися його через вибуховий темперамент, але не благоговіли перед ним, як перед Сталіним. Відмінності між образом і статусом двох радянських лідерів дозволили Е. Кренкшоу — співробітнику британської розвідки в Москві в роки війни, а потім журналісту — припустити, що радянський режим пом'якшиться і спрямує свій рух у бік демократії. Звичайно, не загальнонародної демократії, уточнює Кренкшоу, а подобизни демократії серед еліт, коли наближені до глави держави мають авторитет, право голосу та власну думку. За Сталіна було неможливо уявити, що йому хтось наважиться заперечити, навіть із най-

ближчого оточення. Хрущов мав ті ж самі повноваження, але отримав він їх зі схвалення інших, тому не міг ігнорувати будь-кого на догоду своїм бажанням, примхам і інтересам. Різниця між Сталіним та Хрущовим виявлялася і в тому, що в останньому сумнівалися керівники інших країн соціалістичного блоку, тоді як перший мав незаперечний авторитет. Необхідність зважати на чужу думку могла призвести до того, що в Радянському Союзі оформиться химерний гібрид демократії та автократії¹⁰⁹⁷.

Хрущову знадобилося три роки, перш ніж він наважився на розвінчання культу особи Сталіна, хоча опосередкована критика «узвичаєних» порядків країни, а, відповідно, і їхнього встановлювача (але імена, а тим більше вождя, не називалися), була закладена ще вересневим (1953 р.) Пленумом ЦК КПРС. Тоді ж як саме явище «культу особи» було піддано нещадній критиці у двох виступах Г. Маленкова ще на липневому Пленумі ЦК КПРС (1953) у справі Берії. Він назве Сталіна «нашим великим вождем і вчителем», «вірним учнем і соратником» Леніна, але при цьому озвучить тези, які потім широко використовуватимуться Хрущовим у його антисталінській риторичі. Маленков звернувся до аудиторії із запитанням: «Чи все благополучно, товариші, у справі дотримання вироблених великим Леніном норм, більшовицьких принципів керівництва?» — І відповів на нього так: «Ні, не все. До того ж, у нас нагромадилися протягом багатьох років значні ненормальності. Пошлюся, наприклад, на те, що у нас роками не збирався пленум ЦК, у нас останні роки Політбюро перестало функціонувати як вищий партійний орган у період між пленумами ЦК. Я не кажу про те, що XIX з'їзд партії у нас зібрався з проміжком у 13 років після XVIII-го з'їзду»¹⁰⁹⁸.

Повернувшись до цієї теми у заключному слові 7 липня, він уже прямо заявив: «Питання про культ особи прямо і безпосередньо пов'язане з питанням колективності керівництва. <...> Нічим не виправдано те, що ми не скликали протягом 13 років з'їзду партії, що роками не скликався пленум ЦК, що Політбюро нормально не функціонувало і було під-

мінено трійками, п'ятірками тощо, які працювали за дорученням Сталіна розрізнено, з окремих питань та завдань...». І продовжив: «Ви повинні знати, товариші, що культ особи т. Сталіна у повсякденній практиці керівництва набув хворобливих форм і розмірів, методи колективності в роботі були відкинуті, критика та самокритика в нашій вищій ланці керівництва зовсім була відсутня. Ми не маємо права приховувати від вас, що такий потворний культ особи призвів до безапеляційності одноосібних рішень і останніми роками став завдавати серйозної шкоди справі керівництва партією та країною»¹⁰⁹⁹.

Таким чином, саме Маленков дав поштовх процесу критики культу особи Сталіна і став першим державним діячем СРСР, який виступив публічно з цих позицій. При цьому, велич вождя як вірного продовжувача справи Леніна, не ставилася під сумнів. Однак до середини 1950-х років серйозні мобілізаційні цілі для країни зникли. А одночасно накопичилося чимало нових і загострилися старі економічні та соціальні проблеми, і для заспокоєння мас послідовники Сталіна були поставлені перед необхідністю вироблення пояснення того, що відбувається. Якщо за Сталіна у всьому були винні внутрішні і зовнішні вороги, то тепер причиною всіх негараздів оголосили прорахунки, помилки та злочини власне Сталіна. Таким макіавеллівським прийомом пропонувалося визначити конкретного винуватця у всіх бідах і звалити на нього відповідальність за те, що сталося в країні. Спочатку ним «призначили» Берію, проте цього виявилося замало, щоб заспокоїти радянське суспільство, здіблене війною.

Але як тоді оцінювати політику та життєву практику минулого історичного періоду, уособленням якого був Сталін? Що робити зі сталінською ідейно-політичною (у тому числі державно-патріотичною) спадщиною? На ці та багато інших запитань потрібно було дати хоча б якісь відповіді. Тим паче, що громадський запит на правду стосувався необхідності оцінки діянь також безпосередньо сталінських соратників. Судячи з робочого протокольного запису засідання Президії ЦК КПРС про мож-

лівість розгляду на XX з'їзді партії питання про культ особи Сталіна 1 лютого 1956 р., вони не могли не усвідомлювати цього, запитуючи М. Хрущова, «чи вистачить у нас мужності сказати правду?», пропонуючи «зайняти таку лінію, щоб не виявитися дурнями», подати правду так, «як вона життям диктується», «подумати, щоб із водою не вихлюпнути немовля», неправильності «співмірювати і ганебні справи», «вирішити в інтересах партії», «намітити лінію — відвести Сталіну своє місце», «посилити обстріл культу особистості»¹⁰⁰.

Тут необхідно зробити відступ і відзначити те, що привертало увагу радянської людини — поєднання деспотизму Сталіна в державних справах із аскетизмом в особистому житті. Іноді з цього приводу можна почути: він мав одну шинель та всю країну. З опису майна випливає, що йому належали кілька люльок, 6 кітелів, 10 брюк, ощадкнижка з 900 карбованцями. Жодних коштовностей та готівки у Сталіна на Ближній та інших дачах (а їх у нього було близько 20) виявлено не було. Його зарплата становила 10 тис. карбованців (кваліфікований робітник у Радянському Союзі заробляв у 10 разів менше). Тоді вартість легкової машини «Победа» дорівнювала сумі сталінської зарплати.

За спогадами начальника охорони Сталіна М. Власика, чоботи Господаря, зношені до дірок, міняли ночами, коли Генералісимум спав — якщо ранком Йосип Віссаріонович одягав попередньо пошиті новенькі шкіряні ботфорти і носив їх без зауважень, то справа була зроблена. А бувало й так, що з якоїсь причини від нього надходила вимога повернути йому звичні старі чоботи. Досі залишається загадкою, на що Сталін витрачав свої доходи і чи дбав він про отримання цих грошей взагалі — по суті, Генералісимум жив на всьому готовому і відпочивав у СРСР скільки, як і де хотів. Де-факто, йому належали ще й колосальні суми від видання його книг, що виходили в СРСР та за кордоном багатомільйонними накладками. Тим не менш, ні нерухомості, ні рахунків у банках, ні будь-яких інших великих грошових вкладень Сталін після себе не залишив¹⁰¹.

Сталін не потребував грошей, та й не знав їм ціну. Як пише його дочка, він давав їй дві-три тисячі й думав, що це величезна сума. «Вся його зарплата щомісяця складалася у пакетах у нього на столі. Я не знаю, чи була в нього ощадна книжка, мабуть, ні. Грошей він сам не витрачав, їх було нікуди і ні на що йому витратити. Весь його побут, дачі, будинки, прислуга, харчування, одяг, — все це оплачувалося державою...»¹⁰². Хоча рівно через рік після його смерті Серов просив Хрущова дати вказівку, як вчинити з грошима Сталіна, що залишилися на «ближній» дачі. Сума готівкових коштів, накопичених ним як грошове забезпечення, склала не багато, не мало — 384 тисячі 14 карбованців¹⁰³.

Зате його донька — С. Аллілуєва заробила солідні статки на виданні за кордоном знаменитих мемуарів «Двадцять листів другові» (одним із перших рішень Маленкова як голови уряду стане розпорядження № 5423р від 21 березня, яким він ясно продемонструє лояльність сім'ї, яка пішла в небуття): дочка Сталіна Світлана отримувала одноразову допомогу у розмірі 200 тис. карбованців, їй призначалася персональна пенсія у розмірі 2000 рублів на місяць довічно, встановлювалося тимчасове грошове забезпечення у розмірі 4000 рублів на місяць, термін якого при цьому не обговорювався. Персональна пенсія призначалася і внукам Сталіна — Йосипу, 1945 р. народження, Катерині, 1950 р. народження, та Галині, 1938 р. народження — у розмірі 1000 рублів кожному до здобуття ними вищої освіти. За Світланою закріплювалася дача «Волинське» з обслуговуванням, квартира № 2 по вулиці Серафимовича, легковий автомобіль ЗІМ, право на лікування в Кремлівській поліклініці та користування їдальнею лікувального харчування], а блискуча кар'єра сина — В. Сталіна закінчилася одночасно зі смертю батька.

Молодий генерал-лейтенант знав дуже багато і не був стриманий у словах і вчинках, а тому ставав надто небезпечним, і сталінські соратники поспішили позбутися його. Спочатку запропонували очолити ВПС будь-якого з віддалених військових округів на вибір. Василь відмовив-

ся і, порушуючи наказ командувача ВПС, залишився в Москві. 28 квітня 1953 р. його заарештували і під іншим прізвищем відправили відбувати восьмирічний термін у Володимирський централ. Причому, одним із головних пунктів звинувачення був візит сталінського сина до китайського посольства, де він зірвався зі звинуваченнями вищих керівників країни у вбивстві свого батька. На реальність такого факту вказують опубліковані 1962 р. у Китаї його щоденники, передані ним китайцям 1953 року. В них син вождя стверджував, що не зрікається свого батька і звинувачував у його вбивстві найближче сталінське оточення, щоправда, не називаючи конкретних імен.

Виявляється, що звернутися до китайців йому раніше порадив сам Сталін. Незадовго до смерті він пропонував синові залишити країну, перебравшись до Китаю, оскільки вважав, що тільки там він буде у безпеці. Було підготовлено та узгоджено всі умови, аж до призначення його на одну з командних посад у ВПС КНР. Проте, за твердженнями Василя, він відмовився від пропозиції батька. А коли зрозумів, наскільки той мав рацію і не перебільшував небезпеку, що загрожувала йому, вирішив наслідувати пораду. Але припустився однієї помилки: опинившись у китайському посольстві вперше, йому вже не варто було його покидати. Він повністю відсидів свій термін і помер загадковою смертю через рік після виходу на волю 1962 року у віці 40 років¹¹⁰⁴.

Проглядається певний символізм у тому, що викриття культу особи Сталіна припало на 1956 р. — середину радянського часу: 34 роки відокремлювали його від створення СРСР і стільки ж — від його розпаду. Він розпочався ХХ з'їздом і закінчився постановою про боротьбу з ворожим охвістям, звільненням із таборів і появою нових політв'язнів, на зміну політичним заморозкам прийшла відлига, що відкрила покоління шістдесятників — «дітей ХХ з'їзду», правлячий клас почав шукати певний консенсус із основною масою населення, а «партійне керівництво отримало своєрідну Велику Хартію вольностей»¹¹⁰⁵, можливість владарювати без

страху втратити життя, відтепер, у гіршому випадку, «безславний кінець виливався у персональну пенсію»¹¹⁰⁶.

Адже до цього головні дійові особи СРСР жили у постійному страхові і зазвичай розлучалися з владою одним із трьох способів: вбивство, в'язниця, природна смерть. Потім слідували звинувачення у різних гріхах, які близьких нерідко позбавляли благополуччя, свободи і навіть життя. Хрущов став першим, хто втратив посаду і залишився на свободі та живим. Про що він згодом з гордістю заявляв, зокрема, своїм недавнім соратникам: моє найбільше досягнення — це те, що мене відправили у відставку простим голосуванням. У день усунення від влади він вимовив у родинному колі, серед іншого, і такі слова: «Росія як корито з тістом. Ти засовуєш руку до самого дна і думаєш, що можеш надати йому форму. Однак, коли виймаєш руку, все ковзає між пальцями, форма зникає і залишається лише корито з тістом. Така Росія»¹¹⁰⁷.

У «секретній доповіді», що складалася з 26 тис. слів і тривала чотири години, Хрущов «виключив» власну участь у репресіях і в суто кримінальній манері «валив» усе на Сталіна, тоді як його правнучка Ніна Хрущова в одній зі своїх книг стверджує: він сам про себе говорив, що в нього руки були по лікоть у крові, що «він вийшов зі Сталіна»¹¹⁰⁸. Відомо також, що Хрущов зізнавався письменнику М. Шатрову: «У мене руки по лікоть у крові. Але я робив усе, що й інші. Я брав участь у репресіях, бо вірив, що лише повне знищення ворогів забезпечить світле майбутнє світового комунізму»¹¹⁰⁹. Тільки в Україні, після того, як Сталін зняв з посади першого секретаря ЦК КП(б)У Косіора і призначив Хрущова керівником республіканської партійної організації, 1938 р. не пережили члени Оргбюро та Секретаріату ЦК КП(б)У, а також 17 наркомів: із 102 членів та кандидатів у члени ЦК пощастило лише трьом, 37 % членів партії були піддані чисткам¹¹¹⁰.

Американський учений Говард Фрер нарахував у доповіді М. Хрущова 61 звинувачення Сталіну. І водночас він жодного слова не про-

вив про те, що хвиля репресій 1937–1938 рр. зародилася саме у Москві. Перший секретар Московського міськкому партії (1962–1967 рр.) М. Єгоричов свідчить: «Саме Москва дала старт цій кампанії. На роки його довоєнного московського секретарства припадає пік масових репресій у Москві та Московській області. Постраждали багато партійних і профспілкових працівників, керівників промислових підприємств, діячів науки і культури, робітників і службовців. У цей час він повідомляв про «викриття» 10 тисяч троцькістів у Московській партійній організації»¹¹¹.

Як голова столичної партійної організації, Хрущов також слухняно запитував квоти на арешт та розстріл «антирадянських злочинців». Більше того, боячись рано чи пізно виявитися одним із них, він зізнався своєму наставнику Кагановичу, що сам колись був шанувальником Троцького. Той порадив розповісти про все Сталіну. Сталін, як не дивно, виявив розуміння: «Краще розкажіть про це на партійній конференції, тому що якщо ви не розкажете, то хтось може прив'язатися, і потім завалять вас питаннями, а нас заявами»¹¹².

М. Байбаков стверджує, що Хрущов «ретельно знищував усі документи, що свідчать про його катівську діяльність. Керував операцією з очищення партійних архівів на той час голова КДБ СРСР І. Серов, він же — вірний союзник Хрущова. Саме його зусиллями Хрущов намагався «відбілити своє сумління, стараючись знищити матеріали, що свідчили про його інквізиторську діяльність, зокрема, в Україні під час перебування на посаді першого секретаря ЦК. Під пильним серовським наглядом протягом шести місяців, що передували XX з'їзду КПРС, два військово-транспортні літаки щотижня доставляли з Києва до Москви матеріали з грифом «Цілком таємно». Документи з однією, по суті, резолюцією: «Розстріляти! Ліквідувати як ворога народу! Знищити, як гідру контрреволюцію». А підпис один — М. Хрущов»¹¹³.

Улітку 1957 р. до директора Інституту партії МК і МГК КПРС Р. Костомарова, «який знайшов у архівах документи про розстріляних з підпи-

сами Хрущова, приїхали його помічники та вилучили їх»¹¹⁴. У записці Комісії Політбюро ЦК КПРС від 15 грудня 1988 р., яка займалася вивченням репресій 1930–1940 рр., зазначається, що під час керівництва Хрущовим Московською парторганізацією було репресовано 55 741 осіб. В Україні в 1938–1940 рр. він сприяв знищенню 167 585 осіб. 1948 року був ініціатором та розробником Указу Верховної Ради СРСР щодо виселення у віддалені райони осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності. При ньому з Москви було відправлено на спецпоселення 33 266 осіб плюс 13 598 членів сімей, що виїхали вслід за поселенцями¹¹⁵.

Про наявність документів, що підтверджують, що «Хрущов, працюючи в Україні та Москві першим керівником партійних організацій, очолював і трійки, за рішенням яких у Москві було репресовано кілька десятків тисяч осіб, а в Україні — у кілька разів більше», інформував голову комітету партійного контролю при ЦК КПРС М. Соломенцева голова КДБ СРСР В. Чебриков. Проте не було ясності у питанні: куди поділися документи з деяких кримінальних справ? Хто міг їх узяти і з якою метою? Одні кажуть, що це могли зробити співробітники НКВС (КДБ), щоб приховати скоєні ними злочинні дії під час проведення слідчих заходів. Інші дають зрозуміти, що документи зникли та знищені за вказівкою зверху, при цьому жодних прізвищ не називають»¹¹⁶.

Учорашні вірні учні та соратники Сталіна оголосили його деспотом, злочинцем, фальсифікатором та маніяком. Коли з його обличчя руками колишніх вірнопідданих «було знято казенну маску величі, увесь світ побачив, що на троні в Кремлі тридцять років сидів звичайнісінький кримінальний злочинець у формі «Генералісимуса», з репутацією «корифея» і з бездонним резервуаром кримінальних можливостей»¹¹⁷. Почуте на з'їзді спричинило у багатьох його учасників розпач і шок, призвело їх до сум'яття. Радянські лідери, незважаючи на обізнаність щодо майбутньої доповіді, самі настільки були спантеличені, що протягом кількох тижнів не з'являлися на дипломатичних прийомах. У повній розгубленості перебу-

вали і керівники братніх країн, оскільки вони повністю копіювали на своєму рівні сталінську модель організації державного управління, виступали своєрідними «сталінськими копіями» і розуміли, що ця подія завдає удару і по них. Пропозицію делегацій Китаю, Угорщини, Албанії, Румунії, В'єтнаму, Монголії, Північної Кореї та ще 10 іноземних компартій на XX з'їзді щодо термінового обговорення згаданої доповіді радянськими та зарубіжними комуністами до її «озвучування» Хрущовим було відкинуто¹¹⁸.

Перший секретар Албанської партії праці та незмінний керівник країни у 1941–1985 роках Е. Ходжа у своїй книзі стверджує, що Хрущов убив Сталіна двічі: один раз у прямому сенсі цього слова, а в інший — опорочив і звів наклеп на нього вже після його смерті. Він відкрито виступив на захист Сталіна, що спричинило лють Хрущова, відносини між СРСР та Албанією були розірвані. Спогади Ходжі були заборонені в Радянському Союзі, а в сучасній Росії видавалися лише уривками з причини наявності гострих і викривальних матеріалів для Хрущова та його послідовників¹¹⁹. А професор англійської літератури Університету штату Нью-Джерсі в Монтклер Гровер Ферр — автор низки книг, що критикують десталінізацію в СРСР у дусі історичного ревізіонізму та псевдоісторії, у процесі критичного розбору¹²⁰ та оцінки доповіді Хрущова на XX з'їзді партії «Про культ особистості та його наслідки» відзначив у ній 61 твердження, які послідовно спростував з посиланнями на документи та свідчення, доступні у відкритих джерелах на час публікації своєї книги «Антисталінська нищість»¹²¹.

Шарль де Голль, який не надихався у політиці ідеалами комунізму, але знав Сталіна особисто, так висловився про «антисталінську» доповідь: «Я сумніваюся, що Хрущов щирий і об'єктивний у своїх висновках. Але шельмування видатного керівника СРСР, до соратників якого Хрущов передусім із гордістю себе зараховував, не додасть честі та авторитету нинішньому радянському керівництву ні у світі, ні в комуністичному русі...»¹²². Втім, така його позиція, можливо, проросла з того, що лідер «Віль-

ної Франції» зміцнив свою крихку легітимність у роки Другої світової війни, спираючись на альянс саме зі Сталіним. Визнаний фахівець із сучасної історії Анрі-Крістіан Жиро у своїй книзі «Де Голль і комуністи» аргументовано розповідає, що саме цей альянс сформував привілейовані відносини де Голля до французької компартії з листопада 1942 р., сплутав карти з таких вирішальних питань, як відкриття другого фронту в Нормандії, визначення польських кордонів та орієнтири післявоєнного французького уряду. Про альянс не знали не тільки Черчилль, Рузвельт, Петен і Жиро, а й близьке оточення генерала, який поставив перед собою правило діяти потай або, за його словами, «просуватися за товстою вуаллю обману»¹¹²³.

Показово, що хрущовська доповідь швидко стала доступною для світової спільноти, тоді як у СРСР вона була оприлюднена через 30 років. Крадіжці документа державної важливості зазвичай передують оборудка між, як мінімум, двома сторонами. У даному випадку замовником був шеф ЦРУ Аллен Даллес. Про бажання першим ознайомитися з доповіддю він розповів керівнику МОССАД І. Харелю під час зустрічі у Вашингтоні. За виконання замовлення Даллес не заплатив жодного centa. Але запропонував Харелю своє покровительство та доступ до інформації, що добувається ЦРУ. Той мав агента у Москві — редактора відділу «Гарячі новини» Польського державного агентства (ПАП) В. Граєвського (справжнє прізвище — Шпільман). Саме він відіграв ключову роль у крадіжці копії доповіді Хрущова. Газета «Washington Post» — перше видання, що опублікувало Хрущовську доповідь. Публікація спричинила скандал у світовій спільноті, а в міжнародному комуністичному русі спровокувала розкол на багато років¹¹²⁴.

Тим часом у Східній Європі реформатори та антирадянські сили сприйняли доповідь як сигнал для активізації опозиційного руху, що призвело до політичних загострень у низці країн. Зокрема, у Польщі та Румунії, а наймасштабнішого збройного характеру — в Угорщині (1956 р.) та згодом — у Чехословаччині (1968 р.). Раніше робітниче повстання

мало місце у Німеччині (1953 р.). Коли 28 червня 1956 р. у Познані страйкували робітники, лише обіцянка польського керівництва не виходити з Варшавського договору попередила введення танків у цю країну¹¹²⁵. Болісно сприймаючи те, що відбувається, М. Хрущов тоді ніяк не міг зрозуміти, «чому робітники йдуть проти своєї робітничої влади»¹¹²⁶, але відразу відчув, що вибухова хвиля XX з'їзду створює ситуацію, що загрожує несподіваними наслідками. Бо, як зауважує О. Аджубей, «доповідь відкрила епоху краху не лише Сталіна-бога, але й сталінізму як системи, хоча, можливо, Хрущов і сам цього не зрозумів. А якщо й зрозумів, то злякався, ніколи слово «сталінізм» не вимовляв. Не ладен був іти далі. ...Не захотів каменепаду»¹¹²⁷. У душі він «не порвав зі сталінщиною. Він мріяв про очищення від сталінського свавілля, але не ставив під сумнів фундаментальні основи Системи. Можна навіть сказати, що чим різкіше він критикував Сталіна, тим більше слідував йому»¹¹²⁸.

О. Зінов'єв вважає, що десталінізація країни розпочалася ще до доповіді Хрущова на XX з'їзді партії. Доповідь Хрущова була результатом внутрішньо-політичної боротьби. Фактична десталінізація країни відбулася б і без цієї доповіді, і без рішень XX з'їзду партії вона відбулася б явочним порядком. Хрущов використовував десталінізацію країни, що фактично розпочалася, в інтересах особистої влади. Прийшовши до влади, він, звичайно, частково сприяв процесу десталінізації, а частково доклав зусиль до того, щоб утримати його у певних рамках. Йому не вдалося до кінця довести ні те, ні інше, що потім і послужило однією з причин його падіння. Десталінізація країни була складним історичним процесом. І безглуздо приписувати її зусиллям і волі однієї людини з інтелектом середнього партійного чиновника та з поведками клоуна¹¹²⁹.

Згодом, вже після розвалу Союзу, історики охарактеризують його секретну доповідь «початком кінця режиму». Саме такі наслідки мала деморалізація держави, народу та правлячої партії. У. Таубман — відомий американський історик та автор біографії М. Хрущова — так оцінив його

секретну промову: її, «безперечно, можна назвати найнеобачнішим і наймужнішим вчинком у його житті. Вчинком, після якого радянський режим так і не оговтався — як і сам Хрущов. ... Спадщина Сталіна була надто вибухонебезпечною, її неможливо було знешкодити без тих потрясінь, що прогрімали у Східній Європі восени 1956 року, підірвавши авторитет Хрущова»¹¹³⁰. Що не могло не позначитися безпосередньо і на політичній атмосфері всередині країни та на відношенні до неї у світі, передусім у союзницькому середовищі¹¹³¹. Доповідь Хрущова стала не лише «вітром змін», але й поштовхом до розвалу соцтабору: у європейських країнах почалося бродіння, а Китай вважав цю доповідь зрадою ідей комунізму і відмовився від співпраці. СРСР утратив військову базу в Порт-Артурі та кредити, вкладені в економіку Піднебесної.

У ЦК КПРС спричинила несхвалення і водночас стривоженість редакційна стаття в китайській газеті «Женьмінъжибао», яка різко засуджувала викриття Сталіна та зустріла підтримку серед комуністів у нашій країні. Ускладнювати відносини з Китаєм радянське керівництво не хотіло, але не можна було залишити поза увагою таку гостру публікацію в центральному органі китайської компартії. І тоді Хрущов виступив на прийомі в китайському посольстві, де позитивно відгукнувся про Сталіна і заявив, що ображати його ніхто не дозволить. Ніхто нічого не міг зрозуміти: з одного боку, Сталін лиходій, а з іншого — «ображати його не дозволимо». І каже це одна й та сама людина, керівник партії. Подібна двоїстість породжувала сумніви і недовіру до радянського керівництва¹¹³². На думку В. Фаліна, таке «двомислення» вказує на те, що «Хрущов не був людиною, готовою зводити рахунки з самим собою. Відводячи правду від себе, йому не залишалося іншого, як пригладжувати Сталіна»¹¹³³. Та й не міг «Хрущов переступити сталінізм. Рідкісному політику дано переступити власну тінь»¹¹³⁴.

До 50-річчя ХХ з'їзду Е. Епплбоум так прокоментувала в газеті «The Washington Post» доповідь Хрущова: «Це була довга і не дуже правдива промова, виголошена за зачиненими дверима перед керівництвом

країни, які слухали її з кам'яними обличчями ... Мова була напівправдою. Хрущов розповів про багато злочинів Сталіна, але спритно промовчав про злочини, у яких звинувачували його самого... Метою доповіді Хрущова було не звільнення співвітчизників, але й консолідація особистої влади та залякування партійних опонентів, які, усі без винятку, також брали участь у репресіях з великим ентузіазмом»¹¹³⁵.

Є всі підстави стверджувати, що квітень 1985 р. в історії СРСР розпочався у лютому 1956-го на XX з'їзді КПРС і вивів процеси його руйнування на пряму дорогу. Тому так важливо видається звертатися до таких складних і суперечливих часів, подій, фактів та дат, які формували критичну масу змін у долі радянської держави та підводили її до краху. Прикметно, що як Хрущов вийшов із Сталіна, так і М. Горбачов вийшов із Хрущова. Він дуже багато говорив на цю тему і вважав себе його спадкоємцем, що він є дитя «відлиги»¹¹³⁶.

А тоді, 1956 р., країну заповнили чутки про зміст викладеного Хрущовим. Люди не могли повірити, не хотіли розлучатися з міфологічним сприйняттям Сталіна, боялися, сподівалися і несміливо висловлювали надії на зміни на краще, що вже не буде підстав для укоріненого почуття страху. Особливо, коли по всій країні активно зачитували закритий лист — Хрущовську доповідь на XX партійному з'їзді. Ось як описує атмосферу такого заходу письменник, а в ті роки студент, М. Герман: «Сіли. Вийшов на трибуну секретар парторганізації. В руках у нього була червона брошура без назви на обкладинці. Став читати.

Такої тиші за все своє життя я не пам'ятаю. На мою думку, найбільше боялися переглянутися, висловити хоч якесь своє ставлення. Про таке ніколи не йшлося на людях. Щось подібне до публічного і небезпечного гріха відбувалося на очах один у одного, і ніхто один на одного не дивився. Лише іноді по залі проносилося злякано-недовірливе зітхання, і знову западала тиша. Слабко віриться, що аж настільки це все було нікому не відомо. Швидше вражало, що про це говорять не по-

шепки, а при великому зібранні народу. На кшталт ефекту перших порнофільмів: всім усе відомо, але щоб дивитися публічно! І головне — страх (це я зрозумів пізніше), страх, що це не залишиться безкарним, що всі тепер пов'язані круговою порукою, все в небезпеці, всі можуть донести на всіх. Розходилися мовчки, як добродішні батьки сімейств із будинку розпусти — ніби не впізнаючи один одного»¹¹³⁷.

Надзвичайно болісно реагувало на доповідь Хрущова на XX з'їзді населення Грузії. Особливої сили заворушення мали місце у студентському середовищі. Ф. Бобков наводить слова редакторки місцевої газети Маквали Окропідзе, яка брала участь в організації мітингів у Горі:

— Ви вимагаєте, щоб я відмовилася від Сталіна, але зрозумійте, я народилася в Горі, виросла навпроти будинку, де жив Сталін, закінчила школу імені Сталіна, потім університет його імені, була сталінською стипендіаткою, диплом писала про Сталіна. Нарешті, зараз я редакторка газети «Сталінське плем'я». Я не можу збагнути, що відбувається!¹¹³⁸.

За різними оцінками, у ході заворушень у республіці загинуло від 22 до 800 осіб, було затримано та притягнуто до адміністративної та кримінальної відповідальності, відповідно, від 200 до 375 осіб.

В Україні кампанія з обговорення матеріалів XX з'їзду тривала протягом березня-квітня 1956 р. і вийшла за межі, визначені його організаторами, на що відразу ж звернули увагу спецслужби. Зокрема, історики, літератори — представники творчого цеху — гостро говорили на зборах про пeregини у сфері національної політики; у партійні та державні інстанції (кінець 1956 — початок 1957 рр.) масово пішли звернення щодо необхідності більшого застосування української мови — в освіті, науці та на виробництві. Люди, які раніше мовчали, почали ставити й запитання про відповідальність оточення Сталіна за репресії. Перший секретар ЦК КПУ О. Кириченко змушений був інформувати Москву, що «на деяких зборах мають місце випадки демагогічних виступів, у яких критика культу особи фактично зводиться до заперечення будь-яких авторитетів загалом»¹¹³⁹.

Історик С. Єкельчик показує це на прикладі обговорення «таємної доповіді» у Києві: воно підривало сам зміст того, що ця ж сама аудиторія до цього «прославляла». Засудження Сталіна і сталінізму стало лише відправною точкою для гарячих дискусій. Іноді вони набували радикальних форм. Нечисленні зафіксовані заперечення проти десталінізації висловлювали не робітники та інженери, а партійні чиновники, а також управлінці низових ланок — їх хвилювало, як зміна ідеологічного курсу позначиться на народі.

Перенесення вини зі Сталіна на все радянське керівництво, зокрема Хрущова, було наступним логічним кроком після засудження сталінізму. Несподівано на перший план вийшла тема соціальної нерівності та привілеїв еліти. Почали звучати сміливі висловлювання щодо національних утисків українців у Радянському Союзі. У Спілці письменників вимагали не лише реабілітації їхніх репресованих колег, а й «покінчити з постійними поклонами російському народу — дякую тобі, наш старший брате». Проте спроби розширити каталог дозволених тем для критики та додати до нього образи, які держава завдала українському народу, провалилися. Голодомор, асиміляція та національна нерівність залишилися табутованими темами у радянському публічному дискурсі. Подолавши коротку розгубленість, партійне керівництво заборонило антипартійні виступи, у яких під виглядом засудження культу особи «піддавалася сумніву правильність політики партії та радянського суспільного устрою, дискредитувався партійний і державний апарат»¹⁴⁰.

Таким чином, обговорення доповіді переросло в «розширювальну» критику — не тільки й не стільки особи Сталіна, але й порядків, що призвели до того, що таке стало можливим. Після з'їзду багато хто почав задаватися питанням: Хрущов звинуватив Сталіна, а куди ж дивилися інші члени Політбюро ЦК, чому вони не протестували і навіть допомагали звеличувати його культ? Суперечки, що проходили всією країною, у кожному колективі та кожній родині, були дуже жорсткими. За спогадами

М. Соломенцева, «багато хто розглядав доповідь Хрущова не лише як вирок Сталіну, але і як вирок усій великій епосі, вирок батькам і дідам, які робили революцію, зробили величезний внесок у розвиток Росії, Радянського Союзу, забезпечили перемогу у Великій Вітчизняній війні, перетворили СРСР на другу світову державу»¹¹⁴¹.

За великим рахунком, своїми діями влада власноруч створила передумови для публічного прояву політичної опозиції у країні. У тому числі, за допомогою та під впливом нового чинника — «впливу на суспільну свідомість амністованих та реабілітованих, серед яких були люди злісно налаштовані проти Радянської влади, особливо з числа колишніх троцькістів, правих та буржуазних націоналістів»¹¹⁴².

Сталінські соратники, зрештою, змушені були реагувати на все зростаючу критику на їхню адресу. У постанові ЦК КПРС «Про подолання культу особи та його наслідків» містився натяк, що вони не сиділи склавши руки: «XX з'їзд партії і вся політика Центрального Комітету після смерті Сталіна яскраво свідчать про те, що всередині Центрального Комітету партії було сформоване ленінське ядро керівників, які правильно розуміли назрілі потреби у сфері як внутрішньої, так і зовнішньої політики»¹¹⁴³. А якщо до цього ядра не входив Сталін, то логічно висувати, що воно склалося проти нього. Для обґрунтування такої легенди за допомогою І. Еренбурга почала поширюватися версія, яка, за описом відомого історика та письменника А. Авторханова, коротко зводилася до наступного: 1 березня 1953 р. проходило засідання Президії ЦК КПРС. На ньому виступив Л. Каганович, вимагаючи від Сталіна: 1) створення особливої комісії з об'єктивного розслідування справи лікарів; 2) скасування відданого Сталіним розпорядження про депортацію всіх євреїв у віддалену зону СРСР (нова характеристика осідлості).

Кагановича підтримали всі члени старого Політбюро, окрім Берії (?!). Ця незвична і небувала одностайність показала Сталіну, що він має справу із заздалегідь організованою змовою. Втративши самовладання,

Сталін не лише вибухнув матюкливою лайкою, але й почав погрожувати бунтівникам найжорстокішою розправою. Проте подібну реакцію на зроблений від імені Політбюро ультиматум Кагановича змовники передбачали. Знали вони й те, що вільними їм із Кремля не вийти, якщо на те буде воля Сталіна.

Тому вони вжили й відповідних запобіжних заходів, про що Мікоян заявив бурхливому Сталіну: «Якщо за пів години ми не вийдемо вільними з цього приміщення, армія займе Кремль!» Після цієї заяви Берія також відійшов від Сталіна. Зрада Берії остаточно вивела Сталіна з рівноваги, а Каганович на додачу, тут же, на очах у Сталіна, порвав на дрібні клаптики свій членський квиток Президії ЦК КПРС і жбурнув Сталіну в обличчя. Не встиг Сталін викликати охорону Кремля, як із ним трапився напад: він упав непритомний. Лише о шостій годині ранку 2 березня до Сталіна було допущено лікарів.

Цим післясталінський ЦК хотів убити трьох зайців: по-перше, ми не були бездіяльними, коли Сталін хотів створити нову «лінію осідлості» для радянських євреїв; по-друге, Сталін помер не без нашої вини; по-третє, Берія, як завжди, був зі Сталіним, але перейшов на наш бік, коли побачив, що армія з нами¹¹⁴⁴.

Поряд із цією версією Авторханов звертає увагу на те, що Хрущов настільки був нещадний до особистих вад самого Сталіна, настільки і обережний щодо сталінського оточення. Він жодного разу не наводить прикладів того, як планомірно та систематично знищували мільйони безпартійних селян, робітників та інтелігенції. І зрозуміло, чому. Якщо ліквідація верхнього шару партії була справою Сталіна та Політбюро, то знищення народу — справою всієї сталінської партії. У 1937–1938 рр. Сталіну було направлено 583 списки з іменами тисяч партійних, радянських, військових, комсомольських та господарських працівників, «рекомендованих» на фізичне знищення для затвердження ним та іншими членами Політбюро.

А хто ж затверджував списки мільйонів, які пройшли через «надзвичайні трійки» в областях та республіках? Саме ці «трійки» у складі першого секретаря партійного комітету, прокурора та начальника місцевого управління НКВС виключили 1 220 942 комуністів із партії, а отже, їх було заарештовано протягом 1934–1939 рр. (за деякими іншими даними, 1 165 000 — протягом 1935–1939 рр.)¹⁴⁵. Хрущов не доповів про це з'їзду, тому що потрібно було говорити про дії власне вірних сталінців — у центрі та на місцях.

Вчені, публіцисти, політики та й просто обивателі все ще дискутують щодо спонукальних мотивів розвінчання Сталіна його ж соратниками та послідовниками. Узагальнено вони зводяться до таких:

— прагнення Хрущова винести на громадський суд дії Сталіна, очистити в такий спосіб партію, повернутися до ленінської спадщини, надати новий імпульс соціалістичному розвитку;

— побоювання, що все, що творилося в сталінську епоху, так чи інакше спливе на поверхню, стане надбанням гласності. І тоді сталінському оточенню доведеться відповісти за їхню участь у злочинах. Тому краще ініціювати та очолити процес розвінчування Сталіна, діяти на випередження;

— розуміння того, що колишніми «сталінськими методами» навряд чи вдасться утримати країну та народ у стані послуху, враховуючи повоєнні суспільні настрої, що могли здетонувати масштабними соціальними і навіть політичними потрясіннями;

— прагнення Хрущова приборкати і нейтралізувати своїх опонентів у процесі боротьби за зміцнення особистої влади та отримання можливості реалізовувати власне бачення облаштування країни. Для цього йому потрібно було, крім усього іншого, заручитися підтримкою радянської номенклатури і дати їй упевненість, передусім кадрам керівної ланки, що сталінська практика чисток відтепер не повториться, порушень соціалістичної законності не буде. З їхньою допомогою Хрущов розраховував не лише змінити сталінський курс, але й усунути сталінських соратників, обставити себе новими кадрами.

Не можна оминати увагою і таку гіпотезу, у якості версії, як особиста помста Хрущова Сталіну за розстріл його старшого сина Леоніда. Його онука Ніна Хрущова настійно її спростовує, щоправда одночасно й стверджує, що той відмовився надягати «гамівну сорочку комунізму» і «в цьому сенсі був першим радянським дисидентом»¹¹⁴⁶. Фактично підтримуючи інформацію щодо історії, пов'язаної із сином Хрущова, Молотов розповідав 1974 року:

Хрущов у душі був супротивником Сталіна. Сталін — все і вся, а в душі інше. Особисте озлоблення його на будь-які кроки штовхає. Озлоблення на Сталіна через те, що його син потрапив у таке становище, що його розстріляли фактично. Після такого озлоблення він на все піде, аби очорнити ім'я Сталіна.

— Микита від сина відмовився, так?

— Так¹¹⁴⁷.

Останній маршал СРСР Д. Язов розширено переказав у своїх мемуарах «непривабливу історію з життя М. Хрущова»: «...Син Хрущова Леонід активно співпрацював у полоні з фашистами. Він закликав червоноармійців здаватися в полон, обіцяючи райські принади. І тоді Верховний головнокомандувач наказав нашим розвідникам викрасти сина Хрущова у німців. Незабаром Леонід Микитович з'явився перед військовим трибуналом, який засудив його за зраду Батьківщині до розстрілу. М. Хрущов благав І. Сталіна не допустити страти. На що Сталін відповів: «Ви просите, як батько чи член ЦК? Як батько? А що я скажу іншим батькам, які втратили своїх синів?».

Помер Сталін, і за кілька років, будучи першим секретарем ЦК, Хрущов зажадав від міністра оборони країни Г. Жукова представити льотчика Леоніда Хрущова до звання Героя Радянського Союзу. На що Жуков різко заперечив, мовляв, зрадників не представляють до бойових нагород, тим більше високого звання Героя. Зібгавши нагородний лист, Жуков кинув його у бік Хрущова. Цей випадок і став приводом, поряд з ін-

шими, для зняття Жукова з посади міністра оборони СРСР. На жаль, цей факт, щоб відбілити Хрущова, забули, втім, як і багато інших фактів»¹¹⁴⁸.

Раніше про цей епізод, що відноситься до 1943 р., розповів П. Пономаренко своєму помічнику В. Ніколаєву: його викликали до сталінського кабінету в той момент, коли перед вождем на колінах стояв Микита Сергійович, благаючи Сталіна зберегти життя синові Леоніду, військовому льотчику, що перейшов на бік ворога, а потім захопленому партизанами, але отримав відмову. Пономаренко також нагадав у розмові, що вождь не пощадив і власного сина Якова, який свого часу перебував у фашистському таборі на території Білорусії. Розроблявся навіть план звільнення Якова силами тринадцятої партизанської бригади, але Сталін про це й чути не хотів¹¹⁴⁹.

Слід зазначити, що до поширення цієї версії активно долучилися колишні генерали КДБ М. Докучаєв¹¹⁵⁰, В. Удилов¹¹⁵¹, маршал авіації М. Пстиго¹¹⁵². В. Карпов в історико-документальному дослідженні «Генералісимум» оголосив факт зради Леоніда Хрущова доведеним, посилаючись на попередні «свідчення», зокрема В. Удилова¹¹⁵³.

Одні дослідники вбачають у доповіді Хрущова політичну мужність, завдяки якій у країні розпочалися демократичні зміни. Інші вказують на те, що своїми діями Хрущов завдав удару по КПРС та радянській державі, розколов суспільство, спричинив сум'яття та кризи в соціалістичних країнах, світовому комуністичному та робітничому русі, згуртував лави та активізував дії антирадянщиків усіх мастей — у СРСР та за кордоном. А головне — «дав перший і найпотужніший імпульс до системної кризи, а відтак і загибелі Радянського Союзу, яку завершили хрущовські спадкоємці за часів злочинної «горбачовської перебудови»¹¹⁵⁴. Ось чому своїми мемуарами Хрущов дуже хотів пояснити, що «його секретна доповідь не була ані спробою приховати власну участь у репресіях, ані змовою з метою помститися колишньому господареві, ані спотворенням комунізму, як це уявляли за Брежнева. Він просто хотів, щоб у партії було більше відкри-

тості, вільніший обмін думками, доступніше спілкування із зарубіжними країнами. Він не вбачав сорому у визнанні, що і комуністичні лідери можуть помилятися, і шкодував, що, будучи при владі, не скасував цензуру і не відкрив радянських кордонів. Він відчував своїм моральним обов'язком розрахуватися за всіма статтями зі сталінською тиранією — вбивствами, чистками, фальшивими зізнаннями, вибитими під тортурами»¹⁵⁵.

Наслідки такого кроку дали про себе знати майже відразу ж — в ідеологічній кризі у світовому комуністичному русі, політичному — у країнах-сателітах, у психологічному — всередині Радянського Союзу. Призвели до тимчасового посилення позицій сталінського крила у керівництві радянської держави та змусили неоленівців до політики компромісів, включаючи часткову реабілітацію імені Сталіна та залагодження відносин із зовнішньополітичними союзниками. Лютий-жовтень 1956 р., на думку низки дослідників, став періодом переоцінки сталінської спадщини у суспільних науках, літературі та мистецтві. З явно вираженими протилежними тенденціями: з одного боку, колективне керівництво намагається продовжити курс на десталінізацію, але десталінізацію, контрольовану зверху; з іншого боку, маси, навіть партійні маси, наукові та творчі кадри, зрозумівши розвінчування Сталіна як проголошення наукової та творчої свободи, починають переходити намічені зверху «контрольні кордони» і критикувати не тільки Сталіна, скільки сталінську систему.

Побачивши, що діалог із народом — справа небезпечна, радянське керівництво не забарилося вказати на необхідність розвінчування культу особистості в рамках системи та неприпустимості критики лінії партії. Однак «події, що розгорталися після викриття Сталіна, стали грізним попередженням, що калькульована десталінізація починає виходити з-під контролю Кремля. Оптимістичні розрахунки — розрядити шляхом викриття Сталіна внутрішню та зовнішню атмосферу — виявилися хибними.

Звідси Кремль опинився ніби в зачарованому колі: повне повернення до Сталіна було неможливим уже психологічно, а продовжен-

ня курсу на десталінізацію загрожувало серйозними потрясіннями самої системи»¹¹⁵⁶.

Події суспільно-політичного життя в країні, власне, як і сама атмосфера 1950-х — 1960-х рр., одержали визначення «відлига», незважаючи на те, що Хрущов демонстрував невдоволення цією метафорою і нерідко кидав фразу: що це ще за відлига, дивлячись, яка відлига, а то ще перетвориться на повінь. Йому вторив М. Сулов, попереджаючи партійно-радянське керівництво, що не можна далі йти шляхом демократизації, інакше відлига може перетворитися на повінь, яка все знесе на своєму шляху. Але це визначення напрочуд точно позначило цілу епоху радянської історії. Його приписують І. Еренбургу, але мало хто знає, що вперше воно прозвучало в опублікованому в десятому номері «Нового світу» за 1953 р. вірші М. Заболоцького, написаного ним ще 1948 року¹¹⁵⁷. А власне І. Еренбург надав терміну загального звучання повістю «Відлига»¹¹⁵⁸, яка «була не стільки подією літературною, скільки громадянським жестом, можливо, і чимось більшим. Це одна з тих книг, про які легко забувають, але без яких не було б інших — про які пам'ятають»¹¹⁵⁹.

За словами І. Еренбурга, саме думка про квітень 1953-го її народила. У мемуарах він алегорично про це написав: «А той квітень, про який я розповідаю, був особливим. Він відігрівав старих, пустував, як хлопчик, плакав першими дощами і сміявся, коли знову показувалося сонце. Мабуть, я думав про цей квітень, коли восени вирішив написати маленьку повість і на аркуші паперу відразу ж поставив назву «Відлига». Це слово, мабуть, багатьох ввело в оману; деякі критики говорили чи писали, що мені подобається гнилизна, вогкість. У тлумачному словнику Ушакова сказано так: «Відлига — тепла погода під час зими або настання весни, що викликає танення снігу, льоду». Я думав не про відлиги посеред зими, а про першу квітневу відлигу, після якої буває і легкий мороз, і негода, і яскраве сонце. — про початок тієї весни, що мала прийти»¹¹⁶⁰. Прикметно, що його улюбленим поетом був Ф. Тютчев, який привітав перші

розпорядження імператора Олександра II знаменитим визначенням: «Відлига»¹⁶¹. Сучасники І. Еренбурга добре його зрозуміли — саме 4 квітня газети несподівано для країни та світу повідомили: усі заарештовані у справі «лікарів-убивць» — невинні.

Науковці сходяться на тому, що лібералізація радянського режиму і цей суперечливий етап напівсвободи справили значний вплив на політичну і морально-психологічну атмосферу в країні, спричинили до життя різні пласти настроїв, привели в рух різні структури суспільного буття. У жодному разі не ідеалізуючи розпочаті після Сталіна зміни, зауважимо, що зняття безглузких звинувачень, повернення до творчої діяльності багатьох відомих імен, певна толерантність до нових голосів, відкриття країни до західної культури та в цілому для світових процесів сприяли формуванню покоління, що отримало назву «шістдесятники». Вони заявили про себе постановкою суспільних проблем, бачення та підходи до вирішення яких відрізнялися, і досить суттєво, з низки напрямів, від офіційної компартійно-державної лінії. Заклали можливості для формування, структурування та згуртування цілого прошарку людей, які згодом виступлять з відкритих позицій проти радянського ладу та союзної держави. Утім, шістдесятники стали особливим явищем не тільки в культурному та суспільному житті, а й внесли до нього свою вільну поведінку, яка нерідко виходить за усталені радянські норми та правила соціалістичного гуртожитку¹⁶². У романі про шістдесятників В. Аксьонова надано унікальну можливість дізнатися, як жили ці люди — чинили опір владі або піддавалися їй, любили, зраджували, відбивали чужих дружин, у що вірили, чим дихали та демонстрували жагу творчості, яку неможливо було вбити жодним режимом¹⁶³.

Персоналістський вимір шістдесятництва в українських іменах знайшов відображення в об'ємній монографії Л. Тарнашинської¹⁶⁴. У ній — епоха в особистостях і творчості, що дає уявлення про «зоряний інтеграл» покоління, що залишило значний слід у свідомості українства. Воно діяло

у межах радянської системи, і система на той час вимушено мирилася з їх існуванням, оскільки влада відмовилася від практики терору. Але та обставина, що його представники найбільш гостро відчували віяння часу, пробудження нових суспільних запитів і артикулювали їх у публічній площині, зробило шістдесятників виразниками народних настроїв і надій, моральними авторитетами для багатьох людей. У тому числі, в подальшому русі опору радянському режиму¹¹⁶⁵. З урахуванням переосмислення реалій та усвідомлення того, що «успіху можна досягти лише в контексті широкої моральної боротьби в масштабах усього СРСР, усього світу»¹¹⁶⁶. Саме з лав шістдесятників у 1980-х рр. вийшли ініціатори та організатори народних рухів, які призвели до радикальних змін у житті радянської держави, аж до скасування СРСР та проголошення незалежності його республік.

Якщо представники першого покоління радянських людей, які народилися на рубежі XIX – XX ст., мали альтернативний життєвий досвід і, відповідно, мали можливість порівнювати різні політичні системи та підвалини життєвого облаштування, то генерація, що належала до другого покоління, прийшла в життя в 1930-х рр., і такого досвіду була позбавлена. Вона пізнавала його за рахунок запозичення інформації, освіти, уявлень і висновків про інші (альтернативні) основи суспільного устрою, використовуючи також можливості пізнання реального світу, що відкрилися. За таких обставин основу шістдесятників складали вихідці з інтелектуально-творчого середовища — письменники, художники, науковці, діячі культури, інженерно-технічна інтелігенція. На відміну від представників соціально-гуманітарної сфери, які ніяк не могли відійти від певних функцій «ідеологічного поліцейського»¹¹⁶⁷, і продовжували вибудовувати «наукову полеміку» за сталінськими зразками. А виявившись після смерті Сталіна тимчасово без ідеологічного нагляду, не знали, як розпорядитися моментом свободи. Через все ще тяжкий страх перед ним доходило до казусів. Наприклад, уже після XX з'їзду, у розпал розвінчу-

вання культу особи, на одному з пленумів ЦК виступав академік АН СРСР П. Юдін. Завершує він свою промову — і раптом за звичкою як крикне: «Хай живе товариш Сталін!». У першу мить у багатьох руки рефлекторно склалися для оплесків. А потім — повна тиша. Академік зрозумів, що ляпнув зайве, і позадкував: «Вибачте, я, здається, помилився...»¹⁶⁸.

Особливо складно та болісно адаптувалися до нових реалій історії. Тоді як, звільнившись від страху втратити волю, небайдужі громадяни з іронією писали до ЦК, в газети та журнали про свої враження від того, що відбувається в ідеологічній сфері. Іншими вони й не могли бути, якщо почитати хоча б виступ секретаря ЦК та академіка АН СРСР Б. Пономарьова на Всесоюзній нараді істориків у грудні 1962 р., у якій він, зокрема, говорив: «Особливо згубного впливу дії культу особи зазнала історія КПРС. Початок цьому поклав 1931 року лист Сталіна до журналу «Пролетарська революція» «Про деякі питання історії більшовизму». Сталін поставив розробку проблем історії партії під контроль, підпорядкувавши її завданню звеличення своєї особистості. 1938 року вийшов «Короткий курс історії ВКП(б)». Із цього моменту історія КПРС була втиснута в прокрустове ложе сталінських схем і формул. «Короткий курс» по суті заступив собою від дослідників теоретичну скарбницю марксизму-ленінізму, праці Маркса, Енгельса, Леніна.

...Щоб принизити роль Леніна і звеличити себе, Сталін насаджував і всіляко заохочував наскрізь брехливу «теорію» двох вождів революції. А вся концепція історії громадянської війни в СРСР була побудована на версії про «вирішальну» роль Сталіна: там, де його не було, нібито не відбувалося нічого цікавого. Цілковито ігнорувалася чи безпосередньо фальсифікувалася діяльність місцевих партійних, радянських організацій, військових працівників. При викладі наступної історії радянського суспільства Сталін виступав уже як єдина дійова особа. Усі успіхи партії та народу у будівництві соціалізму приписувалися «мудрому керівництву Сталіна».

...Сталін був оголошений ледь не ініціатором та організатором СРСР. Замовчувалися і грубі помилки Сталіна, Молотова, Кагановича під час проведення колективізації сільського господарства та в інших питаннях. Всупереч очевидним фактам і незважаючи на скоєні Сталіним найбільші помилки напередодні і в ході Великої Вітчизняної війни, йому приписувалася вирішальна роль у перемозі радянського народу»¹¹⁶⁹.

І одночасно в тій же промові характеризував сталінського наступника Хрущова в стилі, що дуже нагадує колишні часи: «Вся теоретична і практична робота ленінського ЦК на чолі з товаришем Хрущовим, як це знову продемонстрував листопадовий Пленум ЦК, — яскравий приклад уважного ставлення до історичного досвіду та геніальної ленінської спадщини, вміння творчо осмислювати та ставити його на службу будівництва комунізму»¹¹⁷⁰. А в створюваній під його ж керівництвом новій версії історії КПРС з'явилися описи величезного особистого внеску генерал-лейтенанта Хрущова у перемогу над нацистською Німеччиною. Але у жовтні 1964 р. змовники з найближчого оточення відправили «дорогого Микиту Сергійовича» на пенсію. І причиною нового погіршення економічної ситуації країни оголосили хрущовський волюнтаризм. Через кілька днів на засіданні авторського колективу Пономарьов урівноважено сказав присутнім, що є пропозиція вилучити з частини, що стосується Великої Вітчизняної війни, деякі сторінки та перерахував їх номери. Присутні побачили, що вони стосуються участі у війні Хрущова. Так же спокійно академік оголосив, що потрібно включити до цього розділу нові сторінки. Як виявилось, ними викладалися подвиги нового першого секретаря ЦК КПРС Л. І. Брежнєва на Малій землі, що стала знаменитою за його правління. Один із учасників наради, заступник головного редактора часопису «Партійне життя» М. Ломакін, не витримав і сказав: «Борисе Миколайовичу! Людина ще штани не зняла, а ми вже язика висолопили!»¹¹⁷¹.

У 1950-х — першій половині 1960-х рр. склалася ситуація своєрідного «двовладдя»: з одного боку, привченість до демонстрації думання

партійними установками; з іншого — бродіння мізків і умів, вже навіть з огляду на те, що офіційна критика вибудованих порядків фактично служила підтвердженням багато чому з того, про що говорили противники СРСР. Мине зовсім небагато часу, і паростки вільнодумства як природного змісту людини знову будуть приглушені приписами згори, суспільство дисциплінують. Хоча спочатку сталінські спадкоємці вважали, що розумніше йти назустріч вимогам і сподіванням нового суспільства: оголошення сталінізму чужорідним явищем в організмі партії, засудження сталінських злочинів, курс на підняття життєвого стандарту народу, на «співіснування» із зовнішнім світом, — це було далеко не добровільними поступками Кремля у відповідь на явний та прихований тиск народу.

Обмеженість і непослідовність процесу десталінізації виявилися передусім і досить швидко у нетерпимості до «буржуазних свобод» і за найменших натяків на сумніви в ідеологічних засадах, а отже, у протидії проявам інакомислення. Засудивши Сталіна, його спадкоємці залишили при цьому такий рівень диктатури, щоб утримувати владу та не допускати проростання суспільних сумнівів щодо авторитету — їхнього власного та держави. «Радянський Союз, — робить висновок американський фахівець у галузі російських та євразійських досліджень Д. Рубінштейн, — перетворився не на диктатуру, яка залишилася без диктатора, а на диктатуру без конкретного диктатора»¹⁷². Культ особистості скалічив сталінських спадкоємців.

М. Єгоричов згадує, що М. Хрущова «дуже насторожили демократичні віяння серед творчої інтелігенції Москви. Він наполегливо вимагав від нас посилення ідеологічної роботи у цих колах. Москва мала стати прикладом такої роботи для всієї партії. Я добре розумів обстановку, але для мене особисто настрої москвичів були набагато ближчими, ніж «крок уперед, два кроки назад» у політиці Хрущова»¹⁷³. Продовжуючи лінію на викриття сталінського свавілля частково або вже за інерцією, Хрущов тим не менше, усе більше не хотів, щоб рамки критичного аналізу розширювалися, відстоював тезу, що «всьому провиною культ ста-

лінської особистості — і тільки. На систему Хрущов не підняв руки»¹⁷⁴. Але добре засвоїв сталінську риторичку і сталінські методи боротьби з опонентами. Одним із основних її механізмів була апеляція до Леніна та його спадщини як головного інструменту в теоретичних та політичних суперечках. Щоб усім було зрозуміло: державний діяч, який сповідує ворожі ленінізму погляди, не може і не повинен обіймати найвищих державних постів у країні.

Такий настрій визначив постановку та розгляд питання десталінізації на XXII з'їзді КПРС. Щоправда, у прийнятому на ньому Статуті партії обумовлювалися терміни змінності керівних кадрів (що було скасовано Брежнєвим, щойно він прийшов до влади). Хрущов розвивав ці ж ідеї у розроблюваній новій радянській Конституції. «У тому варіанті, з яким я був знайомий, — повідомляє О. Аджубей, — скасовувалась паспортна система з горезвісним п'ятим пунктом, встановлювався термін перебування на вищих державних посадах — п'ять років і ще п'ять, якщо шляхом таємного голосування кандидатура отримає на засіданні Верховної Ради не менше двох третин голосів. Розрив зі сталінізмом знаходив конституційну основу»¹⁷⁵.

Певною мірою підкріпити позиції Хрущова мало рішення винести Сталіна з Мавзолею, як заключний акорд XXII з'їзду. 31 жовтня, коли вже закінчувалась його робота, перший секретар Ленінградського обкому партії І. Спиридонов зачитав пропозицію перемістити прах Сталіна з Мавзолею в інше місце. Його підтримав перший секретар Московського міськкому П. Демічев. Наступним мав виступати перший секретар ЦК Компартії Грузії В. Мжаванадзе, бо потрібно було заручитися публічною підтримкою земляків Сталіна. Друга людина у партії — секретар ЦК Ф. Козлов наперед домовився з ним про це. Але на ранкове засідання той прийшов із зав'язаним горлом і пошепки поясвив, що в нього почався запальний процес, сталася втрата голосу і говорити він не може. Натомість на трибуну відправили голову Ради міністрів Грузії Г. Джавахішвілі. Йому довелося рятувати старшого товариша, який не побажав

виступати проти Сталіна. Швидше за все, він не мав можливості відмовитися від цієї місії.

З'їзд ухвалив рішення: «Визнати недоцільним подальше збереження у Мавзолеї саркофагу із труною Й. В. Сталіна, оскільки серйозні порушення Сталіним ленінських заповітів, зловживання владою, масові репресії проти чесних радянських людей та інші дії в період культу особи унеможливають залишення труни з його тілом у Мавзолеї В. І. Леніна»¹¹⁷⁶.

За спогадами начальника 9-го управління КДБ (охорони «перших осіб»), «на початку роботи останнього дня партійного форуму нас запросив до кімнати президії М. С. Хрущов і сказав: «Прошу мати на увазі, що сьогодні відбудеться рішення з'їзду партії про перепоховання Сталіна. Місце визначено. Комендант Мавзолею знає, де копати могилу. Рішенням Політбюро ЦК КПРС створено комісію з п'яти осіб на чолі зі Шверником: Мжаванадзе — секретар ЦК компартії Грузії; Джавахішвілі — голова Ради Міністрів Грузії; Шелепін — міністр; Демичев — секретар Московського міськкому партії та Дигай — голова Мосради. Необхідно, щоб перепоховання пройшло без галасу, роботу треба закінчити сьогодні ввечері»¹¹⁷⁷.

За кілька годин після закриття з'їзду було здійснено відповідні роботи, розпорядником яких виступав голова Комітету партійного контролю при ЦК КПРС М. Шверник: офіцери кремлівського полку витягли саркофаг із Мавзолею та занесли його до лабораторії. З мундира Генералісима зняли Золоту Зірку Героя та замінили золоті гудзики на латунні. Останки вождя переклали в труну, виготовлену в столярній майстерні окремого полку спеціального призначення комендатури Кремля із сухої деревини, та поховали біля кремлівської стіни. Саму могилу закрили бетонною плитою¹¹⁷⁸. А за твердженням О. Аджубея, її «залили кількома кубометрами бетонної суміші», і «ніяка ексгумація відтепер стала неможливою»¹¹⁷⁹. Відповідно, з Мавзолею зникло і слово «СТАЛІН». Сарко-

фаг Леніна поставили на центральне місце, де він перебував до березня 1953 року.

З цього приводу Є. Євтушенко написав вірш «Спадкоємці Сталіна», який був опублікований лише 21 жовтня 1962 року в «Правді» з особистого дозволу Хрущова:

Куда еще тянется провод из гроба того?
Нет, Сталин не сдался. Считает он смерть поправимостью.
Мы вынесли из Мавзолея его.
Но как из наследников Сталина — Сталина вынести?

Удруге його дозволили надрукувати лише через 26 років, уже в роки перебудови. Мабуть, багато виявилось у Сталіна спадкоємців.

У листопаді 1961 р. Указом Президії Верховної Ради УРСР Сталінську область було перейменовано на Донецьку, місто Сталіне — на Донецьк. Перелік законів СРСР та указів Президії Верховної Ради СРСР, що стосувалися присвоєння імені Сталіна, і вважалися такими, що втратили чинність, займав майже чотири сторінки¹⁸⁰.

XXII з'їзд увійшов до історії як знакова історична подія, яка до сьогоднішнього дня викликає запеклі суперечки. Передусім, щодо прийнятих на ньому програми партії зі знаменитим положенням — «Партія урочисто проголошує: нинішнє покоління радянських людей житиме за комунізму», а також — партійного статуту з «Моральним кодексом будівника комунізму». Однак мало хто знає, що розробку програми було розпочато за півтора десятиліття до цього, влітку 1947 року. У вересні відбулася перша нарада представників компартій «соціалістичного табору». Зміст декларації згодом буде враховано при доопрацюванні нового проекту.

До 1 грудня відредагований текст направлять Жданову. Майже рік триватиме пауза. Після смерті Жданова Маленков повернеться в апарат ЦК на перші ролі, і 14 жовтня 1948 Шепілов направить уже Маленкову останній варіант проекту. Саме в ньому ми і можемо сьогодні прочитати

установку: «Всесоюзна Комуністична партія (більшовиків) ставить за мету протягом найближчих 20–30 років побудувати в СРСР комуністичне суспільство». Тож прожектерів в апараті ЦК вистачало і без Хрущова.

Поспішати з ухваленням нових проектів Сталін не став. Лише через чотири роки, під час підготовки XIX з'їзду партії, ця тема повернеться до порядку денного. Комісія під проводом Маленкова двічі представлятиме Сталіну проект тез про зміни до статуту, підготовлений відповідно до вказівок, отриманих від нього на засіданні політбюро, та сам текст статуту. А ось питання про нову програму партії буде поховано. Найімовірніше, через очевидну її нереалістичність. Один із членів комісії — Хрущов — у 1961 р. витягне з-під сукна не забутий ним проект, відредагує його на свій лад руками майстровитих партійних ідеологів, протисне його прийняття XXII з'їздом КПРС і закладе тим самим у фундамент радянського суспільства одну з мін уповільненої дії. Повна нездійснення обіцянок, третя програма КПРС зробить чимало для дискредитації радянської влади в очах населення Союзу РСР¹¹⁸¹.

За рахунок чого передбачалося забезпечити до 1980 «достаток матеріальних і культурних благ» і «найвищий життєвий рівень порівняно з будь-якою країною капіталізму»? Передусім, збільшенням обсягу продукції сільського господарства в три з половиною рази, перевагою над США зростанням промислового виробництва у 6 разів, забезпеченням п'ятикратного збільшення обсягу національного доходу і зростанням реальних доходів населення в 3,5 рази, скасуванням прибуткового податку.

Людям обіцяли безкоштовний проїзд у громадському транспорті, безкоштовні квартири та будинки: кожному громадянину — щонайменше по 20 кв. м житла, кожній родині — по окремій упорядкованій квартирі. Плюс до всього — безкоштовні комунальні послуги, безкоштовне харчування у громадських їдальнях, безкоштовні лазні, безкоштовні та загальнодоступні медицина та освіта, зростання тривалості життя. Партія вважала також, що вже не буде поділу суспільства на робітників та інте-

лігентів — усі стануть освіченими, інтелектуально та духовно багатими. І при цьому, майже жодної домашньої роботи для жінок.

Але вже 1 червня 1962 р. уряд різко підняв ціни — на 25–50 % подорожчали м'ясо, олія, молоко. Результатом стали невдоволення і сумні події в Новочеркаську, які ретельно замовчувалися. На початку 1980-х років будівництво комунізму фактично зійшло з партійного порядку денного, а майбутнє «розвиненого соціалізму» ставало дедалі туманнішим.

З'їзд став також і демонстрацією відкритого розриву СРСР із Китаєм. Китайська делегація на чолі із Чжоу Еньлаєм залишила з'їзд. І до, і після з'їзду Пекін закликав Хрущова обмежити критику Сталіна внутрішньо-державними рамками, але Хрущов не вмів тримати язика за зубами і, крім того, почав демонструвати ледь не монаршу вередливість і дратівливість. На одному з наступних комуністичних форумів він ніби у стані гроггі випалив: «Якщо китайцям так подобається Сталін, нехай викопують його та перевезуть до Пекіна». Китайська делегація залишила і цю нараду. Розрив із Китаєм став, напевно, найбезрозсуднішим вчинком Хрущова, що межує зі злочином. 30-річна ворожнеча і напруженість у відносинах з КНР і КПК справили величезний вплив на розстановку сил у світі¹¹⁸².

Запропоновані Хрущовим веселкові перспективи не надихнули людей, не повернули та не втримали суспільних настроїв у визначених для них рамках. Вони розпочали набувати все більш опозиційного та дисидентського характеру, реагувати на який для післясталінської влади виявилось справою дуже складною. Незважаючи навіть на «вражаючі» масштаби діяльності «органів»: на 1959 р., наприклад, в УРСР налічувалося 4 млн 263 тис. справ «діючого та архівного оперативного обліку» на 5 млн 481 тис. осіб¹¹⁸³. Виходить, що кожного 7–8 жителя республіки влада вважала неблагонадійним. За інформацією КДБ УРСР, лише у 1954–1959 рр. було ліквідовано 183 націоналістичні та інші антирадянські організації та групи, притягнуто до кримінальної відповідальності 1879 осіб, здійснено профілактичні заходи щодо 13 000 громадян. Як особливе до-

сягнення розцінювалося викриття органами держбезпеки 16 антирадянських груп із числа інтелігенції та молоді у Київській, Харківській, Вінницькій та інших областях у кількості 245 учасників¹¹⁸⁴. Особливе занепокоєння партійних органів та спецслужб викликала живучість націоналістичних тенденцій серед інтелігенції і навіть таких осіб, які, на їхню думку, «перебували на радянських позиціях». КДБ застерігав найвище політичне керівництво, що націоналістичні настрої не тільки не спадають, а й набувають нових форм, охоплюють нові й нові регіони¹¹⁸⁵.

Якщо внаслідок сталінських репресій східна Україна стала доволі «спокійною», то західні українські регіони створювали чимало проблем для союзного та місцевого керівництва. Згодом географія українського національного руху починає розширюватися, не обмежуючись Києвом та Львовом. Досить сприятливі умови існування української опозиції пояснювалися, зокрема, і «лібералізмом» першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста, інших партійних працівників республіки. Незважаючи на чергове «закручування гайок», як і раніше, сильними були тенденції до проголошення суверенної України. Як програмний документ українського опору було прийнято роботу І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», у якій наголошувалося на тому, що в національній радянській політиці порушуються проголошені Ленінім принципи, сильні русифікаторські тенденції, чому необхідно протиставити свободу в широкому розумінні слова — свободу обговорення національного вибору, самопізнання, самосвідомості, самовироблення¹¹⁸⁶.

За оцінками Р. Піхої, до середини 1960-х років у країні склалася парадоксальна ситуація: «... офіційно декларуючи національну рівноправність як важливу складову соціалістичного інтернаціоналізму, та сама політична система поділяла народи на титульні і нетитульні, закладала і провокувала протиріччя, які й так існували протягом десятиліть, а то й століть. Ретельно замовчувані факти депортацій, переслідування національної інтелігенції, історії державності поза СРСР, багатьох сторінок по-

рівняно недавнього минулого — від «голодомору» в Україні та не менш страшних подій у ході колективізації в Середній Азії, переслідування православного духовенства в Радянській Росії, обставин укладання пакту Ріббентропа–Молотова — до участі численних представників народів Північного Кавказу і кримських татар на боці Німеччини у роки війни, відсутність аналізу реального бюджету кожної з республік, служили чудовим поживним бульйоном для націоналізму і національного екстремізму»¹¹⁸⁷. Водночас офіційно проголошувалося, що національної проблеми в СРСР не існує, що найбільше завоювання соціалізму полягає саме у її вирішенні. Тоді, коли саме вона опосередковано готувала розпад Радянського Союзу, хоча сама можливість цього на той час ще здавалася зі сфери фантастики. Зростання інакодумства та демократизації політичного режиму заходилися глушити, що призвело до створення передумов для зародження дисидентства в країні. Хоча «дисидентська опозиція, — як зауважував М. Попович, — мала швидше символічне значення і виявилася на маргінесі суспільно-політичного розвитку»¹¹⁸⁸.

Зауважимо, що в радянській історіографії слово «дисидент» міцно пов'язане з іменами опонентів радянської влади: Андрієм Сахаровим, Оленою Боннер, Олександром Солженіциним, Людмилою Алексєєвою, Валерією Новодворською та ін. Проте мало хто знає, що задовго до появи дисидентства в СРСР на Заході були свої політичні дисиденти із відомими прізвищами. І головним із них у повоєнний час став Чарлі Чаплін. 1952 року адміністрація Сполучених Штатів Америки оголосила його дисидентом і змусила виїхати за межі країни. Щоправда, цьому передували не лише його критика американської внутрішньої політики, але й особисті етичні установки, якими великий комік керувався усе своє свідоме життя. Нехтуючи при цьому церковними постулатами та загальноприйнятою людською мораллю.

Великий маєстро, який випустив на екрани світу такі шедеври, як «Золота лихоманка», «Вогні великого міста», «Нові часи», «Великий дик-

татор», «Месьє Верду», «Вогні рампи», 1951 року раптом зацікавив вищих ієрархів протестантської церкви США — однієї з головних конфесій країни. Вони інкримінували йому багатоженство, нерозбірливість інтимних стосунків із жінками та розтління малолітніх. Ким було інспіровано цю кампанію, досі не з'ясовано. Підозра падає на ФБР, але безпосередніх доказів цьому немає. Як би там не було, питання про Чарльза Спенсера Чапліна, громадянина США, розглядалося на найвищому рівні — у Конгресі.

Спецкомісія Конгресу затаврувала його наступним формулюванням: «Чарльз Спенсер Чаплін — демонстративний дисидент, людина, яка не дотримується панівного в країні віросповідання, інакомисляча, не згодна з панівною ідеологією, панівним світоглядом, існуючим у США ладом, і тому має бути видворений із країни протягом 48 годин». Так Чаплін 1952 року став головним американським інакодумцем. 1954 року стараннями уряду Радянського Союзу йому було присуджено Міжнародну премію миру. Світовою громадськістю ця новина була сприйнята як радянська відповідь на рішення американської адміністрації заборонити великому артисту в'їзд на територію США¹¹⁸⁹.

Не додало авторитету країні та прихильникам радянської держави відновлення кампанії «войовничого атеїзму», закриття та знищення храмів (тільки з 1958 по 1964 рр. було ліквідовано у такий спосіб понад 3500 церков). Розширення практики «безоплатної братньої допомоги» не лише соціалістичним країнам, а й багатьом державам, зокрема Азії та Африки, які оголосили про «будівництво соціалізму», зменшило, і так невеликі, можливості забезпечення першочергових потреб власного народу. Особливо з урахуванням непродуманих та хаотичних перетворень у самій країні. Деякі з них взагалі скидалися на афери або погано прораховані експерименти. Знаменита реприза популярних українських артистів Тарапуньки та Штепселя, у якій на питання, де ти купуєш продукти, була відповідь: «Та я сумку до радіоприймача підвішую», дуже влучно й образно відображала стан справ у країні.

Символом жорстокого реагування партійно-радянського керівництва на продовольчу кризу і соціальну напруженість, що виникла внаслідок цього, став розстріл 1962 року робітників у Новочеркаську. Порядок у місті вдалося відновити за допомогою армії: було вбито 26 осіб, заарештовано 49, притягнуто до відповідальності — 116. З 14 осіб, визнаних організаторами заворушень, 7 осіб засудили до страти, решту — до ув'язнення терміном від 10 до 15 років¹⁹⁰.

Щоб не дати просочитися з Новочеркаська будь-якій інформації про страйк, до міста було стягнуто 5 установок радіолокації, які розпочали глушити ефір для припинення радіоаматорських вилазок. Сюди були доставлені перлюстратори з усієї країни: Хрущов наказав перевіряти будь-який лист і затримувати будь-яке письмове повідомлення, у якому згадувалося, що відбувається в місті. Секретар ЦК КПРС Ф. Козлов, який був призначений від Москви відповідальним за відновлення порядку, на місці розробив план з висилки під Орел і Куйбишев 1500 найактивніших призвідників бунту. Для здійснення цієї операції до Новочеркаська було відправлено 20 автозаків, 18 вагонзаків та 25 пульманівських вагонів. Операцію з насильницької депортації було призначено на 3 липня, кілька разів вона переносилася, а потім була скасована¹⁹¹. В ухвалі Президії ЦК КПРС щодо тих подій скупю записано: «Слухали повідомлення тт. Козлова Ф. Р., Мікояна А. І. та інших про поїздки до Ростовської області. Взяти до відома. І збоку приписка, зроблена рукою Хрущова: «Ознайомити членів Президії по колу»¹⁹².

Незважаючи на превентивні заходи репресивного характеру, заворушення, бунти та страйки набули регулярного характеру і придушувалися знову-таки за допомогою сили. Про що, природно, ніде не повідомлялося, суспільство та людей тримали у невіданні. Лише 1961–1962 рр. масові протести мали місце у Краснодарі, Муромі, Олександрівську, Бійську та інших містах. Відкрите невдоволення населення спричинило рішення ЦК КПРС (травень 1962 р.) про підвищення роздрібних цін на м'ясо,

олію, молоко. Тому на місцях було розгорнуто «профілактичну роботу» з комуністами, які не приховували власного обурення щодо погіршення продовольчого постачання, дефіциту споживчих товарів, збільшення цін. У своїх записах за серпень-вересень 1963 р. перший секретар ЦК Компартії України П. Шелест фіксує проведення низки нарад із відповідальними працівниками КДБ, МВС, судів та прокуратури з метою покласти край страйкам на виробництві, антирадянським проявам, поширенню антирадянських листівок. У спецдонесеннях КДБ УРСР наголошувалося, що у 6929 антирадянських листівках, поширених на території республіки у 1962–1964 рр., у понад тисячі з них містилися заклики боротьби проти М. Хрущова та його політики¹¹⁹³.

За словами одного з хрущовських помічників, він якось почав міркувати вголос: «Чи не вселяємо ми нездійсненні надії всім цим людям? А що, якщо ми не зможемо реалізувати те, що вони сприймають як наші обіцянки — досягти такої розрядки, яка дозволить значно підняти життєвий рівень народу?»¹¹⁹⁴. Хоча те, що трапилося в Новочеркаську, за спостереженнями О. Аджубея, його сколихнуло, «проте він не захотів серйозно проаналізувати причини «бунту»¹¹⁹⁵. З 1959 р. в країні розпочалися перебої з хлібом. З цього часу і до 1963 р. уряд змушений був виділити 860 тонн золота на закупівлю зерна за кордоном. Слід урахувати, що річний видобуток золота у СРСР 1930–1940-ті рр. становив у середньому 150–170 тонн¹¹⁹⁶. Перед нами — типовий для радянської економіки приклад «проїдання капіталу».

1963 року зерна було заготовлено лише 70 млн тонн, із них менше 50 млн тонн — пшениці. І СРСР уперше з 1964 р. почав купувати його у США. З цього часу залежність країни від імпорту продовольства набула хронічного характеру. В ужиток знову увійшло слово «хлібозаготівлі». Забігаючи наперед, скажемо, що, наприклад, 1981 р. було придбано за кордоном 41,4 % зерна від його власного виробництва¹¹⁹⁷. Одночасно наростала економічна нерівність республік і, відповідно, на рівні сус-

пільного сприйняття міцнішало переконання, що саме Росія винна в економічних проблемах кожної з них.

Для вирішення нагальних економічних проблем дедалі більше витрачався золотовалютний запас. Із 1963 по 1982 р. (дані за 1968–1971 та 1974 рр. відсутні) на закупівлю продовольства було направлено 4182 тонн золота¹⁹⁸. У рік смерті Сталіна золоті резерви СРСР становили 2049,8 т., а 1991-го — 484,6 тонн. За останні два роки існування СРСР було вивезено понад 790 тонн золота. За роки перебудови з країни пішло понад 1,5 тис. тонн золота¹⁹⁹.

Таким «акордом» увінчалось «велике десятиліття» хрущовських реформ, що вкотре продемонструвало реальний потенціал радянської політико-економічної моделі. А коли за Брежнєва в неефективне сільське господарство країни стали вкладати величезні кошти, це означало, за висловом одного колгоспного бухгалтера, що в СРСР «стали вирощувати золотий хліб».

Ці обставини разом із подіями в державах-сателітах СРСР і розгортанням «холодної війни» між учорашніми союзниками призвели до того, що й так вузьке «вікно можливостей» десталінізації та демократизації країни зачинилося. Втручання радянської армії у події у Східній Німеччині 1953 р. так само, як і в більш драматичну ситуацію в Угорщині 1956 р. (а потім — у Чехословаччині 1968 р.), однозначно засвідчили: керівництво СРСР повернулося до попередньої практики державного управління.

Дедалі меншого розуміння політики радянського керівництва знаходило серед прихильників Радянського Союзу за кордоном. Яскравим прикладом цього є позиція та дії Е. Хобсбаума — одного з найвизначніших британських і світових істориків-інтелектуалів, багаторічного члена Комуністичної партії Великобританії. Полум'яний партієць, який пройшов первинну політизацію в лютий і небезпечній обстановці Німеччини початку 1930-х рр., деякий час безумовно схвалював і підтримував усі зигзаги сталінського керівництва, включаючи, наприклад, пакт Молотова–Ріббентропа. Важливою та трагічною подією для Хобсбаума, як і для ба-

гатьох його товаришів, стало придушення радянськими танками Угорського повстання 1956 р., що поховало надії на можливість практичної реалізації демократичного соціалізму — він підписав лист протесту, але партію не залишив, як і після придушення Празької весни 1968 року. Е. Хобсбаум залишався вірним не керівництву КПВ і не СРСР (і навіть не рекомендував одному зі своїх студентів вступати в партію, адже так йому довелося б вести безперервну боротьбу зі сталінізмом), але можливості іншого, некапіталістичного світу, світу свободи і реалізації творчого потенціалу, не бачачи при цьому дієвої альтернативи масовому комуністичному руху. Ще однією причиною, за його власним зізнанням, було небажання зрадити пам'ять тих, з ким він розпочинав політичну боротьбу, німецьких комуністів, багато з яких загинули у нацистських в'язницях та таборах.

Прагнення розповсюдити якомога ширше ідеї соціалізму і заручитися підтримкою своїх ініціатив обернеться для СРСР необхідністю надання масштабної економічної допомоги країнам, що розвиваються. Пізніше Хрущов зізнається у своїх мемуарах, що ціна виявиться непромірно високою: «Допомога друзям виснажувала наші ресурси». Одним із найяскравіших прикладів такої допомоги стане підтримка кубинської революції, коли на піку протистояння Куби та США і щойно оголошеної Сполученими Штатами блокади Куби Радянський Союз заявить про списання заборгованості Кубинської Республіки перед СРСР. Безпосередньо про перипетії Карибської кризи, яка поставила світ на межу ядерної війни, доступно розповідає історик С. Плохій у роботі «Ядерне божевілля»¹²⁰⁰. Становлення ж так званої світової соціалістичної системи здійснювалося насадженням політичних практик за радянським зразком по суті в кожній із країн «народної демократії», стикаючись із відкритими та мовчазними проявами народного невдоволення.

Післясталінське радянське керівництво так і залишиться в полоні своїх колишніх догматичних уявлень про соціалізм. Пізніше в мемуарах Хрущов, осмислюючи цей досвід, вигукне: «Що це за соціалізм, у якому

треба тримати людину на ланцюгу! Який же це справедливий лад, який це рай?». Хоча у повній суперечності із зазначеною думкою, але, очевидно, у повній відповідності до неблаганної логіки політичного протистояння на міжнародній арені двох таборів підтримує не лише ідею спорудження «Берлінської стіни», а й зважить на блокаду Західного Берліна. Незабаром, однак, «до нього прийде усвідомлення того, що «було б злочинно розв'язати війну через Західний Берлін, і ситуація в цій больовій точці на карті Європи увійде до фази відносної розрядки»¹²⁰¹.

Берлінська стіна розділила Європу та стала символом холодної війни. В історичній літературі використовується у зв'язку з цим термін «друга Берлінська криза 1958–1962 років». Спорудження Берлінського муру було лише кульмінаційним моментом цієї кризи. Традиційною причиною її зведення у період існування НДР називали і втечу східнонімецьких фахівців, і підривну діяльність західних держав із території Західного Берліна. За 1961 р. НДР залишили 207 тис. осіб, а з 1949 р. (часу утворення двох німецьких держав) — 2,7 млн осіб. Тож у НДР стіну почали називати антифашистським оборонним валом, а в ФРН практично до кінця 1960-х рр. вживався термін, запущений Віллі Брандтом, тодішнім правлячим бургомістром Західного Берліна — «ганебна стіна»¹²⁰². До речі, як зафіксував у своєму щоденнику гарвардський професор-киянин і спеціальний помічник президента А. Ейзенхауера з науки та техніки Дж. Кістяківський, під час перемовин американського президента з Хрущовим (1959 р.), у тому числі щодо Берліна, радянський керівник справив враження «людини з комплексом неповноцінності у його крайніх проявах — через це він і поводився так зухвало». Шокований цим, хрущовський перекладач «помітно намагався пом'якшити образливий тон, до якого періодично вдавався Хрущов...»¹²⁰³.

Зовнішня політика Хрущова, яка, за словами Джона Фостера Даллеса, була не породженням сили Радянського Союзу, «але його слабкості; не його успіхів, але його провалів», докладно викладена в монографії Т. Нафталі та О. Фурсенко «Холодна війна» Хрущова. Таємна війна противника

Америци»¹²⁰⁴. На підставі численних джерел із російських, американських та європейських архівів автори простежили складну динаміку взаємодії радянського керівника з президентами США — Д. Ейзенхауером та Дж. Кеннеді. Після відставки Хрущова Кремль на найближчі кілька років відмовився від його «складної стратегії зміни «холодної війни» і сконцентрувався на збільшенні запасів стратегічної зброї», але «наприкінці шістдесятих років Леонід Брежнев відродив формулу Хрущова: співпраця у стратегічному плані, конкуренція у світі, що розвивається»¹²⁰⁵.

Науковці сходяться на тому, що відставка Хрущова, який увійшов в історію як одна з найбільш суперечливих постатей, стала результатом дії двох груп факторів: по-перше, це об'єктивні процеси, що відбувалися в країні; по-друге — його особисті стосунки з представниками партійної, військової та господарської еліти. У роботі істориків Андрія Артизова та Юрія Сигачова «У жовтні шістдесят четвертого: усунення Хрущова» на основі розсекречених документів Політбюро та спогадів сучасників «славного десятиліття» відтворено в деталях повну драматизму картину відсторонення від влади третього одноосібного лідера СРСР — «нашого дорогого Микити Сергійовича Хрущова», який, скидаючи Сталіна за допомогою соратників, створював уже свій культ особи, зосередивши у своїх руках всю повноту влади: перший секретар ЦК КПРС, голова Ради Міністрів, голова Комітету Оборони, голова Бюро ЦК з РРФСР»¹²⁰⁶.

Культ особи Хрущова з властивою йому абсолютною відданістю «вождеві» був дуже схожий на той, що існував за Сталіна. Але його суттєва відмінність полягає у тому, що партійно-радянське керівництво саме організувало цей культ особи своєю рабською вірнопідданістю, хоча воно й знало, що йому не загрожували ані ув'язнення, ані тортури. Ймовірно, взаємодіяли кілька факторів: це страх, який усе ще відчувався, навіть якщо він і був подоланий у когнітивному відношенні, практикована з часів Леніна партійна дисципліна, згідно з якою не можна суперечити партійному керівнику та його генеральній лінії; уявлення про

те, що після спільної перемоги над старими сподвижниками Сталіна у червні 1957 р. є спільнота, заснована на відданості, яка не може дозволити собі розбіжностей; нарешті, «дисциплінарні заходи» Хрущова», котрий зміщував із посад і позбавляв влади упертих товаришів чи потенційних суперників¹²⁰⁷.

Західні історики досить довго припускали, що Хрущов був зміщений тому, що він під час Карибської кризи 1962 р. скомпрометував країну в зовнішньополітичному відношенні, або тому, що йому ставили у провину продовольчу кризу «домашнього приготування» разом із повстанням у Новочеркаську 1962 року. Справді, висували ці та інші звинувачення, але передусім його владолюбству та зневажанню ним принципів колективного керівництва. У цілому ж, «йшлося не стільки про політичний напрям, яким слідував Хрущов, скільки про політичний стиль, який вони відчували не лише як негідний, але й той, що загрожував їхньому власному впливу»¹²⁰⁸.

За великим рахунком, воно стало типовим проявом інтриг у вищому ешелоні партійно-державного керівництва Радянського Союзу. Тільки за часів Сталіна інтриги йшли через «вождя всіх часів і народів», а члени сталінського Політбюро могли плести їх лише один проти одного у прагненні збільшити свій вплив. У післясталінських же умовах члени вищого керівництва зважилися на ретельно підготовлений виступ проти лідера. Хрущов також насаджував у своєму оточенні атмосферу суперництва та ворожнечі. І в цьому сенсі був гідним учнем Сталіна. Йому імпонувало, коли підлеглі суперничали і не ладнали між собою. Але організація змови з метою усунення його від влади на якийсь час їх усіх об'єднала¹²⁰⁹.

Адже за пів року до цього, 17 квітня 1964 р. у день сімдесятиріччя Хрущова в Катериненській залі Кремля вранці відбулася пишна церемонія оголошення його вже вчетверте «Героєм» Радянського Союзу (він тричі «Герой Соціалістичної Праці»), а о 4-й годині дня в Георгіївській залі Президія ЦК, Верховна Рада СРСР та Рада Міністрів СРСР влаштували урочистий обід на честь ювіляра. Головними ораторами на урочистостях

виступали Брежнев та Мікоян. Вони славили «дорогого Микиту Сергійовича», що перебуває у розквіті своїх сил і здібностей. А вже в жовтні ті ж самі «найближчі соратники та друзі», які вважали, що Хрущов перебуває «у розквіті своїх сил» і в «середньому віці», мудрий і «видатний марксист-ленінець», «одностайно» оголошують його не лише старцем «похилого віку», а й волюнтаристом, суб'єктивістом, тобто антиленінцем.

Розповідаючи про останні сім років життя Хрущова, про те, як здійснювалася підготовка до його зміщення і власне про те, як це відбувалося, його син Сергій, зокрема, аналізує версію, що Мікоян із самого початку співпрацював із змовниками: «Ця теорія логічна і підтверджується фактами, але, на мій погляд, відповідає сутності Мікояна. Швидше за все, Анастас Іванович з першого моменту ретельно розраховував кожен свій крок, щоб, як це траплялося неодноразово, виграти за будь-якого повороту подій. Так він поводився у червні 1953 року, коли заарештовували Берію, таку ж стратегію він обрав у червні 1957 року, під час зіткнення батька з Молотовим та іншими сталіністами, так він вирішив діяти і в жовтні 1964 року»¹²¹⁰.

Зміна вождів у Радянському Союзі — подія виняткового рівня. Тому всі пленуми ЦК партії, де проходила «інтронізація» нового керівника, зазвичай оголошувалися доленосними. Відносини ж до них усередині країни та за її межами, якщо й бралися владою до уваги, то в останню чергу. Створена в СРСР політична система невблаганно породжувала одноосібне правління. Коли партійним лідером став Брежнев, сталася та ж сама історія. «Мотиви учасників пленуму були різні, а помилка загальна, — нарікав у 1988 р. Г. Воронов (у 1962–1971 рр. голова Радміну РРФСР), — замість того, щоб виправити помилки однієї яскравої особистості, що стояла на чолі партії, ми зробили ставку на іншу особистість — куди менш яскраву. Подібні помилки є неминучими, коли немає механізму критики керівництва, виправлення його помилок, а коли треба, його заміни»¹²¹¹.

У цьому — важлива причина, що призвела зрештою до падіння Радянського Союзу. Адже справжня картина, втім, частково, стану справ у

СРСР прояснялася лише у випадках, коли «великі люди» йшли чи усувалися із влади. Коли Хрущова усунули з усіх постів, в Екібастузі стався кумедний випадок. Начальник вугільного кар'єру вранці, зайшовши до кабінету, побачив, що портрет Хрущова висить незвично: навколо шиї пробиті отвори, через них пропущено мотузку і обмотано навколо шиї, як роблять під час повішення. Перелякавшись, він дзвонить до місцевого КДБ. І чує:

— А ви що, не знаєте, що його вже зняли?

— Ну, тоді нехай висить, — заспокоївся начальник кар'єру¹²¹².

Розмірковуючи про роль особистості в історії Радянського Союзу, історик і письменник Р. Медведев так оцінив у ній Хрущова: «Фігура неоднозначна, але мінусів, мабуть, більше, ніж плюсів. Хрущов перевів державу з тоталітарного режиму до авторитарного — модель дуже вразлива. Хрущов був людиною обмеженою, малоосвіченою. Декларативно його реформи мали привабливий вигляд, але не мали перспектив для здійснення. Він, наприклад, хотів за три роки перегнати Америку з виробництва м'яса та молока. Гасло чудове, але за такий короткий термін хіба можна здійснити таке?»

Імпульсивні рішення, неопрацьованість планів призвели до того, що забуксувала цікава ідея освоєння цілини. Її треба було реалізовувати поступово, а не стрибкоподібно, не стаханівськими темпами за рахунок мобілізації сотень тисяч молодих людей. У результаті — криза сільського господарства Північного Казахстану, де не було достатньо доріг, елеваторів та більшість вирощеного врожаю загинула. Задум чудовий, але в авторитарній системі з неосвіченим керівником здійснити його не вдалося»¹²¹³.

На думку низки вчених, із XXII з'їзду КПРС, на якому з ініціативи Хрущова було прийнято програму побудови комунізму, розпочалася епоха 1960-х. А закінчилася вона 1968-го окупацією Чехословаччини, сприйнятою в СРСР як остаточний крах усіх сподівань на наступальний демократичний розвиток країни. У таких хронологічних рамках вони виділяють особливий хрущовський період радянської історії, період еkleктичний, суперечливий і парадоксальний, коли радянська цивілізація розвинулася

в найбільш характерну для себе модель, а специфіка радянської людини відобразилася найповнішим і найяскравішим чином. Тоді ж відбулися і докорінні зміни в ідеології радянського суспільства¹²¹⁴.

Однією з її структурних ознак було створення різних рівнів культу чергової «першої особи» країни, який діяв як механізм, іманентний системі, привносив у правлячу верхівку додаткову стабільність. Навіть, можна сказати, зміцнював владу, яка зрештою, неодмінно рухалася до своєї закостенілості. У тому числі, й з огляду на ту обставину, що всю її повноту кожен наступний керівник партії та держави отримував у більш зрілому віці та оточував себе такими самими соратниками. Середній вік членів Політбюро, з якими Ленін здійснив жовтневий переворот (названий згодом революцією), був 35 років, а Леніну було 47 років. Членам Політбюро, з якими Сталін розпочав свою епоху, було трохи більше 40 років, самому Сталіну — 45 років. Хрущов очолив КПРС у 59 років, а головою Ради Міністрів СРСР став у 64 роки. Середній вік членів Політбюро та Секретаріату ЦК за наступне десятиліття зріс із 60 до 68 років. Брежнев отримав головну посаду в КПРС у 58 років, посаду голови Президії Верховної Ради СРСР обійняв у 71 рік. Андропов, відповідно, — у 68 та 69 років. Черненко — у 73 роки отримав можливість володіти цими двома найвищими посадами. Виняток становив лише Горбачов, який у 60 років уже втратив усю владу — партійну, радянську, а також посаду першого та останнього президента разом із країною.

Проклинаючи та засуджуючи попередника, кожен новий керівник зобов'язувався дотримуватися ленінських принципів колективного керівництва, не вдаватися до поєднання вищих постів у державі. Причому, з цього приводу ухвалювалися навіть відповідні рішення. Однак згодом усе поверталось до звичної колії. І чим більше років було генсеку, тим меншим був часовий розрив у посіданні ним другої посади. Наочний приклад усьому цьому — брежневський період історії радянської країни. І те, як Політбюро ЦК та партійний апарат створювали черговий культ особи, у цьому випадку — Брежнева.

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

КРИМ ДРУЖБИ, ВІДЧУЖЕННЯ І ВОРОЖНЕЧІ

Для завоювання лідерства в середовищі післясталінського радянського керівництва, першим великим кроком до чого стало усунення Берії, Хрущов перехопив, зокрема, своєрідний беріївський «маніфест з національного питання», основні положення якого нами вже були викладені. На думку Д. Шепілова, який був на той час головним редактором газети «Правда», «це був спритно складений документ із неабиякою часткою демагогії. У ньому Берія звертався до партійних та радянських керівників, до інтелігенції національних республік Радянського Союзу. Було більш ніж прозоро, що внесенням зазначеного «маніфесту» Берія переслідував аж ніяк не благородні державні цілі: усунути усілякі неправильності, помилки та збочення, які були в галузі національних відносин у соціалістичному будівництві; зміцнювати та розширювати надалі суверенітет союзних та автономних республік та дружбу народів.

Ні. Берія хотів завоювати симпатії населення національних республік, їх керівних кадрів: «...Знайте, що я, Берія, за повний суверенітет усіх національних та автономних республік. Я за те, щоб на чолі республік стояли лише кадри цієї національності. Я за те, щоб запровадити в кожній республіці абсолютне панування цієї національності»¹²¹⁵.

Щоправда, у цьому контексті було зміщено акценти у бік необхідності, як вказувалося на липневому (1953 р.) Пленумі ЦК КПРС, який розгромив Берію, «усіляко зміцнювати непорушну дружбу народів СРСР і

нашу багатонаціональну соціалістичну державу, постійно виховувати радянських людей у дусі пролетарського інтернаціоналізму»¹²¹⁶. У таких політичних реаліях — початок періоду «відлиги», ревізії сталінської спадщини, боротьби з «культу особи» та й взагалі десталінізації, а також дистанціювання соратників вождя від того, що до останнього часу відбувалося в країні, — на ці та інші запитання намагалися відповідати за допомогою святкування історичних ювілеїв: 50-річчя революції 1905 р., 300-річчя возз'єднання України з Росією, 150-річчя Вітчизняної війни 1812 року. Їм надавався воістину загальносоюзний розмах, у розрахунок те, що «вони відповідають потребам народу в принциповому осмисленні пройденого ним шляху, зміцнюють його віру в непереборність сил, що борються за справедливу справу, ...сприяють розповсюдженню в широких народних масах правильних концепцій історичного минулого»¹²¹⁷.

Узагалі, потрібно звернути увагу на те, що в сталінські та післясталінські часи різноманітним святкуванням приділялася особлива увага в контексті цілеспрямованої політики конструювання нової соціальної реальності, впливу радянського святкового ритуалу на самоідентифікацію його учасників¹²¹⁸. Також як продовження цього слід розглядати і численні урочисті прийоми з участю і виступами на них перших осіб партії та уряду, які мали демонструвати нерозривні зв'язки влади з народом. І які можна розглядати як важливу складову «сценарію влади», одну з форм її легітимізації та репрезентації, коли займане кожним місце за столом виступало засобом соціальної ідентифікації, зміцнення єдиновладдя в партії та СРСР¹²¹⁹.

Серед важливих подій того часу найбільш значимим було святкування 300-річчя возз'єднання України з Росією. По-перше, у «переяславських» тезах ЦК КПРС з нагоди 300-річчя відбулася заміна старого конструкту «приєднання України до Росії як меншого зла» на концепцію «возз'єднання братніх народів». Хоча для низки українських радянських істориків перехід до нового канону «возз'єднання» виявився досить

складним, бо вони «відстоювали думку про те, що дискурс «приєднання» дозволяє адекватніше представляти ранньомодерне минуле, ніж канонізована схема «возз'єднання»¹²²⁰. Не в останню чергу, через це сам ювілей, як пишуть зараз російські історики, розглядався українськими націоналістами не лише як спроба «спотворення української історичної пам'яті», а й як подія, яка, як жодна інша, «так не сприяла серед українського населення ідеї самостійності України»¹²²¹.

По-друге, святкування 300-річчя возз'єднання мало масштабний, ідеологічно вивіреним та політично спрямований характер, продовжувалося протягом тривалого часу. Не випадковим було й перенесення основних урочистих заходів із січня на травень 1954 р., хоча через це було втрачено історичну прив'язку до події. На вибір дати вплинули кілька політичних і організаційно-практичних обставин:

— напружена внутрішньополітична боротьба 1953 р. (передусім, арешт і розстріл Берії). Хрущову потрібен був час, щоб освоїтися на посаді Першого секретаря ЦК КПРС (з вересня 1953 р.), розставити на ключові посади своїх людей і розпочати відсторонення Маленкова. У квітні-травні 1954 р. була проведена публічна реабілітація жертв «ленінградської справи», в організації якої свого часу Маленков брав активну участь;

— підготовка до важливих «сільськогосподарських» пленумів: вересневого (1953 р.) та лютого-березневого (1954 р.). До ювілею було зручно приурочити великі соцзмагання колгоспів РРФСР та УРСР;

— красу та достаток України було вигідніше продемонструвати у квітучому травні, ніж у холодному січні.

По-третє, розмах святкування суттєво визначався пильною особистою увагою Хрущова до ювілейної дати. Він користувався підтримкою українських партійно-радянських керівників і відверто виказував свою прихильність до них. Усіляко демонстрував любов до України, починаючи з вишитих українських сорочок і закінчуючи українськими прислів'ями та приказками. На відміну від інших республік, Україна з погляду обмі-

ну кадрами залишалася закритою для Москви, тоді як із Києва та інших українських міст їхні керівники підбиралися для роботи в союзних структурах.

Як свідчення політичного загравання Хрущова з українцями, в літературі наводиться факт, що став уже хрестоматійним: на багатолюдному пленумі ЦК КП України (18 лютого 1955 р.) він зробив зауваження одному із секретарів обкому партії, який виступав російською мовою. А фактично відчитав: «Ви старий секретар обкому, а не переходите на українську мову. Чому? Мова хороша, співуча, чудова мова», чим, як зазначено в стенограмі, спричинив «пожвавлення в залі»¹²²². «Неважко зрозуміти, — робить висновок Ф. Бобков, — який відгук знайшла ця репліка у серцях націоналістично налаштованих учасників пленуму і особливо тих, хто поступово вів пропаганду за «незалежну Україну»¹²²³. Зауважимо, що Хрущова у цьому плані «успадкував» Шелест: на одній із республіканських нарад голова Одеського облвиконкому розпочав виступ російською мовою, перемишуючи його українськими словами. Шелест послухав, а потім іронічно запитав: невже в Одесі є своя республіка з такою дивовижною мовою? Прибувши у січні 1971 р. до Харкова для участі в обласній партконференції та ознайомившись із матеріалами до неї, які були підготовлені російською мовою, він зажадав за ніч перекласти їх українською мовою¹²²⁴. У своїх спогадах В. Семичастний (голова КДБ СРСР у 1961–1967 рр., а потім до 1981 р. — перший заступник голови Ради міністрів УРСР) зафіксував, що «так відбувалося кілька разів, і запам'яталося, розповзлося Україною, сприйнялося відразу як протиставлення українців росіянам»¹²²⁵.

Акордом ювілейних урочистостей стала передача Криму до складу УРСР, що у зв'язку з відомими подіями російської анексії у 2014 р. півострова продукує надто гострі дискусії щодо його приналежності, причин і навіть теорій щодо акту 1954 року. За твердженнями Д. Шепілова, узгодження такого рішення мало цілком буденний характер: під час перерви

на одній із численних нарад із сільського господарства у Кремлі Хрущов раптом вніс пропозицію про передачу Кримської області з Російської Федерації до складу УРСР у зв'язку зі святкуванням 300-річчя. «Від Криму до Росії далеко, — сказав він. — Україна ближче. Легше вестимуться всякі господарські справи. Я вже з деким говорив із цього приводу. В українців, звичайно, слина тече, вони будуть раді-радесенькі, якщо ми їм Крим віддамо. З Федерацією Російською також, я думаю, домовимося. Треба тільки обставити все це мудро: щоб Верховні Ради обох республік просили союзну Верховну Раду зробити таку передачу. А Ворошилову треба все це провести по-доброму через Президію Верховної Ради СРСР. Я думаю — заперечень не буде?»¹²²⁶.

М. Булганін, А. Мікоян, О. Кириченко, Л. Каганович та інші відгукнулися вигуками: «Правильно! Прийняти! Передати!». І тільки В. Молотов, який стояв біля дверей до сусідньої кімнати в очікуванні якоїсь телефонної розмови, сказав, ні до кого не звертаючись, «звичайно, така пропозиція є неправильною. Але, мабуть, доведеться її приймати»¹²²⁷. Далі Шепілов стверджує, що не лише Молотов, а й інші розуміли принципову неправильність та недоцільність такого акту з усіх точок зору. «Але чи варто на Президії через це сперечатися? Та ще й на перших порах. Відразу після смерті Сталіна, коли всі домовилися намагатися зберігати «єдність», не ускладнювати стан справ у керівництві»¹²²⁸, — так пояснює він, за його оцінками, угодовську позицію з цього питання.

Тим більше, що будь-яка опозиція передачі Криму негативно позначалася на політичній кар'єрі. Так, перший секретар Кримського обкому РРФСР П. Титов, який пропонував 1952 року Сталіну повернути області «російську» назву Таврійська, категорично відмовився від передачі Криму, за що був зміщений зі своєї посади. Майбутній другий секретар Пензенського обкому, а 1954 р. — другий секретар міськкому ВЛКСМ Г. М'ясников розповідав: «Хрущов, Титов та він [Д. С. Полянський, другий секретар Кримського обкому. — Авт.] зустрілися у Криму. Виникла

ідея передачі Криму Україні. Титов... відкинув, А Полянський сказав, що це геніально. Другого дня на пленумі «Титова прогнали...», а Полянський став 1-м секретарем обкому»¹²²⁹.

Щодо причин передачі Криму від Росії Україні чимало дослідників і публіцистів дотримуються думки, що, будучи українцем (хоча етнічно він був росіянином, народився в селі Калинівка на межі сучасної Росії та України), Хрущов мав слабину до України. І хотів від себе зробити такий подарунок, щоб уся республіка бачила, яку увагу він їй приділяє. Переслідуючи водночас і серйозні політичні цілі. По-перше, у боротьбі проти керівника Ради Міністрів СРСР Маленкова Хрущов розраховував на підтримку партійної організації України (із 175 членів ЦК КПРС вона мала 36 голосів). По-друге, побоюючись можливих викриттів, міг цим прагнути заглибити свою провину як першого секретаря ЦК КП(б) України у розв'язуванні масових репресій (значною мірою проти партноменклатури) перед війною (1938–1940 рр.). Їхньою жертвою стали 167 565 жителів України, у тому числі понад дві тисячі представників керівництва республіки та кілька сотень людей, які підозрювалися в організації «терористичного акту» проти Хрущова¹²³⁰.

Інші, навпаки, доводять, що походження Микити Сергійовича не мало жодного значення на цей його крок, і це підтверджується тим фактом, що вся Верховна Рада підтримала запропоновану ним ідею. А перед цим, як описує Сергій Хрущов, «25 січня 1954 року Президія ЦК одинадцятим пунктом порядку денного розглянула питання про перепідпорядкування Криму. Справу вирішили за 15 хвилин, а відповідні Укази Президії Верховної Ради ухвалили оприлюднити до свята (300-річчя возз'єднання України з Росією — *Авт.*)»¹²³¹. Він також повідомляє, що «передачу Криму Україні ініціював батько, але не як подарунок до ювілею, тут просто збіг дат, він керувався суто прагматичними міркуваннями», оскільки «Крим географічно та економічно тяжіє до України, більш того, повністю залежить від неї...»¹²³². Такої ж позиції тоді дотримувався, наприклад, і голова

Президії Верховної Ради РРФСР М. Тарасов, вказуючи на те, що півострів є природним продовженням південних степів України, а отже, з географічних та економічних міркувань передача Кримської області до складу братської Української республіки доцільна та відповідає загальним інтересам Радянської держави¹²³³.

Правнучка радянського лідера Ніна Хрущова, яка вивчала як політолог цю проблему, запропонувала свій висновок: рішення передати Крим було суто символічним жестом та спробою трохи перебудувати централізовану систему влади. Додаючи одночасно, що Хрущов дуже любив Україну, і певною мірою це був його особистий жест щодо улюбленої республіки. «Хоча він був етнічно росіянином, до України він відчував сильну прихильність»¹²³⁴, — запевняє вона.

У зверненні «До російського читача», що вміщене в її книзі «Зниклий син Хрущова або коли ГУЛАГ у головах», Хрущова, очевидно, з урахуванням сучасної «кримської ситуації», вже більш розгорнуто говорить на цю тему: після приєднання Криму до Росії 2014 р., «у центрі суперечок про належність півострова опинився Микита Сергійович Хрущов», якого «звинувачували в тому, що свого часу він розбазарив російську власність, позбавив Велику Русь її християнського місця народження». Тоді як «насправді, Хрущов був лише частиною радянського керівництва, яке ухвалило рішення передати Крим з-під контролю Москви під контроль Києва, здебільшого з управлінських причин. Країна була єдина, і, на думку радянського керівництва, було байдуже, у чиєму адміністративному підпорядкуванні він перебуває. У півострова, де на той час йшло будівництво Північнокримського каналу, не було наземного кордону з Росією. Керувати будівництвом було зручніше з Києва, ніж із далекої Москви. Це не було, як стверджують деякі, подарунком Хрущова дружині — Ніні Петрівні Кухарчук. Хоча вона була українкою та пишалася цим, її, як і більшість українців, Крим тоді не обходив. Ця полеміка довкола власності Криму виникла пізніше. А тоді передачу формально пов'язали

із 300-річчям Переяславської ради, днем возз'єднання України з Росією, і то лише тому, що події у нас люблять приурочувати до пам'ятних дат»¹²³⁵.

Підтверджуючи те, що Хрущов усе ж таки був прихильником передачі Криму, вона водночас «переводить стрілки» на Г. Маленкова, який як очільник уряду, «ініціював формальну постанову про передачу, яку 19 січня 1954 року підписав голова Президії Верховної Ради СРСР маршал Климент Ворошилов». Виявляється, що насправді однією з причин, з якої Хрущов підтримав цей акт, було «його прагнення вже тоді розпорошити владу, контроль Кремля над усім і вся. Вже тоді він намагався демократизувати цей сталінський моноліт, розгойдати цю вертикаль влади, яку ми можемо спостерігати й досі»¹²³⁶.

Виходить, що не випадково Горбачов явно вважав себе учнем колишнього радянського лідера (Хрущова. — *Авт.*)¹²³⁷. Адже саме він у вересні 1985 р. припинив мовчанку навколо імені Хрущова, що тривала протягом 21 року: «Я пригадую ще раніше, 1961 року зустріч Хрущова та президента Кеннеді у Відні, — говорив Горбачов. — Була Карибська криза, але 1963 року ми все ж таки побачили договір про часткову заборону ядерних випробувань. Хоча, повторюю, це був час кризи, дві країни та їхні лідери виявили достатньо мудрості та сміливості, щоб ухвалити деякі дуже важливі рішення». І хоча дві головні радянські газети — «Правда» та «Известия» — надрукували це інтерв'ю, вирізавши з нього під тиском КДБ ім'я Хрущова, горбачовське бачення переважило у перебудовній радянській політиці¹²³⁸.

Правнучка також покликається на те, що під час її зустрічі з Горбачовим той сказав: «Вже у 1980-х роках тодішній очільник відомства (КДБ. — *Авт.*) Віктор Чебриков попереджав Горбачова про небезпеку «повернення Микити народу»: це потрібно було робити поступово, щоб «уникнути можливих заворушень». Країна, сказав Чебриков, може забажати нову відлигу. «Його безглуздий страх перед лібералізмом, — сказав Горбачов, — підштовхнув мене розпочати мою власну перебудову»¹²³⁹.

Знавці хрущовської епохи проте наполягають на тому, що вся «кримська епопея» була пов'язана передусім із новим витком гострої боротьби за одноосібну владу, в якій Хрущов дуже розраховував на підтримку з боку української номенклатури, що у 1950-х роках різко збільшила своє представництво в ЦК КПРС та Раді Міністрів СРСР. Погоджуючись водночас і з мотивом «покаяння» Хрущова «за політичні репресії» в Україні, які ним особисто ініціювалися під час його перебування на посаді партійного керівника республіки¹²⁴⁰. По суті, в такій інтерпретації причини зводяться до того, що Крим став «подарунком» київським націоналістам, який мав їх утихомирити. Адже Москва ще за Сталіна побоювалася посилення націоналістичних тенденцій у Києві. У будь-якому разі, Крим справді став подарунком, але метою було не зміцнити за його допомогою статус України, а, навпаки, ще міцніше пов'язати її з Росією. Сам факт того, що в Криму — у Севастополі — знаходиться база російського Чорноморського флоту, мав додатково зацементувати ці відносини, що тоді й сталося.

Такої ж думки, зокрема, дотримувався С. Бандера, який в інтерв'ю радіостанції західнонімецького міста Кельн 9 грудня 1954 р. заявив: таким чином Росія намагається переконати українців у тому, що в СРСР вони можуть мати найкращу можливість для розвитку, можливість задовольнити свої національні та політичні устремління і навіть стати правлячою нацією. Особливо остання можливість наголошується радянською пропагандою, яка переконує в тому, що «великий російський народ» хоче поділитися своєю гегемонією з «великим українським братнім народом». За цією спробою ховається московське прагнення прив'язати Україну до радянського імперіалізму¹²⁴¹.

Тоді як американо-канадський історик української суспільно-політичної думки І. Лисяк-Рудницький вважав, що «комуністична верхівка в Кремлі, ставши на шлях зменшення напруги в російсько-українських відносинах, зважилася на жест, який усував би одну з причин українсь-

кого невдоволення»¹²⁴². А воно, на його думку, полягало в тому, що Крим був відокремлений від Російської республіки усією шириною України, створюючи таким чином аномалію в адміністративній структурі СРСР. А ця «протиприродна розв'язка не могла не дратувати підрадянських українців, зміцнюючи їхнє почуття, що вони перебувають у «російському оточенні»¹²⁴³.

Утім, це роздратування мало перманентний характер, незважаючи на активний процес збільшення УСРР територіями з 1920-х рр., який завершився 1954 р., коли межі союзних республік (УРСР та РРФСР) остаточно встановилися. Ось чому, як зазначають українські історики, так ретельно редагувалася інформація про заходи, пов'язані з підготовкою та святкуванням 300-річчя возз'єднання. Потрібно було продемонструвати, що національна політика СРСР користується повною народною підтримкою.

Хоча водночас прикметним є той факт, що у доповідній записці партійного керівника республіки О. Кириченка від 28 квітня 1954 р. на ім'я М. Хрущова про проведення 6-7 квітня ювілейної сесії Академії наук УРСР, присвяченої 300-річчю возз'єднання України з Росією, за всього спільного пафосу «дружби та співпраці між ученими братніх народів», був момент, що свідчить про реальні настрої частини української інтелігенції: «Між іншим, окремі вчені висловлювали здивування: чому, перераховуючи багатьох діячів науки Академії наук УРСР, тов. Несміянов [президент Академії наук СРСР. — Авт.] у своїй промові не згадав імені академіка Богомольця, який був 16 років президентом Академії Української РСР»¹²⁴⁴. На перший погляд, безневинний пасаж, але багато про що говорить.

Не менш промовистим свідченням про «неблагополуччя» в республіці, але вже іншого плану, був «лист у владу» відомого партизана, Героя Радянського Союзу П. Вершигори, який, по суті, спростовував гучні рапорти про непорушну дружбу двох народів. У ньому, зокрема, він повідомляє: «Особисто мені доводилося неодноразово чути від чесних радянських людей і в Україні, і в Москві, інтерес яких залучений до історії

братньої співдружності, святкування 300-річчя, що вони читають Грушевського, Куліша чи в крайньому у випадку Костомарова — а не читають нашу історичну літературу». Вершигора пише, що інтелігенція (причому не лише в Україні) захоплена творами тією чи іншою мірою націоналістичних авторів, про тих, хто ідеологічно «сумніваються», «хитаються» в Україні, пропонує надати ідеологічній боротьбі нового імпульсу та глибокого історичного змісту, щоб «вирвати у ворога його прапор»¹²⁴⁵. Подібні сигнали до Москви були далеко не поодинокими. Як і те, що партійне керівництво країни в умовах ювілею виявляло особливу прихильність до України, особливо до її інтелігенції, і доручало «пропрацювати» авторів такого роду звернень.

Незважаючи на велику кількість організованих «кримських відгуків» із подяками «великому російському народові» за передачу Криму до складу УРСР, реальні настрої на півострові далеко і не всі були настільки оптимістичними, як це офіційно зображувалося. За словами історика О. Волобуєва, який жив 1954 року в Криму, все було аж ніяк не безхмарно: «Протест не міг висловлюватися відкрито, оскільки країна тільки-но вийшла з-під влади Сталіна, але настрої на півострові були тривожні, можна навіть сказати, панічні. Іноді з'являлися вуличні написи, які свідчили про прихований протест у суспільстві, ще точніше про це свідчили розмови. Все-таки на момент передачі Криму більшість його населення склали росіяни».

У Москву йшли листи, що підтверджували незгоду з рішенням «про великодушний дар великого брата». В одному з них, зокрема, ставилося запитання: «Як може Росія, маючи найкращу, найбільшу цінність, що становить її прикрасу, — Крим, що по території перевищує Бельгію чи Швейцарію, це ціла держава — віддати... Як могли подарувати цю російську коштовність, російське надбання без відома російського народу?». Самі ж автори листа відповідали на нього недвозначно: «Російська людина не могла подарувати Крим. Це антидержавний акт, спря-

мований на досягнення небезпечної мети», — і пропонували скасувати помилкове рішення, інакше — поставити питання на референдум¹²⁴⁶.

Міф про «царський подарунок» Україні від Хрущова має право на життя лише в тій частині, що саме йому належала ініціатива передачі Криму. Самостійно ж вирішити це питання він не міг, оскільки на той час не був одноосібним лідером. Історик С. Кульчицький звертає увагу на те, що «не меншим, якщо не більшим впливом у компартійно-радянському апараті володів Г. Маленков, який очолював уряд. К. Ворошилова та В. Молотова радянські люди сприймали як вождів другого плану (після Сталіна). Кожен із них до 1954 р. мав 30-річний стаж перебування у Політбюро ЦК. Передача Криму була колективним рішенням»¹²⁴⁷.

Слід також урахувати ту обставину, що в роки революції та громадянської війни у Криму змінилося вісім політичних режимів, що мало тяжкі наслідки для багатонаціонального населення півострова. До речі, тимчасовим керівником Кримської Радянської Республіки був молодший брат В. Леніна — Дмитро Ульянов, який відповідав за наркомат охорони здоров'я та соцзабезпечення. Однак «на роль постійного керівника республіки Д. Ульянов не підходив через повну відсутність організаторських здібностей та зловживання алкоголем»¹²⁴⁸.

Маючи міжнародно визнані кордони (і радянською Росією, і Центральними державами), на Крим претендував ще гетьман П. Скоропадський, посилаючись на тісні економічні зв'язки з материковою частиною Таврійської губернії. Місцевий уряд «капітулював та погодився на входження Криму в Українську Державу як автономної одиниці. Падіння режиму Скоропадського після поразки Центральних держав у світовій війні перекреслило ці надії»¹²⁴⁹. Очолюваний Х. Раковським уряд Радянської України також робив спробу об'єднати Крим із материковою частиною Таврійської губернії, яка входила до складу УСРР, але ця спроба щоразу наштовхувалася на негативну реакцію керівництва РКП(б). І водночас Москва не поспішала оголошувати острів автономною частиною РРФСР.

Справа в тому, що «В. Ленін налагодив всебічну допомогу Турецькій Республіці, яка відстоювала своє існування у боротьбі з внутрішніми та зовнішніми ворогами. У Кремлі розраховували за допомогою Кемалю Ататюрка розгорнути світову комуністичну революцію на Сході. Кримська радянська республіка у вигляді самостійної держави мала стати зразком для східних народів»¹²⁵⁰.

Про те, що це була політична гра в «державу», свідчить хоча б зміст шифрограми наркома закордонних справ РРФСР Г. Чичеріна щодо пропозиції про утворення Кримського наркомату у закордонних справах (21 червня 1921 р.): «Пропозиція забезпечити Кримський Центр Наркомзаксправом безглузда, позбавлена сенсу, шкідлива, позбавлена будь-яких підстав і має бути безумовно відкинута. Крим не є незалежною державою, а Республіка в межах Федерації, як Карелія та Башкирія; такі республіки ніколи Наркомзаксправ не мають. Думка про те, щоб Крим вів щодо Туреччини самостійну революційну політику, настільки шкідлива і небезпечна, що її достатньо, щоб рішуче відкинути цей проект, бо це означає, що там постійно зриватимуть нашу політику, будуть нам вставляти палиці в колеса і створювати скандали з Туркпра (Турецьким урядом. — *Авт.*) Рішуче протестуйте проти цієї безглуздої вигадки, заявіть категорично, що це в жодному разі не може бути допущено...»¹²⁵¹. І резолюція Леніна з цього приводу: «Я, безумовно, за Чичеріна»¹²⁵². Далі — рішення Політбюро ЦК РКП(б) 30 червня 1921 р.: «... безумовно відкинути будь-які натяки створення у Криму Комісаріату Інозем. Справ...»¹²⁵³.

Повертаючись до питання про мотиви поступки Криму Україні, слід згадати, що один із них навіть пов'язує з особливостями характеру Хрущова — маніакальною пристрастю до реорганізацій, включаючи адміністративні кордони між союзними республіками. Тобто розглядати «кримське питання» у загальному часовому контексті тогочасної державної політики та схожих рішень. Адже після смерті Сталіна в СРСР мало місце гарячкове реформування органів влади та системи управ-

ління. Кардинально скоротили кількість міністерств, ліквідували Бюро Президії ЦК КПРС, а саму Президію різко скоротили в чисельності. Але зміни торкнулися не лише вертикалі. Спадкоємці вождя вирішили змінити і звичні адміністративні кордони.

У квітні 1953 р. розпустили одразу п'ять областей — Стерлітамакську, Уфимську, Казанську, Чистопольську, Бугульмінську. У грудні було утворено Магаданську область шляхом її виділення з Хабаровського краю. У січні 1954 р. протягом одного дня в РРФСР виникло відразу п'ять нових областей — Білгородська, Липецька, Кам'янська, Балашівська, Арзамаська. У Білорусії, навпаки, того ж січня 1954 р. ліквідували Пінську, Бобруйську, Полоцьку і Поліську області. В Україні в лютому не стало Ізмаїльської області. Тоді ж було ухвалено і рішення про передачу Кримської області Україні.

Таким чином, вважає історик М. Артем'єв, «долю півострова треба розглядати у ширшому контексті хрущовсько-маленковських новацій. Ніхто спеціально про Крим не дбав. Його доля — лише окремий випадок адміністративної перебудови того часу. Ніхто ж не знав, що колись СРСР розпадеться, і тепер відділення Криму від Росії буде не формальним, а реальним»¹²⁵⁴. Після відставки очільника радянського уряду Г. Маленкова перетурбації продовжилися. У липні 1956 р. ліквідували цілу союзну республіку — Карело-Фінську. З п'яти нових областей, створених 1954 р., через три роки три області ліквідували — Арзамаську, Балашівську та Кам'янську, а разом — Великолуцьку. 1959 року така ж доля спіткала Дрогобицьку область в УРСР, а 1960 р. — Молодечненську у Білоруській РСР. Якщо дотримуватися цієї логіки, не позбавленої здорового глузду, то можна визнати, що для Хрущова «передача Криму Україні була лише одним із багатьох випадків адміністративного переділу, що було визнано його провиною у жовтні 1964-го під ярликом «суб'єктивізм і волюнтаризм»¹²⁵⁵.

Нами вже наводився приклад того, як 1939 р., обіймаючи посаду першого секретаря ЦК КП України, Микита Сергійович мав намір «від-

жати» у Білорусії Брест, Біловезьку пущу та інші щойно передані від Польщі до складу СРСР населені білорусами території. Однак на його шляху грудьми став тодішній перший секретар ЦК КП Білорусії П. Пономаренко. Згодом аналогічна конфліктна історія трапилася в нього і з партійним лідером Казахстану Д. Кунаєвим 1962 р., який згадував про неї у своїх мемуарах: «Хрущов сказав: «У мене сьогодні був перший секретар Південно-Казахстанського крайкому Юсупов. Він ставить питання про передачу бавовнової районів Узбекистану. На мою думку, дуже слушна думка...» Я відповів: «Якщо Президія ЦК КПРС зважиться на передачу, то виконуватимемо, але я категорично проти передачі»¹²⁵⁶.

Хрущов протиснув своє рішення: Узбекистан приріс за рахунок північного сусіда на 36 тис. кв. км — у 1,5 рази більше за площею, ніж Крим. Причому постанова звучала слово в слово, як і рішення про півострів: «З огляду на спільність економіки, територіальну близькість, тісні господарські та культурні зв'язки між Бостандицьким районом Південно-Казахстанської області Казахської РСР та Узбецької РСР...». Кунаєва ж понизили до рівня голови Ради міністрів республіки. Першим секретарем ЦК КП Казахстану став той самий Юсупов. Однак після зняття Хрущова у жовтні 1964 р. політична погода зазнала змін, про що знову-таки розповів Кунаєв: «Юсупов докладно розповів про свою зустріч із Брежнєвим. Брежнєв порадив йому написати заяву про звільнення з посади. Він говорив про те, що в Казахстані його ніхто не підтримує. Надходить дуже багато скарг до ЦК КПРС, за таких умов немислимо працювати на такій відповідальній посаді. Юсупов прийняв раду Брежнєва»¹²⁵⁷. Опинившись знову на своїй посаді, Кунаєв відразу ж починає займатися поверненням втрачених територій. Повернути назад йому вдається все, «за винятком двох радгоспів та 500 тисяч овець... Але й те, що вдалося повернути, коштувало чималих зусиль»¹²⁵⁸.

Рішення щодо зменшення території Казахстану приймалися, поперше, для передачі пасовищ, на яких узбеки пасли свою худобу; по-

друге, для зручності управління сільським господарством у зв'язку з прокладанням каналу у Голодному степу. Москва і Ташкент тоді хотіли, щоб керівництво бавовнярством було зосереджено в одних руках. В основі рішення щодо Криму, як іноді кажуть історики, також лежало будівництво Північно-Кримського каналу для подачі дніпровської води на півострів. Хоча його спорудження реально розпочалося лише 1961 року, через сім років після передачі Криму Україні. Щоправда, саме рішення про канал було прийнято ще 1951 р., тож прихильники цієї теорії мають можливість стверджувати: поділ територій стався «про запас», не для поточних потреб, а з прицілом на майбутнє.

Соратник Б. Єльцина, міністр друку та інформації у 1990–1992 рр. М. Полторанін, покликаючись на різні радянські та зарубіжні архіви, спричинив до життя ще одне пояснення причин передачі Криму УРСР: акція перепідпорядкування готувалася ще за життя Сталіна, котрий таким чином намагався де-юре дезавувати «непівські» зобов'язання РНК РРФСР 1921–1922 років перед власниками паїв-векселів на кримську землю, серед яких були багато представників американської політичної еліти та тамтешньої єврейської громади, у тому числі Г. Гувер, Ф. Рузвельт, Е. Рузвельт, Л. Маршалл та інші¹²⁵⁹. Ця версія певною мірою пов'язується з думками про те, що в Криму нібито планувалося створення єврейської автономії, ідею якої активно просували лідери Єврейського антифашистського комітету, маючи підтримку у радянському керівництві та сіоністських колах США.

Обґрунтування її часто зустрічається в літературі останніх років. Узагальнено його можна звести до такого набору аргументів:

Оскільки Крим входив до «смуги осідлості», то євреї стали однією з найпомітніших етнічних груп на півострові (до 1939 р. вони становили 6 % його населення). У 1920–1940 рр. він розглядався не тільки і не стільки радянськими, скільки світовими сіоністськими лідерами як «національне вогнище» для євреїв усього світу.

Проект переселення євреїв у Крим та створення там єврейської автономії було розроблено ще 1923 р. і схвалено більшовицькими керівниками Л. Троцьким, Л. Каменєвим та М. Бухаріним. Планувалося переселити на півострів від 500 до 700 тис. осіб.

16 грудня 1924 р. між «Джойнтом» (Американським єврейським об'єднаним розподільчим комітетом) та ЦВК РРФСР було підписано документ «Про Кримську Каліфорнію». Згідно з ним, «Джойнт» виділяв СРСР по 1,5 млн. доларів на рік для потреб єврейських сільськогосподарських комун.

1926 року було досягнуто домовленості про переселення євреїв України та Білорусії до Кримської АРСР, для чого 1927 року дочірня компанія «Джойнта» — «Агро-Джойнт» — виділяла 20 млн. карбованців, а радянський уряд — 5 млн. карбованців.

Ідея створення в Криму Єврейської автономної республіки знову виникла пізньою весною 1943 року. У практичному плані це питання обговорювалося під час поїздки влітку 1943 р. до США лідерів Єврейського антифашистського комітету С. Міхоелса та І. Фефера. Розрахунок робився на те, що американські євреї сприймуть цю ідею з ентузіазмом і погодяться фінансувати всі пов'язані з нею витрати.

Сталін зовсім не збирався створювати в Криму Ізраїль, а розраховував максимально використати у радянських інтересах впливову єврейську громаду в США для отримання додаткової економічної допомоги.

Своєю чергою, «Джойнт» наполягав на передачі Криму євреям, виселенні кримських татар, виведенні Чорноморського флоту із Севастополя, утворенні незалежної єврейської держави в Криму. Причому відкриття 2-го фронту єврейське лобі пов'язувало з виконанням Сталіним боргових зобов'язань перед «Джойнтом».

За твердженням М. Джиласа, на питання щодо причин висилки з Криму половини населення, Сталін послався на дані Рузвельту зобов'язання розчистити Крим для євреїв, для чого американці обіцяли

пільговий 10 млрд доларовий кредит. Максимально використавши фінансову допомогу від єврейських організацій, Сталін не став створювати у Криму автономію євреїв¹²⁶⁰.

Звідси — припущення та навіть твердження, що з перепідпорядкуванням Криму Україні Хрущов «закрив» тему створення на півострові єврейської автономії.

Головне, що передача Криму Україні вказувала на суттєве зростання статусу та ролі республіки у загальносоюзних масштабах, свідчила про зацікавленість Кремля у тому, щоб таким чином сильніше прив'язати до радянської імперії «великий український народ», продемонструвати його доленосне значення в «одвічних» зв'язках із Росією. Московське керівництво вважало, що воно нічого не втрачає, оскільки Крим перепідпорядковувався Києву, по суті, відносно, а розмежування територій у складі єдиної союзної держави мало формальний характер за строго централізованої компартійної системи. Ніхто тоді навіть подумки не допускав можливості розпаду СРСР.

Не скидаючи з рахунків зазначені й інші версії щодо підґрунтя акту 1954 р., очевидно, треба все ж брати за основу його політико-економічні причини. Втім, у аргументації сторін, одна з яких передавала, а інша приймала Крим, існували відмінності. Російська сторона аргументувала доцільність такого рішення географічними й економічними міркуваннями. І саме на них ґрунтувалися акти загальносоюзних органів: спочатку — указу Президії Верховної Ради СРСР від 19 лютого, а згодом — закону Верховної Ради СРСР від 26 квітня 1954 року. Українська сторона ставила на перший план не географічні чи економічні аргументи, а ідеологію дружби народів¹²⁶¹.

На нашу думку, все ж таки потрібно ставити на перше місце економічні мотиви переуступки Криму Українській РСР. Спираючись, зокрема на свідчення сина Хрущова — Сергія: «наприкінці війни, 1944 р. Сталін навісив Крим на шию батькові. Татар виселили до Середньої Азії, кримські

землі знелюдніли. Сталін наказав заселяти їх сусідами — українцями та частково росіянами. Їхати ні ті, ні інші на нове місце не хотіли, доводилося їх умовляти, а часом і примушувати. Годувати, облаштувати переселенців довелося Українській РСР, яка ще й сама не прийшла до тям від війни. Займався цим усім батько. Так само, як він займався і відновленням Севастополя. ...Батько відповідав за Севастополь, але навіть Микола Проскуряков, начальник будівництва та протезе батька, йому формально не підкорявся. Над ним стояв спеціальний севастопольський главк чи трест у Москві. Тож батько будь-яку дрібницю вирішував через Москву, через Раду Міністрів РРФСР, а там у кожного — свій норів. Часом доводилося з дрібниць апелювати до Союзного уряду, а то й до самого Сталіна. Втомившись від бюрократичної тяганини та амбіцій, батько запропонував Сталіну розрубати всі вузли, перепідпорядкувавши Крим Україні. Сталін відмовив»¹²⁶².

За твердженнями ж головного редактора видання «Эхо Москвы» О. Венедиктова, «перша історія про «передачу» Криму полягала в тому, що 1949 року Держплан РРФСР — за часів Сталіна — звернувся до Маленкова з клопотанням передати Крим Українській РСР, тому що дуже складно вести розрахунки щодо обводнення Криму з території РРФСР»¹²⁶³. Але всі спроби журналіста «ці документи витягнути з архіву» поки що безрезультатні. Доказом їхнього існування, вважає він, є те, що «Держплану РРФСР було не вигідно обводнювати Крим, тому вирішили, що нехай це робить Держплан УРСР. І зміст усього документа, і все листування, і за Сталіна, і за Хрущова, були довкола обводнення. І коли ухвалювалося рішення, йшла дискусія, основним аргументом було обводнення. ...Якби ці документи якось опублікувати... Ми спробуємо це зробити, але боюся, що зараз усе, що стосується цієї історії, отримало гриф «цілком таємно»¹²⁶⁴.

За переписом 1939 р. переважну частину населення Кримської АРСР (93,1 %) становили представники п'яти національностей: 558,5 тис. росіян (49,6 % від населення), 218,9 тис. татар (19,4 %), 154,1 тис. українців (13,7 %),

65,5 тис. євреїв (5,8 %), у тому числі понад 7 тис. кримчаків, 51,3 тис. німців (4,6 %). За час війни національний склад півострова докорінно змінився. У серпні 1941 р. органами держбезпеки було виселено німців, які проживали в Криму з часів Катерини II. Під час окупації гітлерівці знищили євреїв, більша частина з яких (47 387 осіб) проживала у містах. Загальна кількість жертв серед євреїв і кримчаків склала близько 40 тисяч¹²⁶⁵.

Офіційна статистика свідчить, що за роки війни населення Криму зменшилося вдвічі і на травень 1944 р. складало 780 тис. осіб, а після депортації кримських татар тут залишилося близько 500 тисяч. Їхня висилка була частиною політики відплати, внаслідок якої цілі етнічні групи зірвали з місць, де вони проживали століттями, і заслали до трудових таборів та колгоспів у найвіддаленіших районах Радянського Союзу. Точна їхня кількість так і не встановлена й досі, відомо лише те, що засланих було значно більше мільйона людей, і, можливо, досягало навіть двох мільйонів. Справжня причина таких нелюдських дій була простою — «придушити всяку іншомовність і помститися»¹²⁶⁶.

31 січня 1944 р. Державний комітет оборони (ДКО) видав два накази з грифом «цілком таємно» про депортацію чеченського та інгушського населення до Казахстану та Киргизії. Загалом було депортовано 650 тис. чоловіків, жінок та дітей. Так само в березні 1944 р. із сусідніх районів Кавказу були депортовані кабардинці та балкарці¹²⁶⁷. Не обійшлося і без ексцесів. В аулі Хайбах кілька сотень жителів не змогли вивезти через рясні снігопади. Їх зігнали в колгоспну стайню, замкнули та підпалили; тих, хто намагався вирватись, розстрілювали з автоматів. І це не поодинокий випадок вбивства за мотивами неможливості вивезення через погодні умови¹²⁶⁸.

За участь в операції з виселення чеченців та інгушів Сталін розпорядився нагородити велику групу керівних працівників НКВС та НКДБ бойовими полководницькими орденами, які давали за керівництво великими операціями на фронті, за справу, на його думку, не менш важли-

ву — виселення непокірних народів. Так було започатковано досить поширену згодом практику нагородження учасників каральних акцій, тобто за справи суто поліцейські¹²⁶⁹.

У безпрецедентній за масштабами акції тотальної зачистки Криму було задіяно 25 тис. солдатів і офіцерів оперативного складу НКВС та НКДБ та внутрішніх військ. Показово, що та сама ідея Сталіна повністю «убезпечити» у такий спосіб Крим була й у Гітлера, який мав намір перетворити його на німецький Гібралтар¹²⁷⁰. Обґрунтуванням для неї, серед усього іншого, послужила доповідна записка заступника наркома держбезпеки СРСР Б. Кобулова та заступника наркома внутрішніх справ СРСР І. Серова на ім'я Берії, датована 22 квітня 1944 року: «...Всі призвані до Червоної Армії становили 90 тис. осіб, у тому числі 20 тис. кримських татар ... 20 тис. кримських татар дезертирували в 1941 з 51-ї армії під час її відступу з Криму...»¹²⁷¹.

Очевидним є факт, що багато з кримських татар співпрацювали з окупантами в період з листопада 1941-го по весну 1944 року. Майже 20 тисяч із них німці відібрали з числа військовополонених та взяли на службу до організованих ними підрозділів самооборони. Німецьке військове командування розглядало татар як можливий резерв для співпраці з гітлерівським режимом, покладаючись на них значно більше, ніж на кримчан — етнічних росіян. Але ніяк не можна скидати з рахунків і те, що десятки тисяч кримських татар вірою та правдою служили у Червоній армії. Серед висланих було близько 9 тис. татар, які служили в Червоній армії, до них слід додати понад 700 членів ВКП(б)¹²⁷².

18–19 травня 1944 р. з Кримської АРСР було депортовано 191 014 осіб кримськотатарської національності. Причому, 1137 осіб було заарештовано як «антирадянський елемент», а загалом — 5589 осіб. У кримськотатарського населення вилучили 622 кулемети, 13 905 гвинтівків, 724 автомати, 49 мінометів, три гармати, 9884 гранати, понад 326 тис. набоїв, 16 932 міни, 173 кулеметних диски, 6 рацій та інше військово спорядження¹²⁷³.

За різними оцінками, близько 7 тисяч кримських татар так і не доїхали до місця заслання — Узбекистану. Через 18 місяців після прибуття в Узбекистан понад 17 % кримських татар з різних причин померли. Деякі дослідники вважають, що майже половина кримських татар загинули внаслідок насильницьких депортацій¹²⁷⁴. Пронизлива картина трагедії цілого народу внаслідок злочинів сталінського режиму особливо вражає спогадами депортованих та членів їхніх сімей¹²⁷⁵. Усього з Криму було депортовано 225 009 осіб, включаючи також болгар, греків, вірмен, німців та громадян, які мали підданство інших держав¹²⁷⁶.

Слід звернути увагу, що це була вже третя хвиля «виходу» татар із Криму. Перша — пов'язана з їхньою масовою панічною втечею, що розпочалася відразу ж після приєднання Криму до Росії, і охоплювала 17-річний період, протягом якого емігрувало та було виселено адміністративним порядком близько 300 тис. осіб, переважно в Анатолійську та Румелійську провінції Туреччини. Не припиняючись, але з певним затишшям у першій половині XIX ст., вдруге масова еміграція татар відбулася із закінченням Кримської війни: вже 1856 року слідом за турецькими військами, що відходили, виселилося кілька десятків тисяч людей. За два роки (1860–1862), за офіційними даними, емігрувало 181 177 осіб обох статей, насправді, звичайно, набагато більше, бо переселення надто посилювалося після того, як видача закордонних паспортів через обезлюднення краю стала надміру утрудненою. Наступного періоду найбільший розмах мала еміграція 1889 р., яка забрала з Криму до 200 000 татар. Таким чином, за найскромнішим підрахунком, протягом останніх півтора століття Крим утратив 800–900 тисяч осіб корінного населення¹²⁷⁷.

Обезлюднення Криму та руйнівні наслідки війни призвели до катастрофічної економічної та соціальної ситуації на півострові. У більшості кримських сіл уже влітку 1944 р. не було кому збирати врожай. Завезені до Криму переселенці не розуміли специфіки садівництва, виноградарства, технічних культур тощо. Якщо 1940 р. посівна площа у Криму

становила 987,4 тис. гектарів, то 1950 р. вона скоротилася майже на 100 тисяч. Урожайність зернових культур упала в рази: із 10,7 ц 1940 р. до 3,9 ц з гектара — 1950 року. Садівництво, виноградарство та виноробство опинилися в украї занедбаному стані. З доповідної записки першому секретареві ЦК Компартії України О. Кириченку «Про стан сільського господарства Кримської області», датованої 4 січня 1954 р. і яка має гриф «Секретно», випливає: 1954 р. порівняно з 1940-м посівна площа зменшилася на 70 тис. га. Область так і не досягла довоєнного рівня за врожайністю. Лише три із 30 колгоспів змогли освоїти польову та кормову сівозміни. Площа садів становила лише 87 %, а виноградників — 79 % від рівня 1940 року. В області не вистачало понад 1100 тракторів. Гостро відчувалася потреба води. У занепаді перебували легка та харчова промисловість. Неймовірно, але факт: у Криму наприкінці 1953 р. було всього 3 хлібних магазини, 18 — м'ясопродуктових, 8 — молочних, 2 — тканинних, 9 — взуттєвих, 5 — будівельних матеріалів та 28 — книжкових. У державному секторі повністю припинилася торгівля овочами та картоплею. У населених пунктах так і не було створено мінімальних побутових умов для людей¹²⁷⁸.

Щоправда, деякі сучасні російські історики вважають, що подібні документи того періоду, як і «підходи» колгоспників-переселенців до Хрущова з наріканнями на нестерпні умови проживання під час його поїздки півостровом (за участю Маленкова), організовувалися спеціально для «емоційного тиску» на главу Радміну СРСР, щоб він став зговорливішим у питанні перепідпорядкування Криму Україні. Мовляв, саме Президія ЦК КПРС 25 січня 1954 р. під його головуванням одноголосно ухвалила рішення з цього питання¹²⁷⁹.

О. Аджубей по-журналістськи виразно та емоційно розповідає про те, як остаточно Хрущов визначився зі своєю позицією щодо долі Криму: під час відпочинку на півострові у жовтні 1953 р. він вирішив подивитися на його степову частину. Вона справила на нього гнітюче враження — безнадійно вбиті дороги, все дихало наслідками страшної війни, висохла

земля заросла жорсткою щетиною бур'янів, пустували селища та татарські аули. Найбільше Микиту Сергійовича вразили і засмутили натовпи переселенців, які казна яким чином дізналися про його поїздки: «Мовчазна сіра маса людей перегороджувала дорогу і так само мовчки, не розступаючись, чекала, поки машини зупиняться. Люди тяжко довго не розпочинали розмову, даючи можливість Хрущову розпочати першим. Потім з натовпу лунало одне питання, друге, третє. Про їжу, житла, допомогу. Переселенці здебільшого приїхали з Росії, з Волги, із північних російських областей. Це я зараз пишу «приїхали», а вони кричали «нас пригнали» — звичний стан людей, які зневірилися знайти надійну долю. З натовпу лунали і зовсім істеричні вигуки: «Картопля тут не росте, капуста в'яне». Або раптом зовсім сумне: «Клопи заїли». «Чого ж їхали?» — питав Хрущов — і натовп видихав: «Обдурили»¹²⁸⁰.

Після таких зустрічей у машині панувала важка тиша, Маленков і Хрущов відводили очі один від одного, боячись можливої сварки. Хрущов «кипів», а побачивши неподалік шосе маленький військовий аеродром, на якому самотньо стояв старенький «Дуглас», наказав звернути до нього. Розпитавши льотчика про літак, він, попри жах охорони, наказав летіти на Київ. І пізно ввечері, під час застілля в Маріїнському палаці, коли догідливі тости йшли один за одним, «Хрущов усе повертався до своєї поїздки Кримом і вмовляв українців допомогти відродженню землі. «Там жителі півдня потрібні, хто любить садочки, кукурудзу, а не картоплю, — нарікав він»¹²⁸¹. Про формальну передачу Криму під юрисдикцію України за столом не йшлося, бо, за спостереженнями Аджубея, «така пропозиція ще не отримала свого осмислення»¹²⁸². Судячи з усього, з боку українських учасників банкету.

Таким чином, питання Криму 1954 р. вирішувалося, виходячи з ділової доцільності, і незважаючи на опір українського керівництва, яке розуміло, яка важка ноша для відновлення півострова ляже на республіку. При цьому, слід ще раз нагадати, що в 1954 р. керівництво країни, пере-

даючи Крим у межах єдиної держави — з однієї республіки до іншої, не могло й подумати про розпад СРСР і про те, що питання належності Криму спричинить територіальну суперечку між незалежними Росією та Україною, і що Росія буде звинувачена в агресії проти України. Це вже 2014 р. дана проблема досягнула своєї загостреності до самого краю, і суд іде таким чином, ніби все це сталося вчора, а не тоді, коли такий крок диктувався суто господарською доцільністю. Протягом усіх 60 років політики та вчені не вишукували нестиковок у прийнятих документах, не закликали до обґрунтування порушень правових і процедурних норм. Як не порушували й цілу низку інших «невирішених питань», прискіпливо не підраховували, хто і як голосував, чи взагалі брав участь у відповідних засіданнях, як це робить, наприклад, історик Є. Спіцин¹²⁸³. І все це — з єдиною метою: заднім числом довести незаконність переведення Криму до складу України та правомірність дій Росії 2014 року.

На твердження, що правові акти, що унормовують передачу Криму, мали ознаки поспішності та правової недбалості, а підстави для його передачі виглядають розмиті і саме це рішення є безвідповідальним, український історик С. Кульчицький парирує так: слід зазначити, що, на жаль, безвідповідальність та недалекоглядність пронизали наскрізь діяльність партійно-радянського керівництва СРСР протягом усього періоду його існування. Однак та обставина, що передача Криму, яка на той час сприймалася вищим союзним керівництвом, лише як спосіб оптимізації відновлення занедбанної економіки півострова силами та засобами потужнішої республіки в обхід думки як українського народу, так і жителів Криму, виходячи з інтересів, як зазначалося «союзної держави, не скасовує того факту, що ця передача відбулася з дотриманням усіх тодішніх юридичних норм. Звичайно, кремлівські керівники виявили крайню необачність: 1954 р. вони не могли собі й уявити, що в недалекому майбутньому радянська імперія розвалиться, а спроба перерозподілити її криваву спадщину дасть поштовх братовбивчій війні, якої ще

не було в історії так званих братніх народів. Утім, до питань правомірності чи історичної справедливості вона не має жодного відношення»¹²⁸⁴.

А правова сторона передачі Криму до складу Української РСР всебічно та вичерпно проаналізована вченим-правознавцем О. Копиленком із залученням унікальних зібрань правових документів щодо всього процесу переведення та функціонування території, особливо статусу міста Севастополя та Чорноморського флоту¹²⁸⁵.

Є певна іронія, хоч і з великою часткою трагізму, в тому, наскільки глибоко 2014 р. Крим обрубав відносини між Росією та Україною, хоча 1954 р. ставилася мета зробити їх нерозривними. На плакатах, присвячених передачі Криму Україні, писали «Разом назавжди». Однак «назавжди» тривало менше 40 років. 1991 року СРСР розпався, Росія та Україна стали самостійними державами, Крим залишився за Україною. 2014 року Росія, скориставшись моментом, забрала «подарунок» назад.

Показово, що Кримом, як і всім Південним Сходом України, московська влада шантажувала керівництво республіки, намагаючись у такий спосіб утримати її в орбіті СРСР. Їм не потрібно позичати розуміння того, що без неї союзна держава не буде життєздатною. І навпаки, противники його збереження розігрували, зокрема, «кримську карту». Напевно, було б цікаво наголосити, що 1988 року одночасно з карабахською проблемою постало і питання про самовизначення Криму. Саме кримську карту, нарівні з карабахською, було кинуте на гральний стіл ще одним «пробним каменем» перебудови. Не випадково цим двом проблемам присвятив свого листа на ім'я Горбачова А. Сахаров. Він відстоював право кримських татар жити на батьківщині та вимагав передачі ІКАО до складу Вірменської РСР¹²⁸⁶.

Горбачов, своєю чергою, прагнучи не допустити проведення в УРСР референдуму 1 грудня 1991 р. та відокремлення України, за підказкою свого радника Г. Шахназарова, передрікав українським керівникам міжетнічні зіткнення, протистояння в республіці та відчуження низки укра-

їнських регіонів. У записці від 10 жовтня 1991 р. Шахназаров пропонував своєму патрону «не лише частіше згадувати їх у виступах, а й надати офіційного характеру зазіханням РРФСР на Крим, Донбас і весь Південь України, чітко і жорстко заявляти, що ці регіони історично складають частину Росії та що та не має наміру від них зрікатися, якщо Україна забажає вийти із Союзу»¹²⁸⁷. Шахназаров висував ще й інші ідеї, підштовхуючи президента до кампанії проти незалежності України. «За погодженням з Багровим, — посилався він на очільника кримської Верховної Ради, — активізувати роботу в Криму. Все населення республіки має знати, що якщо Україна оголосить про свій вихід із Союзу, на другий же день Крим вийде зі складу України і буде приєднаний до Росії». Він же пропонував «сформувати при адміністрації президента особливу групу на чолі з українським поетом Борисом Олійником, а також спрямовувати в Україну десятки російських та інших знаменитостей — вести агітацію в тому ж дусі»¹²⁸⁸. Не беручи до уваги навіть те, що «у жовтні, — за влучним зауваженням С. Плохія, президент грав роль швидше політичного коментатора, ніж керівника»¹²⁸⁹.

Головний редактор російської радіостанції «Ехо Москвы» О. Венедиктов розповів про свою розмову з Горбачовим на цю тему у вересні 2008 року. Ось що той сказав: «Звичайно, по справедливості, Крим російський. Але ти ж розумієш... Я ж не воюватиму з Україною через Крим». Далі Горбачов згадав про своє попередження В. Івашку ще 1989 р. (першому секретареві ЦК Компартії України): «Дивися, бо у вас Крим слабкий». Маючи на увазі, що Крим для України — слабе місце¹²⁹⁰.

Цікавим видається і пасаж такого проникливого спостерігача, як Венедиктов, щодо того, що в ході подій у Києві кінця 2013 — початку 2014 років російське керівництво відчуло «мисливський азарт». І «підкидало дрівця у вогонь Майдану, щоб під шумок відібрати Крим, послабити Україну. ...Цього могло не статися ніколи з Кримом, якби не надали такої можливості. Це не якийсь там тривалий, розрахований план...»¹²⁹¹. Просто

Крим Путін забрав, користуючись нагодою, вважаючи, що повернули своє у відповідний час, коли Янукович утік із країни, а до влади в Україні підкралися на майданній крові особи, які з азартом розпочали поділ посад за своїм «квотним» принципом та сферами впливу як переможних трофеїв. А Крим, як і інші «незручні» для них регіони, не надто був їм потрібен, оскільки вони добре розуміли, що навряд чи його населення поділяє їхню ідеологію, визнає їхнє керівництво, що рано чи пізно постане питання легітимізації влади Майдану через вибори. Для них це було набагато важливіше, ніж цілісність країни.

Підтвердженням такого бачення ситуації, на нашу думку, можуть бути й відповідні епізоди спеціального журналістського розслідування (2023 р.) про те, як російський президент прийшов до думки про війну з Україною: ще в січні 2014 р. Путін не мав намірів захоплювати Крим. Рішення прийнялося спонтанно, коли у лютому Кремль зрозумів, що протестувальники у центрі Києва перемагають владу Януковича. Спочатку у Москві знову зробили ставку на з'їзд депутатів із можливим подальшим відокремленням частини України. З'їзд депутатів Південного Сходу України мав очолити сам Віктор Янукович, який прилетів до Харкова, терміново ретирувавшись із Києва гелікоптером. Проте в останній момент господарі Харкова та області Геннадій Кернес та Михайло Добкін відмовилися грати у цю гру. «Коли вони зрозуміли, що Росія хоче зіграти на розвал країни, вони різко стали проукраїнськими і сказали Януковичу, що вони не підтримують ідею», — свідчить джерело, яке мало відношення до підготовки з'їзду. 22 лютого Янукович уже був у Харкові, проте зрозумівши, що ідею провалено, не став виходити до присутніх. Цього ж дня Верховна Рада усунула від влади Януковича.

Саме в ніч із 22 на 23 лютого, після втечі Януковича вже з Харкова, Путін ухвалив рішення про анексію Криму. Нарада в Сочі, де в цей момент закривалася зимова Олімпіада, тривала до 7-ї ранку за участю чотирьох найближчих силовиків. За інформацією одного із близьких зна-

йомих Путіна, спочатку силовики намагалися його відмовити: «Путін сказав, хлопці, у нас шанс останній, більше такого шансу не буде, я беру відповідальність на себе».

Пізніше у розмові з іншим своїм близьким знайомим, який йому казав, що анексія Криму — це катастрофа і наслідки будуть жахливі, Путін відповідав, що йому начхати на наслідки: «В Росію повернувся величезний історичний шматок її землі, такого за 1000 років не було, щоб практично без крові, без жертв було повернуто її землю. Що б далі не відбувалося, тепер Крим все одно залишиться російським». Спочатку Путін не очікував, що анексія Криму зустрине таку підтримку всередині країни¹²⁹².

Проголошення УРСР незалежності 24 серпня 1991 р. спричинило особливу тривогу керівництва РРФСР, яке сприйняло подію «не як акт опору центру, а як удар у спину демократичної Росії, яка щойно звалила комуністичного Голіафа»¹²⁹³. У перші дні після ДКНС натяки на можливість перегляду кордонів з УРСР і з іншими республіками, робили і сам Єльцин, так і його соратники. Наприклад, порушував цю тему А. Собчак. 26 серпня московський мер Г. Попов запропонував від'єднати від України на користь Росії не лише Крим і частину українського Лівобережжя, але ще й Одеську область із Придністров'ям. Кульмінацією ж «великоросійського реваншизму та ірредентизму» з боку єльцинської команди стала заява, озвучена президентським прессекретарем П. Воцановим того ж дня, що й пропозиція Попова, яка увійшла в історію як «меморандум Воцанова»¹²⁹⁴.

Під час постановки завдання на його підготовку Єльцин звернув увагу свого підручного (прессекретаря) на те, що «треба, розумієш, терміново зробити таку заяву прессекретаря, але ніби від імені президента...»¹²⁹⁵. Далі була найкоротша постановка завдання — що згадати і на що натякнути в ньому. Головна мета — налякати територіальними претензіями сусідів, що уявили про себе бозна що: якщо будь-яка республіка СРСР, проголошуючи державну незалежність, відмовляється від союзницьких відносин із Росією, то в цьому випадку наша країна змушена буде поста-

вити питання про існуючі кордони і про своє законне право на території, які за рішенням Президії ЦК КПРС у неї колись були відібрані та передані в адміністративне підпорядкування сусіднім із нею союзним республікам¹²⁹⁶.

Офіційна заява була сформульована ще й таким чином, щоб показати керівникам республік, що «Єльцин — це вам не Горбачов»: «В останні дні в низці союзних республік проголошено державну незалежність, заявлено про вихід із Союзу РСР. Можливі й інші рішення, які суттєво змінюють баланс відносин у рамках єдиної Федерації. У зв'язку з цим уповноважений Президентом РРФСР зробити таку заяву: Російська Федерація не ставить під сумнів конституційне право кожної держави та народу на самовизначення, однак існує проблема кордонів, неврегульованість якої можлива і допустима лише за наявності закріплених відповідним договором союзницьких відносин. У разі їх припинення РРФСР залишає за собою право поставити питання про перегляд кордонів. Сказане стосується всіх суміжних республік, за винятком трьох прибалтійських (Латвійської, Литовської, Естонської), державна незалежність яких уже визнана Росією, чим підтверджено вирішення територіальної проблеми»¹²⁹⁷. Прибалтів вивели за дужки зі зрозумілих причин. Із ними Єльцин встановив теплі стосунки на ґрунті демонтажу СРСР, розуміючи під ним горбачовський режим. До того ж, прибалтійські республіки перебували під пильною увагою Заходу, який ніколи не погоджувався з їхньою приналежністю до Радянського Союзу. Та й до цього Єльцин уже визнав незалежність Естонії, Латвії та Литви.

Інша справа — Україна з її питомою вагою в СРСР, який (Союз) російським президентом розглядався як своя спадщина після усунення з політичної арени Горбачова. Тому до його планів не входила повна незалежність України. Та й не подобалася Єльцину поведінка Кравчука на нарадах у Горбачова щодо Союзного договору, проте він терпів і нічим не виявляв свого невдоволення. Але після 24 серпня, коли був проголо-

шений Акт незалежності України, він вважав за необхідне, «поки самостійність остаточно не призвела до головокружіння, дати йому зрозуміти, що треба б стримати свою надмірну пиху, що геть розігралася»¹²⁹⁸. Для цього Єльцин і почав приймати Кравчука у Кремлі, щоб вказати «на його політичний провінціалізм»¹²⁹⁹. Як підтвердження його провінціалізму та догоджання він, зокрема, сприймав те, як Кравчук передає йому зміст своїх бесід із Горбачовим: «...з таким виразом обличчя, ніби розповідає свіжий анекдот про те, як «зустрілися якось росіянин з українцем». Зрозуміло, що українець, тобто сам Кравчук, у цих байках завжди виявляється розумнішим, хитрішим і заповзятливішим за російського, тобто Горбачова»¹³⁰⁰. Демонструючи таким чином неприязнь «до свого недавнього партайгеносе і при кожній нагоді нагадує Єльцину про необхідність «видалити марний політичний апендикс»¹³⁰¹.

Зрозуміло, що у зазначеній заяві претензії переважно призначалися Україні та її керівництву. 2003 року в інтерв'ю Вощанов згадував, що йшлося про землі, які раніше входили до складу РРФСР, у тому числі про Крим та Донецьку область¹³⁰². А 2011 року підтвердив, що:

1. Сенс і суть заяви були узгоджені безпосередньо з Б. Єльциним.

2. Перед від'їздом Єльцина у відпустку до Юрмалі він поставив йому пряме запитання, чи згоден він на оприлюднення цієї заяви. І отримав пряму відповідь: «Так».

3. Публікація заяви від імені Єльцина супроводжувалася брифінгом для журналістів, під час якого на запитання, чи може він назвати країни, яким адресована зазначена заява, вказав на дві республіки: Україну та Казахстан, що спричинило хворобливу реакцію в Києві та Алма-Аті.

4. Незабаром Єльцин зателефонував йому з Юрмалі та висловив своє незадоволення. На запитання, що саме спричинило його незадоволення, пояснив, що з текстом самої заяви він згоден, але вважає, що згадка назв республік, до яких можуть бути вжиті заходи, була зайвою.

5. Ця історія не вплинула на характер співпраці Єльцина з Вощано-

вим, яка тривала без будь-яких значущих проблем ще протягом шести місяців — аж до лютого 1992 року»¹³⁰³.

Рішуча позиція української сторони, у тому числі заява Президії Верховної Ради України, спеціальна пресконференція Л. Кравчука з вимогою засудити заяву прессекретаря та масові мітинги протесту проти зазіхання на українські території, змусила Єльцина вдатися до відступу, який дезавував свою ж невдалу ініціативу шантажувати Україну територіальними претензіями. За нього це зробив віце-президент О. Руцькой, заявивши в Києві, що «Борис Миколайович не має відношення до цієї заяви та розбереться зі своїм прес-секретарем! Воцанова буде покарано! Це ми з президентом Єльциним вам обіцяємо!»¹³⁰⁴. Коли той запитав у нього, як усе це розуміти, отримав відповідь:

— Ти зрозумій, у тебе робота така — озвучувати президента. Якщо вдалося — це він тобі наказав так сказати! Не вдалося — він узагалі ні при чому, в усьому речник винен. Ти, Пашко, у нас як собака-мінер: пробіг через мінне поле, значить, і ми пройдемо, а підірвався — шукатимемо інший шлях¹³⁰⁵.

З вересня в «Незалежній газеті» була опублікована заява, підписана Є. Боннер та відомими вченими-гуманітаріями Ю. Афанасьєвим, Л. Баткіним, В. Біблером, Ю. Буртіним, В. Івановим та Л. Тимофєєвим з висловленням стурбованості «заявою на переважаючу роль Росії у СРСР» та «можливими територіальними чи майновими претензіями Росії до сусідніх республік у разі розпуску СРСР». У тому ж номері виступив із статтею «Ось тепер по-справжньому страшно» В. Коваленко, в якій звинуватив Єльцина в бажанні «влаштувати в Криму якийсь сумнівний референдум і швиденько приєднати його до РРФСР»¹³⁰⁶. Віцепрезидент О. Руцькой, який заявляв в унісон із Поповим та Собчаком про своє «обурення прагненням України відокремитися», був направлений Єльциним із примирливими візитами до Києва та Алма-Ати, де підписав документи про непорушність міжреспубліканських кордонів.

Прикметною у цьому плані є оповідь Сергія Хрущова з посиланням на отриману безпосередньо від першого президента України Л. Кравчука інформацію: «...Коли у грудні 1991-го в Біловезькій пущі ухвалювалися рішення (я вважаю їх антиконституційними) щодо ліквідації СРСР, то в нього — у Кравчука — весь час кішки шкребли на душі... А як же із Кримом буде? Начебто Крим український, але ж і не зовсім український. Це не я говорю, це він говорив. І тоді перед підписанням угоди Кравчук звернувся до Єльцина. Вони збиралися там за стіл сідати, а потім офіційно підписати документи. «Борисе Миколайовичу, а як із Кримом будемо?». А Єльцину, мабуть, було не до цього. Він здебільшого думав, як йому з Горбачовим розправитися, та й час обіду настав... Він сказав Кравчуку, махнувши рукою: «Ну й забирай!» Кравчук каже: «Я одразу й забрав!». Розумієте? Якби Єльцин не сказав: «Ну й забирай!», Кравчук був би дуже радий отримати Україну навіть без Криму. Про Крим він і не мріяв. А тут такий подарунок царський від Єльцина, який про кримчан, виявляється, і не думав»¹³⁰⁷. Хоча Кравчук запевняв, що у Вискулях «тема Криму взагалі не обговорювалася. З питань стратегічного характеру порушувалося питання ядерної зброї та кордонів»¹³⁰⁸.

Очільник (після Єльцина) Верховної Ради Росії Р. Хасбулатов стверджував, що кримське питання обговорювалося в ході великих перемовин безпосередньо на півострові: «Присутні Єльцин, міністр оборони Грачов, міністр закордонних справ Козирев. Ми там говорили, що питання Криму надто завдає рани російській громадській думці, зачіпає її душу. Кравчук тоді відповів: «Ви постійно кажете: «Крим наш». Добре, давайте обговоримо. Ми вже втомилися». Якби Єльцин хоч би дав добро, сказав — візьміться, я підтримаю, ми вирішили б це питання.

Іван Степанович Плющ, голова Верховної Ради України, з яким у нас були особисті дружні стосунки, також демонстрував конструктивний підхід. Він прямо говорив: «Ми розуміємо росіян, тому це питання треба вирішити так, щоб задовольнитити і ту, й іншу сторони». Я пропонував

обговорити варіант подвійного суверенітету або довгострокової оренди на кшталт Гонконгу. Але Єльцин сам закрити це питання, навіть не захотів обговорювати»¹³⁰⁹. З тієї причини, що «у нас зараз грошей немає, це головне» та «Кримом йому ніколи займатися»¹³¹⁰. Тому далеко не поодинокі міркування російських істориків щодо того, що, заявивши про бажання вийти з СРСР, Україна в той момент була готова заплатити високу ціну за незалежність. Борис Єльцин міг призначити цю ціну, пов'язавши підтримку українського суверенітету з поверненням Криму Росії. Але Єльцину це, швидше за все, навіть не спало на думку: він прагнув чимскоріш вибити стілець з-під Горбачова і зайняти головний кабінет у Кремлі¹³¹¹.

Колишній голова ельцинської адміністрації С. Філатов 2019 року роз'яснював, що вони «намагалися шляхом перемовин відстояти Крим». Проте «ввесь час за екраном тоді для нас стояло одне дуже важливе і складне питання — Україна мала атомну зброю і ракети. Це було надзвичайно важливе питання, і треба було якимось шляхом цю справу віднімати у Києва. ...Через це ж потім і було підписано угоди про територіальну цілісність України 1994 року в Будапешті. ...Тоді було залучено сторонні країни, які стали гарантами, як і наша країна, цілісності території України — за умови, що Київ віддасть нам озброєння»¹³¹².

Отже, можна стверджувати, що відмова України від ядерної зброї дозволила тоді зберегти за нею Крим. Але не позбавила латентного суперництва за нього, аж до анексії півострова РФ 2014 року під приводом волевиявлення мешканців півострова в результаті референдуму. Вважається, що додатковою підставою для такого рішення стала «Заява президента України В. Януковича» від 1 березня 2014 року. Констатуючи, як законно обраний глава держави, що «події на Майдані, незаконне захоплення влади в Києві призвели до того, що Україна опинилася на порозі громадянської війни», що «в країні панують хаос та анархія», а «життя, безпека та права людей, особливо на південному сході та в Криму, під загрозою», що «під впливом західних країн здійснюється відкритий терор і насильство,

люди переслідуються за політичними та мовними ознаками», він, судячи з оприлюдненого документа, звернувся до президента Росії «з проханням використати збройні сили Російської Федерації для відновлення законності, миру, правопорядку, стабільності та захисту населення України»¹³¹³.

3 березня постійний представник Росії при ООН В. Чуркін на засіданні Ради Безпеки зачитав та продемонстрував членам РБ текст цієї заяви. Нагадавши при цьому, що «Рада Федерації РФ вже дала дозвіл на використання Збройних сил Росії на території України до нормалізації суспільно-політичної обстановки в цій країні»¹³¹⁴. Адекватність і легітимність таких дій обґрунтовувалася тим, що «життя та безпека жителів Криму та південно-східних регіонів наражаються на реальну загрозу через безвідповідальні та провокаційні дії бандерівців та інших ультра-націоналістичних елементів»¹³¹⁵.

Оскільки звернення українського президента-втікача, судячи з усього, відповідає дійсності і послужило своєрідним декоративним прикриттям протиправного захоплення частини української території, то напрошується аналогія з приєднанням Криму до Росії у XVIII ст., коли на протести про його насильницьке заволодіння «Петербург відповідав, що це зроблено на прохання хана»¹³¹⁶. Як відомо, здобувши військові перемоги, Росія 1774 року наполегливо зажадала надати Криму незалежність від Туреччини. «За Кючук-Кайнарджийським миром, — писав дійсний член Російської академії наук М. Дубровін, — Росія набула простір між Бугом та Дніпром, Кінбурн з його округом, Керч, Єніколь та Азов. На підставі положень того ж трактату було визнано вільність та незалежність татар, які жили в Криму та на Кубані. Ця стаття трактату була настільки делікатною та спірною для Туреччини, що, незважаючи на невдачі та поразки турецьких військ, мирні перемовини кілька разів переривалися і потім знову поновлювалися. Порта добре розуміла прагнення Росії та визнавала всю неможливість незалежності татар. Приєднання до складу Імперії вищезгаданих фортець і приморських пунктів віддаляло Туреч-

чину від Татарії й водночас давало можливість Росії, втручаючись у справи татар, утворити серед них віддану партію і стати твердою ногою у Криму та на Кубані. Сила обставин змусила Порту погодитися на тяжкі поступки, але вона зволікала з обміном ратифікацій, не виводила своїх військ із Тамані, інтригувала у Криму та на Кубані».

Потім настав час наступного етапу операції щодо завоювання Криму — приведення до влади в незалежному ханстві залежного від Росії хана: «Один із відданих нам нащадків колишніх татарських ханів, Шагін-Гірей, був відправлений на Кубань і за сприяння Росії обраний ханом ногайських орд, що кочували там. Під прикриттям російських військ Шагін-Гірей був перевезений із Тамані до Криму, де віддана нам партія проголосила його ханом усіх татар. На протести Порти про втручання Росії у справи татар і про насильницьке зайняття Криму російськими військами петербурзький кабінет відповідав, що це зроблено за бажанням і на прохання хана, обраного народом, що татари мають право обирати кого забажають, що російські війська вступили до Криму на прохання хана — правителя незалежного, від якого вимагати звіту Порти не має права».

Як зазначав далі академік Дубровін, хан думав, що править усерйоз і надовго, і взявся за реформи, що не відповідало інтересам Росії. Тому вона зробила все, щоб «поставити Шагін-Гірея у ще більш залежне становище. У Криму перебувало тоді багато християн, продукти праці яких становили основні статті доходів хана. У руках християн перебувала промисловість, садівництво та землеробство всієї гірської частини Криму. З виселенням їх уся культура послаблювалася, і прибутки хана обмежувалися. Під приводом небезпеки, на яку наражалися християни за будь-яких обурень татар, російський уряд встиг вивести з Криму до Росії до 30 000 осіб греків і вірменів. Хану на перший час було виплачено всі збитки, а впливовим особам призначено подарунки, і спокій у Криму знову налагоджено».

1783 року в Петербурзі вирішили, що гру в незалежний Крим можна припиняти. Шагін-Гірей зрікся престолу на користь Катерини II, і імперат-

риця сповістила європейських монархів, що Крим відтепер — частина Росії. Колишнього хана поселили у Воронежі, призначивши дуже пристойне утримання — 200 тис. рублів на рік. 1787 року йому милостиво дозволили виїхати до Туреччини, де він був страчений.

Сьогодні інші часи й інші звичаї. Із 24 лютого по 21 березня 2014 р. Росія використала різні засоби, щоб блискавично встановити контроль над Кримом та оголосити про його входження до складу Російської Федерації. На практиці була реалізована винайдена на Заході теорія «гібридної війни». Комплексно застосовано різні засоби, такі, як психологічна війна, інформаційна війна, правова війна, а також використана демонстрація ядерних сил для стримування Заходу та запобігання його втручанням. Тоді Путін заявив зовнішньому світу, що Росія готова застосувати ядерну зброю. 4 березня, коли протистояння з НАТО було найнапруженішим, РФ провела випробування новітньої міжконтинентальної балістичної ракети та продемонструвала, що готова заплатити за можливу війну високу ціну. Захід не наважився втрутитися. Рішучі та несподівані дії Росії не дозволили НАТО ухвалити свої рішення, не кажучи вже про те, щоб якимось чином відреагувати. У Заході не залишилося доступних варіантів дій, окрім як махати «санкційною палицею»¹³¹⁷.

Утім, це не завадило заявам низки західних експертів, що Україна добровільно віддала Крим та Чорноморський флот 2014 року, оскільки корупція та некомпетентність заважають їй остаточно «позбутися залежності від Москви»¹³¹⁸. Почасті так воно й було, оскільки, як уже говорилося, ще до вигнання Януковича до влади підбралася група осіб, які привласнили собі лідерство Майдану, що переміг. Вона азартно зайнялася розподілом ключових державних посад, незважаючи на кричущу некомпетентність низки осіб, особливо у військово-силовому блоці. Поглядаючи при цьому з побоюванням на Москву і не бажаючи її дразнити з питання Криму, щоб вона не втрутилася у «банкет переможців».

Знаменита антиутопія В. Аксьонова «Острів Крим» багато в чому

виявилася пророчою: у ній півострів 1920 року фантастичним чином не ввійшов до складу СРСР — завдяки випадковому пострілу з корабельної гармати, що зруйнував кригу Чонгарської протоки під Червоною армією. Через це Крим почав розвиватися своїм, вестернізованим шляхом, перетворившись на процвітаючу демократичну державу. Проте значна частина його населення виявилася одержимою ідеєю «спільної долі» з Радянським Союзом, тим більше, що її просували багато представників еліти та популярна газета «Російський кур'єр».

У романі прихильники ідеї «спільної долі» звертаються до СРСР із проханням приєднати Крим. Але радянська державна машина розуміє їх по-своєму і розпочинає військову операцію. Головний герой — ідеолог «спільної долі» Андрій Лучиков — хоронить свою кохану, вбиту радянськими військами, і дізнається, що вбито також і його батька. І тільки тоді усвідомлює, наскільки він помилявся щодо СРСР і до чого призвела його позбавлена розуму ідея¹³¹⁹.

Дев'ять років тому Росія теж увійшла до Криму військами. З 2014 року тут з'явився 181 політв'язень, що зробило регіон лідером за кількістю політзеків у РФ. Більшість політично активних українців вичавили із півострова. 2017 року змушений був призупинити свою роботу Український культурний центр, який займався популяризацією української мови (до речі, яка формально має у Криму державний статус). Українська та кримськотатарська мови взагалі стали небажаними в Криму. На півострові не залишилося жодної школи, викладання якої велось б повністю українською мовою. Кількість шкіл із викладанням кримськотатарською скоротилася. Ще раз нагадаємо: ці мови офіційно мають у Криму державний статус поряд із російською. Було закрито газету «Кримська світлиця», дитячу театральну студію «Світанок», не дали працювати на півострові і кримськотатарському телеканалу АТР.

У концепцію «спільної долі» перестали вписуватися і деякі інші кримчани. Наприклад, власники земельних ділянок біля моря чи бізнес-

мени. На півострові розпочався переділ власності: лише у Севастополі було подано 3,8 тисячі позовів про вилучення земельних ділянок, «незаконно отриманих» при Україні. Російська влада заявляла, що українська адміністрація Севастополя «перевищувала свої повноваження», видаючи міську землю людям під житлову забудову. Більшість позовів російськими судами задоволено, і тисячі людей втратили житло. Під виглядом «націоналізації українських активів» було відібрано магазини, кафе та навіть автомобілі у 18 тисяч кримчан.

Росія вклала у розвиток Криму великі гроші — понад 1,37 трлн рублів. Але за це забрала у багатьох кримчан права. А потім — ще й покликала на «спецоперацію» місцевих жителів, які здебільшого зберігають і українське громадянство¹³²⁰.

Через дев'ять років «спільної долі» кримський «парламент» раптом перейнявся питанням про скасування рішення про передачу півострова до складу Української РСР. Тоді як ще з 2014 р. офіційний акт із цього приводу планували розробити та прийняти у Раді Федерації РФ. Потім до питання повернулися у Держдумі 2017 року¹³²¹.

У Кремлі блокують подібні ініціативи, мотивуючи це тим, що Росія не повинна вступати в полеміку з приводу належності Криму, і тим більше — виправдовуватися. Автори подібних ініціатив, навпаки, впевнені в тому, що скасування «хибних рішень» радянського керівництва позбавить Київ підстав для суперечок з Москвою: «Тоді було порушено все-союзні закони, пов'язані з процедурою передачі території від однієї республіки іншій. То чому б нам не вибити цей козир з-під усієї логічної схеми українських націоналістів? Це дозволить повною мірою говорити, що Крим перебував у складі України незаконно, і йдеться саме про повернення протиправно відторгненої території»¹³²².

Навіть російські фахівці у сфері права та експерти виходять з того, що такі «ініціативи» не мають юридичної перспективи і марні у практичній площині: з розпадом Радянського Союзу зникла і можливість скасу-

вати дію указів та постанов, ухвалених у період його існування. Закони може скасувати тільки та держава, яка їх приймала. СРСР більше немає, як і адміністративного, федерального поділу, що існував на той час. Саме тому саме собою скасування такого законодавчого акту ні до чого не призведе. Тобто, це просто піар-хід. Із юридичного погляду, подібна ініціатива абсолютно безглузда. Не витримують критики міркування про можливість скасування рішення про передачу Криму на підставі того, що Росія вважається правонаступницею СРСР, а отже, взяла на себе не лише борги, а й відповідальність за рішення радянської влади¹³²².

На наш погляд, якщо йти шляхом скасування рішень, ухвалених у попередні часи, то можна взагалі визнати недійсними всі інші акти радянського періоду. А заразом — скасувати міжнародне право та світові територіальні реалії. Розраховуючи на те, що подібні політичні хитрощі якимось вплинуть на позиції Києва та в цілому Заходу щодо анексії Криму Росією під прикриттям незаконного референдуму. А також — на роботу «Кримської платформи», мета якої полягає у тому, щоб утримувати Крим у центрі уваги міжнародної спільноти до повернення її до «української гавані».

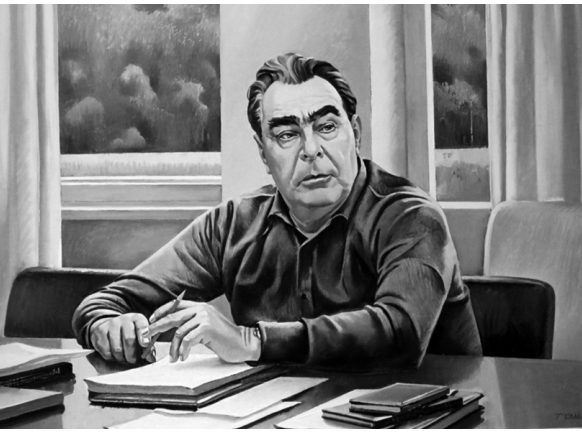
23 травня 2023 р. Путін вкотре продемонстрував свою одержимість минулим: на зустрічі з ним голова Конституційного суду РФ В. Зорькін показав французьку карту XVII ст., на якій немає України. Це спричинило в нього демонстрацію чергового увірування у те, що саме «радянська влада створила радянську Україну. ...До цього жодної України не було в історії людства». Такі нав'язливі «історичні відкриття» вказують на те, що місце марксизму-ленінізму, як ідеології, в Росії посів «історизм» або навіть «пасеїзм» — пристрасть до минулого і недовірливо-вороже ставлення до сьогодення та майбутнього. І одночасно наочно демонструють, що у «кремлівських» сприйняттях є держави «справжні», або «історичні», та «хибні» — «неісторичні». Причому «справжність» визначається саме древністю: давно тут «восседаем». Однак, поглянувши на її

ж самі «старі карти», легко побачити, що межі Росії XVI – XVIII ст. суттєво відрізняються від сучасних. На цих картах Північний Кавказ, Сибір чи Нижнє Поволжя часто не належать Росії. Так, «вічна Росія» легко руйнується на матеріалі, залученому до її обґрунтування¹³²⁴. І півострів Крим за всю свою більш ніж 3000-річну історію вважався російським менше двохсот років. Тож у цьому питанні історичні факти та міжнародне право — не на користь Путіна та тих, хто стверджує, що Крим завжди належав Росії.

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

ДОБА БРЕЖНЕВА. СТАЛІНСЬКА СПАДЩИНА ТА СУСПІЛЬНІ НАСТРОЇ

Особистість Л. І. Брежнєва овіяна ностальгією за «золотим» періодом історії СРСР, а водночас — міфами, анекдотами, по-блажливими і навіть зневажливими судженнями та оцінками, спрямовуючий тон яким визначили передусім ті, хто взявся «виправляти» і «переробляти» країну у 1985 р. Їхнім рупором можна назвати ідеолога горбачовської «перебудови» О. Яковлева, який обізвав Брежнєва безособистістю: «Сірий, як солдатське сукно. Фарс-блазенська витівка історії. Маршал «малої землі», який виграв війну, бо всі інші, Г. К. Жуков зокрема, відсиджувалися в окопах Сталінграда, а потім — на Курській дузі. Улюбленець військово-промислового комплексу, для якого не шкодував народних грошей. ...Брежнєвщина — це незліченні економічні та моральні втрати»¹³²⁵. Забуваючи, очевидно, що доба Брежнєва — це і Андропов, і Черненко, і, по суті, перші роки горбачовського правління. Сам же Горбачов «часи Брежнєва» назвав «застоем», оголосивши у звітній доповіді ЦК XXVII з'їзду КПРС, що «у житті суспільства почали проступати застійні явища» і в економічній, і в соціальній сферах¹³²⁶.

Але, як виявилось після десятиліть, особливо після драматичних дев'яностих, СРСР у ці роки мав і реальні позитивні результати, став економічною та військовою наддержавою. Найуспішнішою у радянській історії виявилася восьма п'ятирічка (1966–1970 рр.), що отримала назву «золотої». Тоді було збудовано 1900 великих підприємств, у тому числі автозавод у Тольятті. Питома вага СРСР у виробництві промислової про-

дукції у 1975 р. становила 20%, а ВВП — 10 % від світового. До 1985 р. Радянський Союз посідав 2-е місце у світі та 1-е в Європі з виробництва промислової продукції¹³²⁷. А Рада економічної взаємодопомоги, що об'єднала країни Східної Європи, 1975 року виробляла близько третини світової промислової продукції та понад чверть світового національного доходу, тоді як населення країн-членів РЕВ становило лише 9,4 % від населення планети¹³²⁸. Наприклад, у 1970 р. обсяги промислового виробництва в УРСР були вдвічі більшими, ніж 1940-го. За роки восьмої п'ятирічки тут було введено в експлуатацію 250 нових великих підприємств, понад дві тисячі виробничих комплексів та цехів у металургійній, хімічній, машинобудівній, легкій, харчовій галузях. Споруджено 97 млн. кв. м житла, 3600 шкіл, дитячих дошкільних закладів на 450 тис. місць і лікарень — на 47 тис. місць. Середньорічне виробництво валової продукції сільськогосподарства порівняно з першою половиною 1960-х років збільшилося на 16,6 %¹³²⁹.

Відомий американський часопис «U. S. News and World Report» наводив такі порівняльні цифри щодо змагання капіталізму та соціалізму: 1975 р. соціальна продукція США становила 1516 млн доларів, а в СРСР — 750 млн доларів; США виробили 6,7 млн. автомобілів, СРСР — 1,2 млн. (у США на двох осіб припадає один автомобіль, у СРСР — на 1000 осіб); американці виробили 2 більйони кіловат-годин електроенергії, СРСР — удвічі менше; американці мали у вісім разів більше холодильників, удвічі більше телевізорів та у два з половиною рази більше житлоплощ, ніж радянські громадяни; у США лише чотири відсотки працюючого населення займалися сільським господарством, тоді як у СРСР — 25 %, але кожен колгоспник годував 7,5 особи, а американський фермер — 48,5; США виробили у 1975 р. 23,2 млн. тонн м'яса, СРСР — 16,7 млн.; США зібрали 273 млн. тонн зерна, СРСР — 154 мільйони. Щоб купити 10 шт. яєць, американець мав працювати 12 хвилин, росіянин — 116 хвилин; за пару нейлонових шкарпеток американцеві доводилося працювати 16 хвилин, а росіянину — 144 хвилини; за

один автомобіль американець працював 6,9 місяця, а росіянин — 37,5 місяців; за літр молока — відповідно, 7 хвилин та 21 хвилину; за один костюм американець працює 25 годин, а радянська людина — 106 годин¹³³⁰.

І навіть за такого розкладу 1975 р. «за багатьма ознаками можна вважати кульмінаційною точкою розвитку радянської держави, ...після якої практично розпочався неухильний рух униз, що завершився наприкінці 1991 р. розпадом. 16 років тривала агонія нашої «історичної спадщини»¹³³¹. Фактично цей висновок підтвердив своїми статистичними викладками та висновками директор економіко-математичного інституту АН СРСР академік М. Федоренко, виступаючи 14 травня 1975 р. перед співробітниками центрального апарату КДБ: «За перше десятиліття радянської влади в капітальне будівництво було вкладено 1,5 млрд. карбованців, а зараз щорічно інвестується 80 млрд. у порівнюваних цінах. У країні 120 млн. людей найманої праці, що становить 50 % населення.

Якщо 2/3 всього приросту річного виробництва досягається за допомогою науково-технічного прогресу, а 1/3 — за допомогою екстенсивного розвитку, можна не турбуватися про долю країни. У нас ці цифри стоять у зворотному порядку.

Ми випередили США за загальним обсягом вироблених капіталовкладень, а загальне виробництво ледве сягає 60 % їхнього рівня. У нас посівних площ у 1,8 разу більше, ніж у США, але зерна постійно не вистачає у тривожно наростаючих обсягах. Ми перевершили США з виробництва сталі, цементу, вугілля, але ця продукція залишається гостродефіцитною.

Ручна праця в СРСР складає 60 % у промисловості, 80 % — у сільському господарстві, 70 % — у торгівлі, 60 % — у будівництві, 50 % на транспорті»¹³³².

Багато хто з соратників Брежнєва і тих, хто добре його знав, висловлювалися пізніше: «якби він «вчасно» пішов у відставку — найпізніше у 1976 р., до свого 70-річчя, але краще 1975 р., після Гельсінкі, або ще краще разом із Брандтом і Ніксоном, то його пам'ятали б як повного життєвих сил та успішного борця за мир та підвищення рівня добробуту

народу. Але з середини 1970-х розпочалося семиріччя занепаду — його власного та радянської економіки, розрядка у зовнішній політиці зійшла нанівець. Саме цей період пізніше дозволив назвати час правління Брежнєва застоєм. Перші десять років його правління з плавним підйомом, і п'ять років нової західної політики повністю в тіні жадання слави, що з'їдала Брежнєва, і тілесної немочі, що наростала в останні роки життя»¹³³³.

Якраз саме такому об'єктивно-цілісному аналізу цього періоду радянської історії, у тому числі в контексті світових процесів і місця в них СРСР, присвячені, крім більш ранніх і широко відомих досліджень, а це – до півсотні книг, що вийшли в останні роки, вже згадувані великі праці С. Шаттенберг «Леонід Брежнєв. Велич і трагедія людини та країни» та Є. Ю. Спіцина «Брежнєвська партія. Радянська держава 1964–1985 року», а також В. В. Огризка «Таємниці Старої площі»¹³³⁴, Ф. Л. Сініцина «Епоха Брежнєва: радянська відповідь на виклики часу, 1964–1982»¹³³⁵. Багато чого для розуміння проблем та завдань, що стоять перед країною, брежнєвського стилю керівництва партією та державою прояснюють його робочі та щоденникові записи, а також записи секретарів «першої приймальні», опубліковані у трьох томах загальним обсягом 3568 сторінок¹³³⁶. Вони не лише відтворюють контури загального фону епохи, а й дозволяють подивитися на багато яких подій очима Брежнєва. Особливої ваги їм надає та обставина, що ніхто з інших радянських лідерів не залишив аналогічних документальних наративів.

Як свідчать очевидці, предметом основних турбот Брежнєва завжди залишалися два напрями — «хліб для народу та безпека країни». Зразу ж після приходу до влади він сказав голові Ради Міністрів СРСР О. Косигіну, що головне завдання полягає тепер у тому, щоб гарантувати всім життя, вільне від проблем: «За Сталіна люди боялися репресій, за Хрущова — реорганізацій і перестановок. Народ не був упевнений у завтрашньому дні. Тому радянський народ має отримати надалі спокійне життя для плідної роботи»¹³³⁷. Адже за західноєвропейськими мірками

СРСР залишався бідною державою. У 1963 р. вчені-статистики НДІ праці розрахували обсяг прожиткового мінімуму країни — 40 карбованців на одного члена сім'ї на місяць. Виявилось, що приблизно в 40 % робітників і службовців дохід був нижчим за цю величину, а ще в 35 % — вищим, але не досягав «рівня достатку» (65 карбованців на місяць на одного члена сім'ї). Якщо врахувати і колгоспників зі своїми сім'ями, то частка бідних значно перевищувала половину населення¹³³⁸.

До середини 1960-х років пенсії відігравали помітну роль у доходах радянських людей. За Сталіна її отримували менше 1 % населення, а мінімальний розмір пенсії становив 5 карбованців. Реформа 1956 р. підвищила його для робітників до 12 карбованціям. Однак селяни взагалі не мали пенсії. Вона була надана їм лише 15 липня 1964 р., мінімальний розмір її дорівнював 12 карбованців. Чоловіки отримали право виходу на пенсію у 65 років, жінки — у 60 років, а робітники — відповідно, у 60 та 55 років. З 1968 р. мінімальна зарплата зросла до 60 карбованців, а чоловіки — робітники та селяни — були зрівняні у праві виходу на пенсію у 60 років, жінки — у 55 років. У «жирні» вісімдесяті роки середня пенсія для містян становила 72 карбованці, а для сільських жителів — лише 35 карбованців (за даними на 1980 р.). При цьому середня зарплата того ж року дорівнювала 169 карбованців. Тобто, у кращому разі пенсія не перевищувала 40 % від заробітку, причому для колгоспників ситуація була ще гіршою. Однак у СРСР були й багаті пенсіонери: наприклад, персональна пенсія членів Політбюро становила 500 карбованців на місяць¹³³⁹.

Незважаючи на зрушення у підвищенні життєвого рівня народу, навіть на початку 1980-х років проблема бідності не втратила своєї гостроти. Чималу частку незаможних складала саме пенсіонери. До того ж, пенсійна система зіткнулася з добре знайомими нам і сьогодні проблемами: населення старіло, кількість пенсіонерів зростала, а частка працездатних, за рахунок праці яких і забезпечувалися виплати, знижувалася. На це накладалися й наростаючі проблеми у самій економіці

країни. Вже з початку 1960-х років дедалі очевиднішим ставало те, що соціалізм радянського, жорсткого планово-адміністративного типу у принципі не є життєздатним. Передусім, для групи державних діячів, економістів та фінансистів, які розуміли, що командна модель економіки вичерпала свій потенціал зростання, і для збереження СРСР як великої держави потрібні серйозні реформи.

Тоді й було зроблено першу спробу її трансформувати за допомогою так званих косигінських реформ — підвищення самостійності підприємств, запровадження елементів госпрозрахунку. Її називають також реформою Косигіна-Лібермана (харківський професор Є. Г. Ліберман, який звертався зі своїми пропозиціями ще до Хрущова. А 9 вересня 1962 р. опублікував у «Правді» відому статтю «План, прибуток, премія», яка і дала старт черговій економічній дискусії. Щоправда, в літературі зустрічаються твердження, що ці ідеї професор запозичив із «теоретичних положень» відомого польського політика та економіста Ланге, викладених ним 1961 р. у книзі «Теорія відтворення і накопичення»)¹³⁴⁰.

Л. Брежнев спочатку активно демонстрував відданість економічним перетворенням. 2 листопада 1965 р. ЦК КПРС і Рада Міністрів прийняли постанову «Про вдосконалення планування та посилення економічного стимулювання промислового виробництва», якою було дано старт реформам, що підштовхнули розвиток економіки, зростання обсягів виробництва та продуктивності праці. За увесь післявоєнний період саме VIII п'ятирічка, що хронологічно збіглася з проведенням цієї реформи, виявилася найрезультативнішою, про що зримо говорять такі цифри офіційної статистики: валовий суспільний продукт збільшився на 43 %, вироблений національний дохід — на 46 %, продукція промислового виробництва — на 50 %, сільського господарства — на 23 %, продуктивність праці — на 39 %, а реальні доходи на душу населення — на 33 %. В результаті, процес зниження темпів зростання радянської економіки, що спостерігався упродовж усього періоду хрущовського правління, був де-факто не

тільки зупинений, а й подоланий. Навіть більше, на думку цілої низки вчених, «протягом усіх п'яти років» цієї золотої п'ятирічки в СРСР фіксувалися рекордні темпи економічного зростання, такі ж, як у ті роки в Японії¹³⁴¹.

Якщо ж звернутися до індексів промислового зростання СРСР і США в брежньовську епоху, то виявляється, що в період першої косигінської реформи, тобто в роки VIII п'ятирічки, радянська та американська промисловість зростали однаковими темпами, а вже в 1970-і рр. Радянський Союз став випереджати свого конкурента. Лише до кінця 1980-х років США змогли випередити його за цим показником. Виходить, що економічне зростання в країні тривало весь період «застою» (2-4 %) на рік, що за західними стандартами взагалі виглядало нормально¹³⁴².

Проте реформаторський ефект виявився нетривалим, оскільки спроба серйозно змінити стан справ у економіці не отримала належного закріплення та розвитку. До кінця п'ятирічки почали знижуватись темпи економічного розвитку. Серед економістів переважає думка, що косигінські ініціативи 1965, 1973 та 1979 років провалилися з причини свідомого «згортання реформ» у верхніх ешелонах влади. Хоча за рівнем розуміння економічних проблем О. Косигін перевершував чи не всіх членів Політбюро ЦК КПРС, але саме їм належало остаточне ухвалення рішень з усіх важливих питань. Рівень же їхнього обговорення, особливо на злеті брежньовської епохи, набув поверхневого характеру аж до міркувань на кшталт «на якого біса нам ця реформа». Або, як свідчить голова Держплану СРСР М. Байбаков, перетворювався на всезагальний «одобрямс», що особливо дратувало Косигіна, який уже важко хворів на той час¹³⁴². Вони й «пришльопнули» його реформаторські зусилля, передусім стараннями Сулова, «який убачав у будь-якому відході від твердокам'яних установок партії порушення принципів марксизму-ленінізму. Ну, а Сулова підтримували, звісно, і Підгорний, і Кириленко, і сам Брежнев»¹³⁴³.

Та й, власне, радянська директивна економічна система та політична надбудова були несумісні з пропонованими новаціями. А разом із

критичними настроями частини вищого керівництва країни, яке дотримувалося думки, що можна обійтися без реформування управлінської моделі, оскільки в ній вбачалися реальна загроза політичної стабільності в країні та падіння ролі партійних комітетів у владній структурі, а також страх стирання меж між радянською плановою та західною ринковою економікою, — це та інше призвело знову до владарювання економічного волюнтаризму, інерційного розвитку країни. Справа дійшла до того, що, наприклад, на засіданні Політбюро у вересні 1982 р. Брежнев особисто різко критично охарактеризував економічний стан країни та контурно намітив «низку необхідних змін», які вчений А. Шубін оцінив як майбутню «програму економічних перетворень Андропова, а отже — й початкового етапу горбачовських реформ»¹³⁴⁵.

Однією з причин згортання косигінських реформ учені вбачають у «ресурсному проклятті країни», яке, зрештою, стало не стимулом, а гальмом розвитку радянської економіки. Настороженість Брежнева та його соратників до проринкових інновацій майже збіглася з «нафтовим шоком» 1973 р., коли різке зростання світових цін на нафту і газ, у поєднанні з початком активної розробки нових родовищ Західного Сибіру (передусім, Самотлора), де «велику нафту» стали видобувати з 1968 р., дозволив радянському керівництву отримати від експорту енергоресурсів дуже високі доходи і за рахунок цієї природної ренти вирішувати багато продовольчих проблем, у тому числі за допомогою імпорту зерна¹³⁴⁶. Зростання продажу сирової нафти з 98,5 млн. тонн 1970 р. до 193,5 млн тонн у 1985 р. принесло СРСР величезні валютні ресурси — 450 млрд. доларів¹³⁴⁷.

Але потім вартість енергоносіїв почала падати і виявилось, що й час втрачено. Коли М. Байбаков, як голова Держплану СРСР, доповів на засіданні Політбюро, що країна живе не по коштах, зростає залежність від імпорту, у тому числі стратегічних матеріалів, що, зважаючи на все, дев'ята п'ятирічка «буде провалена і значною мірою за якістю», Леонід Ілліч, похмуро напустивши густі брови на очі, невдоволено поглядав у

його бік: чому він надміру драматизує стан справ і чому говорить одні лиш неприємності¹³⁴⁸. Генеральний секретар не любив слухати насичену цифрами та відсотками інформацію, «це його буквально пригнічувало, він сидів із нудьгуючим обличчям, важко опустивши руки на коліна, всім виглядом показуючи, що дарма у нього забирають час на якісь там частковості»¹³⁴⁹.

За висхідною розвивався лише один сектор — військово-промисловий комплекс. До 1980-х років було досягнуто стратегічного паритету зі Сполученими Штатами у питаннях військової могутності, що справляло легке сп'яніння серед радянського керівництва. Тоді як ситуація з продовольством у країні погіршувалась, а в суспільстві наростало роздратування з причини відсутності продуктів і товарів першої необхідності. Про що можна говорити, якщо перший завод із виробництва туалетного паперу відкрився в СРСР наприкінці 1960-х рр., а до цього часу людям у туалетах доводилося користуватися газетами. Кольорове телебачення як технологічна ідея належала Радянському Союзу, але кольорові телевізори з'явилися в ужитку на 20-30 років пізніше ніж Заході. Все перейшло в розряд дефіциту, якість життя почала неухильно знижуватися, відродилася практика талонів на основні продукти харчування. В. Фалін із цього приводу писав: «За глибиною мілітаризації радянська економіка не знала рівних серед великих держав. Із середини 1970-х років я за кожного зручного і незручного випадку повторював, що ми ведемо гонку озброєнь не проти Сполучених Штатів, а проти себе»¹³⁵⁰. І далі наводив свої підрахунки — «танк — мінус сільська школа, бомбардувальник — непобудований госпіталь, стратегічний ракетний комплекс — втрачений університет, плавучий монстр «Тайфун» — річна житлова програма Москви»¹³⁵¹.

Багато дослідників брежневського періоду запевняють, що радянський ВПК пожирав чи то 52 % ВВП, чи то 70 % усіх державних видатків держбюджету, і саме гонка озброєнь стала головною причиною краху радянської економіки. Інші вчені називають ці твердження повним аб-

сурдом і вказують на 7,5–8,5 % від ВВП, хоча зрозуміло, що загальна сума військових витрат мала помітне зростання, спричинене, в тому числі, гонкою озброєнь (1970 р. — 29,2 млрд. карбованців, 1980-й — 48,9, 1985 р. — 63,4 млрд карбованців)¹³⁵².

Бадьоренька ж статистика, яку можна було цілковито відносити до маніловщини, описаної М. Гоголем, ще більше посилювала невдоволення серед людей, розчарування в радянській владі пронизувало всі суспільні верстви. Країна все більше поринала в безодню пияцтва. 1913 року в Російській імперії, яка вважалася п'яною державою, душеве споживання горілчаних напоїв у переліку на чистий спирт становило 2,3 літра на рік. У період «застою» воно збільшилося з 1,9 літра чистого алкоголю на душу населення 1952 р. до 14,2 літра — 1984-го. Доходи від продажу спиртного зросли у період 1964–1984 рр. у чотири рази. До початку антиалкогольної кампанії 1985 р. пияцтво в СРСР набуло масштабу національної катастрофи. Супроводжуваної ще й зростанням кількості самогубств — з 17,1 на 100 тис. населення у 1965-му до 29,7 — у 1984 році¹³⁵³.

За тодішньою вилкою зарплат від 160 до 1200 карбованців на місяць кожна людина (кожна) споживала на рік спиртного на 196 карбованців. Виходить, що сім'я із трьох осіб витрачала на горілку близько 600 карбованців, тобто стільки ж, скільки коштувало тоді піаніно. У Москві відкрилися перші спеціалізовані жіночі витверезники.

На початку грудня 1982 р. було опубліковано доповідь ЦРУ про споживання алкогольних напоїв у СРСР: вони з'їдають 17 % усього сімейного бюджету, тоді як у капіталістичних країнах ці витрати становлять від 1 до 6 %. Жодна цифрова статистика не враховує при цьому виробництва самогону.

Відповідно до секретної записки АН СРСР, надісланої до ЦК КПРС, у СРСР відбувається суцільна алкоголізація населення, 40 млн. людей, чи 1/6 всієї популяції, систематично пиячить. Щороку помирає від наслідків постійного споживання горілки 1 млн. людей. 16,5 % усіх дітей народжується дебілами. Держава виручає на рік за рахунок продажу винно-го-

рілчаних виробів 45 млрд. карбованців, а втрачає 180 млрд карбованців від прогулів, хвороб, травм, виробничого браку. Зайве говорити, що 85 % усіх убивств, зґвалтувань, пограбувань відбувалися після надміру випитого алкоголю. У ті роки Міністерство внутрішніх справ уперше зафіксувало у Радянському Союзі масову появу бродяжництва. 1983 року було виявлено 390 тис. дорослих, «не зайнятих суспільно-корисною працею». У тому ж 1983 р. було засуджено 73 тис. осіб за дармоїдство¹³⁵⁴.

Утім, алкоголізм тоді ж набув поширення і в країнах соціалістичної співдружності, що добре видно на прикладі Польщі: у перші повоєнні роки на середньостатистичного жителя припадало близько 2,2 літра чистого спирту на рік. До цього слід додати самогон. Цікаво, що в одному лише 1946 році було виявлено близько 28 тисяч точок із виготовлення самогону. Незважаючи на значні коливання цін, споживання спиртного майже безперервно зростало до кінця 70-х років ХХ століття. У середині 1950-х воно перевищувало 3 літри на рік на людину, через десять років — 4 літри, на початку сімдесятих — 5 літрів. Найбільше зростання виробництва, продажу та споживання алкоголю було зафіксовано у 1970-х рр.: до кінця цього десятиліття поляки випивали 300 мільйонів літрів чистого алкоголю на рік. На кожного статистичного поляка припадало 8,6 літра. Кількість людей, які вживають алкоголь два або більше разів на тиждень, у 1980-х роках оцінювалася приблизно в 4 мільйони. Загалом, на той час алкоголем зловживали понад 5 млн. поляків. Близько 15–20 % дітей шкільного віку мали проблеми з навчанням та соціальною адаптацією через зловживання алкоголю батьками (переважно, батьком у родині). Пияцтво та алкоголізм були основною причиною насильства в сім'ї (від 76 до 89% справ, за якими були винесені рішення), а також однією з найпоширеніших причин інших правопорушень та злочинів¹³⁵⁵.

Важливою обставиною, яка визначила згасаючий характер реформаторських зусиль уряду Косигіна, а зрештою і майбутнього країни, була сама структура радянської політичної системи. Зберігши фактично ста-

лінський принцип «патрон-клієнт», вона піддавала серйозним випробуванням керівників, які не вписувалися в неї. А в даному випадку породжувала ще й ревниве ставлення Брежнєва до зростаючої популярності Косигіна в суспільстві і до його авторитету у владних структурах, що зрештою вилилося в суперництво між ними. Певною мірою через це Брежнєв став противником економічної реформи — він дуже ревниво ставився «до його авторитету економіста та фінансиста»¹³⁵⁶ і «не хотів, щоб вона проходила як витвір Косигіна і піднімала його престиж»¹³⁵⁷. Не маючи тоді можливості «посунути» Косигіна, Брежнєв використав свій улюблений прийом — оточив його своїми сподвижниками з Дніпропетровська: надав у «допомогу» голові уряду 5 заступників зі своєї батьківщини.

Через різницю характерів та інтелектуального рівня особисті відносини між ними так і не склалися. Чим користувалися деякі члени Політбюро. Той же Горбачов, будучи лише обраним секретарем ЦК із сільського господарства, одразу почав конфліктувати з головою уряду, що подобалося Брежнєву і до чого він його підштовхував. Несприйняття запропонованих новацій, у принципі поміркованих та скромних, демонстрував також Андропов. Що не співвідноситься з поширеними твердженнями щодо серйозності його планів та намірів на посаді керівника СРСР зайнятися фундаментальною перебудовою радянського суспільства. Показово, що радянський прем'єр-міністр не подобався і американському президенту Р. Ніксону. За спостереженнями брежнєвського перекладача А. Вавилова, «можливо, справа була у спокійній впевненості та почутті гідності радянського прем'єра; жодного марнославства чи емоцій, на яких можна було б зіграти. Витримка та прагматизм цієї людини відлякували американців. Парадокс, але Ніксону було простіше спілкуватися з Брежнєвим, партійним апаратником, ніж із Косигіним, упевненим у собі керівником промислової корпорації, — саме таке враження він справляв»¹³⁵⁸.

У жовтні 1964 р., після усунення Хрущова, який, зокрема (про що мало говориться в історичній літературі), якоюсь мірою звернув увагу

держави до потреб народу, списавши всі трагічні сторінки радянської історії після 1917 р. на рахунок «культу особи», пленум ЦК КПРС, на пропозицію його Президії, прийняв рішення про недопущення зайняття однією особою двох посад — Першого секретаря ЦК КПРС та Голови Ради Міністрів СРСР. Але незважаючи на це, за спогадами П. Шелеста, Брежнев все ж таки виношував намір очолити уряд. І тільки М. Підгорному (на той період голові Президії Верховної Ради СРСР) вдалося відмовити його від цієї витівки. Але коли Косигін помер 18 грудня 1980, а Брежнев планував 19 грудня з розмахом відзначити своє 74-річчя, він попросив зробити повідомлення про смерть колишнього прем'єра тільки 21 грудня¹³⁵⁹.

Є кілька свідчень про спроби найближчого оточення Брежнева і його самого щодо заміни Косигіна В. Щербицьким. Перше належить Є. Чазову, який протягом двадцяти років (1967–1986 рр.) очолював 4-те Головне управління при МОЗ СРСР, яке обслуговувало вищих керівників Радянського Союзу: Андропов доручив йому поїхати до Києва для консультації Щербицького, «тим більше, що у нього щось не гаразд із серцем, і водночас поговорити, з посиланням на нас, деяких членів Політбюро, про можливість його переїзду до Москви». За словами Чазова, Щербицький відповів відмовою: «...у цій політичній грі я брати участі не хочу»¹³⁶⁰. Насправді ж, як свідчить багаторічний помічник Щербицького В. Врублевський, пропозиція його патрону очолити уряд надійшла безпосередньо від Брежнева під час їхньої спільної поїздки до Кишинєва: Леонід Ілліч був пригнічений, думав про те, хто стане Головою Ради Міністрів. Пізно ввечері вже в піжамі він зайшов до Щербицького:

— Володю, ти маєш замінити Косигіна, більше нікому.

Володимир Васильович відмовився, мотивуючи потім це своєму помічнику таким чином: «Цього розхлябаного воза (народне господарство країни — Авт.) вже неможливо було вивезти. Та й у московські ігри я не граю»¹³⁶¹.

За ще однією версією, коли у Брежнева дозріло остаточне рішення про заміну Косигіна і вибір упав на Щербицького, про що той мав із ним

таємну розмову та отримав його згоду, Щербицький розповів про це лише одній людині — другому секретарю ЦК КПУ І. Лутаку, оскільки планував рекомендувати його замість себе. Останній начебто не «втримав» інформації, і вона дійшла до Косигіна. Той зажадав пояснень від Брежнєва. Злякавшись, що Косигін може отримати підтримку деяких впливових членів Політбюро, генсек зателефонував Щербицькому. Відчитав його за «незрозумілі чутки та плітки», зажадав розібратися та покарати їх розповсюджувачів. Що й коштувало Лутаку посади у Києві. На цій версії наполягає Д. Табачник у публіцистичному нарисі про «останнього з могокан застою»¹³⁶².

Надалі Брежнєв ставитиме на Щербицького, як на свого наступника, що підтверджував секретар ЦК з кадрів І. Капітонов: «У середині жовтня 1982 р. Брежнєв покликав мене до себе.

— Бачиш це крісло? За місяць у ньому сидітиме Щербицький. Усі кадрові питання вирішуй з огляду на це»¹³⁶³.

Особистий фотограф генсека В. Мусаельян також свідчить, що 4 листопада 1982 р., за шість днів до смерті Брежнєва, він був присутній при цій розмові: «Іване, бачиш це крісло? Це крісло для Щербицького»¹³⁶⁴.

В. Щербицького, який став згодом однією з довірених осіб та найближчим його сподвижником, він помітив, коли той працював ще другим секретарем Дніпродзержинського міськкому КП України. У літературі можна зустріти твердження, що у партпрацівнику, який був молодшим на дванадцять років, Брежнєв бачив сина. У жовтні 1965 р. він доклав чималих зусиль, щоб повернути Щербицького з Дніпропетровська, куди його заслав Хрущов на секретарство, на посаду очільника уряду УРСР. Для цього чинного керівника Радміну УРСР І. Казанця, проти його волі, перевели до Москви на посаду міністра чорної металургії СРСР. Президія ЦК КПУ ухвалила рішення рекомендувати на цю посаду секретаря республіканського ЦК О. Ляшка. Брежнєв жорстко наполіг на тому, щоб Щербицький знову став головою українського Радміну, в якому перший

секретар ЦК Компартії України П. Шелест небезпідставно вбачав конкурента. Але в нагороду за участь у поваленні Хрущова, Брежнев тримав його на чолі УРСР ще 8 років, натомість у 1965 р. «провів» Щербицького кандидатом у члени Президії ЦК КПРС, а потім увів його до Політбюро ЦК, зробивши їх обох, по суті, рівнозначними політичними фігурами, конкуренція між якими неминуче мала трансформуватися у протистояння. 1972 року це протистояння закінчилося на користь Щербицького — він став першим секретарем ЦК Компартії України.

Брежнев скрупульозно дотримувався сталінського принципу щодо вирішальної ролі кадрів, поставивши його в основу своєї діяльності головним засобом вирішення всіх проблем. Показавши себе продуктом цієї політичної системи, «він не міг і, мабуть, не хотів припускати, що необхідні набагато глибші реформи, які не можна було здійснити лише моральними закликами до партійної дисципліни та до усвідомлення відповідальності господарських керівників. Звичайно, розноси, які генсек улаштовував міністрам, були нещадними і відвертими, але водночас безпечними, оскільки він не практикував ні сталінських арештів, ні хрущовських звільнень. Його жорстка критика залишалася, зрештою, безрезультатною»¹³⁶⁵.

Не вирішувала, а навпаки, посилювала проблеми в країні ставка на адміністративно-командні заходи, що, своєю чергою, призвело до невиправданого, а по суті некерованого збільшення чисельності апарату управління: лише за X п'ятирічку він виріс на 2,3 млн. осіб, або на 14,2 % і досягнув на початку 1981 р. 17 млн. осіб. Причому, витрати на його утримання збільшилися на 30 %, склавши понад 32 млрд. карбованців на рік, або 7 % ВВП¹³⁶⁶. При цьому найвища еліта країни в 1970-х роках починає все більше відтворювати себе не за рахунок висування знизу, а за рахунок відбору та селекції партійних, профспілкових та комсомольських кадрів, а також дипломатичних працівників у елітних навчальних закладах (АСН при ЦК КПРС, ВПШ, вища школа профспілкового руху, Вища

комсомольська школа, Дипломатична академія, Інститут міжнародних відносин МЗС СРСР та інших). У країні налічувалося понад 900 загальносоюзних, союзно-республіканських і просто республіканських міністерств і відомств. До Ради Міністрів СРСР входило 115 осіб, тому в повному складі уряд збирався раз на квартал¹³⁶⁷.

У науковій, науково-популярній, а також мемуарній літературі ледь не загальним місцем є твердження, що «Празька весна»¹³⁶⁸ поховала реформи в СРСР, оскільки партійно-радянське керівництво використало чехословацькі події як зручний привід повернутися до усталеної практики державного управління. М. Рижков так оцінював ситуацію в країні на той час: «Реформу почали відверто та різко скручувати наприкінці 60-х. Внизу, на виробництві, це відчувалося особливо виразно і боляче: тільки зітхнули, як знову кисень перекривають. Робили це з державних висот ті, хто з самого початку не сприйняв нововведень. Ті, хто відразу побачив в економічних перетвореннях загрозу політичній стабільності ладу і лише нагоди чекав, щоб цю реформу придушити. І нагода якраз приспіла. Весна 1968-го, «празька весна», не на жарт перелякала стовпів та охоронців догматичної ідеології.

Утім, — робить висновок він, — з їхніх позицій було чого боятися: саме демократизація економіки неминуче витягувала за собою демократизацію всього суспільства. А цього ні Брежнєв, ні Суслов, ні ті, що з ними, допустити не могли. Не знаю, можливо, це мої домисли, але думаю, що й самого Косигіна Чехословачина теж зрештою налякала»¹³⁶⁹.

Таким чином, і це, по-перше, 1968 р. став поворотним моментом у відмові від лібералізації економічного і політичного життя в країні. Через надзвичайний розмах протестів по всьому західному світу. За охопленням, кипінням і наслідками того, що відбувалося, тодішні події можна уподібнити світовій революції. Мільйонні страйки французьких робітників, радикалізація університетської молоді, протести проти війни у В'єтнамі, боротьба за права меншин та соціальну справедливість — відлуння «дов-

гого 68-го» продовжує резонувати з сучасністю навіть через п'ятдесят років. Р. Вайнер, історик і професор Королівського коледжу в Лондоні, бачить у ньому не відокремлену віху, але цілий історичний період, що тривав із середини 1960-х до кінця 1970-х років¹³⁷⁰. З урахуванням, зокрема, того, що «...політичне обурення найчастіше спалахує саме у ті моменти, коли двадцятирічні починають становити помітну частину населення, а фоном цього невдоволення служить поширення освіти та молодіжної культури...»¹³⁷¹.

По-друге, з піком протесних настроїв на Заході якраз і збіглися події, що отримали назву «Празька весна». Вони серйозно спантеличили, якщо не налякали, Брежнєва та все радянське керівництво, які винесли з неї головний для себе висновок: зберігати той соціалізм, який уже відбувся в Радянському Союзі, а також у соціалістичних країнах, допускаючи лише «косметичні реформи та стилістичне оформлення вітрини комунізму»¹³⁷². Показово, що на грудневому (1969 р.) пленумі ЦК КПРС знову було зроблено особливий акцент на звичні командно-адміністративні важелі управління.

За великим рахунком, празькі події стали приводом для повернення країни в наїжджену колію, оскільки, за даними історика С. Коткіна, незадовго до вторгнення радянських військ до Чехословаччини Брежнєв сказав за зачиненими дверима, що «реформа — це контрреволюція, це кінець політичної системи»¹³⁷³. Відтепер і до середини 1980-х років домінуватиме переконання у практичній нереформованості радянського соціалізму. Така позиція обґрунтовувалася тим, що подібні чехословацькому прикладу перетворення можуть призвести до такої ж катастрофи — відкритого заперечення власним народом радянської системи.

Політичні події «Празької весни» багато в чому були зумовлені часом хаотичною та непослідовною лібералізацією в СРСР, яка так само відбувалася і в Чехословаччині. Обережні перетворення в країні постійно поєднувалися якщо не з політичними репресіями, то вже точно зі спро-

бами політичного тиску на потенційні загрози серед інтелігенції, відрахуванням провідних студентських активістів з університетів. Історик І. Пернес пише, що «XIII з'їзд КПЧ був спробою керівництва і особливо Новотного (перший секретар КПЧ. — Авт.) обмежити зростання демократичних тенденцій у партії та в усьому суспільстві. Це, однак, вступало в серйозну суперечність із почуттями більшості жителів країни і натрапило на відсіч помітної частини партійного активу та функціонерів»¹³⁷⁴. У січні 1968 р. партію очолив молодий О. Дубчек. Спочатку новий перший секретар Москві навіть мав сподобатися: він багато років прожив у СРСР, закінчив Вищу партійну школу. Є свідчення, що Брежнев називав Дубчека просто Сашою¹³⁷⁵.

Дубчек разом із командою однодумців розпочав реалізацію курсу на демократизацію суспільно-політичного та економічного життя країни. Основні його принципи були відображені у шістдесятисторінковому документі під назвою «Програма дій ЦК КПЧ»: свобода слова та зборів, скасування попередньої цензури, свобода виїзду за кордон, послідовний поділ повноважень між партійним апаратом та господарською діяльністю уряду, децентралізація та ринкові принципи роботи підприємств, легалізація приватного бізнесу, федералізація республіки. Незважаючи на те, що зазначена програма містила неабияку кількість ритуальних посилань на марксистсько-ленінську термінологію, радянським керівництвом вона була сприйнята як спроба демонтажу соціалізму і підриву керівної ролі комуністичної партії, що межувало з відвертою контрреволюцією.

Серія переговорів між московським і празьким керівництвом, включаючи обговорення питання про виділення ЧССР великого кредиту в натуральній та грошовій формі (конкретно йшлося про позику у розмірі 500 млн. доларів, додаткові поставки 500 тис. тонн пшениці та 10 тис. тонн м'яса), результатів не дала. У СРСР вже були впевнені, що Дубчек та його команда не контролюють ситуацію в країні. 3 серпня під час перемовин у Братиславі секретар ЦК Компартії Чехословаччини В. Біляк (українець за національністю) передав у громадському туалеті першому секретарю

реві ЦК Компартії України П. Шелесту «лист-запрошення», призначений Брежневу, з проханням «надати допомогу всіма засобами»¹³⁷⁶. Взагалі привертає увагу той факт, що партійний керівник УРСР брав найактивнішу участь у «врегулюванні» кризи в ЧССР, виконуючи зокрема делікатні доручення Брежнєва¹³⁷⁷.

Судячи з усього, радянське керівництво дійшло до остаточного висновку, що низка факторів диктує необхідність вторгнення і робить його неминучим: страх перед тим, що прагнення реформ поширяться на Україну, Прибалтику і в цілому може захопити всю радянську інтелігенцію; побоювання перед ланцюговою реакцією, яка могла б штовхнути до чогось подібного й інші компартії братніх країн; історичний обов'язок захисту того, що було здобуто в ході Великої Вітчизняної війни ціною таких великих жертв; і, нарешті, стратегічне значення ЧССР у рамках холодної війни¹³⁷⁸.

У ніч на 21 серпня п'ять країн Варшавського договору ввели свої війська до Чехословаччини (операція під кодовою назвою «Дунай»), про що 16 серпня просив Дубчек у телефонній розмові з Брежнєвим. Загалом їх чисельність становила: СРСР — 18 мотострілкових, танкових та повітряно-десантних дивізій, 22 авіаційні та вертолітні полки, близько 170 тис. осіб; Польща — 5 піхотних дивізій до 40 тис. осіб; НДР — мотострілецька та танкова дивізія, всього до 15 тис. осіб (за публікаціями в пресі, від введення частин НДР до Чехословаччини в останній момент було вирішено відмовитися, вони виконували роль резерву на кордоні, а у Чехословаччині знаходилася оперативна група з кількох десятків німецьких військовослужбовців); Угорщина — 8-а мотострілецька дивізія, окремі частини, всього — 12 тис. 500 осіб; Болгарія — 12-й та 22-й мотострілкові полки загальною чисельністю 2164 особи та один танковий батальйон, який мав на озброєнні 26 машин Т-34¹³⁷⁹. Брежнєв, Косигін та Підгорний провели всю ніч у будівлі Генерального штабу Збройних Сил СРСР, заслуховуючи доповіді військових про хід операції.

У військово-технічному плані операцію було здійснено бездоганно. Несподівано для розвідок НАТО за лічені години повітрям і сухоходом до центру Європи було перекинуто сотні тисяч солдатів, без кровопролиття захоплено аеродроми, інші важливі військові об'єкти. Радянська армія, як і війська союзників, мала найсуворіший наказ: «Вогню по братському чехословацькому народу не відкривати!». Треба віддати належне і чехословацьким солдатам, які, стиснувши зуби, виконали наказ президента Людвіка Свободи та міністра оборони М. Дзура, не чинити опору військам, що вторглися на їх батьківщину. Очевидці, щоправда, говорять про те, що за кілька годин до початку операції міністр оборони СРСР А. Гречко зателефонував Дзуру і попередив його: «Якщо з вашого боку при нашому вступі прозвучить хоч один постріл, відповиси за це головою. Висітимеш на першому дереві!».

Брежнев був задоволений тим, як завершилася «чехословацька епопея». На його переконання, порівняно недорогою ціною вдалося відстояти найвищі інтереси СРСР і всієї соціалістичної співдружності, зберегти стабільність у Європі, що для нього мало своєрідне сакральне значення: та обставина, що спільне звільнення Чехословаччини радянськими підрозділами 18-ї армії та Чехословацьким корпусом під командуванням Л. Свободи, відіграло для Брежнева вирішальну роль в оцінці можливого відходу ЧССР від соціалізму та дало йому привід говорити про «невдячність» його чехословацьких партнерів. Своїм наближенням він тоді оголосив, що у разі втрати Чехословаччини «залишить пост Генерального секретаря»¹³⁸⁰. А вже 1973 р. особисто надиктував як основну думку для своєї промови на квітневому пленумі ЦК такі слова: «Не було б Чехословаччини — не було б ані Брандта в Німеччині, ані Ніксона в Москві, ані розрядки»¹³⁸¹.

Як і в 1938 р., коли чехи і словаки, які залишилися без підтримки Франції та Великобританії, зрозуміли, що чинити опір марно, тому Гітлер увійшов у Судети без єдиного пострілу, так і в 1968 р. вони чинили тільки неозброєний, пасивний опір (на відміну від угорців, які зрозуміли, що їм

не перемогти Радянську армію, але вважали за краще боротися — в ході зіткнень загинуло 2550 бунтівників та близько 640 радянських військовослужбовців). Чехословацьке керівництво займалося виключно умиротворенням всенародного руху проти окупантів, намагаючись ввести його в русло, яке не спровокувало б нового невдоволення Москви. Так оцінював тодішню атмосферу у владних структурах країни один із лідерів «Празької весни» та ідеолог «соціалізму з людським обличчям» З. Млинарж¹³⁸². До речі, друг М. Горбачова, з яким вони разом навчалися на юридичному факультеті Московського університету.

Але якщо партійна верхівка здалася, то активна частина суспільства продовжувала протестувати. 16 січня 1969 р. відбулася одна з найтрагічніших і символічних подій епохи. Студент Ян Палах підпалив себе на Вацлавській площі та через три дні помер у лікарні. За різними даними, у Чехословаччині цей приклад наслідували вже в найближчі тижні до кількох десятків людей¹³⁸³. На думку істориків, масовому характеру протестів сприяло те, що на чемпіонаті світу з хокею у березні 1969 р. збірна Чехословаччини двічі обіграла збірну СРСР. Своєю чергою, це стало останньою краплею в чаші терпіння брежнєвського Політбюро. Керівництво КПЧ отримало ультиматум: або наводите порядок власними руками, або буде гірше¹³⁸⁴.

«Празьку акцію» засудили та не підтримали чотири соціалістичні країни — КНР, Албанія, Югославія та Румунія, що посилювало розкол у соціалістичному таборі, який виник після XX з'їзду КПРС. Із ними фактично солідаризувалися багато робітничих і комуністичних партій. Серед них і найчисленніші та найвпливовіші — Франції, Італії, Іспанії, що внесло додаткову неузгодженість у лівий рух, «заражений», до того ж, ідеями єврокомунізму. Щодо Китаю, то ще в січні 1966 р. китайський посол передав у МЗС СРСР лист ЦК КПК у відповідь на звернення радянської сторони щодо необхідності налагодження відносин. У ньому було зазначено: між двома партіями існує те, що роз'єднує, і немає того, що об'єднує, і

що якщо ви хочете, щоб ми та інші марксист-ленінці перестали викри-вати вас і вести з вами боротьбу, то єдиний засіб по-справжньому усві-домити свої заблукання, це повністю покінчити з ревізійними та розкольницькими помилками, допущеними вами на XX і XXII з'їздах КПРС і повернутися на шлях справжнього пролетарського інтернаціоналізму та марксизму-ленінізму¹³⁸⁵.

Якщо 1938 року Європа зрадила Чехословаччину та її суверенітет у результаті Мюнхенської змови, то 1968 року так само вчинили США. Коли радянський посол А. Добринін, виконуючи вказівки Москви, особисто проінформував президента Л. Джонсона про спільне рішення радянського уряду та урядів союзних країн задовольнити прохання уряду ЧССР про надання їй необхідної допомоги військовими підрозділами, той «явно не надав великого значення трагічним подіям навколо Чехословаччини, зробивши в нашій розмові основний наголос на свою заплановану поїздку до СРСР»¹³⁸⁶. Більше того, за словами його оточення, кинув у зв'язку з цим напівжартівливу репліку: мовляв, «сподіваємося, що в Москві оці-нять, що ми не дуже задираємося»¹³⁸⁷.

Але незважаючи на, здавалося б, сприятливу міжнародну атмо-сферу, це вторгнення обійшлося Радянському Союзу в політичному та моральному відношенні дуже дорого — не лише за кордоном, а й у себе вдома, що негативно вплинуло на стан радянського суспільства та на-строї людей. Опівдні 25 серпня 1968 р. вісім людей вийшли на Красну площу у Москві, щоб висловити протест проти введення радянських військ до Чехословаччини. У принципі, він не мав жодного практичного сенсу, проте демонстрація стала символом морального опору агресивним діям радянського режиму. Історії та наслідкам цього найвідомішого анти-радянського виступу присвячена об'ємна книга його учасниці Н. Горба-невської — поетеси та перекладачки¹³⁸⁸.

Відносно слабка реакція Заходу на події, пов'язані з Чехословаччиною, зіграла свою роль через 10 років, коли в Кремлі вирішувалося

питання про нове вторгнення, цього разу — до Афганістану. А «Празька весна» призвела до швидкої зміни ідеологічної погоди, внаслідок чого «крижаний вітерець, яким повіяло у 1968–1969 рр., до початку 70-х переростав у хуртовину»¹³⁸⁹. Хоча на той час «дисидентська опозиція в країні, за оцінками М. Поповича, мала, скоріше, символічне значення й опинилася на маргінесі суспільно-політичного розвитку»¹³⁹⁰. У навчальному посібнику «Дисидентство в СРСР: історико-правові аспекти (1950–1980-ті рр.)» читаємо: «Дисидентський рух був численним: за різними даними, від 2 тис. осіб до 500 тис. Звичайно, для багатомільйонного населення СРСР показники не найвищі, але в іншому випадку треба було оперувати іншими поняттями — нонконформісти, незадоволені. У русі не дотримувався принцип прямої пропорційності чисельності нації, тобто, чим більшою за своєю чисельністю є нація, тим більше опозиціонерів вона породжує. За абсолютними показниками в русі інакодумців переважали росіяни, українці та євреї»¹³⁹¹.

1966 року в Москві судили письменників Ю. Данієля та А. Сіяньського, які видали деякі зі своїх творів на Заході. Цей процес ознаменував собою початок широкомасштабної боротьби з інакодумством у післясталінському СРСР. Саме цією справою голосно, на весь світ, заявило про себе створене за рішенням Політбюро ЦК КПРС 5-те управління КДБ для контролю за настроями та поведінкою радянських громадян, хоча офіційно його завдання полягало в організації контррозвідувальної роботи з боротьби з ідеологічними диверсіями противника. Насправді воно виконувало функції політичної поліції. Незважаючи на пов'язаний із цим процесом міжнародний скандал, керівництво СРСР в особі Генерального секретаря ЦК КПРС залишилося задоволеним результатами такого демонстративного упередження руху опору радянській владі, що набрав сили. Щоправда, згодом керівник вказаного управління Ф. Бобков стверджуватиме, що це «західні спецслужби вкинули в країну назву для таких людей — «дисиденти», а «інакодумством ми не займалися. Ми

були проти тих, хто практичною дією зазіхав на конституційний лад СРСР. ...Інакодумців від дисидентів необхідно категорично відокремити, проти перших не порушувалося кримінальних справ, оскільки вони не вели протизаконних дій...

Під маскою інакодумців дисиденти вірно служили цілям холодної війни. Ці цілі вони формулювали нібито самі, але насправді виконували те, що наполегливо впроваджувалося західними спецслужбами та різноманітними антирадянськими центрами»¹³⁹².

Тимчасове продовження періоду «відлиги» в радянських республіках через поступовість згортання проявів лібералізму тривало до подій у Чехословаччині, доки не переросло, не перевтілилося у «неосталінізм». Хроніка його головних подій викладена, зокрема, в об'ємній книзі С. Чуприніна «Відлига. Події. Березень 1953 — серпень 1968»¹³⁹³. Їхніми коментаторами виступають або безпосередні учасники, або очевидці та сучасники, чиї свідчення представлені в щоденниках, листах, спогадах та архівних публікаціях. Культура епохи відлиги, розглянута на широкому соціально-політичному тлі, оживає тут як у діалозі з очікуваннями радянського суспільства, так і в драматичному конфлікті з державним тоталітаризмом та казенним єдиномишенням.

За оцінками українських дослідників, в Україні така межова лінія пролягла далі 1968 р. — її прокреслила зміна у партійних верхівках республіки 1972 року, коли на посаду першого секретаря ЦК КПУ після П. Шелеста заступив В. Щербицький, а куратором ідеологічної сфери став В. Ю. Маланчук¹³⁹⁴. І це при тому, що в українському суспільстві були активнішими протести проти введення радянських військ у ЧССР. Можливо, і з огляду на те, що спільний кордон, родинні та дружні контакти дозволяли отримувати достовірну інформацію. З метою перекриття шляхів проникнення об'єктивних відомостей про політичні процеси в Чехословаччині (тільки до Закарпатської області у травні 1968 р. надійшло 248 назв чехословацьких газет та часописів) партійні органи Закарпатської, Івано-Франківської,

Львівської та Тернопільської областей здійснили заходи для недопущення до регіону тих видань, що висвітлювали життя українців ЧРСР¹³⁹⁵. З 21 серпня по 7 вересня 1968 р. республіканські органи КДБ зафіксували 1182 випадки негативної реакції українців на втручання СРСР у внутрішні справи цієї країни. Надійшло 23 сигнали про поширення в республіці листівок та прокламацій, які засуджують політику Кремля. Причому протести фіксувалися не лише на Заході України, а й у Чернігові, Черкаській, Кіровоградській, Харківській, Донецькій, Одеській областях. «Ідеологічні відхилення» було відзначено у Спілці письменників України¹³⁹⁶.

5 листопада 1968 р. на Хрещатику мав місце перший акт самоспалення, вчинений колишнім воїном УПА В. Макухом на знак протесту проти колоніального становища України, політики русифікації й агресії СРСР проти Чехословаччини. У 20-річному віці він був засуджений до 10 років таборів у Мордовії та Сибіру. Після звільнення йому заборонили проживати на Львівщині, тому Макух оселився із сім'єю (зі своєю майбутньою дружиною він познайомився у засланні) із двома дітьми у Дніпропетровську. Його дружина розповідала журналістам, що Василь готувався до фатальної акції протесту багато років. Тому не хотів одружуватися, казав, що «має завдання», і він повинен загинути. Ця історія довго залишалася засекреченою в архівах КДБ. Як і те, що через 10 років, 21 січня 1978 р., на Тарасовій горі в Каневі спалив себе мешканець Калуша (Івано-Франківської області) О. Гірник — на знак протесту проти антиукраїнської політики СРСР¹³⁹⁷.

Виявилось, що далеко не всі солдати й офіцери з дислокованих в Україні підрозділів і частин схвалювали дії радянсько-партійного керівництва, яке надіслало їх для «наведення порядку» в іншій країні. Взагалі на спеціальне дослідження очікує тема настроїв особового складу Радянської армії, що проходив службу в соціалістичних країнах, їхнього впливу на суспільні процеси власне в СРСР. Спочатку потрібно визначити кількість радянських громадян, які таким чином відкрили для себе інший

світ, а потім принесли враження про нього в громадянське життя своєї країни. Окремо це стосується тих, які поспіхом були передислоковані на Батьківщину, як то кажуть, у відкрите поле, коли люди і техніка були кинуті напризволяще. Йдеться загалом про мільйони людських дол: група радянських військ у НДР (1945–1994 рр.) налічувала від 2 млн. 900 тис. 1949 р. до 500 тис. 1980-ті рр.; Болгарії, Румунії та Угорщині (1945–1992 рр.) — понад 300 тис., Чехословаччині (1968–1991 рр.) — понад 300 тис., Польщі — понад 300 тис. (1945–1946 рр.), 50–60 тис. осіб (до 1990 р.)¹³⁹⁸. Те ж саме стосується радянських солдатів і офіцерів, задіяних у війнах та конфліктах за межами країни — від Кореї до Афганістану. Всього за період з 1946 по 1991 р. Радянський Союз брав участь у більш ніж двадцяти збройних конфліктах і локальних війнах у Європі, Азії, Африці, на Близькому Сході та на Кубі. Дослідники зауважують, що загострення у 1970-ті рр. «суперництва наддержав» і апробована Радянським Союзом в Угорщині та Чехословаччині практика «застосування військ як способу підтримки прорадянських режимів у Афганістані, дала збій»¹³⁹⁹. Картина не буде повною без урахування наслідків скорочення армії у попередній період: з 1955 по 1957 роки вона зменшилася на більш ніж 2 млн., було ліквідовано велику кількість військових училищ, а 400 кораблів ВМФ СРСР законсервовано¹⁴⁰⁰.

Як уже зазначалося, «запізнілу відлигу», метафорично названу західними інтелектуалами «часом Шелеста» в Україні, дещо пізніше змінили нові «заморозки», які законсервували стан суспільно-політичної та культурної стагнації до середини 1980-х років. Ці «кліматичні» метаморфози набули персонального позначення — «маланчуківщина» — від прізвища секретаря ЦК КПУ В. Маланчука, який «прославився» своєю ідеологічною ортодоксальністю та непримиренною боротьбою з «націоналістичними проявами» у 1970-х роках. 10 жовтня 1972 р. з посади секретаря ЦК КПУ з ідеології було знято Ф. Д. Овчаренка, якого в Москві вважали головним «українником», оскільки саме з його подання було опубліковано роман О. Гончара «Собор» (1968) та дві наукові монографії:

О. Апанович «Збройні сили України першої половини XVIII століття» (1970) та Р. Іванченко «Михайло Драгоманов у суспільно-політичному русі Росії та України» (1971), які були вкрай негативно оцінені в Москві як найяскравіші зразки націоналізму.

Про це та інші найважливіші події в соціально-економічному, науковому, культурному та політичному житті республіки та їхніх безпосередніх учасників з часом він напише у своїх спогадах¹⁴⁰¹. А тоді на місце головного ідеолога української Компартії прийшов заступник міністра вищої освіти УРСР, доктор історичних наук, професор В. Ю. Маланчук, який почав вести непримиренну боротьбу проти будь-яких проявів того, що підпадало під визначення українського націоналізму.

Коріння цих проявів історик В. Баран вбачає у тому, що дисидентство в УРСР сформувалося під впливом кількох взаємопов'язаних факторів: по-перше, поразки масового національного руху в західних областях України, що засвідчило безперспективність збройних методів боротьби у тоталітарній державі; по-друге, обмеженою лібералізацією політичного режиму, що давало надію на можливість поступового реформування діючої системи. Відповідно, він виділяє два етапи у розвитку дисидентства в Україні: 1) з кінця 1950-х до середини 1960-х рр., коли ще відчувався значний вплив повстанського руху ОУН–УПА та водночас намітився перехід до легальних, конституційних методів боротьби; 2) із середини 1960-х до початку 1970-х рр., коли прокотилася перша хвиля масових арештів у республіці та кристалізувалися нові форми протесту — петиційні кампанії, самвидав, продовжилися спроби організованого опору¹⁴⁰².

У руслі повороту 1972 р. почалася масована кампанія проти «буржуазного націоналізму», що супроводжувалася адміністративними заходами та утисками¹⁴⁰³. 30 березня 1972 р. на засіданні Політбюро ЦК КПРС при розгляді доповіді голови КДБ Ю. Андропова «Про методи ворожої закордонної пропаганди, її вплив на антирадянські прояви в нашій країні та завдання партійних організацій» прозвучала гостра критика керів-

ництва УРСР за ігнорування ним питань національної політики та ідеологічної роботи в республіці, недостатню протидію проявам націоналізму в усіх його формах, за надмірне акцентування уваги до української мови, перекося у кадровій роботі. Цій події, згідно з дослідженнями літературознавця та публіциста В. Огризка, який за архівними документами вивчав роботу Секретаріату ЦК КПРС, послужив виявлений співробітниками КДБ стос паперів із проектами про відокремлення України. Датовані вони були чи то 1965-м, чи 1966-м роком. І все це, начебто, розкрилося напередодні святкування 50-річчя утворення СРСР. Записку Андропова із вказаного питання та перебіг її обговорення на Політбюро відразу ж засекретили. Вже після розпаду СРСР про це стало відомо із щоденників багаторічного співробітника ЦК КПРС А. Черняєва, а також П. Шелеста. До його книги увійшов докладний виклад дискусії про український націоналізм, що відбулася в Москві. Але сама архівна справа і дотепер має гриф секретності, відповідно, дослідникам не видається¹⁴⁰⁴.

Постає питання: кому і чому знадобилася така таємничість? Хто стояв за «сигналами» про неблагополучний стан справ у республіці в ідеологічній сфері? Наприклад, за листом на початку 1971 р. до Москви зі Львова старого члена партії А. Міщенко, який працював у Західній Україні за партійною рознарядкою з осені 1939 року. У ньому стверджувалося, що в регіоні підняли голови буржуазні націоналісти та церковники, з'явилася організація «Щирих українців» з числа лікарів, педагогів, студентів, працівників культури та інших верств суспільства, у статуті якої нібито було зафіксовано: «Хто скаже хоч одне російське слово — той ворог українців»¹⁴⁰⁵.

Очевидно, що таким чином здійснювався підкоп під Шелеста, який вважався висуванцем Хрущова, хоч і зіграв одну з ключових ролей у відстороненні його від влади в жовтні 1964 року. Втім, пізніше він дуже журився, що повівся за інтриганями із ЦК і фактично зрадив Хрущова. Про що розповів у приголомшливому за своєю відвертістю щоденнику, де

залишав майже гоголівські нотатки «маленької смертельно скривдженої людини»¹⁴⁰⁶. Шелест чудово розумів, що він «мозолить Брежнєву очі», заважає його зусиллям у формуванні власної команди, яка згодом утворить «дніпропетровсько-молдавський клан». Але питання полягало в тому, як це зробити. Брежнєв усвідомлював, що просте рішення про заміну партійного керівника УРСР створить йому символ незаконного скривдженого через відстоювання інтересів республіки, що призведе, крім усього іншого, до згуртування навколо нього значної частини української еліти.

Тому генсек обрав іншу тактику. Одразу після XXIV партз'їзду на першому ж пленумі нового складу ЦК він, визнаючи в СРСР особливу роль України, запропонував мати у Політбюро не одного, а двох представників цієї республіки — першого секретаря ЦК КПУ Шелеста та голову Радміну України Щербицького. Два давні антагоністи отримували ніби рівні права. Це неминуче провокувало певний розкол у керівництві України і утворення, як мінімум, двох таборів. За всіма розрахунками, зіткнення двох владних угруповань мало б у найближчій перспективі привести до перемоги Щербицького. Але в очах громадської думки Москва нібито жодного відношення не мала до того, чим завершилася боротьба.

За задумом Брежнєва, Щербицький, який опирався на солідну підтримку в індустріальних регіонах України, мав усунути перекося в національній політиці, покінчити з прихованою дискримінацією в західних областях російського населення та забезпечити в республіці реальну рівноправність усіх народів. Саме з цією метою у 1970 р. з Москви надіслали контррозвідника В. Федорчука на керівництво КДБ УРСР. Шелест одразу зрозумів, що нічого доброго від його приїзду не варто чекати, що той прибув до Києва шукати на нього компромат. Хоча Брежнєв розраховував на розсудливість Шелеста, що той правильно зрозуміє всі натяки Кремля і після з'їзду без боротьби, тихо-мирно сам поступиться своєю посадою Щербицькому. Але Шелест закусив вудила і розпочав посилено гуртувати навколо себе незадоволених Москвою високопоставлених партпрацівників.

Поки Москва роздумувала, як приборкати Шелеста, Федорчук виступив за арешт Дзюби. Його підтримали В. Щербицький, О. Ляшко, І. Лутак, О. Титаренко та деякі інші керівники України (здебільшого, всі вихідці зі східних регіонів). Однак різко проти проголосували ідеологи республіканського ЦК Ф. Овчаренко та О. Скаба.

У чомусь через Дзюбу в українській владі намітилося найсерйозніше протистояння. У якийсь момент виникла небезпека перемоги Шелеста. Мабуть, щоб не допустити цього, Андропов дістав на світ божий матеріали про український націоналізм шестирічної давності. Вони й визначили подальшу долю Шелеста — відставку та переведення до Москви, нове піднесення Щербицького. А Україною прокотилася нова хвиля репресій. Однак тоді лише у певних колах звучали імена Л. Лук'яненка, В. Чорновола, В. Стуса, О. Тихого, Ю. Литвина...

Багато зробив для того, щоб вони стали надбанням уже незалежної України, В. Кіпіані своєю книгою «Дисиденти»¹⁴⁰⁷, якого, щоправда, більше знають по роботі «Справа Василя Стуса»¹⁴⁰⁸. Набула розвитку ця тема у таких проектах, як «Обличчя Незалежності» та «Дисиденти», які дають можливість широкій аудиторії пізнати історії та психологічні портрети українських учасників опору радянській владі. А вже того ж 1972 р. було заарештовано близько 100 осіб, засуджено 89 дисидентів. До їхньої «нейтралізації» почали широко залучати систему «каральної медицини»: деяких опозиціонерів, яких було складно звинуватити у порушенні відповідних статей кримінального кодексу, оголошували божевільними та поміщали до психіатричних лікарень спеціального типу. Позасудових переслідувань (звільнення з роботи, виключення з партії) зазнали тисячі людей, підозрюваних у неблагонадійності. Чистки торкнулися не лише культурних та наукових установ, а й сільської інтелігенції, партійних і радянських працівників¹⁴⁰⁹.

Відомий український письменник та громадський діяч О. Гончар із гіркотою констатував: «З якою сатанинською силою нищилася Україна.

За трагізмом долі ми народ унікальний. Найбільші генії нації — Шевченко, Гоголь, Сковорода — все життя були безпритульними... Але сталінщина своїми жахами, державним садизмом перевершила все. Геноцид винищив найдіяльніші, найобдарованіші сили народу»¹⁴¹⁰. А водночас чимало активних представників української творчої спільноти (серед них — Д. Павличко та В. Яворівський) з такою старанністю та розлюченістю таврували націоналістів, з яким у недалекому майбутньому їх оспівуватимуть, проклинаючи радянську владу (зауважимо, що з вербуванням агентури у творчому середовищі у КДБ проблем не було). І це тоді, коли, наприклад, той самий В. Щербицький спільно з першим секретарем ЦК КП Білорусії М. Слюньковим зверталися до Москви «з проханням не розголошувати відомості про участь українців зі 118-го шуцманшафт–батальйону у звірячому вбивстві мирних жителів білоруського села Хатинь». До прохання поставилися з «розумінням», мовляв, не варто нашим громадянам псувати загальну картину дружби радянських народів. «Немає нічого простішого, ніж розбухати суспільну атмосферу, коли йдеться про такі тонкі, делікатні почуття, як національні», — казав В. Щербицький¹⁴¹¹.

Розпочалося витіснення української мови з уживання в партійно-державному апараті, а відтак і з усього суспільного життя України. Особливо з огляду на те, що з подачі М. Суслова політичний наступ на національний культурний рух та національне дисидентство набув в Україні масового характеру. Поразка шістдесятників, крім усього іншого, засвідчила «глибоку кризу нової української політики»¹⁴¹², яка «виявилася перед дилемою: або повернення до ідеології старого українського націоналізму фашистського зразка, або фундаменталістський націонал-комунізм»¹⁴¹³.

1968 рік в історії СРСР став своєрідним переломним моментом, що показав: будь-яке «потепління» має свої межі. У промові на Московській міській партійній конференції 29 березня 1968 р. Брежнев, по суті, оголосив війну всій політично мислячій інтелігенції: «Буржуазні ідеологи сподіваються ще якось вплинути на світогляд окремих груп радянських

людей, притупити їхню класову свідомість... У їхні сіті інколи втрапляють люди, ласі на саморекламу, готові щонайголосніше заявити про самих себе, не гидуєчи похвалами наших ідейних противників...». І увінчав свою промову загрозою: «...відщепенці не можуть розраховувати на безкарність». Враховуючи процеси в Чехословаччині, які показали, на що здатне суспільство, якщо не приборкати його вчасно, радянське керівництво квітневим (1968 р.) пленумом ЦК КПРС фактично оголосило похід проти інтелектуальної опозиції в країні. Центральний пункт постанови пленуму постановляв: «У цих умовах непримиренна боротьба з ворожою ідеологією, рішуче викриття підступів імперіалізму, комуністичне виховання членів КПРС і всіх трудящих, посилення всієї ідеологічної діяльності партії набуває особливого значення, є одним із найголовніших обов'язків усіх партійних організацій... Провадити наступальну боротьбу проти буржуазної ідеології, активно виступати проти спроб протягування в окремих творах літератури, мистецтва та інших творах поглядів, чужих соціалістичній ідеології радянського суспільства»¹⁴¹⁴.

Події в Чехословаччині спонукали радянське керівництво по-іншому поглянути на «пустощі» дисидентів і змінити своє ставлення до них у напрямку жорсткого посилення. Що, своєю чергою, підштовхнуло становлення правозахисного руху. Л. Алексєєва виділяла такі етапи його розвитку: 1953–1964 рр. — початок; 1965–1968 рр. — перші правозахисні виступи; 1968–1972 рр. — становлення; 1973–1974 рр. — криза; 1974–1975 р.р. — подолання; 1976–1981 рр. — Гельсінкський період; 1980–1983 рр. — після розрядки. Напевно, серед цих ключових дат варто у якості рубіжних виділити такі: кінець 1960-х років — організаційне оформлення руху; друга половина 1970-х років — період, червоною ниткою якого стала поява Гельсінкських угод; початок 1980-х років — знищення руху¹⁴¹⁵.

З 1967 по 1975 рр. в СРСР за «антирадянську пропаганду та агітацію» у місцях позбавлення волі опинилися 1583 особи¹⁴¹⁶. Для порівняння: у 1958–1966 рр. (тобто, фактично, за Хрущова) таких було 3448 осіб. До 1976

р. відбували покарання 851 політичний в'язень, із них 261 — за антирадянську пропаганду. У країні налічувалося 68 тис. «профілакторованих», тобто тих, кого викликали до органів КДБ і попереджали, що наступного разу їм уже висунуть звинувачення. За допомогою агентури було попереджено появу 1800 антирадянських груп та організацій¹⁴¹⁷. Виходить, що в Радянському Союзі тисячі людей готові були діяти проти радянської влади. За даними Ф. Бобкова, за 20 років, із 1965 по 1985 р. у країні було засуджено всього близько 800 осіб, а за інформацією «Посіву» їх набралось до 400 осіб¹⁴¹⁸. Одночасно посилювався контроль з боку КДБ за громадськими настроями. Для цього штат його 5-го Управління лише в центральному апараті до 1982 р. збільшився до 424 осіб. А загалом, у ньому служили 2,5 тис. співробітників. У середньому, в області у 5-й службі чи відділі працювало 10 осіб, а також 200 агентів¹⁴¹⁹.

З 1959-го і до 1986 р. майже до розвалу СРСР за політичними статтями в країні було засуджено близько 5000 осіб. Тоді ж основним методом роботи КДБ із суспільством була так звана «профілактика». З людьми, які виявили нелояльність, — неправильні розмови, виступи, листи — найчастіше проводили «профілактичну» роботу: виключали з комсомолу, звільняли з роботи, забирали до армії — таких припадало приблизно по сто осіб на одного засудженого до відбування покарання у в'язниці чи в таборі. Ці дії були безпосередньо пов'язані з кримінальними репресіями. Але через таку «профілактику» пройшло близько півмільйона людей, кожен із яких був, так би мовити, центром кристалізації громадянського суспільства. І саме тому, що газонкосарка «профілактики» ретельно їздила по мізках активних і небайдужих людей, ми не побачили у 1990-х роках нової демократичної еліти¹⁴²⁰.

За твердженнями В. Фаліна, він застерігав Андропова від практики репресій щодо інакодумців, «інформував голову про методичку, яка застосовується в аналогічних ситуаціях розвиненими капіталістичними країнами, пропонував запозичити у них деякі правові норми, відмовив-

шись від ідеологізованих понять («антирадянська діяльність» тощо) у наших законах»¹⁴²¹. Однак змінилася лише тактика протидії дисидентському рухові, який став «професійнішим» і тісніше пов'язаним із міжнародними правозахисними організаціями, спирався на все більшу підтримку західних країн.

Якщо у 1940–1950-х рр. на таємні операції Заходу проти СРСР радянські спецслужби відповіли серією політичних убивств (Німеччина, особливо Мюнхен, стали полігоном для радянських ліквідацій: 1957 р. пострілом із зарядженого отрутою газового пістолета було вбито відомого українського письменника-емігранта Л. Ребета, через два роки жертвою отруєння ціанідом став С. Бандера, голову НТС планували отруїти 1954 р., але його потенційний убивця перекинувся на Захід)¹⁴²², то починаючи із О. Солженіцина, КДБ відновив практику висилки з країни інакодумців, від якої майже відмовилися після вигнання Троцького. З 1974 р. десятки представників радянської інтелігенції — письменників, художників та інших дисидентів — видворили з країни та позбавили радянського громадянства¹⁴²³. Ця серйозна зміна у тактиці спецслужб свідчила про послаблення радянського режиму, «була ознакою слабкості, а не сили, — зазначав провідний російський фахівець з історії КДБ та сталінських спецслужб М. Петров. — Вони більше не могли дозволити собі робити те, що робили у 1930-х і 1940-х рр., тобто просто вбивати людей, як їм хотілося»¹⁴²⁴. Брежнев і Андропов були єдині у тому, що найкращий метод, що спричиняє найменше шуму, — позбавлення громадянства. Особливо, якщо персона нон грата вже знаходиться за кордоном. До того ж, генсек боявся мати справу з інакодумцями, бо відчував, що програє їм в інтелекті.

Одночасно з розширенням практики позбавлення громадянства та висилки за кордон, передусім осіб, відомих на Заході, внаслідок чого до них остерігалися застосовувати традиційні заходи покарання, КДБ розробили «особливу форму досудового або, точніше, позасудового переслідування»¹⁴²⁵. Різко зросла так звана запобіжно-профілактична діяль-

ність органів держбезпеки. Так, співвідношення кількості осіб, підданих кримінальній репресії та профілактованих у період 1967–1974 рр., становила 1:25, а за таким видом особливо небезпечних державних злочинів, як антирадянська агітація та пропаганда — 1:96. Це «ставало способом прямого, санкціонованого владою втручання у життя людей, думки і дії яких не підпадали під засудження за радянським законодавством, але потенційно вважалися небезпечними для влади»¹⁴²⁶. Витонченого характеру набуло використання психіатричної медицини для придушення опору незгодних із існуючими порядками. Американський журналіст Д. Саттер зібрав і опублікував історії тих людей, життя яких було скалічене саме таким жорстоким і повчальним для інших способом¹⁴²⁷.

Для цього використовувалися психіатричні лікарні спеціального типу (для хворих, які становлять суспільну небезпеку), які перебували у віданні МВС СРСР (загалом їх у країні було 90). А коли з'ясувалося, що за роки радянської влади в СРСР не було збудовано жодної подібної установи, «Андропов наполіг на спільній із МОЗ записці в уряд про будівництво нових психіатричних лікарень. Не для утримання інакодумців, а для створення нормальних умов хворим, які вже перебували на лікуванні. Передбачалося збудувати близько 12 сучасно обладнаних лікарень. Удалося збудувати лише дві: у Ташкенті та Алма-Аті»¹⁴²⁸. Як пояснює вже сьогодні Ф. Бобков, його керівником рухало те, що він не міг залишатися байдужим до такої категорії хворих. А до «каральної психіатрії» та «психушок» КДБ не мав, мовляв, жодного відношення, оскільки «рішення про примусове лікування міг ухвалити лише суд»¹⁴²⁹. Що можна з цього приводу сказати? Перекази не давні, та віри їм не ймуть!

Італійський історик Сімоне Аттіліо Беллецца у книзі «Берег надій: культурне дослідження шістдесятників» робить висновок, що, незважаючи на деяку розрізненість і неорганізованість, їм, здається, вдалося достукатися до народу: «на несанкціонованих мітингах і через самвидав шістдесятники кілька років поширювали свій усе ще не оформлений політичний

заклик. Переважно літературних та історичних самвидавських творів виявилось достатньо для того, щоб створити культурно-політичний клімат, теоретично сприятливий для політичних змін серед освічених верств суспільства. У цьому шістдесятництво було частково успішним, оскільки йому вдалося створити нове розуміння громадськості, але воно вимагало політичного посередника, щоб реалізувати себе повністю»¹⁴³⁰.

Однак на той період шістдесятництво не стало політичним рухом, не мало єдиної організації, не виробило набору цінностей, які б залучили до нього широку громадськість, і власне не визначило своїх політичних завдань. Отже, всі роздратовані судження захисників радянського ладу, що саме дисиденти винні у його краху, — не більше ніж розмови, які, втім, мають зворотний ефект — надмірне перебільшення їхньої ролі у руйнуванні СРСР. Водночас слід враховувати, що багатьом спостерігачам на Заході цей демократичний рух здався шляхом деескалації холодної війни. Влітку 1968 р., всього за кілька тижнів до того, як до Праги вїхали радянські танки, «Нью-Йорк Таймс» виділила три сторінки для есе Сахарова «Прогрес, мирне співіснування та інтелектуальна свобода». У ньому містилося обґрунтування того, що в епоху ядерної зброї Захід і Радянський Союз не мають іншого вибору, окрім як співпрацювати задля виживання людства. Обидві системи вже переживають, як він висловився, конвергенцію. Їм належить учитися жити разом, долати національні відмінності та рухатися до спільного планетарного управління.

Реформи, що декларуються в післясталінський період, провалилися, у тому числі не тільки з причини відсутності ринку і вільної конкуренції, рішучості посягнути на принципи соціалістичної економіки, укорінених підходів до здійснення господарського керівництва, закостенілої політичної системи та всевладдя КПРС, а й унаслідок затиснутості суспільства, відсутності політичних свобод у країні. Промовистим підтвердженням цьому є розмова заступника міністра закордонних справ СРСР А. Ковальова з Андроповим, під час якої той заявив: лише через 15–20 років партійне керівництво зможе

дозволити собі експериментувати зі свободою слова або допустити більше інформації та різноманітності у суспільстві. За умови, що вдасться підняти рівень життя населення. Тільки тоді можна піти на ризик і дозволити більше свободи та участі в ухваленні рішень. «А зараз — ти навіть не уявляєш, які настрої в країні», — казав він Ковальову. — Може все піти шкереберть — життєвий рівень народу вкрай низький, культурний рівень теж, шкільна справа поставлена огидно, література... що це за література?»¹⁴³¹.

Очільник КДБ, безсумнівно, мав вичерпну інформацію щодо суспільно-політичних настроїв радянських людей. По лінії організації влади та радянського ладу країна завершила своєрідний цикл і повернулася до сталінської спадщини у її м'якшому варіанті. Тоді як на суспільному рівні наростали скепсис, зневіра у позитивні перспективи радянського ладу, повсякденною буденністю стало масове «кухонне» дисидентство. Звідси, зокрема, і суттєве збільшення навантаження на радянську цензуру, від уваги якої не вислизала жодна газета чи навіть брошура, усі іноземні видання, які легально та нелегально потрапляли до СРСР. Цензори аналізували зміст іноземних радіопередач і давали рекомендації щодо того, які із закордонних радіоголосів слід подавляти з усією ретельністю¹⁴³².

Вважалося, що великої шкоди завдають публікації, які з документальною точністю описували минулі часи. Адже на їх основі читачі могли зробити висновок, що погано в країні вже давно і, мабуть, ніколи не буде краще. Наприклад, саме тому Головліт зупинив публікацію нового роману Б. Дьякова, чия «Повість про пережите» у 1960-ті роки справила сильне враження на читачів описами сталінських таборів. Про його роман «Символ віри» в довідці цензури йшлося: «У цій книзі автор надто багато зайвої уваги приділив опису процесів, що відбувалися в 30-х роках, пов'язаних із проявом культу особи, говорив про почуття розгубленості та сумніви, що охопили членів партії при звістці про вбивство С. М. Кірова та раптову смерть В. В. Куйбишева; Б. Дьяков докладно описує обстановку підозрілості, необґрунтованих політичних звинувачень,

яка нібито заповонила всі сфери суспільного життя країни... Такий концентрований виклад негативних явищ життя країни в 30-ті роки навряд чи в наші дні є доцільним. Книгу повернуто у видавництво»¹⁴³³.

Як свідчить та ж довідка Головліту, «видавництво «Сабчота Сакартвело» (м. Тбілісі) 1975 року виготовило 3000 примірників плаката, на якому зображено голуба, що сидить на колі, дві половини якого складають державні прапори СРСР і США. Зі змісту плакату випливає, що США робить такий самий внесок у справу миру на землі, як і Радянський Союз, що є грубим спотворенням дійсності та політично невірно. За погодженням із ЦК КП Грузії наклад плаката знищено»¹⁴³⁴.

Судячи з документів, у роботі Головліту, втім, як і всього пропагандистського апарату КПРС, спостерігалася прикметна закономірність — чим гіршими були справи в країні, тим запекліше це намагалися приховувати від народу. Але робити так ставало дедалі складніше, оскільки з розвитком технологій копіювання текстів влада зіштовхнулася із загрозою поширення інформації, включаючи іноземну літературу, у самвидаві. Завдяки йому, радянські громадяни читали нобелівську промову Камю та його роман «Чума», есе Іюнеско та Екзюпері, твори Франца Кафки та Артура Кестлера та багато іншого в обхід заборони цензури. Зрозуміло, під страхом кримінального переслідування. 1972 року, наприклад, мешканець Львова отримав сім років суворого режиму за «антирадянську агітацію та пропаганду», яка полягала, в тому числі, й у тому, що він зробив кілька виписок із «Сліпучої пітьми» Артура Кестлера. Навіть за Горбачова за іноземну літературу ще цілком можна було отримати реальний термін. Так, у липні 1985 р., вже після оголошення початку перебудови та гласності, у Мурманській області при спробі перетину кордону з Норвегією було заарештовано інженера Белокопитова. Крім спроби втечі з країни, його звинуватили в антирадянській пропаганді за переклад російською мовою кількох праць англійського історика Арнольда Тойнбі та засудили до семи років таборів суворого режиму¹⁴³⁵.

Істотне зниження потенціалу віри у переваги радянського ладу, реальності «соціалізму з людським обличчям» та можливості десталінізації як необхідної умови переналадження політичної системи на демократичні засади та власне політика Брежнєва розширили масштаби інакості в країні, яке «перетворилося на зловісне знамення для часу його панування і нарешті стало цвяхом у кришку труни Радянського Союзу»¹⁴³⁶. Особливо, з огляду на ту обставину, що у 1970-х рр., за висновком Р. Піхої, «чи не центральною темою політичного процесу стає боротьба за права людини, за демократію не соціалістичного, а західного типу. На місце віри в соціалізм приходить вимога суворого дотримання законів, зміни вітчизняного законодавства шляхом його наближення до міжнародних юридичних стандартів»¹⁴³⁷. На наш погляд, такій зміні суспільних пріоритетів та переваг сприяли дві обставини.

Перше — прагнення Брежнєва домогтися статусу одноосібного лідера країни, включаючи сферу зовнішньої політики, для чого вимагалось переконати Захід і передусім американців, що генсек у СРСР важливіший за прем'єра і з ним необхідно мати справу. Хоча Ніксон називав його у своєму колі «найдемагогічнішим президентом», «неглибоким політиком» та «політиканом»¹⁴³⁸. Тому, провівши зондаж «чутливості США до проблеми радянських євреїв», Кремль, для наочної демонстрації доброї волі, вжив заходів щодо кількісного нарощування їхньої еміграції: якщо 1970 р. вона склала 1027 осіб, то 1971-го — вже 13 022¹⁴³⁹. Але несподівано спалахнув скандал, пов'язаний із Указом Президії Верховної Ради СРСР від 3 серпня 1972 р. «Про відшкодування громадянами СРСР, які виїжджають на постійне проживання за кордон, державних витрат на навчання». Тільки до кінця 1972 р. було зібрано в такий спосіб майже 4,5 млн крб., що становить у середньому по 4,5-5 тис. крб. з однієї людини¹⁴⁴⁰. Такий «освітній податок» природно спричинив обурення та протести у єврейському середовищі, зокрема, надзвичайно гучні за кордоном.

Тим більше, що, за твердженнями начальника управління «А» КДБ генерал-майора В. Широніна, на початку 1970 рр. МОССАД та ЦРУ розробили операцію під кодовою назвою «Кей Кей Маунтін» щодо створення в СРСР агентурної мережі для розпалювання емігрантських настроїв серед радянських євреїв. На її піку до Відділу віз і реєстрації ринув потік заяв про отримання віз для виїзду до Ізраїлю. Тим євреям, хто не мав відомостей, віднесених до держтаємниці, візи видавалися безперешкодно. Тим же, хто мав допуск до секретів державної ваги, виїзних віз не давали, вони ставали «відказниками». Питання їхнього виїзду ЦРУ та МОССАД перетворили на політичну проблему світового значення, на чинник тиску на СРСР. Конгрес США виділив 4 млрд доларів (сьогодні — це 80 млрд.) ізраїльським і американським розвідкам для реалізації згаданої операції¹⁴⁴¹.

Впливові сенатори США (серед них — Г. Джексон, Ч. Венік) внесли поправки у федеральний законопроект про торгівлю, які б блокували надання СРСР режиму найбільшого сприяння як країні з невільною еміграцією і неринковою економікою (пізніше вони здобули популярність як поправка Джексона-Веніка, що була відмінена лише 2012 року). 20 грудня 1974 р. Закон, включаючи поправку, був спільно прийнятий Палатою представників і Сенатом, хоча адміністрація США цьому й противилася, але оскільки закон підтримали більше 2/3 складу обох палат, він не підпадав під вето президента Форда. Поправка Джексона-Веніка, як зауважила газета «The New York», перетворилася на «символ того, як холодна війна стала ще холоднішою».

Не допомогли і «маневри» радянського керівництва: скорочення «податку на виїзд» залежно від стажу роботи, його скасування для осіб, які досягнули віку 55 років, дозволу на безоплатний виїзд; повне припинення, на вимогу Брежнева, стягнення збору, хоча де-юре він і був скасований; доведення до єврейського лобі в Конгресі США даних про те, що за період з 1971-го по вересень 1973-го до Ізраїлю виїхало 70 000 євреїв¹⁴⁴².

Підтримка поправки А. Сахаровим, який у листі до Конгресу стверд-

жував, що вона не може бути загрозою радянсько-американським відносинам та міжнародній розрядці, а її умови мінімальні та не принизливі, переважила всі доводи радянського керівництва. Можливо, Андропов, який був зятим противником спрощення процедур виїзду за кордон, отримав від цього додаткове свідчення правильності своєї антисемітської налаштованості і, відповідно, тактики, що сповідується ним, відволікання суспільства від обговорення життєво важливих проблем країни на з'ясування ролі в історії євреїв та орієнтування людей на те, що дисидент, ліберал, демократ і єврей не може бути радянським патріотом.

До речі, «страждав» на антисемітизм і Горбачов. І настільки, що навіть не обійшов увагою в цьому плані свого покровителя Андропова, будучи, очевидно, скривдженим, що той офіційно не висунув його як наступника. Ознайомившись із архівними документами, що підтверджували єврейське походження близьких родичів Андропова, Горбачов нарікав у розмові зі своїм найближчим помічником В. Болдіним: «А що Андропов зробив для країни? Думаєш, чому колишнього голову КДБ, який пересаджав у в'язниці та психлікарні дисидентів, який вигнав багатьох із країни, засоби масової інформації у нас і за кордоном не зжерли з тельбухами? Та він напівкровка, а вони своїх не дають ображати»¹⁴⁴³. Інший приклад, який також стосується людей, які його оточують, — застереження Болдіну щодо А. Черняєва — помічника Генерального секретаря ЦК КПРС (1986–1991 рр.), потім президента СРСР і співробітника Горбачов-Фонду: «У нього в сім'ї з п'ятим пунктом не гаразд. Так що ти суворо секретну інформацію йому не надсилай, може далеко «втекти»¹⁴⁴⁴.

Рішення американських законодавців несподівано вдарило не стільки по радянському режиму (торговельний оборот СРСР із США становив менше одного відсотка від усього обсягу зовнішньої торгівлі), скільки по радянських євреях. Якщо у 1973 р. вони змогли реалізувати майже 35 тис. дозволів на виїзд до Ізраїлю, то вже 1975-го — ледь більше 13 тисяч¹⁴⁴⁵. До того ж, Радянський Союз розірвав договір із США про тор-

гівлю 1972 р. та припинив виплати заборгованості за ленд-лізом періоду Другої світової війни (722 млн. доларів)¹⁴⁴⁶.

Видання «The New York Times» вивело навіть своєрідну закономірність у питанні еміграції євреїв: 1971 року з країни несподівано випустили 13 000 радянських євреїв; 1972 р., коли було підписано ОСО-1, укладено першу велику угоду з поставки в СРСР пшениці та з'явилися перспективи розширення торгівлі, кількість євреїв, що виїхали, зросла до 32 000, а в 1973 р. — до 35 000. Потім була прийнята поправка Джексона-Веніка, яка ввела обмеження на торгівлю з причини відсутності для євреїв можливості вільно залишити СРСР, і кількість виїздів різко скоротилася — до 21 000 — 1974 р., 13 000 — 1975 р., 14 000 — 1976 р. та 17 000 — 1977 року. Поправка залишалася в силі, але з просуванням до підписання ОСО-2 та нової пшеничної угоди потік емігрантів знову зріс до 29 000 у 1978 р. та рекордної 51 000 — 1979 року. З початком війни в Афганістані було введено ембарго на постачання пшениці та встановлені інші торговельні обмеження, і показник 1981 р. склав лише 21 000 тих, хто виїхав¹⁴⁴⁷.

Така політика призвела до згуртування єврейської спільноти, важливою частиною якої стали відказники — радянські євреї, які отримали відмову при подачі заяв на еміграцію у зв'язку з тим, що у них як «секретноносіїв» невиїзний термін становить 10–15 років, залежно від рівня допуску до державних таємниць. Із 253 тис. євреїв, випущених у 1945–1980 роках із СРСР до Ізраїлю, їх загальна чисельність у межах цього періоду становила 15 813 осіб. Причому, наприкінці 1979 р. цей показник не перевищував 6775 осіб, а 1980 р. він зріс до 9038 осіб. У Москві було 452 відказники, Ленінграді — 1004, в Україні — 4863, Латвії — 584, Молдові — 502¹⁴⁴⁸. Підтримувані за кордоном, вони діяли організовано, здійснювали різноманітні акції протесту, поширювали відповідну літературу, активно організовувалися й опонували владі, вимагаючи лібералізації радянської системи, внаслідок чого та вдалася до антисіоністських процесів для запобігання розхитуванню радянської держави.

Друга обставина пов'язана з результатами Наради з безпеки та співробітництва у Європі, завершальний етап якої проходив 30 липня — 1 серпня 1975 р. у Гельсінкі. Це була найбільша зустріч глав європейських держав після Віденського конгресу 1814–1815 рр., і цього разу за участю США та Канади — всього 35 країн.

Передісторія її така: намагаючись подолати ізоляцію на світовій арені після подій «Празької весни», вже в середині березня 1969 р. Радянський Союз на Будапештській нараді Політичного консультативного комітету країн-учасниць ОВД запропонував провести загальноєвропейську конференцію з безпеки та співробітництва у Європі. На початку грудня 1969 року на сесії НАТО було вирішено погодитися з цією пропозицією за умови, що на нараду будуть запрошені як рівноправні учасники США та Канада.

Укладання 12 серпня 1970 р. знаменитого Московського договору, в якому було зафіксовано основні засади радянсько-західнонімецьких відносин, у якому ФРН взяла на себе зобов'язання «сьогодні та в майбутньому поважати непорушність кордонів» усіх європейських держав, не висувати територіальних претензій будь-якій країні взагалі, а також аналогічні договори ФРН з НДР, ПНР та ЧССР, що становили собою єдине ціле, створило реальну базу для підготовки та успішного проведення Наради з безпеки та співробітництва у Європі. У той самий час важливо звернути увагу, що підписання документів німецька делегація супроводжувала «Листом про єдність німецької нації», розглядаючи його невід'ємною складовою московських угод. Однак радянські дипломати, вважаючи, що він не є міжнародно-правовим актом, і не може бути джерелом прав та зобов'язань сторін, довгі роки його взагалі не афішували¹⁴⁴⁹. Але саме цей лист, на думку Ю. Квіцинського, відіграв зловісну роль у роки горбачовської перебудови та дозволив боннському уряду, «не поперхнувшись, зжерти» НДР¹⁴⁵⁰.

Тривала підготовка документів дозволила забезпечити їхній глибокий комплексний зміст. Вони містили зобов'язання учасників у трьох

ключових сферах: безпеки, економіки та гуманітарного співробітництва, із включенням сюди питання про свободу пересування людей та обмін ідеями, а також про дотримання прав людини (учасники наради називали їх домовленостями «по трьох кошиках»)¹⁴⁵¹. І стали не лише декларацією намірів, а й включали засади співробітництва, визначали його конкретні напрямки, містили деякі чіткі вимоги. Найбільш деталізованим і чутливим виявився третій «кошик» — блок гуманітарних питань та взаємодії у сфері науки, освіти та культури. Крім уже зазначеного, у ньому фіксувалося, що мирне співіснування та ослаблення міжнародної напруги учасники наради обґрунтовано пов'язують із взаємним інформуванням про досягнення національної науки та культури. З цією метою держави погодилися з необхідністю розширення наукових, культурних, журналістських, студентських, спортивних та інших контактів, покращення обміну друкованою продукцією та пресою, реалізації спільних проектів, обміну кадрами, поглиблення вивчення іноземних мов тощо.

Спочатку США дуже скептично оцінювали важливість цієї наради. Проте перебіг подій призвів до того, що президент Форд погодився на неї. І розраховував на підтримку у своїй країні, передусім тому, що радянське керівництво брало на себе зобов'язання з важливих для західного світу питань, що включають еміграцію та права людини. Однак він зіткнувся з галасливою і навіть різкою критикою, у тому числі від Рейгана, низки конгресменів, частини преси, а особливо еміграції з країн Східної Європи. «Суть критики, — зазначає А. Добринін (посол СРСР США у 1962–1986 рр.), — зводилася до того, що США у особі Форда санкціонували «ялтинський переділ» Європи та радянське панування у Східній Європі»¹⁴⁵².

У керівництві СРСР теж не було єдиної точки зору щодо документів, які належало підписувати в Гельсінкі Брежневу від імені радянського уряду. Не викликав заперечень перший «кошик», а також другий, а от неприйняття — третій. Багато членів Політбюро вважали неприйнятним узяття на себе міжнародних зобов'язань із питань, які Москвою розгля-

далися як суто внутрішні. У Кремлі розуміли, що з підписанням Заключного акту «нитка», за допомогою якої він розраховує зшити європейську територіальну конструкцію, ризикує зруйнувати всю радянську систему»¹⁴⁵³. Не менше занепокоєння це викликало й у столицях країн Східної Європи. Наприклад, той самий Андропов погоджувався, що «принцип непорушності кордонів — це, звичайно, добре, дуже добре», але його непокоїть, що кордони мають стати примарними внаслідок «потoku інформації» та «розширення контактів». Справді, з того часу інформація про внутрішню ситуацію та настрої у країнах східного блоку дедалі частіше ставала доступною світовій громадськості. І таким чином, «зараза свободи», про яку писав Уолден, справді поступово почала поширюватися¹⁴⁵⁴.

Переломили ситуацію на користь підписання документа аргументи А. Громико: головним питанням для СРСР є визнання повоєнних кордонів і політичної карти Європи, що склалася. Таке визнання було б великою політичною та пропагандистською перемогою для Радянського Союзу. Що стосується гуманітарних питань, то регулювання ступеня їх виконання все одно перебуває в наших руках, оскільки ми господарі у своєму власному домі¹⁴⁵⁵. Інакше кажучи, окремі гуманітарні зобов'язання можемо ігнорувати. Своєю позицією Громико одночасно підіграв Брежневу, його прагненню брати участь у такому представницькому форумі та підписати важливі міжнародні документи, щоб радянський народ дізнався, хто забезпечив остаточне вирішення питання про повоєнні кордони¹⁴⁵⁶. Однак той не міг не враховувати настрою у вищому політичному керівництві країни. І тому у своєму виступі на Нараді наполягав на тому, що «ніхто не повинен, спираючись на ті чи інші міркування зовнішньополітичного характеру, намагатися диктувати іншим народам, як вони мають влаштовувати свої справи. Народ кожної держави, і тільки він має суверенне право вирішувати свої внутрішні справи, встановлювати свої внутрішні закони»¹⁴⁵⁷.

Передбачалося не поширюватися вдома щодо гуманітарних питань у гельсінських документах. Однак їх довелося опублікувати в офіційній

пресі і таким чином вони все ж таки стали надбанням громадськості та взяті на озброєння, передусім, її активною частиною. За великим рахунком, Гельсінкі значною мірою сприяли процесам лібералізації в СРСР та східноєвропейських країнах, зрештою, призвели до радикальних змін у них, включаючи зміну політичних режимів та розпад Радянського Союзу.

Адже коли ще на початку 1960-х років З. Бжезінський висунув тезу про те, що певними діями можна прискорити падіння СРСР, він мав на увазі передусім ідею прав людини, перетворену на зброю політичної війни. 1977 року він став радником з питань національної безпеки в адміністрації президента Дж. Картера, що відкрило йому можливості для реалізації його концепції прав людини. Використовуючи Гельсінські угоди щодо роззброєння та безпеки в Європі в частині прав людини, Бжезінський ініціював новий виток боротьби з політичним ладом у Радянському Союзі, що принесло його керівництву чимало проблем. З його ініціативи ЦРУ тоді доклало чимало зусиль для підтримки дисидентських груп у СРСР, НДР, Чехословаччині, Польщі (профспілка «Солідарність»)¹⁴⁵⁸.

Починаючи з Гельсінкської наради, не було жодної значної зустрічі між керівниками або вищими посадовими особами СРСР і західних країн, у якій би не порушувалися конкретні питання, пов'язані з невиконанням з боку Радянського Союзу положень угоди. Кожна розмова обов'язково завершувалась врученням списку громадян єврейської національності, яких неодмінно треба було відпустити за кордон¹⁴⁵⁹. Свій внесок у руйнування «залізної завіси» зробило й те, що з 1960 по 1980 рр. кількість іноземних туристів у СРСР зросла в 7 разів — з 700 тис. до 5 млн. Деякі регіони в 1960-х рр. вперше були відкриті для іноземців¹⁴⁶⁰.

Спираючись на положення Заключного акту Наради з безпеки та співробітництва у Європі про «права людини», в СРСР активізуються правозахисні, національні та релігійні дисидентські рухи. 12 травня 1976 р. з'являється перша в країні Московська громадська група сприяння виконанню Гельсінських угод, яка проіснувала до 2022 р., до ліквідації

її Московським міським судом за позовом Мін'юсту РФ¹⁴⁶¹. 9 листопада 1976 р. заявляє про себе Українська Гельсінська група. Подібні утворення «відкрито кинули виклик усій владній системі: її учасники діяли так, ніби вони мешкають у вільній державі». Їхнім головним методом боротьби стала уперта і наполеглива вимога виконання «формально-демократичної радянської конституції, спільної декларації прав людини та Гельсінських угод»¹⁴⁶². Проблема прав людини стала важливим інструментом тиску на радянське керівництво.

А оскільки правозахисні організації користувалися певним заступництвом західних країн та підтримкою частини вітчизняної інтелігенції, вона перестала бути питанням внутрішнього порядку для Радянського Союзу та його сателітів. КДБ взагалі виходило з установки, що «правозахисний рух» був новою формою холодної війни, а під егідою політичного відділу посольства США, і, зокрема, його співробітника Річарда Колмса, створювалися «гельсінські групи» борців за права людини в СРСР, які легалізували тих, хто вів незаконну діяльність проти радянської влади. Це була серйозна та глибоко розроблена програма боротьби з Радянським Союзом»¹⁴⁶³.

Для Заходу був важливим сам факт, що в СРСР існують опозиційні кола, які можуть за певних умов набути якоїсь політичної ваги. Відомості про судові процеси над дисидентами та правозахисниками доходили до населення країни, головним чином, у вигляді різноманітних закордонних радіопередач. Вони ж постачали також інформацію про їхні акції. «Але в грудні 1986 р. було прийнято політичне рішення відмовитися від кримінального переслідування опозиції. З таборів і в'язниць розпочали виходити колишні дисиденти. Проте їхній рух практично не відновився. Багато хто втомився від «боротьби за права людини», а інші, здобувши популярність на Заході, віддали перевагу спокійному життю за кордоном. Парадоксально, але факт, що крапку в історії дисидентського руху поставило саме тоді, 1986 р., припинення їхнього переслідування»¹⁴⁶⁴, — зазначає у

своїх спогадах М. Рижков. Це справді так, якщо враховувати, що на той час почали швидко виникати нові численні структури та форми опонування офіційній політиці партійно-радянського керівництва, у яких дисиденти та правозахисники фактично не знайшли себе. Хоча й «розпушили для них ґрунт».

У принципі, до незгодним із політикою радянського керівництва та процесами в країні вже на той період можна було віднести більшу частину її населення. І далеко не через ідейні розбіжності з владою, а через більш суттєве для нього — відчутне погіршення соціально-економічної обстановки, коли в розряд дефіцитів почали переходити навіть товари першої необхідності. Не кажучи вже про якісний одяг, побутову техніку, транспортні засоби тощо.

Властиві радянській плановій економіці труднощі із постачанням елементарно необхідного радянські громадяни долали по-різному — через блат і талони, за допомогою розподільників, «прикріплення» до магазинів і столів замовлень, у яких також діяв свій «табелъ про ранги». Залежно від нього і здійснювалося отоварювання відповідною «номенклатурою» товарів. У суспільстві, організованому й існуючому на основі планово-розподільчого принципу, гроші мали другорядне значення.

Основній же масі населення було відведено черги. У них необхідно було вистоювати, складаючи таким чином чималу і невід'ємну частину радянського життя. У них, окрім усього іншого, відбувався живий обмін інформацією про події в країні та за кордоном. До них багато в чому зводилися розмови між людьми щодо того, що і де вдалося «дістати», чи можна це зробити. Виявлялося, що простіше було сказати, за чим не доводилося стояти з номерком на долонях. Вся ця система дожила до перебудови, але в процесі її ніби зійшла нанівець через повну відсутність більшості товарів у вільному продажі. Втім, у цьому була своя закономірність: «боротьба з дефіцитом в умовах планової економіки її ж методами цілком логічно призвела до перемоги цього дефіциту над економікою»¹⁴⁶⁵.

Промовисті підтвердження цієї тези знаходимо у цікавій книзі О. Васькіна «Повсякденне життя радянських письменників від відлиги до перебудови»¹⁴⁶⁶. Навіть маститі «інженери людських душ» з їхніми солідними на той час гонорарами (до того ж, письменницькі спілки мали певні привілеї), виявляється, також стикалися з чималими життєвими проблемами. Можливо, частково і тому вони, на відміну від тих самих художників і композиторів, під час оголошеної Горбачовим гласності, так шалено розпочали викривати радянський лад і внесли свою чималу частку у його руйнування.

Наприклад, для письменницької братії великою темою тоді були шапки з хутра, коли простий народ обходився кролячими. Так хутряню шапку, яка була символом рівня життя та достатку радянської людини, одному відомому літератору довелося вичікувати у черзі чотири з половиною роки — майже п'ятирічку. І це, виявляється, його дуже турбувало і навіть бентежило. До речі, систему їхнього розподілу виклав у своїй повісті «Шапка» В. Войнович: його герой намагається довести і собі, й іншим, що вартий більшого, коли дізнається, що його колегам-письменникам, за рішенням правління Літфонду, шитимуть шапки відповідно до рангу. Видатним — пижикові, відомим — ондатрові, помітним — із бабака, а йому дістається із кішки. У своїй нерівній боротьбі за шапку він досягає інсульту. У результаті йому все-таки дають пижикову шапку, але носити її вже нема на чому і нема для чого¹⁴⁶⁷.

У зв'язку з цим видається цікавим судження наукового співробітника Університетського коледжу Лондона В. Пастухова щодо того, що остаточно СРСР підрубали не соціальні дефіцити, а Олімпіада 1980 р.: «У революції 90% успіху залежить від столиці, а тут мешканцям Москви показали, неначе у якомусь дивному кіно, шматочок справжнього життя. «Фанта», господи, пластикові стаканчики, фінський лікер, чисті вулиці, жіночі прокладки в аптеках! Москвичі, особливо ті, кому пощастило жити на Південному Заході, раптом побачили шматочок капіталістичного раю

та зрозуміли, де вони живуть. Ви кажете, люди рвалися до волі? Люди повірили, що демократія підвищить якість їхнього життя. Повірили і пішли за тими, хто говорив: дивіться, вони там вільні і все це мають. Значить, у цій свободі є щось»¹⁴⁶⁸.

Багато в чому саме така логіка сприйняття людьми радянської дійсності та відповідна їхня поведінка визначили подальші суспільні процеси в країні та партійно-державну політику. Але надії народу, пов'язані з настанням «хороших часів» у пізніх 1950 роках, коли поменшало репресій і з'явилося більше можливостей для інакомислення, що намітилося покращення соціально-економічної атмосфери, почали чахнути із введенням радянських танків до Чехословаччини. Виявилось, що репресивна практика вбудована в саму політичну систему СРСР, для якої сталінізм набагато органічніший, ніж демократичні підвалини. Спроба післясталінського керівництва здійснити перехід в інше життя, яке б виглядало дещо краще, виявилася важкою для реалізації. І чималою мірою через те, що частина його сприйняла те, що відбувається, як привід для реабілітації Сталіна, переоцінки того, що до цього асоціювалося з політичною лібералізацією суспільства і відкритістю країни для світу.

Адже ще при обговоренні доповіді Л. Брежнєва до 20-річчя перемоги у Великій Вітчизняній війні багато членів Президії та Секретаріату ЦК висловилися за те, щоб у ній не згадувався сам термін «культ особи», а тим більше «період культу особи», а була дана «зважена і позитивна оцінка Й. В. Сталіну». Але з огляду на відсутність тоді єдності у цьому питанні, Брежнєв «усього один раз згадав у ході виступу» його ім'я як голови Державного комітету оборони у роки війни. Але навіть цього було достатньо, щоб увесь зал величезного Палацу з'їздів вибухнув одночасно та бурхливою овацією»¹⁴⁶⁹.

Друга спроба звеличити Сталіна мала місце під час підготовки промови Брежнєва у зв'язку з врученням Грузинській РСР ордена Леніна. Однак після дискусій у її новому варіанті «ім'я Й. В. Сталіна було

згадано лише один раз, і то тільки в тій частині, де йшлося про історію революційного руху в Закавказзі»¹⁴⁷⁰.

На XXIII з'їзді КПРС у 1966 р. Брежнєв планував сказати про необ'єктивність оцінок Сталіна у «закритій» доповіді Хрущова, про перегини в подоланні культу особи, про безпрецедентно грубі помилки хрущовського уряду щодо Китаю, Албанії та інших зарубіжних компартій, які не зреклися сталінського курсу. Але проти такого підходу виступили хрущовці та лідери соцкраїн, що залишилися в керівництві країни, які були за зближення із Заходом, у тому числі югославський лідер Тіто. Брежнєв не наважився повністю реабілітувати Сталіна¹⁴⁷¹.

Хоча принципові нововведення у вигляді постанови з'їзду про часткові зміни у статуті КПРС, який був прийнятий менше ніж п'ять років тому, вказували, що політичний курс узятий у цьому напрямі: у його новій редакції було виключено параграф про обов'язкову ротацію партійних кадрів на всіх рівнях; Президії ЦК повернуто попередню назву — Політбюро ЦК; посаду Першого секретаря ЦК КПРС знову перетворено на посаду Генерального секретаря з обранням його пленумом ЦК. Багато дослідників розцінили такі новації як перемогу просталінських настроїв у партійно-радянському керівництві.

При затвердженні брежнєвської доповіді, присвяченої «50-річчю Великого Жовтня» (3 листопада 1967 р.), на засіданні Політбюро вкотре постало питання доцільності згадування імені Сталіна. За «підсумками обміну думками було прийнято рішення цього не робити»¹⁴⁷². Спробу повернутися до цієї теми було здійснено у 1969 р. — напередодні 90-річчя від дня його народження. 17 грудня у перерві сесії Верховної Ради СРСР у кімнаті відпочинку серед низки членів Політбюро ЦК несподівано виникла розмова про майбутню дату. Приводом для нього стало питання: чи публікувати в «Правді» статтю про покійного вождя чи оминати цей ювілей мовчанням. В результаті розмова, що спонтанно виникла, переросла в дискусію, причому принципового характеру, тому вона відразу

була зафіксована, а потім оформлена у вигляді «робочого запису» Політбюро ЦК¹⁴⁷³. У викладі В. Пирогова позиції у процесі обміну думками виглядали так:

Суслов відразу висловився за:

— Я вважаю, що нас правильно зрозуміють усі, і здорова частина інтелігенції (а її більшість) зрозуміє правильно.

Але Підгорний рішуче заперечив йому:

— Багато хто з нас виступав на цих з'їздах, де критикували помилки Сталіна.

Шелест підтримав вихід статті:

— Стаття потрібна. Для нас найдорожче — правдивість в історії. Були помилки у Сталіна — сказати про них. Були позитивні сторони — ніхто про це не сперечається.

Мазуров теж сумнівів не мав:

— Статтю публікувати треба. Мені здається, треба подумати, щоб поставити бюст на могилі Сталіна.

Категорично проти висловився секретар ЦК Кириленко:

— У нас немає жодних підстав відбілювати Сталіна чи скасовувати раніше прийняте рішення.

Пельше, як завжди, сумнівався:

— Може, достатньо лише надрукувати замітку.

Гришин був за:

— Якби була стаття, вона б урівноважила б усіх. Але статтю треба написати відповідно до рішень ЦК та з'їздів партії.

Шелепін також підтримав вихід статті:

— Публікація статті покаже нашу чесність та послідовність. У народі це сприйметься добре.

Косигін взагалі ніколи не приховував своєї симпатії до вождя:

— Потрібно знайти правильне рішення не лише цього питання, а й взагалі місця Сталіна в історії. Історію спотворювати не можна. Треба

показати, що партія засуджує його помилки, але й наголошує на його позитивних сторонах.

Устинов також був за будь-яке добре слово про Сталіна:

— Проект статті дуже добрий. Ми виграємо, безперечно, якщо надрукуємо статтю.

Пономарьов опинився серед противників статті:

— Що краще зараз — піднімати знову ці хвилювання чи нехай буде так, як зараз, тобто спокійно?

Йому категорично заперечив Андропов:

— Це питання, товариші, внутрішнє, наше, і ми маємо вирішувати, не оглядаючись на закордон. А щодо закордону я вам скажу. Кадар, наприклад, у розмові зі мною казав: чому ви не перейменуєте Волгоград на Сталінград? Я вважаю, що таку статтю слід друкувати.

Інші кандидати в члени Політбюро — Воронов, Соломенцев та Щербицький — також вважали, що статтю треба публікувати, а якщо не опублікувати, то шкода виявиться більшою, молодь нічого не знає, крім культу... Кунаєв, Рашидов і Кулаков висловилися, що «правильна, хороша стаття» буде корисною.

Машеров був більш категоричним на підтримку реабілітації Сталіна:

— Я абсолютно однозначно і без вагань вважаю, що статтю, безперечно, потрібно надрукувати. Народ сприйме добре.

Капітонов підтримав вихід статті, пославшись на чужу думку:

— До мене заходили багато секретарів обкомів та ЦК союзних республік. Більшість із них схильні до того, щоб дати якийсь матеріал у зв'язку з дев'яностоліттям Сталіна.

Це був рідкісний випадок, коли члени Політбюро говорили щиро, а їхні думки при цьому розійшлися. Хоча очевидна перевага в цій ситуації була на боці тих, хто був за реабілітацію імені та справи Сталіна.

Брежнєв підбив підсумки обговорення багатослівно, але «добро» на публікацію дав:

— Скажу вам відверто, що спочатку я займав позицію — не публікувати статтю. Але, поговоривши з багатьма секретарями обкомів партії, послуховавши ваші виступи, я думаю, що все-таки справді більше користі буде, якщо ми опублікуємо статтю. Адже ніхто не заперечує його революційних заслуг. І ніхто не сумнівається у його серйозних помилках. Не йдеться про те, щоб перераховувати якісь цифри загиблих людей. А в спокійному тоні написати статтю на рівні розуміння цього питання ЦК КПРС і в дусі рішень, прийнятих з'їздом і ЦК.

Якщо ми надрукуємо статтю, то кожному буде зрозуміло, що ми не боїмося прямо сказати правду про Сталіна, вказати те місце, яке він займає в історії, щоб не думали люди, що висвітлення цього питання в мемуарах окремих маршалів, генералів змінює лінію Центрального комітету. Ось ця лінія і буде висловлена у цій статті.

Статтю доопрацювали в апараті ЦК, скоротили до п'яти сторінок, і, в якості редакційної, вона була опублікована в газеті «Правда» 21 грудня 1969 року. При цьому, редакція «Правди» не наважилася дати назву статті. Після цього 1970 року на могилі Сталіна поставили бюст¹⁴⁷⁴. Про попередні перипетії повідав колишній керуючий справами Ради міністрів СРСР М. Смиртюков: в управлінні справами звернувся скульптор Томський із проханням оплатити йому створення бюста Сталіна для могили на Красній площі. Виявилось, що він уже два роки як виготовлений, лежить на складі, а грошей за роботу не платять, оскільки питання щодо встановлення бюста «застрягло в ЦК у Суслова». Смиртюков доповів про ситуацію Косигіну. «Місяців за два йду Кремлем і бачу, — згадує він, — скупчення народу. Виявилось, що члени Політбюро зі світою розглядають це погруддя. Брежневу сподобалося. І незабаром було ухвалено рішення: пам'ятник на могилу встановити»¹⁴⁷⁵.

А вже на XXIV з'їзді КПРС генсек заявив, що XX з'їзд перевернув увесь ідеологічний фронт, який ми й досі не можемо поставити на ноги. Говорив не так про Сталіна, як про те, що була згнана партія і вся

радянська система. Радянський лідер рішуче відкинув лінію Хрущова, вважаючи «катастрофою не сталінські злочини, а їхнє викриття. Він хотів залишити в пам'яті народу досягнення та перемоги, порядок та дисципліну, пов'язані з ім'ям Сталіна, та забути масові репресії, концтабори, нужденність і відсутність демократії»¹⁴⁷⁶. Така партійна установка визначила ідеологічну платформу брежневського керівництва: за Сталіна було більше хорошого, ніж поганого. Тому й говорити слід про хороше — про перемоги та досягнення країни, а відступників від лінії партії — карати. Отже, треба повертатися до його політики та методів, не допускаючи ліберальних послаблень у країні та не розраховувати на розрядку в міжнародних відносинах.

Найважливішою складовою нового політичного курсу, який став «візитною картою» всього брежневського правління, стала концепція «розвиненого соціалізму», що замінила собою колишню хрущовську химеру «розгорнутого будівництва комунізму». Вперше сам термін «розвинений соціалізм» виник у постанові ЦК КПРС «Про підготовку до 50-річчя Жовтневої революції» від 4 січня 1967 року. Ця політична новація виявилася дуже зручною в тому відношенні, що не руйнувала саму віру в комунізм, а переводила його будівництво з конкретно-історичного завдання в суто теоретичну площину. Відповідно до неї, шлях до комунізму передбачав невизначено тривалий етап, під час якого розвинений соціалізм набував остаточної цілісності та гармонійного поєднання всіх виробничих, соціально-політичних, морально-правових, ідеологічних та інших відносин у радянському суспільстві¹⁴⁷⁷.

Сформований консервативний стиль радянського партійно-державного керівництва, що призвів до стану застою у його номенклатурі та у суспільних відносинах, а «розвинений соціалізм» показав свою нездатність до подальшого поступального розвитку, по суті, отримав легітимізацію фактом ухвалення нової Конституції 1977 року. Виходячи з теоретичного посилення про зближення націй і народностей Радянського Союзу,

становлення «нової спільності — радянського народу», саме визначення СРСР як єдиної багатонаціональної союзної держави вказувало на прагнення Москви посилити «унітарний федералізм» у відносинах із союзними республіками. За формального декларування права вільного виходу республік зі складу Союзу, що зрештою, «при повному руйнуванні всієї вертикалі партійної влади, і занастало нашу країну в роки горбачовської перебудови»¹⁴⁷⁸.

У зв'язку з цим дуже цікавими виглядають пропозиції УРСР до проекту конституції щодо нової редакції правового статусу союзної республіки: «Радянська союзна республіка — соціалістична суверенна держава у складі Союзу РСР. За обмеженнями, встановленими у статті 14 Конституції СРСР, кожна союзна республіка здійснює державну владу самостійно». На думку П. Шелеста, «таке формулювання повніше відповідало правовому статусу союзних республік у складі Союзу РСР, характеру відносин, що існують у ньому, завданням та цілям Радянської держави на міжнародній арені. Крім того, така редакція цієї статті Конституції мала б позитивне значення в аспекті боротьби проти буржуазних і буржуазно-націоналістичних спотворень правового статусу союзної республіки у складі СРСР»¹⁴⁷⁹.

Щоправда, В. Врублевський стверджує, що на вимогу В. Щербицького до проекту «брежневської» конституції «було внесено поправку про те, що УРСР — це суверенна держава. Така позиція аж ніяк не гармоніювала з офіційною теорією «обмеженого суверенітету» по відношенню до країн соціалістичного табору»¹⁴⁸⁰. Він нагадував також, що «ще за Щербицького Верховна Рада ухвалила закон про державний статус української мови, причому ухвалила одностайно»¹⁴⁸¹.

У Конституції з'явилася спеціальна стаття, яка проголосила КПРС «ядром політичної системи». КПРС, яка й без того намагалася все контролювати і всім керувати, тепер уже як державна партія в результаті такого конституційного припису, стрімко розрослася. Членство в ній стало

ще актуальнішою умовою будь-якої кар'єри. І водночас дедалі більше посилювало відрив партноменклатури і власне партапарату від більшості рядових комуністів. Мине не так багато часу, коли КПРС розвалиться під власним тягарем і потягне за собою Радянський Союз. А ключову роль його могильників зіграють саме члени партії, причому переважно керівного рівня.

Професор Р. Піхоя, який одним із перших розпочав досліджувати причини, динаміку кризи та розпаду СРСР, вважає, що відправною точкою відліку цих процесів слід розглядати саме Конституцію 1977 року. «Вважаючи Радянський Союз ідеологічно організованою державою, зазначу, — пояснює він, — що поворот на рівні ідеології — від упевненості у неминучості швидкої перемоги комунізму до обмовок, що відносять «світле майбутнє» на невизначений час уперед, — був зафіксований у Конституції СРСР 1977 року. Обіцяний Програмою КПРС комунізм до 1980 р. замінювався поняттям «розвинений соціалізм». Конституція стала визнанням нереалістичності положень програми партії. Іншим символом відмови від колишніх установок, — доводить далі свою позицію вчений, — стало включення до тексту Конституції всіх десяти принципів Заключного акту Гельсінської наради з безпеки та співробітництва в Європі, серед яких були не тільки визнання непорушності кордонів та прав, властивих суверенітету, а й повага до прав людини та основних свобод. Це вивело проблему прав людини зі сфери лише внутрішньої політики на міжнародний рівень»¹⁴⁸².

Тут може постати питання: чому Брежнев пішов на це? Очевидно, вся річ у тому, що ідея Гельсінкі була ініційована ним та була однією з опор його зовнішньої політики. Точніше — у спілкуванні із закордонними лідерами, серед яких йому дуже хотілося вважатися своїм «хлопцем». Він особисто провів багато перемовин щодо реалізації ідеї Наради з безпеки та співробітництва у Європі. І це фактично стало можливим завдяки постійним і наполегливим бесідам Брежнева з В. Брандтом, Ж. Помпідю та Р. Ніксоном. Але в той час, як Брандт за свою нову східну

політику отримав 1971 р. Нобелівську премію миру, а Кісінджер удостоївся її за посередницькі зусилля для припинення вогню з В'єтнамом 1973 р., Брежнєва обійшли таким визнанням. Імовірно, він страждав від того, що не був нагороджений разом із Брандтом. Натомість, соратники організували йому 1973 р. радянський аналог — Ленінську премію «За зміцнення миру між народами»¹⁴⁸³. Ну, а вписанням у Конституцію Гельсінських положень Брежнєв, очевидно, розраховував увічнити себе таким чином у радянській історії.

Визнаючи важливість зазначеного ідеологічного фактора, доктор історичних наук С. Журавльов водночас закликає і не переоцінювати його, «оскільки, безперечно, наростала криза ідеології, що виражалася і в тому, що риторика розходилася з реальністю і набувала ритуального характеру»¹⁴⁸⁴. А на думку професора О. Шубіна, системність кризи «полягала не так у зумовленості загибелі СРСР, як у тому, що вона охоплювала всі сторони життя та перебувала у взаємопов'язаних складових: кризи наддержави; кризи «державного соціалізму», тобто державно-монополістичного індустріального суспільства; кризи авторитарної державно-політичної системи; етнонаціональної кризи»¹⁴⁸⁵. А те, що Піхоя називає «наростанням ідеологічної індиферентності в суспільстві», на його погляд, «точніше було б визначити, як зростання ідеологічного різноманіття радянського суспільства», в якому в міру ослаблення ортодоксії «поширювалися погляди, що не збігалися з нею, хоча в більшості своєму перебували у межах марксизму». Своєю чергою, «поширення ідейного плюралізму забезпечило розгортання у другій половині 1980-х років плюралізму політичного»¹⁴⁸⁶.

У цих наукових дискусіях очевидним є те, що в країні наростало глибоке роздратування, дедалі менше людей продовжували зберігати віру в радянські політичні догми, а самовдоволені партійно-радянська номенклатура демонструвала відірваність від суспільних реалій і продовжувала свято вірити, що саме вона несе благо своєму народу, до-

тримуючись водночас випробуваного принципу: він, як і раніше, все стерпить задля могутності держави. Навіть в умовах привідчинення залізної завіси, що дало людям значно більше можливостей на власні очі переконатися, як справи у нас і в них. І зіставляти з тим, що відбувається в країні, у якій на тлі соціально-економічної ситуації, що погіршується, зростало оспівування заслуг Брежнєва.

Взагалі «брежнєвська епоха» — це не лише період реставрації старих порядків, хоча і без масових репресій, з чим суспільство, що пізнало зміст свободи, вже не змирилося б, а й час відродження у м'якших формах культу особи. У 1964 р., після звільнення Хрущова, було оголошено, що керівництво партії повертається до ленінських принципів колективного керівництва. Але незабаром виявилось, що навіть у правлячому тріумвіраті, до якого входили глава партії Брежнєв, керівник уряду Косигін та номінальний очільник держави Підгорний, відновлено ієрархію. Так, 15 лютого 1967 р. запроваджується порядок висвітлення у пресі виступів членів Політбюро, кандидатів у члени Політбюро та секретарів ЦК КПРС на передвиборних зборах виборців: «Текст промови тов. Брежнєва Л. І. опублікувати повністю в газетах «Правда», «Ізвестія», «Радянська Росія», «Сільське життя», «Комсомольська правда», «Труд», «Червона зірка», а також у республіканських, крайових та обласних партійних газетах.

В інших центральних газетах опублікувати виклад промови тов. Брежнєва Л. І. розміром 6-8 машинописних сторінок.

Виступи тт. Косигіна О. М., Підгорного М. В. на передвиборних зборах опублікувати у вигляді звіту ТАРС розміром 8-10 машинописних сторінок у газетах «Правда», «Ізвестія», «Радянська Росія», «Сільське життя», «Комсомольська правда», «Труд», «Червона зірка». В інших центральних газетах опублікувати звіти ТАРС про виступ тт. Косигіна О. М., Підгорного М. В. перед виборцями розміром 2-3 машинописні сторінки.

Виступи інших членів Політбюро, кандидатів у члени Політбюро та секретарів ЦК КПРС на передвиборчих зборах виборців опублікувати у

вигляді звітів ТАРС розміром 2,5–3 машинописні сторінки в газетах «Правда», «Ізвестія», «Радянська Росія», «Сільське життя», «Комсомольська правда», «Труд», «Червона зірка».

Тексти виступів членів Політбюро, кандидатів у члени Політбюро, секретарів ЦК КПРС на передвиборчих зборах публікуються повністю у газетах відповідних республік, країв, областей, що включають виборчі округи, за якими балотуватимуться члени Політбюро, кандидати у члени Політбюро та секретарі ЦК КПРС¹⁴⁸⁷.

Почавши встановлювати з 1965 р. культ Великої Вітчизняної війни і поставивши цим СРСР на новий фундамент, з якого певною мірою відсунули на другий план культ жовтня 1917 р., Брежнев не тільки відділив Сталіна від війни і помістив у центр уваги простий народ, його жертви і подвиги, але й створював основу для формування партійно-радянською верхівкою культу своєї особи та непомірного прославлення своїх скромних бойових заслуг. Дійшло до того, що Д. Устинов, якого 27 квітня 1976 р. Політбюро ЦК затвердило міністром оборони і він був возведений у генерали армії, а в червні того ж року — і в маршали Радянського Союзу, на тому ж засіданні запропонував присвоїти звання маршала самому Брежневу. Своєрідним «опертям» цього послужив більш ранній лист-пропозиція в Політбюро ЦК КПРС багатьох відомих воєначальників — міністра оборони А. Гречка, всіх його заступників, членів колегії міністерства, майже всіх маршалів Радянського Союзу про присвоєння генсеку маршальського звання, оскільки він є головою Ради оборони держави. Колегія Міноборони в повному складі прийшла на засідання Політбюро під час розгляду цього питання. Так у СРСР з'явився новий маршал, хоча, як стверджують деякі військові, Брежнев до останнього вагався, але все ж таки прийняв цю пропозицію. Усвідомлюючи всю «делікатність» ситуації, Політбюро ухвалило рішення не оприлюднювати відповідний указ. Але умовляння, що «народ має знати своїх героїв», зробили свою справу — в Кремлі відбулося помпезне вручення йому маршальської Зірки.

19 грудня 1976 р. у Великому Кремлівському палаці в урочистій обстановці відбулося вручення Генеральному секретареві ЦК КПРС ордена Леніна та другої медалі «Золота Зірка» Героя Радянського Союзу. Одночасно маршал отримав почесну зброю із золотим зображенням державного герба СРСР за видатні заслуги у зміцненні обороноздатності та вдосконаленні Збройних Сил країни. Через деякий час «підійшла черга» і на полководницький орден «Перемоги», який, як стверджують, особливо приваблював Брежнєва його дорогоцінною обробкою рубінами, діамантами, платиною, золотом та сріблом. Потім він зачинав розмови і про листи трудящих із пропозиціями зробити «Брежнєва Генералісимумом», «довічним Генсеком»¹⁴⁸⁸.

Із 40 військових нагород, отриманих ним, більша їхня частина припала на час після 1976 року. Його «удостоїли» всіх можливих політичних, військових рангів і звань. Як висловився В. Молотов, «зірки вже під пахви пішли»: одних лише три Зірки Героя Радянського Союзу, отримані у мирний час, та дві — Героя Соціалістичної Праці. Усі отримані з подачі «челяді», а, по суті, внаслідок самонагородження. До речі, йому дали два ордени Жовтневої революції, тоді як у статуті ордену написано, що ним двічі не нагороджують. Але всі рекорди побив Бабрак Кармаль, який звернувся до радянського керівництва за дозволом нагородити Брежнєва новим спеціально заснованим орденом «Сонце Свободи», а у разі згоди на це виготовити в Москві на Монетному дворі сам орден із золота та діамантів, а також відповідні упаковки. Пропозиція була прийнята, і виготовлення ордену розпочалося, проте подальша доля цієї затії невідома.

Коли зять Брежнєва Ю. Чурбанов побачив, що пристрасть тестя до нагород набуває характеру хвороби, спробував обережно натякнути йому на це після отримання звання маршала, почув ображену відповідь: я партію про це не просив. Не відреагував Брежнєв і на зауваження дружини у зв'язку з нагородженням орденом «Перемоги»: навіщо тобі це?¹⁴⁸⁹ Пізніше Горбачов особисто подбав про посмертне позбавлення його ордена

(вдову Брежнєва неодноразово перевіряли на предмет того, чи справді вона віддала всі 200 орденів та інші цінності чоловіка. Ощадкнижки з його гонорарами були конфісковані, але пізніше повернені), не зупиняючи, що-правда, суєту самонагородження та її інерційну практику, що трива й далі.

У травні 1985 р. Політбюро у зв'язку з 40-річчям Перемоги «прийняло рішення про нагородження орденом Вітчизняної війни всіх членів керівництва, хоча деякі з них, включаючи Горбачова, навіть за віком брати участь у боях ніяк не могли. Причому, одразу на засіданні Політбюро ордени вручили і прикріпили до грудей нагороджених, і було умовлено, що на урочисте засідання, де Горбачову потрібно було зробити доповідь, усі прийдуть «в орденах». Але хтось, певне, «подав» розумну пораду, і М. С. з'явився без новонабутої нагороди. Як розповідав секретар ЦК К. Русаков своєму помічнику В. Александрову, це шокувало керівних товаришів: «Так незручно, так незручно сталося. Ми всі прийшли в орденах, стоїмо за лаштунками, чекаємо. Раптом заходить Михайло Сергійович, а на ньому ордена немає. І як бути нам? Я вже за фіранку сховався і почав відкручувати цей орден. І всі так само швидко відкрутили свої нагороди»¹⁴⁹⁰.

Публічне піднесення Брежнєва зримо почало культивуватися з квітневого 1973 р. пленуму ЦК КПРС, завдяки взірцевому старанню Підгорного, який нестримно вихваляв Генерального секретаря. А зал вибухав оплесками. Не менш улесливими словами щодо «Генерального секретаря ЦК нашої партії товариша Леоніда Ілліча Брежнєва» було присмачено і виступ Сулова¹⁴⁹¹. Старт фактично директивного нестримного вихваляння поклала резолюція пленуму ЦК з формулюванням: «під керівництвом Центрального Комітету нашої ленінської партії, його Політбюро і особисто товариша Леоніда Ілліча Брежнєва»¹⁴⁹². На XXV з'їзді КПРС (24 лютого – 5 березня 1976 р.) вперше з хрущовських часів кожен виступаючий вважав своїм неодмінним обов'язком висловити вітання і здравицю на адресу «дорогого Леоніда Ілліча», ледь не змагаючись між собою в пустопорожньому словоблудстві і підлабузництві. Але, без-

умовно, всіх ораторів і красномовців переплюнув перший секретар ЦК Компартії Грузії Е. Шеварднадзе, який заявив, що на «прикладі лідера нашої партії ми повинні виховувати себе та інших... трудитися по-ленінськи, мислити по-ленінськи, жити по-ленінськи»¹⁴⁹³.

Увесь цей процес непомірного славослів'я набував відзвуків різьної неадекватності і сприймався як неприкритий цинізм щодо народу, коли ситуація в країні все більше погіршувалась і негативні явища набували системного характеру. А чим більше слабшали здоров'я та інтелектуальні здібності Брежнєва, тим параднішою, пишномовнішою ставала політична риторика. Саме після XXV з'їзду КПРС, як стверджує Є. Чазов, розпочався відлік його недієздатності як керівника і політичного лідера держави, і у зв'язку з цим — народження кризи партії та країни. Доля зіграла з ним «злий жарт..., залишила ще майже на 7 років хворого лідера, який утрачав не лише нитки управління країною, а й критичну оцінку ситуації в країні та світі, а найголовніше — критичне ставлення до себе, чим поспішили скористатися підлабузники, кар'єристи та хабарники і просто нероби, які думали про своє особисте благополуччя»¹⁴⁹⁴.

Навколо нього було створено інформаційне поле, характерне для недемократичних систем. Потік газетних і телевізійних вихвалень поєднувався з процідженою пильним оточенням інформацією, якій також надавався «приємний» характер. У міру згасання фізичних можливостей і, говорячи мовою психіатрів, «пониження критики», при зростаючому в атмосфері улесливості відчутті непогрішності і всесилля, Брежнєв вередував, ухилився від справ, тижнями не виїжджав із Завидового, вдаючись до свого улюбленого заняття — полювання. Тодішньому першому заступнику завідувача Міжнародного відділу ЦК КПРС К. Брутенцю впадало в око його явне небажання займатися справами вже в той час, коли він ще був ясний думкою і перебував у непоганій фізичній формі¹⁴⁹⁵.

Але навіть така політична млявість та інертність не заважали йому оцінювати себе дуже високо. А сумніви з чийогось боку в масштабах

його ролі, як зауважували очевидці, навіть, здається, не спричиняли його гніву. Вони просто видавались йому безглуздими та смішними.

Член Політбюро та перший секретар Московського міськкому партії В. Гришин описав у своїх спогадах, як на ювілеї одного із секретарів ЦК говорили більше про Брежнева, ніж про господаря. Та й сам ювіляр, вимовляючи тост, вихваляв Леоніда Ілліча. Раптом Підгорний не витримав: «Льоню, як ти можеш терпіти такі славослів'я на свою адресу? Чому не припиниш це вихваляння? Це не годиться не лише для керівника, але й для простого комуніста. Ти знаєш, як я до тебе ставлюся. Я готовий за тебе підставити свої груди під кулі, але я не можу бачити, як ти заохочуєш звеличення себе». Брежнев незадоволено заперечив йому: «...Нічого поганого тут сказано не було, що товариші хочуть і можуть висловити свої думки, свої оцінки діяльності кожного з нас...»¹⁴⁹⁶.

За спостереженнями Є. Чазова, безсумнівно, велике значення мав і той факт, що на XXV з'їзді КПРС Брежнев за допомогою свого найближчого оточення фактично нейтралізував можливих політичних суперників — Підгорного та Полянського. Причому зроблено це було витончено —руками делегатів з'їзду. Як правило, склад ЦК попередньо визначався до з'їзду, опрацьовувалися та створювалися певні механізми виборів, які, зокрема, забезпечували майже одноголосне обрання до складу ЦК членів Політбюро. Цього разу два члени Політбюро — Підгорний та Полянський — отримали велику кількість голосів «проти», яка мала відображати негативне ставлення до них значної групи делегатів з'їзду. Стало зрозумілим: створюється думка у партійних колах, що широкі маси членів партії незадоволені діяльністю цих двох членів Політбюро. Більшості було зрозуміло, що у політичній боротьбі знову переміг Брежнев, а дні Підгорного та Полянського в керівництві партії та країни добігають кінця. Так надалі і виявилось¹⁴⁹⁷.

Перехід до одноосібної влади Брежнева фактично ознаменував проект Конституції, ухвалення якої намічалось на 1977 р. зі знаменитою

б статтю про керівну роль партії. Адже вона була підставою для поєднання постів генерального секретаря та голови Президії Верховної Ради СРСР. Підгорний усе це добре усвідомлював і всіляко чинив опір такому розвитку подій. Але його відставка була неминучою та обставлена як вимога широкого партійного активу, рупором якого виступила парторганізація УРСР.

Журналіст Л. Млечин так описав безцеремонну акцію усунення Підгорного: «24 травня 1977 року на пленумі ЦК, зібраному для обговорення проекту нової конституції, нещодавно обраний першим секретарем Донецького обкому Борис Васильович Качура, виступаючи, несподівано вніс пропозицію поєднати пости Генерального секретаря та Голови Президії Верховної Ради.

Підгорний не вірив своїм вухам. На Політбюро це не обговорювалося. Приголомшений Микола Вікторович запитав Брежнєва, який сидів поруч:

— Льоню, це що таке?

Леонід Ілліч, як ні в чому не бувало, відповів:

— Сам не зрозумію, але, певне, народ так хоче.

Насправді ця операція готувалася заздалегідь. Кандидатуру Качури Щербицький запропонував з далекосяжним задумом — порівняно молодий партійний секретар, який представляє відому на всю країну шахтарську область. І не виходець із Дніпропетровська. Щербицький попросив свого помічника Віталія Костянтиновича Врублевського написати Качурі текст виступу. У спецлітаку дорогою до Москви українські секретарі відкрито обговорювали майбутнє усунення Підгорного»¹⁴⁹⁸.

Те, як Брежнєв безцеремонно позбавився від соратника, який зіграв дуже велику, ледь не визначальну роль в усуненні Хрущова, свідчить про звичаї в Кремлі. А зараз і про моральність самого Підгорного. Адже ніхто інший, як Хрущов забезпечував йому з 1946 р. кар'єру. Після смерті Сталіна він, протиснувши на посаду першого секретаря ЦК КП України

Кириченка, зробив Підгорного другим секретарем республіканської партійної організації. Подальшому його просуванню мимоволі посприяв сам Кириченко.

Справа в тому, що від знаходження на чолі найбільшої компартії країни в нього розпочалося запаморочення від успіхів. Він став зверхньо дивитися на всіх, не втрачав нагоди нагадати, що він є другою за могутністю людиною в країні. Але остаточно похитнуло його позиції полювання з Хрущовим у 1959 році. Тоді Кириченко та Хрущов посперечалися, хто з них підстрелив кабана. Кириченко нізащо не хотів поступатися, влаштував справжню істерику, суперечка була така люта, що справа ледь не дійшла до бійки. Розсудити суперечку мав єгер, який підтримав Хрущова, але Кириченко не погодився і з ним, наговорив усім безліч дурниць і люто посварився з Хрущовим. Це стало кінцем їхньої довгої дружби. Після цього інциденту Кириченка за кілька місяців було знято з усіх постів і відправлено керувати Ростовською областю, а потім — пензенським заводом. Його змінив на чолі УРСР Підгорний.

Спочатку відносини Хрущова та Підгорного були безхмарними, але на початку 1960-х рр. зіпсувалися. Підгорний, як і інші партійні чини, дедалі більше був невдоволений управлінським стилем Хрущова, який тягнув ковдру на себе і поступово почав втрачати зв'язок із реальністю. Коли 1963 р. стався неврожай в УРСР, Хрущов розкритикував Підгорного і замінив його Шелестом. Підгорного ж перевів у Москву, до секретаріату ЦК, курувати легку промисловість. Зрозуміло, Підгорний сприйняв це призначення вкрай негативно і приховав образу за таке пониження. Змовниками йому було доручено працювати з Україною — провести переговори з Шелестом і домогтися від нього якщо не підтримки, то хоча б нейтралітету під час розгляду питання про усунення Хрущова.

Після усунення Хрущова Брежнев ритуально запропонував посаду генерального секретаря Підгорному. Підгорний також ритуально відмовився на користь Брежнева. Це було лише дотриманням необхідної чем-

ності, кандидатура Брежнєва була компромісною і на першому етапі влаштовувала всіх, а у Підгорного все одно не було достатньої апаратної ваги, щоб очолити партію та державу. Брежнєв незабаром прибрав Мікояна з посади Голови Президії Верховної Ради СРСР, замінивши його Підгорним. Пост був дуже високим (де-юре вищим у державі), проте реальної політичної могутності не передбачав. Але оскільки за протоколом цю посаду вважали найвищою, то під час закордонних візитів як главу держави з відповідними почестями зустрічали саме Підгорного. Він навіть намагався домогтися, щоб під час офіційних церемоній його називали президентом СРСР (формально посада голови президії приблизно відповідає президентській посаді у парламентських республіках).

На той період Підгорний був потрібен Брежнєву в якості протизваги щодо Косигіна, який був для нього, як уже зазначалося, головним болем. Занадто незалежний, щоб його терпіти, але надто потрібний, щоб його прибрати. Брежнєв постійно змушений був вирішувати цю дилему і до певних масштабів зміцнювати позиції Підгорного, оскільки він був частиною керівного тріумвірату: генсек ЦК КПРС Брежнєв, голова Радміну Косигін, голова Президії ВР Підгорний. Той свою роль розумів і не втрачав нагоди опонувати ідеям Косигіна, особливо його економічній реформі. Голова Президії був одним із перших та головних її противників. Але коли довкола Брежнєва сформувалося так зване «мале Політбюро», яке поступово перехоплювало у свої руки всі нитки управління державою, ні Підгорний, ні Косигін були вже не потрібні. Але якщо Косигіна терпіли (все ж він був фахівцем своєї справи, так би мовити, технократом), то Підгорного позбулися через його невгамовні політичні амбіції.

Вищою точкою формування культу особи Брежнєва, «чий життєвий шлях потрібно остаточно поєднати з історією Радянського Союзу»¹⁴⁹⁹, були його «Спогади». Вони «зіграли свою роль в увічненні образу Брежнєва, хай і з дещо іншими відтінками»¹⁵⁰⁰: «Мала земля», «Відродження» та «Цілина». У листопаді 1981 р. в «Новом мире» були опубліковані нові

частини — «Життя по заводському гудку» і «Почуття Батьківщини». Вже після смерті — у січні 1983 р. — вийшли наступні розділи: «Молдавська весна», «Космічний Жовтень» та «Слово про комуніста». Вони широко розповсюджувалися і також піддавалися всезагальному осміюванню, як і декоративна претензія Брежнєва на ленінську спадщину: 1973 р. під час обміну партійних документів він символічно вручив Леніну членський квиток № 1. А собі взяв партквиток під номером два.

І відбувалося все це на тлі дедалі більших проявів ідеологічної кризи в Радянському Союзі, своєрідної деідеологізації керівництва, ерозії його «марксистсько-ленінської ідейності, у вірності якої найбільше присягалися. Зрозуміло, — зазначає К. Брутенц, — посилення на Леніна, на його висловлювання були обов'язковими для будь-якої доповіді членів керівництва, а Л. І. (Леонід Ілліч. — *Авт.*), підхваляючи підготовлені тексти, неодноразово казав: «Хороша ленінська цитата»¹⁵⁰¹. У таких умовах ідеологія ставала маскою, що приховувала безідейність вождів, просто інструментом утримання влади, а не силою, що «одухотворяє», за допомогою якої їхні попередники «будували» радянське суспільство.

Утім, вони, схоже, все ж таки вірили у перевагу соціалістичного ладу, який нібито створює найкращі умови для життя «простих людей». Брежнєв якось на засіданні Політбюро наприкінці 1970-х років під час обговорення питання про страйк на будівництві заводу «Атоммаш» у Ростовській області, вражений, вигукнув: «Як це могло статися, як ми дійшли до того, що робітники виступили проти нас?»¹⁵⁰². Але виявляється, що вірили, швидше за все, з прагматичного розрахунку — до того моменту, поки це дозволяло їм утримувати себе у владі. Адже подальший розвиток подій показав, що кадри «брежнєвського посліду», які ще вчора вимовляли марксистсько-ленінські промови, що нестримно славили Брежнєва і наступних за ним вождів, блискавично здійснили політичний кульбіт і перетворилися на завзятих викривачів ідеологічних засад КПРС. За прикладом далеко ходити не треба — достатньо назвати секретаря

ЦК КПУ та головного ідеологічного наглядача в Україні Л. Кравчука. А разом Карімова, Назарбаєва, Шеварнадзе і, звичайно ж, Єльцина... Показово, що на зустрічі верхнього рівня, присвяченій 50-річчю НАТО, тодішній президент США Б. Клінтон, думається, свідомо ядовито, зауважив, що дістає задоволення від можливості зустрітися на цьому заході із колишніми членами політбюро.

Приклад же Брежнєва в сукупності з діяннями його попередників і наступних за ним перших осіб радянської держави підтверджує правомірність висновку професора Бременського університету Сюзанни Шаттенберг: «культ являвся структурною ознакою і діяв як механізм, іманентний системі, привносив у правлячу верхівку додаткову стабільність, але можна сказати й так: він цементував сценарій влади покровителя й опікуна і змусив його остаточно закріпитися»¹⁵⁰³. Хрущов знищував культ особи Сталіна і насаджував свій культ. Нове керівництво, засудивши культ особи Хрущова найоригінальнішим способом — тотальним забуттям його імені, розпочало посилено пропагувати та культивувати культ колективного керівництва — культ Політбюро, але все знову звелось до персонального культу — тепер уже Брежнєва.

Така атмосфера брежнєвського періоду радянської історії зрештою обернулася моральним та ідеологічним розкладанням партійно-радянської еліти, чому сприяла і відсутність контролю за нею з боку органів держбезпеки та суспільства, її критичного ставлення до своєї діяльності. Бацили цинізму і корисливості розкладали не лише владу, але й зміцнювали зневіру народу до радянської держави. Особливо з урахуванням наростання проблем у країні, передусім у економічній та соціальній сферах, для вирішення яких реальних, дієвих заходів не вживали. Як промовисте свідчення цього може бути такий приклад: відомого тоді юриста В. Терєбілова, якого пророкували в міністри юстиції, привели на знайомство до Брежнєва. Терєбілов відмовлявся від призначення, говорив, що є більш підготовлені люди, а він може й не впоратися. «А ти думаєш, ген-

секові легко жити і легко працювати? — докірливо зауважив Леонід Ілліч. — Ви, напевно, між собою міркуєте так: ось живе Брежнев, уся влада в нього, їсть і п'є — що хоче, їздить — куди завгодно... Ні, це зовсім не так. Сидиш за столом, розмірковуєш упродовж багатьох годин і думаєш: ось зірвався план видобутку вугілля, ось хліб не дозрів, ось і того немає, й іншого... І стільки проблем, що голова крутиться. Думаєш, думаєш, і раптом осяяння — знайшов усе ж таки шляхи вирішення всіх цих питань, і не тільки знайшов, але й вирішив їх найкращим чином... І ось у цей момент ...просинаєшся — виявляється, втомився, задрімав, сидючи за столом, а у житті — як було, так і залишилося...»¹⁵⁰⁴.

Правила об'єктивності вимагають загалом у позитивному світлі оцінювати те, що Брежневу вдалося досягти у сфері зовнішньої політики до того моменту, коли відносини між СРСР і США зійшли знову на найнижчу точку. Хоча у спілкуванні із західними державними діячами Брежнев до певної міри «перегравав»: його манера поведінки була не типовою не лише для радянського партійного керівника, але й не відповідала манері поведінки державного діяча.

Так, на особистому ранчо президента Р. Ніксона в Сан-Клементі під час візиту до США 18-26 червня 1973 р., захмелівши від «чистих» віскі (щоб «не псувати їх водою»), Брежнев переключив «розмову із загальнополітичних та міжнародних тем на нарікання про те, «як нелегко бути Генеральним секретарем, як йому доводиться, на відміну від президента США, вислуховувати «всілякі дурниці» від інших членів Політбюро та враховувати все-таки їхню спільну думку. Він став скаржитися, називаючи конкретні прізвища (Косигіна, Підгорного), що деякі з його колег «підкопуються» під нього і що йому весь час доводиться бути напоготові.

Ніксон вочевидь почував себе не у своїй тарілці, слухаючи — хоч і не без інтересу — всі ці «одкровення» Брежнева напідпитку. Мені ж, — згадує радянський посол А. Добринін, — при перекладі доводилося всіляко викручуватися, оминати найбільш делікатні деталі взаємин членів кремлівсь-

кого керівництва, про які я й сам часом не все знав. Зрештою, мені, не без допомоги Ніксона, вдалося відвести сильно захмелілого Брежнєва у відведену йому кімнату. Другого дня він мене запитав: «Анатолію! Чи багато я наговорив учора зайвого?» Відповів йому, що було таке діло, хоча я намагався не все перекладати. «Це ти правильно зробив, — зауважив він. — Чорт мене поплутав із цим віскі, я до нього не звик і відповідно не розрахував свою дозу»¹⁵⁰⁵. Цю ж історію зафіксував у своїх спогадах «генеральний» перекладач (протягом сорока років був особистим перекладачем Хрущова, Брежнєва, Громико, Мікояна, Косигіна, Горбачова) В. Суходрев¹⁵⁰⁶.

Зі свого боку, очільники країн неодноразово «інтерпретували ці «перегини» як «типово російські» або як вираз невпевненості, навіть нервозності¹⁵⁰⁷. У своїх спробах подобатися і вселяти повагу, він часто переходив межі гарного смаку чи поведінки, властивого державному діячеві. Вважаючи, мабуть, що «якості, які відрізняли його від товаришів у Політбюро, дозволяли йому одночасно представлятися «західною» людиною. Йшлося про його пристрасть до швидких автомобілів, слабкість до жінок і його вміння жартувати і балагурити»¹⁵⁰⁸. Наприклад, своїми ескападами, і в Бонні, і у Вашингтоні він неодноразово ускладнював виконання узгодженої та затвердженої програми візиту¹⁵⁰⁹.

Давалося взнаки, очевидно, безконтрольне прийняття ним транквілізаторів, що, зрештою, спричинило його наркозалежність. За розповідями очевидців, через це Брежнєв 1973 р. запізнився без поважних причин на зустріч із Кісінджером, у Бонні — до Брандта, до американського президента — у Кемп-Девіді. У листопаді 1975 р. на VII з'їзді ПОРП під впливом пігулок почав диригувати оркестром, який виконував «Інтернаціонал». Свою ж фізичну недугу намагався на свій лад компенсувати «політикою обіймів»: після підписання 18 червня 1979 р. у віденському палаці Хофбург договору ОСО-II він використав мить рукостискання, щоб обійняти і поцілувати американського президента Картера як товариша по партії, висловивши таким чином близькість до нього¹⁵¹⁰.

Утім, більшість його соратників були такими ж старими та хворими людьми. Тихонов упав на сходах під час візиту до Польщі. Громико «завалився» під час однієї з урочистостей. Ще один лідер заснув у туалеті під час всесоюзного з'їзду, тож охоронцям довелося ламати двері. А Кириленко, який тривалий час вважався наступником Брежнєва, страждав на старечий маразм. Бувало, що він шукав Брежнєва, щоб обговорити з ним якесь питання, але забував, що саме...¹⁵¹¹

Початок 1970-х років став політичним тріумфом для Брежнєва у реалізації політики розрядки завдяки спільному виробленню СРСР та США правил довгострокової взаємодії. В їхній основі лежали чотири аксіоми, що утвердилися в той період в офіційній риторичі обох наддержав, а за нею — і в міжнародній дипломатії. Перша: передбачення, що в ядерній війні не може бути переможця, а отже, її ніхто не ризикне розпочати. Друга: будь-який безпосередній конфлікт між ядерними державами неминуче переросте на ядерний. Третя: якщо велика війна малореалістична, то пріоритет має надаватися дипломатії та інформації. Четверта: ключову роль мають відігравати міжнародні організації як певний гарант дотримання правил¹⁵¹².

Брежнєвський СРСР добре вписався у цю міжнародну систему. Виник свого роду «брежнєвський консенсус» — уявлення і еліти, і суспільства, що ми живемо в мирний час і діємо за логікою мирного часу, а нової великої війни «не може бути тому, що її не може бути ніколи». Ідея, що вона може бути реальністю, виявилася витісненою з інформаційного поля. Розмова про її можливість і зовсім була для пізньорадянського суспільства чимось неймовірним за наявності ядерної зброї. У ній сформувалося безпрецедентне в радянській історії почуття зовнішньої безпеки, без якого, до речі, були б неможливі ані перебудова, ані розпуск СРСР. У народу, який пережив найважчі втрати Другої світової війни, слова «Аби лиш не було війни!» стали девізом життя як мінімум двох поколінь. Звідси й витікали уявлення, що перемогли в брежнєвському СРСР,

про непорушність підсумків Другої світової війни. Світ, сконструйований за її підсумками, здавався більшості радянських людей вічним. Задля цього вони були готові зазнавати негараздів усередині країни.

Брежнев був останнім лідером країни, який знав війну не за фільмами та книгами (на відміну від Андропова і Черненка, які змінили його). Можливо, тому він справді боявся нової війни і робив усе, щоб вона не розпочалася. Можливо, зіграла свою роль і Карибська криза 1962 р., коли член Президії ЦК КПРС Брежнев брав участь у запобіганні третій світовій війні. Помічник Генерального секретаря ЦК КПРС А. Черняєв згодом розповів, як 1975 р. у своїй резиденції у Завидовому, готуючи доповідь XXV з'їзду КПРС, Брежнев згадав події 1962 р.: «Микита хотів пошити в дурні американців. Кричав на президії ЦК: «Ми поцілимо ракетою в муху у Вашингтоні!» І цей дурень Фрол Козлов йому вторив: «Ми тримаємо пістолет біля скроні американців!» А що вийшло? Ганьба! І ледь у світову війну не вскочили. Скільки довелося потім зусиль докласти, щоб повірили, що ми справді хочемо миру!»¹⁵¹³.

Але знову ж таки, стан здоров'я Брежнева остаточно перетворився на політичний чинник не лише внутрішньої політики радянської держави, логічним наслідком якої став так званий «застій пізньої стадії «розвинутого соціалізму»¹⁵¹⁴. З його фізичним згасанням аналітики у країнах Заходу переважно пов'язували політичний відхід СРСР від «колишнього прозахідного курсу, курсу на довіру»¹⁵¹⁵. Та він уже й не керував зовнішньої політикою, перепоручивши її здійснення Андропову, Устинову та Громико. Саме їм і належало вирішальне слово щодо введення радянських військ до Афганістану.

Низка істориків висловлюють думку, що останньою краплею, яка спонукала Москву на таку дію, стало рішення Ради НАТО про розміщення американських ракет середньої дальності у п'яти країнах Західної Європи, прийняте 12 грудня, і тому не випадково саме того ж дня в Кремлі вдалися до «дзеркального рішення». Як би там не було, і навіть незважаючи на на-

явність відповідного договору між СРСР і ДРА (грудень 1978 р.), а також на звернення афганського керівництва до Радянського Союзу про надання військової допомоги, «вторгнення радянських військ до Афганістану 25 грудня 1979 р. вважалося і вважається гріхопадінням радянської зовнішньої політики, що не має собі рівних, і «радянським В'єтнамом». Радянський Союз уперше після 1945 р. послав власні війська на криваву війну, що значною мірою сприяла делегітимізації радянського керівництва і тим самим також краху СРСР»¹⁵¹⁶.

У відповідь, адміністрація США запровадила жорсткі санкції проти Радянського Союзу, включаючи ембарго на експорт американського зерна і обвалила ціни на нафту, що значно погіршило і до того непросте економічне становище в країні (з 1970 по 1980 р. видобуток нафти в Західному Сибіру зріс із 31 млн. до 312 млн. тонн, газу з 9,5 млрд. до 156 млрд. куб. м. Якщо за часів Хрущова ціна за барель нафти складала п'ятнадцять доларів, то при Брежневі піднялася до восьмидесяти. Величезні нафто- і газопроводи переганяли паливо на Захід за валюту, на яку закупувалися продукти харчування, високотехнологічне обладнання)¹⁵¹⁷.

Було оголошено бойкот Олімпіади-80, що проходила в Москві. Одне за іншим відбувалися міжнародні слухання та конференції навколо Афганістану. Щоправда, 1981 р. ембарго на зерновий імпорт було знято: 1982 р. він становив 29,4 млн. тонн, 1983 — 33,9, 1985 — 45,6 млн. тонн. При цьому близько половини поставок припадало на США. Якщо в 1965–1970 рр. СРСР імпортував 15 млн. тонн зерна, у наступній п'ятирічці — 69 млн., у 1975–1980 роках — 119 млн., то у 1981–1985 рр. — 170 млн. тонн. А далі взагалі пішли хаотичні закупівлі. США брали за це невідновлювані ресурси — золото і нафту. Зауважимо: у 40 млрд. доларів оцінювалося щорічне вивезення продовольства з цієї країни. Вона отримувала і валюту, і ефективне знаряддя політичного впливу¹⁵¹⁹.

Виступаючи у британському парламенті 8 червня 1982 р., Р. Рейган закликав країни Заходу до «хрестового походу» проти комунізму. Підт-

верджуючи свої колишні констатації про агресивність СРСР, він, зокрема, заявив: «Звучить іронією, але Карл Маркс мав рацію. Ми нині є свідками великої революційної кризи, кризи, в якій вимоги економічного характеру вступають у безпосередню суперечність із політичним устроєм. Але криза відбувається не на вільному немарксистському Заході, а на батьківщині марксизму-ленінізму, в Радянському Союзі. Саме Радянський Союз рухається проти хвиль історії, заперечуючи людські права та людську гідність своїх громадян»¹⁵²⁰.

«Доктрина Рейгана» (у літературі можна зустріти ще назву «Доктрина звільнення»), яка фактично почала діяти з 1981 р., мала на меті відмову від попередньої політики «стримування» СРСР і перехід до активних дій щодо підтримки сил і рухів, які виступали за повалення прорадянських, комуністичних та прокомуністичних режимів у країнах Європи та країнах третього світу, зокрема, у тих державах, де на даний час мали місце військові дії.

Радянський Союз розглядався в ній як імперія, утворена «за чотирма концентричними колами, що розходяться від центру до периферії. До першого, найближчого до Москви кола входили, за уявленнями американських експертів, «етнічні території, анексовані Москвою після більшовицької революції: Вірменська республіка, Грузинська республіка та Українська республіка». Друге коло утворювали держави, які «потрапили під контроль Москви внаслідок укладання 1939 року союзу з Гітлером: Естонія, Литва, Латвія, Молдова». У третє коло дослідники включили держави, які «потрапили в підпорядкування Москви після закінчення війни, а також у результаті кубинської революції 1959 року». Цікаво, що «поряд із Болгарією, Чехословаччиною, Східною Німеччиною, Угорщиною, Польщею, Румунією та Кубою до цього кола включили також захоплені у Японії Курильські острови». І, нарешті, четвертий пояс, найбільш віддалений від Москви, який, за визначенням американських стратегів, був кордоном радянської імперії», включав Південний Ємен, В'єтнам, Мозамбік, Анголу, Лаос, Камбоджу, Ефіопію, Нікарагуа та Афганістан¹⁵²¹.

Над обґрунтуванням антикомуністичної стратегії працювало понад 400 різних установ. Тільки в США вивченням СРСР було зайнято 170 університетів і дослідницьких центрів¹⁵²². У розпал холодної війни Сполучені Штати витрачали 6 % ВВП на оборону, а їхня військова промисловість виробляла зброю в такій кількості і такої якості, що Совети просто не могли наздоганяти Америку¹⁵²³. Опір комунізму став для неї синонімом національних інтересів, оскільки комунізм сприймався як загроза американському способу життя¹⁵²⁴. Ось чому «холодна війна» набувала своєї специфіки: не вдалося завдати Радянському Союзу поразки у військово-технологічному суперництві — притиснемо його в економіці взагалі та в продовольчому секторі — зокрема: «50 грамів м'яса на день на столі радянського робітника» прирівнюється поборниками «холодної війни» до політичної перемоги¹⁵²⁵.

Окрім іншого, «доктрина Рейгана» розглядалася як противага «доктрині Брежнева» або «доктрині обмеженого суверенітету», яка передбачала право СРСР втручатися у справи країн Східної Європи для збереження в них існуючих режимів та тісної співпраці з Радянським Союзом на базі підпорядкування курсу його керівництва. Її прийнято виводити з виступу радянського керівника на з'їзді Польської об'єднаної робітничої партії у 1968 році. Точніше — із заяви, що містилася в ньому: «Коли внутрішні і зовнішні сили, ворожі соціалізму, намагаються повернути розвиток будь-якої соціалістичної країни у напрямку реставрації капіталістичних порядків, коли виникає загроза справі соціалізму в цій країні, загроза безпеці соціалістичної співдружності в цілому, — це вже стає не лише проблемою народу цієї країни, але й загальною проблемою, занепокоєністю всіх соціалістичних країн»¹⁵²⁶. Саме цією «занепокоєністю» пояснювалося і вторгнення радянських військ спільно з арміями інших країн Варшавського договору до Чехословаччини 1968 року для придушення утопічної спроби лідерів «Празької весни» побудувати соціалізм із людським обличчям.

Частково вказана доктрина стала також причиною важкої, безглуздої і послідовно замовчуваної в офіційних радянських засобах масової інформації війни в Афганістані, яка тривала для СРСР до лютого 1989 року¹⁵²⁷. І забрала життя 14 453 людей, понад 100 тис. повернулися з Афганістану хворими на гепатит, через нього пройшло 620 тис. військовослужбовців¹⁵²⁸. Загалом, «санітарні втрати» становили майже 470 тис. осіб. Із 11 654 солдатів і офіцерів, звільнених з армії у зв'язку з пораненнями, каліцтвом та тяжкими захворюваннями, інвалідність отримала 10 751 особа¹⁵²⁹. «Афганська травма» стала каталізатором некерованих процесів, втрати морального духу армії та її престижу в народі, виникнення міжнаціональних збройних конфліктів та гарячих точок на території СРСР, а зрештою і його розвалу. Звичайно, у поєднанні з іншими, не менш вагомими політичними та економічними причинами.

Протягом 10 років афганської війни життя радянського контингенту в Афганістані, як дзеркало, відображало всі процеси, що відбуваються в Радянському Союзі — виродження ідеології, посилення матеріальних стимулів, бюрократизація в армії та владних структурах. У період з 1978 по 1990 р. витрати Радянського Союзу на підготовку кадрів для народного господарства Афганістану, допомогу в придбанні та використанні ноу-хау, пільгове кредитування та відстрочення платежів для його уряду, а також на безоплатну допомогу склали 8 млрд. 48,6 млн. інвалютних крб. А сумарні витрати на ведення війни за 9 років можна оцінити у 30,4 млрд. крб.

Показовий факт: у листопаді 1989 р. розпорядженням Радміну СРСР було виділено на прохання уряду Республіки Афганістан фінансування на виконання в IV кварталі 1989 р. — I кварталі 1990 р. додаткових робіт з обладнання службових і житлових приміщень президента Республіки Афганістан (кімната відпочинку у старій будівлі ЦК НДПА; приймальня та зала засідань Політбюро в новій будівлі ЦК НДПА, кімната проживання членів сім'ї президента на першому та другому поверхах вілли, кабінет та приймальня президента на першому та другому поверхах, зала засі-

дань ставки, їдальня, мала зала прийомів у Гульхані) куленепробивними та металевими броньованими конструкціями, а також щодо підвищення захищеності даху вілли президента від реактивних снарядів¹⁵³⁰.

Доводиться констатувати, що з причини засекреченості відомостей про таємні війни, до яких мав відношення СРСР, донедавна не було жодних публікацій — ні документальних, ні мемуарів, ні історичних досліджень (виняток становлять, мабуть, лише матеріали з афганської війни — про неї вже видано безліч і мемуарних публікацій, і військово-історичних праць). Досі багато учасників цих війн такими не визнано. Тоді як, наприклад, з 1975 по 1991 роки в Анголі побували 10 985 радянських військових. Втрати СРСР склали 54 загиблих, десять поранених та один полонений. 1977 року було рішення радянського уряду про взяття на продовольче утримання ангольської армії на один рік. Причому яке продовольство постачали: сосиски в банках — німецькі, рибні консерви — іспанські, сухе молоко — французьке, компоти — болгарські, тільки сірі макарони в ящиках — наші¹⁵³¹.

Напевно, не було в історії жодної іншої такої держави, яка, як СРСР, завжди демонструвала готовність допомогти ледь не будь-кому, хто попросив про допомогу: у промисловості та сільському господарстві, технікою та зброєю, а часто й надіслати людей, які вміють їх застосовувати. З якогось моменту її надання стало ледь не якоюсь священною самоціллю, чимось на кшталт релігійного обряду в атеїстичній країні. Цікаво, якби керівництво Радянського Союзу трохи менше думало про допомогу далеким і близьким друзям і більше розмірковувало про потреби своїх громадян, які перспективи очікували б радянську державу?

Видається очевидним: Радянський Союз значною мірою надірвався через дедалі зростаючі масштаби допомоги численним союзникам, обділяючи своїх громадян у їх першочергових потребах, що закономірно призводило до зростання невдоволення у країні. Її загальний обсяг у післявоєнні роки оцінювався більше ніж у 200 млрд. доларів США, у тому

числі, після смерті Сталіна у 1954–1990 рр. — 144,3 млрд. доларів. Тоді як допомога країнам Європи за планом Маршалла — лише 12,4 (за іншими оцінками — 17,0) млрд. доларів США, або 1 % ВВП США. При поточному курсі долара США, який порівняно з 1947 р. знецінився принаймні у 7 разів, допомога СРСР перевищила 1,0–1,4 трлн. доларів США. Крім технічної підтримки, за ці роки ним було надано майже на таку ж суму кредитів, більшу частину яких (за різними оцінками від 75 до 140 млрд. доларів США), потім списали. Наприклад, у середині нульових розмір заборгованості країн, що розвиваються, перед Росією, яка, як відомо, перебрала на себе всі активи та пасиви СРСР, оцінювалася в 90 млрд. доларів після «пробачення» кільком із них 20 млрд. доларів. Низка економістів «доводять» суму до 150 млрд. доларів¹⁵³².

Після свого розпаду Радянський Союз залишив колишнім союзникам незліченну матеріальну, науково-технічну та культурну спадщину. Вартість її (без урахування вартості землі, надр та лісів, а також людських ресурсів та інтелектуальної власності) у порівнюваних цінах тих років оцінювалася у 6,7 трлн. доларів США, що майже на 20 % більше за її нинішні номінальні і в рази більше за її реальні оцінки. Величезна частина цієї спадщини, що перевищувала ледь не одну шосту частину його загальної маси, припадала на створені за економічної та технічної допомоги СРСР більш ніж у 70-ти, у тому числі 13-ти соціалістичних та 37-ми країнах світу, що розвиваються, виробничі потужності, які відіграли вирішальну роль у їхньому повоєнному відновленні та розвитку.

За технічного сприяння Радянського Союзу за різними угодами за кордоном було збудовано понад 5,1 тис. великих та гігантських об'єктів, половина з яких припадала на промисловість: 511 електростанцій загальною потужністю 118 млн. кВт, 132 шахти з видобутку 221 млн. т. вугілля та 39 млн. т. залізної руди, 116 заводів з виробництва 57 млн. тонн чавуну, 64 млн. тонн сталі, 62 млн. тонн прокату, 351 підприємство машинобудування та металообробки, 253 підприємства з виробництва будівельних матеріалів, 79 заводів з переробки 86 млн. тонн нафти; 6,6 тис. км заліз-

ниць та 2,7 тис. км шосейних доріг. І ще багато і багато інших виробничих потужностей та активів, на базі яких можна було б побудувати економіку цілої середньоевропейської держави на кшталт Бельгії, Данії чи Фінляндії. За рахунок отриманої допомоги у всіх соціалістичних та багатьох країнах, що розвиваються, а також зруйнованих війною розвинених країнах у найкоротші терміни були відновлені повоєнна економіка і кратно підвищені темпи їх зростання. До 1990 р. Радянський Союз надавав економічне та технічне сприяння 74 країнам. Постачання обладнання та матеріалів для будівництва промислових підприємств та інших об'єктів здійснювалося до 50 країн для укомплектування 888 об'єктів, у тому числі, до 13 соціалістичних країн для 619 об'єктів, у 37 країнах, що розвиваються, та інших країнах — для 269 об'єктів. На базі створених потужностей у соціалістичних країнах вироблялося до чверті, а в країнах, що розвиваються, ледь не половина загальних обсягів продукції першочергової необхідності¹⁵³³.

СРСР забезпечував нафтою та нафтопродуктами країни-члени РЕВ майже на 80 %, природним газом — на 99, вугіллям — більш ніж на 70 %¹⁵³⁴. За всі повоєнні роки склалася система жорстких технологічних зв'язків і у межах СРСР, і по лінії країн-членів РЕВ. Наприклад, 15 % роздрібного товарообігу в Радянському Союзі формувалося за рахунок постачання із соціалістичних держав. Із 63,7 млрд. крб його експорту (1989 р.) на них припадало 42,8 млрд., імпорту — відповідно, 60,4 і 46,4 млрд. крб. До 40 % пасажирських автобусів виготовляли на задніх мостах, що поставлялися з Угорщини; велику кількість електроприводів до металорізальних верстатів, периферійного обладнання до електронної техніки СРСР отримував із Болгарії та Чехословаччини; залізничний рухомий склад, у т. ч., що не виробляється в СРСР, вироби суднобудування, обладнання для легкої та харчової промисловості, поліграфії, медицини, до 30 % пасажирських автобусів загального користування — угорського виробництва¹⁵³⁵. Збої, а потім і розриви налагоджених за 40 років економічних зв'язків стали істотним додатковим

чинником ослаблення радянської держави, дистанціювання від нього союзників і в кінцевому підсумку — розвалу соціалістичного табору.

Та й стосунки з країнами-сателітами далеко не завжди і в усьому були безхмарними. Більше того, радянське керівництво нерідко опинялося у своєрідній ролі їхніх заручників, стикалося з відкритим та завуальованим шантажем з боку союзників: хочете, щоб ми будували соціалізм і не дружили із Заходом, надайте нам велику допомогу. Характерний приклад: 20 серпня 1970 року під час обговорення плану надання радянської допомоги В'єтнаму посол СРСР нагадав прем'єр-міністру, що у країні накопичилося устаткування для 90 промислових підприємств, надіслане з Радянського Союзу, що лежить уже не один рік. У відповідь прозвучало прохання надати допомогу радянськими спеціалістами¹⁵³⁶.

Потребує більш глибокого дослідження тема військово-технічної співпраці, враховуючи, що СРСР значною мірою забезпечував обороноздатність країн-партнерів, фактично — утримання Варшавського блоку, виходячи з необхідності забезпечення паритету щодо НАТО. Та ж модернізація Китаю та його значний прогрес у військовій галузі був би неможливим без колосальної допомоги з боку Советів¹⁵³⁷. Зокрема, щодо створення його військово-морських сил, то Москва вже до початку 1953 р. передала Пекіну десять торпедних катерів і 83 літаки. До 1955 р. Китай отримав додатково 81 корабель (загальна водотоннажність 27234 тонни) та 148 літаків. Серед цих кораблів були два есмінці, чотири фрегати та 13 підводних човнів. Крім того, було поставлено понад 500 торпед та 1500 морських мін, а також берегові артилерійські установки, радары та комунікаційне обладнання. Третя черга поставок складалася з 63 кораблів та 78 літаків. На китайських корабельнях було виготовлено ще 116 морських суден, і в цій роботі китайці до 1957 р. багато в чому поклалися на радянських фахівців, а також використовували придбані у СРСР розробки та технології. Зрештою, деякі укладені на початку 1959 р. договори «дозволили Військово-морським силам Китаю вступити в ракетний вік»¹⁵³⁸.

Правда, 1958 р. у зв'язку з побажанням цієї країни створити свій потужний військово-морський флот, СРСР в особі Хрущова запропонував мати загальний такий рід військ. Ініціативу відкинув Мао Цзедун, який заявив, що КНР не бажає будувати «єдиний кооператив». Він також відкинув і прохання Радянського Союзу про розгортання на території Китаю радіолокаційної станції (РЛС) для координації дій радянських підводних човнів, побачивши в цьому «великодержавний шовінізм СРСР». «Мабуть, — припускає історик Ю. Ємельянов, — ці звинувачення та небажання керівників КНР підтримати пропозиції СРСР були відповіддю на небажання радянських керівників задовольнити прохання Китаю у створенні атомної бомби»¹⁵³⁹.

Холодна війна була не лише зіткненням двох супердержав у плані військового потенціалу, але й економічних можливостей. Це була і війна ідей, у якій СРСР разом із усім соціалістичним табором явно програвали. Радянський досвід розчаровував його. Хоча соціалістичні країни і забезпечували своїм громадянам вищий рівень життя, ніж у СРСР, багато в чому за рахунок радянської допомоги. Тим не менш, він перестав бути орієнтиром і для комуністичних партій. Та й як він міг ним залишатися, коли вже на жовтневому (1968 р.) Пленумі ЦК КПРС Брежнев пояснював: у 1966 та 1967 роках країни, що розвиваються, просили Радянський Союз про постачання зерна в 500 млн. пудів. Зуміли задовольнити заявку на третину. Тоді як на капіталістичні держави припадало 95 % світового експорту зерна (104 млн. тонн). Як соціалістичний табір міг забезпечувати собі вплив у тих країнах, що звільнилися від колоніальної залежності, коли його частка на світовому зерновому ринку становила лише 7 %?¹⁵⁴⁰

Радянські амбіції залучення до справи країн «третього світу» жодним чином не відповідали економічним можливостям. До того ж у багатьох країнах, які проголошували соціалізм, насправді нічого соціалістичного не було і не могло бути через відсутність виробничої бази, нерозвиненість громадянської свідомості, невисокі моральні та людські якості лідерів. Навіть угандійський диктатор Іді Амін, як згодом з'ясува-

лося, канібал, грався соціалістичними гаслами. Вся спекулятивна коловерть навколо соціалізму мала на меті лише отримання допомоги та підтримки від Радянського Союзу та соціалістичної співдружності у боротьбі за зміцнення своєї національної незалежності, а нерідко — у боротьбі за владу в країні. У той же час, партійно-державне керівництво СРСР «переносило розуміння ролі особистості на інші держави та будувало на цьому багато розрахунків, плекало надії. Прямі телефонні лінії, конфіденційні зустрічі та переговори, довірчі канали зв'язку через особливих емісарів створювали враження, що наші керівники можуть тет-а-тет вирішувати крупні міжнародні питання»¹⁵⁴¹.

Залишилися в минулому події в Угорщині 1956 р. і введення військ до Чехословаччини 1968 р., поки ще існувала Берлінська стіна, і польська криза здавалася не настільки загрозливою, але вже ставало виразно помітно, як у соціалістичному таборі назріває розкол. У Радянського Союзу тривали напружені відносини з КНР, не було, по суті, відносин із КНДР, пішла в повну ізоляцію Албанія, чітко конфронтаційну позицію зайняв Чаушеску в Румунії, і всі ці роки залишався гіркий осад від розриву з Югославією.

За десятиліття після Другої світової війни соціалізм як учення і як практика державного будівництва не проник глибоко в суспільну свідомість народів країн соціалістичного табору. Він прийшов до них разом із Радянською армією і був сприйнятий як ідеологія визволителів чи переможців. Опір був марним, тому зовні вони змирилися зі своєю долею. Колишні власники земель, заводів, системи обслуговування тощо, за рідкісним винятком, залишалися вдома і пристосувалися до нових умов існування. Любити нові порядки вони не стали, швидше — навпаки. Союзники СРСР час від часу досить відверто погрожували, що якщо Радянський Союз не задовольнить їхні вимоги у постачанні продовольства, сировини і особливо енергоносіїв, вони не зможуть гарантувати спокій і порядок у своїх країнах. Саме після придушення Празької весни 1968 р. радянське керівництво було змушене вважати себе зобов'язаним здійснювати ве-

ликомасштабні постачання продовольства, енергоресурсів та асигнування коштів задля умиротворення у країнах соціалістичної співдружності. Тоді як взаємність виконання ними зобов'язань не гарантувалася.

Так, у розмові зі своїм колегою з Чехословаччини голова Ради Міністрів СРСР О. Косигін прямо говорив йому: союзники отримують із Союзу високоякісну валютну сировину (нафту, бавовну, газ, метал), а для постачання до СРСР виділяють другосортну продукцію своєї переробної промисловості, яка не знаходить збуту на західних ринках. Він демонстрував збентеженому колезі черевики, куплені на Заході, і поміте, по суті, браковане взуття, яке в мішках постачали до СРСР¹⁵⁴².

Через це Брежнев, наприклад, просто не міг бачити румунського лідера Н. Чаушеску «з його амбіціями, чванством і нахабством», але терпів, щоб «не загострювати відносини всередині ОВД», Шелест, Підгорний і Пельше взагалі називали його «містечковим євреєм» або «типовим циганом»¹⁵⁴³. Зважаючи на все, подібним чином ставився до «генія Карпат» і Горбачов. У ході останньої їхньої зустрічі 4 грудня 1989 р., за десять днів до трагічних подій у Тімішоарі, Чаушеску сподівався на конкретну розмову. Але на початку діалогу Горбачов у властивій йому манері став «розводити балачки». Говорив про все і ні про що: «У нас ситуація вимагає дуже великої уваги. Ми так і підходимо до неї. Наша головна турбота — це позбутися елементів, що гальмували наш розвиток. Звичайно, ми прихильні до зробленого нами політичного вибору і не можемо погодитися зі спробами оцінювати пройдений нами досі шлях як помилковий, як шлях невиконаних обіцянок, несправджених надій. Це складний процес і такий поворот у світі, як наша революція, не можна оцінювати лише у «чорно-білих» фарбах, навіть якщо ми судимо про нього відповідно до масштабних, історичних критеріїв, не впадаючи у перебільшення...».

А потім порадив Чаушеску почитати його нову статтю на тему революційної перебудови. Коли той ввічливо відповів, що він уже ознайомився з її коротким варіантом, Горбачов почав наполягати, що треба

прочитати повний варіант: «Я попрошу товариша Стойка перекласти Вам останню статтю, написану мною у зв'язку з ідеями соціалізму та їх ставленням до перебудови. Там викладено все це, «Соціалістична ідея і революційна перебудова»...»¹⁵⁴⁴.

Дивна річ, але Чаушеску на цій зустрічі хоч і відносно дипломатично, проте дуже точно визначив кілька слабких точок, які згодом і призвели до розвалу економіки та розпаду Радянського Союзу:

— Необхідність збереження сильного центру;

— необхідність дуже обережно ставитися до делегування влади на місце, особливо до надання повної свободи великим підприємствам (різкий перехід на госпрозрахунок призвів до розриву технологічних зв'язків, господарських спорів і, врешті-решт, спричинив крах багатьох підприємств);

— необхідність збереження та розвитку ВПК, а не доведення його тупою та безграмотною конверсією до розвалу та знищення;

— загрози, пов'язані з переходом на розрахунки у зовнішній торгівлі у вільно конвертованій валюті та прагненням Горбачова включитися у світову економічну систему.

«Зараз не найкращий момент... це ніяк не зміцнить економіку СРСР та соціалістичних країн», — цілком тверезо попереджав Н. Чаушеску.

Але Горбачов його не почув. Та й не міг почути. Він перебував у полоні своїх ілюзій, пов'язаних із «революційною перебудовою». Був упевнений, що перед ним сидить ретроград¹⁵⁴⁵.

Набравши в 1970-ті роки 58 млрд. доларів кредитів, країни РЕВ потрапили у повну фінансову залежність від Заходу¹⁵⁴⁶. Таким чином, кожна з них «наводила» мости з капіталістичним світом, усвідомлюючи, що економічна допомога СРСР не продовжуватиметься й надалі в таких же обсягах через критичний стан справ у ньому. Зрештою, реальність зводилася до двох ключових факторів: перший — у кожній із країн визрівали сили, які готували повалення соціалістичного ладу; другий — керівники,

які мали про це досить повну інформацію, вдавали, ніби нічого екстраординарного не відбувається і соціалістичні підвалини стійкі та міцні, а дружба з Радянським Союзом непорушна¹⁵⁴⁷.

Показовою в цьому плані була Польща, яка, за словами американського філософа польського походження О. Валицького, погано впоралася із завданням будівництва комунізму, багато в чому зовні залишалася соціалістичною і де «бацили» демократії набули широкого розповсюдження, загрожуючи також «зараженням» ними інших соціалістичних країн. Передусім, прикладом створення у серпні 1980 р. першої у соціалістичному таборі вільної профспілки «Солідарність». Та й перемовини з поляками з економічних питань, як фіксує у своїх записках П. Шелест, завжди відбувалися досить складно: ми не можемо задовольнити всіх їхніх запитів та вимог, особливо щодо постачання зерна. Гомулка розмовляє досить різко, заявляє: «А що, мені накажете звертатися за допомогою до Заходу?». Тут же Шелест робить висновок: від нас наші «друзі» соцкраїни часто вимагають неможливого, і ми, на жаль, поступаємося, завдаючи шкоди своїй економіці та інтересам свого власного народу, і все це прикриваємо інтернаціональним обов'язком¹⁵⁴⁸.

23 лютого 1981 р. Брежнев заявив з трибуни XXVI з'їзду КПРС, що соціалістичну Польщу, братню Польщу ми у біді не залишимо й образити не дамо. А оскільки Політбюро виключало ще одну військову акцію, щоб не ув'язнути в ній, як в Афганістані, йшлося про посилення економічної підтримки її політичного режиму. Перший секретар ЦК ПОРП В. Ярузельський попереджав Москву, що без цього Польща спалахне. Тоді влада в найкращому разі може спертися на 400 тис. військовослужбовців, 100 тис. співробітників правоохоронних органів та близько 300 тис. резервістів. Тому одночасно порушував питання щодо можливості введення радянських військ у тому випадку, «якщо ситуація в Польщі стане критичною»¹⁵⁴⁹.

Оцінюючи її як вибухонебезпечну, Політбюро наприкінці 1980 р. обмежилося наданням Польщі 150 млн. доларів для часткового погашення

величезних боргів Заходу в сумі 500 млн. доларів. 1981 року В. Ярузельський попросив оплатити воєнний стан країни нафтою і м'ясом¹⁵⁰⁰. Ресурси СРСР для надання суттєвої підтримки ставали все більш обмеженими. Голова союзного Держплану Байбаков міркував із цього приводу на засіданні Політбюро: «Що ми можемо дати? Ми можемо, звичайно, пообіцяти їм продовжити кредит у сумі 280 млн. крб., потім дати кредит у сумі 150 млн. крб. Це короткостроковий кредит, який потрібен їм зараз для сплати відсотків за позиками. Далі, сказати, що ми можемо дещо збільшити постачання палива 1981 р., наприклад, на 500 млн. крб. Можливо, можна погодитися зі скороченням імпорту товарів із Польщі приблизно на 250 млн. крб., а загалом вийде, що ми надамо їм таким чином допомогу у сумі близько 1 млрд. крб. Я думаю, що, можливо, слід нам усе-таки підготувати листи до братніх партій. ...Доведеться зняти постачання нафти з усіх країн, окрім Куби, Монголії, В'єтнаму»¹⁵⁵¹. Тоді ж домовилися надати Польщі зерна — 500 тис. тонн, трохи більше бавовни, збільшити постачання дизельного палива — 200 тис. тонн¹⁵⁵². Для повноти картини слід зазначити, що у 1980-ті роки загальний обсяг допомоги союзникам у Східній Європі та у країнах третього світу становив від 15 до 20 млрд. доларів щорічно. Це з'їдало більше половини доходів від експорту¹⁵⁵³.

При прискореному наростанні власне у своїй країні проблем, брак продовольства у тій же Польщі змусив керівництво СРСР прийняти на себе додаткові зобов'язання щодо розширення економічної допомоги: направити туди 30 тис. тонн м'яса, збільшити постачання газу та нафти. Ресурси збирали з усіх сил, те саме м'ясо вилучали з державних резервів, вимагали розширити його постачання із союзних республік. Оскільки продовольства країни катастрофічно бракувало, це питання просувалося важко. Сам Брежнєв скептично дивився на допомогу продовольством: «Я все думаю про те, хоча ми Польщі й дали 30 тисяч тонн м'яса, але навряд чи полякам допоможе наше м'ясо. У всякому разі, в нас немає ясності, що буде далі з Польщею»¹⁵⁵⁴.

А те, що буде з власною країною, схоже, радянському керівництву належало до питань другого плану. Хоча наростання труднощів та проблем у самому СРСР ігнорувати й надалі вже було неможливо. Вони були очевидні і вкрай болючі практично для всіх радянських людей. У розряд дефіциту остаточно перейшли товари та предмети першої потреби. Талонна система за великим рахунком свідчила про неспроможність держави. Недієздатність керівництва, яке до того ж погано уявляло собі обстановку в країні, проголошений Брежнєвим принцип «турботи про кадри», який призвів до практичної незмінності вищого рівня партійно-державної еліти¹⁵⁵⁵, небезпідставні чутки масового характеру про корупцію та зловживання у владних структурах, безкінечна брехня в газетах, радіо і на телебаченні, спотворення ними реальної картини світу, а потім шеренга смертей мешканців Кремля, як свідчення законсервованості та фізичного виродження центральної влади, — ці та інші явища, що стали повсякденністю, у своїй сукупності з тим, що довелося випробувати та чим заплатити кільком поколінням, неминуче мали підвести громадську думку до масового усвідомлення подальшої безперспективності політичної системи СРСР і власне держави для майбутнього його ж громадян.

Досить добре відомо, за спогадами людей, які входили до кола наближених до Брежнєва, про його не менше двох звернень до членів Політбюро з приводу відставки. 1975 року він мав мікроінсульт, і з цього часу почав швидко втомлюватися, з'явилися проблеми з вимовою. За словами його особистого фотографа В. Мусаельяна, 19 грудня 1976 р., коли соратники вітали свого лідера з 70-річчям і Суслов вручив ювіляру ще одну золоту зірку Героя Радянського Союзу, Брежнєв раптом вимовив: «Чи не час мені на спочинок? Я вже втомлюватися став швидко, не той уже». Настала тиша... Але згодом залунав безладний хор голосів: «Що ви, Леоніде Іллічу, ви наш прапор! Ви працюйте поменше — ми за вас працюватимемо більше». Загалом він слухав-слухав їх і каже: «Ось у Сполучених Штатах Генрі Вінстон був генеральним секретарем ЦК ком-

партії, а став її почесним головою. А генеральним секретарем став Гес Холл. Зробіть так само: виберіть мене почесним головою партії і виберіть нового генерального секретаря». Ті знову: «Ви наш прапор!». «Ну, — каже, — гаразд». «Товариші не хочуть відпускати», — вже ввечері сказав він своїй дружині Вікторії Петрівні¹⁵⁵⁶.

Другу спробу піти у відставку Брежнев зробив 1979 р. (за деякими іншими свідченнями, 1978 р.). Вважають, що до такого кроку могла бути причетна його дружина Вікторія Петрівна. Спостерігаючи по телебаченню всю старечу кваліть Брежнева, вона нібито одного разу сказала: «Так, Льоню, далі продовжуватися не може»¹⁵⁵⁷. Тоді Політбюро ЦК «відбило» брежневське прохання спеціальним рішенням щодо обмеження часу роботи для всіх членів Політбюро віком від 65 років. Крім того, для них збільшувалася тривалість щорічної відпустки, один день на тиждень вони могли працювати в домашніх умовах, а за іншими днями їхній робочий день тривав з 10 до 17 години з обов'язковою перервою на обід. Брежневу було встановлено три вихідні дні на тиждень, але навіть при цьому лікарі вимагали для нього ще один вихідний. Саме з цих причин усі засідання Політбюро, на яких ухвалювалися найважливіші для країни рішення, тривали не більше 15–20 хвилин. А традиційні пленуми ЦК стали все більше схожими на рідкісні зустрічі «старих і добрих партійних приятелів»¹⁵⁵⁸.

Хвороба та фактичний відхід Брежнева від практичних справ неминуче призвели до посилення суперництва та закулісної боротьби за політичне лідерство. До неї підштовхнула несподівана смерть Суслова¹⁵⁵⁹, яка звільнила місце другого секретаря ЦК КПРС. Інтерес до нього почав виявляти Громико, на цьому ґрунті позначилося протистояння груп Андропова та Черненка. «Її трагічність, — як пише Чазов, — полягала в тому, що боролися два важкохворі керівники, і почалася вона в останній рік усе більш німчного лідера країни»¹⁵⁶⁰. Надавши перевагу Андропову, Брежнев, за твердженнями тодішніх знавців «палацових інтриг» (зокрема, згадуваного вже Мусаельяна), одним помахом перекинув його

«з Луб'янки на Стару площу, на місце Суслова». Бо бачив, що той «зміцнів, спираючись на КДБ — створену ним державу в державі. ...А на КДБ посадив Віталія Федорчука, котрий до цього керував КДБ України»¹⁵⁶¹.

Таке, не узгоджене з Андроповим, переміщення було сприйнято у керівних колах як ознаку швидкого переїзду до Москви Щербицького. Адже таку підготовчу роботу Брежнев проводив з 1970 р. для возведення його 1972 року на першу посаду в УРСР. Тим більше, що 2 вересня 1982 р. він несподівано вилетів до Києва, де в компанії Щербицького на його держдачі в Межигір'ї пробув цілих три дні. Тоді, очевидно, і було вирішено питання про Федорчука. Тож Андропов, на думку багатьох мемуаристів та істориків, мав усі підстави побоюватися за свою подальшу політичну долю. Справа в тому, що, за їхньою інформацією, на 15 або 22 листопада 1982 р. було заплановано Пленум ЦК, де передбачалося провести доленосне рокірування у владі: першого секретаря ЦК КПУ обрати новим Генеральним секретарем ЦК, а Брежнева перемістити на почесний пост «голови ЦК» чи «партії». Авторами цієї «інтриги» різні мемуаристи називали або Суслова, або двох брежневських помічників — А. Блатова і Г. Цуканова. Більше того, як запевняв колишній лігачовський помічник В. Легостаєв, до майбутнього Пленуму ЦК «в Оргвідділі вузька група зайнялася підготовкою положення «Про голову партії»¹⁵⁶². Як уже говорилося, версію про те, що Щербицький посяде крісло Брежнева, підтвердили, зокрема, секретар ЦК КПРС з кадрів І. Капітонов та В. Гришин. У гаражі особливого призначення Дев'ятого управління КДБ, який обслуговував вищих осіб партії та держави, готувалася машина для Щербицького¹⁵⁶³.

Однак у жовтні 1982 р. у плани Брежнева та Щербицького щодо м'якого «транзиту влади» втрутився непередбачений випадок: 1 жовтня у Кисловодську несподівано помер другий секретар ЦК КПУ І. Соколов, який з лютого 1976 р. був правою рукою В. Щербицького в республіканській парторганізації. Потрібно було терміново шукати гідну кандидатуру на цю посаду, яка б змогла в разі чого змінити і самого Щер-

бицького. Ним став О. Титаренко, який останні 16 років як секретар ЦК КПУ займався українською промисловістю.

Як запевняють багато вчених та працівників апарату ЦК того часу, 9 листопада Брежнев ознайомив Андропова зі своїм планом «транзиту влади» на користь Щербицького, який через день стане відомим решті членів Політбюро, а потім буде узаконений на найближчому Пленумі ЦК¹⁵⁶⁴. Заперечень не було. Єдина подія, що заслуговує на увагу, в той день полягала тільки в тому, що коли під вечір Брежнев прокинувся від післяобіднього сну, виникла необхідність його зачесати, особистий охоронець В. Медведев повідомив, що остаточно вигнав перукаря Толю, оскільки він знову з'явився п'яним як чіп. Охоронець сам «причепури» Брежнева і разом з ним на машині залишив Кремль. І по дорозі назад запалив сигарету, щоб генсек міг вдихнути тютюновий дим. Як виявилось, останній раз у житті¹⁵⁶⁵.

Як стверджують посвячені в кремлівські таємниці, першим на дачу до померлого прибув саме Андропов. Він одразу забрав із брежневської спальні якусь валізку чи то з «шифрами», чи то з «компроматом» і швидко поїхав. Потім повернувся, але вже разом із Устиновим та Громико. З урахуванням усіх цих «дивностей» і з'явилася версія про свідоме вбивство Брежнева, до якого були причетні Андропов і Чазов¹⁵⁶⁶. 11 листопада на засіданні Політбюро ЦК було створено урядову комісію з організації похорону Брежнева, яку очолив Андропов. А це означало, що саме він очолить КПРС. Щодо Щербицького, то за весь час перебування Андропова при владі, він жодного разу не переступив поріг його кабінету. Але щоб не конфліктувати з ним, Андропов «пересунув» Федорчука на МВС, хоч і не виносив свого наступника до КДБ. І щоб «підсолодити пігулку» було випущено два укази: про призначення Федорчука міністром та присвоєння йому військового звання «генерал армії»¹⁵⁶⁷.

Слід погодитися з думками пізньорадянських партійно-радянських діячів та з твердженнями на їх основі дослідників, що Андропов — одна

з найцікавіших та найнерозгаданіших постатей нашого недавнього минулого. Незважаючи на те, що йому присвячено вже близько 30 книг¹⁵⁶⁸. Це точно, як на наш погляд, зафіксував у своїх «небайдужих» замітках про перебудову К. Брутенц: «у ньому, здається, поєдналися риси одразу кількох епох. Ю. В. був частиною старого керівництва і, як кожен, хто до нього належав, не може не відповідати за його політику. Але за своєю ідеологічною переконаністю та аскетизмом... він швидше може бути віднесений до деяких попередників цього керівництва. Зрештою, Ю. В. ясно розумів, що система «хвора», її треба, як йому здавалося, лікувати, і своїми реформаторськими устремліннями він — частина нашої епохи»¹⁵⁶⁹.

На тлі тверджень, що якби Андропов прийшов до влади раніше і прожив би довше, то Радянський Союз міг би зберегтися та модернізувати економіку, а таким чином вдалося б уникнути подальших потрясінь, в інформаційному просторі періодично дають про себе знати два конкуруючі та взаємовиключні міфи про нього. У першому він постає як таємничий організатор змови прозахідних сил у правлячій радянській номенклатурі, який і був реалізований у роки перебудови. В іншому – Андропов зображується як підступний керівник могутньої радянської таємної поліції, який хотів встановити контроль КДБ над партією та країною, переглянути рішення XX з'їзду КПРС про критику культу особи Сталіна, повернути країну до часів масових репресій¹⁵⁷⁰.

Низка історичних публіцистів висловлюють навіть конспірологічні версії про плани Андропова, які нібито існували, щодо реставрації капіталізму і розпуску Союзу РСР. Тоді як він, навпаки, виношував плани цементування і прив'язки суб'єктів федерації до Москви. Для чого, за спогадами А. Вольського, опрацьовував план навіть ліквідації національних республік та розподілу країни на штати. У результаті був підготовлений проект із 41 штатом, але смерть Андропова не дала змоги його здійснити¹⁵⁷¹.

Про реальність такої постановки ним завдання (з огляду на те, що інформація Вольського заперечується) говорить той факт, що інформа-

ційно-аналітичними підрозділами КДБ предметно аналізувався територіальний устрій США на предмет можливого запозичення їхньої практики в радянському державному будівництві. Враховуючи, зважаючи на все, те, що формально всі республіки були суверенними, мали право вийти із Союзу, згідно з Конституцією. І його єдність утримувалась партійною централізацією, завдяки якій практично зберігалася фактична унітарність радянської держави. У підготовлених матеріалах на цю тему порівнювався досвід США та СРСР: американці, захопивши 1847 року 2/5 території Мексики з мексиканським населенням, не створили там федеративну державу, а просто порізали її на штати: Каліфорнія, Арізона, Нью-Мексико, Техас — і приєднали їх до себе на спільних для всіх правах. Перемігши у громадянській війні, жителі півночі не пішли на створення будь-якої подоби негритянської республіки на Півдні США. Справа в тому, що в Сполучених Штатах від самого початку формування держави перемогла тенденція на її унітарність. Завдання штатів — полегшити адміністративне управління великою країною з урахуванням регіональних особливостей. Але від самого початку вони позбавлені права на вихід зі складу США.

Перемігши 1917 р., більшовики пішли шляхом федералізації колишньої Російської імперії шляхом поділу її на практично суверенні союзні республіки, що мали право виходу зі складу єдиної держави. Для цього в конституції передбачалися необхідні умови: республіка повинна володіти або виходом до моря або виходом на сухопутний державний кордон СРСР, щоб її право на відокремлення було фізично здійсненне; в республіці, щоб вона зберігала життєздатність, мало проживати не менше 1 млн. громадян і, крім того, не менше 50% її населення мали становити люди тієї національності, ім'я якої носить сама республіка. Їхні кордони були нарізані довільно, навіть ті народи, які ніколи не мали державності, на кшталт білоруської, казахської тощо, отримали всі атрибути самостійної держави¹⁵⁷².

Висновок у тому, що ідея національного федералізму виявилася нежиттєвою не лише в СРСР, підкріплювався КДБ посиланнями на соціалістичні країни східної Європи, які копіювали радянську форму державної організації (ЧРСР і СФРЮ). А також прикладами наслідків штучного дроблення державних утворень: створення на місці Великої Колумбії трьох держав: Еквадору, Колумбії та Венесуели. Розчленування Центральної Америки на п'ять країн – Гватемали, Сальвадору, Гондурасу, Нікарагуа та Коста-Ріки. Як попередження, вказувалося і на те, що якби не «залізний канцлер» Бісмарк, то цілком імовірно, що на території нинішньої Німеччини сформувалися б і закріпилися незалежні Пруссія, Баварія, Рейн-Вестфалія, Саксонія та інші держави¹⁵⁷³.

Соратники Андропова запевняли, що він мав своє бачення деяких перетворень країни. Але фактично, можливо, через невеликий часовий лаг, він, як потім і Черненко, лише з деякими косметичними змінами перейняв сценарій влади Брежнєва. Будучи людиною досвідченою, організатором постійного тиску на інтелігенцію через заслання, висилки, в'язниці та психлікарні, «уявляв собі розвиток суспільства як реформу в надбудові, очищення її від бруду, бо рівень антисанітарії досягнув крайньої межі. Він це знав. Така позиція влаштовувала більшість партійно-державного апарату, бо давала шанс виживання. Вона сколихнула і надії довірливих трудівників, принижених і ображених зрівнялівкою. Загалом, Андропов ставав популярним, що було й не дивно на тлі Брежнєва»¹⁵⁷⁴.

Ставши на чолі СРСР, Андропов вимушено визнав очевидне: «Ми ще не вивчили належним чином те суспільство, в якому живемо і працюємо»¹⁵⁷⁵. Як пояснював пізніше один із авторів цієї знаменитої фрази, що стала крилатою, новий генсек «не випадково обмовився про те, що партія не має розуміння реальної ситуації. Він свідомо вкладав у кожне слово глибокий зміст, тому що хотів застерегти партійну еліту від ілюзій, передбачаючи, що попереду будівників комунізму підстерігають труднощі та проблеми, які будуть вирішені нескоро. Він мав рацію, хоча на-

вряд чи припускав, що вирішити всі проблеми, що накопичилися в країні і в партії, не вдасться ні йому, ні його наступникам, а комунізм у СРСР, як і сам Радянський Союз, «практично був приречений»¹⁵⁷⁶.

Дослідники сходяться на тому, що новий генсек та його радники усвідомлювали, що радянська система підійшла до крайніх меж свого життєвого циклу. Відповідно, ставилося завдання «прискорити темпи розвитку економіки, збільшити абсолютні розміри приросту національного доходу» та вирішити це шляхом «порівняно меншого збільшення матеріальних витрат та трудових ресурсів»¹⁵⁷⁷. Насправді це означало політику авторитарної модернізації з урахуванням науково-технічного прогресу. І звелася вона до посилення адміністративного тиску, своєрідного повернення до традицій радянського минулого, коли не гребували жорсткими заходами і навіть репресіями, що передусім виявилось в показово крутих заходах щодо підвищення дисципліни на всіх рівнях. На зустрічі з робітниками новий радянський лідер заявив: питання про зміцнення дисципліни належить не лише до них та до науково-технічних працівників. Воно ставиться до всіх, починаючи з міністрів¹⁵⁷⁸. З урахуванням такого підходу, по-перше, розпочався процес масової заміни керівників та залучення до заходів щодо зміцнення дисципліни у всіх сферах співробітників КДБ. За рік з невеликим у відставку та на пенсію було відправлено двох заступників глави уряду, 18 міністрів, 37 перших секретарів обкомів та крайкомів партії¹⁵⁷⁹. По-друге, відкритого і навіть показового характеру набули розслідування корупції та господарських злочинів, скоєних високопоставленими працівниками, та судові процеси над ними.

Одночасно розпочалася підготовка плану економічних реформ, для чого в ЦК КПРС було створено економічний відділ на чолі з М. Рижковим, а при ньому сформовано робочу групу з-поміж економістів-практиків. Її діяльність не афішувалася. Можливо, через те, що у підготовленому групою документі висловлювалася ідея про необхідність поряд із державною розпочати розвиток кооперативної власності, що могло розгля-

датися як спроба розмити економічні державні підвалини та, зрештою, підірвати соціалістичний устрій країни. Однак близький до Андропова «головний кремлівський лікар» Чазов вважає оманю розмови про його готовність на трансформацію засад країни: «Ні державний устрій, ні соціалістичні принципи за Андропова не зазнали б змін. У їх межах, безперечно, багато б змінилося»¹⁵⁸⁰.

Сам же Андропов, будучи невиліковно хворою людиною, встиг ще стати у червні 1983 р. і Головою Президії Верховної Ради СРСР. До цього його обов'язки виконував перший заступник В. Кузнецов, оскільки головою міг бути обраний лише той, хто не менше шести місяців був членом Президії. Андропов отримав такий статус лише у грудні 1982 року.

На прихід Андропова до влади часопис «Time» відгукнувся статтею «Після Брежнєва Андропов бере кермо влади», над якою працювали 33 кореспонденти, а основний матеріал до неї підготував Джон Коен – він добре знав СРСР і навіть навчався в Ленінградському університеті. Стаття потрапила на очі 10-річній Саманті Сміт, і вона за підтримки своїх батьків написала новому радянському лідерові листа із запитанням, чи не збирається він розпочати війну (це був не перший її досвід, раніше вона написала листа британській королеві Єлизаветі II і отримала відповідь).

Відповідь Андропова виглядала бездоганно: у ній — комплімент самій Саманті, реверанс у бік США, нагадування про спільну боротьбу проти фашизму, використання тодішньої радянської «м'якої сили» — за прошення до піонерського табору «Артек». Але головне в ній адресується зовсім не дівчинці, а вищим особам: «І в Америки, і в нас є ядерна зброя — страшна зброя, яка може в одну мить убити мільйони людей. Але ми не хочемо, щоб вона коли-небудь була задіяна. Саме тому Радянський Союз урочисто на весь світ оголосив, що ніколи-ніколи! — не застосує ядерну зброю першим ні проти якої країни. І взагалі ми пропонуємо припинити її подальше виробництво і розпочати знищення всіх її запасів на Землі»¹⁵⁸¹.

Лист Андропова Саманті виглядав як миролюбна реакція на радикальні кроки Рейгана у складних умовах, коли сторони нарощують арсенал ядерної зброї. Він не проклав шляху для переговорів між США та СРСР щодо ядерного роззброєння. Але, як зазначав професор журналістики Університету Південної Каліфорнії Марк Амбіндер, поїздка Саманті до СРСР «відображала зустрічну течію американців, які загалом скептично ставилися до нарощування ядерних озброєнь»¹⁵⁸².

Уряди обох країн, безсумнівно, використовували Саманту в своїх іграх, але самої історії це не змінює. Щиру дівчинку полюбили радянські люди, а вона полюбила їх. За іронією долі, за короткий час перебування в Радянському Союзі вже 11-річна Саманта зустрінеться з тоді ще просто першою жінкою-космонавтом В. Терешковою, яка згодом відіграє ключову роль в «обнуленні» терміну чинного президента Росії. Найкращий час вона проведе в «Артеці» — таборі на Кримському півострові, який Росія по-хижацьки собі привласнила 2014 р., а потім розв'язала повномасштабну війну проти України. Отже, сьогодні подібне запитання Саманті російському керівництву не вимагало б відповіді. Все й так очевидно.

Швидкоплинність андроповського періоду, який, по суті, нічого не змінив у країні, прихід йому на зміну ще одного представника брежнєвської команди загострили суспільні розчарування, посилили враження безвиході у владі та державі. Коротка черненківська інтермедія найбільш зримо випустила і всі проблеми, що накопичилися в радянській державі, і втому широких мас, і очікування змін. І не залишила його помітного сліду у радянській історії, практично не привернула широкого інтересу до нього дослідників¹⁵⁸³. О. Яковлев охарактеризував Черненка як «сліпучо яскравий сигнал катастрофи системи, її нежиттєздатності. Точне відображення абсурдності влади, що спирається на фізичне та ідеологічне насильство. Абсурдність самого факту його влади протверезила багатьох у країні, навіть у партійному апараті. Державний, господарський та репресивний апарати побачили у цьому можливість перерозподілу влади на свою користь»¹⁵⁸⁴.

В історичній та мемуарній літературі можна зустріти полярні оцінки особистості Черненка, його місця у партійній ієрархії та в історії радянської країни. Наприклад, Г. Арбатов вважав, що він був «середнього штибу бюрократ», «справжня стеля» якого — посада «заступника завідувача Загального відділу ЦК або канцелярією Верховної Ради СРСР»¹⁵⁸⁵. Як бачимо, найбільш принизливі інвективи щодо нього належать адептам Горбачова, яким він на якийсь час перекрив дорогу до влади, і яким, можливо, не сподобалося, що саме він увів у радянський політичний побут слово «перебудова» на жовтневому (1984 р.) Пленумі ЦК КПРС (тоді як вони вже надали йому всього лише вселенського звучання): «Серйозної перебудови потребує система управління країною, весь наш господарський механізм. Вона включає широкомасштабний економічний експеримент щодо розширення прав і підвищення відповідальності підприємств»¹⁵⁸⁶. І навіть створив свою робочу групу із підготовки масштабних реформ.

Хоча, схоже, що зміст перебудови Черненко розумів інакше, ніж це демонструватиме М. Горбачов зі своїми сподвижниками. У його планах була подальша реабілітація Сталіна — до 9 травня 1985 р. планувалося повернути Волгограду назву Сталінград. Про це було сказано в постанові ЦК КПРС «Про виправлення суб'єктивного підходу та перегинів, що мали місце у другій половині 1950-х — на початку 1960-х років при оцінці діяльності Й.В. Сталіна та його найближчих соратників»¹⁵⁸⁷. Саме Черненко поновив у партії 94-річного В. Молотова, якого вигнав із неї Хрущов. Із цього приводу Молотов охарактеризував їхню зустріч із властивим йому сарказмом: «Він щось сказав, але я погано чую, а він, бідолаха, кепсько говорить. І тоді він показав постанову»¹⁵⁸⁸.

12 липня 1984 р. на засіданні Політбюро Черненко повідомив, що аналогічні заяви на його ім'я надіслали Л. Каганович та Г. Маленков. Сам Черненко, за ним Устинов, Тихонов, Громико, Романов та Горбачов висловилися за позитивне рішення з цього питання. При цьому Устинов заявив, що «якби не Хрущов, то рішення про виключення цих людей із

партії прийнято не було б. Узагалі не було б тих кричущих неподобств, яких припустився Хрущов щодо Сталіна... Жоден ворог не приніс стільки бід нашій країні, скільки приніс нам Хрущов своєю політикою щодо Сталіна»¹⁵⁸⁹. Незважаючи на таку одностайну підтримку генсека, ухвалення рішення щодо цих двох сталінських соратників відклали, оскільки очільник КДБ В. Чебриков «попросив дати нам деякий час, щоб підготувати довідку про резолюції», які вони залишили на «списках репресованих»¹⁵⁹⁰.

За часів Черненка була запрошена і проживала в Радянському Союзі до осені 1986 р. дочка Сталіна — С. Алілуєва. Навесні 1984 р. він направив їй запрошення: «У зв'язку з майбутнім відновленням справедливості щодо пам'яті та спадщини Й. В. Сталіна, Ви, його дочка, повинні бути в цей момент на його та своїй батьківщині, як на мене...»¹⁵⁹¹. Відомо, що завдяки їй втечі з СРСР Захід отримав радянську емігрантку найвищого рівня, яка могла звертатися до широкої американської аудиторії. Але мало хто знає, що вона відмовилася стати новим Троцьким — мобілізуючою та організуючою силою для російської еміграції. Не захотіла вона й консультувати американських політиків із питань, дотичних до СРСР. Дочка Сталіна твердо дотримувалася принципу: «Я не агітуватиму ні за комунізм, ні проти нього»¹⁵⁹².

Говорячи про післясталінський радянський період, який уособлювався з Хрущовим, Брежневим, Андроповим, Черненком, та й із Горбачовим також, на наш погляд, необхідно враховувати і такі фактори. Перший — зрушення поколінь, зміни у способі життя, структурі суспільства, неминучий перехід від механічної (общинної) до органічної солідарності, зумовленої індустріалізацією та поділом праці¹⁵⁹³. Швидкий розвиток промисловості, освіти, науки та виникнення безлічі нових професій зробили суспільство різномірним, посилили його урбанізацію, заселення міст молодими людьми. До кінця 1950-х років ознаки механічної солідарності залишилися лише у сільській місцевості та в армії.

Тоді як радянський проект виріс із селянського світовідчуття. Воно значною мірою було притаманне «дітям війни», які пам'ятали військові

лихоліття. Але вже підлітки та молодь 1960–1980-х років не знали ані війни, ані масових соціальних незгод, а влада, як і у 1950-ті, продовжувала говорити з ними мовою попередніх поколінь, які її переважно не розуміли. «Соціалізм, що будували з народом більшовики, був ефективним як проєкт людей, які зазнали біди. Але той проєкт не відповідав запитам суспільства благополучного, яке вже пережило і забуло біду як тип буття. У СРСР до такої кризи радянського суспільства, — робить висновок С. Кара-Мурза, — не були готові ні держава, ні мислителі. На жаль, суспільні та гуманітарні науки СРСР із цим завданням не впоралися»¹⁵⁹⁴. Для безлічі людей радянський лад був їхнім надбанням, але за умов життя 1960–1980-х років це вже не розглядалося повсюдно новими поколіннями як зразок для наслідування.

Другий чинник, власне, пов'язаний із практикою вчинення влади в СРСР. Більшовики, у тому числі і Сталін зі своїми соратниками, були загартовані боротьбою за неї та добре засвоїли, що владу треба захищати та охороняти всіма можливостями. З 1960-х років у радянському керівництві утвердилося інше покоління управлінців (а не політиків), які вже не мали навичок, що були притаманні їхнім попередникам. Існувала міцна однопартійна система, опозиція була знищена, зник сенс ідеологічної та політичної боротьби. І коли розпочали відкрито заявляти про себе незгодні з політичним устроєм, виявилось, що відсутні навички ідеологічної протидії їм. Отже, влада почала вдаватися не до політичних методів роботи, а до силових — ув'язнювати до таборів, використовувати інші можливості позаправових розправ, позбавляти громадянства та висилати з країни, заганяти невдоволення всередину людини.

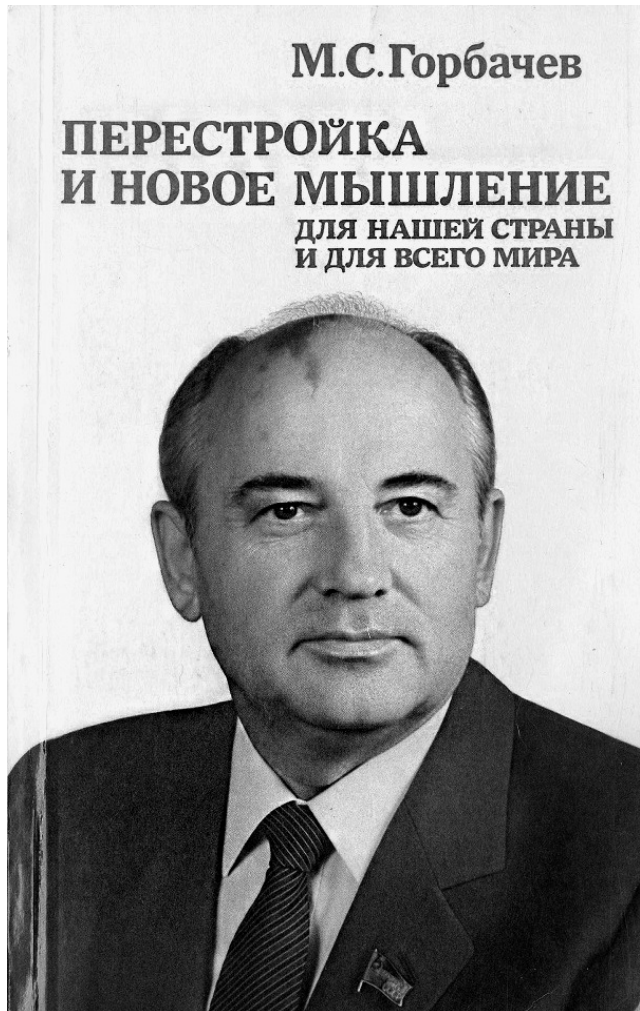
Водночас керівництво країни сприймало як даність своє право на відправлення влади, повіривши, що народ завжди на його боці. Верхи повністю відучилися змагатися за неї, втратили навички публічної політики, відкритого діалогу із суспільством. З усією очевидністю виявилось те, що в них зовсім відсутнє розуміння його запитів. Таким чином, на по-

верхні опинилися ті, хто прагнув влади передусім заради самої влади, і набагато менше — для організації країни, виходячи з викликів, висунутих часом і конкуренцією двох світів, що наростала. Вони вважали, що їхнє знаходження у владі — це назавжди, як і підтримка народом потужної держави, у якій потребують усунення лише окремі недоліки. У результаті ж виявилось, що така думка є глибоко помилковою і порочною, оскільки саме вона і підривала традиції Радянського Союзу.

Ніхто з них, починаючи з Леніна, не спромігся затвердити політичну культуру, яка б дозволяла розуміти зміну керівника як звичайний демократичний процес, а не загрозу його існуванню. Радянська система нібито згорнулася і почала орієнтуватися майже виключно на самозбереження. Бюрократія зросла до неймовірних розмірів. Дуже живучою виявилася сталінська практика репресій, помножена на хрущовський волюнтаризм та імпровізації. Особисті зв'язки, підбір кадрів за принципом персональної відданості та непотизму закріпилися як домінуючі у кадровій політиці до самого розвалу СРСР. Його прискорений політичний демонтаж припав на часи правління Горбачова.

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

М. ГОРБАЧОВ І ПЕРЕБУДОВА: ХОТИЛИ ЯК КРАЩЕ, А ВИЙШЛО ЯК ЗАВЖДИ

Не ставлячи під сумнів реальні та значущі досягнення СРСР за все його існування і не поділяючи практики зображення радянської дійсності виключно тьмяною безконтурною плямою, таким собі «квадратом» Малевича, водночас потрібно розуміти й очевидне: якщо дивитися на історію Радянського Союзу та дії його правителів в однозначно позитивному ключі, тоді необхідно виправдовувати ленінізм і сталінізм, насильство та жертви, експлуатацію надій людей на краще майбутнє, місіонерську зовнішню політику, що грубо нав'язує світу соціалістичні стандарти в радянському їх виконанні, безцеремонне придушення свобод у себе вдома та в державах соціалістичного табору. Та й багато чого іншого. А заразом говорити про відповідальність народу за те, як було організовано життя в державі трудящих.

Тоді як жоден радянський керівник всенародно не обирався. Ленін прийшов до влади в результаті збройного перевороту, який лише згодом став іменуватися революцією. Сталін, а за ним Хрущов, отримали всю повноту влади у процесі витончених закулісних сутичок та усунення суперників із політичної сфери. Брежнєву вона дісталася шляхом змови верхівки, обставленої ззовні культивованими тоді компартійними процедурами. Після нього Андропов та Черненко піднімалися на вершину влади завдяки домовленостям та компромісам усередині Політбюро ЦК КПРС. Такі ж практики поширювалися й на місцевому рівні влади.

М. Горбачов якраз і вийшов на позицію лідера СРСР за рахунок всього цього комплексу факторів та обставин: впливових покровителів

та традиційної для повоєнної партійно-радянської системи кадрової політики; вмілого поєднання та використання за допомогою прихильників на свою користь обстановки, що склалася в радянському керівництві; власної цілеспрямованості, політичної спритності, помноженої на кон'юнктуру моменту; негласної, але відчутної підтримки його кандидатури західними політиками; неабияким лідерським якостям та наполегливості, що переходить у безцеремонність, дружини — Р. Горбачової.

Пропрацювавши тридцять років на Старій площі (в ЦК КПРС), К. Брутенц зі знанням справи розповідає: «Справжня, інакше кажучи, «палацова» історія приходу Горбачова до влади не написана і, мабуть, ніколи не буде написана. Надто в багатьох відношеннях таємниця ця великою є. Її держателі — і ті, хто вже пішов із життя, і ті, хто живий — не пішли і не йдуть далі за напівправду, а іноді й чистої неправди. Правда занадто б оголила звичаї «верхів».

Зауважу, до речі, не можна по-справжньому пізнати хід і пружини подій лише за документами — за всієї їхньої важливості. Історію «творять», і нерідко передусім особисті взаємини та контакти..., не відображені в жодному документі. Її творять у діях, які часто не фіксуються ніде: у кулуарних бесідах, на прогулянках лідерів тет-а-тет (подалі від записувальних пристроїв), у ході таємних зустрічей, на яких досягаються «полюбовні домовленості». Не останню роль відіграють і родичі лідерів, особливо їхні дружини, що часом справляє сильний вплив... Документи не відображають людських пристрастей — частіше низинних, ніж високих. Вони, зрештою, можуть обдурити»¹⁵⁹⁵.

Більш ґрунтовне вивчення особистості Горбачова як політичного діяча, який завершив радянський проект, у тому числі на основі вже наявного величезного масиву літератури про нього та написаного ним, — завдання, що вимагає подальшого серйозного осмислення науковою спільнотою. Першочергово з урахуванням не стільки змісту (він відомий), скільки наслідків запропонованих ним підходів до реформування СРСР,

гострих дискусій щодо таких підходів для країни і світу, їхніх полярних оцінок. У тому числі, від колишніх горбачовських соратників та однодумців, а особливо пізньо- та післярадянського політичного істеблішменту. Адже саме йому, — нагадує Г. Кісінджер, — судилося головувати при смерті імперії, створення якої було оплачено настільки великою кров'ю і розтратою національного багатства. Коли Горбачов прийшов до влади у 1985 році, він був керівником ядерної наддержави, яка перебуває у стані економічного та соціального застою. ... Комуністична партія була оголошена поза законом, а імперія, яка зводиться на крові всіма російськими урядами, починаючи з Петра Великого, розвалилася. Цей крах видався б фантастикою у березні 1985 року, коли Горбачов був миропомазаний на посаду Генерального секретаря»¹⁵⁹⁶.

Майбутній останній радянський лідер, по суті, не мав реального практичного досвіду, щоб бути таким. «Підступність ситуації, — на думку Р. Медведева, — полягала в тому, що високі посади, які обіймав Горбачов на шляху до посади генсека, давали йому величезні повноваження, але результатів від нього ніяких не вимагалось — у цьому порок системи. Йому досить було справляти сприятливе враження на начальство, а Горбачов умів схилити до себе людей»¹⁵⁹⁷. За свідченням колишнього прем'єр-міністра України В. Масола, йому добре вдавалося «говорити, зустрічати і проважати багато років керівників держави, цього у нього не забереш»¹⁵⁹⁸.

Після закінчення юридичного факультету Московського університету він не зміг «зацепитися» у Москві та повернувся на Ставропілля, де продовжив комсомольську кар'єру, до якої долучився під час навчання. Згодом, що закономірно для багатьох «комсомольців», його було пересунуто на партійну роботу завдяки протекції першого секретаря Ставропольського крайкому Ф. Кулакова. Хоча Горбачов виділявся серед місцевих партійно-радянських кадрів столичною освітою, йому все ж таки довелося, і то на вимогу керівника краю, заочно відучитися у Ставропольському сільгоспінституті. Бо без наявності «виробничої спеці-

альності» йому важко було розраховувати на посади самостійного рівня. Особливо у такому сільськогосподарському регіоні, як Ставропілля. Після переходу в 1964 р. на роботу в ЦК КПРС, Кулаков продовжував опікуватися своїм протезе, завдяки чому він стає у 1968 р. другим секретарем крайкому партії. І вже на цій посаді починає обростати московськими зв'язками, чому сприяло те, що Ставропілля було улюбленим місцем відпочинку партійно-радянської еліти.

1969 року сталася найважливіша подія у житті Горбачова, яка визначила його подальшу кар'єру — зустріч із Ю. Андроповим, який відпочивав у Железноводську. Постійним посередником у їхніх подальших контактах став впливовий керівник 4-го Головного управління при МОЗ СРСР та «за сумісництвом» довірена особа голови КДБ Є. Чазов, за інформацією якого, «Андропов пригледів Горбачова, коли лікувався у Мінводах»¹⁵⁹⁹.

До речі, про рівень взаємин головного кремлівського лікаря та Андропова можуть свідчити не лише нерідкі їхні зустрічі у суботу на Луб'янці, а й оприлюднена власне Чазовим така історія: «після розпаду другої сім'ї десять років я формально був вільною людиною. Я б не хотів, хоча мої спогади претендують на повну відвертість, торкатися в них складних взаємин, що склалися у мене на той період із прекрасними і по-своєму люблячими жінками. Якось до мого кабінету прийшов дуже великий генерал зі спецслужб В. Коржов. Людиною він був скромною, простою і відразу перейшов до справи. Він вийняв із папки чотири особисті справи і з солдатською прямою сказав, що з огляду на мою зайнятість по роботі, мені вирішили допомогти з вибором супутниці життя. Мимоволі я відкрив «Справу», що лежала зверху. На мене дивилося з фотографії обличчя гарної брюнетки років двадцяти п'яти, а у графі «професія» значилося — стюардеса урядового загону «Аерофлоту».

У жартівливій формі за першої ж зустрічі я розповів історію «сва-тання» Андропову. Він з досадою сказав: «Ну й незграбно ж працюють

наші співробітники. Але вам, Євгене Івановичу, треба налагоджувати сімейне життя. У вас гарні стосунки із Жуковою. Вона прекрасна господиня, розумна, вродлива. Чим вона вас не влаштує? Одружуйтеся». Ліда Жукова — моя помічниця по роботі, виявилася добрим помічником і в особистому житті. Ми довго жили цивільним шлюбом і розписалися в загсі вже в літньому віці. Звичайно, «сватання» Андропова носило певний характер. Крім турботи про моє холостяцьке життя, він побоювався, що я як власник дуже багатьох чутливих державних таємниць зможу потрапити на вудку невідомих за всіма показниками жінок»¹⁶⁰⁰.

Будучи людиною підвищеної обережності у сфері людських контактів, Андропов, за свідченнями очевидців, перш ніж зближуватися з Горбачовим, ознайомився з матеріалами, що є на нього в КДБ. Зокрема, В. Легостаєв — колишній помічник Є. Лігачова — впевнено констатував, що «Юрій Володимирович, поза всякими сумнівами, відзначив також для себе прикметні риси особистості Горбачова: патологічно честолобний; розумово неглибокий; хвалькуватий; самовпевнений; запеклий лицемір; бреше, не червоніючи; володіє навичками політичної демагогії; гарний у компанії, на шашликах; вміє досягнути прихильності до себе, викликати на відвертість; легко, без каяття, зраджує і продає, якщо йому це вигідно; не має стійких політичних переконань»¹⁶⁰¹. На його думку, «грішки» Михайла Сергійовича давали Андропову «шанс контролювати поведінку жвавого ставропольця у складних ситуаціях»¹⁶⁰². І з огляду на це шеф КДБ, мабуть, мав щодо нього особливі види у подальшій власній боротьбі за владу в Кремлі.

Ввічливий і послужливий «курортний генсек» особливо сподобався йому після одного епізоду, коли Горбачов, «накачавши» горілкою зятя Брежнєва — Чурбанова, що теж відпочивав у нього, — «розговоривши» його, дізнався, що Андропову, за планами Брежнєва, не тільки стати наступником не світить, а то й зовсім його приберуть. І одразу ж вилетів до Москви. На Луб'янці переказав розмову Андропову, багатозначно до-

давши: «Я ось чому до Вас одразу. Ви, старі бійці, — наш ліс. А ми, молоді, — Ваш підлісок». Після цієї розмови Андропов незмінно називав Горбачова «підлісок» і зробив його своїм фаворитом¹⁶⁰³.

За такої підтримки Горбачов уже у квітні 1970 р. стає першим секретарем Ставропольського крайкому партії. Крім Ф. Кулакова та Ю. Андропова, він входить у довіру до могутньої другої людини в партії М. Суслова. Демонструє публічне захоплення ним, називаючи його совістю КПРС. Встановлює близькі відносини з іншими керівниками партії та уряду. Особливо благоговіє перед міністром внутрішніх справ І. Щелочковим, людиною, близькою до генсека Л. Брежнєва, спілкується із секретарями ЦК КПРС В. Долгих, К. Катусевим, І. Капітоновим, А. Кириленком, першим секретарем ЦК Компартії України та членом Політбюро ЦК КПРС П. Ю. Шелестом. ...Якось Михайло Сергійович всю ніч прогуляв територією дачі в Архизі з О. Шелепінін, жадібно слухаючи розповіді про життя Кремля та його «небожителів».

На Кавказьких Мінеральних Водах — у Кисловодську, Єсентуках, Железноводську та П'ятигорську — відпочивала не лише московська еліта влади. Часом сюди прибували для поправки здоров'я одразу по п'ять-шість секретарів обкомів з усіх куточків країни. Горбачов давав доручення секретарям міськкомів партії приймати всіх, хто вважався в номенклатурі, обов'язково за його участю. І на всіх зустрічах завжди підіймав тост за Політбюро ЦК КПРС та здоров'я Генерального секретаря Л. Брежнєва.

Незвичні стосунки склалися у родини Горбачових із Чазовим. Михайло Сергійович і Раїса Максимівна завжди чекали його з нетерпінням, бо за своїм становищем він знав усе про кремлівських діячів, політичні інтриги та розстановку сил у Політбюро, про Брежнєва. Після таких зустрічей Горбачови добре розуміли, на які струни можна натискати задля досягнення своїх цілей, хто наразі найвпливовіший у Кремлі¹⁶⁰⁴.

Зрозумівши справжню сутність Горбачова, який нічим не гребував на шляху до влади, Ф. Кулаков, бажаючи запобігти подальшому політич-

ному сходженню такої людини, запропонував направити його на дипломатичну службу. Але шеф КДБ зайшов до М. Сулова і сказав, що Горбачова треба зберегти на партійній роботі. Насправді, Сулов чудово зрозумів, що Юрій Володимирович хоче зберегти Михайла Сергійовича для себе. Пам'ятаючи, який прийом улаштував йому Горбачов у Ставрополі, одразу ж погодився. З того часу Кулаков у житті Горбачова перейшов на другий план, а головним його покровителем утвердився Андропов¹⁶⁰⁵.

Набравши політичної ваги і обзавівшись високими зв'язками, він відмовляється від привабливих, на перший погляд, пропозицій переходу на роботу до Москви — завідувачем Відділу пропаганди ЦК КПРС, заступником Голови Держплану СРСР з питань сільського господарства і навіть Генеральним прокурором СРСР, дотримуючись порад своїх покровителів і нібито передбачаючи своє вище майбутнє. В. Казначеев, колишній другий секретар Ставропольського крайкому партії, у книзі «На перехрестях долі» розповідає про цікавий факт: після пропозиції щодо посади Генерального прокурора СРСР, І. Рудченко, двоюрідний брат Горбачова, заявив у розмові з ним: «А навіщо йому цей прокурорський пост?». Потім додав: «Він буде Генеральним секретарем ЦК КПРС, це я тобі говорю, а якщо я говорю, то я це знаю»¹⁶⁰⁶.

В останні роки з'явилося чимало припущень, свідчень і тверджень, що, розпочавши таємну війну за посаду генсека, голова КДБ потребував вірних помічників, які мали для цього необхідні якості — здатність легко входити в довіру до людей, створювати групи підтримки патрона, вносити розкол у стан опонентів і водночас справляти враження самостійно мислячого політика. Горбачов представлявся саме такою фігурою, і Андропов розпочав операцію щодо впровадження його у ЦК КПРС. За словами Чазова, той сказав йому на початку літа 1978: «Звичайно, було б добре, якби він був у Москві. Але сьогодні я не знаю, як це зробити»¹⁶⁰⁷. Оскільки, за твердженням Г. Арбатова, Андропов у розмові з ним із роздратуванням зауважив, що у Політбюро «не хочуть, щоб Горбачов перебрався до Москви»¹⁶⁰⁸.

Однак така нагода трапилася після раптової і, за багатьма твердженнями, навіть загадкової смерті того ж 1978 р. Ф. Кулакова, у якому вбачали близького соратника Брежнєва, а відповідно, одного з найреальніших претендентів на його місце. За оцінкою Ф. Моргуна¹⁶⁰⁹ — першого секретаря Полтавського обкому партії, який, до речі, відмовився від пропозиції Брежнєва зайняти місце секретаря ЦК із сільського господарства, що звільнилося, і таким чином, відкрив дорогу Горбачову, на Кулакова «цілком обґрунтовано робили ставку, вважаючи, що він посяде пост генерального секретаря після Брежнєва.

Але до кінця сімдесятих над ним почали збиратися хмари. В один із приїздів до Москви на правах доброго знайомого зайшов до Федора Давидовича. Не міг не сказати про те, що мене турбувало: «Федоре Давидовичу, я в останні місяці регулярно слухаю закордонні радіоголоси. І всі вони день у день стверджують, що Брежнєв важко хворий і на його місце готується Федір Давидович Кулаков. Не знаю, як вам сказати, але я страшенно боюся цих провокацій».

Він сидів мовчки. Підвівся, підійшов до мене, обійняв і тихо, на вухо сказав: «Федю, я цього теж дуже боюся». На жаль, за кілька днів Федора Давидовича не стало. За офіційною версією, він помер через хворобу.

Щербицький, знаючи, що між нами були товариські стосунки, на похорон мене чомусь не відпустив.

Але незабаром я був у Москві. Як зараз, бачу перед собою Колю, що плаче, нашого спільного і задушевного друга Федора Давидовича, від якого у покійного не було жодних секретів. Прізвище називати не буду, адже не можу ручатися за достовірність його інформації і тим кидати тінь на певні кола... Так от, Коля, ридаючи, мені сказав: «Федю, його вбили! Я першим опинився біля тіла і зрозумів це. Дружина Федора Давидовича спочатку подзвонила мені...». Схильний думати, що Коля сказав правду. Тому що незабаром він став неосудним, втратив пам'ять і вже ні для кого жодної загрози не становив»¹⁶¹⁰.

Показово, що після цього випадку розпочалася низка раптових смертей у вищому партійно-радянському керівництві. А також і в кількох соціалістичних країнах. Що не завжди можна було списати на похилий вік. Після смерті Андропова активного поширення набули версії про його причетність до відходу з життя таких великих політичних діячів, як Ф. Кулаков, А. Гречко, Д. Устинов, М. Сулов і, нарешті, Л. Брежнев. Так чи інакше, більшість міркувань із цього приводу неминуче зводиться до особистості головного кремлівського лікаря Чазова, якого, як впливає з його опублікованих писань «Здоров'я і влада» та «Рок», Андропов вважав своєю особливо довіреною особою¹⁶¹¹.

За інформацією Моргуна, кандидатами розглядалися також міністр сільського господарства СРСР В. Месяц, завідувач сільськогосподарського відділу ЦК В. Карлов і перший секретар Омського обкому партії С. Манякін¹⁶¹². «Протиснути» ж Горбачова на місце, що звільнилося, Андропову вдалося, заручившись підтримкою одного з ключових членів Політбюро — міністра оборони Д. Устинова. Чималу роль зіграло і союзництво у цьому питанні із Суловим. Тому що були противники такого призначення, які «не хотіли пускати близько до важелів влади людину, рекомендовану Андроповим»¹⁶¹³. Цікаво, що і Брежнев довгий час чинив опір призначенню Горбачова секретарем ЦК із сільського господарства. Але потім, за свідченнями Чазова, його зламала наполегливість Андропова і Черненка, який підтримував його. Брежнев махнув рукою: «Робіть як хочете. Невелика постать». Остаточне рішення було погоджено 19 вересня 1978 р. на пероні вокзалу Мінеральних Вод, де зустрілися четверо: чинний та майбутні генеральні секретарі — Брежнев, Андропов, Черненко та Горбачов. Якби не було такого збігу обставин, у тому числі нещастя з Кулаковим, переконаний В. Болдін — колишній близький соратник Горбачова, «Михайло Сергійович, мабуть, ніколи не зміг би так швидко піднятися службовими сходами до вершин влади. Але трагічній нагоді було завгодно відкрити йому хід нагору»¹⁶¹⁴.

Завдяки потужній підтримці Андропова, Суслова та Устинова, 27 листопада 1978 р., на пропозицію Брежнєва, Пленум ЦК КПРС одноголосно обрав Горбачова секретарем ЦК¹⁶¹⁵. А по суті, як зауважує Болдін, він виявився «людиною, на яку звалили всі перегнійні справи — сільське господарство. Зазвичай усі, хто обіймав цю посаду, були хлопчиками для биття. Тому що підняти сільське господарство у нас ще нікому не вдавалося»¹⁶¹⁶. Мабуть, не випадково він у майбутньому пересуне Є. Лігачова на кураторство аграрним сектором, аби позбутися таким чином соратника, який відіграв значну роль у зведенні його на вершину політичної та державної влади.

Саме Горбачов був відповідальним за Продовольчу програму СРСР на період до 1990 р., яка була прийнята травневим (1982 р.) Пленумом ЦК КПРС¹⁶¹⁷. Але як секретар ЦК з сільського господарства «нічого значущого не зробив» для її реалізації¹⁶¹⁸. Вона виявилася мильною бульбашкою, про неї намагалися навіть не згадувати. А вже 1984 року СРСР був змушений закупити за кордоном рекордну кількість зерна — 45 млн. тонн. А плани закупівель на 1985 рік становили 40 мільйонів¹⁶¹⁹.

Ну, а спочатку Горбачов, за розповідями очевидців, енергійно мелькав і цим дратував членів Політбюро і секретарів ЦК. Із самого початку в нього не склалися відносини з Косигіним, деякими його заступниками та міністрами. Більше того, він дозволяв собі відкрито конфліктувати з очільником уряду, що подобалося Брежнєву, який недолюблював Косигіна. По-своєму не помічали нового секретаря ЦК такі керівники республік, як перший секретар ЦК Компартії Казахстану Д. Кунаєв та перший секретар ЦК Компартії України В. Щербицький. Цього Горбачов їм не забуде.

У першого після звільнення від обов'язків члена ЦК КПРС при виході з будівлі охорона відбере посвідчення. І «найстарший діяч партії, керівник республіки закінчував свою політичну кар'єру приниженим і ображеним»¹⁶²⁰. Щербицький, який іноді дзвонив Горбачову, тільки одного разу, будучи в Москві, зайшов до нього, що «справило на Михайла Сергійовича

ейфоричне враження. Про це він часто згадував і відчувалося, що цей візит якимось знівелював відносини, але, мабуть, далеко не повністю та ненадовго»¹⁶²¹. Як свідчить Болдін, «під час поїздки Горбачова 1985 року в Україну відбулася досить гостра розмова Щербицького з генсеком. У виступі перед активом республіки Горбачов різко критикував керівництво за багато недоліків, хоча ніколи в минулому жоден лідер КПРС такого неповажного ставлення до керівництва України не допускав, та, гадаю, і допустити не міг. У Щербицького було чимало противників і в республіці, які швидко підняли голови, почувши сигнал, що йшов зверху. Він розумів, що настав час змін, і надалі не надто «задирався» під час обговорення питань на засіданнях Політбюро ЦК. Хоча, треба віддати належне, говорив усе, що думав, не хитрував і не був спритником. Але мовчати став більше, часто хворів і незабаром при зміні команди пішов на пенсію»¹⁶²².

Особливо показовим є те, що Горбачова «довго не помічав» А. Громико¹⁶²³, ставився до нього байдуже, але з певною часткою скепсису. І він же 1985 року відіграє вирішальну роль у його обранні генсеком. Але це буде потім, а тоді, «поки був живий Брежнев, Горбачова час від часу подавлював песимізм. Якимось він навіть почав говорити про захист кандидатської дисертації. Мовляв, опубліковані статті є, треба оформити дисертацію: раптом доведеться з ЦК йти. І навіть якимось притих»¹⁶²⁴. І це при тому, що вже у 1979 р. Горбачов стає кандидатом, а через рік — членом Політбюро ЦК КПРС. Наймовірне для брежневського ЦК кар'єрне зростання. Очевидно, завдяки тим самим «опікунам». Тоді як, наприклад, секретар ЦК КПРС К. Русаков, який став ним іще 1977 р., відав зв'язками з комуністичними партіями соцкраїн, так і не був обраний навіть кандидатом у члени Політбюро. А він працював в апараті ЦК КПРС із 1960 р. і кілька років був помічником Генерального секретаря Брежнева. За бортом Політбюро залишився і І. Капітонов, який протягом 18 років завідував найважливішим Відділом організаційно-партійної роботи ЦК КПРС і, відповідно, усіма партійно-радянськими кадрами найвищого рівня. Анало-

гічна доля спіткала і М. Зімяніна, досить впливового у партії головного редактора газети «Правда». К. Черненку довелося попрацювати завідувачем Загального відділу 12 років, допоки його удостоїли права стати кандидатом у члени Політбюро.

Існує думка, що стрімкому злету Горбачова до повноправного членства в Політбюро сприяла така обставина: 1980 р. лідер північнокорейських комуністів Кім Ір Сен відмовився прийняти делегацію КПРС на чолі з кандидатом у члени Політбюро Горбачовим на з'їзд Трудової партії Кореї, вважаючи, що на її чолі може перебувати лише член Політбюро. Довелося їхати до Кореї члену Політбюро, першому секретареві Московського міськкому партії В. Гришину. Після повернення з Кореї, Гришин, якому довелося провести в літаку понад добу, запропонував перевести Горбачова до членів Політбюро. Мовляв, молодий, добре переносить літак, хай і літає. Найімовірніше, що хтось із опікунів його (мабуть, Андропов), спираючись на підтримку Устинова та Сулова, підказав Гришину цю ідею, яка у жовтні 1980 р. й була реалізована¹⁶²⁵.

З обранням Андропова Генеральним секретарем ЦК КПРС Горбачов ожив і розквітнув, кинувся демонструвати свої успіхи. Почав розповідати всім, що вони з Андроповим дружать сім'ями: «Ти знаєш, наскільки я радий, що доля звела Андропова на такий важливий пост. Ми ж із ним старі друзі. Мені з ним легко працювати, він цілком довіряє мені»¹⁶²⁶. Реально ж він надав на майбутнє допомогу Горбачову тим, що у 1983 р. залучив до ЦК на посаду керівника Відділом оргпартроботи першого секретаря Томського обкому Є. Лігачова, який у тому ж році був обраний секретарем ЦК. «Людина феноменально активна, жорстка, має цілеспрямованість потужного танка, що не звертає зі шляху, він став незамінним соратником і помічником Горбачова, який поволі виростав. Чесно кажучи, — відверто пише М. Рижков, — я іноді заздрив цій його «танковості», яка виявилася надзвичайно важливою для становлення та зміцнення горбачовської — тобто нашої! — команди»¹⁶²⁷.

Формування її здійснювалося, передусім, за допомогою роботи, що проводиться Лігачовим, щодо призначення нових керівників обласних та крайових партійних організацій. До кінця 1983 р. вже було замінено близько 20 % перших секретарів обкомів партії, 22 % членів Ради Міністрів, а також значну кількість вищого керівництва апарату ЦК КПРС¹⁶²⁸. А за Андропова за рік і три місяці у відставку відправили 37 перших секретарів ЦК партії союзних республік, крайових і обласних партійних комітетів. Кожна з них автоматично спричиняла масштабну зміну складу партійних та господарських еліт у регіонах країни. За різні кримінальні злочини лише у 1984 р. було засуджено 863194 особи¹⁶²⁹.

Багатьма знавцями кремлівської політичної кухні того періоду стверджується, що перед смертю, яка «спричинила собою для радянського суспільства далекосяжні негативні наслідки, ... стала однією з головних, якщо не головною, причиною, що спіткала Росію у образі СРСР... геополітичної катастрофи», Андропов суттєво переглянув¹⁶³⁰ своє ставлення до Горбачова. Проявом чого вбачалося, зокрема, те, що зі списку запрошених до нього в лікарню членів Політбюро Горбачов виключався. І був прийнятий ним разом із Лігачовим незадовго до смерті. Хоча на грудневому (1983) Пленумі ЦК КПРС Андроповим було доручено Горбачову виступати з промовою, оскільки за добу до його початку він остаточно зрозумів, що сам не в змозі її здійснити. І що вона не під силу й Черненко, який задихався. За спостереженнями Болдіна, після пленуму «кількість його прихильників і противників зростає. Багато хто вважав Горбачова вискочкою, що не мав досвіду роботи та знання життя, інші як могли підтримували»¹⁶³¹.

Після Леніна радянська практика не знала політичних заповітів. Нічого у цьому плані не залишив і Андропов. Чим був сильно роздратований Горбачов, який розраховував, що саме йому належало стати на чолі партії. Особливо, якщо врахувати розповсюджену, щоправда вже у 1990 р., помічником Андропова А. Вольським версію на цю тему: «...Од-

ного разу (у лікарні. — *Авт.*) Андропов завів, так би мовити, доленосну розмову. Мав бути пленум ЦК. Я привіз поправлений генсеком напередодні текст його доповіді. Юрій Володимирович переглянув, схвалив і каже: «Є ще одна істотна поправка. Обов'язково вставте такі слова: Шановні члени ЦК! Я хотів би, щоб на час моєї хвороби засідання секретаріату Центрального комітету вів Михайло Сергійович Горбачов». Тобто його, а не Черненка, позиціонував як другу особу в партії. Вдаючись до сучасних аналогій, назвав Горбачова своїм наступником. Андропов — для мене це не було таємницею — явно тягнув Горбачова. Притягнув його зі Ставрополя, у Москві щосили патронував. Мене змушував максимум уваги приділяти селу, яким займався Горбачов.

Я схопив доповідь і помчав на Стару площу. У ЦК прямо до Боголюбова, завідувача загального відділу. Пояснюю ситуацію. Він: «Рукою Юрія Володимировича написано?» — «Його». — «Давай. Все зроблю». Пленум. Черненко читає доповідь. Андроповської вставки немає. Я до одного, до іншого — ніхто нічого не знає: «А яка фраза? Начебто тут її не було». Підходжу засмучений до свого кабінету і чую дзвінок урядового зв'язку. Юрій Володимирович: «Як ви посміли не віддати мою правку? Ви розумієте, що наробили?» Я став виправдовуватися: «Слово даю, що вручив її з рук в руки. Готовий заприсягтися». — «Добре, я з вами ще розберуся». І кинув слухавку. До цього дня не знаю, хто вилучив вставку Андропова. Поза всяким сумнівом, мала місце не технічна похибка. Важливі для вмираючого генсека слова не включили в доповідь навмисно. Мабуть, рішення ухвалив Черненко, а може, Боголюбов схитрував. Я тоді з ним гучно посварився...»¹⁶³².

Складно уявити, що за тієї дисципліни, що тоді панувала в ЦК, могло статися щось подібне — непослух волі першої особи. Натомість, А. Лук'янов, який працював при Андропові першим заступником завідувача Загального відділу ЦК КПРС, стверджує, що в його присутності Юрій Володимирович називав своїм можливим наступником не Горбачова, а Г. Романова¹⁶³³. Пізніше Крючков також повідомляв, що Андропов ніколи не згадував Гор-

бачова як свого наступника. А якийсь навіть сказав: занадто покvapливий, і це його бентежило¹⁶³⁴. Та й про те, що це «незграбна вигадка, свідчить і поведінка Горбачова, який, опинившись на вершині піраміди влади, постарався принизити роль Андропова»¹⁶³⁵.

Найвпливовіші члени Політбюро — Черненко, Громико, Тихонов, Гришин були налаштовані проти Горбачова. Черненко «ставився до нього з якоюсь гидливістю», в суспільстві та в партапараті його продовжували вважати «сіреньким аграрієм»¹⁶³⁶. Здавалося б, для Горбачова настав тривожний час. Однак до того періоду на провідні позиції в Політбюро висунувся прихильний до нього Устинов¹⁶³⁷. Підтримуючи висунання Черненка на посаду лідера КПРС, він обговорив із ним і питання про те, що на другі ролі перейде Горбачов. «Ти дій Михайле, — заспокоював його Устинов, — я домовився, що Секретаріат ЦК вестимеш ти. Костянтин офіційно внесе цю пропозицію на засіданні Політбюро ЦК»¹⁶³⁸.

Проте після гладкого процесу обрання Черненка Генеральним секретарем¹⁶³⁹ відбулася затримка на організаційному засіданні Політбюро, коли Костянтин Устинович вніс пропозицію доручити проведення засідань Секретаріату ЦК Горбачову, що разом із кураторством ідеологічної сфери було атрибутом влади другого секретаря. З ходу проти виступив голова Ради Міністрів СРСР М. Тихонов, який заявив, що той перетворить засідання на колегію Мінсільгоспу. Слідом за ним — член Політбюро та секретар ЦК Романов, який запропонував, щоб ведення Секретаріату здійснювалось по черзі. Запала пауза, яку, використовуючи свій дипломатичний досвід, спробував згладити Громико: «З одного боку, мають рацію Тихонов і Романов. Можна, звичайно, вести засідання по черзі. З іншого — правий Костянтин Устинович, коли каже, що Горбачов мав успішний досвід ведення секретаріатів. Давайте доручимо йому вести секретаріати тимчасово. А там побачимо»¹⁶⁴⁰.

На тому й вирішили. Тим більше, що Черненко несподівано виявив характер і твердо сказав: «Я таки наполягаю на тому, щоб усі підтримали

мою пропозицію довірити ведення секретаріату товаришу Горбачову»¹⁶⁴¹. А на одному із засідань Політбюро, коли Романов був у відпустці, Черненко, показавши на місце праворуч від себе, яке зазвичай займав другий секретар, сказав: «Михайле Сергійовичу, ти сідай сюди». Ліворуч від генерального зазвичай сидів голова Ради Міністрів. Але хоча Горбачов і проводив засідання Секретаріату, реально другим секретарем не був, у тому сенсі, у якому був Сулов. Костянтин Устинович казав йому: «Міша, ти все поспішаєш стати другим секретарем. Не поспішай»¹⁶⁴². Він так і не дозволив йому зайняти кабінет Сулова. І водночас дав згоду на перевірку ставропольського періоду роботи Горбачова¹⁶⁴³.

Напіввизнання Горбачова другою особою розлютило його. Він часто й довго розмовляв з Устиновим, виливаючи свої образи. Той, як міг, підтримував його й умовляв: «Працюй спокійно, все владається. Я скажу Костянтину»¹⁶⁴⁴. Незважаючи на те, що противитись думці Устинова було складно, відчуження Генерального секретаря у відносинах з Горбачовим наростало, хоча Лігачов на його прохання проводив переговори з генсеком, намагаючись переконати того в особистій вірності йому Горбачова. Не змінив своєї позиції й Тихонов. До кінця свого перебування на посаді голови Ради Міністрів СРСР та члена Політбюро негативно ставився до Горбачова. Щоправда, вже на пенсії, написав йому покаянного листа¹⁶⁴⁵.

У ЦК КПРС помічали те, що відбувається у взаєминах Черненка з Горбачовим за багатьма прикметами: генеральний секретар почав давати різні доручення через його голову, виходив безпосередньо на секретарів ЦК з тих питань, які зазвичай входять до компетенції «другого». Прикметною у цьому плані, як згадує Лігачов, була й така подія.

За Брежньєва так і не відбувся Пленум, присвячений питанням науково-технічної революції. Лише у 1984 р. Політбюро призначило його проведення та затвердило доповідачем Горбачова. За традицією, той, хто виступає з доповіддю на такому рівні, стає однією із впливових фігур у КПРС, що означало посилення політичної ваги Горбачова. Але через

деякий час на засіданні Політбюро Черненко оголосив: «Висловлюється думка, що Пленум із науково-технічного прогресу зараз не варто проводити. Чим пояснюють? Незабаром з'їзд партії, а таке велике питання обговорювати, мабуть, недоцільно, поговоримо про нього на з'їзді»¹⁶⁴⁶.

Горбачов промовчав. Йому залишалося хіба що спостерігати за тим, як під час хвороби Черненка різко активізувався Гришин, який узяв Костянтина Устиновича під свою опіку та майже відкрито почав претендувати на провідну роль у Політбюро. Здійснювані спроби інших зустрітися з генсеком у лікарні наштовхувалися на заперечення лікарів. Хвороба Черненка прогресувала, але його продовжували показувати на телебаченні. Причому, обов'язково поруч із ним знаходився Гришин, демонструючи тим самим, що саме він є другою людиною в партії. Зрештою, напередодні виборів у Кремлі була затіяна зустріч генерального секретаря з партійним активом Москви за участю Політбюро ЦК КПРС. Оскільки сам генсек перебував у лікарні, його вітання виборцям зачитав той самий Гришин. Потім за його ж участю мала місце й інша витівка: вручення Черненку тимчасового посвідчення про обрання його депутатом¹⁶⁴⁷.

Але як кажуть у народі, лихо не без добра. Здавалося б, поразка на внутрішньому фронті у домаганнях на лідерські позиції була компенсована увагою Заходу до потенційних претендентів на першу роль в СРСР. Ця увага розпочала особливо предметно виявлятися на початку 1980-х рр., коли стало очевидним, що Брежнєв важко хворий і практично повноцінно не управляє ані партією, ані державою. У прогнозах, що розроблялися щодо того, чого очікувати для Радянського Союзу і для світу в «післябрежнєвський період», у розрахунок не особливо брався правлячий тріумвірат, який фактично сконцентрував усю владу в країні, — Устинов, Андропов, Громико — через їх похилий вік.

Помітну і, як незабаром виявилось, визначальну роль у таких політико-аналітичних розрахунках зіграла прем'єр-міністр Великобританії М. Тетчер, яка стала «хрещеною» Горбачова для західного світу. По-

перше, цьому сприяла, за спостереженнями та оцінками завідувача Відділу міжнародної інформації ЦК КПРС, а потім посла СРСР у Великій Британії Л. Замятіна, її головна пристрасть — «спілкування з сильними натурами на політичній сцені, навіть якщо це спілкування виливається в гострий діалог, принципову суперечку. ...Тетчер притягувало до державних мужів, від яких, за її словами, «випромінює магнетизм влади та популярності». Особливо до тих, хто в її очах здатний вести діалог зі знанням справи на високому інтелектуальному рівні. Після третьої перемоги на виборах Тетчер явно прагнула застосувати свої сили та досвід на міжнародній арені, передусім, у сфері відносин Схід-Захід»¹⁶⁴⁸.

По-друге, участь у похороні Андропова дала їй «можливість познайомитися з людиною, яка, на наш подив, з'явилася як новий радянський лідер — пан Костянтин Черненко»¹⁶⁴⁹. Своє враження про це вона зафіксувала досить іронічно в «Автобіографії»: через довге стояння на церемонії похорону за холодної погоди «я була рада, що Робін Батлер вмовив мене одягнути чоботи на хутрі, а не мої звичайні туфлі на високих підборах. Чоботи були дорогі. Але коли я познайомилася з паном Черненком, мені спало на думку, що вони, напевно, мені скоро знову стануть у нагоді. Тепер мені потрібно було обміркувати наступний крок у моїй стратегії встановлення більш тісних відносин на потрібних умовах — з Радянським Союзом. Було ясно, що необхідно налагодити особистий контакт із радянськими лідерами»¹⁶⁵⁰.

На Заході бачили двох основних претендентів на головну посаду — Г. Романова та М. Горбачова. Ретельно вивчали всю наявну про них інформацію. Перспектива побачити Романова у Кремлі для західного світу була небажаною, оскільки в ньому вбачали твердого марксиста. А кандидатура Горбачова «здавалася досить обнадійливою»¹⁶⁵¹. До того ж, гарну атестацію він отримав від прем'єр-міністра П'єра Трюдо під час їхньої зустрічі в Канаді 1982 року. Посилаючись на О. Яковлева, який у цей час працював послом СРСР у цій країні і організував сюди візит Гор-

бачова, В. Попов у книзі «Змова негідників. Записки колишнього підполковника КДБ», розповідає, що «Трюдо був першим західним політиком, який із симпатією поставився до Горбачова. Своєю вільною поведінкою він вразив канадських керівників. Замість однієї запланованої зустрічі з Трюдо відбулося три». Саме Трюдо після зустрічей із Горбачовим порадив керівникам інших країн звернути на нього увагу¹⁶⁵². У цьому доречним видається ще одне свідчення, але вже іншого співробітника цього ж відомства В. Сідака, який був деякий час помічником голови КДБ Крючкова: «Від уваги німецьких друзів (МДБ НДР або «Штазі». — Авт.) не вислизнув факт вербувального підходу співробітників МІ-6 до М. С. Горбачова під час його закордонної поїздки до Канади, і про це Е. Мільке 1988 або 1989-го довірливо поінформував В. Крючкова. Однак подальшого розвитку ця тема, наскільки мені відомо, не набула»¹⁶⁵³.

Як би там не було, цей візит дав для західних політиків та «кремленологів» цінну інформацію. У маловідомому секретарі ЦК КПРС побачили амбітного та енергійного політичного діяча, який, на відміну від своїх колег по Політбюро, виявляє значний інтерес до західних методів управління економікою, до західної системи цінностей¹⁶⁵⁴. З урахуванням позитивних відгуків про Горбачова, Тетчер «почала звертати особливу увагу, коли його ім'я згадувалося у повідомленнях про Радянський Союз»¹⁶⁵⁵. Зокрема, під час свого візиту до Угорщини вона розраховувала отримати від Я. Кадара «ясну картину становища в СРСР»¹⁶⁵⁶.

Після тривалого охолодження англо-радянських відносин восени 1984 р. делегацію Верховної Ради СРСР запросили відвідати Лондон з офіційним візитом. Одночасно було відхилено ідею запрошення до Великобританії Черненко, оскільки «час для цього ще не настав»¹⁶⁵⁷. Через британського посла Москві дали зрозуміти, що «прем'єр-міністр могла б зустрітися з очільником делегації, якщо таку очолюватиме Горбачов»¹⁶⁵⁸. Як пояснила Тетчер, сторона, що приймає, знала, що Горбачов «справді дуже хотів поїхати, як потім виявилось, в першу поїздку в європейську

капіталістичну країну, і хотів це зробити скоро. На той час ми вже більше знали про його походження і про походження його дружини Раїси... Я вирішила, що Горбачови повинні вдвох приїхати до Чекерса, де панує атмосфера заміського будинку, яка підходить для такого випадку, сприятлива для такої розмови. Я вважала цю зустріч потенційно дуже важливою»¹⁶⁵⁹.

До заміської резиденції Чекерс «запрошувалися лише ті закордонні державні та політичні діячі, з якими прем'єрка мала намір провести особливо важливу і водночас довірчу бесіду»¹⁶⁶⁰. Л. Замятін, який супроводжував Горбачова в поїзді, зазначає, що він у розмові з Тетчер «викладав своє власне бачення світу, а зовсім не громикінсько-пономарьовські постулати, і викладав вільно, без огляду на московські інструкції»¹⁶⁶¹. Сама прем'єр-міністр була більш стримана в оцінках результатів цієї зустрічі: «Якби тоді я звертала увагу лише на зміст висловлювань пана Горбачова, мені довелося б зробити висновок, що він скроєний за звичайною комуністичною викройкою»¹⁶⁶². Однак для себе вона зробила висновок, що саме стиль, щось більше, ніж марксистська риторика, лежало в основі його особистості. Ось чому, робить висновок Тетчер, «коли він відїжджав, я сподівалася, що мені довелося розмовляти з наступним радянським лідером. Тому що, як я згодом сказала пресі, це була людина, з якою можна мати справу»¹⁶⁶⁴. Вона перша із західних лідерів «повірила у реальне прагнення Горбачова до реформ...»¹⁶⁶⁵.

Один із керівників резидентури КДБ у Лондоні О. Гордієвський, який працював одночасно на британську розвідку і став відомим перекинчиком, стверджує, що «контора» виявляла особливу зацікавленість у тому, щоб цей вояж Горбачова виявився успішним, а поїздка сприяла зростанню популярності Горбачова і, відповідно, посилювала його позиції у боротьбі за владу. Оскільки КДБ «прийшов до висновку, що це найкраща фігура для виведення країни з того становища, в якому вона опинилася, і що сам Комітет зробить усе, щоб допомогти цій людині, хоч, природно, у прихованій, завуальованій формі, щоб ніхто ні про що не здогадувався»¹⁶⁶⁶.

Щоправда співробітників посольства розчарувала зустріч із Горбачовим: виступав сумбурно, перескакуючи з однієї теми на іншу, будував фрази, не узгоджені з мовними нормами; промовляв безупинно цілих сорок хвилин; продемонстрував гнітючий факт — невміння правильно ставити наголоси. А те, що його візит до Англії пройшов досить успішно, на думку того ж Гордієвського, — «неабиякою мірою завдяки високій майстерності перекладачів, які при перекладі значно покращували мову Горбачова. Велику роль у цьому відіграла виняткова ерудованість Михайла Богданова (співробітник резидентури КДБ. — *Авт.*) Він вільно розмовляв англійською мовою і чудово знав країну...»¹⁶⁶⁷. Була і ще одна цікава обставина: виявляється, у підготовці матеріалів для перемовин Горбачова брали участь і «друзі (Гордієвського. — *Авт.*) з англійської спецслужби, які енергійно постачали потрібні мені відомості, але про це, зрозуміло, ніхто в нас навіть не здогадувався»¹⁶⁶⁸.

У липні 1991 р., коли Горбачов прилетів до Лондона для участі у нараді лідерів семи розвинених капіталістичних країн, на «легкій вечері» з Дж. Мейджором він так оцінив значення першого візиту сюди: «нове мислення та процес перебудови розпочався нами раніше 1985 року. Я відніс би початок перебудови нашої зовнішньої політики та її нові підходи до грудня 1984 року, коли я з колишнім прем'єр-міністром Тетчер зустрічався в Чекерсі. Саме там я «відкатав» деякі принципи загальноєвропейської політики — й у ширшому плані — політики відносин між Заходом та Сходом. Отже народження нового мислення треба відносити до грудня 1984 року»¹⁶⁶⁹. І це незважаючи на те, що на той час СРСР уже розвалювався на очах усього світу, вдома Горбачова оцінювали виключно негативно, на Заході — значно тверезіше, ніж раніше. Тоді як «роль тих західних політиків (і передусім — Тетчер), які, домагаючись перемоги в холодній війні, першими зробили "ставку на Горбачова", оцінюється, навпаки, все більш високо...»¹⁶⁷⁰.

Мабуть, не випадково Тетчер — владна, з неабияким інтелектом, з величезним досвідом спілкування з державними діячами і помітними по-

літиками — під час підготовки до тієї чи іншої зустрічі з Горбачовим, «не тільки зважувала політичні аспекти майбутньої розмови, а й відпрацьовувала кожен свій жест, навіть погляд». В результаті, «явні взаємні симпатії Тетчер і Горбачова, безсумнівно сприяли зміцненню контактів між двома лідерами, робили їхній діалог більш довірчим, а отже, і пліднішим»¹⁶⁷¹.

Прикметною у цьому плані є інформація, яку озвучив у липні 1991 р. В. Ізраелян — колишній керівник радянської делегації на Женевській конференції із роззброєння, Надзвичайний та Повноважний посол СРСР: навесні 1984 р. він отримав від американського колеги з переговорів Льюїса Філдса пропозицію зустрітися на «нейтральній території». Під час зустрічі Філдс заявив Ізраеляну, що віцепрезидент США Джордж Буш-старший (1976–77 рр. директор ЦРУ) під час найближчого візиту до Женеви хотів би зустрітися з Михайлом Горбачовим, як найімовірнішим майбутнім лідером СРСР. Незабаром мала місце бесіда безпосередньо Буша з Ізраеляном, під час якої той заявив: вашим наступним лідером буде Горбачов. Ізраелян у своїх спогадах наголошує на тому, що Буш повторив цю фразу двічі, і в його голосі звучала впевненість. Через тиждень Ізраелян доповів Громико про пропозицію Буша зустрітися з Горбачовим. Громико уважно вислухав його, але не поставив жодного запитання, а лише запитав: «Ну, як там у вас справи на конференції із роззброєння?». Про Горбачова Громико промовчав¹⁶⁷². Можливо тому, що з «брежневського періоду» через західні ЗМІ багаторазово закидали інформацію щодо потенційно можливих наступників Брежнева, що сіяло підозрілість та взаємну недовіру в радянському керівництві. І хто, як не Громико, розумів це краще за інших. Утім, знаючи про особливу прихильність американців до Горбачова, запропонував його на посаду генсека.

Симпатії Заходу, помножені на роздратування і невдоволення радянських людей тим, у якому стані опинилася країна від брежневського «застою», стали потужним фактором підтримки енергійного, на загальному тлі Політбюро, і що особливо важливо, порівняно молодого Гор-

бачова (щоправда, Ленін помер у віці Горбачова, залишивши переораною не тільки миколаївську Росію, а й частину планети). Який до того ж, іще й рясно поексплуатував тему того ж «застою». Щоправда, потім він же своїми балачками звів нанівець довіру до теми «перебудови». Як фіксує у своїх мемуарах поза всякими сумнівами компетентний державний довгожитель М. Байбаков, щоб здобути найвищу посаду, Горбачов «умовляв, обіцяв пости, зачіпав струни серця. Тут він досягнув успіху. Умів спокушати і підсолоджувати, видавати себе не тим, як є насправді — це сильна його сторона як апаратного працівника. Але країна — не кабінет. Тут уже потрібні інші масштаби мислення та духовних сил»¹⁶⁷³. Така активність особливо впадала у вічі посвяченим у велику політику, бо раніше «на засіданнях він, як правило, відмовчувався, підтакував Генеральному секретареві ЦК, з усіма пропозиціями погоджувався. ...Ні з ким не хотів псувати відносини»¹⁶⁷⁴. Тепер же, за спостереженнями М. Рижкова, «Горбачов нервував. Горбачов маневрував»¹⁶⁷⁵.

І було через що — надзвичайно високі ставки. У 1984 — на початку 1985 рр. фактично сформувалася група у керівництві партії, націлена те що, щоб узяти владу у свої руки. Її, за визначенням В. Гришина, склали Горбачов, Лігачов, Рижков, а також Соломенцев і Чебриков, які їх підтримують. А найактивнішою фігурою був Лігачов — секретар ЦК КПРС з кадрів. Протягом 1983–1984 рр. йому вдалося розставити на ключові посади перших секретарів обкомів та крайкомів КПРС близько 70 відсотків своїх людей, які готові були виконати будь-яку його вказівку, забезпечити арифметичну більшість під час голосування на пленумах ЦК з будь-якого питання¹⁶⁷⁶. Рижков вбачає у такому намірі продовження справи Андропова, котрий збирав свою команду з різних місць: «Я — з Уралу, Лігачов — із Сибіру, Воротников — з Воронежа, Горбачов правда, — давно уже з ... ЦК, але у брежневському ЦК він, чесно кажучи, був чужинцем. Далека від центрально-столичної корумпованої компанії, його команда вміла та любила вчитися»¹⁶⁷⁷. У тому числі, очевидно, і тому — як боротися за всю повноту влади.

Надалі Горбачов стверджуватиме, що його авторитет у Політбюро та партії був настільки високий, що про жодних конкурентів йому на пост Генерального секретаря ЦК КПРС навіть не йшлося. Тоді як насправді ставлення до нього залишалося неоднозначним. Незважаючи на те, що його кандидатура «витала у повітрі» ще від дня смерті Андропова, «але одні його погано знали, інші добре, — пояснював тодішню атмосферу в Політбюро В. Крючков. — І в тих, і в інших щодо Горбачова було чимало запитань. Ніхто не був упевнений у ньому на сто відсотків»¹⁶⁷⁸. Переживши історію з Хрущовим, керівники старшого покоління «відчували подібні побоювання і щодо Горбачова»¹⁶⁷⁹. Підтвердженням чого можуть бути одкровення Лігачова на XIX Всесоюзній конференції КПРС, обґрунтовані добрим знанням обстановки у верхньому ешелоні влади в останні місяці життя Черненка: у той період ми пережили тривожні дні, існувала реальна небезпека іншого рішення¹⁶⁸⁰. Їх поділяв і сам Горбачов¹⁶⁸¹.

Однак у Рижкова ці відкладені на три роки зізнання спричинили енергійні заперечення: «Не можу, чесно кажучи, зрозуміти, чому Лігачов сьогодні (і вчора — на згаданій партконференції) явно принижує власну довгострокову, а не миттєву! — роль воцаріння Горбачова, хоче перетворити його призначення на випадок. Ні, воно було чітко підготовленою закономірністю, до якої рясно всипані пилюкою «коридори влади» підміталися до найменшої пилинки ще з початку 83-го. На дві сильні опори, на двох китів оперлася ця закономірність. По-перше, на нові партійні кадри в краях і областях, реальний вплив яких не могла не враховувати все-таки розсудлива частина брежневської «гвардії». По-друге, на економічну ситуацію, що помітно змінилася в країні, неможливість повернутися до старого господарського мислення, що стало закономірним наслідком нової економічної політики, що прямо пов'язується з ланцюжком Андропов — Горбачов — Рижков. Тож — жодних несподіванок. Щоправда, сам Горбачов підтримав Лігачова, навіть сказавши, що був-таки, мовляв, підготовлений альтернативний кандидат. Якщо і був, то тримався

в такій страшній таємниці, що навіть краєчка її ніхто не відкрив... Ні, думаю, Горбачову просто хотілося уявити, що він прорвався в генсеки з боями, в боротьбі та муках»¹⁶⁸².

Фактично, такої ж думки дотримувався і Б. Єльцин. У його «Сповіді на задану тему» читаємо: «Велика група перших секретарів зійшлася на думці, що зі складу Політбюро на посаду Генсека необхідно висунути Горбачова — людину найбільш енергійну, ерудовану і цілком відповідну за віком. Вирішили, що робитимемо ставку на нього. Побували в деяких членів Політбюро, у тому числі у Лігачова (Лігачов на той час був лише секретарем ЦК. — *Авт.*). Наша позиція співпала і з його думкою, тому що Гришина він боявся так само, як і ми. І після цього, як стала зрозумілою думка більшості, ми вирішили, що, якщо буде запропонована інша кандидатура — Гришина, Романова, будь-кого, — виступимо дружно і завалимо. У Політбюро, мабуть, так і відбувалася розмова, наша тверда позиція була відома учасникам засідання...»¹⁶⁸³.

Нібито в розвиток цих двох і по-своєму авторитетних суджень на користь Горбачова наводить свої аргументи з погляду громадської думки Г. Шахназаров: його було обрано не тому, що колеги визнали в ньому безперечного лідера. Оскільки не виділявся серед колег ані видатними досягненнями під час перебування секретарем Ставропольського крайкому, ані успіхами на спочатку дорученій йому ділянці керівництва сільським господарством, ні тим більше чимось помітним у галузі ідеології та міжнародних відносин, яку отримав у спадок від Черненка на якісь півтора року. Горбачов був обраний, тому що такою була воля не визнаної офіційно, але реально існуючої громадської думки. Вона категорично відкидала можливість обрання чергового старигана. Крім того, поголос поширив відомості про Горбачова як неабияку особистість із харизматичною зовнішністю: розумне, усміхнене обличчя з правильними рисами і виразними очима¹⁶⁸⁴.

Перший значний «ефект Горбачова» особливо проявився на Все-союзній науково-практичній конференції 1984 р., де він виступав із ідео-

логічних питань. І показав, що різко відрізняється від інших «начальників», а це було величезною гідністю в очах більшої частини апарату та його околиць. Він був балакучий, навіть занадто (тоді подібне ще не сприймалося як недолік), і це вигідно виділяло його на тлі псевдовеличної замкнутості та мовчання інших. Енергійний, за нашими мірками, дуже освічений і сучасний (і в тому, зокрема, що любив і вмів добре одягатися), привабливий, коли хоче, демократичний. Навіть звичайне у партійних босів «ти», звернення до всіх, хто не стояв на тій же «висоті» або вище, звучало в нього якимось м'якше, задушевніше¹⁶⁸⁵.

У Політбюро ЦК КПРС уже склалася своєрідна традиція прибувати на панахиду за генсеком у повному складі. Але вшанувати пам'ять Черненка ніхто не прийшов. Його помічник В. Прибутков причину такого «колективного ігнорування» пояснив тим, що «всі боялися хоч на мить випустити віжки влади. Навіть іще не віжки, а дорогу до них. Претендентів, як виявилось, було багато»¹⁶⁸⁶. Лігачов, який перебував у безпосередньому епіцентрі подій, пов'язаних із вибором нового лідера, видається найбільш обізнаним щодо того, як насправді Політбюро визначилося щодо наступного партійного лідера. Тому звернемося до його бачення того, що відбувалося.

На засіданні Політбюро ввечері 10 березня 1985 р. відразу оголилася вся складність і заплутаність ситуації. Горбачов, який останні місяці проводив засідання ПБ, хоч і сів на місце головуючого, але не по центру, а якимось збоку. Це ніби наголошувало на неясності питання про нового Генсека.

Серйозна, по-своєму безпрецедентна затримка виникла у питанні обрання голови похоронної комісії. Горбачов, ніби радячись, сказав: «Ну, якщо ми комісію затвердили, треба було б обрати голову...». У залі засідань Політбюро запала тиша. Усі розуміли, що обрання голови похоронної комісії — це ніби перший і дуже недвозначний крок до призначення Генерального секретаря ЦК КПРС. Склалася вже своєрідна традиція: Брежнев-Андропов, Андропов-Черненко.

Тяжка пауза, що запала після слів Горбачова, вказувала на те, що питання про генсека аж ніяк не вирішене. Обмін думками з цього приводу набув «якогось розмитого характеру і сам собою зійшов нанівець». Жодна зі сторін на той момент не була готовою до вирішальної суперечки, ще незрозумілими залишалися позиції деяких членів Політбюро, один із них — В. Щербицький взагалі був відсутній, оскільки перебував з візитом у Сполучених Штатах Америки¹⁶⁸⁷.

І тут доречним буде відступ, щоб відзначити наявність тверджень, передусім у мемуарній та науково-популярній літературі, що найважливішим завданням, яке Горбачову довелося вирішувати у черненківський період, була нейтралізація можливих претендентів на пост генсека. Таких було чотири: Гришин, Щербицький, Романов і навіть Громико.

Амбітні плани 70-річного першого секретаря Московського міськомуні партії Гришина стали очевидними в останній період життя Черненка. Спливає навіть інформація, що одразу ж на засіданні Політбюро після смерті Черненка першим виступив Романов і, згідно із заповітом Черненка, висунув Гришина на пост Генерального секретаря ЦК КПРС¹⁶⁸⁸. І вже як про реальність такого розвитку подій говорив сподвижник Горбачова О. Яковлев: «найближче оточення покійного Черненка вже готувало промови та політичну програму для іншої людини — Віктора Гришина»¹⁶⁸⁹.

Перший секретар ЦК Компартії України Щербицький жодної активності не проявляв, але його вагому присутність відчував кожен потенційний претендент. Вони пам'ятали, що ще за життя Брежнєва він був за крок від крісла генерального секретаря. Ось чому можна розглядати як таке, що має реальне підґрунтя, твердження Болдіна, що співробітники КДБ, за дорученням Чебрикова, затримали його повернення зі США. Беззмінний помічник Щербицького В. Врублевський навіть 1993 року щодо даного епізоду обмежився сухою констатацією: «10 березня 1985 року Черненко помер. Про цю смерть Щербицький дізнався у далекому Сан-Франциско на березі Тихого океану, де він перебував на чолі делегації

Верховної Ради СРСР»¹⁶⁹⁰. Додавши далі загальновідоме у вищих політичних колах: «Горбачов довго вичікував, щоб прорватися до влади...»¹⁶⁹¹.

1995 року В. Болдін напише у своїх спогадах, що «хитромудрий та обізнаний член Політбюро ЦК В.В. Щербицький у цій незрозумілій для нього обстановці на Пленум не прибув з формальної причини: у зв'язку з від'їздом у США. Хоча, на думку авіаторів, встигнути повернутися міг би цілком. Щоправда, і Горбачов не дуже хотів його повернення, не знаючи, до кого приєднається перший секретар ЦК КП України»¹⁶⁹². Пізніше він зізнається, що «цю затримку» організували «хлопці Чебрикова з КДБ»¹⁶⁹³. На поверхню також вийшла інформація, що в цьому «підтримку надали представники Держдепу та РНБ США, зокрема Д. Метлок (майбутній посол США в СРСР), який працював на той час помічником президента Р. Рейгана та керівником департаменту РНБ у справах Європи та СРСР»¹⁶⁹⁴.

Таким чином, Щербицький не був присутній ані на Політбюро, ані на пленумі, де вирішувалося питання про лідерство Горбачова. Не було на Політбюро також і першого секретаря ЦК Компартії Казахстану Кунаєва. «І якби весь старий склад Політбюро був би присутній того ж дня на засіданні, не виключено, що постала б фігура Гришина. Але трапилося так, що на Політбюро не потрапили Щербицький та Кунаєв. Наскільки я знаю від людини, яка застрягла в Америці разом із Щербицьким, — розповідає помічник Генерального секретаря ЦК КПРС у 1984–1985 роках В. Печенєв, — коли вони таки вилетіли до Москви, той сказав, що генеральним буде Гришин, тобто якісь домовленості серед старих членів Політбюро про обрання Гришина існували. Але Громико перейшов на бік Горбачова, а соратникам Горбачова вдалося феноменально швидко за двадцять годин після смерті Черненка зібрати пленум. Військові забезпечили перекидання членів ЦК армійськими літаками. По суті, це було маленьким державним переворотом»¹⁶⁹⁵. У такому ж авральному порядку доставляли членів ЦК на пленум 1957 р. у зв'язку із загрозою відставки Хрущова.

Щодо Романова, який значився у наступниках Брежнева ще з 1976 р., то його вміло дискредитували пліткою про весілля доньки, яке нібито відбувалося в Таврійському палаці і на ньому били імператорський посуд з Ермітажу. До того ж, думається, що навряд чи позитивно в країні сприйняли б появу «другого Романова». А щодо планів і перспектив Громико на лідерство, то після смерті Черненка у нього особливого бажання звалити на себе тягар відповідальності за величезну країну вже не було. Тоді як раніше намагався зондувати «грунт» із цього приводу. Він, як показав другий день засідання Політбюро, обрав іншу тактику.

На ньому Горбачов знову сидів не по центру, а зрушивши убік від місця головуючого. І тут сталося несподіване. Встав Громико. Усі сиділи, а він стояв. «Велика постать Громико ніби нависла над столом. Я навіть сказав би, — передає своє відчуття Лігачов, — пригнічувала. Андрій Андрійович заговорив добре поставленим, професійним, так званим дипломатичним голосом»¹⁶⁹⁶. Тут постає питання: для кого несподівано? Принаймні, не для Лігачова. Вже тому, що в пізнішій книзі спогадів він переказує зміст діалогу з Громико, який зателефонував йому за кілька годин до Політбюро. Позначивши свою остаточну позицію щодо кандидатури генсека, він повідомив Лігачову: «Я, мабуть, готовий зробити пропозицію про Горбачова». Лігачов відразу набрав номер Горбачова. Той уважно вислухав повідомлення і сказав: «Дякую, Єгоре, за цю звістку. Давай діятимемо»¹⁶⁹⁷.

Аргументація ж Громико щодо Горбачова зводилася до такого: «Скажу прямо. Коли думаєш про кандидатуру на посаду Генерального секретаря ЦК КПРС, то, звичайно, думаєш про Михайла Сергійовича Горбачова. Це був би, на мою думку, абсолютно правильний вибір. Усі ми Михайла Сергійовича добре знаємо. Сім років ми працюємо разом із ним. Я пам'ятаю, як Л. І. Брежнев цікавився моєю думкою та думкою інших товаришів, коли йшлося про переведення М. С. Горбачова працювати у Москві. Я не маю сумніву, що всі ми тоді правильно підтримали цю пропозицію.

Які риси передусім впадають у вічі, коли оцінюєш кандидатуру Михайла Сергійовича?

Перше — це його невгамовна творча енергія, прагнення зробити більше і зробити краще.

Друге. Це ставлення до людей. Адже чим вище стоїть людина, тим більшу роль відіграє її вміння налагоджувати відносини з людьми, відносини принципові та вимогливі. Я ніколи не чув про те, що у Михайла Сергійовича превалюють погляди особистого ґатунку. Ні, у нього на першому плані — інтереси партії, інтереси суспільства, інтереси народу.

Третє. М. С. Горбачов має великий досвід партійної роботи. Це досвід роботи у краї, а також у центрі. Він працював секретарем ЦК, був кандидатом у члени Політбюро та, нарешті, членом Політбюро. Він вів засідання Секретаріату, а потім Політбюро без Костянтина Устиновича. Для такої роботи треба мати не лише знання, а й витримку, партійність. Це дуже цінна якість.

Я не претендую на те, що я згадав про всі якості Михайла Сергійовича. Але гадаю, що ми, не вагаючись, можемо сказати, що не помилилися, якщо оберемо його Генеральним секретарем ЦК КПРС. Хочу ще раз наголосити, що він має великі знання, значний досвід, але цей досвід має бути помножений і на наш досвід. І ми обіцяємо надавати новому Генеральному секретареві ЦК КПРС всіляке сприяння та допомогу. На це сприяння та допомогу Ви, Михайле Сергійовичу, можете повністю розраховувати»¹⁶⁹⁸.

Повний виклад цього виступу важливий з урахуванням розкладу сил, що склався в той період у Кремлі. Після смерті Устинова Громико став своєрідним старійшиною в Політбюро, його слово мало особливу вагу. Тим більше, що воно прозвучало несподівано і справило ефект бомби, що розірвалася. Адже, як стверджує Болдін, «ще кілька днів тому Громико у розмовах висловився проти Горбачова, а тут на тобі — за. Значить, він знає те, чого не знають інші. Блок противників Горбачова —Тихонов, Гришин, Громико — розпався»¹⁶⁹⁹. Доповнює його і роз-

повідь М. Смиртюкова: «Після смерті Устинова та Андропова Громико шукав собі нового союзника і дзвонив Тихонову, натякаючи, що Горбачов не та людина, яка потрібна країні, і т. д. А коли йому не вдалося зробити Тихонова соратником, перебіг до Горбачова»¹⁷⁰⁰.

Усі члени Політбюро, які брали участь у цьому засіданні, не тільки одноставно проголосували за Горбачова, «помазавши» його таким чином на «царювання», а й позмагалися у компліментах на адресу «освяченого» партійного вождя. Першим виступив Гришин, визнавши, таким чином, беззаперечну перемогу суперника. Перший заступник Голови Радміну Г. Алієв нагадав про «величезний досвід» нового лідера. Романов віддав належне його компетентності у питаннях науково-технічного прогресу. Голова Радміну РРФСР В. Воротников відзначив «людський вимір» Горбачова. А секретар ЦК КПРС Б. Пономарьов — його високу теоретичну підготовку. Голова КДБ СРСР Чебриков багатозначно підкреслив, що чекісти — за Горбачова. Перший секретар ЦК Компартії Грузії Е. Шеварднадзе розхвалював його ще більш барвисто, ніж попередників. Міністр культури П. Демічев звернув увагу на те, що Михайла Сергійовича непогано знають за кордоном, і саме він займався всіма питаннями в ЦК після смерті Андропова. Для Лігачова — він уже виріс у великого політичного діяча. Рижков пообіцяв, що «ми, Михайле Сергійовичу, завжди будемо Вашими вірними помічниками»¹⁷⁰¹.

Своєю чергою, Горбачов заспокоїв членів Політбюро та секретарів ЦК заявою, що «нам не потрібно змінювати політику», оскільки «вона вірна, правильна, справді ленінська». Нам треба набирати темпи, рухатися вперед, виявляти недоліки та долати їх, бачити наше світле майбутнє»¹⁷⁰². До того ж, спочатку він ще не втратив і почуття подяки: на квітневому (1985 р.) Пленумі ЦК КПРС Є. Лігачова на пропозицію нового генсека обрали прямо в члени Політбюро, оминаючи кандидатський статус. Так само членом Політбюро став і М. Рижков. Але водночас одразу не залишив місця у політиці своїм значним потенційним опонентам.

Вже 1 липня 1985 р. дуже безцеремонно відправив у відставку Романова «за станом здоров'я». 19 грудня 1985 р. Гришину було запропоновано заявити на Політбюро про вихід на пенсію. На його пропозицію дати допрацювати півтора місяці до міської партійної конференції, щоб прозвітувати про роботу, генсек відрізав: «Це виключено»¹⁷⁰³. У нього відібрали усе, окрім квартири. У 1992 р. він помер у районному відділі соціального забезпечення під час переоформлення пенсії. Грубо, не по-людськи вчинив Горбачов із Г. Алєєвим — першим заступником голови Ради Міністрів СРСР. У нього трапився інфаркт, хвороба протікала тяжко. Лікарі казали, що прогноз на його одужання є сприятливим. Але до лікарні до нього приїхав кур'єр із ЦК КПРС і привіз текст заготовленої заяви Алєєва про звільнення з посади за власним бажанням, яке від нього вимагалось підписати¹⁷⁰⁴. Щоправда наприкінці 1990-х років Алєєв розповідав авторові у пориві якоїсь відвертості, що у кремлівській лікарні його запевняли і навіть залякували, за завданням Горбачова, що жити йому залишалося не більше п'яти років, тож треба відійти від державної діяльності та зайнятися своїм здоров'ям. Так само безцеремонним чином Горбачов позбудеться згодом і, здавалося б, найближчих соратників. Того ж Лігачова та Рижкова.

Після рішення Політбюро за Пленумом ЦК залишалося формальне схвалення кандидатури нового Генерального секретаря, що він одноголосно й продемонстрував. «Коли Громико зійшов на трибуну і в ролі почитухи почав співати дифірамби Горбачову, я, — фіксує у своїх спогадах член ЦК КПРС В. Фалін, — зауважив Арбатову, що сидів по сусідству: «Добився-таки міністр свого. Нехай наполовину»¹⁷⁰⁵.

Виявляється, що «після смерті Брежнєва Громико пропонував Андропову розділити посади генерального секретаря та голови Президії Верховної Ради, розраховуючи стати номінальним главою держави. Андропов відмовив і йому довелося задовольнитися кріслом першого заступника голови Ради Міністрів. В очікуванні смерті Андропова Громико

націлився на пост генерального секретаря. Устинов та інші поставили йому заслін із умираючого Черненка — краще ніякий генеральний секретар, ніж Громико»¹⁷⁰⁶. Попрощавшись із амбіціями партійного лідерства, він, як виявилось, продовжував виношувати ідею щодо Президії Верховної Ради СРСР. Багато про що в цьому плані говорить негативна реакція щодо Черненка, що виходить від його сина Анатолія — директора Інституту Африки, якому «потрібно було лише два місяці, щоб стати не лише Верховним головнокомандувачем, а й Головою Президії Верховної Ради СРСР. Знову влада зосереджувалася в руках однієї старої хворої людини»¹⁷⁰⁷. Цілком очевидно, що вона відображала настрої та плани старшого Громико, оскільки батько та син довірливо обговорювали ситуацію в керівництві країни.

Не можна не згадати і про твердження з середовища колишніх співробітників КДБ, що були й інші мотиви, які спонукали їх діяти в ключі підтримки Горбачова: «Не зробив би він (Громико. — *Авт.*) цей вражаючий політичний фінт — і його самого та його сина — директора Інституту Африки Ан. А. Громико неодмінно звинуватили б у схильності до дуже поширеної для високопоставлених вельмож брежневських часів практики «приватизації підношень» від іноземних гостей замість, як це формально належало, їх здачі державі. Плюс пристрасть до «колекціонування» предметів культури та мистецтва, що набула у суспільстві негативного резонансу після гучних історій із «колекціями» Щелокова, Чурбанова, Г. Брежневої та інших високопоставлених персон брежневської епохи. Старший Громико був до цього часу володарем колекції картин та скульптур із розряду видатних зразків спадщини світової культури, а молодший став одноосібним власником найбільшої й однієї з найбагатших у світі колекцій ритуальних масок африканських племен. Поганий приклад міністра наслідували, до речі, і багато його тодішніх заступників... Високих МЗСівських начальників раптом усіх потягнуло в поціновувачі живопису та скульптури різних часів і народів»¹⁷⁰⁸. Ця версія може

бути не такою вже й екзотичною, якщо брати до уваги, що керівництво КДБ виступало на боці Горбачова.

Не менш показовою є ще одна обставина, яка вказує на те, що Громико все ж таки примушували до певних домовленостей: на початку лютого 1985 р. в часописі «Time» розпочалася публікація низки фрагментів з мемуарів радянського дипломата А. Шевченка «Розрив з Москвою», який був відомий своєю особливою близькістю до міністра закордонних справ СРСР, мав репутацію його довіреного радника, у тому числі у зв'язках із КДБ. На думку деяких учених (О. Островський)¹⁷¹⁰, в тих умовах вони, публікації, були дуже доречними¹⁷¹¹.

Тож «інтереси справи», які спонукали Громико ратувати за Горбачова, за саркастичним зауваженням Фаліна, «тут ні до чого. Вони увінчують, а не йдуть першими у низці амбіцій та інтриг»¹⁷¹². У свою чергу, майбутній генеральний секретар брав участь у них, роздаючи запевнення та обіцянки. У тому числі, й передусім, для Громико. Син же став безпосереднім співорганізатором реалізації задумів батька, бачачи в ньому «одного з головних гравців за політичним столом з диявольськими ставками, де програш і виграш були такі ж хисткі, як і палуба корабля, що входить у зону урагану»¹⁷¹³. Саме такими благородними мотивами він пояснює свої переговори, звісно ж, за дорученням старшого Громико, з політичними, громадськими та науковими діячами, які мали змогу у потрібному ключі подати інформацію Горбачову. Зокрема, з Є. Примаковим та О. Яковлевим¹⁷¹⁴.

Вони ж, своєю чергою, промацували настрої Громико за завданням Горбачова. Зійшлися на тому, що він міг би піти на пост глави держави¹⁷¹⁵. Під час підсумкової зустрічі з Яковлевим Громико-молодший повідомив «про рішення батька покласти свій авторитет у боротьбі за владу на користь Горбачова»¹⁷¹⁶. Яковлев, своєю чергою, передав послання від Громико Горбачову: «Михайло Сергійович довго ходив кабінетом, обмірковуючи, мабуть, варіанти відповіді. Він ставив мені якісь запитання і одразу сам відповідав на них. Вів дискусію із самим собою. Зрозуміло було,

що йому подобається ця пропозиція. Вона йшла від лідера групи «старих», що залишилася. Горбачов зрозумів, що "стара гвардія" готова з ним працювати, віддати свою долю в його руки. Це було найголовніше. Після двох невдач із хворими старцями — з Андроповим та Черненком — треба було уникати принципу ієрархічної спадковості.

Зрештою, Михайло Сергійович сказав: "Передай, що мені завжди було приємно працювати з Андрієм Андрійовичем. Із задоволенням це робитиму і далі, незалежно від того, в якій якості обидва опинимось. Додай також, що я вмію виконувати свої обіцянки". Відповідь була обережною, але зрозумілою»¹⁷¹⁷.

Таким чином, роль політичної свахи зіграли діячі (Громико-молодший, Примаков, Яковлев, Арбатов, Черняєв та ін.), до характеристики яких, якнайкраще, підходять роздуми О. Зінов'єва: «...кращі порівняно з людьми сталінського періоду здібності та освіта, а також «лібералізм», що надав їм видимість опозиціонерів, породили в цих людей непомірно високу зарозумілість, яка стала однією з рис горбачовізму: вони самі уявили себе ідейними лідерами суспільства і стали зображувати з себе «дисидентів при владі». Проїшовши школу розпусти в ідейних борделях хрущовських та брежнєвських років, ці люди, вибравшись на поверхню, заходилися зображати ідейну та творчу цнотливість. Нам усім із самого початку було зрозуміло, що потрібно було поринути у трясовину, болото і помийницю радянської реальності, щоб справді долучитися до правлячої еліти, яка задає тон життя суспільству. Вставши на цей шлях, "кращі люди" хрущовських років самі подавили ентузіазм, що загорівся, і перетворилися до того моменту, коли вони могли сказати: "Мить, зупинися!", в одне з наймерзенніших породжень радянської історії»¹⁷¹⁸.

2 липня 1985 р. Андрій Андрійович на пропозицію Горбачова був обраний Головою Президії Верховної Ради СРСР. Але вже 1 жовтня 1988 р. той же Горбачов відправив його на пенсію. Можливо, в тому числі через те, що для нього не було секретом наростаюче критичне ставлення Громико

до його діяльності. Своєю чергою, він відкрито ігнорував найстарішого члена Політбюро, який розчистив йому дорогу до влади. Починаючи з питання призначення Е. Шеварднадзе міністром закордонних справ, що дуже болісно було сприйнято Громико. Він сильно страждав і зажадав від сина: «Не говори мені більше про цю людину»¹⁷¹⁹.

Надалі з його вуст вже голосно лунали нарікання, що він помилився, обманувся в Горбачові. Мав почуття провини в тому, що через людину, яку запропонував і на кандидатурі якої на вищий політичний пост наполіг, у державі та суспільстві розпочалися небезпечні процеси. У телефонній розмові з Крючковим у січні 1988 р., з нагоди присвоєння тому військового звання генерала армії, Громико навіть кинув фразу: «У 1985 році після смерті Черненко товариші пропонували мені зосередитися на роботі в партії і дати згоду обійняти посаду генерального секретаря ЦК КПРС. Я відмовився, вважаючи, що партійна посада не для мене. Можливо, це була моя помилка»¹⁷²⁰.

У його ж спогадах немає жодного слова про міжособистісні взаємини в Політбюро, історію співпраці з Горбачовим¹⁷²¹. Можливо, тому, що під час їхньої підготовки ще перебував на головній посаді у Верховній Раді СРСР. Можливо, через сталінську школу, яка привчила за будь-яких обставин тримати свої думки та оцінки про перших осіб при собі. Не випадково, що це характерно, наприклад, і для мемуарів Устинова — лише про передвоєнний час і про найбільш пам'ятні події воєнних років¹⁷²². Не поширювався особливо з оцінками лідерів перебудовної доби і М. Соломенцев. А вже, власне, перебудовне покоління політиків продемонструвало «нове мислення» і в літературній справі. Та й ризикнули (нічим уже при цьому не ризикуючи) опублікувати свої щоденники діячі післясталінського періоду¹⁷²³. На чільному місці тут стоять записи бесід та пам'ятні записки В. Молотова¹⁷²⁴ і Л. Кагановича¹⁷²⁵, спогади А. Мікояна¹⁷²⁶.

Із усіх генеральних секретарів Горбачов продемонстрував найшвидший розбіг — менш як за добу було вирішено всі питання з його

обранням. Поспіх Горбачова на лідерство виявився і в тому, що він розпорядився помістити в пресі офіційне повідомлення про його обрання разом із біографією на першій шпальті, тоді як повідомлення про смерть генсека Черненко та некролог — на другій. Напевно, в цьому виявились і зневага, і грубість, і відчуття суспільних очікувань на зміни, і бажання негайно продемонструвати своє верховенство. Сталін боровся за беззаперечне лідерство понад п'ятнадцять років. Хрущову знадобилося чотири роки, щоб розібратися зі своїми суперниками і позбавитися колективного керівництва. Брежнев упорався із «тріумвіратом» за декаду, але це була для нього піррова перемога. Андропов та Черненко мало досягли успіху в кардинальних змінах. Горбачов домогся визнання його лідером за лічені місяці, відкривши, за визначенням О. Яковлева, нову сторінку в житті держави, сторінку березнево-квітневої революції, яка тривала до розпуску СРСР у Біловезькій пущі¹⁷²⁷.

В одному з листів до дочки 33-й президент США Г. Трумен так визначав необхідні риси характеру для того, щоб бути добрим президентом: «... потрібно поєднати в собі якості Макіавеллі, французького короля Людовіка XI, Цезаря Борджіа та Талейрана, бути брехуном, зрадником, лукавим церковником (Рішельє), героєм і ще невідомо ким»¹⁷²⁸. Перший і останній очільник Радянського Союзу мав увесь цей повний «джентльменський» набір. У світову історію його вписують передусім зусиллями Заходу як видатного реформатора, провідника політики під гучною назвою «перебудова». Тоді як удома він переважно сприймається як невдалий, некомпетентний керівник і навіть зрадник, який спричинив падіння СРСР.

Зауважимо, що останнє твердження особливо активно і навіть наступально, з моменту грудневого 1991 р. фіналу, заперечувалося ним особисто, а також соратниками, що зберегли йому вірність¹⁷²⁹. Очевидно, не лише з причин «історичної об'єктивності» супутніх політичних втрат від таких оцінок. Але передусім із причини розуміння, можливо й запізнілого, того, що дії лідера перебудови, а разом і його команди, не завжди спів-

відносилися із Конституцією союзної держави. Та й із часом і віком перспектива «суду історії» для тих, хто володів великим обсягом влади, неминуче набуває зримих обрисів.

На допомогу їм — накопичений у науковій літературі, політичних мемуарах та публіцистиці значний обсяг аргументів щодо того, що радянська система до початку 1980-х рр. повністю себе вичерпала і зайшла в історичний глухий кут. А отже, незважаючи на всі зусилля Горбачова щодо її реформування, вона була приречена. Відповідно, вичерпала свій ресурс і радянська держава, незалежно від допущених її перепорядниками прорахунків і помилок, включаючи навіть деякі їхні зловмисні дії, про що, не скуплячись на оцінки та епітети, висловлюються багато діячів пізньорадянського періоду та пострадянські політики, а також громадяни, які ностальгують за Союзом. Активну інтелектуальну підтримку їм та відповідним суспільним настроям надає і значна кількість досліджень, у тому числі, приурочених до 30-річчя розпаду СРСР, у яких обґрунтовується можливість збереження та продовження його існування за іншої політики та інших політиків (фактично, колишні вершители долі країни та дослідники їхніх дій мають спільну платформу щодо перспектив СРСР, але тільки з протилежних позицій щодо причин, що призвели до руйнівного результату).

Наприклад, у вигляді тієї ж концепції, згідно з якою Радянський Союз був першою країною, що розвивається, і яка почала наздоганяти Захід. Доктором економічних наук В. Поповим вона зводиться до того, що вже з 1500 р. розрив між країнами, які ми сьогодні називаємо західними, та рештою країн світу постійно наростає: якщо тоді всі були приблизно на однаковому рівні розвитку, то до 1900 р. Захід уже мав продуктивність праці та подушний дохід у шість разів вищі. Збільшувалася також прірва між Росією та західними країнами: ані реформи Петра I, ані звільнення селян Олександром II, ані реформи С. Вітте та П. Столипіна не могли зупинити її прогресуючого відставання. Російський ВВП на душу населення

до 1913 р. впав до 30 % від рівня США і до 40 % — від Західної Європи. А саме соціалістична економіка розпочала наздоганяти Захід: подушний ВВП підвищився з 20 % від рівня США 1928 р. до 40 % до кінця 1960-х, незважаючи на падіння під час війни. А в 1950-ті роки Радянський Союз досягнув таких темпів зростання ВВП та продуктивності праці, що не спостерігалися в країні ніколи — ні раніше, ні пізніше. У 1960-х тривалість життя в СРСР становила 70 років, тобто на рік-два менше, ніж у Америці. Загалом, радянська модель наздоганяючого розвитку за всіх її недоліків, безумовно, була дуже конкурентоспроможною і в економічній, і в соціальній сфері — і не менш привабливою, аніж східноазійська (китайська) модель сьогодні¹⁷³⁰.

Вважається, що до кінця 1980-х років планова економіка повністю вичерпала свої можливості. Проте, на думку вченого, це далеко не так. Економічний крах у СРСР так і не настав. Був застій, коли ВВП зростав на 1–2 % на рік, тобто такими ж темпами, як і чисельність населення, а подушний ВВП не збільшувався, хоча й не знижувався. Було падіння на 9% у 1990-1991 роках — криза, але не настільки глибока порівняно з наступним обвалом на 40 % у 1992–1998 роках. «Але і те, й інше падіння — це результат реформ, а не кризи планової економіки. Якби горбачовських реформ не було, застій тривав би ще 10-20 років як мінімум — без зростання, але й без падіння. СРСР розвалився не з економічних причин. Колапс був рукотворним, організованим реформаторами. Власне, це була найбільша в історії криза, сфабрикована самими творцями економічної політики»¹⁷³¹, — вважає В. Попов. Далі вчений висновує: «При цьому, точку неповернення пройдено не було — Михайло Горбачов став реформувати систему до того, як вона впала. Така стратегія — гра на випередження — безумовно, вірна і дає свободу маневру, але втілення стратегії виявилось гіршим, далі нікуди. Економіка впала не тому, що була радянською, плановою і застійною, а тому, що горбачовські реформи зламали державу, без якої жодна економіка не може функціонувати більш-менш ефективно.

Жодної власності — ні державної, ні приватної — без держави не буває, і це ази марксизму, які, мабуть, не були засвоєні реформаторами»¹⁷³².

До низки дискусійних належать також питання, а чи взагалі Горбачов мав пророблений план перетворень і хто ж був реальним «батьком» перебудови і, таким чином, несе відповідальність за результати, що призвели до загибелі потужної держави. Різнобій у відповідях на них залишається досить великим навіть через 38 років.

Так, О. Яковлев стверджував, що вже в ході візиту Горбачова до Канади 1983 року, де він тоді був послом СРСР, між ними відбувся відвертий та ґрунтовний діалог щодо стану справ у країні та необхідності невідкладних змін: «Спочатку звичайна бесіда, але раптом нас прорвало, почалася розмова, не оглядаючись. ...Він говорив про наболіле у Союзі, вживаючи такі слова, як відсталість країни, необхідність кардинальних змін, догматизм тощо. Я теж як із ланцюга зірвався. Відверто розповів, наскільки примітивною та ганебною виглядає політика СРСР звідси, з іншого боку планети»¹⁷³³. Саме тоді Яковлев почув у словах співрозмовника «сигнал про неминучість змін»¹⁷³⁴. Незважаючи на те, що він подавав-ся «з-поза спини першої особи (а нею був на той час Юрій Андропов)»¹⁷³⁵. А власне під час їхньої розмови «вперше народилася ідея перебудови»¹⁷³⁶.

Щоправда, це не завадило йому згодом стверджувати протилежне: «перетворення в 1985 році розпочалися без плану і навіть без ідей». Пояснюючи при цьому, що плану «не могло бути». Бо, «хто на той час міг прийняти «план» докорінної реформації суспільного устрою, що включав ліквідацію моновлади, моноідеології та моновласності? Хто? Апарат партії та держави? КДБ? Генералітет?»¹⁷³⁷.

Сам Горбачов пізніше заявляв, що «концепція перебудови» в нього склалася до 1985 р., але тоді не було конкретного плану її здійснення, «як меню або розкладу руху потягів»¹⁷³⁸. Те саме він повідомляв і Г. Арбатову — директору Інституту США та Канади, коли той поцікавився у нього, після 1991 р., щодо часу появи програми реформ, — навесні 1985 р. мав «загаль-

ний план» і обмірковував вирішення «кількох найважливіших проблем», але «що робити далі, багато в чому «підказував» «хід подій»¹⁷³⁹. Інакше кажучи, діяв залежно від того, як розвивалися процеси в країні. І, як показала практика, найчастіше керуючись принципом — віз дорогу покаже.

Тому соратники, які згодом стали його опонентами, небезпідставно, щоправда навздогін, констатували: жодної програми перебудови не було. Той же В. Крючков розповів, що «спроби з'ясувати, до чого ми йдемо, які цілі переслідуюмо, які конкретні поточні та перспективні завдання вирішуємо, натрапляли на малозрозуміле багатослів'я Горбачова, а то й на глуху стіну мовчання. Недоліку не було лише у закликах Горбачова «йти шляхом оновлення, перебудовуватися, змінювати»¹⁷⁴⁰. Міркування, помножені на обіцянки, власне і стали політикою: «З вуст Горбачова посипалися, немов град, обіцянки кардинальним чином змінити життя, у найкоротші терміни покращити його, зробити високорентабельним промислове та сільськогосподарське виробництво, підняти матеріальну зацікавленість людей і на цій базі забезпечити їм вищий рівень добробуту. Наводилися порівняння про те, який стан справ у країнах Заходу, зрозуміло, що на користь останнього. Людей переконували в тому, що досі все було погано, що вони йшли (або їх вели) хибним шляхом і що зараз керівництво партії та держави вживе заходів для того, щоб якнайшвидше виправити становище, що склалося»¹⁷⁴¹.

Залишається лише зауважити, що все це супроводжувалося нищівною критикою зробленого за майже 70 радянських років. Утім, така практика була закладена з перших днів радянської влади, а згодом перейшла у спадок і пострадянським країнам. Особливо наочним прикладом тому можуть бути політичні традиції, що стали вже хрестоматійними подібного роду в незалежній Україні. Кожен її новий лідер намагається утвердити себе передусім улаштуванням зневажливих обструкцій попередникам, їхнім переслідуванням, у кращому разі — забуттям та викресленням «колишніх» із історії країни.

Судячи з усього, проголошуючи реформи, Горбачов не мав і не міг мати ретельно опрацьованої програми, яка передбачала б і конкретні плани поетапної роботи з її реалізації. Як пояснює сподвижник генсека В. Медведев, була всього лише якась «сума ідей, на основі яких поступово формувався новий політичний курс, проходячи перевірку практикою, накладаючись певним чином на реальну суспільну свідомість, на живий досвід роботи. ...Це був неминучий етап осмислення ситуації, що склалася в країні, шляхів виведення суспільства із загальмованого стану»¹⁷⁴².

Уже у статусі Генерального секретаря, Горбачов попросив низку «яйцеголових», які потім стали його соратниками, підготувати пропозиції про те, як вибудувувати на перші сто днів роботу, з чого розпочати, які пріоритети виділити на рівні розуміння завдань на той момент. Причому, «передати їх йому особисто, не передруковуючи»¹⁷⁴³. Зокрема, таке завдання отримали В. Медведев, відповідальний працівник апарату ЦК КПРС М. Біккенін, директор Інституту філософії АН СРСР Г. Смирнов (причому, для нього термін був встановлений в одну добу)¹⁷⁴⁴, на той час співробітник газети «Правда» М. Полторанін та О. Яковлев. Щодо двох останніх, то, як стверджує колишній посол США в СРСР Д. Метлок, «їх відправили на заміську дачу, щоб вони могли кілька тижнів попрацювати в тиші та спокої...»¹⁷⁴⁵. Своєю чергою, Полторанін свідчить, що до робочої групи також входили академік А. Аганбегян, помічник генсека А. Вольський, той же Медведев, співробітник «Правди», один із авторів спогадів Брежнєва О. Мурзін та О. Яковлев¹⁷⁴⁶. Водночас він повідомляє, що їм було надано найтаємніші матеріали Академії наук, Держкомстату, Держплану і навіть КДБ. А також можливість ознайомитися з наявними напрацюваннями щодо реформування країни. Зокрема, підготовленими комісією М. Тихонова за завданням Ю. Андропова.

За словами Полтораніна, ця група розглядала три можливі сценарії: а) якщо в країні не буде змін, до початку 2000 р. на неї чекає криза, б) якщо все обмежиться частковими змінами, країна залишатиметься в

застої, в) вихід із становища лежить лише на шляху серйозних перетворень. Підсумкова записка, по суті, «доводила необхідність того, що пізніше отримало назву перебудова»¹⁷⁴⁷. У той же час, В. Медведєв більш реалістично оцінює виконану ними роботу, бо «у Горбачова утворився цілий портфель таких розмірковувань», які були «переварені» ним і «викристалізовані в основній ідеї доповіді на Квітневому Пленумі»¹⁷⁴⁸. Головне ж, на думку Біккеніна, полягало в тому, що ці дні «були сповнені ентузіазму та надій, майже як у Наполеона після повернення з Ельби: країна втомилася від хворих старців при владі і жадала змін на краще»¹⁷⁴⁹. То був час «Великого Романтизму. Романтизму, коли здавалося, що ось-ось нарешті в країні переможуть Розум, Свобода і Порядок, почнеться довгоочікуване нове, світле життя. Такою була поширена надія, яка, на жаль, надто швидко стала перетворюватися на міраж»¹⁷⁵⁰.

Спочатку і «балакучість» Горбачова сприймалася дуже позитивно: лише з середини травня до середини жовтня 1985 р. він виголосив понад 40 промов. А його сподвижники, увірувавши в їхньому доленосному для країни призначенні, журилися лише з приводу одного (А. Лук'янов): «Як шкода, що ми прийшли до влади тільки зараз, коли нам уже за п'ятдесят. Відбудься це років на десять раніше — скільки корисного можна було б устигнути зробити для країни!»¹⁷⁵¹

Квітневий (1985) Пленум ЦК КПРС сьогодні прийнято розглядати як відлік початку перебудови, що власне сповідує і сам Горбачов. «Насправді ж, — як вважає Д. Метлок, — прийнята на цьому пленумі програма була не тією, що згодом стала відомою світу під назвою перебудова..., а куди більш обмеженою програмою. Її точніше було б називати Андроповською платформою, оскільки по суті вона була підходом, розробленим за його наполяганням»¹⁷⁵². Саме андроповські ідеї «і склали основу програми обмежених реформ, явлену світу на Квітневому пленумі 1985 року»¹⁷⁵³. У такому ж ключі однозначно висловився і М. Рижков: початок офіційно задекларованої перебудови поклав Андропов, «звісно ж, аніяк не називаючи свої

перші реформи. І робилися вони без шуму і тріску — щоб, не дай Боже, не злякати, не наврочити. Але ось що цікаво, — на його погляд, — на самому пленумі і деякий час потім сам Горбачов не надто голосно вдавався до цього всесвітньо утвердженого терміну. У доповіді він ужив його лише стосовно господарського механізму: мовляв, яснішею стала концепція його перебудови. Пізніше, у травні, у виступі перед активом Ленінградської партійної організації він висловився чіткіше: «Мабуть, усім нам треба перебудуватись, усім... Всім треба освоювати нові підходи і зрозуміти, що іншого шляху ми не маємо»¹⁷⁵⁴. Отже, «ніякої революції у квітні 85-го не трапилося, а щодо перебудови, то розпочалася вона без шуму та оплесків 83-го, за Андропова, і лише в січні 1987 року набула, нарешті, постульованої форми»¹⁷⁵⁵.

Справді, саме на ньому було проголошено сім її ключових складових, зміст власне декларованих реформ як необхідної умови докорінних якісних змін у країні:

Перебудова — це рішуче подолання застійних процесів, злам механізму гальмування, створення надійного та ефективного механізму прискорення соціально-економічного розвитку суспільства. Головний задум нашої стратегії — поєднати досягнення науково-технічної революції з плановою економікою та привести в дію весь потенціал соціалізму.

Перебудова — це опора на живу творчість мас, це всебічний розвиток демократії, соціалістичного самоврядування, заохочення ініціативи, самодіяльності, зміцнення дисципліни та порядку, розширення гласності, критики та самокритики у всіх сферах життя суспільства; це високо піднята повага до цінності та гідності особистості.

Перебудова — це неухильне підвищення ролі інтенсивних чинників у розвитку радянської економіки; відновлення та розвиток в управлінні народним господарством ленінських принципів демократичного централізму, повсюдне впровадження економічних методів управління, відмова від командування та адміністрування, забезпечення переходу всіх ланок економіки на принципи повного госпрозрахунку та нові форми

організації праці та виробництва, всіляке заохочення новаторства та соціалістичної підприємливості.

Перебудова — це рішучий поворот до науки, ділове партнерство з нею практики з метою досягнення найвищих кінцевих результатів, уміння поставити будь-яке починання на солідну наукову основу, готовність та гаряче бажання вчених активно підтримувати курс партії на оновлення суспільства; одночасно це й турбота про розвиток науки, зростання її кадрів, їхню активну участь у процесі перетворень.

Перебудова — це пріоритетний розвиток соціальної сфери, все більш повне задоволення потреб радянських людей у хороших умовах праці, побуту, відпочинку, освіти та медичного обслуговування; це постійна турбота про духовне багатство, культуру кожної людини та суспільства в цілому; це здатність поєднувати вирішення масштабних, кардинальних проблем життя суспільства з вирішенням поточних питань, що хвилюють людей.

Перебудова — це енергійний порятунок суспільства від спотворень соціалістичної моралі, послідовне здійснення принципів соціальної справедливості; це єдність слова та справи, прав та обов'язків; це підвищення чесної високоякісної праці, подолання зрівняльних тенденцій у її оплаті, споживання.

Кінцева мета перебудови, здається, ясна — глибоке оновлення всіх сфер життя країни, надання соціалізму найсучасніших форм суспільної організації, найповніше розкриття гуманістичного характеру нашого ладу у всіх його вирішальних аспектах — економічному, соціально-політичному та моральному¹⁷⁵⁶.

Відповідно до заявленого, перебудова СРСР передбачалася у межах соціалістичного вибору. І в цьому, як потім почав журитися Яковлев, «було допущено історичну помилку, коли на основі радянської системи, а насправді на основі державного феодалізму, ми намірилися будувати демократичний соціалізм на принципах громадянського суспільства.

З історії відомо, — пояснював він далі, — що роль «першої особи» у формуванні політичної та моральної атмосфери в державі величезна, а тому наполегливе обнюхування Горбачовим «соціалізму», ідею якого Сталін перетворив на «протухле яйце», серйозно заважало формуванню реформаторського мислення, його просуванню в маси, так само, як і конкретним перебудовним справам»¹⁷⁵⁷.

На наш погляд, тут доречним буде зауважити, що з історії відомо те, яку винятково важливу роль відіграв I конгрес Соціалістичного інтернаціоналу, що відбувся у Франкфурті-на-Майні 30 червня — 3 липня 1951 р., на якому було прийнято декларацію «Цілі та завдання демократичного соціалізму». Вона фактично поклала край домінуванню марксизму, а ідеологією соціал-демократії було оголошено демократичний соціалізм. До речі, декларація Франкфурта закликала поширити демократію і на сферу міжнародних відносин. У ній засуджувався будь-який імперіалізм (як капіталістичний, так і «червоний», комуністичний) і колоніалізм. Вона ж орієнтувала на встановлення нового світового порядку, заснованого на демократії у світовому масштабі та міжнародному праві¹⁷⁵⁸.

Проголошена ж Горбачовим перебудова як стратегічне завдання будівництва демократичного соціалізму через позбавлення від сталінізму, повернення до пізнього Леніна з його ідеями НЕПу, індустріалізації, кооперації та культурної революції, подолання відчуження людини від власності, влади та культури, продовження не Лютневої, а Жовтневої революції з її ідеалом не ринкових відносин, і створення на такій основі в країні «гуманного демократичного соціалізму» — ці та інші гасла, які спочатку були добре сприйняті радянським народом, «що пов'язував справжню реалізацію революційних традицій Жовтня з надією на краще майбутнє»¹⁷⁵⁹, розійшлися і з практичними діями Москви з перебудови СРСР, і з повоєнними установками світової соціал-демократії.

Активним провідником, по суті, альтернативного курсу зарекомендував себе, перш за все, «архітектор перебудови» Яковлев, про що з гор-

дістю розповів особисто, коли це вже стало можливим: «Для користі справи доводилося і відступати, і лукавити. Я сам грішний — лукавив не раз. Говорив про «оновлення соціалізму», а сам знав, до чого йдеться... Є документальне свідчення — моя записка Горбачову, написана у грудні 1985 р., тобто на самому початку перебудови. У ній все розписано: альтернативні вибори, гласність, незалежне судочинство, права людини, плюралізм форм власності, інтеграція з країнами Заходу... Михайло Сергійович прочитав і сказав: рано»¹⁷⁶⁰. А рано тому, що «на той час Горбачов не міг, — пояснює В. Загладін, — говорити відкрито, він знав, що більшість Політбюро і ЦК не підтримали б його позицію, — про це зізнався сам Горбачов... Він мусив бути подеколи лисицею, не міг сказати всього, і часом повинен був говорити одне, а робити інше...»¹⁷⁶¹.

Як писали тоді газети, Горбачов «лише озвучував те, що казав йому Яковлев»¹⁷⁶². Та й сам Яковлев стверджує, що «дядька» він потребував», хоча «ніколи не допустив би до себе людину з подібною функцією»¹⁷⁶³. Особливо з огляду на чутки, що саме Яковлев, а не Горбачов, був «батьком перебудови». Подібні уявлення були поширені, особливо за кордоном. «Я знаю, — заявив у 1989 р. у розмові з ним З. Бжезинський, — що ви є головним стратегом у сфері здійснення перебудови та у сфері нового зовнішньо-політичного курсу СРСР»¹⁷⁶⁴. А якщо вірити документу, оприлюдненому влітку 1990 р., коли Олександра Миколайовича запитали про це, він нібито відповів: «Ну, вже прямо так! Але я не зрікаюся цього, тому, що М. С. Горбачов озвучував мої ідеї»¹⁷⁶⁵. Пізніше він назвав своїми соратниками та одnodумцями понад 30 осіб. Це Л. Абалкін, Г. Арбатов, Н. Біккенін, В. Болдін, Є. Веліхов, А. Вольський, А. Грачов, В. Зорін, В. Ігнатенко, А. Ковальов, В. Коротич, Н. Косолапов, В. Кузнецов, І. Лаптев, В. Медведєв, Л. Оніков, Н. Петраков, Г. Писарєвський, Г. Попов, А. Потапов, Є. Примаков, В. Старков, Г. Смирнов, В. Фалін, А. Черняєв, С. Шаталін, Г. Шахназаров, Н. Шишлін, Є. Яковлев¹⁷⁶⁶.

У літературі нерідко зустрічається інформація про те, що Яковлев — це дивна постать, багато в чому через свої непомірні амбіції. За спосте-

реженнями головного редактора «Радянської Росії» В. Чікіна він «завжди був двоїстою фігурою, ... довго працював у відділі пропаганди, його ніяк не затверджували керівником цього відділу — він був в.о. Його це жахливо дратувало, він шукав опору і знаходив її не те, щоб у дисидентських колах, скоріше у колах, що бравували лібералізмом»¹⁷⁶⁷. У листопаді 1972 р. Яковлев опублікував у «Літературній газеті» статтю «Проти антиісторизму», що містить критику націоналізму, яка загостила протиріччя між «західниками» та «грунтянінами» серед інтелігенції. Вважають, що вона була спричинена його бажанням змінити свій статус «виконувача обов'язків» завідувача відділу, а разом змити «шелепінську пляму». Після виступу М. Шолохова з критикою публікації, її автора було відсторонено від роботи в ЦК КПРС і направлено послом до Канади. Причому питання про нове призначення «вирішувалося настільки оперативно, так Яковлев дістав усіх, що посол у Канаді Мірошніченко, який ні в чому не провинився, був відкликаний з аеропорту, де знаходився, повертаючись до місця роботи після відпустки»¹⁷⁶⁸.

Р. Медведев, який знав особисто Яковлева, вважає, що він був дуже розумною людиною, багато знаючою, освіченою, начитаною, хоч і слабким оратором, який не зміг би згуртувати навколо себе широкі маси. Але при цьому у нього склалося враження, що «Яковлев — владолубний, хоче керувати країною і свою спрагу до влади реалізує через вплив на Горбачова»¹⁷⁶⁹. Саме тому можна з великою ймовірністю стверджувати, що завдяки цим обставинам пояснюється його мінімально-неминуча «присутність» у рясній мемуарній спадщині Горбачова. Адже Михайло Сергійович уявляв саме себе героєм, який розстрошив радянську імперію. У лекції в Мюнхені 8 березня 1992 р. він зізнавався: «Чи розуміли ті, хто починав, хто наслідився підняти руку на тоталітарного монстра, що на них чекає?.. Мої дії відображали розрахований план, націлений на обов'язкове досягнення перемоги... Незважаючи ні на що, історичне завдання ми виконали: тоталітарний монстр звалився»¹⁷⁷⁰.

Яковлев же, навпаки не скупився на розлогі характеристики з нахвалюванням і водночас їдкими оцінками свого вчорашнього патрона, демонстрацією дріб'язкових образ¹⁷⁷¹. Можливо, через міцно приклеєний до нього ярлик «агента впливу» на основі оприлюдненої Крючковим інформації про передбачувану його співпрацю з американськими спецслужбами. Та й іншого навряд чи можна було очікувати від справжньої «апаратної лисиці», бо «в усій історії партії було лише три особи, які мали подібну апаратну кар'єру — від інструктора до кандидата в члени або до члена Політбюро: Б. М. Пономарьов, Г. М. Маленков та О. М. Яковлев. Навіть у Суслова не було такої «апаратної чистоти»¹⁷⁷². А відповідно, загостреного відчуття змін у розстановці політичних сил та спритного підлаштування під нового лідера, що наочно виявилось у «перебудовних» діячів після серпневих подій 1991 р.: «Вечорами, коли потік ходаків-демократів, які розраховують на подяку за мужність, виявлену у боротьбі з путчистами, йде на спад, у приймальні Єльцина з'являються люди з найближчого оточення радянського президента. Ті, кого той і досі вважає своїми соратниками і на кого спирається в боротьбі з сепаратизмом регіональних вождів, що піднялися після серпня. Вони приходять у Білий дім поговорити ні про що: або порадитись із якогось дрібного питання, або висловити кілька думок про стан російської державності, або поділитися планами політичних та економічних реформ, нібито нереалізованих виключно з вини нерішучого Горбачова. Але таємна мета у всіх одна — заздалегідь підстелити соломку, на яку найближчим часом усім їм доведеться впасти з високої кремлівської стіни.

Єльцин уже почувається повновладним Господарем, а тому візити політично знижених у ціні кремлівських сановників сприймає із зарозумілою привітністю. ...Спілкується шанобливо, але без теплоти: поговорили про те, про це..., висловили заздалегідь заготовлене невдоволення Горбачовим, з яким «стало неможливо працювати», натякнули щодо того, що хочуть і можуть бути корисними для нової Росії — і будьте здорові!»¹⁷⁷³.

Серед таких відвідувачів із пропозицією «руки та серця» виділялися Яковлев та Шеварднадзе, але Єльцин остерігався громадської думки щодо того, що він «спирається на стару кремлівську номенклатуру»¹⁷⁷⁴.

У середині 1990-х років Яковлев раптом захопився буддизмом. І навіть випустив книжку «Осягнення» — про зв'язки буддизму із загальнолюдськими цінностями¹⁷⁷⁵. У квітні 2005 р., за п'ять місяців до своєї смерті, в ефірі «Радіо Свобода», відповідаючи на пряме запитання «чи він буддист?», заявив — «ні». Але тут же почав витіювато міркувати, що цінності буддизму, хоча багато в чому і збігаються з християнськими, але виглядають краще, з його точки зору. «Наприклад, у Біблії говориться «не убий», а буддисти говорять про «недоторканність життя». Недоторканність життя, мені це, щиро кажучи, я не хочу нікого образити, але подобається більше», — зізнався ексідеолог ЦК КПРС. Тоді, як ще 2002 р., у книзі «Релігія та суспільство: Нариси релігійного життя сучасної Росії», стверджувалося: «Звернення до буддизму... колишнього члена Політбюро Олександра Яковлева стало помітним явищем суспільно-культурного життя».

Загадкою залишається тільки те, навіщо і чому він прийшов до цього. Деякі з тих, хто спілкувався з ним в останній період його життя, казали, що звинувачений у смертному гріху зради, Яковлев, розчарувавшись у матеріалізмі, таки побоювався: а раптом там, після смерті, на нього та інших справді чекає Страшний суд? А у буддизмі його немає. І, мовляв, вирішив підстрахуватись — у разі чого, я в іншій конфесії¹⁷⁷⁶.

У керівництва Радянського Союзу ніколи не було дефіциту у планах, програмах, концепціях. Хоча виконано був лише один — план ГОЕЛРО, а найкращою концепцією, як точно зауважив М. Біккенін, залишається та, до виконання якої так і не приступали¹⁷⁷⁷. У той же час історичний досвід засвідчив, що за будь-яких суспільних перетворень критично важливі: 1) чітко поставлена мета; 2) джерела, засоби та інструменти її досягнення; 3) суспільні сили, на які можна спертися; 4) ідеологія перетворень, провідні ідеї часу, або як ціль оформлена ідеологічно.

Чітку відповідь на ці питання мали такі різні лідери, як Сталін і Рузвельт, де Голль і Ден Сяопін, які досягли поставлених ними цілей.

У «перебудови» була мета, але при цьому — якась постійно мінлива, блукаюча, чи то «більше соціалізму, більше демократії», чи то «входження у світову цивілізацію», чи то «ринок». Чітко була поставлена мета зберегти Радянський Союз у реформованому вигляді, але не було ясності в головному: чи саме радянське суспільство, яке реформується, «перебудова» — це реформа чи революція?¹⁷⁷⁸.

Відсутність ясності в таких основних питаннях додатковим негативним чином позначилася на організації та результатах запропонованих реформ, саме розуміння яких перевпорядниками країни та суспільства, а особливо практика їх здійснення, прискорили крах СРСР.

Саме прискорили, а не прирекли радянську державу на розпад, як це нерідко стверджується на політичних рівнях та у науковому середовищі. Вчені та публіцисти ось уже понад три десятиліття сперечаються щодо питання про співвідношення між кризою системи та загибеллю Радянського Союзу. Тому заслуговують на дискусію міркування історика Р. Піхої щодо розширення хронологічних рамок періодизації системної кризи СРСР, що призвела до припинення його існування 1991 року¹⁷⁷⁹. Хоча вона й викликає питання, зокрема, щодо прив'язки її початку до союзної Конституції 1977 року. Інші вчені звертають увагу на те, що якщо слідувати запропонованій логіці, то виходить, що країна вже тоді була приреченою¹⁷⁸⁰.

В цілому ж, сама періодизація (у ній виділено п'ять основних періодів, усередині яких передбачено ще й етапи) не викликає заперечень. Тим паче, що її критерії прийнято в історіографії: 1) кінець 1970-х — початок 1980-х рр., 2) 1982 — початок 1985 р., 3) квітень 1985 — кінець 1986 р., 4) межа 1986–1987 — квітень 1989, 5) травень 1989 — 1991 рік. До того ж, вона дозволяє вийти на більш об'ємне і вичерпне бачення того, що такий історичний феномен, як перебудова, спровокував незворотну системну кризу не в Радянському Союзі, а власне самого Радянського Союзу, крах

держави, який, своєю чергою, тісно пов'язаний із особистістю останнього радянського лідера.

У книзі «Упереджений Армагеддон» американський історик С. Коткін пише, що розпаду Радянського Союзу можна було б уникнути, і що до перебудови держава перебувала в стані «летаргійної стабільності» і могла проіснувати ще десятки років¹⁷⁸¹. Спроба ж реформування держави була історичним вибором Горбачова та його команди, бо за радянської політичної системи перетворення можливі лише тоді, коли вони ініційовані згори. Він неодноразово пояснював, що розпочав перебудову, виходячи з життєвих інтересів країни, хоча без неї міг спокійнісінько сидіти на вершині влади та тупцювати на місці, не маючи свободи маневру для здійснення назрілих змін. У результаті склалася ситуація, за якої, «хто б не прийшов до керівництва, не міг би залишити становище колишнім, не вдатися до серйозних змін. Інша річ — до яких, у якому напрямку, до яких меж і з якими результатами»¹⁷⁸².

Але щоб узятися за найважче завдання реконструкції занедбаной ледь не у всіх сферах країни, потрібна була сміливість, помножена на розуміння того, що, як і в якій послідовності, потрібно переналагоджувати, а також здатність передбачати результати, які отримають держава та народ на «виході». Перебудову відносно легко було розпочати, маючи насправді необмежену владу. Однак це аж ніяк не означало, що її легко проводити в життя, а тим більше довести до відчутних практичних результатів. Особливо, якщо враховувати ту обставину, що «коли Горбачов прийшов до влади, розміри катастрофи, що спіткала Радянський Союз, тільки-тільки ставали очевидними»¹⁷⁸³. А він, на думку Г. Кісінджера, і «поняття не мав про масштаби того, що його реально очікує. ...Щодо цього висновки Горбачова не надто відрізнялися від тих, які зробили його попередники післясталінської доби»¹⁷⁸⁴.

Щоправда, «у нього не було «важкої руки» колишніх представників «номенклатури». Вкрай інтелігентний і ввічливий, він був схожий на дещо

абстрактні постаті з російських романів XIX століття: космополітичний і провінційний, інтелігентний, але дещо незібраний, проникливий, але позбавлений розуміння суті вибору, що стоїть перед ним»¹⁷⁸⁵. Фактично зруйнувавши монополію Комуністичної партії, спеціально створеної для захоплення та утримання влади, яка насправді контролювала всі напрямки радянського життя і є носійною конструкцією СРСР, Горбачов тим самим обвалив радянську державу, яка за конституцією була федерацією.

Формально всі союзні республіки були суверенними, мали право вийти із Союзу. КПРС, з її конституційним статусом керівної та спрямовуючої сили радянського суспільства, була побудована за строго централізованим принципом, який на практиці брав гору над державним федералізмом. Послаблення партії, скасування 6-ї статті Конституції СРСР в умовах демократизації та гласності, конкурентних виборів оживили республіки, їхні уряди, законодавчі органи та громадськість, посилили в них відцентрові настрої, які незабаром переросли у прагнення до самостійного існування.

Таким чином, горбачовське бачення реформ та соціалістичного ладу зруйнувало комуністичну монополію, що формувала структуру Радянського Союзу. На думку С. Коткіна, «це була трагедія, абсолютно ненавмисна з його боку, яку він намагався виправити в останні місяці свого правління шляхом безуспішних перемовин. Натомість президенти Росії, Білорусі та України офіційно розпустили Радянський Союз у лісах під Мінськом. І ось він утратив не лише партію, а й усю радянську державу. Я думаю, — припускає вчений, — що якби Горбачов усе це розумів, він би набагато обережніше ставився до своїх політичних реформ, він не хотів дестабілізувати Союз»¹⁷⁸⁶.

Професор історії Університету Темпл (США) В. Зубок, навпаки, вважає, що «Горбачов і ті, хто його підтримував, не були готові проливати кров за справу, в яку вони вже не вірили, за імперію, у якій вони вже не бачили жодної користі. Замість того, щоб боротися за своє існування, радянська соціалістична імперія, ймовірно, найнезвичайніша імперія в сучасній історії, просто наклала на себе руки»¹⁷⁸⁷. За спостереженнями Г. Кісінджера,

«протягом останнього року перебування при владі він був людиною, яка опинилася в ланцюгах жахиття, оскільки бачив насування катастрофи, але змінити її напрямок або ухилитися від зустрічі з нею був нездатний. Зазвичай метою поступок є можливість випустити пару, щоб зберегти те, що вважається істотно важливим. Горбачов домігся протилежного. Кожна необхідна нова реформа зводилася до напівзаходів і тому прискорювала занепад радянської системи. Кожна поступка створювала відправний пункт для наступної. У 1990 році відпали від Союзу балтійські держави, і Радянський Союз почав розвалюватися. І за іронією долі, головний суперник Горбачова скористався тим самим процесом, завдяки якому розпочався розпад Російської імперії, що створювалася понад три століття, щоб повалити самого Горбачова. Діючи як президент Росії, Єльцин заявив про незалежність Росії (і тим самим, за аналогією, — про незалежність інших радянських республік), чим насправді скасував Радянський Союз, а разом з ним і пост Горбачова, як президента Радянського Союзу»¹⁷⁸⁸.

Про останню «п'ятирічку» СРСР написано дуже багато — самими «архітекторами» та виконробами перебудови, передусім, Горбачовим (крім 18-томового зібрання творів, ним видано ще близько 25 книг), а також західними дипломатами та політиками. Нагромаджено великий масив наукової літератури та публіцистики, що обраховується сотнями книг і монографій. Видано навіть навчальні посібники з історії перебудови¹⁷⁸⁹. Така пильна увага саме до заключного періоду радянської історії пояснюється, як нами вже зазначалося, передусім тим, що саме з ним пов'язують причини й обставини припинення існування Радянського Союзу.

Вимагається історіографічне осмислення напрацьованого з цієї все ще чутливої і навіть кровоточивої теми, що дозволить виявити спектр питань і проблем, що потребують подальшого поглибленого опрацювання. Всі вони так чи інакше зводяться, головним чином, до Горбачова. Кинуту ним побіжно фразу щодо серпневих подій 1991 р.: усієї правди ви ніколи не дізнаєтеся, а виходить, йому було що приховувати, слід було б

віднести до всієї політичної та державної діяльності, включаючи й міжнародну, останнього радянського керівника.

Від себе зауважу: твердження, що у дні серпневого путчу, будучи ізольованим від зовнішнього світу, він слухав новини зі старого радіоприймача, знайденого кимось на горищі держдачі, — це його фантазії. Знаючи добре цей об'єкт № 11 «Зоря» (Форос), маю констатувати: держдача, збудована спеціально під Горбачова, не має горищних приміщень. Далі: співробітниця спецкомутатору (службовці КДБ), філія якого знаходилася тоді та розташована зараз у Ялті, для забезпечення вищих керівників усіма видами зв'язку, в приватній розмові розповіли, що він був повністю забезпечений ним, а ізоляцію просто імітував. Про це розповідали й офіцери кримського підрозділу 9-го управління КДБ СРСР. Те саме, по суті, підтвердив генерал В. Варенников: усі види зв'язку працювали в адміністративному будинку дачі (це в одній-двох хвилинах ходьби від головного будинку), а автомобілі також були обладнані закритим космічним зв'язком¹⁷⁹⁰.

Виходить, Горбачову було що приховувати. Він до останніх своїх днів захищав «горбачовську спадщину». І пішов із життя 2022 року, коли багато чого з цієї спадщини в Росії де-факто піддається ревізії. Її відносини із Заходом — найконфліктніші з періоду пікових навантажень у Холодній війні. Москва намагається переглянути карту пострадянських держав, приборкати їх та повернути у своє підпорядкування за допомогою економічного тиску та силових дій, включаючи військові.

Тому, очевидно, для всебічного осмислення останніх років СРСР і спадщини Горбачова потрібен інший, спокійніший час. Тільки поза агресивним чадом можливе сприйняття теорії «виживання, занепаду та краху імперій», яке наблизить нас до «розуміння становлення та краху Російської та Радянської імперій»¹⁷⁹¹. Першочергово — те, що відбувається в Росії, з її неоімперськими устремліннями.

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ

ЗА КОЖНИМ ВЕЛИКИМ ПОЛІТИКОМ СТОІТЬ ВЕЛИКА ЖІНКА

Плутарх у «Порівняльних життєписах» (це сорок шість життєписів — двадцять дві парні та чотири самостійні біографії. У них закарбовані яскраві та пластичні, відзначені великим драматизмом і величчю образи знаменитих людей — від міфічних часів і майже до часу автора), які він створював до самої своєї смерті, 120 р. н. е. відзначав: ключ до розуміння тієї чи іншої особистості слід шукати не в битвах, які вона виграла, і не в її публічних тріумфах — але в її особистому, навіть інтимному житті, в характері, жесті та навіть слові¹⁷⁹².

Можливо, тому видатний учений І. Мечников уже в молодості розробив теорію про «виховання дружин», будучи невисокої думки щодо їх здібностей. Перший шлюб у нього склався драматично. Дружина померла від туберкульозу. Від горя він намагався отруїтися. Однак, на щастя, випив настільки велику дозу морфію, що відразу ж розпочалося блювання і отрута вийшла з організму. Щоправда, до морфію він звик, і йому потім довелося боротися з цією залежністю.

Незабаром він познайомився із сусідкою по дачі п'ятнадцятирічною Ольгою Білокопитовою. Дівчинка настільки йому сподобалася, що він, згадавши свою давню теорію, одразу взявся за її виховання: давав їй уроки з різних галузей знань, підбирав книги, які їй слід прочитати, розповідав про новітні відкриття у своїй галузі — біологію та багато ще всього, аж до порад з підбору туалетів. Через рік Ілля Ілліч дійшов висновку, що виховання пройшло успішно, і одружився з Ольгою. Ольга Миколаївна стала з ним єдиним цілим: і другом, і науковим помічником, і

коханою жінкою. Вони досягли такої гармонії та єдності, що коли трапилася біда — дружина захворіла на важку форму черевного тифу і лікарі не сумнівалися в летальному наслідкові, Мечников знову вирішив накласти на себе руки, але цього разу таким чином, щоб смерть послужила науці — він прищепив собі зворотний тиф у лабораторних умовах. На щастя, вони обоє вижили. Пізніше Мечников отримав Нобелівську премію, його ім'я в історії стоїть поряд із Пастером¹⁷⁹³.

Уже ці два приклади якнайкраще підтверджують одвічну істину: за кожною великою особистістю — чоловіком — стоїть велика жінка (втім, в умовах нинішнього поширення «різноманіття» та вимог толерантного його прийняття, така теза може бути оскаржена), яких у сфері високої політики прийнято називати «перша леді». Спочатку словосполучення First Lady відносилось до дружин президентів США. Однак надалі перейшло на інші країни і тепер використовується для позначення дружини очільника будь-якої держави, форма правління в якій не є монархічною.

Їхнє життя і діяльність у США елегантно описала в книгах-бестселерах Кейт Андерсен Брауер¹⁷⁹⁴. Власне, людська індивідуальність і навіть недосконалість перших леді робили їх такими цікавими. Багато хто вважав себе «звичайною жінкою, що живе у незвичайний час» (Стів Форд). Виходили з того, що якщо президента обирає вся країна, то нас вибрав один чоловік (Лора Буш). Саме їй, наприклад, президент США Джордж Буш-молодший зобов'язаний «одним із найважчих рішень», які він коли-небудь приймав — відмовитися від алкоголю, хоча його «тіло розривалося від спраги до алкоголю»¹⁷⁹⁵.

За його визнанням, він прийшов до нього після досить простого запитання дружини: «Ти можеш згадати останній день, коли ти не випивав?». «Лора, — пише у спогадах Буш, — запитала характерним для неї тихим, заспокійливим голосом. Вона не погрожувала і не чіплялася. Вона просто чекала на відповідь. Моя дружина була однією із тих людей, хто вміє дочекатися потрібного моменту. Це був один із таких моментів»¹⁷⁹⁶.

Запитання Лори змусило його поставити ще більше запитання самому собі: «Хочу я проводити час удома з дочками чи мені більше хочеться йти кудись, щоб напиться? Чи хочу я читати перед сном у ліжку з Лорою чи вважаю за краще напиться бурбоном після того, як усі заснуть? Чи можу я зблизитись із Всевишнім чи моїм богом давно став алкоголь? Я знав відповіді на ці запитання, але було неймовірно важко зібрати волю в кулак і змінитися. Лора мене підтримала. Вона відчувала, що я справді зав'язую. Щоразу, коли я порушував цю тему, вона благала мене не зупинятися. Іноді говорив про випивку лише для того, щоб почути слова її підтримки»¹⁷⁹⁷. Таке взаєморозуміння, і взаємопідтримка (не тільки в історії з алкоголем), дозволило їм бути «ідеальною парою», тому що Лора була справжньою та природною. У ній не було жодної краплі фальші. Вона привернула мою увагу відразу і назавжди»¹⁷⁹⁸.

Барбара Буш «дотримувалася прекрасної життєвої філософії» її невістки щодо першої леді: «ти можеш її кохати чи ні, але краще її кохати». А Гіларі Клінтон казала про себе так: «Можливо, я найбільша знаменитість, яку ви по-справжньому не знаєте»¹⁷⁹⁹. 8 березня 1993 р. газета «Волл Стріт Джорнел» опублікувала звіт про «круглий стіл», проведений у редакції, на якому відомі політологи обговорювали вплив першої леді на президентство Б. Клінтона. Хоча не можна сказати, що до Гіларі Клінтон перші леді займали пасивні позиції. Авраам Лінкольн завдячує своєю кар'єрою дружині Мері Лінкольн. Вона була дуже нестримна і влаштовувала чоловікові такі скандали вдома, що він вдарився в політику, аби не траплятися їй на очі. І став президентом замість того, щоб бути сільським юристом. Елеонора Рузвельт була постійним радником свого чоловіка й активним діячем культури. Вона мала незалежний характер, пристрасть до моралізаторства. Що ж до вірності чоловікові, то Елеонора мала фаворитів, як і Франклін упадав за жінками, попри параліч ніг. Незабаром після одруження з Елеонорою, Рузвельт закохався в Люсі Мерсер, яка була тоді особистою секретаркою його дружини. Заради неї він хотів роз-

лучитися з Елеонорою, але зрештою вирішив залишитися у шлюбі та зберегти політичну кар'єру. Однак у останні дні свого життя Рузвельт наполягав, щоб Люсі була поряд. 9 квітня 1945 р. він виїхав із Вашингтона, щоб супроводжувати її і художницю Елізабет Шуматову, яка мала написати його портрет, до Ворм-Спрінгс. Дванадцятого квітня Рузвельт помирає від крововиливу в мозок на руках коханки. Дружина Елеонора навіть не підозрювала, що саме Люсі була поруч із ним у день його смерті¹⁸⁰⁰.

Розалін Картер брала участь у засіданнях кабінету міністрів і утвердила в усієї нації думку, що її чоловік, Джиммі, повністю підкаблучник дружини. Ненсі Рейган, навпаки, відверто показувала на публіці, що обожнює свого Ронні і не лізе в його справи, хоча наполягала на деяких призначеннях, які він таки робив. Та ж Барбара Буш настільки перейнялася іміджем чоловіка-президента, що здійснила дамський подвиг, назвавшись уперше офіційно не «першою леді», а «бабусею нації». Однак у США знайдеться не так і багато людей, які поставили б під сумнів те, що без Гілларі, без її амбітності, без її найжорстокішої самодисципліни і без її блискучого політичного інстинкту, що дозволяє розпізнати ворогів і друзів не стільки нинішніх, скільки майбутніх — без цього Білл, швидше за все, так і залишився б політиком провінційного рівня, навіть якби йому і вдалося перебратися до Вашингтона, ставши, наприклад, сенатором від рідного Арканзасу¹⁸⁰¹.

Недарма свого часу був поширений такий анекдот: їдуть Білл і Гілларі Клінтони путівцем. Зупинилися на бензоколонці заправитися. «Гей, — здивившись до заправника, вигукнула Гілларі, — знайоме якесь обличчя... Це ж той хлопець, який залицявся до мене ще в школі». «От якби вийшла за нього заміж, — відповів їй Білл, — зараз би, напевно, теж чийсь машини заправляла». «Ні, — заперечила впевнено Гілларі, — хлопець був би президентом». Кажуть, і це вже зовсім не анекдот, а справжня правда, зі школи, де навчалася у Вашингтоні Челсі, донька Клінтонів, зателефонували до Білого дому, щоб дізнатися у батьків, чи не протипоказано першій ди-

тині Америки якісь щеплення. Запитали безпосередньо президента, як і рекомендувала зробити сама Челсі, пославшись на те, що «мама завжди дуже зайнята, і тому краще звертатися з такими питаннями до тата»¹⁸⁰².

Хорошим прикладом першої леді може бути Мішель Обама, яка гранично відверто і з тонким гумором описала ранні роки свого заміжжя, коли їй доводилося балансувати між роботою та сім'єю в умовах політичної кар'єри чоловіка, стосунки з Б. Обамою, свою роль учасниці виборчої кампанії, коли він балотувався на другий президентський термін, традиції та звичаї Білого дому, де родина провела вісім років. Адже велике мистецтво полягає в тому, щоб залишитися людиною, вийшовши з нього. І їй це вдалося завдяки тому, що вона дотримувалася правила: я звичайна людина, яка потрапила в незвичайну ситуацію¹⁸⁰³.

Своєю чергою, і Б. Обама з теплотою та ностальгією пише у мемуарах «Земля обітована» про свою родину: першу спробу втиснути дочку Малю у балетні колготки; сміх Саші в дитячому віці в той момент, коли тато покусує її ніжки; сповільнене дихання Мішель у той момент, коли вона засинає на його плечі. Його любов і ніжна дружба до Мішель сяють своєю міцністю і нерозривністю. Він усвідомлює ті жертви, на які вона змушена була піти для нього, а також той тиск, який чинило на неї політичне життя. Коли вони вперше зустрілися, вона була «суворою і жорсткою, сфокусованою на своїй кар'єрі, вона робила все так, як треба, і у неї не було часу на всяку нісенітницю». Дещо від цього залишилося: вона — його ментор. Можливо, вона, разом із його бабусею та мамою, чудовими та незвичайними жінками, — якраз і є причиною того, що він нетерпимий до будь-якого прояву антифемінізму або неприйняття рівності статей¹⁸⁰⁴.

Історія його відносин з Гіллари Клінтон — повчальний приклад ставлення до жінок як до рівних у політиці. Повага Обама до Клінтон звучить щиро. Із самого початку своєї роботи в Сенаті члени його команди зверталися до неї за порадою та натхненням. Їхня мета полягала в тому, щоб, як і вона, стати «робочим конем, а не парадним скакуном». Він вважає,

що її сльози в Нью-Гемпширі, які настільки несправедливо зазнали глузування в засобах масової інформації, стали «рідкісним і щирим виявом емоцій». У спогадах Обама повідомляє, що готовий був запропонувати Гіллари посаду віцепрезидента, але потім вирішив, що це буде надто складно, поставить у незручне становище колишнього президента Б. Клінтона, який би тинявся в Західному крилі Білого дому як чоловік без певних занять та місця проживання. Гіллари не отримала пропозиції стати віцепрезидентом при Обамі через свого чоловіка¹⁸⁰⁵.

У політиці ці та інші славнозвісні жінки означали набагато більше, ніж офіційні особи. Їм відводиться особлива роль дипломатії — у згладжуванні шорсткостей, заспокоєнні ображених почуттів. Щовечора, лягаючи в ліжко поруч із президентом, вони могли впливати на їхні державні рішення. Невипадково арабська мудрість говорить: треба остерігатися не тих, хто метає списи, а тих, хто кидається подушками. Ця мудрість втілена і в українському прислів'ї: нічна зозуля денну перекує.

Одні перші леді культивували власний образ, особистості інших поглиналися їхніми чоловіками. Але ніщо ними не робилося публічно без політичного розрахунку та висновків про те, чи допоможе, чи нашкодить це їхнім чоловікам. Але водночас їм не потрібно було ні про що турбуватися щодо домашніх справ. Потрібно було тільки бути на очах у публіки і демонструвати хорошу форму, настрій. Думати про те, щоб справити належне враження, навіть на людей, яких, можливо, ніколи не доведеться знову зустріти в житті. Терпіти пропонований розпорядок дня, охорону та безліч обслуговуючого персоналу, постійне знаходження у фокусі суспільної уваги.

Чоловіки деяких із цих жінок укладали з ними угоду, у якій був присутній пункт про нерозголошення подружньої невірності. Джеккі Кеннеді та Гіллари Клінтон — найвідоміші приклади такого роду обмеження, і вони багато в чому ідеально підходили своїм чоловікам: ерудовані, дотепні, а головне — розсудливі. Але складні шлюби Кеннеді та Клінтон не унікальні. Президент Джонсон не робив таємниці зі своїх романів і на вечірках часто

намагався затиснути в кутку найкрасивішу дівчину. А до кінця вечора на його обличчі залишалися сліди помади. Леді Берд іноді знаходилася в тій же кімнаті і благала чоловіка перестати її компрометувати¹⁸⁰⁶.

Під час виборчої кампанії в 1992 р. Гілларі зробила попередження Б. Клінтону, подібно до попередження Форбса Джона Кеннеді тридцятьма шістьма роками раніше: «Ти досить дурний для того, щоб профукати президентство через свій член»¹⁸⁰⁷. Його зв'язок з Монікою Левінські, що тривав з листопада 1995-го по березень 1997 р., відкрився публіці тільки в січні 1998 р. і сколихнув їхній шлюб до краю. Але все ж таки в ім'я вищих цілей багато дружин вимушено дивилися на зради «вінценосних» чоловіків як на їхню «гріховну слабкість», а не «порочну поведінку»¹⁸⁰⁸. Втім, романи та розставання всіляких видатних людей — тема бездонна, оповіді захоплюючі, поширені були в різні епохи та в різних країнах, змінювалися лише уявлення про репутацію, честь, щастя, самореалізацію та свободу¹⁸⁰⁹.

У жовтні 2016 р. The Washington Post розмістила запис давнішої розмови, з якої було чути, як Д. Трамп каже, що він «зірка і може залицятися» до всіх жінок, яких захоче, або навіть «хапати їх за кицьку». Після цього йому знадобилося дві години, перш ніж він наважився зустрітися зі своєю дружиною. «Того вечора він, схоже, боявся зіштовхнутися з нею віч-на-віч», — повідомило одне анонімне джерело журналістці М. Джордан. «Знаєте, якби Меланія не підтримала його, якби прямо відсторонилася, він би зник», — стверджує вона. Однак її подружжя з Трампом триває довше, ніж із двома попередніми дружинами — Іванною Трамп і Марлоу Мейплс, незважаючи на скандальні стосунки з жінками, які стали надбанням громадськості, у тому числі, сумнівної репутації.

На ранній стадії президентства Трампа Меланію називали «трофейною дружиною — пустушкою — моделлю», тоді як його доньку Іванку — «підкованою бізнес-мамою»¹⁸¹⁰. Незважаючи на часом сповнені холодності жести на публіці, вона завжди наполягала на тому, що зберегла «чудові стосунки» зі своїм чоловіком. Більше того, подружжя ніколи не

буде сперечатися одне з одним. У всякому разі, за розрахунками журналістів, навіть у разі розлучення подружжя Трамп, Меланії, безсумнівно, слід дотримуватися положення про конфіденційність. Як це було з Марлою Мейплс, другою дружиною магната нерухомості»¹⁸¹¹.

Узагалі, коли мова заходила про неї, то теорій та прогнозів виявлялося достатньо. Своя думка була у всіх — від провідних ранкових шоу на ТБ та експертів у Twitter до творців протестних плакатів: пані Трамп у себе вдома, як у полоні. Ні, пані Трамп править у всьому. Пані Трамп причетна до справ свого чоловіка — ні, вона малообізнана. Вона відсторонена від свого чоловіка — вона дає поради своєму чоловікові, любить Вашингтон — ненавидить Вашингтон, просто хоче, щоб її дали спокій. Якщо нинішня адміністрація — це тест Роршаха, то перша леді — це бризки чорнила по всьому Білому дому¹⁸¹². Тому стільки дискусій викликала парка Zara кольору хакі, яку Меланія Трамп одягнула під час поїздки на кордон у червні 2018 р. — та сама, на спині якої були написані слова: «I Really Don't Care, Do U?» («Насправді мені все одно, а тобі?»). Після поразки Трампа на виборах 2020 р. багато хто в Америці все ще запитує: він програв вибори і чи не виявиться він на межі втрати дружини? Тим більше, що вона досягла вигідних умов у разі розлучення для себе та свого сина Беррона.

Джо Байден повністю був захоплений любов'ю до своєї першої дружини Емілії, яка загинула в аварії разом із їхньою дочкою Наомі (сини Бо і Хант залишилися живими, отримали лише незначні травми), коли він тільки-но вперше обрався сенатором США. «Лінія обр'ю і в мене померкла. Я не тільки розумів, що в мене забрали майбутнє, але відчував, що й минуле я теж втратив», — так описує своє спустошення на той час Байден¹⁸¹³. Він подумував навіть про звільнення з Сенату і був близьким до самогубства. Відійти від межі йому допомогла концентрація на потребах синів щохвилини.

Джилл, яка стала його другою дружиною і «першою леді» Америки, яка вже мала невдалий шлюб, Байден кликав заміж п'ять разів, а во-

на весь час відповідала, що їй потрібно більше часу . Ось як він описав у спогадах те, що відбувалося: «Я дуже намагався бути терплячим. Але 1977 року, коли я готувався до десятиденної поїздки до Південної Африки, я нарешті зламався: «Послухай, — сказав я їй, — я чекав досить довго, і більше не можу. Або ми одружуємося, або все. Закінчимо це. Я дуже люблю тебе, щоб просто дружити». Я попросив її все обміркувати за час мого від'їзду.

Десять днів у Африці видалися вічністю. З кожним днем було все гірше, і я відчував, як мені боляче буде, якщо вона скаже «ні». Я навіть вирішив запропонувати їй угоду: якщо вона погодиться вийти за мене заміж, я не балотуватимуся до Сенату.

Коли я повернувся з Африки, Джилл сказала, що не може мене покинути. Якщо вибір стояв між шлюбом та кінцем відносин, вона була готова до заміжжя. Я запевнив її, що піду з Сенату, якщо вона захоче. Попереду були вибори 1978 року, і настав час приймати рішення. Якось ми сиділи в бібліотеці Станції, і вона запитала, чи я не вирішив і справді відмовитися від Сенату. «Ти ж не серйозно?».

Я заприсягся, що серйозний як ніколи. Я вже попередив кількох людей зі штату, що вони можуть готуватися до виборів у Сенат у разі мого відходу. Але зараз треба було показати Джилл усю серйозність моїх намірів. Я підняв трубку і почав набирати номер. «Добре, — сказав я їй. — Я зателефоную Біллу Френку і скажу, що не балотуватимуся». Френк був головним політичним оглядачем *Wilmington News Journal*. Варто мені повідомити йому цю новину, і 1978 рік став би моїм останнім у Сенаті. Я чув гудки — телефон Френка дзвонив. Потім я почув суцільний гудок. Джилл поклала палець на важіль телефону. Вона перервала дзвінок. «Не роби цього».

Пізніше вона розкрила мені причину свого вчинку: «Якби я відмовила тобі у твоїй мрії, — сказала вона, — я б вийшла заміж не за ту людину, яку полюбила»¹⁸¹⁵.

Сама ж Джилл Байден проникливо говорить про своє призначення: «Я мати і бабуся, друг і вчитель, дружина та сестра, ...кожна роль, яку я зіграла, допомогла мені дізнатися, що таке сім'я. Я дізнавалася — і продовжую дізнаватися — про те, які узи роблять нас сім'єю. Мало хто з нас готовий звести ці зв'язки, цю силу тяжіння до простого поклику крові. Сім'ї народжуються, створюються, відкриваються та виковуються. Вони розкриваються, упорядковані гарними гілками покоління. Вони сплітаються воедино сердечними нитками бажань і розпачу, дружби та розбіжностей, милосердя та подяки»¹⁸¹⁶.

Судячи із розслідувань всюдисущих репортерів, до «гріховної слабкості» особливо схильні були французькі президенти — Ф. Олланд, Н. Саркозі, Ж. Ширак, Ф. Міттеран. До цього у Франції ставляться терпимо і не критикували наявність коханок і бурхливе особисте життя перших осіб, навіть навпаки — захоплюються ними.

За великим рахунком, у французів усе дещо інакше. Президент В. Жискар д'Естен довго страждав від того, що його дружина Анн-Амон мала потяг до діамантових подарунків імператора Бокасси. У політику вона не лізла, але репутацію чоловікові підмочила неабияк. Як і дружина Ф. Міттерана, яка спричинила політичний скандал тим, що проїхалася у особистих справах на службовому лімузині чоловіка. Втім, у Міттерана вона була не одна — серйозний вплив на його кроки в політиці мали незаконнонароджена донька разом із її матір'ю.

Але все ж таки особлива увага французів прикута до президента Е. Макрона та його дружини Бріжит Троньє. І навіть не через те, що різниця у віці між ними становить 24 роки, і що історію їхніх стосунків не можна назвати загальноприйнятною: Бріжит була вчителькою у 16-річного Еммануеля, його батьки зробили все, щоб перервати їхні стосунки; жінка вийшла заміж та народила трьох дітей. Але Макрон не відступив, навіть став вітчимом дітей Бріжит, а потім ще й вітчимом-дідом шістьох онуків. Дочка Бріжит — Лоуренс, навчалася з Макроном в одному класі, а мати

Еммануеля всього на три роки старша за свою невістку. Французька журналістка Сільві Боммель проводила розслідування і виявилось, що перший чоловік Бріжит був настільки шокований розривом, що навіть не прийшов на похорон своєї матері, бо боявся, що на них буде його колишня¹⁸¹⁷.

Журналістка К. Лаїк — автор книги «Президент-зломник» упевнено констатує, що «вони не можуть обходитися одне без одного», а міцність цієї спілки викликає захоплення, бо рідко яким парам вдається протриматися на такому рівні після двадцяти п'яти років стосунків. Вони дуже згуртовані. Він постійно домагається її схвалення з усіх питань, які не підпадають під політику в строгому значенні слова. З питань особистого та інтимного характеру він звертається до неї». А Бріжит Макрон, своєю чергою, «в повному захопленні від свого чоловіка. ...У той же час вона не щадить його, вона критикує його, — наголошує К.Лаїк. — І це чудово спрацьовує». Біограф докладно описує їх тісні зв'язки: «Істина про цей союз криється в іншому, у поєднанні твердості та злиття, землі та повітря, фізики та алхімії. На них слід дивитися, коли вони разом»¹⁸¹⁸.

У традиціях Сходу не належить виставляти жінок напоказ. Щоправда, дружина, а потім і вдова Мао Цзедуна — Цзен Цін — взяла до рук усю культуру Китаю, а після смерті чоловіка намагалася прибрати і всю владу, але була засуджена у складі «банди чотирьох». Дружина Кім Ір Сена 25 років була членом парламенту. Подібна практика непоказності культивувалася і серед дружин радянських керівників. Суспільство, в якому ми народилися і вирости, взагалі диктувало жінці винятково підтримувальну, допоміжну роль. Мені здається, що самі вони, їхня життєва воля і розум надто довго залишалися в тіні, проте без них, можливо, і не було б радянських вождів, а без них історія, не виключаю, розвивалася б у іншому руслі.

Про кремлівських дружин, не кажучи про їхню роль у політиці, як і раніше, не так уже й багато відомо. Можливо, через те, що чоловіки наслідували приклад основоположників марксизму. Так, дружина К. Марк-

са — баронеса фон Вестфален, що вийшла за нього заміж усупереч волі сім'ї, на все життя залишилася його вірною помічницею. Красива і страшенно романтична аристократка мріяла, щоб Маркс утратив праву руку, і щоб вона, Женні, могла повністю присвятити йому своє життя. Адже мало хто знає, що його велична борода належала малорослому, коротконогому, бочкоподібному товстунові, яким був вихрест Маркс насправді¹⁸¹⁹. Вона ж не покинула його в найважчі часи, навіть коли той залишився без роботи. У сімейства було семеро дітей, четверо з них померли. Їхня донька Елеонора розповідала, коли виросла, що тато без мами ніколи не став би тим, ким став. До того ж, Женні Маркс стоїчно зносила невірність чоловіка, його постійні зради¹⁸²⁰.

Інша річ Ф. Енгельс — високий, стрункий, нордичного типу красень, який усе життя підтримував Маркса і духовно, і матеріально, виплачуючи йому регулярно стипендію, оскільки його письменство не приносило доходу. Енгельс не мав формально дружини. Він жив зі своєю господаркою, ірландкою Мері, але за кілька годин до її смерті узаконив їхні стосунки. Після смерті Мері він жив із її сестрою Ліззі й одружився за її наполяганням також лише за кілька годин до смерті цієї жінки. Дітей в обох випадках не було. Існує версія, що Енгельс узяв на виховання можливого позашлюбного сина Маркса, народженого йому служницею.

В історії СРСР доперебудовного періоду насправді лише одна дружина вождя — Надія Крупська — грала помітну громадську роль. Протягом довгих років вона була секретарем і радником Леніна, а в останні роки його життя стала головною сполучною ланкою між ним і партією. Обоє були дуже непристосовані до ведення домашнього господарства та до вирішення побутових проблем. Не склалися й їхні інтимні стосунки через «генітальний інфантилізм» у дружини, чим частково можна пояснити захоплення Леніна іншими жінками. Як згадує одна з його перших симпатій Марія Ессен, «Володимир Ілліч не був аскетом, він любив життя у всій його багатогранності...»¹⁸²¹. Сімейна сварка з цього приводу

набула розголосу в соціал-демократичних колах, «коханку-квартирантку» відправили до Росії, де її 1904 р. заарештували як члена ЦК партії. У листі до неї Ленін просив пам'ятати, що «ми з Вами ще не такі старі, — все ще попереду ...»¹⁸²². Напевно, з урахуванням усіх цих факторів, Єлизавета Василівна — мати Крупської — іноді нарікала: «Звичайно, Володя дуже хороша людина, але шкода, що Надя не вийшла за того поштового службовця. Можливо, тоді ми не жили б, як волоцюги»¹⁸²³.

Приклад Леніна — наочне підтвердження того, що можна спланувати революцію, але неможливо контролювати веління серця. Воно знайшло прояв у його відносинах з Інесою Арманд, які почалися з їхнього знайомства у травні 1909 року. За словами Інеси, найбільше її привернув дивний погляд Леніна, спричинений короткозорістю, і нав'язливе моргання. Між ними встановилися довірливі стосунки. До того ж Інеса, для якої французька була рідною, і яка говорила англійською, стала його особистим перекладачем. На подив соратників, Ленін призначив Арманд представником більшовиків у Соціалістичній партії Франції.

Історик В. Себастьян — автор біографії Леніна, вважає, що влітку 1910 р. їхня дружба переросла у пристрасний роман. У цьому були впевнені не лише соратники Ілліча, а й співробітники царської поліції¹⁸²⁴. Крупська, яка була неохайною повною жінкою, а також мала поганий смак в одязі і не могла змагатися з привабливою, витонченою та розкутою коханкою, запропонувала йому розлучитися друзями. Він відмовився і водночас не залишив Інесу. Тому їй довелося змиритися і погодитися на таке своєрідне кохання втрьох. Надалі Крупська ставилася до неї з ніжністю та розумінням, любила її чотирьох дітей, як своїх¹⁸²⁵.

За твердженнями італійської дослідниці любовного трикутника — Ленін — Крупська — Інесса Арманд — Р. Армені, Крупська мала приховану мотивацію не обмежувати Володимира Ілліча і залишатися подругою Інесси: «Вона, дружина, хоче залишитися в історії єдиною жінкою Леніна, залишаючи Інессі роль подруги. Про це свідчать її записи та події, які

відбудуться після смерті очільника Радянського Союзу. У спогадах Надії Костянтинівни Інесса Арманд згадується сто тридцять разів і завжди шанобливо та з повагою: вона постає перед нами як подруга, вірна соратниця, тверда революціонерка. Надя вміла розмовляти з історією, і вона не мала сумнівів: жодна інша жінка не зайняла її місце»¹⁸²⁶.

Уже в пострадянський час серед матеріалів у процесі досліджень було виявлено один документ, що лежав на дні коробки: це був лист, написаний Інессою Леніну в січні 1914 р. — сповнений кохання та болю, не залишаючи жодних сумнівів про те, що заперечувалося радянським режимом та радянськими істориками: любовні стосунки між засновником СРСР та жінкою, яка довгі роки була поряд із ним: «Розлучилися, розлучилися ми, дорогий, з тобою! І це так боляче! Я знаю, я відчуваю, що ніколи ти сюди не приїдеш! Дивлячись на добре знайомі місця, я ясно усвідомлювала, як ніколи раніше, яке велике місце ти ще тут, у Парижі, займав у моєму житті, що майже вся діяльність тут, у Парижі, була тисячею ниток пов'язана думкою про тебе. Я тоді зовсім не була закохана в тебе, але тоді я тебе дуже любила. Я б і зараз обійшлася без поцілунків, аби бачити тебе, іноді говорити з тобою було б радістю — і це нікому б не могло завдати болю. Навіщо мене цього позбавляти? Ти питаєш, чи серджусь я за те, що ти «провів» розставання. Ні, я думаю, що ти це зробив не заради себе»¹⁸²⁷.

Під час їхньої сварки Ленін писав Інессі дуже багато листів, більше, ніж будь-кому. «Щиро кажучи, — висновує Р. Армені, — листи ці політичні, але водночас і особисті, що стосуються їх двох, їхнього здоров'я, їхніх відносин. Ці листи піддавалися цензурі, і багато було вирізано. І все ж листи ці були наповнені чимось іншим, окрім політики: ніжністю, близькими стосунками, турботою. І ще злістю, тугою, невпевненістю, занепокоєнням. У всякому разі, в них читалися почуття та близькі стосунки»¹⁸²⁸.

Після революційного тріумфу 1917 р. Ленін призначив Інессу очільницею жіночого відділу ЦК РКП(б). Вона померла за три роки. На похо-

роні він був настільки пригнічений, що соратники боялися за його життя. Арманд поховали біля Кремлівської стіни як героїню революції, фактично поряд із ним. Через чотири роки недалеко від неї упокоївся і Ленін.

Сама Крупська впродовж довгих років вважала, що її чоловік ніякий не великий геній, а звичайна, хоч і дуже талановита людина, з усіма властивими достоїнствами та недоліками. Що надзвичайно дратувало Сталіна, який вбачав у таких оцінках підрив основ нової ідеології — тези, що вождь світового пролетаріату — геній. Відповідно, він — його найближчий учень та соратник — геній того самого масштабу. Тому вдавався до різних хитрощів і ходів, щоб наставити її на правильний шлях. Так, директор лабораторії Мавзолею професор С. Дебов розповідав: «Сталін встановив для Крупської спеціальні години для відвідування покійного чоловіка. Біля саркофагу ставили стілець, і Крупська, хотіла вона того чи ні, мала провести в Мавзолеї відведений час. Надія Костянтинівна розмовляла з Леніним, розповідала йому щось, плакала, а потім раптом сміялася так, ніби божеволіє»¹⁸²⁹.

Сталін був одружений двічі. Вперше одружився у 24 роки із 16-річною Катериною Сванідзе, для чого йому довелося погодитися на вінчання в церкві. Катерина була з бідної грузинської родини і настільки сором'язливою, що з появою в будинку гостей ховалася під стіл. 1907 року, через рік після весілля, вона померла, залишивши сина Якова. Чи то від туберкульозу, чи то від черевного тифу. За свідченнями очевидців, Сталін настільки був пригнічений горем, що на похороні стрибнув у могилу за труною. Проте кохання до дружини не врятувало її родичів від репресій.

Йому приписують романи з іншими жінками, включаючи неповнолітніх, на заслання та в пізніші часи. Після заслання він познайомився з 16-річною Надією Аллілуєвою, яка закохалася в нього без пам'яті. За два роки вони одружилися. Сучасники казали, що в цьому шлюбі були сильні почуття та кохання. У 31 рік усе закінчилося для Надії трагічною смертю. За однією з версій, вона наклала на себе руки, опинившись у глибокій кризі через жорстокість чоловіка. Ходили також чутки ніби Сталін за чер-

гової сварки кинув дружині: «Знаєш, що ти моя дочка?». Нагадавши тим самим, що коли вона була маленькою, він багато часу проводив з її матір'ю Ольгою — заміжною жінкою. Сама ж Надія Аллілуєва на вимогу Сталіна робила аборт десять разів¹⁸³⁰.

Жінки Сталіна, за визначенням, не могли впливати на його поведінку та політику. Подібно до Гітлера, він був «обвінчаний» із країною. Тому, за твердженнями Молотова, «його не вистачало й на те, що робилося...». А «Валентина Істоміна (господиня по дому у Сталіна. — Авт.)... Якщо й була дружиною, кому до того діло»¹⁸³¹.

Тоді було прийнято «оспівувати» всіх радянських жінок, що історик Д. Верхотуров показав у своїй книзі — надані їм владою та особисто Сталіним неосяжні права та свободи¹⁸³². Як винятково важливе завоювання радянської держави демонструвалося швидке зростання кількості жінок-робітниць у складі робітничого класу. Особливо в традиційно «чоловічих галузях», що мало продемонструвати світові зміни в ієрархічній структурі робочої сили, що склалася¹⁸³³. Що, звичайно, не виключало наявності інтимних таємниць у Радянському Союзі — у ньому були і сексуальне життя, і свої секс-символи, такі, як Валентина Серова, Зоя Федорова, Лідія Смирнова та свої «секс-бомби» — Ліля Брік, Зінаїда Райх та інші, які значно впливали на політику країни та на її керівників¹⁸³⁴.

Процвітала в цьому дружина керівника уряду СРСР В. Молотова — Поліна Жемчужина (Перл Карповська). Вона вступила в РКП(б) ще 1918 р., була прийнята на службу до Червоної армії політпрацівником. На одній із партійних нарад 1921 р. познайомилася з Молотовим, та у Запоріжжя, де жила та працювала, вже не повернулася. Дуже близько товаришувала з дружиною Сталіна, яка в останній вечір перед тим, як звести рахунки з життям, ділилася з нею сімейними проблемами. Потім казали, що це було достатньою підставою для Сталіна заховати її від усіх на заслання, що й сталося пізніше. Жемчужина вважала себе кимось на зразок першої леді: розкішно одягалася, відвідувала всілякі світські заходи, театри,

їздила за кордон, любила модні речі та одяг. У США мешкав її багатий брат, сестра жила в Палестині. Якось вона привезла з Америки гарні іграшки та ялинкові прикраси: після Леніна традиція ставити новорічну ялинку була втрачена, і віродив її саме В. Молотов.

У різний час його дружина керувала виробництвом текстилю, парфумерії та рибним господарством. Вважається, що їй належав дизайн парфумів «Червона Москва». Представники вищої радянської еліти часом скаржилися на те що, що дружина Молотова всіх наставляє, як треба жити і що треба робити, як одягати і чому навчати дітей. Соня — прийомна дочка Молотова згадувала: «22 червня 1941 року нас застало у Криму. Рано-вранці В'ячеслав Михайлович зателефонував із Москви Поліні Семенівні, щоб ми терміново виїжджали до Москви. Поліна Семенівна спокійно зібралася, збрала нас. Вона викликала перукарку, о 12-й годині їй робили манікюр, і вона слухала виступ В'ячеслава Михайловича по радіо»¹⁸³⁵.

У грудні 1948 р. НКВС за дорученням Сталіна «розслідувало» справу щодо Жемчужиної і внесло на Політбюро проект постанови про виключення її з партії, що було традиційним першим кроком на шляху до ГУЛАГу. Їй ставилася в провину підтримка зв'язків і близьких відносин з єврейськими націоналістами, які підозрювалися в шпигунстві і не за-слугоували на політичну довіру.

Як уже зазначалося, відповідну ухвалу підписали всі члени Політбюро, крім одного — Молотова, який утримався. За всієї великої любові до дружини, він водночас розумів, що удар по ній є прямим ударом і по ньому, а його позиція на Політбюро — прямий виклик Сталіну. Відчувши протягом кількох тижнів можливі наслідки такого демаршу, Молотов написав у січні 1949 р. йому листа із визнанням своєї політичної помилки та повідомив, що приєднується до рішення Центрального комітету. Заодно покаючись перед вождем за те, що не перешкодив Жемчужиній, дуже дорогій для нього людині, припуститися помилок у зв'язках з антирадянськими єврейськими націоналістами. Молотов та Жемчужина швидко розлучилися, вона була засуджена до 5 років заслання

в Казахстан. Повернулася до Москви після смерті вождя у березні 1953 року. Незважаючи на репресії, зберегла вірність партії та особисто Сталіну, про якого до кінця днів відгукувалася з великою повагою.

Характерно, що на початку ХХ ст., коли в Росії різко зростає кількість міжнаціональних шлюбів, особливо часто чоловіки почали одружуватися з єврейськими жінками. Можливо, через їхню невловиму екзотичну привабливість. Можливо, саме революційний час об'єднував представників різних національностей загальним прагненням до створення нового світу. Це, очевидно, стосувалося і багатьох перших лідерів радянського часу.

Так, Ф. Дзержинський одружився із Софією Мушкат, яка була членом РСДРП(б) з 1905 р.; дружиною С. Кірова стала Марія Маркус, яка, однак, категорично відмовилася перейти у православ'я, тож вони жили цивільним шлюбом; К. Ворошилов поєднав своє життя з Голдою Горбман, котра пережила до цього невдалий роман з А. Єнукідзе. Голда прийняла православ'я, отримала під час хрещення ім'я Катерина. Ворошилову довелося одного разу захищати її від арешту зі зброєю в руках; член Політбюро ЦК ВКП(б) та заступник Голови Ради Міністрів СРСР А. Андреев був одружений на Дорі Хазан; дружиною сина Сталіна — Якова Джугашвілі була Юдіф Мельцер — яскрава танцівниця; М. Бухарін перебував у цивільному шлюбі з Есфірь Гурвич. А. Луначарський, М. Єжов, В. Куйбишев, М. Калінін, О. Риков та багато інших високопоставлених радянських діячів (близько 100 осіб) були одружені з дівчатами з єврейських сімей. Навряд чи це говорить про змову, чутки про яку періодично мусуються серед псевдопатріотичної громадськості. Справа, напевне, в тому, що єврейські жінки — гарні дружини та вірні соратниці.

Лідером у родині Маленкових була дружина Валерія Голубцова. Незважаючи на те, що у Георгія Максиміліановича був партквиток номер три (перший виписали Леніну, другий — Сталіну), його вважали м'якотилем і податливим, який завжди відчуває необхідність притулитися до якоїсь людини із сильною волею (зі спостережень М. Джиласа — одного з керівників Югославії). Зате волі й характеру надміру мала Валерія

Олексіївна, за якою, до того ж, закріпилася слава яскраво вираженої антисемітки, хоча перший чоловік її доньки був євреєм. Вона все життя підштовхувала млявого та інертного чоловіка, привела його на Стару площу після того, як її взяли на роботу в апарат ЦК.

Дружина Маленкова з 1943 р. очолювала Московський енергетичний інститут і багато зробила для його перетворення на першорядний вищий навчальний заклад. Вже в січні 1944 р. «за успішне виконання замовлень фронту, освоєння та серійний випуск нових зразків військової електротехніки та виконання спеціальних завдань уряду» вона буде нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора. Другим орденом — Червоної Зірки її нагородять через рік із невеликим «за успішне виконання завдань уряду з електропостачання оборонної промисловості у важких умовах воєнного часу»¹⁸³⁶. 1952 року через хворобу Голубцова залишила посаду ректора та стала заступником директора Інституту історії природознавства та техніки, захистила докторську дисертацію, була професором на кафедрі загальної електротехніки. Після зняття чоловіка з усіх партійно-державних постів, пішла за ним фактично на заслання в Усть-Каменогорськ, пізніше — до Екібастуза. У чомусь у ній можна вбачати попередницю Р. Горбачової щодо впливу на свого чоловіка.

Друга дружина Хрущова — Ніна Кухарчук — мала колосальний вплив на чоловіка, який був у побуті, за твердженнями історика Є. Спіцина, банальним підкаблучником¹⁸³⁷. Справді, як свідчить їхня правнучка — Ніна Хрущова, «...вона була розумнішою за нього і більш освіченою, що, можливо, компенсувало той факт, що вона, на відміну від першої дружини Микити, не була красунею, у загальноприйнятому сенсі. Ніна мала просте обличчя з носом-гудзиком і солом'яного кольору волосся. Вона була середнього зросту і досить опасистої статури. А ще вона мала такі великі ноги, що вони з дідом носили взуття одного розміру.

...Історія їхнього знайомства і залицянь була тим рідкісним випадком, коли вчителька зуміла змінити свого учня на все життя. І на додачу

до сильного характеру, вона була родом з України, до якої Микита Сергійович завжди мав теплі почуття через своє шахтарське минуле.

...Щоразу, коли її чоловік наполегливо намагався говорити «пристойною, але не рідною йому українською мовою, наче він українець», їй було так соромно, що вона готова була «провалитися крізь підлогу»¹⁸³⁸.

До речі, згадаємо ще раз, дружина Хрущова народилася у Західній Україні — у Холмській губернії, що входила до вересня 1939 р. до складу Польщі, де до того часу мешкали її батьки (за вказівкою М. Хрущова їх вивезли звідти, і у Львові він з ними вперше зустрівся). У її записках, складених дітям та онукам, які син С. Хрущов відтворив у книзі «Микита Хрущов. Народження наддержави», нібито вбачається несхвальне ставлення до насильницької русифікаторської політики царського уряду, оскільки населення було українське, в селі та вдома говорили рідною мовою¹⁸³⁹.

За мірками того часу вона здобула хорошу освіту — навчалася у Люблінській гімназії, потім — у Холмському жіночому училищі, вивчила російську та польську, пристойно знала французьку, а під час навчання у Москві освоїла ще й англійську. За рівнем революційного та партійного стажу, а також посад (зокрема, входила до керівного складу Компартії Західної України, яка згодом Сталінім фактично була знищена) значно перевершувала раннього М. Хрущова.

Однак вона цуралася публічності, намагалася не потрапляти до об'єктів фотоапаратів чи кінокамер. Але в разі потреби могла відчитати будь-якого керівника, незважаючи на ранги. Так, на святкуванні 70-річчя Хрущова у Георгіївській залі Кремлівського палацу Шелест завершив свій тост словами: «За вождя партії!». Навіть на тлі елейних промов на честь ювіляра славослів'я головного українського комуніста прозвучало надто помпезно. За словами Аджубея, обурення його тещі Ніни Петрівни було настільки великим, що наступного дня вона зателефонувала Шелесту і висловила йому все, що думала¹⁸⁴⁰.

У публічності ж досягли успіху син Хрущова — Сергій та його зять

Олексій Аджубей, які вперше в радянській історії розпочали навіть практикувати обговорення найделікатніших державних проблем зі своїми друзями та знайомими. Перший — виступав радником батька з питань науки та наукомістких виробництв, супроводжував його у поїздках країною та за кордоном. А у 28 років був удостоєний звання Героя Соціалістичної Праці, а також лауреата Ленінської премії тощо. Другий — редагував «Комсомольську правду», а потім «Известия». Брав участь не лише в написанні промов Хрущову, а й впливав на політику в ЗМІ, часто виконував різні доручення тестя за кордоном, супроводжував його під час закордонних візитів. Лихо крилося в тому, що Аджубей забагато пив, і особливо після того, як потрапив у дім Микити Сергійовича. З цієї причини допускав за кордоном іноді «такі висловлювання, що могли б закінчитися великим шумом у пресі, але рятувало його те, що він був зятем високого радянського керівника»¹⁸⁴¹. Хрущов чи не перший радянський керівник, крім Леніна, який розпочав практикувати сімейність у державних справах. Один із пунктів звинувачень Хрущова на жовтневому (1964 р.) Пленумі ЦК КПРС полягав у тому, що у парадні незліченні поїздки країною та світом перший секретар брав «усе своє численне сімейство і потомство, ближніх і далеких родичів і, звичайно, прислужників та підлабузників, та їхніх дружин»¹⁸⁴².

Дружина Брежньєва — Вікторія Петрівна (у дівоцтві — Денисова) народилася у Білгороді в родині машиніста. Її мати займалася вихованням чотирьох дочок та сина. Через зовнішність її сприймали за єврейку, що вона завжди заперечувала, а ім'я Вікторія пов'язувала із сусідством своєї родини з поляками, серед яких воно було поширене. Як учениця Курського медичного технікуму, познайомилася 1925 р. з Брежньєвим. Через три роки вони одружилися.

Твердження В. Семичастного, якого Брежньєв усунув з посади голови союзного КДБ і відправив до Києва заступником голови Ради Міністрів УРСР (1967–1981 рр.), що той не «пропускав жодної спідниці» і одружився тільки тому, що мати Вікторії погрожувала йому скандалом¹⁸⁴³, можливо,

пов'язане з образою колишнього соратника. Оскільки їхня донька Галина народилася 1929 року, тобто через рік після весілля (а 1933 р. народився син Юрій). Утім, таку інформацію від Семичастного, швидше за все, потрібно відносити на рахунок того, що Брежнев справді мав надмірну слабкість до жіночої статі. Про що, наприклад, у тому ж Дніпропетровську (нині — Дніпрі) досі гуляє безліч оповідей і легенд.

Далека від політики Вікторія Петрівна не любила привертати до себе увагу, вважала за краще залишатися домогосподаркою. З небажанням виконувала формальності «першої леді», коли потрібно було супроводжувати чоловіка на державних заходах. Брежнев практично не брав із собою дружину за кордон під час офіційних візитів. Імовірно, боявся, що вона не зможе виглядати відповідним чином і тим самим нашкодить його іміджу «політика західного типу». За словами В. Суходрева, який був у нього перекладачем, той дотримувався принципу: їздити з дружиною — те саме, що до Тули вирушати зі своїм самоваром¹⁸⁴⁴.

На думку С. Шаттенберг, найбільш жорстоке випробування на міцність родині Брежнева приготувала війна: як і в багатьох офіцерів, у нього була принаймні одна похідно-польова дружина — Тамара Миколаївна Левченко — землячка з Дніпропетровська. Ці стосунки були для нього чимось більшим, ніж просто військовий роман. Як кажуть, він навіть просив у своєї дружини розлучення, але коли вона зажадала від нього самому розповісти дітям про це, він не наважився на такий крок. Після війни Тамара переїхала до Києва та вийшла заміж. Якось Брежнев, перебуваючи вже у Запоріжжі, запросив її на зустріч. Замість Брежнева двері гості відчинила його дружина і вигнала її. Брежнев наздогнав Тамару на вокзалі, але не зміг її умовити на зустріч у Києві¹⁸⁴⁵.

Уже згадуваний нами Семичастний заявляв, що КДБ доводилося чимало займатися його любовними історіями того періоду, пов'язані вони були з тим, що Брежнев взяв кількох своїх фронтових подруг до Дніпропетровська, а потім до Москви, де забезпечив їм квартири та влаштував

їхні шлюби із впливовими чоловіками. Він також стверджує (а за ним і Л. Млечин), що Брежнев підбирав собі товаришів залежно від краси їхніх дружин або просував лише тих, у чиїх дружинах був зацікавлений. І тільки тому ніби Щелоков став міністром внутрішніх справ, Цвигун — заступником голови КДБ, а Бодюл — Першим секретарем ЦК Компартії Молдови¹⁸⁴⁶. Одну свою «похідно-польову дружину» видав заміж за людину, яку хотів протягнути на посаду голови Мосради. Депутатом Мосради той уже став, але далі діяти Брежнев побоювся: справа була ще за Хрущова. Тоді він відправив його до Казахстану, де той незабаром став заступником голови Радміну Казахстану. Через деякий час його заарештували і дали п'ятнадцять років за великий хабар¹⁸⁴⁷.

Генсек не позбавляв себе задоволення спілкування з артистками, але найбільше, за розповідями очевидців, симпатизував медсестрам. Особливо важливе місце серед них з 1973 р. посідала Н. Коровякова — приваблива молода жінка, яка, ймовірно, нагадувала йому любов військової пори. І надавала йому нібито не лише медичні послуги. Постійно перебуваючи поруч із ним, забезпечуючи його заспокійливими засобами, вона здобула над генсеком велику владу. А він забезпечив її чоловікові блискучу кар'єру у КДБ — зробив його генералом.

Щоб приборати цю медсестру від Брежнєва, Андроповим та Чазовим було розроблено цілу спецоперацію. А коли вона заявила, що не поїде без того, щоб не попрощатися з Брежнєвим, проводили організували на вулиці. У викладі Чазова вони виглядали так: «Кавалькада, що вийшла з дому назустріч з Н. (медсестрою. — *Авт.*), виглядала принаймні дивно. Генерального секретаря я тримав під руку, а навколо, щільно притиснувшись, ішла охорона, ніби ми не в ізольованому від світу Завидовому, а в місті, де повно терористів. Відчувши, як забарився Брежнев, коли Н. почала з ним прощатися, не давши їй домовити, ми побажали їй гарного відпочинку. Хтось із охорони сказав, що машина вже чекає. Окинувши всіх нас, що стоять стіною навколо Брежнєва, відповідним поглядом, Н. поїхала»¹⁸⁴⁸.

Привертає увагу та обставина, що загалом «любівні інтриги» не шкодили Брежневу. Навпаки, він використав свій успіх у гарних жінок, щоб показати себе «справжнім чоловіком» порівняно зі своїми товаришами в Політбюро. Як фіксував у щоденнику Шелест, Брежнев з'являвся на мисливських вилазках у Завидовому завжди у супроводі «якоїсь дівки», яка проводила з ним і ночі»¹⁸⁴⁹. Очевидно, Брежнев з такою ж великою спритністю, як і з задоволенням, розігрував карту «справжнього чоловіка», який не відмовляє собі в насолоді життям, тоді як інших товаришів з Політбюро він уважав зятятими занудами, чужими до радості¹⁸⁵⁰.

Аналогічним чином він прагнув «демонструвати свою маскулинність, щоб і в такий спосіб позбавитися образу апаратника, що цурається земних радощів»¹⁸⁵¹, у ході офіційних закордонних поїздок. Так, у Кемп-Девіді жив у своєму котеджі разом із радянською стюардесою, яку цілком відкрито представив Ніксону. На що той із м'якою усмішкою тільки й сказав: «Бережіть його...»¹⁸⁵². Г. Кісінджер розповідав, що після того, як він у Москві взяв на якісь перемовини свою секретарку (про його численні зв'язки з жінками, які він ретельно приховував, теж ходять багато легенд, що лише розпалює інтерес до його особистого життя), Брежнев наступного разу з'явився у супроводі двох жінок, начебто змагаючись у тому, хто може похвалитися максимальною кількістю привабливих жінок в оточенні. Г. Шмідт також підтверджував, що Брежнев, з одного боку, демонстрував патріархальну позицію, згідно з якою, жінкам у політиці не місце і вони не повинні бути присутніми на церемоніях підписання документів, про що одного разу дізналася, на своє глибоке розчарування, дружина Шмідта Локі. З іншого боку — Брежневу подобалося зображати Казанову, і для цього він міг іноді використовувати квіти, що прикрашають стіл, щоб кожній присутній дамі подарувати по троянді¹⁸⁵³.

Брежнев не приховував своєї думки, згідно з якою, політик повинен не соромитися своєї чоловічої сили, а пишатися нею. «Можна тільки припустити, — робить висновок С. Шаттенберг, — чи дійшло послання Бреж-

нева, що він «нормальний чоловік» із «природними потребами», до очільників західних держав, що він чинить скоріше відповідно до буржуазної подвійної моралі, ніж до соціалістичних манірних моральних установок. Принаймні, з цих кіл не було інформації про те, що вони відчували себе збентеженими. Ймовірно, кожне свідчення їх розуміння було бажаним і допомагало створювати основу довіри»¹⁸⁵⁴.

Незважаючи на таку свою життєву установку, Брежнев шанував дружину і поводився з нею, як свідчать очевидці, шанобливо і ніжно. «Вона була тією жінкою, у чийй компетенції перебували діти, дім, вона була опорою для чоловіка, який шукав пригод і романтики у товаристві молодих красунь, чим відрізнявся від своїх товаришів по Політбюро»¹⁸⁵⁵.

Ю. Андропов був одружений двічі. З першою дружиною — Ніною Єнгалічевою, яка народила йому двох дітей, він розірвав стосунки. Не цікавився сім'єю навіть у роки війни. Вона отримала від нього лише один лист у кілька рядків із проханням про розлучення через зустріч із іншою жінкою. Нею виявилася його колега по комсомолу Тетяна Лебедева.

1956 року в Угорщині, де в цей час працював послом Андропов, під час повстання під вікнами посольства відбувалися звірячі розправи над місцевими комуністами. Від побаченого у дружини стався психічний розлад, через що вона надалі не могла виконувати протокольні обов'язки, жила самотницею в московській квартирі. Іноді трапляються твердження, що друга дружина Андропова стала наркоманкою. Вмираючи в лікарні від сухого неврозу, він продовжував писати їй вірші: «И пусть смеются над поэтом и пусть завидуют вдвойне за то, что посвящал сонеты своей, а не чужой жене».

Зі своєю першою дружиною Фаїною Васильєвою Черненко прожив у шлюбі кілька років. Хоча у сім'ї вже було двоє дітей, подальшу долю він пов'язав із Ганною Любимовою. Вона давала чоловікові слушні поради, але не більше. Зокрема, сприяла налагодженню його товаришування з Брежневим. А основна її увага була зосереджена на трьох їхніх дітях.

За розповідями Ганни Черненко, вона дуже злякалася обрання чоловіка Генеральним секретарем. Розплакавшись, виказувала йому: «Що ж ти наробив, як ти міг погодитися на це! Адже були й інші кандидатури — Гришин, Романов... Але найбільше рвався на цю посаду Горбачов. І Костянтин Устинович вважав, що Горбачову ще зарано, — робить висновок дружина Черненко. — Наголосивши, що «він прямо Горбачову так і сказав: «Ранувато». Мовляв, молодий іще...»¹⁸⁵⁶. Щоб якось прожити після смерті чоловіка, їй довелося підробляти консьєржою.

Навіть із цього невеликого екскурсу щодо дружин перших осіб радянської держави очевидний висновок: якщо за Леніна Крупська мала суспільний статус, перебувала «на видноті», то з часів Сталіна така практика фактично не культивувалася. Навіть незважаючи на те, що з перших днів радянської влади пропаганда закликала жінок брати активну участь у суспільному житті. «Кремлівські дружини» особливо не «витикалися». Та й у радянському побуті вони сприймалися як численні нагороди Брежнєва, що мозолили очі. Керівники лише у виняткових випадках наважувалися виставити на суд громадськості своїх дружин. Демонстративна «безсімейність» підкреслювала «аскетичність» володарів, а аскетичність була важливою як знак служіння народу — лідер настільки належить суспільству, що не має приватного життя. Заодно й пересічні громадяни мали рівнятися на нього і бажати йому передусім «успіхів у роботі», а потім «щастя в особистому житті».

Звідси й покрите таємницею існування дружин перших осіб країни, майже підпільна циркуляція чуток і пліток, що стосуються сімейного життя радянських вождів. Не випадково великою популярністю в перебудовні роки користувалася книга «Кремлівські дружини» Л. Васильєвої¹⁸⁵⁷, яка взялася за опис цієї сторони нашої історії, дуже важливої для розуміння підґрунтя багатьох подій і навіть важливих державних рішень, що приймалися. Як спробу швидкого задоволення суспільного інтересу про особисте життя радянських керівників можна розглядати серію книг

письменниці В. Краснової, що складаються з узагальнення переказів на цю раніше табуйовану тему: про кремлівських наречених, дітей, коханок, тещ, спадкоємців, золото тощо¹⁸⁵⁸.

На наш погляд, багато уможлядних висновків, що швидше нагадують домисли щодо дружин та сімей керівників СРСР, є наслідком відсутності належної документальної та фактологічної основи для того, щоб заповнити білі плями в цій частині історії радянської влади. Тоді як у західному світі про перших леді знають не менше, а може, й більше, ніж про чоловіків, у тому числі, щодо їхнього впливу на політику. Тим більше, що дружини радянських та й пострадянських лідерів практично не відзначалися власними спогадами. За винятком, мабуть, відомої книги Р. Горбачової «Я сподіваюся...»¹⁸⁵⁹ та мемуарів Наїни Єльциної — дружини першого російського президента. Вона, як і дружина Хрущова, вирішила записати спогади для онуків і правнуків. Але близькі вмовили її на їхню публікацію¹⁸⁶⁰. Передусім, через те, що багато історичних подій дружина першого російського президента бачила з дуже близької відстані. А це дозволяє поглянути на них очима людини, яка безпосередньо стикалася і пропустила через себе багато чого з того, що відбувалося в СРСР, а потім і в РФ, на пострадянському просторі, та й у світі. Але аж ніяк не претендувала на участь у державних справах. Щоправда, в цьому досягнула неабиякого успіху її донька Тетяна, про що барвисто і зі смакуванням деталей із життя та поведінки «сім'ї» Б. Єльцина описав його колишній всесильний керівник Служби безпеки О. Коржаков¹⁸⁶¹. Зазначимо також, що, будучи очільником уряду Російської Федерації, Є. Примаков відмовив Тетяні Дяченко у її проханні стати міністром охорони здоров'я¹⁸⁶².

Що ж до дружин українських радянських і пострадянських лідерів, то перші, зі зрозумілих причин, практично не виходили з тіні своїх чоловіків; другі — багато в чому дотримуються усталених правил, але обережно вивчають нові віяння і пробують себе у ролі перших леді. Та й самі президенти України багато в чому залишаються прихильниками патріархальних засад.

Якось на закид журналістів, які намагалися взяти інтерв'ю у його дружини, президент Л. Кравчук відповів: «Я на Антоніну Михайлівну маю дуже незначний вплив. Коли ми по телевізору спостерігали всі походи Михайла Сергійовича Горбачова з Раїсою Максимівною, дивилися всі ці її інтерв'ю та окремі програми перебування в гостях та за кордоном, слухали її повчання, Антоніна Михайлівна сказала: «Я ніколи нікому не даватиму інтерв'ю».

Скажу відверто: не те, що забороняти — я навіть якось намагався підштовхнути її до інтерв'ю. Кажу: ну розкажи про онуків чи про мене — мені навіть самому цікаво, що ти про мене думаєш поза домашніми стінами. Вона — ні, і все!

Антоніна Михайлівна чудово розуміє ситуацію, вона не з тих, для кого треба писати виступи — 30 років викладає в університеті. Але вона сказала, що не стане виступати вже тому, що зважає на менталітет нашого народу: «У них є лише Президент, а дружина Президента — не королева, або президентка, а лише дружина»¹⁸⁶³.

Дружина другого президента Людмила Кучма філософськи дивилася на високу посаду чоловіка, не відчуваючи запаморочення від висоти становища: «Вчора ти був звичайною людиною, сьогодні — Президент, завтра — знову звичайнісінька людина. Це досить відносно»¹⁸⁶⁴.

Дружина п'ятого президента — Порошенка — намагалася освоювати практику першої леді. Дружина шостого українського президента — Олена Зеленська — вважає, що «перша леді — це голос, який почують, чим треба користуватися». На її думку, функцію першої леді можна пояснити трьома словами — «дипломатія м'якої сили»¹⁸⁶⁵.

Усі вони займалися та продовжують займатися благодійністю, проектами в освіті, культурі та інших сферах. У цьому виявляється їхня участь у політиці, на гуманітарному фронті, а О. Зеленської — і у сфері міжнародної політики. За винятком Марини Порошенко — дружини п'ятого президента України П. Порошенка, яка очолила велику фракцію партії «Європейська солідарність» у Київській міській раді, яку до того ж «на-

ситили» дітьми його соратників. Утім, вибори до місцевих рад 2020 р. продемонстрували загалом нову моду на делегування дружин політиків до представницьких органів влади. Очевидно, для набуття досвіду із причілом на наступні виборчі кампанії. А якщо врахувати подібне ще й щодо близьких родичів, а також інший непотизм і кумівство, що непомірно розрослося, то з цього стає очевидним новий тренд — відверте вибудовування сімейності в українській політиці.

Р. Горбачова — єдина з дружин очільників СРСР, яка не тільки у повному обсязі виконувала роль першої леді у її західному значенні, але й виходила далеко за неформально позначені нею рамки. Включення в політичний контекст перебудови дружини першої особи держави супроводжувалося складним та суперечливим процесом десакралізації влади в цілому, зокрема перетворенням на публічну тему особистого життя радянських лідерів, що упродовж тривалого часу була закритою для суспільства¹⁸⁶⁶.

Будучи освіченою, енергійною, владною та амбітною, вона спрямовувала свого чоловіка і виліплювала з нього керівника. Спочатку — крайового, а потім — союзного рівня. Наприклад, режисер П. Лунгін, який виношував ідею фільму про Горбачова, твердо впевнений, що він «не відбувся б без любові до Раїси, без союзу з Раїсою...»¹⁸⁶⁷. Одночасно вона підняла себе на щабель вище від першої леді, стала своєрідним співкерівником держави. Безпосередньо давала доручення вищим посадовим особам, впливала на кадрові призначення, втручалася в діяльність навіть Політбюро, встановила для себе окремий протокол — під час заходів у країні та за кордоном, неодмінне висвітлення у ЗМІ її діяльності нарівні з чоловіком, змушувала його оточення давати клятви вірності йому, намагалася домінувати під час закордонних поїздок Горбачова. Завжди була надзвичайно уважною до всіх протокольних питань, і головне своє завдання бачила в тому, щоб «усе було правильно», прискіпливо допитувала протоколістів, як і що необхідно робити під час візитів¹⁸⁶⁸.

Тому, як точно відзначено О. Філатовою у «Леді Зверхність», «Раїсу Горбачову або люблять, підносячи до небес, зараховують до лику святих, або ж зводять до рівня банальних прокльонів. Особливо у світлі результатів їх із чоловіком управління країною. Злі язика вже договорилися до того, що це саме вона, «Раїска розвалила СРСР», тоді як язика добрі твердять: «Якби не вона, досі б у совку сиділи». І хоча обидва твердження, по суті, одне й те ж саме, питання кута зору тут є вирішальним»¹⁸⁶⁹. Справді, закордонна преса представляла її як «комуністичну леді з паризьким шиком». На Заході про неї склалася переважно позитивна громадська думка. 1988 р. їй було присуджено премію «Жінка світу», 1991 р. — премію «Леді року». Дружина президента СРСР виступила в очах світової громадськості як «посланиця світу» і переконана соратниця, яка розділяє та підтримує задуми Горбачова.

У Радянському Союзі, навпаки, вона викликала у населення роздратування, а в колі соратників та помічників зустрічалися найсуперечливіші оцінки — від позитивних та поважних до зневажливих. Так, Болдін у своїй книзі пише зі слів Горбачова, що Раїса Максимівна очолювала «наш домашній партійний осередок», «... і не лише очолювала, а й була його душею та ідеологічним прапором. І визначала політику не лише на рівні домашнього партосередку, а й, ухвалюючи якісь рішення, домагалася, щоб член домашнього осередку М. С. Горбачов проводив вироблену лінію на рівні всієї Компартії Радянського Союзу»¹⁸⁷⁰.

До речі, були моменти, коли люди, досить близькі до Горбачова, з найкращих, мабуть, спонукань, радили йому трохи «відсунути її як політичну фігуру: «не розуміє її народ, не сприймає».

Горбачов відмовився: «Нічого не змінюватимемо»¹⁸⁷¹.

Начальник охорони Горбачова — В. Медведєв свідчить, що вона мала вкрай сильний вплив на чоловіка. Аж до того, що вирішувала, коли йому вилітати з візитами, командувала охороною. Вона ж була ініціатором «ходіння в народ», зупиняючи лімузин зі словами: «Михайле Сергійовичу, треба вийти до людей», а в машині завжди займала місце генсека. Часом реально

планувала його день. Ну, а прагнення Раїси Максимівни вимовляти історичні фрази про культуру, медицину та мистецтво всі бачили по телевізору не раз. Горбачов тільки одного разу — на пам'яті Медведева — осмикнув дружину, коли вона, прагнучи привернути до себе увагу, надміру висловила зневагу до господарів одного з прийомів на найвищому рівні¹⁸⁷².

Він же, будучи приставленим після смерті Брежнєва на невідповідно малу для нього посаду — охорону дружини одного із секретарів ЦК (тобто Р. Горбачової), написав у спогадах про те, що під час поїздки до Болгарії (вересень 1984 р.) «у неї був свій зв'язок з Михайлом Сергійовичем, проте вона питала мене щоранку:

— Яка інформація із Москви?

Вона намагалася з'ясувати новини моїми каналами, ніби чогось чекала. Чого? Можна було лише здогадуватися: тодішній Генеральний секретар ЦК КПРС Костянтин Устинович Черненко був невиліковно хворий.

— Все гаразд, все нормально. Нічого надзвичайного, — відповів я.

Останній сонячний ранок застав нас у Варні, звідси ми мали летіти в Софію: прибував Горбачов. Знову, як завжди:

— Яка інформація із Москви?

Мої здогади підтвердились. У літаку в цей останній спільний наш з нею переліт Раїса Максимівна цікавилася подробицями моєї служби у Брежнєва, розпитувала, як було організовано охорону, хто підбирав обслугову, яким був склад обслуговуючого персоналу — кухарі, офіціанти, прибиральниці, паркові робітники... хто ще? Розпитувала про структуру та взаємовідносини охорони та обслуги.

— Можливо, до цієї розмови ми ще згодом повернемося, — сказала вона і підбила підсумок поїздки:

— Все у нас пройшло начебто нормально, все добре.

Таємне стало очевидним. Черненко був іще живий, і жити йому залишалося півроку, але Раїса Максимівна вже готувалася стати першою леді країни¹⁸⁷³.

По суті, загальним внутрішнім наповненням цього подружжя було владолюбство, безцеремонність щодо колег, панськість і користолюбство, що розросталися в міру збільшення обсягу влади. Неймовірно, але факт: під час перебування у Південній Кореї Горбачову піднесли 100 тис. доларів, і він їх узяв, що викликало розгубленість і подив у всіх членів делегації. Мабуть, так Бог парує. І в цьому тандемі веденим був Горбачов. Який, зауважимо, державне розглядав як особисте. Тоді як, наприклад, американські президенти та їхні родини сприймають Білий дім як місце тимчасового проживання і за все розраховуються власними коштами, включаючи туалетний папір. Президентській родині в США належить також оплачувати витрати на їжу та напої, включаючи харчування своїх особистих гостей. Наприклад, президент Форд часто нагадував своїй дочці Сьюзен, показуючи рахунки до оплати: «Тобі має бути зрозуміло, що коли ти збираєш тут натовп подружок, плачу за все це я»¹⁸⁷⁴. У Радянському Союзі (як і зараз у колишніх пострадянських республіках — але і з ще більшим розмахом) — все державним коштом і поза будь-яким контролем. По-царськи цим користувалася й пара Горбачових.

Звернемося лише до окремих прикладів з українського життя, що відображають роль Раїси Максимівни у державних справах та її вплив на Михайла Сергійовича.

Під час другого візиту М. Горбачова до України 1989 року програмою було передбачено його зустріч із членами Політбюро ЦК Компартії України. Як розповідала В. Шевченко, В. Щербицький запропонував, щоб на час цього заходу Раїса Максимівна мала змогу подивитися Київ у супроводі Ради Гаврилівни (дружини Щербицького) та Галини Менжерес (заступниці голови Київського міськвиконкому). Але та раптом заявила: «Я теж піду на зустріч із членами Політбюро». Насилу її вмовили на екскурсію. Але вже за півгодини вона з'явилася на засіданні зі словами: «Час закінчувати розмову». Горбачов слухняно погодився, нарада завершилася нічим¹⁸⁷⁵.

Наступного дня було заплановано поїздку на Донбас для зустрічей із шахтарями та металургами. Заздалегідь туди вилетів літак із московськими та київськими журналістами. А основний борт через негоду Донецьк не прийняв. Вирішили летіти до Львова. Але оскільки літак із журналістами перебував у Донецьку, львівську частину візиту фіксували лише нечисленні представники місцевих ЗМІ. Коли під час бесіди за обідом перший секретар Львівського обкому партії Я. Погребняк звернувся до Горбачова за допомогою у вирішенні деяких важливих для області питань, дружина генсека різко обірвала і відчитала його. Через це і в Києві, і у Львові, серйозної розмови не вийшло.

Утім, справжній рознос вона влаштувала вже ввечері після повернення до Києва. Горбачов запросив керівників республіки до себе у резиденцію на вечерю. Перед цим вирішили переглянути програму «Час». Під час перегляду вибухнув скандал, спровокований другою половиною: «Міша! Як розуміти те, що жодного сюжету не показали про моє перебування у Львові?», — у припадку гніву запитувала вона. Жодних пояснень щодо причин відсутності журналістів не приймалося. «Я такий самий суспільно-політичний діяч, як і Михайло Сергійович, — відчитувала Раїса Горбачова присутніх — тому засоби масової інформації зобов'язані висвітлювати мій візит так само, як і Михайла Сергійовича»¹⁸⁷⁶. Вечеря не відбулася.

Ще один подібний випадок: під час візиту Рейгана до Москви подружжя президентів вирішило поза програмою відвідати радянсько-американську виставку. Журналістська група, яка невідлучно перебувала при Горбачовій, не встигла зняти для перебівок різні плани виставки. Через це виникли труднощі із монтажем сюжету для програми «Час». А потрібно було обов'язково дати «в голосі» висловлювання Раїси Максимівни, що не виходило, зокрема через те, що вона допустила обмовку, назвавши радянсько-американську виставку радянсько-вірменською.

Про ситуацію, що склалася, доповіли самому Горбачову. І хоча програма «Час» уже п'ятнадцять хвилин ішла в ефірі, він у розмові з керів-

ником телебачення СРСР Л. Кравченком наполягав: програму продовжуйте, вихід знаходьте, висловлювання Раїси Максимівни мають бути хоча б перед погодою. Вихід усе-таки знайшли, і навіть встигли поставити необхідний телесюжет у блок культури програми «Час». Відразу ж зателефонував Горбачов: «Ну ось, все ж таки вийшло, а ви вередували...»¹⁸⁷⁷.

Тут доречним буде розповідь зі спогадів перекладача В. Суходрева про її сутички, що стали знаменитими, з дружиною Рейгана — Ненсі: «Під час перебування Горбачова у Вашингтоні було передбачено огляд Раїсою Максимівною Білого дому. Екскурсоводом виступила його тодішня господиня Ненсі Рейган. Коли Ненсі показувала своїй гості спальні, Блакитну вітальню, інші приміщення історичного особняка, Раїса Максимівна, яка ще в Москві вивчила опис резиденції американських президентів, постійно її перебивала:

— Так, так, я знаю. Блакитна вітальня в такому році була такою, а потім стала такою, перероблялася так і тоді.

Все це добре вимовлялося нам знайомим менторським тоном. Ненсі це доводило просто до сказу.

Коли Рейган приїхав до Москви, Ненсі попросила звозити її в Третьяковську галерею. Причому, провести лише тими залами, де виставлялися ікони. І цього разу Раїса Максимівна підготувалася. І приїхала до Третьяковки раніше за Ненсі. Слід сказати, що зазвичай Раїса Максимівна запізнювалася на такі заходи. Через неї спізнювався і сам Горбачов. Тепер же, чекаючи на приїзд Ненсі, Раїса Максимівна вирішила поспілкуватися з журналістами. Вона сіла на свого улюбленого коника і безапеляційно заходила викладати відому концепцію нашого атеїстичного мистецтвознавства, за якою ікона — не стільки релігійний символ, скільки мальовниче зображення реальних людей, написане в манері свого часу. Коротше кажучи, виходило, що вона заперечує релігійне, духовне значення ікон.

Підїхала Ненсі. Але Раїса Максимівна так розійшлася, що вже не могла зупинитися, хоча їй, безсумнівно, треба було звернути увагу на

гостю. Лише згодом вона повернулася і кивком привітала її. А потім, завершивши свою лекцію, заявила, що ось, мовляв, я закінчила, тепер пішли дивитися. Виглядало це настільки зухвало, що стало предметом численних коментарів у закордонних ЗМІ. Ненсі відреагувала не менш агресивно: мовляв, ви поговорили, дайте і мені сказати...»¹⁸⁷⁸.

За прикладом президентів США подружжя Горбачових навідріз відмовилося під час закордонних, а також внутрішніх поїздок від автомобілів приймаючої сторони. Навіть у соцкраїнах, де були вітчизняні машини «ЗІЛ-115». Перша леді завжди ставила питання рубом: їздитимемо лише на радянській автівці і тільки зі своїм водієм. Кожна закордонна поїздка за такої постановки питання вимагала доставки до країни візиту до двадцяти машин марки «ЗІЛ–115». Під них потрібно було сім транспортних літаків ІЛ-76. Часом для перекидання автомобілів потрібно було до 30 і більше польотів літаків. Крім того, з кожним разом збільшувалася кількість членів делегацій, супроводжуваних осіб, співробітників охорони, зв'язку та обслуговуючого персоналу. Загалом, вона в останні роки правління Горбачова досягала 400-500 осіб, для яких потрібно було також не менше п'яти-шести літаків¹⁸⁷⁹.

Як приклад, наведемо опис послом О. Трояновським процесу підготовки візиту Горбачова до Китаю:

- спочатку з'явилася група на чолі із заступником міністра для роботи над текстом заключного спільного комюніке;
- потім прибули працівники протокольного відділу;
- за ними — представники служби безпеки. Причому, велика кількість охоронців мала відбивати велич держави;
- за охороною та протоколістами заявила група зв'язківців для забезпечення очільника держави моментальним зв'язком, незалежно від того, де б він не знаходився;
- насамкінець прилетіли медики, щоб перевіряти їжу, воду і все інше, до чого президент міг би доторкнутися.

Одним словом, це було справжнісіньке вторгнення¹⁸⁸⁰.

Складно навіть уявити, в які суми обходилася така демонстрація величі державному бюджету. До Горбачова такого не було й близько. Наприклад, під делегації, очолювані Брежнєвим, зазвичай виділялися два літаки. І без будь-якої доставки свого транспорту¹⁸⁸¹.

Горбачови надавали перевагу комфорту, не враховуючи навіть морально-етичних моментів, як це було, наприклад, після землетрусу 1988 р. у Вірменії, що спричинило катастрофічні руйнування та забрало безліч людських життів. Очевидно, Раїса Максимівна знову взяла підготовку поїздки на місце трагедії до своїх рук. Бо після її дзвінка Рижкову, який знаходився там, щодо того, куди краще прилітати, його відразу ж набрав керівник «охоронного» управління КДБ із запитанням: чи витримає злітно-посадкова смуга в Ленінакані важкий літак із ЗІЛами для Михайла Сергійовича та його супроводу?

У відповідь на це, як зізнається Рижков, він вибухнув і закричав: «Які ЗІЛи»? Не поріть нісенітницю. Тут біда, океан горя, а ви на «членовозах» роз'їжджати зібралися. Що люди скажуть — подумали? Ні, Горбачов зі мною їздитиме. На «Ікарусі». І супровід — також — місця всім вистачить, автобус великий»¹⁸⁸². Проте на ранок прибув літак із розкішним «ЗІЛом», однак у Горбачових вистачило здорового глузду не користуватися ним.

Натомість, у рішенні Політбюро ЦК КПРС «Про хід робіт з ліквідації наслідків землетрусу у Вірменській РСР» від 28 грудня 1988 р. було особливо зазначено: «Величезне значення у складній обстановці для мобілізації сил і ресурсів, формування духовної атмосфери та громадської думки у зв'язку з тим, що трапилося і в республіці, і в країні, і в усьому світі, мали Звернення Генерального секретаря ЦК КПРС, Голови Президії Верховної Ради СРСР т. Горбачова М. С. до вірменського народу в день землетрусу, припинення ним закордонної поїздки, прибуття безпосередньо в район стихійного лиха, зустрічі та бесіди з постраждалими, прийняття на

місці важливих рішень та практичних заходів у масштабах усієї країни щодо надання необхідної термінової та всебічної допомоги Вірменії.

Зустрічі та розмови з населенням, виступ т. Горбачова М. С. по телебаченню мали велику морально-політичну та психологічну дію, стали ударом по спробах політичних демагогів та корумпованих елементів використовувати стихійне лихо у своїх авантюристичних цілях...»¹⁸⁸³. Як і у випадку з Чорнобильською трагедією, цим і обмежилася його участь у ліквідації наслідків жахливого землетрусу. Нагадаємо, що Чорнобильську АЕС він відвідав із короткою екскурсією лише 1989 року.

Відчувши смак влади у всій її повноті, вишукана Р. Горбачова активно долучала до панськості й чоловіка, потяг до чого був помічений за ними ще з часів Ставропілля. Вони почали будувати собі особняки та квартири, приморські дачі, які обійшлися державі у великі суми. Зокрема, було відреставровано резиденцію в Ново-Огарьово, збудовано дві дачі на Чорноморському узбережжі: у Криму — Форос та на Кавказі — в районі Піцунди. І це при тому, можу свідчити як очевидець, що тільки в Криму налічувалося до півтора десятка прекрасних особняків із широкими територіями з реліктовими насадженнями, в яких раніше відпочивали перші особи країни, а до цього — в деяких із них — і царські особи. Але, за розповідями обізнаних людей, з якими мені довелося зустрічатися, вони не припали до смаку першій леді. Тому ударними темпами звели величний комплекс будівель у Форосі, де Горбачов із родиною у серпні 1991 р. переживав «ув'язнення».

Підштовхуваний дружиною, Горбачов вимагав підвищеної уваги до своєї персони, організації помпезних прийомів іноземних гостей, розвинув потяг до знайомства та приятельства з видатними діячами культури та науки, зачастив у закордонні поїздки. Як належне, почав приймати іноземні почесті, підношення, солідні гонорари за видання в СРСР та за кордоном величезними тиражами своїх книг. Пристрастився до нагород від західних держав та різних іноземних організацій.

Вбачається, що саме Л. Кравченкові у хвилини одкровенень відкрився Горбачов щодо причин такого домінування над ним дружини. Коли, підштовхуваний громадськими обуреннями, що досягли критичної позначки, той вирішив показати йому відповідну добірку листів, які масовим потоком йшли на телебачення, реакція Горбачова спочатку була прогнозовано дуже нервовою: «Ти що, Леоніде, уподібнюєшся обивателям? Невже неясно, що на візитах президента його дружина має право супроводжувати чоловіка? Такі й міжнародні стандарти!»¹⁸⁸⁴. Хоча, зрозуміло, в листах обурених трудящих йшлося не тільки і не стільки про закордонні вояжі, що помпезно обставляються.

А потім несподівано зізнався: «Скажу тобі відверто, коли я їду один, без Раїси Максимівни, то маю поганий настрій, працюю наполовину свого інтелектуального ККД. Одним словом, почуваюся не у своїй тарілці. Інша річ, коли вона поруч, я бачу її очі, її реакцію і щоразу надихаюся...»¹⁸⁸⁵. За спостереженнями західних політиків, «він не приховував своєї відданої любові до дружини Раїси Максимівни. Очевидно, він дуже потребував її моральної та емоційної підтримки і вважав, що вона має брати участь у його офіційному житті»¹⁸⁸⁶. У цьому, напевно, і причини того, що дружина Горбачова грала роль якщо не першої, але й не другої особи в радянській державі, помітно впливала на рішення Генерального секретаря ЦК КПРС і Президента СРСР. І в принципі, несе свою частку відповідальності за їхні наслідки як фактичний співкерівник держави.

На Заході сприймається як норма і навіть буденність передача впливовими політиками свого високого суспільного становища у спадок. Однак у СРСР подібних династій не склалося. Ніхто з дітей радянських лідерів не наблизився до влади, особливо після відходу від неї їхніх батьків. Показово й те, що мало хто з представників радянського керівництва використав свій вплив для просування своїх нащадків партійно-радянською лінією. І не тільки через «більшовицьку скромність», а, можливо, тому, що цей шлях не видавався їм досить перспективним. Вони нада-

вали перевагу, наприклад, спрямуванню своїх дітей на дипломатичну роботу. Особливо цього прагнули і представники другого-третього ешелонів партійно-радянського апарату.

Але і на цій ниві практично одиниці з них чогось досягли. Та й то за життя батьків. Як і в інших напрямках їх трудової діяльності. Можливо тому, що кожний наступний лідер своєрідно тлумачив сталінське гасло «Син за батька не відповідає». Тобто розумів його, як і Сталін, але вже в більш «вегетаріанському» вимірі. Можливо, також через те, що й суспільство завжди упереджено ставиться до дітей відомих особистостей. Очікування від них чогось незвичайного далеко не завжди співвідноситься з їхнім потенціалом і тим, наскільки непросто для них знайти власну ідентичність і розуміти реальне життя, від якого вони були захищені. Тому, швидше за все, не природа винна в тому, що більшості з них не судилося відбутися, а пізнання життєвих обставин, що травмує їх, і непристосованості до них після відходу від влади високопоставлених батьків. До речі, у зв'язку з цим привертає увагу той факт, що з 200 дітей, що народилися від нобелівських лауреатів за допомогою штучного запліднення, лише один показав видатні здібності. Та й той утопив таланти у вині, наркотиках та веселому проведенні часу. Не уникла такої долі і частина синів та доньок радянських керівників.

Ленін — єдиний радянський лідер, який не мав прямих нащадків. Діти (дочка та син) були лише у його молодшого брата Дмитра Ульянова. Майже всі родичі Леніна по лінії батька його матері Олександра Бланка живуть у Швеції та США.

У Сталіна було троє дітей: Яків, Василь та Світлана. Василь чотири рази був одружений, мав чотирьох рідних та трьох усиновлених дітей. Після смерті батька він деякий час провів у в'язниці, зловживав алкоголем та помер у 41 рік. Старший син Василя — Олександр — негативно ставився до свого знаменитого діда. Щоб гучне прізвище не заважало його творчій кар'єрі, змінив його на прізвище матері, ставши Олександром

ром Бурдонським. Працював у Центральному театрі радянської (російської) армії. Помер 2017 р. у віці 76 років. Дітей у Бурдонського не було.

Його молодша сестра Надія також мріяла розпочати театральну кар'єру, але не змогла стати актрисою. За одними даними, через відсутність таланту, за іншими — через своє гучне прізвище. Вийшла заміж за прийомного сина письменника Фадєєва. Померла 1999 року. Її дочка Анастасія й онука Галина є єдиними нині живими прямими нащадками Сталіна по лінії Василя. Долі дітей Василя від другого шлюбу не склалися. Василь Васильович у юності звик до наркотиків. 1972 року наклав на себе руки у віці 23-х років. Його сестра Світлана страждала на психічне захворювання і померла 1989 року, коли їй було 42 роки.

Старший син вождя Яків, який загинув у таборі для військовополонених, не зійшовся характером з батьком. Вони практично не спілкувалися. На відміну від зведеного брата Василя, Яків носив прізвище Джугашвілі, а не Сталін. Тоді як його нащадки всіляко наголошували на спорідненості зі Сталіним. Старший син Якова — Євген — був відомий тим, що неодноразово судився з журналістами, які, на його думку, паплюжили діда. Хоча з ним так жодного разу і не зустрівся, тоді як на момент смерті Сталіна йому було 17 років. Полковник радянської армії у відставці Євген Джугашвілі помер 2016 р. у віці 80 років.

Його син Віссаріон (правнук Сталіна) після розпаду СРСР залишився у Грузії, знімав короткометражні фільми. На початку нульових років переїхав до США, де працює будівельником. Син Віссаріона — Йосип став піаністом та диригентом. Жив у Грузії. Молодший брат Йосипа — Василь не є публічною фігурою. Другий син Євгена Джугашвілі Яків — професійний художник. З Грузії перебрався до Росії, де веде активну діяльність у соціальних мережах. Дотримується комуністичних поглядів і користується популярністю в мережевих спільнотах шанувальників його прадіда.

Молодша донька Якова Джугашвілі (рідна онука Сталіна) Галина стала філологом, спеціалізувалася на алжирській літературі. У 1970-ті

роки одружилася з громадянином Алжиру, але залишилася в СРСР. Галина вважала себе єдиною спадкоємицею Якова Джугашвілі і не визнавала спорідненості з Євгеном Джугашвілі. Померла 2007 року. Її син Селім Бен Саад народився глухим. Деякий час працював художником, вантажником, нині живе у Рязані на пенсію.

Світлана Сталіна народила по одній дитині у трьох різних шлюбах. Старший син Йосип Аллілуєв-Морозов став відомим кардіологом, мав докторський ступінь з медицини та був автором навчальних посібників для студентів-медиків. Помер у Москві 2008 р. у віці 64 років. Його син Ілля — архітектор і має прізвище Вознесенський. Живе у Москві і є керівним партнером артгрупи «Об'єднання архітекторів».

Дочка Світлани — Катерина Жданова — розірвала всі стосунки з матір'ю після її втечі з СРСР. Працювала в Інституті вулканології та ще наприкінці 1970-х поїхала на Камчатку, звідки більше не поверталася. Після самогубства чоловіка почала вести замкнутий спосіб життя та уникати спілкування і з журналістами, і з сусідами по селищу Ключі. Її дочка Ганна також живе на Камчатці та працює бухгалтером.

Молодша дочка Ольга Пітерс, яка народилася вже у шлюбі з американцем, пізніше змінила ім'я на Кріс і взяла прізвище чоловіка – Еванс. Після розлучення вона залишила собі це прізвище і зараз відома як Кріс Еванс. Вона наймолодша з усіх онуків Сталіна (50 років). Живе у США, володіє невеликим сувенірним магазином та періодично вражає консервативних прихильників її діда своїми татуваннями та неформальним зовнішнім виглядом.

Хрущов мав двох синів та трьох дочок від різних шлюбів. Він також забрав до себе дітей старшого сина Леоніда. Внучка Юлія тривалий час працювала журналістом, а потім редактором у Московському театрі Єрмолової. Загинула 2017 р. у віці 77 років під колесами поїзда у Москві. Її донька Ніна поїхала до США після розпаду СРСР. Закінчила Принстонський університет, викладає міжнародні відносини в одному з нью-йорксь-

ких навчальних закладів та періодично пише колонки для американських ЗМІ. Інша дочка Ксенія жила в Росії і працювала в низці зарубіжних громадських та правозахисних організацій та фондів, які займалися «проблемами громадянського суспільства та демократизації». Померла 2016 р. у віці 52 років.

Старша донька Хрущова — Юлія — дітей не лишила. Її донька від другого шлюбу Рада була одружена з головним редактором «Ізвестій» О. Аджубеєм. Працювала заступником головного редактора часопису «Наука і життя», потім у часописі «Радянський Союз». Померла 2016 р. у віці 87 років.

Її син Микита Аджубей опублікував книгу про свого знаменитого діда, став кандидатом економічних наук. Помер 2007 р. у віці 55 років. Інший син, Олексій, став спеціалістом з біофізики, живе в Москві і є одним із опікунів історико-гуманітарного фонду імені знаменитого діда. Його донька Ксенія — архітектор. Третій син Ради, Іван, живе у США та працює у Гарвардському університеті.

Син Хрущова Сергій був спеціалістом із ракетної техніки, працював у знаменитому ОКБ-52 під керівництвом відомого конструктора В. Челомея. Після розпаду СРСР перебрався до США, де отримав громадянство, змінив кваліфікацію і став викладачем історії Холодної війни. Регулярно виступав у ЗМІ, коментуючи актуальні політичні події. Написав про батька об'ємні спогади. Наклав на себе руки. Обидва сини Сергія залишилися в Росії. Старший, Микита, працював журналістом і помер 2007 року. Молодший — Сергій, живе у Москві. Молодша донька Хрущова — Олена — страждала на тяжке захворювання і померла 1972 р. у віці 35 років.

Донька Брежнєва — Галина — прославилася ще за радянської доби своєю ексцентричною поведінкою. Після смерті батька та розпаду СРСР мала серйозні проблеми з алкоголем і померла 1998 р. у психіатричній лікарні. Її єдина донька Вікторія втратила всю багату спадщину Брежнєвих у вигляді кількох елітних квартир у номенклатурних будинках столиці і звинувачувала в житті, що не склалося, Горбачова. Померла 2018 року.

Галина — донька Вікторії, мала настільки погані стосунки з матір'ю, що та помістила її до психіатричної лікарні, де вона й перебувала кілька років. Після цього правнучка генсека, в буквальному значенні слова, бомжувала, поки небайдужі шанувальники її знаменитого предка не придбали в складчину їй квартиру в Звенигороді. Там вона й досі живе на пенсію за інвалідністю.

Єдиний син генсека Юрій при батькові обіймав посаду заступника міністра зовнішньої торгівлі та був кандидатом у члени ЦК. Але з початком перебудови втратив високі посади і був відправлений на пенсію. Помер 2013 р. у Москві. Його син Леонід викладав на хімічному факультеті МДУ, після розпаду СРСР став бізнесменом. Другий син Андрій до розпаду СРСР працював у Міністерстві зовнішньої торгівлі. Наприкінці 1990-х захопився політикою та намагався використати гучне ім'я діда. Висувався кандидатом у губернатори Свердловської та Тульської областей, у депутати Держдуми, на посаду віце-мера Москви. Жодного разу не отримав понад 2 % голосів. 2012 року створив свою власну КПРС — Комуністичну партію соціального розвитку. Помер 2018 р. у віці 57 років. Один із його синів працює перекладачем у якійсь військовій структурі, інший навчався в Оксфорді та працював у сфері продажу програмного забезпечення.

Андропов не підтримував стосунків із донькою та сином від першого шлюбу. Син Володимир рано потрапив у погану компанію, кілька разів побував у в'язниці та помер у 35-річному віці від цирозу печінки. Андропов не був на його похороні, боячись скомпрометувати себе скандальним родичем. Донька Євгенія живе у Ярославлі. Працювала лікарем-дерматологом. Один із онуків Андропова — Андрій Волков — також мешкає в Ярославлі і донедавна працював у місцевому управлінні ФСБ. Інший онук Петро живе у Москві і веде неопублічний спосіб життя. За деякими даними, у минулому також був співробітником КДБ/ФСБ.

У другому шлюбі у Андропова також народилися син і донька. Ігор Андропов за радянських часів працював в апараті МЗС та деякий час

послом СРСР у Греції. Після розпаду СРСР невдало балотувався депутатом до Держдуми. Помер 2006 р. у віці 64 років. Його діти Тетяна та Костянтин після розпаду СРСР емігрували до Америки. Тетяна, яка навчалася в училищі Великого театру, одружилася з бізнесменом і намагалася відкрити в США балетну школу. Наприкінці нульових років повернулася до Росії, де 2010 р. померла від раку у віці 42 років. Її донька Ніколь отримала американське громадянство та живе у США. Костянтин закінчив коледж у США і також повернувся до Росії. Планував піти стопами діда і вступити на службу до ФСБ. 2011 року був побитий невідомими в центрі Москви, після цього його ім'я жодного разу не потрапляло до новин.

Донька Ірина не змогла здійснити мрію стати актрисою та за радянських часів працювала у виданні «Молода гвардія». В даний час на пенсії, живе в Москві. Її син від актора Михайла Філіппова працює у банківській сфері.

Черненко мав від двох шлюбів п'ятьох дітей. Старший син Альберт за батька керував Новосибірською вищою партійною школою, а після розпаду СРСР очолював кафедри в кількох Новосибірських вузах. Незадовго до смерті 2009 р. отримав ступінь доктора юридичних наук. Його старший син Володимир живе у Новосибірську, працює в інвестиційній компанії. Молодший син Дмитро очолює кафедру у Сибірському університеті шляхів сполучення. Другий син Володимир працював заступником голови Держкіно. Після розпаду СРСР працював у компанії, що займалася дублюванням іноземних фільмів російською мовою. Помер 2006 року.

Донька Віра працювала у столичному Будинку політосвіти, потім у інституті культури. У 1980-ті роки жила у Вашингтоні і працювала в радянському посольстві. Олена отримала ступінь кандидата наук з філософії, працювала у Центральному партархіві. Про доньку від першого шлюбу Лідію відомо дуже мало.

Горбачов був одружений один раз і мав єдину дитину — Ірину. За радянських часів вона працювала у медичній сфері, але після розпаду

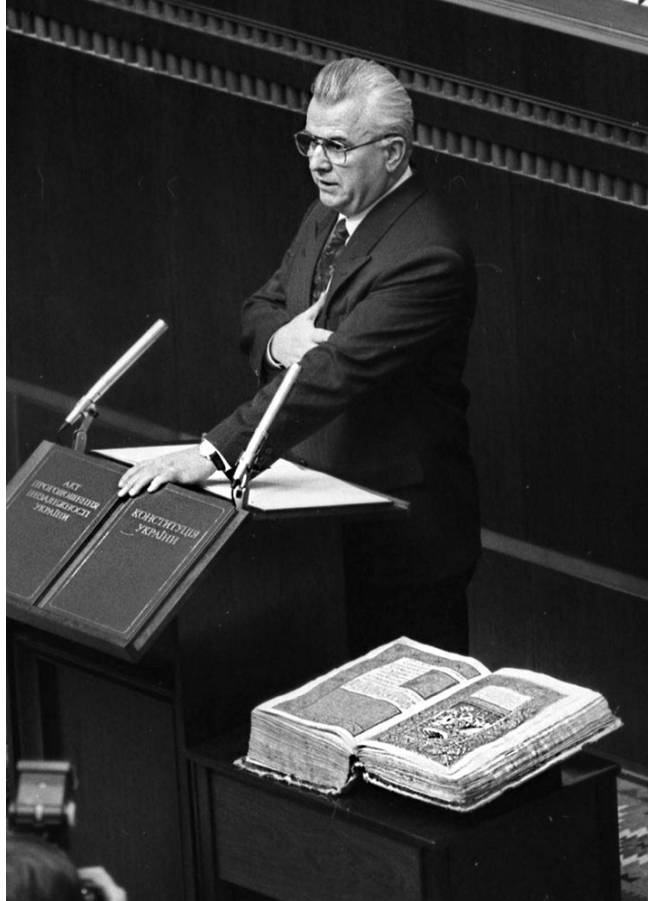
країни зосередилася на справах «Горбачов-фонду». Останніми роками живе у Німеччині. Там же осіли й дві онуки Горбачова: Ксенія та Анастасія. Ксенія володіє магазином вин. Анастасія зрідка пише колонки з fashion-тематики¹⁸⁸⁷.

Таким чином, чимало нащадків радянських лідерів — Леніна, Сталіна, Хрущова, Брежнєва, Андропова та Горбачова — віддають перевагу проживанню в західних країнах, переважно в США, а деякі з них взагалі вже не знають колись рідної мови. У РФ постійно проживають лише родичі Маленкова та Черненко. Виходить, що радянські вожді, які проповідували переваги комуністичної ідеї та соціалістичного співжиття (в його різних варіаціях, включаючи розвинений (зрілий) соціалізм), а заодно — загнивання та крах згубного Заходу, або самі не вірили в те, що проголошували і будівництвом чого керували, або не могли переконати у правильності і перспективності політики, яку вони проводили, навіть своїх найближчих родичів. Натомість невпинно і навіть насильно «просували» народи СРСР до химерного світлого майбутнього, крайньою точкою якого стала руйнація радянської держави та всього соціалістичного табору.

Виявилось, що ресурсу на комуністичний експеримент вистачило на 70 з малим років. Судячи з усього, нащадки комуністичних вождів не дуже вірили у їхню «праведну справу». А як свідчить історичний досвід, державні засади руйнуються, коли діти не сповідують ідеалів дідів і батьків.

ПІСЛЯМОВА

«ВІН ІДЕ У НАШ БІК. ОТ І НЕХАЙ ІДЕ»

Історичний шлях Радянського Союзу наочно підтверджує загальні закономірності еволюції та руйнування великих державних утворень (імперій) під впливом, передусім, внутрішніх процесів: динаміки соціальних систем, того, як вони реагують на все зростаючі протиріччя, на первісно прихований перебіг процесів, а потім — їхній перехід у розряд відкритих явищ, що переростають у масштабні кризи та розпад. Це не одноактова драма і чиясь «зла воля», а тривалий у часі процес, що продовжується й після формального припинення існування імперії, нагадуючи про себе тектонічними зрушеннями, конфліктами та драмами як для народів, що її населяли, так і для світової спільноти.

До такого фіналу радянська держава прийшла через низку етапів¹⁸⁸⁸, які увібрали у себе світові війни, революції, громадянську війну, зміну режиму з монархії на комунізм, а потім і крах комуністичної системи:

— на першому і найбільш значущому, в тому числі, за його тривалістю, зміни в суспільстві та настроях людей спочатку виявлялися в публічній площині, а далі відбувалися більшою мірою на глибинному рівні, під прикриттям зовні вимушеної лояльності та стабільності політичної системи, яка, здавалося, існуватиме вічно. Саме за рахунок цього була забезпечена її значна соціальна мобільність та адаптивність, що дозволило перетворити відсталу країну (самоправством та ірраціональністю сталінської політики) на одну з провідних світових держав, вистояти в умовах воєнного часу та забезпечити швидке відновлення країни.

Беззаконня комуністичного режиму було витворено Ленінім, винятково ним. Загальнолюдських понять моралі для Леніна не існувало. З самого початку своєї політичної кар'єри він із такою легкістю кидався словами «знищення», «нещадне», «винищити», начебто вони були дитячими лічилками, просто безневинною грою. Його декрети набули чинності закону: людину позбавили всіх прав, у тому числі права дихати. І все ж, часом він міг, неупереджено глянувши на плоди своїх зусиль, зрозуміти безглуздість виданих ним же декретів. Нова економічна політика, по суті, означала визнання помилковості обраного ним шляху.

Сталін, на відміну Леніна, ніколи не визнавав своїх помилок. Насаджуючи власний культ, «він убивав, убивав і вбивав, ніби так званий "науковий марксизм" тільки для цього й виник, і був розвинений, щоб угамувати нестримну жагу Сталіна до влади»¹⁸⁸⁹.

Війна, ставши колосальним соціальним і психологічним потрясінням, виявилася точкою кристалізації екстремального соціального досвіду, безпосередньо з нею не пов'язаного. Це, передусім, досвід терору. Д. Шостакович говорив, що війна зробила легітимним публічне вираження досвіду жаху і жорстокостей, якими було багате й повоєнне «мирне життя». Війна зробила цей досвід «не зовсім пристойним» — і ніби розчинила у собі. ...У її світлі «Великий терор» поставав «мирною повсякденністю», «нормальним життям», перебіг якого було порушено літнього недільного ранку 22 червня 1941 року»¹⁸⁹⁰. Травень 1945 р. і березень 1953 р. — дві рубіжні віхи, пов'язані не лише із розвитком внутрішньополітичних процесів. 1945 та 1953 роки є важливими, передусім, як переломні роки у розвитку суспільних настроїв та комплексів надій¹⁸⁹¹.

Після Сталіна влада поклала край масовому терору і наголосила на гуманізації соціалізму, повсюдному дотриманні декларованих норм, стабілізувала і навіть посилила радянську систему, пристосовавши марксистсько-ленінські доктрини під поточний момент. Практику сили поєднали з ідеєю справедливості — щоб у всіх усе було однаково або щоб у нікого

не було чогось більше. Особистість, як і раніше, залишалася засобом, але не метою. Повільний рух у бік правопорядку та соціалістичної законності утруднювався безліччю підзаконних відомчих актів, переважаанням колишніх практик і кадрів, які діяли відповідно до засвоєного досвіду і противилися всьому, що не співвідносилось з їхнім суспільним становищем, а також протиріччям між правом і доктриною класового підходу до всіх явищ.

Певного динамізму суспільству та країні додали спрямовані на перетворення, хоча й хаотичні, зусилля Хрущова. До 1960-х років було створено те, що за часів Леніна і Сталіна здавалося просто немислимим, включаючи товари народного споживання, малосімейні квартири, прорив у космос, успіхи у спорті, науці, освіті, підвищенні життєвого рівня людей. Радянські успіхи були очевидними. Докладалося чимало зусиль принаймні на рівні програмних установок, щоб наздогнати своїх суперників, вийти на рівень світової наддержави. Втім, через це багато насутих проблем залишалися поза увагою.

Потрібно ще раз згадати і про косигінські реформи, спрямовані на підвищення економічної самостійності підприємств різних галузей народного господарства у межах соціалістичної господарської системи. Зокрема, глибокий та багатоаспектний аналіз радянського досвіду проведення соціально-економічних перетворень, виявлення інституційних пасток, що загальмували, а потім, по суті, анулювали реалізацію позитивного потенціалу необхідних змін, міститься у колективній монографії, присвяченій 50-річчю косигінських реформ¹⁸⁹². До цього знов-таки потрібно лише додати, що вторгнення Радянської армії до Чехословаччини поклало край не тільки економічним перетворенням, а й загалом демократичним проявам, ознаменувало курс партійно-радянського керівництва на консервацію режиму, збереження системи в колишньому вигляді і відновлення розхитаного сталінського моноліту та сталінської спадщини. У результаті радянська країна виявилася значно менш життєздатною, ніж можна було передбачити;

— другий етап пов'язаний із кризою, яка у 1970-ті рр. почала набувати в СРСР системного характеру, особливо на тлі погіршення стану справ в економіці. Значною мірою йому сприяла соціальна нерухомість суспільства. Усвідомлюючи невідповідність повсякденності гаслам про поліпшення життя і світле майбутнє, але пам'ятаючи про значно гірші, розстрільно-репресивні часи, радянські люди у своїй більшості сприймали реалії як даність і навіть погоджувалися з ними через побоювання наслідків можливих змін, пристосувалися до того, що називається декоративною підтримкою влади, хоч і за наявності проявів переважно пасивного невдоволення. Вона ж, своєю чергою, сприймала мовчазну згоду за позитивну оцінку політики, що проводиться, і правильність курсу, непорушність державних засад.

Населення за інерцією продовжувало ставитися до влади як до даності, не бачачи реальної альтернативи звичним інститутам і процесам. СРСР демонстрував феномен самопідпорядкування народу, добровільного приєднання до радянського режиму, сприйнятого мільйонами. Громадське невдоволення найчастіше адресувалося не керівникам та державі, а було спрямоване проти «окремих» недоліків — майнової нерівності, низьких зарплат, важких житлових умов чи відсутності у достатніх обсягах товарів першої необхідності. Така самоомана і самоізоляція країни формували у людей досить сюрреалістичну картину світу та свого становища у ньому. «Але чим більше такий стан сприяє тому, щоб усе залишалось незмінним, тим швидше і рішучіше все почне розповзатися, коли зіткнення з дійсністю стане неминучим», — підсумовував А. Амальрик в есе «Чи проіснує Радянський Союз до 1984 року?», у якому передбачив ще у 1969 р. його неминучий розпад¹⁸⁹³.

Партійно-радянське керівництво добре засвоїло практику бачити недоліки в інших історичних періодах та в окремих особистостях, а також в інших країнах, але залишалось сліпим до власних проблем. Та й навіщо звертати увагу на них, якщо країна освоює космос і відкриває невідомі

світі, має потужний ядерний потенціал. Подібна поведінка, взагалі, властива великим державам. Той же Амальрик зазначав, що «режим вважає себе досконалістю і тому свідомо не хоче змінюватися ані з доброї волі, ані, тим більше, поступаючись комусь і чомусь»¹⁸⁹⁴. Хоча колишні механізми репресій та примусів були відкинуті, а суспільство, розкрояне протиріччями, ускладнилося, люди стали вимогливішими до держави через те, що вона не виконувала своїх обіцянок. Відтворювалося і формувалося соціальне середовище, для якого ставали все більш зрозумілими принципи особистої свободи, правопорядку та демократичного управління, тоді як політична система виявилася «набагато слабшою, ніж могли собі уявити навіть ті, хто жадав її оновлення»¹⁸⁹⁵. Однак розвал у наступні роки державних засад буде вбачатися для багатьох, якщо не для більшості, бентежним, особливо на тлі переважаючих уявлень, що його можна було б передбачити і упередити, якби лише лідери країни вживали правильних запобіжних дій.

Державні скріпи, що попередньо видавалися неймовірно міцними, насправді втрачали свій первісний зміст, громадське невдоволення і накопичуване суспільне напруження набували таких масштабів, що неминуче мали розхитати країну, досягнути до вершин влади. Особливо, з урахуванням її закостенілості та внутрішнього старіння, вікового чинника у складі вищого партійно-радянського керівництва, зміни за короткий період через фізичну немічність і смерть трьох генеральних секретарів. Неминучість ставала очевидною, накопичені роками і десятиліттями проблеми, протиріччя, невідповідності та конфлікти піднімалися на нерозв'язуваний рівень, унаслідок чого держава перетворювалася на конфліктне поле з різноспрямованими суспільними настроями, інтересами та позиціями, відцентровими тенденціями у, здавалося б, усе ще монолітній країні. Ілюзія могутності могла лише затримати розпад імперії, але не могла запобігти йому. Сформований «згори» і «знизу» своєрідний консенсус щодо стабільності та прихильності державі буквально

руйнувався на очах, оголюючи безсилля та слабкість режиму. Саме це призвело до краху системоутворювального міфу про «свято комунізму».

Особливо на тлі того, що до середини 1980-х рр. ХХ ст. на Радянський Союз одночасно звалилося безліч криз, і всі вони — з категорії, що спричиняють гостре невдоволення і масове роздратування його громадян. Історик і політолог Ю. Пивоваров вважає, що 1982 р. закінчився золотий вік післярадянської історії (розпочався близько 1954 р.), що це була одна з найкращих епох радянізму: покінчили з масовим терором, перейшли до скромного споживання, створили суспільство відносного «достатку». «У чому сенс цієї епохи? А в тому, — відповідає він, — що будь-яка людська істота — і навіть ми з вами — після масових убивств та самогубств хоче трохи перепочити. Ну, просто всі втомлюються. І ось тепер, намагаючись зрозуміти логіку історичного розвитку, я дійшов висновку: найкращі епохи в історії людства (і улюбленої Вітчизни), це коли люди не хочуть більше крові... Це була епоха мирна, неагресивна, мерзенна, спокійна, коли вперше за багато десятиліть до людини перестали чіплятися, вимагати від неї чогось особливого... Взагалі, справжній *detante* був не між СРСР і США, а всередині радянського суспільства»¹⁸⁹⁶;

— третій етап розпочався зі спроб М. Горбачова переоблаштувати радянську державу. Отримавши ще досить дієздатний Союз РСР, коли його історична неспроможність не була настільки очевидною та незворотною, він уважав, що суспільство, як і раніше, податливе владній волі і перебуває під його контролем, а людське невдоволення станом справ, як і раніше, носить «камерний» характер. Звідси й віра останнього радянського лідера у можливість реформування системи в межах самої системи та прагнення здійснити перетворення в рамках власної парадигми, що неминуче призвело до повного провалу та розвалу СРСР силами, які вивільнили його спроби лібералізувати та демократизувати країну.

Якщо Сталін, Хрущов і Брежнев намагалися модернізувати, «комунізувати» та стабілізувати радянську систему, перетворювати її відпо-

відно до того, як вони розуміли виклики часу, то Горбачов, керуючись такими ж добрими намірами, вестернізував систему і, тим самим, призвів її до загибелі. У радянському випадку реформи виявилися несумісними із життям самої держави. Як тут не згадати грандіозні прогнози західних учених та політологів — попередження про загрозу імперської перенапруги П. Кеннеді¹⁸⁹⁷, тисячолітні оди ліберальній демократії Ф. Фукуями¹⁸⁹⁸ та зіткнення цивілізацій С. Хантінгтона¹⁸⁹⁹. Варто звернутися й до паралелей зі знаменитим дослідженням А. де Токвіля, де він наголошує на обставинах, що призвели до Великої французької революції, щоб глибше зрозуміти, що ж сталося через два століття. Як відомо, Токвіль дійшов висновку, що пом'якшення деспотії старих еліт у Франції XVIII ст. не тільки не задовольнило людей, а й надихнуло маси вдаватися до насильства, вимагаючи цим самим змін. Як тільки з'явилася можливість змінити ситуацію, прийнятні перед цим умови миттєво стали нестерпними¹⁹⁰⁰. Ці його спостереження разуче підходять до періоду ослаблення та розгвинчування політичних гайок у СРСР. Горбачов своїми реформами зруйнував практику придушення у жителів Радянського Союзу, як і у всього соціалістичного табору, основних людських інстинктів свободи. Без цього Союз, можливо, так швидко не впав би.

По-перше, не було враховано, що з перебудовою розпочався вибуховий масовий процес «акселерації» (дорослішання) суспільства. Значною мірою, з цього моменту процеси в країні розпочали набувати власну динаміку, яка все більше виходила з-під контролю керівництва СРСР. Не КПРС, а численні народжувані соціально-політичні рухи, неформальні, а не офіційні лідери — стали виразниками суспільних настроїв, прирікаючи партійно-державну політику на поразку. Тим більше, що в середовищі її носіїв відбулося розмежування на прихильників та противників перебудови.

По-друге, розпочавши перебудову країни і демонструючи наміри перезапустити Радянський Союз, Горбачов та його однодумці не враху-

вали застереження знову ж таки А. де Токвіля: той, хто розпочинає політику реформ, має передбачати, що в підсумку може статися революція. І найнебезпечніший момент для поганого уряду настає тоді, коли він починає змінюватись, коли він починає реформуватися. Мабуть, не випадково в інтерв'ю американському часопису «Ньюсвік» у жовтні 1986 р. канцлер ФРН Г. Коль порівняв Горбачова з Геббельсом на тій підставі, що вони обидва «талановиті демагоги» (він навіть і не подумав вибачитися за завдану публічну образу «найкращому німцеві», як незабаром назвуть Горбачова. Та й Заходу вдалося багато отримати від СРСР за «нульовим тарифом» не завдяки його політиці, а насправді лише тому, що він не прогавив шанс скористатися наданими йому радянським керівництвом можливостями).

У тих же США бачили й розуміли, що «реформи, які проводить Горбачов, із кожним днем наближаються до межі, за якою немає повернення». Однак дотримувалися лінії, згідно з якою «позитивна реакція на дії Горбачова зовсім не вимагає того, щоб пройти півдороги йому назустріч: «Він іде у наш бік. От і нехай іде»¹⁹⁰¹. Також, згідно з оцінкою американського економіста Джефрі Сакса, Америка відмовила Росії у допомозі після розпаду СРСР через те, що хотіла залишитися єдиною наддержавою на планеті¹⁹⁰².

Реформи в горбачовському виконанні досягнули такого рівня ентропії системи, що занурили багатонаціональну державу в економічний і політичний хаос, міжнаціональні чвари, а в результаті — призвели до повного краху СРСР. Не в останню чергу, через те, що ерозія ідеологічних засад КПРС переросла в їхню повну руйнацію, внаслідок чого були підірвані носійні конструкції радянської держави. Лідер КНР Сі Цзіньпін, як стверджується в доповіді Конгресу США про китайську загрозу (2020 р.), зробив із розпаду СРСР особистий висновок: «зневага до віри в ідеали — найбільш небезпечна форма зневаги. Політичне падіння партії часто розпочинається зі втрати та нестачі ідеологічної віри»¹⁹⁰³.

Незважаючи на плачевні результати своєї політики, Горбачов до останнього вважав, що в змозі контролювати ситуацію, хоча насправді нагадував героїв фільму Кончаловського «Потяг-утікач», які намагаються зупинити потяг, у якого відмовили гальма. А в результаті він (Радянський Союз), рухаючись повним ходом, зійшов з історичних рейок. Позбавивши власними руками країну страху, її президент залишився без країни, позбавив себе важелів управління ключовими інститутами — армією, КДБ і головне — партійним апаратом. Щоправда, до грудня 1991 р. це не означало, що держава вже залишилася без президента, який перестав сприйматися як вища влада. Насилу зберігши після серпневих подій корону, він «утратив державу і скіпетр, тобто реальні важелі влади»¹⁹⁰⁴. Гарячково намагався домовитися про своє керівне місце у Співдружності, а потім шукати захисту від Єльцина в американців. У своїх мемуарах Джеймс Бейкер (на той час — держсекретар США) пише, що в розмові віч-на-віч із Єльциним про це йшлося, і він свою думку висловив недвозначно¹⁹⁰⁵.

Значно пізніше Ю. Поляков з ідкою іронією описав цей час: «Свобода вже проникла до Вітчизни, але поводитися ще досить скромно, як досвідчений злодій-квартирник: обережно, безшумно вона обходила нічне житло, помічаючи, де що лежить, прикидаючи, що брати першо-чергово, а що — в другу чергу, і ніжно гралася у кишені «ножем-викиданкою» — на той випадок, якщо прокинуться господарі...»¹⁹⁰⁶. До речі, на думку низки західних аналітиків, багато аспектів *annus* — «жахливого року» (2020) для Америки нагадують останні роки СРСР, починаючи із загострення соціальних та політичних конфліктів. У радянському випадку, як вважають вони, на поверхню різко спливли етнічні протиріччя, що тривалий час пригнічувалися, і опозиційні національні сподівання, що спровокували у всій країні насильство, відокремлення територій і дезінтеграцію. А у США Трамп відреагував на загальнонаціональні протести проти расизму, поліцейської жорстокості та нерівності подальшим розпалюванням історичних расових розбіжностей. Практично по всій Америці розпочали

зносити пам'ятники лідерам конфедерації, подібно до того, як це робилося з пам'ятниками Леніну в період розвалу радянської імперії.

Інша паралель, за їхніми висновками, стосується економіки. У СРСР був великий, складний апарат планування та розподілу ресурсів: туди набирали найосвіченіших представників суспільства, але в результаті їм доручалися непродуктивні, а найчастіше просто деструктивні завдання. А Америка має Волл-стріт. І хоча гігантський сектор фінансових послуг США не є еквівалентом Держплану СРСР, проте він регулярно вилучає вартість, а не створює її, і тому без нього не можуть обійтися будь-які дискусії щодо розподілу ресурсів¹⁹⁰⁷.

Якщо дотримуватися концепції, згідно з якою передумови обвалу СРСР, у тому числі через відцентрові тенденції, що накопичилися до критичної маси, і втому народів від «радянського гуртожитку», формувалися протягом усіх 70 років (хоча, порівняно з іншими імперіями та за історичними мірками, він проіснував порівняно короткий період, не вмістив усі притаманні їм цикли розвитку та можливі еволюційні шляхи оновлення), а також слідувати логіці світової історії, що подібні утворення неминуче розпадалися, то одночасно слід погодитися з узагальненням Ю. Лужкова: «...російська влада, від Миколи II до Єльцина включно, послідовно знищувала країну або, що рівнозначно, послаблювала її, підрибноувала, підривала народні сили, всіляко злочинно помилялася і так само злочинно недопрацьовувала»¹⁹⁰⁸.

Можна сказати і по-іншому: у моменти ослаблення та занепаду імперій, а, відповідно, нових викликів перед ними їхня подальша доля визначальною мірою залежала, використовуючи сучасну термінологію, від «людського фактора». А якщо приймати прогнози та передбачення, що Радянський Союз повністю вичерпав себе до кінця 1980-х рр., то, напевно, тодішнім лідерам слід було здійснювати «шлюбно-розлучний процес» усвідомлено, вибудовувати його публічно і, як мінімум, з урахуванням вкладу суб'єктів федерації в облаштування союзної держави, а не заднім

числом і на «око», під диктовку сильнішої сторони — Російської Федерації, яка оголосила себе правонаступницею СРСР.

Адже ще у 1988–1989 роках радянське керівництво зіткнулося з наростанням міжнаціональних конфліктів великої руйнівної сили, що вказують на дедалі очевиднішу загрозу існуванню СРСР. Більше того, за твердженнями В. Крюčkова, гострота цієї проблеми відзначалася «вже з кінця 70-х років, але наприкінці 80-х років для нас стало очевидним, що ми стикаємося з такою ситуацією, коли на карту ставиться життя нашої Радянської держави. Причому ми в Радянському Союзі цю проблему бачили навіть, мабуть, гостріше, ніж на Заході»¹⁹⁰⁹. Останній штрих він підкріплював такою інформацією: «... у 89-му році — ми отримували достовірні дані про те, що Сполучені Штати Америки вважають, що на початку майбутнього століття можуть бути серйозні труднощі у житті Радянської держави. Щодо Німеччини, вони вважали, що це стосується якогось 2010-го, 2015-го року, тобто вони не припускали такого швидкого розпаду. А ми це бачили, але, на жаль, події розвивалися таким чином і підігрівалися силами знизу та зверху настільки масштабно та глибоко, що ми зіткнулися з такою ситуацією у 91-му році, у серпні, зокрема, яку подолати ми не змогли... Два фактори, є два діапазони причин, які зумовили розвал Радянського Союзу. Одні причини мають зовнішній характер, інші — внутрішній характер. Незважаючи на підривну діяльність західних спецслужб, незважаючи на недоброзичливу політику західних країн щодо Радянського Союзу, все ж таки головними причинами, які відіграли основоположну роль, були не зовнішні чинники, а внутрішні чинники. Я думаю, що це дуже важливо зрозуміти для того, щоб ми могли бачити ситуацію, давати вірну оцінку і робити основоположні з цього висновки»¹⁹¹⁰.

Одночасно не варто скидати з рахунків зауваження вчених, у тому числі тих, хто має політичний досвід, щодо того, що самі по собі навіть твердження та висновки про «неминучість розпаду СРСР» відіграли свою руйнівну роль, а потім використовувалися з метою виправдовування

учасниками «біловезької змови» (Н. Біккенін). Їхня логіка така: якщо орієнтуватися на подібні пророцтва, прогнози легко можуть стати самореалізованими. «Саме впевненість у неминучому та швидкому економічному та політичному крахові, передбаченому світилами наукового прогнозування, — нагадує доктор історичних наук І. Максимичов, — штовхало перебудовних та післяперебудовних керівників на політику, яку нащадки відверто назвуть капітулянтською. ...Для того, щоб розпочати ховати себе, великого розуму не треба. Могильників навколо більш ніж достатньо — активно допоможуть!»¹⁹¹¹. Очевидно, що подібні міркування можна віднести до тієї ж серії, що й неминучість краху капіталізму або неминучість торжества комунізму. «Лозунг про «нереформованість» суспільства — на думку члена-кореспондента РАН Н. Біккеніна, — теж суто ідеологічний, під його прикриттям усе було зруйновано та розтягнуто «доценту»¹⁹¹².

Ясно одне: для повної реконструкції спонукальних мотивів і логіки дій тодішніх союзно-республіканських діячів не вистачає можливо існуючих, але досі не доступних історикам документів і свідчень. Тим більше, що процеси розпаду набагато складніші для розуміння, ніж зміст розвитку, вони спочатку не завжди очевидні, а отже, не піддаються запобіжному аналізу та розрахунку. Дуже повчальними в цьому плані є попередження французького мислителя Марка Блока щодо причинно-наслідкового зв'язку в історії. Причини, наголошував він у роботі «Апологія історії чи ремесло історика», не можна постулювати — ні в історії, ні в політиці, ні в будь-якій іншій галузі. Натомість їх потрібно шукати та встановлювати. І під час цих пошуків ми не повинні припускатися помилки і судити заднім числом, вважаючи, ніби це сталося неминуче. Визнаючи неминучість подій, ми забуваємо про дії людей, яким довелося приймати доленосні рішення під важким тиском¹⁹¹³.

Так ось із усіх факторів (про них говорив уже згадуваний А. Амальрик) — «моральна втома», економічні труднощі, нетерпимість уряду до публічних проявів невдоволення тощо — до розпаду СРСР значною мірою

призвів розрахунок значної частини радянської еліти на те що, що найкращою гарантією її майбутнього буде розрив відносин із столицею. Він припустив, що цей процес розпочнеться серед радянських етнічних меншин, «передусім у Прибалтиці, на Кавказі та в Україні, потім у Середній Азії та у Поволжі» — і ця послідовність виявилася цілком вірною. Його загальніша думка: за часів серйозної кризи системні еліти стикаються з точкою прийняття рішення. Чи чіплятимуться вони за систему, що дає їм владу, чи вважатимуть себе ясновидцями, які усвідомили, що корабель тоне? Якщо вважається, що режим «втрачає контроль над країною та навіть зв'язок із дійсністю», у спритних лідерів на периферії є стимул зберегти своє становище, просто ігноруючи вказівки вищих. У такий хиткий момент, писав Амальрик, достатньо буде однієї сильної поразки — страйку або збройного зіткнення — щоб режим упав¹⁹¹⁴.

Якщо для проведення необхідних реформ та виживання Радянському Союзу не вистачило гнучкості, то вона з лишком виявилася у республіканських політиків. Як пояснює О. Ципко, логічно, що першими з СРСР пішли прибалтійські республіки, які зберегли досвід державної незалежності. До того ж, народи-католики, народи-протестанти завжди були чужими православній Росії, та й вони були з іншого світу — з Європи. Найважче поривали із Союзом народи Середньої Азії, оскільки набули своєї державності лише за радянської влади. І зовсім драматичний характер мав відхід слов'янських народів — українців і білорусів, близьких з російським і за вірою, і за мовою, які прожили в одній державі кілька століть¹⁹¹⁵. Республіканські діячі вирішили, що можна пожертвувати цілим, щоб отримати свою частину влади. В результаті отримали роздроблений суверенітет нових вельмож та своїх підданих. Із СРСР утворилися 15 незалежних країн, нова квазіспівдружність, у якій лідерство перейшло до Росії, прибалтійські республіки пробилися до ЄС, у Середній Азії, та й деяких інших республіках «виникла оновлена версія колишньої системи, де ритуали радянського зразка поєднуються з місцевим деспотизмом»¹⁹¹⁶. Інші зависли між демократією та авторитаризмом.

Загалом, як приголомшливо точно помітив 1993 р. дисидент і письменник В. Буковський, «демократія, як правило, для них (більшості керівників пострадянських республік. — *Авт.*) означає не що інше, як добре контрольовану соціалістичну «демократію», в той час, як ринкова економіка означає для них у кращому разі не що інше, як корупцію. Тому в кращому разі від них очікується переслідування будь-якої приватної ініціативи або в найгіршому — виправдання своєї власної корупції потребами ринкової економіки. Коротше кажучи, якщо ці люди й здатні щось створити, то, швидше за все, нову мафію на місці старої. Нову політичну систему, яку через відсутність спеціального терміну, я назвав би клептократією, — ну, як у слові клептоманія»¹⁹¹⁷. Не менш похмуру картину намалював французький русист, соціолог та історик О. Берелович: «Все це породило піднесення корупції, переважання персональної вірності і особистих зв'язків над громадськими, тенденцію, що зародилася серед більшої частини чиновників, вважати їхню службу в держапараті більшою мірою як «навантаження». З якого можна отримати вигоду, а не як роботу на благо населення». — Ціла тіньова ієрархія поступово сформувалася там, де доступ до рідкісних благ і послуг (це створювало можливість для їх обміну на інші блага) був так само важливий, як і сама посада»¹⁹¹⁸.

Коли вся багатоповерхова конструкція управління радянською державою, з'їдена іржею, впала і розвалилася на шматки, які, шкутильгаючи, розпочали існувати власним життям, відбулася і переоцінка цінностей колишніх «підлеглих», які стали незалежними суб'єктами міжнародних відносин. Скинувши ланцюги, що сковували їх, вони відчували себе господарями становища. Згадалися старі образи, з'явилися різні претензії до сусідів і колишніх партнерів із соціалістичного блоку. Це вилилося до 2010 р. у 6 великих війн, 20 військових зіткнень та понад 100 неозброєних конфліктів на міжетнічному та міжконфесійному ґрунті¹⁹¹⁹.

Окреме та особливо значуще місце у переліку причин і обставин, що вплинули на долю Радянського Союзу, посідає аварія на ЧАЕС — ка-

тастрофа планетарного масштабу, яка увійшла в історію людства, як загибель Помпеї¹⁹²⁰ і стала, за визначенням академіка В. Легасова, апофеозом, вершиною «всього того неправильного господарювання, яке здійснювалося в нашій країні протягом багатьох десятиліть років»¹⁹²¹. Як вважає учений і громадський діяч Ю. Щербак, вона перетворилася на «величезний чинник руйнування Радянського Союзу», на кшталт Сталінградської битви, коли після поразки в ній «німецький народ усвідомив, що йде невблаганна поразка та руйнація Третього рейху»¹⁹²².

Політичні, соціальні, економічні та психологічні її наслідки виявилися дуже чутливими. Хоча вони все ще недостатньо осмислені навіть більш як через третину століття: адже ядерна галузь як вершина радянських технологій була символом прогресу та комуністичних перспектив¹⁹²³. У документальному трилері «Чорнобиль. Історія катастрофи» А. Хіггінботам упевнено підсумовує: «Для останніх правителів СРСР найбільш руйнівними наслідками вибуху чорнобильського реактора № 4 були наслідки не радіологічні, а політичні та економічні. Хмара радіації, що поширилася по Європі, не дозволила приховати катастрофу і нав'язала хвалену відкритість, горбачовську гласність навіть мало схильним до цього консерваторам у Політбюро. А розуміння того, що навіть ядерна галузь підірвана секретністю, некомпетентністю і загниванням, переконало Горбачова, що прогнила вся держава. Після аварії, відчуючи гнів і розчарування, він усвідомлював необхідність глибоких змін і з головою занурився у перебудову у відчайдушній спробі врятувати соціалістичний експеримент, поки не стало занадто пізно»¹⁹²⁴.

Зрозуміло, що першочергово смерч катастрофи пронісся над Українською РСР, без якої, як показали подальші події, розпад Радянського Союзу був справою, вирішеною наперед. Багато хто зробив кар'єру на чорнобильській трагедії, використовуючи здіблене суспільство і критичні настрої людей, що вийшли назовні, для просування себе на політичній ниві. Особливо після того, як переконалися, що зверху дозволено

критикувати та викривати, коли стало очевидним, що така «смівлівість» не спричинить відповідальності. Більше того, дасть вагомi додатковi дивіденди, зокрема у виборчих кампаніях 1989-1990 років.

Про потенційні загрози катастрофи КДБ багаторазово попереджало партійно-радянське керівництво країни та республіки¹⁹²⁵. Проте наслідки вибуху на 4-му енергоблоці виявились непередбачуваними ані для «органів», ані для майбутнього мільйонів людей, жертв «мирного атома», ані для майбутнього Радянської України та всього Союзу. Що ж до екологічних та економічних наслідків Чорнобильської трагедії, а особливо — їхнього людського виміру, то вони не піддаються точним оцінкам. Загалом, під радіоактивне зараження потрапили понад 1000 українських міст і сіл. Офіційно померлими від катастрофи на початку 2001 р. вважалися 15 тис. осіб, понад 70 тис. стали інвалідами. Загалом, за оцінками Міністерства охорони здоров'я України, внаслідок аварії на ЧАЕС постраждало 3,5 млн. осіб. Понад дві третини з них — діти¹⁹²⁶. Не менш жорстоко чорнобильський смерч пронісся над багатьма областями інших республік, було вражено радіацією 600 тис. осіб з усього Союзу, які брали участь у ліквідації наслідків вибуху на станції.

Українська історикиня Н. Барановська, яка присвятила дослідженню «теми Чорнобиля» понад чверть століття, дійшла висновку: «Саме Чорнобильська катастрофа, що збіглася у часі із системною кризою радянської політичної системи та спробами перебудови, стала тим імпульсом, якого не вистачало суспільству. Нагромадження негативу в країні призвело до якісних змін у суспільній свідомості. Навіть половинчата реалізація гасла гласності, проголошеного партійно-державним керівництвом СРСР, спричинила сплеск громадської активності, який, своєю чергою, започаткував руйнування тоталітарної радянської імперії»¹⁹²⁷. Професор української історії у Гарвардському університеті С. Плохій у передмові до своєї книги «Чорнобиль. Історія ядерної катастрофи», погоджуючись із тим, що «чорнобильська аварія різко посилила невдоволення політикою

(зокрема, соціальною) Москви», одночасно вважає неправильним ув'язування зародження політики гласності в СРСР та попит на національні рухи в Україні та інших республіках виключно з вибухом на ЧАЕС, хоча «вплив чорнобильської катастрофи на ці взаємопов'язані процеси, — йому здається, — є цілком очевидним»¹⁹²⁸.

Згідно з інформацією, яку КДБ ретельно збирав, аналізував, узагальнював та доповідав до партійних інстанцій, переживання людей у зв'язку з катастрофою на ЧАЕС пройшли шлях від шокової розгубленості, паніки та хронічної тривоги до проявів реакції відчуження, настороженості та зневіри, образливих висловлювань на адресу владних структур, громадського обурення рішеннями щодо проведення на Хрещатику першотравневої демонстрації, усвідомлення зневажливого ставлення до народу, емігрантських настроїв, передусім, серед євреїв, зростання релігійності, потужної критики соціалістичної системи, прискорення визрівання самостійницьких настроїв з урахуванням уроків минулого та нинішнього стану України¹⁹²⁹.

Інакше й бути не могло, враховуючи, по-перше, що оскільки атомні станції замикалися на союзних структурах, Москва спочатку розраховувала приховати подію від своїх громадян та світової спільноти, а тому в перші дні зберігала мовчанку. Відповідно поводитися й Київ, а також газети, радіо та телебачення. Навіть у безпосередній зоні небезпеки — Україні, Білорусі та південних областях Росії — люди нічого не знали. Б. Кортні, який на той момент працював у Державному департаменті США та готувався очолити консульство у Києві (1985 року після саміту Рейгана та Горбачова в Женеві планувалося відкриття консульства США у Києві та радянського — у Нью-Йорку), зазначає: «Перша інформація надійшла зі Швеції, і Сполучені Штати та інші країни використовували різні механізми для оцінки завданої шкоди. Ми спостерігали за катастрофою у Чорнобилі за допомогою різних джерел у Європі. Ми мали інформацію, але не від Радянського Союзу»¹⁹³⁰.

А в таємному повідомленні асистента з питань розвідки та досліджень державного секретаря США М. Абрамовиця на ім'я держсекретаря Дж. Шульца від 2 травня 1986 р. вказувалося на те, що американська розвідка сумнівалася у правдивості офіційних заяв влади СРСР про кількість жертв (тільки дві особи). «Звичайна денна зміна на радянському реакторі РБМК–1000 налічує близько ста людей. У нічну зміну чергують 25–35 людей. Оскільки 3-й та 4-й енергоблоки розташовані близько один до одного, кількість людей навколо реактора вдень могла налічувати до 200, а вночі — до 70 осіб», — пояснив Абрамовиць. У розвідці США були переконані, що більшість персоналу мали відразу евакуювати, але для зменшення наслідків катастрофи певні групи все одно залишалися біля реактора. Хоча насправді одразу після вибуху евакуації не було. А для реагування на інцидент залучали додаткові ресурси, зокрема пожежників. Масштаби руйнування змусили американську розвідку припустити, що всі, хто був поблизу реактора, загинули¹⁹³¹.

У своїх спогадах М. Рижков викладає зміст доповіді міністра енергетики СРСР А. Майорця про аварію:

— О 1-й годині 23 хвилини на четвертому блоці Чорнобильської атомної станції стався потужний вибух, після чого розпочалася пожежа.

Я уточнив, ще сподіваючись на краще:

— Де вибух? У машинному відділенні?

— Ні, — відповів Майорець, — у реакторі.

Вибух у реакторі — це було страшно. Пожежа в реакторі — ще страшніше. Нічний кодовий сигнал зі станції говорив: «Один, два, три, чотири». Ці цифри означали всі види небезпеки: ядерну, радіаційну, пожежну, вибухову. Наслідки — найближчі та віддалені — передбачити було неможливо¹⁹³².

Але Політбюро ЦК КПРС зібралося на позачергове засідання лише 28 квітня. На ньому було вирішено: прийняти інформацію до відома; продовжити здійснення заходів щодо ліквідації наслідків аварії; Раді Міні-

стрів СРСР вжити заходів щодо матеріально-побутового забезпечення та працевлаштування евакуйованих громадян із району аварії; підготувати та опублікувати повідомлення для друку на цю тему; про остаточні підсумки розслідування аварії доповісти Політбюро ЦК¹⁹³³. Увечері того ж дня з'явилося перше офіційне повідомлення про аварію на Чорнобильській АЕС, яке коротко розповіло про те, що сталося, але не давало жодного уявлення про те, що насправді сталося.

За великим рахунком, завіса замовчування продовжувала накривати країну. Відводячи від Горбачова звинувачення в тому, що зі значним запізненням було озвучено правдиву інформацію про аварію на ЧАЕС, його радник Г. Шахназаров дає тому таке пояснення: «Ні тоді, ні в наступні дні і навіть тижні не були очевидні всі масштаби катастрофи, не кажучи вже про її віддалені наслідки, які повною мірою незрозумілі й досі. Найбільші наші фахівці брали участь у підготовці інформації, і вона, звичайно ж, мала бути зваженою, щоб не викликати непотрібної паніки. Телеграми в соц-країни були направлені другого ж дня. Затрималися з оповіщенням Заходу, але не можна забувати, що Холодна війна тоді ще тривала. Незабаром, однак, було зрозуміло про неприпустимість приховування хоча б частки даних, якщо йдеться про екологічні катастрофи. І можна стверджувати, що Чорнобиль завдав вирішального удару по манії секретності, спонукавши країну відкритися світу»¹⁹³⁴. А тоді у невіданні тримали навіть керівництво республіки. Такий висновок напрошується з епізоду, викладеного у книзі В. Шевченко, на той час Голови Президії Верховної Ради УРСР: 6 травня зателефонував генерал О. Федоров, колишній начальник штабу Київського військового округу, попросився на зустріч, повідомивши, що він із групою фахівців міністерства оборони вже декілька днів працює в зоні ЧАЕС і в нього складається враження, що керівництво України не має повної інформації про масштаби аварії та радіаційної обстановки.

Зустріч відбулася у ЦК КП України. Щербицький уважно ознайомився з картою, на якій військовими були нанесені радіаційні плями. Ге-

нерал попросив його не видавати. Після цього Щербицький запропонував Б. Щербині, який очолював союзну комісію з питань Чорнобиля, доручити вченим Ю. Ізраелю і Л. Ільїну, що перебували з ним, детально поінформувати керівництво республіки про масштаби поширення радіації та викласти рекомендації щодо захисту населення.

Вони зробили це на засіданні Політбюро ЦК КП України 7 травня, запевняючи про відсутність небезпеки для киян. Але їхня інформація розходилася з отриманою раніше. Тоді Щербицький запропонував їм викласти все сказане письмово. «Академіки, — зазначає В. Шевченко, — писали записку та рекомендації до пізнього вечора. ...Надали документ із висновками та рекомендаціями, який складав... три сторінки»¹⁹³⁵. І «ясно дали зрозуміти керівництву нашої республіки, що й надалі воно має діяти виключно за висновками та рекомендаціями союзних органів»¹⁹³⁶.

По-друге, не могла не відкластися в суспільній свідомості відстороненість Горбачова від цього лиха. «Створивши комісію з питань Чорнобиля на чолі з М. І. Рижковим, М. С. Горбачов звалив усі чорнобильські клопоти зі своїх плечей. Здавалося, що трагедія багатьох мільйонів людей, небачено величезні матеріальні втрати — все це не відгукнулося належним болем у серці генсека, він не побував у важкі дні на місці аварії»¹⁹³⁷. Втім, як зауважує далі В. Болдін, «не виникало в нього бажання одразу відвідати й інші гарячі точки країни, де люди чекали на слова та допомогу лідера партії та держави»¹⁹³⁸. Лише 14 травня він звернувся до країни. А перед цим зателефонував Легасову, щоб поділитися з ним своїми тривогами: «Вже ім'я Горбачова починають у всьому світі тіпати через цю аварію»¹⁹³⁹. Ніщо інше, схоже, його не турбувало. Той же Рижков, який багато зробив для мобілізації країни на ліквідацію аварії та її наслідків, вирішення величезних соціальних проблем, що виникли, сам собі ставив запитання: «Чому Горбачов виявив таку дивну особисту пасивність? Чому він так і не був у палаючому Чорнобилі? ...Адже він з перших днів свого правління посилено і не без успіху ліпив свій власний образ улюбленця народу»¹⁹⁴⁰.

До речі, Рижков також зазначає, що «коли ми з Лігачовим прилетіли до Києва, то виявилось, що ні Перший секретар ЦК Компартії України Володимир Васильович Щербицький, ні його найближчі соратники за ці вже довгі дні жодного разу не спромоглися побувати в зоні лиха! Нас чекали? Єдиною з найвищої влади, яка побувала до нас у зоні, була Валентина Семенівна Шевченко — Голова Президії Верховної Ради республіки. Видно, жінки швидше відгукуються на біду»¹⁹⁴¹.

Своєю чергою, Шевченко наводить епізод, що характеризує «людяність» та «близькість до народу» Генерального секретаря КПРС: як завжди, 9 травня члени Політбюро зібралися біля будівлі ЦК КПУ, щоби разом вирушити на покладання квітів до пам'ятника Невідомому солдатові у парку Слави. Щербицький затримувався. Нарешті він вийшов, чимось пригнічений. Вибачившись за запізнення, повідомив, що розмовляв із Горбачовим, який «обурився з приводу того, що ми вирішили зупинити навчальний рік та вивезти дітей і жінок із малюками. Мовляв, у такий спосіб лише сіємо паніку серед населення. І в приклад навів Росію та Білорусь, які таких рішень не ухвалили, хоча постраждали від аварії не менше, ніж Україна»¹⁹⁴². Незважаючи на такий окрик, за кілька днів із Києва, окремих територій Київської, Житомирської та Чернігівської областей було відправлено до безпечних місць 526 тис. дітей і жінок.

Сам же Горбачов, за словами головного редактора російської радіостанції «Ехо Москви» О. Венедиктова, у ході їхнього неформального спілкування так відреагував на запитання, а що, власне, сталося тоді, 1986 р. (воно виникло у зв'язку з виходом гучного фільму про Чорнобиль):

— Ну, Льоша, бл...дь, ну, як воно було? Надходить уранці зведення, написано: пожежа. Ну, я їм хіба пожежник? Ну, гасить, якщо пожежа. А ЦРУшники пишуть, що вибух. Я кому маю вірити?! КДБ чи поганим ЦРУшникам?! А вдень надходить інше зведення, написано вибух. До мене приходять цей лисий.

— Александров.

— Із трьома зірками Героя Соціалістичної Праці і каже: мої реактори не вибухають! Кому я маю вірити? Академіку Александрову чи цій ЦРУшній гидоті? А ввечері надходить третє зведення від КДБ і там написано: шведське радіо передає, що радіоактивна хмара...

— ...пішла на Швецію...

— Я кажу: шведи брехати не будуть! Курви, брехали мені цілий день¹⁹⁴³.

І зовсім перевтілюється, стає іншим колишній керівник СРСР, коли викладене ним на цю тему має публічне призначення. Наприклад, в інтерв'ю (наприкінці 2019 р.) одному із закордонних видань заявляв, що «цей інцидент став поворотною точкою для історії нашої країни та всього світу. Він розкрив проблеми СРСР і нагадав про руйнівну потужність ядерної енергії і такої зброї. Ми кинули всі сили на розслідування причин та ліквідацію наслідків, однак без великої кількості жертв не обійшлося. Моє життя розділене надвоє. До ЧАЕС та після. Ми щосили намагалися усунути наслідки»¹⁹⁴⁴.

Проте відвідав Чорнобильську АЕС майже через три роки після аварії. За свідченнями очевидців, проблеми розпочалися уже в день його приїзду. Зранку територією станції бродили раніше нікому не відомі «оператори» у білому спецодязі, як і належить працівникам АЕС. Під їхніми білими халатами, якщо уважно придивитись, можна було виявити зброю та рації. То була численна охорона генсека. А сам він у призначений час не з'явився. Лише через півтори години до станції під'їхав кортеж чорних ЗІЛів, «Чайок» та «Волг». Прибули Горбачов із Раїсою Максимівною, Щербицький, Шевченко та керівники Київської області.

На станції говорили про те, що люди на шляху кортежу з Києва до Чорнобиля перегороджували дорогу, намагаючись поговорити з Горбачовим. Але жодних «виходів у народ» під час цієї поїздки не було. Поспіхом пройшовши енергоблоками, високі гості вирушили до Славутича. Щоб уникнути зустрічі з жителями міста, які почали збиратися на головній площі, делегація окружною дорогою під'їхала до міськвиконкому. Там пройшла коротка нарада¹⁹⁴⁵.

Крім колосальних економічних (за словами деяких істориків, від 20 до 30 % ВВП країни на той період було кинуте на ліквідацію наслідків Чорнобиля), соціальних, моральних, психологічних і міжнародних втрат, катастрофа мала і ще більшу політичну ціну. «Керована гласність», застосована радянським керівництвом у донесенні правди до свого народу та світу, скомпрометувала його, а певною мірою — і країну. Варто було журналісту В. Губареву опублікувати п'єсу «Саркофаг» (перший її уривок з'явився влітку 1986 р. у «Правді», повністю вона вийшла в 9-му номері часопису «Знамя» за 1986 р.), яка стала значущою подією тодішнього суспільно-політичного життя країни, як на автора понеслася критика. І це — за спробу в художній формі осмислити проблеми, що постали перед суспільством, щоб людство не опинилося в «саркофазі», якщо не зупинити гонку ядерних озброєнь.

Приховування правди, а потім — вимушена напівправа, передусім під громадським тиском, за оцінкою Р. Піхоті (який, по суті, першим із дослідників отримав повний доступ до документів Політбюро ЦК КПРС, очоливши Архів Президента РФ), «ставала в точному юридичному сенсі злочином, оскільки замовчування чи невчасне інформування створювало небезпеку здоров'ю та життю сотень тисяч людей, — злочином, відповідальність за який несе політичне керівництво СРСР»¹⁹⁴⁶.

Чорнобильські події стимулювали появу масових екологічних рухів, що швидко набули політичного характеру. Зокрема, в Україні, де відкрито розпочали звучати звинувачення московської, а разом і київської влади, в «геноциді» народу, підкріплені історичними викладками про утиски національної культури, мови, традицій тощо.

Нагадування ж, особливо, коли постало питання про існування СРСР, і неможливість продовження його історії у разі виходу з нього України, що без Радянського Союзу та зусиль усієї великої держави республіка не впоралася б із жахливими за масштабами та наслідками чорнобильськими проблемами, справді правомірні. Цілком зрозуміло, наприклад,

що УРСР було б не під силу протягом 1986-1989 років збудувати для евакуйованого населення 11 тис. житлових будинків присадибного типу, 25 багатопверхівок, виділити 28 тис. нових квартир. Спорудити, обладнати та відкрити 33 школи, 54 дитячі садки, 64 фельдшерсько-акушерські пункти, звести місто Славутич, газифікувати десятки сіл та побудувати дороги¹⁹⁴⁷. Не кажучи вже про масштабні роботи безпосередньо на ЧАЕС.

Однак при використанні такого, на перший погляд, вагомого аргументу важливо не забувати головного: атомні станції на території УРСР були «дітищем» союзного центру. Зауваження та заперечення, навіть у рамках, як прийнято сьогодні говорити — політкоректності щодо небезпеки їхнього розташування в густонаселених, екологічно чистих та насичених водними ресурсами регіонах, Москвою до уваги не бралися і не враховувалися. Наприклад, за три роки до Чорнобильської катастрофи Щербицький писав у ЦК КПРС: «Через окремі проектні прорахунки, недостатню кваліфікацію обслуговуючого персоналу останнім часом тут (на атомних станціях республіки. — Авт.) сталася низка великих аварій, що призвело до погіршення радіаційної обстановки, перебоїв у енергопостачанні господарства...

...Незважаючи на тривожну обстановку, що склалася, Міністерство енергетики та електрифікації СРСР, керівництво об'єднання «Союзатоменерго» не вживають дієвих заходів щодо забезпечення надійної та безпечної роботи атомних електростанцій. У низці випадків навіть при вирішенні питань, пов'язаних із усуненням наслідків аварії, вони виявляють недозволену повільність...»¹⁹⁴⁸.

Отже, аварія на ЧАЕС не була українською проблемою. І цілком можливо, якби не було на те волі Москви, в Україні не набула б такого широкого розвитку атомна енергетика. Більш того, чорнобильські події та тиск громадськості запобігли реалізації в республіці подальших союзних планів щодо будівництва нових АЕС, у тому числі в Чигирині, та нарощування діючих потужностей. Мало хто пам'ятає, що 1975 р. розпочалася активна

фаза будівництва атомної станції в Криму. І практично ніхто не знає про планування спорудження АЕС у Берегівському районі Закарпаття.

Утім, загальновідомо, що історія не знає умовних способів, але очевидним є одне: пов'язані з аварією на ЧАЕС події завдали одного з вирішальних ударів по долі СРСР, підтверджуючи історично об'єктивне — саме його існування одночасно накопичувало передумови краху радянської імперії. Горбачовське правління, яке письменник Е. Лимонов назвав «покаянням за Достоевським»¹⁹⁴⁹, лише пришвидшило вихід на такий фінал. «І тут би, — йдучи за думками О. Солженіцина, — втішитися нам толстовським переконанням, що не генерали ведуть війська, не капітани ведуть кораблі і роти, не президенти і лідери правлять державами і партіями, — та надто багато разів доводило нам ХХ століття, що саме вони»¹⁹⁵⁰.

Наслідуючи таку логіку, Ю. Пивоваров приходить до висновку, що зіткнення Леніна і Сталіна 1922 року справило вбивчий вплив на долю СРСР. Оскільки у суперництві «союзного» та «автономістського» проєктів організації нової державності учитель дотиснув свого учня. А якщо так, то для нього очевидним є висновок: 1991 року, коли Радянський Союз розвалився, «Сталін мав помститися Леніну за скоєне. Адже це Ілліч заклав бомбу з годинниковим механізмом під будівлю Вітчизни трудящих усього світу. Цей, як сказали б сьогоднішні політологи, «case» є попередженням нинішнім політикам. Не можна до статутів держав закладати декларативні та непрацюючі сьогодні й завтра механізми. Раптом вони запусяться післязавтра»¹⁹⁵¹.

Що ж, обмежимося щодо таких висновків зауваженнями Дж. Орвелла про те, що ми всі схильні вірити у твердження, про які знаємо, що вони є хибними. І коли наша неправота спливає на світ, ми схильні перекручувати, спотворювати події, що вже відбулися, таким чином, щоб показати, що ми все-таки мали рацію. Тим більше, що Орвелл, який знав людську природу як ніхто, вказував при цьому: в інтелектуальних суперечках такий процес можна продовжувати нескінченно. Єдиним об-

межувачем є те що, що у житті рано чи пізно хибне переконання стикається з реаліями. До цього, зокрема, залишається лише додати: реаліями щодо історії та долі СРСР, розпад якого призвів до глобальних геополітичних змін. І оцінка цієї історичної події змінюватиметься залежно від процесів, що відбуваються у світі — від раціонального оптимізму та віри у реформи 1980-х років до песимізму в зв'язку з антиліберальними тенденціями, що набирають сили у перші десятиліття XXI століття.

Аналізуючи 30-річний період демонтажу комунізму, щоб винести уроки для пострадянського та загальноєвропейського майбутнього, вчені бачать, що воно обіцяє бути неспокійним¹⁹⁵². Деякі взагалі пророкують згасання європейської цивілізації. Але очевидним і важливим є одне — необхідність об'єднати та активізувати наявні інтелектуальні можливості для осмислення та розуміння викликів, що з'явилися та виникатимуть у XXI столітті у зв'язку зі зміною у 1990-х роках геополітичної карти світу, агресивними спробами того ж таки Кремля переіграти те, що відбулося, повернути історію назад, як мінімум, до повоєнних ялтинських розкладів. Виходить, що розуміння діалектики історичного процесу, як і раніше, продовжує залишатися долею сумлінних учених, які, втім, нерідко ніяк не можуть вплинути своєю об'єктивністю на приборкання імперських амбіцій кремлівських політиків.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- Агітпроп – Відділ агітації і пропаганди ЦК КПУ (і при ЦК компартій інших союзних республік)
- АЕС – Атомна електрична станція
- АТР – Перший кримськотатарський телеканал
- ВВС – Британська телерадіомовна корпорація
- АН СРСР – Академія наук Союзу Радянських Соціалістичних Республік
- АРА – Американська адміністрація допомоги (American Relief Administration, АРА)
- АРСР – Автономна Радянська Соціалістична Республіка
- Біломорканал – Біломорсько-Балтійський канал (з'єднує Біле море та Онезьке озеро)
- БНР – Білоруська Народна Республіка
- БРСР – Білоруська Радянська Соціалістична Республіка
- ВВП – Валовий внутрішній продукт
- ВГК – Верховне Головнокомандування
- ВКП(б) – Всесоюзна комуністична партія більшовиків
- ВЛКСМ – Всесоюзна Ленінська комуністична спілка молоді
- ВМФ СРСР – Військово-морський флот СРСР
- ВНП – Валовий національний продукт
- ВПК – Військово-промисловий комплекс
- ВПС – Військово-повітряні сили
- ВПС США – Військово-повітряні сили США
- ВПСШ – Вища партійна школа
- ВУАН – Всеукраїнська академія наук
- ВУЧК – Всеукраїнська надзвичайна комісія
- ВЦВГД – Всеросійський центр вивчення громадської думки

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

ВЦВК – Всеросійський центральний виконавчий комітет
ВЧК – Всеросійська надзвичайна комісія
Генасамблея – Генеральна Асамблея ООН
Генсек – Генеральний секретар (ЦК КПРС)
ГЕС – Гідроелектрична станція
ГВП – Головна Військова прокуратура
ГПУ (ДПУ) – Державне політичне управління
ГУЛАГ – Головне управління виправно-трудових таборів в СРСР
Держдума – Державна Дума (Парламент) РФ
Держкомнагляд – Федеральна служба РФ з нагляду у сфері зв'язку, інформаційних технологій і масових комунікацій
Держплан – Державний плановий комітет Ради міністрів СРСР
ДКНС – Державний комітет з надзвичайного стану СРСР (1991)
ДКО – Державний комітет оборони
ДРА – Демократична Республіка Афганістан
ЕКГ – Електрокардіограма
ЄАЕС – Євразійський економічний союз
Євросоюз – Європейський Союз
ЄС – Європейський Союз
ЗІЛ – Завод імені Лихачова
ЗІМ – Завод імені Молотова
ЗМІ – Засоби масової інформації
ЗУНР – Західноукраїнська Народна Республіка
ІФЯЖ – Індекс фізичної якості життя
КДБ – Комітет державної безпеки
ККД – Коефіцієнт корисної дії
КНР – Китайська Народна Республіка
КНДР – Корейська Народно-Демократична Республіка
Комінтерн – Комуністичний Інтернаціонал (міжнародна організація комуністичних партій)

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

Комначсклад – Командирсько-начальницький склад Радянської Армії
КОНР – Комітет з визволення народів Росії
КСЗ – Китайсько-Східна Залізниця
КП(б)У – Комуністична партія (більшовиків) України
КПГ – Комуністична партія Галичини
КПК – Комуністична партія Китаю
КПРС – Комуністична партія Радянського Союзу
КПРФ – Комуністична партія Російської Федерації
КПЧ – Комуністична партія Чехословаччини
ЛДПР – Ліберально-демократична партія Росії
МВС – Міністерство внутрішніх справ
МОК і ММК КПРС – Московський обласний комітет і Московський міський комітет КПРС
МДБ – Міністерство державної безпеки
МДБ НДР – Міністерство державної безпеки Німецької Демократичної Республіки
МЗС – Міністерство закордонних справ
Міськпостачвідділ – Міський відділ постачання (територіальний підрозділ Наркомпостачу)
Міськвиконком – Міський виконавчий комітет
Міськземвідділ – Міський земельний відділ
МНК – Мультинаціональна корпорація
МОЗ СРСР – Міністерство охорони здоров'я Союзу Радянських Соціалістичних Республік
Мосрада – Московська міська рада народних депутатів
МОССАД – Зовнішня розвідувальна служба Ізраїлю
МТС – Машинно-тракторна станція
НАН – Національна академія наук
Наркомпостач – Народний Комісаріат постачання (СРСР і УРСР)
Наркомпрос – Народний комісаріат освіти СРСР і РРФСР

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- НАТО (НАТО) – Організація Північноатлантичного договору (North Atlantic Treaty Organisation)
- НДІ – Науково-дослідний інститут
- НДР – Німецька Демократична Республіка
- НЕП – Нова економічна політика
- НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ СРСР
- НКДБ – Народний комісаріат державної безпеки СРСР
- НКЗС – Народний комісаріат закордонних справ СРСР
- НТВ (НТБ) – Незалежне телебачення (Росія)
- НТС – Національно-Трудовий Союз
- ОВД – Організація Варшавського договору
- ОГПУ (ОДПУ) – Об'єднане державне політичне управління СРСР
- ОКБ-52 – Окреме конструкторське бюро
- ООН – Організація Об'єднаних Націй
- ОСО – Договір про обмеження стратегічних озброєнь
- ОУН – Організація українських націоналістів
- ПАП – Польське Агентство Преси
- ПНР – Польська Народна Республіка
- Політбюро – Політичне бюро ЦК КПРС
- Промакадемія – Всесоюзна промислова академія
- Радбез – Рада Безпеки
- Раднарком – Рада Народних Комісарів СРСР
- Райвиконком – Районний виконавчий комітет
- РАН – Російська академія наук
- РБМК-1000 – Тип атомного реактора «Реактор большой мощности канальный»
- РВІО – Російське військово-історичне товариство
- РЕВ – Рада економічної взаємодопомоги (до її складу входили країни соціалістичного табору)
- РЗВС – Російський загальновійськовий союз

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- РІА – Російське інформаційне агентство
РКП – Російська комуністична партія
РКП(б) – Російська комуністична партія більшовиків
РНБ США – Рада національної безпеки США
РПЦ – Російська Православна Церква
РОССПЕН – Російська політична енциклопедія
РП – Республіка Польща
РСР – Радянська Соціалістична Республіка
РСЧА – Робітничо-Селянська Червона Армія
РФ – Російська Федерація
РРФСР – Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка
РНК – Рада народних комісарів
РПЦ – Російська православна церква
SAS – Спеціальна авіадесантна служба США
СВО – Спеціальна військова операція
СВУ – Спілка визволення України
СМЕРШ – Спеціальний військовий підрозділ «Смерть шпигунам»
СНД – Співдружність Незалежних Держав
СП – Спільне підприємство
СОІ – Стратегічна оборонна ініціатива
Союзатоменерго – Всесоюзне промислове об'єднання у складі Міністерства енергетики і електрифікації СРСР
СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік
СС – Скорочення від нім. Schutzstaffel – «Захисні загони»
СФР – Соціалістична Федеративна Республіка
СФРЮ – Соціалістична Федеративна Республіка Югославія
США – Сполучені Штати Америки
ТАРС – Телеграфне агентство Радянського Союзу
УНР – Українська Народна Республіка
УПА – Українська Повстанська Армія

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка
УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка
УСС – Українські Січові Стрільці
ФЗУ – Фабрично-заводське училище
ФРН – Федеративна Республіка Німеччина
ФСБ – Федеральна служба безпеки РФ
ЦВК – Центральна виборча комісія
ЦВК (ЦИК) РРФСР – Центральний виконавчий комітет Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки
Центробанк – Центральний банк
ЦК – Центральний Комітет
ЦК ВКП(б) – Центральний Комітет Всесоюзної комуністичної партії більшовиків
ЦКК – Центральна контрольна комісія РКП, ВКП (б), КПРС
ЦК КП(б)Б – Центральний Комітет Комуністичної партії більшовиків Білорусії
ЦК КПК – Центральний Комітет Комуністичної партії Китаю
ЦК КП(б)У – Центральний Комітет Комуністичної партії більшовиків України
ЦК КП – Центральний Комітет Комуністичної партії
ЦК КПРС – Центральний Комітет Комуністичної партії Радянського Союзу
ЦК КПУ – Центральний Комітет Комуністичної партії України
ЦК НДПА – Центральний Комітет Народно-демократичної партії Афганістану
ЦК ПОРП – Центральний Комітет Польської об'єднаної робітничої партії
ЦК РКП(б) – Центральний Комітет Російської Комуністичної партії більшовиків
ЦРУ – Центральне розвідувальне управління США

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

ЦУМ – Центральний універсальний магазин

ЧАЕС – Чорнобильська атомна електростанція

ЧК (НК) – Надзвичайна Комісія з боротьби з контрреволюцією і саботажем при РНК РРФСР (попередниця МДБ і КДБ)

ЧССР – Чехословацька Соціалістична Республіка

ШОС – Шанхайська Організація Співробітництва (до її складу входять 9 країн-членів – Індія, Іран, Казахстан, Киргизстан, Китайська Народна Республіка, Пакистан, Російська Федерація, Таджикистан і Узбекистан).

ЛІТЕРАТУРА ТА ДЖЕРЕЛА

ПЕРЕДМОВА

ІСТОРІЯ ЯК ІНСТРУМЕНТ ПОЛІТИКИ

¹ Див: напр.: Ливен Доминик. Российская империя и ее враги с XVI века до наших дней. – М.: Европа, 2007; Навстречу огню. Империя, война и конец царской России. – М.: Российская политическая энциклопедия, 2017.

² Цит. за: Ицкова А. «Диктаторы по всему миру следят за этой войной». – Новая газета. Европа. – 2023. – 8 апреля.

³ Див: Башкатова А. Постсоветские страны погружаются в долговую яму. https://www.ng.ru/economics/2021-09-01/1_8240_economics2.html.

⁴ Див: Ефимов И. М. Без буржуев. – Франкфурт-на-Майне: Посев, 1979. – С.59.

⁵ Саруханов В. Великое постсоветское расхождение. Почему одни бывшие республики СССР богаче других, и так ли сильно Украина отстаёт от России? Объясняет экономист. – Новая газета. – 2022. – 3 января.

⁶ Див: Там само.

⁷ Владимир Познер: «Вспоминаю Советский Союз с содроганием...». – Литературная газета. – 2021 – № 44(6807). – 3 ноября. С.4.

⁸ Цит. за: Куди йде Україна в XXI сторіччі? Соціальні зміни в українському суспільстві за умов економічної глобалізації: соціологічний вимір. Наукова доповідь. Петришина Т, Арсеєнко А., Буткалюк В. – Київ: Інститут соціології НАН України, 2020. – С.15.

⁹ Див: Могулевцева Ю. Незнание не оправдывает. – Литературная газета. – 2022. – 3 августа.

¹⁰ Потресов А.Н. В плену иллюзий. Мой спор с официальным меньшевизмом // Аксельрод П.Б., Мартов Ю.О., Потресов А.Н. О революции и социализме. – М., 2010. – С.621.

¹¹ Финкельштейн Д. Великобритания: уходят данности послевоенного мира. <https://inosmi.ru/social/20210414/249565839.html>.

¹² Ципко А. Правда о 1991 годе оказалась никому не нужной. – Независимая газета. – 2023. – 27 марта.

¹³ Див. напр.: Иванов А. Пищевлок. – Москва: АСТ, 2018; Архангельский А. Бюро проверки. – Москва: АСТ, 2018; Варламов А. Душа моя, Павел. – Москва: АСТ, 2018; Юзефович Л. А. Журавли и карлики. – М.: Астрель, 2012; Рубанов А. Патриот. – М.: АСТ, 2017; Шаргунов С. 1993. – Москва: АСТ, 2013; Богданова В. Сезон отравленных грибов. – М.: АСТ, 2022.

¹⁴ Див. детальніше: Порядок времени, режим историчности // Неприкосновенный запас. – 2008. – № 3[59].

¹⁵ Галкина Валерия. История в оправдании не нуждается. В нашем прошлом – не только горечь, жестокость и несправедливость. Но об этом принято умалчивать. – Литературная газета. – 2021. – № 52(6815). – 29 декабря.

¹⁶ Див.: Долг СССР в рублях, чеках, дублинках. Тайные войны империи / Максим Кустов. – М.: Астрель, 2012.

¹⁷ Цит. за: Дэвид Рифф. Когда история приносит больше вреда, чем пользы. <https://inosmi.ru/social/20200224/246911253.html>.

¹⁸ Хрестоматия по истории средних веков. – М., 1950. Т.III. – С.173.

¹⁹ Дэвид Рифф. Культ памяти: когда история приносит больше вреда, чем пользы. <https://inosmi.ru/social/20200224/246911253.html>.

²⁰ Паперно И. Советская эпоха в мемуарах, дневниках, снах / Ирина Паперно. – М.: Новое литературное обозрение, 2021. – С.11-12.

²¹ Там само. – С.75.

²² Там само. – С.87.

²³ Дэниэль Флинн. Рождественский распад Советского Союза – момент радости для всего мира. – The American Spectator, США. – 2021. – 23 декабря.

²⁴ Цит. за: Вероника Дорман. Распад СССР: «Я чувствовал дыхание истории. Горбачев тоже». <https://www.inopressa.ru/article/08Nov2021/liberation/ussr.html>.

²⁵ Заслугують на увагу деякі «деталі» щодо радянського гімну. З 1944 по 1956 рр. у ньому містилися слова:

«Сквозь грозы сияло нам солнце свободы,
И Ленин великий нам путь озарил;
Нас вырастил Сталин – на верность народу,
На труд и на подвиги нас вдохновил».

З 1956 р. текст гімну не виконувався через згадку у ньому Сталіна. 1977 р. у зв'язку з ухваленням нової Конституції, початковий текст було відредаговано; з нього зник Сталін:

«Сквозь грозы сияло нам солнце свободы,
И Ленин великий нам путь озарил;
На правое дело он поднял народы,
На труд и на подвиги нас вдохновил!».

²⁶ Зокрема, добірка фактів міститься у роботі С. Грачова «Черная книга СССР 1921–1991. Год социализма. День за днем 1 января – 31 декабря» (Москва, 2021). Вони дають вельми неповне, але водночас цілком певне уявлення про причини такої реакції.

²⁷ Дуг Бэндоу. Советский Союз умер 30 лет назад из-за того, что Михаил Горбачев был «трусом». <https://inosmi.ru/20211214/251116163.html>.

²⁸ Пуговкин Андрей. «Истинный патриотизм – это мера стыда за преступления своей страны». Проводы империи: 30 лет назад, 25 декабря 1991 года, СССР официально прекратил существование. – Новая газета. – 2021. – 25 декабря.

²⁹ Бреттин М. Провокационный вопрос из Москвы: кто и насколько виноват в развязывании Второй мировой войны? – Berliner Zeitung (Германия). – 2020 – 20 июля.

³⁰ Буркхард Якоб. Размышления о всемирной истории. – М.: Центр гуманитарных инициатив, 2018. – С.117.

³¹ Маркс К. и Энгельс Ф. Немецкая идеология. – Соч., 2-е изд. – Т. 3. – С. 16.

³² Бордюгов Г. А., Бухарев В. М. Вчерашнее завтра: как «национальные истории» писались в СССР и как пишутся теперь. – М.: АИРО-XXI, 2011. – С. 121.

³³ Алексей Малютин. Владыка Торквемада. Последователь Дугина, открытый ксенофоб и ярый сторонник уничтожения противников войны. Это епископ Савва – самый радикальный священнослужитель РПЦ. – Новая Газета. Европа. – 2023. – 17 мая.

³⁴ Нагибин Ю. М. Дневник / Юрий Маркович Нагибин, редактор: Крылова Э. А. – М.: Издательство: Рипол-Классик, 2010. – С.135.

³⁵ Гросс Ян. Соседи. История уничтожения еврейского местечка / Ян Томаш Гросс. Русский перевод В.С. Кулагиной-Ярцевой. – М.: Текст. 2002.

³⁶ Мэтью Дэй. Европа «обязана» противостоять попыткам России «переписать» историю Холокоста. <https://inosmi.ru/20200127/246705254.html>.

³⁷ Там само.

³⁸ Кураев М. Битва за историю. // Нева. – 2017. – С.138.

³⁹ Никитинский Л. О, времена! О, нравы! Власти больше не нужны законы: она ведет страну в «золотой век СССР», сметая всех несогласных на своем пути. – Новая рассказ-газета. – 2022. – 27 июля.

⁴⁰ Тимоти Снайдер. Война с историей – это война с демократией. –New York Times (США). – 2021. – 4 июля.

⁴¹ Фокеева М. «Мой отец кровотоцит историей»: как постпамять влияет на жизнь поколений. <https://www.forbes.ru/forbeslife/469161-moj-otec-krovotocit-istoriej-kak-postpamat-vliaet-na-zizn-pokolenij>.

⁴² Политика памяти в современной России и странах Восточной Европы. Актеры, институты, нарративы: коллективная монография // Под ред. А. И. Миллера, Д. В. Ефременко. – СПб.: Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2020. – С.9.

⁴³ Там само. – С. 10.

⁴⁴ Там само. – С. 11-12.

⁴⁵ Там само. – С. 13-14.

⁴⁶ Акимушкина Ирина. Репарации за унижительное прошлое. Почему бывшие европейские колонии требуют раскаяний от своих прежних хозяев. – Независимая газета.– 2022. – 14 февраля.

⁴⁷ Курилова Анастасия. Историкам померили государственное давление. Международные правозащитники оценили новейшую историю РФ. – Коммерсантъ. – 2021. – 15 июня.

⁴⁸ Тимоти Снайдер. Война с историей – это война с демократией. –New York Times (США). – 2021. – 4 июля.

⁴⁹ Павленко О. Преступления против истории. Как в России устанавливается монополия на правильное прошлое. – Новая газета. – 2021. – № 74. – 14 июля.

⁵⁰ Дума приняла в первом чтении проект о штрафах за отождествление СССР и нацистской Германии. <https://www.kommersant.ru/doc/5229224>.

⁵¹ Мартынов К. Повелители истории. Новое назначение Мединского и грядущее «дело историков». <https://novayagazeta.ru/articles/2021/07/31/poveliteli-istorii>.

⁵² Foreign Policy (США): Джейд Макглинн. Россия использует дипломатию памяти, чтобы «экспортировать» именно свою версию прошлого. <https://inosmi.ru/20210703/250038657.html>.

⁵³ Там само.

⁵⁴ Фененко А. В. После сверхдержав. Подъем стран, претендующих на лидерство, ведет к ревизии мирового порядка. – Независимая газета. – 2021. – 31 октября.

⁵⁵ Фрэнсис Фукуяма. Будущее американской мощи: Фрэнсис Фукуяма о конце гегемонии США. <https://novosti-n.org/analitic/Budushhee-amerykanskoj-moshhy-Frensys-Fukuyama-o-koncze-gegemonyu-SSHA-4391>.

⁵⁶ The Economist: Китай создаст новое мироустройство на основе сделок между странами. <https://inosmi.ru/20230327/kitay-261652593.html>.

⁵⁷ Фененко А.В. После сверхдержав. Подъем стран, претендующих на лидерство, ведет к ревизии мирового порядка.

⁵⁸ Там само.

⁵⁹ Foreign Policy (США): Джейд Макглинн. Россия использует дипломатию памяти, чтобы «экспортировать» именно свою версию прошлого. <https://inosmi.ru/20210703/250038657.html>.

⁶⁰ Скосырев Владимир. Компартия переводит стрелку на историю в интересах Си Цзиньпина. https://www.ng.ru/world/2021-10-19/6_8281_china.html.

⁶¹ Там само.

⁶² Байден: Владимир Путин и Си Цзиньпин ставят на автократию. <https://www.kommersant.ru/doc/4910237>.

⁶³ 1776 рік у назві Комісії пов'язаний з днем прийняття Декларації про незалежність США.

⁶⁴ Активісти BLM, які створили «Проект 1612», просувають ідею про принципівий расизм американської держави, необхідність покаяння та відмови від національної традиції.

⁶⁵ Тимоти Снайдер. Война с историей – это война с демократией. <https://inosmi.ru/20210704/250039581.html>.

⁶⁶ Там само.

⁶⁷ Там само.

⁶⁸ Штефан Корнелиус. Культура памяти в опасности. <https://www.inopressa.ru/article/24jan2020/sueddeutsche/memory.html>.

⁶⁹ Цит. за: Мельников А. Макрон выступил против фальсификации истории. Лидеры Евросоюза обещали бороться с антисемитизмом. – Независимая газета. – 2022. – 26 января.

⁷⁰ Стрельников А. Переболеть историей. Интервью с писателем Михаилом Зыгарем о том, как рассказывать о трагедии Бабьего Яра по-новому. <https://nv.ua/ukraine/events/audiospektakl-pro-babiy-yar-i-novye-formaty-raboty-s-istoriey-intervyu-s-mihailom-zygarem-50184656.html>.

⁷¹ Там само.

⁷² Зеббур К. Когда начинается конец? <https://www.inopressa.ru/article/05Jan2021/sueddeutsche/civilization.html>.

⁷³ Там само.

⁷⁴ Зиновьев А. А. Русская трагедия / Александр Зиновьев. – М.: Родина, 2020. – С.23.

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

ПРИСТРАСТІ ЗА СРСР ТА ІМПЕРСЬКІ СПОКУСИ РОСІЇ

⁷⁵ Гельман В. Авторитарная Россия: Бегство от свободы, или почему у нас не приживается демократия / Владимир Гельман. – М.: Говард Рорк, 2021. – С. 105.

⁷⁶ Сухов И. Союз нарушимый. Год, когда не стало СССР. – Коммерсантъ. – 2021. – 31 декабря.

⁷⁷ Там само.

⁷⁸ Послание Федеральному Собранию Российской Федерации 25 апреля 2005 года. <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/>.

⁷⁹ Цит. за: Иванченко Р. Путин: Распад СССР – величайшая трагедия XX века. <http://www.profi-forex.org/novosti-rossii/entry1008272105.html>.

⁸⁰ Путин В. Об историческом единстве русских и украинцев. <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/66181>.

⁸¹ Сильва Кауфманн. Путин никогда не ставил крест ни на СССР, ни на Украине. <https://inosmi.ru/politic/20211211/251104150.html>.

⁸² Байден: Я по-прежнему считаю, что Путин не хочет полномасштабной войны, но он будет проверять нашу готовность к возможной агрессии. https://censor.net/ru/news/3311001/bayiden_ya_poprejnemu_schitayu_chto_putin_ne_hochet_polnomasshtabnoi_voyiny_no_on_budet_proveryat_nashu.

⁸³ «Я не могу упрекнуть себя в том, что не пыталась предотвратить трагедию». Ангела Меркель дала первое интервью после ухода с поста канцлера. <https://meduza.io/feature/2022/06/08/ya-ne-mogu-sebya-upreknut-v-tom-chto-ne-pytalas-predotvratit-tragediyu>.

⁸⁴ Цит. за: Владимиров В. Распад Советского Союза: катастрофа или благо? <https://www.golos-ameriki.ru/a/ussr-demise-disaster-or-blessing/4996385.html>.

⁸⁵ Мартон Кеті. Канцлерка. Дивовижна одісея Ангели Меркель/пер. з англ. Дмитро Кожедуб. – К.: Лабораторія, 2021. – С. 113.

⁸⁶ Там само. – С. 115.

⁸⁷ Там само. – С. 117.

⁸⁸ Там само. – С. 175.

⁸⁹ Там само. – С. 178.

⁹⁰ Бжезинский З. Великая шахматная доска. Господство Америки и ее геостратегические инициативы: [пер. с английского] / Збигнев Бжезинский. – Москва: АСТ, 2014. – С.114.

⁹¹ Більш повно про Меркель див: Павлов Н.В. Эра Ангелы Меркель. – М.: «Аспект Пресс», 2023.

⁹² Липич О. В Госдуму РФ внесли законопроект о признании распада СССР крупнейшей катастрофой XX века. <https://news.obozrevatel.com/russia/v-gosdumu-rf-vneslia-zakonoproekt-o-priznanii-raspada-sssr-krupnejshei-katastrofoi-hh-veka/html>.

⁹³ Гармоненко Д. Ностальгия по СССР дошла до законодательных инициатив. Госпропаганда раздувает тоску по советскому прошлому в сиюминутных целях и про запас. – Независимая газета. – 2021. – 26 декабря.

⁹⁴ Цит. за: Сафронов Ю. «Нравится, не нравится – терпи, красавица!» Подробности «чрезвычайно рискованного» визита Макрона к Путину в Кремль. – Новая газета – 2022. – 8 февраля.

⁹⁵ Хачатуров А., Машуков С. «Горбачев резал расходы на армию, Путин делает обратное. И стала ли Россия сильнее?». Интервью с историком Стивеном Коткиным о «ключевой проблеме» российской истории. – Новая газета. Европа. – 2022. – 15 сентября.

⁹⁶ Сяо Гуанпан. Развал СССР и КПСС. – М.: Родина, 2022.

⁹⁷ Распад прошел через сердца. https://www.ng.ru/ng_exlibris/2022-01-26/10_1112_interview.html?print=Y.

⁹⁸ Роцин А. В. Страна утраченной эмпатии. Как советское прошлое влияет на российское настоящее. – М.: Эксмо, 2020.

⁹⁹ Зиновьев А.А. Русская трагедия / Александр Зиновьев. – С. 36.

¹⁰⁰ Тимофеева О. «Сталина называли Чингисхан с телефоном». – Новая газета. – 2021. – 24 мая.

¹⁰¹ Там само.

¹⁰² Сухов И. Союз нарушимый. Год, когда не стало СССР. – Коммерсант. – 2021 – 31 декабря.

¹⁰³ Четверть россиян считают себя «жертвами перестройки». <https://ria.ru/20191021/1560008787.html>.

¹⁰⁴ 49 % россиян нравится советская политическая система, 62 % – за плановую экономику, – опрос Левада-Центра. https://censor.net/ru/news/3287658/49_rossiyan_sovetskaya_politicheskaya_sistema_62_za_planovuyu_ekonomiku_op_ros_levadatsentra.

¹⁰⁵ Маркс Беннетте. Пожалуйста, расскажите вашим читателям – Советский Союз не распался. <https://www.inopressa.ru/article/16Aug2021/times/soviet.html>.

¹⁰⁶ Суд в Омске приговорил 72-летнего мужчину к 4 годам условно по делу отрицания распада СССР. <https://novayagazeta.ru/articles/2022/01/31/sud-v-omske-prigovoril-72-letnego-muzhchinu-k-4-godam-uslovno-po-delu-ob-otritsanii-raspada-sssr-news?print=true>.

¹⁰⁷ Минюст причислил участников движения «Граждане СССР» к экстремистам. <https://meduza.io/amp/news/2022/08/24minyust-prichislil-uchastnikov-dvizheniya-grazhdane-sssr-k-ekstremistam>.

¹⁰⁸ О распаде СССР жалеет каждый третий украинец. На Донбассе таких больше половины. <https://strana.ua/news/349391-otnoshenie-ukraintsev-k-raspadu-sssr-vyjasnili-sotsiolohi.html>.

¹⁰⁹ Проголошення Незалежності України сьогодні підтримали б 80 % громадян – опитування. <https://www.radiosvoboda.org/a/news-nezalezhnist-ukrayintsi-opytuvannia/31418286.html>.

¹¹⁰ Родин И. Коммунисты отстаивают монополию на ностальгию по СССР. https://www.ng.ru/politics/2022-01-09/1_8340_communists.html?print=Y.

¹¹¹ Там само.

¹¹² Как казахстанская история повлияет на российскую политику. https://www.ng.ru/editorial/2022-01-10/2_8341_editorial.html?print=Y.

¹¹³ Болтон Джон. Является ли кризис в Казахстане возрождением Советского Союза. <https://inosmi.ru/politic/20220110/251261.html>.

¹¹⁴ Душенко К. В. Словарь современных цитат: 5250 цитат и выражений XX и XXI века, их источники, авторы, датировка. – Москва: Эксмо, 2006. – С.499.

¹¹⁵ «Нет ничего ужаснее, чем глянцевые фильмы о войне» [30 лет без СССР]. <https://www.kommersant.ru/doc/4827260>.

¹¹⁶ Никитин Алексей. Victory Park; роман, на русском языке, переиздание 2014 г. – К.: Лаурис, 2020. – С. 266.

¹¹⁷ Ципко А. СССР погиб благодаря случаю. Но окончательным годом его распада стал 2020-й. <https://www.mk.ru/politics/2020/12/01/sssr-pogib-blagodarya-sluchayu.html>.

¹¹⁸ Банья Мартин: «Распад Советского Союза не положил конец конфликтам». – Pagina 12, Аргентина. – 2021. – 24 декабря.

¹¹⁹ Цит. за: Политика сдерживания после холодной войны. – Foreign Affairs (США). – 2021. – 26 октября.

¹²⁰ Newsweek (США): на фоне опасений США и усиливающейся ностальгии Россия заявила, что возродить Советский Союз «невозможно». <https://inosmi.ru/politik/20211209/251091202.html>.

¹²¹ Там само.

¹²² «Эта война «победой» закончиться не может», Антопролог Алексей Юрчак – о том, почему Путин ненавидит Ленина и чем Россия похожа на поздний СССР. – Медуза. – 2022. – 25 апреля.

¹²³ Анин Р. Как Путин принял решение о войне. <https://istories.media/opinions/2022/05/16/kak-putin-prinyal-reshenie-o-voine/>.

¹²⁴ Там само.

¹²⁵ Там само.

¹²⁶ Ефимов А. «Устаревшие представления становятся обоснованием массового убийства людей». Почему война с Украиной – логичное продолжение российской идеологии. Объясняет историк Андрей Зорин. – Медуза. – 2022. – 30 марта.

¹²⁷ Цит. за: Малютин А. Ересь «Русского мира» и Вселенский патриарх. Пат-

риарх Варфоломей констатує відпадення РПЦ від православ'я. – Нова Газета. Європа. – 2022. – 13 грудня.

¹²⁸ Колесников А. Імперія повинна озверіти. <https://novayagazeta.eu/articles/2022/07/26/imperia-dolzhna-ozveret>.

¹²⁹ Там само.

¹³⁰ Там само.

¹³¹ Вишневський Б. Марш-реванш. Путін повертає сталинське державство. Що можна протиставити цьому? – Нова Газета. Європа. – 2022. – 2 січня.

¹³² Касьянов Г. Прямий шлях до катастрофи. Український історик Георгій Касьянов – про те, як захоплення Путіна і росіян «великим минулим» привело до нинішньої війни. – Медуза. – 2022. – 11 грудня.

¹³³ Див.: Брехуненко В. Війна за свідомість. Російські міфи про Україну та її минуле. – К., 2017.

¹³⁴ Цит. за: Сербське уявляється. Як Слободан Милошевич спокушав сербів великим минулим і привів Югославію до кінця. <https://www.kommersant.ru/doc/5413365>.

¹³⁵ Тепер пропагандисти будуть розповідати про «пророцтвах» Путіна і порівнювати 2022-й з 1914-м. <https://meduza.io/feature/2022/08/04/vy-ne-poverite-no-mu-razdobyli-esche-odnu-metodichku-kremlya-teper-propagandisty-budut-rasskazyvat-o-prorochestvah-putina-i-sravnivat-2022-y-s-1914-m>.

¹³⁶ Цит. за: Ворошко Т. Енн Епплбаум: українці показали, що між ліберальними цінностями і патріотизмом немає протиріччя. <https://www.golosameriki.com/a/ann-applebaum-interview-vorozhko/6543134.html>.

¹³⁷ Там само.

¹³⁸ «Проигранные битвы шли России на благо». Інтерв'ю головного редактора «Газети Вибірчій» Адама Михніка – про «хороших російських», колективну відповідальність і майбутнє Європи. <https://novayagazeta.eu/articles/2022/07/16/proigrannye-voiny-shli-rossii-na-blago>.

¹³⁹ В Кремлі підготували нову методичку про те, як пропаганда повинна розповідати про війну. <https://medusa.io/feature/2022/08/01v-kremle-podgotovili-novuyu-metodichku-o-tom-kak-propaganda-dolzhna-rasskazyvat-o-voynе-mу-ее-prochitali>.

¹⁴⁰ Див., напр.: Гісем І. Розпад Росії: що про це думають на Заході. <https://zn.ua/ukr/international/rozpad-rosiji-shcho-pro-tse-dumajut-na-zakhodi.html>.

¹⁴¹ Мотиль О. Підсумки імперії: занепад, розпад і відродження / Олександр Мотиль [пер. з англ. Павла Грицака]. – К.: Критика, 2009. – 198 с.

¹⁴² В Российской академии наук начали рассчитывать сценарии распада России. <https://www.ehorussia.com/new/node/19810>.

¹⁴³ Люк Коффи. Как подготовиться к окончательному распаду Советского Союза. Институт Хадсона: В США предрекли распад РФ по примеру СССР в 2023 году. <https://inosmi.ru/20230103/sssrf-259428508.html>.

¹⁴⁴ Див., напр.: Ливен Д. Навстречу огню. Империя, война и конец царской России. – Москва: Российская политическая энциклопедия, 2017; Российская империя и ее враги с XVI века до наших дней. – СПб: Издательский дом Санкт-Петербургского государственного университета «Европа», 2007.

¹⁴⁵ Рудаков В. Пути империй: интервью Д. Ливена журналу «Историк». <https://xn--h1aagokeh.xn--p1ai/journal/post/6605>.

¹⁴⁶ Там само.

¹⁴⁷ Там само.

¹⁴⁸ Советская историческая энциклопедия. Том 5. – Москва: Издательство «Советская энциклопедия», 1964. – С. 923; Радянська енциклопедія історії України. Том 2. – Київ: Головна редакція Української радянської енциклопедії, 1970. – С. 248; Украинская советская энциклопедия. Том 4, – Киев: Главная редакция Украинской советской энциклопедии, 1980. – С. 246.

¹⁴⁹ Енциклопедія історії України, Т.5. – К., Науково-виробниче підприємство «Видавництво «Наукова думка», 2008. – С. 453.

¹⁵⁰ Ванюков Д. А., Кузнецов И. И., Самсонов Д. В. Имперские проекты. – М.: Книжный клуб Книговек, 2010. – С. 325-368.

¹⁵¹ Арбатова Н. Двадцать веков подъема и упадка империй. О закономерностях, которые никто не учитывает. https://www.ng.ru/ideas/2022-07-13/7_8485_empires.html.

¹⁵² Бэндоу Дуг. Советский Союз умер 30 лет назад из-за того, что Михаил Горбачев был «трусом». – The American Spectator, США. – 2021. – 14 декабря.

¹⁵³ Олбрайт М., Вудворд Б. Фашизм: засторога / Мадлен Олбрайт і Білл Вудворт; пер. з англ. О. Дем'янчука. – К.: Форс Україна, 2019. – С. 23.

¹⁵⁴ Георг Фаринон, Бернхард Цинд. Der Spigel (Германия): упадок США будет происходить по британскому сценарию. <https://inosmi.ru/politic/20210201/249027171.html>.

¹⁵⁵ Кофман М., Конноли Р. Чему научил Путина распад Советского Союза. inosmi.ru/politic/20211231/251240266.html.

¹⁵⁶ Скосырев В. Компартия Китая учтет уроки перестройки в Советском Союзе. https://www.ng.ru/world/2002-08-31/1_8527_china.html.

¹⁵⁷ Арбатова Н. Двадцать веков подъема и упадка империй. О закономерностях, которые никто не учитывает.

¹⁵⁸ Там само.

¹⁵⁹ Ливен А. Как и мы, Россия потеряла империю. Теперь наблюдаем последствия. <https://inosmi.ru/20220216/rossiya-253035346.html>.

¹⁶⁰ Ливен А. Крах американской империи. <https://inosmi.ru/20220216/rossiya-253035346.html>.

¹⁶¹ Сигов Ю. Слухи о скором распаде Британского содружества не соответствуют действительности. – Независимая газета. – 2022. – 14 сентября.

¹⁶² Там само.

¹⁶³ Див.: Тумакова И. «Россия никогда не была так уязвима перед странами Центральной Азии». Потеряла ли Россия в 2022 году последних друзей? Объясняет научный консультант Фонда Карнеги Темур Умаров. – Новая Газета. Европа. – 2023. – 3 января.

¹⁶⁴ Цит. за: Пуговкин А. «Истинный патриотизм – это мера стыда за преступления своей страны». Проводы империи: 30 лет назад, 25 декабря 1991 года, СССР официально прекратил существование. – Новая газета. – 2021. – 25 декабря.

¹⁶⁵ Евгения Лёзина. XX век: проработка прошлого. Практика переходного правосудия и политика памяти в бывших диктатурах. Германия, Россия, страны Центральной и Восточной Европы. – М.: Новое литературное обозрение, 2022.

¹⁶⁶ Пегов Н. «Я не вижу изнутри России запроса на ее распад». Как разрушить имперскость в себе и в стране. Интервью историка Тамары Эйдельман. – Новая Газета. Европа. – 2022. – 10 мая.

¹⁶⁷ Орлов А. Россия стала империей в XVII веке. Теперь Киеву предстоит разгромить ее версию-зомби. – Новая Газета. Европа. 2023. – 5 февраля.

¹⁶⁸ Сурков В. Куда девался хаос? Распаковка стабильности. <https://actualcomment.ru/kuda-delsa-khaos-raspakovka-stabilnosti-2111201336.html>.

¹⁶⁹ Владислав Сурков: Туманное будущее похабного мира. Режим доступа: <https://echo.msk.ru/blog/statya/2980190-echo/>.

¹⁷⁰ Там само.

¹⁷¹ Роберт Каган: Америка – это сверхдержава, нравится вам это или нет! Часть 1. <https://inosmi.ru/20210120/248949442.html>.

¹⁷² Карен Шахназаров: «Империя гибнет, когда выдвигает наверх элиты, неспособные к действию». – Литературная газета. – 2021. – № 43(6806). – 27 октября. – С. 4-5.

¹⁷³ Квон Д. Россия как постмодернистская империя.

https://www.ng.ru/kartblansh/2022-01-16/3_8346_kb.html.

¹⁷⁴ Там само.

¹⁷⁵ Мельников А. Россия и думать забыла об империи. https://www.ng.ru/ng_religii/2021-11-16/12_519_russia.html?print=Y.

¹⁷⁶ Там само.

¹⁷⁷ Кейси Мишель. Колониальные преступления России. <https://inosmi.ru/20220811/kolonializm-255458587.html>.

¹⁷⁸ Джордж Буш. Ключевые решения / Перевод с англ. О. Акимовой, М. Козыревой, Е. Ганиевой. – М.: ЗАО «ОЛМА Медиа Групп», 2011. – С. 491.

¹⁷⁹ Там само. – С. 491-492.

¹⁸⁰ Заявление В. Путина в эфире программы «Россия. Кремль. Путин» на государственном телеканале «Россия 1». <https://www.youtube.com/watch?v=et-sziYX6pZU>.

¹⁸¹ Путин В. Об историческом единстве русских и украинцев. <http://krem-lin.ru/events/president/transcripts/66181>.

¹⁸² Обращение В. Путина к гражданам России. <http://krem-lin.ru/news/67828./events/president/>.

¹⁸³ Див.: Шольц розповів про розмову з Путіним перед повномасштабною війною. Той казав, що Україна і Білорусь не мають бути незалежними. <https://www.welt.de/politik/ausland/article240586497/Ukraine-Krieg-Scholz-Biden-Macron-und-Johnson-fordern-Inspektion-des-AKW-Saporischschja.html>.

¹⁸⁴ Никитин Алексей. Victory Park; роман, на русском языке, переиздание 2014 г. – С. 346.

¹⁸⁵ Саркисов Г. «Не исключаю, что Зеленского посещала мысль о самоубийстве», Александр Сосновский рассказал о киевском детстве, украинском кризисе и актуальных проблемах немецкой политической жизни. <https://>

<https://lgz.ru/article/-32-6846-10-08-2022/ne-isklyuchayu-chto-zelenskogo-poseshchala-mysl-o-samoubiystve/>.

¹⁸⁶ Угода про створення Співдружності Незалежних держав. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997_077#Text.

¹⁸⁷ Назаров О. Восемнадцать против. <https://xn--h1aagokeh.xn--plai/posts/2021/12/08vosemnadcat-protiv.html>.

¹⁸⁸ Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_006#Text.

¹⁸⁹ Відомості Верховної Ради України. – 2019. – № 1. – С. 2.

¹⁹⁰ Дмитрий Медведев написал статью о бессмысленности контактов с властями Украины. Потому что они «несамостоятельные, слабые и невежественные». <https://meduza.io/news/2021/10/11dmitriy-medvedev-napisal-statyu-o-bessmyslennosti-kontaktov-s-vlastyami-ukrainy-potomu-chto-oni-nesamostoyatelnye-slabye-i-nevezhestvennye>.

¹⁹¹ Гурный Г. wPolityce.pl (Польша): культ Сталина как элемент современной государственной идеологии РФ. <https://inosmi.ru/politic/20191227/246540091.html>.

¹⁹² Герасименко Д. Ельцин-центром занялась вся думская оппозиция. https://www.ng.ru/politics/2022-08-02/1_8502_museum.html.

¹⁹³ Абрамович Д. Интервью с историком, сотрудником Католического университета в Люблине Рафалом Внукком. <https://inosmi.ru/politic/20200129/246724093.html>.

¹⁹⁴ The New York Times (США): Сталин, новый герой России. <https://inosmi.ru/social/20200418/247273332.html>.

¹⁹⁵ Див.: Мухин Ю. Сталин – хозяин Советского Союза / Ю. И. Мухин, – М.: Родина, 2021.

¹⁹⁶ Див.: Мартынов К. Возвращение вождя. <https://novayagazeta.ru/articles/2021/06/22/vozvrashchenie-vozhdia>.

¹⁹⁷ Владимир Познер: «Вспоминаю Советский Союз с содроганием...». – Литературная газета. – 2021. – № 44(6807). – 3 ноября. – С. 4.

¹⁹⁸ Неукропный А. Товарищ Сталин. Личность без культа. – СПб.: Издательство «ТДЛ», 2020. – С. 15.

¹⁹⁹ Козлова Дарья. «Страх перед Сталиным стал решающим в идеологии путинизма». Как сталинизм сформировал современную Россию? Большое интервью с советологом Андреа Грациози. – Новая Газета. Европа. – 2023. – 5 марта.

²⁰⁰ Добренко Е.А. Поздний сталинизм: эстетика политики. В двух томах. – М.: Новое литературное обозрение, 2020.

²⁰¹ Пивоваров Ю. Суд идет? – Новая газета. – 2015. – 28 августа. – № 93.

²⁰² Зиновьев А.А. Русская трагедия. – С. 66.

²⁰³ Ципко А. Дорога на кладбище истории. Не оценив Сталина объективно, Россия не выйдет на магистральный путь. – Независимая газета. – 2023. – 20 февраля.

²⁰⁴ Див.: Мельников А. Имя Сталина всеу и русское сакральное. О перспективах гражданской религии на основе ностальгии по СССР. – Независимая газета. – 2022. – 6 декабря.

²⁰⁵ Українці ставляться до Сталіна втричі гірше за росіян. <https://www.pravda.com.ua/news/2021/06/23/7298158/>.

²⁰⁶ К Сталину негативно относятся почти две трети украинцев.

<https://inosmi.ru/20220809/stalin-255429409.html>.

²⁰⁷ Див.: Веселовский С.П. Спорные территории. – М.: Книжный клуб Книголек, 2010. – С.3-4.

²⁰⁸ Див.: Гидеон Рахман. Аннексия: возвращение опасной идеи (Financial Times, Великобритания). <https://inosmi.ru/politik/20200227/246933307.html>.

²⁰⁹ Болтон Дж. Кімната, де це сталося / Джон Болтон; пер. з англ. Г. Пшеничної, Л. Яким, Є. Коротяєвої, Н. Дерев'янка. – Х.: Віват, 2021. – С. 174.

²¹⁰ Там само. – С. 202.

²¹¹ Рой Медведев: «Жить при тоталитаризме очень тяжело...». О роли личности в истории Советского Союза, возможных преемниках Андропова, причинах распада страны. <https://lgz.ru/article/-3-6817-19-01-2022/roy-medvedev-zhit-pri-totalitarizme-ochen-tyazhelo-/>.

²¹² Тимофеев И. Была ли дипломатия до Вестфалья. От локальных цивилизаций Древнего Востока к глобальному миру. – Независимая газета. – 2022. – 21 сентября.

²¹³ Фененко Н. История международных отношений в довестфальскую эпоху. Учебн. пособие для вузов. – М.: Аспект-Пресс, 2022.

²¹⁴ Хардт М., Негри А. Империя / Пер. с англ., под ред. Г. В. Каменской, М. С. Фетисова. – М.: Праксис, 2004. – С.12.

²¹⁵ Трудолюбков М. Война Путина в Украине показала: мир, в котором доминируют национальные государства, устарел и опасен. Но кто из них согласится

на мировое правительство? <https://meduza.io/feature/2022/08/19/voyna-putina-v-ukraine-pokazala-mir-v-kotorom-dominiruyut-natsionalnye-gosudarstva-ustarel-i-opasen-no-kto-iz-nih-soglasitsya-na-mirovye-pravitelstvo>.

²¹⁶ Там само.

²¹⁷ Там само.

²¹⁸ Сорин Брут. Касым-Жомарт Келемович и все его ипостаси. <https://novayagazeta.eu/articles/2022/08/21kasym-zhomart-kemelevich-i-vse-ego-ipostasi>.

²¹⁹ Цит. за: Сухомлинов В. Без Империи. <https://lgz.ru/article/-32-6846-10-08-2022/bez-imperii/>.

²²⁰ Там само.

²²¹ Костелло А. Ужасно вредно не ездить на экуменические балы. https://www.ng.ru/facts/2022-09-06/7_536_kazakhstan.html.

²²² Обращение В. Путина к гражданам России. <https://kremlin.ru/events/president/news/67828>.

²²³ Цит. за: Колесников А. От наград наград не ищут. – Коммерсантъ. – 2023. – 23 мая.

²²⁴ Цит. за: Секор Л. Киссинджер считает, что США находятся на грани войны с Россией и Китаем. <https://inosmi.ru/amp/20220814/kissindzher-255497621.html>.

²²⁵ Беседа с Генри Киссинджером. Часть вторая. <https://inosmi.ru/20230522/kissindzher-263075323.html>.

²²⁶ Шимов Я. «Подарки от «русского народа», Кто и как перекраивал карту СССР. <https://www.svoboda.org/a/30686453.html>.

²²⁷ Кралюк П. Границы разделения – 3. Украинские земли, которые Россия не подарила Украине. <https://inosmi.ru/politic/20211120/250951672.html>.

²²⁸ Борисенок Е. Сталинский проконсул Лазарь Каганович на Украине: апогей советской украинизации (1925-1928) // Е.Ю. Борисенок. – М.: Родина, 2021. – С. 195, 196.

²²⁹ Там само. – С. 215-216.

²³⁰ Шаповал Ю. І. Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії (Відп. редактор В. Коцур; Рецензенти: О. Майборода, М. Горелов). Центр історичної політології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень Національної академії наук України; Переяслав-Хмельницький державний педагогічний інститут імені Г. Сковороди. – К.: Генеза, 2001. – С. 112.

²³¹ Див., напр.: Терещенко Ю. Довге ХІХ століття: спротив асиміляції. – К.: Темпора, 2022.

²³² Павлюк С. Особливості сучасних трансформацій етнокультурних процесів в масиві українського порубіжжя // Вісник Національної академії наук України. – 2016. – № 3. – С. 33.

²³³ Українське століття (1921–2021): витоки, уроки, перспектива державотворення. Нариси / авторський колектив: Тетяна Водотика, Володимир Головка, Станіслав Кульчицький, Лариса Якубова; відповід. ред. Валерій Смолій; наук. конс. Геннадій Боряк. Друге видання. – К.: ТОВ «Видавництво «Кліо», 2022. – С. 543.

²³⁴ Див.: Шимов Я. «Подарки от «русского народа». Кто и как перекраивал карту СССР. <https://www.svoboda.org/a/30686453.html>.

²³⁵ Там само.

²³⁶ Див., напр.: Широкоград Н.Б. Утерянные земли России. Отколовшиеся республики / А.Б. Широкоград. – М.: Вече, 2007.

²³⁷ Чувев Ф. М. 140 бесед с Молотовым. Второй после Сталина / Феликс Чувев. – М.: Родина, 2020. – С. 289.

²³⁸ Там само. – С. 18.

²³⁹ Там само. – С. 18.

²⁴⁰ Солженицын А. Угодило зернышко промеж двух жерновов: Очерки изгнания. – М.: Время, 2021.

²⁴¹ Цит. за: Фуст Т., Вигман В. «Русская обида придумана политтехнологами». Интервью политолога Сергея Медведева о новой российской идентичности, в которой главная цель – исключительно война с Западом.

<https://novayagazeta.eu/articles/2022/08/16/rusaskaia-obida-pridumana-polittekhnologami>.

²⁴² Цит. за: Ганиева А. Чудовищ порождает мы сами.

https://www.ng.ru/ng_exlibris/2022-08-24/9_1140_monsters.html.

²⁴³ Юрьев М. Третья Империя. Россия, которая должна быть. – СПб.: Лимбус Пресс, 2007.

²⁴⁴ Ефимов А. «Устаревшие представления становятся обоснованием массового убийства людей». Почему война с Украиной – логичное продолжение российской идеологии. Объясняет историк Андрей Зорин. – Медуза. – 2022. – 30 марта.

²⁴⁵ Хачатуров А, Машуков С. «Горбачев резал расходы на армию, Путин делает обратное. И стала ли Россия сильнее?». Интервью с историком Стивеном Коткиным о «ключевой проблеме» российской истории. – Новая газета. Евро-па. – 2022. – 15 сент.

²⁴⁶ Цит. за: Лукаш Адамский. Польша потребует репарации от России за оккупацию в 1939 году.

https://antikor.com.ua/articles/328801-polijssha_potrebuet_polijssha_potrebuet_reparatsii_ot_rossii_za_okkupatsiju_v_1939_godu_rzeczpospolita.

²⁴⁷ Байден Джо. Сдержанность обещания. В жизни и политике: [перевод с английского] / Дж. Байден. – М.: Эксмо, 2021. – С. 373.

²⁴⁸ Станислав Лем: я предвидел распад Советского Союза в первой четверти XXI века. <https://inosmi.ru/20210920/250535091.html>.

²⁴⁹ Там само.

²⁵⁰ Зубок В. Почему же рухнула «Империя зла»?

<https://inosmi.ru/politic/20211223/251190846.html>.

²⁵¹ Великая Отечественная без грифа секретности. Книга потерь / Г. Ф. Кривошеев, В. М. Андронников, П. Д. Буриков, В. В. Гуркин. – М.: Вече, 2020, – С. 9.

²⁵² Если бы Советский Союз не распался, то на каком уровне развития он бы сейчас был. <https://inosmi.ru/20191127/246314967.html>.

²⁵³ Соломенцев М.С. Верю в Россию. – М.: Мол гвардия, 2003. – С. 527-528.

²⁵⁴ Начало конца СССР. Шведский политолог Андрес Карлссон: зрелый социализм, несмотря на все его недостатки, был достоин защиты.

<https://inosmi.ru/20211228/251223430.html>.

²⁵⁵ Мухин Ю. СССР – потерянный рай. – М.: Яуза, 2014.

²⁵⁶ Горбачев М. С. Августовский путч (причины и следствия). – М.: Новости, 1991; Декабрь-91. Моя позиция. – М.: Новости, 1992; Годы трудных решений. Избранное. 1985-1992 гг. – М.: Альфа-Принт, 1993; Жизнь и реформы (комплект из 2 книг). – М.: Новости, 1995; Размышления о прошлом и будущем. – М.: Терра; Наедине с собой. – М.: Грин Стрит, 2012; После Кремля. – М.: Весь мир, 2014; Остаюсь оптимистом. – М.: АСТ, 2017.

Ельцин Б.Н. Исповедь на заданную тему. – М.: Человек, 1990; Записки президента. – М.: Огонек, 1994; Президентский марафон: размышления, воспоминания, впечатления. – М.: АСТ, 2000; Записки президента: размышления, воспоминания, впечатления. – М.: АСТ, 2006.

Кравчук Л. М. Останні дні імперії... Перші роки надії / Леонід Кравчук; запис бесід С. О. Кичигіна. – К.: Довіра, 1994; Маємо те, що маємо. Спогади і роздуми. – К.: Століття, 2002; Одна Україна, єдиний народ: політичні роздуми над записками в щоденнику. – Х.: Фоліо, 2010; Перший про владу. – К.: Фонд «Перспективна Україна», 2019; На перехрестях української історії. – Київ, 2019.

Назарбаев Н. Без правых и левых. Страницы автобиографии, размышления, позиция... Ответы на вопросы издательства. – М.: «Молодая гвардия», 1991.

Шушкевич С. С. Моя жизнь. Крушение и воскрешение СССР. – М.: Российская политическая энциклопедия, 2012.

²⁵⁷ Див.: Рыжков Н. И. Перестройка: история предательств. – М.: Новости, 1992; Десять лет великих потрясений. – М.: Ассоциация «Книга. Просвещение, Милосердие», 1996; Трагедия великой страны – М.: Вече, 2007; Лигачев Е. К. Загадка Горбачева. – Новосибирск: Сибирский центр СП «ИНТЕРБУК», 1992; Кто предал СССР. – М.: Эксмо; Алгоритм, 2009; Лукьянов А. Переворот мнимый и настоящий. – М.: Манускрипт, 1993; Август 91-го. А был ли заговор? – М.: Эксмо, Алгоритм, 2010; Болдин В. И. Крушение пьедестала. Штрихи к портрету М. С. Горбачева. – М.: Республика, 1995; Владимир Крючков. Личное дело. В двух частях. – М.: Олимп, 1996; Личное дело. Три дня и вся жизнь. – М.: АСТ, Олимп, 2001; Язов Д., Крючков В., Варенников В. ГКЧП. Был ли шанс? – М.: Алгоритм, 2013; Яковлев А. Н. Сумерки. Изд. 2-е, перераб. – М.: Материк, 2005; Черняев А. С. Шесть лет с Горбачевым: По дневниковым записям. – М.: Изд. Группа «Прогресс-Культура», 1993; Совместный исход. Дневник двух эпох. 1972-1991 годы. – М.: Российская политическая энциклопедия. (РОССПЭН), 2008; Грачев А. Дальше без меня... Уход Президента. – М.: Изд. Группа «Прогресс-Культура», 1994; Шахназаров Г. С вождями и без них. М.: Вагриус, 2001; Союз можно было сохранить. Белая книга. Документы и факты о политике М. С. Горбачева по реформированию и сохранению многонационального государства. – 2-е изд. перераб. и доп. – М.: АСТ Москва, 2007; Шеварднадзе Э. Когда рухнул железный занавес. Встречи и воспоминания / пер. с нем. Г. Леоновой. – М.: Европа, 2009; Язов Д. Т Удары судьбы. Воспоминания солдата и маршала. – М.: Центрополиграф, 2016; Арбатов Г. А. Моя эпоха в лицах и событиях: Автобиография на фоне исторических событий. – М.: Собрание, 2008; Человек системы. – М.: Центрополиграф, 2017; Ненашев М. Ф. Заложник времени. Заметки. Размышления. Свидетельства / Михаил Фе-

дорович Ненашев. – М.: Центрополиграф, 2019; Фалин В. М. Конфликты в Кремле, Сумерки богов по-русски / Валентин Фалин. – М.: Центрополиграф, 2016; Воротников В. И. А было это так... Из дневника члена Политбюро ЦК КПСС. – М.: Центрополиграф, 2020; Щербаков В. И. Гибель советской империи глазами последнего председателя Госплана СССР. – Москва: Экономическая летопись; Наше завтра, 2021; Прокофьев Ю. А. До и после запрета КПСС. Показания Первого Секретаря МГК. – М.: Родина, 2021.

²⁵⁸ Див., напр., останню книгу: Горбачев М.С. Что поставлено на карту: будущее глобального мира. – М.: Весь мир, 2019.

²⁵⁹ Цит. за: Дэвид Рифф. Когда история приносит больше вреда, чем пользы. <https://inosmi.ru/social/20200224/246911253.html>.

²⁶⁰ Горбачев М. С. Путч ГКЧП сорвал возможность создания Союза Суверенных государств. – Независимая газета. – 2021. – 25 декабря.

²⁶¹ Там само.

²⁶² Чарап С. Как разорвать порочный круг конфликтов с Россией. <https://inosmi.ru/20220209/ukraina-252921234.html>.

²⁶³ Там само.

²⁶⁴ Цит. за: Ченхуй Лю. В 30-ю годовщину распада Советского Союза Горбачев подверг критике Соединенные Штаты за то, что они «ослеплены высокомерием». <https://inosmi.ru/politic/20211228/251216370.html>.

²⁶⁵ Карлссон А. Начало конца СССР.

<https://inosmi.ru/social/20211228/251223430.html>.

²⁶⁶ Масгрейв П. Реклама Pizza Hut с участием Горбачева – его самое странное наследие. <https://www.inopressa.ru/article/29Nov2019/foreignpolicy/gorby.html>.

²⁶⁷ Зацепин В. «Встречи с Горбачевым». Как режиссер Херцог изобретает положительного политика для России. <https://carnegie.ru/commentary/80569>.

²⁶⁸ Ремчуков К. Между государством, идеологией и человеком Горбачев бескомпромиссно выбрал человека. – Независимая газета. – 2022. – 31 августа; Сонин К. Гамлет российской политики. – Новая газета. Европа. – 2022. – 31 августа; Мартынов К. Человек, который разрушал стены. – Новая газета. Европа. – 2022. – 31 августа; Строкань С. Великая утопия Михаила Горбачева. – Коммерсантъ. – 2022. – 31 августа; Распните меня здесь. Илья Жегулев рассказывает, как и на что первый президент СССР Михаил Горбачев живет после отставки. <https://meduza.io/feature/2018/03/02/rasprnite-menya-zdes>.

²⁶⁹ Скончался один из ключевых политиков XX века – Михаил Горбачев. <https://t.me/stranaua/60973>.

²⁷⁰ «Эволюция отношений России и Украины сломала Горбачева эмоционально и психологически», – рассказал его личный переводчик.

<https://meduza.io/news/2022/09/02/evolyutsiya-otnosheniy-rossii-i-ukrainy-slomala-gorbacheva-emotsionalno-i-psihologicheski-rasskazal-ego-lichnyu-perevodchik>.

²⁷¹ Фалин В. М. Конфликты в Кремле. Сумерки богов по-русски. – С. 16-17.

²⁷² Бобков Ф. КГБ и власть. – М.: Издательство «Ветеран МП», 1995. – С. 188.

²⁷³ Цит. за: Филимонов А. «Вы еще о нас, мамонтах, пожалеете». Егору Лигачеву исполняется 99 лет. <https://www.sibreal.org/a/30279977.html>.

²⁷⁴ Дубчек А. Надежда умирает последней / Александр Дубчек. – М.: Новый Хронограф, 2019. – С. 8.

²⁷⁵ Див., напр.: Таубман У. Горбачев. Его жизнь и время / Уильям Таубман; пер. с англ. Татьяны Азаркович и Ольги Тихомировой. – М.: АСТ: Corpus, 2019.

²⁷⁶ Див., напр.: Колтон Т Ельцин / Тимоти Колтон; пер. с англ. Лены Перовой. – М.: Колибри, Азбука-Аттикус, 2013.

²⁷⁷ Аджубей А.И. Крушение иллюзий. – М.: – СП «Интербук», 1991. – С. 194.

²⁷⁸ Хафнер Себастьян. Некто Гитлер: Политика преступления. Изд. 2-е, испр. / Пер. с нем. Н. Елисеева под ред. Г. Снежинской. – СПб. Издательство Ивана Лимбаха, 2018. – С. 43.

²⁷⁹ Войнович В. Н. Автопортрет. Роман моей жизни. – М.: Эксмо, 2011. – С. 7.

²⁸⁰ Биккенин Н. Б. Как это было на самом деле. Сцены общественной и частной жизни. – М.: Academia, 2003. – С. 10.

²⁸¹ Кара-Мурза С. Г. Крах СССР. Кто виноват? – М.: Родина, 2021; Опыт СССР. Проект мирового масштаба. – М.: Родина, 2022.

²⁸² Кара-Мурза С.Г. Евреи, диссиденты и еврокоммунизм. О силах, разрушивших СССР. – М.: Родина, 2021.

²⁸³ Див.: Савельев А.Н. Как убивали Советский Союз. Выгодоприобретатели крупнейшей геополитической катастрофы XX века. Второе издание [Серия «Сверхдержава»]. – М.: Книжный мир, 2021.

²⁸⁴ Див.: Сапожникова Г.М. Кто кого предал / Г.М. Сапожникова. – М.: Комсомольская правда, 2016.

²⁸⁵ Див.: Сейерс М., Кан А, Тайная война против России. 1918–1945 годы. – М.: Родина, 2021.

²⁸⁶ Швейцер П. Тайная стратегия развала СССР: роль администрации США / Петер Швейцер; [перевод с английского Л.Филимоновой]. – Москва: Родина, 2021.

²⁸⁷ Там само. – С. 299.

²⁸⁸ Лисичкин В., Шелепин Л. АнтиРоссия. Крупнейшие операции Запада XX века. – М.: Родина, 2021.

²⁸⁹ Мосякин А. Третья русская революция. От горбастройки до Путина. – М.: Вече, 2021.

²⁹⁰ Кунце Томас, Фогель Томас. Падение СССР: Что стало с бывшими союзными республиками / Пер. с нем. М. А. Перегудова, К.М. Арыкбаевой. – М.: Издательство «Кучково поле», 2020.

²⁹¹ Ефимов Н.Н. Распад СССР, 1991 год / Николай Ефимов. – М.: Вече, 2021.

²⁹² Там само. – С. 10.

²⁹³ Там само. – С. 13.

²⁹⁴ Див., напр.: Шевякин А.П. КГБ против СССР. 17 мгновений измены. – М.: Яуза, 2011; Заказное убийство СССР. Подлинная история катастрофы. – М.: Яуза, 2011; Как убили СССР. «Великая геополитическая катастрофа». – М.: Эксмо, 2014.

²⁹⁵ Див.: Четыре генсека. Аркадий Вольский о Брежнев, Андропове, Черненко и Горбачеве. <https://www.kommersant.ru/doc/704123>.

²⁹⁶ Див.: Вассоевич А. Не забывать о катастрофах. Как примирить имперский, советский и постсоветский периоды нашей истории? – Литературная газета. – 2022. – 15 июня.

²⁹⁷ Александр Проханов: Это было ощущение ледящего ужаса.

<https://izborsk-club.ru/22095>.

²⁹⁸ Евдокимов А. Как и когда руководство России предавало свою страну. <https://www.ridus.ru/news/317486>.

²⁹⁹ Див., напр.: Фроянов И.Я. Погружение в бездну: (Россия на исходе XX века). – СПб: Издательство С.-Петербургского университета, 1999; Медведев Р. Советский Союз. Последние годы жизни. Конец советской империи / Рой Медведев. – М.: АСТ Москва: Полиграфиздат, 2010; Даниленко В.М. Україна в 1985–1991 рр.: остання глава радянської історії. – К.: Інститут історії України НАН

України, 2018; Плохий С. Последняя империя. Падение Советского Союза / Сергей Плохий; пер. с англ. С. Гирика, С. Лунина и А. Сагана. – Москва: Издательство АСТ: CORPUS, 2016; Мэтлок Джек Ф. Смерть империи. Взгляд американского посла на распад Советского Союза. Перевод с английского Т. Кудрявцевой и В. Мисюченко. – М.: Издательство «Рудомино», 2003; Гайдар Е. Гибель империи. Уроки для современной России. – М.: АСТ, 2013; Ремник Д. Могила Ленина. Последние дни советской империи / Дэвид Ремник; пер. с англ. Л. Оборина. – Москва: Издательство АСТ: CORPUS, 2017; Стивен Коэн. «Вопрос вопросов»: почему не стало Советского Союза? – М.: Изд-во: АИРО-XXI, 2022 (3-е издание); Саттер Д. Век безумия. Распад и падение Советского Союза. Пер. Бориса Кипниса. – К.: ДУХ і ЛІТЕРА, 2017; Несветов Д.А. Кончина СССР. Что это было? / Несветов. – М.: Издательство АСТ, 2017; Хасбулатов Р. И. Как развалили СССР. Крушение сверхдержавы / Руслан Хасбулатов. – М.: Эксмо: Яуза, 2017, Млечин Л. 1991. Заговор? Переворот? Революция? – М.: ООО «Издательство «Аргументы недели», 2021; Зенькович Н. А. СССР. Конец проекта. 1991. – М.: Вече, 2022.

³⁰⁰ Плохий С. Последняя империя. Падение Советского Союза / Сергей Плохий; пер. с англ. С. Гирика, С. Лунина и А. Сагана. – М.: АСТ: Corpus, 2016. – С. 21.

³⁰¹ Тридцать лет без СССР. <https://lgz.ru/artikle/10-6775-10-03-2021/tridtsatlet-bez-sssr/>.

³⁰² Плохий С. Последняя империя. Падение Советского Союза. – С. 21.

³⁰³ Пирогов В.В. Закат советской империи. От Брежнева до Горбачева. 1966–1991 / В. В. Пирогов, – М.: Вече, 2019. – С. 25.

³⁰⁴ Хасбулатов Р.И. Как развалили СССР. Крушение сверхдержавы / Руслан Хасбулатов. – М/ : Эксмо: Яуза, 2017.

³⁰⁵ Половинко В. И ты, брат. Кремль потерял авторитет в Центральной Азии из-за войны против Украины. – Новая газета. Европа. – 2022. – 16 октября.

³⁰⁶ Див.: Гайдар Е. Гибель империи. Уроки для современной России. – М.: АСТ, 2013.

³⁰⁷ Рейнольдс Д. Между жестокостью и диалогом: 75-летие Ялтинской конференции (New Statesman, Великобритания). <https://inosmi.ru/social/20200203/246751813.html>.

³⁰⁸ Детально на цю тему див., напр.: Плохий С. Ялта. Ціна миру. – Харків: Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2019. Новому західному погляду на

цей період історії відповідає й книга Д. Престон «Восемь дней в Ялте», в якій ідеться про те, як Сталін у Ялті ходив колами навколо Черчилля й Рузвельта у намаганні перекроїти карту світу. Автор пише про нього як про дипломатичну зірку тієї зустрічі. За словами її учасників, він «говорив з простою і незаперечною категоричністю», а також «не марнував жодного слова, ніколи не виходив із себе» та «навіть рідко дратувався» (див.: The Times (Великобританія): «Восемь дней в Ялте» – боротьба за переустройство послевоенной Европы в книге Дианы Престон. <https://inosmi.ru/social/20191022/246076849.html>).

³⁰⁹ Уявлення про те, як це було організовано та відбувалося, можна скласти, зокрема, зі спогадів одного з керівників НКВС-МВС СРСР у 1941–1953 рр., першого голови КДБ СРСР у 1954–1958 рр., начальника ГРУ ГШ Мініборони СРСР у 1958–1963 рр. І. Серова, який був залучений до найважливіших подій 1940–1960-х рр., у буквальному значенні був одним з їх творців. – Див.: Серов И. А. Записки из чемодана: тайные дневники первого председателя КГБ, найденные через 25 лет после его смерти / Иван Серов; [под ред., с коммент. и примеч. Александра Хинштейна]. – М.: Просвещение, 2016.

³¹⁰ Див.: Кропачев С.А., Кринко Е.Ф. Потери населения СССР в 1937–1945 гг.: Масштабы и формы. Отечественная историография / С. А. Кропачев и Е. Ф. Кринко. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2012. – С. 95.

³¹¹ Див.: Гриневич В. Як Україну до вступу в ООН готувала Сталінська «конституційна реформа» воєнної доби. – Дзеркало тижня. – 2005. – 21-28 жовтня.

³¹² Бажан О. Г. Петро Шелест. «Вірю в розквіт моєї рідної України...». – К.: Парлам. вид-во, 2021. – С. 146.

³¹³ Детально з цього питання див.: Гриневич В. А. Утворення наркомату оборони УРСР у 1944 р.: з історії однієї політичної гри // Український історичний журнал. – 1991. – № 5. – С. 29-37.

³¹⁴ Кульчицький С. В. Імперія. http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Imperiija.

³¹⁵ Кульчицький С. Чи була Україна російською колонією в царські та радянські часи? – В кн.: Academia. Terra Historiae. Студії на пошану Валерія Смоля. У 2-х кн. / відп. Ред. Боряк Геннадій. – Київ: Ін-т історії України Національної ака-

демії наук України, ДУ «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України». – К., 2020. Книга 2: Простори історика. – С. 585.

³¹⁶ Див.: напр.: Українське століття (1921-2021): витоки, уроки, перспективи державотворення. Нариси / авторський колектив: Тетяна Водотика, Володимир Головка, Станіслав Кульчицький, Лариса Якубова; відповід. ред. Валерій Смолій; наук. конс. Геннадій Боряк. Друге видання. – К.: ТОВ «Видавництво «Кліо», 2022; Цивілізаційна ідентичність українства: історія і сучасність / авт. кол.: О. Рафальський (керівник), Я. Калакура (науковий редактор), О. Калакура, М. Юрій. – Київ: УПіЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2022; Україна в історії Європи XIX – початку XXI ст.: Історичні нариси: монографія./ За ред. гл. – кор. НАН України С. В. Віднянського. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2020.

³¹⁷ Сборник уложений УССР 1925 г. – № 47. – С. 302.

³¹⁸ Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. Офіційне видання народного комісаріату юстиції. – 1929. – № 111. – С. 514.

³¹⁹ Див.: Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду Української радянської соціалістичної республіки. – 1937. – № 30. – С. 121.

³²⁰ Відомості Верховної Ради Української РСР. Ч-1. – 1978. – С. 275.

³²¹ Neue Zürcher Zeitung (Швейцарія): «Почему вы не спрашиваете меня о смерти и бессмертии?» – знаменитый российский писатель Дмитрий Быков о литературе и политике. <https://inosmi.ru/culture/20191228/246515379.html>.

³²² Фролов Ю. Крушители империи СССР. Книга первая. – Донецк: Издательство «Донеччина» 2001; Крушители империи СССР. Книга вторая. – Донецк: Издательство «Донеччина», 2001; Крушение империи СССР, Книга третья. – Донецк: Издательство «Донеччина», 2001; Крушение империи СССР. Книга четвертая. – Донецк: Издательство «Донеччина», 2002; Крушение империи СССР, Книга пятая. – Донецк: Издательство «Донеччина», 2002; Крушение империи СССР, Книга шестая. – Донецк: Издательство «Донеччина», 2002.

³²³ Фролов Ю. Крушение империи СССР. Книга первая. – С. 5.

³²⁴ Там само. – С. 7.

³²⁵ Фролов Ю. Крушение империи СССР. Книга шестая. – С. 428.

³²⁶ Див., напр.: Пихоя Р. Г. Советский Союз: история власти, 1945-1991 – [2-изд. испр. и доп.]. – Новосибирск: Симбирский хронограф, 2000; Москва. Кремль. Власть. Две истории одной страны. Россия на изломе тысячелетий. 1985-2005. –

М.: Русь – Олимп, Астрель, АСТ, 2007; СССР. История Великой Империи. Под знаком Сталина. – Русь – Олимп, Питер, 2009; Москва, Кремль. Власть. 1945-2005. Том 1. 1945-1964. – М.: Новый хронограф, 2009; Том 2. 1964-1985. М.: Новый хронограф, 2009; Том 3. 1985-2007. – М.: Новый хронограф, 2009; Пихоя Р. Г., Соколов А. К. История современной России. Кризис коммунистической власти в СССР и рождение новой России. Конец 1970-х – 1991 гг. – Российская политическая энциклопедия, Фонд первого президента России Б.Н. Ельцина, 2008.

³²⁷ Див. напр.: Україна й українці в постімперську добу (1917-1939)/НАН України. Ін-т історії України; Україна в епіцентрі протистояння світових систем (1939-1990); Україна і виклики посттоталітарного транзиту (1990-2019)/НАН України, Ін-т історії України. – К.: Академперіодика, 2021.

³²⁸ Див.: Мирзеханов В.С. История XX века: многообразие историографических подходов к пониманию феномена // Новая и новейшая история. – 2020. – № 5. С. 7-27.

³²⁹ Диккенс Ч. Повесть о двух городах. – Собрание сочинений в 30 томах. Т. 22. – М.: Художественная литература, 1960 г. – С. 5.

³³⁰ Цит. за: Поляков В. «Спустившись с зияющих высот».

<http://indooks.in/mirror3.ru/?p=357732>.

³³¹ Неукропный А. Товарищ Сталин. Личность без культа. – С. 487.

³³² Платонов О. Государственная измена / О.Платонов. – М.: Родина, 2021.

³³³ Бенуа С. Достижения в СССР. Хроника великой цивилизации. – М.: Родина, 2020.

³³⁴ Погодина-Кузьмина О. Уран: [роман]. – М.: Флюид ФриФлай, 2019. – С. 8.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

СЛАБКІСТЬ СИЛИ. НАСИЛЬСТВО – ІНСТРУМЕНТ

ПРИМУСУ ДО БІЛЬШОВИЦЬКИХ ПОРЯДКІВ

³³⁵ Див.: Нисневич Ю.А., Рябов А.В. Ленинизм и советская цивилизация (к 150-летию со дня рождения В.И. Ленина). // Общественные науки и современность. – 2020. – № 3. – С. 112-123.

³³⁶ Шейла Фицпатрик. Кратчайшая история Советского Союза. – М.: Альпина нонфикшн, 2023.

³³⁷ Вудс А. Ленин и Троцкий. Путь к власти / А. Вудс. – М.: Родина, 2020. – С. 616.

³³⁸ Тимофеева О. «Сталина называли Чингисхан с телефоном». Интервью с историком Евгением Добренко. – Новая газета. – 2021. – 24 мая.

³³⁹ Цит. за: Кузнецова С. «Не может быть большего исторического несчастья». Что предсказал большевикам классик марксизма.

<https://www.kommersant.ru/doc/2326019>

³⁴⁰ Детальніше див., напр.: Данилкин Л.А. Ленин: Пантократор солнечных пылинок / Лев Данилкин. – М.: Молодая гвардия, 2017; Никонов В.А. Ленин. Человек, который изменил все / Вячеслав Никонов. – Москва: Эксмо, 2020; Мерридейл К. Ленин в поезде. / Путешествие, которое изменило мир / Кэтрин Мерридейл. // Пер. с англ. Александра Турова. – М.: Corpus, 2021.

³⁴¹ Див. Карабчевский Н. Дело о гибели Российской империи. – М.: Алгоритм, 2018.

³⁴² Жирнов Е. «Советское правительство конфисковало в Париже архив тайной организации». <https://www.kommersant.ru/amp/5512439>.

³⁴³ Стронгин В.Л. Александр Керенский. Демократ во главе России / Варлен Стронгин. – М.: АСТ: Зебра Е; Владимир: ВКТ, 2010. – С. 387.

³⁴⁴ Цит. за: Романов Б. Александр Керенский как трагическая фигура отечественной истории. – Независимая газета. – 2022, – 19 сентября.

³⁴⁵ Казаков А. Е. Ленин. Повороты судьбы / Андрей Казаков. – М.: Вече, 2020. – С. 113.

³⁴⁶ Див.: Там само. – С. 114.

³⁴⁷ Див.: напр., одну із праць на цю тему: Войтиков С.С. Брестский мир и гибель Черноморского флота / Сергей Войтиков. – М.: Вече, 2020.

³⁴⁸ Цит. за: Карвалью К. Виктор Себестьен: сегодня Ленин был бы звездой Twitter. <https://inosmi.ru/politic/20171025/240601172.html>.

³⁴⁹ Цит. за: Казаков А. Е. Ленин. Повороты судьбы. – С. 74.

³⁵⁰ Рыклин М. Коммунизм как религия: интеллектуалы и Октябрьская революция. – М.: Новое литературное обозрение, 2009.

³⁵¹ Себестьен В. Пытались ли США убить Ленина в 1918 году?

<https://inosmi.ru/social/20201011/248275847.html>.

³⁵² Тополянский В. Д. Изнанка покушения. – М.: ИД «Тонгу», 2021.

³⁵³ Кренив П. Г. 1918-1921 гг. В гуще политических интриг / Павел Кренив. – М.: Вече, 2021. – С. 90.

³⁵⁴ Там само. – С. 95.

³⁵⁵ Там само. – С. 6, 80, 91.

³⁵⁶ Казаков А. Е. Ленин. Повороты судьбы. – С. 87-88.

³⁵⁷ Историкиня Лариса Якубова: «Рускій мір» схожий на тоталітарну секту, члени якої хворі на соціальну шизофренію. – Українська правда. – 2022. – 4 жовтня.

³⁵⁸ Новоселов В.М. Смерть Ленина. Медицинский детектив. – М.: Пятый Рим (ООО «Бестселлер»), 2020.

³⁵⁹ Казаков А.Е. Ленин. Повороты судьбы. – С. 211.

³⁶⁰ Цит. за: Евграфов Г. Под колесом коллектива. – Независимая газета. – 2022. – 21 сентября.

³⁶¹ Див.: Паскевич А. 63 года назад в СССР упразднили понятие «враг народа»: что оно значило. <https://obozrevatel.com/society/63-goda-nazad-v-sssr-uprazdnil-ponyatie-vrag-naroda-chto-ono-znachilo.html>.

³⁶² Ирина Тумакова. «Страна существует в режиме упоительного самоистребления». Большой разговор с историком Сергеем Медведевым о том, как война стала единственной идеологией России и ее жителей. – Новая Газета. Европа. – 2023. – 18 мая.

³⁶³ Шубин А. В. Мировая революционная волна (1918-1923). Прилив. – М.: Академический проект; Фонд «Мир», 2020. – С. 757.

³⁶⁴ Дмитриевский С. В. Правители советской эпохи. Записки современника. / Сергей Дмитриевский. – М.: Вече, 2021. – С. 13-14.

³⁶⁵ Орлов А. Тайная история сталинских преступлений. – М.: RUSSIAN CHESS HOUSE (Русский шахматный дом), 2021. – С. 302.

³⁶⁶ Там само.

³⁶⁷ Цит. за: Дмитриевский С.В. Правители советской эпохи. Записки современника. – С. 242.

³⁶⁸ Легейдо В. Американский журнал The Atlantic оцифровал свой архив за 165 лет. Почитайте, как точно он порой оценивал ситуацию в Российской империи, в СССР и путинской России. – Медуза. – 2022. – 24 июля.

³⁶⁹ Казаков А.Е. Ленин. Повороты судьбы. – С. 195.

³⁷⁰ Див., напр.: Жирнов Е. «Въезд Ленина в Россию удался». Какое задание кайзера не выполнил Ленин. <https://www.kommersant.ru/doc/4547159>; його ж

«Не оборудованы для агентурного расследования». Какие тайные акции Германии вели к перевороту в России. <https://www.kommersant.ru/doc/4556794>.

³⁷¹ Мерридейл Кэтрин. Ленин в поезде / Кэтрин Мерридейл; пер. с англ. Под редакцией Александра Турова. – М.: АСТ, Corpus, 2021. – С. 270.

³⁷² Армени Р. Об этой любви никто не должен знать: Роман. – СПб: Лимбус Пресс, ООО «Издательство К. Тублина», 2017. – С. 159.

³⁷³ Цит. за: Энн Эпплбаум. Понять Сталина.

<https://inosmi.ru/politik/20210404/223903356.html>.

³⁷⁴ Цит. за: Сервера Ц. Зловещая сторона Ленина, изобретателя режима террора, вдохновила нацистов и фашистов.

<https://www.economics-progok.com/2021/03/зловещая-сторона-ленина-изобретателя.html>.

³⁷⁵ Детально на цю тему див.: Волкогонов Д. А. Ленин. Политический портрет. В двух книгах: Книга I; Книга II. – М.: Новости. 1994.

³⁷⁶ Див.: «Секретные документы: правда о Владимире Ленине.

<https://inosmi.ru/social/20210125/248978478.html>.

³⁷⁷ Див.: Морсон Гэри. Русский бунт (часть 1).

<https://inosmi.ru/social/20181103/243706186.html>.

³⁷⁸ Советская историческая энциклопедия. Т. 6. – М.: Издательство «Советская энциклопедия», 1965. – С. 919.

³⁷⁹ Цит. за: Ахманаев П. По чьим счетам разошлись деньги партии. К 30-летию запрета КПСС и распада СССР.

https://www.ng.ru/ideas/2021-04-14/7_8128_ussr.ntml?print=Y.

³⁸⁰ Морсон Гэри. Русский бунт (часть 3).

<https://inosmi.ru/social/20181105/243709057.html>.

³⁸¹ Казаков А. Е. Ленин. Повороты судьбы. – С. 177-178.

³⁸² Дмитриевский С. В. Правители советской эпохи. Записки современника. – С. 363-364.

³⁸³ Робертс Джеффри. Вячеслав Молотов: Сталинский рыцарь «холодной войны» / Джеффри Робертс; пер. с англ. Е.В. Матвеевой. – М.: АСТ, 2014. – С. 25.

³⁸⁴ Див.: Нікітенко К.В. Переконливий аргумент радянської влади – терор голодом на Донеччині: розплата за повстанський рух. – Гілея: наук. вісник. – К., 2014. – Вип. 88. – С. 31.

³⁸⁵ Див.: Чужими голосами: память о крестьянских восстаниях эпохи Гражданской войны. /Коллективная монография; под ред. А.В. Кравченко, Н.А. Ломакина. – М.: Новое литературное обозрение, 2023.

³⁸⁶ Казаков А. Е. Ленин. Повороты судьбы. – С. 187.

³⁸⁷ Див.: Гутионов П. «Съесть человека не считается преступлением». К столетию одной из самых страшных трагедий в истории нашей страны – голода 1921-1922 годов. – Новая газета. – 2021. – 21 мая.

³⁸⁸ Віктор Кравченко. Я вибрав свободу. Спогади. – К.: «Смолоскип», 2022. – С. 52-53.

³⁸⁹ Див.: Гутионов П. «Съесть человека не считается преступлением». К столетию одной из самых страшных трагедий в истории нашей страны – голода 1921-1922 годов. – Новая газета. – 2021. – 21 мая.

³⁹⁰ Смит Дуглас. Российская миссия. Забытая история о том, как Америка спасла Советский Союз от гибели / Дуглас Смит; пер. с англ. Е. Фоменко. – Москва: Издательство АСТ: CORPUS, 2021.

³⁹¹ Див.: Дарья Борисова «Чтобы эти страшные кадры не пошли по миру». Почему запрещают фильмы о голоде в Советской России. – Независимая газета. – 2023. – 10 января.

³⁹² Див.: Микенберг Джулия Л. Американки в Красной России. В погоне за советской мечтой. – М.: Новое литературное обозрение, 2023.

³⁹³ Див.: Алексеев А. Англо-советские забастовки. Как Ленин, Сталин и Горбачев помогали английским шахтерам бастовать. – Коммерсантъ. – 2021. – 13 июня.

³⁹⁴ Див.: Гутионов П. «Съесть человека не считалось преступлением». К столетию одной из самых страшных трагедий в истории нашей страны – голода 1921-1922 годов. – Новая газета. – 2021. – 21 мая.

³⁹⁵ Цит. за: Александр Ципко. Нам нужна правда о русской трагедии XX века. – Независимая газета. – 2023. – 24 апреля.

³⁹⁶ Див.: Израэль Вяна. Так в СССР проходил необычный суд, в ходе которого бог был приговорен к смерти за «геноцид».

<https://inosmi.ru/social/20211102/250822971.html>.

³⁹⁷ Цит. за: Казаков А. Е. Ленин. Повороты судьбы. – С. 178.

³⁹⁸ Там само. – С. 198-199.

³⁹⁹ Дмитриевский С. В. Правители советской эпохи. Записки современника. – С. 157.

⁴⁰⁰ Там само. – С. 99.

⁴⁰¹ Див.: Лившин А.Я. Настроения и политические эмоции в советской России / А. Я. Лившин. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН): Фонд «Президентский центр Б. Н. Ельцина», 2010.

⁴⁰² Див.: Христофоров В. Кронштадт, 1921 год // Звезда. – 2011. – № 5. – С. 32.

⁴⁰³ Дмитриевский С. В. Правители советской эпохи. Записки современника. – С. 398.

⁴⁰⁴ Прайсман Л. Г. Кронштадтское восстание. 1921. Семнадцать дней свободы. – СПб.: Нестор-История, 2022.

⁴⁰⁵ Шигин В. В. Мифы и правда Кронштадтского мятежа. Матросская контрреволюция 1918-1921 гг. – М.: Вече, 2021.

⁴⁰⁶ Див.: Бирштейн В. Я. СМЕРШ, секретное оружие Сталина / Послеслов. Б. В. Соколова; авториз. пер. с англ. С. С. Гитмана. – М.: АИРО-XXI, 2018. – С. 540.

⁴⁰⁷ Див.: НЭПу 100 лет: плюсы и минусы реформы. <https://lgz.ru/article/10-6775-10-03-2021/neru-100-let-plyusy-i-minusy-reformy/>.

⁴⁰⁸ Див.: Давыдов А. Ю. Новая экономическая политика: власть, народ, хозяйство в послереволюционной России (1921-1929 гг.). – СПб: Евразия, 2021. – С. 5-7.

⁴⁰⁹ Там само. – С. 152-153.

⁴¹⁰ Там само. – С. 162.

⁴¹¹ Див.: Ваганов А. Партийно-академическая драма. Чем закончилась последняя попытка советских ученых отстоять свою, пусть и относительную, самостоятельность. – Независимая газета. – 2023. – 24 января.

⁴¹² Див.: Ленин В. И. О значении воинствующего материализма. – Полн. собр. соч., Т. 45. – С. 31-32.

⁴¹³ Після 40 років перебування за кордоном В. Набоков знайде точні та місткі слова для визначення еміграції – інші береги. Книгу – художню автобіографію – під такою назвою він видасть 1954 р. у Нью-Йорку. В СРСР «Другие берега» видано 1988 р. у видавництві «Книжная палата».

⁴¹⁴ Див.: Евграфов Геннадий. Чужие берега. Беженцы и возвращенцы первой волны: Тэффи, Мережковский, Шкловский. – Независимая газета. – 2023. – 22 марта.

⁴¹⁵ Див.: Голдин В.И. Российская военная эмиграция и советские спецслужбы в 20-е годы XX века: Монография / В. И. Голдин. – Архангельск: Солти; СПб.: Полторацк, 2010.

⁴¹⁶ Остракизм по-большевистски: Преследование политических оппонентов в 1921-1924 гг. / Сост., предисл. В. Г. Макарова, В.М. Христофорова. – М.: Русский Путь, 2010.

⁴¹⁷ Див.: Евграфов Г. Философский ковчег. – Независимая газета. – 2022. – 3 августа.

⁴¹⁸ Див.: Артизов А. Н. Советская эпоха: Актуальные вопросы истории и документального наследия / А. Н. Артизов. – М.: Фонд «Связь эпох», 2021. – С. 55.

⁴¹⁹ Там само. – С. 56.

⁴²⁰ Широкоград А. Б. Эмиграция из России. Трагедия и судьбы. – М.: Вече, 2021.

⁴²¹ Див.: Портанский А. Численность русской диаспоры за рубежом продолжает расти. – Независимая газета. – 2022. – 3 октября.

⁴²² Див.: Артизов А. Н. Советская эпоха: Актуальные вопросы истории и документального наследия. – С. 35.

⁴²³ Див.: Башмакова Мария. Империи просто не создаются, но они и не распадаются просто. Историк Борис Колоницкий – о процессах, завершённых и начатых век назад созданием СССР. <https://www.kommersant.ru/doc/5736239>.

⁴²⁴ Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921-1928 рр.): Колективна монографія / Відп. ред. С. В. Кульчицький: в 2 ч. – Ч.1. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009; Ч. 2. – 2010.

⁴²⁵ Ленин В. И. Письмо С. Г. Шаумяну 6 декабря 1913 г. – Пол. собр. соч., Т 48. – С. 235.

⁴²⁶ Артизов А. Н. Советская эпоха: Актуальные вопросы истории и документального наследия. – С. 36.

⁴²⁷ Див.: Палладин Александр. Энергия, интеллект, отвага. <https://lgz.ru/article/-51-6865-21-12-2022/energija-intellekt-otvaga/>.

⁴²⁸ Цит. за: Стрельников А. Памяти тех, кто остался. – Новая газета. Европа. – 2022. – 29 сентября.

⁴²⁹ Див.: Шубин А.В. Мировая революционная волна (1918-1923). Прилив. – С. 764.

⁴³⁰ Там само. – С. 765-766.

⁴³¹ Там само – С. 769.

⁴³² Цит. за: Борисенко Елена. Сталинский проконсул Лазарь Каганович на Украине: апогей советской украинизации. – С. 62.

⁴³³ Див.: Пухнавцев О. Realpolitik требовала компромисса. Евгений Спицын – о перипетиях создания Советского Союза, споре между Лениным и Сталиным и невыученных уроках истории. – Литературная газета. – 2022. – 27 декабря.

⁴³⁴ Див.: Грицак Я. Українська революція. 1914-19213. Нові інтерпретації. – 4 кн.: Україна модерна. Ч. 2-3. – Львів, 1999. – С. 268-269.

⁴³⁵ Див.: Казаков А. Е. Ленин. Повороты судьбы. – С. 249.

⁴³⁶ Цит. за: Ганиева А. Он не дожил, а мы дожили... – Независимая газета. – 2022. – 28 сентября.

⁴³⁷ «Россия сейчас реально умерла. Это труп». Писатель Виктор Ерофеев – о том, что происходит со страной и есть ли у нее будущее. – Новая газета. Европа. – 2022. – 8 октября.

⁴³⁸ Пегов Н. «Я не вижу изнутри России запроса на ее распад». Как разрушить имперскость в себе и в стране. Интервью историка Тамары Эйдельман. – Новая газета. Европа. – 2022. – 10 мая.

⁴³⁹ Дмитриевский С. В. Правители советской эпохи. Записки современника. – С. 66.

⁴⁴⁰ Казаков А. Е. Ленин. Повороты судьбы. – С. 402.

⁴⁴¹ Дмитриевский С. В. Правители советской эпохи. Записки современника. – С. 132-133.

⁴⁴² Історик В. Мясников зауважує: якщо запитати сучасників, хто очолив країну після смерті Сталіна, то більшість впевнено відповість – Микита Хрущов. Тоді як насправді наступником Сталіна на ленінській посаді голови уряду був Георгій Маленков. Особистість вихідця з дворян на цій посаді, здається, розчинилась у вирі бурхливих подій післясталінського часу. А його довге, наповнене політичних і чиновницьких інтриг життя завершилось тим, що він став церковним читцем. – Див.: Мясников А. Л. XX век. 1953-1991 годы. От СССР до Российской Федерации. – М.: Вече, 2015.

1957 року Маленков утратив посади заступника голови Ради Міністрів і міністра електростанцій СРСР. Його призначили директором ГЕС в Усть-Каменогорську, потім перекинули в Екібастуз – керувати ТЕЦ. Згодом йому дозволили повернутися до Москви. Пенсії Молотову, Маленкову та Кагановичу призначили

однакові – 300 крб. Тоді як у той же час міністри отримували пенсію в 400 крб, а заст. голови Радміну й секретарі ЦК – 500. За спогадами колишнього керуючого справами Ради Міністрів СРСР М. Смиртюкова, «Маленков не просив ані пенсії, ані прикріплення до кремлівської їдальні. Ми, згадував він, допомагали йому з квартирою, з путівками до санаторію. Але зустрічатися не доводилося. Його заяви з проханнями привозили або дружина, або донька Валя. Сам він у Кремлі не був більше жодного разу. Маленков чи то побоювався нагадувати новому керівництву країни про своє існування, чи то не хотів нагадувати самому собі про те, що він мав та втратив». – «После расстрела Берии Маленков все время улыбался». // Коммерсантъ. Власть. – № 5. – 2000. – 8 февраля. – С. 53.

Див. також: Сорокин А. К. «Практический работник» Георгий Маленков / Андрей Сорокин. – М.: АФК «Система», Политическая энциклопедия, 2021.

⁴⁴³ Див.: Сервис Р. Предвещал ли приход Сталина к власти грядущую бойню? <https://inosmi.ru/social/20201107/248461995.html>.

⁴⁴⁴ Макфадден Р. Стивен Коэн, влиятельный специалист по истории России, умер в 81 год. <https://inosmi.ru/politic/20200920/248160447.html>.

⁴⁴⁵ Суни Рональд Григор. Мир, который создал Сталина – и мир, который создал он сам. <https://inosmi.ru/social/20200921/248147322.html>.

⁴⁴⁶ Див.: Time (США): Массовый убийца. Редакционная статья, опубликованная 16 марта 1953 года. <https://inosmi.ru/history/20200305/246977080.html>.

⁴⁴⁷ Виктор Себестьен: сегодня Ленин был бы звездой Twitter.

<https://inosmi.ru/politic/20171025/240601172.html>.

⁴⁴⁸ Зиновьев А. Советская эпоха. Исповедь отщепенца / А. А. Зиновьев. – М.: Родина, 2021. – С.234.

⁴⁴⁹ Елисеев Н. После дуэли. Вступительная статья в кн.: Хафнер Себастьян. Некто Гитлер. Политика преступления. Изд. 2-е испр. / Пер. с нем. Н. Елисеева, под ред. Г. Снежинской. – СПб.: Издательство Ивана Лимбаха, 2018. – С. 38.

⁴⁵⁰ Цит. за: Жирнов Е. «У него была простая, даже провинциальная внешность». Какие качества способствуют долгому правлению Россией.

<https://kommersant.ru/doc/3569120>.

⁴⁵¹ Див.: Валерий Федоров: «Больше всего мы страшимся революции». Общество страстно хочет стабильности и покоя. <https://lgz.ru/article/-47-6762-25-11-2020/valeriy-fyedorov-bolshe-vsego-my-strashimsya-revolutsii/>.

- ⁴⁵² Там само.
- ⁴⁵³ Дмитриевский С. В. Правители советской эпохи. Записки современника. – С. 433.
- ⁴⁵⁴ Там само. – С. 462.
- ⁴⁵⁵ Див.: Авторханов А.Г. Технология власти. – М.: «RUSSIAN CHESS HOUSE / Русский шахматный дом», 2019. – С. 222.
- ⁴⁵⁶ Там само. – С. 223-224.
- ⁴⁵⁷ Дмитриевский С. В. Правители советской эпохи. Записки современника. – С. 100-101.
- ⁴⁵⁸ Тархова Н. С. Красная армия и сталинская коллективизация. 1928-1933 гг. / Н. С. Тархова. – М.: Российская политическая Энциклопедия (РОССПЭН); Фонд «Президентский центр Б. Н. Ельцина», 2010. – С. 282.
- ⁴⁵⁹ Там само. – С. 260.
- ⁴⁶⁰ Див. Аджубей А. И. – Крушение иллюзий. – С. 141.
- ⁴⁶¹ Верт. Н. История советского государства. 1900-1991. Пер. с фр. – М.: Прогресс: Прогресс – Академия, 1992. – С. 157.
- ⁴⁶² Див.: Time (США): Массовый убийца.
<https://inosmi.ru/history/20200305/246977080.html>.
- ⁴⁶³ Див.: Вилькоцкий В. Коллективизация в СССР. Как это было на самом деле. <https://zen.yandex.ru/media/chitalnya/kollektivizaciia-v-sssr-kak-eto-bylo-na-samom-dele-5e4e410f558768122b01ad8b>.
- ⁴⁶⁴ Див.: Максудов С. Победа над деревней: Демографические потери коллективизации / Сергей Максудов. – М.: Челябинск: Социум, 2019. – С. 399.
- ⁴⁶⁵ Див.: Земсков В.Н. Сталин и народ. Почему не было восстания / Виктор Земсков. – М.: Родина, 2021. – С. 8.
- ⁴⁶⁶ Див.: Данилов В. П. Необычный эпизод во взаимоотношениях ОГПУ и Политбюро (1931 г.) // Вопросы истории. – 2003. – № 10. – С. 127.
- ⁴⁶⁷ Солженицын А. И. Архипелаг ГУЛАГ. – М., 1989. – Т. 1. – С. 34.
- ⁴⁶⁸ Див.: Земсков В.Н. Сталин и народ. Почему не было восстания. – С. 11.
- ⁴⁶⁹ Там само. – С. 58.
- ⁴⁷⁰ Борисенок Елена. Сталинский проконсул Лазарь Каганович на Украине: апогей советской украинизации (1925-1928). – С. 31.
- ⁴⁷¹ Див.: Советская деревня глазами ВЧК – ОГПУ – НКВД. 1918-1939. Доку-

менты и материалы в 4 томах. – М.: Издательство РОССПЭН. 2000-2012; Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы. 1927-1939; в 5 томах. – М.: Издательство РОССПЭН. 1999-2006.

⁴⁷² Див.: «Первая заповедь»: хлебозаготовки в СССР. 1931-1932 / Составители В. В. Кондрашин (ответственный составитель), М. В. Кондрашин, О. Б. Мозохин. – М.: Международный фонд «Демократия», 2016.

⁴⁷³ Попов В.П. Очерки советской экономики: характер, механизмы, резервы, демографические последствия / В. П. Попов. – М.: Новый хронограф, 2020. – С. 72.

⁴⁷⁴ Див.: Современная российско-украинская историография голода 1932-1933 гг. в СССР / науч. ред. В. В. Кондрашин. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд «Президентский центр Б. Н. Ельцина», 2011.

⁴⁷⁵ Максудов С. Победа над деревней: Демографические потери коллективизации. – С. 10.

⁴⁷⁶ Земсков В.Н. Сталин и народ. Почему не было восстания. – С. 92.

⁴⁷⁷ Цит. за: Коновко А. «Красный обоз». <https://lgz.ru/article/N12-13--6165-2008-03026--/%C2%ABKrasn%D1%8By-oboZ%C2%BB3643/>.

⁴⁷⁸ Див.: Половинко В., Глухова Н. Терпи, казах! Дружбы между Москвой и Нур-Султаном больше нет. Партнерство тоже выглядит токсичным: Россия и Казахстан слишком раздражают друг друга. – Новая газета. – 2021. – 24 декабря.

⁴⁷⁹ Див.: Камерон Сара. Голодная степь. Голод, насилие и создание Советского Казахстана / Переводчик Терещенко А., редактор Абашина А. – М.: Издательство «Новое литературное обозрение», 2020.

⁴⁸⁰ Див.: Акимбеков С. Казахи между революцией и голодом. – Алматы: ТОО «Институт Азиатских исследований», 2021.

⁴⁸¹ Цит. за: Половинко В. Ашаршылык. 90 лет Голодомору в Казахстане. Убившему не менее миллиона казахов. Вина СССР и Сталина неоспорима. Как за это будет отвечать Россия? – Новая газета. – 2021. – 31 мая.

⁴⁸² Там само.

⁴⁸³ Див.: Скороход О. Україна як держава не робить нічого для визнання у світі Голодомору геноцидом, – Станіслав Кульчицький. https://censor.net.ua/ua/resonance/3161336/ukrayina_yak_derjava_ne_robýt_nichogo_dlya_vyznannya_u_sviti_golodomoru_genotsydom_stanislav_kulchytskyi.

⁴⁸⁴ Див.: Енциклопедія Голодомору 1932–1933 років в Україні / Вступ. слово Євгена Нищука. Передмова, авторський текст Василя Марочка. – Дрогобич: «Коло», 2018.

⁴⁸⁵ Див.: Рафаель Лемкін. Радянський геноцид в Україні / Упорядник Олеся Стасюк. – К.: Видавництво Марка Мельника, 2020.

⁴⁸⁶ Див.: Історик на зламі епох. Станіслав Кульчицький: Матеріали до бібліографії. Інтерв'ю. Спогади (упоряд. бібліографії І. Кузьміна, О. Юркова, автор історіограф. нарису О. Юркова. – Київ: Ін-т історії України НАН України,

⁴⁸⁷ Пиріг Р. Я. Життя у лоні двох епох. Спогади. Серія «Українські мемуари». Київ – Переяслав. – К.: ПП «ПФ «Фолиант», 2021. – С. 255.

⁴⁸⁸ Там само. – С. 256.

⁴⁸⁹ Там само. – С. 258.

⁴⁹⁰ Див.: Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. Кер. кол. упоряд. Р. Пиріг. – К., 1990; Див. також: Голод. Народна Книга-Меморіал / Упор.: Л. Б. Коваленко, В. А. Маняк. – К.: Рад. письменник, 1991.

⁴⁹¹ Пиріг Р. Я. Життя у лоні двох епох. Спогади. – С. 261.

⁴⁹² Див.: Касьянов Г. Розрита могила: Голод 1932–1933 років у політиці, пам'яті та історії (1980–ті–2000–ні) / Георгій Касьянов; худож.-оформлювач М. Мендор.– Х.: Фоліо, 2019.

⁴⁹³ Див.: Рецензія С. Кульчицького на книгу: Ціпка С. Голодуюча Україна: Канадська реакція на Голодомор. – Реджайна: Вид-во Реджайнського університету, 2018 // Український історичний журнал. – 2018. – № 6. – С. 218.

⁴⁹⁴ Див.: Земсков В.Н. Сталин и народ. Почему не было восстания. – С. 91.

⁴⁹⁵ Див.: Максудов С. Победа над деревней: Демографические потери коллективизации. – С. 382.

⁴⁹⁶ Див., напр.: «Бывшие сотрудницы Музея Голодомора заявили о фальсификациях со стороны руководства музея».

https://censor.net/ru/news/3304773/byvshie_sotrudnitsy_muzeya_golodomora_zayavili_o_falsifikatsiyah_so_storonu_rukovodstva_muzeya; Гадзинська Інна. Голодомор. «Десять мільонів п'ятсот тищ. І крапка». Українцям нав'язують суперечливі дані про жертв Голодомору. – Історична правда. – 2021. – 26 листопада.

⁴⁹⁷ В книзі, изданной Музеем Голодомора для распространения правды о геноциде, нашли фальсификации. Институт нацпамяти назначил экспертизу. <https://censor.net/ru/p3301652>.

⁴⁹⁸ Там само.

⁴⁹⁹ Віктор Кравченко. Я вибрав свободу. Спогади. – С. 177-178.

⁵⁰⁰ Див.: Шаповал Ю. Театральная история. 75 лет назад, в 1930-м, состоялся судебный процесс в деле «Спілки визволення України». – Зеркало недели. – 2005. 12-18 марта. – № 9 (537); «Фантазер» Михаил Слабинко. – День. – 2005. – 16 апреля.

⁵⁰¹ Див.: Максудов С. Победа над деревней: Демографические потери коллективизации. – С. 399-400.

⁵⁰² Сорокин П. А. Голод как фактор. – М., 2003. – С. 163-177.

⁵⁰³ Див.: Енн Епплбоум. Червоний голод. Війна Сталіна проти України. – К.: HREC PRESS, 2018.

⁵⁰⁴ Див.: Гроссман В. Все течет... – М.: Издательство Эксмо, 2010; Конквест Р. Жатва скорби. – Лондон: Издатель: Overseas Publications Interchange Ltd, 1988; Джеймс Мейс. Ваші мертві вибрали мене... – К.: Українська прес-група, 2008; Україна: матеріалізація привидів / Упоряд. Наталія Дзюбенко-Мейс. – Видання друге. – К.: ТОВ «Видавництво «Кліо», 2021.

⁵⁰⁵ Цит. за: Бершидский Л. Bloomberg (США): президент Украины Зеленский показал в 2019 году, что он – противоположность Путину.
<https://inosmi.ru/politic/20191222/246491975.html>.

⁵⁰⁶ Там само.

⁵⁰⁷ Див.: Бродский И. Размышления об исчадии ада.

<https://istpamyat.ru/diskussii-ocenka-novosti/brodsky-o-staline/>.

⁵⁰⁸ Див.: Орлов А. Тайная история сталинских преступлений. – С. 315.

⁵⁰⁹ Там само. – С. 295-296.

⁵¹⁰ Гарсон сохраняет коммунистическую традицию в гастрономии: поваренная книга Сталина, проданная 8 миллионами экземпляров.

<https://inosmi.ru/social/20211123/250958716.html>.

⁵¹¹ Мірослав Влеклий. Гарет Джонс. Людина, яка багато знала / перекл. з польськ. О. Шеремет. – Львів: Човен, 2020. – 264.

⁵¹² Там само. – 270.

⁵¹³ Див.: Юдин Юрий. Кто создавал идеологию сталинского СССР. Культ личности формировался в результате разнонаправленных усилий. – Независимая газета. – 2023. – 13 марта.

⁵¹⁴ Див.: Великанова О. Конституция 1936 года и массовая политическая культура сталинизма / Ольга Великанова; пер. с английского. – М.: Новое литературное обозрение. 2021.

⁵¹⁵ Там само. – С. 56-57.

⁵¹⁶ Там само. – С. 59.

⁵¹⁷ Там само.

⁵¹⁸ Див.: Медушинский А. Н. Как Сталину удалось обмануть Запад: Принятие Конституции 1936 года с позиции политического пиара // Общественные науки и современность. – 2016. – № 3. – С. 122-138.

⁵¹⁹ Великанова О. Конституция 1936 года и массовая политическая культура сталинизма. – С. 66-67.

⁵²⁰ Ольга Великанова: «В глазах Сталина общество не прошло тест на свободу». – Новая газета. – 2021, – 31 июля.

⁵²¹ Там само.

⁵²² Там само.

⁵²³ Там само.

⁵²⁴ Там само.

⁵²⁵ Чуев Ф.И. 140 бесед с Молотовым. Второй после Сталина. – С. 405-406.

⁵²⁶ Див., напр.: Елисеев А.В. 1937. Вся правда о «сталинских репрессиях». – М.: Яуза; Эксмо, 2008; Его же. 1937. Не верьте лжи о «сталинских репрессиях!» – М.: Яуза, 2015; Пихалов И. В. Как клеветают на Сталина. Факты против лжи о Вожде. – М.: Яуза, 2015; Буровский А. И. 1937 год без вранья. «Сталинские репрессии» спасли СССР. – М.: Яуза, 2013; Мухин Ю. И., Жуков Ю. Н., Кожин В. В. Загадка 37-го. Три ответа на вызовы времени. – М., 2017; Кожин В. В. Правда сталинских репрессий / В. В. Кожин. – М.: Родина, 2021.

⁵²⁷ Емельянов Ю. В. Разгадка 1937 года. Репрессии: мифы и факты / Юрий Емельянов. – М.: Вече, 2021. – С. 422.

⁵²⁸ Цит. за: Легейдо В. Американский журнал «The Atlantic» оцифровал свой архив за 165 лет. Почитайте, как точно он порой оценивал ситуацию в Российской империи, в СССР и в путинской России. – Медуза. – 2022. – 24 июля.

⁵²⁹ Прудникова Е. А. Творцы террора / Е. А. Прудникова. – М.: Вече, 2021. – С. 7.

⁵³⁰ Хессе К. Сталинский социализм. Практическое исследование / К. Хессе. – М.: Родина, 2020. – С. 248-251.

⁵³¹ Там само. – С. 252-255.

⁵³² Тимофеева О. «Сталина называли Чингисхан с телефоном». Интервью с историком Евгением Добренко. – Новая газета. – 2021. – 24 мая.

⁵³³ Там само.

⁵³⁴ Там само.

⁵³⁵ Цит. за: Историк Кэтрин Мерридейл об эстонце, который сотворил Ленина. <https://rus.postimees.ee/4303327/istorik-ketrin-merrideyl-ob-estonce-kotoryy-sotvoril-lenina>.

⁵³⁶ Див.: Эпплбаум Энн. Гулаг / Энн Эпплбаум; пер. с англ. Л. Мотылева. – М.: Издательство АСТ: CORPUS, 2021.

⁵³⁷ Див.: «Большой террор» в СССР. Сколько на самом деле погибло в 1937-1938 годах. Причины и итоги.

<https://zen.yandex.ru/media/id/5dd53711a3617e8bed5/bolshoi-terror-v-sssr-skolko-na-samom-dele-pogiblo-v-19371938-godah-prichiny-i-itogi-5e3e892ea946de2f8afa9421>.

⁵³⁸ Див.: Сульдин А.В. 1937. Большой террор. Хроника одного года. – М.: АСТ, 2022.

⁵³⁹ Див.: Мозохин О. О. карательных органах без лишних эмоций. <https://lgz.ru/article/-50-6625-20-12-2017/o-karatelnykh-organakh-bez-lish-nikh-emotsiy/>.

⁵⁴⁰ Див.: Игнатов В. Д. «Зачистка» тюрем в начальный период войны.

<https://history.wikireading.ru/251287>.

⁵⁴¹ Див.: Территория терору.

<http://territoryterror.org.ua/uk/histore/1939-1945/first-soviets/>.

⁵⁴² Див.: Земсков В. Н. Сталин и народ. Почему не было восстания. – С. 66.

⁵⁴³ Бердинских В., Веремьев В. Краткая история ГУЛАГа / Виктор Бердинских, Владимир Веремьев. – М.: Ломоносовь, 2019. – С. 356.

⁵⁴⁴ Там само. – С. 357.

⁵⁴⁵ Див., напр.: Халанский Сергей. Крещенные адом. – Магадан: Дикий Север, 2003. – С. 147.

⁵⁴⁶ Див.: Медведев Р. А. Наш иск Сталину. – Московские новости. – 1988. – 27 ноября.

⁵⁴⁷ Див.: Бердинских В., Веремьев В. Краткая история ГУЛАГа. – С. 359.

⁵⁴⁸ Размышления по поводу двух гражданских войн: Интервью А. И. Сол-

женицяна испанскому телевидению в 1976 г. – Комсомольская правда. – 1991. – 4 июня.

⁵⁴⁹ Див.: Кропачев С. А., Кринко Е. Ф. Потери населения СССР в 1937-1945 гг.: масштабы и формы. Отечественная историография / С. А. Кропачев, Е. Ф. Кринко. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2012.

⁵⁵⁰ Див.: Хили Дан, Алексопулос Гольфо, Дэвид-Фокс Майкл. Феномен ГУЛАГа. Интерпретации, сравнения, исторический контекст / Переводчик: Тверьянович К., Бараш О., Сокова В. Редактор: Дэвид-Фокс Майкл. – Издательство Academic Studies Press, 2020.

⁵⁵¹ Про проведення так званої куркульської операції Великого терору в УРСР див.: «Через трупы врага на благо народа». Кулацкая операция в Украинской ССР 1937-1941 гг.: в 2-х т. Т. 1: 1937 г. Подготовка приказа № 00447, первый этап «кулацкой операции»; Т. 2: 1938–1941 гг. Второй этап репрессий. Завершение большого террора и восстановление «социалистической законности» / сост.: М. Юнге, С. А. Кокин, Р. Биннер, О. А. Довбня, Б. Бонвеч, И. Е. Смирнова, Г. А. Бордюгов; под. общ. ред. О. А. Довбни, Л. С. Макаровой. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд «Президентский центр Б. Н. Ельцина»; Германский исторический институт в Москве, 2010.

⁵⁵² Див.: Операція органів НКВС УРСР проти сіоністів. 1937–1938 / Авторі-упорядники: Валерій Васильєв, Роман Подкур, Андрій Когут. – К.: Видавець В. Захаренко, 2021. – С.13.

⁵⁵³ Погодина-Кузмина О. Уран: [роман]. – С. 126-127.

⁵⁵⁴ Никитин А. От лица огня / Алексей Никитин. Роман. – Киев: Лаурус, 2021. – С. 231.

⁵⁵⁵ Дмитриевский С. В. Правители советской эпохи. Записки современника. – С. 115.

⁵⁵⁶ Поляков Ю. В. Веселая жизнь, или секс в СССР: роман / Юрий Поляков. – М.: Издательство АСТ, 2020. – С. 422-423.

⁵⁵⁷ Див. напр.: Вронська Т. Упокорення страхом: сімейне заручництво у каральній практиці радянської влади (1917-1953 рр.): Наукове видання. – К.: Темпора, 2013.

⁵⁵⁸ Див.: Сталин. Революция сверху: от «великих строек коммунизма» к Большому террору. 1929-1938 / Отв. ред. А.К. Сорокин. – М., 2019. – С. 333-335.

⁵⁵⁹ Див.: Сталин. Становление сверхдержавы. 1946-1953 / Отв. ред. А. К. Со-рокин. – М., 2019. – С. 157.

⁵⁶⁰ Див.: Слезкин Ю. Л. Дом правительства. Сага о русской революции / Юрий Слезкин. – Москва: Издательство АСТ: CORPUS, 2019. – С. 11.

⁵⁶¹ Погодина-Кузмина О. Уран: [роман]. – С. 43.

⁵⁶² Широкоград А. Б. ГУЛАГ. Государство в государстве / Александр Широ-коград. – М.: Вече, 2019.

⁵⁶³ Див. також: Політичний терор та тероризм в Україні. XIX-XX ст. Історичні нариси. – К.: Наукова думка, 2002.

⁵⁶⁴ Див.: Тригуб І. Звягельщина в терорі 1930-х років: історичне дослідження / Іван Тригуб. – Новоград-Волинський: вид-во «НОВОград», 2019.

⁵⁶⁵ Багрянний І. Сад Гетсиманський: роман / Іван Багрянний; післямова та прим. М.П. Сподарця; худож.-іл. С. В. Кривенченко; худож.-оформлювач О. А. Гу-талова-Мешкова. – Харків: Фоліо, 2022. – С.397-398.

⁵⁶⁶ Погодина-Кузмина О. Уран [роман]. – С. 126.

⁵⁶⁷ Там само. – С. 349.

⁵⁶⁸ Поляков Ю. В. Веселая жизнь, или секс в СССР: роман. – С. 421-422.

⁵⁶⁹ Віктор Кравченко. Я вибрав свободу. Спогади. – С.119.

⁵⁷⁰ Див.: Оруэлл Д. 1984 год. Статья Двоемыслие. – М.: Издательство АСТ, 2016.

⁵⁷¹ Милош Чеслав. Порабощенный разум. – М.; СПб.: Летний сад, 2011. – С. 68.

⁵⁷² Див.: Замятин Е. «Мы»: Текст и материалы к творческой истории романа /Сост., подгот. текста, публ., коммент. и статьи М. Любимовой и Дж. Куртис. – СПб.: Мирь, 2011.

⁵⁷³ Цит. за: Дженнифер Уилсон. Говорят, этот русский роман столетней дав-ности вдохновил Оруэлла на «1984».

<https://inosmi.ru/social/20211102/250838967.html>.

⁵⁷⁴ Див., напр.: Кучерена А. О культуре доносительства в эпоху информа-ционной революции. – Независимая газета. – 2021. – 28 марта.

⁵⁷⁵ Зиновьев А. Гомо советикус. – М.: Издательский дом: Центрополиграф, 2000. – С. 13.

⁵⁷⁶ Там само. – С. 28.

⁵⁷⁷ Див.: Варыханов С. Пространственно-временная ситуация, распола-гающая ко злу. – Независимая газета. – 2022. – 20 сентября.

⁵⁷⁸ Там само.

⁵⁷⁹ Там само.

⁵⁸⁰ Див.: Козлова Дарья. «Страх перед Сталиным стал решающим в идеологии путинизма». Как сталинизм сформировал современную Россию? Большое интервью с советологом Андреа Грациози. – Новая Газета. Европа. – 2023. – 5 марта.

⁵⁸¹ Див.: Відносини держави, суспільства і особи під час створення радянського ладу в Україні (1917-1938 рр.). Колективна монографія. Том 1., Том 2. Відповідальний редактор В. Смолій. – К.: Інститут історії України НАН України. – 2013.

⁵⁸² Там само. – Т. 1. – С. 8.

⁵⁸³ Див.: Малиновський А. Відкритий бій куркулям: як 90 років тому Сталін намагався знищити українців. <https://www.obozrevatel.com/ukr/society/vidkrij-tij-bij-kurkulyam-yak-90-rokiv-tomu-stalin-namagavsya-znischiti-ukraintsiv.html>.

⁵⁸⁴ Лібер Ю. Тотальні війни: творення модерної України в 1914-1954 роках / Юрій Лібер; пер. з англ. А. Дейнеки. – Х.: Віват, 2019. – С. 234-235.

⁵⁸⁵ Див.: Там само, С. 249.

⁵⁸⁶ Борисенок Елена. Сталинский проконсул Лазарь Каганович на Украине: апогей советской украинизации. – С. 240-241.

⁵⁸⁷ Див.: Горе переможеним. Репресовані міністри Української революції / Упоряд.: А. Когут (відп. упор.), Р. Подкур, В. Скальський, В. Василенко, Н. Григорчук, Н. Савченко. – К.: К.І.С., 2018.

⁵⁸⁸ Див.: Юдин Ю. Любимица в семье народов. Советская Украина и украинизация в СССР. – Независимая газета. – 2022. – 20 октября.

⁵⁸⁹ Там само.

⁵⁹⁰ Див.: Петров Н. Национализм по-сталински. – Новая газета. – 2021. – 9 сентября.

⁵⁹¹ Див.: Юдин Ю. Любимица в семье народов. Советская Украина и украинизация в СССР. – Независимая газета. – 2022. – 20 октября.

⁵⁹² Україна й українці в постімперську добу (1917-1939) / НАН України, Ін-т історії України. – К.: Академперіодика, 2021. – С. 6.

⁵⁹³ Див.: Пястов С. Мобилизационный проект как предчувствие супер-общины. – Независимая газета. – 2023. – 11 января.

⁵⁹⁴ Див.: Хеделер В., Дицш Ш. 1940 – счастливый год Сталина / В. Хеделер,

Ш. Дицш [пер. с нем. В. Т. Алтухова]. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд «Президентский центр Б. Н. Ельцина», 2011.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

ПОЛІТИКА РАДЯНІЗАЦІЇ «НОВИХ ПРИДБАНЬ»

ЯК ФАКТОР ПІДРИВУ РАДЯНСЬКИХ ЗАСАД

⁵⁹⁵ Див.: Владислав Гриневиц. Червоний імперіалізм. Друга світова війна і громадянська думка в Україні, 1939-1941. 2-е вид., змін. і допов. – К.: HREC PRESS, 2019.

⁵⁹⁶ Чуев Ф. И. 140 бесед с Молотовым. Второй после Сталина / Феликс Чуев. – М.: Родина, 2020. – С. 21.

⁵⁹⁷ Див.: «Гриф секретности снят. Потери Вооруженных Сил СССР в войнах, боевых действиях и конфликтах». Под ред. Г. Кривошеева. – М.: Воениздат, 1993. – С. 149.

⁵⁹⁸ Див.: Коротков Д. Пять вопросов о советско-финской войне, закончившейся 80 лет назад. Уроки для Украины.

<https://strana.ua/articles/istorii/254633-pochemu-proizoshla-sovetsko-finska-vojna-1939-1940-hodov.html>.

⁵⁹⁹ Гогун А. Дважды ускользнувшая. Финляндия и СССР во второй мировой. <https://www.svoboda.org/a/30485638.html>.

⁶⁰⁰ Див.: Україна в епіцентрі протистояння світових систем (1939-1990) / НАН України, Ін-т історії України. – К.: Академперіодика, 2021. – С. 47.

⁶⁰¹ Гогун А. Дважды ускользнувшая. Финляндия и СССР во второй мировой. <https://www.svoboda.org/a/30485638.html>.

⁶⁰² Там само.

⁶⁰³ Див.: Атти Кирккала. Данные из архивов КГБ: в СССР многие были против Зимней войны. <https://inosmi.ru/social/20210711/250086193.html>.

⁶⁰⁴ Чуев Ф.И. 140 бесед с Молотовым. Второй после Сталина. – С. 21.

⁶⁰⁵ Див. на цю тему: Широкоград А.Б. Нейтралы и союзники в войне против СССР. 1941-1945 гг. – М.: Вече, 2022.

⁶⁰⁶ Эгерт К. Совет историка Роджера Мурхауса: «Главный урок 1939 года – опасайтесь стран-изгоев!». <https://inosmi.ru/social/20190902/245746577.html>.

⁶⁰⁷ Чуев Ф.И. 140 бесед с Молотовым. Второй после Сталина. – С. 18-19.

⁶⁰⁸ Там само. – С. 21-23.

⁶⁰⁹ Там само. – С. 19-20.

⁶¹⁰ Роджер Мурхаус. «Эта война никогда не была честно оценена». Британский историк объясняет, как раздел Польши в 1939 году воспринимается сегодня в стране. – Новая газета. – 2021. – 17 сентября.

⁶¹¹ Бартош Бартчак. Урок прошлого на будущее.

<https://inosmi.ru/social/20210821/250329375/html>.

⁶¹² Там само.

⁶¹³ Див.: Кульчицький С. Як накресливали кордони. Кремль, Лондон, Вашингтон і боротьба за «зони впливу» в Європі. <https://day.kyiv.ua/uk/article/istoriya-i-ya/yak-nakreslyuvaly-kordony>.

⁶¹⁴ Див.: Історія Львова. У трьох томах. Том 3. Листопад 1918 – поч. ХХІ ст. – Львів: «ЦЕНТР Європи», 2007. – С. 166-167.

⁶¹⁵ Див.: Україна в епіцентрі протистояння світових систем (1939-1990). – С. 41.

⁶¹⁶ Там само.

⁶¹⁷ Див.: Петров Н. В. Иван Серов – председатель КГБ / Никита Петров. – М.: АФК «Система»; Политическая энциклопедия, 2021. – С.34.

⁶¹⁸ Там само.

⁶¹⁹ Див.: Гнауц Г. Мир истощенных: сто лет назад закончилась война между Польшей и Советской Россией. <https://inosmi.ru/history/20210320/249377687.html>.

⁶²⁰ Цит. за: Жирнов Е. «Обрело бы Беларусь на жалкое существование». Как Брест пытались сделать украинским городом.

<https://www.kommersant.ru/doc/4110430>.

⁶²¹ Там само.

⁶²² Там само.

⁶²³ Див.: Зимянин В. Непобежденный: Документальная повесть об отце. 3-е доп. изд. – М.: Издательский Дом «Городец», 2019. – С. 46-47.

⁶²⁴ Там само. – С. 50-51.

⁶²⁵ Там само. – С. 51.

⁶²⁶ Див.: Астров Ф. Генерал, не ставший маршалом // Историк. – 2018. – Вып. 46. – 4 октября. – С. 10.

⁶²⁷ Див.: Западная Белоруссия и Западная Украина в 1939-1941 гг.: люди, события, документы. – СПб.: Алетей, 2020.

⁶²⁸ Лебедев С. В. Этническая история регионов Украины / С. В. Лебедев. – СПб.: Алетейя, 2019. – С. 202-203.

⁶²⁹ Див.: Україна в історії Європи ХІХ – початку ХХІ ст.: історичні нариси: монографія. За ред. чл.-кор. НАН України С. В. Віднянського. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2020. – С. 433.

⁶³⁰ Цит. за: Петров Н.В. Иван Серов – председатель КГБ. – С.41-42.

⁶³¹ Там само. – С.42.

⁶³² Див.: Романов Сергей. «Все это сделали не русские». Как «РИА Новости» ищет поддержки в словах нацистских преступников, чтобы забыть Катынь. – Новая Газета. Европа. – 2023. – 25 апреля.

⁶³³ Там само.

⁶³⁴ Див.: Луцький О. Львів під радянською окупацією 1939-1941 рр. // Український визвольний рух / Центр досліджень визвольного руху, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів: 2006. – Збірник 7. – С. 115.

⁶³⁵ Див.: Мозохин О. Б. Борьба органов госбезопасности СССР с терроризмом / О. Б. Мозохин. – М.: Вече, 2019. – С. 413.

⁶³⁶ Див.: Пирогов В. В. Закат советской империи. От Брежнева до Горбачева. 1966-1991. – С. 92.

⁶³⁷ Див.: Империи просто не создаются, но они и не распадаются просто. <https://www.kommersant.ru/doc/5736239>.

⁶³⁸ Іваничук Р. І. Дороги вольні і невольні. Щоденники. 1991-1994 / Роман Іваничук; упоряд. В. В. Габор; фото Р. Гериновича; художник-оформ. В. М. Карасик. – Харків: Фоліо, 2016. – С. 297-298.

⁶³⁹ Там само. – С. 297.

⁶⁴⁰ Див.: Грицак Я. У серці темряви. <https://zbruc.eu/node/97528>.

⁶⁴¹ Записка Петра Николаевича Дурново императору Николаю II. <http://www.pravoslavie.ru/36667.html>.

⁶⁴² М. Ростовский. Открылась секретная история «развода» России и Украины Путина. Пророчество царского министра и эпизоды советской истории. <https://www.mk.ru/print/article/2514999/>.

⁶⁴³ Див.: Лебедев С. В. Этническая история регионов Украины. – С. 216.

⁶⁴⁴ Цит. за: Циммерманн Никлас. Железный занавес в голове.

<https://www.inopressa.ru/article/07jan2020/faz/osteuropa.html>.

⁶⁴⁵ Енн Епплбом. Залізна завіса. Приборкання Східної Європи. 1944-1956 / Пер. з англ. І. Гарніка. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2017. – С. 18.

⁶⁴⁶ Див.: Кентій А.В. Українська повстанська армія в 1944-1954 рр. – Київ, 1999. – С. 52.

⁶⁴⁷ Див.: Бобков Ф. Д. КГБ и власть / Филипп Бобков. – М.: Родина, 2019. – С. 364.

⁶⁴⁸ Її проголошення відбувалося в атмосфері особливої урочистості за участю представників Гітлера. Першим кроком «державного правління» на чолі зі Стецьком стало висловлення йому найглибшої вдячності. – Див.: Степан Бандера и «Украинское государство» в 1941 году.

<https://inosmi.ru/politik/20200124/246698262.html>.

⁶⁴⁹ Див.: Патриляк І. Визвольна боротьба ОУН й УПА (1939-1960 рр.): Монографія. – К.: ВД АДЕФ-Україна, 2020.

⁶⁵⁰ Central Intelligence Agency (США): Степан Бандера и «Украинское государство» в 1941 году. <https://inosmi.ru/politic/20200124/246698262.html>.

⁶⁵¹ Див.: Лебедев С.В. Этническая история регионов Украины. – С. 205.

⁶⁵² Див.: Дюков А.Р. Второстепенный враг: ОУН, УПА и решение «еврейского вопроса» / Фонд «историческая память». – 2-е изд. испр. и доп. – М., 2009.

⁶⁵³ Див.: Проблема ОУН-УПА. Попередня історична довідка. – Київ, 2000.

⁶⁵⁴ Див.: Іваненко В. В., Якунін В. К. ОУН і УПА у Другій світовій війні: проблеми історіографії та методології: Монографія. – Д.: АРТ-ПРЕС, 2006.

⁶⁵⁵ Див.: Мозохин О. Б. Борьба органов госбезопасности СССР с терроризмом. – С. 429.

⁶⁵⁶ Див.: Там само. – С. 424.

⁶⁵⁷ Див.: Там само. – С. 426.

⁶⁵⁸ Див.: Лебедев С. В. Этническая история регионов Украины. – С. 213.

⁶⁵⁹ Див.: Там само. – С. 429.

⁶⁶⁰ Див.: Там само. – С. 431.

⁶⁶¹ Див.: Там само. – С. 463.

⁶⁶² Цит. за: Молодяков В.Э. Риббентроп. Дипломат от фюрера. – М.: Молодая гвардия, 2019. – С. 259.

⁶⁶³ Стасюк О. Радянські виборчі кампанії як засіб індоктринації суспільства

(на прикладі Української РСР повоєнного періоду) // Український історичний журнал. – 2018. – № 4. – С. 96.

⁶⁶⁴ Судоплатов П. А. Разведка и Кремль. Записки нежелательного свидетеля. – С. 291.

⁶⁶⁵ Там само. – С. 292.

⁶⁶⁶ Генега Р. Участь львівського студентства в русі опору в другій половині 1940-х – на початку 1950-х рр. // Український історичний журнал. – 2007. – № 3. – С. 108.

⁶⁶⁷ Див.: Аронова М. «Ему не давали забыть, что он сидит в клетке. Как НКВД сломал жизнь великого тенора Вадима Козина».

<https://www.sibreal.org/a/30333305.html>.

⁶⁶⁸ Див.: Махнырев А.Л. Куда дул ветер хрущевской «оттепели»? Взгляд в зеркала двух исторических юбилеев. – М.: СПб.: Нестор-История, 2020. – С. 32.

⁶⁶⁹ Хлевнюк О. Берия: пределы исторической реабилитации // Свободная мысль. – 1995. – № 2. – С. 109.

⁶⁷⁰ Пихоя Р. Г. СССР. История власти. 1945-1991. – М.: Изд-во РАГС, 1998. – С. 108.

⁶⁷¹ Найт Э. Берия как предтеча перестройки. – Нью-Йорк таймс. – 1991. – Ноябрь 23 – декабрь 6.

⁶⁷² Судоплатов П. А. Разведка и Кремль. Записки нежелательного свидетеля. – С. 387.

⁶⁷³ Центральний державний архів громадських організацій України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 1. – Оп. 1. – С. 1117. – Арк. 13.

⁶⁷⁴ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – С. 1614. – Арк. 141.

⁶⁷⁵ Там само. – С. 2689. – Арк. 3.

⁶⁷⁶ Там само. – С. 1614. – Арк. 21.

⁶⁷⁷ Див.: Пирогов В. В. Закат советской империи. От Брежнева до Горбачева. 1966-1991. – С. 8.

⁶⁷⁸ Хрущев С. Н. Реформатор. – М.: Вече, 2016. – С. 150-151.

⁶⁷⁹ Див.: Махнырев А. Л. Куда дул ветер хрущевской «оттепели»? Взгляд в зеркала двух исторических юбилеев. – С. 33.

⁶⁸⁰ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 14. – С. 3487. – Арк.17.

⁶⁸¹ Спицын Е. Ю. Хрущевская слякоть. Советская держава в 1953-1964 годах. – М.: Концептуал, 2020. – С. 42-43.

- ⁶⁸² ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 6. – С. 1909. – Арк. 141.
- ⁶⁸³ Там само. – С. 1880. – Арк. 141.
- ⁶⁸⁴ Там само. – Оп. 1. – С. 1117. – Арк. 8.
- ⁶⁸⁵ Там само. – Арк. 8-9.
- ⁶⁸⁶ Там само. – С. 1123. – Арк. 13.
- ⁶⁸⁷ Там само. – Оп. 24. – С. 3487. – Арк. 11-12.
- ⁶⁸⁸ Там само. – Оп. 1. – С. 1117. – Арк. 12.
- ⁶⁸⁹ Там само. – Арк. 14.
- ⁶⁹⁰ Там само. – Оп. 6. – С. 1880. – Арк. 10.
- ⁶⁹¹ Там само. – Оп. 1. – С. 1117. – Арк. 9.
- ⁶⁹² Там само. – Арк. 10.
- ⁶⁹³ Там само. – Оп. 6. – С. 1880. – Арк. 15.
- ⁶⁹⁴ Там само. – Оп. 1. – С. 1117. – Арк. 10.
- ⁶⁹⁵ Там само. – Оп. 6. – С. 1880. – Арк. 17.
- ⁶⁹⁶ Там само. – Оп. 1. – С. 1117. – Арк. 10.
- ⁶⁹⁷ Там само. – Арк. 11-12.
- ⁶⁹⁸ Там само. – Арк. 12.
- ⁶⁹⁹ Там само. – Оп. 24. – С. 3039. – Арк. 198.
- ⁷⁰⁰ Там само. – С. 3487. – Арк. 20.
- ⁷⁰¹ Цит. за: Махнырев А. Л. Куда дул ветер хрущевской «оттепели»? Взгляд в зеркала двух исторических юбилеев. – С. 35.
- ⁷⁰² Бобков Ф. КГБ и власть. – М.: Издательство «Ветеран МП», 1995. – С. 98.
- ⁷⁰³ Детальніше див.: Прудникова Е. Берия, последний рыцарь Сталина. – М.: Издательский дом: Олма Медиа Групп, 2007.
- ⁷⁰⁴ Див.: Стенограмма июльского Пленума ЦК КПСС. 2-7 июля 1953 г. <http://istmat.info/node/26502>.
- ⁷⁰⁵ Хрущев Н.С. Время. Люди. Власть. – М.: Вагриус, 1997. – С. 282.
- ⁷⁰⁶ Див. Петров Н. Сталинское «расстрелять». Дело треста «Буденовуголь» и прокурор Руденко как приводной ремень террора. – Новая газета. – 2021. – 5 ноября.
- ⁷⁰⁷ Див.: Звягинцев А.Г. Руденко. Главный обвинитель Нюрнбергского трибунала / Александр Звягинцев. – М.: Эксмо, 2016. – С. 198-199.
- ⁷⁰⁸ Гутионов П. «Сделать все, чтобы не провалиться нам без товарища Ста-

лина». Первый антисталинский процесс – суд над Лаврентием Берией провели по-сталински. До сих пор этот процесс – государственная тайна. – Новая газета. – 2021. – 22 октября.

⁷⁰⁹ Див.: Емельянов Ю. В. Хрущев. «Оттепель» или... – М.: Академический проект, 2018. – С. 232.

⁷¹⁰ Див.: Хлевнюк Олег. Сталин. Жизнь одного вождя: биография. – М. АСТ: CORPUS, 2016. – С. 366.

⁷¹¹ Див.: Звягинцев А. Г. Руденко. Главный обвинитель Нюрнбергского трибунала. – С. 230.

⁷¹² Див.: Гришин А. Историк Евгений Спицын: «Хрущевскую «оттепель» на самом деле в пору называть слякотью». – Комсомольская правда. – 2018. – 13 октября.

⁷¹³ Див.: Указ Президиума Верховного Совета СССР от 17 сентября 1955 года «Об амнистии советских граждан, сотрудничавших с оккупантами в период Великой Отечественной войны 1941-1945 гг.». <https://history.wikireading.ru/276505>.

⁷¹⁴ Гришин А. Историк Евгений Спицын: «Хрущевскую «оттепель» на самом деле в пору называть слякотью». – Комсомольская правда. – 2018. – 13 октября.

⁷¹⁵ Див.: Баран Володимир. Україна 1950-1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1966. – С. 130.

⁷¹⁶ Про особистість та долю В. Заставного – див.: Горін З. Наші герої – Василь Заставний «Шершень». <http://www.vox-populi.com.ua/rubriki/istoria/operacia-visla/nasigeroievasilzastavnijsersenvtorgorinzinovij>.

⁷¹⁷ Цит. за: Бакланов В. Западноукраинский нелегальный национализм в СССР во второй половине 50-х – начале 60-х годов XX века».

http://historick.ru/view_post.php?id=267&cat=13.

⁷¹⁸ Там само.

⁷¹⁹ Див.: Махнырев А. Л. Куда дул ветер хрущевской «оттепели»? Взгляд в зеркала двух исторических юбилеев. – С. 37.

⁷²⁰ Іваничук Р. І. Дороги вольні і невольні. Щоденники. 1991-1994. – С. 56-57.

⁷²¹ Спицын Е. Ю. Хрущевская слякоть. Советская держава в 1953-1964 годах. – С. 161.

⁷²² Іваничук Р. І. Дороги вольні і невольні. Щоденники. 1991-1994. – С. 86-87.

⁷²³ Войцех Конончук. Почему в Украине трудно писать историю ОУН и УПА. Интервью с украинским историком Мартой Гавришко, сотрудницей львовского Института украиноведения имени И. Крипякевича НАН Украины, а также Венского института Визенталя по исследованиям Холокоста.

<https://novosti-n.org/analitic/read/4381.html>.

⁷²⁴ Див.: Спицын Е.Ю. Хрущевская слякоть. Советская держава в 1953-1964 годах. – С. 158.

⁷²⁵ Цит. за: «Свершилось. Немцы пришли!». Идеальный коллаборационизм в СССР в период Великой Отечественной войны / сост. и отв. ред. О. В. Будницкий: авторы вступ. статьи и примеч. О. В. Будницкий, Г. С. Зеленина. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2012. – С. 8.

⁷²⁶ Там само. – С. 7.

⁷²⁷ Там само.

⁷²⁸ Там само.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

ВИПРОБУВАННЯ НАРОДУ ВІЙНОЮ НА ЛОЯЛЬНІСТЬ ДО ВЛАДИ ТА ВІРНІСТЬ ДЕРЖАВІ

⁷²⁹ Див.: Норман Энджелл. Великое заблуждение. Очерк о мнимых выгодах военной мощи наций. – М.: Социум, 2017.

⁷³⁰ Фокин К. Притча о каннибалах. Почему идеи лауреата Нобелевской премии мира 1933 года Нормана Энджелла снова стали актуальными. – Новая газета. – 2021. – 22 ноября.

⁷³¹ Хавкин Борис. Как нацисты пришли к власти в Германии. Генерал Людендорф: «Этот человек столкнет наше государство в пропасть». – Независимая газета. – 2023. – 20 января.

⁷³² Там само.

⁷³³ Див.: Стрелец Михаил. Газовые камеры подождут. Масштабы Холокоста и политика союзных держав. – Независимая газета. – 2023. – 26 января.

⁷³⁴ Див.: Галушка А., Брайлян Є. Змова диктаторів. Поділ Європи між Гітлером і Сталінім 1939-1941. – Харків: КСД, 2023. – С.10.

⁷³⁵ Див.: МакКін Девід. І сталася тьма. Рузвельт і західна дипломатія напередодні війни / пер. з англ. Юрія Лазаренка. – К.: Лабораторія, 2022.

⁷³⁶ Див.: Кияниченко Алена. Пример бесстрашия: как журналистка Дороти Томпсон взяла интервью у Гитлера.

<https://www.forbes.ru/forbes-woman/483095-primer-besstrasia-kak-zurnalistka-doroti-tompson-vzala-interv-u-u-gitlera>.

⁷³⁷ Див.: Ларсон Э. В саду чудовищ. Любовь и террор в гитлеровском Берлине / Э. Ларсон. – «Альпина Диджитал», 2011.

⁷³⁸ Сорин Брут. Любовь и террор в гитлеровском Берлине. Документальный роман Эрика Ларсона о психологии тоталитаризма и последнем оружии диктатора. – Новая газета. – 2022. – 31 октября.

⁷³⁹ Див.: Хоффманн Кристиане. Der Spiegel (Германия): когда история становится оружием. https://inosmi.ru/trend/_70/.

⁷⁴⁰ Interia (Польша): посольство РФ пишет в Твиттере об «освобождении» Польши в 1945 году, противореча мнению историков.

<https://inosmi.ru/politic/20210114/248909393.html>.

⁷⁴¹ Див.: Резолюція Європейського парламенту від 19 вересня 2019 року про важливість пам'яті Європи для майбутнього Європи. https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2019-0021_EN.html.

⁷⁴² Совместное заявление государственного секретаря США и министров иностранных дел Болгарии, Венгрии, Латвии, Литвы, Польши, Румынии, Словакии, Чешской Республики и Эстонии. <https://urm.lt/default/ru/news/sobmestnoe-zaaablenie-gosudarstbennogo-sekretaraa-ssha-i-ministrob-inostrannjyh-del-bolgarii-vengrii-latvii-litbjy-pol-jschi-rumjynii-slobakii-cheschskoj-respuvliki-i-estonii>.

⁷⁴³ Совместное обращение о празднике 8 мая – дне разгрома нацизма и памяти жертв Второй мировой войны.

<https://mixnews.lv/latviya/2020/05/07/strany-byvshego-sssr-vystupili-s-zayavleniem-okonchanie-vtoroj-mirovoj-vojny-ne-prineslo-svobody/>.

⁷⁴⁴ Хайко Маас – министр иностранных дел Германии. Нет политики без истории. <https://inosmi.ru/politic/20200508/247398412.html>.

⁷⁴⁵ Цит. за: Венкина Екатерина. Меркель назвала нападение на СССР поводом для стыда.

<https://www.dw.com/ru/merkel-nazvala-napadenie-nacistskoj-germanii-na-sssr-povodom-dlja-styda/a-57963523>.

⁷⁴⁶ Цит. за: Йоханнес Ляйтхойзер. «Мы, немцы, обязаны хранить эту память». <https://inosmi.ru/social/20210620/249952583.html>.

⁷⁴⁷ Див.: Борис Хавкин. Война на уничтожение. Великая Отечественная глазами немецких историков.

https://nvo.ng.ru/history/2021-08-12/1_14_15_1153_history.html.

⁷⁴⁸ Див., зокрема, на цю тему: Свен Келлерхофф. Die Welt (Германия): почему до сих пор жив тезис о превентивной войне.

<https://inosmi.ru/history/20210621/249955890.html>.

⁷⁴⁹ Див.: Александр Гогун. Война Сталина. Американский историк – о причинах Второй мировой. – Радио Свобода. – 2021. – 8 мая.

⁷⁵⁰ Мэтью Гибриал Кокерилл. The American Conservative (США): Вторая мировая война не была войной Сталина.

<https://inosmi.ru/social/20210705/250021427.html>.

⁷⁵¹ Пирс Брендон. Prospect (Великобритания): должна ли была Великобритания воевать со Сталиным так же, как с Гитлером?

<https://inosmi.ru/science/20210409/249523632.html>.

⁷⁵² Дэвид Ааронович. The Times (Великобритания): обзор на «Войну Сталина» Шона МакМикина – Вторая мировая была устроена Сталиным.

<https://inosmi.ru/social/20220529/249807415.html>.

⁷⁵³ Айан Доубиджин. The American Conservative (США): как в США история подгоняется под новую холодную войну. Переписывая историю под новую холодную войну, профессор американского Бард-колледжа написал обширную ревизионистскую историю Второй мировой войны, возложив всю вину за нее на Сталина. – 2021. – 31 августа.

⁷⁵⁴ Див.: Документы и материалы накануне Второй мировой войны. 1937-1939 гг. В 2 т. Т. 1. Ноябрь 1937 – декабрь 1938 г.; Т. 2. Январь – август 1939 г. – М.: Russian Chess House, 2022.

⁷⁵⁵ Див.: Майкл Пек. The National Interest (США): как Вторая мировая война изменила место России в мире. <https://inosmi.ru/politic/20210509/249665859.html>.

⁷⁵⁶ Див.: Моя автобиография. Бенито Муссолини. – Харьков, 2006; Моє життя. – Харків: Фоліо, 2017.

⁷⁵⁷ Цит. за: ABC (Испания): еще более зловещая сторона Ленина, изобретателя режима террора, вдохновившего нацистов и фашистов.

<https://inosmi.ru/20210301/249202035.html>.

⁷⁵⁸ Путин В.В. 75 лет Великой Победы: общая ответственность перед историей и будущим. <http://kremlin.ru/events/president/news/63527>.

⁷⁵⁹ Том Парфитт. The Times (Великобритания): Владимир Путин запретил приравнять СССР к нацистской Германии во время Второй мировой войны. <https://inosmi.ru/social/20210702/250034444.html>.

⁷⁶⁰ Жирнов Е. «До 90 лет он ездил в поликлинику на электричке».

<https://www.kommersant.ru/doc/16644>.

⁷⁶¹ Див.: Бирштейн В. Я. СМЕРШ, секретное оружие Сталина / Послеслов. Б. В. Соколова; авториз. пер. с англ. С.С. Гитмана (Серия «АИРО–XX – первая публикация в России» под ред. Г. В. Бордюгова. – М.: АИРО–XXI, 2018. – С. 707.

⁷⁶² Там само. – С. 714–715.

⁷⁶³ Там само. – С. 715.

⁷⁶⁴ Чуев Ф. И. 140 бесед с Молотовым. Второй после Сталина / Феликс Чуев. – М.: Родина, 2020. – С. 25.

⁷⁶⁵ Безыменский Л. Предисловие к кн.: Фляйшхауэр И. Пакт. Гитлер, Сталин и инициатива германской дипломатии. 1938–1939; пер. с нем. / Вступ. сл. Фалина В. М. Предисл. Безыменского Л. А. – М.: Прогресс, 1990. – С. 13.

⁷⁶⁶ Там само.

⁷⁶⁷ Там само. – С. 13–14.

⁷⁶⁸ Див.: Кунгуров А. А. Секретные протоколы, или Кто подделал пакт Молотова–Риббентропа / Алексей Кунгуров. – М.: Формат. 2014; его же. Пакт Молотова–Риббентропа. Тайна секретных протоколов. – М.: Родина, 2018.

⁷⁶⁹ Болдин В. И. Крушение пьедестала. Штрихи к портрету М. С. Горбачева. – М.: Республика, 1995. – С. 260–262.

⁷⁷⁰ Энн Эпплбом. The Atlantic (США): Большая ложь Путина.

<https://inosmi.ru/politic/20200106/246566637.html>.

⁷⁷¹ Le Figaro (Франция): Путин дорожит сформированным после Второй мировой войны миропорядком. <https://inosmi.ru/politic/20200128/246716727.html>.

⁷⁷² Там само.

⁷⁷³ Там само.

⁷⁷⁴ Див., напр.: Тарас А. Е. Анатомия ненависти (Русско-польские конфликты в XVIII–XX вв.) / А. Е.Тарас. – Минск; Харвест, 2010.

⁷⁷⁵ Волобуев В. Иоанн Павел II: поляк на Святом престоле / Вадим Волобуев. – М.: Новое литературное обозрение, 2020. – С. 9.

⁷⁷⁶ Див.: Печуров Сергей. Вероломный союзник, убежденный враг. Польские элиты проповедуют историческое злопамятство. – Независимое военное обозрение. – 2022. – 30 июня.

⁷⁷⁷ Див.: Владислав Сикорский. Война Польши против Советской России. Воспоминания командующего главной польской армией. 1919-1921 / Пер. с фр. В. Е. Клеманова. – М.: Центрполиграф. 2022.

⁷⁷⁸ Див., напр.: Лешек Жимоновский. Польский взгляд на 1920 год.

<https://sergeytsvetkov.livejournal.com/1743164.html>.

⁷⁷⁹ Залусский З. Пути к достоверности. – В кн.: Дарья и Томаш Наленч. Юзеф Пилсудский. Легенды и факты. – К.: Центр учебной литературы, 2019. – С. 279.

⁷⁸⁰ Див., напр.: Прудникова Е. А. Катынь: ложь, ставшая историей. / Е. А. Прудникова, И. И. Чигирин. – М.: Вече, 2021.

⁷⁸¹ Див.: Бирштейн В. Я. СМЕРШ, секретное оружие Сталина. – С. 715.

⁷⁸² Див.: Мельтюхов М. И. Советско-польские конфликты 1918-1939 гг. – М.: Родина, 2022.

⁷⁸³ Polskie Radio (Польша): Сталин не ставил целью «освобождение» Западной Белоруссии и Украины. <https://inosmi.ru/politic/20191215/246437429.html>.

⁷⁸⁴ Шмидт Пауль-Отто. Переводчик Гитлера: статист на дипломатической сцене / Пауль Отто Шмидт: (перевод с немецкого). – М.: Родина. – 2020. – С. 147.

⁷⁸⁵ Див.: МакКін Девід. І сталася тьма. Рузвельт, Гітлер і західна дипломатія напередодні війни. – С. 120.

⁷⁸⁶ Див.: Жерко С. Новая Польша (Польша): Мир, но не дружба.

<https://inosmi.ru/social/20200204/246769172.html>.

⁷⁸⁷ Шмидт Пауль-Отто. Переводчик Гитлера: статист на дипломатической сцене. – С. 148.

⁷⁸⁸ Михаэль Бреттин. Провокационный вопрос из Москвы: кто и насколько виноват в развязывании Второй мировой войны? (Berliner Zeitung, Германия). <https://inosmi.ru/history/20200720/247781480.html>.

⁷⁸⁹ Польские СМИ: резолюцию Сейма о «равной ответственности» Германии и СССР за начало Второй мировой – поддерживаем!

<https://inosmi.ru/politic/20200110/246581684.html>.

⁷⁹⁰ Див.: Майже 50% українців вважають, що Другу світову війну розв'язала змова Гітлера і Сталіна.

<https://www.pravda.com.ua/news/2021/05/7/7292815/#:~:text=%D1%81%D0%BB%D1%96%D0%B4>.

⁷⁹¹ Как сорвались попытки СССР спасти от Гитлера Польшу и Чехословакию. <https://gorod.lv/novosti/310206-kak-sorvalis-popytki-sssr-spasti-ot-gitlera-polshu-i-chehoslovakiu>.

⁷⁹² Див.: МакКін Девід. І сталася тьма. Рузвельт, Гітлер і західна дипломатія напередодні війни. – С. 232.

⁷⁹³ Див.: Там само. – С. 247.

⁷⁹⁴ Див.: Глезеров С. Е. Предатели в русской истории. 1000 лет коварства, ренегатства, хитрости, дезертирства, клятвопреступлений и государственных измен... – М.: Центрполиграф. 2021. – С. 232.

⁷⁹⁵ Там само. – С. 233.

⁷⁹⁶ Див.: Снайдер Т. Кровавые земли: Европа между Гитлером и Сталиным / Тимоти Снайдер: [пер. с англ. Л. Зуранджи]. – К.: Дуліби, 2015.

⁷⁹⁷ Див.: Глезеров С.Е. Предатели в русской истории. 1000 лет коварства, ренегатства, хитрости, дезертирства, клятвопреступлений и государственных измен... – С. 234.

⁷⁹⁸ Див. на цю тему: Манн М. Фашисты. Социология фашистских движений / Пер. с англ. Н. Алексеевой, С. Алексеева, В. Туза, Н. Холмогоровой; Под научн. ред. А. Р. Дюкова. – М.: Издательство «Пятый Рим» (ООО «Бестселлер»); Фонд «Историческая память», 2019; Туз А. Всемирный потоп. Великая война и переустройство мирового порядка, 1916-1931 / пер. с англ. А. Гуськова; под научн. ред. Е. Антоновой. – Второе изд., исправленное. – М.: Издательство Института Гайдара, 2019.

⁷⁹⁹ Рейнольдс Н. Писатель, моряк, солдат, шпион. Тайная жизнь Эрнеста Хемингуэя, 1935-1961 гг. / Николас Рейнольдс; Пер. с англ. – М.: Альпина нон-фикшн, 2020. – С. 82.

⁸⁰⁰ Там само.

⁸⁰¹ Див.: Глезеров С. Е. Предатели в русской истории. 1000 лет коварства, ренегатства, хитрости, дезертирства, клятвопреступлений и государственных измен... – С. 236.

⁸⁰² Там само. – С. 238.

⁸⁰³ Див.: Взлет и падение гитлеровской пропаганды (1933-1945 гг.) / Ю. Н. Арзамаскин, В. К. Гапон, К. М. Голод, А. Е. Карлов, О. В. Кепель, А. В. Козлов, Б. Н. Недбайло, В. Ю. Новожилов, А. Г. Торсуков. – М.: Вече, 2022.

⁸⁰⁴ Цит. за: Le Monde diplomatique (Франция): подноготная советско-германского пакта. <https://inosmi.ru/history/20200201/246727073.html>.

⁸⁰⁵ Фейс Герберт. Потсдамская конференция. Как решалась послевоенная судьба Германии и других стран Европы / Пер. с англ. В. С. Мухина. – М.: ЗАО Центрополиграф, 2022. – С.9.

⁸⁰⁶ Лукас Э. The Times (Великобритания): забудьте про сказки и учите настоящую историю. <https://inosmi.ru/politic/20200127/246706593.html>.

⁸⁰⁷ Див.: Саттон Э. Уолл-Стрит и приход Гитлера к власти / Энтони Саттон. – М.: Родина, 2020.

⁸⁰⁸ Див.: Ксави Айен Эстокольмо. На какую Нобелевскую премию номинировали Адольфа Гитлера? <https://inosmi.ru/politic/20210327/249435631.html>.

⁸⁰⁹ Цит. за: Мурхаус Роджер. Дьявольский союз. Пакт Гитлера-Сталина, 1939-1941 / Роджер Мурхаус; пер. с англ. Т. Азаркович – Москва: Издательство АСТ: CORPUS, 2020. – С. 457.

⁸¹⁰ Див.: Ріс Лоренс. Аушвіц. «Остаточне рішення» нацистів. / Пер. з англ. Анастасія Цимбал. – К.: Лабораторія, 2022. – 63.

⁸¹¹ Там само. – С. 66.

⁸¹² Шмидт Пауль-Отто. Переводчик Гитлера: статист на дипломатической сцене.– С. 166.

⁸¹³ Там само.– С. 290.

⁸¹⁴ Келлерхофф С. «Чем быстрее мы разобьем Россию, тем лучше!».

<https://inosmi.ru/history/20201222/248796259.html>.

⁸¹⁵ Фляйшхауэр И. Пакт. Гитлер, Сталин и инициатива германской дипломатии. 1938-1939; Пер. с нем. / Вступ. сл. Фалина В. М. Предислов. Безыменского Л. А. – М.: Прогресс. 1990. – С. 39.

⁸¹⁶ Миш Р. Я был телохранителем Гитлера / Рохус Миш, пер. с фр. Ю. Беловой. – М.: Текст, 2010. – С.147.

⁸¹⁷ Бережков В. Рядом со Сталиным. – М.: Вагриус, 1998. – С.17.

⁸¹⁸ Там само. – С.55.

⁸¹⁹ Там само. – С.57.

⁸²⁰ Див.: Ганелин Р.Ш. СССР и Германия перед войной: отношения вождей и каналы личных связей. – СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2010.

⁸²¹ Див.: Робертс Э. Смерч войны / Эндрю Робертс; пер. с англ. И. В. Лобанова. – М.: АСТ: Астрель, 2011.

⁸²² Див., напр.: Широкоград А. Б. Пакт Молотова–Риббентропа – детонатор мировой войны или шаг к Победе 1945 г.? / Александр Широкоград.– М.: Вече, 2020. – С. 422.

⁸²³ Див.: Стрелец М. Как советская оборонка готовила коренной перелом в войне. – Независимая газета. – 2023. – 9 марта.

⁸²⁴ Див.: Николас Старгардт. Мобилизованная нация. Германия. 1939-1945. – М.: Азбука-Аттикус, 2021.

⁸²⁵ Кондратьев Никита. «В мирное время можно ожидать смены режима без поражения. Во время войны – нет». Исследователь нацистской Германии Николас Старгардт – о том, как диктатура и война меняют человеческую мораль. – Новая Газета. Европа. – 2023. – 2 апреля.

⁸²⁶ Пакт длиной в восемь десятилетий.

<https://www.svoboda.org/a/29449846.html>.

⁸²⁷ Мурхаус Роджер. Дьявольский союз. Пакт Гитлера–Сталина, 1939-1941. – С. 26.

⁸²⁸ Статистичні дані наведено за публікацією: Райт И. Brilliant Maps (Великобритания): что, если бы во Второй мировой победила гитлеровская Германия? Сценарии вымышленные и исторические.

<https://inosmi.ru/social/20210125/248934129.html>.

⁸²⁹ Див.: Галин В. Вторая мировая. Политэкономия войны / В. Галин. – М.: Алисторус, 2021.

⁸³⁰ Там само. – С. 750.

⁸³¹ Норман Дэвис. The Times (Великобритания): война, которую выиграли не мы, а ... русские. <https://inosmi.ru/social/20210508/23092.html>.

⁸³² Цит. за: Тристин Хоппер. National Post (Канада): СССР выиграл для нас Вторую мировую войну – жаль, что он также поспособствовал ее началу. <https://inosmi.ru/politic/20210509/249683215.html>.

⁸³³ Там само.

⁸³⁴ Рис Л. Сталин, Гитлер и Запад. Тайная дипломатия Великих держав / Лоуренс Рис, пер. с англ. А. Л. Уткина. – М.: Астрель, 2013. – С. 99.

⁸³⁵ Там само. – С. 101.

⁸³⁶ Там само. – С. 105.

⁸³⁷ Стивен Коткин. Foreign Affairs (США): когда Сталин столкнулся с Гитлером. Кто кого перехитрил. <https://inosmi.ru/20210916/250515911.html>.

⁸³⁸ Чуев Ф. И. 140 бесед с Молотовым. Второй после Сталина. – С. 53.

⁸³⁹ Там само. – С. 56.

⁸⁴⁰ Микоян А. И. Так было. – М.: Вагриус, 2000. – С. 392.

⁸⁴¹ Див.: Стивен Коткин. Foreign Affairs (США): когда Сталин столкнулся с Гитлером. Кто кого перехитрил. <https://inosmi.ru/20210916/250515911.html>.

⁸⁴² Рис Л. Сталин, Гитлер и Запад. Тайная дипломатия Великих держав. – С. 129.

⁸⁴³ Див.: Там само. – С. 269.

⁸⁴⁴ Енн Епплбом. Залізна завіса. Приборкання Східної Європи. 1944-1956. – С. 18.

⁸⁴⁵ Див.: Мерридейл Кэтрин. Каменная ночь. Смерть и память в России XX века / Кэтрин Мерридейл; пер. с англ. К. Полуэктовой-Кример. – М.: АСТ: Corpus, 2019. – С. 263.

⁸⁴⁶ Зокрема, погляд на Другу світову війну з позицій XXI століття українськими істориками запропоновано у солідній двотомній монографії: Лисенко О. Є., Стецкевич В. В., Айсфельд А. та ін. «Україна у Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси у двох книгах». Книга перша (2010 р.), книга друга (2011 р.). – Київ, Науково-виробниче підприємство «Видавництво «Наукова думка» НАН України». А також у праці: «Україна у Другій світовій війні: погляд з XXI століття». У двох частинах. – Київ, Науково-виробниче підприємство «Видавництво «Наукова думка» НАН України», 2020.

⁸⁴⁷ Onet (Польща): Иван спас отечество, но оно не смогло его вознаградить (Ч.1). Интервью с Кэтрин Мерридейл – британской писательницей и историком. <https://inosmi.ru/social/20210104/248712770.html>.

⁸⁴⁸ Интервью М. Циммермана с Кэтрин Мерридейл – британской писательницей и историком (ч.II). <https://inosmi.ru/inotweet/20180510/242183269.html>.

⁸⁴⁹ Див.: Гарвардский проект: рассекреченные свидетельства о Великой Отечественной войне / сост., общ. ред. и вступ. статья О. В. Будницкого и Л. Г. Новиковой. – М.: Политическая энциклопедия, 2019. – С. 15, 18.

⁸⁵⁰ Див.: Джонсон Б. Фактор Черчилля. Як одна людина змінила історію / Борис Джонсон; пер. з англ. Ю. Гірича. – К.: Віват, 2022. – С. 32.

⁸⁵¹ Бирштейн В. Я. СМЕРШ, секретное оружие Сталина. – С. 326.

⁸⁵² Бартош Велиньский. Интервью с Энтони Бивором – британским историком. <https://inosmi.ru/politic/20210622/249960513.html>.

⁸⁵³ Див.: Там само. – С. 323.

⁸⁵⁴ Див.: Назаров. Правда ставшая ложью. – М.: АдамантЪ, 2014. – С. 479-480.

⁸⁵⁵ Сергей Лозница: «Война – какой проблемы». – Новая газета. – 2022. – 26 января.

⁸⁵⁶ Див.: Грицак Я. Україна у Другій світовій війні: стара історія на новий лад. https://rus.lb.ua/culture/2020/05/08/457076_ukraina_drugiy_svitoviy_viyini.html.

⁸⁵⁷ Шмидт Пауль-Отто. Переводчик Гитлера: Статист на дипломатической сцене. – С. 334.

⁸⁵⁸ Цит. за: Джефф Крисман. Последняя победа Гейнца Гудериана. Первая часть. <https://inosmi.ru/social/20210529/249827774.html>.

⁸⁵⁹ Див.: Рис Л. Сталин, Гитлер и Запад. Тайная дипломатия Великих держав. – С. 170.

⁸⁶⁰ Там само. – С. 301.

⁸⁶¹ Див.: Бирштейн В.Я. СМЕРШ, секретное оружие Сталина. – С. 327-328.

⁸⁶² Там само. – С. 328.

⁸⁶³ Див.: Гінда В. Нацистська окупація України / Володимир Гінда. – К.: Арій. –2022. – С.344.

⁸⁶⁴ Див.: Україна в історії Європи XIX – початку XXI ст.: історичні нариси: монографія. – С. 499-500.

⁸⁶⁵ Див.: Бирштейн В.Я. СМЕРШ, секретное оружие Сталина. – С. 326-327.

⁸⁶⁶ Див.: Жирнов Евгений. За полгода осуждено 90 322 военнослужащих. <https://www.kommersant.ru/doc/1848414>.

⁸⁶⁷ Там само.

⁸⁶⁸ Див.: Бирштейн В.Я. СМЕРШ, секретное оружие Сталина. – С. 250.

⁸⁶⁹ Там само. – С. 251.

⁸⁷⁰ Петров Н.В. Иван Серов – председатель КГБ / Никита Петров. – М.: АФК «Система»; Политическая энциклопедия, 2021. – С. 92.

⁸⁷¹ Див.: Соболев Ю. Брежнев і правда про Велику Вітчизняну.

https://dt.ua/article/print/SOCIETY/brehnya_i_pravda_pro_veliku_vitchiznyanu.html.

⁸⁷² Піс Лоренс. Аушвіц. «Остаточне рішення» нацистів. – С. 124.

⁸⁷³ Там само. – С. 94.

⁸⁷⁴ Див.: Келлерхофф Свен. Die Welt (Германия): на Второй мировой войне каждую минуту погибали 19 человек.

<https://inosmi.ru/history/20200509/247397210.html>.

⁸⁷⁵ Див.: Штрайт Кристиан. «Они нам не товарищи...» Вермахт и советские военнопленные в 1941-1945 гг. / Пер. с нем. И. Дьяконова, предисл. и ред. И. На-стенко. – М.: АНО «Русское историческое общество» – НП ИД «Русская пано-рама», 2009.

⁸⁷⁶ Див.: Историки о военнопленных: «Из-за постоянного недоедания были случаи каннибализма». <https://inosmi.ru/20220724/istoriya-255153141.html>.

⁸⁷⁷ Див.: Игнатов А. Поражения Красной Армии в первые месяцы Великой Отечественной войны // История. – 2002. – № 32.

⁸⁷⁸ Див.: Гарин И. Кто на самом деле победил во Второй мировой.

<https://nv.ua/opinion/kto-na-samom-dele-pobedil-vo-vtoroj-mirovoj-121541.html>.

⁸⁷⁹ Див.: Келлерхофф Свен. Die Welt (Германия): на Второй мировой войне каждую минуту погибали 19 человек.

<https://inosmi.ru/history/20200509/247397210.html>.

⁸⁸⁰ Див.: Великая Отечественная без грифа секретности. Книга потерь / Г. Ф. Кривошеев, В. М. Андронников, П. В. Буриков, В. В. Гуркин. – М.: Вече, 2020. – С. 10, 47, 48, 52.

⁸⁸¹ Детально на цю тему див.: Соколов Б. В. Правда о Великой Отечественной войне. – Санкт-Петербург: Алатаейя, 1998.

⁸⁸² Див.: Хофман Иоахим. Сталин издал приказ № 270, объявивший сдавшихся в плен «изменниками Родины» и призвавший их «уничтожать всеми средствами», а семьи репрессировать. <https://rusidea.org/25081610>.

⁸⁸³ Поляков Ю.М. Веселая жизнь, или секс в СССР: роман. – С. 56.

⁸⁸⁴ Там само.

⁸⁸⁵ Там само.

⁸⁸⁶ Див.: Хрущева Нина. Пропавший сын Хрущева, или когда ГУЛАГ в головах. – С. 105.

⁸⁸⁷ Див.: Бреттин М. Berliner Zeitung (Германия): Гитлер в преддверии краха. <https://inosmi.ru/history/20200410/247230568.html>.

⁸⁸⁸ Див.: Кондратьев Никита. Бегство с несправедливої війни. Кем були німці, відмовившись воювати на стороні Гітлера, і чому Німеччина майже не зберегла пам'ять про них? Коротка історія дезертирства в вермахті. – Нова Газета. Європа. – 2023. – 2 березня.

⁸⁸⁹ Детальніше на цю тему див.: Лавер О. Г. Статистичний аналіз людських втрат СРСР і Німеччини в роки Великої Вітчизняної війни // Науковий вісник Ужгородського університету, серія «Історія». – 2013. – вип. 2 (31). – С. 68.

⁸⁹⁰ Див.: Александров К. Мы еще не все вспомнили, чтобы о чем-то забыть // Новое время. – 2005. – № 19. – С. 12.

⁸⁹¹ Див.: Бирштейн В.Я. СМЕРШ, секретное оружие Сталина. – С. 325.

⁸⁹² Там само. – С. 324.

Див., зокрема: Кентій А., Лозицький В. Війна без пощади і милосердя. Партизанський рух в тілі вермахту в Україні (1941-1944). – К, Генеза, 2005.

⁸⁹³ Див.: Брендан Симмс. «Отступление от Москвы»: как были отброшены от российской столицы зимние захватчики.

<https://inosmi.ru/social/20191119/246262310.html>.

⁸⁹⁴ Цит. за: Свен Феликс Келлерхофф. Как на самом деле выглядела сталинская стратегия «выжженной земли».

<https://www.inopressa.ru/article/19Nov202/welt/stalin.html>.

⁸⁹⁵ Див.: Хофман Иоахим. Сталин издал приказ № 270, объявивший сдавшихся в плен «изменниками Родины» и призвавший их «уничтожать всеми средствами», а семьи репрессировать. <https://rusidea.org/25081610>.

⁸⁹⁶ Див.: Земсков В.Н. Сталин и народ. Почему не было восстания. – С. 126.

⁸⁹⁷ Будницкий О. В., Осипова Л. Т. «Свершилось. Пришли немцы!» Идеальный коллаборационизм в СССР в период Великой Отечественной войны. – М.: РОССПЭН, 2012. – С. 4.

⁸⁹⁸ Див.: Фальков Я. А. «Составить списки изменников, предателей, шпионов»: вклад советской партизанской разведки в выявление антисоветских элементов на оккупированных нацистами территориях СССР в 1941-1945 гг. – В кн.: Трагедия войны. Гуманитарное измерение вооруженных конфликтов XX века. Отв. ред. К. А. Пахалюк. – М.: Издательский дом «Российское военное общество», Яуза – каталог, 2021. – С. 108.

⁸⁹⁹ Див.: Пособники. Исследования и материалы по истории отечественного коллаборационизма: [Сборник] / редакторы-составители Д. А. Жуков и И. И. Ковтун. – М.: Пятый Рим (ООО «Бестселлер»), 2020. – С. 17-41; Ковалев Б. Н. Коллаборационизм в России в 1941-1945 гг.: типы и формы. – Великий Новгород, 2009; Семиряга М. И. Коллаборационизм: природа, типология и проявления в годы Второй мировой войны. – М., 2000; Гилязов И.А. Легион «Идель-Урал». – М., 2009.

⁹⁰⁰ Див.: Пособники. Исследования и материалы по истории отечественного коллаборационизма: [Сборник]. – С. 448, 449.

⁹⁰¹ Там само. – С. 32.

⁹⁰² Див.: Артизов А. Н. Советская эпоха. Актуальные вопросы истории и документального наследия. – С. 113.

⁹⁰³ Див.: Пособники. Исследования и материалы по истории отечественного коллаборационизма. – С. 34.

⁹⁰⁴ Див.: Бирштейн В.Я. СМЕРШ, секретное оружие Сталина. – С. 473.

⁹⁰⁵ Див.: Звягинцев А. Г. Руденко. Главный обвинитель Нюрнбергского трибунала. – С. 224.

⁹⁰⁶ Див.: Бирштейн В.Я. СМЕРШ, секретное оружие Сталина. – С. 14-15.

⁹⁰⁷ Там само. – С. 242.

⁹⁰⁸ Див.: Звягинцев А.Г. Руденко. Главный обвинитель Нюрнбергского трибунала. – С. 225.

⁹⁰⁹ Кузнецов И. И. Судьбы генеральские. Высшие командные кадры Красной Армии в 1940-1953 гг. – Иркутск, 2000. – С. 180.

⁹¹⁰ Див.: Бирштейн В.Я. СМЕРШ, секретное оружие Сталина. – С. 242.

⁹¹¹ Див.: Земсков В.Н. Сталин и народ. Почему не было восстания. – С. 210.

⁹¹² Сорокин А. К. «Практический работник» Георгий Маленков / Андрей Сорокин. – М.: АФК «Система»: Политическая энциклопедия, 2021. – С. 221.

⁹¹³ Рис Л. Сталин, Гитлер и Запад. Тайная дипломатия великих держав. – С. 520.

⁹¹⁴ Див.: Самарин С. Как наступил перелом в битве за Сталинград. – Независимая газета. – 2022. – 1 декабря.

⁹¹⁵ Див.: Артизов А. Н. Советская эпоха: Актуальные вопросы истории и документального наследия. – С. 106.

⁹¹⁶ Там само. – С. 115.

⁹¹⁷ Див.: Лавер О. Г. Статистичний аналіз людських втрат СРСР і Німеччини в роки Великої Вітчизняної війни. – С. 75.

⁹¹⁸ Див.: Гриневиц В. Роздуми про пам'ять Другої світової війни в Європі. https://dt.ua/SOCIETY/rozdumi_pro_pamyat_drugoyi_svitovoyi_viyeni_v_evropi.html

⁹¹⁹ Див.: Миколюк О. Нас – ... 85 мільйонів – День. – 2013. – 1 вересня.

⁹²⁰ Див.: Сколько погибло советских солдат за освобождение Европы от фашизма. <https://poembook.ru/diary/8848-skolko-pogiblo-sovetskikh-soldat-za-osvobozhdenie-evropy-ot-fashizma>.

⁹²¹ Див.: Бирштейн В.Я. СМЕРШ, секретное оружие Сталина. – С. 548.

⁹²² Див.: Артизов А. Н. Советская эпоха: Актуальные вопросы истории и документального наследия. – С. 122.

⁹²³ Цит. за: Советский солдат на средневропейской земле в 1945 г. Встреча двух цивилизаций глазами писателей-современников. <https://urokiistorii.ru/article/52583>.

⁹²⁴ Цит. за: Бирштейн В.Я. СМЕРШ, секретное оружие Сталина. – С. 488.

⁹²⁵ Див.: Миколюк О. Нас – ... 85 мільйонів. – День. – 2013. – 1 вересня.

⁹²⁶ Красная армия. Встреча с Европой. <https://www.svoboda.org/a/1498965.html>.

⁹²⁷ Беджамин Герман. Славянин против тевтонца. <https://inosmi.ru/world/20070906/236465.html>.

⁹²⁸ Хлевнюк О. Сталин. Жизнь одного вождя: биография. – С. 358.

⁹²⁹ Цит. за: Советский солдат на средневропейской земле в 1945 г. Встреча двух цивилизаций глазами писателей-современников. <https://urokiistorii.ru/article/52583>.

⁹³⁰ Див.: Жирнов Е. «Кровавыми глазами зарывались в глубину наших сердец». Как возвращали угнанных. <https://www.kommersant.ru/doc/4586398>.

⁹³¹ Див.: Земсков В.Н. Сталин и народ. Почему не было восстания. – С.193.

⁹³² Див.: Гарвардский проект: рассекреченные свидетельства о Великой Отечественной войне / сост., общ. ред. и вступ. статья О. В. Будницкого и Л. Г. Новиковой. – М.: Политическая энциклопедия, 2019.

⁹³³ Цит. за: Широинин В. С. Агенты перестройки. Генерал КГБ обвиняет... / В. С. Широинин. – М.: Родина, 2020. – С. 30-31.

⁹³⁴ Див.: Солдатов А. Среди чужих. Политические эмигранты и Кремль: Со-

отечественники, агенты и враги режима / Андрей Солдатов, Ирина Бороган: Пер. с англ. – М.: Альпина Паблшер, 2020. – С. 94, 95, 98.

⁹³⁵ Див.: Новак Мартин. Они воевали за Гитлера, пахали на Сталина. СССР отправлял немецких пленных в Яхимов.

<https://inosmi.ru/social/20200508/247384991.html>.

⁹³⁶ Родин В.М. Записки дипломата / В.М.Родин. – М.: Международные отношения, 2020. – С. 70-71.

⁹³⁷ Епплбом Енн. Залізна завіса. Приборкання Східної Європи. 1944-1956. – С. 59.

⁹³⁸ Там само. – С. 61.

⁹³⁹ Тут і надалі на цю тему див.: Балмасов С. Военные оргии со слезами на глазах. <https://www.newsinfo.ru/articles/2007-12-05/Germany/537072/>.

⁹⁴⁰ Цит. за: Петров Н.В. Иван Серов – председатель КГБ. – С. 96.

⁹⁴¹ Див.: Бивор Э. Падение Берлина. 1945. – М., 2004. – С. 528.

⁹⁴² Onet (Польша): Иван спас отечество, но оно не смогло его вознаградить (Ч.1). Интервью с Кэтрин Мерридейл (Catherine Merridale) – британской писательницей и историком. <https://inosmi.ru/social/20210105/248713978.html>.

⁹⁴³ Див.: Фаллада Х. Кошмар в Берлине / Ханс Фаллада; [пер. с нем. Д. Андреевой]. – М.: Синдбад, 2009.

⁹⁴⁴ Див.: Жінка в Берліні / переклад з німецької Роксоляни Свято. – Київ. Видавничий дім «Комора», 2019.

⁹⁴⁵ Див.: Там само. – С. 299.

⁹⁴⁶ Джилас М. Лицо тоталитаризма. – М. 1992. – С. 82.

⁹⁴⁷ Там само.

⁹⁴⁸ Цит. за: Джудит Мэтлофф. Военные преступления, о которых никто не хочет говорить. <https://inosmi.ru/history/20150925/230468585.html>.

⁹⁴⁹ Перший судовий процес у справі про зґвалтування як про військовий злочин відбувся 1998 р.: Міжнародний кримінальний трибунал по Руанді розглянув таку справу через пів століття після ухвалення Женевської конвенції. Міжнародний кримінальний суд (International Criminal Court) має сумніший послужний список. Він був створений 2002 р. і виніс лише одне звинувачення у сексуальному рабстві та сексуальному насильстві: 2019 р. суд розглянув справу одного військового правителя у Конго. Більше половини з 90 військових злочинців, засуджених Міжнародним трибуналом по колишній Югославії, були визнані винними

в сексуальному насильстві, проте, на думку Лем, це всього лише маленька частина подібних справ, ураховуючи те, що цей трибунал отримав понад 20 тисяч повідомлень про зґвалтування.

⁹⁵⁰ Цит. за: Петров Н.В. Иван Серов – председатель КГБ. – С. 98.

⁹⁵¹ Там само. – С. 99.

⁹⁵² Див.: Кричко Е. Ф., Тажидинова И. Г., Хлынина Т. П. Частная жизнь советского человека в условиях военного времени: пространство, границы и механизмы реализации (1941-1945). – Ростов-на-Дону, 2013. – С. 26.

⁹⁵³ Див.: Сак К. В. Изнасилования по восточном фронте: расследование, преступники и их жертвы. – В кн.: Трагедия войны. Гуманитарное измерение вооруженных конфликтов XX века / Отв. ред. К. В. Пахалюк. – М.: Издательский дом «Российское военно-историческое общество», Яуза-каталог, 2021. – С. 129-131.

⁹⁵⁴ Див.: Гавришко М. Зґвалтування у сховках: сексуальне насильство під час Голокосту в Україні // Голокост і сучасність. – 2019. – № 17 (1). – С. 10-30.

⁹⁵⁵ Див.: Гінда Володимир. Секс і німецько-радянська війна / Володимир Гінда. – К.: Арій, 2022.

⁹⁵⁶ Там само. – С. 225.

⁹⁵⁷ Див.: Карел Беркгоф. Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою. Авторизований переклад з англійської. – К., Критика, 2011.

⁹⁵⁸ Див.: Ковалев Б.Н. Повседневная жизнь населения России в период нацистской оккупации / Борис Ковалев. – М.: Молодая гвардия, 2011.

⁹⁵⁹ Див.: Подарки с фронта. – Новая газета. Европа. – 2022. – 14 июля.

⁹⁶⁰ Цит. за: Прудникова Е. А. Творцы террора. – С. 253-254.

⁹⁶¹ Див.: Кнышевский П. Добыча. Тайны германских репараций. – Соратник, 1994.

⁹⁶² Бивор Э. Падение Берлина. – М.: АСТ, 2004. – С. 248-249.

⁹⁶³ Бродский И. Стихотворения и поэмы. В 2-х томах. – Лениздат. Книжная лаборатория. Т.1, 2017. – С. 133.

⁹⁶⁴ Див.: Рубцов Ю.В. Генеральская правда. 1941-1945. – С. 105.

⁹⁶⁵ Див.: В Президиуме Верховного Совета СССР. – Известия. № 302. – 1947. – 24 декабря.

⁹⁶⁶ Див.: Почему Сталин отменил льготы ветеранам. https://archive.org/details/nikita_1_20190512_1332.

⁹⁶⁷ Див.: Кустов М. В. Цена победы. История Второй мировой войны в цифрах / Максим Кустов. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Издательство АСТ, 2021.

⁹⁶⁸ Там само.

⁹⁶⁹ Там само.

⁹⁷⁰ Див.: Кузнецов В.Б. История золотодобычи СССР в годы Великой Отечественной войны // Горная промышленность. – 2018. – № 3 (139). – С. 102.

⁹⁷¹ Ці дані опублікував у статті «Выстраданная победа» президент міжнародного Центру з розшуку та увічнення пам'яті захисників вітчизни генерал-полковник С. Кашурко. – Див.: Гарин И. Кто на самом деле победил во второй мировой. <https://nv.ua/opinion/kto-na-samom-dele-pobedil-vo-vtoroj-mirovoj-121541.html>.

⁹⁷² Див.: Українське століття (1921-2020): витоки, уроки, перспективи державотворення. Нариси / авторський колектив: Тетяна Водотика, Володимир Головка, Станіслав Кульчицький, Лариса Якубова; відповід. ред. Валерій Смолій; наук. конс. Геннадій Боряк. Друге видання. – К.: ТОВ «Видавництво «Кліо», 2022. – С. 87-88.

⁹⁷³ Интервью с Кэтрин Мерридейл – британской писательницей и историком. <https://inosmi.ru/social/20210105/248713978.html>

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

НЕСПОКІЙНЕ ДЕСЯТИРІЧЧЯ: ВІЙНА В ОЦІНКАХ ВЛАДИ І СУСПІЛЬСТВА; КУЛЬТ ОСОБИ ТА ЙОГО РОЗВІНЧАННЯ

⁹⁷⁴ Див.: Вы тоже думали, что история Третьего рейха закончилась 9 мая 1945 года? На самом деле он просуществовал еще две недели. – Медуза. – 2022. – 21 мая.

⁹⁷⁵ Див.: Там само.

⁹⁷⁶ Див.: Там само.

⁹⁷⁷ Млечин Л. Сталин. – М.: АО «Издательский дом «Аргументы недели», 2019. – С. 434.

⁹⁷⁸ Див.: Победители и побежденные. От войны к миру: СССР, Франция, Великобритания, Германия, США (1941-1950) / под общ. ред. и предисл. Б. Физелер, Н. Муан; [пер. с англ., нем. и франц. К. Кустовой и др.]. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН): ГИИМ, 2010; Джадт Тоні. Після війни. Історія Європи від 1945 року / пер. з англ. Катерини Зарембо. – 4-те вид. – К.: Наш Формат, 2023.

⁹⁷⁹ Шаттенберг С. Леонид Брежнев. Величие и трагедия человека и страны / Сюзанна Шаттенберг: [пер. с нем. В. А. Брун-Цехового]. – М.: Политическая энциклопедия, 2018. – С.89.

⁹⁸⁰ Чув Ф.И. 140 бесед с Молотовым. Второй после Сталина. – С. 266.

⁹⁸¹ Див.: Рубцов Ю.В. Генеральская правда. – С. 115-116.

⁹⁸² Чув Ф.И. 140 бесед с Молотовым. Второй после Сталина. – С. 265.

⁹⁸³ Див., напр.: Трофимов А. Пять генералиссимусов России: кто они?
<https://histrf.ru/read/artikles/piat-ghienieralissimusov-rossii-kto-oni>.

⁹⁸⁴ Див.: Аджубей А. Крушение иллюзий. – С. 316.

⁹⁸⁵ Див.: Пирогов В.В. Закат советской империи. От Брежнева до Горбачева. 1966-1991. – С. 114.

⁹⁸⁶ Див.: Спицын Е. Ю. Осень Патриарха. Советская держава в 1945-1953 годах. – С. 306-307.

⁹⁸⁷ Див.: Попов В.П. Очерки советской экономики: характер, механизмы, резервы, демографические последствия. – С. 92, 101, 104, 105.

⁹⁸⁸ Там само. – С. 103.

⁹⁸⁹ Див.: Сорокин А.К. «Практический работник» Георгий Маленков. – С. 381.

⁹⁹⁰ Див.: Веселова О. Голод 1946-1947 рр. в Україні й експорт сільгосппродукції в країні Центрально-Східної Європи // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр. – 2007. – Вип. 17. – С. 66.

⁹⁹¹ Там само. – С. 68.

⁹⁹² Там само. – С. 67.

⁹⁹³ Там само. – С. 70.

⁹⁹⁴ Никита Сергеевич Хрущев: Два цвета времени: Документы из личного фонда Н. С. Хрущева / гл. ред. Н. Г. Томилина; сост.: А. Н. Артизов, Л. А. Величанская, И. В. Казарина, М. Ю. Прозуменщиков (отв. сост.), С. Д. Таванец. – М., 2009, т. 1. – С. 607.

⁹⁹⁵ Александр Проханов: «Только развитие может объединить Россию». – Литературная газета. – 2021. – № 9 (6774). – 3 марта.

⁹⁹⁶ Детально на цю тему див.: Баландина О. А., Давыдов А. Ю. Власть, информация и общество: их взаимосвязи в деятельности Советского информбюро в условиях Великой Отечественной войны. – СПб.: Евразия, 2020.

⁹⁹⁷ Там само. – С. 280.

⁹⁹⁸ Див.: Эренбург И. Г. Люди, годы, жизнь. В 3-х томах. Том 2 (Книги 4, 5). – М.: Текст, 2005. – С. 232.

⁹⁹⁹ Див.: Баландина О. А., Давыдов А. Ю. Власть, информация и общество: их взаимосвязи в деятельности Советского информбюро в условиях Великой Отечественной войны. – С. 296-297.

¹⁰⁰⁰ Уолкер Д. Операция «Немыслимое». Третья мировая война / пер. с англ. Д. А. Налепиной. – М.: Вече, 2017. – С. 83.

¹⁰⁰¹ Данилов А. А., Пыжиков А. В. Рождение сверхдержавы СССР в первые послевоенные годы. – М.: Концептуал, 2021. – С. 155.

¹⁰⁰² Там само. – С. 156.

¹⁰⁰³ Там само. – С. 159.

¹⁰⁰⁴ Там само. – С. 160.

¹⁰⁰⁵ Там само. – С. 161.

¹⁰⁰⁶ Ходнев Сергей. Советский православный Ватикан. Как на заре холодной войны в СССР пытались создать церковный «Варшавский договор». <https://www.kommersant.ru/doc/5889565>.

¹⁰⁰⁷ Зверев А. Г. Сталин и деньги. Научно-популярное издание. – М.: Алгоритм, 2012.

¹⁰⁰⁸ Андриянов В. Косыгин. – М.: Молодая гвардия, 2003.

¹⁰⁰⁹ Див.: Алексеев А. Война и мир Арсения Зверева. Что сделал для СССР последний нарком и первый министр финансов. – Коммерсантъ. – 2022. – 16 июня.

¹⁰¹⁰ Там само.

¹⁰¹¹ Див.: Данилов А. А., Пыжиков А. В. Рождение сверхдержавы. СССР в первые послевоенные годы. – С. 15.

¹⁰¹² Див.: Рис Л. Сталин, Гитлер и Запад. Тайная дипломатия Великих держав. – С. 285.

¹⁰¹³ Там само. – С. 317.

¹⁰¹⁴ Чуев Ф. И. 140 бесед с Молотовым. Второй после Сталина. – С. 91.

¹⁰¹⁵ Рис Л. Сталин, Гитлер и Запад. Тайная дипломатия Великих держав. – С. 545.

¹⁰¹⁶ Там само. – С. 540.

¹⁰¹⁷ Там само. – С. 540-541.

¹⁰¹⁸ Там само. – С. 541.

¹⁰¹⁹ Див.: Макарчук В. С. Государственно-территориальный статус западно-украинских земель в период Второй мировой войны. Историко-правовое исследование / Пер. с укр. Образец В. С. Фонд «Историческая память». – М.: 2010. – С. 445.

¹⁰²⁰ Плохій С. Забуті покидьки Східного фронту. – Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2020. – С. 126.

¹⁰²¹ Там само. – С. 148.

¹⁰²² Цит. за: Жирнов Е. «Сталин: Мы не торгуем украинской землей».

<https://www.kommersant.ru/doc/3404068>.

¹⁰²³ Там само.

¹⁰²⁴ Рис Л. Сталин, Гитлер и Запад. Тайная дипломатия Великих держав. – С. 377.

¹⁰²⁵ Там само. – С. 412-413.

¹⁰²⁶ За два місяці (грудень-січень 45-го) на півострові з його зруйнованими містами та спаленими селами в авральному порядку виконали колосальний обсяг робіт. До Криму доправили 1500 вагонів з дефіцитними в роки війни матеріалами, обладнанням та меблями. Туди перемістили 4 полки військ НКВС, 1200 оперативних співробітників і мотоциклетний загін в 120 чоловік. Резиденціями делегацій на час конференції стали три палаци – Лівадійський, Воронцовський та Юсуповський.

Усі парки та під'їзні шляхи були впорядковані. Делегаціям США та Великобританії було виділено по 15 легкових авто, 20 «Віллісів» та 5 вантажівок. До усіх АТС були прикріплені співробітники, які володіли англійською. У резиденціях створили запаси живності, дичини, бакалійних, кондитерських виробів та напоїв, організували доставку до них вин та фруктів. Спеціально була обладнана пекарня, організована на місці риболовля. Для забезпечення своєчасної доставки кореспонденції з Москви на час роботи конференції було виділено 10 літаків. – Див.: Львовски Майкл. «Большая тройка» в Ялте. <https://rg.ru/2015/01/29/konferenciya.html>.

Див. також: Плохій С. Ялта. Ціна миру. – Харків: Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2019.

¹⁰²⁷ Плохій С. Забуті покидьки Східного фронту. – С. 172.

¹⁰²⁸ Див.: Жирнов Е. «Сталин: Мы не торгуем украинской землей».

<https://www.kommersant.ru/doc/3404068>.

¹⁰²⁹ Див.: Рис Л. Сталин, Гитлер и Запад. Тайная дипломатия Великих держав. – С. 420.

¹⁰³⁰ Див.: Девід Рейнольдс. Між жорстокістю та діалогом: 75-річчя Ялтинської конференції. <https://inosmi.uk/social/20200203/246751813.html>.

¹⁰³¹ Там само.

¹⁰³² Там само.

¹⁰³³ Див.: Данилов А. А., Пыжиков А. В. Рождение сверхдержавы. СССР в первые послевоенные годы. – С. 16-17.

¹⁰³⁴ Джайлз Милтон. Секретный план Черчилля по нападению на Россию: Operation Unthin Kable. <https://www.inopressa.ru/artikle/24May2021/telegraph/secretplan.html>.

¹⁰³⁵ Бережков В. М. Рядом со Сталиным. – С. 373-374.

¹⁰³⁶ Див.: Ржешевский О.А. Секретные военные планы У. Черчилля против СССР в мае 1945 г. – Новая и новейшая история. – 1999. – № 3. – С. 98-123.

¹⁰³⁷ Трумэн Гарри. Воспоминания: В двух томах / Трумэн Гарри. Пер. с англ. – М.: Принципиум, 2021. – С. 120.

¹⁰³⁸ Див.: Тэцуо Арима. США пытались сбросить атомные бомбы даже после окончания войны. <https://inosmi.ru/20220821/istoriya-255580338.html>.

¹⁰³⁹ Дэвид Мэннинг, Джонатан Пауэлл. Как сдержать непокорную Россию. FT: в США предложили вернуться к принципам холодной войны в отношении с Россией. <https://inosmi.ru/20230226/kennan-260927764.html>.

¹⁰⁴⁰ Там само.

¹⁰⁴¹ Тут і далі використані матеріали статті: Фрэнк Костильола. Пророческие предупреждения Кеннана об Украине.

<https://inosmi.ru/20230131/kennan-260152676.html>.

¹⁰⁴² Див.: Шварцман В. «Противостояние было неизбежным». 75 лет назад Черчилль объявил СССР холодную войну. Готов ли Запад снова опустить железный занавес?

https://lenta.ru/articles/2021/03/06/fulton_speech/.

¹⁰⁴³ Цит. за: Зуева К. Столкнуть медведя с бизоном, или Как «маленький английский ослик» спровоцировал начало холодной войны.

<https://lgz.ru/article/9-6774-03-03-2021/stolknut-medvedya-s-bizonom/>.

¹⁰⁴⁴ Речь И. В. Сталина на предвыборном собрании избирателей Сталин-

ского избирательного округа г. Москвы 9 февраля 1946 г. – Сталин И. В. Сочинения. Т 16 – М., 1997. – С. 5-16.

¹⁰⁴⁵ Трояновский О. А. Через годы и расстояния. История одной семьи / Олег Трояновский. – М.: Центрполиграф, 2017. – С. 168.

¹⁰⁴⁶ Ключевский В. О. Исторические портреты. Деятели исторической мысли. – М., 1990. – С. 290.

¹⁰⁴⁷ Данилов А.А., Пыжиков А. В. Рождение сверхдержавы. СССР в первые послевоенные годы. – С. 142-143.

¹⁰⁴⁸ Цит. за: Петров Н. «Воспретить браки между гражданами СССР и иностранцами». Новаторство Сталина в регулировании брачных отношений. – Новая газета. – 2021. – 26 июля.

¹⁰⁴⁹ Там само.

¹⁰⁵⁰ Там само.

¹⁰⁵¹ Див.: Фрэнсис Стонор Сондерс. ЦРУ и мир искусств. Культурный фронт холодной войны. – М.: Кучково поле, Институт внешнеполитических исследований и инициатив, 2013.

¹⁰⁵² Див.: Волохова У. Как в СССР запрещали читать иностранное. <https://www.kommersant.ru/amp/5669734>.

¹⁰⁵³ Костырченко Г. В. Тайная политика Сталина. Власть и антисемитизм (Новая версия): В 2 ч. Часть II. На фоне холодной войны. – М.: Междунар. отношения, 2015. – С. 128.

¹⁰⁵⁴ Там само. – С. 489.

¹⁰⁵⁵ Там само. – С. 543.

¹⁰⁵⁶ Тут і далі інформація наводиться зі збірника документів: Сталинские депортации. 1928-1953 / Под общ. ред. акад. А. Н. Яковлева; Сост. Н. Л. Поболь, П. М. Полян.– М., 2005.

¹⁰⁵⁷ Петров Н. «А кто ответит за побеги?». Сталинская резолюция, перевернувшая мир спецпереселенцев. – Новая газета. – 2021. – 18 ноября.

¹⁰⁵⁸ Див.: Вронська Тамара. Непевний контингент: депортації із Західної України 1944-1953 років, режимне повсякдення, повернення. – К.: ДУХ і ЛІТЕРА. 2022.

¹⁰⁵⁹ Вронська Т. Повторники: приречені бранці ГУЛАГу (1948-1953 рр.). – Київ: Темпора, 2019.

¹⁰⁶⁰ Див.: Болдовский К., Бранденбергер Д., Пивоваров Н. За что расстреляли руководителей-блокадников? <https://rg.ru/2019/06/18/rodina-leningrad-za-chto-rasstreliali-rukovoditelej-blokadnikov.html>.

¹⁰⁶¹ Див.: Спицын Е. Ю. Осень Патриарха. Советская держава в 1945-1953 годах. – С. 121-122.

¹⁰⁶² Сушков А. «Ленинградское дело»: генеральная чистка «колыбели революции». – М.: Концептуал, 2020. – С. 156.

¹⁰⁶³ Див.: Рыбас С. Ю. Московские против питерских. Ленинградское дело Сталина. – М.: Родина. 2022.

¹⁰⁶⁴ Корнеева Н. А. Мужские игры Екатерины Фурцевой. Политическая мелодрама. – М.: Книжный клуб Книгоvek, 2010. – С. 67.

¹⁰⁶⁵ Див.: Аджубей А. И. Крушение иллюзий. – С. 32.

¹⁰⁶⁶ Пихоя Р. Г. СССР. История власти 1945-1991. – С. 95.

¹⁰⁶⁷ 2020 р. The Times опублікувала інформацію про те, що ізраїльському біотехнологу Г. Зільберштейну вдалося виявити сліди солей літію у книгах, які Сталін читав у роки війни. Зокрема, у романі О. Толстого «Иван Грозный». Справді, відбитки належать йому, адже, як пояснював британський історик Р. Сервіс у роботі «Сталин. Биография», він вважав себе спадкоємцем жорстокого першого царя великої держави. У книзі «Сталин: Двор красного монарха» С. Себаг-Монтефіоре вказав, що, можливо, радянський лідер страждав подагрю: «Немає доказів того, що Сталін страждав депресією, хоча треба визнати, що йому могли давати солі літію для заспокоєння, оскільки на початку Другої світової війни він дуже нервував. Однак, він допускає, що Сталін не страждав біполярним розладом, він був дуже врівноваженим». На думку історика, цілком імовірно, що лікарі не вказували на подагру, тому що причиною її виникнення вважали переїдання. У роботі «Сталин, красный тиран» історик А. Лосано підтверджує подібну пристрасть Сталіна та зазначає два цікаві факти: вождь народів обожнював м'ясо й часто влаштовував вечірки, щоб не впадати в депресію: «Жоден керівник з таким рівнем відповідальності не їв, не пив і не витрачав стільки часу за столом, як Сталін». Професор історії Лондонського університету Файджес звертає увагу на те, що немає жодних документів, у яких підтверджувалося б застосування цієї речовини: «Мені не відомі які-небудь медичні записи в особистій справі радянського лідера, які б свідчили про те, що він приймав солі літію для ліку-

вання депресії чи маніакальних розладів». Разом з тим, історик припустив, що лікарі могли приховати цей факт. – Цит. за: Вильяторо М. Великий секрет Сталина: Раскрыта болезнь вождя СССР, которую он скрывал во время Второй мировой войны. <https://inosmi.ru/social/20200402/247180111.html>.

¹⁰⁶⁸ Петров Н. В. Иван Серов – председатель КГБ. – С. 224.

¹⁰⁶⁹ Там само. – С. 248.

¹⁰⁷⁰ Костырченко Г.В. Тайная политика Сталина. Власть и антисемитизм (Новая версия): В 2 ч. Часть II. На фоне холодной войны. – С. 607.

¹⁰⁷¹ Рапопорт Я. Л. «Дело врачей» 1953 года. Показания обвиняемого / Яков Рапопорт. – М.: Родина, 2018. – С. 188.

¹⁰⁷² Див.: Перес Ш. Дрібних мрій не буває. Про сміливість, увагу та становлення сучасного Ізраїлю / Шимон Перес; пер. з англ. Н. Мочалової. – К.: Форс Україна, 2020. – С. 177.

¹⁰⁷³ Див.: Бисенгалиев Марат. 70 лет назад завершилось «дело кремлевских врачей». Крутые выражи «убийц в масках». – Независимая газета. – 2023. – 17 апреля.

¹⁰⁷⁴ Див.: Пирогов В. В. Закат советской империи. От Брежнева до Горбачева. 1966-1991. – С. 93.

¹⁰⁷⁵ Трояновский О. А. Через годы и расстояния. История одной семьи. – С. 142.

¹⁰⁷⁶ Див.: Спицын Е. Ю. Осень Патриарха. Советская держава в 1945-1953 годах. – С. 326.

¹⁰⁷⁷ Там само. – С. 327.

¹⁰⁷⁸ Див.: Сорокин А. К. «Практический работник» Георгий Маленков. – С. 379-380.

¹⁰⁷⁹ Див.: Спицын Е. Ю. Осень Патриарха. Советская держава в 1945-1953 годах. – С. 364.

¹⁰⁸⁰ Твардовский А. Т. Собрание сочинений: В 4-х т. – М., 1960. Т. 3. – С. 344-345.

¹⁰⁸¹ Попов В. П. Очерки советской экономики: характер, механизмы, резервы, демографические последствия. – С. 35.

¹⁰⁸² Петров Н. Кратким курсом идете, товарищи! Как Сталин на «Правду» обиделся. – Новая газета. – 2021, – 21 октября.

¹⁰⁸³ Див.: История Всесоюзной Коммунистической Партии (большеви-

ков). Краткий курс. Под редакцией Комиссии ЦК ВКП(б). Одобрен ЦК ВКП(б). – М.: Издательство ЦК ВКП(б) «Правда», 1938.

¹⁰⁸⁴ Див.: История Коммунистической партии Советского Союза / Б. Н. Пономарев, М. С. Волин, В. С. Зайцев и др. – 7-е изд., доп. – М., 1982.

¹⁰⁸⁵ Кольковский В. 1953: Ликвидация Сталина. – М.: Эксмо, 2013.

¹⁰⁸⁶ Мухин Ю. И. Убийство Сталина и Берии / Юрий Мухин. – М.: Родина, 2021.

¹⁰⁸⁷ Див.: Владимир Бортко: «Мы обязаны выжить». <https://www.lgz.ru/article/-11-6876-22-03-2023/vladimir-bortko-my-obyazany-vyzhit/>.

¹⁰⁸⁸ Див.: Бирштейн В. Я. СМЕРШ, секретное оружие Сталина. – С. 777-778.

¹⁰⁸⁹ Шепилов Д. Т. Непримкнувший. Воспоминания. – М.: Центрополиграф. 2012. – С. 311-312.

¹⁰⁹⁰ Николаева Г. Битва в пути. https://librebook.me/bitva_v_puti/vol1/1.

¹⁰⁹¹ ТАСС уполномочен... промолчать / Авт. – сост. Н. Н. Непомнящий. – М.: Вече, 2021. – С. 127-128.

¹⁰⁹² Там само. – С. 130.

¹⁰⁹³ Емельянов Ю. В. Хрущев. «Оттепель» или... – М.: Академический проект, 2018. – С. 228.

¹⁰⁹⁴ Цит. за: Бартош А.А. Возвращение бумеранга цветных революций. Новые процессы, новые вызовы, новая непредсказуемость.

https://nvo.ng.ru/gpolit/2021-03-04/1_1131_revolutions.html?print=Y.

¹⁰⁹⁵ Спицын Е. Феномен коллективного руководства. Власть начали делить у смертного одра вождя. – Литературная газета. – 2023. – 15 марта.

¹⁰⁹⁶ Хлевнюк О. В., Горлицкий Й. Холодный мир: Сталин и завершение сталинской диктатуры / О. В. Хлевнюк, Й. Горлицкий; [пер. с англ. глав 1,2,5 А. А. Пешкова]. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН): Фонд «Президентский центр Б. Н. Ельцина», 2011. – С. 225-226.

¹⁰⁹⁷ Див.: Легейдо В. Американский журнал The Atlantic оцифровал свой архив на 165 лет. Почитайте, как точно он порой оценивал ситуацию в Российской империи, в СССР и путинской России. – Медуза. – 2022. – 24 июля.

¹⁰⁹⁸ Сорокин А. К. «Практический работник» Георгий Маленков. – С. 522-524.

¹⁰⁹⁹ Цит. за: Маленков Г. М. Каталог историко-документальной выставки. – М.: 2019. – С. 17.

¹¹⁰⁰ Див.: Рабочая протокольная запись заседания Президиума ЦК КПСС о

возможности рассмотрения на XX съезде партии вопроса о культе личности Сталина. 1 февраля 1956 г. <http://istmat.info/node/57966>.

¹¹⁰¹ Див.: Сыромятников Н. Что Сталин мог купить на свою зарплату. <https://russian7.ru/post/chto-stalin-mog-kupit-na-svoyu-zarplatu/>.

¹¹⁰² Аллилуева С. И. Двадцать писем к другу. – М.: 1990. – С. 157-158.

¹¹⁰³ Див.: Петров Н. В. Иван Серов – председатель КГБ. – С. 253.

¹¹⁰⁴ Соколов С. За что сын Сталина 8 лет сидел во Владимирском центре. <https://russian7.ru/post/za-chto-syn-stalina-8-let-sidel-vo-vladim/>.

¹¹⁰⁵ Лурье Л., Малярова И. 1956 год. Середина века. – СПб.: Издательский дом «Нива», 2007. – С. 4.

¹¹⁰⁶ Там само. – С. 5.

¹¹⁰⁷ Нина Хрущева: «Мой дед не одобрил бы то, что делает Владимир Путин. – La Nación (Аргентина). – 2021. 20 сентября.

¹¹⁰⁸ Цит. за: Велехов Л. «А нельзя ли вам обратно?».

<https://www.svoboda.org/a/30085233.html>.

¹¹⁰⁹ Цит. за: Хрущева Нина. Пропавший сын Хрущева, или когда ГУЛАГ в головах. – С. 174.

¹¹¹⁰ Див.: Шаттенберг С. Леонид Брежнев. Величие и трагедия человека и страны. – С.75.

¹¹¹¹ Егоричев Н. Г. Солдат. Политик. Дипломат. Воспоминания об очень разном / Николай Егоричев. – М.: Центрополиграф, 2017. – С. 105.

¹¹¹² Цит. за: Хрущева Нина. Пропавший сын Хрущева, или когда ГУЛАГ в головах. – С. 59.

¹¹¹³ Атаманенко И. Г. Измена. Без права на помилование / И. Г. Атаманенко. – М.: Вече, 2020. – С. 189.

¹¹¹⁴ Байбаков Н. К. От Сталина до Ельцина. – М.: Газоил пресс, 1998. – С. 152.

¹¹¹⁵ Там само. – С. 152-153.

¹¹¹⁶ Соломенцев М. С. Верю в Россию. – С. 518.

¹¹¹⁷ Авторханов А. Г. Технология власти. – М.: Russian Chess House/Русский шахматный дом, 2019. – С.369.

¹¹¹⁸ Див.: Иудин грех XX съезда. – М.: Концептуал, 2016. – С. 35.

¹¹¹⁹ Ходжа Э. Хрущев убил Сталина дважды. / Энвер Ходжа. – М.: Алгоритм, 2013.

¹¹²⁰ Див., напр.: Мухин Ю., Ферр Г., Голенков А. Оболганный Сталин. – М.: Ал-

горитм; Эксмо, 2010; Ферр Г., Бобров В. 1937. Правосудие Сталина. Обжалованию не подлежит! – М.: Эксмо, 2010; Ферр Г. Убийство Кирова. Новое расследование. – М.: Русская панорама, 2013; Ферр Г. Оболганный сталинизм: клевета XX съезда. – Москва: Алисторус, 2014; Ферр Г. Красная империя зла. Запад против СССР. – Москва: Алисторус, 2019.

¹¹²¹ Ферр Г. Антисталинская подлость / Перевод с англ. Владимира Боброва. – М.: Алгоритм, 2013.

¹¹²² Цит. за: Иудин грех XX съезда. – С. 36.

¹¹²³ Див.: Мишель де Жегер. Де Голль и Сталин: опасные связи (Le Figaro, Франция). <https://inosmi.ru/history/20210131/249023463.html>.

¹¹²⁴ Див.: Атаманенко И. МОССАД врагов сквозь землю видит. Победа и поражения знаменитой израильской спецслужбы. – Независимая газета. – 2022. –11-17 октября.

¹¹²⁵ Див.: Шаттенберг С. Леонид Брежнев. Величие и трагедия человека и страны. – С.231.

¹¹²⁶ Хрущев С. Н. Никита Хрущев. Рождение сверхдержавы. – С. 34.

¹¹²⁷ Аджубей А. И. Крушение иллюзий. – С. 146.

¹¹²⁸ Там само. – С. 201.

¹¹²⁹ Див.: Зиновьев А. Советская эпоха. Исповедь отщепенца. – С. 240.

¹¹³⁰ Таубман У. Хрущев / Уильям / Таубман; пер. с англ. Н. Л. Холмогоровой. – 2-е изд. – М.: Молодая гвардия, 2008. – С. 303.

¹¹³¹ Див.: Бжезецкий А. Мао заявил Хрущеву «нет». – Newsweek Polska. – 2021. – 9 октября.

¹¹³² Див.: Бобков Ф. КГБ и власть. – С. 143-144.

¹¹³³ Фалин В. М. Без скидок на обстоятельства: Политические воспоминания. – С. 384.

¹¹³⁴ Там само. – С. 390.

¹¹³⁵ Цит. за: Бобков Ф. Д. Как готовили предателей: начальник политической разведки свидетельствует... / Филипп Бобков. – М.: Родина, 2021. – С. 97.

¹¹³⁶ Див.: Велехов Л. «Если Путин уйдет, его ждет участь Берии».

<https://www.svoboda.org/a/30109316.html>.

¹¹³⁷ Герман М. Воспоминания о XX веке: Книга первая: Давно прошедшее: Plus-que-parfait / Михаил Герман. – СПб.: Азбука, Азбука-Аттикус, 2018. – С. 389-390.

- ¹¹³⁸ Бобков Ф. КГБ и власть. – С. 142.
- ¹¹³⁹ Цит. за: Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба. Колективна монографія / відп. ред. В. М. Даниленко; ред.-упорядник Н. О. Лаас. – К.: Інститут історії України НАН України, 2015. – С. 297.
- ¹¹⁴⁰ Єкельчик С. Повсякденний сталінізм: Київ та кияни після Великої війни. – К.: Laugus, 2018. – С. 235-239.
- ¹¹⁴¹ Соломенцев М. С. Верю в Россию. – С. 559.
- ¹¹⁴² Пихоя Р. Г. СССР: История власти. 1945-1991. – С. 167.
- ¹¹⁴³ Протокол № 27 заседания Президиума Центрального комитета КПСС от 5-6 июля 1956 года. <http://doc.histrf.ru/20/postanovlenie-tsk-kpss-o-preodolenii-kulta-lichnosti-i-ego-posledstviy/>.
- ¹¹⁴⁴ Див.: Авторханов А. Г. Загадка смерти Сталина (Заговор Берия). – М.: Russian Chess House/Русский шахматный дом, 2019. – С. 226-227.
- ¹¹⁴⁵ Авторханов А. Г. Технология власти. – С. 414-415.
- ¹¹⁴⁶ Хрущева Нина. Пропавший сын Хрущева, или Когда ГУЛАГ в головах. – С. 188.
- ¹¹⁴⁷ Чув Ф. И. 140 бесед с Молотовым. Второй после Сталина. – С. 369.
- ¹¹⁴⁸ Язов Д. Т. Удары судьбы. Воспоминания солдата и маршала. – М.: Центрополиграф, 2016. – С. 49-50.
- ¹¹⁴⁹ Див.: Зимянин В. Непобежденный: Документальная повесть об отце. 3-е доп. изд. – С. 48-49.
- ¹¹⁵⁰ Див.: Докучаев М. Москва. Кремль. Охрана. – М.: Бизнес-Пресс, 1995.
- ¹¹⁵¹ Див.: Удилов Вадим. За что Хрущев отомстил Сталину. – Независимая газета. – 1998. – 17 февраля.
- ¹¹⁵² Див.: Дудин Валентин, Поросков Николай. Выполняя приказ, мы не оставались ни перед чем // Время новостей. – 2004. – 7 мая.
- ¹¹⁵³ Карпов В. Генералиссимус. – М.: Вече, 2016.
- ¹¹⁵⁴ Спицын Е. Ю. Хрущевская слякоть. Советская держава в 1953-1964 годах. – С. 196.
- ¹¹⁵⁵ Хрущева Нина. Пропавший сын Хрущева, или Когда ГУЛАГ в головах. – С. 122.
- ¹¹⁵⁶ Авторханов А. Г. Технология власти. – С.451.
- ¹¹⁵⁷ Заболоцкий Н. Стихотворения и поэмы. – Ростов-на-Дону, 1999. – С.12.
- ¹¹⁵⁸ Эренбург И. Оттепель. – М.: Советский писатель, 1956.

¹¹⁵⁹ Герман М. Воспоминания о XX веке: Книга первая: Давно прошедшее: Plus-que-parfait. – С. 391.

¹¹⁶⁰ Эренбург И. Люди, годы, жизнь. Т. 3. Кн. VI. – М.: Советский писатель, 1990. – С. 298.

¹¹⁶¹ Див.: Твардовская В. А. Тютчев об общественной борьбе пореформенной России // Литературное наследство. Т 97: Ф. И. Тютчев. Кн.1 – М.: 1988. – С. 135.

¹¹⁶² Див., напр.: Умнова Т. В. Любовь и похождения шестидесятников / Татьяна Умнова. – М.: АСТ: Астрель: Полиграфиздат, 2011; Буббайер Ф. Совесть, диссидентство и реформы в Советской России / Ф. Буббайер; пер. с англ. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2010.

¹¹⁶³ Див.: Аксенов В. Таинственная страсть (роман о шестидесятниках). – М.: Семь дней, 2009.

¹¹⁶⁴ Див.: Тарнашинська Л. Українське шістдесятництво: профілі на тлі покоління: (історико-літературний та поетикальний аспекти). 2-е вид. доповнене. – К.: Смолоскип, 2019.

¹¹⁶⁵ Див. на цю тему, напр.: Касьянов Г. Незгодні: Українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років. – К.: Либідь, 1995; Мокрик Радомир. Бунт проти імперії: українські шістдесятники. – К.: А-ба-ба-га-ла-ма-га, 2023.

¹¹⁶⁶ Антонюк З. Принципи правозахисту – платформа єднання // Листи з волі. – К.: 1999. – С. 50–51.

¹¹⁶⁷ Арбатов Г. А. Затянувшееся выздоровление (1953–1995 гг.). Свидетельство современника. – М.: Междунар. отношения, 1991. – С. 24.

¹¹⁶⁸ Цит. за: «Встать к стене спиной, держать руки на виду. <https://www.kommersant.ru/doc/1752480>.

¹¹⁶⁹ Пономарев Б. Н. Задачи исторической науки и подготовка научно-педагогических кадров в области истории // Вестник Академии наук СССР. – 1963. – № 2. – С. 10.

¹¹⁷⁰ Там само. – С. 15.

¹¹⁷¹ Цит. за: Жирнов Е. «Наряду с чудовищным преувеличением». Какую цель имеет историческая политика. <https://www.kommersant.ru/doc/4241071>.

¹¹⁷² Рубінштейн Д. Останні дні Сталіна / пер. з англ. Д. Святенко. – Харків: Фабула, 2018. – С. 249.

¹¹⁷³ Егоричев Н. Г. Солдат. Политик. Дипломат. Воспоминания об очень разном. – С. 141.

¹¹⁷⁴ Аджубей А. Крушение иллюзий. – С. 145.

¹¹⁷⁵ Там само. – С. 289.

¹¹⁷⁶ Материалы XXII съезда КПСС (Постановление XXII съезда КПСС «О Мавзолее Владимира Ильича Ленина 24-25 февраля 1956 г.).

<http://www.agitclub.ru/spezhran/hrus/hrpost22.htm>.

¹¹⁷⁷ Гутионов П. «Комендант Кремля знает, где рыть могилу». Вторые похороны Сталина: 60 лет назад его труп тайно закопали у кремлевской стены. – Новая газета. – 2021. – 6 ноября.

¹¹⁷⁸ Млечин Л. Сталин. – С. 437-438.

¹¹⁷⁹ Аджубей А. Крушение иллюзий. – С. 148.

¹¹⁸⁰ Див.: Баран Володимир. Україна 1950-1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. – С. 134.

¹¹⁸¹ Див.: Сорокин А. К. «Практический работник» Георгий Маленков. – С. 464-465.

¹¹⁸² Див.: Гуляков О. Хитрый план или маниловщина? Почему XXII съезд КПСС называют историческим. – Литературная газета. – 2021. – № 43 (6808). – 27 октября.

¹¹⁸³ Див.: Касьянов Г. Незгодні: Українська інтелігенція в русі опору 1960-80-х років. – С. 15.

¹¹⁸⁴ Див.: Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба. Колективна монографія / відп. ред. В. М. Даниленко; ред.-упоряд. Н. О. Лаас. – С. 154.

¹¹⁸⁵ Там само. – С. 177.

¹¹⁸⁶ Дзюба І. М. Інтернаціоналізм чи русифікація? – К.: Видавничий дім «KM Academia», 1998.

¹¹⁸⁷ Пихоя Р. Г. СССР: История власти. 1945-1991. – С. 292.

¹¹⁸⁸ Попович М. Червоне століття. – К.: АртЕк, 2007. – С. 653.

¹¹⁸⁹ Див.: Атаманенко И. Г. Секс-миссия Чарльза Чаплина. О правозащитниках и правоотступниках в американском кино. https://nvo.ng.ru/history/2021-09-30/13_1160_chaplin.html.

¹¹⁹⁰ Див.: Пихоя Р. Г. СССР: История власти. 1945-1991. – С. 203.

- ¹¹⁹¹ Тайны советской эпохи. Автор-сост. Н. Н. Непомнящий. – М.: Вече, 2004.
– С. 128.
- ¹¹⁹² Там само. – С. 146.
- ¹¹⁹³ Див.: Бажан О.Г. Петро Шелест. «Вірю в розквіт моєї рідної України...». – С. 69, 118, 121.
- ¹¹⁹⁴ Трояновский О. А. Через годы и расстояния. История одной семьи. – С. 202.
- ¹¹⁹⁵ Див.: Аджубей А.И. Крушение иллюзий. – С. 286.
- ¹¹⁹⁶ Див.: Попов В.П. Очерки советской экономики: характер, механизмы, резервы, демографические последствия. – С. 53.
- ¹¹⁹⁷ Див.: Пихоя Р.Г. СССР: История власти. 1945-1991. – С. 370.
- ¹¹⁹⁸ Там само.
- ¹¹⁹⁹ Див.: Н. С. Хрущев. Троцкизм под маской шутовства. Спицын Е. Ю. о Сталине, Хрущеве и Горбачеве. <https://realconspiracy.livejournal.com/156303.html>.
- ¹²⁰⁰ Див.: Плохий С. Ядерне безумство. Історія Карибської кризи. – Харків: Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля». – 2022.
- ¹²⁰¹ Сорокин А. К. «Практический работник» Георгий Маленков. – С. 622.
- ¹²⁰² Див.: Никифоров О. Почему Берлинскую стену назвали «позорной» – Независимая газета. – 2021. – 12 августа.
- ¹²⁰³ Кістяківський Дж. Б. Науковець у Білому домі. Особистий щоденник спеціального помічника президента С. Ейзенхауера з науки і техніки / Пер. з англ. Я. Войтка. – К.: Видавнича група КМ-БУКС, 2022. – С. 167.
- ¹²⁰⁴ Див.: Нафтали Т., Фурсенко А. «Холодная война» Хрущева. Тайная история противника Америки / Александр Фурсенко, Тимоти Нафтали; [пер. с англ. О. Р. Щелоковой, В. Т. Веденеевой]. – М.: Политическая энциклопедия, 2018.
- ¹²⁰⁵ Там само. – С. 609.
- ¹²⁰⁶ Див.: Артизов А. Н., Сигачев Ю. В. В октябре шестьдесят четвертого: смещение Хрущева. Источниковедческие и историографические заметки. – М.: Университет Дмитрия Пожарского. Русский фонд содействия образованию и науке, 2020.
- ¹²⁰⁷ Див.: Шаттенберг С. Леонид Брежнев. Величие и трагедия человека и страны. – С.266.
- ¹²⁰⁸ Там само. – С. 273-274.
- ¹²⁰⁹ Млечин Л. Как Брежнев смещал Хрущева. Тайная история дворцового переворота. – М.: Центрполиграф, 2015.

¹²¹⁰ Хрущев С. Н. Никита Хрущев. Пенсионер союзного значения / С. Н. Хрущев. – М.: Вече, 2018. – С. 129.

¹²¹¹ От оттепели до застоя. Беседа с персональным пенсионером, бывшим членом Политбюро ЦК КПСС. – Известия. – 1988. – 18 ноября.

¹²¹² Див.: Колесник В. И. Никита Хрущев: «Дурака и заставлять не надо» [биограф. рассказы] / Всеволод Колесник. – М.: Майор: Осипенко, 2020. – С. 182.

¹²¹³ Рой Медведев: «Жить при тоталитаризме очень тяжело...». О роли личности в истории Советского Союза, возможных преемниках Андропова, причинах распада страны. – Литературная газета. – 2022. – 4-26 января.

¹²¹⁴ Вайль П., Генис А. 60-е. Мир советского человека. – М.: Издательство CORPUS, 2014.

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

КРИМ ДРУЖБИ, ВІДЧУЖЕННЯ ТА ВОРОЖНЕЧІ

¹²¹⁵ Шепилов Д. Т. Непримкнувший. Воспоминания. – М.: Центрополиграф, 2017. – С. 293.

¹²¹⁶ Пленум ЦК КПСС. Июль 1953 года. Стенографический отчет. 2-7 июля 1953 г. <http://istmat.info/node/26522>.

¹²¹⁷ Пономарев Б. Н. Задачи исторической науки и подготовка научно-педагогических кадров в области истории // Вопросы истории, 1963, № 1. – С. 8.

¹²¹⁸ Див.: Барышева Е. «В веселом грохоте, в огнях и звонах»: советский праздник в социальном конструировании нового. – М.: Издательство РГГУ, 2020.

¹²¹⁹ Див.: Невежин Б.А. Застолья Иосифа Сталина. Книга первая. Большие кремлевские приемы 1930-1940-х гг. / В. А. Невежин. – М.: Новый хронограф, 2011; Захарова О. Ю. Как в СССР принимали высоких гостей. Официальные и неофициальные встречи, переговоры, подарки, меню, развлечения, поездки по стране. Главы государств и правительств, партийные и общественные деятели, зарубежные дипломаты в гостях у Сталина, Хрущева, Брежнева / О. Ю. Захарова. – М.: Центрополиграф, 2018.

¹²²⁰ Смолій В. А., Удод О. А., Ясь О. В. Інститут історії України НАН України: віхи інституціональної та інтелектуальної історії // Український історичний журнал. – 2016. – № 5. – С. 17.

¹²²¹ Махнырев А. Л. Куда дул ветер хрущевской «оттепели»? Взгляд в зеркала двух исторических юбилеев. – С. 115.

- ¹²²² Бобков Ф. КГБ и власть. – С. 148.
- ¹²²³ Там само.
- ¹²²⁴ Крючков Г. К. Трудные уроки. Раздумья бывшего партийного работника. – К., 2004. – С. 113.
- ¹²²⁵ Семичастный В. Е. Спецслужбы СССР в тайной войне / Владимир Семичастный. – М.: Алгоритм, 2016. – С. 481.
- ¹²²⁶ Шепилов Д. Т. Непримкнувший. Воспоминания. – С. 347.
- ¹²²⁷ Там само. – С. 349.
- ¹²²⁸ Там само.
- ¹²²⁹ Цит. за: Махнырев А. Л. Куда дул ветер хрущевской «оттепели»? Взгляд в зеркала двух исторических юбилеев. – С. 49.
- ¹²³⁰ Див.: Там само. – С. 51.
- ¹²³¹ Хрущев С. Н. Реформатор. – М.: Вече, 2016. – С. 217.
- ¹²³² Там само. – С. 218-219.
- ¹²³³ Див.: Українське століття (1921-2021): витоки, уроки, перспективи державотворення. Нариси. – С. 97.
- ¹²³⁴ Цит. за: Вукович Ф. 19 февраля 1954 года: «подарок», который Россия потом заберет обратно.
<https://inosmi.ru/politic/20200219/246884419.html>.
- ¹²³⁵ Хрущева Нина. Пропавший сын Хрущева, или Когда ГУЛАГ в головах. – С. 7.
- ¹²³⁶ Там само. – С. 8.
- ¹²³⁷ Див.: Левада Юрий, Шейнис Виктор. 1953-1964. Почему тогда не получилось // Московские новости: – 1988. – 1 мая.
- ¹²³⁸ Див.: Хрущева Нина. Пропавший сын Хрущева, или Когда ГУЛАГ в головах. – С. 22.
- ¹²³⁹ Там само. – С. 124.
- ¹²⁴⁰ Див.: Спицын Е.Ю. Хрущевская слякоть. Советская держава в 1953-1964 годах. – С. 121-122.
- ¹²⁴¹ Див.: Інтерв'ю німецької радіостанції в Кельні зі Степаном Бандерою 1954 року. <https://lviv1256.com/history/interv-yu-nimetskoji-radiostantsiji-v-kelni-zi-stepanom-banderoyu-1954-roku/>.
- ¹²⁴² Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – Т. 2. – К.: 1994. – С. 290.
- ¹²⁴³ Там само.

¹²⁴⁴ Цит. за: Махнырев А. Л. Куда дул ветер хрущевской «оттепели»? Взгляд в зеркала двух исторических юбилеев. – С. 104.

¹²⁴⁵ Там само. – С. 112.

¹²⁴⁶ Там само. – С. 106.

¹²⁴⁷ Українське століття (1991-2021): витоки, уроки, перспективи державотворення. Нариси. – С. 100.

¹²⁴⁸ Україна й українці в постімперську добу (1917-1939) / НАН України, Ін-т історії України. – К.: Академперіодика, 2021. – С. 192.

¹²⁴⁹ Там само. – С. 197.

¹²⁵⁰ Там само. – С. 198.

¹²⁵¹ Жирнов Е. «Крым не есть независимое государство». Какие конфликты вызывали власти полуострова. – Коммерсантъ. – 2021. – 26 июня.

¹²⁵² Там само.

¹²⁵³ Там само.

¹²⁵⁴ Артемьев Максим. Крым как частный случай передела границ в СССР. https://www.ng.ru/kartblansh/2021-08-15/3_8225_blansh.html.

¹²⁵⁵ Там само.

¹²⁵⁶ Казахстан – Россия: тернистый путь к современной интеграции. Хронологическое собрание. 1731 – 2017 гг. Алтайбек Совет. – 76. Казахстан при Н. С. Хрущеве и Д. А. Кунаеве.

<https://pub.wikireading.ru/hTysYr5l1d>.

¹²⁵⁷ Открылась секретная история «развода» России и Украины. Пророчество царского министра и эпизоды советской истории.

<https://www.mk.ru/politics/2020/02/17/otkrylas-sekretnaya-istoriya-razvoda-rossii-i-ukrainy.html>.

¹²⁵⁸ Там само.

¹²⁵⁹ Див.: Спицын Е. Ю. Хрущевская слякоть. Советская держава в 1953-1964 годах. – С. 120.

¹²⁶⁰ Див.: Лебедев С.В. Этническая история регионов Украины. – С. 487, 488, 490, 491.

¹²⁶¹ Див.: Українське століття (1991-2021): витоки, уроки, перспективи державотворення. Нариси. – С. 99.

¹²⁶² Хрущев С. Н. Реформатор. – С. 219.

¹²⁶³ Венедиктов А. А. Мое особое мнение. Записки главного редактора «Эха Москвы» / Алексей Венедиктов. – М.: Эксмо, 2018. – С.154.

¹²⁶⁴ Там само.

¹²⁶⁵ Див.: Яна Любарская. Крым: Одна из страниц катастрофы. <https://lgz.ru/article/-4-26-01-2022-6818/krym-odna-iz-stranits-katastrofy/>.

¹²⁶⁶ Рис Л. Сталин, Гитлер и Запад: Тайная дипломатия великих держав. – С. 343.

¹²⁶⁷ Див.: Бирштейн В. Я. СМЕРШ, секретное оружие Сталина. – С. 452.

¹²⁶⁸ Див.: Петров Н.В. Иван Серов – председатель КГБ. – С. 68.

¹²⁶⁹ Там само.

¹²⁷⁰ Див.: Бирштейн В.Я. СМЕРШ, секретное оружие Сталина. – С. 452.

¹²⁷¹ Пыхалов И. В. За что Сталин выселял народы. Сталинские депортации – преступный произвол или справедливое возмездие? – М.: Яуза – каталог, 2019. – С. 63; Див. також на цю тему: Сталинские депортации. 1928-1953 / Под общ. ред. акад. А. Н. Яковлева; Сост. Н. Л. Поболь, П. М. Полян. – М., 2005.

¹²⁷² Рис Л. Сталин, Гитлер и Запад: Тайная дипломатия великих держав. – С. 337, 342.

¹²⁷³ Див.: Головченко В. Депортація народів Криму в контексті національної політики сталінізму. – У зб.: Крим від античності до сьогодення: Історичні студії / Відп. ред. В. Смолій. – К.: Інститут історії України НАН України, 2014. – С. 496.

¹²⁷⁴ Рис Л. Сталин, Гитлер и Запад: Тайная дипломатия великих держав. – С. 359, 362, 363.

¹²⁷⁵ Див.: Депортация крымских татар 18 мая 1944 года. Как это было (воспоминания депортированных). – Симферополь: Оджакъ, 2004; Часть вторая, 2005; Часть третья, 2005; Бекірова Гульнара. Кримські татари. 1941-1991 (Дослід політичної історії). Том 1. – Симферополь: Видавничий дім «Тезис», 2008.

¹²⁷⁶ Пыхалов И. В. За что Сталин выселял народы. Сталинские депортации – преступный произвол или справедливое возмездие? – С. 129.

¹²⁷⁷ Див.: Жирнов Е. «Какую цель должна преследовать ретатаризация Крыма». Как планировали преобразовать полуостров.

<https://www.kommersant.ru/doc/4232568>.

¹²⁷⁸ Дані за: Вольвач П. Як Україна відбудувала Крим після війни і депортації. <https://www.istpravda.com.ua/articles/4d61ab91438ae/>. Див.також: Крим від античності до сьогодення. Історичні студії / Відп. ред. В. Смолій. – К.: Інститут

історії України НАН України, 2014; Історія Криму в запитаннях і відповідях. Відп. редактор. – В. Смолій. – К.: «Наукова думка», 2015.

¹²⁷⁹ Див.: Махнырев А. Л. Куда дул ветер хрущевской «оттепели»? Взгляд в зеркала двух исторических юбилеев. – С. 50.

¹²⁸⁰ Аджубей А. Как Хрущев Крым Украине отдал // Новая жизнь. – 1992. – № 6. – С. 200.

¹²⁸¹ Там само.

¹²⁸² Там само. – С. 21.

¹²⁸³ Див.: Спицын Е.Ю. Хрущевская слякоть. Советская держава в 1953-1964 годах. – С. 123-130.

¹²⁸⁴ Кульчицкий С. Входження Криму до складу України: політичний аспект. – У зб.: Крим від античності до сьогодення: Історичні студії / Відп. ред. В. Смолій. – К.: Інститут історії України НАН України, 2014. – С. 510-511.

¹²⁸⁵ Див.: Копиленко О. Крим як невід’ємна складова частина України: правові аспекти. – У зб.: Крим від античності до сьогодення. Історичні студії. – С. 508-512.

¹²⁸⁶ Див.: Широин В. С. Агенты перестройки. Генерал КГБ обвиняет... – С. 143.

¹²⁸⁷ Цит. за: Плохий С. Последняя империя. Падение Советского Союза. – С. 334.

¹²⁸⁸ Там само.

¹²⁸⁹ Там само. – С. 334-335.

¹²⁹⁰ Венедиктов: Путин мне сказал: «Твой интернет – сплошная дезинформация. Смотри, там лежат папки, каждая подписана генералом, если меня обманут, могу погоны сорвать!».

<https://gordonua.com/publications/venediktov-putin-mne-skazal-tvoj-internet-sploshnaja-dezinformatsija-smotri-tam-lezhat-papki-kazhdaja-podpisana-generalom-esli-menja-obmanut-mogu-pogony-sorvat-1191705.html>.

¹²⁹¹ Там само.

¹²⁹² Див.: Жегулев Илья. Как Путин возненавидел Украину. Расследование о том, как российский президент пришел к мысли о войне с Украиной.

<https://verstka.media/kak-putin-bridumal-voynu>.

¹²⁹³ Плохий С. Последняя империя. Падение Советского Союза. – С.233.

¹²⁹⁴ Смагин А. «Меморандум Вощанова». Как Ельцин напугал Украину и Казахстан. <https://ukraina.ru/history/20200826/1028666047.html>.

¹²⁹⁵ Вощанов П. И. Ельцин как наваждение. Записки политического проходимца / П. И. Вощанов – М.: Родина, 2020. – С. 286.

¹²⁹⁶ Там само.

¹²⁹⁷ Заявление П. Вощанова 26 августа 1991 г.

<https://aillarionov.livejournal.com/287920.html>.

¹²⁹⁸ Вощанов П. И. Ельцин как наваждение. Записки политического проходимца / П. И. Вощанов – М.: Родина, 2020. – С. 311.

¹²⁹⁹ Там само.

¹³⁰⁰ Там само. – С. 305.

¹³⁰¹ Там само. – С. 333.

¹³⁰² Див.: Вощанов П. Как я объявлял войну Украине. – Новая газета. – 2003. – 23 октября.

¹³⁰³ Див.: Смагин А. «Меморандум Вощанова». Как Ельцин напугал Украину и Казахстан. <https://ukraina.ru/history/20200826/1028666047.html>.

¹³⁰⁴ Вощанов П. И. Ельцин как наваждение. Записки политического проходимца / П. И. Вощанов – М.: Родина, 2020. – С. 298.

¹³⁰⁵ Там само.

¹³⁰⁶ Коваленко В. Вот теперь по-настоящему страшно. – Независимая газета. – 1991. – 3 сентября.

¹³⁰⁷ Сергей Хрущев – КП: Крым передал Украине не Никита Сергеевич, а Борис Николаевич. <https://www.kp.ru/daily/26209.4/3093986/>.

¹³⁰⁸ Леонид Кравчук: «Мы с Ельциным предлагали Горбачеву перейти к конфедерации» Украины. <https://lgz.ru/article/13-6778-31-03-2021/leonid-kravchuk-my-s-eltsinym-predlagali-gorbachyevu-pereyti-k-konfederatsii/>.

¹³⁰⁹ Руслан Хасбулатов: Предтечей распада СССР стал Юрий Андропов.

<https://vz.ru/politics/2020/6/12/1044318.html>.

¹³¹⁰ Там само.

¹³¹¹ Крым державы российской. Присоединению полуострова – 240 лет.

<https://lgz.ru/article/-15-6880-19-04-2023/krym-derzhavy-rossiyskoy/>.

¹³¹² Глава администрации Ельцина: Желание сохранить СССР считалось смешным. <https://vz.ru/politics/2019/12/8/1012179.html>.

¹³¹³ Заявление Президента Украины.

https://lb.ua/news/2017/01/18/356256_opublikovano_pismo_yanukovicha.html.

¹³¹⁴ Чуркин В. И. Трудности перевода. – М.: Абрис, 2020. – С. 373.

¹³¹⁵ Там само. – С. 374.

¹³¹⁶ Тут і далі викладене наводиться за: Жирнов Е. «На протесты о насильственном занятии Крыма Петербург отвечал, что то сделано по просьбе хана». Как Россия присоединила Крым в XVIII веке.

<https://www.kommersant.ru/doc/2422998>.

¹³¹⁷ Детальніше на цю тему див.: Чжан Хуэй, Чжань Цзин. Крым был демонстрацией российской «гибридной войны».

<https://inosmi.ru/military/20200413/247239455.html>.

¹³¹⁸ Див.: В США заявили, что в 2014 году «украинская армия отдала Крым» России. <https://www.ng.ru/news/726587.html>.

¹³¹⁹ Див.: Василий Аксенов. Остров Крым. – М.: Эксмо, 2010.

¹³²⁰ Див.: Иван Жилин. В цепях «общей судьбы». Что Россия сделала в Крыму, а что – натворила. Краткие итоги девяти лет.

<https://novaya.media/articles/2023/03/16/v-tsepiakh-obshchei-sudby>.

¹³²¹ Див.: Президиум парламента Крыма рассмотрит вопрос об отмене решения о передаче полуострова Украинской ССР. – Коммерсантъ. – 2023. – 14 мая.

¹³²² СССР припомнили передачу Крыма. Почему в Госдуме предлагают «переписать» историю полуострова. – Коммерсантъ. – 2017. – 7 ноября.

¹³²³ Там само.

¹³²⁴ Див.: Александр Орлов. Помогите Путину найти границы. Президенту показали карту XVII века, на которой «нет Украины». Вот еще пять исторических карт, на которые стоит посмотреть российским властям. – Новая газета. Европа. – 2023. – 26 мая.

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

ЕПОХА БРЕЖНЕВА. СТАЛІНСЬКА

СПАДЩИНА ТА СУСПІЛЬНІ НАСТРОЇ

¹³²⁵ Яковлев А. Н. Предисловие. Обвал. Послесловие. – М.: Издательство «Новости», 1992. – С. 101.

¹³²⁶ Див.: Горбачев М. С. Политический доклад Центрального Комитета КПСС XXVII съезду Коммунистической партии Советского Союза.

http://www.lib.ru/MEMUARY/GORBACHEV/doklad_xvii.txt_with-big-pictures.html.

¹³²⁷ Див.: Пирогов В. В. Закат советской империи. От Брежнева до Горбачева. 1966-1991. – С. 114.

¹³²⁸ Див.: Там само. – С. 115.

¹³²⁹ Див.: Бажан О. Г. Петро Шелест. «Вірю в розквіт моєї рідної України...». – С. 162.

¹³³⁰ Дані за: Авторханов А. Г. Технология власти. – С. 621-622.

¹³³¹ Леонов Н. С. Лихолетье. Последние годы СССР/ Николай Леонов. – М.: Родина, 2020. – С. 121.

¹³³² Див.: Там само. – С. 153-154.

¹³³³ Шаттенберг С. Леонид Брежнев. Величие и трагедия человека и страны. – С. 547.

¹³³⁴ Див.: Огрызко В. В. Тайны Старой площади. – М.: Литературная Россия, 2022, а также «Надсмотрщики за культурой: историко-литературные исследования. – М.: Литературная Россия, 2022.

¹³³⁵ Синицын Ф. Л. Эпоха Брежнева: советский ответ на вызовы времени, 1964-1982. – М.: Вече, 2022.

¹³³⁶ Див.: Брежнев Л.И. Рабочие и дневниковые записи. В 3-х томах:
Том 1. Рабочие и дневниковые записи. 1964-1982;
Том 2. Записи секретарей Приемной Л.И. Брежнева. 1965-1982;
Том 3. Рабочие и дневниковые записи. 1944-1964. – М.: Историческая литература, 2016.

¹³³⁷ Докучаев М. С. Москва. Кремль. Охрана. – С. 181.

¹³³⁸ Див.: Белокуров Евгений. При Сталине пенсий не было. Как российская пенсионная система шла к нынешнему краху. – Новая газета. – 2021. – 16 декабря.

¹³³⁹ Див.: Там само.

¹³⁴⁰ Див.: Коваленко С.Г. Реформы управления народным хозяйством СССР середины 1950-х – 1970-х гг. / Вопросы истории. – 2009. – № 6.

¹³⁴¹ Див.: Спицын Е. Ю. Брежневская партия. Советская держава в 1964-1985 годах. – С. 180.

¹³⁴² Там само. – С. 340.

¹³⁴³ Див.: Байбаков Н. К. От Сталина до Ельцина. – С. 78.

¹³⁴⁴ Суходрев В. М. Язык мой – друг мой. От Хрущева до Горбачева. – М.: Олимп; ООО «Фирма «Издательство АСТ», 1999. – С. 191.

¹³⁴⁵ Див.: Шубин А. В. Золотая осень, или Период застоя СССР в 1975–1985 гг. – М.; Вече, 2008.

¹³⁴⁶ Див.: Спицын Е.Ю. Брежневская партия. Советская держава в 1964–1985 годах. – С. 179.

¹³⁴⁷ Там само. – С. 350.

¹³⁴⁸ Байбаков Н. К. От Сталина до Ельцина. – С. 178.

¹³⁴⁹ Там само. – С. 176.

¹³⁵⁰ Фалин В. М. Без скидок на обстоятельства: Политические воспоминания. – М.: Республика: Современник, 1999. – С. 420.

¹³⁵¹ Там само. – С. 425.

¹³⁵² Див.: Спицын Е. Ю. Брежневская партия. Советская держава в 1964–1964 годах. – С. 332–333.

¹³⁵³ Див. Пирогов В. В. Закат советской империи. От Брежнева до Горбачева. 1966–1991. – С. 285.

¹³⁵⁴ Див.: Леонов Н. С. Лихолетье. Последние годы СССР. – С. 235, 236.

¹³⁵⁵ Див.: Алкоголизм в ПНР. Как пьянствовали в Польской Народной Республике? <https://inosmi.ru/amp/20230103-257790251.html>.

¹³⁵⁶ Семичастный В. Е. Спецслужбы СССР в тайной войне. – С. 424.

¹³⁵⁷ Соломенцев М. С. Верю в Россию. – С. 533.

¹³⁵⁸ Вавилов А. В. Тайны разрядки – взгляд очевидца. Как Брежнев и Никсон выводили СССР и США из холодной войны. – М.: МГИМО – Университет, 2017. – С. 248.

¹³⁵⁹ Див.: Шелест П. Е. Он умел вести аппаратные игры, а страну забросил... // Л.И. Брежнев. Материалы к биографии / сост. Ю. В. Касютин. – М.: Политиздат, 1991. – С. 222, 225.

¹³⁶⁰ Чазов Е. И. Хоровод смертей. Брежнев. Андропов. Черненко / Евгений Часов. – М.: Алгоритм, 2014. – С. 50.

¹³⁶¹ Врублевский В. К. Владимир Щербицкий: правда и вымыслы. Записки помощника: воспоминания, документы, слухи, легенды, факты. – К., 1993. – С. 40.

¹³⁶² Див.: Табачник Д. Останній з могікан застою. Політичний портрет // Ранок. – 1991. – № 5. – С.25.

¹³⁶³ Цит. за: Пирогов В. В. Закат советской империи. От Брежнева до Горбачева. 1966–1991. – С.163.

¹³⁶⁴ Рудаков В. Объективка на Брежнева: интервью с личным фотографом В. Мусаэльяном. – Историк. – 2021. – 29 сентября.

¹³⁶⁵ Шаттенберг С. Леонид Брежнев. Величие и трагедия человека и страны. – С. 368.

¹³⁶⁶ Див.: Спицын Е. Ю. Брежневская партия. Советская держава в 1964–1985 годах. – С. 329.

¹³⁶⁷ Див.: Млечин Л. Брежнев. – С. 115.

¹³⁶⁸ Див.: 1968 год. «Пражская весна» (Историческая ретроспектива): сб.ст. / Под ред. Т. В. Волокитиной, Г. П. Мурашко, А. С. Стыкалина. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2010; Чехословацкий кризис: 1967–1969 гг. в документах ЦК КПСС. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд «Президентский центр Б. Н. Ельцина». 2010.

¹³⁶⁹ Рыжков Н. И. Десять лет великих потрясений. – М.: Ассоциация «Книга. Просвещение. Милосердие», 1996. – С. 45.

¹³⁷⁰ Див.: Вайнер Р. Долгий '68: Радикальный протест и его враги. – М.: Альпина Нон-Фикшн, 2020; см. также: Курлански М. 1968. Год, который потряс мир. – М.: АСТ (АСТ Москва) ВКГ, 2008.

¹³⁷¹ Вайнер Р. Долгий '68: Радикальный протест и его враги. – С. 866.

¹³⁷² Пирогов В.В. Закат советской империи. От Брежнева до Горбачева. 1966–1991. – С. 111.

¹³⁷³ Хачатуров А., Машуков С. «Горбачев резал расходы на армию, Путин делает обратное. И стала ли Россия сильнее?». Интервью с историком Стивеном Коткиным о «ключевой проблеме» российской истории. – Новая газета. Европа. – 2022. – 15 сентября.

¹³⁷⁴ Цит. за: Беляев И. Вацлав Гавел: жизнь в истории / Иван Беляев. – М.: Новое литературное обозрение, 2020. – С. 110.

¹³⁷⁵ Див.: Дубчек А. Надежда умирает последней / Александр Дубчек. – М.: Новый Хронограф, 2019.

¹³⁷⁶ Беляев И. Вацлав Гавел: жизнь в истории. – С. 123.

¹³⁷⁷ Див., напр.: Шаповал Ю. Партійний «націоналіст». Парадокси Петра Шелеста / Юрій Шаповал. – Л.: Видавництво Анетти Антоненко; К.: Ніка-Центр, 2020.

¹³⁷⁸ Див.: Шаттенберг С. Леонид Брежнев. Величие и трагедия человека и страны. – С. 434.

- ¹³⁷⁹ Див.: Чупринин С. Оттепель. События. Март 1953–август 1968 / Сергей Чупринин. – М.: Новое литературное обозрение, 2020. – С. 1141-1142.
- ¹³⁸⁰ Зимянин В. Непобежденный: документальная повесть об отце. 3-е доп. изд.– С. 74.
- ¹³⁸¹ Шаттенберг С. Леонид Брежнев. Величие и трагедия человека и страны. – С. 459.
- ¹³⁸² Див.: Зденек Млынарж. Мороз ударил из Кремля. – М.: Республика, 1992.
- ¹³⁸³ Див.: Беляев И. Вацлав Гавел: жизнь в истории. – С. 129.
- ¹³⁸⁴ Там само. – С. 136.
- ¹³⁸⁵ Див.: Спицын Е. Ю. Брежневская партия. Советская держава в 1964-1985 годах. – С. 451.
- ¹³⁸⁶ Добрынин А. Ф. Сугубо доверительно. Посол в Вашингтоне при шести президентах США (1962-1986 гг.). – Изд. 2-е. – М.: Междунар. отношения, 2008. – С. 174.
- ¹³⁸⁷ Там само. – С. 176.
- ¹³⁸⁸ Див.: Горбаневская Н. Е. Полдень. Дело о демонстрации 25 августа 1968 года на Красной площади. – М.: Новое издательство, 2017.
- ¹³⁸⁹ Пихоя Р. Г. СССР: История власти. 1945-1991. – С. 346.
- ¹³⁹⁰ Попович М. Червоне століття. – К.: АртЕк, 2007. – С. 653.
- ¹³⁹¹ Королева М. А. Диссидентство в СССР: историко-правовые аспекты (1950-1980-е гг.); учебное пособие. / Л. А. Королева, А. А. Королев. М.: ИНФРА-М, 2022. – С. 22.
- ¹³⁹² Бобков Ф. Д. Как готовили предателей: начальник политической контрразведки свидетельствует... / Филипп Бобков. – М.: Родина, 2021. – С. 109-110.
- ¹³⁹³ Див.: Чупринин С. Оттепель. События. Март 1953–август 1968 / Сергей Чупринин. – М.: Новое литературное обозрение, 2020.
- ¹³⁹⁴ Див.: Бацак Н. І., Реснт О. П. Проблеми й напрями досліджень історії України ХХ – початку ХХІ ст. в історіографічній практиці «Українського історичного журналу» (1957-2017 рр.) // Український історичний журнал. – 2016. – № 6. – С. 62.
- ¹³⁹⁵ Див.: Бажан О. Г. Петро Шелест. «Вірю в розквіт моєї рідної України...». – С. 238.
- ¹³⁹⁶ Див.: «Празька весна» 1968 року. Забуті уроки історії.
<http://bintel.com.ua/uk/article/praga68/>.

¹³⁹⁷ Див.: Паскевич А. Воин УПА Василий Макух сжег себя 53 года назад, протестуя против агрессии СССР. <https://news.obozrevatel.com/society/voin-upa-vasilij-makuh-szheg-sebya-52-goda-nazad-protestuya-protiv-agressii-sssr-foto.htm>.

https://ru.wikipedia.org/wiki/Вооружённые_силы_СССР_за_рубежом;

https://ru.wikipedia.org/wiki/Южная_группа_войск;

https://ru.wikipedia.org/wiki/Центральная_группа_войск;

https://ru.wikipedia.org/wiki/Северная_группа_войск.

¹³⁹⁸ Пихоя Р. Г. Об условиях принятия решения о вводе войск в Афганистан // Российская история. – 2020. – № 6. – С. 32-33.

¹³⁹⁹ Див.: Новик М. Как Хрущеву удалось пережить большой террор.

<https://russian7.ru/post/kak-khrushhyovu-udalos-perezhit-bolshoy/>.

¹⁴⁰⁰ Див.: Овчаренко Ф. Д. Спогади / Ф. Д. Овчаренко; уклад. В. Г. Буткевич. – К.: Оріяни, 2000.

¹⁴⁰¹ Див.: Баран Володимир. Україна 1950-1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1996. – С. 135-136.

¹⁴⁰² Див.: Смолій В. А., Удод О. А., Ясь О. В. Інститут історії України НАН України: віхи інституціональної та інтелектуальної історії // Український історичний журнал. – 2016. – № 5. – С.24.

¹⁴⁰³ Див.: Огрызко В. В. Тайны Старой площади. – М.: Литературная Россия, 2022.

¹⁴⁰⁵ Див.: Огрызко В. Игра в прятки. – Литературная газета. – 2022. – 28 сентября.

¹⁴⁰⁶ Евгений Антонюк. День в истории. 14 февраля: родился глава Украины, навеки проклявший Брежнева, Суслова и Щербицкого. <https://ukraina.ru/history/20200214/1026691941.html/>.

¹⁴⁰⁷ Див.: Дисиденти. Уклад. і передмова В. Кіпіані; худож. І. Кіпіда. – Х.: Віват, 2021.

¹⁴⁰⁸ Див.: Справа Василя Стуса. Збірка документів з архіву колишнього КДБ УРСР / Уклад. В. Кіпіані. – Х.: Віват, 2019.

¹⁴⁰⁹ Рух опору в Україні: 1960-1990. Енциклопедичний довідник: 2-ге вид. / Передм. Осипа Зінкевича, Олеся Обертаса. – К.: Смолоскип, 2012. – С.36.

¹⁴¹⁰ Шлях до себе: Олесь Гончар.

<https://www.radiosvoboda.org/a/1113658.html>.

¹⁴¹¹ Цит. за: Губин Д. Роковая ошибка товарища Щербицкого. Как жилось при самом успешном руководителе Украины.

<https://ukraina.ru/history/20200218/1026726106.html>.

¹⁴¹² Попович М. Червоне століття. – С. 677.

¹⁴¹³ Там само. – С. 675.

¹⁴¹⁴ Цит. за: Авторханов А. Г. Технология власти. – С. 574-575.

¹⁴¹⁵ Див.: Королева Л. А. Диссидентство в СССР: историко-правовые аспекты (1950-1980-е гг.): учебное пособие. – С. 59-56.

¹⁴¹⁶ Див.: Млечин Л. Брежнев. – С. 162.

¹⁴¹⁷ Див.: Там само. – С. 161.

¹⁴¹⁸ Див.: Бобков Ф. Д. КГБ и власть./Филипп Бобков. – М.: Родина, 2019. – С. 390.

¹⁴¹⁹ Див.: Бобков Ф. Д. Как готовили предателей: начальник политической разведки свидетельствует... – С. 135.

¹⁴²⁰ Див.: Алла Константинова. «На этой почве растет не идеология, а ку-валда». Бастрыкин предложил ввести государственную идеологию, надеясь воскресить СССР. Но Союза не получится – получится «вторая чеченская». – Новая Газета. Европа. – 2023. – 30 апреля.

¹⁴²¹ Фалин В. М. Без скидок на обстоятельства. Политические воспоминания. – С. 357.

¹⁴²² Див. на цю тему: Плохій С. Убивство у Мюнхені. По червоному сліду. – Х.: Клуб сімейного дозвілля, 2017.

¹⁴²³ Див.: Солдатов А. Свои среди чужих. Политические эмигранты и Кремль: Соотечественники, агенты и враги режима. – С. 101, 122.

¹⁴²⁴ Там само. – С. 122.

¹⁴²⁵ Пихоя Р. Г. СССР: История власти. 1945-1991. – С. 364.

¹⁴²⁶ Там само. – С. 365.

¹⁴²⁷ Див.: Саттер Д. Век безумия. Распад и падение Советского Союза. Пер. Бориса Кипниса. – К.: ДУХ і ЛІТЕРА, 2017.

¹⁴²⁸ Бобков Ф. Д. Как готовили предателей: начальник политической разведки свидетельствует... – С. 144-145.

¹⁴²⁹ Там само. – С. 144.

¹⁴³⁰ Сімоне Аттіліо Беллецца. Обмануті сподівання: Петро Шелест і шістдесятники. <https://uamoderna.com/md/bellezza-sistdesiatnyky>.

¹⁴³¹ Ковалев А.Г. Мидовцы и генсеки. Дипломатические новеллы // Новое время. – 1993. – № 38. – С. 43.

¹⁴³² Див.: Жирнов Е. «Концентрированное изложение негативных явлений». До каких вершин маразма без проблем добиралась цензура. <https://www.kommersant.ru/doc/2836262>.

¹⁴³³ Там само.

¹⁴³⁴ Там само.

¹⁴³⁵ Див.: Волохова Т. Как в России запрещали читать иностранное. <https://www.kommersant.ru/doc/5669734>.

¹⁴³⁶ Шаттенберг С. Леонид Брежнев. Величие и трагедия человека и страны. – С. 421.

¹⁴³⁷ Пихоя Р.Г. СССР: История власти. 1945-1991. – С. 364.

¹⁴³⁸ Див.: Костырченко Г. В. Тайная политика: от Брежнева до Горбачева: в 2 ч. Часть II. Советские евреи: выбор будущего / Г. В. Костырченко. – М.: Международные отношения, 2019. – С. 124.

¹⁴³⁹ Див.: Там само. – С. 125.

¹⁴⁴⁰ Див.: Там само. – С. 129.

¹⁴⁴¹ Див.: Атаманенко И. Моссад врагов сквозь землю видит. Победы и поражения знаменитой израильской спецслужбы. – Независимая газета. – 2022. 11-17 октября.

¹⁴⁴² Див.: Добрынин А. Ф. Сугубо доверительно. Посол в Вашингтоне при шести президентах США (1962-1986 гг.). – С. 260.

¹⁴⁴³ Болдин В. И. Крушение пьедестала. Штрихи к портрету М. С. Горбачева. – С. 235.

¹⁴⁴⁴ Див.: Там само. – С. 376.

¹⁴⁴⁵ Див.: Костырченко Г. В. Тайная политика: от Брежнева до Горбачева: в 2 ч. Часть II. Советские евреи: выбор будущего. – С. 124.

¹⁴⁴⁶ Див.: Там само. – С. 152.

¹⁴⁴⁷ Див.: Солдатов А. Свои среди чужих. Политические эмигранты и Кремль: Соотечественники, агенты и враги. – С. 347.

¹⁴⁴⁸ Див.: Костырченко Г. В. Тайная политика: от Брежнева до Горбачева: в 2 ч. Часть II. Советские евреи: выбор будущего. – С. 192.

¹⁴⁴⁹ Див.: Спицын Е. Ю. Брежневская партия. Советская держава в 1964-1985 годах. – С. 390.

¹⁴⁵⁰ Див.: Квицинский Ю. А. Время и случай. М., 1999; Квицинский Ю. А. Политик из великой истории. К 100-летию А. А. Громыко. – Советская Россия. – 2009. – 21 июля.

¹⁴⁵¹ Див.: Добрынин А. Ф. Сугубо доверительно. Посол в Вашингтоне при шести президентах США (1962-1986 гг.). – С. 343.

¹⁴⁵² Див.: Там само. – С. 344.

¹⁴⁵³ Симмс Брендан. Европа. Борьба за господство. – М.: АСТ, 2017. – С. 558.

¹⁴⁵⁴ Див.: Там само. – С. 561.

¹⁴⁵⁵ Див.: Добрынин А. Ф. Сугубо доверительно. Посол в Вашингтоне при шести президентах США (1962-1986 гг.). – С. 344.

¹⁴⁵⁶ Див.: Там само.

¹⁴⁵⁷ По пути, проложенному в Хельсинки. Советский Союз и осуществление Заключительного акта общеевропейского совещания: Документы и материалы. – М.: Политиздат, 1980. – С. 22.

¹⁴⁵⁸ Див.: Бобков Ф.Д. КГБ и власть. – С. 358.

¹⁴⁵⁹ Див.: Леонов Н.С. Лихолетье. Последние годы СССР. – С. 150.

¹⁴⁶⁰ Див.: Андрищенко Е. Архіви КГБ. Невигадані історії / Едуард Андрищенко. – Х.: Віват, 2023. – С. 130.

¹⁴⁶¹ Див.: Старикова М. Суд ликвидировал Московскую Хельсинкскую группу по иску Минюста. <https://www.kommersant.ru/doc/5785069>.

¹⁴⁶² Попович М. Червоне століття. – С. 657.

¹⁴⁶³ Бобков Ф. Д. Как готовили предателей: начальник политической разведки свидетельствует... – С. 11.

¹⁴⁶⁴ Рыжков Н. И. Трагедия великой страны / Н. И. Рыжков. – М.: Вече, 2007. – С. 21.

¹⁴⁶⁵ Васькин А. «Мыло – только членам президиума!» – Независимая газета. – 2022. – 06-29 декабря.

¹⁴⁶⁶ Див.: Васькин А. Повседневная жизнь советских писателей от оттепели до перестройки. – М.: Молодая гвардия, 2022.

¹⁴⁶⁷ Див.: Войнович В. Шапка. – М.: Эксмо, 2008.

¹⁴⁶⁸ Тумакова И. И мой «совок» со мною. Как это случилось с народом, почему он больше не хочет свободы, а хочет снова «совка»? Объясняет публицист, юрист, старший научный сотрудник Университетского колледжа Лондона Владимир Пастухов. – Новая Газета. Европа. – 2022. – 9 сентября.

¹⁴⁶⁹ Спицын Е. Ю. Брежневская партия. Советская держава в 1964-1985 годах. – С. 47, 48.

¹⁴⁷⁰ Там само. – С. 75.

¹⁴⁷¹ Див.: Пирогов В.В. Закат советской империи. От Брежнева до Горбачева. 1966-1991. – С. 118.

¹⁴⁷² Брежнев Л. И. Рабочие и дневниковые записи. В 3-х томах. Том 1. Леонид Брежнев. 1964-1982 гг. т. 1. – С. 246.

¹⁴⁷³ Див.: Спицын Е. Ю. Брежневская партия. Советская держава в 1964-1985 годах. – С. 102.

¹⁴⁷⁴ Див.: Пирогов В. В. Закат советской империи. От Брежнева до Горбачева. 1966-1991. – С. 111-113.

¹⁴⁷⁵ «Встать к стене спиной, держать руки на виду».

<https://www.kommersant.ru/doc/1752480>.

¹⁴⁷⁶ Пирогов В. В. Закат советской империи. От Брежнева до Горбачева. 1966-1991. – С. 113.

¹⁴⁷⁷ Див.: Спицын Е. Ю. Брежневская партия. Советская держава в 1964-1985 годах. – С. 240, 242.

¹⁴⁷⁸ Див.: Там само. – С. 254.

¹⁴⁷⁹ Див.: Бажан О. Г. Петро Шелест. «Вірю в розквіт моєї рідної України...». – С. 148.

¹⁴⁸⁰ Врублевский В. К. Владимир Щербицкий: правда и вымыслы. Записки помощника: воспоминания, документы, слухи, легенды, факты. – С. 127.

¹⁴⁸¹ Там само.

¹⁴⁸² Пихоя Р. О периодизации системного кризиса Советского Союза // Российская история. – 2019. – № 2. – Март-апрель. – С. 4.

¹⁴⁸³ Див.: Шаттенберг С. Леонид Брежнев. Величие и трагедия человека и страны. – С. 490; Чазов Е. И. Здоровье и власть. – С. 87.

¹⁴⁸⁴ Журавлев С. Пока больше вопросов, чем ответов // Российская история. – 2019. – № 2. – Март-апрель. – С. 48.

¹⁴⁸⁵ Шубин А. Основные проблемы и этапы перестройки // Российская история. – 2019. – № 2. – Март-апрель. – С.40.

¹⁴⁸⁶ Там само.

¹⁴⁸⁷ Кузнецова С. «Текст речи тов. Брежнева Л.И. опубликовать полностью».

Как высшие советские руководители делили ресурсы СМИ во время предвыборных кампаний. <https://www.kommersant.ru/doc/3247179>.

¹⁴⁸⁸ Жирнов Е. «Неумолимый процесс культивации». В чем Брежнев догнал и перегнал Хрущева. <https://www.kommersant.ru/doc/5063252>.

¹⁴⁸⁹ Чурбанов Ю. М. Мой тесть Леонид Брежнев. – М.: Алгоритм, 2013. – С. 132.

¹⁴⁹⁰ Брутенц К. Н. Несбывшееся. Нравнодушные заметки о перестройке. – М.: Международные отношения, 2005. – С. 45.

¹⁴⁹¹ Див.: Млечин Л. Брежнев. – С. 35.

¹⁴⁹² Там само. – С. 83.

¹⁴⁹³ Спицын Е. Ю. Брежневская партия. Советская держава в 1964–1985 годах. – С. 227.

¹⁴⁹⁴ Див.: Чазов Е. И. Здоровье и власть. Воспоминания «кремлевского врача». – М.; Новости, 1992. – С. 991.

¹⁴⁹⁵ Див.: Брутенц К. Н. Несбывшееся. Нравнодушные заметки о перестройке. – С. 33–34.

¹⁴⁹⁶ Гришин В.В. Катастрофа. От Хрущева до Горбачева / Виктор Гришин. – М.: Алгоритм: Эксмо, 2010. – С. 37.

¹⁴⁹⁷ Див.: Чазов Е. И. Здоровье и власть. Воспоминания «кремлевского врача». – С. 142.

¹⁴⁹⁸ Див.: Млечин Л. М. Неудачливый президент. Подгорный отправлен в отставку. <https://history.wikireading.ru/99357>.

¹⁴⁹⁹ Шаттенберг С. Леонид Брежнев. Величие и трагедия человека и страны. – С. 19.

¹⁵⁰⁰ Там само.

¹⁵⁰¹ Брутенц К. Н. Несбывшееся. Нравнодушные заметки о перестройке. – С. 377.

¹⁵⁰² Див.: Там само. – С. 38.

¹⁵⁰³ Шаттенберг С. Леонид Брежнев. Величие и трагедия человека и страны. – С. 550.

¹⁵⁰⁴ Млечин Л. Брежнев. – С. 6.

¹⁵⁰⁵ Добрынин А.Ф. Особо доверительно. Посол в Вашингтоне при шести президентах США (1962–1986 гг.). – С. 268–269.

¹⁵⁰⁶ Див.: Суходрев В. М. Язык мой – друг мой. От Хрущева до Горбачева. – С. 309.

¹⁵⁰⁷ Див.: Шаттенберг С. Леонид Брежнев. Величие и трагедия человека и страны. – С. 494.

¹⁵⁰⁸ Там само.

¹⁵⁰⁹ Див.: Вилли Брандт. Жизнь по совести. [Текст] А. М. Пожарский. – М.: Издательский дом «Звонница-МГ», 2017; Брандт В. Брежнев. Уйти вовремя. – М.: Родина, 2022.

¹⁵¹⁰ Див.: Шаттенберг С. Леонид Брежнев. Величие и трагедия человека и страны. – С. 507, 520, 521.

¹⁵¹¹ Див.: Там само. – С. 572.

¹⁵¹² Фененко А. Почему российскому обществу пора отойти от наследия 1960-х годов. Кризис «брежневского консенсуса». https://www.ng.ru/kart-blansh/2022-08-29/3_8525_kb.html.

¹⁵¹³ Цит. за: Кобринский А. Война и мир Брежнева. – Независимая газета. та. – 2022. – 11-15 июля.

¹⁵¹⁴ Спицын Е. Ю. Брежневская партия. Советская держава в 1964-1985 годах. – С. 247.

¹⁵¹⁵ Шаттенберг С. Леонид Брежнев. Величие и трагедия человека и страны. – С. 522.

¹⁵¹⁶ Там само. – С. 526.

¹⁵¹⁷ Див.: Пихоя Р. Г. СССР: История власти. 1945-1991. – С. 369.

¹⁵¹⁸ Див.: Чернявский Г. И., Дубова Л.Л. Рейган / Георгий Чернявский, Лариса Дубова. – М.: Молодая гвардия, 2018. – С.227.

¹⁵¹⁹ Див.: Леонов Н. С. Лихолетье. Последние годы СССР. – С. 222, 223.

¹⁵²⁰ Див.: Чернявский Г. И., Дубова Л.Л. Рейган. – С. 240.

¹⁵²¹ Див.: Широнин В. С. Агенты перестройки. Генерал КГБ обвиняет... – С. 48.

¹⁵²² Див.: Там само. – С. 35.

¹⁵²³ Див.: Роберт Каган. Америка – это сверхдержава, нравится вам это или нет! (Foreign Affairs, США). Часть 2.

<https://inosmi.ru/politic/20210222/249192632.html>.

¹⁵²⁴ Див.: Там само.

¹⁵²⁵ Див.: Фалин В. М. Без скидок на обстоятельства: Политические воспоминания. – С. 365.

¹⁵²⁶ Брежнев Л. И. Ленинским курсом: Речи и статьи: В 2 т. – М.: Политиздат, 1970. Т. 2. – С. 329.

¹⁵²⁷ Див.: Громов Б. В. Три жизни одного человека. Правда и ничего другого / Громов Б. В. – М.: Планета, 2021.

¹⁵²⁸ Див.: Пихоя Р. Г. СССР: История власти. 1945-1991. – С. 400.

¹⁵²⁹ Див.: Долг СССР в рублях, чеках, дублинках. Тайные войны империи / Максим Кустов. – М.: Астрель, 2012.

¹⁵³⁰ Див.: Там само.

¹⁵³¹ Див.: Там само.

¹⁵³² Див.: Башкатова А. Прощенные долги СССР стали крупнейшим изъятием из экономики России. https://www.ng.ru/economics/2021-080-01/1_8213_economics.html.

¹⁵³³ Дані наводяться за: Симчера В. О пирровых победах и потерях России. <http://zavtra.ru/blogs/opirrovihpobedahipoteryahrossii>.

¹⁵³⁴ Див.: Даниленко В.М. Співробітництво країн-членів РЕВ: критичний аналіз проблем.

<http://history.org.ua/JournALL/Preprint/1989/6.pdf>.

¹⁵³⁵ Див.: Жирнов Е. Самая удивительная в мире «империя». К каким последствиям приводила братская помощь ближайшим союзникам.

<https://www.kommersant.ru/doc/4207624>.

¹⁵³⁶ Див.: Пихоя Р. Г. СССР: История власти. 1945-1991. – С. 380.

¹⁵³⁷ Див.: Мамаева Н. Л., Сотникова И. Н., Верченко А. М. Участие СССР в реконструкции и строительстве «156 производственных объектов» в КНР в 1950-е годы. Новые факты и обстоятельства советско-китайского сотрудничества / Отв. ред. Н. Л. Мамаева: Институт Дальнего Востока РАН. – М.: Издательство «Весь Мир», 2018.

¹⁵³⁸ Див.: Голдстайн Л. The National Interest (США): судьба китайско-российского альянса.

<https://inosmi.ru/politic/20200129/246720249.html>.

¹⁵³⁹ Емельянов Ю. В. Хрущев. «Оттепель» или... – М.: Академический проект, 2018. – С. 421.

¹⁵⁴⁰ Див.: Шаттенберг С. Леонид Брежнев. Величие и трагедия человека и страны. – С. 341.

¹⁵⁴¹ Леонов Н.С. Лихолетье. Последние годы СССР. – С. 131, 144.

¹⁵⁴² Див.: Там само. – С. 182.

¹⁵⁴³ Александров-Агентов А. М. От Коллонтай до Горбачева. Воспоминания дипломата, советника А. А. Громыко, помощника Л. И. Брежнева, Ю. В. Андропова, К. У. Черненко и М. С. Горбачева. – М.: Международные отношения, 1994. – С. 118.

¹⁵⁴⁴ Тодуа Зураб. Последние дни Николая и Елены Чаушеску. – /М.: СПб.: Нестор-История, 2021. – С. 65.

¹⁵⁴⁵ Див.: Там само. – С. 70.

¹⁵⁴⁶ Див.: Україна в історії Європи ХІХ – початку ХХІ століття: історичні нарис: монографія. За ред. чл.-кор. НАН України С. В. Віднянського. – С. 565.

¹⁵⁴⁷ Див.: Ф. Бобков. КГБ и власть. – С. 219.

¹⁵⁴⁸ Див.: Бажан О. Г. Петро Шелест. «Вірю в розквіт моєї рідної України...». – С. 145.

¹⁵⁴⁹ Спицын Е. Ю. Брежневская партия. Советская держава в 1964-1985 годах. – С. 641.

¹⁵⁵⁰ Див.: Операция «W». Как в Польше вводили военное положение, а СССР не решился повторить пражский сценарий. – Новая газета. – 2021. – 10 декабря.

¹⁵⁵¹ Пихоя Р. Г. СССР: История власти. 1945-1991. – С. 404.

¹⁵⁵² Див.: Там само.

¹⁵⁵³ Див.: Млечин Л. Брежнев. – С. 370.

¹⁵⁵⁴ Пихоя Р. Г. СССР: История власти. 1945-1991. – С. 409.

¹⁵⁵⁵ На ХХІІІ з'їзді КПРС з партійного статуту було вилучено положення про періодичне оновлення керівних кадрів, що позначилося на динаміці перебування на посадах перших та інших секретарів обласних комітетів партії. Якщо 1966 р. 50,9% усіх секретарів обкомів Української РСР обіймали свої посади від одного до трьох років, то вже за два роки – на 1969 р. 51,1 % усіх секретарів перебували на своїх посадах від трьох до п'яти років, а 1971 р. – 42,3 % від п'яти до десяти років. Надалі така кадрова стабільність лише посилювалася.

¹⁵⁵⁶ Рудаков В. Объективка на Брежнева: интервью с личным фотографом В. Мусаэльяном. – Историк. – 2021. – 29 сентября.

¹⁵⁵⁷ Див.: Шаттенберг С. Леонид Брежнев. Величие и трагедия человека и страны. – С. 577.

¹⁵⁵⁸ Див.: Спицын Е.Ю. Брежневская партия. Советская держава в 1964-1985 годах. – С.257.

¹⁵⁵⁹ Досить дивні обставини смерті М. Суслова стали предметом різних пересудів. Навіть О. Яковлев в «Омуте памяти» (М., 2001) писав, що «виключати

того, що йому допомогли померти, не можна». Подібні припущення стали можливими через переконаність багатьох мемуаристів та істориків у тому, що для Андропова, який «уже давно й нестримно рвався до вищої влади», Суслов був найбільшою «неподоланною перешкодою на цьому шляху», а тому його потрібно було обов'язково та якомога швидше прибрати.

Передісторія його відходу з життя викладена у цитованій нами монографії Є. Спіцина на сторінках 671-679.

¹⁵⁶⁰ Чазов Е. И. Здоровье и власть. Воспоминания «кремлевского врача». – С. 164.

¹⁵⁶¹ Рудаков В. Объективка на Брежнева: интервью с личным фотографом В. Мусаэльяном. – Историк. – 2021. – 29 сентября.

¹⁵⁶² Див.: Спицын Е. Ю. Брежневская партия. Советская держава в 1964-1985 годах. – С. 688-689.

¹⁵⁶³ Див.: Зимянин В. Непобежденный: Документальная повесть об отце. 3-е доп. изд. – С. 99.

¹⁵⁶⁴ Див.: Спицын Е. Ю. Брежневская партия. Советская держава в 1964-1985 годах. – С. 690-691.

¹⁵⁶⁵ Див.: Медведев В. Т. Человек за спиной. – М.: Издательство Русслит, 1994. – С. 100, 101.

¹⁵⁶⁶ Див.: Спицын Е. Ю. Брежневская партия. Советская держава в 1964-1985 годах. – С. 693.

¹⁵⁶⁷ Див.: Там само. – С. 701-702.

¹⁵⁶⁸ Див., напр.: Медведев Р. Андропов. – М.: Молодая гвардия, 2012; Семанов С. Юрий Андропов. Генсек из КГБ. – М.: Эксмо, Алгоритм, 2011; Сеницын И. Андропов вблизи. Воспоминания о временах оттепели и застоя. – М.: Центрополиграф, 2015; Млечин Л. Андропов. – СПб: ООО «Издательство «Пальмира»; М.: ООО «Книга по требованию», 2017; Шевякин А., Хлобустов О. Юрий Андропов: реформатор или разрушитель? – М.: Издательство АЛГОРИТМ ООО, 2014; Клепикова Е., Соловьев В. Юрий Андропов. Тайный ход Кремля. – СПб: Издательство Санкт-Петербург, 1995; Чертопруд Ю. Юрий Андропов. Тайны председателя КГБ. – М.: Эксмо, Яуза, 2006; Хлобустов О. Неизвестный Андропов. – М.: Эксмо, 2009.

¹⁵⁶⁹ Брутенц К. Н. Несбывшееся. Неравнодушные заметки о перестройке. – С. 50.

¹⁵⁷⁰ Див.: Романов Б. Юрий Андропов: реформатор или консерватор? – Независимая газета. – 2022. – 13 июня.

¹⁵⁷¹ Див.: Четыре генсека. Аркадий Вольский о Брежневе, Андропове, Черненко и Горбачеве. <https://www.kommersant.ru/doc/704123>.

¹⁵⁷² Див.: Леонов Н. С. Лихолетье. Последние годы СССР. – С. 226, 227.

¹⁵⁷³ Там само. – С. 231-232.

¹⁵⁷⁴ Яковлев А. Н. Предисловие. Обвал. Послесловие. – С. 101.

¹⁵⁷⁵ Андропов Ю. В. Речь на пленуме ЦК КПСС 15 июня 1983 года. <https://ru.cityat.net/avtory/iurii-vladimirovich-andropov/>.

¹⁵⁷⁶ Пирогов В. В. Закат советской империи. От Брежнева до Горбачева. 1966-1991. – С. 102.

¹⁵⁷⁷ Материалы Пленума ЦК КПСС 22 ноября 1982 г. – М., 1983. – С. 6-7.

¹⁵⁷⁸ Див.: Известия. – 1983. – 1 февраля.

¹⁵⁷⁹ Див.: Спицын Е. Ю. Брежневская партия. Советская держава в 1964-1985 годах. – С. 719-720.

¹⁵⁸⁰ Чазов Е. И. Хоровод смертей. Брежнев, Андропов, Черненко / Евгений Чазов. – М.: Алгоритм, 2014. – С.81.

¹⁵⁸¹ Василий Иванов. Саманта Смит как случайный фактор в международной политике. Десятилетней американке удалось сблизить две супердержавы. – Независимая газета. – 2023. – 9 апреля.

¹⁵⁸² Там само.

¹⁵⁸³ Див., напр.: Прибытков В. Черненко. – М.: Молодая гвардия, 2009; його ж. Аппарат. 390 дней и вся жизнь Генсека Черненко. – М.: Молодая гвардия, 2002; Земцов И. Черненко: Советский Союз в канун перестройки. – Лондон: Издательство OPI, 1989; Зенькович Н. А. Самые закрытые люди. От Ленина до Горбачева: энциклопедия биографий. – М.: ОЛМА-Пресс, 2002.

¹⁵⁸⁴ Яковлев А. Н. Предисловие. Обвал. Послесловие. – С. 102.

¹⁵⁸⁵ Арбатов Г. А. Человек системы. – М., 2002. – С. 78.

¹⁵⁸⁶ Черненко К. У. Выступление на октябрьском 1984 г. Пленуме ЦК КПСС. <http://smena-online.ru/node/28604/print/page/3>.

¹⁵⁸⁷ Див.: Чичкин Алексей. Он не смог спасти СССР. Константин Устинович Черненко: последняя попытка сохранить государство. http://www.stoletie.ru/territoriya_istorii/on_ne_smog_spasti_sssr_2009-11-17.htm.

¹⁵⁸⁸ Чуев Ф. И. 140 бесед с Молотовым. Второй после Сталина. – С. 616.

¹⁵⁸⁹ Див.: Пихоя Р. Г. Советский Союз: история власти. 1945-1991. – М., 1998. – С. 412.

¹⁵⁹⁰ Див.: Воротников В. И. А это было так... Из дневника члена Политбюро ЦК КПСС. – М.: Центрполиграф, 2020. – С. 54.

¹⁵⁹¹ Цит. за: Пирогов В. В. Закат советской империи. От Брежнева до Горбачева. 1966-1991. – С. 236.

¹⁵⁹² Цит. за: Солдатов А. Свои среди чужих. Политические эмигранты и Кремль: Соотечественники, агенты и враги режима. – С. 105-106.

¹⁵⁹³ Французский соціолог Е. Дюркгейм ще наприкінці XIX століття запровадив у науковий обіг поняття механічної та органічної солідарності: механічна солідарність характерна для доіндустріального, традиційного суспільства, суспільства – сім'ї. Це жорстке підпорядкування приватного колективному, це – міцна згуртованість на основі спільних цінностей і колективної совісті. Органічна солідарність – результат індустріалізації, котрій властиві різноманітність у поглядах, мотивах, функціях, інтеграція суспільства на основі взаємозалежності, пов'язаної з розподілом праці. – Див.: Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. – М., 1996.

¹⁵⁹⁴ Кара-Мурза С. Мы не заметили главного. Распад Советского Союза начался не в 1985-м, а на тридцать лет раньше.

<https://lgz.ru/article/10-6775-10-03-2021/my-ne-zametili-glavnogo/>.

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

М. ГОРБАЧОВ І ПЕРЕБУДОВА:

ХОТИЛИ ЯК КРАЩЕ, А ВИЙШЛО ЯК ЗАВЖДИ

¹⁵⁹⁵ Брутенц К. Н. Несбывшееся. Неравнодушные заметки о перестройке. – С. 59.

¹⁵⁹⁶ Киссинджер Г. Дипломатия. Пер. с англ. В. В. Львова / Послесл. Г. А. Арбатова. – М.: Ладомир, 1997. – С. 715-716.

¹⁵⁹⁷ Рой Медведев: «Жить при тоталитаризме очень тяжело...». О роли личности в истории Советского Союза, возможных преемниках Андропова, причинах распада страны. – Литературная газета. – 2022. – 19 января.

¹⁵⁹⁸ Віталій Масол. <http://oralhistory.org.ua/interview-ua/622/>.

¹⁵⁹⁹ Эскулап Кремля Евгений Чазов: уникальная статистика власти и здоровья. <https://lgz.ru/article/-46-6809-17-11-2021/eskulap-kremlya/>.

¹⁶⁰⁰ Див.: Гусейнов Р. Кремлевский доктор Евгений Чазов. Памяти врача, который о многом промолчал.

https://www.ng.ru/ideas/2021-11-15/7_8301_doctor.html.

¹⁶⁰¹ Как Горбачев «прорвался во власть». Легостаев Валерий.

<https://litresp.ru/chitat/ru/%D0%9B/legostaev-valerij/kak-gorbachev-prorvalsya-vo-vlastj>.

¹⁶⁰² Там само.

¹⁶⁰³ Див.: Байгушев А. Русский орден внутри КПСС: Помощник М. А. Суслова вспоминает. / А. Байгушев. – М.: Родина, 2021. – С. 157.

¹⁶⁰⁴ Николай Александрович Зенькович. Михаил Горбачев: Жизнь до Кремля. <http://flibusta.site/b/351255/read>.

¹⁶⁰⁵ Див.: Там само.

¹⁶⁰⁶ Казначеев В. А. На перекрестках судьбы. – Ростов-на-Дону: 2003 (ЗАО «Книга»). – С. 76.

¹⁶⁰⁷ Цит. за: Шевякин Александр. Кто готовил развал СССР. – М.: Эксмо. 2014. – С. 43.

¹⁶⁰⁸ Цит. за: Владислав Швед. Горбачев. В Москву, Москву...

<http://www.specnaz.ru/articles/202/27/1876.htm>.

¹⁶⁰⁹ Див.: Моргун Ф. Т. Перепаханые поколения. – Белгород: Белгородская облтипография, 1999.

¹⁶¹⁰ Цит. за: Тараков А. Кобзарь целины.

<https://nomad.su/?a=15-200311100010>.

¹⁶¹¹ Див.: Зимянин В. Непобежденный: Документальная повесть об отце. 3-е доп. изд. – С. 93.

¹⁶¹² Тараков А. Кобзарь целины. <https://nomad.su/?a=15-200311100010>.

¹⁶¹³ Болдин В. И. Крушение пьедестала. Штрихи к портрету М. С. Горбачева. – С. 229.

¹⁶¹⁴ Там само.

¹⁶¹⁵ У середовищі дослідників та авторів мемуарів побутують різні думки щодо того, хто відіграв ключову роль у призначенні Горбачова. Більшість із них схильється до того, що його було переміщено до Москви зусиллями Суслова й Андропова. Тоді як В. Шарапов (помічник Андропова) та Ю. Чурбанов (зять Брежнева) запевняли, що його патрунував лише Суслов. Сам Горбачов спочатку

любив розповідати про особливо довірчі стосунки з Андроповим. Учений М. Зенькович звертав увагу на те, що важливу роль у кар'єрному зростанні Горбачова відіграв секретар ЦК з кадрів І. Капітонов, який ще 1968 р. на поліг на його обранні другим секретарем Ставропольського крайкому КПРС.

Див.: Шарапов В. В. Генсек из КГБ. – Красная звезда. – 2002. – 12 ноября; Чурбанов Ю. М. Тюбетейка для генерала. – Россия. – 2004. – № 39. – 24 сентября; Зенькович Н. А. Самые закрытые люди. От Ленина до Горбачева: Энциклопедия биографий. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2002.

¹⁶¹⁶ «Горбачев сорвался с резьбы и вертелся сам по себе».

<https://www.kommersant.ru/doc/264501>.

¹⁶¹⁷ Див.: Продовольственная программа СССР на период до 1990 года и меры по ее реализации. Материалы майского Пленума ЦК КПСС 1982 года. – М.: Политиздат, 1982.

¹⁶¹⁸ Див.: Рой Медведев: «Жить при тоталитаризме очень тяжело...». О роли личности в истории Советского Союза, возможных преемниках Андропова, причинах распада страны. – Литературная газета. – 2022. – 19 января.

¹⁶¹⁹ Див.: Леонов Н.С. Лихолетье. Последние годы СССР. – С. 273–274.

¹⁶²⁰ Болдин В. И. Крушение пьедестала. Штрихи к портрету М. С. Горбачева. – С. 231.

¹⁶²¹ Там само.

¹⁶²² Там само. – С. 231–232.

¹⁶²³ Там само. – С. 232.

¹⁶²⁴ «Горбачев сорвался с резьбы и вертелся сам по себе».

<https://www.kommersant.ru/doc/264501>.

¹⁶²⁵ Див.: Швед В. Горбачев. Решающая схватка.

<http://www.specnaz.ru/articles/204/27/1905.htm>.

¹⁶²⁶ «Горбачев сорвался с резьбы и вертелся сам по себе».

<https://www.kommersant.ru/doc/264501>.

¹⁶²⁷ Рыжков Н. И. Перестройка: история предательства. – С. 77.

¹⁶²⁸ Див.: Лигачев Е. К. Загадка Горбачева. – Новосибирск: Сибирский центр СП «ИНТЕРБУК», 1992. – С. 22.

¹⁶²⁹ Див.: Лужков Ю. М. Властители, уничтожившие великую страну. Россия XX век / Юрий Лужков. – М.: Вече, 2019. – С.190.

¹⁶³⁰ ЛитМир – Электронная Библиотека. Легостаев Валерий Михайлович.
<https://www.litmir.me/br/?b=566267&p=1>.

¹⁶³¹ Болдин В. И. Крушение пьедестала. Штрихи к портрету М. С. Горбачева. – С.52.

¹⁶³² Четыре генсека. Аркадий Вольский о Брежнев, Андропове, Черненко и Горбачеве. – Коммерсантъ. – 2006. – № 169. – 12 сентября.

¹⁶³³ Див.: Швед В.Н. Горбачев. В Москву, Москву... <http://www.specnaz.ru/articles/202/27/1876.htm>.

¹⁶³⁴ Див.: Пирогов В. П. Закат советской империи. От Брежнева до Горбачева. 1966-1991. – С. 243.

¹⁶³⁵ Болдин В. И. Крушение пьедестала. Штрихи к портрету М. С. Горбачева. – С.54.

¹⁶³⁶ «Горбачев сорвался с резьбы и вертелся сам по себе».

<https://www.kommersant.ru/doc/264501>.

¹⁶³⁷ Див.: Устинов Д. Ф. Во имя Победы. – М.: Воениздат, 1988; Устинов Ю. С. Нарком. Министр. Маршал. – М.: Патриот, 2002; Самый сталинский министр. – Коммерсантъ Власть. – № 46. – 2001. – 20 ноября.

¹⁶³⁸ Цит. за: Болдин В. И. Крушение пьедестала. Штрихи к портрету М. С. Горбачева. – С. 58.

¹⁶³⁹ На відміну від розповсюдженої думки, що начебто Брежнев бачив своїм наступником Андропова, у мемуарній літературі часто можна зустріти твердження, що він готував на це місце свого товариша Костю. Наприклад, відповідальний працівник ЦК КПРС, а згодом помічник генсека Горбачова Г. Шахназаров уважає, що «тільки впливова «трійка» (Громико, Устинов, Андропов) завадила здійсненню цього плану відразу після смерті Леоніда Ілліча. Черненку довелося очікувати свого часу, а коли він прийшов, запасу життєвих сил не залишалось». – Шахназаров Г. Х. С вождями и без них. – М.: Вагриус, 2001. – С. 251.

¹⁶⁴⁰ «Голова у Черненко оставалась светлой».

<https://www.kommersant.ru/doc/283990>.

¹⁶⁴¹ Лигачев Е. К. Загадка Горбачева. – С. 27.

¹⁶⁴² «Голова у Черненко оставалась светлой».

<https://www.kommersant.ru/doc/283990>.

¹⁶⁴³ Див.: Швед В. Горбачев. Решающая схватка. <http://www.specnaz.ru/articles/204/27/1905.htm>.

¹⁶⁴⁴ Цит. за: Болдин В. И. Крушение пьедестала. Штрихи к портрету М. С. Горбачева. – С. 58.

¹⁶⁴⁵ Слід зауважити, що для себе особисто Тихонов у Горбачова нічого не просив. Він, за спогадами колишнього керуючого справами Ради Міністрів СРСР М. Смиртюкова, як отримав трикімнатну квартиру, коли був заступником голови уряду, так і проживав у ній з дружиною до самої смерті. Дітей у них не було, жили вони дуже скромно. Йому, як колишньому прем'єру, залишили дачу, охорону, призначили персональну пенсію. Жодних заощаджень у Тихонова не залишилося. Коли він працював в уряді, всі свої гроші вони з дружиною витрачали на придбання автобусів, які дарували піонерським таборам та школам. Після ліквідації СРСР персональну пенсію відмінили, і Микола Олександрович отримував звичайну пенсію за віком. Хлопці з охорони скидалися, щоб купити йому фрукти. – Див.: «Охранники скидывались на фрукты бывшему премьеру».

<https://www.kommersant.ru/doc/17565>.

¹⁶⁴⁶ Цит. за: Лигачев Е.К. Загадка Горбачева. – С. 40-41.

¹⁶⁴⁷ Див.: Там само. – С. 56.

¹⁶⁴⁸ Замятин Л. М. ГОРБИ и МЭГГИ. Записки посла о двух известных политиках – Михаиле Горбачеве и Маргарет Тэтчер. – М., 1995. – С. 10.

¹⁶⁴⁹ Маргарет Тэтчер. Автобиография: перевод с английского / Маргарет Тэтчер. – М.: АСТ, 2014. – С. 355-356.

¹⁶⁵⁰ Там само. – С. 356.

¹⁶⁵¹ Там само. – С. 554.

¹⁶⁵² Див.: Попов В. К. Заговор негодяев. Записки бывшего подполковника КГБ: Операция «Турнир» в Канаде. Что скрывали советские спецслужбы под играми в хоккей. <https://gordonua.com/publications/zapiski-byvshego-podpolkovnika-kgb-operaciya-turnir-v-kanade-cto-skryvali-sovetskie-specsluzhby-pod-igrami-v-hokkey-1518354.html>.

¹⁶⁵³ Сидак В. А. Кукловоды и марионетки. Воспоминания помощника председателя КГБ Крючкова / Валентин Сидак. – М.: Родина, 2019. – С. 252.

¹⁶⁵⁴ Замятин Л. М. ГОРБИ и МЭГГИ. Записки посла о двух известных политиках – Михаиле Горбачеве и Маргарет Тэтчер. – С. 16.

- ¹⁶⁵⁵ Маргарет Тэтчер. Автобиография. – С. 554.
- ¹⁶⁵⁶ Там само. – С.555.
- ¹⁶⁵⁷ Там само. – С.556.
- ¹⁶⁵⁸ Замятин Л. М. ГОРБИ и МЭГГИ. Записки посла о двух известных политиках – Михаиле Горбачеве и Маргарет Тэтчер. – С. 18.
- ¹⁶⁵⁹ Маргарет Тэтчер. Автобиография. - С. 557.
- ¹⁶⁶⁰ Замятин Л .М. ГОРБИ и МЭГГИ. Записки посла о двух известных политиках - Михаиле Горбачеве и Маргарет Тэтчер. – С. 18.
- ¹⁶⁶¹ Там само. – С. 20.
- ¹⁶⁶² Маргарет Тэтчер. Автобиография. – С. 558.
- ¹⁶⁶³ Там само. – С. 559.
- ¹⁶⁶⁴ Там само. – С. 560.
- ¹⁶⁶⁵ Павел Палажченко: «Горбачев открыл миру Россию и Росии – мир». Переводчик Президента СССР о профессии, эпохе и превратностях исторической памяти. – Литературная газета. – 2022. – 9 февраля.
- ¹⁶⁶⁶ Гордиевский О. Следующая остановка – расстрел. – М.: Центрполиграф, 1999. – С. 355.
- ¹⁶⁶⁷ Там само. – С.368.
- ¹⁶⁶⁸ Там само.
- ¹⁶⁶⁹ Замятин Л. М. ГОРБИ и МЭГГИ. Записки посла о двух известных политиках – Михаиле Горбачеве и Маргарет Тэтчер. – С. 21.
- ¹⁶⁷⁰ Там само. – С. 183.
- ¹⁶⁷¹ Там само. – С. 10.
- ¹⁶⁷² Див.: «Несостоявшаяся встреча». – Аргументы и факты. – 1991. – № 25.
- ¹⁶⁷³ Байбаков Н. К. От Сталина до Ельцина. – Москва, Международный фонд «Фонд инноваций имени Н. К. Байбакова», 2011. – С. 284.
- ¹⁶⁷⁴ Гришин В. В. Катастрофа. От Хрущева до Горбачева. – С. 56.
- ¹⁶⁷⁵ Рыжков Н. И. Перестройка: история предательств. – С. 74.
- ¹⁶⁷⁶ Див.: Гришин В. В. Катастрофы. От Хрущева до Горбачева. – С.5 7.
- ¹⁶⁷⁷ Рыжков Н. И. Перестройка: история предательств. – С. 50.
- ¹⁶⁷⁸ Крючков В. А. Личное дело. Три дня и вся жизнь / Владимир Александрович Крючков. – М.: Центрполиграф, 2019. – С. 212.
- ¹⁶⁷⁹ Там само.

¹⁶⁸⁰ Див.: Материалы XIX Всесоюзной конференции Коммунистической партии Советского Союза. <http://soveticus5.narod.ru/455/soxix208.htm>.

¹⁶⁸¹ Там само.

¹⁶⁸² Рыжков Н. И. Перестройка: история предательств. – С.80-81.

¹⁶⁸³ Ельцин Б. Н. Исповедь на заданную тему: Размышления, воспоминания, впечатления... / Борис Ельцин. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2008. – С. 62.

¹⁶⁸⁴ Див.: Шахназаров Г. Х. С вождями и без них. – С. 292.

¹⁶⁸⁵ Див.: Брутенц К. Н. Несбывшееся. Нравнодушные заметки о перестройке. – С. 60-61.

¹⁶⁸⁶ Прибытков В. Аппарат. – СПб.: АОЗТ «ВИС», 1995. – С. 25.

¹⁶⁸⁷ Див.: Лигачев Е. К. Загадка Горбачева. – С. 57-58.

¹⁶⁸⁸ Див.: Докучаев М. С. Москва. Кремль. Охрана. – С. 205.

¹⁶⁸⁹ Яковлев А. Н. Сумерки. Изд. 2-е доп. и перераб. – М.: Материк, – 2005. – С. 458.

¹⁶⁹⁰ Врублевский В. К. Владимир Щербицкий: правда и вымыслы. Записки помощника: воспоминания, документы, слухи, легенды, факты. – С. 44.

¹⁶⁹¹ Там само. – С.221.

¹⁶⁹² Болдин В. И. Крушение пьедестала. Штрихи к портрету М. С. Горбачева. – С. 87.

¹⁶⁹³ Болдин В. И. Горбачев сорвался с резьбы и вертелся сам по себе. – Коммерсантъ Власть. – 2001. – № 9.

¹⁶⁹⁴ Див.: Спицын Е. Ю. Брежневская партия. Советская держава в 1964-1985 годах. – С. 753.

¹⁶⁹⁵ «Голова у Черненко оставалась светлой».

<https://www.kommersant.ru/doc/283990>.

¹⁶⁹⁶ Див.: Лигачев Е. К. Загадка Горбачева – С. 57-58.

¹⁶⁹⁷ Там само. – С.63.

¹⁶⁹⁸ Цит. за: Пихоя Р. Г. Москва. Кремль. Власть. Две истории одной страны. Россия на изломе тысячелетий. 1985-2005 / Рудольф Пихоя. – М.: Русь-Олимп: Астрель: АСТ, 2007. – С. 17-18.

¹⁶⁹⁹ «Горбачев сорвался с резьбы и вертелся сам по себе».

<https://www.kommersant.ru/doc/264501>.

- ¹⁷⁰⁰ «Охранники скидывались на фрукты бывшему премьеру».
<https://www.kommersant.ru/doc/17565>.
- ¹⁷⁰¹ Див.: Пихоя Р. Г. Москва. Кремль. Власть. Две истории одной страны. Россия на изломе тысячелетий. 1985-2005. – С. 18-20.
- ¹⁷⁰² Там само. – С. 20.
- ¹⁷⁰³ Гришин В. В. Катастрофа. От Хрущева до Горбачева. – С. 247.
- ¹⁷⁰⁴ Рой Медведев: «Жить при тоталитаризме очень тяжело...». О роли личности в истории Советского Союза, возможных преемниках Андропова, причинах распада страны. – Литературная газета. – 2022. – 19 января.
- ¹⁷⁰⁵ Фалин В. М. Без скидок на обстоятельства. Политические воспоминания. – С. 382.
- ¹⁷⁰⁶ Там само.
- ¹⁷⁰⁷ Громыко А. А. Андрей Громыко. В лабиринтах Кремля (воспоминания и размышления сына). – М.: Автор, 1997. – С. 73.
- ¹⁷⁰⁸ Сидак А. В. Кукловоды и марионетки. Воспоминания помощника председателя КГБ Крючкова. – С. 336-337.
- ¹⁷⁰⁹ Див.: Шевченко А. Разрыв с Москвой. – New York: Liberty Publishing House, 1985.
- ¹⁷¹⁰ Див.: Островский А. Кто поставил Горбачева? – М.: Алгоритм, 2010.
- ¹⁷¹¹ Див.: Спицын Е.Ю. Брежневская партия. Советская держава в 1964-1985 годах. – С. 749.
- ¹⁷¹² Фалин В. М. Без скидок на обстоятельства. Политические воспоминания. – С. 384.
- ¹⁷¹³ Громыко А. А. Андрей Громыко. В лабиринтах Кремля (воспоминания и размышления сына). – С. 87.
- ¹⁷¹⁴ Див.: Там само. – С. 82-96.
- ¹⁷¹⁵ Там само. – С. 93.
- ¹⁷¹⁶ Там само. – С. 95.
- ¹⁷¹⁷ Яковлев А. Н. Сумерки. Изд. 2-е доп. и перераб. – С. 459.
- ¹⁷¹⁸ Зиновьев А. Советская эпоха. Исповедь отщепенца / А. А. Зиновьев. – М.: Родина, 2020. – С. 254.
- ¹⁷¹⁹ Громыко А. А. Андрей Громыко. В лабиринтах Кремля (воспоминания и размышления сына). – С. 131.

- ¹⁷²⁰ Крючков В. А. Личное дело. Три дня и вся жизнь. – С. 214.
- ¹⁷²¹ Див.: Громыко А. А. Памятное. Кн. 1 и 2. – М.: Политиздат, 1988.
- ¹⁷²² Див.: Устинов Д. Ф. Во имя Победы / Дмитрий Устинов. – М.: ЗАО «Издательство Центрполиграф», 2016.
- ¹⁷²³ Див., напр.: Шелест П. Ю. «Страшный суд історії ще попереду». Загальна редакція та вступ Ю.Шаповала. – К.: АДЕФ-Україна, 2011.
- ¹⁷²⁴ Див.: Чуев Ф. И. 140 бесед с Молотовым. Второй после Сталина / Феликс Чуев. – М.: Родина, 2020.
- ¹⁷²⁵ Див.: Каганович Л. М. Памятные записки рабочего, коммуниста-большевика, профсоюзного, партийного и советско-государственного работника. – М.: Вагриус, 1996.
- ¹⁷²⁶ Микоян А. И. Так было. Размышления о минувшем. – М.: Центрполиграф, 2014.
- ¹⁷²⁷ Див.: Яковлев А. Н. Сумерки. Изд. 2-е доп. и перераб. – С. 460.
- ¹⁷²⁸ Цит. за: Трояновский О. А. Через годы и расстояния. История одной семьи / Олег Трояновский. – М.: Центрполиграф, 2012. – С. 132.
- ¹⁷²⁹ Див., напр.: Союз можно было сохранить: документы и факты о политике Горбачева по реформированию и сохранению многонационального государства / сост. Л. Н. Пучкова [и др.]; ред. А. Б. Вебер [и др.]; Международный фонд социально-экономических и политических исследований (Горбачев – Фонд). – М.: Апрель-85, 1995.
- ¹⁷³⁰ Див.: Попов В. А. Был ли распад? <https://историк.рф/journal/post/6418>.
- ¹⁷³¹ Там само.
- ¹⁷³² Там само.
- ¹⁷³³ Яковлев А. Н. Омут памяти. – М.: Вагриус, 2000. – С. 491.
- ¹⁷³⁴ Там само.
- ¹⁷³⁵ Там само.
- ¹⁷³⁶ Яковлев А. Н. Сумерки. – С. 354.
- ¹⁷³⁷ Там само. – С. 376.
- ¹⁷³⁸ Свободное слово. Интеллектуальная характеристика десятилетия. 1985-1995. – М., 1996. – С. 212.
- ¹⁷³⁹ Арбатов Г. Человек системы. – М., 2020. – С. 418.
- ¹⁷⁴⁰ Крючков В. А. Личное дело. Три дня и вся жизнь. – С. 217.

- ¹⁷⁴¹ Там само. – С. 216.
- ¹⁷⁴² Медведев В. А. В команде Горбачева. Взгляд изнутри / В. А. Медведев. – М.: Былина, 1994. – С. 29.
- ¹⁷⁴³ Биккенин Н. Б. Как это было на самом деле. Сцены общественной и частной жизни. – С. 29.
- ¹⁷⁴⁴ Див.: Смирнов Г. Л. Уроки минувшего. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 1992.
- ¹⁷⁴⁵ Мэтлок Д. Ф. Смерть империи. Взгляд американского посла на распад Советского Союза. – М.: И Рудомино, 2003. – С. 39.
- ¹⁷⁴⁶ Див.: Полторанин М. Н. Злой дух России 90-х: власть в тротиловом эквиваленте 2.0. / Михаил Полторанин; комментарии А. Шевякина, А. Островского. – М.: Родина, 2021. – С. 158.
- ¹⁷⁴⁷ Див.: Там само. – С. 161-162.
- ¹⁷⁴⁸ Медведев В.А. В команде Горбачева. Взгляд изнутри. – С. 29.
- ¹⁷⁴⁹ Биккенин Н. Б. Как это было на самом деле. Сцены общественной и личной жизни. – С. 29.
- ¹⁷⁵⁰ Вознесенский Л. А. Истины ради. – М.: Республика, 2004. – С. 10.
- ¹⁷⁵¹ Там само.
- ¹⁷⁵² Мэтлок Д. Ф. Смерть империи. Взгляд американского посла на распад Советского Союза. – С. 37.
- ¹⁷⁵³ Там само. – С. 39.
- ¹⁷⁵⁴ Рыжков Н. И. Перестройка: история предательств. – С. 85.
- ¹⁷⁵⁵ Там само. – С. 156.
- ¹⁷⁵⁶ Див.: Там само. – С. 157-158.
- ¹⁷⁵⁷ Яковлев А. Н. Омут памяти. – С. 450.
- ¹⁷⁵⁸ Див.: Работяжев Н. В. Социал-демократия в эпоху перемен. https://nvo.ng.ru/dipkurer/2021-06-20/12_8177_epoch.html.
- ¹⁷⁵⁹ Див.: Славин Б. Главный прораб перестройки. К 90-летию Михаила Горбачева. <https://lgz.ru/article/9-6774-03-03-2021/glavnyy-prorab-perestrojki/>.
- ¹⁷⁶⁰ Яковлев А. О перестройке, демократии и «стабильности». – Независимая газета. – 2003. – 2 декабря.
- ¹⁷⁶¹ Цит. за: Кара-Мурза С. Г. Крах СССР. Кто виноват / С. Г. Кара-Мурза. – М.: Родина, 2021. – С. 243.

- ¹⁷⁶² Яковлев А. Н. Омут памяти. – С. 484.
- ¹⁷⁶³ Там само.
- ¹⁷⁶⁴ Цит. за: Полторанин М. Н. Злой дух России 90-х: власть в тротиловом эквиваленте 2.0. – С. 188.
- ¹⁷⁶⁵ Там само.
- ¹⁷⁶⁶ Див.: Елисеева Н. В. СССР: реформы и реформаторы: 1945-1991 гг. – М.: РГГУ, 2019. – С. 137.
- ¹⁷⁶⁷ Главный редактор «Советской России» Валентин Чикин о лидерах СССР, цензуре и ГКЧП // Lenta.ru. – 2015. – 26 августа.
- ¹⁷⁶⁸ Байгушев А. Русский орден внутри КПСС: Помощник М. А. Суслова вспоминает. – С. 95.
- ¹⁷⁶⁹ Рой Медведев: «Жить при тоталитаризме очень тяжело...». О роли личности в истории Советского Союза, возможных преемниках Андропова, причинах распада страны. – Литературная газета. – 2022. – 19 января.
- ¹⁷⁷⁰ Горбачев М. Декабрь-91. Моя позиция / М. Горбачев. – М.: Новости, 1992. – С. 193.
- ¹⁷⁷¹ Див., напр.: Яковлев А. Омут памяти: от Столыпина до Путина. – М., 2001. – Кн.1-2; Сумерки. Изд. 2-е доп. и перераб. – М.: Материк, 2005; Перестройка: 1985-1991. – М.: Международный фонд «Демократия», 2008; Избранные интервью: 1992-2005. – М.: Международный фонд «Демократия», 2009.
- ¹⁷⁷² Биккенин Н.Б. Как это было на самом деле. Сцены общественной и личной жизни. – С. 115.
- ¹⁷⁷³ Вощанов П. И. Ельцин как наваждение. Записки политического проходимца. – С. 317-318.
- ¹⁷⁷⁴ Див.: Там само. – С. 319.
- ¹⁷⁷⁵ Див.: Яковлев А. Постигание: [Общечеловеческие ценности и буддизм]. – М.: Вагриус, 1998.
- ¹⁷⁷⁶ Див.: Андреев Б. Метаморфоза. Перед смертью «архитектор перестройки» принял буддизм. <https://www.kp.ru/daily/26656/3677031/>.
- ¹⁷⁷⁷ Биккенин Н.Б. Как это было на самом деле. Сцены общественной и личной жизни. – С. 113.
- ¹⁷⁷⁸ Там само. – С. 113-114.
- ¹⁷⁷⁹ Див.: Пихоя Р. О периодизации системного кризиса Советского Союза // Российская история. – 2019. – № 2. – Март-апрель. – С. 3-29.

¹⁷⁸⁰ Див.: Зубок В. Кризис, реформы и разрушение СССР // Российская история. – 2019. – № 2. – Март-апрель. – С. 30-39; Шубин А. Основные проблемы и этапы истории перестройки // Российская история. – 2019. – № 2. – Март-апрель. – С. 39-46; Журавлев С. Пока больше вопросов, чем ответов // Российская история. – 2019. – № 2. – Март-апрель. – С. 47-51.

¹⁷⁸¹ Див.: Коткин Стивен. Предотвращенный Армагеддон. Распад Советского Союза, 1970-2000 / Стивен Коткин, пер. с англ. И. Христофорова; предисл. Г. Дерлугьяна. – М.: Новое литературное обозрение, 2018.

¹⁷⁸² Брутенц К. Н. Несбывшееся. Неравнодушные заметки о перестройке. – С. 57.

¹⁷⁸³ Киссинджер Г. Дипломатия. – С. 717.

¹⁷⁸⁴ Там само. – С. 717-718.

¹⁷⁸⁵ Там само. – С. 716.

¹⁷⁸⁶ Арнольд Хачатуров, Сергей Машуков. «Горбачев резал расходы на армию, Путин делает обратное. И стала ли Россия сильнее». Интервью с историком Стивеном Коткиным о «ключевой проблеме» российской истории. – Новая Газета. Европа. – 2022. – 15 сентября.

¹⁷⁸⁷ Зубок В. М. Неудавшаяся империя: Советский Союз в холодной войне от Сталина до Горбачева / В. М. Зубок; [авторизованный пер. с англ. М. Мусиной]. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд «Президентский центр Б. Н. Ельцина», 2011. – С. 499.

¹⁷⁸⁸ Киссинджер Г. Дипломатия. – С.727-728.

¹⁷⁸⁹ Див., напр.: Елисеева Н. В. История перестройки в СССР: 1985-1991 гг. Учеб. Пособие. 2-е изд. – М.: РГГУ, 2017.

¹⁷⁹⁰ Див.: Варенников В.И. Дело ГКЧП / Валентин Варенников. – М.: Эксмо: Алгоритм, 2010. – С. 110.

¹⁷⁹¹ Государство наций: империя и национальное строительство в эпоху Ленина и Сталина / под ред. Р. Г. Суни, Т. Мартина; [пер. с англ. В. И. Матузовой]. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд «Президентский центр Б. Н. Ельцина», 2011. – С. 32.

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ

ЗА КОЖНИМ ВЕЛИКИМ ПОЛІТИКОМ СТОІТЬ ВЕЛИКА ЖІНКА

¹⁷⁹² Див.: Плутарх. Сравнительные жизнеописания. – Х.: Фолио, 2013.

¹⁷⁹³ Див.: Габриэль Мэри. Карл Маркс. Любовь и Капитал. Биография личной жизни / Мэри Габриэль; пер. с англ. Д. Налепиной. – М.: АСТ, 2014. – С. 8.

¹⁷⁹⁴ Див.: Андерсен Брауэр Кейт. Первая леди: тайная жизнь жен президентов / Кейт Андерсен Брауэр; [перевод с английского О. О. Вирязовой, Н. Е. Романовой]. – 2-е издание, исправленное. – М.: Эксмо, 2020; Резиденция: тайная жизнь Белого дома. – М.: Эксмо, 2020.

¹⁷⁹⁵ Джордж Буш. Ключевые решения / Перевод с англ. О. Акимовой, М. Козыревой, Е. Гениевой. – М.: ЗАО «ОЛМА Медиа групп», 2011. – С. 14.

¹⁷⁹⁶ Там само. – С. 12.

¹⁷⁹⁷ Там само. – С. 13-14.

¹⁷⁹⁸ Там само. – С. 43.

¹⁷⁹⁹ Андерсен Брауэр Кейт. Первая леди: тайная жизнь жен президентов. – С. 15, 16, 29, 30.

¹⁸⁰⁰ Див.: Ріс Лоренс. За лаштунками війни. Сталін, нацисти і Захід / пер. з англ. Наталія Яцюк. – К.: Лабораторія, 2023. – С. 498-499.

¹⁸⁰¹ Див.: Радышевский Д. Хиллари Клинтон. – Московские новости. – 1993. – 4 апреля.

¹⁸⁰² Шальнев А. Президент США приезжает в Москву, чтобы поддержать российские реформы. – Известия. – 1994. – 11 января.

¹⁸⁰³ Див.: Обама М. Становлення / Мішель Обама; пер. з англ. М. Гоцацюка. – К.: Форс Україна, 2019.

¹⁸⁰⁴ The New York Times (США): Чимаманда Нгози Адичи о книге Барака Обамы «Земля обетованная». <https://inosmi.ru/politic/20201123/248590660.html>.

¹⁸⁰⁵ Див.: Там само.

¹⁸⁰⁶ Див.: Андерсен Брауэр Кейт. Первая леди: тайная жизнь жен президентов. – С. 45.

¹⁸⁰⁷ Там само. – С. 48.

¹⁸⁰⁸ Див.: Дарія Скуб. Політика і пристрасть: 4 найскандальніші романи президентів зі своїми коханками.

<https://news.obozrevatel.com/ukr/show/people/politika-i-pristrast-4-najskandalnishi-romani-prezidentiv-zi-svoimi-kohankami.htm>.

¹⁸⁰⁹ Див., напр.: Сабин Мельхиор Бонне. Обратная сторона любви. Истории расставаний. – М.: Новое литературное обозрение, 2023.

¹⁸¹⁰ Форгар Сеголен. Остаться или развестись: о чем на самом деле думает Мелания Трамп.

<https://www.inopressa.ru/article/10nov2020/lefigaro/melania.html>.

¹⁸¹¹ Там само.

¹⁸¹² Див.: Иган Элизабет. Откровения из неофициальной биографии Мелании Трамп. <https://www.inopressa.ru/article/03dec2019/nytimes/melania.html>.

¹⁸¹³ Байден Джо. Сдержатъ обещания. В жизни и политике: [перевод с английского] / Джо Байден. – М.: Эксмо, 2021. – С. 139.

¹⁸¹⁴ Байден Джилл. Там, где свет: история первой леди США / Джилл Байден; [перевод с английского В. Куприяновой]. – М.: Эксмо, 2022. – С. – 91-107.

¹⁸¹⁵ Байден Джо. Сдержатъ обещания. В жизни и политике. – С. 185-186.

¹⁸¹⁶ Байден Джилл. Там, где свет: история первой леди США. – С. 12-13.

¹⁸¹⁷ Див.: Яна Сончковская. Эммануэлю Макрону – 44! В чем секрет любви президента Франции с учительницей, старше его на 24 года. <https://news.obozrevatel.com/show/people/emmanuelyu-makronu-44-sekretyi-lyubvi-prezidenta-frantsii-s-uchitelnitsej.htm>.

¹⁸¹⁸ Me too раньше всех: Эммануэль Макрон или отказ от «игры в соблазнение с женщинами».

<https://www.inopressa.ru/article/23Dec2020/lefigaro/macron.html>.

¹⁸¹⁹ Див.: Владимир Соловьев. Карл Маркс без бороды. – Независимая газета. – 2023. – 10 мая.

¹⁸²⁰ Див.: Габриэль Мэри. Карл Маркс. Любовь и Капитал. Биография личной жизни / Мэри Габриэль; пер. с англ. С. Налепиной. – М.: АСТ, 2014.

¹⁸²¹ Цит. за: Казаков А. Е. Ленин. Повороты судьбы. – С. 38.

¹⁸²² Там само. – С. 39.

¹⁸²³ Див.: Трояновский О. Через годы и расстояния. История одной семьи. – 2017.

¹⁸²⁴ Див.: Куартанго П. Г. Пламя революции. Инесса Арманд.

<https://inosmi.ru/social/20210103/248808405.html>.

¹⁸²⁵ Див.: Соколов Б.В. Любовь вождя: Крупская и Арманд.– М.: АСТ-ПРЕСС КНИГА, 2004.

¹⁸²⁶ Армени Р. Об этой любви никто не должен знать: Роман. – СПб.: Лимбус Пресс, ООО «Издательство К.Тублина», 2017. – С. 69-70.

- ¹⁸²⁷ Там само. – С. 101.
- ¹⁸²⁸ Там само. – С. 212.
- ¹⁸²⁹ Див.: Кузнецова С. «Крупская компрометирует Ленина». <https://www.kom-mersant.ru/doc/1115689>.
- ¹⁸³⁰ Див.: Кучкина О. Женщины Сталина. – Комсомольская правда. – 2006. – 11 апреля. <https://www.crimea.kp.ru/daily/23689/51867/>.
- ¹⁸³¹ Чуев Ф. И. 140 бесед с Молотовым. Второй после Сталина. – С. 304.
- ¹⁸³² Див.: Верхотуров Д. Н. Сталин и женщины. – М.: Яуза, 2017.
- ¹⁸³³ Див.: Голдман В. З. Женщины у проходной. Гендерные отношения в советской индустрии (1917-1937 гг.) / Венди З. Голдман; [пер. с англ. В. Ю. Любимовой]. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд «Президентский центр Б. Н. Ельцина», 2010.
- ¹⁸³⁴ Див.: Макаревич Э. Интимные тайны Советского Союза. – М.: Родина, 2022.
- ¹⁸³⁵ Цит. за: Архипова К. «Столы ломались от черной икры, водка лилась рекой». Как Молотов обеспечил жене роскошную жизнь, но не уберег ее от тюрьмы и стал врагом народа. <https://lenta.ru/articles/2021/01/03/molotov/>.
- ¹⁸³⁶ Див.: Сорокин А. К. «Практический работник» Георгий Маленков. – С. 324.
- ¹⁸³⁷ Див.: Спицын Е. Ю. Хрущевская слякоть. Советская держава в 1953-1964 годах. – С. 158.
- ¹⁸³⁸ Хрущева Нина. Пропавший сын Хрущева, или Когда ГУЛАГ в головах. – С. 43.
- ¹⁸³⁹ Див.: Хрущев С. Н. Никита Хрущев. Рождение сверхдержавы / С. Н. Хрущев. – М.: Вече, 2019. – С. 13-23.
- ¹⁸⁴⁰ Див.: Аджубей А. И. Те десять лет. – М.: 1989. – С. 273.
- ¹⁸⁴¹ Докучаев М. С. Москва. Кремль. Охрана. – М.: Бизнес-Пресс, 1995. – С. 146.
- ¹⁸⁴² Артизов А. Н., Сигачев Ю. В. В октябре шестьдесят четвертого: смещение Хрущева. Источниковедческие и историографические заметки. – С. 33, 72, 73.
- ¹⁸⁴³ Див.: Семичастный В. Е. Беспокойное сердце. – М.: Вагриус, 2002. – С. 397.
- ¹⁸⁴⁴ Див.: Суходрев В. М. Язык мой – друг мой. – С. 323.
- ¹⁸⁴⁵ Див.: Шаттенберг С. Леонид Брежнев. Величие и трагедия человека и страны. – С. 91.
- ¹⁸⁴⁶ Див.: Семичастный В. Е. Беспокойное сердце. – С. 397; Млечин Л. М. Брежнев. – С. 91.

- ¹⁸⁴⁷ Див.: Семичастный В. Е. Спецслужбы СССР в тайной войне. – С. 433.
- ¹⁸⁴⁸ Чазов Е. И. Здоровье и власть. Воспоминания «кремлевского врача». – С. 139.
- ¹⁸⁴⁹ Шелест П. Е. Да не судимы будете. – С. 483.
- ¹⁸⁵⁰ Див.: Шаттенберг С. Леонид Брежнев. Величие и трагедия человека и страны. – С. 319.
- ¹⁸⁵¹ Там само. – С. 500.
- ¹⁸⁵² Див.: Суходрев В. М. Язык мой – друг мой. – С. 303.
- ¹⁸⁵³ Див.: Шаттенберг С. Леонид Брежнев. Величие и трагедия человека и страны. – С. 500.
- ¹⁸⁵⁴ Там само. – С. 501.
- ¹⁸⁵⁵ Там само. – С. 319.
- ¹⁸⁵⁶ Анна Черненко: «Я заплакала, узнав, что муж стал Генсеком!». Экспресс газета – 2007 – 31 августа. <https://www.eg.ru/politics/9455/>.
- ¹⁸⁵⁷ Див.: Васильева Л. Кремлевские жены. – М.: Атлантида, 1998.
- ¹⁸⁵⁸ Див., напр.: Краснова В. С. Кремлевские невесты. – Мн.: Литература, 1997; Кремлевские дети. – Мн.: Литература, 1998; Кремлевские любовницы. – Мн.: Литература, 1998; Кремлевские тещи. – Мн.: Современный литератор, 1999.
- ¹⁸⁵⁹ Див.: Горбачева Р. Я надеюсь... – М.: Новости, 1991.
- ¹⁸⁶⁰ Див.: Ельцина Н. Личная жизнь / Наина Ельцина – М.: Синдбад, 2017.
- ¹⁸⁶¹ Див.: Коржаков А. В. Борис Ельцин: от рассвета до заката. – М.: Интербук, 1997; Борис Ельцин: от рассвета до заката. Послесловие. – М.: Детектив-Пресс, 2004; Близкий круг «царя Бориса». – М.: Алгоритм, 2012; Бесы 2.0. А цари-то настоящие! – М.: Эксмо, 2017; Кремлевские сказы. – М.: Эксмо, 2020.
- ¹⁸⁶² Див.: Родин В. М. Записки дипломата. – С. 196.
- ¹⁸⁶³ Леонид Кравчук критику не любит, телесериалов не смотрит, а на жену имеет минимальное влияние. – Киевские Ведомости. – 1994. – 5 мая.
- ¹⁸⁶⁴ Судьбоносные леди. – Всеукраинские Ведомости. – 1995. – 7 марта.
- ¹⁸⁶⁵ Выход из тени. В единственном за год интервью Елена Зеленская рассказывает о муже и о своей жизни в статусе первой леди.
<https://nv.ua/ukraine/politics/elena-zelenskaya-o-muzhe-vstreche-s-keyt-middlton-i-zhizni-na-gosdache-intervyu-novosti-ukrainy-50132205.html>.
- ¹⁸⁶⁶ Див.: Елисеева Н. В. СССР: реформы и реформаторы: 1945-1991 гг. – С. 135.

¹⁸⁶⁷ «Ничего нет ужаснее, чем глянцевые фильмы о войне» (30 лет без СССР). Режиссер Павел Лунгин о своем кино, европейцах и цензуре народных масс. <https://www.kommersant.ru/doc/4827260>.

¹⁸⁶⁸ Павел Палажченко: «Горбачев открыл миру Россию и России – мир». Переводчик президента СССР о профессии, эпохе и превратностях исторической памяти. – Литературная газета. – 2022. – 9 февраля.

¹⁸⁶⁹ Филатова О. Леди Превосходство.– STORY. <https://story.ru/istorii-znamenitostej/lichnoe-delo/ledi-prevoskhodstvo/>.

¹⁸⁷⁰ Болдин В. И. Крушение пьедестала. Штрихи к портрету Горбачева. – С. 118.

¹⁸⁷¹ Павел Палажченко. Профессия и время. Записки переводчика и дипломата. 2-е изд. – С. 293.

¹⁸⁷² Див.: Судьбоносные леди. – Всеукраинские Ведомости. – 1995. – 7 марта.

¹⁸⁷³ Цит. за: Прибытков В. Аппарат. – С. 214-215.

¹⁸⁷⁴ Андерсен Брауэр Кейт. Резиденция: тайная жизнь Белого дома. – С. 90.

¹⁸⁷⁵ Див.: Шевченко В. С. Мої літа, мое багатство: спогади, роздуми, відповіді. – К.: Просвіта, 2005. – С. 250.

¹⁸⁷⁶ Там само. – С. 251-253.

¹⁸⁷⁷ Кравченко Л. П. Как я был телевизионным камикадзе / Леонид Кравченко. – М.: Центрополиграф, 2016. – С. 202.

¹⁸⁷⁸ Суходрев В. М. Язык мой – друг мой. – С. 428-429.

¹⁸⁷⁹ Див.: Докучаев М. С. Москва. Кремль. Охрана. – С. 212.

¹⁸⁸⁰ Див.: Трояновский О. А. Через годы и расстояния. История одной семьи / Олег Трояновский. – М.: Центрополиграф, 2017. – С. 338-339.

¹⁸⁸¹ Див.: Докучаев М. С. Москва. Кремль. Охрана. – С. 213.

¹⁸⁸² Рыжков Н. Перестройка: история предательств. – С. 186.

¹⁸⁸³ Цит. за: Кузнецова С. «В эпицентре землетрясения сила толчков достигла 10,5 балла». Чем помог пострадавшим от катастрофы Генеральный секретарь. <https://www.kommersant.ru/doc/3821891>.

¹⁸⁸⁴ Кравченко Л. П. Как я был телевизионным камикадзе. – С. 203.

¹⁸⁸⁵ Там само.

¹⁸⁸⁶ Брейтвейт Р. Горби. Крах советской империи / Р. Брейтвейт, Д. Мэтлок, С. Тэлботт. – М.: Родина, 2021. – С. 282.

¹⁸⁸⁷ Інформацію про нащадків радянських вождів взято з публікацій: Анто-

нюк Е. Отцы и дети: кем стали потомки руководителей СССР и где они живут. <https://ruposters.ru/news/18-02-2020/potomki-rukovoditelei-sssr>; Польская А. Уехали на «загнивающий Запад»: где сейчас живут потомки Сталина, Хрущева и других лидеров СССР. <https://news.obozrevatel.com/show/people/gde-zhivut-potomki-stalina-hruscheva-i-drugih-liderov-sssr-foto.htm>

ПІСЛЯМОВА

«ВІН ІДЕ У НАШ БІК. ОТ І НЕХАЙ ІДЕ»

¹⁸⁸⁸ Наприклад, у публікації Е. Мартель-Поршьє «Как рушится современное общество? Пример СССР» (The Conversation (Австралия) якраз ідеться про три такі етапи, що призвели до руйнування державного апарату й основних соціальних інститутів, а в підсумку – держави.

<https://inosmi.ru/politic/20200621/247636717.html>.

¹⁸⁸⁹ Пейн Р. Ленин: Жизнь и смерть / Пер. с англ. О. Л. Никулиной. – М.: Молодая гвардия, 2002. – С. 656.

¹⁸⁹⁰ Див.: Копосов Н. Память строгого режима. История и политика в России. – М.: Новое литературное обозрение, 2011. – С. 92-93.

¹⁸⁹¹ Див.: Зубкова Е. Ю. Послевоенное советское общество: политика и повседневность. 1945-1953. – М.: Российская полит. энциклопедия (РОССПЭН), 1999. – С. 5.

¹⁸⁹² Див.: Генкин А.С., Буткевич Г. В., Богомолов Е. В. Упущенный шанс или последний клапан (к 50-летию косыгинских реформ 1965 г.). – М.: Кнорус, 2019.

¹⁸⁹³ Амальрик А. Просуществует ли Советский Союз до 1984 года?

<http://www.vehi.net/politika/amalrik.html>.

¹⁸⁹⁴ Там само.

¹⁸⁹⁵ Кинг Ч. Как разваливается великая держава.

<https://inosmi.ru/politic/20200720/247773541.html>.

¹⁸⁹⁶ Пивоваров Ю. С. Русское настоящее и советское прошлое. – М.; СПб.: Центр гуманитарных инициатив. Университетская книга. – 2015. – С. 196-197.

¹⁸⁹⁷ Див.: Кеннеди П. Взлеты и падения великих держав. Экономические изменения и военные конфликты в формировании мировых центров власти с 1500 по 2000 гг. – М.: Гонзо, 2016.

¹⁸⁹⁸ Див.: Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек. – М.: АСТ, NEO-CLASSIC, 2015.

- ¹⁸⁹⁹ Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. – М.: АСТ, 2003.
- ¹⁹⁰⁰ Див.: Токвиль А. де. Старый порядок и революция / пер. с фр. М. Федоровой. – М.: Московский философский фонд, 1997.
- ¹⁹⁰¹ Брейтвейт Р. Горби. Крах советской империи / Р. Брейтвейт, Д. Мэтлок, С. Тэлботт. – С. 18.
- ¹⁹⁰² Див.: Архивы США показывают, что Вашингтон в 1990-х не стремился видеть в Москве союзника. <https://inosmi.ru/20230202/ssha-260258283.html>.
- ¹⁹⁰³ Цит. за: Идеология возвращается в международные отношения. США и Китай устанавливают новые параметры противостояния. – Независимая газета. – 2020. – 15 ноября.
- ¹⁹⁰⁴ Грачев А. Дальше без меня... Уход Президента. – М.: Издательская группа «Прогресс-Культура», 1994. – С. 67.
- ¹⁹⁰⁵ Див.: Палажченко П. Профессия и время. Записки переводчика-дипломата. 2-е изд. – С. 359.
- ¹⁹⁰⁶ Поляков Ю. Гипсовый трубоч, или Конец фильма. – М., 2008. – С. 22.
- ¹⁹⁰⁷ Див.: Позднесоветская Америка. – Project Syndicate, США – 2020. – 1 июля. <https://inosmi.ru/politic/20200703/247704072.html>.
- ¹⁹⁰⁸ Лужков Ю. М. Властители, уничтожавшие великую страну. Россия XX век. – С. 23.
- ¹⁹⁰⁹ Интервью В. Крючкова В. Портникову и Д. Понамарчуку 19 февраля 1996 г. <http://oralhistory.org.ua/interview-ua/531/>.
- ¹⁹¹⁰ Там само.
- ¹⁹¹¹ Максимычев И. Ф. Падение Берлинской стены. Из записок советника-посланника посольства СССР в Берлине / Игорь Максимычев. – М.: Вече, 2011. – С. 23-24.
- ¹⁹¹² Биккенин Н. Б. Как это было на самом деле. Сцены общественной и частной жизни. – М.: Academia, 2003. – С. 115.
- ¹⁹¹³ Див.: Блок Марк. Апология истории или ремесло историка. – М.: Наука, 1986.
- ¹⁹¹⁴ Див.: Амальрик А. Просуществует ли Советский Союз до 1984 года. <http://www.vehi.net/politika/amalrik.html>.
- ¹⁹¹⁵ Див.: Ципко А. СССР погиб благодаря случаю. <https://www.mk.ru/politics/2020/12/01/sssr-pogib-blagodarya-sluchayu.html>.
- ¹⁹¹⁶ Кинг Ч. Как разваливается великая держава.

<https://inosmi.ru/politic/20200720/247773541.html>.

¹⁹¹⁷ Цит. за: Калужский М. Владимир Буковский: хулиган, столкнувший два мира. [OpenDemocracy, Великобритания].

<https://inosmi.ru/social/20191117/246244722.html>.

¹⁹¹⁸ Цит. за: Кюни М. Agoravox (Франция): кто и как растерял величие СССР. <https://inosmi.ru/politic/20200126/246685688.html>.

¹⁹¹⁹ Див.: Жирохов М.А. Семена распада: войны и конфликты на территории бывшего СССР. – СПб: БХВ-Петербург, 2012.

¹⁹²⁰ На чорнобильську тематику захищено (на кінець 2021 г.) понад 420 дисертацій, створено багато літератури та спогадів безпосередніх учасників ліквідації аварії на ЧАЕС. – Див., напр.: Щербак Ю. Н. Чернобыль. Документальное повествование. – М.: Советский писатель, 1991; Скляр В. Ф. Завтра был Чернобыль: Документальная повесть. – М.: Родина, 1993; Гусев О. П. «Атомный синдром Чернобыля». Документально-публицистична повість. – К.: Центр Друк, 2001; Його ж. Документально-публицистична повість «Дамоклів саркофаг». – К.: Центр Друк, 2002; а також: Постчорнобильський соціум: 15 років по аварії. Відповідальні редактори: Ворона В., Дурдинець В., Саєнко Ю. – К.: Інститут соціології НАН України, 2000; Чернобыль. Документи Оперативної групи ЦК КПУ (1986-1988) / Упор. О. В. Бажан, О. Г. Бажан, Г. В. Боряк, С. І. Власова. – К.: Інститут історії України НАН України, Центральний державний архів громадських об'єднань України, 2017; Чернобыльская трагедия. Документы и материалы. Упорядники: Барановська Н.П. (головний упорядник). – К.: Наукова думка, 1996.

¹⁹²¹ Цит. за: Андриянов В. И., Чирсков В. Г. Борис Щербина / Виктор Андриянов, Владимир Чирсков. – М.: Молодая гвардия, 2009. – С. 288.

¹⁹²² Інтерв'ю Ю. Щербака Д. Понамарчуку 2-3 жовтня 1996 р. <http://oralhistory.org.ua/interview-ua/460/>.

¹⁹²³ На основі понад десятирічної роботи, сотень годин розмов, а також на особистій переписці, журналіст А. Хіггінботам написав тривожну й захоплюючу роботу, в якій ми бачимо Чернобыльську катастрофу очима людей – перших її свідків. Це майстерно створений документальний трилер, вичерпний звіт про події, що змінили історію: значно складніший, людяніший і страшаючий, ніж міф про Чернобыль, до якого звикли і який перестали сприймати. – Див.: Хиггинботам А. Чернобыль. История катастрофы. М.: Альпина Нон-Фикшн, 2020.

- ¹⁹²⁴ Там само. – С. 377.
- ¹⁹²⁵ Див.: Чорнобильське досьє КДБ. Від будівництва до аварії. Збірник документів про катастрофу на Чорнобильській АЕС. Упорядники: О. Бажан, А. Когут, Г. Боряк. – К., 2020.
- ¹⁹²⁶ Див.: Суперечливість перебудовних процесів в Україні. Чорнобильська катастрофа та її наслідки. https://pidruchniki.com/14600815/istoriya/superechlivist_perebudovnih_protseviv_ukrayini_chornobilska_katastrofa_naslidki.
- ¹⁹²⁷ Барановская Н. П. Испытание Чернобылем / Наталья Барановская. – К.: Юстиниан, 2016. – С. 222.
- ¹⁹²⁸ Плохій С. Чорнобиль. Історія ядерної катастрофи / Сергій Плохій; пер. з англ. В. Махоніна, Є. Тарнавського; художник-оформлювач О. Гугалова-Мешкова. – Х.: Фоліо, 2019. – С.9.
- ¹⁹²⁹ Див.: Чорнобильське досьє КДБ. Суспільні настрої. ЧАЕС у поставарійний період. Збірник документів про катастрофу на Чорнобильській АЕС. Упорядники: Олег Бажан, Володимир Бірчак, Геннадій Боряк. – Київ, 2019.
- ¹⁹³⁰ Цит. за: Ворожко Т. Чорнобиль пришвидшив розпад СРСР, вважають історики. <https://ukrainian.voanews.com/a/chornobyl-ussr-04-26-2011-120721109/240298.html>.
- ¹⁹³¹ США показали первый отчет разведки об аварии на ЧАЭС. <https://www.pravda.com.ua/rus/news/2019/08/18/7223828/>.
- ¹⁹³² Рыжков Н. И. Десять лет великих потрясений. – С. 164.
- ¹⁹³³ Див.: Пихоя Р. Г. СССР: История власти. 1945-1991. – С. 483.
- ¹⁹³⁴ Шахназаров Г. С вождяи и без них. – С. 307-308.
- ¹⁹³⁵ Шевченко В. С. Мої літа, мое багатство: Спогади, роздуми, відповіді. – С. 202-203.
- ¹⁹³⁶ Там само. – С. 206.
- ¹⁹³⁷ Болдин В. И. Крушение пьедестала. Штрихи к портрету М. С. Горбачева. – С. 215.
- ¹⁹³⁸ Там само.
- ¹⁹³⁹ Див.: Андриянов В. И., Чирсков В. Г. Борис Щербина. – С. 300.
- ¹⁹⁴⁰ Рыжков Н. И. Десять лет великих потрясений. – С. 170-171.
- ¹⁹⁴¹ Там само. – С. 171.
- ¹⁹⁴² Шевченко В. С. Мої літа, мое багатство: Спогади, роздуми, відповіді. – С. 207-208.

¹⁹⁴³ Див.: Путін мені сказав: «Твій інтернет – суцільна дезінформація. Дивись, там лежать теки, кожна підписана генералом, якщо мене обдурять, можу погони зірвати!».

<https://gordonua.com/ukr/publications/venedyktov-putin-meni-skazav-tvii-internet-sutsilna-dezinformatsiia-dyvys-tam-lezhat-teky-kozhnu-pidpysano-generalom-yakshcho-mene-obduriat-mozhu-pohony-zirvaty-1191705.html>.

¹⁹⁴⁴ Асахи Симбун (Японія): услышать слова «Горби» именно сейчас. Бывший президент СССР Михаил Горбачев.

<https://inosmi.ru/politic/20191219/246473502.html>.

¹⁹⁴⁵ Див.: Андрианов В. И., Чирсков В. Г. Борис Щербина. – С. 305.

¹⁹⁴⁶ Пихоя Р. Г. СССР: История власти. 1945-1991. – С. 490.

¹⁹⁴⁷ Див.: Шевченко В. С. Мої літа, мое багатство: Спогади, роздуми, відповіді. – С. 216.

¹⁹⁴⁸ Там само. – С. 192-193.

¹⁹⁴⁹ Цит. за: Флорин Баррако. Эдуард Лимонов: «Я сожалею о великих временах СССР». <https://inosmi.ru/social/20210222/249167052.html>.

¹⁹⁵⁰ Солженицын А. Август Четырнадцатого / Солженицын А. Собрание сочинений в 13 т. – М.: 2006. – Т. 7. – С. 349.

¹⁹⁵¹ Пивоваров Ю. С. Русское настоящее и советское прошлое. – С. 198.

¹⁹⁵² Див.: Демонтаж коммунизма. Тридцать лет спустя / Коллективная монография; под. ред. К. Рогова. – М.: Новое литературное обозрение, 2021.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Ааронович Девід Морріс (1954) – англійський журналіст, телеведучий і письменник, постійний оглядач The Times та автор книг «Плавання до Єрусалиму: водна подорож нашою маленькою країною», «Історії вуду: роль теорії змови в сучасній історії» та «Партійні тварини: моя сім'я та інші комуністи».

Абакумов Віктор Семінович (1908–1954) – радянський державний і військовий діяч. Генерал-полковник. Один із керівників каральних органів СРСР, активний організатор політичних репресій у Радянському Союзі у 1930–1940-х роках. 12 липня 1951 року заарештований за звинуваченням у приховуванні «сіоністської змови» в МДБ СРСР. Визнаний винним у зраді Батьківщині, шкідництві, скоєнні терактів, участі в контрреволюційній діяльності, засуджений до страти. Розстріляний 19 грудня 1954 року в Левашовському лісі.

Абалкін Леонід Іванович (1930–2011) – радянський і російський економіст, доктор економічних наук, професор, академік АН СРСР, академік РАН. Заступник голови Ради Міністрів СРСР.

Аббасов Шухрат Саліхович (1931–2018) – радянський, узбецький кінорежисер і сценарист, педагог, народний артист СРСР.

Абуладзе Тенгіз Євгенович (1924–1994) – радянський, грузинський кінорежисер, педагог. Народний артист СРСР.

Абрамовіц Мозес (1912–2000) – американський економіст. Викладав у Стенфордському університеті. Президент Американської економічної асоціації. Член Академії деї Лінчєї.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Авторханов Абдурахман Геназович (Ганазович) (1908–1997) – німецький учений-радянолог, письменник, публіцист і громадський діяч, доктор політичних наук, дисидент. 1937-го заарештований, але двічі виправданий судом. Після війни – професор американської військової академії та голова її Вченої Ради. Автор низки книг з історії СРСР та його системи управління.

Аганбегян Абел Гезевич (1932) – радянський і російський економіст, спеціаліст у галузі організації промислового виробництва, проблем продуктивності праці, заробітної плати, макроекономіки, економетрики, менеджменту. Академік РАН, АН СРСР, член-кореспондент Британської академії, почесний член НАН РВ. Був радником генерального секретаря ЦК КПРС М.С. Горбачова з питань економіки. Доктор економічних наук, професор.

Аденауер Конрад Герман Йозеф (1876–1967) – перший федеральний канцлер Федеративної Республіки Німеччини (ФРН).

Аджубей Іван Олексійович (1959) – випускник біофаку МДУ, викладач медичного факультету Гарвардського університету, внук М. С. Хрущова.

Аджубей Микита Олексійович (1952–2007) – письменник, кандидат економічних наук, внук М. С. Хрущова.

Аджубей Олексій Іванович (1924–1993) – радянський журналіст, публіцист, головний редактор газет «Комсомольська правда» та «Известия». Депутат Верховної Ради СРСР, член ЦК КПРС. Зять М. С. Хрущова.

Аджубей Олексій Олексійович (1954) – біофізик, куратор фонду імені М. С. Хрущова, внук М. С. Хрущова.

Аджубей Рада Микитівна (Хрущова) (1929–2016) – російська журналістка, публіцистка. Донька М. С. Хрущова.

Акимбеков Султан Магрупович (1964) – казахстанський історик, політолог,

сходознавець. Директор Інституту світової економіки та політики при Фонді Першого Президента Республіки Казахстан.

Аксьо́нов Васи́ль Па́влович (1932–2009) – радянський, американський і російський письменник, сценарист, кінодраматург. Один із лідерів сповідальної радянської прози 1960-х років, належав до покоління шістдесятників.

Александров Анатолій Петрович (1903–1934) – радянський фізик, академік АН СРСР, доктор фізико-математичних наук, професор. Тричі Герой Соціалістичної Праці. Президент Академії наук СРСР. Член ЦК КПРС. Лауреат Ленінської премії, Державної премії СРСР та чотирьох Сталінських премій.

Александров Валентин Олексійович (1931–2007) – працював у МЗС, потім – у апараті ЦК КПРС, готував тексти виступів для Л. Брежнєва, Ю. Андропова та інших керівників держави. Був помічником голови Уряду РРФСР, помічником секретарів ЦК КПРС, пізніше пішов у позапартійну журналістику. В останні роки життя очолював журнал VIP-premier. Член Спілки журналістів. Автор книги «Кронпринци в ролі зброєносців: записки спічрайтера».

Александров Кирило Михайлович (1972) – російський історик, журналіст, педагог і радіоведучий, публіцист. Автор понад 250 публікацій з історії Росії XIX–XX століть.

Алексєєва Людмила Михайлівна (1927–2018) – радянська дисидентка та російська громадська діячка, учасниця правозахисного руху в СРСР та в пострадянській Росії, одна із засновниць Московської Гельсінкської групи, з 1996 року голова МГГ.

Алієв Гейдар Алієвич (1923–2003) – радянський і азербайджанський державний, партійний і політичний діяч. Президент Азербайджану. Двічі Герой Соціалістичної Праці.

Аллілуєва Надія Сергіївна (1901–1932) – друга дружина Йосипа Сталіна. Член ВКП(б) з 1918 року. Прожила всього 31 рік: у ніч з 8 на 9 листопада 1932 року померла від поранення, отриманого внаслідок пострілу з пістолета. Причина смерті невідома, офіційна версія – самогубство.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Аллілуєва Світлана Йосипівна (Лана Пітерс) (1926–2011) – радянська перекладачка, філологиня, кандидатка філологічних наук, мемуаристка. Дочка Й. В. Сталіна, про життя якого залишила низку робіт у жанрі мемуарів. 1967 р. емігрувала з СРСР до США.

Амальрик Андрій Олексійович (1938–1980) – радянський письменник, дисидент, журналіст і драматург. Учасник російського правозахисного руху. Політв'язень радянських концтаборів.

Амін Іді (Дада Уме Іді Амін) (1928, можливо, 1925 або 1930–2003) – президент Уганди, творець одного з найжорстокіших авторитарних режимів в Африці; генерал, а пізніше фельдмаршал угандійської армії. Згідно з підрахунками, які здійснено після скинення Аміна, жертвами його репресій стали 500 000 громадян Уганди, понад 2000 осіб він убив власноруч.

Андреева Дора Мойсеївна (Хазан) (1894–1961) – радянська партійна та державна діячка. Дружина члена Політбюро ЦК А. Андреева.

Андреев Андрій Андрійович (1895–1971) – діяч Комуністичної партії і радянської держави. Проводив політику партії у сфері колективізації та ліквідації куркульства.

Андріанов Василь Михайлович (1902–1978) – радянський державний та партійний діяч, перший секретар Свердловського та Ленінградського обкомів ВКП(б), член Президії ЦК КПРС.

Андропова Євгенія Юріївна (Волкова) (1937) – лікарка-дерматолог, донька Ю. В. Андропова від першого шлюбу.

Андропова Тетяна Пилипівна (Лебедева) (1917–1991) – вчителька, друга дружина Ю. В. Андропова.

Андропов Володимир Юрійович (1940–1975) – син Ю. В. Андропова від першого шлюбу (двічі побував у в'язниці, спився й помер від цирозу печінки).

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Андропов Ігор Юрійович (1941–2006) – кандидат історичних наук, радянський дипломат. Надзвичайний та повноважний посол. Другий син Ю. В. Андропова.

Андропов Юрій Володимирович (1914–1984) – радянський державний і політичний діяч, Голова Комітету державної безпеки СРСР. Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР.

Андрющенко Едуард Сергійович (1989) – історик, кандидат історичних наук. Журналіст і редактор was.media. Спеціалізується на вивченні розсекречених архівних справ.

Антонеску Іон (1882–1946) – румунський військовий та державний діяч, у 1940–1944 роках – очільник держави і прем'єр-міністр, фактично диктатор, маршал Румунії.

Апанович Олена Михайлівна (1919–2000) – дослідниця історії України середніх віків. Лауреатка Державної премії України ім. Т. Г. Шевченка, лауреатка Фондації Омеляна і Тетяни Антоновичів. Досліджувала історію України XVI–XVIII ст., зокрема історію козацтва, Запорізької Січі, життя і творчість В. І. Вернадського, питання книгознавства, історії рукописної книги XVI–XVIII ст.

Арбатов Георгій Аркадійович (1923–2010) – радянський і російський історик, експерт у галузі міжнародних відносин, академік АН СРСР.

Арбатова Надія Костянтинівна (1950) – завідувачка відділу європейських політичних досліджень ІСЕМВ ім. Є. М. Примакова РАН, докторка політичних наук.

Арендт Ганна, Ханна Арендт (1906–1975) – американська політологиня. Її вважають однією із найважливіших мислительок ХХ століття. Її праці стосуються природи влади та суб'єктів політики, безпосередньої демократії, авторитету й тоталітаризму. На її честь названо спеціальну премію.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Арістов Аверкій Борисович (1903–1973) – радянський партійно-державний діяч, дипломат. Член ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР.

Арманд Інесса Федорівна (1874–1920) – французька діячка російської більшовицької партії РСДРП(б), феміністка, революціонерка і соратниця Леніна.

Армені Рітанна (1947) – італійська письменниця, журналістка, телеведуча.

Артизов Андрій Миколайович (1958) – радянський і російський історик та державний діяч, доктор історичних наук.

Артог Франсуа (1946) – французький історик, фахівець у галузі історіографії, професор Школи поглибленого вивчення суспільних наук.

Архангельський Олексій Петрович (1872–1959) – російський воєначальник, генерал-лейтенант. Начальник Головного штабу, учасник Білого руху.

Архієпископ Андронік (Володимир Олександрович Нікольський) (1870–1918) – єпископ Православної Російської церкви, архієпископ Пермський і Кунгурський.

Ассман Аляйда (1947) – німецька історикиня, єгиптологиня і культурологиня, провідна дослідниця політики пам'яті Європи другої половини ХХ століття.

Астор Ненсі Вітчер, віконтеса Астор (1879–1964) – британська політикиня, перша жінка, яка стала депутатом Палати громад, нижньої палати британського парламенту.

Ататюрк Мустафа Кемаль (1881–1938) – турецький державний і політичний діяч, революціонер, генерал; «батько-засновник» республіки, перший президент Туреччини із 1923 року до своєї смерті; лідер турецької війни за незалежність.

Афанасьєв Юрій Миколайович (1934–2015) – радянський і російський політик та історик. Ректор Московського державного історико-архівного інституту, засновник, ректор та президент Російського державного гуманітарного університету.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Ачесон Дін Гудерхем (1893–1971) – американський політик-демократ, який обіймав посаду державного секретаря США в адміністрації президента Гаррі Трумена.

Багіров Мір Джафар Аббас огли (1895–1956) – радянський та азербайджанський партійний і державний діяч, керівник органів держбезпеки Азербайджану. 1956 року був засуджений і розстріляний.

Баграмян Іван Христофорович (Ованес Хачатурович) (1897–1982) – радянський воєначальник, маршал Радянського Союзу, двічі Герой Радянського Союзу.

Багров Микола Васильович (1937–2015) – радянський і український політичний діяч, Герой України. Ректор Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського, доктор географічних наук, професор, академік НАН України.

Багрянний Іван (Лозов'ягін Іван Павлович) (1906–1963) – український поет, прозаїк, драматург, публіцист, журналіст та політичний діяч. Голова Української національної ради. Лауреат Національної премії України імені Тараса Шевченка (посмертно), номінант на Нобелівську премію з літератури.

Байбаков Микола Костянтинович (1911–2008) – радянський державний діяч, Герой Соціалістичної Праці. Лауреат Ленінської премії. Заступник Голови Ради Міністрів СРСР, Голова Держплану СРСР (1965–1985).

Байден Джилл Трейсі Джейкобс (1951) – перша леді США, дружина 46-го президента США Джо Байдена.

Байден (Джозеф Робінетт Байден-молодший) (1942) – американський державний і політичний діяч, член Демократичної партії. Чинний 46-й президент США. Раніше – 47-й віцепрезидент США.

Байден Нейлія Хантер (1942–1972) – американська вчителька і перша дружина Джо Байдена. Загинула в автокатастрофі 1972 року разом з маленькою дочкою; два сини отримали серйозні травми, але вижили.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Бандера Степан Андрійович (1909–1959) – український політичний діяч, лідер та організатор українського націоналістичного руху. В'язень фашистського концтабору Заксенхаузен. Поняття «бандерівці» є похідним від його прізвища, в СРСР поступово стало загальним і застосовувалося до всіх українських націоналістів, незалежно від їхнього ставлення до Бандери.

Банья Мартін (Martín Vaña) – науковий співробітник Національної ради Аргентини з наукових та технічних досліджень, фахівець з історії Росії.

Баран Володимир Кіндратович (1956) – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедрою новітньої історії Східно-Європейського університету імені Лесі Українки.

Барановська Наталія Петрівна (1948) – українська історикиня, дослідниця новітньої історії України, докторка історичних наук. Лауреатка премії ім. М. І. Костомарова НАН України.

Батицький Павло Фёдорович (1910–1984) – радянський воєначальник, Маршал Радянського Союзу, Герой Радянського Союзу, Головнокомандувач військами ППО СРСР. Член ЦК КПРС, депутат Верховної Ради СРСР 6-10-го скликань. Особисто виконав смертний вирок Верховного Суду СРСР щодо Л. П. Берії.

Баткін Леонід Михайлович (1932–2016) – радянський і російський історик, культуролог та літературознавець, публіцист. Доктор історичних наук, професор РДГУ.

Батлер Фредерік Едвард Робін (1938) – секретар Уряду Великобританії.

Бевін Ернест (1881–1951) – англійський політичний і державний діяч, один із правих лідерів тред-юніонів і лейбористської партії, міністр закордонних справ Великої Британії (1945–1951).

Безбородько Олександр Андрійович (1747–1799) – державний діяч Російської імперії; походив із українського аристократичного роду Безбородьків.

Безименський Лев Олександрович (1920–2007) – радянський і російський літератор та історик. Письменник та журналіст, історик-германіст.

Бейкер (Джеймс Аддісон Бейкер III) (1930) – американський державний діяч та дипломат, очільник адміністрації Президента США Рональда Рейгана, міністр торгівлі США, Державний секретар США.

Бек Юзеф (1894–1944) – польський політичний діяч, міністр закордонних справ Польщі. 1939 року безуспішно намагався врегулювати конфлікт з Німеччиною навколо Данцига.

Беллецца Сімоні Аттіліо (1978) – італійський історик-україніст, доктор філософії, доцент кафедри сучасної історії Неаполітанського університету Федеріко II.

Бендоу Дуг (1957) – американський письменник, старший науковий співробітник Інституту Катона. 2005 року Бендоу змушений був піти з Інституту Катона після того, як з'ясувалося, що більше десяти років він приймав платежі в обмін на публікацію статей, вигідних для різних клієнтів.

Бенц Вольфганг (1941) – німецький історик. Професор-емерит Берлінського технічного університету. З 1990 року – керівник університетського Центру досліджень антисемітизму.

Бенуа Софія (1973) – авторка життєписів та спогадів про творчих людей, видатних історичних особистостей та інших знаменитостей. Її книги розкривають таємниці найзнаменитіших людей нашої планети – політиків, акторів, співаків, зірок шоу-бізнесу та популярних особистостей.

Березін Юхим Йосипович (Штепсель) (1919–2004) – український актор, артист розмовного жанру, народний артист Української РСР.

Берелович Алексіс (Олексій Якович Берелович) (1943) – французький русист, соціолог, історик, перекладач. У центрі його дослідницьких інтересів – Ра-

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

дянський Союз та пострадянська Росія, історія радянського селянства та інтелігенції.

Берія Лаврентій Павлович (1899–1953) – радянський державний і партійний діяч, генеральний комісар державної безпеки, Маршал Радянського Союзу, Герой Соціалістичної Праці, позбавлений усіх звань 1953 року, за вироком суду розстріляний.

Бернс Лідія («Лізізі») (1827–1878) – англійська робітниця та громадська діячка ірландського походження, друга дружина Фрідріха Енгельса.

Бернс Мері (1821 (1823?)–1863) – англійська соціалістка ірландського походження. Перша дружина Фрідріха Енгельса.

Белახов Ілля Львович (1898–1941) – радянський господарський діяч, директор Інституту косметики та гігієни Головопарфюмеру, дерматовенеролог. У липні 1939 р. заарештований з вимогою свідчити проти Поліни Жемчужиної. 1 листопада 1941 року розстріляний.

Бжезинський Збігнев Казімеж (1928–2017) – американський політолог, соціолог і державний діяч польського походження, дослідник міжнародної політики. Радник національної безпеки 39-го президента США Джиммі Картера. Один із засновників Тристоронньої комісії, її директор у 1973–1976 роках. Автор багатьох праць, у тому числі книги «Велика шахівниця: панування Америки та її геостратегічні імперативи».

Биков Дмитро Львович (1967) – російський письменник, поет і публіцист, літературний критик, радіо- та телеведучий, журналіст, викладач літератури, кінокритик.

Біблер Володимир Соломонович (1918–2000) – радянський і російський філософ, культуролог, історик культури. Автор праць із історії європейської думки, керівник проекту «Школа діалогу культур».

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Бівор Ентоні (1946) – британський військовий історик і письменник, автор низки книг з історії ХХ століття, зокрема про Другу світову війну.

Біккенін Наїль Барійович (1931–2007) – радянський та російський філософ та журналіст, член-кореспондент РАН, доктор філософських наук.

Білокопитова Ольга Миколаївна (1860–1944) – практикувалася на народній медицині, займалася лікарською справою. Дружина І. І. Мечникова.

Біляк Василь (1917–2014) – чехословацький комуністичний політик та державний діяч, член Політбюро, секретар ЦК Компартії Чехословаччини, лідер не-осталіністського крила КПЧ. Virізнявся прорадянською орієнтацією, був противником Празької весни. Ініціював заклик до Чехословаччини військ Варшавського договору, належав до ключових постатей консервативної «нормалізації».

Бланк Олександр Дмитрович (1799, 1801, 1802 або 1804–1870) – лікар-фізіотерапевт, надвірний радник, підполковник, дід В. І. Леніна.

Блатов Анатолій Іванович (1914–1988) – радянський партійний діяч, дипломат, помічник Генерального секретаря ЦК КПРС Л.І. Брежньєва, співробітник апарату ЦК КПРС. Надзвичайний та повноважний посол СРСР. Член ЦРК КПРС. Кандидат у члени ЦК КПРС.

Блентон Леонард Рей (1930–1996) – американський бізнесмен і політик.

Блок Марк (1886–1944) – французький історик єврейського походження, автор праць із західноєвропейського феодалізму, аграрних відносин у Франції, загальних проблем методології історії. Заснував журнал «Аннали», один із засновників однойменної школи.

Бобков Пилип Денисович (1925–2019) – радянський діяч органів державної безпеки, 1-й заступник голови КДБ СРСР, генерал армії. Член ЦК КПРС. Один із провідних борців радянського режиму проти дисидентів та інакодумців.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Богомолець Олександр Олександрович (1881–1946) – український радянський патологіолог та громадський діяч, президент АН України, академік та віце-президент АН СРСР та АМН СРСР. Герой Соціалістичної Праці. Лауреат Сталінської премії першого ступеня.

Боголюбов Клавдій Михайлович (1909–1996) – радянський партійний діяч, завідувач Загального відділу ЦК КПРС. Член ВКП(б). Член ЦРК КПРС. Член ЦК КПРС. Герой Соціалістичної Праці.

Бодюл Іван Іванович (1918–2013) – молдавський радянський державний діяч, перший секретар ЦК КП Молдавії, заступник голови Ради міністрів СРСР. Доктор філософських наук. Член ЦК КПРС.

Бокасса Жан Бедель (1921–1996) – президент Центральноафриканської Республіки, імператор Центральноафриканської імперії, маршал. Один із найбільш ексцентричних диктаторів ХХ століття.

Болдін Валерій Іванович (1935–2006) – радянський партійний діяч; член ЦК КПРС. Перший керівник апарату Президента СРСР (17 квітня 1990–22 серпня 1991).

Болтон Джон Роберт (1948) – американський політик-республіканець і дипломат, працював послом США в ООН, відомий своїм критичним ставленням до ООН. Під час президентства Рональда Рейгана і Джорджа Буша-старшого працював на різних посадах у Держдепартаменті, Міністерстві юстиції та Агентстві США з міжнародного розвитку (USAID). При адміністрації Джорджа Буша-молодшого був заступником державного секретаря з контролю над озброєннями і міжнародної безпеки. Був радником президента США Трампа з національної безпеки.

Бонапарт Наполеон І (1769–1821) – французький державний діяч, полководець, перший консул Французької Республіки, імператор Французів. Творець однієї з найбільших імперій світу, реформатор і законодавець Європи. Представник роду Бонапартів.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Боннер Олена Георгіївна (1923–2011) – радянська та російська громадська діячка, правозахисниця, дисидентка, публіцистка. Друга дружина академіка А. Д. Сахарова. Останні роки життя провела у США.

Борджіа Чезаре (1475–1507) – діяч епохи Відродження з іспанського роду Борха; здійснив невдалу спробу створення в центральній Італії власної держави під егідою Святого Престолу, який посідав його батько Папа Римський Олександр VI.

Бор Нільс Хенрік Давід (1885–1962) – данський фізик-теоретик і громадський діяч, один із творців сучасної фізики, квантової теорії атома. Лауреат Нобелівської премії з фізики. Член Данського королівського товариства та його президент, член понад 20 академій наук світу.

Бортко Володимир Володимирович (1946) – радянський і російський кінорежисер, сценарист, кінопродюсер, кіноактор, політичний діяч; народний артист Російської Федерації, народний артист України (позбавлений звання 2023 року), депутат Державної Думи шостого та сьомого скликань від КПРФ, заступник та перший заступник голови комітету Держдуми з культури.

Брандт Віллі (1913–1992) – німецький та європейський політик, соціал-демократ, державний діяч, голова Соціал-демократичної партії Німеччини, четвертий федеральний канцлер ФРН. Був першим соціал-демократичним канцлером із 1930 року, лауреат Нобелівської премії миру.

Брати Стругацькі – Аркадій Натанович (1925–1991) та Борис Натанович (1933–2012) – російські радянські письменники, співавтори, сценаристи, класики сучасної наукової та соціальної фантастики.

Брауер Кейт Андерсен (1980) – американська журналістка і письменниця, написала три книги про Білий дім, дві з яких стали бестселерами New York Times: «Резиденція: внутрішній світ Білого дому», «Перші жінки: благодать і сила Америки».

Браун Єва Анна Паула (1912–1945) – коханка лідера нацистської Німеччини

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Адольфа Гітлера, в останній день життя – його дружина. Фотографія за фахом, Єва Браун була поруч з лідером нацистів ще зі знайомства у Мюнхені 1932 року, залишила багато знімків Гітлера та його оточення. Перед падінням Берліна, у квітні 1945 року одружилася з Гітлером і разом з ним вчинила самогубство.

Брауншвейзький Антон Ульріх (1714–1774) – герцог Брауншвейзький, Бев-вернський та Люнебурзький, походив з династії Вельфів, генералісімус російських військ.

Брежнев Леонід Ілліч (1906–1982) – радянський державний і партійний діяч, який обіймав вищу керівну посаду протягом 18 років – Генеральний секретар ЦК КПРС. Голова Президії Верховної Ради СРСР. Чотириразовий Герой Радянського Союзу, Герой Соціалістичної Праці.

Брежнева Вікторія Петрівна (Денисова) (1907–1995) – дружина Генерального секретаря ЦК КПРС Л. І. Брежнева.

Брежнева Галина Леонідівна (1929–1998) – донька Генерального секретаря ЦК КПРС Л. І. Брежнева. Набула скандальної популярності завдяки своєму ексцентричному та норовливому характеру.

Брежнев Андрій Юрійович (1961–2018) – економіст та російський політик, перший секретар ЦК «Комуністичної партії соціальної справедливості», онук Л. І. Брежнева.

Брежнев Леонід Юрійович (1956) – викладач хімії МДУ, бізнесмен, онук Л. І. Брежнева.

Брежнев Юрій Леонідович (1933–2013) – радянський державний і партійний діяч, перший заступник міністра зовнішньої торгівлі СРСР, син Генерального секретаря ЦК КПРС Л. І. Брежнева.

Бреттін (доктор Міхаель Бреттін) (1964) – головний редактор історичного

часопису «Unser Berlin» і старший редактор видання «Berliner Kurier am Sonntag». Вивчав історію, політологію та східну славистику/російську мову в Геттінгені та Гамбурзі, захистив докторську дисертацію про Радянський Союз під керівництвом Михайла Горбачова.

Брехуненко Віктор Анатолійович (1965) – український історик, доктор історичних наук, професор, завідувач відділом актової археографії Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України.

Брік Ліля Юріївна (1891–1978) – російська мисткиня: «муза російського авангарду», господиня одного з найвідоміших у ХХ столітті літературно-художніх салонів. Скульпторка, кінорежисерка, письменниця, авторка мемуарів.

Бродський Йосип Олександрович (1940–1996) – російський поет, есеїст, драматург і перекладач, педагог. Лауреат Нобелівської премії з літератури.

Броз Тіто Йосип (1893–1980) – югославський революціонер, політичний, державний, військовий та партійний діяч. Лідер Югославії, очолював Комуністичну партію Югославії (КПЮ). Був головою Спілки комуністів Югославії.

Бройль (Луї де Бройль) (1892–1987) – французький фізик, один із творців сучасної квантової механіки. Професор Паризького університету, член і неодмінний секретар Паризької АН, іноземний член АН СРСР.

Брутенц Карен Нерсесович (1924–2017) – радянський партійний і державний діяч, 1-й заступник завідувача міжнародного відділу ЦК КПРС. Кандидат у члени ЦК КПРС. Кандидат філософських наук, доктор історичних наук, професор.

Будницький Олег Віталійович (1954) – радянський і російський історик, спеціалізується на російській історії другої половини ХІХ-ХХ століть. Доктор історичних наук, професор.

Буковський Володимир Костянтинович (1942–2019) – російський політичний і громадський діяч, учений-нейрофізіолог, політолог, письменник, публіцист. Ко-

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

лишній радянський політичний в'язень і один із засновників дисидентського руху в СРСР. Мав польське коріння. Після 12 років політичного ув'язнення в СРСР 1976 року був обміняний на генерального секретаря компартії Чилі Луїса Корвалана. 1991 року був запрошений урядом Бориса Єльцина для підготовки судового процесу проти КПРС. Буковський засканував велику кількість секретних документів КПРС та КДБ, які стали основою вільно доступного в мережі інтернет «Архіву Буковського».

Булганін Микола Олександрович (1895–1975) – радянський державний діяч. Член Президії (Політбюро) ЦК КПРС. Маршал Радянського Союзу (позбавлений звання 1958 р.), генерал-полковник. Входив до найближчого оточення Й. В. Сталіна.

Бурдєнко Мико́ла Нилович (1876–1946) – радянський хірург, один із основоположників нейрохірургії, академік АН СРСР, генерал-полковник медичної служби. Професор Тартуського університету, Московського університету, перший президент Академії медичних наук СРСР. Герой Соціалістичної Праці, почесний член Міжнародного товариства хірургів.

Бурдонський Олександр Васильович (1941–2017) – радянський і російський режисер-постановник Центрального академічного театру Російської армії. Народний артист Російської Федерації. Онук Йосипа Сталіна, старший син Василя Сталіна.

Буркхардт Якоб (1818–1897) – швейцарський історик культури, який стояв біля витоків культурології як самостійної дисципліни, професор.

Буртін Юрій Григорович (1932–2000) – російський літературний критик, публіцист та історик, дисидент, яскравий представник покоління «шістдесятників».

Бухаріна Естер Ісаївна (Гурвіч) (1895–1989) – науковиця-економістка, докторка економічних наук, дружина М. І. Бухаріна.

Бухарін Мико́ла Іва́нович (1888–1938) – російський економіст, політичний

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

діяч СРСР, член Президії Виконкому Комінтерну. Академік АН СРСР. Був одним із головних обвинувачених у справі «Антирадянського правотроцькістського блоку». Військова колегія Верховного суду СРСР визнала його винним і засудила до страти. Клопотання про помилування було відхилене, був розстріляний. Реабілітований лише 1988 року.

Буш Барбара Пірс (1925–2018) – дружина 43-го Віцепрезидента і 41-го Президента США Джорджа Буша-старшого, мати 43-го Президента США Джорджа Буша-молодшого та 43-го губернатора Флориди Джеба Буша.

Буш Джордж Герберт Уокер (1924–2018) – 41-й президент США, 43-й віцепрезидент США при Рональді Рейгані, конгресмен, дипломат, директор Центральної розвідки (ЦРУ).

Буш Джордж Уокер (Джордж Буш-молодший) (1946) – американський державний і політичний діяч, 43-й президент США, губернатор штату Техас. Син 41-го президента США Джорджа Г.У. Буша.

Буш Лора Лейн Уелч (1946) – дружина 43-го президента США Джорджа Буша, 48-ма перша леді США.

Будьонний Семен Михайлович (1883–1973) – радянський воєначальник, один із перших маршалів Радянського Союзу. Тричі Герой Радянського Союзу, кавалер восьми орденів Леніна, повний кавалер Георгіївського хреста та Георгіївської медалі всіх ступенів.

Бюшер Вольфганг (1951) – німецький журналіст і письменник, керівник відділу репортажів у відомій газеті «Вельт».

Вавілов Андрій Михайлович (1936) – дипломат, радник 1-го класу у відставці МЗС Росії, багато років пропрацював перекладачем вищих керівників СРСР різних періодів.

Вайцеккер Ріхард Карл Фрайхерр (1920–2015) – німецький політик від

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

партії Християнсько-демократичний союз, у 1984–1994 рр. обіймав посаду федерального президента Німеччини.

Вайцзеккер (барон Ернст Генріх фон Вайцзеккер) (1882–1951) – німецький дипломат, бригаденфюрер СС. Колишній Статс-секретар Імперського міністерства закордонних справ Великонімецького рейху, батько президента ФРН (1984–1994) Ріхарда фон Вайцзеккера.

Валицький Анджей Станіслав (1930–2020) – польський історик польської та російської філософії. Дійсний член Польської академії наук. Заслужений професор Польської академії наук та університету Нотр-Дам (США). Лауреат премії Бальцана.

Варфоломій (Патріарх Варфоломій I – в миру Димітріос Архондоніс) (1940) – 270-й і чинний архієпископ Константинополя та Вселенський патріарх з 2 листопада 1991 року. Відповідно до його титулу, він є *primus inter pares* (перший серед рівних) у Східній православній церкві та духовний лідер східних православних християн у всьому світі. Його титул – Його Всесвятість, Архієпископ Константинополя – Нового Риму і Вселенський Патріарх Варфоломій I.

Василевська Ванда Львівна (1905–1964) – польська радянська письменниця та громадська діячка. Тричі лауреатка Сталінської премії. Докторка філологічних наук. Була противницею впровадження української мови в освіті у школах Західної України.

Василевський Олександр Михайлович (1895–1977) – радянський полководець, Маршал Радянського Союзу, начальник Генерального штабу, член Ставки Верховного Головнокомандування, головнокомандувач Головним командуванням радянських військ на Далекому Сході, міністр Збройних сил СРСР і військовий міністр СРСР. Член ЦК КПРС.

Васильєва Лариса Миколаївна (1935–2018) – радянська та російська поетеса, прозаїк та драматургиня, філологиня. Автор понад двадцяти поетичних збірок.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Вассоєвич Андрій Леонідович (1954) – радянський та російський історик-сходознавець, єгиптолог, доктор філософських наук, кандидат історичних наук, професор, директор Інституту сходознавства РГПУ імені О. І. Герцена, професор Санкт-Петербурзької духовної академії.

Васькін Олександр Анатолійович (1975) – російський письменник, журналіст, історик, москвознавець, автор і ведучий програм на радіо «Орфей». Член Спілки письменників Москви.

Ватт Джеймс (1736–1819) – шотландський винахідник-механік, член Лондонського королівського товариства, творець універсальної парової машини подвійної дії. Роботи Ватта поклали початок промисловій революції в Англії, а потім і у всьому світі. Його ім'ям названа одиниця потужності – ват та Університет Геріот-Ватт у Единбурзі.

Вдовін Олександр Іванович (1941) – радянський і російський історик, письменник, фахівець з історії Росії та російського народу, національного питання та національної політики в СРСР і Росії. Доктор історичних наук, професор.

Веліканова Ольга – американська історикиня російського походження, авторка низки книг про сталінський період, професорка російської історії в Університеті Північного Техасу (США), авторка п'яти монографій про громадську думку в СРСР.

Веліхов Євген Павлович (1935) – радянський і російський вчений, фізик-теоретик, віце-президент АН СРСР і РАН, директор Інституту атомної енергії імені І.В. Курчатова, президент (почесний президент) Національного дослідницького центру «Курчатівський інститут». Член ЦК КПРС. Академік Академії наук СРСР, РАН.

Венедиктов Олексій Олексійович (1955) – російський журналіст, головний редактор, співвласник і ведучий радіостанції «Эхо Москвы», президент «Эхо-ТВ».

Венік Чарльз Альберт (1913–2007) – американський політик та законодавець. Член Демократичної партії від штату Огайо. У 1955–1981 роках був членом

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Палати представників США. 1974 року спільно з Генрі Джексоном підтримав прийняття «поправки Джексона-Веніка», яка обмежувала торговельні зв'язки з деякими країнами, у тому числі з СРСР.

Вёрнер Герцог (1942) – німецький кінорежисер, продюсер, сценарист, актор, письменник, зняв понад сорок фільмів, поставив безліч опер, опублікував десятки книг.

Верт Ніколя (1950) – французький історик і радянолог, фахівець з історії СРСР, професор історії Інституту сучасної історії при Національному центрі наукових досліджень (Франція).

Верхотуров Дмитро Миколайович (1981) – письменник, історик, громадський діяч, незалежний економічний журналіст, член експертної ради газети «Факти та коментарі» (Таджикистан), блогер.

Вершигора Петро Петрович (1905–1963) – активний учасник радянського партизанського руху в роки війни, генерал-майор, Герой Радянського Союзу. Письменник, лауреат Сталінської премії другого ступеня.

Вишинський Андрій Януарійович (1883–1954) – радянський політичний діяч польського походження, юрист і дипломат. Головний державний обвинувач (генеральний прокурор СРСР) на сталінських «показових судових процесах» 1930-х років. Після XX з'їзду КПРС 1956 року Вишинського «посмертно репресовано», його праці перестали бути офіційними посібниками для радянських юристів.

Вишневецький (Байда) Дмитро Іванович (прибл. 1517–1564) – славетний козацький лицар, визначний полководець, на початку 1550-х років заснував фортецю на острові Мала Хортиця на Дніпрі, згуртував навколо неї козаків і цим поклав початок Запорозькій Січі. Про його хоробрість і талант воїна склалися легенди. В українській народній творчості, зокрема, широковідомою є дума про козака Байду.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Вінстон Генрі (1911–1986) – діяч американського робітничого руху, національний голова КП США з 1966 року. Зазнавав репресій; перебуваючи у тюремному ув'язненні, втратив зір.

Власик Микола Сидорович (1896–1967) – співробітник органів державної безпеки СРСР. Начальник охорони Й. В. Сталіна. Генерал-лейтенант. Позбавлений звання та нагород.

Власов Андрій Андрійович (1901–1946) – радянський воєначальник, при прориві блокади Ленінграда був захоплений у полон і погодився на співпрацю з нацистами, ставши керівником військової організації з радянських військовополонених – Російської визвольної армії (РВА, рос. РОА). 1945 року полонений РСЧА, 1946 року засуджений за звинуваченням у державній зраді, позбавлений звання генерала-лейтенанта та всіх державних нагород. За наказом військової колегії Верховного Суду СРСР був страчений через повішення 1 серпня 1946 р.

Влодзімірський Лев Омелянович (Емільєвич) (1905–1953) – діяч радянських спецслужб, один із активних учасників сталінських репресій (великого терору), генерал-лейтенант. Входив до найближчого оточення Л. П. Берії. Засуджений до вищої міри покарання та розстріляний.

Внук Рафал (1967) – польський історик, редактор кількох історичних періодичних видань, співробітник Інституту історії Польської академії наук та Польського інституту національної пам'яті, був учнем польського історика Томаша Стшембоша.

Вознесенський Микола Олексійович (1903–1950) – радянський політичний та державний діяч, економіст. Доктор економічних наук. Академік АН СРСР.

Войнович Володимир Миколайович (1932–2018) – російський прозаїк, поет і драматург, автор текстів пісень та художник-живописець. Лауреат Державної премії Російської Федерації. Почесний член Російської академії мистецтв. У 1980

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

році був висланий із СРСР і позбавлений радянського громадянства; до середини 2000-х років жив у Німеччині. У серпні 1990 указом Горбачова йому було відновлено радянське громадянство.

Волобуєв Вадим Вадимович (1979) – історик і політолог, старший науковий співробітник Відділу сучасної історії країн Центральної та Південно-Східної Європи Інституту слов'янознавства РАН.

Вольський Аркадій Іванович (1932–2006) – радянський і російський діяч, економіст, помічник генерального секретаря ЦК КПРС, президент Російського союзу промисловців і підприємців.

Воронов Геннадій Іванович (1910–1994) – радянський державний і партійний діяч, голова Ради Міністрів РРФСР.

Воротніков Віталій Іванович (1926–2012) – радянський партійний і державний діяч, голова Ради Міністрів РРФСР, член Політбюро ЦК КПРС, Герой Соціалістичної Праці.

Ворошилова Катерина Давидівна (Гітля Горбман, Голда Горбман) (1887–1959) – російська революціонерка, радянська державна і партійна діячка, дружина К. Є. Ворошилова.

Ворошилов Климент Єфремович (1881–1969) – російський революціонер, радянський військовий, державний та політичний діяч, один із організаторів та учасників масових репресій у СРСР. Двічі Герой Радянського Союзу, Герой Соціалістичної Праці, перший Маршал Радянського Союзу. Йому належить рекорд тривалості перебування у Політбюро ЦК ВКП(б) (ЦК КПРС), Президії ЦК КПРС – 34,5 років.

Вощанов Павло Ігорович (1948) – російський журналіст, один із засновників та політичний оглядач «Нової газети», пресекретар російського президента Бориса Єльцина.

Врангель Петро Миколайович (1878–1928) – російський воєначальник, генерал-лейтенант російської імператорської армії. Учасник російсько-японської та Першої світової воєн, один із головних керівників Білого руху в роки Громадянської війни. Головнокомандувач Російської армії в Криму та Польщі.

Врублевський Віталій Костянтинович (1933–2008) – професор, доктор економічних наук, лауреат Державної премії УРСР, заслужений діяч науки та техніки України, працював помічником В. В. Щербицького.

Вудс Алан (1944) – публіцист, політолог, історик політичної думки, дослідник марксистської філософії та троцькізму. Один з провідних членів Міжнародної марксистської тенденції, володіє багатьма мовами, включаючи німецьку, англійську, іспанську, французьку та російську.

Гавришко Марта Ігорівна (1984) – українська історикиня, кандидатка історичних наук, дослідниця гендерної проблематики, вивчає проблему сексуального насильства під час збройних конфліктів. Феміністка, учасниця громадських акцій на захист прав жінок в Україні.

Галан Ярослав Олександрович (1902–1949) – український радянський письменник-антифашист, драматург, публіцист.

Галецький Оскар (1891–1973) – польський історик, дійсний член УВАН та Товариства Шевченка. Професор. Автор понад 600 публікацій.

Ганелін Рафаїл Шоломович (1926–2014) – радянський і російський історик, фахівець в галузі історії Росії та історії міжнародних відносин першої половини ХХ століття. Доктор історичних наук, професор. Член-кореспондент РАН.

Гастінгс Макс (1945) – британський історик, письменник, журналіст. Автор численних книг про Другу світову війну.

Гаус Фрідріх (1881–1955) – німецький юрист, чиновник і дипломат, багаторічний керівник юридичного відділу Міністерства закордонних справ у Берліні у 1920-1930-х роках.

Гафенку Григоре (1892–1957) – румунський державний та суспільно-політичний діяч, борець проти комунізму. Міністр закордонних справ Румунії (1 лютого 1939 – 3 липня 1940). Доктор юридичних наук. Журналіст, мемуарист.

Ґеббельс Па́уль Йо́зеф (1897–1945) – німецький державний і політичний діяч, рейхсміністр народної освіти та пропаганди Німеччини, головний пропагандист Націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини, імперський керівник пропаганди НСДРП, рейхсляйтер, канцлер Третього Рейху, комісар оборони Берліна. Одна із найближчих та довірених осіб Адольфа Гітлера.

Ґейфман Анна Аркадіївна (1962) – американська й ізраїльська історикиня. Історичні роботи Ґейфман присвячені політичному тероризму в Росії початку ХХ століття та психології сучасного тероризму (події у Беслані та інші акти сучасного масового терору). Живе в Ізраїлі (Єрусалимі), професор Бар-Іланського університету.

Ґенріх IV Великий (1553–1610) – король Франції, король Наварри (як Генріх III). Засновник французької королівської династії Бурбонів. Французи пов'язували з його ім'ям кінець релігійних воєн і набуття права на свободу віросповідання завдяки підписанню ним Нантського едикту.

Ґерасименко Василь Пилипович (1900–1961) – радянський воєначальник, генерал-лейтенант. У січні 1944 р. призначений командувачем військ Харківського військового округу, а в березні – народним комісаром оборони Української РСР та командувачем військ Київського військового округу.

Ґерінг Ґерман Вільгельм (1893–1946) – німецький політичний, державний і військовий діяч часів Третього Райху, найближчий соратник Адольфа Гітлера, «нацист номер два». На Нюрнберзькому процесі визнаний одним із головних військових злочинців. Засуджений до смертної кари через повішення.

Ґерман Михайло Юрійович (1933–2018) – радянський і російський мистецтвознавець, професор, доктор мистецтвознавства, письменник. Головний науковий співробітник Державного Російського музею.

Герц Джон Х. (1908–2005) – американський політолог, дослідник міжнародних відносин і права. Після Другої світової війни працював політичним аналітиком у Департаменті США – брав участь у делегації США на Нюрнберзькому процесі.

Гесс Рудольф (1894–1987) – державний і політичний діяч Німеччини, один із керівників Третього Райху, заступник фюрера по партії, «нацист номер три».

Гізель Інокентій (1600 (?)–1683) – український православний діяч німецького походження. Вчений-богослов, філософ, історик. Священнослужитель Київської митрополії, архимандрит Києво-Печерського монастиря (1656–1683). Ймовірний автор «Київського Синопису», першого підручника з історії України.

Гімлер Гєнріх (Гайнріх) Луттпольд (1900–1945) – німецький військовий і політичний діяч часів Третього Райху, райхсфюрер СС, один із найголовніших та найвпливовіших лідерів нацистської Німеччини, сподвижник Адольфа Гітлера. Воєнний злочинець, один із організаторів Голокосту. Організував айнзацгрупи – ескадрони смерті, видавав накази про знищення близько 6 млн. євреїв, від 200 до 500 тис. ромів і мільйонів інших в'язнів.

Гінда Володимир Васильович (1979) – український історик, дослідник історії України у Другій світовій війні, автор понад 150 публікацій.

Гінденбург Оскар Вільгельм Роберт Пауль Людвіг Гельмут (1883–1960) – німецький державний і військовий діяч, генерал-лейтенант вермахту. Син Пауля фон Гінденбурга.

Гінденбург Пауль фон (1847–1934) – німецький військовий і державний діяч, генерал-фельдмаршал, райхспрезидент. З 1925 року і до кінця життя – президент (райхспрезидент) Німеччини, спершу Веймарської республіки, потім із 1933 року – Третього Рейху.

Гінзбург Віталій Лазарович (1916–2009) – радянський і російський фізик-теоретик, доктор фізико-математичних наук, професор. Академік АН СРСР. Лауреат Ленінської премії, Сталінської премії першого ступеня та Нобелівської премії з фізики.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Гірей Шагін (1745–1787) – останній кримський хан у 1777–1782 та 1782–1783 рр. з династії Гереїв.

Гірник Олекс Миколайович (1912–1978) – український дисидент, політв'язень, Герой України. 21 січня 1978 р., у переддень 60-ї річниці проголошення самостійності України Центральною Радою, вчинив акт самоспалення біля могили Шевченка на знак протесту проти русифікації України.

Гітлер Адольф (1889–1945) – політичний і державний діяч Веймарської республіки та Третього Рейху, Рейхсканцлер, лідер Націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини, прийшов до влади 1933 року, був одним із ініціаторів Другої світової війни в Європі. З його іменем пов'язують численні злочини проти людства, скоєні націонал-соціалістичним режимом і у самій Німеччині, і на окупованих нею територіях, включно з Голокостом.

Гоббс Томас (1588–1679) – англійський філософ. Належав до школи соціального договору в традиції реалізму. Основними інтересами Гоббса були політична філософія, історія, етика та геометрія.

Гоглідзе Сергій (Серго) Арсенійович (Арсентійович) (1901–1953) – діяч радянських спецслужб, який входив до складу особливої трійки НКВС СРСР, один із активних організаторів сталінських репресій (великого терору), генерал-полковник.

Гоголь Микола Васильович (1809–1852) – український і російський письменник.

Голіков Віктор Андрійович (1914–1997) – помічник Генерального секретаря ЦК КПРС з питань внутрішньої політики та сільського господарства (1954–1982 рр.). Помічник Л. І. Брежнєва, який працював з ним найдовше.

Голосов Григорій Васильович (1963) – російський політолог, доктор політичних наук, професор порівняльної політології Європейського університету в Санкт-Петербурзі.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Голубцова Валерія Олексіївна (1901–1987) – організаторка науки, директорка (ректорка) Московського енергетичного інституту. Дружина Г. М. Маленкова.

Гончар Олесь (Олександр) Терентійович (1918–1995) – український та радянський письменник, прозаїк, літературний критик, політик, громадський діяч.

Горбанівська Наталія Євгенівна (1936–2013) – російська поетеса та перекладачка, правозахисниця, учасниця дисидентського руху в СРСР. Учасниця демонстрації 25 серпня 1968 року проти введення радянських військ до Чехословаччини.

Горбачов Михайло Сергійович (1931–2022) – радянський і російський політичний, громадський та партійний діяч, останній Генеральний секретар ЦК КПРС; останній голова Президії Верховної Ради СРСР; перший голова Верховної Ради СРСР. Перший та єдиний Президент СРСР.

Горбачова Раїса Максимівна (1932–1999) – громадська діячка, членкиня радянського Фонду культури, дружина М. С. Горбачова.

Гордієвський Олег Антонович (1938) – колишній полковник Першого головного управління КДБ СРСР та агент розвідувальної служби Великобританії MI-6. Служив у КДБ, працював у радянських резидентурах у Данії та Великій Британії. Був завербований MI-6. У липні 1985 р. утік з СРСР. За зраду заочно засуджений до розстрілу, вирок досі не скасований. Живе у Британії.

Горинь Михайло Миколайович (1930–2013) – український політичний діяч, радянський дисидент і політв'язень радянських часів, психолог, один із засновників Народного руху України та Української республіканської партії. Народний депутат України 1-го скликання.

Горький Максим (Пешков Олексій Максимович) (1868–1936) – російський і радянський письменник, драматург, прозаїк, поет, публіцист, журналіст, громадський діяч.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Граєвський Віктор Абрамович (Шпільман) (1925–2007) – журналіст, працював у польській агенції новин ПАП. 1957 року емігрував до Ізраїлю. Передавав до спецслужб Ізраїлю секретну промову Микити Хрущова на закритому засіданні XX з'їзду КПРС, завдяки чому вона поширилася у світі.

Гранатова Ганна Анатоліївна – письменниця, журналістка, літературознавець та психологиня, популяризаторка науки. Докторка філософії, дійсна членкиня Балтійської педагогічної академії, Спілки журналістів Росії, Спілки письменників Росії, Товариства з вивчення культури США. Веде свій науково-популярний канал на YouTube.

Граціозі Андреа (1954) – італійський історик. Входить до складу наукової ради Українського історичного журналу. Професор історії Неаполітанського університету, досліджує історію України, Росії та Центрально-Східної Європи XX ст., проблеми Голодомору.

Грачов Андрій Серафимович (1941) – кандидат історичних наук, письменник, радник та пресекретар президента СРСР М. С. Горбачова.

Грачов Павло Сергійович (1948–2012) – радянський і російський державний та військовий діяч, воєначальник, Герой Радянського Союзу, перший заступник міністра оборони СРСР, міністр оборони Російської Федерації, перший російський генерал армії.

Гречко Андрій Антонович (1903–1976) – радянський військовий, державний і партійний діяч, Маршал Радянського Союзу. Двічі Герой Радянського Союзу. Міністр оборони СРСР.

Гридасова Олександра Романівна (1915–1982) – цивільна дружина Нікашова І. Ф., начальника головного управління «Дальбуду» НКВС СРСР.

Гриневич Владислав Анатолійович (1959) – український історик, доктор політичних наук, дослідник етнічної історії, історичної антропології, історії України періоду Другої світової війни.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Грицак Ярослав Йосипович (1960) – український історик і публіцист. Доктор історичних наук, професор, автор понад 400 наукових праць.

Гришин Віктор Васильович (1914–1992) – радянський партійний і державний діяч, перший секретар Московського міськкому КПРС. Двічі Герой Соціалістичної Праці.

Гріглевські Ельке (1965) – німецький політолог і викладач історії, директор меморіального комплексу Берген Бельзен і голова Фондації меморіальних місць Нижньої Саксонії. Досліджує націонал-соціалізм після 1945 року.

Грінберг Анатолій Павлович (1910–1985) – радянський фізик-експериментатор, лауреат Державної премії СРСР.

Громико Анатолій Андрійович (1932–2017) – радянський, російський дипломат і вчений, фахівець у галузі американістики, африканістики, міжнародних відносин. Член-кореспондент АН СРСР. Надзвичайний та повноважний посланник 1 класу.

Громіко Андрій Андрійович (1909–1989) – радянський дипломат білоруського походження, протягом 28 років був міністром закордонних справ СРСР. Член ЦК КПРС, член Політбюро ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 2-го, 5-11-го скликань. Двічі Герой Соціалістичної Праці.

Гросс Ян Томаш (1947) – американський історик, соціолог та політолог польського походження.

Гроссман Василь Семенович (1905–1964) – російський і радянський письменник і журналіст, військовий кореспондент. Автор роману «Життя та доля».

Грушевський Михайло Сергійович (1866–1934) – видатний український історик, громадський і політичний діяч, революціонер. Один із лідерів українського національного руху, голова Української Центральної ради, професор Львівського університету, член Чеської академії наук та мистецтв, академік ВУАН та Академії наук СРСР, член НТШ. Засновник української наукової історіографії.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Губарєв Володимир Степанович (1938–2022) – російський і радянський письменник-фантаст, драматург, журналіст. Працював журналістом у газетах «Комсомольська правда» та «Правда». Лауреат Державної премії СРСР. Член Спілки письменників СРСР.

Гувер Герберт Кларк (1874–1964) – тридцять перший президент США (1929–1933).

Гудеріан Гайнц Вільгельм (1888–1954) – німецький воєначальник часів Третього Рейху, генерал-полковник німецької армії, військовий теоретик.

Гучков Олександр Іванович (1862–1936) – російський політичний і державний діяч, лідер партій «Союз 17 жовтня» і з літа 1917 – Ліберальної республіканської партії Росії. Голова III Державної думи (1910–1911), член Державної ради, Голова Центрального військово-промислового комітету (1915–1917). Один з організаторів змови з метою зречення імператора Миколи II. Військовий та тимчасово морський міністр Тимчасового уряду.

Даладьє Едуар (1884–1970) – французький політичний і державний діяч, прем'єр-міністр Франції (1933-1934, 1938-1940).

Даллес Аллен Велш (1893–1969) – американський дипломат і розвідник, керівник резидентури Управління стратегічних служб у Берні під час Другої світової війни, директор Центральної розвідки (1953–1961).

Даллес Джон Фостер (1888–1959) – американський політик-республіканець, який обіймав посаду державного секретаря США при президенті Дуайті Ейзенхауері.

Данилов Олександр Анатолійович (1954) – радянський і російський історик, фахівець у галузі новітньої історії Росії. Доктор історичних наук, професор.

Данієль Юлій Маркович (Микола Аржак) (1925–1988) – російський письменник (прозаїк, поет, перекладач), дисидент.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Дебов Сергій Сергійович (1919–1995) – радянський і російський діяч науки, академік АМН СРСР, віце-президент АМН СРСР. Тривалий час працював у Науково-дослідній лабораторії при Мавзолеї В. І. Леніна, потім очолював її 27 років.

Девіс Джозеф Едвард (1876–1958) – американський дипломат, юрист, меценат. Посол США у СРСР (1936–1938).

Де Голль Шарль Андре Жозеф Марі (1890–1970) – французький військовий та державний діяч, генерал. Під час Другої світової війни став символом французького Опору. Засновник та перший президент (1959–1969) П'ятої республіки.

Дейвіс Норман (1939) – британський історик. Автор наукових праць з історії Польщі, Європи та Британських островів.

Деканозов Володимир Георгійович (1898–1953) – радянський державний і політичний діяч, дипломат, співробітник спецслужб, один з активних організаторів сталінських репресій, комісар державної безпеки 3-го рангу. Посол СРСР у нацистській Німеччині (зі збереженням посади заступника наркома закордонних справ) і був ним до оголошення війни.

Демічев Петро Нілович (1917–2010) – радянський державний та партійний діяч, секретар ЦК КПРС, кандидат у члени Політбюро ЦК КПРС, міністр культури СРСР, перший заступник голови Президії Верховної Ради СРСР.

Денікін Антон Іванович (1872–1947) – російський воєначальник, генерал-лейтенант, публіцист, політичний і громадський діяч. Учасник російсько-японської війни.

Деніц Карл (1891–1980) – німецький державний і військовий діяч часів Третього Рейху. Командував усіма німецькими військово-морськими силами в останні роки Другої світової війни, винайшов революційні методи дії підводних човнів. Був призначений наступником Гітлера на посаді очільника держави, з

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

титулом Рейхспрезидента і Верховного Головнокомандувача Збройних сил Німеччини. 7 травня 1945 наказав Альфреду Йодлю підписати в Реймсі (Франція) документи про капітуляцію Третього Рейху.

Джавахішвілі Гіві Дмитрович (1912–1985) – грузинський радянський державний діяч. Голова Ради міністрів Грузинської РСР. На XXII з'їзді КПРС виголосив промову з вимогою винести тіло Сталіна з Мавзолею, входив до складу урядової комісії, яка керувала перепохованням Сталіна.

Джексон Генрі Мартін (1912–1983) – видатний американський політик і законодавець. Беззмінний конгресмен і сенатор від штату Вашингтон із 1941 року. Кандидат у президенти від Демократичної партії у 1972 і 1976 роках. Справив великий вплив на ідеологію неоконсерватизму. Співавтор відомої поправки Джексона-Веніка.

Джилас Мілован (1911–1995) – югославський політичний діяч і літератор чорногорського походження, відомий як популяризатор концепції «нового класу» – партійної номенклатури, що править у комуністичних країнах.

Джонс Гарет Річард Вон (1905–1935) – валлійський журналіст, який уперше у західній пресі під власним іменем заявив про масовий голод в СРСР (1932–1933), у тому числі і про Голодомор. Його репортаж був надрукований з-поміж інших також у газетах «The Guardian» та «New York Post».

Джонсон Клаудія Альта «Леді Бьорд» (1912–2007) – перша леді США, дружина 36-го Президента Сполучених Штатів Америки Ліндона Джонсона.

Джонсон Ліндон Бейнс (1908–1973) – американський політичний і державний діяч, член Палати представників США від виборчого округу Техасу, сенатор від штату Техас, 37-й віцепрезидент США та 36-й президент США.

Джордан Мері (1960) – американська журналістка, авторка та інтерв'юерка, працювала в The Washington Post, брала участь у створенні біографії Дональда Трампа, розкрила наслідки імпічменту президента, опубліковані співробітниками

Washington Post 2016 році. 2020-го вийшла книга Джордан про Меланію Трамп, для якої журналістка інтерв'ювала понад 100 осіб у п'яťох країнах.

Джугашвілі Яків (1907–1943) – старший син Йосипа Сталіна. Загинув у німецькому полоні у концтаборі Заксенгаузен під час Другої світової війни.

Дзержинська Софія Сигізмундівна (Мушкат) (1882–1968) – польсько-російсько-радянський політик. Дружина Ф. Е. Дзержинського.

Дзержинський Фелікс Едмундович (1877–1926) – радянський політичний і державний діяч польського походження. Засновник і голова ВНК, один із організаторів «червоного терору» в Радянській Росії. Помер від серцевого нападу під час двогодинної різко-критичної промови на пленумі ЦК, присвяченій стану економіки країни.

Дзур Мартін (1919–1985) – чехословацький військовий і державний діяч, генерал армії.

Дзюба Іван Михайлович (1931–2022) – видатний український літературознавець, літературний критик, громадський діяч, активний учасник руху за незалежність України, дисидент радянських часів, Герой України, кавалер ордена Свободи, лауреат Державної премії ім. Тараса Шевченка, академік НАН України, другий міністр культури України, голова Комітету з Національної премії України імені Тараса Шевченка.

Дигаї Микола Олександрович (1908–1963) – радянський державний та партійний діяч, міністр будівництва СРСР, голова виконкому Мосради.

Діккенс Чарльз Джон Хаффем (1812–1870) – відомий англійський письменник, класик світової літератури.

Дік Філіп Кіндред (1928–1982) – американський письменник, здобув популярність як автор творів у жанрі наукової фантастики.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Дісней Волтер Елайас (1901–1966) – американський підприємець, художник-мультиплікатор, кінорежисер, актор, сценарист і продюсер, засновник компанії Walt Disney Productions, яка стала мультимедійною імперією The Walt Disney Company.

Дмитрієвський Сергій Васильович (1893–1964) – публіцист, громадський діяч, радянський дипломат.

Добкін Михайло Маркович (1970) – проросійський український політик, колишній міський голова Харкова, член Партії регіонів. Колишній голова Харківської обласної адміністрації. Кандидат у Президенти України 2014 року як самовисуванець.

Добрєнко Євген Олександрович (1962) – історик російської літератури й культури, дослідник сталінської культури та соціалістичного реалізму, історії російського та радянського кінематографа, критичної теорії та радянської культурної історії. Був професором Шеффілдського університету, професор Венеціанського університету.

Добринін Анатолій Федорович (1919–2010) – радянський дипломат, посол СРСР у США. Член ЦК КПРС, секретар ЦК КПРС. Завідувач Міжнародного відділу ЦК КПРС.

Довлатов Сергій (Довлатов-Мечик) (1941–1990) – російський письменник та журналіст єврейсько-вірменського походження.

Додд Вільям (Уільям) Едвард (1869–1940) – американський історик і дипломат. Посол США у нацистській Німеччині.

Докучаєв Михайло Степанович (1925–2003) – генерал-майор КДБ СРСР.

Долгих Володимир Іванович (1924–2020) – радянський і російський державний, партійний і громадський діяч, організатор промисловості. Двічі Герой Соціалістичної Праці. Інженер-металург. Доктор технічних наук. Секретар ЦК КПРС.

Дубровін Микола Федорович (1837–1904) – військовий історик, академік, генерал-лейтенант Російської імператорської армії, автор класичних праць з історії війни 1812 р., Кримської війни та завоювання Кавказу, історії російського суспільства за царювання Олександра I. Археограф, редактор журналу "Російська старовина", редактор і укладач академічних збірників документів.

Дубчек Олександр (1921–1992) – чехословацький державний, політичний і громадський діяч словацького походження. Перший секретар ЦК Комуністичної партії Чехословаччини – головний ініціатор курсу реформ, відомих як «Празька весна».

Дурново Петро Миколайович (1842–1915) – державний діяч Російської імперії, міністр внутрішніх справ. На цьому посту виступав приборкувачем російської революції 1905-1907 років.

Дьяков Борис Олександрович (1902–1992) – російський радянський письменник, прозаїк і драматург, журналіст, репортер, автор нарисів. У розпал «відлиги» часів М. Хрущова написав твір «Повість про пережите» на противагу творам Солженіцина.

Дюков Олександр Решиде́ович (1978) – російський історик і публіцист, координатор Групи інформації зі злочинів проти особистості, директор фонду «Історична пам'ять», науковий співробітник Інституту російської історії РАН.

Дюрант Вільям Джеймс (1885–1981) – американський письменник, історик та філософ. Найбільш відомий як автор 11-томної «Історії цивілізації», раніше був відомий своєю «Історією філософії». Вільям та Аріель Дюрант (дружина) були нагороджені Пулітцерівською премією за нехудожню літературу та Президентською медаллю свободи.

Евелінг Елеонора (Маркс) (1855–1898) – активна діячка соціалістичного і жіночого рухів Великобританії, суфражистка, перекладачка літературних творів. Донька Карла Маркса.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Едісон Тóмас Алва (1847–1931) – американський науковець і винахідник, автор винаходів, на які видано 1093 патенти США та 1239 патентів інших країн. Творець лампи розжарення (1879), системи розподілу електроенергії споживачам, телефона та фонографа, запропонував використовувати на початку телефонної розмови слово «алло».

Ейдельман Тамара Натанівна (1959) – російська історикиня, педагогиня, письменниця, перекладачка, радіоведуча і блогерка.

Ейзенхауер Дуайт Девід «Айк» (1890–1969) – американський військовий і державний діяч, 34-й президент США, один із головних американських воєначальників Другої світової війни, головнокомандувач сил Антигітлерівської коаліції в Європі, генерал армії.

Ейнджелл Норман (1872–1967) – англійський журналіст, письменник, громадський і політичний діяч, депутат британського парламенту від Лейбористської партії, лауреат Нобелівської премії миру.

Ейнштейн (Айнштейн) Альберт (1879–1955) – американський, німецький та швейцарський фізик-теоретик єврейського походження, лауреат Нобелівської премії з фізики. Один із найвизначніших фізиків та науковців XX століття.

Ейхе-Рубцова Євгенія Євсеївна (1898–1938) – дружина Ейхе Р.І. Арештована, внесена до списку «Москва-центр» за 1-ю категорією («Дружини ворогів народу»), розстріляна разом з дружинами відомих чекістів, партійців і військових. Реабілітована посмертно.

Ейхе Роберт Індікович (1890–1940) – радянський державний та партійний діяч, революціонер. Член ЦВК СРСР. Один із організаторів репресій проти селянства в СРСР та Великого терору. Входив до складу особливої трійки УНКВС СРСР. Розстріляний 1940 року. Реабілітований посмертно.

Енгель Валерій Вікторович (1961) – російський історик і громадський діяч, спеціаліст з проблеми прав людини, а також з єврейської історії Росії кінця XIX – початку XX століть.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Енгельс Фрідріх (1820–1895) – німецький політичний діяч, вчений, історик і підприємець. Один із основоположників марксизму. Друг і однодумець Карла Маркса та співавтор його праць. 1848 року разом з Карлом Марксом він написав «Маніфест Комуністичної партії».

Еньлай Чжоу (1898–1976) – політичний діяч Китаю, перший голова Держради КНР, нащадок у 33-му коліні засновника неоконфуціанства Чжоу Дуньї.

Епплбом Енн Елізабет (Енн Аппелбаум та Ен Еплбаум) (1964) – американська історикиня, письменниця та журналістка, лауреатка багатьох міжнародних літературних премій. Дружина польського політика і державного діяча Радослава Сікорського.

Ердоган Реджеп Тайїп (1954) – турецький державний і політичний діяч, чинний президент Туреччини. Раніше обіймав посаду прем'єр-міністра Туреччини з 2003 по 2014 рік та мера Стамбула з 1994 по 1998 рік.

Еренбург Ілля Григорович (1891–1967) – радянський письменник, поет, публіцист, журналіст, військовий кореспондент, перекладач із французької та іспанської мов, громадський діяч, фотограф.

Ессен Марія Мойсеївна (1872–1956) – російська революціонерка-більшовичка, член РСДРП з 1898 року. Членкиня Спілки письменників СРСР.

Етвуд Маргарет (1939) – канадська письменниця, феміністка, поетеса, літературна критикиня, активістка захисту довкілля. Відома як авторка роману-антиутопії «Оповідь служниці» про сексуальне та репродуктивне насильство над жінками у постапокаліптичній Америці, що став культовим для фемінізму. Лауреатка Букерівської премії.

Евтушенко Євген Олександрович (1933–2017) – радянський та російський поет, перекладач, публіцист, режисер, сценарист та актор. Останні 26 років життя мешкав у США.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Єгоричев Микола Григорович (1920–2005) – партійний і радянський діяч. Перший секретар Московського міськкому КПРС, член Бюро ЦК КПРС з РРФСР, Посол СРСР в Данії та Афганістані.

Єжов Микола Іванович (1895–1940) – генеральний комісар держбезпеки, нарком внутрішніх справ СРСР. Завжди робив ставку тільки на Сталіна. На закритому засіданні XX з'їзду партії М. С. Хрущов назвав його «злочинцем і наркоманом», в народі його прозвали «кривавим карликом» (його зріст був 152 см). 10 квітня 1939 року Миколу Єжова заарештовано за звинуваченням у керівництві змовницькою організацією у військах і органах НКВС СРСР, у проведенні шпигунства на користь іноземних розвідок, у підготовці терористичних актів проти керівників партії й держави й збройного повстання проти Радянської влади. Крім вказаних звинувачень, Єжову додали й такі: фальсифікація кримінальних справ і гомосексуальність. На слідстві він усе визнав. А на суді все заперечував, окрім гомосексуальності. 4 лютого 1940 року був розстріляний.

Єкельчик Сергій Олександрович (1966) – канадський історик українського походження. Дослідник історії українського національного руху та української культури XIX–XX ст. Викладач Мічиганського університету (США), асистент, доцент Вікторійського університету (Канада).

Єлизавета II (Елізабет Александра Мері Віндзор) (1926–2022) – королева Сполученого Королівства та 14 країн Співдружності націй. Правила 70 років і сім місяців, найдовше з усіх британських монархів.

Єлизавета Петрівна (1709–1761) – російська імператриця, донька Петра I і Катерини I. Посіла на престолі внаслідок палацового перевороту й усунення від влади російського імператора Івана VI Антоновича.

Єлісєєв Микита Львович (1959) – російський бібліограф, літературний та кінокритик, публіцист, письменник та перекладач.

Єльцин Борис Миколайович (1931–2007) – російський політичний і держав-

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

ний діяч. Президент Російської Федерації (1991–1999). Член ЦК КПРС, кандидат у члени Політбюро ЦК КПРС, депутат Верховної Ради СРСР 9-11-го скликань.

Єльцина Наїна Йосипівна (Анастасія Йосипівна Гірина) (1932) – дружина 1-го президента Росії Бориса Єльцина, перша леді Росії. Інженер-будівельник, головний інженер проекту, керівниця групи інституту "Водоканалпроект", пенсіонерка.

Ємельянов Юрій Васильович (1937) – радянський і російський письменник, історик, кандидат історичних наук. Автор понад 500 публікацій з питань політичної історії, американістики, міжнародного життя, сучасної історії Росії та світової історії.

Єнгаличова Ніна Іванівна (1915–1994) – працювала в Ярославському архіві НКВС, перша дружина Ю. В. Андропова.

Єнукідзе Авель Сафронович (1877–1937) – російський революційний, радянський державний і політичний діяч, секретар ВЦВК та секретар Президії ЦВК СРСР. 29 жовтня 1937 року Воєнною колегією Верховного суду СРСР засуджений за «активну участь в антирадянському правотроцькістському центрі» до страти і 30 жовтня 1937 року розстріляний. Реабілітований 3 жовтня 1959 року.

Єпископ Ісідор (Петро Олександрович Колоколов) (1866–1918) – єпископ Російської православної церкви. Розстріляний 20 вересня 1918 року.

Єпископ Феофан (Сергій Петрович Льменський) (1867–1918) – єпископ Російської православної церкви, єпископ Солікамський, вікарій Пермської єпархії, страчений.

Єрофєєв Віктор Володимирович (1947) – російський письменник, літературознавець, радіо- і телеведучий. Кандидат філологічних наук.

Єфімов Ігор Маркович (1937–2020) – псевдонім – Андрій Московіт – ро-

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

сійський та американський письменник, філософ, публіцист і видавець; автор книг для дітей, засновник видавництва «Ермітаж» (Анн-Арбор).

Єфімов Микола Миколайович (1954) – доктор філософських наук, дійсний член Академії політичних наук; основний напрямок наукової діяльності – геополітика.

Жданов Андрій Олександрович (1896–1948) – радянський державний та партійний діяч, революціонер. Ініціатор ідеологічної кампанії, спрямованої проти діячів науки та культури, що отримала назву «ждановщина».

Жемчужина Поліна Семівна (Перл Семівна Карпівська) (1897–1970) – радянська партійна діячка. Дружина В'ячеслава Молотова. Кандидатка у члени ЦК ВКП(б). Заарештована 26 січня 1949, засуджена до 5-річного ув'язнення. 21 січня 1953 заарештована вдруге, але 23 березня 1953 р. звільнена. 25 березня 1953 р. реабілітована.

Жиро Анрі-Крістіан (1944) – французький історик, журналіст і публіцист, визнаний фахівець із сучасної історії. Колишній головний редактор Figaro Magazine.

Жиро Анрі Оноре (1879–1949) – французький воєначальник, армійський генерал, учасник двох світових воєн.

Жискар д'Естен Валері Рене Марі Жорж (1926–2020) – французький державний і політичний діяч, президент Французької Республіки.

Жискар д'Естен Анн Еймон (1933) – вдова 22-го президента Франції Валері Жискар д'Естена, колишня перша леді Франції.

Жуков Георгій Костянтинович (1896–1974) – радянський полководець, політичний і державний діяч, Маршал Радянського Союзу, чотириразовий Герой Радянського Союзу, кавалер двох орденів «Перемога». Володар шести орденів

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Леніна та багатьох інших радянських та іноземних нагород. Міністр оборони СРСР. У 1957 р. виключений зі складу ЦК КПРС, знятий з усіх постів в армії та в 1958 р., відправлений у відставку. В американській, німецькій, французькій історіографії його називають одним із найбільш видатних полководців Другої світової війни. Після зміщення Хрущова 1964 року був реабілітований.

Жуков Юрій Миколайович (1938–2023) – радянський і російський історик. Доктор історичних наук, головний науковий співробітник Інституту російської історії РАН. Дослідник становлення органів охорони пам'яток історії та культури в СРСР, а також сталінської доби. Роботи Жукова про сталінську епоху критикуються як ревізіоністські, у яких він висуває тезу про перебільшення ролі Йосипа Сталіна у масових репресіях.

Журавльов Сергій Володимирович (1960) – радянський та російський історик, доктор історичних наук. Заступник директора Інституту російської історії РАН з наукової роботи.

Журавльов Сергій Миколайович (1952–2018) – вчений, доктор економічних наук.

Журдан (Лоренс Озьєр-Журдан) (1977) – практикуюча лікарка-кардіолог та фахівчиня із судинних захворювань, освіту здобула в Університеті Марії та П'єра Кюрі. Падчерка президента Франції Емманюеля Макрона.

Заболоцький Микола Олексійович (1903–1958) – російський, радянський поет, перекладач; член Спілки письменників СРСР. 1938 р. був репресований. Реабілітований посмертно.

Загладін Вадим Валентинович (1927–2006) – радянський і російський політик, політолог, публіцист. Радник М. С. Горбачова. Кандидат історичних наук, професор, доктор філософських наук.

Зайдль Альфред (1911–1993) – німецький юрист, політик, член ХСС.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Залуський Збігнєв (1926–1978) – польський письменник, військовий, член парламенту.

Замятін Євген Іванович (1884–1937) – російський і радянський письменник, публіцист і літературний критик, кіносценарист, морський інженер, педагог, соціаліст.

Замятін Леонід Митрофанович (1922–2019) – радянський державний діяч і дипломат. Лауреат Ленінської премії.

Запорожець Олександр Іванович (1899–1959) – радянський політпрацівник, генерал-лейтенант. Причетний до репресій у РСЧА.

Зверев Арсеній Григорович (1900–1969) – радянський державний діяч. Народний комісар, міністр фінансів СРСР, генеральний державний радник фінансової служби.

Звягінцев Олександр Григорович (1948) – радянський та російський юрист, правознавець, письменник та історик. Понад сорок років пропрацював у прокуратурі, відомий своїми працями про Нюрнберзький трибунал.

Зеленська Олена Володимирівна (Кияшко) (1978) – дружина шостого Президента України Володимира Зеленського, перша леді України.

Зеленський Володимир Олександрович (1978) – український державний діяч, шостий і чинний Президент України.

Земсков Віктор Миколайович (1946–2015) – радянський і російський історик, дослідник демографічних аспектів політичних репресій в СРСР у 1917–1954 рр. Доктор історичних наук.

Земсков Ігор Миколайович (1921–1982) – радянський дипломат, Надзвичайний та Повноважний Посол, заступник Міністра закордонних справ СРСР.

Зигар Михайло Вікторович (1981) – російський письменник, режисер, політичний журналіст, військовий кореспондент, головний редактор телеканалу «Дождь», автор книги «Вся кремлівська рать».

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Зимянін Михайло Васильович (1914–1995) – радянський партійний діяч, секретар ЦК КПРС, головний редактор центральної газети ЦК КПРС «Правда». Надзвичайний і Повноважний Посол, Герой Соціалістичної Праці.

Зінов'єв Олександр Олександрович (1922–2006) – російський філософ, письменник, соціолог, публіцист. У 1950-ті і 1960-ті роки був одним із символів відродження філософської думки в СРСР. Після публікації на Заході гостросатиричної книги «Зяючі висоти», другого роману «Світле майбутнє», був висланий із країни й позбавлений радянського громадянства. Повернувся до Росії 1999 року.

Зінов'єв Григорій Овсійович (1883–1936) – російський революціонер, радянський політичний та державний діяч українського походження. Член Політбюро, член Оргбюро ЦК РКП(б).

Зорін Андрій Леонідович (1956) – радянський і російський філолог, літературознавець, історик, фахівець в галузі історії російської культури та інтелектуальної історії, літературний критик, доктор філологічних наук, професор Оксфордського університету.

Зорін Валентин Сергійович (1925–2016) – радянський і російський історик-американіст, телеведучий, журналіст, політичний оглядач Центрального телебачення і Всесоюзного радіо. Доктор історичних наук. Політичний оглядач Міжнародного інформаційного агентства «Росія сьогодні».

Зоря Микола Дмитрович (1907–1946) – заступник генерального прокурора СРСР, помічник головного обвинувача на Нюрнберзьких процесах, державний радник юстиції 3-го класу. Загинув від кульового поранення в голову невдовзі після першої зустрічі головних обвинувачів СРСР, Великобританії та Франції.

Зубок Владислав Мартинович (1958) – професор історії Лондонської школи економіки та політичних наук. Кандидат історичних наук. Фахівець із сталінізму, «холодної війни», інтелектуальної історії Росії у XX столітті.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Іван Павло II (Кароль-Юзеф Войтила) (1920–2005) – 264-й Папа Римський. Римо-католицький польський єпископ; 6-й суверенний голова міста-держави Ватикан. Святий католицької церкви, канонізований 2014 року. Іван Павло II очолював католицьку церкву двадцять шість із половиною років.

Іваничук Роман Іванович (1929–2016) – український письменник, громадський діяч, один із організаторів Товариства української мови ім. Шевченка, Народного Руху України, член Спілки письменників України, народний депутат України I-го скликання.

Іванов В'ячеслав Всеволодович (1929–2017) – радянський, російський і американський лінгвіст, перекладач, семіотик і культурний антрополог. Доктор філологічних наук, академік РАН.

Іванченко Раїса Петрівна (1934) – українська історикиня, письменниця (прозаїк, поетка), публіцистка. Кандидатка історичних наук. Професорка.

Івашко Володимир Антонович (1932–1994) – український радянський державний діяч, 1-й секретар ЦК КПУ, голова Верховної Ради Української РСР. Перший та єдиний заступник Генерального секретаря ЦК КПРС, виконувач обов'язків Генерального секретаря ЦК КПРС після відставки М. С. Горбачова.

Ігнатенко Віталій Микитович (1941) – радянський і російський журналіст, громадський діяч. Генеральний директор АНО «Громадське телебачення Росії». У минулому – генеральний директор ІТАР-ТАРС.

Ігнат'єв Семен Денисович (1904–1983) – радянський партійний і державний діяч, Міністр державної безпеки СРСР.

Ізраель Юрій Антонійович (1930–2014) – радянський і російський учений, державний діяч, директор Інституту прикладної геофізики АН СРСР, голова Державного комітету з гідрометеорології та контролю природного середовища СРСР. Академік Російської академії наук.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Льїн Леонід Андрійович (1928) – радянський і російський діяч медичної науки, спеціаліст з радіаційної гігієни.

Іонеско Ежен (1909–1994) – французький драматург румунського походження, один з основоположників естетичної течії абсурдизму (театру абсурду), визнаний класик театрального авангарду ХХ століття.

Ізраелян Віктор Леонович (1919–2005) – радянський дипломат, Надзвичайний і Повноважний Посол Радянського Союзу. Доктор історичних наук, професор.

Істоміна Валентина Василівна (1915–1995) – сержант державної безпеки СРСР, сестра-господарка при Секретарі ЦК ВКП/КПРС Й. В. Сталіна в 1935–1953 роках.

Йерушалмі Йосеф Хаїм (1932–2009) – професор єврейської історії, культури та суспільства Колумбійського університету.

Каган Роберт (1958) – американський історик, журналіст, аналітик в Інституті Брукінгса. Чоловік Вікторії Нуланд.

Каганович Лазар Мойсейович (1893–1991) – радянський партійний та державний діяч єврейського походження, один із організаторів Голодомору 1932–1933, був Генеральним секретарем ЦК КП(б)У. Один із найближчих прибічників Й. Сталіна, беззастережно підтримував його ідею про суцільну колективізацію, наполегливо впроваджував її реалізацію шляхом застосування репресивних заходів щодо селянства, передусім українського.

Кадар Янош (1912–1989) – угорський державний, політичний та партійний діяч, фактичний керівник Угорської Народної Республіки на посаді генерального секретаря Угорської соціалістичної робітничої партії, прем'єр-міністр Угорщини.

Казанець Іван Пáвлович (1918–2013) – радянський партійний і державний

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

діяч. Голова Ради Міністрів Української РСР, Міністр чорної металургії СРСР. Член ЦК КПРС.

Казанова Джакомо Джироламо (1725–1798) – відомий італійський авантюрист, мандрівник і письменник, автор докладної автобіографії «Історія мого життя».

Казначеев Віктор Олексійович (1935–2010) – радянський партійний і державний діяч, міністр соціального забезпечення РРФСР.

Калінін Михайло Іванович (1875–1946) – російський революціонер, радянський державний і партійний діяч. З 1919 року і до своєї смерті Калінін обіймав найвищу посаду в органах державної влади РРФСР, а потім і СРСР. Лев Троцький назвав його «всеросійським старостою», пізніше його стали називати «всесоюзним старостою» та «дядько Калінін».

Калініна Катерина Іванівна (Іоганівна) (1882–1960) – російська революціонерка, дружина Михайла Калініна, перебувала в ув'язненні з 1938 по 1946 рік.

Каменев Лев Борисович (1883–1936) – російський революціонер, радянський партійний та державний діяч. Один із найстаріших соратників Леніна. У 1936 р. засуджений у справі «Троцькістсько-зінов'євського центру» та розстріляний. Реабілітований 1988 року.

Камерон Сара – американська історикиня, фахівчиня з історії Росії та Радянського Союзу, професорка Університету Штату Меріленд, США.

Камю Альбер (1913–1960) – французький романіст, філософ, публіцист, один із лідерів філософсько-мистецького напрямку екзистенціалізму. Лауреат Нобелівської премії з літератури.

Капітонов Іван Васильович (1915–2002) – радянський партійний і держав-

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

ний діяч, секретар ЦК КПРС, завідувач відділу організаційно-партійної роботи ЦК КПРС, голова Центральної ревізійної комісії КПРС. Герой Соціалістичної Праці.

Каплан Фанні Юхимівна (1890–1918) – учасниця російського революційного руху, членкиня партії есерів. В офіційній радянській історіографії відома як виконавиця замаху на життя Леніна.

Капустян Ганна Тимофіївна (1953) – історикиня. Доктор історичних наук, професор Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського.

Карабчевський Микола Платонович (1851-1925) – один із видатних адвокатів і судових ораторів дореволюційної Росії. З 1913 р. голова Петербурзької ради присяжних повірених.

Карамзін Мико́ла Миха́йлович (1766–1826) – російський історик, письменник, поет, реформатор російської мови, почесний член Петербурзької Академії наук, автор «Історії держави Російської» (томи 1-12, 1816-1829 рр.), редактор «Московського журналу» та «Вісника Європи».

Кара́-Мурза́ Серге́й Гео́ргійович (1939) – радянський та російський вчений, хімік, публіцист, історик, соціолог, політолог, доктор хімічних наук. Колишній функціонер КПРС, один з сучасних ідеологів КПРФ. Фундатор історіософської концепції «радянської цивілізації».

Карімов Іслам Абдуганійович (1938–2016) – радянський і узбецький державний і політичний діяч. Перший Президент Республіки Узбекистан з моменту здобуття країною незалежності аж до своєї смерті 2016 року. Очільник уряду Узбекистану. Перший секретар ЦК Комуністичної партії Узбекистану і президент Узбецької РСР.

Карлов Володимир Олексійович (1914–1994) – радянський партійний діяч, завідувач сільськогосподарського відділу ЦК КПРС.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Карпай Софія Юхимівна (1903–1955) – лікарка-терапевт, відома фахівчиня з електрокардіографії. До 1950 р. завідувачка кабінету функціональної діагностики ЦКЛ ЛСУК. Заарештована 16 липня 1951 р. (справа лікарів).

Карпов Володимир Васильович (1922–2010) – російський та радянський письменник, публіцист та громадський діяч. Автор романів, повістей, оповідань та досліджень про війну.

Карр Барнс – американський журналіст та дослідник, багато років працював журналістом у головних газетах США. Він був нагороджений Золотою медаллю Вільяма Фолкнера за оповідання про свій досвід у Новому Орлеані під час урагану Катріна.

Картер Джиммі (1924) – 39-й президент США від Демократичної партії. Лауреат Нобелівської премії миру.

Картер Елеонора Розалін (1927) – політична активістка, правозахисниця, дружина 39-го президента США Джиммі Картера.

Карський Юхим (Єфимій) Фёдорович (1861–1931) – видатний білоруський та російський мовознавець, філолог-славіст, палеограф, етнограф, академік Петербурзької та Російської Академії наук (згодом АН СРСР), дійсний член Академії наук СРСР та Чеської Академії наук. Дослідник мови, літератури та культури білоруського народу, давньоруської палеографії та пам'яток давньоруської писемності.

Касьянов Георгій Володимирович (1961) – український історик, доктор історичних наук, професор, завідувач відділу новітньої історії та політики Інституту історії України Національної Академії наук України, професор кафедри історії Києво-Могилянської академії.

Катерина II (1729–1796) – імператриця і Самодержиця Всеросійська. Монарх освіченого абсолютизму. Зійшла на престол внаслідок палацового перевороту

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

проти свого чоловіка – Петра III, який незабаром загинув за нез'ясованих обставин.

Катушев Костянтин Федорович (1927–2010) – радянський партійний та державний діяч, секретар ЦК КПРС, заступник Голови Ради Міністрів СРСР, голова Державного комітету СРСР із зовнішніх економічних зв'язків, Міністр зовнішніх економічних зв'язків СРСР.

Кафка Франц (1883–1924) – один із найвизначніших німецькомовних письменників ХХ ст., більшу частину творів якого було опубліковано посмертно.

Качинський Лех Алексáнדר (1949–2010) – польський політик, член партії «Право і справедливість», президент Польщі. 10 квітня 2010 року загинув у авіакатастрофі біля Смоленська під час візиту для вшанування пам'яті польських офіцерів-жертв розстрілів НКВС у Катині.

Качура Борис Васильович (1930–2007) – український радянський державний і партійний діяч. Член ЦК КПУ, член Політбюро ЦК КПУ. Секретар ЦК КПУ.

Квірінг Емануїл (Еммануїл) Йо́нович (1888–1937) – радянський партійний і державний діяч, 1-й секретар ЦК КП(б) України. Доктор економічних наук. 17 жовтня 1937 року заарештований органами НКВС, засуджений Воєнною колегією Верховного суду СРСР до страти, розстріляний. Посмертно реабілітований і відновлений у партії.

Квон Дмитро Харитонович (1950) – доктор фізико-математичних наук, професор Новосибірського державного університету, член-кореспондент РАН.

Кеннан Джордж Фрост (1904–2005) – американський дипломат, політолог та історик. Відомий як адвокат політики стримування радянської експансії впродовж Холодної війни, згодом переглянув свою точку зору.

Кеннеді Джон Фіцджеральд (1917–1963) – американський політик, військовий ірландського походження, 35-й президент Сполучених Штатів Америки.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Кеннеді Жаклін Бувьє (Джеккі) (1929–1994) – перша леді США. Дружина 35-го президента США Джона Кеннеді. Одна з найпопулярніших жінок свого часу, законодавиця моди і краси в Америці та Європі, героїня світської хроніки.

Кеннеді-старший Джозеф Патрік (Джо) (1888–1969) – американський бізнесмен і політичний діяч.

Кентій Анатолій Вікторович (1937–2010) – український історик, методист архівної справи. Один із провідних дослідників українського національно-визвольного руху ХХ ст. Член робочої групи при Урядовій комісії із вивчення діяльності Організації українських націоналістів.

Керенський Олександр Федорович (1881–1970) – російський політичний і державний діяч; міністр, міністр-голова Тимчасового уряду. Член партії соціалістів-революціонерів. Один із творців Російської республіки. Після революції 1917 р. склав із себе всі повноваження, у 1918 р. емігрував з Росії.

Керзон Джордж Натаніел (1859–1925) – британський політик, лорд, віцекороль Індії, міністр закордонних справ англійського уряду. Автор «Лінії Керзона», що є основою сучасного українсько-польського кордону. 12 липня 1920 лорд Керзон направив уряду більшовицької Росії ноту, в котрій вимагав припинити наступ Червоної Армії на Польщу і розмежувати території країн по лінії, прийнятій радою Антанти 8 грудня 1919 («лінія Керзона»).

Кернес Геннадій Адольфович (1959–2020) – український діяч місцевого самоврядування. Міський голова Харкова.

Кестлер Артур (1905–1983) – британський письменник і журналіст, уродженець Угорщини, єврейського походження. Писав про епоху «великого терору» у СРСР 1930-х років.

Кефелі Ігор Федорович (1945) – радянський і російський філософ, фахівець із соціальної філософії, історії та філософії науки і техніки, культурології, глобалістики та геополітики. Доктор філософських наук, професор.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Кім Ір Сен (1912–1994) – корейський революціонер, державний, політичний, військовий та партійний діяч. Засновник північнокорейської держави та її фактичний керівник. Засновник північнокорейської державної ідеології – чучхе. Через 4 роки після смерті оголошений «вічним президентом» Кореї.

Кири́л Патріа́рх (Володі́мир Миха́йлович Гундя́єв) (1946) – російський релігійний діяч, агент КДБ, єпископ Російської православної церкви, Патріарх Московський, предстоятель Російської православної церкви. Проповідує доктрину «русского міра». Головний ініціатор церковного мілітаризму.

Кириленко Андрій Павлович (1906–1990) – радянський і партійний діяч СРСР. Двічі Герой Соціалістичної Праці. Перший секретар Миколаївського, Дніпропетровського обкомів КП(б)У, Свердловського обкому КПРС. Секретар ЦК КПРС, член Політбюро ЦК КПРС.

Кири́ченко Олексі́й Іларіо́нович (1908–1975) – український радянський партійний та державний діяч. Перший секретар ЦК КПУ.

Кіпія́ні Вахта́нг Теймура́зович (1971) – український журналіст, публіцист, письменник, історик грузинського походження.

Кіро́в Серге́й Миронович (1886–1934) – російський революціонер, радянський державний і політичний діяч. 1 грудня 1934 р. вбитий Леонідом Ніколаєвим. Вбивство Кірова стало приводом для початку масових репресій в СРСР.

Кісінджер Ге́нрі Альфред (1923) – американський політик, дипломат та політолог німецько-єврейського походження, був державним секретарем Сполучених Штатів і радником з національної безпеки. Один із найвпливовіших зовнішньополітичних стратегів США 1970-х років. «Архітектор» короточасного пом'якшення військово-політичного протистояння Радянського Союзу з країнами Заходу. Лауреат Нобелівської премії миру.

Кістякі́вський Гео́ргій Богданович (Джордж Кістяковський) (1900–1982) – американський фізик і хімік українського походження. Учасник Мангеттенсь-

кого проекту, один із творців першої атомної бомби. Лауреат багатьох міжнародних професійних наукових премій і медалей.

Кла́узеви́ц (Карл Філіп Готліб фон Кла́узеви́ц) (1780–1831) – прусський генерал, військовий реформатор та військовий теоретик.

Клемансо Жорж Банжамен (1841–1929) – французький політичний і державний діяч, журналіст, прем'єр-міністр Франції. Член Французької академії. За жорсткий характер і непримиренність до політичних супротивників отримав прізвисько *Le Tigre* (Тигр).

Клінтон Вільям Джебфферсон (Білл Клінтон) (1946) – американський політик, 42-й президент Сполучених Штатів Америки, двічі губернатор штату Арканзас, третій наймолодший президент США. За президентства Клінтона 1994 року був підписаний Будапештський меморандум про неядерний статус України.

Клінтон Гілларі Діана Родем (1947) – американська політична діячка, дипломатка, державна секретарка США, сенаторка від штату Нью-Йорк і перша леді США, дружина Білла Клінтона. Кандидатка у президенти США (2016).

Клінтон Челсі Вікторія (1980) – американська громадська активістка та письменниця. Єдина дитина колишнього президента США Б. Клінтона та Г. Клінтон.

Ключевський Василь Йосипович (1841–1911) – російський історик, ординарний професор Московського університету, заслужений професор Московського університету; ординарний академік Імператорської Санкт-Петербурзької академії наук, голова Імператорського Товариства історії та старожитностей російських при Московському університеті, таємний радник.

Книшевський Павло Миколайович (1954–1995) – письменник, історик, кандидат історичних наук, автор багатьох праць з історії Великої Вітчизняної війни.

Кобулов Амаяк Захарович (1906–1955) – керівний працівник радянських органів державної безпеки СРСР, генерал-лейтенант.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Ковальов Анатолій Гаврилович (1923–2002) – радянський та російський дипломат, поет, політичний діяч, мав дипломатичний ранг Надзвичайного та Повноважного Посла.

Ковальов Андрій Анатолійович (1953) – радянський та російський дипломат, правозахисник, мемуарист, публіцист. Кандидат історичних наук, колишній співробітник секретаріату президента М. Горбачова, Адміністрації президентів Б. Єльцина та В. Путіна.

Ковальов Борис Миколайович (1965) – російський історик, спеціаліст з проблеми колабораціонізму в роки Другої світової війни. Доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник Санкт-Петербурзького інституту історії Російської академії наук. Автор монографії «Повсякденне життя населення Росії у період нацистської окупації».

Коен Стівен Френд (1938–2020) – американський історик, який займався вивченням історії СРСР. Емерит-професор Принстонського та Нью-Йоркського університетів. Основною темою його робіт є розвиток Радянської Росії після Жовтневої революції 1917, а також відносини зі Сполученими Штатами.

Козирев Андрій Володимирович (1951) – російський державний і політичний діяч, перший міністр закордонних справ Російської Федерації. З 2012 р. проживає з сім'єю в Майамі (США), критикує політичну систему в Росії та діяльність президента Путіна.

Козлов Фрол Романович (1908–1965) – радянський партійний і державний діяч, секретар ЦК КПРС. Член ЦК КПРС.

Колбін Геннадій Васильович (1927–1998) – радянський партійний діяч, перший секретар ЦК Компартії Казахстану.

Колчак Олександр Васильович (1874–1920) – російський військовий і державний діяч, адмірал, полярний дослідник і вчений-океанограф. Учасник російсько-японської, першої світової і громадянської воєн. Вождь і керівник Білого руху в Сибіру.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Коль Гельмут Йозеф Міхаель (1930–2017) – німецький державний та політичний діяч. Федеральний канцлер Німеччини. На чолі ФРН відіграв величезну роль у процесі об'єднання Європи та Німеччини та у припиненні холодної війни. Голова Християнсько-демократичного союзу.

Компанієць Олександр Соломонович (1914–1974) – радянський фізик-теоретик, доктор фізико-математичних наук, учень Л. Д. Ландау.

Конквест Джордж Роберт Акворт (1917–2015) – англо-американський історик та письменник, фахівець з історії СРСР. Здобув популярність після публікації книги «Великий терор» про масовий терор в СРСР 1930-х років.

Коновалець Євген Михайлович (1891 (1892?)–1938) – діяч українського націоналістичного руху, учасник Першої світової війни та Громадянської війни в Україні. Полковник армії УНР; керівник Української військової організації, керівник Проводу українських націоналістів, співзасновник та керівник Організації українських націоналістів. Убитий у Роттердамі (Нідерланди) співробітником НКВС Павлом Судоплатовим.

Кончаловський Андрій Сергійович (Андрон) (1937) – радянський, американський і російський режисер театру і кіно, сценарист, продюсер.

Копиленко Олександр Любимович (1961) – український правознавець, юрист, академік Національної академії наук України, академік Національної академії правових наук України. Народний депутат України 9-го скликання.

Коржаков Олександр Васильович (1950) – співробітник державної безпеки СРСР, начальник охорони Бориса Єльцина (згодом – керівник Служби безпеки Президента Російської Федерації), депутат Державної Думи Федеральних Зборів Російської Федерації. Генерал-лейтенант запасу.

Корнійчук Олександр Євдокимович (1905–1972) – український радянський письменник і політичний діяч, драматург, журналіст.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Корнілов Лавр Георгійович (1870–1918) – російський генерал від інфантерії, монархіст, прихильник царської влади, один із керівників «білого» руху в Росії.

Коров'якова Ніна Олександрівна (1935?–2012) – особиста медсестра Генерального секретаря ЦК КПРС Л. І. Брежнєва.

Коротич Віталій Олексійович (1936) – радянський, український та російський поет, прозаїк, публіцист, журналіст, перекладач та лікар. Головний редактор радянського журналу «Огонёк». З кінця 80-их живе та працює в Москві, має російське громадянство, в публічному просторі відстоює проросійські погляди на ситуацію в Україні.

Косигін Олексій Миколайович (1904–1980) – радянський державний та партійний діяч. Голова Ради народних комісарів РРФСР. Голова Ради міністрів РРФСР. Голова Ради Міністрів СРСР. Двічі Герой Соціалістичної Праці. Відомий як ініціатор косигінської реформи 1965 року.

Косіор Лізавета Сергіївна (1895–1938) – дружина колишнього керівника УРСР, першого секретаря Комуністичної партії України Косіора С.В. Засуджена до розстрілу, вирок виконаний. Реабілітована посмертно.

Косіор Станіслав Вікентійович (1889–1939) – радянський партійний діяч польського походження, генеральний секретар та перший секретар ЦК КП(б)У. Безпосередній організатор політики геноциду українського народу, що проявився в ліквідації «українізації» і проведенні політики русифікації, організації штучного голодомору 1932–1933 років в Україні, розгортанні антиукраїнського терору, фабрикуванні численних політичних процесів та масовому винищенні національної інтелігенції. 3 травня 1938 року заарештований, звинувачений у приналежності до так званої «Польської військової організації» і розстріляний. Реабілітований посмертно.

Косолапов Микола Олексійович (1942) – російський політолог, педагог, кандидат історичних наук. Один із провідних фахівців у галузі політичної пси-

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

хології. Працював помічником секретаря ЦК КПРС, керівником групи в апараті Президента СРСР.

Костельник Гавриїл Теодорович (1886–1948) – священник УГКЦ (після 1946 року – священник Російської православної церкви, протопресвітер), український богослов, церковно-громадський діяч, письменник, мовознавець та історик, доктор філософії.

Костомаров Григорій Дементійович (1896–1970) – російський письменник, директор Інституту історії КПРС при Московському міськкомі КПРС.

Костомаров Микола Іванович (1817–1885) – український історик, публіцист, письменник, педагог і громадський діяч, член-кореспондент Імператорської Санкт-Петербурзької академії наук, дійсний статський радник. Автор багатотомного видання "Російська історія в життєписах її найголовніших діячів", дослідник соціально-політичної та економічної історії Росії. Один із керівників Кирило-Мефодіївського братства.

Коткін Стівен (1959) – американський історик, політолог, советолог, професор історії та директор відділу російських досліджень Принстонського університету.

Кочубей Віктор Півлович (1768–1834) – представник українського аристократичного роду, державний діяч Російської імперії, князь, перший державний канцлер внутрішніх справ Російської імперії.

Кравченко Віктор Андрійович (1905–1966) – український інженер, радянський державний і партійний діяч, «неповерненець», автор мемуарів про життя в СРСР, у яких описав репресії та Голодомор. Книга Кравченка «Я вибрав волю» стала світовим бестселером.

Кравченко Леонід Петрович (1938–2018) – радянський і російський журналіст, медіаменеджер, партійний і державний діяч, народний депутат СРСР, головний редактор та керівник низки державних засобів масової інформації.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Кравчук Антоніна Михайлівна (Мішура) (1935) – українська економістка. Дружина першого Президента України Л.М. Кравчука. Кандидатка економічних наук.

Кравчук Леонід Макарлович (1934–2022) – радянський та український партійний, державний і політичний діяч, перший президент України. 8 грудня 1991 р. від імені України підписав із президентом Російської Федерації (РРФСР) Б. М. Єльциним та головою Верховної Ради Республіки Білорусь С. С.Шушкевичем Біловезькі угоди про припинення існування СРСР.

Кралюк Петро Михайлович (1958) – український філософ, письменник, публіцист. Доктор філософських наук, заслужений діяч науки і техніки України, професор, проректор з навчально-наукової роботи Національного університету «Острозька академія».

Креньов Павло Григорович (1950) – колишній повноважний представник Президента РФ в Архангельській області. З органів безпеки звільнений у званні полковника, член Спілки письменників Росії.

Кренкшоу Едвард (1909–1984) – англійський письменник, перекладач, журналіст, спеціальний оглядач The Observer, під час війни працював у британській місії в Москві.

Криленко Микола Васильович (1885–1938) – радянський державний і партійний діяч, верховний головнокомандувач російської армії після Жовтневого перевороту 1917 року. Один із фундаторів радянської каральної системи і організаторів масових репресій, жертвою яких згодом став і сам.

Кринко Євген Федорович (1968) – доктор історичних наук, головний науковий співробітник, завідувач лабораторії, завідувач відділу, заступник голови Південного наукового центру РАН.

Крип'якевич Іван Петрович (1886–1967) – український історик, академік Академії наук УРСР, заслужений діяч науки УРСР.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Кропачов Сергій Олександрович (1958) – доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту російської історії РАН.

Крупська Надія Костянтинівна (1869–1939) – російська революціонерка, радянська державна, партійна, громадська та культурна діячка, організаторка та головна ідеологиня радянської освіти та комуністичного виховання молоді. Дружина В. І. Леніна.

Крючков Володимир Олександрович (1924–2007) – радянський державний діяч. Голова КДБ СРСР. Один із найближчих соратників Ю. Андропова. Генерал армії.

Крючков Георгій Корнійович (1929–2021) – партійний діяч Української РСР, політичний діяч сучасної України, перший секретар Одеського обкому КПУ, народний депутат СРСР, народний депутат України III-IV скликань.

Кузнецов Василь Васильович (1901–1990) – радянський політичний і державний діяч, дипломат. Тричі був формальним керівником Радянського Союзу, виконував обов'язки Голови Президії Верховної Ради СРСР.

Кузнецов Ілля Інокентійович (1925–2003) – радянський і російський історик, відомий сибірський учений, доктор історичних наук, професор.

Кузнецов Олексій Олександрович (1905–1950) – радянський партійний діяч, перший секретар Ленінградського обкому та міськкомів ВКП, секретар ЦК ВКП.

Кузнєчевський Володимир Дмитрович (1939) – політолог. Кандидат філософських наук, доктор історичних наук, професор.

Куйбишев Валеріан Володимирович (1888–1935) – російський революціонер, радянський партійний і політичний діяч.

Кук Вільям Фотергілл (1806–1879) – британський винахідник і підприємець, конструктор телеграфних апаратів.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Кулаков Федір Давидович (1918–1978) – радянський політичний діяч, член Політбюро ЦК КПРС, секретар ЦК КПРС. Заступник міністра сільського господарства РРФСР, міністр хлібопродуктів РРФСР, перший секретар Ставропольського крайкому КПРС, завідувач сільськогосподарського відділу ЦК КПРС.

Кулик Григорій Іванович (1890–1950) – радянський воєначальник, Маршал Радянського Союзу. 24 серпня 1950 року засуджений за звинуваченням в «організації змовницької групи для боротьби з Радянською владою» та розстріляний. Після смерті Сталіна реабілітований за відсутністю складу злочину.

Кулик (Симонич-Кулик) Кіра Іванівна (1904–1939) – дружина маршала Г. І. Кулика. У вересні 1939 була затримана прямо на вулиці та відправлена до заміської таємної Суханівської в'язниці НКВС. За найвищим наказом Симонич-Кулик була доправлена із Суханівської в'язниці на Луб'янку і там таємно розстріляна.

Куліш Пантелеймон Олександрович (1819–1897) – український поет, прозаїк, фольклорист та етнограф, перекладач, критик, редактор, історик, видавець.

Кульчицький Станіслав Владиславович (1937) – радянський і український історик, доктор історичних наук, професор, в.о. головного наукового співробітника відділу історії України 20-30-х рр. ХХ ст. Інституту історії України Національної академії наук України. Автор численних досліджень з історії України ХІХ – початку ХХІ століть.

Кунаєв Дінмухамед (Дімаш) Ахмедович (1912–1993) – радянський партійний і державний діяч. Перший секретар ЦК Компартії Казахської РСР, член Політбюро ЦК КПРС.

Кунгуров Олексій Анатолійович (1977) – російський політтехнолог, письменник і публіцист. Один із провідних блогерів «Живого Журналу». Відбув термін за виправдання тероризму, визнаний політв'язнем.

Кунце Томас (1963) – німецький історик та публіцист. Доктор філософських

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

наук, автор численних біографій та книг з історії Німеччини та Східної Європи, а також з історії радянського та пострадянського часу.

Купер Гері (1901-1961) – американський кіноактор. За 35 років роботи з'явився у головній ролі у 84 фільмах.

Купрін Олександр Іванович (1870–1938) – російський письменник, перекладач.

Куртуа Стефан (1947) – французький історик, професор університету, керівник наукового відділу Французького національного центру наукових досліджень (CNRS), професор Католицького інституту вищих досліджень (ICES) у Ла-Рош-сюр-Йон, директор колекції, що спеціалізується на історії комуністичних рухів і комуністичних держав.

Курчатов Ігор Васильович (1903–1960) – радянський фізик, «батько» радянської атомної бомби. Тричі Герой Соціалістичної Праці. Академік АН СРСР. Засновник та перший директор Інституту атомної енергії.

Кустова Емілія Михайлівна (1976) – історикиня, перекладачка, викладачка російської цивілізації та директорка Департаменту слов'янських досліджень Страсбурзького університету.

Кухарчук-Хрущова Ніна Петрівна (1900–1984) – дружина М. С. Хрущова. Вільно володіла українською, російською, польською та французькою, вивчала англійську мову.

Кучма Леонід Данилович (1938) – український політик і державний діяч, другий Президент України, прем'єр-міністр України, генераль-ний директор ДП «Виробниче об'єднання Південний машинобудівний завод ім. О. М. Макарова».

Кучма Людмила Миколаївна (Талалаєва) (1940) – дружина другого Президента України Л. Д. Кучми.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Ландау Лев Давидович (1908–1968) – радянський фізик-теоретик, засновник наукової школи, академік АН СРСР. Лауреат Нобелівської премії з фізики.

Лайонс Юджін (1898–1985) – американський журналіст в СРСР – кореспондент агентства «United Press»; один з небагатьох західних журналістів, які передавали відносно правдиві дані про становище в СРСР в 1930-ті роки.

Лаптев Іван Дмитрович (1934) – радянський і російський діяч, журналіст, головний редактор газети «Известия», голова Ради Союзу Верховної Ради СРСР, голова Державного комітету Російської Федерації із друку.

Ларсон Ерік (1954) – американський журналіст та письменник у жанрі нон-фікшн (документальна література).

Левін Моше (Міша) (1921–2010) – вчений, який працював у Франції, Британії та США, професор Бірмінгемського та Пенсільванського університетів, спеціалізувався на історії СРСР. Він є одним із стовпів соціальної історії СРСР і особливо сталінського періоду.

Левінські Моніка Семілл (1973) – основна учасниця суспільно-політичного скандалу, що виник з приводу її сексуального зв'язку з президентом Сполучених Штатів Б. Клінтоном.

Левітан Юрій Борисович (1914–1983) – диктор Всесоюзного радіо Державного комітету РМ СРСР з телебачення та радіомовлення, народний артист СРСР.

Леги Вільям Даніел (Лехи) (1875–1959) – американський військово-морський діяч, адмірал флоту, політик та дипломат.

Лемкін Рафаель (1900–1959) – юрист, автор терміну «геноцид» та проекту Конвенції ООН про запобігання та покарання злочину геноциду.

Ленін (Ульянов) Володимир Ілліч (1870–1924) – російський революціонер,

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

теоретик марксизму, радянський політичний і державний діяч, організатор і керівник Жовтневої революції 1917 р. в Росії, голова Ради народних комісарів РРФСР та Ради народних комісарів СРСР, творець першої у світовій історії соціалістичної держави.

Легасов Валерій Олексійович (1936–1988) – радянський хімік-неорганік. Доктор хімічних наук, професор. Був членом урядової комісії з розслідування причин та ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС.

Легостаєв Валерій Михайлович (1941–2004) – перший помічник Є. К. Лігачова. Наважився у серії публікацій показати справжню сутність пізнього КДБ та Андропова. Незабаром після цього загинув (осінь 2004 р., в автокатастрофі на Кіпрі) за загадкових обставин.

Лем Станіслав Герман (1921–2006) – польський філософ, футуролог та письменник. Його книги перекладено понад 50 мовами.

Леонтович Михайло Олександрович (1903–1981) – радянський фізик, доктор фізико-математичних наук, професор, дійсний член Академії наук СРСР.

Лепкий Богдан Теодор Нестор (Богдан Сильвестрович) (1872–1941) – український поет, прозаїк, літературознавець, критик, перекладач, історик літератури, видавець, публіцист, громадсько-культурний діяч, художник.

Лезіна Євгенія – політологиня, наукова співробітниця Центру сучасної історії Асоціації Лейбница у Потсдамі, авторка книги «XX століття: опрацювання минулого. Практики перехідного правосуддя та політика пам'яті у колишніх диктатурах. Німеччина, Росія, країни Центральної та Східної Європи», лауреатка премії «Політпросвіт»–2022.

Лівен Пітер Пол Анатоль (1960) – британський політолог, письменник, журналіст, історик. Професор Кембриджського університету. Провідний науковий співробітник Інституту відповідального державного управління Квінсі у Вашингтоні.

Лівен Домінік (1952) – британський історик з роду Лівенів, фахівець з історії

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Росії. Старший брат Анатолія Лівена. Член Британської академії, іноземний член Російської академії наук.

Лимонов Едуард Веніамінович (1943–2020) – російський письменник, поет, публіцист, політик.

Лисичкін Володимир Олександрович (1941) – радянський і російський економіст, політичний діяч, основоположник наукової дисципліни прогностики, письменник. Кандидат філософських наук, професор, доктор економічних наук.

Лисяк-Рудницький Іван Півлович (1919–1984) – американський і канадський історик української суспільно-політичної думки, політолог, публіцист. Автор праць з історії, що відкривали Європі та світу Україну.

Литвин Юрій Тимонович (1934–1984) – український поет, письменник, журналіст та правозахисник. Політв'язень радянських концтаборів, помер у лікарні міста Чусового Пермської області. Кавалер Ордена «За мужність» I ступеня (по-смертно).

Ліберман Овсій Григорович (1897–1981) – український радянський економіст єврейського походження. Автор концепції (косигінської) економічної реформи 1965 року, яку на Заході називають реформою саме Лібермана.

Лігачов Єгор Кузьмич (1920–2021) – радянський і російський державний і політичний діяч, секретар ЦК КПРС. Активний прихильник програмних заходів перебудови, ініціатор гучної антиалкогольної кампанії та сухого закону. Член Політбюро ЦК КПРС, член ЦК КПРС.

Лінкольн Авраам (1809–1865) – американський державний і політичний діяч, 16-й президент США і перший від Республіканської партії, національний герой американського народу.

Лінкольн Мері Енн Тодд (1818–1882) – дружина 16-го президента США

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Авраама Лінкольна, перша леді США. Мати американського юриста та військового міністра Роберта Тодда Лінкольна.

Ліфшиц Євген Михайлович (1915–1985) – радянський фізик, академік, член-кореспондент АН СРСР, галузь наукових знань – фізика твердого тіла, космологія, теорія гравітації.

Ловелл Стівен (1972) – професор сучасної історії Королівського коледжу Лондона. Досліджує російську історію з 1750 року, зокрема культурну та соціальну історію Росії XIX і XX століть.

Лодигін Олександр Миколайович (1847–1923) – електротехнік. Винайшов електричну вугільну лампу розжарювання (1872). Електричні ліхтарі з його лампами були першими в Петербурзі і загорілися 11 вересня 1873 року. Один із основоположників електротермії.

Лозниця Сергій Володимирович (1964) – український кінорежисер та сценарист білоруського походження, разом із родиною мешкає та працює в Німеччині. 18 березня 2022 року рішенням Правління і Наглядової ради Української кіноакадемії виключений з її складу з проханням до світової спільноти «не позиціонувати Сергія Лозницю як представника української культурної сфери» та не згадувати його як «українського режисера».

Ломакін Микола Андрійович (1913–1975) – радянський діяч, журналіст, 2-й секретар ЦК КП Узбекистану.

Лужков Юрій Михайлович (1936–2019) – радянський і російський державний і політичний діяч. Другий мер Москви. Очолював Москву в 1990–1991 роках головою виконкому Мосради.

Лукас Едвард (1962) – британський журналіст і публіцист. Автор безлічі журнальних публікацій та двох книг, присвячених аналізу економічного та політичного життя Росії початку 2000-х років. Екс-кореспондент The Economist у Центральній та Східній Європі.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Лук'яненко Левко Григорович (1928–2018) – український політичний та громадський діяч, дипломат, письменник, юрист та радянський дисидент, учасник національного визвольного руху. Борець за незалежність України у ХХ сторіччі. Співзасновник та активний член Української Гельсінської Групи, голова Української Гельсінської Спілки. Засновник та перший голова Української республіканської партії. Народний депутат України чотирьох скликань. Політичний в'язень СРСР. Був двічі ув'язнений. Сумарно провів 25 років у в'язниці та на засланні.

Лук'янов Анатолій Іванович (1930–2019) – радянський і російський партійний і державний діяч. Секретар ЦК КПРС, кандидат у члени Політбюро ЦК КПРС. Останній голова Верховної Ради СРСР.

Луначарський Анатолій Васильович (1875–1933) – радянський комуністичний державний діяч, перший нарком народної освіти РСФСР та СРСР; письменник, драматург, літературний критик, мистецтвознавець, один з основоположників так званої пролетарської літератури.

Лунгін Павло Семенович (1949) – радянський і російський кінорежисер, сценарист і продюсер.

Лутак Іван Кіндратович (1919–2009) – радянський партійний діяч, голова виконкому Черкаської обласної Ради депутатів трудящих. Перший секретар Кримського обласного, перший секретар Кримського сільського обласного комітету КПУ. Секретар ЦК КП України, другий секретар ЦК КП України.

Любченко Аркадій Панасович (1899–1945) – український радянський письменник, драматург, перекладач та літературний критик.

Людендорф Еріх (1865–1937) – німецький військовий та політичний діяч, генерал від інфантерії часів Першої світової війни. Військовий теоретик, автор концепції «тотальної війни».

Людвік XI (1423–1483) – король Франції з династії Валуа. Його правління

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

ознаменовано політичними інтригами не найпристойнішого роду, метою яких було об'єднання роздробленої Франції та ліквідація самостійності великих феодалів.

Ляшко Олександр Павлович (1915–2002) – український радянський державний діяч, голова Ради Міністрів УРСР, секретар ЦК КПУ. Голова урядової комісії з ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС.

Маас Хайко Йозеф (1966) – німецький політик, член Соціал-демократичної партії (СДПН). Міністр закордонних справ Німеччини у четвертому уряді Ангели Меркель.

Мавродін Володимир Васильович (1908–1987) – російський і радянський історик, фахівець з історії давньоруської державності та етнічної історії російського народу. Доктор історичних наук, професор історичного факультету ЛДУ.

Мазуров Кирило Трохимович (1914–1989) – радянський партійний та державний діяч. Перший заступник Голови Ради Міністрів СРСР. Член Політбюро (Президії) ЦК КПРС; член ЦК КПРС.

Майський Іван Михайлович (Ян Ляховецький) (1884–1975) – радянський дипломат, історик і публіцист. Повноважний представник СРСР у Фінляндії; Повноважний представник / Надзвичайний та Повноважний Посол СРСР у Великій Британії. Доктор історичних наук.

Майорець Анатолій Іванович (1929–2016) – радянський державний діяч, міністр електротехнічної промисловості СРСР, міністр енергетики та електрифікації СРСР.

Макаревич Едуард Федорович (1944) – доктор соціологічних наук, професор кафедри культурології Московського гуманітарного університету.

Макдоно Джайлс (1955) – британський вчений, письменник, історик і перекладач. Автор кількох біографій історичних діячів Німеччини.

Макіавеллі Нікколо ді Бернардо (1469–1527) – державний секретар Флоренції, політичний діяч, мислитель, гуманіст, поет і драматург епохи Відродження. Найбільш відомий своїм політичним трактатом «Державець». Його називають батьком сучасної політичної філософії та політології.

МакКін Девід (1956) – американський адвокат, політичний радник і дипломат, колишній посол США в Люксембурзі та колишній директор з планування політики Державного департаменту США.

Макух Василь Омелянович (1927–1968) – учасник українського руху опору в СРСР. Воїн УПА. 5 листопада 1968 на знак протесту проти комуністичної тоталітарної системи, колоніального становища України, політики русифікації та агресії СРСР проти Чехословаччини, здійснив акт самоспалення на Хрещатику у Києві.

МакМікін Шон (1974) – американський історик, дослідник новітньої історії Німеччини, Росії, комунізму та Першої Світової війни.

Макрон Брижит Марі-Клод (1953) – французька громадська діячка, перша леді Франції, дружина 25-го президента Франції Емманюеля Макрона.

Макрон Емманюель Жан-Мішель Фредерік (1977) – французький державний та політичний діяч. Чинний президент Франції, верховний головнокомандувач Збройних сил Франції та князь Андорри.

Максимичев Ігор Федорович (1932–2021) – радник-посланник посольства СРСР у Берліні, доктор політичних наук, головний науковий співробітник Інституту Європи РАН.

Максудов Сергій (справжнє ім'я – Олександр Петрович Бабенишев) (1938) – історик та демограф. Відомий фахівець із вивчення втрат населення СРСР. Викладав та вів дослідницьку роботу у Гарвардському та Бостонському університетах (США), в Українському інституті Едмонтона (Канада). Учасник дисидентського руху в СРСР, емігрував до США у 1981 р.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Маланчук Валентин Юхимович (1928–1984) – партійний та науковий діяч. Доктор історичних наук, професор, спеціалізувався на історії вирішення національного питання у Західній Україні, набув слави теоретика та борця з українським націоналізмом. Секретар ЦК КП України з ідеології та кандидат у члени Політбюро ЦК КП України. Перебуваючи на ортодоксально-консервативних позиціях, провадив непримиренну боротьбу проти всіх проявів українського націоналізму. Звільнений з посади та переведений на викладацьку роботу.

Малевич Казимір Северінович (1879–1935) – український художник-авангардист польського походження, визначний діяч авангарду, засновник супрематизму, один з фундаторів кубофутуризму; педагог, теоретик мистецтва.

Маленков Георгій Максиміліанович (1901–1988) – радянський державний і партійний діяч, соратник Й. В. Сталіна, голова Ради Міністрів СРСР. Учасник так званої «антипартійної групи». Фактичний керівник СРСР у березні 1953 – лютому 1955 року. Курував низку найважливіших галузей оборонної промисловості, зокрема створення першої АЕС у світі.

Малик Яків Олександрович (1906–1980) – радянський дипломат і державний діяч. Посол СРСР у Японії, посол СРСР у Великій Британії, заступник міністра закордонних справ СРСР. Постійний представник СРСР при ООН та в РБ ООН.

Манштейн (Фріц Еріх Георг Едуард фон Манштейн) (1887–1973) – німецький воєначальник, генерал-фельдмаршал, учасник Першої та Другої світових воєн. Мав репутацію найбільш обдарованого стратега у Вермахті та був неформальним лідером німецького генералітету.

Мануїльський Дмитро Захарович (1883–1959) – український радянський державний і партійний діяч, секретар виконкому Комінтерну, голова делегації ВКП(б) в Комінтерні, один із провідників сталінської політики терору в апараті Комінтерну та закордонних компартіях, професор, доктор історичних наук, академік АН УРСР. Міністр закордонних справ УРСР. З 15 грудня 1921 по 4 квітня 1923 року – перший секретар ЦК КП(б)У.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Манякін Сергій Йосипович (1923–2010) – радянський і російський партійний і державний діяч, перший секретар Омського обкому КПРС, член ЦК КПРС.

Мао Цзедун (1893–1976) – китайський політичний лідер, теоретик маоїзму, поет, каліграф. Засновник Китайської комуністичної партії та її лідер. У КНР вважається національним героєм. Очолював партію й уряд країни до своєї смерті. Адапував соціалізм до китайських умов.

Мараї Шандор (1900–1989) – видатний угорський прозаїк та журналіст.

Марконі Гульєльмо Джованні Марія (1874–1937) – італійський радіотехнік, підприємець і дипломат. Лауреат Нобелівської премії з фізики «на знак визнання вкладу в розвиток бездротової телеграфії». Засновник Wireless Telegraph & Signal Company.

Маркс Женні (1814–1881) – німецька політична діячка, дружина Карла Маркса.

Маркс Карл Генріх (1818–1883) – німецький філософ, соціолог, економіст, письменник, поет, політичний журналіст, лінгвіст, громадський діяч, історик. Найбільш відомими його працями є «Маніфест Комуністичної партії» та «Капітал. Критика політичної економії».

Маркус Марія Львівна (1885–1945) – громадсько-політична діячка, друга дружина С. М. Кірова.

Мартов Юлій Осипович (псевд. Лев Мартов, справжнє прізвище Цедербаум) (1873–1923) – російський політичний діяч, публіцист, учасник революційного руху, засновник меншовизму.

Маршалл Альфред (1842–1924) – англійський економіст, один із основоположників неокласичного напрямку у економічній науці, глава її «кембриджської школи».

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Маршалл Джордж Кетлет (Маршалл-молодший) (1880–1959) – американський політичний та військовий діяч, генерал армії, начальник штабу Армії США, державний секретар і міністр оборони США, ініціатор плану Маршалла, лауреат Нобелівської премії миру 1953 р.

Масол Віталій Андрійович (1928–2018) – український та радянський державний діяч, голова Ради міністрів Української РСР, прем'єр-міністр України. Член ЦК КПУ. Член Політбюро ЦК КПУ.

Мацуока Єсуке (1880–1946) – японський політичний діяч, 39-й міністр закордонних справ Японії. За його сприяння було укладено пакт між Німеччиною, Італією та Японією (27.9.1940). Після нападу Німеччини на СРСР виступав за негайний початок Японією війни проти СРСР. Був відданий до суду Міжнародного військового трибуналу для Далекого Сходу (Токійський процес); помер до закінчення процесу.

Машеров Петро Миронович (1918–1980) – радянський партійний та державний діяч. Перший секретар ЦК Компартії Білорусії, член ЦК КПРС, кандидат у члени Політбюро ЦК КПРС.

Маяковський Володими́р Володи́мирович (1893–1930) – російський радянський поет, публіцист, драматург та громадський діяч.

Мгеладзе Акакій Іванович (1910–1980) – радянський партійний діяч, перший секретар ЦК КП Грузинської РСР, член ЦК КПРС.

Медведев Вадім Андрійович (1929) – радянський вчений-економіст та партійний діяч, доктор економічних наук. Станом на 2023 рік є найстарішим з усіх радянських політиків, які коли-небудь входили до складу Політбюро ЦК КПРС.

Медведев Володимир Тимофійович (1937) – колишній начальник охорони керівників Радянського Союзу, генерал-майор.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Медвѣдев Дмитро́ Анатолі́йович (1965) – російський державний і політичний діяч. Заступник голови Ради Безпеки РФ. Голова Уряду Російської Федерації. Третій Президент Російської Федерації. За президентства Медведева Росія розпочала російсько-грузинську війну, результатом якої стала окупація територій Грузії.

Медведев Рой Олександрович (1925) – радянський і російський публіцист, педагог, письменник, автор багатьох історико-політичних біографій. Представник лівого крила в дисидентському русі СРСР.

Медведев Сергій Олександрович (1966) – російський журналіст, теле- і радіоведучий, політолог, письменник. Кандидат історичних наук, професор НДУ, Вища школа економіки. Автор книг та статей з історії та теорії політики.

Мейджор Джон (1943) – британський політик, прем'єр-міністр Великобританії.

Мейман Наум Натанович (Нохім Санелевич Мейман) (1912–2001) – радянський та ізраїльський математик, фізик, дисидент, член Московської Гельсінської групи, доктор фізико-математичних наук, почесний професор Тель-Авівського університету.

Мейплз Марла Енн (1963) – американська актриса та продюсерка. Друга дружина 45-го президента США Дональда Трампа.

Мейс Джеймс (1952–2004) – американський та український історик, політолог, асистент Роберта Конквеста, прихильник визнання Голодомору геноцидом українців.

Ме́льников Леоні́д Гео́ргійович (1906–1981) – український радянський партійний та державний діяч, шостий перший секретар ЦК КП(б)У.

Мельтюхов Михайло Іванович (1966) – російський історик. Доктор історичних наук, доцент. Автор робіт про превентивну війну Німеччини проти СРСР.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Мельцер (Джугашвілі) Юлія (Юдіф) Ісааківна (1911–1968) – артистка балету. Третя дружина Якова Джугашвілі, сина Сталіна.

Менжерес Галина Миколаївна (1934) – заступник голови Київського міськвиконкому, багатолітня голова спілки жінок м.Києва.

Меннінг Девід (1949) – британський дипломат. На дипломатичній службі з 1972 року, працював у Москві. Посол Великобританії в Ізраїлі, посол Великобританії в США.

Меншиков Олександр Данилович (1673–1729) – граф, князь Священної Римської імперії, світлий князь Іжорський, російський державний і військовий діяч, найближчий сподвижник і фаворит Петра I, генералісимус, адмірал.

Меркель Ангела Доротея (1954) – німецька державна і політична діячка, докторка природничих наук. Федеральна канцлерка Німеччини з 22 листопада 2005 року по 8 грудня 2021 року. Перша жінка на цій посаді, третя за тривалістю правління в історії Німеччини.

Меркулов Всеволод Миколайович (1895–1953) – радянський державний і політичний діяч. Керівник ГУДБ НКВС СРСР, нарком (міністр) державної безпеки СРСР, міністр державного контролю СРСР, письменник та драматург. Заарештований у справі Берії Л. П. за звинуваченням у зраді Батьківщині у формі шпигунства, змові з метою захоплення влади та ін. 23 грудня 1953 р. засуджений до вищої міри покарання – смертної кари, був розстріляний.

Меррідейл Кетрін (1959) – британська письменниця та історикиня, авторка кількох книг з історії Росії. Лауреатка Історичної премії Вульфсона та премії Пушкінського дому за книгу «Червона фортеця» (англ. Red fortress).

Мерсер Люсі Рутерферд (1891–1948) – американка, найвідоміша своїм романом із президентом США Франкліном Д. Рузвельтом.

Метлок Джек (1929) – американський відставний дипломат, на диплома-

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

тичній службі провів 35 років. Посол у Чехословаччині, посол США в СРСР. Доктор філософії, професор, член Американського філософського товариства.

Мечников Ілля Ілліч (1845–1916) – український, російський та французький науковець, один із основоположників порівняльної патології, еволюційної ембріології, імунології і мікробіології, творець наукової школи. Член-кореспондент, почесний член Петербурзької АН. Лауреат Нобелівської премії у галузі фізіології та медицини.

Мешик Павло Якович (1910–1953) – діяч радянських спецслужб, один з активних організаторів сталінських репресій (великого терору), генерал-лейтенант. Входив до найближчого оточення Л. П. Берії.

Мерошевський Юліуш (1906–1976) – польський журналіст, публіцист, письменник і перекладач, відомий матеріалами, які критикували політику нацистської Німеччини, а також як прихильник ідеї примирення Польщі з Україною, Литвою та Білоруссю.

Месяц Валентин Карпович (1928–2019) – радянський державний та партійний діяч. Член ЦК КПРС. Міністр сільського господарства СРСР. Перший секретар Московського обкому КПРС.

Мжаванадзе Василь Павлович (1902–1988) – грузинський радянський військово-політичний і партійний діяч, перший секретар ЦК КП Грузії, кандидат у члени Президії-Політбюро ЦК КПРС.

Мікенберг Джулія Л. – історикиня культури, професорка Мінесотського університету.

Мікоян Анастас Іванович (Ованесович) (1895–1978) – революціонер, державний і партійний діяч СРСР. Голова Президії Верховної Ради СРСР. Заступник, перший заступник глави уряду СРСР. Один із найвпливовіших радянських політиків, розпочав свою кар'єру за життя В. І. Леніна і пішов у відставку лише за часів Л. І. Брежнєва.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Міллер Олексій Ілліч (1959) – російський історик, доктор історичних наук. Професор РДГУ та Європейського університету в Санкт-Петербурзі, з 1993 року запрошений професор Центрально-Європейського університету (Будапешт). Син історика Іллі Міллера.

Мілош Чеслав (1911–2004) – польський поет, перекладач, есеїст. Лауреат Нобелівської премії з літератури 1980, праведник світу.

Мілошевич Слободан (1942–2006) – югославський і сербський державний і політичний діяч, президент Сербії, президент Союзної Республіки Югославія (СРЮ).

Мільке Еріх Фріц Еміль (1907–2000) – державний і комуністичний діяч Німецької Демократичної Республіки, міністр державної безпеки НДР, член Політбюро (СЄПН), генерал армії.

Мілюков Павло Миколайович (1859–1943) – російський ліберальний політичний діяч, історик та публіцист. Лідер Конституційно-демократичної партії, Міністр закордонних справ Тимчасового уряду. Почесний доктор Кембриджського університету.

Мірбах Вільгельм (1871–1918) – граф, німецький дипломат, з квітня 1918 посол Німецької імперії при уряді РРФСР у Москві. Учасник радянсько-німецьких мирних переговорів у Брест-Литовську. Вбитий лівими есерами в Москві.

Мірошниченко Борис Пантелеймонович (1911–1987) – радянський дипломат, Надзвичайний і повноважний посол. Ректор МДІМВ МЗС СРСР, член Колегії МЗС СРСР. Надзвичайний та повноважний посол СРСР у Канаді. Надзвичайний та повноважний посол СРСР у Кенії та за сумісництвом Постійний представник СРСР при міжнародних організаціях у Найробі.

Міттеран Франсуа Моріс Адрієн Марі (1916–1996) – французький державний і політичний діяч, один з лідерів соціалістичного руху, президент Франції з

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

1981 по 1995 роки. Його 14-річне президентство (2 терміни по 7 років) – найтри-валіше в історії Франції.

Міхаеліс Рольф – німецький історик, який спеціалізується на історії бо-йових частин СС (Ваффен-СС).

Міхнік Адам (1946) – польський громадський діяч, дисидент, журналіст, один із найактивніших представників політичної опозиції 1968–1989 років. Го-ловний редактор «Газети Виборчої».

Міхоелс Соломон Михайлович (1890–1948) – актор і режисер радянського театру на ідиші, театральний педагог, громадський діяч. Народний артист СРСР.

Міцкевич Адам Бернард (1798–1855) – польський поет білоруського по-ходження, політичний публіцист, діяч польського національного руху, член то-вариства філолатів.

Миколайчик Станіслав (1901–1966) – польський державний і політичний діяч, прем'єр-міністр уряду Польщі у вигнанні в 1943–1944 роках.

Микола II Олександрович (1868–1918) – імператор Всеросійський, цар Поль-ський і великий князь Фінляндський. Із імператорського дому Романових. Пол-ковник гвардії; від британських монархів мав звання адмірала флоту Королівсь-кого ВМФ Великобританії та фельдмаршала британської армії.

Митрополит Сєргій Воскресенський (Дмитрій Миколайович Воскресенсь-кий) (1897–1944) – єпископ Російської православної церкви, митрополит Ві-ленський і Литовський, з 24 лютого 1941 року Патріарший екзарх Прибалтики.

Михалків Сергій Володимирович (1913–2009) – російський поет і пись-менник, автор текстів гімну СРСР (1944, 1977) і Росії (2000). Голова виконкому Міжнародного співтовариства письменницьких союзів.

Млечин Леонід Михайлович (1957) – радянський і російський журналіст,

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

міжнародний оглядач, телеведучий, письменник та Youtube-блогер. Політичний оглядач, директор Дирекції суспільно-політичного мовлення, директор Дирекції історико-публіцистичних програм телеканалу Громадське телебачення Росії.

Млинарж Зденек (1930–1997) – чехословацький та чеський політик, секретар ЦК Комуністичної партії Чехословаччини. Один із лідерів Празької весни, ідеолог «соціалізму з людським обличчям». Підписав програмний документ чехословацького дисидентства Хартія 77. Автор низки наукових досліджень та історико-політичних мемуарів.

Молотов В'ячеслав Михайлович (Скрябін) (1890–1986) – російський революціонер, радянський політичний, державний і партійний діяч. Голова Ради народних комісарів СРСР, народний комісар, Міністр закордонних справ СРСР.

Монтгомері Бернард Лоу, 1-й віконт Монтгомері Аламейнський (1887–1976) – британський фельдмаршал, воєначальник часів Другої світової війни. Кавалер радянського ордену «Перемога».

Моргун Фєдїр Трохїмович (1924–2008) – радянський і український учений-аграрій, економіст, письменник і публіцист, багаторічний керівник Полтавщини, перший голова Державного комітету СРСР з охорони природи. Член ЦК КПРС. Член ЦК КПУ.

Мосякін Олександр Георгїйович (1953) – історик, публіцист, політичний оглядач.

Муратов Дмитро Андрїйович (1961) – російський журналіст, телеведучий. Головний редактор «Нової газети», її співзасновник. Лауреат Нобелівської премії миру 2021 року (третій росіянин після Андрія Сахарова і Михайла Горбачова).

Мурзін Олександр Павлович (1929–2006) – радянський журналіст, спеціальний кореспондент, завідувач відділом газети «Правда», автор тексту книги Л. І. Брежнева «Цїлина».

Мурхаус Роджер (1968) – британський історик і письменник, член Королівського історичного товариства, фахівець з історії Німеччини, зокрема з історії Третього Рейху.

Мусаельян Володимир Гургенович (1939–2020) – радянський і російський фотожурналіст, фотохудожник. Особистий фотограф Генерального секретаря ЦК КПРС Леоніда Брежнєва з 1969 до 1982 рр.

Муссоліні Беніто Амількаре Андреа (1883–1945) – італійський політичний і державний діяч, публіцист, лідер Національної фашистської партії (НФП), диктатор, вождь («дуче»), очолював Італію як прем'єр-міністр. Перший маршал Імперії. У квітні 1945 р. захоплений і розстріляний італійськими партизанами.

Мухін Юрій Гнатович (1949) – російський опозиційний політик і публіцист, письменник. Автор публікацій з питань теорії, історії СРСР, різних теорій змови, документально-публіцистичних фільмів з історії СРСР та суспільно-політичних питань, художнього твору «СРСР імені Берії».

Мюнценберг Вільгельм (Віллі) (1889–1940) – німецький комуніст, видавець, діяч Комінтерну та засновник Міжнародної робітничої допомоги.

М'ясников Георг Васильович (1926–1996) – радянський партійний, державний і громадський діяч, історик-краєзнавець.

Нагібін Юрій Маркович (1920–1994) – радянський і російський письменник, журналіст і прозаїк, сценарист, автор мемуарів.

Назарбаєв Нурсултан Абішович (1940) – казахстанський державний і політичний діяч. Перший президент Казахстану, був при владі майже 30 років. Перший секретар Комуністичної партії Казахстану, голова Верховної Ради Казахської РСР, голова Ради Міністрів Казахської РСР.

Назаренко Іван Дмитрович (1908–1985) – український радянський історик, філософ, доктор філософських наук, суспільно-політичний та державний діяч.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Назаров Герман Олексійович (1936) – інженер-ракетник, журналіст, дослідник російської історії ХХ століття.

Найт Емі (1946) – американська історикиня, докторка філософії з російської політики, вісімнадцять років працювала у Бібліотеці Конгресу США як фахівчиня із радянських та російських справ.

Нафтالی Тімоті (1962) – канадсько-американський історик, ад'юнкт-професор державної служби Нью-Йоркського університету, постійний дописувач CNN як президентський історик CNN.

Нельсон Дональд Марр (1888–1959) – американський бізнесмен і державний службовець. У 1942 році став головою Ради військового виробництва (1942–1944), пізніше протягом двох років був президентом Товариства незалежних продюсерів кіно.

Несміянов Олександр Миколайович (1899–1980) – радянський хімік-органік, організатор науки. Президент Академії наук СРСР, ректор Московського університету, академік АН СРСР.

Нікітін Олексій Сергійович (1967) – український російськомовний письменник.

Нікішов Іван Федорович (1894–1958) – начальник ГУ «Дальбуд» НКВС СРСР (1939–1948). Кандидат у члени ЦК ВКП(б), генерал-лейтенант НКВС СРСР.

Ніколаєва Галина Євгенівна (1911–1963) – російська радянська письменниця. Лауреатка Сталінської премії першого ступеня.

Ніксон Річард Мілхауз (1913–1994) – 37-й президент Сполучених Штатів Америки, 36-й віцепрезидент США. Єдиний президент США, котрий пішов у відставку до закінчення терміну.

Новодворська Валерія Іллівна (1950–2014) – російська політична діячка, мовознавиця, публіцистка, журналістка, дисидентка, правозахисниця, відеобло-

герка, засновниця і голова партій «Демократичний Союз» та «Західний вибір». Колумністка часопису «The New Times». Вільно володіла англійською і французькою мовами. Читала німецькою, італійською, розуміла українську та білоруську мови. Виступала проти політичного режиму Путіна. Підтримувала Україну під час Помаранчевої Революції та Євромайдану.

Новосьолов Валерій Михайлович – лікар-геріатр, невролог, спортивний лікар, нейрофізіолог. Голова секції геронтології Московського товариства випробувачів природи (МТВП) при МДУ. Автор єдиного наукового дослідження оригінальних записів лікарів В. І. Ульянова.

Новотний Антонін Йозеф (1904–1975) – чехословацький державний, політичний та партійний діяч, президент Чехословаччини, перший секретар ЦК КПЧ.

Нуланд Вікторія Джейн (1961) – американська дипломатка і політикиня, заступниця Державного секретаря США, офіційна представниця Державного департаменту США у 2011–2013 роках. Потім помічниця державного секретаря у справах Європи та Євразії.

Обама Барак Хусейн (1961) – 44-й президент США. Лауреат Нобелівської премії миру. Вперше обраний у 2008 р., переобраний на другий президентський термін 2012 року.

Обама Мішель Лавон Робінсон (1964) – адвокатка, дружина 44-го президента США Барака Обами.

Овчаренко Фєдїр Данилович (1913–1996) – український учений у галузі колоїдної хімії, академік, дійсний член Національної академії наук України та Нью-Йоркської академії наук, Лауреат Державної премії УРСР в галузі науки і техніки. Член ЦК КП України. Кандидат у члени Президії ЦК КПУ і секретар ЦК КПУ.

Огризко В'ячеслав В'ячеславович (1960) – російський літературознавець і публіцист, критик, журналіст, історик літератури. Головний редактор газети «Літературна Росія».

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Озеров Іван Христофорович (псевдонім Іхоров, 1869–1942) – російський фінансист, економіст, фахівець з міського планування, письменник-прозаїк.

Олбрайт Мадлен Корбел (1937) – американський дипломат і політичний діяч, перша жінка на посаді Державного секретаря США, постійний представник США при ООН.

Олександр II (1818–1881) – російський імператор з 1855 до 1881 року. Старший син Миколи I. Відомий своїм ворожим ставленням до української культури. Провів низку реформ, зокрема скасував кріпацтво.

Олланд Франсуа Жерар Жорж Ніколя (1954) – французький державний і політичний діяч; президент Франції, перший секретар Соціалістичної партії Франції.

Олійник Борис Ілліч (1935–2017) – український поет, перекладач, дійсний член НАН України, перший голова Українського фонду культури, державний діяч, автор понад 40 книг, віршів, есе, статей.

Оніков Леон Аршакович (1924–2000) – радянський і російський журналіст, соціолог і політолог, працював у апараті ЦК КПРС, політичний оглядач Інформаційного телеграфного агентства Радянського Союзу (ІТАР ТАРС).

Орджонікідзе Григорій Костянтинович (1886–1937) – грузинський революціонер (більшовик), з дворян; один із вищих керівників ВКП(б) та Радянської держави. 18 лютого 1937 року Орджонікідзе покінчив життя самогубством, застрелившись із іменного пістолета у себе в квартирі.

Орлов Олександр Михайлович (Лев (Лейба) Лазаревич Фельдбін) (1895–1973) – радянський розвідник, майор держбезпеки, нелегальний резидент у Франції, Австрії, Італії, резидент НКВС і радник республіканського уряду з безпеки в Іспанії. 3 липня 1938 року – втікач з СРСР, проживав у США, викладав в університетах.

Оруелл (Орвелл) Джордж (1903–1950) – британський письменник, журналіст і публіцист.

Островський Олександр Володимирович (1947–2015) – радянський та російський історик. Доктор історичних наук, доцент, автор понад 150 наукових публікацій.

Павлічко Дмитро Васильович (1929–2023) – український поет, перекладач, літературний критик, публіцист, шістдесятник, громадсько-політичний діяч. Герой України. Лауреат Національної премії імені Тараса Шевченка.

Пайпс Даніель (1949) – американський історик, публіцист, письменник і політичний коментатор, фахівець з ісламу і близькосхідного конфлікту.

Палах Ян (1948–1969) – студент філософського факультету Карлового університету в Празі. 16 січня 1969 р. здійснив самоспалення на Вацлавській площі у Празі на знак протесту проти окупації Чехословаччини військами Радянського Союзу та інших країн Варшавського договору.

Паперно Ірина Аронівна (1952) – російська філологиня, літературознавець, історикиня, культурологиня, професорка кафедри славістики Каліфорнійського університету в Берклі.

Пастер Луї (1822–1895) – видатний французький мікробіолог і хімік, член Французької академії. Відкрив мікробіологічну суть бродіння, один із основоположників мікробіології та імунології, творець наукових основ вакцинації та вакцин проти сибірки, холери та сказу. Удостоєний безлічі наукових і державних нагород різних країн світу.

Пастухов Володимир Борисович (1963) – російський політолог, публіцист і юрист, позаштатний старший науковий співробітник Університетського коледжу Лондона. Колишній адвокат фонду Hermitage Capital Management, через кримінальне переслідування в 2008 році емігрував до Лондона. 2023 року включений Мін'юстом РФ до Реєстру іноземних агентів.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Патоличев Микола Семенович (1908–1989) – радянський державний та партійний діяч.

Патриляк Іван Казимирович (1976) – український науковець, фахівець з історії українського націоналізму, доктор історичних наук, декан історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Паукер Карл Вікторович (1893–1937) – керівний співробітник ОГПУ-НКВС СРСР; начальник Оперативного відділу, начальник Відділу охорони урядовців ГУДБ НКВС СРСР, у т. ч. Й. В. Сталіна. Комісар державної безпеки 2-го рангу. Активний учасник фабрикації низки політичних справ у 1935–1937 роках. Розстріляний в «особливому порядку». Не реабілітований.

Пауль Герхард (1951) – німецький історик, колишній професор Університету Фленсбурга. Досліджував діяльність уряду К. Деніца.

Пек Майкл – постійний оглядач американського військового часопису «19FortyFive» (військові новини, оборона та національна безпека).

Пельхау Клаус – перекладач 38-го армійського корпусу 18-ї армії Вермахту. Брав участь у взятті в полон А. Власова.

Пельше Арвід Янович (1899–1983) – радянський латвійський партійний і державний діяч, вчений-історик, член Політбюро ЦК КПРС, голова Комітету партійного контролю при ЦК КПРС.

Первухін Михайло Георгійович (1904–1978) – радянський державний, політичний і військовий діяч. Перший заступник Голови Ради Міністрів СРСР.

Пéрес Шимóн (1923–2016) – ізраїльський політик, президент Ізраїлю. Двічі обіймав посаду прем'єр-міністра країни, був міністром у 12 урядах. Обирався до Кнесету майже безперервно з 1959 року.

Пернес Іржі (1948) – чеський історик, директор Історичного музею в Слав-

ково, директор Моравського земського музею, директор Інституту дослідження тоталітарних режимів. Автор багатьох книг і статей з моравської, чеської і чехословацької історії.

Петраков Микола Якович (1937–2014) – радянський і російський економіст, політолог, академік АН СРСР, академік РАН, директор Інституту проблем ринку РАН.

Петен Анрі Філіп Беноні Омер Жозеф (1856–1951) – французький військовий і державний діяч. У Першій світовій війні командував військами, прославився в битві при Вердені. У 1917 був головнокомандувачем французької армії, з 1918 – маршал Франції. Засновник та керівник (1940-1944) режиму Віші; став найстарішим керівником Франції у віці 84 років. Після закінчення Другої світової війни був засуджений за державну зраду та військові злочини, спочатку до страти, але через похилий вік вирок був замінений на довічне ув'язнення.

Петро І Олексійович (1672–1725) – останній правитель Московського царства і перший імператор створеної ним Російської імперії. Представник московської династії Романових.

Петров Микита Васильович (1957) – російський історик та громадський діяч. Заступник голови ради Науково-інформаційного та просвітницького товариства «Меморіал».

Печенєв Вадим Олексійович (1940–2004) – радянський, російський науковий та державний діяч, доктор філософських наук, професор, дійсний державний радник Російської Федерації 1-го класу; політичний радник трьох генеральних секретарів ЦК КПРС та одного президента Росії.

Песков Дмитро Сергійович (1967) – прессекретар президента Російської Федерації Володимира Путіна з 2012 року.

П'єтроу-Енкер Б'янка (1951) – професорка Університету в Констанці (Німеччина), одна з перших жінок-професорок у Федеративній Республіці Німеччини в галузі історії Східної Європи.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Пивоваров Юрій Сергійович (1950) – радянський і російський політолог та історик. У 1998-2015 роках – директор, з 27 квітня 2015 р. – науковий керівник Інституту наукової інформації з суспільних наук (ІНІСН РАН).

Піріг Руслан Якович (1941) – дослідник політичної історії України, національної біографістики, архівознавець, джерелознавець, історіограф, професор.

Пірогов Валерій Володимирович (1945) – ветеран ФСБ, близько трьох десятиріч років прослужив у різних підрозділах військової контррозвідки, у тому числі 23 роки у Центральному апараті КДБ-ФСБ на Луб'янці. Полковник у відставці, кандидат філософських наук, член Спілки письменників Росії.

Підгорний Микола Вікторович (1903–1983) – радянський державний і партійний діяч. Член ЦК КПУ, член Президії ЦК КПУ. Член ЦК КПРС. Член Президії-Політбюро ЦК КПРС. Був Головою Президії Верховної Ради СРСР.

Пій XII (Еудженіо Марія Джузеппе Джованні Пачеллі) (1876–1958) – Папа Римський, очолював Римо-католицьку церкву під час Другої світової війни.

Пілсудський Юзеф Клеменс (1867–1935) – польський політичний, військовий і державний діяч, перший голова відродженої польської держави. Ініціатор створення Польської Військової Організації, прем'єр-міністр Польщі, засновник польської армії, перший маршал Польщі.

Піхоя Рудольф Германович (1947) – радянський і російський історик. Доктор історичних наук, професор. Головний державний архівіст Росії.

Платонов Олег Анатолійович (1950) – російський економіст, письменник і демограф, доктор економічних наук.

Плеханов Георгій Валентинович (1856–1918) – теоретик і послідовник марксизму, філософ, діяч російського та міжнародного соціалістичного руху. Входив до кола засновників РСДРП.

Плохій Сергій Миколайович (1957) – український і американський історик, професор кафедри української історії в Гарвардському університеті, директор Гарвардського українського наукового інституту. Один з провідних спеціалістів з історії Східної Європи. Автор більше десятка книг з історії України та Східної Європи. Лауреат Національної премії України імені Тараса Шевченка.

Плутарх (близько 46–120/127 нашої ери) – давньогрецький письменник, історик і філософ-мораліст. Автор знаменитих «Порівняльних життєписів» і низки філософських творів, написаних у руслі традиції платонізму. Був одним із найвідоміших античних письменників, творцем жанру біографії.

Плющ Іван Степанович (1941–2014) – український політичний та державний діяч, двічі був головою Верховної Ради України, Секретар Ради національної безпеки і оборони, Герой України.

Погребняк Яків Петрович (1928–2016) – український радянський і партійний діяч. Секретар ЦК КПУ. Перший секретар Львівського обкому партії.

Познер Володимир Володимирович (1934) – радянський та російський тележурналіст, телеведучий, пропагандист російсько-єврейсько-французького походження. У 1980-х ведучий телемостів СРСР-США. Веде авторську програму «Познер» на російському «Першому каналі». Українофоб.

Покровський Михайло Миколайович (1868–1932) – радянський історик-марксист, громадський та політичний діяч. Лідер радянських істориків у 1920-ті роки, «глава марксистської історичної школи в СРСР».

Ползунов Іван Іванович (1728–1766) – російський винахідник-теплотехнік, творець перших парових двигунів у Росії і перших двоциліндрових двигунів у світі.

Полторанін Михайло Никифорович (1939) – радянський і російський журналіст і політичний діяч, активний прихильник Б. М. Єльцина, виконавчий директор телеканалу «ТВ-3 Росія».

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Поляков Юрій Михайлович (1954) – радянський, російський письменник, поет, драматург, кіносценарист та громадський діяч, голова редакційної ради «Литературной газеты» до 2021 року.

Полянський Дмитро Степанович (1917–2001) – радянський державний і партійний діяч, Голова Ради Міністрів РРФСР. Перший заступник Голови Ради Міністрів СРСР. Міністр сільського господарства СРСР. Член Президії – Політбюро ЦК КПРС.

Помпідю Жорж Жан Раймон (1911–1974) – французький державний діяч, прем'єр-міністр і президент П'ятої республіки, лідер правих (голлістів). Літературознавець, викладач літератури й класичних мов, поціновувач мистецтва, був засновником паризького музею сучасного мистецтва – Центру Помпідю, а також укладачем антології французької поезії з власними коментарями.

Пономаренко Пантелеймон Кіндратович (1902–1984) – радянський партійний і державний діяч. 1-й секретар ЦК КП(б) Білорусії та голова уряду Білоруської РСР, начальник Центрального Штабу партизанського руху, міністр заготівель СРСР, заступник голови Ради Міністрів СРСР, міністр культури СРСР, 1-й секретар ЦК КП Казахстану. Надзвичайний та Повноважний Посол.

Пономарьов Борис Миколайович (1905–1995) – радянський партійний діяч, кандидат у члени Політбюро ЦК КПРС, секретар ЦК, академік АН СРСР.

Попов Василь Петрович (1948) – історик, викладач історії та суспільствознавства.

Попов Володимир Костянтинович (1947) – офіцер КДБ, працював у П'ятому Головному Управлінні КДБ, не підтримав путч 1991 року, був звільнений зі спецслужб. Мешкає в Канаді. Автор книг про діяльність КДБ СРСР та становлення режиму нинішнього російського президента.

Попов Гавриїл Харитонович (1936) – радянський економіст та російський політик. Голова Московської міської Ради народних депутатів, перший міський голова Москви.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Попов Олександр Степанович (1859–1905) – російський фізик та електро-технік, перший російський радіотехнік, засновник радіотехнічної наукової школи, професор, винахідник у галузі радіозв'язку.

Попович Мирослав Володимирович (1930–2018) – український філософ, академік НАН України. Був директором Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України.

Порошенко Петро Олександрович (1965) – український політик та державний діяч, підприємець, п'ятий президент України.

Порошенко Марина Анатоліївна (1962) – українська політична та громадська діячка. Дружина п'ятого президента України Петра Порошенка. Депутат Київської міської ради від партії «Європейська Солідарність», голова Ради Благодійного фонду Петра Порошенка.

Поскрьобишев Олександр Миколайович (1891–1965) – державний, політичний і партійний діяч СРСР. Особистий помічник Йосипа Сталіна (понад 20 років), завідувач особливого сектора ЦК ВКП(б) (Секретаріату Сталіна). Генерал-майор.

Поскрьобишева (Металікова-Поскрьобишева) Броніслава Соломонівна (1910–1941) – дружина О. М. Поскрьобишева. Заарештована і розстріляна восени 1941 року. 1957 року реабілітована та умовно похована у стіні на Новодівичому цвинтарі.

Поспелов Петро Миколайович (1898–1979) – радянський партійний діяч. Академік АН СРСР. Секретар ЦК КПРС. Кандидат у члени Президії ЦК КПРС.

Пост Вальтер (1954) – німецький публіцист-ревізіоніст на історичні теми.

Потапов Олександр Серафимович (1936–2021) – радянський журналіст та політичний діяч. Головний редактор газети «Труд», кандидат філософських наук.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Потресов Олександр Миколайович (1869–1934) – діяч російського соціал-демократичного руху, один із засновників РСДРП. Меншовик.

Прайсман Леонід Григорович (1949) – радянський та ізраїльський історик, фахівець з історії єврейства в Росії, історії російського революційного руху та громадянської війни.

Прибитков Віктор Васильович (1935–2020) – радянський громадський та партійний діяч, мемуарист. Помічник Генерального секретаря ЦК КПРС К. У. Черненка.

Примаков Євген Максимович (1929–2015) – радянський і російський політичний і державний діяч, економіст і сходознавець-арабіст. Голова Уряду Російської Федерації, Міністр закордонних справ РФ, керівник Центральної служби розвідки СРСР, директор Служби зовнішньої розвідки Росії, голова Ради Союзу Верховної Ради СРСР. Надзвичайний та Повноважний посол. Доктор економічних наук, професор. Академік АН СРСР.

Прокопівич Феофан (Єлеазар, Єлисей) (1677 або 1681–1736) – український і російський богослов, письменник, поет, математик, філософ, перекладач, публіцист, науковець-гуманіст, ректор Київської академії, архієпископ Псковсько-Великолуцький та Нарвський, Великоновгородський.

Проскураков Микола Костянтинівич (1900–2001) – один із творців будівельної індустрії в СРСР, будівельник Дніпрогесу.

Проханов Олександр Андрійович (1938) – радянський і російський письменник, сценарист, публіцист, журналіст, політичний і громадський діяч, російський православний націоналіст-шовініст. Голова російської націоналістичної організації «Ізборський клуб».

Пруднікова Олена Анатоліївна (1958) – російська журналістка та письменниця, авторка публікацій на історичні теми, у яких висловлює проталінські переконання.

Пстиго Іва́н Іва́нович (1918–2009) – радянський воєначальник Військово-повітряних сил СРСР, маршал авіації.

Пуришкєвич Володімир Митрофа́нович (1870–1920) – російський праворадикальний політик українського походження, один із лідерів чорносотенних організацій – «Союзу російського народу», «Союзу архангела Михаїла». Депутат Державної думи II–IV скликання, один з організаторів та учасників убивства Григорія Распутіна.

Путін Володімир Володімирович (1952) – російський державний та політичний діяч, колишній офіцер радянської розвідки. Чинний президент Російської Федерації і верховний головнокомандувач збройних сил Російської Федерації. Ухвалив рішення про вторгнення в Україну, що розпочалося 24 лютого 2022 року. Визнаний воєнним злочинцем багатьма країнами, 17 березня 2023 року Міжнародним кримінальним судом у Гаазі виданий ордер на його арешт за звинуваченням у незаконній депортації українських дітей під час вторгнення в Україну.

П'ятаков Георгій (Юрій) Леонідович (1890–1937) – більшовицький державний діяч. Голова Тимчасового робітничо-селянського уряду України, секретар ЦК КПУ. Організатор червоного терору у Криму. Член ЦК КПУ. Розстріляний 1937 року у справі т. зв. «Паралельного антирадянського троцькістського центру». Реабілітований посмертно.

Райх Зінаїда Миколаївна (1894–1939) – радянська театральна актриса. Заслужена артистка РРФСР. Друга дружина Сергія Єсеніна, згодом стала дружиною Всеволода Мейєрхольда.

Раковський Христіян Георгійович (1873–1941) – болгарський, румунський, російський і український політичний діяч, голова РНК УСРР. У 1923-му виступив з критикою Сталіна, був звинувачений в сепаратизмі та конфедералізмі і відправлений у відставку, виключений з партії, відправлений на заслання, просидів 4 роки і розстріляний 11 вересня 1941 р. в числі інших політв'язнів Орловської в'язниці. Реабілітований посмертно.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Ракоші Мат'яш (Мат'яш Робенфельд) (1892–1971) – угорський комуністичний політик єврейського походження. Був фактичним лідером Угорщини від 1945 до 1956 року. Його правління узгоджувалося з політикою Йосипа Сталіна.

Рапопорт Яків Львович (1898–1996) – радянський та російський патологоанатом єврейського походження, професор. Один із головних фігурантів «Справи лікарів» 1953 року (2 місяці провів у в'язниці Лефортово, звільнений після смерті Сталіна).

Рашидов Шараф Рашидович (1917–1983) – радянський партійний та державний діяч, письменник. Перший секретар Центрального комітету Комуністичної партії Узбецької РСР.

Ребет Лев Роман Михайлович (1912–1957) – український політичний діяч, публіцист, адвокат, один із лідерів ОУН. В'язень польських тюрем за приналежність до ОУН.

Рейган Ненсі Девіс (1921–2016) – дружина 40-го президента США Рональда Рейгана, перша леді США.

Рейган Рональд Вілсон (1911–2004) – американський державний і політичний діяч, 40-й президент Сполучених Штатів Америки, актор. Був 33-ім губернатором штату Каліфорнія. Відомий своєю соціально-економічною ініціативою впровадження англосаксонської моделі та рейганомікою.

Рейман Михайло (1930) – відомий чеський та німецький історик, вивчав політичну історію СРСР. Автор кількох монографій, присвячених Сталіну та сталінізму.

Реймон Арон (1905–1983) – французький філософ, політолог, соціолог і публіцист. Ліберал.

Рейнольдс Девід (1952) – британський історик і телеведучий. Почесний професор історії Кембриджського університету. Спеціалізується на історії світових воєн та Холодної війни. Автор документальних фільмів BBC.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Рейнольдс Ніколас – знавець сучасної військової історії, співпрацював із ЦРУ та займався розвідувальною діяльністю, автор кількох монографій про морську піхоту США та ЦРУ. В даний час викладає в Університеті Джонса Хопкінса.

Рейтлінгер Джеральд Робертс (1900–1978) – британський історик, учений, написав три великі книги про нацистську Німеччину, також був художником та колекціонером.

Рибас Святослав Юрійович (1946) – російський письменник і громадський діяч, драматург, біограф.

Ридз-Смігли Едвард (1886–1941) – польський військовий і політичний діяч, маршал Польщі.

Рижков Микола Іванович (1929) – радянський і російський партійний і державний діяч. Голова Ради Міністрів СРСР, член ЦК КПРС, член Політбюро ЦК КПРС.

Риков Олексій Іванович (1881–1938) – радянський політичний і державний діяч, народний комісар внутрішніх справ, член Революційної військової ради Республіки, голова РНК СРСР і одночасно РНК РРФСР, змінив на цих посадах Леніна. В лютому 1937 виключений із партії і заарештований, притягнутий до відкритого процесу у справі «правотроцькістського антирадянського блоку», засуджений до смертної кари і розстріляний. Повністю реабілітований Головною Військовою прокуратурою СРСР 4 лютого 1988 року.

Ріббентроп Ульріх Фрідріх Віллі Йоахім фон (1893–1946) – німецький політик, міністр закордонних справ Німеччини, радник Адольфа Гітлера із зовнішньої політики, обергруппенфюрер СС. 23 серпня 1939 у Москві Молотов та Ріббентроп підписали таємний додатковий протокол (пакт Молотова-Ріббентропа) до договору про ненапад між СРСР та Третім Рейхом. 1 жовтня 1946 р. Міжнародний військовий суд проти головних військових злочинців у Нюрнберзі

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

визнав його винним і засудив до страти через повішення. 16 жовтня 1946 р. вирок було виконано.

Ріс Лоуренс (1957) – відомий британський історик та кінорежисер, у минулому креативний директор історичних програм телеканалу ВВС, автор низки документальних фільмів та книг про Другу світову війну, Адольфа Гітлера, нацистів і звірства, скоєні ними у 20 столітті.

Рішельє (Арман Жан дю Плессі, герцог де Рішельє) (1585–1642) – кардинал Римо-католицької церкви, аристократ і державний діяч Франції. Обіймав посади державних секретарів з військових та закордонних справ і був очільником уряду (головним міністром короля).

Ріф Девід (1952) – американський письменник і політичний аналітик. Його книги присвячені питанням імміграції, міжнародних конфліктів та гуманізму.

Робсон Поль Лерой (1898–1976) – американський співак, актор, правозахисник, лауреат Міжнародної Сталінської премії «За зміцнення миру між народами», був репресований на батьківщині комісією Маккарті, поліглот (виконував пісні і розмовляв більш ніж 20 мовами).

Родіонов Михайло Іванович (1907–1950) – радянський державний та партійний діяч, другий голова Ради Міністрів РРФСР.

Родзянко Михайло Володимирович (1859–1924) – катеринославський поміщик, голова Катеринославської губернської земської управи, голова IV Державної думи Російської імперії. Один із лідерів партії «октябристів», ставився негативно до українського національного питання. Очолив Тимчасовий комітет членів Державної думи, у руки якого Микола II передав верховну владу.

Розумовський Кирило Григорович (1728–1803) – український військовий, політичний та державний діяч, останній гетьман Війська Запорозького. Граф та генерал-фельдмаршал Російської імперії, сенатор, президент Петербурзької АН протягом понад півстоліття, засновник графського і княжого роду Розумовських.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Розумовський Олексій Григорович (1709–1771) – український фаворит російської імператриці Єлизавети Петрівни, генерал-фельдмаршал, титулований князь Священної Римської імперії і граф Російської імперії.

Рокосовський Костянтин Костянтинович (1896–1968) – радянський і польський полководець та державний діяч, Маршал Радянського Союзу.

Романов Григорій Васильович (1923–2008) – радянський державний діяч, секретар ЦК КПРС, 1-й секретар Ленінградського обласного комітету КПРС. Член ЦК КПРС, член Політбюро ЦК КПРС.

Роцин Олексій Валентинович (1967) – російський політтехнолог, соціолог, соціальний психолог, провідний експерт Центру політичних технологій.

Рубінштейн Джошуа (1949) – американський активіст, письменник та дослідник літератури, має світове визнання як фахівець із внутрішньої політики колишнього Радянського Союзу, в останні десятиліття регулярно займався дослідженнями в радянських партійних архівах і архівах КДБ. Автор п'ятнадцятих книг про Росію.

Рубцов Юрій Вікторович (1955) – радянський і російський військовий історик, доктор історичних наук, професор Військового університету МО РФ.

Руденко Роман Андрійович (1907–1981) – радянський юрист, прокурор УРСР, Генеральний прокурор СРСР, у часи Великого терору був членом Трійки НКВС по Донецькій області. У 1945–1946 виступав головним обвинувачем від СРСР на Нюрнберзькому процесі.

Рузвельт Анна Елеонора (Еленор) (1884–1962) – американська громадська діячка, дружина президента США Франкліна Делано Рузвельта.

Рузвельт Франклін Делано (1882–1945) – 32-й президент США, очолював США під час великої депресії та Другої світової війни. Єдиний американський президент, який обирався більш як на два терміни.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Русаков Костянтин Вікторович (1909–1993) – радянський партійний та державний діяч. Секретар ЦК КПРС.

Руцькой Олександр Володимирович (1947) – радянський і російський державний і політичний діяч. Єдиний у пострадянській Росії віцепрезидент.

Сабуров Максим Захарович (1900–1977) – радянський партійний та державний діяч, голова Державної планової комісії СРСР, заступник голови Ради міністрів СРСР.

Савельєв Андрій Миколайович (1962) – російський державний та політичний діяч, учений, письменник, доктор політичних наук, професор.

Сакс Джеффри Девід (1954) – американський економіст, професор Колумбійського університету, директор Центру сталого розвитку при Колумбійському університеті.

Сапожнікова Галина Михайлівна (1964) – російська журналістка, оглядачка газети «Комсомольська правда», історична розслідувачка, письменниця.

Саркозі Ніколя (1955) – французький державний і політичний діяч, 23-й президент Французької республіки. Як президент, за посадою, був князем (співправителем) Андорри та гросмейстером ордена Почесного легіону.

Саттер Девід (1947) – американський журналіст та публіцист, автор книг про розпад СРСР та пострадянську Росію. Колишній кореспондент Wall Street Journal та Financial Times у Москві, експерт з питань Росії та Радянського Союзу.

Саттон Ентоні Сіріл (1925–2002) – американський економіст британського походження.

Сахаров Андрій Дмитрович (1921–1989) – радянський фізик-теоретик, академік АН СРСР, один із творців першої радянської водневої бомби. Громадський

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

діяч, дисидент та правозахисник; народний депутат СРСР, автор проекту конституції Союзу Радянських Республік Європи та Азії. Лауреат Нобелівської премії миру.

Сванідзе Катерина (Като) Семенівна (1885–1907) – перша дружина Йосипа Джугашвілі (Сталіна), мати його старшого сина Якова.

Свердлов Яків Михайлович (1885–1919) – російський радянський політичний і державний діяч, революціонер єврейського походження. Більшовик, член ЦК РСДРП(б), РКП(б). Голова ВЦВК (формальний голова РСФРР) у листопаді 1917 – березні 1919 рр.

Свобода Людвік (1895–1979) – чехословацький військовий та державний діяч, генерал армії ЧССР, президент ЧССР.

Себастьян Хафнер (1907–1999) – німецько-британський журналіст, публіцист, історик.

Себестьян Віктор (1956) – британський журналіст та історик угорського походження. Дослідник антикомуністичних революцій у країнах Східної Європи.

Сеєрс Майкл (1911–2010) – ірландський поет, драматург та письменник, чії книги, написані у співавторстві з Альбертом Е. Каном, зробили його об'єктом чорного списку США в епоху маккартизму 1950-х років.

Семичастний Володимир Юхимович (1924–2001) – радянський партійний і державний діяч, генерал-полковник. Голова Комітету з державної безпеки СРСР. 1-й заступник Голови Ради Міністрів Української РСР, заступник Голови Ради Міністрів Української РСР.

Сент-Екзюпері (Антуан де Сент-Екзюпері) (1900–1944) – французький письменник, журналіст, поет, сценарист та професійний льотчик, граф. Автор твору «Маленький принц».

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Сербин Роман (1939) – канадський історик і політолог українського походження, професор (професор-емерит з 2002 р.) історії Росії та східноєвропейської історії, Квебецький університет (Монреаль). Фахівець з історії голоду 1921-1923 років в Україні та Голодомору 1932-1933 років в Україні, 1983 р. організував першу міжнародну конференцію на тему Українського голоду 1932-33. Редактор щопіврічного наукового часопису "Holodomor Studies" (з 2009).

Серов Іван Олександрович (1905–1990) – державний діяч урядів СРСР, народний комісар внутрішніх справ УРСР, голова КДБ СРСР, начальник ГРУ МО СРСР. Керівник операції масового убивства військовополонених польських офіцерів у Катині. Член ЦК КП(б)У, член Політбюро ЦК КП(б)У, член ЦК КПРС.

Серова Валентина Василівна (1917(1919)–1975) – радянська актриса театру і кіно.

Симонов Костянтин (Кирило) Михайлович (1915–1979) – російський письменник (поет, прозаїк, драматург, перекладач), журналіст і громадський діяч.

Синевирський М. (Мондич Михайло Дмитрович) (1923–1968) – карпаторусинський письменник та політичний діяч москвофільського спрямування.

Синіцин Федір Леонідович (1976) – доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту загальної історії РАН.

Синявський Андрій Донатович (Абрам Терц) (1925–1997) – російський письменник, літературознавець і критик, радянський дисидент, політв'язень. Кандидат філологічних наук.

Сідак Валентин Антонович (1947) – начальник Секретаріату КДБ СРСР, був свідком ключових моментів та знакових подій у вітчизняній історії, більшість з яких не збереглися в архівах.

Сігов Юрій Сергійович – журналіст-міжнародник та письменник.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Сікорський Владислав Євгеніуш (1881–1943) – польський військовий і державний діяч, інженер-геодезист, генерал Війська Польського.

Сі Цзіньпін (1953) – китайський державний, політичний та партійний діяч, чинний генеральний секретар ЦК Комуністичної партії Китаю, голова Китайської Народної Республіки з 14 березня 2013 р., голова Центральної військової ради КНР.

Скаба Андрій Данилович (1905–1986) – український радянський партійний і державний діяч, історик. Дійсний член АН УРСР. Член ЦК КП України, кандидат у члени Президії ЦК КПУ і секретар ЦК КПУ.

Сковорода Григорій Савич (1722–1794) – український філософ-містик, богослов, поет, педагог.

Скоропадський Павло Петрович (1873–1945) – гетьман України, український державний, політичний і громадський діяч, військовий. Походив із козацько-старшинського роду Скоропадських. Гетьман Української Держави у 1918 р.

Скрипник Микола Олексійович (1872–1933) – український радянський партійний і державний діяч, голова Народного секретаріату (першого українського радянського уряду), один із організаторів КП(б)У. Боровся за встановлення радянської влади в Україні. Очолював Народний комісаріат освіти УСРР, заступник голови Ради народних комісарів УСРР. Активний провідник українізації Української СРР. Член ВЦВК, ВУЦВК, ЦВК СРСР, голова Ради Національностей ЦВК СРСР. Дійсний член Академії наук Української СРР, академік Академії наук Білоруської СРР. Покінчив життя самогубством.

Слюньков Микола Микитович (1929–2022) – радянський партійний діяч. Перший секретар ЦК Комуністичної партії Білорусії. Член ЦК КПРС, член Політбюро ЦК КПРС.

Смирнова Лідія Миколаївна (1915–2007) – радянська і російська актриса; народна артистка СРСР.

Смирнов Георгій Лукич (1922–1999) – радянський і російський партійний

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

діяч, філософ, спеціаліст в галузі історичного матеріалізму та теорії наукового комунізму. Директор Інституту філософії АН СРСР. Кандидат у члени ЦК КПРС.

Смірнюков Михайло Сергійович (1909–2004) – радянський державний діяч. Пропрацював 59 років в апараті радянського уряду, 25 років був його керівником за трьох голів Радміну СРСР (О. М. Косигін, М. О. Тихонов, М. І. Рижков).

Сміт Дуглас (1962) – американський письменник, історик та перекладач, відомий своїми працями з історії Росії.

Сміт Саманта Рід (1972–1985) – американська школярка зі штату Мен, яка здобула всесвітню популярність під час Холодної війни завдяки листуванню з Юрієм Андроповим, який щойно став Генеральним секретарем ЦК КПРС. Загинула в авіакатастрофі у віці 13 років.

Сміт Уолтер Беделл (1895–1961) – американський військовий та державний діяч, Посол США в СРСР, директор Центральної розвідки та голова ЦРУ США.

Смітерс Волдрон (1880–1954) – політик Консервативної партії у Сполученому Королівстві, член парламенту понад 30 років, активний антикомуніст.

Снайдер Тімоті Девід (1969) – американський історик. Професор Єльського університету. Спеціаліст з історії Східної Європи та, зокрема, України, Білорусії, Литви, Польщі та Росії нового часу. Досліджує проблеми націоналізму, тоталітаризму та Голокосту.

Собчак Анатолій Олександрович (1937–2000) – радянський і російський учений-правознавець, політичний діяч, перший і єдиний мер Санкт-Петербурга (всі інші очільники міста були губернаторами).

Соколов Іван Захарович (1928–1982) – партійний діяч УРСР, 2-й секретар ЦК Комуністичної партії України. Член ЦК КПРС. Член ЦК КПУ, член Політбюро ЦК КПУ.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Соколовський Василь Данилович (1897–1968) – радянський воєначальник, Маршал Радянського Союзу. Під час німецько-радянської війни начальник штабу та командувач військами різних фронтів.

Солженіцин Олександр Ісайович (Ісаакійович) (1918–2008) – російський письменник, драматург, есеїст-публіцист, поет, громадський і політичний діяч, жив і працював в СРСР, Швейцарії, США та Росії. Лауреат Нобелівської премії з літератури. Академік РАН.

Соловйов Сергій Михайлович (1820–1879) – російський історик, професор Імператорського Московського університету, академік Імператорської Санкт-Петербурзької Академії наук. Член Московського археологічного товариства. Автор «Истории России с древнейших времен» і низки монографічних праць.

Соломенцев Михайло Сергійович (1913–2008) – радянський партійний та державний діяч. Член Політбюро ЦК КПРС. Голова КПК при ЦК КПРС.

Сорокін Андрій Костянтинович (1959) – історик, автор понад 40 наукових праць з економічної та політичної історії Росії кінця XIX – початку XX ст. Генеральний директор та головний редактор видавництва «Російська політична енциклопедія» (РОССПЕН).

Спиридонов Іван Васильович (1905–1991) – радянський державний і партійний діяч. Перший секретар Ленінградського міськкому, потім обкому КПРС. Секретар ЦК КПРС.

Спіцин Євген Юрійович (1966) – російський педагог, публіцист, громадський діяч. Автор підручників та курсів лекцій з історії Росії.

Сталіна Анастасія Олександрівна (1974 або 1977) – правнучка Й. В. Сталіна.

Сталіна Надія Василівна (1943–1999) – онука Й. В. Сталіна (донька Василя від першого шлюбу з Галиною Бурдонською); народилася і жила в Москві, чоловік – актор Олександр Фадеєв.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Сталін Василь Йосипович (з 9 січня 1962 – Джугашвілі) (1921–1962) – радянський військовий льотчик, генерал-лейтенант авіації. Командувач ВПС Московського військового округу. Молодший син Й. В. Сталіна.

Сталін Йосип Віссаріонович (Джугашвілі) (1878 –1953) – російський революціонер, радянський політичний, державний, військовий і партійний діяч. З 21 січня 1924 року по 5 березня 1953 р. – керівник СРСР. Маршал Радянського Союзу, Генераліссимус Радянського Союзу.

Старков Владислав Андрійович (1940–2004) – радянський і російський журналіст та медіамагнат. Головний редактор газети «Аргументи та факти».

Старгардт Ніколас (1962) – австралійський історик, професор Оксфордського університету, популярність йому принесли роботи про історію Німеччини та Голокосту.

Стахел Девід – новозеландський та австралійський військовий історик, письменник і викладач, старший лектор канберського підрозділу Університету Нового Південного Уельсу. Спеціалізується на військовій історії нацистської Німеччини у роки Другої світової війни.

Струве Петро Бернгардович (1870–1944) – російський громадський і політичний діяч, редактор газет та журналів, економіст, публіцист, історик, соціолог, філософ.

Ступнікова Тетяна Сергіївна (1923–2005) – працювала у Бібліотеці ім. Леніна, у відділі міжнародного бібліотекознавства Бібліотеки іноземної літератури. Досконало володіла німецькою мовою, була перекладачем-синхроністом на Нюрнберзькому процесі.

Стус Василь Семіонович (Василь Петрик) (1938–1985) – український поет-шістдесятник, перекладач, публіцист, прозаїк, мислитель, літературознавець, літературний критик, правозахисник, політв'язень СРСР, дисидент, зазнав репресій з боку радянської диктатури, його творчість була заборонена, був засуджений до тривалого перебування в місцях позбавлення волі, де й загинув. Член Української Гельсінської групи, борець за незалежність України у ХХ столітті. Один

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

із найактивніших представників українського дисидентського руху. Учасник акції протесту в київському кінотеатрі «Україна» в 1965 році. Лауреат Державної премії ім. Т. Шевченка (посмертно), Герой України (посмертно).

Суварін Борис (Борис Костянтинович Ліфшиц) (1895–1984) – французький політичний діяч і письменник, історик, комуніст-антисталініст.

Суворов Віктор (Різу́н Володи́мир Богда́нович) (1947) – радянський розвідник-утікач, капітан Головного розвідувального управління Генерального штабу Збройних сил Радянського Союзу; історик, дослідник та письменник у жанрі історико-документального та художньо-історичного роману. Мешкає у Великій Британії.

Суво́ров Олекса́ндр Васи́льович (1729–1800) – відомий російський полководець. Один із засновників російської військової справи, генералісімус російських наземних та морських сил, генерал-фельдмаршал австрійських та сардинських військ.

Судопла́тов Павло́ Анато́лійович (1907–1996) – керівник радянських закордонних диверсійних спецслужб. Брав безпосередню участь у розробці та виконанні гучних політичних убивств опонентів сталінського режиму та радянської влади. Відомий як убивця першого керівника ОУН Євгена Коновальця та організатор убивства Льва Троцького. 1953 року був заарештований, засуджений до 15 років позбавлення волі, повністю відбув покарання і реабілітований 1992 р.

Сульдін Андрій Васильович (1953) – журналіст і письменник, генеральний директор інформаційного агентства «ЕКСТРА-ПРЕС».

Суні Рональд Грігор (1940) – американський історик, професор політичної та соціальної історії університету Мічігану, заслужений професор політології Чиказького університету.

Сурко́в Владисла́в Ю́рійович (1964) – російський політик. Ідеолог проекту «Новоросія».

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Суслов Михайло Андрійович (1902–1982) – радянський партійний та державний діяч. Член Політбюро ЦК КПРС, секретар ЦК КПРС.

Суходрев Віктор Михайлович (1932–2014) – радянський і російський дипломат і перекладач, Надзвичайний і Повноважний Посланець 1 класу, особистий перекладач вищих радянських партійних і державних керівників, у т. ч. М. Хрущова та Л. Брежнєва.

Сушков Андрій Валерійович (1975) – російський історик, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії та археології Уральського відділення РАН.

Сяопін Ден (1904–1997) – китайський державний, політичний та партійний діяч. Представник політиків старшого китайського покоління, член «вісімки безсмертних», головний ініціатор політики «чотирьох модернізацій» і побудови «соціалізму з китайською специфікою», які призвели до бурхливого економічного зростання в КНР.

Сяо Гуанпан (1974) – китайський вчений, доктор історичних наук, член КПК.

Табачник Дмитро Володимирович (1963) – український проросійський політичний і державний діяч, історик, публіцист, колаборант у російській окупаційній адміністрації в Запорізькій області. Доктор історичних наук, професор, проживає в Росії. 4 лютого 2023 р. позбавлений громадянства України.

Такер Чарльз Роберт (1918–2010) – американський політолог, історик, советолог. Доктор філософії з історії, професор Принстонського університету. Автор однієї з найповніших психобіографій Сталіна.

Талейран (Шарль Моріс де Талейран-Періг'ор) (1754–1838) – французький політик і дипломат. Брав участь у Французькій революції, працював у декількох урядах країни. Отримав визнання серед сучасників як витончений дипломат, радник та інтелектуал. Мав значний вплив на французьку дипломатію та загальний хід європейської історії XIX ст.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Тарасов Михайло Петрович (1899–1970) – радянський державний діяч, секретар ВЦРПС, голова Президії Верховної Ради Російської РФСР.

Тарле Євген Вікторович (Тарле Григорій Вігдорович) (1874–1955) – російський і радянський історик, педагог, академік АН СРСР.

Тарнавський Мирон Омелянович (1869–1938) – український полковець, командир Легіону УСС (українські січові стрільці), генерал-чотар та головнокомандувач УГА.

Тарнашинська Людмила Броніславівна (1952) – українська літературознавиця, літературна критикиня, прозаїк, поетка, журналістка.

Таубман Вільям Чейз (1940) – американський політолог та історик, советолог, автор праць з внутрішньої та зовнішньої політики СРСР та радянсько-американських відносин.

Твардовський Олександр Трифонович (1910–1971) – російський поет. Секретар правління Спілки письменників СРСР у 1959–1971 роках. Кандидат у члени ЦК КПРС.

Тейлор Роберт (Спенглер Арлінгтон Бруг) (1911–1969) – американський актор кіно та телебачення, один із найпомітніших акторів свого часу.

Телботт Струоб (1946) – американський дипломат і політолог, займався проблемами Росії та колишніх країн СРСР. Учасник усіх зустрічей на найвищому рівні між президентами Росії Б. М. Єльциним і В. В. Путіним та президентом США Б. Клінтоном.

Теребілов Володимир Іванович (1916–2004) – радянський та російський юрист, голова Верховного Суду СРСР у 1984–1989 роках.

Тер-Петросян Сімон Аршакович (Камо) (1882–1922) – російський професійний революціонер, близький друг і соратник Сталіна, один із організаторів підпільних друкарень, транспорту зброї та літератури, грошових експропріацій.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Чотири рази засуджувався до страти, заміненої двадцятирічним ув'язненням. Звільнений Лютневою революцією. У 1918–1920 роках – організатор більшовицького підпілля на Кавказі та півдні Росії.

Тертлдав Гаррі Норман (1949) – американський письменник-фантаст, історик.

Терешківа Валентіна Володимирівна (1937) – російська політична діячка, льотчиця-космонавтка СРСР, перша у світі жінка-космонавтка. Герой Радянського Союзу. Генерал-майор авіації у відставці. Член ЦК КПРС.

Тетчер Маргарет Гільда (1925–2013) – британська політична діячка, 71-й прем'єр-міністр Великої Британії (Консервативна партія Великої Британії), лідерка Консервативної партії, баронеса. Прем'єрство Тетчер стало найтривалішим у XX столітті. Відома як «залізна леді». Втілила в життя низку консервативних заходів, які стали частиною політики «тетчеризму».

Тимошенко Семён Костянтинович (1895–1970) – радянський воєначальник українського походження, Маршал Радянського Союзу. Народний комісар оборони СРСР. Голова Ставки Верховного Головнокомандування РСЧА.

Тимошенко Юрій Трохимович (сценічний псевдонім – Тарапунька) (1919–1986) – український радянський актор, артист розмовного жанру. Народний артист Української РСР.

Тимофєєв Лев Михайлович (1936) – російський письменник, журналіст, учений-економіст та громадський діяч, дисидент.

Титаренко Олексій Антонович (1915–1992) – український радянський партійний діяч, 1-й секретар Запорізького обкому КПУ, 2-й секретар ЦК КПУ. Член ЦК КПУ. Член Політбюро ЦК КПУ. Член ЦК КПРС.

Титов Павло Іванович (1907–1990) – радянський партійний і державний діяч, 1-й секретар Кримського обласного комітету ВКП(б). Член ЦК КПРС. Гостро

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

виступив проти передачі Криму від РРФСР Українській РСР, тим самим, утратив посаду першого секретаря обкому, був переведений на посаду заступника міністра сільського господарства РРФСР.

Тіхий Олекс (Олексій) Іванович (1927–1984) – український дисидент, правозахисник, педагог, мовознавець, член-засновник Української Гельсінської групи. Виступав на захист української мови. Помер в ув'язненні.

Тихонов Микола Олександрович (1905–1997) – радянський державний і партійний діяч. Голова Ради Міністрів СРСР, один із найстарших глав уряду у післявоєнній історії Європи.

Тістрова (Крупська) Єлизавета Василівна (1843–1915) – мати Н. К. Крупської, теща В. І. Леніна.

Тіто Йосип Броз (1892–1980) – югославський політик, державний та військовий діяч, лідер Югославії з кінця Другої світової війни до своєї смерті, Президент Югославії, маршал. Учасник Першої та Другої світової воєн, лідер югославських партизанів.

Тойнбі Арнольд Джозеф (1889–1975) – англійський історик, соціолог, філософ історії та культуролог. Досліджував міжнародну історію та процеси глобалізації. Найбільшу популярність йому принесла 12-томна праця «Дослідження історії».

Ток'єв Касім-Жомарт Кемельович (1953) – казахстанський політик. Президент Казахстану з 20 березня 2019 року. Прем'єр-міністр Казахстану, голова Сенату.

Токарський Василь Васильович (1968) – доцент кафедри нової та нової історії України, Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки.

Токвіль (Алексі-Анрі-Шарль Клерель де Токвіль) (1805–1859) – французь-

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

кий державний діяч, історик, суспільствознавець. Був захисником демократії та свободи, вважається одним з чільних теоретиків демократії та лібералізму. Був також прихильником французького колоніалізму.

Толстой Олексій Миколайович (1882–1945) – російський і радянський письменник та громадський діяч з роду Толстих. Автор соціально-психологічних, історичних та науково-фантастичних романів, повістей та оповідань, публіцистичних творів.

Томпсон Дороті (1893–1961) – американська журналістка New York Herald Tribune та політична оглядачка. 1931 р. взяла інтерв'ю у Гітлера, була першою американською журналісткою, якій заборонили в'їзд до нацистської Німеччини.

Тополянський Віктор Давидович (1938) – кандидат медичних наук, доцент, оглядач «Нової газети». Його спеціалізація – психосоматика, наука про взаємовплив стану душі та хвороб тіла.

Трамп Беррон Вільям (2006) – молодша дитина Д. Трампа і Меланії Трамп. Випускник Columbia Grammar & Preparatory School у Манхеттені. На додаток до англійської, Беррон вільно володіє словенською мовою.

Трамп Дональд Джон (1946) – американський державний і політичний діяч, підприємець, мільярдер і 45-й президент США від Республіканської партії. Перш ніж стати президентом, був підприємцем, шоуменом і телеведучим.

Трамп Івана Марі (1941) – колишня фотомодель, перша дружина Дональда Трампа.

Трамп Іванка Марі (1981) – американська підприємниця, фотомодель, письменниця, донька 45-го президента США Дональда Трампа.

Трамп Меланія (1970) – американська фотомодель словенського походження, дизайнер наручного годинника та ювелірних виробів. Дружина 45-го

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

президента США Дональда Трампа. Вільно володіє: англійською, німецькою, французькою, італійською, а також та сербською та хорватською мовами.

Треїзман Деніел (1964) – професор політичних наук Каліфорнійського університету в Лос-Анджелесі (UCLA), співавтор книги «Спін-диктатори. Як змінюються особи тиранії у XXI столітті».

Третьяков Андрій Федорович (1905–1966) – радянський державний діяч, третій міністр охорони здоров'я СРСР.

Троцький Лев Давидович (1879–1940) – російський революціонер, радянський державний і політичний діяч, засновник троцькізму – однієї з течій марксизму. Один із організаторів Жовтневої революції 1917 р. та творців Червоної армії. Також один із засновників та ідеологів Комінтерну, член його Виконкому. З 1923 р. – лідер внутрішньопартійної лівої опозиції («Новий курс»). Член Політбюро ЦК ВКП(б). У 1927 р. був знятий з усіх постів і відправлений на заслання; 1929 р. висланий за межі СРСР. У 1932 р. позбавлений радянського громадянства; 20 серпня 1940 р. був смертельно поранений агентом НКВС у Койоакані (Мексика).

Трояновський Олег Олександрович (1919–2003) – радянський дипломат, Постійний представник СРСР при Організації Об'єднаних Націй та в Раді Безпеки ООН. Надзвичайний та повноважний посол СРСР у Японії, надзвичайний та повноважний посол СРСР у КНР.

Трумен Гаррі С. (1884–1972) – американський політик та державний діяч, 33-й президент США (1945-1953). Член Демократичної партії. При першій каденції Трумена США успішно закінчили Другу світову війну.

Трюдо П'єр Еліот (1919–2000) – 15-й прем'єр-міністр Канади, лідер Ліберальної партії Канади. Переніс центр законодавчої влади з британського парламенту до Палати громад в Оттаві, зробивши Канаду повністю самостійною та незалежною від колишньої метрополії. Трюдо називають «батьком сучасної Канади».

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Туск Дональд Францішек (1957) – польський та загальноєвропейський державний та політичний діяч. 20 листопада 2019 р. обраний головою Європейської народної партії, найбільшої партії Європейського Союзу. Прем'єр-міністр Польщі. З грудня 2014 р. – голова Європейської ради, у 2017 р. переобраний на цю посаду.

Туту Десмонд Мпіло (1931–2021) – південно-африканський активіст і священнослужитель, виступав противником політики апартеїду. Перший південно-африканський архієпископ англіканської церкви в Кейптауні та примас Церковної провінції Південної Африки, другий південноафриканець, якого нагородили Нобелівською премією миру.

Тухачевський Михайло Миколайович (1893–1937) – радянський військовий діяч, воєначальник РСЧА часів громадянської війни, військовий теоретик, Маршал Радянського Союзу. Розстріляний 1937 р. у «справі антирадянської троцькістської військової організації», реабілітований 1957 року.

Тютчев Фєдїр Іванович (1803–1873) – російський поет-мислитель, лірик, перекладач, дипломат і чиновник, консервативний публіцист.

Уділов Вадим Миколайович (1924–2001) – діяч радянських спецслужб та письменник, генерал-майор держбезпеки. Перший заступник начальника Другого головного управління КДБ СРСР, керівник спецоперації «Підричники».

Уїстен Г'ю Оден (1907–1973) – англо-американський поет.

Ульянов Дмитро Ілліч (1874–1943) – російський революціонер, радянський партійний і державний діяч, молодший брат В. І. Леніна, вів активну боротьбу за радянську владу в Криму. Нарком охорони здоров'я та соціального забезпечення, голова Раднаркому Кримської Радянської Соціалістичної Республіки, член Кримського обкому РКП(б) та Ревкому.

Устінов Дмитро Фєдорович (1908–1984) – радянський політичний і вій-

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

ськовий діяч, Міністр оборони СРСР, Маршал Радянського Союзу, член ЦК КПРС. Член Політбюро ЦК КПРС.

Фадєєв Олександр Олександрович (1901–1956) – російський, радянський письменник і громадський діяч, журналіст, військовий кореспондент.

Фаллада Ханс (Рудольф Вільгельм Фрідріх Дітцен) (1893–1947) – німецький письменник, автор романів у дусі критичного реалізму.

Фалін Валентин Михайлович (1926–2018) – радянський партійний і державний діяч, надзвичайний і повноважний посол СРСР у Федеративній Республіці Німеччині, голова правління Агентства друку «Новини», завідувач міжнародним відділом ЦК КПРС. Секретар ЦК КПРС.

Федоренко Микола Прокопович (1917–2006) – вчений-економіст, організатор економічної науки, академік АН СРСР, один із засновників і перший директор ЦЕМІ АН СРСР.

Федоров Валерій Валерійович (1974) – російський політолог і соціолог, генеральний директор Всеросійського центру вивчення громадської думки (ВЦВГД).

Федорова Зоя Олексіївна (1907–1981) – радянська кіноактриса; заслужена артистка РРФСР, з 1946 по 1955 рр. перебувала в ув'язненні.

Федоров Олексій Костянтинович (1933–1998) – радянський воєначальник, генерал-лейтенант. Начальник штабу Київського військового округу.

Федорчук Віталій Васильович (1918–2008) – радянський державний діяч, діяч органів держбезпеки. Голова КДБ Української РСР, голова КДБ СРСР, Міністр внутрішніх справ СРСР. Генерал армії.

Федотов Георгій Петрович (1886–1951) – російський історик, філософ, релігійний мислитель і публіцист, зокрема автор книг з культурології. Приват-до-

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

цент Петербурзького університету, професор Саратовського університету. Емігрував з СРСР до Франції у 1925 році, де був професором Православного Богословського інституту в Парижі, потім переїхав до США та викладав у Свято-Володимирській православній семінарії у Нью-Йорку до самої смерті.

Фейс Герберт (1893–1972) – американський історик, економіст, письменник. Економічний радник із зовнішньоекономічних питань Держдепартаменту США в адміністраціях президентів Гувера та Рузвельта.

Фененко Олексій Валерійович (1978) – доктор політичних наук, російський політолог, спеціаліст у галузі міжнародних відносин, викладач МДІМВ МЗС РФ.

Ферр Гровер Карр (1944) – американський фахівець із середньовічної англійської літератури. З 1970 асоційований професор англійської літератури Університету штату Нью-Джерсі в Монтклер, автор низки книг, що критикують десталінізацію в СРСР.

Фефер Ісаак Соломонович (Іцик) (1900–1952) – єврейський радянський поет та громадський діяч.

Філатов Сергій Олександрович (1936) – російський державний, політичний і громадський діяч, керівник Адміністрації президента Російської Федерації.

Філіппова Вікторія Євгенівна (Мілаєва) (1952–2018) – онука Л. І. Брежнєва.

Філіппова Галина Михайлівна (1973) – правнучка Л. І. Брежнєва.

Фінкельштейн Деніел Вільям (1962) – британський журналіст і політик. Колишній виконавчий редактор The Times, щотижневий політичний оглядач, заступник редактора. Член Палати Лордів з 2013 року.

Фіцпатрік Шейла (1941) – австралійський та американський історик-советолог. Доктор, заслужений професор університету Чикаго.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Фляйшхауер Інгеборг (1942) – німецький історик, експерт з проблематики 1939 року.

Фогель Томас (1959) – швейцарський журналіст, редактор, автор низки телевізійних програм з політики Швейцарії, Німеччини та з питань міжнародної політики.

Форд Джеральд Рудольф (1913–2006) – 38-й президент США від Республіканської партії. 40-й віцепрезидент США за президента Річарда Ніксона.

Форд Сьюзан Елізабет Бейлз (1957) – американська письменниця, фотожурналістка та колишня голова правління Центру Бетті Форд. Донька 38-го президента США Джеральда Р. Форда.

Франк Ілля Михайлович (1908–1990) – радянський фізик. Академік Академії наук СРСР. Лауреат Нобелівської премії.

Франко Іван Якович (1856–1916) – видатний український поет, прозаїк, драматург, літературний критик, публіцист, перекладач, науковець, громадський і політичний діяч. Доктор філософії, дійсний член Наукового товариства імені Шевченка.

Френкель Яків Ілліч (1894–1952) – радянський фізик-теоретик. Член-кореспондент АН СРСР.

Фрїтьйоф Нансен (1861–1930) – норвезький мандрівник, океанограф, біолог, метеоролог та громадський діяч; ректор Університету Осло. Лауреат Нобелівської премії миру.

Фрїтьйоф Маєр (1932) – німецький політолог та журналіст, багаторічний провідний публіцист часопису «Der Spiegel» у ФРН.

Фролов Юрій Михайлович (1939) – російський письменник, публіцист, футуролог. Автор творів: 6-томної епопеї «Крушители імперії СРСР», тритомника «Слов'яни: разом чи порізно?».

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Фрумкін Олександр Наумович (1895–1976) – радянський учений, фахівець в галузі фізичної хімії, організатор науки, автор основоположних робіт в сучасній електрохімії, основоположник електрохімічної кінетики, творець радянської електрохімічної школи. Академік Академії наук СРСР.

Фукуяма Френсіс (1952) – американський філософ, політичний економіст і публіцист японського походження. Професор Стенфордського університету.

Фурсенко Олександр Олександрович (1927–2008) – радянський і російський історик. Доктор історичних наук, академік АН СРСР та академік РАН.

Хавкін Борис Львович (1954) – радянський, російський історик, фахівець в галузі історії Німеччини ХХ століття, новітньої історії російсько-німецьких відносин, історії націонал-соціалізму, історії антигітлерівського Опору, історії німецьких євреїв. Доктор історичних наук.

Хантінгтон Семюел Філіпс (1927–2008) – американський соціолог і політолог, автор концепції етнокультурного поділу цивілізацій, оприлюдненої ним у статті «Зіткнення цивілізацій?» (The Clash of Civilizations?), опублікованій 1993 р. у часописі «Foreign Affairs», а потім 1996 р. у книзі «Зіткнення цивілізацій».

Харель Ісер (Ізраїль Натанович Гальперін) (1912–2003) – ізраїльський державний діяч, керівник служб розвідки та безпеки Ізраїлю з 1948 по 1963 роки. Був єдиною людиною в історії Ізраїлю, хто поєднував керівництво розвідкою та контррозвідкою, саме він створював легендарний Моссад.

Харріс Роберт (1957) – англійський письменник, сценарист та журналіст.

Хасбулатов Руслан Імранович (1942–2023) – російський політичний діяч, вчений і публіцист, член-кореспондент РАН, останній голова Верховної Ради Російської Федерації.

Хафнер Себастьян (1907–1999) – німецько-британський журналіст, публіцист, історик. За освітою юрист. Автор популярних біографічних та історичних

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

книг, присвячених німецькій та європейській історії XIX–XX століть. Особливим успіхом користувалися його книги про Гітлера та націонал-соціалізм.

Хендріксон Девід – письменник і політолог зі Сполучених Штатів Америки, керівник Товариства Джона Квінсі Адамса.

Хесе Клаус (Klaus Hesse) – професор Берлінського Вільного університету та співробітник музею «Топографія терору». Багато років вивчав нацистську та сталінську державні системи.

Хіггінботам Адам (1968) – британський журналіст, письменник. Працює з виданнями The New Yorker, The New York Times, Wired, GQ та Smithsonian. У 2020 році удостоєний медалі Ендрю Карнегі за видатні досягнення у літературі та публіцистиці.

Химка Джон-Пол (1949) – канадський історик українського походження, професор-емерит історії Східної Європи Альбертського університету. Належить до критиків українського радикального націоналізму.

Хлевнюк Олег Віталійович (1959) – радянський і російський історик, спеціалізується на дослідженні сталінського періоду в історії СРСР, доктор історичних наук, професор МДУ.

Хобсбаум Ерік Джон Ернест (1917–2012) – британський історик-марксист, теоретик та критик націоналізму.

Ходжа Енвер Халіль (1908–1985) – албанський політичний діяч, фактичний керівник Народної Соціалістичної Республіки Албанії протягом 1944–1985 років.

Хол Гес (1910–2000) – американський політик, оратор і публіцист, керівник Комуністичної партії США.

Хоружий Сергій Сергійович (1941–2020) – радянський і російський фізик-теоретик, математик, філософ, богослов, перекладач, відомий перекладом на

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

російську мову творів Джеймса Джойса, а також філософськими та богословськими дослідженнями аскетичної практики ісіхазму. Автор терміну «філософський ковчег».

Хоскінг Джеффі Алан (1942) – британський історик, спеціаліст із російської історії, професор Лондонського університету. Член Британської академії та Королівського історичного товариства.

Хоффманн Крістіане – речниця федерального уряду Німеччини, в минулому журналістка Spiegel, яка працювала в Україні, Росії та Ірані.

Хрущов Леонід Микитович (1917–1943) – радянський військовий льотчик, гвардії старший лейтенант ВПС. Син М. С. Хрущова від першого шлюбу. Брав участь у радянсько-фінській та Великій Вітчизняній війнах.

Хрущов Микита Сергійович (1894–1971) – радянський державний діяч. Перший секретар ЦК КПРС. Голова Ради Міністрів СРСР. Голова Бюро ЦК КПРС з РРФСР. Один із трьох радянських керівників, поряд із М. Горбачовим та Г. Маленковим, які залишили свою посаду не з причини смерті.

Хрущова Ксенія Львівна (1964–2016) – правнучка М. С. Хрущова, правозахисниця, відома активною підтримкою правозахисного руху в Росії, кандидат соціологічних наук.

Хрущов Микита Сергійович (1959–2007) – психолог, журналіст «Московских новостей». Внук М. С. Хрущова.

Хрущова Ніна Львівна (1963) – російська та американська професорка міжнародних відносин, письменниця, донька Юлії, правнучка Микити Хрущова.

Хрущова Олена Микитівна (1937–1972) – закінчила юрфак МДУ і рік працювала у Московському карному розшуку. Потім зайнялася наукою у НДІ економіки США, навчалася в аспірантурі, але дисертацію не захистила. Донька Хрущова М. С.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Хрущов Сергій Микитович (1935–2020) – радянський конструктор та вчений в галузі ракетно-космічної техніки, американський політолог-мемуарист, публіцист. Син М. С. Хрущова. Доктор технічних наук, професор. З 1990 року в еміграції в США, мав російське та американське громадянство.

Хрущова Юлія Микитівна (Гонтар) (1916–1981) – хімік-лаборант, донька М. С. Хрущова від першого шлюбу.

Хрущова Юлія Леонідівна (1940–2017) – онука М. С. Хрущова, загинула під колесами електропоїзда. Мати Юлії, Любов Сизих, була заарештована за звинуваченням у шпигунстві та понад 10 років провела у таборах та засланні. Микита Хрущов удочерив онуку, яка називала його батьком.

Цвигун Семен Кузьмич (1917–1982) – радянський державний діяч, перший заступник голови КДБ СРСР. Генерал армії. Член ЦК КПРС.

Цзян Цин (1914–1991) – китайська актриса, яка стала 1938 р. дружиною Мао Цзедуну і увійшла у вищі ешелони влади в Китаї. Відіграла велику роль у керівництві Культурною революцією. Після смерті Мао вдова була зарахована до Банди чотирьох і потрапила під показовий процес, на неї звалили відповідальність за злочини періоду Культурної революції та інші помилки періоду правління Мао.

Ципко Олександр Сергійович (1941) – радянський і російський соціальний філософ і політолог. Доктор філософських наук, головний науковий співробітник Інституту економіки РАН.

Цуканов Георгій Емануїлович (1919–2001) – радянський політичний діяч, помічник генерального секретаря ЦК КПРС Леоніда Брежнєва.

Чазов Євген Іванович (1929–2021) – радянський і російський кардіолог, міністр охорони здоров'я СРСР, академік РАН і РАМН, член Президії РАМН, доктор медичних наук, професор. Був лікарем низки керівників СРСР.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Чаковський Олександр Борисович (1913–1994) – радянський письменник, критик драматург і журналіст, військовий кореспондент; головний редактор часопису «Іноземна література» та «Літературної газети». Член ЦК КПРС. Герой Соціалістичної Праці, лауреат Сталінської, Ленінської та Державної премій СРСР.

Чаплін Чарлі (1889–1977) – легендарний англійський та американський кіноактор і кінорежисер першої половини ХХ століття. Визнаний одним із найкращих коміків в історії світового кіно, тричі нагороджений премією «Оскар».

Чаушеску Ніколае (1918–1989) – діяч румунського та міжнародного комуністичного руху. Генеральний секретар ЦК Румунської комуністичної партії. 1-й Президент Соціалістичної Республіки Румунія, багаторічний диктатор Румунії. Розстріляний (разом з дружиною) за вироком військового трибуналу за звинуваченням у скоєнні тяжких злочинів проти народу Румунії і держави. Під час правління Чаушеску Румунія проводила відносно незалежну від СРСР політику, була єдиною країною Варшавського договору, яка не брала участі у вторгненні до Чехословаччини 1968 року.

Чебриков Віктор Михайлович (1923–1999) – голова КДБ СРСР. Секретар ЦК КПРС, член Політбюро ЦК КПРС. Генерал армії, Герой Соціалістичної Праці.

Челомей Володимир Миколайович (1914–1984) – радянський конструктор ракетно-космічної техніки та вчений у галузі механіки та процесів управління, організатор науки. Академік АН СРСР. Двічі Герой Соціалістичної Праці. Лауреат Ленінської та трьох Державних премій СРСР.

Чемберлен Артур Невілл (1869–1940) – британський державний діяч, політик, прем'єр-міністр Великої Британії, лідер Консервативної партії, 60-й прем'єр-міністр Великої Британії. Один з підписантів Мюнхенської угоди 30 вересня 1938 р. про приєднання Судетської області Чехословаччини до складу Третього Рейху.

Черненко Ганна Дмитрівна (Любимова) (1913–2010) – друга дружина Генерального секретаря ЦК КПРС К. У. Черненка. Працювала у Наркоматі (Міні-

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

стерстві) заготівель СРСР, на кафедрі Кишинівського сільськогосподарського інституту. Після переїзду до Москви – домогосподарка.

Черненко Костянтин Устинович (1911–1985) – радянський партійний і державний діяч. Генеральний секретар ЦК КПРС, голова Президії Верховної Ради СРСР.

Черненко Фаїна Василівна (1911–1969) – перша дружина Генерального секретаря ЦК КПРС К. У. Черненка.

Черняєв Анатолій Сергійович (1921–2017) – радянський історик і партійний діяч, помічник Генерального секретаря ЦК КПРС, потім президента СРСР у міжнародних справах.

Чернов Михайло Олександрович (1891–1938) – радянський державний діяч, нарком землеробства СРСР в 1934–1937 рр. 7 листопада 1937 року був заарештований у справі «Антирадянського правотроцькістського блоку». 15 березня 1938 року розстріляний. 4 лютого 1988 р. реабілітований (вирок було скасовано, і справу за відсутністю складу злочину припинено).

Черчилль Вінстон Леонард Спенсер (1874–1965) – британський державний і політичний діяч, прем'єр-міністр Великобританії; журналіст, письменник, художник, почесний член Британської академії, лауреат Нобелівської премії з літератури. За даними опитування, проведеного в 2002 році мовною компанією BBC, визнаний найвидатнішим британцем в історії.

Чикін Валентин Васильович (1932) – радянський і російський журналіст та політик, головний редактор газети «Советская Россия». Член ЦК КПРС.

Чичерін Георгій (Юрій) Васильович (1872–1936) – російський революціонер, радянський дипломат, нарком іноземних справ СРСР. Член ЦВК СРСР I-V скликань, член ЦК ВКП(б). Підписав Брестський мир 3 березня 1918 року.

Чорновіл В'ячеслав Максимович (1937–1999) – український політик, гро-

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

мадський діяч, публіцист, літературний критик, народний депутат України I-III скликань, діяч руху опору проти зросійщення та національної дискримінації українського народу, політичний в'язень СРСР. Перебував у мордовських таборах суворого режиму та на засланні (17 років). Другий голова Народного руху України. Герой України (посмертно), кавалер ордена князя Ярослава Мудрого V ступеня, лауреат Міжнародної журналістської премії імені Ніколаса Томаліна та Національної премії імені Тараса Шевченка. Ініціатор проголошення Декларації про державний суверенітет України та Акту проголошення Незалежності України. Кандидат у Президенти України на виборах 1991 р. (2-ге місце).

Чубар Влас Якович (1891–1939) – радянський державний і партійний діяч. Протягом кількох років очолював уряд Української РСР, а потім працював заступником Голови Раднаркому СРСР. Член ВЦВК, ВУЦВК, ЦВК СРСР та його Президії. Розстріляний у 1939 році. Реабілітований 1955 року.

Чубар Олександра Іванівна (1903–1938) – консультантка Наркомату легкої промисловості СРСР, дружина В. Я. Чубаря. Заарештована одночасно з чоловіком, страчена 28 серпня 1938 року. Реабілітована 1955 року.

Чуєв Фелікс Іванович (1941–1999) – радянський поет, письменник, публіцист, журналіст. Сталініст. Член Спілки письменників СРСР та Росії.

Чуковський Корній Іванович (1882–1969) – російський радянський поет, публіцист, літературний критик, перекладач і літературознавець, дитячий письменник, журналіст.

Чупринін Сергій Іванович (1947) – радянський і російський літературний критик, літературознавець і публіцист, член Спілки письменників СРСР. Головний редактор журналу «Прапор». Доктор філологічних наук, професор.

Чурбанов Юрій Михайлович (1936–2013) – заступник міністра внутрішніх справ СРСР, перший заступник міністра внутрішніх справ СРСР. Зять Генерального секретаря ЦК КПРС Л. І. Брежнєва. Засуджений Військовою колегією

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Верховного Суду СРСР до 12 років позбавлення волі з конфіскацією майна, позбавлений військового звання генерал-полковник і державних нагород СРСР. Указом Президента Російської Федерації Б. М. Єльцина був помилуваний.

Чуркін Віталій Іванович (1952–2017) – радянський та російський дипломат, Надзвичайний та Повноважний посол. У різні періоди був послом у Чилі, Бельгії та Канаді, постійним представником Росії при НАТО та Західноєвропейському союзі, заступником міністра закордонних справ Росії. Постійний представник Російської Федерації при Організації Об'єднаних Націй та в Раді Безпеки ООН з 2006 року до своєї смерті. Кандидат історичних наук.

Шарангівич Василь Фоміч (1897–1938) – білоруський радянський партійний діяч, 1-й секретар ЦК КП(б) Білорусії, організатор масових репресій у Білорусії. Розстріляний 15 березня 1938 у справі «Антирадянського правотроцькістського блоку», реабілітований 1957 року.

Шарек Ярослав (1963) – польський журналіст, письменник та історик, доктор гуманітарних наук. Спеціалізується на новітній історії Польщі комуністичної доби. Був головою Інституту національної пам'яті Польщі.

Шаталін Микола Миколайович (1904–1984) – радянський партійний та державний діяч. Член партії з 1925 року. Кандидат у члени ЦК КПРС, член ЦК КПРС. Секретар ЦК КПРС.

Шаталін Станіслав Сергійович (1934–1997) – радянський і російський вчений-економіст і громадський діяч. Доктор економічних наук. Академік АН СРСР.

Шаттенберг Сюзанна (1969) – відома німецька дослідниця, професорка новітньої історії та культури Бременського університету, голова центру вивчення Східної Європи.

Шатров Михайло Пилипович (Маршак) (1932–2010) – радянський і російський драматург, лауреат Державної премії СРСР.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Шахназаров Георгій Хосроєвич (1924–2001) – радянський і російський політолог, політичний діяч, письменник, доктор юридичних наук, член-кореспондент АН СРСР, лауреат Державної премії СРСР.

Шахназаров Карен Георгійович (1952) – російський кінорежисер, сценарист, кінопродюсер. Відомий своїми антиукраїнськими поглядами. Один з ідеологів сучасної російської антиукраїнської пропаганди, постійний гість в ефірах різноманітних російських пропагандистських телепередач.

Швейцер Пітер Франц (1964) – американський журналіст-розслідувач, письменник і політичний консультант. Президент Урядового інституту звітності (GAI) і колишній науковий співробітник Уільяма Дж. Кейсі в інституті Гувера Стенфордського університету.

Швендеман Генріх (1956) – німецький історик-германіст, фахівець з історії націонал-соціалізму. Швендеман досліджував останні дні Третього рейху у Балтиці.

Швердтнер (Макс фон Швердтнер) – обер-лейтенант, у липні 1942 – начальник відділу 1с штабу 38-го армійського корпусу. За взяття в полон А. Власова був нагороджений Хрестом за військові заслуги I класу.

Шверник Микола Михайлович (1888–1970) – радянський політичний діяч, голова Президії Верховної Ради СРСР.

Шеварднадзе Едуард Амвросійович (1928–2014) – радянський і грузинський політичний і державний діяч. 1-й секретар ЦК комсомолу Грузії, міністр внутрішніх справ Грузинської РСР, перший секретар ЦК КП Грузії, Міністр закордонних справ СРСР, Міністр зовнішніх зносин СРСР. Герой Соціалістичної Праці. Член Політбюро ЦК КПРС, найближчий соратник М.С.Горбачова. Президент Грузії.

Шевченко Валентина Семівна (1935–2020) – компартійна та державна діячка УРСР, Голова Президії Верховної Ради УРСР, за часів незалежності України – громадська діячка. Член ЦК КПУ, член Політбюро ЦК КПУ.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Шевякін Олександр Петрович (1962) – публіцист. Закінчив Політехнічний інститут, служив на командних та політичних посадах. Працював в експериментальній сфері оборонного виробництва. З 1993 р. – журналіст.

Шевченко Тарас Григорович (1814–1861) – видатний український поет, прозаїк, мислитель, живописець, гравер, етнограф, громадський діяч. Національний символ України.

Шейн Олексій Семенович (1652–1700) – російський державний і військовий діяч, ближній боярин, генералісимус.

Шелепін Леонід Олександрович (1930–2006) – радянський та російський фізик, публіцист, доктор фізико-математичних наук, професор, головний науковий співробітник Фізичного інституту ім. П. М. Лебедева РАН (ФІАН).

Шелепін Олександр Миколайович (1918–1994) – радянський комсомольський, партійний і державний діяч, член Президії (Політбюро) ЦК КПРС, секретар ЦК КПРС. 1-й секретар ЦК ВЛКСМ, голова КДБ.

Шелест Петро Юхимович (1908–1996) – радянський партійний і державний діяч, член Політбюро (Президії) ЦК КПРС, перший секретар ЦК КП України. Депутат Верховної Ради СРСР, член Президії Верховної Ради СРСР. Герой Соціалістичної Праці.

Шенк Фрітїоф Беньямін (1970) – професор. Доцент кафедри історії Східної Європи та сучасної загальної історії Базельського університету.

Шепілов Дмитро Трохимович (1905–1995) – радянський державний і партійний діяч, учений-економіст, член ЦК КПРС, кандидат у члени Президії ЦК КПРС, секретар ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 3-4-го скликань. Міністр закордонних справ, головний редактор газети «Правда».

Шигін Володимир Віленович (1958) – російський письменник-мариніст, журналіст. Використовує псевдонім Влад Віленов.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Шиллінг Павло Львович (1786–1837) – російський учений, член-кореспондент Санкт-Петербурзької академії наук, етнограф, філолог, криптограф, винахідник перших у світі електромагнітних телеграфних апаратів і кабелів зв'язку. Барон.

Шимов Ярослав Володимирович (1973) – білоруський історик і журналіст. Спеціаліст з нової і новітньої історії країн Центральної та Східної Європи.

Ширак Жак Рене (1932–2019) – французький державний і політичний діяч. 22-й президент Франції.

Широкорад Олександр Борисович (1947) – російський письменник і публіцист. Автор понад сотні книг з питань артилерії, військової техніки, історії.

Шишлін Микола Володимирович (1926–1994) – радянський журналіст-міжнародник. З 1992 року – співробітник Міжнародного фонду соціально-економічних та політологічних досліджень (Горбачов-фонд).

Шмідт Гельмут (1918–2015) – німецький політичний і державний діяч, федеральний канцлер Німеччини (1974–1982). Визнаний у німецькій і європейській політиці «кризовий менеджер».

Шмідт Ганнелор «Локі» (1919–2010) – німецька педагогиня та екологиня, дружина федерального канцлера Гельмута Шмідта.

Шнеєр Арон Ілліч (1951) – радянський та ізраїльський історик, автор книг і публікацій про Другу світову війну, багаторічний співробітник Національного інституту пам'яті жертв нацизму і героїв опору «Яд ва-Шем» (Ізраїль).

Шольц Олаф (1958) – німецький політик та державний діяч, член Соціал-демократичної партії, Федеральний канцлер Німеччини з 8 грудня 2021 року.

Шоу Джордж Бернард (1856–1950) – видатний ірландський драматург та романіст, лауреат Нобелівської премії в галузі літератури та один з найвідоміших

ірландських літературних діячів. Суспільний діяч (соціаліст-фабіанець, прихильник реформи англійської писемності). Один із засновників Лондонської школи економіки та політичних наук.

Штайнмайєр Франк-Вальтер (1956) – німецький державний і політичний діяч, чинний Федеральний президент Німеччини. У минулому – міністр закордонних справ Німеччини, віце-канцлер Німеччини, член Соціал-демократичної партії Німеччини.

Штельцьль-Маркс Барбара (1971) – історикиня, докторка-магістерка. Заступниця керівника інституту Людвіга Больцмана з проблем наслідків війни, Грац-Відень-Клагенфурт.

Штрайт Крістіан (1941) – німецький історик, професор Гейдельберзького університету.

Шубін Олександр Владленович (1965) – російський історик і громадський діяч лівого напрямку. Доктор історичних наук, головний науковий співробітник Інституту загальної історії РАН, керівник Центру історії Росії, України та Білорусії у цьому інституті.

Шуленбург Фрідріх Вернер (1875–1944) – німецький дипломат, посол Німеччини в СРСР (1934–1941). Взяв участь у змові проти Гітлера, був заарештований та засуджений до смертної кари, 10 листопада 1944 р. страчений у берлінській в'язниці Плетцензее.

Шуматова Єлизавета Миколаївна (Елізабет Шуматов) (1888–1980) – американська художниця російського походження. Найвідоміша робота – незавершений портрет Франкліна Д. Рузвельта. Писала портрети політика Ліндона Б. Джонсона та леді Берд Джонсон.

Шухевич Роман Йосипович (1907–1950) – український політичний і військовий діяч, член ОУН, потім ОУН(б), керівник останньої, із січня 1944 р. і до своєї загибелі – головнокомандувач УПА.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Щушкевич Станіслав Станіславович (1934–2022) – радянський і білоруський партійний, державний та політичний діяч, Голова Верховної Ради Республіки Білорусь, підписав Біловезькі угоди 1991 року.

Щербак Юрій Миколайович (1934) – радянський та український письменник, сценарист, епідеміолог, публіцист, політик, еколог та дипломат. Автор близько 100 наукових праць та двох десятків книг, а також п'єс та кіносценаріїв. Доктор медичних наук.

Щербіна Борис Євдокімович (1919–1990) – радянський державний і партійний діяч, заступник голови Ради Міністрів СРСР. Член ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 6-11-го скликань. 1986 року очолював урядову комісію з ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС, а 1988 року очолював аналогічну комісію з ліквідації наслідків землетрусу у Вірменії.

Щербіцька Аріадна Гаврилівна (Жеромська) (1923–2015) – вчителька, дружина першого секретаря ЦК Комуністичної партії України, члена Політбюро ЦК КПРС, голови Ради Міністрів УРСР В. В. Щербицького.

Щербицький Володими́р Васи́льович (1918–1990) – український радянський партійний і державний діяч, перший секретар Дніпропетровського обкому КПУ, голова Ради Міністрів Української РСР, перший секретар ЦК КПУ; двічі Герой Соціалістичної Праці. Член Політбюро ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради УРСР 4-11-го скликань. Депутат Верховної Ради СРСР 5-11-го скликань. Член Президії Верховної Ради СРСР. Народний депутат СРСР. Натхненник зросійщення, активно боровся з дисидентами.

Щелоков Микола Онисимович (1910–1984) – радянський державний діяч, міністр внутрішніх справ СРСР, генерал армії. Доктор економічних наук. Кандидат у члени ЦК КПРС, член ЦК КПРС. Герой Соціалістичної Праці (1980, позбавлений звання у листопаді 1984). Депутат Верховної Ради СРСР 4-10-го скликань.

Юдін Павло Федорович (1899–1968) – радянський філософ, дипломат та громадський діяч. Доктор філософських наук, професор, академік АН СРСР.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Член ЦК КПРС, кандидат у члени Президії ЦК КПРС. Надзвичайний і повноважний посол СРСР у КНР.

Юмашева Тетяна Борисівна (Дяченко) (1960) – російська державна і громадська діячка, в минулому – співробітниця апарату президента Росії, донька і радниця президента Російської Федерації Бориса Єльцина. Керує Фондом першого президента Росії, від 2015 року – членкиня опікунської ради «Єльцин-центру».

Юнгрен Магнус (1942–2022) – шведський літературознавець, славіст, перекладач, журналіст.

Юр'єв Михайло Зіновійович (1959–2019) – російський підприємець, політик і письменник (автор роману «Третя імперія», один із співавторів публіцистичної книги «Фортеця Росія. Прощання з лібералізмом»).

Юровський Яків Михайлович (1878–1938) – російський революціонер, радянський партійний і державний діяч, чекіст. Безпосередній керівник розстрілу останнього російського імператора Миколи II та його сім'ї.

Юрчак Олексій Володимирович (1960) – російський та американський учений-антрополог. Професор антропології в університеті Каліфорнії в Берклі. Його дослідження стосуються радянської історії та пострадянських перетворень у Росії та на пострадянському просторі.

Юсупов Ісмаїл Абдурасулович (1914–2005) – радянський казахський партійний діяч, перший секретар ЦК Комуністичної партії Казахстану, депутат Верховної Ради СРСР та Казахської РСР.

Ющенко Віктор Андрійович (1954) – український політик і державний діяч, банкір. Третій Президент України. Сьомий прем'єр-міністр України, голова партії «Наша Україна». Народний депутат України V скликання.

Яворівський Володимир Олексійович (1942–2021) – радянський та український журналіст, письменник, громадсько-політичний діяч. Народний де-

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

путат України I–VII скликань. Член Спілки письменників України та член Спілки журналістів України.

Яворський Стефан (Симеон Іванович Яворський) (1658–1722) – український та російський богослов, філософ, письменник, поет, публіцист, проповідник, релігійний, політичний і культурний діяч, митрополит Рязанський і Муромський, президент Синоду Православної російської церкви, протектор Слов'яно-греко-латинської академії.

Язов Дмитро Тимофійович (1924–2020) – радянський військовий і політичний діяч, останній Маршал Радянського Союзу і передостанній міністр оборони СРСР, член ДКНС.

Яковлев Єгор Володимирович (1930–2005) – журналіст, колишній головний редактор редакційно-видавничого агентства «Общая газета» та тижневика «Общая газета». Головний редактор газети «Московские новости», народний депутат СРСР; автор книг та сценаріїв, присвячених Леніну та Жовтневій революції.

Яковлев Олександр Миколайович (1923–2005) – радянський і російський політичний діяч, публіцист, учений-американіст, доктор історичних наук, академік РАН, один з головних ідеологів, «архітекторів» перебудови.

Якубовський Іван Гнатович (1911–1976) – військовий і політичний діяч СРСР, маршал Радянського Союзу, двічі Герой Радянського Союзу, Герой ЧССР.

Янукович Віктор Федорович (1950) – український державний і політичний діяч, четвертий Президент України. Позбавлений звання Президента, визнаний винним у державній зраді. Залишив Україну і перебуває на території Росії.

Янь Сюетун (1952) – китайський учений-міжнародник, прихильник реалізму в теорії міжнародних відносин, голова факультету міжнародних відносин Університету Цінхуа, професор.

Книга містить образотворчі роботи та їх фрагменти:

- Г. І. Нарбут. Малюнок для обкладинки часопису «Солнце труда», 1919. (с. 7)
Б. М. Кустодієв. «Більшовик», 1920. (с. 7)
А. І. Інтезаров, М. М. Соломін. Фрагмент діорами «Встановлення радянської влади в місті Вятці», 1981. (с. 7)
І. О. Владіміров. «Расстрел врагов трудового народа чекистами», 1919. (с. 7)
М. Г. Соколов. «Ленін на Всеросійському суботнику в Кремлі у 1920 р.», 1927. (с. 7)
П. О. Белов. «Великий Ленін», 1985. (с. 45)
В. Добровольський, І. Сущенко. Плакат до 50-річчя СРСР, 1972. (с. 45)
П. О. Белов. «Біломорканал», 1985. (с. 145)
В. С. Куткін. «За ґратами» [серія «Гулаг»], 1999. (с. 145)
П. Нагієв. «Смерть в Гулазі», 2013. (с. 145)
М. І. Гетьман. «Тайшетлаг: табір будівельників залізниці», 1994. (с. 145)
В. С. Куткін. «Табірний пил» [серія «Гулаг»], 1990. (с. 145)
В. Б. Корецький. Плакат «Наша армія є армія визволення трудящих», 1939. (с. 251)
Ніл Хасевич. Дереворит «Воля народам, воля людині!», 1949. (с. 251)
Ніл Хасевич. Листівка «Геть з України!», 1949. (с. 251)
С. Я. Нодельман. Плакат «Знищимо гадину!», 1941. (с. 310)
В. І. Касіян. Плакат «За батьківщину! За Сталіна! Вперед!», 1941. (с. 310)
Л. Ф. Голованов. Плакат «Все для фронту – все для перемоги!», 1942. (с. 310)
О. О. Кокорекин. Плакат «Победителю – салют!», 1945 (с. 310)
В. С. Іванов. Плакат «Великий Сталін – світоч комунізму!», 1949. (с. 398)
Н. Н. Ватоліна. Плакат «Спасибо родному Сталину за счастливое детство!», 1939. (с. 398)
В. Б. Корецький. Плакат «Любимый Сталин – счастье народное!», 1949. (с. 398)
В. Г. Правдін. Плакат «Работать так, чтобы товарищ Сталин спасибо сказал!», 1949. (с. 398)
М. П. Смоляк. Плакат «Мечта народа стала былью!», 1952. (с. 398)
В. С. Іванов. Плакат «В братской дружбе – наша сила!», 1954. (с. 499)
М. І. Хмелько. «М. Хрущов на XXII з'їзді КПРС», 1961. (с. 499)
Б. І. Лебедев. Плакат «З життя Брежнева. (Основні напрями економічного та соціального розвитку на 1981-1985 роки)», 1982. (с. 541)
О. Л. Ломакін. «Л. І. Брежнев вручає медаль «Золота Зірка» місту-герою Ленінграду 10 липня 1965» 1976. (с. 541)
Леонід Брежнев і Еріх Хоннекер. Малюнок на Берлінській стіні. (с. 541)
Таїр Салахов. «Л. І. Брежнев за роботою над спогадами», 1981. (с. 541)
О. А. Горбенко. «Парадний портрет Л. І. Брежнева. Думи про мир», 1982. (с. 541)

ANNOTATION

V. M. Lytvyn

Unlearned lessons: 1917–1991. / K.: ADEF-Ukraine Publishing House, 2023. – 1032 p.

The Kremlin's attempts to "replay" history and turn it into an instrument of imperial policy in its encroachment on Ukraine brings to the fore the circumstances and reasons that led to the collapse of the USSR. To what extent was the common fate of empires historically inevitable for the Soviet entity? Can the collapse of the Soviet Union be regarded as a geopolitical catastrophe? How objectively determined was the unexpectedly mundane dismantling of the Soviet Union due to its imperial overload? Why did the majority of Soviet people indifferently accept the collapse of the "established order", which was not defended even by representatives of the Communist Party and state apparatus and, in fact, by the multimillion-strong Communist Party? To answer these and other key questions, which in turn are intended to demonstrate the groundlessness of Russia's current imperial temptations, the author of the book proposes to look at the seemingly obvious key moments in the history of the USSR from this perspective: The trials and achievements that both strengthened and undermined the Soviet system, undermined the unity and faith of people in the justice of the social order imposed on them; the crises that were foreseen by the theory and practice of socialist construction, ultimately dooming the Soviet Union to a fatal end. This is also due to the fact that the "diagnoses" of the country's state and attempts at "treatment" were limited, especially in recent years, to statements of negative phenomena or to half-measures, due to the obvious inability of the party and government elite to take actions or inaction that were calculated in relation to the results. The work is based on a wide range of sources and literature. It will undoubtedly be useful for politicians, scholars, teachers, students and the general readership.

Наукове видання

Володимир Литвин
НЕЗАСВОЄНІ УРОКИ:
1917 —1991

Українською мовою

Художнє оформлення
ВД «АДЕФ-Україна»

Підписано до друку 06.11.2023. Формат 70x100/16
Папір офсетний. Гарнітура Akrobat. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 83,6. Зам. № 301 від 03.08.2023.
Тираж 1000 прим.

Видавець та виготовлювач:
ТОВ «Видавничий дім «АДЕФ-Україна»
01030, м. Київ, вул. Б. Хмельницького, 32, оф. 40а
тел.: 050 311-95-12
e-mail: adef@adef.com.ua
www.adef.com.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 4605 від 28.08.2013